

महर्षि कृष्णद्वैपायन वेदव्यासमणित

श्रीमहाभारत

सरण गुजराती भाषांतर

भाग ४ थो-द्रोणपर्व

लिखित अर्धशतक प्रकाशित
अष्टतुं साहित्य परिषद् अर्वालय
४ लक्ष्मण अमरावती अने पिन्नेस रीट मुंबई-२

सात रुपिया

[સર્વ હક્ક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન છે.]

અનુક્રમણિકા

૭-દ્રોણપર્વ

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક	અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
દ્રોણાભિષેકપર્વ					
૧	ધૃતરાષ્ટ્રપ્રશ્ન ...	૯	૩૪	અર્જુન્યુદ્ધત્યના (ચક્રાવો) ...	૮૭
૨	કર્ણના વીરોદ્ધારો ...	૧૨	૩૫	અભિમન્યુની પ્રતિજ્ઞા ...	૮૯
૩	શીષ્ય પ્રત્યે કર્ણનાં વચન ...	૧૫	૩૬	અભિમન્યુની ચક્રાર્ધ ...	૯૦
૪	શીષ્યે કર્ણને યુદ્ધ કરવા આજ્ઞા આપી ...	૧૬	૩૭	અભિમન્યુનું પરાક્રમ ...	૯૩
૫	નવા સેનાપતિની યોજનાની ભાંગવગ ...	૧૭	૩૮	અભિમન્યુની વીરતા ...	૯૫
૬	દુર્યોધને દ્રોણાચાર્યને આપેલું પ્રોત્સાહન ...	૧૮	૩૯	દુઃશાસનની ચક્રાર્ધ ...	૯૬
૭	દ્રોણનો સેનાપતિપદે અભિષેક ...	૧૯	૪૦	દુઃશાસન મૂર્છામાં ...	૯૮
૮	દ્રોણવધનું સંક્ષિપ્ત કથન ...	૨૨	૪૧	કર્ણનું રણમાંથી પલાયન ...	૯૯
૯	ધૃતરાષ્ટ્રનો શોક ...	૨૪	૪૨	જયવદ્યને શંકરનું વરદાન ...	૧૦૧
૧૦	ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નો ...	૨૬	૪૩	જયવદ્યની અદ્વૈત શક્તિ ...	૧૦૨
૧૧	ધૃતરાષ્ટ્રને કૃષ્ણે શ્રીકૃષ્ણનાં કર્મોનું કીર્તન ...	૩૦	૪૪	રાજ વસાતીય રણમાં પશ્ચો ...	૧૦૩
૧૨	દ્રોણાચાર્યની પ્રતિજ્ઞા ...	૩૨	૪૫	રણમાંથી દુર્યોધન નાકો ! ...	૧૦૪
૧૩	અર્જુનને યુધિષ્ઠિરને આપેલું આશ્વાસન ...	૩૪	૪૬	રાજકુમાર લક્ષ્મણ અને કાંધરાજપુત્ર માર્યા ગયા ...	૧૦૬
૧૪	ધૈર્ય યુદ્ધ અને તેમાં અભિમન્યુનું પરાક્રમ ...	૩૫	૪૭	બૃહદ્બલ પશ્ચો ...	૧૦૮
૧૫	શત્રુને રણમાંથી દૂર લઈ જવો ...	૪૦	૪૮	જ નૃપ્યાએ મળીને અભિમન્યુને રથ વિનાનો કયો ...	૧૦૯
૧૬	પડેલો દિવસ સમાપ્ત ...	૪૧	૪૯	આભમન્યુનો નાશ ...	૧૧૧
સંશ્લોકવધપર્વ			૫૦	રણભૂમિનો દેખાવ ...	૧૧૩
૧૭	ત્રિગતોની પ્રતિજ્ઞા અને અર્જુનનું પ્રયાણ ...	૪૪	૫૧	યુધિષ્ઠિરનો ત્રિલાપ ...	૧૧૪
૧૮	ત્રિગતોના નાશનું મંગલાચરણ-સુધનના માર્યો ગયો ...	૪૬	૫૨	યુધિષ્ઠિર પાસે વ્યાસ અને રાજ અકેપનનું દર્શન ...	૧૧૬
૧૯	અર્જુનનાં દિવ્યાંશો ...	૪૮	૫૩	મૃત્યુની કથા ...	૧૧૮
૨૦	સૈન્યોનો કચ્છરધાણ ...	૫૦	૫૪	મૃત્યુ અને પ્રભુપતિનો સંવાદ ...	૧૧૯
૨૧	આ તે દ્રોણ કે સાક્ષાત્ કાળ ? ...	૫૩	૫૫	મૃત્યુવરાજની કથા ...	૧૨૩
૨૨	કર્ણ અને દુર્યોધનની વાતચીત ...	૫૭	૫૬	સુકોટરાજની કથા ...	૧૨૫
૨૩	ધૈરા, જ્વજ આદિનું વર્ણન ...	૫૮	૫૭	પાંચરાજનું ચરિત્ર ...	૧૨૬
૨૪	ધૃતરાષ્ટ્રની ચિંતા ...	૬૩	૫૮	શિશિરાજનું ચરિત્ર ...	૧૨૭
૨૫	દંડયુદ્ધ ...	૬૪	૫૯	દશરથપુત્ર શ્રીરામચંદ્રજીનું ચરિત્ર ...	૧૨૮
૨૬	ભગદત્તનું યુદ્ધ ...	૬૮	૬૦	રાજ ભગીરથનું ચરિત્ર ...	૧૩૦
૨૭	સંશ્લોકનો સંહાર ...	૭૧	૬૧	દિલીપરાજનું ચરિત્ર ...	૧૩૧
૨૮	કાળના મુખમાં ભગદત્ત ...	૭૩	૬૨	રાજ માંધાતાનું ચરિત્ર ...	૧૩૨
૨૯	ભગદત્તનો વધ ...	૭૪	૬૩	યજાતિરાજનું ચરિત્ર ...	૧૩૩
૩૦	માયાવી શકુનિ નાકો ! ...	૭૭	૬૪	રાજ અંબરિષનું ચરિત્ર ...	૧૩૪
૩૧	નીલરાજનો વધ ...	૭૯	૬૫	શશંજિદુરાજનું ચરિત્ર ...	૧૩૫
૩૨	ખીજો દિવસ સમાપ્ત-યુદ્ધનું ભવંકર સ્વરૂપ ...	૮૧	૬૬	ગધરાજનું ચરિત્ર ...	૧૩૬
અભિમન્યુવધપર્વ			૬૭	રત્નદેવનું ચરિત્ર ...	૧૩૭
૩૩	અભિમન્યુના વધનો સંક્ષેપ ...	૮૬	૬૮	ભરતરાજનું ચરિત્ર ...	૧૩૮

અધ્યાય વિષય પૃષ્ઠાંક

૬૯ પૃથુરાભનું ચરિત્ર ...	...	૧૩૯
૭૦ પરશુરામનું ચરિત્ર ...	...	૧૪૧
૭૧ સંજયરાજનના પુત્રને નારદે સજ્જન કર્યો	...	૧૪૨

પ્રતિજ્ઞાપર્વ

૭૨ અર્જુનનો શોક અને ક્રોધ ...	...	૧૪૪
૭૩ અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા ...	...	૧૪૯
૭૪ જયદ્રથરાજનની વ્યાકુળતા અને સ્વાર્થાંકુરોધન ...	...	૧૫૧
૭૫ શ્રીકૃષ્ણવચન ...	...	૧૫૩
૭૬ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અર્જુનનાં વચનો ...	...	૧૫૫
૭૭ શ્રીકૃષ્ણે કરેલું સુમદ્રાનું આશ્વાસન ...	...	૧૫૬
૭૮ સુમદ્રાનો વિલાપ ...	...	૧૫૮
૭૯ શ્રીકૃષ્ણ અને દારુક ...	...	૧૬૦
૮૦ અર્જુનરત્નમ ...	...	૧૬૨
૮૧ અર્જુનને પુનઃ પાશુપતાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ ...	...	૧૬૬
૮૨ યુધિષ્ઠિરની તૈયારી ...	...	૧૬૭
૮૩ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના ...	...	૧૬૯
૮૪ અર્જુનની યુદ્ધ માટે તૈયારી...	...	૧૭૦

જયદ્રથવધપર્વ

૮૫ દુતરાષ્ટ્રના ઉદ્દગારો ...	...	૧૭૨
૮૬ દુતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે સંજયનાં વચનો ...	...	૧૭૫
૮૭ કૌરવોની વ્યકરચના ...	...	૧૭૬
૮૮ અર્જુન રથમાં દેખાયો ...	...	૧૭૮
૮૯ અર્જુનનું યુદ્ધ ...	...	૧૭૯
૯૦ દુ શાસનના સૈન્યનો પરાભવ ...	...	૧૮૧
૯૧ દ્રોણાચાર્યની સામે અર્જુન ...	...	૧૮૩
૯૨ ક્રુતાયુધ અને સુદક્ષિણનું સ્વર્ગગમન ...	...	૧૮૫
૯૩ અબ્યઞ્ચ પક્ષો! ...	...	૧૮૯
૯૪ દુર્યોધનને કવચપ્રધન ...	...	૧૯૨
૯૫ તીવ્ર ધમસાણું ...	...	૧૯૬
૯૬ દંડયુદ્ધ ...	...	૧૯૯
૯૭ દ્રોણ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ...	...	૨૦૦
૯૮ સાત્યકિનો સપાટો ...	...	૨૦૨
૯૯ અવતરકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ પક્ષો ...	...	૨૦૫
૧૦૦ આશ્ચર્યચક્રિત સૈન્યો ...	...	૨૦૮
૧૦૧ દુર્યોધન યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યો ...	...	૨૧૦
૧૦૨ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની વાતચીત ...	...	૨૧૩
૧૦૩ દુર્યોધનની હાર ...	...	૨૧૫
૧૦૪ કૌરવોનો ઘેરો ...	...	૨૧૭
૧૦૫ મહારથીઓની ધમઝોનું વર્ણન ...	...	૨૧૯
૧૦૬ દ્રોણનો પાંડવો પર ધસારો અને યુધિષ્ઠિરનું પાછા હસવું ...	...	૨૨૧

અધ્યાય વિષય પૃષ્ઠાંક

૧૦૭ સેમધૂર્તિ, વીરધન-વા, નિરમિત્ર અને વ્યાઘ્રદંતનું પતન ...	...	૨૨૪
૧૦૮ રાક્ષસ અલંબુષની હાર! ...	...	૨૨૫
૧૦૯ રાક્ષસ અલંબુષનો વધ ...	...	૨૨૭
૧૧૦ યુધિષ્ઠિરનો ગભરાટ ...	...	૨૨૯
૧૧૧ સાત્યકિનાં વચનો ...	...	૨૩૪
૧૧૨ સાત્યકિનો કૌરવસેનામાં પ્રવેશ ...	...	૨૩૭
૧૧૩ સાત્યકિને કૃતવર્માનો ભેટો ...	...	૨૪૧
૧૧૪ દુનરાષ્ટ્રના શોકોદ્દગારો અને કૃતવર્માનું પરાક્રમ ...	...	૨૪૪
૧૧૫ જલસંધનો વધ ...	...	૨૪૯
૧૧૬ દુર્યોધનનો તથા કૃતવર્માનો પરાજય ...	...	૨૫૨
૧૧૭ સાત્યકિનું પરાક્રમ ...	...	૨૫૫
૧૧૮ સુદર્શનનો વધ ...	...	૨૫૬
૧૧૯ ચ્વેરોનો પરાજય ...	...	૨૫૮
૧૨૦ દુર્યોધન નાડો! ...	...	૨૬૧
૧૨૧ સૈન્યની મધ્યમાં સાત્યકિ ...	...	૨૬૩
૧૨૨ દ્રોણાચાર્યનું પરાક્રમ ...	...	૨૬૬
૧૨૩ દુઃશાસનનો પરાજય ...	...	૨૭૦
૧૨૪ તુમુલ્લ યુદ્ધ! ...	...	૨૭૨
૧૨૫ દ્રોણાચાર્યનું પરાક્રમ-પૃહલક્ષ્મી-પૃષ્ઠકૈટવ, જરાસંધનો પુત્ર તથા હનુમતી પક્ષા! ...	...	૨૭૪
૧૨૬ યુધિષ્ઠિરની ચિંતા ...	...	૨૭૯
૧૨૭ ભીમસેનનો કૌરવસેનામાં પ્રવેશ ...	...	૨૮૧
૧૨૮ ભીમસેનનો કૌરવસૈન્યમાં પ્રવેશ અને યુધિષ્ઠિરનો હર્ષ ...	...	૨૮૪
૧૨૯ ભીમસેનનો કૌરવસૈન્યમાં પ્રવેશ અને કણ્વોનો પરાજય ...	...	૨૮૭
૧૩૦ દુર્યોધનનું યુદ્ધ ...	...	૨૮૯
૧૩૧ કણ્વોનો પરાજય ...	...	૨૯૨
૧૩૨ ભીમ અને કણ્વનું યુદ્ધ ...	...	૨૯૪
૧૩૩ ભીમ અને કણ્વનું યુદ્ધ (ચાપ) ...	...	૨૯૭
૧૩૪ કણ્વનું રથમાયી પલાયન ...	...	૨૯૯
૧૩૫ દુતરાષ્ટ્રના બળાપા ...	...	૩૦૧
૧૩૬ ભીમસેનનું યુદ્ધ ...	...	૩૦૩
૧૩૭ ભીમસેનનું યુદ્ધ (ચપ્પ) ...	...	૩૦૫
૧૩૮ ભીમ અને કણ્વનો પુનઃ સમાગમ ...	...	૩૦૮
૧૩૯ ભીમસેન અને કણ્વની ભયંકર અપાઝળી ...	...	૩૦૯
૧૪૦ અલંબુષનો વધ ...	...	૩૧૫
૧૪૧ સાત્યકિને અર્જુનનાં દર્શન ...	...	૩૧૬
૧૪૨ અર્જુને કરેલો ઔરિશ્રવાનો બાદચ્છેદ ...	...	૩૧૮
૧૪૩ ઔરિશ્રવાનો વધ ...	...	૩૨૨

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૪૪	ભૂતિત્રવાની ઉત્પત્તિ અને સાત્યકિની પ્રશંસા ...	૩૨૬
૧૪૫	સકુંલ યુદ્ધ ...	૩૨૭
૧૪૬	વ્યવસ્થાનો વધ ...	૩૩૨
૧૪૭	કણ્વ અને સાત્યકિનું યુદ્ધ ...	૩૩૯
૧૪૮	શ્રીકૃષ્ણે કરેલી અશ્વિનની પ્રશંસા ...	૩૪૪
૧૪૯	યુધિષ્ઠિરનો આનંદ... ...	૩૪૭
૧૫૦	દુર્યોધનનો પથાપાથ ...	૩૫૧
૧૫૧	દ્રોણાચાર્યનાં વચનો ...	૩૫૨
૧૫૨	પુનઃ યુદ્ધારંભ ...	૩૫૪

ઘટોત્કચવધપર્વ

૧૫૩	ચૌરો દિવસ-યુધિષ્ઠિરથી દુર્યોધનનો પરાજય ..	૩૫૭
૧૫૪	ચૌરો દિવસ-રાત્રિયુદ્ધની બપોંજરતા ...	૩૫૯
૧૫૫	ભીમસેનનું પરાક્રમ ..	૩૬૧
૧૫૬	મોટા મોટા મહારથીઓનું ધમસાણું ' ...	૩૬૩
૧૫૭	સોમદત્ત, બાહ્લીસક, નાગદત્ત આદિ કુરુઓનો વધ ...	૩૭૩
૧૫૮	કણ્વ અને કૃપાચાર્યનો વચનકલહ ...	૩૭૬
૧૫૯	કણ્વે પોતાના અભિમાનનું મળેલું ફળ ...	૩૭૯
૧૬૦	અશ્વત્થામાનું પરાક્રમ ...	૩૮૪
૧૬૧	કાપાકાપી ...	૩૮૭
૧૬૨	સાત્યકિનો ધસારો ...	૩૮૮
૧૬૩	રાત્રિયુદ્ધ ચાલુ-દીવા પ્રકટાવ્યાં ! ...	૩૯૧
૧૬૪	સકુંલ યુદ્ધ ...	૩૯૪
૧૬૫	યુધિષ્ઠિરનું પસાયન ...	૩૯૬
૧૬૬	ભીમ અને દુર્યોધનનું યુદ્ધ-દુર્યોધન નાકો ! ...	૩૯૮
૧૬૭	પાંડુપુત્ર સહદેવ તથા કૌરવપક્ષી રાક્ષસ અનંજન નારા ! ...	૪૦૧
૧૬૮	નકુલપુત્ર શાનતીક વગેરે યોદ્ધાઓનું યુદ્ધ ...	૪૦૪
૧૬૯	રાત્રિયુદ્ધનું રાત્ર રવચ્છ ...	૪૦૬
૧૭૦	કૃષ્ણભક્તની દ્રોણાચાર્ય પર ચડાઈ ...	૪૦૯
૧૭૧	કમ્પરનાયુ ! ...	૪૧૨
૧૭૨	દ્રોણાચાર્ય અને કણ્વનો પાંડવો પર હાથો ...	૪૧૫
૧૭૩	ઘટોત્કચનું પ્રેતસાહન ...	૪૧૭
૧૭૪	અસહ્યનો વધ-રાક્ષસે રાક્ષસને માર્યો ...	૪૨૧
૧૭૫	રાક્ષસ ઘટોત્કચનું યુદ્ધ ...	૪૨૩

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૭૬	દુર્યોધન તરફથી રાક્ષસ અલાયુધનું રણે ચડવું ...	૪૨૯
૧૭૭	રાક્ષસ અલાયુધનું યુદ્ધ ...	૪૩૦
૧૭૮	અલાયુધનો નાશ ...	૪૩૨
૧૭૯	ઘટોત્કચનો વધ ...	૪૩૪
૧૮૦	પાંડવો રોકમાં ભારે શ્રીકૃષ્ણ આનંદમાં ! ...	૪૩૯
૧૮૧	અશ્વિન પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણનાં વચન ...	૪૪૧
૧૮૨	કણ્વે દંડની શકિતનો દુરુપયોગ કર્યો તેનું કારણ શું ? ...	૪૪૨
૧૮૩	યુધિષ્ઠિરનો કોપ અને વ્યાસનાં સંતવનાવચનો ...	૪૪૫

દ્રોણવધપર્વ

૧૮૪	બંને પક્ષનાં સન્ધ્યે રણમાં જ નિદ્રામાં ! ...	૪૫૧
૧૮૫	દ્રોણાચાર્ય અને દુર્યોધનની વાતચીત ...	૪૫૧
૧૮૬	પંદરમો દિવસ-દ્રોણાચાર્યનો હલ્લી-વિરાટ, કુપદ વગેરેનું મરણ ...	૪૫૩
૧૮૭	નકુલનું યુદ્ધ ...	૪૫૬
૧૮૮	મોટા મોટા યોદ્ધાઓની ભેટ ...	૪૬૦
૧૮૯	સકુંલ યુદ્ધ ...	૪૬૨
૧૯૦	દ્રોણાચાર્યને અશ્વત્થામાના વધની શંકા ...	૪૬૬
૧૯૧	દ્રોણાચાર્યનું અંતિમ પરાક્રમ ...	૪૬૯
૧૯૨	દ્રોણાચાર્યનો વધ ...	૪૭૨

નારાયણાત્મમોક્ષપર્વ

૧૯૩	દ્રોણાચાર્યના વધના જ્ઞાતિનું અશ્વત્થામાને નિવેદન ...	૪૭૬
૧૯૪	કૃતરાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન ...	૪૮૦
૧૯૫	અશ્વત્થામાનો ક્રોધ ...	૪૮૧
૧૯૬	અશ્વિનના વચનો ...	૪૮૩
૧૯૭	ભીમસેન અને કૃષ્ણભક્તનાં અશ્વિન પ્રત્યે વચનો ...	૪૮૬
૧૯૮	કૃષ્ણભક્ત અને સાત્યકિની અન્યોન્યને ધમકી ...	૪૮૯
૧૯૯	નારાયણાત્મનો પ્રયોગ ...	૪૯૨
૨૦૦	નારાયણાત્મની શાંતિ અને અશ્વત્થામાનું પરાક્રમ ...	૪૯૫
૨૦૧	અશ્વત્થામાનું આસિધાત્મ અને તેની નિષ્ફળતાના અંતમાં રણમાં વ્યાસ ભગવાન (સતરદશ રતોત્રારંભ) ...	૫૦૨
૨૦૨	શ્રીશંકરમહાશય-વ્યાસ અને અશ્વિન ...	૫૦૮

ગ્રંથસેવનનો મહિમા

યસ્પાસ્તિ સદ્ગ્રંથવિમર્શમાગ્યં । કિં તસ્ય શુષ્કૈશ્વપલાવિનોદૈઃ ॥

અર્થાત્ જેને સારા સારા ગ્રંથો વાચ્યા-વિચારવાનું સહભાગ્ય મળેતું હોય, તેને ચપલાના (સ્ત્રીના લક્ષ્મીના) શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમા છે?

‘પુસ્તકોમા હું ગૂંચાયેલો રહી શકતો, તેથી મને જે માસ વધારે જોલ મળત તોપણ હું કાયર થાત નહિ એટલું જ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમા ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું જીવેલ વધારે સુખચેતના રહેત હું માનુ છું કે, જેને સારા સારા પુસ્તકો વાચનાનો શોખ છે તે ગમે તે જગ્યાએ એકાતવાસ સહેલાઈથી વેઠી શકે છે x x એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાચતા હોવડે તમે અતર્વિચાર પણ કરી શકશો ’ મં ૦ ગા ૦

‘મને પુસ્તકો વાચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમા બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો ’ x x x ‘માતૃભાષામા વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીયભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકતી નથી ’ x x x

બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે પશુ આદિના જેવી હ્રિદયતુષ્ટિ સિવાયનું બીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ ખતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ ન હોય ’ x x x ‘સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસંસ્કારના કમનોની મધુર સુગંધથી મસ્ત નનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્ય સિવાયના રાગીય સુખો પણ તુલ્ય જ લાગે છે ’—જ્ઞ કિમચિદ્

‘ગરીબોને દરિદ્રતામાથી છોડાવવાની, દુખીઓના દુખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો યાક ઉતારવાની અને માદાઓનું દર્દ જુલાવી દેવાની ગ્રંથોમા જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણ કરીને બીજા કોઈ ચીજમા નથી ’

—માર્ક ટ્વેન

‘ગ્રંથો પ્રત્યેનો રનેહ એ હૃદયી રાજ્યમા પડોચવાનો પરવાનો છે ’

‘પરાન ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવા સમાન છે ’

‘મહેનોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સતોષ તમને નહિ મળે તે સતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે ’

‘ખોરાક વિનાના શરીરની પેટે જ્ઞાન વિનાનું મન પણ નિર્મોલ્ય છે એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી, જે ઘરમા સારા પુસ્તકો નથી તે ઘર, ઘર નહિ પણ નિર્મોલ્ય તનમનવાળા જીવતા મુદ્દાઓને રહેવાની ધોર જ છે ’

એક વિદ્વાન ઠીક જ કહે છે કે, ‘વાચનાની હોશ છોડી દેવાના બદલામા કોઈ મને આખા હિંદુસ્તાનની સપતિ આપે, તોપણ હું તેને કંઈ છોડું નહિ ’

‘પુસ્તકો તરુણાવસ્થામા સુમાર્ગ દેખાડે છે જ્ઞાનવરધામા મનરંજન કરે છે અને ઉદારીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકાસું લાગવા દેતા નથી વળી તે આપણી ચિંતા તથા કોપાદિને શાન કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે

ગ્રંથોની ઓરડીમા ગયા પછી તમે એમને હાથ નહિ લગાડો તોપણ એ ગ્રંથો જ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે, ‘અમારામા પુષ્કળ જ્ઞાન લયું છે તે લો અને વાપરો એટલે તમારું કલ્યાણ થશે ’ શુ આ માનસવાણી ઓછી કિમતી છે ?

‘ઉત્તમ ગ્રંથો, તેમનું સેવન કરનારાઓમા ધર્મ, નીતિ, ચતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરાપકાર વૃત્તિને વિસ્તારે છે અને જેમ જેમ એ દૈવી શક્તિની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીગાંપ આસુરી ભાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે ’

‘સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના પ્રેમીઓએ તો જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવો ’

‘લીલા વનમા ખૂંચે મરનાર પશુમા અને આટલા આટલા વાચવાના સાધન છતાં જ્ઞાનરીન રહેનાર મનુષ્યમા શો તફાવત ?

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

७-द्रोणपर्व

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्रीमहाभारत

७-द्रोणपर्व

अध्याय १ लो-द्रोणाभिषेकपर्व

धृतराष्ट्रप्रश्न

मंगलाचरणम् । नारायणे नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ऊनाशर्थश्रुते, नरेशां उर्तम जेवा नर भगवानने अने देवी सरस्वतीने नमस्कार करीने 'जय' तु शीर्तन आदरीजे

जनमेजय उवाच । तमप्रतिमसत्त्वोजो बलवीर्यपराक्रमम् ।

इतं देवव्रतं श्रुत्वा पांचाल्येन शिरसिडिना ॥ १ ॥

जनमेजय ज्योत्या 'हे विप्रशि' । पांचालपुत्र शिषि'डीजे अजोड पैथ', भनो-
भण, शरीरभण, वीथ' अने पराक्रमवाणा पोताना पिता देवव्रत बीभने ढल्लो
नाप्पा छे, जे सांभणीने धृतराष्ट्रराजनी आंभो शोकथी व्याकुण यई गई छती. तो
पोताना पिता ढल्लोई गया, सारे ते वीर्यवाने शु कथु' : हे भगवन् ! तेनो अश्वर्यवान
पुत्र दुर्योधन बीभ अने द्रोण आदि प्रमुण भहारथीआ द्वाश भहान धनुर्धारी
पांडवोने हरावीने राज्यने धरुछी रक्षो हतो, तो सर्व धनुर्धराना शिरभार
जे बीभ भार्या गया, तयारे जे कुरुवंशीजे शु' कथु' : हे तपोधन ! तमे भने
आ कडे। १-४

વૈશંપાયન બોલ્યા : પોતાના પિતાને માર્યા ગયેલા સાંભળીને કુરુવંશી રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર ચિંતા તથા શોકથી ઘેરાઈ ગયો અને તેને શાંતિ મળી નહિ.^૧ રાત ને દિવસ તે આ દુઃખનો જ વિચાર કરી રહ્યો હતો, એટલામાં વિશુદ્ધ દૃઢ્યનો સંજય રાત્રે છાવણીમાંથી હસ્તિનાપુરમાં પાછો આવ્યો. પહોંચ્યો. હે મહારાજ ! આમ આવેલા તે સંજય-ને અંબિકાના પુત્ર રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછ્યું.^૨ તેના ઉત્તરમાં ભીષ્મનું મરણ સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર મનમાં અત્યંત દુઃખી થયો અને પોતાના પુત્રોના વિજય-ની ઇચ્છાથી તે આતુરની પેઠે અત્યંત વિલાપ કરવા લાગ્યો.^૩

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે તાત સંજય ! કાળથી પ્રેરાયેલા કૌરવોએ ભયંકર પરાક્રમવાળા મહાત્મા ભીષ્મનો શોક કરીને શું કયું ? શરવીર અને દુરાધર્મ એવા મહાત્મા ભીષ્મ હણાયા, ત્યારે શોક-સાગરમાં ડૂબી ગયેલા કૌરવોએ શું કયું ?^{૪, ૧૦} હે સંજય ! મહાત્મા પાંડવોનું તે મહા ઉચ્ચ સૈન્ય ત્રણેય લોકોને પણ તીવ્ર ભય ઉત્પન્ન કરે તેવું છે.^{૧૧} આ તરફ દુર્યોધનના સૈન્યમાં એવો મહારથી પુરુષ ઠાણ છે કે, તેના આશ્રય કરીને યોદ્ધાઓ તે મહાભયંકર રણસંગ્રામમાં ત્રાસ ન પામે ?^{૧૨} હે સંજય ! કુરુસિંહ ભીષ્મપિતામહ રણમાં ઢળી પડ્યા, ત્યારે કુરુપક્ષના રાજાઓએ શું કયું, તે તું મને કહે.^{૧૩}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! તે રણમાં જ્યારે દેવવ્રત પડ્યા, ત્યારે તમારા પુત્રોએ જ કયું તે તમને કહું છું. તમે તે એકચિત્તે સાંભળો. હે રાજન ! સત્યપરાક્રમી ભીષ્મપિતામહ જ્યારે રણ-ભૂમિ ઉપર રણાર્થ પડ્યા, ત્યારે તમારા પુત્રો અને પાંડવો બ્રુહ બ્રુહ વિચાર કરવા લાગ્યા. સાત્ત્વર્થનો વિચાર કરીને તેઓ વિરમય પામ્યા હતા તેમ હર્ષ પણ પામ્યા હતા. વળી તેમણે

પોતાના ધર્મની નિંદા કરી અને અમાપ કર્મ-વાળા મહાત્મા ભીષ્મને પ્રણામ કર્યા.^{૧૪-૧૬} હે નરસિંહ ! તેમણે ભીષ્મને માટે મજબૂત ગાંઠાવાળા બાણો વડે ઉશીકાંવાળી વીરશય્યા રચી.^{૧૭} તેમણે ભીષ્મના રક્ષણ માટે ચારે બાજુ રક્ષકો મૂક્યા, પરસ્પર વાંતચીત કરી, ગંગાપુત્ર ભીષ્મની સંમતિ લીધી અને તેમની પ્રદક્ષિણા કરી.^{૧૮} પંધી કોધ-થી લાલ લાલ આંખવાળા થયેલા તે ક્ષત્રિયો પર-સ્પર મળીને કુરી યુદ્ધને માટે નીકળી પડ્યા; કારણ કે તેઓ કાળ વડે જ પ્રેરાયેલા હતા. હવે તરેહતરેહનાં વાજિંત્રોના નાદ સાથે તથા રણ-ભેરીના રણકાર સાથે તમારા પુત્રોનાં તથા શત્રુ-ઓનાં સૈન્યો પણ નીકળી પડ્યા.^{૧૯, ૨૦} હે રાજદ્ર ! ગંગાનંદન ભીષ્મ સૂર્યનારાયણ નમી ગયા તે વખતે ઢળી પડ્યા હતા. છતાં પણ કોધવશ થયેલા અને કાળથી ભાન ખોઈ ખેટેલા એ ભરત-શ્રેષ્ઠ રાજાઓ મહાત્મા ગાંધિયનાં હિતકારક વચ્ચે-ને અવગણીને હથિયારો લઈ લઈને ઉતાવળા ઉતાવળા યુદ્ધ કરવા બહાર પડ્યા.^{૨૧, ૨૨} તમારા પોતાના તથા તમારા પુત્રનાં મોહને લીધે તેમ જ ભીષ્મપિતામહના વધને કારણે કૌરવો તથા બીજા સર્વ રાજાઓ બાણે મરણશરણ થઈ ગયા.^{૨૩} હિંસક પશુઓથી ભરેલા વનમાં ગોવાળ વિનાનાં બકરાંઓ જમ મનમાં અત્યંત ઉદાસ થઈ જાય, તેમ ભીષ્મ-પિતામહ વિનાના થઈ પડેલા તે સર્વ રાજાઓ ત્યાં મનમાં અત્યંત ઉદાસ થઈ ગયા.^{૨૪} ભરતશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ રણાર્થ પડ્યા એટલે કૌરવોની સેના બાણે નક્કર-વિદોહી રાત્રિ જેવી થઈ ગઈ અને વાયુવિદોહી વાદળ જેવી થઈ ગઈ.^{૨૫} ત્યારે તે ધાન્યવિદોહી ભૂમિ જેવી થઈ ગઈ; સંસ્કાર (વ્યાકરણ) વિનાની વાણી જેવી થઈ ગઈ અને, ખસિના પક્ષાવાંથી ઉદાસ થયેલી રાંક્ષસસેના જેવી થઈ ગઈ.^{૨૬} વળી તે ત્યારે વસાહતકાર વિનાની વસાહત વિધવા

જેવી થઈ ગઈ, જળ વિનાની સૂકી નદી જેવી થઈ ગઈ અને તે વનમાં વરુઓએ ઘેરી હીધેલી તથા માર્યા ગયેલા પતિવાળી વિષ્ણુ પડેલી મૃગલી જેવી થઈ ગઈ.^{૨૭} શરમે⁺ મારી નાખેલા સિંહ-વાળી દાદા મહાન પર્વતયુક્ત જેમ નિસ્તેજ થઈ જાય, તે પ્રમાણે ભરતશ્રેષ્ઠ ગંગાનંદનના પડવાથી કૌરવોની તે સેના નિસ્તેજ થઈ ગઈ.^{૨૮} ત્યારે વીર અને બળવાન પાંડવોએ તાણીતાણીને અત્યંત કાયર કરી દીધેલી તે સેના મહાસાગરમાં ચોપાસ થી પવનથી પછડાઈને ડાહી રહેલી નૌકા જેવી જણાતી હતી.^{૨૯} તે સમયે તે સેનામાં ઘોડાઓ, રથો તથા હાથીઓ અત્યંત ગમરાટમાં પડી ગયા હતા, લગભગ ધણા મનુષ્યો મરણ પામ્યા હતા અને સર્વે નાસીપાસ થઈ ગયા હતા.^{૩૦} તે સેનામાં સર્વ રાજાઓ તથા અનેક પ્રકારના સૈનિકો ત્રાસ પામી ગયા હતા અને પિતામહ ભીષ્મ વિનાના થઈ ગયેલા હોવાથી તેઓ બંધે પાતાળમાં ડૂબી જતા હોય તેમ દુઃખી જણાતા હતા.^{૩૧} તે વખતે કૌરવોએ કહ્યું તું સ્મરણ કર્યું, કારણ કે તે ભીષ્મના જેવા જ પરાક્રમી હતા. આપત્તિમાં આવી પડેલા મનુષ્યનું મન જેમ બંધુ પ્રત્યે જાય, તેમ સંઘળા કૌરવોનું મન સર્વ શત્રુધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને વિદ્યા તથા તપથી અગ્રિમમાન તેજસ્વી એવા તે કહ્યું પ્રત્યે ગયું. હે ભારત ! આપણા હિતેચ્છુ અને શરીરનો પણ ત્યાગ કરે એવા રાધાનંદન સૂતપુત્ર કહ્યુંને સર્વ ભરતવંશી રાજાઓ 'કહ્યું ! ઓ કહ્યું !' એમ બૂમ મારવા લાગ્યા; કારણ કે ભીષ્મપિતામહ યુદ્ધે ચડ્યા હતા તે દશ દિવસ સુધી મહાયંશસ્વી કહ્યું અને તેના બંધુઓ તથા અમાત્યો યુદ્ધમાં જીતણી નહોતા.

'અરે ! એ કહ્યુંને તુરત બોલાવો, વાર ન કરો' એમ તે સર્વ રાજાઓ ત્યાં બુમરાણ કરી રહ્યા હતા. બળવાન અને પરાક્રમશાળી મહારથીઓની ગણતરીને સમયે ભીષ્મપિતામહે સર્વ ક્ષત્રિયોના દેખતાં તે મહાબાહુ કહ્યુંને અર્ધરથી તરીકે ગણ્યો હતો. ખરી રીતે તો એ નરસિંહ બમણો મહારથી હતો, શરવીરામાં માન્ય હતો અને રથી તથા અતિરથીઓની સંખ્યામાં પણ અગ્રણી હતો. વળી તે અસુરોને અને દેવસ્વામીઓને પણ યુદ્ધમાં જીતવાની હામ ધરતો હતો.^{૩૨-૩૭} આમ હે રાજન ! ભીષ્મે અને અર્ધરથી ગણ્યો, ત્યારે કહ્યું તે જ વખતે ક્રોધથી ગંગાપુત્ર ભીષ્મને કહ્યું હતું કે, 'હે કુરુવંશજ ! તમે ન્યાં સુધી જીવતા હશો ત્યાં સુધી હું ક્યારેય લડીશ નહિ.^{૩૮} હે કૌરવ ! જો તમે કદાચ યુદ્ધમાં પાંડવોને મારી નાખશો, તો હું દુર્યોધનની રજ લઈ વનમાં આદ્યો જઈશ; અથવા જો તમે પાંડવોને હાથે મરીને સ્વર્ગે જશો, તો તમે જેમને મહારથી માનો છો, તે બધાને હું કેવળ એક રથની જ મદદથી સંહારી નાખીશ.^{૩૯, ૪૦} એમ' કહીને મહાબાહુ મહાયશસ્ત્રી કહ્યું તમારા પુત્રની સંમતિ લઈને દશ દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું ન હતું.^{૪૧} હે ભારત ! અણગણ પરાક્રમવાળા પિતામહ ભીષ્મે યુદ્ધમાં ભયંકર પરાક્રમ પ્રગટાવીને પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરના અનેક યોદ્ધાઓનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો હતો.^{૪૨} પણ મહાન તેજવાળા તથા સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા તે શરવીર ભીષ્મ રણમાં પડ્યા, ત્યારે જેમ તરવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યો વહાણનું સ્મરણ કરે, તેમ તમારા પુત્રોએ કહ્યું તું સ્મરણ કરવા માંડ્યું. સર્વ રાજાઓ સહિત તમારા પુત્રો તથા તમારા સૈનિકો 'ઓ કહ્યું' એમ રાડ નાખવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, 'આ તારે પરાક્રમ કરવાનો સમય છે.^{૪૩, ૪૪} એ પ્રમાણે ત્યાં દેરદેર સર્વ

+ શરમ એ પુરાણકથામાં વર્ણવેલું પ્રાણી છે. એને આડ પગ હોય છે અને એ સિંહથી પણ વધારે બળવાન હોય છે.

મહાબળવાન યોદ્ધાઓ પ્રાણને હથેળીમાં રખાડી રહેલા તે રાધાનંદન સૂતપુત્રને એકસાથે સાદ પાડી રહ્યા.^{૪૫} આપત્તિકાળમાં મનુષ્યોનું મન જમ પોતાના બંધુ પ્રત્યે જાય, તેમ આપણા પક્ષના સૌનું મન પરશુરામે શિક્ષિત કરેલા તથા અન્નવિદ્યામાં અસહ્ય પરાક્રમવાળા તે કણું પ્રત્યે ગયું.^{૪૬} હે રાજન! ગોવિંદ જમ નિરંતર દેવોનું ભયથી રક્ષણ કરવામાં સમર્થ છે, તેમ તે કણું આપણુ સર્વનું તે મહાભયંકર રણમાં રક્ષણ કરવા સમર્થ છે.^{૪૭}

વૈશંપાયન બોલ્યા : આમ કણુંનાં વારંવાર વખાણુ કરી રહેલા એ સંજયને રાજ ધૃતરાષ્ટ્રે સર્વ સમાન નિઃશ્વાસ મૂંઝીને આમ પૂછ્યું.^{૪૮}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : આપણા પક્ષના સર્વનું મન આમ જ્યારે કણું પ્રત્યે ગયું, ત્યારે તમે બધા પોતાના પ્રાણને પણ જોવારી દેનારા એ રશ-વીર સૂતપુત્ર કણુંને મળ્યા હતા કે?^{૪૯} વળી ત્યારે ગમરાટમાં પડી ગયેલા, ત્રાસી ગયેલા, આતુર બનેલા અને રક્ષણની ઇચ્છા કરી રહેલા એવા તમારા બધાઓના મનોરથને એ સત્યપરાક્રમી કણું નિષ્ફળ તો કર્યો નહોતા ને?^{૫૦} ભીષ્મના માર્યો જવાથી કૌરવોની અંદર જે કાંઈ અધૂરપ આવી ગઈ હતી, તેને ધતુર્ધરમાં શ્રેષ્ઠ એવા કણું યુદ્ધમાં પૂરી હતી કે?^{૫૧} શત્રુઓને ભય ઉપજાવનારા તે નરસિંહ કણું ભીષ્મની ખાલી પડેલી જગ્યાને પૂરી હતી કે? ઠમ કે હે સંજય! તે કણું લોકમાં પુરુષવ્યાધ કહેવાય છે. કૌરવોના રક્ષણ માટે એ કણું રણસંઘામમાં પોતાના પ્રાણને પાથરીને અને મુખને અળગાં કરીને પીડાયેલા તથા વિશેષે કરી આક્રંદ કરી રહેલા પોતાના બાંધવોની તથા મારા પુત્રોની વિજયની આશાને સફળ કરી હતી કે?^{૫૨, ૫૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તરત દ્રોણાભિષેકપર્વમાં 'ધૃતરાષ્ટ્રને મમ' નામનો અધ્યાય ૧ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૨ જો

કણુંના વીરોદ્ધારે!

॥ સંજય ક્વાવ ॥

હતં મીષ્મમથાધિરથિર્વિદિત્વા . . .

મિત્રાં નાવમિવાલ્યાગાથે કુરુણામ્. ॥

સોદર્યવત્ વ્યસનાત્ત્વતપુત્રઃ

સંતારવિષ્મંસ્તવ પુત્રસ્ય સેનામ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ભીષ્મને હણાયેલા બહુને અધિરથના પુત્ર કણું બંધુની પેઠે, અતિ અગાધ મહાસાગરમાં ભાંગી પડેલી નૌકા જેવી કૌરવોની તે સેનાને દુઃખમાંથી તારવાની ઇચ્છા કરી અને તે તમારા પુત્રની સેના તરફ આવી પહોંચ્યો.^૧ હે રાજ ! ત્યાં આવી તેણે પુરુષોમાં ઈંદ્ર સરખા તથા અવિચળ વ્રતવાળા શાંતનુકુમાર મહારથી ભીષ્મને રણમાં પડેલા સાંભળ્યા, એટલે ધતુર્ધરમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે શત્રુનાશન કૌરવસેના પાસે આવ્યો.^૨ મહારથીશ્રેષ્ઠ ભીષ્મપિતામહ જ્યારે શત્રુઓને હાથે માર્યા ગયા, ત્યારે પિતા જમ પુત્રોને તારવા માટે આવી પહોંચે, તેમ કણું પણ સંયુદ્ધમાં રૂબવાની અણી ઉપર આવેલી નૌકા જેવી તમારા પુત્રની સેનાને તથા સર્વ કૌરવોને તારવાની ઇચ્છાથી એકદમ ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^૩

કણું બોલ્યો : હે વીરો! ચંદ્ર વિષે જમ લાંછન સનાતન કાળનું છે, તેમ સદા કૃતજ્ઞ તથા શ્રાણુઓના શત્રુઓના સંહાર કરનારા પિતા-મહા ભીષ્મ વિષે ધીરજ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, તેજ, સત્ય, સ્મરણશક્તિ, વીર પુરુષોના ગુણો, દિવ્ય અસ્રો, નમ્રતા, પ્રિય વાણી અને ઈર્ષ્યારહિતપણું વગેરે ગુણો સર્વ કાળ માટે હતા. શત્રુવીરોના સંહાર કરનારા તે ભીષ્મ પણ જ્યારે આ રણમાં રાજાયા છે, ત્યારે હવે હું સર્વ વીરોને પણ રાજાયેલા જ માનું છું.^{૪, ૫} હે આર્ય ! કર્મના અનિત્ય યોગથી આ જગતમાં કાંઈ પણ વસ્તુ સ્થિર જ નથી; છતાં મહાવ્રત-

ધારી ભીષ્મ જ્યારે આજ્ઞા માર્યા ગયા છે, ત્યારે ‘આવતી કાલે સૂર્યનો ઉદય થશે’ એમ કયો પુરુષ સંશયરહિત થઈને શ્રદ્ધા કરશે ? (અર્થાત્ મૃત્યુનો જય કરનારા પિતામહાનું પણ જો મૃત્યુ થયું, તો આપણે બધાને જીવવાની આશા તો શાની જ હોય ?) ^૧ વસુઓ જેવા પ્રભાવવાળા અને વસુઓના જેવા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા એ વસુધરાસ્વામી ભીષ્મ વસુ નામના દેવોની પાસે આલ્યા ગયા છે, ત્યારે હવે તમે બધા તમારાં ધન, પુત્ર, પૃથ્વી અને આ સમગ્ર સેનાનો શા માટે શોક કરો છો ? ^૨

સંજય બોલ્યો : મહાન પ્રભાવવાળા, વરદાન આપવાવાળા, સમગ્ર લોકના રાજા અને મહાન શત્રુઓને પણ શિક્ષા કરનારા એ અમાપ પરાક્રમી પિતામહ ભીષ્મ જ્યારે રણમાં પડ્યા તેમ જ જ્યારે સમગ્ર ભરતવંશી રાજાઓનો રણમાં પરાજય થયો, ત્યારે કણું મનમાં અત્યંત દુઃખ પામ્યો અને આંસુ ઢાળી ભારે નિસાસા નાખવા લાગ્યો. ^૩ હે રાજા ! રાધાનંદનનાં આ વચનો સાંભળીને તમારા પુત્રો અને સર્વ સૈનિકો પરસ્પર મોટા શબ્દથી પોક મૂકવા માંડ્યા અને નેત્રો દ્વારા દુઃખનાં અશ્રુઓને વારંવાર વહેવડાવવા લાગ્યા. ^૪ પછી જ્યારે મહાન રણસંગ્રામ ફરી ચાલુ થઈ ગયો અને સર્વ રાજાઓ સેનાઓની અંદર દાખલ થઈ ગયા, ત્યારે સર્વ મહારથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કણું સર્વ મહારથીઓને હર્ષ ઉપજાવનારાં આ વચનો કહ્યાં : ^૫ ‘આ જગત અનિત્ય છે અને હમેશાં મૃત્યુ સામે જ દોડી રહ્યું છે,’ આમ વિચારતાં મને કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર જણાતી નથી. જો એમ ન હોય, તો તમારા જેવા વીર પુરુષો પાસે ઊભા છતાં, પર્વત સમાન પ્રદાશવાળા એ કુરુશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ આ રણસંગ્રામમાં કેમ રણાઈ પડ્યા ? ^૬ પૃથ્વી પર ઉદય પામેલા બીજા સૂર્ય જેવા એ મહારથી

શાંતનુકુમારને આ રણમાં રણી પાડવામાં આવ્યા છે એટલે હવે વૃક્ષા જેમ પર્વતને ઉચલાવી પાડનાર પવનને સહન કરવા સમર્થ નથી, તેમ આ સર્વ રાજાઓ અશ્રુનંદને સહન કરવા સમર્થ નથી. ^૭ છતાં માર્યા ગયેલા આગેવાનવાળાં, દુષ્પિત સ્વરૂપવાળાં તથા શત્રુઓએ નાશ પમાડેલા ઉત્સાહવાળાં આ કૌરવોનાં સૈન્યોનું મહાત્મા ભીષ્મની પેઠે મારે સંગ્રામમાં રક્ષણ કરવું જ જોઈએ, આ બધો ભાર આજ્ઞા મારા પર પડ્યો છે અને આ સર્વ જગતને હું અનિત્ય જોઉં છું. વળી રણકુશળ ભીષ્મપિતામહ રણમાં પડ્યા છે, ત્યારે આવે પ્રસંગે હું શા માટે ભય રાખું ? ^{૮, ૯} આ રણમાં ધૂમીને હું તે કુરુશ્રેષ્ઠ પાંડવોને સીધી ગતિવાળાં બાણોથી યમરાજને ઘેર દાખલ કરી દઈશ અને આ જગતમાં ઉજ્જવળ યશ પ્રકટાવીને સ્થિતિ કરીશ, અથવા તો શત્રુઓથી માર્યો જઈને હું પૃથ્વીની પયારી કરીશ. ^{૧૦} યુધિષ્ઠિરમાં ધીરજ, બુદ્ધિ, સત્ય અને પરાક્રમ છે અને ભીમસેનમાં સો હાથીના બટલું પરાક્રમ છે. અશ્રુનંદ હેરાજ છેદ્રનો પુત્ર છે અને સાથે જીવાન છે; દેવો પણ તેના બળને સહેલાઈથી જીતી શકે તેમ નથી. ^{૧૧} વળી આ રણમાં પાંડવસેનાને વિશે સાક્ષાત્ યમરાજ સરખા નકુલ અને સહદેવ છે, તેમ જ સાત્યકિ અને દેવશ્યીનંદન કૃષ્ણ પણ છે. કોઈ કાયર પુરુષ તો એ સૈન્ય સામે જઈ જ શકે નહિ અને કદાચ જો કોઈ જય તો તે મૃત્યુના મુખમાંથી જીવતો પાછો ફરે જ નહિ. ^{૧૨} મનસ્વીઓ જેમ વૃદ્ધિ પામેલા તપનો તપથી જ બાધ કરે છે, તેમ રાસવીરો સામા બળનો બળથી જ બાધ કરે છે. મારું મન પણ એ શત્રુઓનું નિવારણ કરવામાં તથા મારું પોતાનું રક્ષણ કરવામાં પર્વત સમાન અચળ છે. ^{૧૩} (હવે કણું પોતાના સારથિ પ્રત્યે કહે છે :) હે સારથિ ! આમ મારું

મન અતુકૂળ છે, તેથી હું આજ શત્રુઓ સામે
જઈને તેમના પ્રભાવને ખાળી દર્શાવું અને તેમને
પરાજય પમાડીશ. મારે મારા મિત્રોના દ્રોહ
સહન નહિ કરેલાં જોઈએ. જે સમયે સૈન્યમાં
ભંગાણું પડે, તે સમયે જે આવીને જોશે રહે, તેજ
ખરો મિત્ર છે.^{૧૬} આજ હું સત્યુરુષોને યોગ્ય
શ્રેષ્ઠ કાર્ય કરીશ અને મારા પ્રાણોના ત્યાગ કરીને
ભીષ્મની પાછળ જઈશ. હું યુદ્ધમાં સર્વ શત્રુઓ-
ના સમુદાયોને હણી નાખીશ, અથવા તે શત્રુઓ-
ને હાથે મરીને હું વીરક્ષોહને પામીશ.^{૧૭} જ્યારે
કોઈ પણ 'મારું રક્ષણ કરે, રક્ષણ કરે' એવો
પોઠાર કરે ત્યારે તેને માટે, રડતાં સ્ત્રીબાળકો
માટે, નષ્ટ થયેલા પુરુષાર્થવાળા માટે અને દુર્યો-
ધન માટે મારે યુદ્ધ કરવું જ જોઈએ, એમ હું
સમજું છું. માટે હે સારથિ ! આપણા રાજ
દુર્યોધનના શત્રુઓને આજ હું જીતીશ.^{૧૮} વળી
સ્યંકર સ્વરૂપવાળા આ રણમાં હું કૌરવોને રક્ષીશ,
પાંડુપુત્રોના સંહાર કરીશ, સર્વ શત્રુઓના સમુ-
દાયોના નાશ કરીશ અને છેવટે મારા પ્રાણોને
પણ અકારા કરીને હું દુર્યોધનને રાજ્ય આપીશ.
તું મને મણિ અને રત્નોથી પ્રકાશતું અને ઝળ-
હળતાં સુવર્ણતું ધોડું વિચિત્ર કવચ પહેરાવ,
તું મને મસ્તકે ધારણ કરવાના સૂર્ય સમાન પ્રજ્ઞા-
વાળા ટોપને પણ પહેરાવ; તું મને ધનુષ્ય ધારણ
કરાવ અને તું મને અશ્વિ તથા ઝેરી નાગ જેવાં
ખાણોને સજવ.^{૧૯, ૨૦} વળી તું બાણોથી ભરેલા
સોળ ભાયાઓને મારી પાછળ ખાંધી દે; દિવ્ય
ધનુષ્યો લાવ અને તલવાર, શક્તિ, ભારે ગદાઓ
તથા સુવર્ણથી મટેલા વિચિત્ર નાળવાળા શંખને
લાવ.^{૨૧} આ સોનાની અદ્ભુત સાંકળને, કમળના
ચિહ્નવાળા જયસૂચક દિવ્ય ધ્વજને, સારી રીતે
મૂંથેલી તથા ગ્રહરવાળી એવી અદ્ભુત માળાને
તેમ જ માંગલિક ડાંગરને તું કામળ વસ્ત્રોથી લૂછી

ચક્રચક્રિત કરીને લાવ.^{૨૨} વળી હે સારથિ ! આ
જે ઘોડાઓ ઉજ્જવળ વાદળના જેવા વર્ણવાળા
છે, જે યુદ્ધ છે, જે મંત્રપૂર્વક પવિત્ર જળથી સ્નાન
પામ્યા છે, જે ઉતાવળા જનારા છે અને જે
રંગરંગી સુવર્ણના અલંકારોથી શણગારેલા છે,
તે ઉત્તમ ઘોડાઓને તું જલદી રથમાં બેસાડી લાવ.^{૨૩}
વળી સૂર્ય તથા ચંદ્ર જેવા પ્રકાશવાળાં રત્નોથી
જડેલાં, સુવર્ણની માળાઓથી વીંટાયેલા અને
યુદ્ધની અંદર ઉપયોગી થઈ પડે તેના પદાર્થોથી
યુક્ત એવા એ ઉત્તમ રથને તું ઘોડાઓ બેસીને
ઝટ લઈ આવ.^{૨૪} વળી તું વેગવાળાં અદ્ભુત
ધનુષ્યો લાવ, સારી રીતે બાંધેલી ઉત્તમ દોરીઓ
લાવ, બાણોથી ભરેલા મોટા મોટા ભાયાઓ લાવ,
કવચો લાવ અને યુદ્ધપ્રયાણ માટે યોગ્ય એવું
ઢીંથી આપું ભરેલું કાંસાતું તથા સોનાતું એ
વીરપાત્ર પણ તરત લઈ આવ. અરે ઝા ! તું
એક વિજયમાળ લાવ, તેને મારા શરીરે પહેરાવ
અને તું વિજયને માટે ઝટઝટ રણભેરી વગડાવ.
ઝા સારથિ ! જે સ્થળે કિરીટધારી અર્જુન, ભીષ્મ,
યુધિષ્ઠિર, નકુલ અને સહદેવ બેસ્યા છે, તે સ્થળે
તું મને લઈ આવ. સંધ્યામમાં શત્રુઓને ભેટીને હું
કાં તો તેમને હણી નાખીશ, અથવા તેમને હાથે
માર્યો જઈને ભીષ્મની પાસે પહોંચી જઈશ.^{૨૫-૨૭}
જે સૈન્યમાં સત્ય અને વૈર્યવાળા રાજયુધિષ્ઠિર સામે
બેસ્યા છે, જ્યાં ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ અને
સહદેવ બેસ્યા છે, જ્યાં ધૌમ્ય છે, સાત્યકિ છે તેમ
જ બીજા સંજયયોદ્ધાઓ સામે બેસ્યા છે, તે સૈન્યને
આપણા પક્ષના બીજા રાજાઓ જીતી શકે તેમ
નથી, એમ હું માતું છું.^{૨૮} સર્વનો સંહાર કર-
નારા સાક્ષાત્ મૃત્યુદેવ પણ સદા સાવધાન રહીને
એ કદાચ અર્જુનનું રક્ષણ કરશે, તોપણ હું આ
યુદ્ધમાં અર્જુનનો ભેટો કરીશ અને કાં તો તેનો
નાશ કરીશ અથવા ભીષ્મને મારે યમરાજ પાસે

આદ્યો જઈશ.^{૩૨} હું અવશ્ય તે શરવીર પાંડવોના મધ્યમાં જઈશ. આથી હું અત્યારે જ કહી દઉં છું કે, જેઓ મિત્રદ્રોહી હોય, કૃષ્ણ ભક્તિવાળા હોય, પાપી હોય તેઓ મારા સંહાયક ન હો!''^{૩૩}

સંજય બોલ્યો : પછી દેવગણોથી* પૂજતા ઇંદ્રની જન્મ કરને કૌરવો પૂજી રહ્યા હતાં, એવો તે મહારથીશ્રેષ્ઠ, ઉચ્ચ ધનુર્ધારી અને મહાત્મા કણ્વ સમૃદ્ધિમાન, મજબૂત દાંડીવાળા, સૌને મેડેલા, ધનવાળા અને પવનવેગી ઉત્તમ ઘોડાઓ બેઠેલા સુંદર તથા ઉત્તમ રથમાં બેઠો અને ત્યાંથી વિજયને માટે આદ્યો. હવે રણભૂમિ ઉપર ભરત-શ્રેષ્ઠ લીબ્ધ જ્યાં પડ્યા હતા, ત્યાં તે જઈ પહોંચ્યો.^{૩૪} સૂર્ય સમાન અમાપ તેજવાળો એ કણ્વ ત્યારે સુવર્ણ, મોતી, શણિ અને રત્નોની માળાવાળા, વરૂથવાળા,* ધનવાળા, મેધ સમાન શબ્દવાળા તથા શ્રેષ્ઠ ઘોડાઓ બેઠેલા તે મહાન રથમાં અગ્નિના જેવી કાંતિથી ઝળહળતો હતો. આમ તે અગ્નિ સમાન પ્રભાવવાળા સુંદર રથમાં બેઠેલો એ અધિરથનો પુત્ર મહારથી ધનુર્ધર કણ્વ વિમાનમાં બેઠેલા સાક્ષાત્ ઇંદ્રની જન્મ શોભી રહ્યો હતો.^{૩૫-૩૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્કત દ્રોણાભિવ્યકર્ષમાં
'કણ્વ નિર્ધાર્ય' નામનો અધ્યાય રહે સમાપ્ત

અધ્યાય ૩ જો

લીબ્ધ પ્રત્યે કણ્વિનાં વચન

॥ સજય ઉવાચ ॥

શરતલ્પે મહાત્માનં શયાનમમિતૌજસમ્ ।

મહાવાતસમૂહેન સમુદ્રમિવશોષિતમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! કણ્વ રથમાં બેસીને લીબ્ધપિતામહની બાણશય્યાવાળા રથાને પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે એ પિતામહને

* શત્રુના પ્રહારમાથી રથનું રક્ષણ કરવા માટે રથને ફરતુ કરેતું લોહા વગેરેનું આવરણ

બાણશય્યા પર સૂતેલા બોલ્યા. અમાપ તેજવાળા, પ્રલયકાળના મહાન વાયુએ સૂકવી નાખેલ સમુદ્રના જેવા જણાતા, સર્વ ક્ષત્રિયોના મહાન કાળ સરખા એ મહાન ધનુર્ધારી મહાત્મા લીબ્ધને અનુને દિવ્ય અસ્ત્રોથી પાડી નાખ્યા, એ બેઈને અગાધ સમુદ્રનો પાર નહિ પામવાથી કાઈ છાછરા બેટની ઇચ્છા કરનારા, મનુષ્યો જેવા તમારા પુત્રોની જયની આશા, સુખ અને કવચો એટ્ટી-સાથે ભાંગી ગયાં હતાં.^{૧-૩} તે પિતામહ યશુનાના પ્રવાહના જેવાં બાણોના સમૂહથી ભરાઈ ગયા હતા. ઇંદ્રદેવે પોતાના વજ્રથી જણે અસહ્ય મૈતાક પર્વતને પૃથ્વી પર પાડી દીધો હોય, તેમ અનુને લીબ્ધને નીચે પાડી દીધો હતા.^૪ એ લીબ્ધ આકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપર પડેલા સૂર્ય જેવા જણાતા હતા અને પૂર્વે વૃત્રાસુરે જન્મ ઇંદ્રને ઓચિંતો હરાવ્યો હતો, તેમ અનુને તેમને ઓચિંતો હરાવ્યા હતા.^૫ પૂર્વે અકસ્માત્ વૃત્રાસુરે જીતેલો જાણે ઇંદ્ર હોય, તેમ યુદ્ધની અંદર લીબ્ધનું આ પતન સર્વ સૈન્યને મોહ ઉપજાવનારું હતું. સર્વ સૈન્યોમાં શ્રેષ્ઠ, સર્વ ધનુર્ધરોમાં ચિહ્નરૂપ, અનુનનાં બાણોથી ભરાઈ ગયેલા, વીરશય્યામાં સૂતેલા અને મહાન વ્રતવાળા તમારા એ વીર પિતા પુરુષશ્રેષ્ઠ લીબ્ધને બેઈને અધિરથપુત્ર કણ્વ રથમાંથી ઝટપટ જિતરી પડ્યો. ભરતવંશીઓમાં મહાકાંતિમાન એવો તે કણ્વ ત્યાં ભારે વેદના પારંગ્યો અને આંસુથી તેનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. બે હાથ બેડી રાખીને વંદન કરતો રહીને તે આ પ્રમાણે તૂટ્યાફૂટ્યા શબ્દોમાં બોલ્યો : 'હે ભરતવંશી પિતામહ ! આપનું મંગલ હો. આ હું કણ્વ આપની પાસે આવ્યો છું. પવિત્ર અને કલ્યાણકારી વાણીથી આપ મારી સાથે બોલો. આપ મને કૃપાદષ્ટિથી જુઓ. અરેરે ! આ જગતમાં કાઈ પણ મનુષ્યને તેનાં

યુધ્ધ કૃત્યોતું કૃણ મળતું નથી; કારણ કે આપ
 જેવા ધર્મપરાયણ વૃદ્ધ વડીલ આજે આ સ્થિતિ-
 એ પૃથ્વી પર સૂતા છે. હે કુરુક્ષેત્ર ! કોશનો
 સંપ્રહ કરવામાં, હિતચિંતક વિચારોમાં, સૈન્યોના
 વ્યુહ રચવામાં તથા અનેક જાતની યુદ્ધકળાઓમાં
 હું કુરુઓમાં આપના સરખો બીજે ઠાઈ પણ
 પુરુષ જોતો નથી. શુદ્ધ બુદ્ધિથી યુક્ત થયેલા આપ
 જ કૌરવોને આ આવી પડેલા ભયમાંથી તારનારા
 હતા. હવે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અનેક યોદ્ધાઓનો સંહાર
 કરીને આપ જ્યારે પિતૃલોક ભણી સિંધાવશે,
 ત્યારે આજ દિવસ સુધી કોયે ભરપૂર રહેલા એ
 પાંડવો વાઘો જેમ મૃગલાંને ધાણુ કાઢી નાખે છે,
 તેમ બિચારા કૌરવોના ધાણુ કાઢી નાખશે.
 વળને ધારણ કરનારા ઇંદ્રથી જેમ અસુરો ત્રાસ
 પામે છે, તેમ કૌરવો અર્જુનના ગાંડીવના ધોધના
 વીર્યને બળીને ત્રાસ પામશે. હવે ગાંડીવધનુષ્ય-
 માંથી છૂટેલાં વજ્ર જેવાં બાણોનો શબ્દ કૌરવોને
 તેમ જ બીજા રાજાઓને થયરાવી મૂકશે. હે વીર !
 પ્રદીપ્ત થયેલી મહાન જ્વાળાઓવાળો અગ્નિ જેમ
 વૃક્ષોને બાળી મૂકે છે, તેમ કિરીટધારી અર્જુનનાં
 બાણો હવે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને બાળી મૂકશે. વાયુ
 અને અગ્નિ બંને બેગા થઈને વનમાં જ જ રંધળે
 પ્રગટે છે, તે તે રંધળે તેઓ લતાઓ, પાસો અને
 વૃક્ષોને બાળી મૂકે છે. નિઃસંશય પૃથાપુત્ર અર્જુન
 એવો જ બહુબળી કૌરવો અગ્નિ છે. તેમ દે
 નરસિંહ ! કૌટુંબી વાયુ સમાન છે, એ નિઃસંદેહ
 છે. હે ભારત ! કૌટુંબીના પાંચજન્ય સંખના
 ધોધને તથા અર્જુનના ગાંડીવ ધનુષ્યના ટંકારને
 સંખગીને સર્વ નેન્યા ત્રાસ પાગી જશે. હે
 વીર ! શત્રુઓનો સંહાર કરનારા કપિવંશ અર્જુન-
 ના મૃગમિત્ર પર કિલ્લી રહેલા રથના રાજાને
 સહન કરવાને હવે આપના પિતા બીજે ધર્મ
 પણ રાજ સમર્થ થઈ નહિ. જ અર્જુનનાં વિષ્ય

કર્મોતું મોટા શૂરવીર પુરુષો પણ ક્યન કર્યા કરે
 છે, તે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા માટે આપના
 વિના હવે બીજે કોઈ પણ રાજ સમર્થ નથી.
 એ અર્જુનને નિવાત-કવચ આદિ મહાન રાક્ષસો-
 ની સાથે અને મહાત્મા શ્રીશંકર સાથે યુદ્ધ કર્યું
 છે અને તે શંકર પાસેથી જ પાપાત્મા પુરુષોને
 દુર્લભ એવું વરદાન સુઠાં મેળવ્યું છે. પૂર્વે
 ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરનારા તથા દેવો અને દાનવો-
 ના ગર્વને કંટાતારનારા મહાભયંકર પરશુરામને પણ
 આપ વીર્યશાળીએ હરાવ્યા હતા; છતાં પણ
 આપ એ અર્જુનને જીતી શક્યા નથી. તો તે
 અર્જુનને આ રણસંઘામમાં બીજે કયો પુરુષ
 જીતી શકશે? ^{૧-૨૪} એ યુદ્ધકુશળ અર્જુનને હું
 સહન કરી શકું તેમ તો નથી જ; છતાં જો
 આપની આજ્ઞા થાય તો આંખોને આંજી નાખ-
 નારા ઝેરી સરપના જેવા અત્યંત ભયંકર તે રાક્ષ
 અર્જુનને હું અમ્મના બળથી હણી શકીશ. ^{૨૫}
 ઇતિ શ્રીમદ્દાહારતમાં દ્રોણપર્વોત્તમોત્તમ દ્રોણાભિષેકપર્વમાં
 'કર્ણ' વાક્ય નામનો અષ્ટમાથ ૩ નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪ થો

બીજે કર્ણને યુદ્ધ કરવા આજ્ઞા આપી

॥ શોચ્ય રથાય ॥

તસ્ય હાલપ્યમાનસ્ય પુરુષદઃ પિતામહઃ ।

દેશકાલોચિત્તં વાચમમર્મવીપ્રીતમાનયઃ ॥ ૧ ॥

સંજય યોગ્યો : કર્ણે આ પ્રમાણે વારંવાર
 કર્ણ, ત્યારે પુરુષદ્વ બીજાપિતામહે પ્રસન્નચિત્ત
 થઈને દેશ અને કાળને યોગ્ય એવાં આ વચનો
 કર્યાં : 'હે કર્ણ ! સરિતામાંને જેમ મધુદ
 આપપર પડે છે, નક્ષત્રોને જેમ સૂર્ય આપપર પડે
 છે, સન્યને જેમ પુરુષ આપપર પડે છે, બીજોને
 જેમ રમાજ પૂરવી આપપર પડે છે અને સર્વ
 ખેતોને જેમ મેષ આપપર પડે છે, તેમ તું માર્ગ
 જિતોને આપપર પડે યા. જેણે જેમ કંડની

પાછળ જીવે છે, તેમ તારા બાંધવો તારી પાછળ જીવે.^{૨,૩} શત્રુઓનો તું માનભંગન થા અને મિત્રોનો તું આનંદવર્ધન થા. વિષ્ણુ જન્મ દેવતાઓનો આધાર છે, તેમ તું કૌરવોનો આધાર થા.^૪ હે કર્ણ ! પૂર્વે રાજપુર જઈને દુર્યોધનના જયની ઘડ્યાથી તે તારા બાહુબળના પરાક્રમથી કમિંજ યોદ્ધાઓને જીત્યા હતા.^૫ વળી ગિરિ-ત્રજમાં રહેલા નમ્રજિત વગેરે રાજાઓને તથા અંબણોને, વિદેહોને અને ગાંધારોને પણ તે હરાવ્યા હતા.^૬ હે કર્ણ ! હિમાલયરૂપ કિલ્લામાં ભાર્ય રહેનારા રણસંઘ્રામમાં મહાભયંકર એવા કિરાતોને પણ તે દુર્યોધનના તાબામાં આણ્યા હતા.^૭ તેં યુદ્ધમાં ઉત્કલ, મેકલ, પોંડ્ર, ઠસિંગ, આંધ્રિ, નિષાદ, ત્રિગત અને બાહલિક આદિ ઘણા યોદ્ધાઓને પણ જીત્યા હતા.^૮ હે કર્ણ ! તેં મહાતેજસ્વીએ દુર્યોધનતું હિત ઇચ્છીને તે તે સંઘ્રામોમાં અનેક વીરોને પરાજય આપ્યો હતો.^૯ હે તાત ! જ્ઞાતિ, કુળ અને બાંધવો સાથેનો દુર્યોધન જન્મ સર્વ કૌરવોનો આધાર છે, તેમ તું પણ સર્વ કૌરવોનો આધાર થા.^{૧૦} જા, હું તને ઠંડું છું, હે, તું તારા શત્રુઓ જેડે સુખેથી યુદ્ધ કર. તું યુદ્ધમાં કૌરવોને પણ યોગ્ય શિક્ષણ આપ અને દુર્યોધનને જય અપાવ.^{૧૧} જન્મ દુર્યોધન અમારો પાત્ર છે, તેમ તું પણ અમારા પોત્ર સરખો જ છે. જ પ્રમાણે અમે ધર્મથી તે દુર્યોધનના પૂજ્ય છીએ, તે જ પ્રમાણે અમે ધર્મથી તારા પણ પૂજ્ય છીએ.^{૧૨} હે નરસેષ ! જગતમાં યોનિના સંબંધ કરતાં (એટલે એક જ ઉદરમાં જન્મ આદિના સંબંધ કરતાં) સત્પુરુષોનો સત્પુરુષોની સાથેનો સંબંધ ઉત્તમ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૧૩} માટે સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો યદ્ધને તથા 'આ મારું છે' એમ નિશ્ચય કરીને તું દુર્યોધનની પેઢે કૌરવોના સૈન્યતું પાલન કર.^{૧૪}

ભીષ્મપિતામહનાં આ વચન સાંભળી, સૂર્યપુત્ર કર્ણ તેમના ચરણમાં વંદન કરીને સર્વ ધનુર્ધરાની પાસે ગયો.^{૧૫} ત્યાં તેણે મનુષ્યોના સમુદાયતું અતુલ મહાસ્થાન જોયું અને વૃહરચનામાં ગોઠવાયેલા તથા અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જ થયેલા સૈન્યને ધીરજ આપી.^{૧૬} ત્યાં મહાબાહુ કર્ણને સર્વ સૈન્યોના મોખરામાં આવેલો જોઈને દુર્યોધન આદિ સર્વ કૌરવો હર્ષમાં આવી ગયા.^{૧૭} આમ યુદ્ધ કરવા માટે આવીને જોયેલા એ મહાત્મા કર્ણને જોઈને કૌરવોએ સિંહનાદની ગર્જનાઓથી, બાહુઓને ઠોકવાથી તથા અનેક પ્રકારના ધનુષ્યોના શબ્દોથી તેતું સન્માન કર્યું.^{૧૮}

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વાત્મજત દ્રોણાભિષેકપર્વમા
'કર્ણ' આત્માસન નામનો અધ્યાય ૪ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૫મો

નવા સેનાપતિની યોજનાની લાંબગડ

॥ સજય ઉવાચ ॥

રયસ્યં પુરુષવ્યાઘ્રં દટ્ઠા કર્ણમવસ્થિતમ્ ।

દૃષ્ટો દુર્યોધનો રાજન્નિદં વચનમવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! રથમાં બેઠેલા નરસિંહ કર્ણને પોતાની સામે આવેલો જોઈને દુર્યોધન હર્ષમાં આવી ગયો અને આ વચન બોલ્યો : ^૧ 'હે કર્ણ ! હવે તારા રક્ષણ તુજે રહેલા મારા સૈન્યને હું સનાથ (અર્થાત્ નેતાવાળું) માનું છું. હવે આપણે આગળ ઉપર શું યોગ્ય અને હિતકારક કરવું જોઈએ તેનો તું વિચાર કર.'^૨

કર્ણ બોલ્યો : હે પુરુષસિંહ મહારાજ ! તમે જ સૌથી વિશેષ બુદ્ધિમાન છો, તમે જ અમને ક્ષોભ; કેમ કે સુખ્ય સ્વામી કાર્યને જવું જોઈ શકે છે, તેવું બીજો જોઈ શકતો નથી.^૩ હે નરનાથ ! અમે બધા તમારાં વચનને સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. તમે ન્યાય વિનાતું વચન નહિ જ બોલો એવું મારું માનવું છે.^૪

દુર્યોધન બોલ્યો : વય, પરાક્રમ અને શાસ્ત્રથી યુક્ત એવા લીધમપિતામહ આપણી સેનાના નાયક હતા. હે કણ્વ ! તે મહાયશસ્ત્રી મહાત્મા-એ સર્વ યોદ્ધાઓને સાથે રાખીને દશ દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું અને મારા શત્રુઓનો સંહાર કરી અમારું રક્ષણ કર્યું.^{૫૬} અતિ અશક્ત્ય કર્મને કરનારા તે લીધમ સ્વર્ગે જવા નીકળ્યા છે, તો હવે તેમના પછી તું દોને સેનાના નાયક તરીકે માને છે? હે રણશ્રેષ્ઠ ! નાવિક વિનાની નાવ જમ એક ધડીલર પણ જળમાં ટપી શકતી નથી, તેમ નાયક વિનાની સેના પણ એક ધડીલર યુદ્ધમાં ટપી શકતી નથી.^{૫૭} જમ સુકાની વિનાની હોડી અને સારથિ વિનાનો રથ ગમે તેમ જાય છે, તેમ જ સેનાપતિ વિનાનું સૈન્ય પણ ફાલે તેમ નાસભાગ કરે છે.^{૫૮} જમ દોઈ આગેવાન વિનાનો સઘળો કાફલો સર્વ કંદો પામે છે, તેમ નાયક વિનાની સેના પણ સર્વ કંદો પામે છે.^{૫૯} માટે તું મારા આ સર્વ મહાત્મા પુરુષોમાં શાંતનુ-પુત્ર લીધમ પછી સેનાપતિ થાય તેવા યોગ્ય પુરુષને શોધી કાઢ.^{૬૦} આ યુદ્ધમાં તું જ પુરુષને સેનાના નાયક તરીકે કહીશ, તેને અમે બધા એકસાથે નીમીશું એમાં સંશય નથી.

કણ્વ બોલ્યો : આ સર્વ રાજાઓ મહાપુરુષો છે, મહાત્માઓ છે અને સર્વે સેનાપતિપદને યોગ્ય જ છે. એમાં કંઈ જ વિચારવાપણું નથી. આ બધા વીરપુરુષો કુળ, શરીર, જ્ઞાન, બળ, પરાક્રમ અને બુદ્ધિથી યુક્ત છે, શાસ્ત્રોને બળુનારા છે, બુદ્ધિમાન છે તેમ જ યુદ્ધમાં પાછી પાની ન કરનારા છે.^{૬૧-૬૨} પરંતુ તે બધાને કંઈ એકી-સાથે સેનાપતિ નીમી શકાય નહિ; એટલે જનામાં કંઈક અંશે વિશેષ ગુણો દેાય તેને જ સેનાપતિ કરવો બેઈએ.^{૬૩} તમે જો એકબીજાની સ્પર્ધા કરનારા આ રાજાઓમાંથી દોઈ એકને સેનાપતિ

કરશો, તો બાકીના બધા મનમાં ઉદાસ થઈ જશે. પછી તેઓ તમારા હિતસ્વી હોવા છતાં ચિત્ત રાખીને યુદ્ધ કરશે નહિ એ સ્પષ્ટ છે.^{૬૪} માટે સર્વ યોદ્ધાઓના ગુરુ, વૃદ્ધ, શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ આચાર્ય દ્રોણને સેનાપતિ કરવા યોગ્ય છે, તેમ જ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને દુર્ધર્મ એવા આ દ્રોણાચાર્ય જ્યાં સુધી જિલા છે, ત્યાં સુધી બીજે કયો પુરુષ સેનાપતિ થઈ શકે? કારણ કે એ આચાર્ય નીતિમાં બૃહસ્પતિ અને શુક્રાચાર્ય જવા છે. હે ભારત ! આ સર્વ રાજાઓમાં એવો દોઈ પણ યોદ્ધો નથી કે તે યુદ્ધ ચડેલા દ્રોણાચાર્યની પાછળ ન જાય. હે રાજન ! આ દ્રોણાચાર્ય સેનાપતિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને તમારા ગુરુ છે.^{૬૭-૭૦} માટે હે દુર્યોધન ! પૂર્વે અસુરોને જીતવાની ઇચ્છાવાળા દેવોએ જમ કાર્તિકેસ્વામીને સેનાપતિ કર્યા હતા, તેમ તમે પણ દ્રોણાચાર્યને ઝટ સેનાપતિ કરો.^{૭૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વમાં તર્જન દ્રોણાલિવેકપર્વમાં
“કણ્વ” વાક્ય” નામનો અધ્યાય પ મે સમાપ્ત

અધ્યાય દ્વિતીય

દુર્યોધને દ્રોણાચાર્યને આપેલું પ્રોત્સાહન

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

કર્ણસ્ય વચનં શ્રુત્વા રાજા દુર્યોધનસ્તદા ।
સેનામધ્યગતં દ્રોણમિદં વચનમબ્રવીત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ત્યારે કણ્વનાં એ વચન સાંભળીને દુર્યોધનના જ સેનાની મધ્યમાં રહેલા દ્રોણાચાર્યને આ વચન કહેવા લાગ્યો.^૧

દુર્યોધન બોલ્યો : ઉત્તમ બ્રાહ્મણવર્ણ, શ્રેષ્ઠ કુળમાં જન્મ, શાસ્ત્રાભ્યાસ, વય, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, દક્ષતા, અજયપણું, અર્થજ્ઞાન, નીતિ, જય, તપ અને કૃતજ્ઞતા એ સર્વ ગુણોથી આપ વૃદ્ધ છો. આપ સમાન બીજે દોઈ પણ પુરુષ આ રાજાઓને

યોગ્ય રક્ષક નથી.^{૧૦} માટે હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ! ઇંદ્ર
જમ દેવોનું રક્ષણ કરે છે, તેમ આપ અમારું
રક્ષણ કરો. આપની આંગેવાની હેઠળ અમે શત્રુ-
ઓને જીતવા ઇચ્છીએ છીએ.^{૧૧} રુદ્રોમાં જમ
કાપાલી, વસુઓમાં જમ પાવક, યક્ષોમાં જમ
કુબેર, દેવોમાં જમ ઇંદ્ર, વિપ્રોમાં જમ વસિષ્ઠ,
તેજેમાં જમ સૂર્ય, પિતૃઓમાં જમ ધર્મરાજ,
જળચરોમાં જમ વરુણદેવ, નક્ષત્રોમાં જમ
ચંદ્રમા અને દેવોમાં જમ શુક્રાચાર્ય શ્રેષ્ઠ છે,
તેમ આપ સેનાપતિઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, માટે આપ
અમારા સેનાપતિ થાઓ.^{૧૨-૧૩} હે નિષ્પાપ! આ
અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાઓ આપને વશ રહેનારી
થાઓ. ઇંદ્ર જમ દાનવોનો સંહાર કરે છે, તેમ આપ
આ સેનાઓને બૃહદ્બલ કરીને શત્રુઓનો સંહાર
કરો.^{૧૪} પૂર્વે જમ કાતિ^{૧૫}કસ્વામી દેવોની આગળ
આહ્યા હતા, તેમ આપ અમારી આગળ આહ્યા.
ગાયના નાના નાના વાછરડાઓ જમ મહાન વૃષભ-
ની પાછળ બળે છે, તેમ અમે બધા આ યુદ્ધમાં
આપની પાછળ ચાલીશું.^{૧૬} ઉચ્ચ ધનુષવાળો મહા-
આપધારી અર્જુન પોતાના દિવ્ય ધનુષ્યનો ટંકાર
કરશે, તોપણ આપને આગળ રહેલા ઐરેને તે
પ્રહાર કરશે નહિ.^{૧૭} હે પુરુષવ્યાધ! જો આપ
મારા સેનાપતિ થશો, તો હું આ યુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિર-
ને તેના પરિવાર તથા પાંધવો સાથે અવરથ
જીતીશ.^{૧૮}

સંજય બોલ્યો : દુર્યોધને જ્યારે એ પ્રમાણે
કહ્યું, ત્યારે સર્વ રાજાઓ મોટા સિંહનાદો કરીને
તમારા પુત્રને હર્ષ પમાડવા લાગ્યા અને 'દ્રોણા-
ચાર્યનો જય થાઓ! જય થાઓ!' એમ પોકાર-
વા મંડ્યા.^{૧૯} ત્યારે બીજ સૈનિકો પણ હર્ષમાં
આવી દુર્યોધનને આગળ કરી તેમ જ મોટા યશની
ઇચ્છા રાખી, તે બ્રાહ્મણોત્તમ દ્રોણાચાર્યના માન-
ને વધારવા લાગ્યા. પછી હે રાજન! દ્રોણાચાર્યે

દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૦}
હવે શ્રીમદ્દામારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જત દ્રોણાભિષેકપર્વમાં
'દ્રોણને પ્રાત્સાદન' નામના અધ્યાય ૧૬ સમાપ્ત

અધ્યાય ૭ મો

દ્રોણને સેનાપતિપદે અભિષેક

॥ શ્લોક ૭૭ ॥

વેદં પદંગં વેદાહમર્થવિદ્યાં ચ માનવીમ્ ।
ત્રૈપમ્વક્રમયેષ્વત્રં શસ્ત્રાણિ વિવિધાનિ ચ ॥ ૧ ॥

દ્રોણ બોલ્યા : હું વેદોને, વેદોનાં છ અંગોને,
મનુષ્યે કહેલી અર્થવિદ્યાને, શિવે આપેલાં અસ્ત્રોને
અને એ ઉપરાંત અનેક જાતનાં શસ્ત્રોને બધું હું.^૧
જયની ઇચ્છાવાળા તમે મારામાં જ જ શુભો કહ્યા
છે, તે બધાને દેખાડવાની ઇચ્છાથી હું પાંડવો
સામે યુદ્ધ કરીશ.^૨ પંશુ રાજન! દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્નને હું આ રણસંઘામમાં ઘાઈ પણ રીતે મારી
શકીશ નહિ; કારણ કે તે પુરુષશ્રેષ્ઠને મારો વધ
કરવા માટે જ ઉપત્ત કરવામાં આવ્યો છે.^૩ હું
સોમક યોદ્ધાઓનો નાશ કરતો રહીશ અને પાંડવો-
નાં સૈન્યો સામે યુદ્ધ કરીશ, પણ પાંડવો હર્ષ-
યુક્ત થઈને મારી સામા યુદ્ધ કરશે નહિ.^૪

સંજય બોલ્યો : હે રાજન! દ્રોણાચાર્યે જ્યારે
એ રીતે કહ્યું, ત્યારે તમારા પુત્ર દુર્યોધને દ્રોણા-
ચાર્યને શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક સેનાપતિ તરીકે
નીમ્યા.^૫ પૂર્વે જમ ઇંદ્ર આદિ દેવોએ કાતિ^૬ક-
સ્વામીનો સેનાપતિપદે અભિષેક કર્યો હતો, તેમ
દુર્યોધન આદિ રાજાઓએ દ્રોણાચાર્યનો સેનાપતિ-
પદે અભિષેક કર્યો.^૭ આમ જ્યારે દ્રોણાચાર્યને
સેનાપતિ કરવામાં આવ્યા, ત્યારે કૌરવસેનામાં
વાદિનોના ધૌપથી તથા શંખોના મહાન શબ્દથી
હર્ષ પ્રકટ થઈ રહ્યો.^૮ ત્યાં પ્રણ્યાહવાચનના ધૌપથી,
સ્વસ્તિવાચનના માંગલિક શબ્દોથી, ભાટચારણોના
સ્તુતિસૂચક ગીતશબ્દોથી, ઉત્તમ બ્રાહ્મણોના જય
જય શબ્દોથી અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓનાં નૃત્ય-

થી દ્રોણાચાર્યનો વિધિપૂર્વક સત્કાર કરવામાં આવ્યો અને કૌરવો પાંડવોને હાર્યા માનવા લાગ્યા.

સંજય બોલ્યો: મહારથી દ્રોણાચાર્યે સેનાપતિપદ પ્રાપ્ત કરી, સૈન્યોને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવી દીધાં અને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તેમણે તમારા પુત્રોની સાથે પ્રયાણ કર્યું. ૮-૧૦ ત્યારે સિંધુરાજ, કલિંગરાજ અને તમારો પુત્ર વિકર્ણ કવચ ધારણ કરી દ્રોણાચાર્યને જમણે પડખે રહ્યા. ૧૧ તેમની પાછળ પાછળ ચક્રચક્રિત ભાલાઓથી યુદ્ધ કરનારા ગંધાર દેશના ઉત્તમ ધૌડેસવારો સાથે રાજ શકુનિ જતો હતો. ૧૨ કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, ચિત્રસેન અને વિવિંશતિ કુશાસનને મોખરે રાખીને સાવધાનીપૂર્વક દ્રોણાચાર્યના ડાબા પડખાનું રક્ષણ કરતા હતા. ૧૩ તેમની પાછળ પાછળ સુદક્ષિણ વગેરે કળિંગ યોદ્ધાઓ તથા યવનો સહિત શક યોદ્ધાઓ મહાન વેગવાળા ઘોડાઓ સાથે જતા હતા. ૧૪ મદ્રો, ત્રિગર્તો, અંબથો, પાંચિમાર્યો, ઔદિચ્યો, માલ્વો, શિખિઓ, શરસેનો, મલદ સહિત શદ્રો, સૌવીરો, કિતવો, પ્રાચ્યો અને દાક્ષિણાત્ય યોદ્ધાઓ-એ સર્વે તમારા પુત્ર દુર્યોધનને આગળ કરીને સૂતપુત્ર કર્ણની પાછળ જતા હતા. ૧૫, ૧૬ એ રીતે પોતાપોતાનાં સૈન્યને હથે ઉપજાવતા તેઓ તમારા પુત્રો સાથે યુદ્ધ કરવા માટે નીકળી પડ્યા હતા, ત્યારે સર્વ યોદ્ધાઓમાં મુખ્ય અને સૈન્યોમાં બળનો આવેશ પૂરતો સૂર્યપુત્ર કર્ણ સર્વ ધનુર્ધરીઓના મોખરામાં ચાલતો હતો. તેનો મહાપ્રયંડ અને હાથીની શૂંખલાના ચિહ્નવાળો મહાન ધ્વજ કૌરવોના સૈન્યને હથે ઉપજાવતો હતો તેમ જ સૂર્ય સમાન કાંતિથી ઝળઝળ ચતો હતો. એ કર્ણને જોઈને દાર્ઠ પણ જણ ભીંમના પડવાનો શોક કરતું ન હતું. સર્વ રાજાઓ અને કૌરવો શોકરહિત થયા હતા. ત્યાં આનંદમાં આવી ગયેલા અનેક યોદ્ધાઓ તે રણભૂમિ પર મોંઘામોંઘી

મોટેથી કહેવા લાગ્યા: 'અરે, કર્ણને યુદ્ધ કરવા આવેલો જોઈને પાંડવો રણમાં ઊભા જ રહેશે નહિ; કર્ણ તો યુદ્ધમાં ઇંદ્ર સહિત દેવોને પણ જીતવા સમર્થ છે, તો પછી તે તુરંચ વીર્યવાળા અને તુરંચ પરાક્રમવાળા પાંડવોને જીતે એમાં નવાઈ જ શી! મહાબાહુ ભીંમે પાંડવોનું રણમાં રક્ષણ કર્યું છે, પણ કર્ણ તો પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તે પાંડવોનો યુદ્ધમાં નાશ જ કરશે.' હે પૃથ્વીપતિ! એ પ્રમાણે મોંઘામોંઘી વાતો કરતા તથા હર્ષિત દેખાવવાળા તે યોદ્ધાઓ કર્ણનું સન્માન કરતા હતા અને પ્રશંસા કરતા કરતા યુદ્ધ માટે નીકળી પડ્યા હતા. તે સમયે દ્રોણાચાર્યે આપણા સૈન્યનો શકટબૃહદ રચ્યો હતો. ૧૭-૨૩ તે વખતે હે ભારતરાજ! પ્રસન્ન ચિત્તવાળા મહાત્મા ધર્મરાજ શત્રુપક્ષના સૈન્યનો કૌંચબૃહદ રચ્યો હતો. તેમના સૈન્યના મોખરામાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એ બન્ને પુરુષવરો વાનરના ચિહ્નવાળી ધ્વજ ફરકાવતા ઊભા હતા. ૨૪, ૨૫ અમાપ તેજસ્વી અર્જુનનો એ ધ્વજ સર્વ સૈન્યોનાં ચિહ્નરૂપ હતો અને સર્વ ધનુર્ધારીઓના આશ્રયરૂપ હતો. ૨૬, ૨૭ તે સૂર્યના માર્ગ સુધી જાયો હતો. પ્રલયકાળે પ્રન્વલિત થયેલો સૂર્ય જમ પૃથ્વીને પ્રદીપ્ત કરે, તેમ તે ધ્વજ મહાત્મા યુધિષ્ઠિરના સૈન્યને દિપાવી રહ્યો હતો. ૨૮ બુદ્ધિમાન અર્જુનનો તે રથધ્વજ સર્વ રથોળે પ્રકાશ કરતો દેખાતો હતો. યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુનને, ધનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ગાંડીવને, પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણને તથા યદોમાં શ્રેષ્ઠ સુદર્શનને એમ ચારેય તેજોને વહન કરતો જ્વેત અશ્વોવાળો અર્જુનનો રથ ત્યાં ઉદય પામેલા કાલચક્રની પેઠે શત્રુઓની આગળ આવીને ઊભો રહ્યો. આમ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એ બન્ને મહાત્માઓ પોતાના બળવાન સૈન્યના મોખરામાં આવીને ઊભા રહ્યા. ૨૯-૩૧ તમારા સૈન્યોના મોખરામાં

જિએલો કણું તથા શત્રુઓના સૈન્યના મોખરામાં જિએલો અશ્તુન એ બને જણા પરસ્પર જયની ઇચ્છા રાખતા હતા અને અન્યોન્યનો વધ કરવાને તલ્લપી રહ્યા હતા. તે કણું અને અશ્તુન તે સમયે એકબીજાની સામે તાટીતાટીને એતા હતા. તેટલામાં તે મહારથી દ્રોણાચાર્યે શત્રુઓ સામે એકાએક પ્રયાણ કર્યું તે પૃથ્વી બચકર આતનાદ વડે કંપી ઊડી. રેશમના ઢગલા જેવી દેખાતી તથા વાયુએ ઉડાડેલી તીવ્ર રજના ગોટેગોટ ઊછળવા લાગ્યા અને તેથી સૂર્ય સહિત આકાશ ઢંકાર્ય ગયું. ત્યારે આકાશમાં વાદળાં નહોતાં, છતાં ત્યાં માંસ, હાડકાં અને લોહીનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. ^{૩૨-૩૫} હે રાજા ! તે સમયે ગીધ, ખાજ, ખગલાં, કંક, કાગડા વગેરે હજારો માંસાહારી પક્ષીઓ તમારી સેના પર તૂટી પડવા લાગ્યાં. ^{૩૬} શિયાળવાં બચ આપનારા દારણુ શબ્દોની ક્રિકિયારીઓ કરવા લાગ્યાં અને માંસ ખાવાની તથા લોહી પીવાની ઇચ્છાથી ઘણે ભાગે તમારી જ સેનાની ડાખી બાજુએ જવા લાગ્યાં. ^{૩૭} બચકર ગજનાવાળી, પ્રદીપ્ત અને પ્રકાશમાન ઉદકા યરથરાટ કરતી રણાંગણમાં પડી અને એના વિશાળ પૂંછડાથી સર્વ પ્રદેશ વ્યાપ્ત થઈ ગયો. હે રાજા ! જે વેળાએ સેનાપતિએ પ્રયાણ કર્યું, તે વેળાએ સૂર્ય પર વીજળીયુક્ત મેઘવાળો મહાન પરિવેશ (મંડલ) થઈ રહ્યો હતો. આવી રીતે યુદ્ધમાં વીરપુરોના જીવિતનો ક્ષય સૂચવનારા બીજા અનેક અતિ દારણુ ઉપાતો ત્યાં પ્રકટ થઈ રહ્યા હતા. પછી પરસ્પરનો વધ કરવા ઇચ્છતાં કૌરવ અને પાંડવસૈન્યોની વચ્ચે યુદ્ધની શરૂઆત થઈ ગઈ અને એના શબ્દથી આણું જગત ભરાઈ ગયું. એકબીજા ઉપર અત્યંત ઝાપાચમાન થયેલા તથા જયની લાલસાથી તીવ્ર પ્રહાર કરતા તે કૌરવો અને પાંડવો તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી એકબીજાને મારવા મચી પડ્યા. હવે મહાધનુ-

ધંર અને મહાતેજસ્વી દ્રોણાચાર્ય પાંડવોની મોટી સેના તરફ એકદમ વેગથી ધસી આવ્યા અને સેંકડો તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો વરસાવવા લાગ્યા. આમ હે રાજા ! દ્રોણાચાર્યને પોતાની સામે ધસી આવેલા જોઈને પાંડવો અને સૃજ્યો પણ જુદી જુદી બાણવૃષ્ટિ કરીને તેમની ટક્કર લેવા લાગ્યા. દ્રોણાચાર્યે પાંડવોની મહાન સેનાને એકદમ ખળભળાવી મૂટી અને તેમાં સખત મંગાણુ પાડ્યું. વાયુ જેમ વાદળાને વીંખી નાખે છે, તેમ તેમણે પાંડવોની પંચાલો સાથેની એ મહાન સેનાને વીંધી નાખી. તે યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યે અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય અસ્ત્રોને પ્રકટ કરીને પાંડવ અને સૃજ્ય યોદ્ધાઓને એક ક્ષણવારમાં ગભરાવી મૂક્યા. આમ ઇંદ્ર વડે વધ કરાતા દાનવો જેમ કંપી ઊડે, તેમ દ્રોણાચાર્યથી વધ કરાતા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પાંચાલ યોદ્ધાઓ કંપી ઊડ્યા. તે પછી દિવ્ય અસ્ત્રોને બાણનાર મહારથી દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બાણોના વરસાદ વરસાવીને દ્રોણના સૈન્યને અનેક પ્રકારે ભેદવા લાગ્યો. વળી બળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ને બાણવર્ષો વરસાવીને દ્રોણાચાર્યની બાણવૃષ્ટિને ખાળી દીધી અને સર્વ કૌરવોને સુદ્ધાં મારવા માંડ્યા. તે વેળા મહાધનુધંર દ્રોણાચાર્યે પોતાના સૈન્યને વશ કરીને તથા તેને યુદ્ધમાં બરાબર સ્થિર કરીને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે ધસારો કર્યો. એકદમ ક્રોધાચમાન થયેલો ઇંદ્ર જેમ દાનવો પર બાણોની વૃષ્ટિ કરે, તેમ તે દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉપર બાણોની મહા વૃષ્ટિ છોડવા માંડી. આમ દ્રોણનાં એ બાણોથી પાંડવ અને સૃજ્ય યોદ્ધાઓ કંપી ઊડ્યા અને જેમ સિંહથી કંપી ઊડેલાં મૃગો વારંવાર ભાગાભાગ કરે, તેમ તેઓ વારંવાર ભાગાભાગ કરવા લાગ્યા. હે રાજા ! બળવાન દ્રોણાચાર્ય પાંડવોના સૈન્યમાં ઊંબાડિયાંની પેઠે એવા ધૂમતા હતા કે, તેથી હે રાજા ! તે બધાને

આશ્ચર્ય જુવું લાગતું હતું.^{૩૮-૫૩} આકાશમાં ધૂમી રહેલા નગર સરખા, શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ તૈયાર કરેલા, વાયુમાં ફરકતી પતાકાવાળા, સર્વને હર્ષ ઉપજવનારા, હણહણાટ કરતા ઘોડાવાળા, રક્ટિક સમાને ઉજ્જવળ ધનવાળા અને શત્રુઓને ત્રાસ પમાડનારા, શ્રેષ્ઠ રથમાં બેઠેલા એ દ્રોણાચાર્ય ત્યારે શત્રુઓની સેનાનો સંહાર કરી મૂક્યો.^{૫૪}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તરજીત દ્રોણાભિષેકપર્વમાં 'દ્રોણુ' પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૭ એ સમાયે

અધ્યાય ૮મો

દ્રોણુવધનું સંક્ષિપ્ત કથન

॥ સર્જય ઉવાચ ॥

તથા દ્રોણમભિમન્તં સાશ્વતરથદ્રિપાન્ ।

વ્યથિતાઃ પાંડવા દૃષ્ટ્વા ન ચૈવં પર્યવારયન્ ॥ ૧ ॥

સંન્ય બોલ્યોઃ આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્ય ઘોડાઓ, સારથિઓ, રથો અને હાથીઓ સાથેના પોતાના સૈન્યને સંહારી રક્ષાં હતા એ જોઈને પાંડવો ગભરાઈ ગયા અને એ આચાર્યને અટકાવી શક્યા નહિ.^૧ પછી યુધિષ્ઠિરાજએ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા અર્જુનને આજ્ઞા કરી કે, 'તમે બરાબર સાવધાન થઈને દ્રોણાચાર્યને ચોતરફથી આગળ વધતા અટકાવો.' એ રીતે આજ્ઞા થતાં અર્જુન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાના અનુયાયીઓ સાથે દ્રોણાચાર્ય સામે ધસારો કર્યો, એટલે બીજા સર્વ મહારથીઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં હે રાજન! કેકયકુમારો, ભીમસેન, અભિમન્યુ, ધૌતક્ય, યુધિષ્ઠિર, નકુલ, સહદેવ, મત્સ્યરાજ, દ્રુપદરાજના પુત્રો, હર્ષમાં આવી ગયેલા દ્રોપદીના પુત્રો, ધૃષ્ટકેતુ, સાત્યકિ, ક્રોધાયમાન થયેલા ચેકિતાન, મહારથી યુયુત્સુ અને પાંડવોના બીજા અનુયાયી રાજાઓ પોતપોતાનાં કુળ અને વીર્યને અનુસરતાં અનેક પ્રકારનાં પરાક્રમે કરવા લાગ્યા.^{૨-૯} આ પ્રમાણે રણમાં પાંડવોએ રક્ષી રાખેલી તે સેનાને જોઈને દ્રોણાચાર્ય દોષથી ડોળા

ફાડીને નીરખવા લાગ્યા.^{૧૦} વાયુ જેમ વાદળોને વિખેરી નાખે, તેમ રણસંઘામમાં અતિ કુશળ એવા તે દ્રોણાચાર્યે તીવ્ર ઠાપ કરીને પાંડવોના સૈન્યને વિખેરી નાખ્યું.^{૧૧} ત્યાં વૃદ્ધ છતાં પણ યુવાન જેવા એ દ્રોણાચાર્ય રથીઓમાં, ઘોડેસવારોમાં, પાળાઓમાં અને હાથીસવારોમાં આમતેમ ચારે-બાજુ ઉન્મત્તની પેઠે ધૂમવા લાગ્યા.^{૧૨} હે રાજન! તે દ્રોણાચાર્યના લોહીથી રેખાગ્રેય શરીરવાળા, લાલ વર્ણના, ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને વાયુના જેવા વેગવાળા ઘોડાઓ થાક્યા વિના ચાલ્યા જ કરતા હતા.^{૧૩} ક્રોધાયમાન થયેલા કાળની પેઠે ધસી આવતા તે નિયમિત વ્રતવાળા દ્રોણાચાર્યને તૂટી આવતા જોઈને પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ આમતેમ ચારેબાજુ નાસભાગ કરવા લાગ્યા.^{૧૪} આમ ભાગાભાગ કરતા, વારંવાર પાછું વાળીને જોતા અને વળી જીભા રહેતા તે યોદ્ધાઓના ત્યાં પરમ દારણુ ભયંકર શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૫} તે શબ્દ શ્રાવ્યોને હર્ષ ઉપજવતો હતો, પણ ભીરુઓને ભય વધારતો હતો. તે શબ્દ આકાશ તથા પૃથ્વીની બખોલને ચારેબાજુથી પૂરી દીધી હતી. વળી પાછા તે દ્રોણાચાર્ય યુદ્ધમાં પોતાનું નામ સંભળાવી સંભળાવીને ભયંકર સ્વરૂપ કરવા લાગ્યા અને શત્રુઓ પર સેંકડો બાણો છોડવા મંડ્યા. આમ હે રાજ! ધરડા તોયે જીવાન એવા એ બળવાન દ્રોણાચાર્ય પાંડવોનાં સૈન્યોમાં કાળની પેઠે ધૂમવા લાગ્યા. તેમણે અનેક યોદ્ધાઓનાં મસ્તકો કાપી નાખ્યાં, અનેકના સારાં સારાં આભૂષણોવાળા ઉગ્ર હાથોને છેડી નાખ્યા અને મોટા મોટા રથોની જેઠકાને પણ શત્રુ કરી નાખીને ગર્જના કરી મૂકી. હે પ્રજા! તેમના એ હર્ષનાદથી અથવા બાણના વેગથી રણમાં એ યોદ્ધાઓ ટાટથી પીડાતી ગાયોની જેમ ચરચરી ઊડતા હતા.^{૧૭-૧૮} દ્રોણના

રથના ઘોષથી, દોરીના ટંકારથી અને ધનુષ્યના શબ્દથી આકાશમાં મોટા પડયો પડતો હતો.^{૧૮} વળી એમના ધનુષ્યમાંથી નીકળતાં હજારો બાણો સર્વ દિશાઓમાં ફરી વળતાં હતાં અને હાથી, ઘોડા, રથ તથા પાળાઓ પર પડતાં હતાં.^{૧૯} એવામાં પાંડવો અને પાંચાલ યોદ્ધાઓ ધનુષ્યના મહાવેગવાળા અને અગ્રોથી બળતા અગ્નિ જેવા તે દ્રોણાચાર્યની પાસે આવી પહોંચ્યા. પણ દ્રોણે તો હાથીઓ, ઘોડાઓ અને પાળાઓ સાથેના તે યોદ્ધાઓને યમરાજને ઘેર મોકલી દેવા માંડ્યા અને જોતજોતામાં તેમણે પૃથ્વીને લોહીના શ્રીયડવાળી કરી મૂકી.^{૨૦, ૨૧} પરમ દિવ્ય અગ્રોને વિસ્તારતા અને એકધારે બાણોને ફેંટી રહેલા તે દ્રોણાચાર્યે સર્વ દિશાઓમાં જાણે બાણોના માંડવો રચી દીધા હોય એવું જણાવા લાગ્યું.^{૨૨} જમ વાદળોમાં વીજળી ચમકી રહે છે, તેમ પાળાઓમાં, રથોમાં, ઘોડાઓમાં, હાથીઓમાં અને સર્વ સ્થળે તેમનો રથવજ્ર ફરતી રહેલો જણાતો હતો.^{૨૩} મહાક્રમ પરાક્રમવાળા તે આચાર્યે ઠેકથોના પાંચ વીરોને તથા પાંચાલ રાજાને બાણો વડે હરાવી દીધા અને પછી હાથમાંથી ધનુષ્ય-બાણ છડીને તે યુધિષ્ઠિરાજના સૈન્ય તરફ ધસ્યા. તેવામાં ભીમસેન, અર્જુન, સાત્યકિ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શૈબ્યનો પુત્ર કાશીરાજ અને શિખિ, એ બધાઓએ તે દ્રોણાચાર્યને ધસી આવતા જોઈને મોટી ગર્જના કરી તથા બાણોની વૃષ્ટિ વરસાવી. ત્યાં તો સામેથી દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યમાંથી સુવર્ણનાં ચક્રચક્રિત મોઢિયાંવાળાં બાણો છૂટ્યાં. તેઓએ તે યોદ્ધાઓનાં શરીરો ભેદી નાખ્યાં તેમ જ તેમના હાથી, ઘોડા અને પાળાઓ વગેરેને પણ વીંધી નાખ્યા. આમ તે બાણોનાં પીંછાં લોહીથી ખરડાઈ ગયાં અને તેઓ પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં. ત્યારે અનેક યોદ્ધાઓના સમૂદાયો, રથો-

થી અને બાણોથી કપાઈ પડેલા યોદ્ધાઓ તથા હાથીઘોડાથી છવાઈ ગયેલી તે રણભૂમિ પ્રલય-કાળના મેઘથી છવાઈ ગયેલા આકાશના જેવી જણાતી હતી.^{૨૪-૨૭} તમારા પુત્રોની એકધારે વૃદ્ધિને ઇચ્છતા દ્રોણાચાર્યે તે યુદ્ધમાં સાત્યકિને, ભીમસેનને, અર્જુનને, સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને, અભિમન્યુને, દ્રુપદરાજને, કાશીરાજને અને બીજા અનેક વીરોને હંફાવી દીધા હતા. પછી હે કૌરવેન્દ્ર મહારાજ ! મહાત્મા દ્રોણાચાર્યે યુદ્ધમાં આવાં આવાં બીજાં કંઈ પરાક્રમો કરીને અને પ્રલય-કાળના સૂર્યની પેઠે લોકોને બરાબર તપાવીને અહીંથી સ્વર્ગલોકમાં જ ગયા.^{૨૮, ૨૯} સુવર્ણના રથવાળા તે શરૂ આચાર્યે રણમાં પાંડવોના સેંકડો અને હજારો યોદ્ધાઓને હણી નાખ્યા હતા અને છેવટે પોતે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને હાથે પકડ્યા હતા.^{૩૦} તે ધીર દ્રોણ યુદ્ધમાં પાછા ન હોંડે તેવા યોદ્ધાઓની એક અસૌહાર્દભીથી કંઈક વધારે એવી સેનાને સંહાર્યા પછી જ પરમ ગતિને પામ્યા હતા.^{૩૧} હે રાજા ! કૂર કર્મોવાળા અશુભ પાંચાલો અને પાંડવો અતિ ક્રુર કર્મ કર્યા પછી જ સુવર્ણના રથવાળા તે દ્રોણાચાર્યને મારી શક્યા હતા.^{૩૨} હે રાજા ! જ્યારે આચાર્ય યુદ્ધમાં માર્યા ગયા, ત્યારે આકાશમાં સર્વ સૈન્યોનો તથા સર્વ જૂતોનો મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૩૩} ત્યારે આકાશ, પૃથ્વી, દિશા અને વિદિશાઓને ગળવી મૂકનારો 'અરે ધિક્કાર છે !' એવો સર્વ જૂતોનો શબ્દ અતિ તીવ્ર થઈ રહ્યો હતો.^{૩૪} ત્યારે કેવતાઓ, પિતરો અને એમના પૂર્વકાળના બાંધવો રણભૂમિ પર મરણ પામેલા એ મહારથી દ્રોણાચાર્યને જોઈ રહ્યા હતા.^{૩૫} ત્યારે પાંડવો તો જય મેળવીને સિંહનાદો કરતા હતા અને એ મહાન સિંહનાદોથી આખી પૃથ્વી કંપી ઊઠી હતી.^{૩૬}

અધ્યાય ૧મો

ધૃતરાષ્ટ્રનો શોક

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કિં કુર્વાણં રણે દ્રોણં જઘ્નુઃ પાંડવસંજયાઃ ।

તથા નિપુણમદ્વેષુ સર્વશસ્ત્રમૃતામપિ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં અને સર્વ અસ્ત્રોમાં મહાનિપુણ એવા દ્રોણાચાર્યને પાંડવો અને સંજયોએ મારી નાખ્યા, તો તે ત્યારે રણસંગ્રામમાં શું કરતા હતા ? શું તે વેળા આચાર્યનો રથ ભાંગી ગયો હતો ? અથવા બાણો ફેંકતાં ફેંકતાં શું એમનું ધનુષ્ય ભાંગી ગયું હતું ? અથવા શું તે પોતે જ તે સમયે પ્રભાદી બની ગયા હતા ? એથી જ શું તે મૃત્યુ પામ્યા ? હે તાત ! એ મહારથી દ્રોણાચાર્ય શત્રુઓથી ગાંજ્યા બચ તેવા નહોતા. રણમાં તે સોનેરી અથવાળાં અનેકાનેક બાણોને વેરતા હતા. તેમનો હાથ ચપળ હતો. બ્રાહ્મણોમાં તે શ્રેષ્ઠ હતા. તે જાતજાતનાં યુદ્ધો કરતા હતા. દૂર દૂર સુધી તેમનાં બાણો જતાં હતાં. તે ઈંદ્રિયનિગ્રહી હતા અને અસ્ત્રયુદ્ધોમાં પારંગત હતા. તે દિવ્ય અસ્ત્રોને ધારણ કરતા હતા, અવિચલ હતા, સાવધ હતા અને રણમાં દારણ કર્મ કરતા હતા. એવા એ દ્રોણને દુષ્ટદુષ્ટ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને શી રીતે મારી નાખ્યા ? ઈવીર દ્રોણાચાર્યને મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મારી લેયો, એથી અવશ્ય દેવ જ પુરુષાર્થના કરતાં ધુ બળવાન છે એમ મારું માનવું છે. વળી જે શીરની અંદર ચાર પ્રકારનાં અસ્ત્રો આશ્રય કરીને શ્વાં હતાં, તે મહાન ધનુર્ધરાના આચાર્ય દ્રોણને તું મારી પાસે મરાયેલા કહે છે; માટે જ દેવ પુરુષાર્થ કરતાં વિશેષ બળવાન છે. અરેરે ! સુવર્ણના રથવાળા, બ્યાઘ્રચર્મને ધારણ કરનારા અને સુવર્ણનાં આભૂષણોવાળા એ આચાર્ય દ્રોણને મરણ પામેલા સાંભળીને આજે હું શોકના વેગને

રોકી શકતો નથી.^{૧-૮} ઓ સંજય ! ખરેખર કાઈ પણ મનુષ્ય પારકાના દુઃખથી મરી જતું નથી; કારણ કે મંદબુદ્ધિવાળો હું પોતે જ દ્રોણાચાર્યને મરણ પામેલા સાંભળ્યા છતાં પણ જીવી રહ્યો છું.^૯ અવશ્ય હું તો દેવને જ શ્રેષ્ઠ માનું છું; પુરુષાર્થને તો હું નકામો જ માનું છું. હાય ! હાય ! મારું કાળજી વજ્રવરતું જ ધડેલું હોતું એઈ એ, કારણ કે આજે દ્રોણાચાર્યને મરણ પામેલા સાંભળીને પણ તે સો દુઃકડામાં ચિરાઈ જતું નથી ! ગુણ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણો અને રાજપુત્રો બ્રહ્માક્ષ તથા અનેક જાતના દેવાસો માટે જે આચાર્યની ઉપાસના કરતા હતા, તે આચાર્યનું મૃત્યુએ કેવી રીતે હરણ કયું ? સમુદ્રના શોષણની પેઠે, મેરુપર્વતના ચલનની પેઠે અને સૂર્યના પતનની પેઠે, હું દ્રોણાચાર્યના મરણને સહન કરી શકતો નથી. તે આચાર્ય દુષ્ટોને શિક્ષા કરનારા હતા અને ધાર્મિકોના રક્ષક હતા.^{૧૦-૧૩} અરે ! જે શત્રુતાપન આચાર્યે દુર્યોધન જેવા કૃપણને માટે પણ પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કર્યો છે, જેના પરાક્રમ પર મારા મંદબુદ્ધિ પુત્રોની જીતની આશા રહી હતી અને જે બુદ્ધિમાં બૃહસ્પતિ અને શુક્રાચાર્ય જેવા હતા, તે આચાર્ય દ્રોણ કેવી રીતે માર્યા ગયા ? લાલ રંગના, કદાવર, સોનેરી ઝૂલોથી ઢંકાયેલા, વાયુ સમાન વેગવાળા, રણમાં સર્વ પ્રકારનાં શસ્ત્રોતું ઉલ્લંઘન કરનારા, બળવાન, હણહણાટ કરનારા, દમવાળા, સિંધુદેશમાં ઉપનયન થયેલા, સારી રીતે રથને લઈ જનારા અને મજબૂત એવા તે આચાર્યના રથમાં બેઠેલા ઘોડાઓ શું તે સમયે રણસંગ્રામમાં વિહ્વલ થઈ ગયા હતા ? તે ઘોડાઓ યુદ્ધમાં હાથીઓની ગર્જનાઓને, શંખ તથા કુંડલિઓના શબ્દોને, ધનુષ્યની દારીઓના ટંકારવને અને બાણોની તથા શસ્ત્રોની વૃદ્ધિને સહન કરનારા

હતા. તેઓ શત્રુઓને જીતવા માટે સૂચવી રહ્યા હતા, શ્વાસને રોકનારા હતા અને વ્યથાને વેઠી લેનારા હતા. મારદ્વાજના રથને વહેતા તે વેગવાન ઘોડાઓ શું રણમાં પાછા હજ્યા હતા ? હે તાત ! સુવર્ણના રથમાં બેઠેલા તથા વીર પુરુષે સન્ન કરેલા તે ઘોડાઓ પાંડવોની સેનાને કેમ તરી શક્યા નહિ ? સુવર્ણથી મઢેલા ઉત્તમ રથમાં બેસીને સત્ય પરાક્રમવાળા દ્રોણાચાર્યે યુદ્ધમાં શું કયું હતું ? સર્વ લોકના ધનુર્જિત જે આચાર્યની વિદ્યાનો આશ્રય કરે છે, તે સત્યપ્રતિજ્ઞ બળવાન દ્રોણે યુદ્ધમાં શું કયું હતું ? સ્વર્ગમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇંદ્રની પાછળ જેમ દેવતાઓ ભય છે, તેમ ધનુર્ધર્મામાં મુખ્ય એવા તે રૌદ્રકર્મી દ્રોણાચાર્યની પાછળ કયા કયા મહારથીઓ યુદ્ધમાં સાથે ચાલ્યા હતા ? પણ અરે ! સુવર્ણના રથમાં બેઠેલા અને રણમાં દિવ્ય અસ્ત્રોને છોડી રહેલા એ મહાબળવાન દ્રોણાચાર્યને બેઠેને પાંડવો તો હંમેશાં પલાયન જ કરી જતા હતા; અથવા તો પોતાના ભાઈઓ તથા સર્વ સૈન્યને સાથે લઈને ધર્મરાજાએ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંધવાની દારી રાખીને તે દ્રોણાચાર્યને ચોતરફથી ઘેરી લીધા હશે. ખરેખર, સીધી ગતિવાળાં બાણો મૂકીને અર્જુને દ્રોણાચાર્યની મદદમાં રહેલા બીજા સર્વ મહારથીઓને અટકાવી રાખ્યા હશે અને ત્યાર પછી જ પાપકર્મ કરનારો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય પર ચઢી આવ્યો હશે. અર્જુનના રક્ષણ તળે રહેલા કુષ્ઠ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સિવાય બીજો કોઈ પણ પુરુષ તે તેજસ્વી આચાર્યનો વધ કરી શકે, એમ હું જોતો નથી. મને તો લાગે છે કે, એ નીચ રહ્યો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અર્જુનનાદિ વીરોથી વીંટળાઈ રહ્યો હશે અને જ્યારે દ્રોણાચાર્ય મહાકુરુ પરાક્રમ કરવામાં મંડ્યા હશે, ત્યારે તેણે તેમને કેકય, ચેદિ, કાકય, મત્સ્ય અને બીજા રાજાઓ દ્વારા ગમરાવી નાખ્યા હશે તથા

ક્રીડીઓથી ગમરાયેલા સર્પની પેઠે તેમને મારી નાખ્યા હશે. જેમ સમુદ્ર સરિતાઓનો આશ્રય ભૂત છે, તેમ તે આચાર્ય પાંચમે ઇતિહાસ અને અંગ સહિત ચારે વેદોનું અધ્યયન કરીને બ્રાહ્મણોના આશ્રયભૂત હતા. વળી એ શત્રુતાપન દ્રોણ બ્રાહ્મણોના તેમ ક્ષત્રિયોના પણ આધારરૂપ હતા. હાય ! એવા તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ કેવી રીતે રાક્ષસી મરણ પામ્યા ? પ્રથમ હું દ્રંપ કરી પાંડવોને દુઃખ દેતો હતો, તે વેળા કયા કરવાને અયોગ્ય એવા તે કુંતાના પુત્રો પર એ દ્રોણ કયા કરતા હતા, તે કર્મનું તેમને છેવટે ફળ તો આ જ મળ્યું ને ? જના કર્મની પાછળ સર્વ ધનુર્ધારીઓ આજીવિકા કરે છે, તે સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા અને પુણ્યશાળી એવા પોતાના એ ગુરુને પાંડવોએ રાખ્યલક્ષ્મીની ઇચ્છાથી કેમ માર્યા ? સ્વર્ગમાં જેમ ઇંદ્ર શ્રેષ્ઠ છે, તેમ પૃથ્વીમાં એ દ્રોણ શ્રેષ્ઠ હતા. એ મહાન ધૈર્યવાળા હતા અને મહાન બળવાન હતા. તો નાનાં માછલાંઓ જેમ મોટા મગરમચ્છને મારી નાખે, તેમ પાંડવો એ આચાર્યને કેવી રીતે મારી શક્યા ? હાયની ચાલાકીવાળો, બળવાન, મજબૂત ધનુર્ધરવાળો અને શત્રુઓનો સંહાર કરનારો એવો કોઈ પણ પુરુષ વિજયની ઇચ્છાથી જો દ્રોણાચાર્ય સામે ભય, તો અવશ્ય તે જીવતો જ રહે નહિ. જ્યારે તે જીવતા હતા, ત્યારે વેદપઠનની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણોના વેદધોષ અને ધનુર્ધારીઓની પ્રત્યંચાના ધોષ એ બે ધોષોએ તેમને કદી છોડ્યા ન હતા. એવા અદ્ભૂત, પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા, લજ્જાવાળા, પરાજય નહિ પામનારા અને સિંહ તથા હાથી સમાન પરાક્રમવાળા તે દ્રોણાચાર્યના નાશને હું સાંખી શકતો નથી. હે સંજય ! કુરાધર્ષ, તિરસ્કારી શકાય નહિ એવા, યશ અને બળવાળા તે દ્રોણાચાર્યને મોટા મોટા પુરુષોની આંખ આગળ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન યુદ્ધમાં કેવી રીતે મારી ગયો ? દ્રોણનું

સમીપમાં રક્ષણ કરનારા કયા યોદ્ધાઓ તેમની આગળ રહી લડતા હતા ? દુષ્ટાપ્ય ગતિને પામનારા કયા યોદ્ધાઓ તેમની પાછળ રહ્યા હતા ? તે મહાત્મા દ્રોણના રથના જમણા પૈડાનું તથા ડાબા પૈડાનું કાણુ રક્ષણ કરતા હતા ? વીર દ્રોણાચાર્ય જ્યારે યુદ્ધમાં લડતા હતા, ત્યારે કયા કયા પુરયો તેમની આગળ રહ્યા હતા અને કયા કયા પુરયો તેમને માટે પોતાનાં શરીરોનો ત્યાગ કરી સર્વના વિરોધી મૃત્યુને ભેટ્યા હતા ? દ્રોણના યુદ્ધમાં કયા કયા પુરયોએ ઉત્કૃષ્ટ વૈયં ધનુઃ હતું ? તેમનું રક્ષણ કરનારા મંદબુદ્ધિના ક્ષત્રિયોએ રણમાં ભય પામીને તેમનો ત્યાગ તો નહોતો કર્યો ને ? તો પછી એકલા પહેલા એ આચાર્યને શત્રુઓએ મારી નાખ્યા હતા કે શું ? શત્રુના ત્રાસથી અને શૂરાથી પોતે અત્યંત આપત્તિમાં આવી પડે, તોપણ જ પૂંઠ ખતાવે તેમ નહોતા, તે આચાર્યને શત્રુઓએ કેવી રીતે મારી નાખ્યા ? દેસંજય ! આર્ય પુરુષનું કર્તવ્ય એ જ છે કે, મહાકષ્ટકારક આપત્તિમાં પણ તેણે યથાશક્તિ પરાક્રમ કરવું જોઈએ. તે કર્તવ્ય તેમનામાં હતું. યો બાઈ ! મારું મન મૂંઝાય છે. તું આ વાત આટલેથી અટકાવ. દે સંજય ! મને ફરી બરાબર જ્ઞાન આવશે, ત્યારે હું તને ફરીથી પૂછીશ. ૧૪-૨૫

હતિ મહાભારતમાં દ્રોણપર્વતરૂપે દ્રોણાભિષેકપર્વમાં
'પૂરણદ્રોણ શોક' નામનો અધ્યાય ૬ મો સમાય

અધ્યાય ૧૦મો

ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નો

॥ વૈષંપાયન ઉવાચ ॥

एतदृष्ट्वा सप्तपुत्रं हृच्छोकैर्नादितो मृगम् ।

जये निराशः पुत्राणां धृतराष्ट्रोऽपननु विवो ॥ ૧ ॥

પેરાંપાપન યોદ્ધા - દરબના શોકથી અત્યંત પીડાયેલા ધૃતરાષ્ટ્રે આ પ્રમાણે અનુપ્રત સંજયને

પૂછ્યું અને પોતાના પુત્રોના વિજય વિષે આશા છોડી દઈ, તે પૃથ્વી ઉપર ગબડી પડ્યો. ^૧ આમ બેભાન થઈ ને તે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા, એટલે મારીઓ તેમને અત્યંત ઠંડું જળ છાંટવા લાગી તથા સુગંધી વાયુથી પંખો નાખવા મંડી. ^૨ એ ધૃતરાષ્ટ્રરાજને પડી ગયેલા જોઈ ને સર્વ રાણીઓ પણ ત્યાં આવીને તેમને વીંટાઈ વળી અને તેમને પોતાના હાથ વડે પંપાળવા લાગી. ^૩ આંસુભર્યા ઠંઠવાળી તે સુદર્શીઓએ રાજને હળવેથી પૃથ્વી પરથી ઉઠાડીને આસન પર બેસાડ્યા. ^૪ મૂંઝાઈથી ઘેરાઈ ગયેલા તે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ પવન નાખવા છતાં અને આસન પર બેઠા છતાં નિશ્વેષ્ટ જ બેસી રહ્યા હતા. ^૫ પછી ધીમે ધીમે તે રાજ ભાનમાં આવ્યા અને યરયરતા રહી તેમણે ફરીથી સંજય ને યથાથોગ્ય પ્રશ્ન કર્યા. ^૬

ધૃતરાષ્ટ્રે પોતે : પોતાના તેજથી અંધકારનો નાશ કરી ઉદય પામતા સૂર્યની પેઠે રણ-સંઘામમાં ધસી આવતા, મહોન્મત હાથીની પેઠે ક્રોધાયમાન થયેલા, બળવાન, પ્રસન્ન મુખવાળા તથા હાથી સમાન ગતિવાળા એ અજનશનુ યુધિષ્ઠિરાજને ચઢી આવેલા જોઈ ને કયો યોદ્ધો તેમને દ્રોણાચાર્યની પાસેથી ફર લઈ ગયો હતો ? જન દ્વારે અન્નિત હાથીને હાથણી સાથેના સંગમકાળે બીજા હાથીઓ અટકાવી શકતા નથી, તેમ તે વીર પુત્રપ્રેષ્ટે રણમાં ઘણા વીરોને મારી નાખ્યા છે. ^{૭-૮} મહાપરાક્રમવાળો, વૈયંવાળો અને સત્ય-પ્રતિજ્ઞાવાળો તે યુધિષ્ઠિર એકલો પણ પોતાની ધોર દષ્ટિથી દુર્યોધનના સમય સેન્યને બાળી શકે તેમ છે. ^૯ આંખોને આંછ નાખનારા, વિવ્ય મેળવવામાં આસક્ત ગયેલા, અરબસિન પિયંવાળા, ઇંદ્રિયોને વશ રાખનારા અને લોકોમાં ખુદ માન પામેલા તે મહાપતુ રૂર યુધિષ્ઠિરાજને કયા રાજનીરાએ અટકાવ્યા હતા ? મોટા પત્રુપને પારણ

કરનારા, અરુણસિત પ્રભાવવાળા અને દુરાધર્મ
એવા તે નરસિંહ યુધિષ્ઠિરાજની મારા પુત્રોમાંથી
ઢાણુ ભેટ લીધી હતી ?^{૧૧, ૧૨} ઢાણુ એકદમ બળ-
પૂર્વક આવીને દ્રોણ સામે ધસારો કર્યો હશે ?
વળી મહાબળવાન, પ્રચંડ શરીરવાળો, મહાન
હત્તાહવાળો અને બળમાં દશ હજાર હાથીના જેવો
ભીમસેન શત્રુઓમાં મહાન પરાક્રમ કરી શકે
તેવો છે. તે ધસી આવતા ભીમસેનને આપણા
માંહેના કયા શરવીરાએ શક્યો હતો ?^{૧૩, ૧૪}
વળી જે મેઘ સમાન મહારથી છે, જે પરમ વીર્ય-
વાન છે, જે મેઘની જેમ વીજળીના ઠડાકાએ
જવાં બાણો છોડે છે, જે ઇંદ્રની જેમ બલ્લવૃદ્ધિ
જવી બાણજાળો વરસાવે છે, જે હાથનાં તળિયાંના
તથા રથની નેમિના ઘોષથી સર્વ દિશાઓને
ગળવી મૂકે છે, જે ધનુષ્યરૂપી વીજળીના ઝળ-
હારાવાળો છે, રથના ઘેરાવારૂપ વાદળવાળો છે,
નેમિની ગર્જનાવાળો છે, બાણોના શબ્દથી મનો-
રમ છે, જે શેષથી મેઘને જીતનારો છે, જે મનના
અભિપ્રાય સમાન શીઘ્ર વેગવાળો છે, જે મર્મમાં
પ્રહાર કરનારો છે, જે બાણોને ધારણ કરનારો છે,
જે મનુષ્યોનાં લોહીરૂપ જળથી સર્વ દિશાઓને
રેલમછેલ કરે છે, જે આખી પૃથ્વીને લોહીથી છાઈ
દે છે, ભયંકર શબ્દવાળો છે, રૌદ્ર છે ને ગાંડીવ-
ધનુષ્યને ધારણ કરનારો છે, તે વિજયશાળી અર્જુન
ન્યારે આપણી સેનામાં ધસી આવ્યો અને ગીવ-
નાં પીંછાંવાળાં તથા પથ્થર પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં
બાણો દુર્યોધન વગેરેના પર વરસાવવા લાગી
પડ્યો, ત્યારે તમારા બધાના મનમાં શું થયું
હતું ?^{૧૫-૨૦} શ્રેષ્ઠ વાનરના ચિહ્નની ધ્વજવાળો
તે અર્જુન આકાશને બાણોથી છાઈ દેતો દેતો
ન્યારે ધસી આવ્યો, ત્યારે તેને જોનારાઓને
કેમ થયું હતું ? ભયંકર કર્મને કરતો તે અર્જુન
ન્યારે જોસમેર ધસી આવ્યો, ત્યારે તેના ગાંડીવ-

ના શબ્દથી આપણું સૈન્ય, નાસી તો ગયું
નહોતું ને ?^{૨૧, ૨૨} વાયુ જેમ વેગથી મેઘોને છિન્ન-
ભિન્ન કરી નાખે છે, તેમ બાણો વડે રાજાઓને
છિન્નભિન્ન કરી નાખીને અર્જુનને બાણો વડે
તમારા પ્રાણોને દૂર કરી દીધા નહોતા ને ?^{૨૩}
ગાંડીવધનુષ્યને ધારણ કરનારા એ અર્જુનને
કયો પુરુષ રણમાં જીતી શકે એમ છે ? અરે,
એને સેનાને મોખરે આવેલો સાંભળીને સર્વ
મનુષ્યનાં કાળજાં ફાટી જાય છે.^{૨૪} જે વેળાએ
અર્જુન ત્યાં આવી પહોંચ્યો હશે, તે વેળાએ
આપણી સેના કંપી ગઈ હશે; અને મોટા મોટા
વીર પુરુષોને પણ ભડક લાગી હશે ! તે સમયે
કયા કયા પુરુષોએ દ્રોણનો ત્યાગ કર્યો નહોતો ?
કયા કયા દુરુદ્ર પુરુષો ભયથી નાસી ગયા હતા ?
વળી તે વખતે કયા કયા વીર, પુરુષો પોતાનાં
ખોળિયાં ઉતારીને સર્વના વેરી એવા મૃત્યુને
પામ્યા હતા ? અર્જુન તો યુદ્ધોમાં દેવોને પણ
જીતનારો છે.^{૨૫, ૨૬} શ્વેત અશ્વવાળો તે અર્જુનના
વેગને તથા વર્ષાકાળની મેઘગર્જના જેવા ગાંડીવ-
ધનુષ્યના ઘોષને મારા પુત્રો સહન કરી શકશે
નહિ.^{૨૭} શ્રીકૃષ્ણ જેના હાંકનાર છે એને જમાં
અર્જુન યુદ્ધ કરનાર છે, તે રથને દેવો કે અસુરો
પણ જીતી શકે નહિ, એમ હું માનું છું. અતિ
સુકુમાર, તરણ, શરવીર, દેખાવડો, બુદ્ધિમાન,
નિપુણ, યુદ્ધમાં સત્ય પરાક્રમવાળો અને મોટા
શબ્દ કરીને સર્વ સૈનિકોને વ્યથા ઉપજાવનારો
તે પાંડુપુત્ર નકુલ ન્યારે દ્રોણ સામે ધસી આવ્યો
હતો, ત્યારે કયા શરવીરાએ તેને રાકી રાખ્યો
હતો ?^{૨૮-૩૦} દ્રૌપદ્યમાન સર્પની પેઠે ફુંકાડા
મારતો, શત્રુઓનો વિનાશ કરતો, શ્રેષ્ઠ વ્રતવાળો,
અભોધ બાણવાળો, લગ્નજવાળો અને પરાજય
નહિ પામનારો સહદેવ ન્યારે દ્રોણ સામે ધસી
આવ્યો હતો, ત્યારે કયા શરવીરાએ તેને અટકાવ્યો

હતો ?^{૩૧, ૩૨} જાણે સૌવીરરાજની મહાન સેનાનો પરાજય કરીને કામના કરવા યોગ્ય અને સર્વાંગે સુંદર એવી ભોજને પોતાની પટરાણી તરીકે મેળવી છે, તે પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિમાં સત્ય, ધૈર્ય, શૌર્ય અને બ્રહ્મચર્ય હમેશાં સ્થિર થઈને રહ્યાં છે. તે બળવાન, સત્યકર્મી અને અદ્વિત તથા અજિત છે, યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ સમાન છે અને શ્રીકૃષ્ણથી બીજો છે. શસ્ત્રવિદ્યામાં તથા અસ્ત્રવિદ્યામાં અનુનના ઉપદેશથી તે શ્રેષ્ઠ થયો છે અને સર્વ દિવ્ય અસ્ત્રોમાં તે અનુનનો સમાન છે. એવા તે સાત્યકિને કયા પુરુષે દ્રોણાચાર્ય પાસેથી હઠાવ્યો હતો ? વળી તે સાત્યકિ યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ ધનુર્ધરામાં એકો છે, વીર છે અને અસ્ત્રોમાં, યશમાં તથા પરાક્રમમાં રામના સરખો છે. દેશવમાં જમ ત્રેલોક્ય વસી રહેલું છે, તેમ એ સાત્યકિમાં સત્ય, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શૌર્ય અને ઉત્તમ બ્રહ્માસ્ત્ર-એ બધાં વસી રહેલાં છે. આવા પ્રકારના ગુણોથી ભરેલા અને દેવતાઓથી પણ ન ખાળી શકાય તેવા એ મહાધનુર્ધર સાત્યકિની સામે આવીને કયા શરવીરોએ તેને અટકાવ્યો હતો ? પાંચાલ યોદ્ધાઓમાં ઉત્તમ, વીર, પોતાના ઉત્તમ કુટુંબીઓમાં પ્રિય થઈ પડેલો, હંમેશાં ઉત્તમ કર્મ કરનારો, યુદ્ધમાં ઉત્તમ તેજવાળો, અનુનનું હિત કરવામાં બેઠાયેલો, મારું અહિત કરવામાં સન્ન થયેલો, યમ, કુબેર, સૂર્ય, ઇંદ્ર તથા વરુણ સમાન મહારથી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલો, દ્રોણ સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલો અને તુમુલ યુદ્ધમાં પણ પ્રાણોને ઝંપલાવનારો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જ્યારે દ્રોણ ઉપર ચડી આવ્યો હતો, ત્યારે કયા શરાઓએ તેને ખાળી દીધો હતો ? વળી જ પોતે એકલો જ એકી યોદ્ધાઓથી નાખો થઈને પાંડવોને આશરે આવ્યો છે, તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જ્યારે દ્રોણાચાર્ય સામે ચડી આવ્યો હતો, ત્યારે તેને ઢાણે

રોક્યો હતો ?^{૩૩-૪૩} જ વીર હેતુમાને અપરાંત નામના ગિરિદ્વારમાં દુર્જય એવા રાજપુત્રને મારી નાખ્યો હતો, તે હેતુમાનને ઢાણે દ્રોણાચાર્ય પાસેથી હઠાવ્યો હતો ?^{૪૪} વળી જ નરસિંહ, સ્ત્રી અને પુરુષમાં રહેલા ગુણોને તેમ જ અવગુણોને બાણે છે, જ મહાત્મા ભીષ્મના મૃત્યુનું કારણ થયેલો છે અને જ યુદ્ધમાં ઉત્સાહયુક્ત મનવાળો છે, તે દ્રુપદપુત્ર શિખંડી જ્યારે દ્રોણ સામે ચઢી આવ્યો હતો, ત્યારે તેને કયા શરવીરોએ રોષી રાખ્યો હતો ?^{૪૫, ૪૬} જ વીરને વિશે અનુનના કરતાં પણ સર્વ ગુણો અધિક છે, જેને વિશે દિવ્ય અસ્ત્રો, સત્ય તથા બ્રહ્મચર્ય સર્વે દારૂં છે, તેમ જ જ વીર્યમાં શ્રીકૃષ્ણ સમાન છે, બળમાં અનુન સમાન છે, તેજમાં સૂર્ય સમાન છે અને બુદ્ધિમાં બૃહસ્પતિ સમાન છે, તે મહાત્મા અભિમન્યુ જ્યારે ફાટેલા મુખવાળા કાળની પેઠે દ્રોણ સામે ધસી ગયો હતો, ત્યારે કયા વીરોએ તેને અટકાવી રાખ્યો હતો ? શત્રુવીરોના સંહાર કરનારો અને તરુણ બુદ્ધિવાળો એ તરુણ મુલદ્રાનંદન જ્યારે દ્રોણ સામે દોડી આવ્યો હતો, ત્યારે તમારું મન જેવું થઈ ગયું હતું ?^{૪૭-૫૦} જ્યારે દ્રૌપદીના પાંચિય નરસિંહપુત્રો સમુદ્ર તરફ ધસતા નદોની જમ દ્રોણ સામે ધસી આવ્યા હતા, ત્યારે કયા વીર પુરુષોએ તેમને યુદ્ધમાં અટકાવ્યા હતા ?^{૫૧} ક્ષત્રજય, ક્ષત્રદેવ, ક્ષત્રવર્મા અને માનદ એ નામના ધૃષ્ટદ્યુમ્નના વીર પુત્રો જ્યારે બાળક હતા, ત્યારે રમતગમત છોડી દઈને તેઓ અસ્ત્રો શીખવા માટે ભીષ્મની પાસે ઉત્તમ વ્રત ધારણ કરીને રજા હતા. તેમને દ્રોણ પર ધસારો કરતાં ઢાણે અટકાવ્યા હતા ? વળી જ મહાધનુર્ધર ચક્રિતાનને યાદવો યુદ્ધમાં એકલો દાય તોપણ સૌથી અધિક માને છે, તેને ઢાણે દ્રોણ સામેથી પાછો હઠાવ્યો

હતો ? ^{૫૨-૫૪} જણે યુદ્ધમાં કલિંગોની કન્યાનું હરણ કર્યું હતું, તે વૃદ્ધક્ષેત્રના પુત્ર અદીનાત્મા અનાધીન દ્રોણ પર ચડાઈ કરતાં ક્રોધે વાર્યો હતા ? ^{૫૫} જે પાંચ દેકય રાજકુમારો ધાર્મિક છે, સત્યપરાક્રમી છે, લાલ રંગનાં કવચો, આયુધો તથા ધનવાળા છે અને તેથી જ ને ઈંદ્રગોપ સરખા દેખાય છે, તે જયની ઇચ્છાવાળા, વીર અને પાંડવોની માર્સીના છોકરા ન્યારે દ્રોણને મારી નાખવા માટે ચડી આવ્યા, ત્યારે તેમને ક્રોધે અટકાવ્યા હતા ? ^{૫૬, ૫૭} યુદ્ધ કરનારાઓમાં મુખ્ય, ધનુર્ધરોમાં શ્રેષ્ઠ, સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા, મહાબળવાન અને શૂરવીર એવા જે યુયુત્સુને વારણાવત નગરમાં મારી નાખવાની ઇચ્છાથી છ મહિના સુધી ક્રોધાયમાન થઈ યુદ્ધ કરનારા રાજાઓ જીતી શક્યા ન હતા, તે પુરુષોનાં દ્રોણાચાર્ય સામેથી ક્રોધે ખાલ્યો હતો ? ^{૫૮, ૫૯} જણે વારાણસી નગરીમાં સ્ત્રીઓમાં લુબ્ધ એવા કાશીરાજના પુત્રને યુદ્ધમાં ભાલાનો પ્રહાર કરીને રથ પરથી ઢોળી પાડ્યો હતો, તે મહાધનુર્ધર, પાંડવોના શુભ વિચારોનો આશ્રય, દુર્યોધનનો અનર્થ કરવામાં યુક્ત અને દ્રોણનો વધ કરવા જન્મેલો એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રણમાં ચોતરફથી ચોદાઓને બાળતો ને ચીંગતો ન્યારે દ્રોણાચાર્યની સામે ધસી આવ્યો હતો, ત્યારે કયા વીરોએ તેને અટકાવ્યો હતો ? ^{૬૦-૬૨} હંમેશાં દુષ્ટદરાજના યોગામાં જ બિછરીને મોઠા થયેલા અતિશય અમ્ભવેતા અને શક્ષેથી રક્ષિત રહેલા એ શિખંડી-પુત્રને દ્રોણ સામેથી ક્રોધે વાર્યો ? ^{૬૩} જે મહારથીએ પોતાના રથના મહાયોગથી આખી પૃથ્વીને ચામડાંની પેઠે વીંટી લીધી હતી, જણે સારાં અન્નપાનવાળા તથા સંપૂર્ણ દક્ષિણાવાળા દશ અશ્વમેધ યજ્ઞો તેમ જ સર્વ પ્રકારની છૂટવાળા કેટલાક સર્વમેધ યજ્ઞો કયાં હતા અને જણે

પુત્રની પેઠે પ્રજાઓનું પાલન કર્યું હતું, તે ઉશીનરના પુત્રે યજ્ઞમાં ગંગાપ્રવાહમાં જેટલી રેતી છે, તેટલી સંખ્યાવાળી સમગ્ર ગાયોનું દાન કર્યું હતું. આણું કુહર કમ કરવાથી દેવોએ પણ તેને માટે કહ્યું છે કે, 'પૂર્વકાળના કોઈ પણ મનુષ્યોએ આણું કમ કર્યું નથી. સ્થાવરજંગમાત્મક ત્રણેય લોકમાં આવો બીજો પુરુષ જન્મ્યો નથી તેમ હવે જન્મશે પણ નહિ. આ ઉશીનર-પુત્ર શૈભ્ય સમાન બીજો કોઈ પુરુષ પૃથ્વીની ધુરાને ધારણ કરનારો અમારા જોવામાં આવ્યો નથી. મનુષ્યલોકમાં વસનારાઓ આની ગતિને પામશે નહિ.' એ ઉશીનરપૌત્ર શૈભ્યરાજ ન્યારે ક્રોધેલા મુખવાળા કાળની પેઠે બરાબર સન્ન થઈને દ્રોણની સામે ધસી આવ્યો હતો, ત્યારે ક્રોધે વાર્યો હતા ? ^{૬૪-૭૦} શત્રુઓનો નાશ કરનારા મત્સ્યરાજ વિરાટનું રથસેન્ય ન્યારે દ્રોણ સામે ચડી આવ્યું હતું, ત્યારે કયા વીરોએ તેને અટકાવ્યું હતું ? ^{૭૧} તુરત જ ભીમસેનથી ઉત્પન્ન થયેલા, મહાન બળવાળા અને મહાન પરાક્રમવાળા એ માયાવી રાક્ષસવીર ધટોત્કચનો મને મહાન લય લાગે છે. તે પાંડવોના જયની ઇચ્છાવાળો છે અને મારા પુત્રોને એક કંટકરૂપ છે, તે મહાત્માને દ્રોણાચાર્ય પાસેથી ક્રોધે વાર્યો હતા ? હે સંજય ! આ પૂર્વે કહેલા પુરુષો અને તે સિવાયના બીજા અનેક પુરુષો જે પાંડવોને માટે યુદ્ધમાં પ્રાણ ઓવારી નાખનારા છે, તેમને રણમાં અગ્નિત શું હોય ? ^{૭૨-૭૪} વળી જે પાંડવોને પુરુષોમાં સિંહ જેવા શાઈંગધનુષ્યધારી શ્રીકૃષ્ણ આશ્રય ભૂત છે અને જમનું હિત કરવાને શ્રીકૃષ્ણ સદૈવ તત્પર રહે છે, તે પૃથાપુત્રનો પરાજય કેમ થાય ? ^{૭૫} લોકોના ચુરુ, લોકોના નાથ, સનાતન અને દિવ્ય-રૂપી એવા સાક્ષાત્ નારાયણ પ્રભુ જમના રણમાં નાથ છે, તે પાંડવોનો પરાજય કેમ હોઈ શકે ? ^{૭૬}

પણ યુદ્ધમાં જીત્યા છે.^{૧૯} પાંતાળમાં વસનારા પાંચગન નામના દેવનો યુદ્ધમાં નાશ કરીને એ દ્વીપદેશે પાંચગન્ય નામનો દિવ્ય શંખ મેળવ્યો છે.^{૨૦} તે મહાબળવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સાથે રાખીને, ખાંડવવનમાં અગ્નિને વૃક્ષ કર્યો છે અને તેની પાસેથી દુરાધર્ષ અગ્ન્યાન્ન જેવું સુદર્શનચક્ર મેળવ્યું છે. ગરુડ પર આરુઢ યદ્યને તથા અમરાવતીમાં ત્રાસ વર્તાવીને તે વીરે ઈંદ્રના ૪ પરમાંથી પારિજાત નામનું દિવ્ય વૃક્ષ આણ્યું છે.^{૨૧, ૨૨} તેમનાં પરાક્રમને જાણનારા ઈંદ્રે તે બધું મૂંગે મોઢે સહન કર્યું છે. દે સંગય ! વધારે શું કહું ! પણ હજી સુધી અમે એવું સાંભળ્યું જ નથી કે, રાજાઓમાંના અમુકને શ્રીકૃષ્ણે જીત્યો નથી.^{૨૩} દે સંગય ! તે કમલાદો મારી સમામાં જે મહાન આશ્ચર્ય કર્યું હતું, તે કરવાને બીજે કયો પુરુષ સમર્થ છે!^{૨૪} જે સમયે પ્રસન્ન યદ્યને મેં ઈક્ષિત-પૂર્વક સર્વના ઈશ્વર તે શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કર્યાં હતાં, તે સમયે જ સર્વ શાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષની પેઠે મારા જણવામાં આવી ગયાં હતાં.^{૨૫} દે સંગય ! પરાક્રમ અને બુદ્ધિથી યુક્ત એવા તે દ્વીપદેશનાં કર્મોંનો પાર પામી શકાય તેમ જ નથી.^{૨૬} વળી તે ઉપરાંત ગદ, સાંબ, પ્રદ્યુમ્ન, વિદૂરથ, અવગાહ, અનિરુદ્ધ, ચારુદેય, સારણ, ઉદ્દમુક, નિશઠ, ઝિદ્દલી, વીર્યવાન, બ્રહ્મ, પૃથુ, વિપ્રથુ, શમીક અને અરિમેઘ-આ અને બીજા યાદવ-વીરો બળવાન છે અને સચોટ પ્રહાર કરનારા છે. દે સંગય ! યાદવવીર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ જો કદાચ તેમને હાકલ પાડે અને તેઓ યુદ્ધમાં ઊભા રહીને એ પાંડવસૈન્યનો આશ્રય કરે, તો આપણું સર્વ સૈન્ય મોટા સંશયમાં આવી પડે, એમ મારું માનવું છે.^{૨૭-૩૦} જ્યાં જનાર્દન હોય ત્યાં દશ હજાર હાથીના બળવાળા, કૈલાસપર્વતના શિખર સમાન ઉજ્જવળ, વનમાળાને ધારણ કર-

નારા એ હલધારી વીર બલરામ હોય જ.^{૩૧} દે સંગય ! જે વાસુદેવને બ્રાહ્મણો સર્વના પિતા કહે છે, તે વાસુદેવ પાંડવો માટે યુદ્ધ કરશે કે!^{૩૨} દે તાત ! દે સંગય ! જે કદાચ તે શ્રીકૃષ્ણ પાંડવો માટે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાય, તો તેમની સામે યુદ્ધ કરે તેવો ઠાઈ પણ પુરુષ આપણા સૈન્યમાંથી નીકળનાર નથી.^{૩૩} જે કદાચ દેવયોગે કૌરવો પાંડવોને જીતે, તો શ્રીકૃષ્ણ ચોક્કસ તે પાંડવો માટે પોતાનું ઉત્તમ શસ્ત્ર પકડે જ; તો તો પછી તે પુરુષવ્યાઘ્ર મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ રાજાઓને તથા કૌરવોને રણમાં રંગદાળી નાખીને કુંતીને પૃથ્વી સોંપે.^{૩૪, ૩૫} જોના શ્રીકૃષ્ણ સારથિ છે અને જોના અર્જુન યોદ્ધો છે, તે રથની સામે યુદ્ધમાં શત્રુનો બીજો કયો રથ ઊભો રહે!^{૩૬} અરેરે ! ઠાઈ પણ ઉપાયે કૌરવોનો જય થાય એમ મને દેખાતું જ નથી; માટે હવે તો જે પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હોય, તે બધું તું મને કહી સંભળાવ.^{૩૭} અર્જુન શ્રીકૃષ્ણનો આત્મા છે અને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનનો આત્મા છે. અર્જુનમાં નિત્ય વિજય રહ્યો છે તથા શ્રીકૃષ્ણમાં શાશ્વત કીર્તિ રહી છે.^{૩૮} સર્વ લોકમાં અર્જુન પણ સદા અગ્રિત છે અને શ્રીકૃષ્ણમાં સુખ્યત્વે કરીને લગભગ અમાપ ગુણો રહ્યા છે.^{૩૯} દેવયોગથી મોહ પામેલો અને ચતુરના પાશમાં સપડાયેલો કુર્યોધન મોહને લીધે જ તે શ્રીકૃષ્ણને આ લોકમાં સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ તરીકે ઓળખી શકતો નથી.^{૪૦} યદુવંશી શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડુપુત્ર અર્જુન એ બન્ને પૂર્વ-કાળના મહાત્મા નર-તારાયણ દેવો છે. કુર્યોધન તે જણતો નથી.^{૪૧} તે બન્ને એક જ સ્વરૂપવાળા છે, પણ મનુષ્યો તેમને પૃથ્વીમાં બે સ્વરૂપે યથેલા જુએ છે. દુરાધર્ષ અને યશસ્વી એવા તે બન્ને જણા આપણી સેનાનો નાશ કરવા ઇચ્છે, તો કેવળ મનથી જ તેઓ તેનો સંહાર કરી શકે

તેમ છે, પણ પોતે મનુષ્યાવતારી છે, તેથી તેઓ તેવી ઇચ્છા જ કરતા નથી. હે તાતા! મહાત્મા ભીષ્મનો તથા દ્રોણાચાર્યનો નાશ થયો, તે પરથી લોકોને મોહ ઉપજવનારો યુગનો ફેરફાર બોલે થઈ ગયો તેમ લાગે છે. બ્રહ્મચર્યથી, વેદાધ્યયનથી, અનેક યાજ્ઞિક ક્રિયાઓથી કે અસ્ત્ર-વિદ્યાથી પણ કોઈ પુરુષ મૃત્યુનું વારણ કરી શકતો નથી. અરે સંજય! લોકમાં માન પામેલા, અસ્ત્રકુશળ અને યુદ્ધકૌશલ એવા વીર ભીષ્મ તથા દ્રોણને પણ યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા સાંભળ્યા, છતાં હું કેમ જીવી રહ્યો છું? પૂર્વે યુધિષ્ઠિરની જે રાજ્યલક્ષ્મીની અમે ઈર્ષ્યા કરતા હતા, તે જ રાજ્યલક્ષ્મીને આજે અમે ભીષ્મના તથા દ્રોણના વધથી ત્યાં જ રહેવા માટે અનુમતિ આપીએ છીએ. અવશ્ય મારે લીધે જ આ કૌરવોનો નાશ આવી પડ્યો છે.^{૪૨-૪૬} હે સૂત! જ્યારે મનુષ્યોનો કાળ પાટી રહ્યો હોય છે, ત્યારે તણખલાં પણ તેમના નાશ માટે વજ્ર જેવાં થઈ જાય છે. જેના કોપથી મહાત્મા ભીષ્મ અને દ્રોણ પણ રણમાં રણાઈ પડ્યા છે, તે યુધિષ્ઠિર આ લોકમાં અનંત ઐશ્વર્ય પામ્યો છે. સ્વભાવથી જ ધર્મે યુધિષ્ઠિરનો આશ્રય કર્યો છે અને અધર્મ મારા પુત્રોમાં ભરાયો છે. આથી જ આ દૂર કાળ મારો સર્વનાશ કરવા માટે જોડો થયો છે. હે તાતા! હું માનું છું કે, મનસ્વી પુરુષો વિચારે છે કેઈક અને તેનું પરિણામ આવે છે બીજું જ. આથી તો અમારા ઉપર ટાલ્યું ટળે નહિ એવું, પાર પામી શકાય નહિ એવું અને વિચારમાં આવે નહિ એવું આ મહાકષ્ટ આવી પડ્યું છે, તો તે યુદ્ધમાં જે પ્રમાણે બન્યું હોય, તે પ્રમાણે હું મને કહી સંભળાવ.^{૪૭-૫૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વનાં અંતે દ્રોણાલિષ્ટકપર્વમાં
‘શ્રીકૃષ્ણનાં કૌતું કીર્તન’ નામનો અધ્યાય ૧૧ મો સમ-

અધ્યાય ૧૨ મો

દ્રોણાચાર્યની પ્રતિજ્ઞા

॥ સંજય ઉવાચ ॥

હંત તે કથયિष્યામિ सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ।

यथा स न्यपतद्द्रोणः क्षदितः पांडुसृजयैः ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! ઠીક, હું તમને તે કથા કહું છું. પાંડવો અને સૃજયોએ દ્રોણાચાર્યને કેવી રીતે માર્યા અને કેવી રીતે એ આચાર્ય રણમાં ઢળી પડ્યા, તે બધું મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે.^૧ સેનાપતિના પદનો સ્વીકાર કર્યા પછી મહારથી દ્રોણાચાર્યે સર્વે સૈન્યોના મધ્યમાં તમારા પુત્રને આ વચન કહ્યાં :^૨ ‘હે રાજન ! કૌરવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગંગાનંદન ભીષ્મ-પિતામહ પછી તેં મને આજે સેનાપતિપદે નીમ્યો છે.’^૩ માટે હે ભારત ! તું તે કર્મનું યોગ્ય ફળ પામ. બોલ, તારી શી કામના હું સંપૂર્ણ કરું ? તારી ઇચ્છામાં આવે તે તું માગી લે.’^૪ તે સાંભળીને કુર્યોધનરાજે કણ્ઠ અને કંઠાસન વગેરે સાથે મંત્રણા કરી અને પછી તે વિજયી-શ્રેષ્ઠ એવા એ કુર્ધર્ષ આચાર્યને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો :^૫ ‘જે તમે મને વર આપતા હો, તો હું એ જ માગું છું કે, તમે રથીશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરરાજને જીતો પકડી અહીં મારી પાસે લાવો.’ એટલે કૌરવોના આચાર્યે તમારા પુત્રનું એ વચન સાંભળીને સર્વ સેનાને હથે ઉપજવતાં આ વચન કહ્યાં :^{૬, ૭} ‘હે રાજન ! કુંતાનો પુત્ર ધન્યવાદને પાત્ર છે; કારણ કે તું તે અતિ કુર્ધર્ષને પકડવાને ઇચ્છે છે; પણ તેને મારી નાખવા માગતો નથી.’^૮ હે પુરુષવ્યાધ ! શા માટે તું તેના વધની ઇચ્છા કરતો નથી ? હે કુર્યોધન ! નકી, તું એ કામ મારી પાસે કરાવવા ઇચ્છતો નથી;^૯ અથવા ધર્મરાજનો કોઈ શત્રુ નથી તેથી જ તું તેને જીતતો પકડવા ઇચ્છે છે.^{૧૦-૧૧}

આવી ઇચ્છાથી તું તારા કુળની રક્ષા કરે છે.^{૧૦} અથવા હે ભરતશ્રેષ્ઠ! યુદ્ધમાં પાંડવોને જીતીને તથા તેમને રાજ્ય પાછું સોંપીને, તું અન્યોન્ય બ્રાતૃસ્નેહ કરવા ઇચ્છે છે?^{૧૧} કુંતીપુત્ર રાજ યુધિષ્ઠિરને ધન્ય છે, તેનો જન્મ સાર્યક છે અને તે અનતશત્રુ કહેવાય છે તે પણ સત્ય છે; કારણ કે તું એના પર આટલો બધો સ્નેહ રાખે છે.^{૧૨} હે ભારત! દ્રોણાચાર્યે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તમારા પુત્રના હૃદયામાં હમેશાં રહેલો ભાવ એકાએક હોઠેથી બહાર નીકળી પડ્યો.^{૧૩} હે રાજન્! બૃહસ્પતિ સમા પુરુષો પણ પોતાનો આકાર છુપાવી શકતા નથી, એટલે તમારો પુત્ર આનંદમાં આવી જઈને આ પ્રમાણે બોલી જાયો:^{૧૪} 'હે આચાર્ય! કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરનો વધ કરવાથી યુદ્ધમાં મારો વિજય થવાનો નથી. જે કદાચ યુધિષ્ઠિરને મારી નાખવામાં આવે, તો પાંડવો અમને બધાયને અવશ્ય મારી નાખે.^{૧૫} હેવો પણ તે સર્વ પાંડવોને રણમાં હણી શકે તેમ નથી; એટલે જ ઠાઈ તેઓમાંથી બાકી રહે, તે અમને બાકી રહેવા દે જ નહિ.^{૧૬} પણ સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા યુધિષ્ઠિરને મારી આગળ પકડી આણવામાં આવે, એટલે ફરીથી તેને જુગારમાં જીતીને જંગલમાં કાઢીએ અને એમ તેને અનુસરનારા પાંડવો પણ જંગલમાં આલ્યા જશે.^{૧૭} આમ કરવાથી સ્પષ્ટ રીતે મારો દીર્ઘકાળ સુધી વિજય રહેશે; આથી હું ધર્મરાજને ઠાઈ પણ રીતે મારવા ઇચ્છતો નથી.^{૧૮} આવો તેનો કુટિલ અભિપ્રાય બણીને અર્થતત્ત્વને બણનારા બુદ્ધિમાન દ્રોણાચાર્યે મનમાં વિચાર કર્યો ને દુર્યોધનને આ પ્રમાણે છળપૂર્વક વર આપ્યો.^{૧૯}

દ્રોણ બોલ્યા: જો આ યુદ્ધમાં વીર અર્જુન પાંડવશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરરાજનું રક્ષણ નહિ કરે, તો તું માની લેજ કે, યુધિષ્ઠિર તારે વશ થયો

જ છે.^{૨૦} હે તાત! ઇંદ્ર સહિત દેવાસુરો પણ અર્જુનને રણમાં જીતી શકે તેમ નથી; માટે હું એ અર્જુનની આંખ આગળ યુધિષ્ઠિરને પકડી લાવવાની હામ ધરી શકતો નથી. અવશ્ય એ અર્જુન મારો શિષ્ય છે અને અન્નકર્મમાં હું પોતે જ તેનો પહેલો ગુરુ છું. તે તરણ છે, પુણ્યશાળી છે અને જય મેળવેલો અથવા મરણ એવા નિશ્ચયવાળો છે.^{૨૧, ૨૨} વળી તેણે ઇંદ્ર તથા રુદ્ર પાસેથી દિવ્ય અસ્ત્રો મેળવ્યાં છે અને તારા પર ક્રોધપૂર્ણ પણ છે. માટે હે રાજન્! તે અર્જુનના દેખતાં હું યુધિષ્ઠિરને દેદ કરવાનો ઉત્સાહ કરી શકતો નથી.^{૨૩} જો ઠાઈ ઉપાયે તે અર્જુનને યુદ્ધમાંથી દૂર કરી શકાય, તો તારે સમજ લેવું કે, તે ધર્મરાજને જીત્યો જ છે.^{૨૪} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! જો યુધિષ્ઠિરને પકડવામાં જ જય છે અને તેને મારી નાખવાથી જય નથી, તો આ ઉપાયથી જ તેને પકડી શકાશે.^{૨૫} હે રાજન્! જો અર્જુનને યુદ્ધમાંથી દૂર કરવામાં આવશે, તો આજે જ હું સત્યધર્મમાં પરાયણ રહેલા રાજ યુધિષ્ઠિરને દેદ પકડી તારે સ્વાધીન કરીશ, એમાં સંશય નથી; પરંતુ આ સંઘ્રામમાં એક મુદ્દત્ વાર પણ જો કુંતાના પુત્ર પુરુષવ્યાધ અર્જુનને મારી આગળથી દૂર કરવામાં આવશે, તો જ આ કાંઈ બની શકશે;^{૨૬, ૨૭} કારણ કે હે રાજન્! અર્જુનની સમીપમાં તો ઇંદ્ર સહિત દેવો અને અસુરો પણ યુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિરને દેદ પકડી શકે તેમ નથી.^{૨૮}

સંજય બોલ્યો: એ રીતે દ્રોણાચાર્યે રાજ યુધિષ્ઠિરને પકડવા સંબંધમાં છળપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે તમારા સાવ મૂરખ પુત્રો યુધિષ્ઠિરને દેદમાં પકડાયેલો માની જ બેઠા!^{૨૯} તમારો પુત્ર દુર્યોધન બણતો હતો કે, દ્રોણાચાર્યને પાંડવો પર પ્રીતિ છે તેથી તેમની એ પ્રતિજ્ઞાને સ્થિર કરવા માટે તેણે યુધિષ્ઠિરને પકડવા સંબંધી એ વિચારને

બધે ફેલાતી દીધા.^{૩૦} પછી હે રિપુદમન ! કુર્યોધને
પણ યુધિષ્ઠિરને કેદ કરવાની દ્રોણની તે પ્રતિજ્ઞાને
સર્વ સૈન્યોમાં જહેર કરાવી.^{૩૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વત્તમો દ્રોણાભિષેકપર્વમા
'દ્રોણાચાર્ય'ની પ્રતિજ્ઞાનામને અધ્યાય ૧૨ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩ મો

અર્જુનને યુધિષ્ઠિરને આપેલું આશ્વાસન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સાંતરે તુ પ્રતિજ્ઞાતે રાજો દ્રોણેન નિગ્રહે ।

તતસ્તે સૈનિકાઃ શ્રુત્વા તં યુધિષ્ઠિરનિગ્રહમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ ન્યારે દ્રોણાચાર્યે
યુધિષ્ઠિરને પકડવા માટે છજબરી પ્રતિજ્ઞા કરી,
ત્યારે તે સાંભળીને સર્વ સૈનિકા ચોતરફ સિંહ-
નાદો કરવા લાગ્યા અને બાહુઓ ઠોકવા લાગ્યા.
હે ભારત ! દ્રોણાચાર્યે કરેલી એ પ્રતિજ્ઞાને ધર્મ-
રાજા પોતાના હિનેચ્છુ યુધિષ્ઠિર દ્વારા તુરત જાણી
લીધી અને પોતાના સર્વ ભાઈઓને તથા બીજા
બધાઓને એકઠા કરી તેમણે અર્જુનને આ
પ્રમાણે વચન કહ્યું : 'હે પુરુષવ્યાધ ! દ્રોણાચાર્યે
આજે જે કરવા ધાયું છે, તે તારા સાંભળવામાં
આવ્યું ને ! તમે એવી નીતિ રચો, કે તેથી એ
ધારણા સફળ ન થાય. શત્રુસંહારક દ્રોણાચાર્યે
છજવાળી પ્રતિજ્ઞા કરી છે. હે મહાન ધનુર્ધર
અર્જુન ! તે છજનો ભાર તેમણે તારા પર સ્થાપ્યો
છે. આથી હે મહાબાહુ ! આજે તું મારી પાછળ
રહીને યુદ્ધ કરજ, એટલે કુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય દ્વારા
પોતાની ઇચ્છાને સંપૂર્ણ ન કરી શકે.'

અર્જુન બોલ્યો : હે રાજન ! જમ મારે
આચાર્યનો વધ કરવાનો ન હોય, તેમ મારે
તમારો ત્યાગ પણ ન જ કરવાનો હોય. હે પાંડવ !
કદાચ યુદ્ધમાં હું મારા પ્રાણોના ત્યાગ કરું, પણ
આચાર્ય પ્રત્યે વિરુદ્ધ વર્તનારો ન જ થાઉં. આ
કુર્યોધન તમને સંગ્રામમાં કેદ પકડીને રાજ્ય

ઘરું છે, પણ આ મનુષ્યલોકમાં તે એ ઇચ્છાને
કદી પામવાનો જ નથી. કદાચ નક્ષત્રો સહિત
આકાશ નીચે તૂટી પડે, પૃથ્વીના ટુકડા થઈ જાય,
તોપણ હું જીવતો હોઉં અને દ્રોણાચાર્ય તમને
કદી પકડી શકે એ નહિ જ બને. આ રણમાં જે
ઇંદ્ર પોતે પણ કદાચ નેને સહાય કરશે, અથવા દેવો
સહિત વિષ્ણુ પણ કદાચ આ યુદ્ધમાં જીતરી આવશે,
તોપણ હું ન્યાં સુધી જીવતો છું, ત્યાં સુધી દ્રોણા-
ચાર્ય તમને કેદ પકડી શકશે નહિ, માટે તમારે
ભય રાખવાનો ન હોય.^{૧-૧૨} ભલે, દ્રોણાચાર્ય
સર્વ અસ્ત્રધારીઓમાં તથા સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં
શ્રેષ્ઠ છે, તોપણ હું તમને છાતી ઠોકીને કહું છું કે,
તમારે ભય રાખવો નહિ. હે રાજાંદ્ર ! વળી બીજું
પણ હું તમને કહું છું. હમેશાં મારી પ્રતિજ્ઞા નિશ્ચળ
હોય છે. મને યાદ નથી કે, હું કદી જૂઠું બોલ્યો
હોઉં, મને યાદ નથી કે હું કદી પરાજય પામ્યો
હોઉં અને મને યાદ નથી કે મેં લીધી પ્રતિજ્ઞા
કદી જૂઠી કરી હોય.^{૧૩, ૧૪}

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! તે પછી
પાંડવોની હાવણીમાં શંખો, ભેરીઓ, મૃદંગો,
અને આનંદો વાગવા લાગ્યા.^{૧૫} ત્યાં મહાત્મા
પાંડવોના સિંહનાદ થઈ રહ્યો અને ધનુષ્યની
દોરીના ટંકારવો તથા હાથનાં તળિયાંના શબ્દો
આકાશને ફાટી નાખે તેવા અતિ ભયંકર થવા
લાગ્યા. મહાતેજસ્વી પાંડવોના શંખોનો શબ્દ
સાંભળીને તમારાં સૈન્યોમા પણ વાદિનો વાગવા
લાગ્યા.^{૧૬, ૧૭} તે પછી હે ભારત ! તમારાં તથા
શત્રુઓનાં સૈન્યો બૃહદ્રચનામાં ગોઠવાયાં અને
ધીમે ધીમે અન્યોન્ય સામે યુદ્ધ કરવા ધસવા
લાગ્યા.^{૧૮} પછી કૌરવો અને પાંડવોનું તથા દ્રોણ
અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું રૂંવાં જોખં થઈ જાય તેવું તુલસ
યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૧૯} તે યુદ્ધમાં સંજયો દ્રોણના
સૈન્યનો નાશ કરવાને મથી રહ્યા હતા; છતાં

પણુ તેઓ તેમ કરવા સમર્થ થયા નહોતા; કારણુ કે તે સૈન્ય આચાર્ય દ્રોણના રક્ષણ તળે હતું.^{૨૦} તે જ પ્રમાણે તમારા પુત્રના સચોટ પ્રહાર કરનારા મહાન રથીઓ પણ અનુનના રક્ષણ તળે રહેલી પાંડવોની સેનાને મથી શક્યા નહોતા.^{૨૧} પરસ્પર રક્ષણ કરાતી તે બન્ને સેનાઓ રાત્રિના સમયે પાંદડાં સંઘાતીને રહેલી બે પુષ્પભરેલી વનરાજિની પેઠે સ્થિર થઈ રહી હતી. પછી હે રાજન! સુવર્ણના રથવાળા દ્રોણાચાર્ય સૂર્યની પેઠે શોભી રહેલા રથમાં બેસીને સેનાના મોખરામાં આમતેમ ધૂમવા લાગ્યા.^{૨૨, ૨૩} રથમાં બેસી યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયેલા એ શીઘ્ર પરાક્રમી દ્રોણાચાર્ય એક જ હતા, છતાં પાંડવો અને સુંજયો ત્રાસથી બંધુ તે અનેક હોય તેમ માનવા લાગ્યા.^{૨૪} હે મહારાજ! દ્રોણાચાર્યે છોડેલાં ઘોર બાણો સર્વ દિશામાં જતાં હતાં અને પાંડવોની સેનાને ત્રાસ પમાડતાં હતાં. તે સમયે દ્રોણાચાર્ય પણ દિવસના મધ્યભાગમાં આવેલા અને સેંકડો કિરણોથી વીંટાયેલા સૂર્યની જેમ અતિ તીવ્ર દેખાતા હતા.^{૨૫, ૨૬} હે ભારત! જેમ દાનવ યુદ્ધમાં ક્રોધાયમાન થયેલા મહેંદ્રને ન બેઈ શકે, તેમ પાંડવો મહેંદ્રને ઠાઈ પણ થોદો યુદ્ધમાં ક્રોધાયમાન થયેલા તે દ્રોણાચાર્યને બેઈ શકતો ન હતો.^{૨૭} એ રીતે પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે પાંડવોના સૈન્યને મોહિત કરી નાખ્યું અને એકદમ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સૈન્યને વીંધવા માંડ્યું.^{૨૮} તે દ્રોણાચાર્યે સર્વ દિશાઓને રૂંધી દીધી, સ્ત્રીધી ગતિવાળાં બાણો છોડીને આકાશને ઢાંકી દીધું અને જ રથને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હતો તે જ સ્થળે પાંડવોની સેનાને સંહારવા માંડી.^{૨૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતમાં ત્રીજા દ્રોણાધિકેષકપર્વમાં
'અનુને કરેલું યુધિષ્ઠરને આશ્વાસન' નામનો
અધ્યાય ૧૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪ મો

ઘોર યુદ્ધ અને તેમાં અભિમન્યુનું પરાક્રમ
શ્રી સંજય ઉવાચ ॥

તતઃ સ પાંડવાનીકે જનયન્ સુમહદ્ મયમ્ ।
વ્યચરત્ પૃથનાં દ્રોણો દહન્ કલ્પમિવાનલઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પછી પાંડવોના સૈન્યમાં અતિ મહાન ભય ઉત્પન્ન કરી રહેલા એ દ્રોણાચાર્ય ઘાસને બાળી નાખતા અગ્નિની પેઠે સેનામાં ધૂમવા લાગ્યા.^૧ સાક્ષાત્ અગ્નિની જ્વમ્ ભડભડી બાઈને સૈન્યોને બાળી રહેલા, ક્રોધાયમાન થયેલા અને સુવર્ણના રથમાં બેઠેલા એ દ્રોણાચાર્યને બેઈને સુંજયોદ્વાઓ કં પી બીક્યા. અતૂટ રીતે યુદ્ધમાં ધનુષ્યને ખેંચી રહેલા એ શીઘ્ર પરાક્રમી દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યની દોરીને ટંકારવ વજના કડાકાના જેવો તીવ્ર સંભળાતો હતો. ચાલાક હાથવાળા તે દ્રોણાચાર્યે છોડેલાં ભયંકર બાણો રથીઓને, ઘોડેસવારોને, હાથીઓને, ઘોડાઓને તથા પાળાઓને વીંધી નાખતાં હતાં.^{૨-૪} ઔષ્મકનુતના અંતમાં એકાએક ચડી આવેલા મેઘ જેમ ભયંકર ગર્જના કરીને કરાઓની વૃષ્ટિ કરી મૂકે છે, તેમ તીક્ષ્ણ બાણોને વરસાવી રહેલા તે દ્રોણાચાર્યે શત્રુઓને મહાન ભય ઉપજાવી દીધો.^૫ હે રાજન! આરે બાણુ ધૂમીને સેનાને ગભરાવી રહેલા એ આચાર્યે શત્રુઓમાં સર્વ સ્થળે અદૌરિક્ક ત્રાસ વર્તાવી દીધો હતો.^૬ વાદળોમાં જેમ વીજળી ઝબકે, તેમ સુવર્ણથી મહેલું તેમનું ધનુષ્ય રથરૂપ મેઘમાં વારંવાર ભમતું બણાતું હતું.^૭ સત્યવાળા, યુદ્ધિમાન અને સદૈવ ધર્મનિષ્ઠ એવા તે વીર દ્રોણાચાર્યે તે વખતે ત્યાં રણભૂમિ પર પ્રલયકાળના જેવી ઘોર અને રોદ્ર સ્વરૂપવાળી નદી ચલાવી મૂકી. તે નદી ક્રોધના વેગથી ઉત્પન્ન થઈ હતી, સેંકડો રાક્ષસોનાં ટાળાંઓથી ભરેલી હતી, સૈન્યોના સમૂહો-

ચી ચારેબાજુ ભરચક હતી, ધન્યોદ્ધવ વૃક્ષોને તાણી રહી હતી, લોહીરૂપી પાણીવાળી હતી, રથરૂપ ધૂમરીઆવાળી હતી, હાથીધોડાઓરૂપ કાંઠાવાળી હતી, કવચોરૂપ નાનાં નાનાં હોડકાંઓથી યુક્ત હતી અને માંસના કાદવથી ખદબદતી હતી.^{૧૧-૧૦} વળી તેમાં મેદ, મજ્જા તથા હોડકાંરૂપ રેતી હતી અને પાધડીઓના ઢગોરૂપ કીણુ હતાં. સંઆમરૂપ મેઘે તે નદીને પરિપૂર્ણ કરી હતી અને તેમાં નાનાં નાનાં લાલાંઓરૂપ માછલાં હતાં. મનુષ્યો તથા હાથીઓથી તે યુક્ત હતી અને બાણોના વેગવાળા પ્રવાહને તે વહેનારી હતી. તેમાં શરીરોરૂપ લાકડાં ચારે બાજુ અથડાતાં હતાં અને રથોરૂપ કાચબાઓથી તે વ્યાપેલી હતી.^{૧૧, ૧૨} વળી તે નદી મસ્તકોરૂપી ઠમ્બોવાળી હતી, તલવારોરૂપી મત્સ્યોથી ભરેલી હતી, રથો તથા હાથીઓરૂપી મોટા ધરાઓવાળી હતી અને અનેક પ્રકારનાં આભરણોથી સુશોભિત હતી. તેમાં મોટા મોટા રથોરૂપી સેંકડો ધૂમરીઓ હતી અને તેમાં પૃથ્વીની રજરૂપી મોટી તરંગમાળા હતી. તે નદી મહાવીર્યવાને તરવી સહેલી હતી, પણ કાયરોને તરવી દોહાલી હતી.^{૧૨, ૧૪} વળી તે નદી સેંકડો શરીરોથી સાંકડી થઈ ગઈ હતી, ગીધડાં તથા કાગડા વગેરે માંસહારી પક્ષીઓ તેનું સેવન કરતાં હતાં અને હજારો મહારથીઓને તે યમને ઘેર લઈ જતી હતી.^{૧૫} તે નદી ત્રિશૂળોરૂપ સર્પોથી ભરેલી હતી, પ્રાણીઓરૂપી ઘોડાઓથી સેવાયેલી હતી, કપાઈ પડેલા ક્ષત્રિયોરૂપ મોટા હંસોવાળી હતી અને મુગટોરૂપ પક્ષીઓને આશ્રયરૂપ હતી. તેમાં અદ્વેરૂપ કાચબા હતા, બાજુબંધોરૂપ મગરમગ્ગે હતા અને ઝીણાં ઝીણાં બાણોરૂપ માછલાં હતાં. જગલાં, ગીધડાં અને શિયાળાનાં ભયંકર રાજાઓ તે નદીનું સેવન કરતાં હતાં.^{૧૬, ૧૭} દે રાજાઓ

તે નદી બળવાન દ્રોણાચાર્યે રણમાં રાણી નાખેલાં સેંકડો પ્રાણીઓને પિતૃલોક ભણી વહી જતી હતી.^{૧૮} આમ હે રાજન્! તે દ્રોણાચાર્યે તે રણભૂમિ પર સેંકડો કલેવરોથી ભરેલી, કશરૂપ શેવાળ તથા લીલાં ધાસવાળી અને ભીરુઓને ભય વધારનારી તે ભયંકર નદી વહાવી હતી.^{૧૯} એ રીતે પોતાનાં સૈન્યોમાં દર વર્તાવી રહેલા તે મહારથી દ્રોણાચાર્યની સામે યુધિષ્ઠિર વગેરેએ ચારે બાજુથી ધસારો કર્યો.^{૨૦} પણ તે શૂરાઓને ધસી આવતા જોઈને તમારા દૃઢ પરાક્રમી પુત્રોએ તેમને ચાતરકથી રોકવા માંડ્યા. ખરેખર તે સમયનો દેખાવ રૂંવાં ઊભાં કરી નાખે તેવો હતો.^{૨૧} ત્યાં સેંકડો જતની માયા (કપટ) ને કરી બાણનારા શકુનિએ સહદેવ સામે ધસારો કર્યો. તેણે સારથિ, ધન અને રથ સાથેના તે સહદેવને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો.^{૨૨} ત્યારે અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા માદ્રીપુત્ર સહદેવે તે શકુનિના ધ્વજને, ધનુષ્યને, સારથિને અને ઘોડાઓને બાણો વડે છેદી નાખ્યાં તેમ જ બીજાં સાઠ બાણો મૂકીને શકુનિને પણ વીંધી નાખ્યો. એટલે હે રાજન્! શકુનિ પણ હાથમાં ગદા લઈને પોતાના રથ પરથી ફરી પડ્યો અને તેણે ગદા વડે સહદેવના આરથિને રથ પરથી ગબડાવી પાડ્યો.^{૨૩, ૨૪} આમ હે રાજન્! તે બંને મહાબળવાન શૂરાઓ રથ વિનાના થઈ પડ્યા, ત્યારે તેઓ હાથમાં ગદા લઈને શિખરવાળા મે પર્વતોની પેઠે રણમાં ખેલવા લાગ્યા.^{૨૫} દ્રોણાચાર્યે પાંચાક્ષરાજને દશ બાણોથી વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તેણે પણ આચાર્યને ઘણાં બાણોના પ્રહાર કર્યો; એટલે આચાર્યે પણ ફરીથી તેનાથી અધિક બાણો મૂકીને તેને વીંધી નાખ્યો.^{૨૬} વીર બીમસેને વીસ તીક્ષ્ણ બાણોથી વિવિંશતિને વીંધી નાખ્યો; છતાં પણ તે કંઈયો નહિ, એ પણ

આશ્ચર્ય જવું થયું હતું.^{૨૭} પછી દે મહારાજ !
 વિવિંશતિએ ભીમસેનને એકદમ ઘોડાં, દ્વજ
 અને ધનુષ્ય વિનાનો કરી નાખ્યો, એટલે સર્વ
 સૈન્યો વિવિંશતિનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.^{૨૮}
 વીર ભીમસેન યુદ્ધભૂમિ પર શત્રુનું આ પરા-
 ક્રમ સાંખી શક્યો નહિ, એટલે તેણે ગદાના
 પ્રહાર કરીને તેના સર્વ સુશિક્ષિત ઘોડાઓને
 ઢાળી પાડ્યા.^{૨૯} દે રાજન્ ! ત્યારે મહાબળવાન
 વિવિંશતિ માર્યા ગયેલા ઘોડાવાળા તે રથ પરથી
 ઊતરી પડ્યો અને એક મદોન્મત્ત હાથી જમ
 બીજા મદોન્મત્ત હાથી સામે ધસે, તેમ તે હાથ-
 માં ઢાલ લઈને ભીમસેન સામે ધસી ગયો.^{૩૦}
 વીર શલ્યરાજ પોતાના પ્રિય બાણેજ નડુલને
 જણે લાડ લડાવતો હોય અને જણે ખીજવતો
 હોય, તેમ મંદહાર્ય કરી તેને બાણોથી વીંધવા
 લાગ્યો.^{૩૧} એટલે પ્રતાપી નડુલે પણ તેના ઘોડા,
 છત્ર, ધ્વજ, સારથિ અને ધનુષ્યને પટ્ટી પાડ્યાં
 અને યુદ્ધભૂમિ પર શંખનાદ કરી મૂક્યો.^{૩૨}
 કૃપાચાર્યે છોડેલાં અનેક પ્રકારનાં બાણો ધૂષ્ટ-
 દેતુએ છોડી નાખ્યાં અને પોતે સિત્તેર બાણો
 મૂળીને તેને વીંધી નાખ્યો. વળી તેણે બીજાં
 ત્રણ બાણો વડે તેના રથધ્વજને પણ ઉડાડી
 પાડ્યો. ત્યારે બ્રાહ્મણ કૃપાચાર્યે પણ મોટી બાણ-
 વૃષ્ટિ કરીને રણમાં આગળ વધતા તે રાખભર્યા
 ધૂષ્ટકેતુને અટકાવી રાખ્યો અને તેને સારી રીતે
 વીંધી નાખ્યો. સાત્યકિએ કૃતવર્માને છાતીના
 મધ્યભાગમાં એક નારાયણાણથી માર માર્યો
 અને પુનઃ જણે હસતો હોય તેમ મોં મલકાવી
 ને તેણે તેને સિત્તેર બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૩૩-૩૪}
 કૃતવર્માએ પણ સિત્તોતેર તીક્ષ્ણ બાણોથી તેને
 એકદમ વીંધી નાખ્યો, છતાં પણ શીઘ્ર ગતિ-
 વાળો વાયુ જમ પર્વતને કંપાવી શકતો નથી,
 તેમ તે સાત્યકિને કંપાવી શક્યો નહિ.^{૩૫} પાંડવ-

સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સુશર્માને મર્મસ્થાનોમાં અત્યંત
 પ્રહાર કર્યો, એટલે સુશર્માએ પણ તેને હાંસડી-
 ના ભાગમાં તોમરનો પ્રહાર કર્યો.^{૩૬} તે યુદ્ધ-
 માં મહાન વીર્યવાળા મત્સ્યયોદ્ધાઓ સાથેના
 વિરાટરાજાએ સૂર્યપુત્ર ઠણુંને આગળ વધતો
 અટકાવી રાખ્યો હતો, તે ધણું આશ્ચર્ય જવું
 હતું.^{૩૭} પણ તે વેળા સૂતપુત્ર ઠણુંનું પરાક્રમ
 ધણું દારણ દેખાતું હતું; કારણ કે તેણે નમેલાં
 પર્વવાળાં બાણોથી સમગ્ર સૈન્યને ખાળી રાખ્યું
 હતું.^{૩૮} દ્રુપદરાજ પોતે ભગદત્ત સાથે યુદ્ધમાં
 જોડાયો હતો. દે મહારાજ ! તે બંનેનું યુદ્ધ
 ધણું અદ્ભુત સ્વરૂપનાં હતું.^{૪૦} પુરુષથેષ ભગ-
 દત્ત રાજાએ મજબૂત ગાંઠાવાળાં બાણો મૂળીને
 સારથિ, દ્વજ અને રથ સહિત દ્રુપદરાજને વીંધી
 નાખ્યો.^{૪૧} એટલે ક્રોધાયમાન થયેલા દ્રુપદરાજ-
 એ નમેલા પર્વવાળા એક બાણ વડે મહારથી
 ભગદત્તને તત્કાળ છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૪૨} બીજી
 તરફથી અશ્વવિદ્યામાં કુશળ તથા લોકમાં ઉત્તમ
 યોદ્ધાઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા ભૂરિશ્રવા અને
 શિખંડી બૃનોને ત્રાસ ઉપજાવનાર યુદ્ધ કરી રહ્યા
 હતા.^{૪૩} દે રાજન્ ! તે રણમાં વીર્યવાન ભૂરિ-
 શ્રવાએ દ્રુપદરાજના મહારથી પુત્ર શિખંડીને
 બાણોના મહાન સમૂહથી છાઈ દીધો હતો.^{૪૪}
 તેથી શિખંડી ક્રોધે ભરાયો. આથી દે ભારત !
 દે પૃથ્વીપતિ ! તેણે નેવું બાણો મૂળીને ભૂરિ-
 શ્રવાને કંપાવી દીધો.^{૪૫} વળી પેલી તરફ પર-
 સ્પર જયન્તી ઇચ્છાવાળો તથા મહાભર્યાનંદ કર્મ
 કરવાવાળો રાક્ષસ ઘટોત્કચ અને અલંબુષ એ
 બંને જણ અતિ અદ્ભુત યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૪૬}
 ગર્વિષ્ઠ થયેલા તથા જ્વેનારને અતિ વિરમય
 પમાડનાર તે બંને જણા સેંકડો માયાઓ રચતા
 હતા અને એ માયાઓ વડે એકબીજાથી અછતા
 રહીને ધૂર્યા કરતા હતા.^{૪૭} પૂર્વે જમ દેવો અને

થી ચારેબાજુ ભરચક હતી, ધન્યોદ્ધર વૃક્ષોને તાણી રહી હતી, લોહીરૂપી પાણીવાળી હતી, રથરૂપ ધૂમરીઆવાળી હતી, હાથીઘોડાઓરૂપ કાંઠાવાળી હતી, કવચોરૂપ નાનાં નાનાં હોડકાંઓથી યુક્ત હતી અને માંસના કાદવથી ખદબદતી હતી.^{૮-૧૦} વળી તેમાં મેઢ, મજ્જા તથા હોડકાંરૂપ રેતી હતી અને પાધરીઓના ઢગોરૂપ ફીણ હતાં. સંઘામરૂપ મેઘે તે નદીને પરિપૂર્ણ કરી હતી અને તેમાં નાનાં નાનાં ભાલાંઓરૂપ માછલાં હતાં. મનુષ્યો તથા હાથીઓથી તે યુક્ત હતી અને બાણોના વેગવાળા પ્રવાહને તે વહેનારી હતી. તેમાં શરીરોરૂપ લાકડાં ચારે બાજુ અથડાતાં હતાં અને રથોરૂપ કાચબાઓથી તે વ્યાપેલી હતી.^{૧૧,૧૨} વળી તે નદી મસ્તકોરૂપી કમળોવાળી હતી, તલવારોરૂપી મત્સ્યોથી ભરેલી હતી, રથો તથા હાથીઓરૂપી મોટા ધરોઓવાળી હતી અને અનેક પ્રકારનાં આભરણોથી સુશોભિત હતી. તેમાં મોટા મોટા રથોરૂપી સેંકડો ધૂમરીઓ હતી અને તેમાં પૃથ્વીની રજરૂપી મોટી તરંગમાળા હતી. તે નદી મહાવીર્યવાનોને તરવી સહેલી હતી, પણ કાયરોને તરવી દોહાલી હતી.^{૧૩,૧૪} વળી તે નદી સેંકડો શરીરોથી સાંકડી થઈ ગઈ હતી, ગીંદાં તથા કાગડા વગેરે માંસાહારી પક્ષીઓ તેનું સેવન કરતાં હતાં અને હજારો મહારથીઓને તે યમને ઘેર લઈ જતી હતી.^{૧૫} તે નદી ત્રિશણોરૂપ સર્પોથી ભરેલી હતી, પ્રાણીઓરૂપી ઘોડાઓથી સેવાયેલી હતી, કપાઈ પડેલા કનિયોરૂપ મોટા હંસોવાળી હતી અને ઝુગટોરૂપ પક્ષીઓને આશ્રયરૂપ હતી. તેમાં ચક્રોરૂપ કાચબા હતા, બાજુબંધોરૂપ મગરમચ્છો હતા અને ઝીણાં ઝીણાં બાણોરૂપ માછલાં હતાં. બગલાં, ગીંદાં અને શિયાળવાનાં ભયંકર ટાળાંઓ તે નદીનું સેવન કરતાં હતાં.^{૧૬,૧૭} હે રાજશ્રેષ્ઠ!

તે નદી બળવાન દ્રોણાચાર્યે રણમાં રાણી નાખેલાં સેંકડો પ્રાણીઓને પિતૃલોક ભણી વહી જતી હતી.^{૧૮} આમ હે રાજન્! તે દ્રોણાચાર્યે રણભૂમિ પર સેંકડો કલેવરોથી ભરેલી, કુશરૂપ શેવાળ તથા લીલાં ધાસવાળી અને હીરુઓનો ભય વધારનારી તે ભયંકર નદી વહાવી હતી.^{૧૯} એ રીતે પોતાનાં સૈન્યોમાં ઠર વર્તાવી રહેલા તે મહારથી દ્રોણાચાર્યની સામે યુધિષ્ઠિર વગેરેએ ચારે બાજુથી ધસારો કર્યો.^{૨૦} પણ તે શૂરાઓને ધસી આવતા જોઈને તમારા દૃઢ પરાક્રમી પુત્રોએ તેમને ચોતરફથી રોકવા માંડ્યા. ખરેખર તે સમયનો દેખાવ રૂંવાં ગિલાં કરી નાખે તેવો હતો.^{૨૧} ત્યાં સેંકડો જતની માયા(કપટ)ને કરી બાણનારા શકુનિએ સહદેવ સામે ધસારો કર્યો. તેણે સારથિ, ધન્ય અને રથ સાથેના તે સહદેવને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો.^{૨૨} ત્યારે અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા માદ્રીપુત્ર સહદેવે તે શકુનિના ધ્વજને, ધનુષ્યને, સારથિને અને ઘોડાઓને બાણો વડે છેદી નાખ્યાં તેમ જ બીજાં સાઠ બાણો મૂશીને શકુનિને પણ વીંધી નાખ્યો. એટલે હે રાજન્! શકુનિ પણ હાથમાં ગદા લઈને પોતાના રથ પરથી ફેદી પડ્યો અને તેણે ગદા વડે સહદેવના આરયિને રથ પરથી ગબડાવી પાડ્યો.^{૨૩,૨૪} આમ હે રાજન્! તે બન્ને મહાબળવાન શૂરાઓ રથ વિનાના થઈ પડ્યા, ત્યારે તેઓ હાથમાં ગદા લઈને શિખરવાળા બે પર્વતોની પેઠે રણમાં ખેલવા લાગ્યા.^{૨૫} દ્રોણાચાર્યે પાંચાલરાજને દશ બાણોથી વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તેણે પણ આચાર્યને ઘણાં બાણોનો પ્રહાર કર્યો; એટલે આચાર્યે પણ ફરીથી તેનાથી અધિક બાણો મૂશીને તેને વીંધી નાખ્યો.^{૨૬} વીર ભીમસેને વીસ તીક્ષ્ણ બાણોથી વિવિંશતિને વીંધી નાખ્યો; છતાં પણ તે કંઈયે નહિ, એ ઘણું

આશ્ચર્ય જેવું થયું હતું.^{૨૭} પછી દે મહારાજ !
 વિવિંશતિએ ભીમસેનને એકદમ ઘોડા, ધ્વજ
 અને ધનુષ્ય વિનાનો કરી નાખ્યો, એટલે સર્વ
 સૈન્યો વિવિંશતિનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં.^{૨૮}
 વીર ભીમસેન યુદ્ધભૂમિ પર શત્રુનું આ પરા-
 ક્રમ સાંખી શક્યો નહિ, એટલે તેણે ગદાના
 પ્રહાર કરીને તેના સર્વ સુશિક્ષિત ઘોડાઓને
 ઢાળી પાડ્યા.^{૨૯} હે રાજન ! ત્યારે મહાબળવાન
 વિવિંશતિ માર્યો ગયેલા ઘોડાવાળા તે રથ પરથી
 ઊતરી પડ્યો અને એક મદોન્મત હાથી જેમ
 બીજા મદોન્મત હાથી સામે ધસે, તેમ તે હાથ-
 માં ઢાલ લઈને ભીમસેન સામે ધસી ગયો.^{૩૦}
 વીર શક્યરાજ પોતાના પ્રિય ભાણેજ નકુલને
 જણે લાડ લડાવતો હોય અને જણે ખીજવતો
 હોય, તેમ મંદહાસ્ય કરી તેને બાણોથી વીંધવા
 લાગ્યો.^{૩૧} એટલે પ્રતાપી નકુલે પણ તેના ઘોડા,
 છત્ર, ધ્વજ, સારથિ અને ધનુષ્યને પટ્ટી પાડ્યાં
 અને યુદ્ધભૂમિ પર શંખનાદ કરી મૂક્યો.^{૩૨}
 કૃપાચાર્યે છોડેલાં અનેક પ્રકારનાં બાણો ધૂધ-
 દેતુએ છેદી નાખ્યાં અને પોતે સિત્તેર બાણો
 મૂકીને તેને વીંધી નાખ્યો. વળી તેણે બીજાં
 ત્રણ બાણો વડે તેના રથધ્વજને પણ ઉડાડી
 પાડ્યો. ત્યારે બ્રાહ્મણ કૃપાચાર્યે પણ મોટી બાણ-
 વૃષ્ટિ કરીને રણમાં આગળ વધતા તે રણભર્યા
 ધૂધદેતુને અટકાવી રાખ્યો અને તેને સારી રીતે
 વીંધી નાખ્યો. સાત્યકિએ કૃતવર્માને છાતીના
 મધ્યભાગમાં એક નારાયણાણથી માર માર્યો
 અને પુનઃ જણે હસતો હોય તેમ મોં મલકાવી
 ને તેણે તેને સિત્તેર બાણોના પ્રહાર કર્યો.^{૩૩-૩૪}
 કૃતવર્માએ પણ સિત્તોતેર તીક્ષ્ણ બાણોથી તેને
 એકદમ વીંધી નાખ્યો, છતાં પણ શીઘ્ર ગતિ-
 વાળો વાયુ જેમ પર્વતને કંપાવી શકતો નથી,
 તેમ તે સાત્યકિને કંપાવી શક્યો નહિ.^{૩૫} પાંડવ-

સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સુશર્માને મર્મસ્થાનોમાં અત્યંત
 પ્રહાર કર્યો, એટલે સુશર્માએ પણ તેને હાંસડી-
 ના ભાગમાં તોમરનો પ્રહાર કર્યો.^{૩૭} તે યુદ્ધ-
 માં મહાન વીર્યવાળા મત્સ્યયોદ્ધાઓ સાથેના
 વિરાટરાજાએ સૂર્યપુત્ર કર્ણને આગળ વધતો
 અટકાવી રાખ્યો હતો, તે ઘણું આશ્ચર્ય જેવું
 હતું.^{૩૮} પણ તે વેળા સૂતપુત્ર કર્ણનું પરાક્રમ
 ઘણું દારણ દેખાતું હતું; કારણ કે તેણે નમેલાં
 પર્વવાળાં બાણોથી સમગ્ર સૈન્યને બાળી રાખ્યું
 હતું.^{૩૯} દ્રુપદરાજ પોતે ભગદત્ત સાથે યુદ્ધમાં
 જોડાયો હતો. હે મહારાજ ! તે બંનેનું યુદ્ધ
 ઘણું અજલત સ્વરૂપવાળું હતું.^{૪૦} પુરુષશ્રેષ્ઠ ભગ-
 દત્ત રાજાએ મગ્ધૂત ગાંડાવાળાં બાણો મૂકીને
 સારથિ, ધ્વજ અને રથ સહિત દ્રુપદરાજને વીંધી
 નાખ્યો.^{૪૧} એટલે ક્રોધાયમાન થયેલા દ્રુપદરાજ-
 એ નમેલા પર્વવાળા એક બાણ વડે મહારથી
 ભગદત્તને તત્કાળ છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૪૨} બીજી
 તરફથી અશ્વવિદ્યામાં કુશળ તથા લોકમાં ઉત્તમ
 યોદ્ધાઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા ભૂરિશ્રવા અને
 શિખંડી ભૂતોને ત્રાસ ઉપજાવનારું યુદ્ધ કરી રહ્યા
 હતા.^{૪૩} હે રાજન ! તે રણમાં વીર્યવાન ભૂરિ-
 શ્રવાએ દ્રુપદરાજના મહારથી પુત્ર શિખંડીને
 બાણોના મહાન સમૂહથી છાઈ દીધો હતો.^{૪૪}
 તેથી શિખંડી ક્રોધે ભરાયો. આથી હે ભારત !
 હે પૃથ્વીપતિ ! તેણે નેવું બાણો મૂકીને ભૂરિ-
 શ્રવાને કંપાવી દીધો.^{૪૫} વળી પેલી તરફ પર-
 સ્પર જ્યની ઇચ્છાવાળા તથા મહાભયાનક ઠમ
 કરવાવાળા રાક્ષસ ધટોત્કચ અને અલંબુષ એ
 બંને જણ અતિ અજલત યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૪૬}
 ગર્વિષ્ઠ થયેલા તથા જ્વેનારને અતિ વિસ્મય
 પમાડનાર તે બંને જણા સેંકડો માયાઓ રચતા
 હતા અને એ માયાઓ વડે એકબીજાથી અછતા
 રહીને ધૂમ્પા કરતા હતા.^{૪૭} પૂર્વે જેમ દેવો અને

અસુરોના યુદ્ધસમયે મહાબળવાન બલ દૈત્યે તથા ઇંદ્રે અતિ ભયંકર યુદ્ધ કર્યું હતું, તેમ ત્યાં ચક્રિતાન અને અનુવિંદ પણ અતિ ભયંકર યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૪૮} હે રાજન્! પૂર્વે જમ વિષ્ણુએ હિરણ્યાક્ષ દૈત્ય એડે અતિ તીવ્ર યુદ્ધ કર્યું હતું, તેમ કુમાર લક્ષ્મણે સાંસત્રદેવની સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. તે પછી હે રાજન્! કૃદતા ઘોડાવાળા અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ તૈયાર કરેલા એવા રથમાં બેસીને પૌરવરાજ ગર્જના કરતો કરતો સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ સામે ધસી ગયો.^{૪૯, ૫૦} એટલે રિપુઓને દમતારો મહા બળવાન અભિમન્યુ પણ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તેના પર ઉતાવળો ઉતાવળો ચડી ગયો અને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા મંડી પડ્યો.^{૫૧} પૌરવરાજએ અભિમન્યુને બાણોના સમૂહથી છાઈ દીધા; એટલે અર્જુનપુત્રે પણ તેના ધ્વજને, છત્રને અને ધનુષ્યને પૃથ્વી પર પાડી દીધા.^{૫૨} એ સુભદ્રાનંદને બીજાં સાત બાણો મૂકીને તે પૌરવરાજને વીંધી નાખ્યો અને પાંચ બાણો વડે તેના ઘોડાઓને તથા સારથિને પણ વીંધી દીધા.^{૫૩} હવે સેનાને હર્ષ ઉપજાવતા તથા સિંહની પેઠે વારંવાર ગર્જના કરતા તે અર્જુનપુત્રે પૌરવરાજનો નાશ કરે તેવું બાણ ઝટપટ પકડ્યું.^{૫૪} ભયંકર દેખાવવાળા તે બાણને ધનુષ્યમાં સાંધેલું બણીને પૌરવરાજએ બે બાણો છોડ્યાં અને અભિમન્યુના તે બાણ સાથેના ધનુષ્યને છેદી નાખ્યું.^{૫૫} એટલે શત્રુવીરોના સંહાર કરનારા સુભદ્રાપુત્રે તે કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંકી દીધું અને હાથમાં ઢાલ લઈને ચળકાટ કરતી તલવારને મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી.^{૫૬} ત્યાં રૂપેરી તારાઓવાળી ઢાલને હાથમાં રાખીને અને ચાલાક હાથવાળાની પેઠે તલવાર ફેરવીને એ અભિમન્યુ અનેક માર્ગોમાં ધૂમી રહ્યો તથા પોતાનું પરાક્રમ દેખાડવા લાગ્યો.^{૫૭} હે રાજન્! શ્રામિત, ઉદ્ધર્તા, આધુત

અને પુત્રરુધાન નામની પટા બેલવાની કળાઓને પ્રદર્શિત કરી રહેલા તે અભિમન્યુની ઢાલમાં અને તલવારમાં કોઈ પણ બતની વિશેષતા જોવામાં આવતી નહોતી. (અર્થાત્ તે બન્ને તલવાર અને ઢાલ એકાકાર થઈ જતાં હતાં.)^{૫૮} ત્યાં એકએક ગર્જના કરતો તે અભિમન્યુ પૌરવરાજના રથની ઈષા (રથનો એક વિભાગ) પર કૂદ્યો અને તેના પર ચડી બેસીને તેણે પૌરવરાજના કંઠને પકડી લીધા.^{૫૯} એણે પૌરવરાજના રથને પગની લાત મારી અને તલવારથી તેના રથની ધબને પૃથ્વી પર પાડી દીધી. પછી ગરુડ જમ સમુદ્રને બળભળાવી દઈને સપાંને ફેંકી દે છે, તેમ તેણે પૌરવરાજને ફેંકી દીધા.^{૬૦} તે સમયે સિંહે પાડી નાખેલા બેભાન આખલાની પેઠે તૂટી ગયેલી ચોટલીવાળા તે પૌરવરાજને ત્યાં ઊભેલા સર્વ રાજાઓ જોઈ રહ્યા હતા.^{૬૧} એ રીતે અભિમન્યુને વશ થયેલા તથા અનાથની પેઠે ઘસડવામાં આવતા તે પૌરવરાજને પૃથ્વી પર પછડાયેલો જોઈને જ્યદ્રથ રાજ સાંખી રહ્યો નહિ.^{૬૨} મોરનાં પીંછાઓવાળી તથા સેંકડો ધૂધરીઓવાળી ઢાલને તથા તલવારને હાથમાં લઈને તે મોટી ગર્જના કરીને રથ પરથી ફેરી પડ્યો.^{૬૩} આમ સિંદુરાજ જ્યદ્રથને આવતો જોઈને અભિમન્યુએ પૌરવરાજને છોડી દીધો અને પોતે બાજપશ્વીની પેઠે ઝટપટ રથ પરથી ફેરી પડ્યો.^{૬૪} એ અભિમન્યુ શત્રુઓએ ફેંટલાં શાલાં, પહિરા તથા તલવાર વગેરે શસ્ત્રોને પોતાની તલવારથી છેદવા લાગ્યો અને ઢાલથી રોકવા લાગ્યો.^{૬૫} એ પ્રમાણે સર્વ સેનાને પોતાનું બાહુબળ દર્શાવીને અને ઢાલ-તલવારને હાથમાં લેતાં કરીને તે બળવાન શૂરા અભિમન્યુ ફરી પોતાના પિતાના મહાન શત્રુ વૃદ્ધસત્રપુત્ર જ્યદ્રથ સામે સિંહ જેમ હાથી સામે ધસે, તેમ ધસી ગયો.^{૬૬, ૬૭} આમ

તે બન્ને જણા સામસામા આવી ગયા અને તલ-
વાર, દાંત અને નખના આયુધવાળા થઈ ને તેઓ
જણે વાધ તથા કેસરી સિંહની પેઠે હર્ષિત થઈ ને
અન્યોન્યને પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૮} તે બન્ને નર-
સિંહો એકબીજા ઉપર તલવાર અને ઢાલ પાડતા
હતા, ધા કરતા હતા અને તેમને ઉપરનીચે ફેરવતા
હતા, ત્યારે ઘાઈ પણ મતુલ્ય તેમની વચ્ચેના
અંતરને જોઈ શકતો ન હતો.^{૧૯} તે બન્નેનું તલ-
વારનું ફેંકવું, તલવારનો શબ્દ, જુદાં જુદાં શસ્ત્રો-
ને વાપરી દેખાડવું અને બહાર તથા અંદરના
ભાગમાં હથિયારોના ધા વગેરે બધું એકસરખું જ
દેખાતું હતું.^{૨૦} બાહ્ય અને આંતર પટા ખેલ-
વામાં ઉત્તમ રીતે ધૂમી રહેલા તે બન્ને મહાત્મા-
ઓ જણે પંખિઓના પર્વત જેવા દેખાતા હતા.
પછી જ્યાં યશસ્વી અભિમન્યુ તલવારનો ધા
કરવા ગયો, ત્યાં જયદ્રથે તેની ઢાલના છેડાના
ભાગમાં તલવારનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૧, ૨૨} સિંધુરાજ
જયદ્રથે તે મહાન તલવાર અત્યંત જોશભેર
મારી, એટલે અભિમન્યુની સોનેરી પતરાથી
મટેલી ચળકતી ઢાલમાં અથડાઈ ને તે ભાંગી પડી.
આમ પોતાની તલવારને ભાંગી પડેલી જોઈ ને
જયદ્રથરાજ એકદમ છ પગલાં પાછળ ફૂંધો અને
આંખના પલકારા નેટલા સમયમાં પોતાના રથ
પર બેઠેલો દેખાયો. હવે સંગ્રામથી મુક્ત થયેલા
અને ઉત્તમ રથ પર બેઠેલા તે અભિમન્યુને સર્વ
રાજાઓ ચોપાસથી એકસાથે ઘેરી રહ્યા. પછી
હાથમાં ઢાલ અને તલવાર ઊંચાં કરીને મહાબળ-
વાન અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુ જયદ્રથને જોઈ ને
ગર્જના કરવા લાગ્યો. હવે સિંધુરાજનો ત્યાગ
કરીને શત્રુસંહારક સુભદ્રાનંદન, સૂર્ય જેમ જીવન-
ને તપાવે, તેમ તેના સૈન્યને તપાવવા લાગ્યો.
તે સમયે શત્રુરાજાએ તદ્દન લોઢાની બનાવેલી,
સુવર્ણથી સુશોભિત જણાતી અને પ્રદીપ્ત અગ્નિ-

શિખાની પેઠે ભયંકર એવી શક્તિ તે અભિમન્યુ-
ની ઉપર ફેંકી.^{૨૩-૨૮} ગરુડ જેમ ઊડતા સર્પને
ફીંદીને પકડી પાડે, તેમ અભિમન્યુએ પણ એક-
દમ ફીંદીને તે શક્તિને પકડી પાડી અને પોતાની
તલવારને ખુટ્ટી કરી. તે અમિતનેજસ્વી અભિમન્યુ-
ની એ આલાશીને તથા તેના એ પરાક્રમને જોઈ ને
સર્વ રાજાઓ સિંહગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા.^{૨૯, ૩૦}
પછી શત્રુસંહારક સુભદ્રાપુત્રે વૈકૂંઠમણિથી જંઢેલી
શલ્યની તે જ તીક્ષ્ણ શક્તિને પાછી પોતાના બ્રાહ્મ-
બળથી એ શલ્ય ઉપર જ છોડી. કાંચળી વિનાના
સર્પની પેઠે તે શક્તિએ શલ્યરાજના રથ પર આવી
ને તેના સારથિને મારી નાખ્યો, તેમ જ શલ્યરાજને
પણ રથ પરથી નીચે ગબડાવી પાડ્યો.^{૩૧} તે
જોઈ ને વિરાટ, દ્રુપદ, ધૃષ્ટકેતુ, યુધિષ્ઠિર, સાત્યકિ,
કેકયકુમારો, ભીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, નકુલ, સહદેવ
અને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો-એ બધા 'ધન્ય, ધન્ય'
એમ કહેવા લાગ્યા. વળી ત્યાં યુદ્ધમાંથી પલાયન
નહિ કરનારા તે અભિમન્યુને હવે ઉપજીવનારા
અનેક પ્રકારનાં બાણોના શબ્દો તથા પુષ્કળ
સિંહનાદો સર્વ સૈન્યમાં પ્રકટ થઈ રહ્યા. ત્યારે
તમારા પુત્રો શત્રુઓનાં તે વિજયનાં લક્ષણોને
સહન કરી શક્યા નહિ.^{૩૨-૩૫} એટલે હે મહા-
રાજા તે તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ એકત્ર
થઈ ગયા અને મેલો જેમ પર્વતને છાઈ દે છે,
તેમ તેઓ અભિમન્યુને તીક્ષ્ણ બાણોથી ચારે
તરફથી એકાએક છાઈ દેવા લાગ્યા.^{૩૬} એટલામાં
તમારા પુત્રોનું પ્રિય ઇચ્છતો શત્રુસંહારક શલ્ય-
રાજ પોતાના સારથિના પરામવને જોઈ ને ક્રોધ-
પૂર્વક અભિમન્યુ સામે ધસી ગયો.^{૩૭}

છતિ શ્રીમદ્ભાષારતના દ્રોણપર્વનાં તર્જન દ્રોણભિષેકપર્વમાં
'અભિમન્યુનું પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૧૪ મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫ મો

શલ્યને રણુમાંથી દૂર લઈ જવો

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

મહુનિ સુવિચિત્રાણિ દ્વન્દ્વયુદ્ધાનિ સંજય ।

ત્વયોક્તાનિ નિશમ્યાહં સ્પૃહયામિ સચ્છુપામ્ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! તેં અનેક પ્રકારનાં અદ્ભુત દ્વન્દ્વયુદ્ધો મારી આગળ કહ્યાં છે. તે સાંભળીને હું, અશ્વવાળાં મનુષ્યોનાં દષ્ટિસુખને ઇચ્છું છું (અર્થાત્ મને પણ અશ્વ દ્વારા જોવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે).^૧ લોકમાં આશ્ચર્યરૂપ એવા આ કૌરવપાંડવના દેવ-અસુર સમાન યુદ્ધને મનુષ્યો ગાયાજ કરશે.^૨ આ ઉત્તમ યુદ્ધને સાંભળતાં મને વૃત્તિજ થતી નથી, માટે તું મને શલ્ય અને અભિમન્યુના યુદ્ધને વિશે કહી સંભળાવ.^૩

સંજય બોલ્યો : પોતાના સારયિને માર્યો ગયેલો જોઈને શલ્યરાજએ કેવળ લોહાની ખના-વેલી ગદાને લાંચી કરી અને તે કોધપૂર્વક ગર્જના કરીને રથ પરથી ઊતરી પડ્યો.^૪ પ્રજ્વલિત પ્રલયાગ્નિ જેવા તથા દંડધારી કાળ જેવા તે શલ્યરાજને જોઈને ભીમસેન હાથમાં મોટી ગદા લઈ તેની સામે ચઢી આવ્યો.^૫ ત્યારે અભિમન્યુ પણ વજ્ર સમી મોટી ગદા હાથમાં લઈને ‘આવી જ, આવી જ,’ એમ કહેવા લાગ્યો; પણ ભીમસેને તેને જમતેમ શેષી રાખ્યો.^૬ એ પ્રમાણે અભિમન્યુને અટકાવીને, પ્રતાપી ભીમસેન શલ્ય પાસે આવ્યો અને પર્વતની પેઠે સ્થિર થઈને યુદ્ધ કરવા જાઓ રહ્યો.^૭ સિંહ જેમ હાથી સામે ધસી જાય, તેમ મદ્રરાજ શલ્ય પણ મહાખળવાન ભીમસેનને પોતાની આગળ આવેલો જોઈને તેની સામે ધસી ગયો.^૮ પછી સર્વ સૈન્યોની અંદર અનેક પ્રકારનાં રણુવાદિત્રોના તથા હજારો શંખોના શબ્દો થઈ રહ્યા અને સાથે સાથે સિંહ-

નાદો તથા ભેરીઓના મહારાષ્દો પણ થવા લાગ્યા. ત્યાં એકબીજા સામે જોઈને એકબીજા સામે દોડી રહેલાં એ કૌરવોના તથા પાંડવોના ‘વાહ, વાહ,’ એવા સેંકડો શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા. હે ભારત ! એ યુદ્ધમાં શલ્યરાજ સિવાય બીજો કોઈ પણ રાજ ભીમસેનના વેગને સહન કરવા ઉત્સાહ કરી શકે તેમ ન હતો,^{૯-૧૧} તેમ જ ભીમસેન સિવાય બીજો કયો યોદ્ધો મહાત્મા શલ્યની ગદાના વેગને જીરવવાની હામ ધરે ?^{૧૨} સોનેરી પદ્મઓથી ખાંધેલી ભીમસેનની મોટી ગદા ન્યારે ચારે બાજુ ધૂમતી હતી, ત્યારે તે મનુષ્યોને આનંદ પમાડતી હતી.^{૧૩} ત્યાં મંડલાકારે અનેક પ્રકારની યુદ્ધરીતિએ ચોતરફ ધૂમી રહેલા એ શલ્યરાજની મોટી વીજળીના ઝબકારા સરખી દેખાતી ગદા પણ શોભી રહી હતી.^{૧૪} ગદાના અથભાગને ગોળાકાર ફેરવતા તે શલ્ય અને ભીમસેન ત્યાં ગર્જના કરતા બે આખલાઓની પેઠે મંડલાકારે ધૂમી રહ્યા હતા. મંડલાકારે ગોળ ધૂમવામાં તથા એકબીજાના ગદાપ્રહારને છટકાવવામાં તે બન્ને પુરુષસિંહોનું યુદ્ધ લગભગ સરખું જ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૫, ૧૬} ભીમસેને ન્યારે શલ્યરાજની મોટી ગદામાં સખત પ્રહાર કર્યો, ત્યારે અગ્નિની જ્વાળાઓ કાઢતી તે મહારૌદ્ર ગદા ભાંગી પડી.^{૧૭} ત્યારે શત્રુએ ભાંગી નાખેલી ભીમસેનની ગદા પણ વર્ષાકાળમાં સાયંકાળે પતંગિયાંથી વીંટાયેલા વૃક્ષની પેઠે શોભતી હતી.^{૧૮} હે ભારત ! તે યુદ્ધમાં શલ્યરાજએ ફેંકેલી ગદા વારંવાર અગ્નિ કાઢવા લાગી અને આકાશને પ્રદીપ્ત કરી રહી.^{૧૯} તે જ પ્રમાણે ભીમસેને પોતાના શત્રુ પર ફેંકેલી ગદા આકાશમાંથી પડતા મોટા જીંબાડિયાની પેઠે તે સૈન્યને તપાવવા લાગી.^{૨૦} આમ તે બન્ને ગદાધારીઓની શ્રેષ્ઠ ગદાઓ પરસ્પર અથડાઈ રહી અને કૂંડાડા ભારતી નાગકન્યાઓની પેઠે

અગ્નિને બહાર કાઢવા લાગી.^{૨૧} જમ બે મોટા વાધો નખના પ્રહાર કરે તથા જમ બે મોટા હાથીઓ દંત્શળોના પ્રહાર કરે, તેમ તે બન્ને જણા હાથમાં ગદાના અગ્રભાગને ધારણ કરીને સામસામા ધૂમી રહ્યા હતા.^{૨૨} પછી ગદાના અગ્રભાગથી ધાયલ થયેલા અને તેથી જ એક ક્ષણવારમાં લોહીથી રેખાગ્રેય થયેલા તે બન્ને મહાત્માઓ પુષ્પોથી ખીલેલા આખરાઓની પેઠે દેખાતા હતા.^{૨૩} તે બન્ને પુરુષસિંહોનો પરસ્પર ગદાપ્રહારનો શબ્દ ઇંદ્રના વજ્ર સરખો હતો અને તે દિશાઓમાં સંભળાતો હતો.^{૨૪} મદ્રરાજ શક્યે ભીમસેનને ડાબા-જમણા બન્ને પડખામાં ગદા વડે ધાયલ ક્યો, તોપણ ભેદાતા પર્વતની પેઠે તે લગારે કંપ્યો નહોતો,^{૨૫} તેમ જ ભીમસેનની ગદાના વેગથી ઝપાટા ખાતો મહાબળવાન શક્યરાજ પણ વગ્નોથી ભેદાતા પર્વતની પેઠે વેધથી સ્થિર બોલો રહ્યો હતો.^{૨૬} વળી પાછા મોટા વેગથી ગદાઓ ઊંચી કરીને તે બન્ને જણા સામસામા આવી ગયા અને મધ્ય-ભાગમાં રહી મંડલાકારે ધૂમવા લાગ્યા.^{૨૭} પછી મદ્રગણ હાથીની પેઠે આઠ પગલાં ફેરીને તે બન્ને જણાએ એકાએક ગદાના લોખંડી દાંડાથી એક-બીજાને પ્રહાર ક્યો.^{૨૮} એ રીતે પરસ્પર વેગથી લગલગ થાટી ગયેલા તથા એકબીજાની ગદા વડે અત્યંત ધાયલ થયેલા તે બન્ને વીરો ઇંદ્રધ્વજની પેઠે એટ્ટીસાથે પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યા.^{૨૯} તે સમયે વિહ્વળ થઈ શ્વાસોચ્છવાસ લેતા એ શક્યરાજની પાસે મહારથી કૃતવર્મા એકદમ આવી પહોંચ્યો.^{૩૦} હે મહારાજ ! સર્પની પેઠે તરફડતા તે શક્યરાજને ગદાથી પીડાયેલો જોઈને તથા તેને મૂર્છાવશ થયેલો જોઈને મહારથી કૃતવર્માએ તેને એકદમ પોતાના રથમાં બેસાડ્યો ને તુરત તેને રણમાંથી દૂર લઈ ગયો.^{૩૧, ૩૨} ભીમ-

સેન પણ મદમત્તની પેઠે જરા વિહ્વલ થઈ ગયો હતો, પણ પલકવારમાં તે પુનઃ બોલો થઈ ગયો. તરત જ તે મહાત્માહુ હાથમાં ગદા લઈ ત્યાં દેખાવા લાગ્યો.^{૩૩} હે રાજા ! ત્યાર પછી મદ્રરાજને યુદ્ધમાંથી નાસી ગયેલો જોઈને તમારા પુત્રો હાથી, ઘોડા, પાળા અને રથો સહિત ધૂમવા લાગ્યા.^{૩૪} વિજયી બનેલા પાંડવોથી પીડાતા તમારા પુત્રો ભયભીત થઈને વાયુના સપાટામાં આવેલા મેઘોની પેઠે દિશાઓમાં પલાયન કરી ગયા.^{૩૫} આમ હે રાજના મહારથી પાંડવો કૌરવોને જીતીને પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિની પેઠે રણમાં શોભવા લાગ્યા.^{૩૬} ત્યાં હર્ષિત થયેલા તે પાંડવો મોટા મોટા સિંહનાદો કરવા લાગ્યા, શંખો ફૂંકવા લાગ્યા અને ભેરીઓ, મૃદંગો તથા આનંદોને વગાડવા લાગ્યા.^{૩૭}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરત દ્રોણાભિષેકપર્વમાં
‘રોધયુ’ અપમાન’ નામનો અધ્યાય ૧૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬ મો

પહેલો દિવસ સમાપ્ત

॥ સત્ય સવાજ ॥

તદ્બલં સુમહદીર્ઘં ત્વદીયં પ્રેક્ષ્ય વીર્યવાન ।

દધારૈકો રથે રાજન્ વૃષસેનોજ્ઞમાયયા ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજના ! તમારા મહાન સૈન્યને આમ નાસભાગ કરતું જોઈને, પરાક્રમી વૃષસેન (કણ્વોનો પુત્ર) એકલો જ અગ્રની કુશળતાથી તે સર્વને રોટ્ટી રહ્યો હતો.^૧ વૃષસેને છોડેલાં બાણો પાળા, ઘોડા, રથો અને હાથીઓને ચીરી નાખીને દરે દિશાઓમાં જતાં હતાં.^૨ હે મહારાજ ! વૃષસેનનાં તે બળમળનાં હઝારો બાણો ઉનાળામાં તાતા થયેલા સૂર્યનાં હઝારો કિરણોની પેઠે સર્વ સ્થળે ફરતાં હતાં.^૩ ત્યાં હે મહારાજ ! તેણે ધાયલ કરેલા રથીઓ અને ઘોડેસવારો વાયુએ એકાએક ભાંગી નાખેલાં વૃક્ષોની પેઠે ટપોટપ

પૃથ્વી પર પડતા હતા.^૪ હે રાજન ! તે મહારથી-
એ સેંકડો અને હજારો રથીઓને તથા હાથીઓને
રણભૂમિ પર પટ્ટી પાડ્યા હતા.^૫ તે એકલાને
નિર્ભય થઈને રણમાં ધૂમી રહેલો જોઈને
સર્વ રાજાઓએ એકત્ર થઈને તેને ચારે બાજુથી
ઘેરી લીધો.^૬ વળી નકુલનો પુત્ર શતાનીક વૃષ-
સેન સામે ધસી આવ્યો અને તેણે મર્મને ભેદી
નાખે તેવાં દશ નારાય બાણોથી અને વીંધી
નાખ્યા.^૭ ત્યારે કર્ણના પુત્ર વૃષસેને તે શતાનીક-
તું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું અને તેની ધ્વજને પણ
ઢાંળી પાડી. એટલે દ્રૌપદીના પુત્રો પોતાના એ
બાઈતું રક્ષણ કરવા માટે ધસી આવ્યા.^૮ તેમણે
બાણોના સમૂહથી કર્ણના પુત્રને એકદમ અદરય
કરી દીધો. તેવામાં ગર્જના કરી રહેલા અશ્વત્થામા
વગેરે મહારથીઓ તે દ્રૌપદીના પુત્રો સામે
ઢોડી આવ્યા.^૯ હે મહારાજ ! મેં જોયું તેમ પર્વતોને
છાઈ દે, તેમ તેમણે એકદમ અનેક પ્રકારનાં બાણો
મૂંછીને દ્રૌપદીના તે મહારથી પુત્રોને છાઈ દીધા;
એટલે ત્યાં પુત્રોતું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા પાંડવો,
પાંચાલો, ઢેકથો, મત્સ્યો અને સુંજથો હથિયારો
ભગામીને ત્વરાપૂર્વક તેમની સામે યુદ્ધ કરવા
આવી ઊભા.^{૧૦, ૧૧} તે સમયે તમારા પક્ષના
યોદ્ધાઓની સાથે પાંડવોતું દાનવોની સાથે જુલું
દેવોતું યુદ્ધ થયું હતું તેવું રૂંવાં ખડાં કરી દે તેવું
મહાધોર યુદ્ધ થયું.^{૧૨} પરસ્પરનો અપરાધ કરનારા
તથા પરસ્પરની સામે જોઈ રહેલા તે વીર હૈરવો
તથા પાંડવો એ રીતે દ્વેષાયમાન થઈને યુદ્ધ કરી
રહ્યા હતા.^{૧૩} અમાપ તેજવાળા તે કૌરવપાંડવો-
નાં શરીરો ક્રોધને લીધે આકાશમાં યુદ્ધ કરી
રહેલા ગરુડ અને સર્પોનાં શરીરો જ્યાં દેખાતાં
હતાં.^{૧૪} બીમસેન, કર્ણ, કૃપાચાર્ય, દ્રોણ, અશ્વ-
ત્થામા, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સાત્યકિ વગેરે યોદ્ધાઓથી
તે રણપ્રદેશ ઉદય પામેલા કાળસૂર્યના જેવો ભય-

કર ભાસતો હતો.^{૧૫} પૂર્વે મહાબળવાન દાનવોતું
બળવાન દેવો સાથે જ પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હતું; તે
પ્રમાણે ત્યારે અન્યોન્ય પ્રહાર કરનારા તે કૌરવ-
પાંડવોતું તુલ્ય યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૬} તે પછી
જિજ્ઞાસુ સમુદ્રની જમ ગર્જના કરતું યુધિષ્ઠિરતું
મહાસૈન્ય નાસી ગયેલા મહારથીઓવાળા તમારા
સૈન્યને સંહારવા લાગ્યું.^{૧૭} આ પ્રમાણે પોતાના
સૈન્યમાં ભંગાણ પડેલું જોઈને તથા શત્રુઓએ
પોતાના સૈન્યને પીડિત કરી નાખેલું જોઈને
દ્રોણાચાર્ય બોલી ઊઠ્યા : ' હે શૂરા યોદ્ધાઓ !
તમે નાસભાગ ન કરો.' આમ સર્વને હિંમત
આપી.^{૧૮} પછી લાલ રંગના ઘોડાઓવાળા તે
દ્રોણાચાર્ય ચાર દાંતવાળા હાથીની પેઠે ક્રોધાય-
માન થઈને પાંડવોના સૈન્યમાં પેઠા અને યુધિ-
ષ્ઠિર સામે ધસી ગયા.^{૧૯} એટલે યુધિષ્ઠિર તેમને
કંઠપક્ષીનાં પીછાંવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે વીંધવા
લાગ્યા; પણ દ્રોણાચાર્ય તે રાજાતું ધનુષ્ય કાપી
નાખ્યું અને પોતે આગળ ધસારો કરેલા ચાલુ જ
રાખ્યો.^{૨૦} એ વેળા યુધિષ્ઠિરરાજના ચક્રતું રક્ષણ
કરનાર પાંચાલના કુમારે કઠિા જમ સમુદ્રને શેષી
રાખે, તેમ દ્રોણાચાર્યને આગળ વધતા શેષી
રાખ્યા.^{૨૧} કુમારે એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણને
શેષી દીધા, એ જોઈને સર્વ સૈન્યોમાં સિંહનાદો
થવા લાગ્યા અને સર્વે 'સારું કયું', 'સારું કયું'
એમ કહેવા લાગ્યા, ત્યાર પછી ક્રોધાયમાન થયેલા
કુમારે સિંહની પેઠે વારંવાર ગર્જના કરી અને
તે મહારણમાં તેણે દ્રોણાચાર્યને એક બાણથી
છાતીમાં વીંધી નાખ્યા.^{૨૨, ૨૩} વળી મહાબળવાન
શ્રમને જીતનારા અને સિદ્ધ હાથવાળા તે કુમારે
અનેક હજાર બાણો મૂંછીને દ્રોણાચાર્યને અટકાવી
જ રાખ્યા.^{૨૪} પણ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણે શ્રેષ્ઠ વ્રતવાળા
તથા મંત્રાશ્રોમાં કરેલા પરિશ્રમવાળા તે શૂરવીર
ચક્રશક કુમારને મસળી નાખ્યો.^{૨૫} પછી તમારા

સૈન્યનું રક્ષણ કરનારા તે બ્રાહ્મણ્યેષ્ટ દ્રોણાચાર્ય પાંડવસૈન્યની મધ્યમાં આવીને સર્વ દિશાઓમાં ધૂમવા લાગ્યા.^{૨૧} તેમણે શિખરીને બાર બાણોથી, ઉત્તમોત્તને વીસ બાણોથી, નકુલને પાંચ બાણોથી, સદૃદેવને સાત બાણોથી, યુધિષ્ઠિરને બાર બાણોથી, દ્રોપદીપ્તને ત્રણ બાણોથી, સાત્યકિને પાંચ બાણોથી અને વિરાટરાજને દસ બાણોથી વીંધી નાખ્યા. આમ મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ સામે એસએર ધસારો કરીને તેમ જ તેમને રણમાં ગમરાવી મૂકીને તેમણે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને પકડી લેવા માટે આગળ ધસવા માંડ્યું.^{૨૨-૨૪} તેવામાં હે રાજન્! યુગધરે ક્રોધાતુર થયેલા મહારથી દ્રોણાચાર્યને વાયુથી કાછળી રહેલા સમુદ્રની પેઢે આગળ વધતા અટકાવ્યા.^{૨૦} પણ દ્રોણે તો નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂકીને યુધિષ્ઠિરને વીંધી નાખ્યા અને એક ભલ્લ નામના બાણથી યુગધરને રથની બેડક પરથી નીચે ટોળી પાડ્યો.^{૨૬} તે પછી વિરાટ, દ્રુપદ, દેકધકુમારો, સાત્યકિ, શિભિ, પાંચાલયોદ્ધો વ્યાઘ્રદત્ત અને વીર્યવાન સિંહસેન-આ અને બીજા અનેક યોદ્ધાઓ યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરવા માટે ત્યાં અનેક બાણો વરસાવી દ્રોણાચાર્યના માર્ગને ઘેરી વળ્યા. હે રાજન્! પાંચાલના વ્યાઘ્રદત્તે પચાસ તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર કરીને દ્રોણાચાર્યને વીંધી નાખ્યા, ત્યારે ત્યાં રહેલા સૈનિકોએ હાહાકાર કરી મૂક્યો.^{૩૨-૩૪} વળી ત્યાં મહારથીઓને ત્રાસ પમાડતો સિંહસેન પણ મહારથી દ્રોણને એકાએક વીંધી નાખીને ખડખડાટ હસવા લાગ્યો.^{૩૫} એટલે આંખોના ડોળા ફાડીને, ધનુષ્યની દોરીનેા ટંકાર કરીને અને હાથનાં તળિયાંના મહાન શબ્દ કરીને દ્રોણાચાર્ય તે સિંહસેન સાથે ધમ્યા. ત્યાં તે બળવાન આચાર્યે ભટ્ટજાતિનાં બે બાણો મૂકીને સિંહસેનના કુંડળ સહિત મસ્તકને

ધડથી જુદું પાડી દીધું અને વ્યાઘ્રદત્તનો પણ શિરચ્છેદ કર્યો. વળી બાણોના વરસાદથી પાંડવોના સર્વ મહારથીઓને લાંછી કાઢીને, અંત લાવનાર સાક્ષાત્ મૃત્યુની પેઢે તે યુધિષ્ઠિરના રથ પાસે આવી ઊભા રહ્યા.^{૩૬-૩૮} ત્યારે હે રાજન્! એ યુધિષ્ઠિરના સૈન્યમાં 'રાજ મૂઆ! મૂઆ!' એવા યોદ્ધાઓના મહાન હોહાહલ મચી રહ્યો.^{૩૯} દ્રોણાચાર્યનું એ પરાક્રમ જોઈને આપણા પક્ષના સર્વ સૈનિકો કહેવા લાગ્યા કે, 'આજે રાજ દુર્યોધન કૃતાર્થ થશે.'^{૪૦} અવશ્ય આ મુકૂર્તમાં દ્રોણાચાર્ય યુધિષ્ઠિરને દેહ પકડીને હર્ષયુક્ત થઈને દુર્યોધન-રાજની પાસે આવી પહોંચશે.^{૪૧} તમારા સૈનિકો આ પ્રમાણે વાતચીત કરતા હતા, તેવામાં રથના ગડગડાટથી પૃથ્વીને ગમલી મૂકતો અર્જુન ત્યાં એકદમ વેગપૂર્વક આવી પહોંચ્યો.^{૪૨} લોહીરૂપ જળતાળી, રથોરૂપ ધૂમરીઓવાળી, શરવીરોનાં હાડકાંઓથી ભરાઈ ગયેલી, પ્રેતોરૂપ કાંકાનું હરણ કરનારી, બાણોના સમૂહરૂપ ફીણવાળી અને ઝીણા ઝીણા ભાલાઓરૂપ માછલાંઓથી ભરેલી તે રણભૂમિ પર વહેતી ઘોર નદીને તરી જઈને, પાંડુનંદન અર્જુને કૌરવોને વેગપૂર્વક ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા.^{૪૩, ૪૪} પછી બાણોના મહાન સમૂહથી બાણે સર્વને મોહ પમાડતો હોય તેમ તે કિરીટધારી અર્જુન એકદમ સર્વ પ્રદેશને છાઈ દેતો દેતો દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય પર ચડી આવ્યો. એકધારી રીતે બાણોનું સંધાન કરીને શીઘ્રતાપૂર્વક છોડતો તે યશસ્વી અર્જુન ક્યારે બાણ સધિ છે અને ક્યારે ફેંક છે, તે કોઈ જોઈ શકતું ન હતું.^{૪૫, ૪૬} હે મહારાજ! તે સમયે દિશાઓ, અંતરિક્ષ, આકાશ અને પૃથ્વી-એમાંનું કંઈ પણ દેખાતું ન હતું. બાણે બધું બાણમય થયું હોય, તેમ લાગતું હતું.^{૪૭} આમ હે રાજન્! ગાંડીવધનુર્ધારી અર્જુને સર્વ સ્થળે બાણોના

મહાન અધિકાર છાઈ દીધો હતો અને તે રણ-
ભૂમિ પર કંથું પણ દેખાતું ન હતું.^{૪૮} એટલામાં
સૂર્ય પણ અસ્ત થયો, સર્વ પ્રદેશ અધિકારથી
છવાઈ ગયો અને તે રણમાં શત્રુ કે મિત્ર કોઈ
જાણખાતો ન હતો.^{૪૯} એટલે દ્રોણ અને દુર્યોધન
આદિએ પોતાનાં સૈન્યોને યુદ્ધમાંથી પાછાં વાળી
લીધાં. પોતાના શત્રુઓને ત્રાસ પામેલા તથા
યુદ્ધ કરવામાં મન વિનાના જાણીને અર્જુનને પણ
પોતાનાં સૈન્યોને ધીમે ધીમે છાવણી તરફ પાછાં
વાળ્યાં. તે સમયે હર્ષમાં આવી ગયેલા પાંડવ
તથા સ્વજનયોદ્ધાઓ અર્જુનનાં વખાણ કરવા
લાગ્યા.^{૫૦, ૫૧} ઋષિઓ જેમ સુંદર વાણીથી સૂર્ય-
ની સ્તુતિ કરે છે, તેમ પાંચાલયોદ્ધાઓ પણ
મનગમતી વાણીથી અર્જુનની સ્તુતિ કરવા
લાગ્યાં. આમ શત્રુઓને જીતીને હર્ષિત થયેલો
ધનંજય પણ શ્રીકૃષ્ણની સાથે સર્વ સૈન્યોની
પાછળ પાછળ પોતાની છાવણી ભણી જવા
લાગ્યો. તે વેળા ઇંદ્રનીલમણિ, પદ્મરાગમણિ,
સુવર્ણ, રૂપ, હીરા, પ્રવાલમણિ અને સ્ફટિકમણિ
આદિથી અદ્ભુત ભાસતા રથમાં બેઠેલો અર્જુન
નક્ષત્રોથી અદ્ભુત ભાસતા આકાશમાં આરૂઢ
થયેલા ચંદ્રની પેઠે શોભતો હતો.^{૫૨-૫૪}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતરંગ દ્રોણાભિષેકપર્વમાં
'પરેલો દિવસ સમાપ્ત' નામનો અધ્યાય ૧૧ થી સમાપ્ત

દ્રોણાભિષેકપર્વ સમાપ્ત

સંશપ્તકવધપર્વ

અધ્યાય ૧૭મો

ત્રિગર્તોની પ્રતિજ્ઞા અને અર્જુનનું મથાણું*

॥ સત્તમ ઉવાચ ॥

તે તેને ધિવિરં ગત્વા ન્યમિશેઠાં વિશાંપતે ।

યથામાર્ગં યથાન્યાયં યથાગુલ્મં ચ સર્વશઃ ॥૧॥

અન્ય બોલ્યો : દે પૃથ્વીપતિ ! તે બંને

પક્ષની સેનાઓ પોતપોતાની છાવણીમાં જઈને
ચયાયોગ્ય વિભાગ પ્રમાણે તથા પોતપોતાનાં
પ્રથમથી નિયત કરેલાં સ્થાન પ્રમાણે સર્વ સ્થળે
વિશ્રાંતિ લેવા લાગી.^૧ સૈન્યોને પાછાં વાળી
પરમ દુઃખી મનવાળા દ્રોણાચાર્યે દુર્યોધનને બોલે
આ પ્રમાણે લગ્નપૂર્વક કહ્યું :^૨ 'મેં તને પ્રથમ
જ કહ્યું હતું કે, જ્યાં સુધી ધનંજય યુદ્ધમાં
જિતો હશે, ત્યાં સુધી દેવો પણ યુધિષ્ઠિરને પકડી
શકે તેમ નથી.^૩ તમે અતિશય ચત્ર કરી રહ્યા
હતા, છતાં અર્જુનને યુદ્ધમાં જ પરાક્રમ કરી
દેખાડ્યું છે, તે પરથી જ તું આ મારાં વચન
પર શંકા કરીશ નહિ. હું તને ખરું જ કહું
છું કે, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન યુદ્ધમાં અગિત
છે.^૪ હે રાજન ! કોઈ પણ ઉપાયે જે શ્વેત ઘોડા-
વાળા અર્જુનને યુદ્ધમાંથી દૂર કરવામાં આવશે,
તો એ યુધિષ્ઠિર તારે સ્વાધીન થશે.^૫ માટે આપણા-
માંનો કોઈ યોદ્ધો અર્જુનને યુદ્ધ કરવા માટે
આહ્વાન કરી અન્ય પ્રદેશમાં ખેંચી જાય તેવી
ગોઠવણ કરે. અવશ્ય અર્જુન તે આહ્વાન
કરનારને જીત્યા વિના પાછો કદી ફરશે જ નહિ.^૬
હે રાજ ! એ સમયનો લાભ લઈને હું અર્જુનની
ગેરહાજરીમાં પાંડવસેનામાં ભંગાણુ પાડીશ અને
ધૃષ્ટદ્યુમ્નના દેખતાં યુધિષ્ઠિર રાજને પકડી લઈશ.^૭
અર્જુન વિનાના થયેલા તે ધર્મરાજ અને પાસે
આવેલો બોઈને જે યુદ્ધ કરવું નહિ છોડે, તો
તારે સમજવું કે યુધિષ્ઠિર પકડાયો જ છે.^૮ આમ
દે મહારાજ ! આજ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને હું તેના
પરિવાર સહિત તારે સ્વાધીન કરીશ, એમાં
સંશય નથી.^૯ માટે કોઈ પણ ઉપાયે અર્જુન
સંશામમાંથી જે દૂર થાય અને યુધિષ્ઠિરરાજ

સંશપ્ત કરેલાય છે. તેના ત્રિગર્તોના સંશપ્તસૈન્યનો
વધ આ પર્વમાં દર્શાવેલો; માટે આ પર્વનું નામ

* પ્રતિજ્ઞા કરી યુદ્ધમાંથી પાછું ન લેનારું સૈન્ય

હતમઘ્યપર્વ, એવું છે.

એક યુદ્ધતં પણ જો યુદ્ધમાં જામા રહે, તો તેનું પરિણામ પાંડવો ઉપર વિજય મેળવવા કરતાં પણ અધિક ઉત્તમ આવે, એમ હું ધારું છું.^{૧૦}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! દ્રોણાચાર્યનું તે વચન સાંભળીને ત્રિગર્ભરાજ પોતાના બાઈઓ સહિત વચમાં બોલી જાવ્યો :^{૧૧} ‘હે રાજન ! ગાંડીવધનુર્ધારી અર્જુન હમેશાં અમારો પરાબલ કર્યો કરે છે. અમે નિરપરાધી છીએ, છતાં તેણે અમારો અપરાધ કર્યો છે.’^{૧૨} તેણે કહેલા અમારા પરામર્શનું સ્મરણ જ્યારે અમે કરીએ છીએ, ત્યારે અમે ક્રોધરૂપી અશ્વિથી બળી જઈએ છીએ અને રાત્રિએ સુષેથી જાંઘી શકતા પણ નથી.’^{૧૩}

માટે તે અર્જુન જો અશ્વસંપન્ન થઈ અમારી નજરે ચડે, તો તો બહુ જ સારું થાય અને અમે અમારા મનમાં જ કરવા ધારીએ છીએ તે પણ કરી શકીએ.’^{૧૪} અમે જ આજ તેને યુદ્ધમાંથી બહાર કાઢીને મારી નાખશું, એટલે તમારું પ્રિય થશે અને અમારો યશ પણ થશે.’^{૧૫} આજ આ પૃથ્વી અર્જુન વિનાની થાઓ અથવા ત્રિગર્ભ વિનાની થાઓ. આ અમારી પ્રતિજ્ઞા સત્ય છે, તે કદી પણ મિથ્યા થશે નહિ.’^{૧૬} હે ભારત ! એ પ્રમાણે સત્યરથ, સત્યવર્મા, સત્યવત, સત્યેષુ તથા સત્યકર્મા નામના ત્રિગર્ભરાજના પાંચ બાઈઓએ અર્જુન સામે રણબૂમિમાં જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને તેઓ દશ હજાર રથીયોદ્ધાઓ સાથે ત્યાંથી નીકળી પડ્યા.’^{૧૭, ૧૮} માલવો તથા તુંડીકેરો પણ ત્રીસ હજાર રથો સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા અને ત્રિગર્ભદેશમાં આવેલા પ્રસ્થલ નગરનો રાજ પુરુષવ્યાધ સુશર્મા પણ મોવેલ્લંક, લલિત્ય અને મદ્રક યોદ્ધાઓની સાથે બીજા દશ હજાર રથો લઈ પોતાના બાઈઓ સાથે ચાલી નીકળ્યો.’^{૧૯, ૨૦} વળી જુદા જુદા દેશોમાંથી બીજા દશ હજાર ઉત્તમ રથીઓ પણ તે પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ

કરવા માટે ત્યાં આવી પહોંચ્યા.’^{૨૧} પછી અશ્વિનું પૂજન કરીને તે સૌએ જુદા જુદા દેશો કરી દર્શ, તરેહતરેહનાં વસ્ત્રો તથા કવચો ધારણ કર્યા.’^{૨૨} શરીરે પ્રથમ ધીનું લેપન કરી તેમણે સ્નાનાદિ કર્યાં અને તેમણે દર્શ, વસ્ત્રો તથા કવચો પહેરી ટેડે મુંજ ધાસની મેખલા (કદોરો) બાંધી પછી તે વીર પુરુષોએ યાચકોને સેંકડો અને હજારોની સંખ્યામાં દક્ષિણા આપી.’^{૨૩}

યજ્ઞ કરનારા, પુત્રોનાળા, પવિત્ર લોકને યોગ્ય, કૃતાર્થ તથા શરીરની દરકાર નહિ કરનારા તે વીર નરો પોતાના આત્માને યશની અને વિજયની સાથે યોજવા માગતા હતા.’^{૨૪} બ્રહ્મચર્ય અને વેદાધ્યયન જમાં મુખ્ય છે, તેવાં કર્મો દ્વારા તથા સારી રીતે જમાં દક્ષિણાદાન અપાય છે તેવા યજ્ઞો દ્વારા જ દિવ્યલોક પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તે દિવ્યલોકમાં તે વીર ક્ષત્રિયો નીતિમય યુદ્ધ કરી શીઘ્ર જવા ઇચ્છતા હતા.’^{૨૫} તેમણે બ્રાહ્મણોને તપ્ત કરી તેમને સોનામહેરોનાં, ગાયોનાં તથા વસ્ત્રોનાં દાન આપ્યાં અને પુનઃ પરસ્પરસંભાષણ કર્યું.’^{૨૬} અશ્વિને પુનઃ પ્રજ્વલિત કરીને તેમણે તેની સાક્ષીમાં રણવત (મારીએ ઢે મરીએ) લીધું. આમ દંઢ નિશ્ચયવાળા તે રાસ-વીરોએ પ્રજ્વલિત અશ્વિની આગળ એ પ્રતિજ્ઞા કરી અને સર્વ જૂતોના સાંભળતાં તેમણે જાંચે સ્વરે બોલીને અર્જુનનો વધ કરવા સંબંધમાં આ શપથ લીધા :^{૨૭, ૨૮} ‘જો યુદ્ધમાં અમે અર્જુનનો નાશ કર્યો વિના પાછા ફરીએ, અથવા તેનાથી પીડા પામી જો અમે યુદ્ધમાંથી પાછા હાડીએ, તો વતરહિત પુરુષોને, બ્રહ્મહત્યારાઓને, દારૂડિયાને, ચુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરનારાઓને, બ્રાહ્મણધન ચોરનારાઓને, રાજપિંડતું હરણ કરનારાને, શરણે આવેલાનો ત્યાગ કરનારાને, પોતાની પોસે યાચના કરનારને મારી નાખનારાને,

બીજાઓનાં ધર બાળનારાઓને, ગોહત્યારાઓને, અપકાર કરનારાઓને, આહ્વાણે દ્રેષ કરનારાઓને, ઋતુકાળે મોહથી પોતાની સ્ત્રી પાસે નહિ જનારાઓને, શ્રાદ્ધદિવસે મૈથુન કરનારાઓને, આપધાત કરનારાઓને, પારદ્વી થાપણુ ઝાળવ નારાઓને, શાસ્ત્રનો નાશ કરનારાઓને, નપુંસક સાથે યુદ્ધ કરનારાઓને, નીચ પુરુષોને અનુસરનારાઓને, નાસ્તિકોને, અગ્નિ, માતા અને પિતાનો ત્યાગ કરનારાઓને તેમ જ બીજી જાતનાં પાપ કરનારા પુરુષોને જે દુઃખદાયી ધૌર લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે લોકની અમને પણ પ્રાપ્તિ થાઓ. ^{૨૯} પણ જે કદાચ આ યુદ્ધમાં અમે અતિ દુષ્કર કર્મ કરીએ, તો અમને ઇષ્ટલોકની પ્રાપ્તિ થાઓ ^{૩૦-૩૧} એમ કહીને, હે રાજન્ ! તે વીર ત્રિગર્તો યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યા અને દક્ષિણ દિશામાં તેમણે અર્જુનને પણ યુદ્ધ કરવા બોલાવ્યો. ^{૩૨} જ્યારે તે પુરુષ વ્યાઘ્રોએ શત્રુનગરને જીતનાર અર્જુનને આમ યુદ્ધ કરવા બોલાવ્યો, ત્યારે તે અર્જુનને ધર્મ-રાજ પ્રત્યે આવું અસ્ખલિત વાક્ય કહ્યું ^{૩૩} 'હે રાજન્ ! આ સશસ્ત્રો મને યુદ્ધ કરવા બોલાવે છે અને જે દાઈ યુદ્ધ કરવા બોલાવે છે, તો હું પાછો ફરતો નથી એ મારું વ્રત છે. ^{૩૪} આ સુશર્મા પોતાના ભાઈએ સહિત મને યુદ્ધ કરવા આહ્વાન કરે છે, માટે પરિવાર સહિત એ સુશર્માનો વધ કરવા માટે મને રાજ આવે. ^{૩૫} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! મને એ તેઓ આહ્વાન કરે છે, તો પછી હું હવે અહીં રહી શકતો નથી. હું ખરેખર તમારી પાસે પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હું યુદ્ધમાં શત્રુઓનો સંહાર કરીશ'

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા. - હે તાત ! દ્રોણાચાર્ય શુ કરવા ધારે છે, તે તો તે બરાબર સાંભળ્યું છે ગમે તે ઉપાયે તેમનું ધાયું સત્ય ન થાય તેમ હતું કર. ^{૩૬, ૩૭} હે મહારથી ! દ્રોણાચાર્ય બળવાન,

શૂરવીર, અસ્રકુશળ અને યુદ્ધના શ્રમને જીતનાર છે. તેમણે મને પકડવા માટેની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ^{૩૮}

અર્જુન બોલ્યો. - હે રાજન્ ! આજના યુદ્ધમાં આ સત્યજિત તમારું રક્ષણ કરશે. જ્યાં સુધી આ પાંચાલપુત્ર સત્યજિત જીવતો છે, ત્યાં સુધી દ્રોણાચાર્યની ઇચ્છા કુળશે નહિ ^{૩૯} હે પ્રભુ ! જે કદાચ એ પુરુષવ્યાધ સત્યજિત યુદ્ધમાં માર્યો જાય, તો તમે બન્ના એકત્ર થઈને પણ યુદ્ધમાં કદી જિભા રહેશે નહિ. ^{૪૦}

સંજય બોલ્યો. - તે સાંભળી યુધિષ્ઠિરરાજ એ અર્જુનને જવા માટે આજ્ઞા આપી. તે સમયે યુધિષ્ઠિરરાજ અર્જુનને ભેટી પડ્યા, પ્રેમદષ્ટિથી બેવા લાગ્યા અને એને આશિષો આપવા લાગ્યા પછી ભૂખ્યો સિંહ જેમ પોતાની ભૂખ શાંત કરવા માટે મૃગોનાં ટોળાં તરફ દોડી જાય, તેમ બળવાન અર્જુન યુધિષ્ઠિરને ત્યજી દઈ ત્રિગર્તો તરફ દોડી ગયો. ^{૪૧, ૪૨} આમ જ્યારે અર્જુન યુદ્ધમાંથી દૂર થયો, ત્યારે દુર્યોધનનું સૈન્ય પરમ હર્ષયુક્ત થઈ ગયું અને અર્જુનની ગેરહાજરીમાં ધર્મરાજને દેહ કરવા અત્યંત ક્રોધાવમાન થયું. એવામાં વર્ષાઋતુમાં જળપ્રવાહથી ભય કર થયેલી ગંગા અને સરસ્વતી જેમ વેગથી એકઠી મળે, તેમ તે બન્ને સેનાઓ ઘણા બેસથી એકમેકની સામે મળી ^{૪૩, ૪૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન સરાસકચપર્વમાં
'ધન જયનુ મધાણુ' નામનો અધ્યાય ૧૭ માં સમાય

અધ્યાય ૧૮મો

ત્રિગર્તોના નાશનું મ ગલાચરણુ-
મુષન્વા માર્યો ગયો

॥ સંજય વગવ ॥

તતઃ સંયમ્નકા રાજન્ સમે દેદો વ્યવસ્થિતાઃ ।

વ્યુસાનીકં રથૈરેવ પન્દ્રાસારં મુદાપુતાઃ ॥ ૧ ॥

મંજય બોલ્યો. - હે રાજન્ ! ત્યાર પછી હર્ષમાં

આવી ગયેલા સંશયક યોદ્ધાઓ પોતાના સૈન્યને
રથો વડે ચંદ્રાકારે ગોઠવીને સપાટ પ્રદેશમાં ઊભા
રહ્યા.^૧ હે રાજા ! અનુનને પોતાની સામે
આવતો ઝેરને તે પુરવવ્યાધોએ મોટા શબ્દથી
હર્ષનાદો કરી મૂક્યા.^૨ તેમનો તે શબ્દ સર્વ
દિશાઓ, વિદિશાઓ અને આકાશમાં ફરી વળ્યો.
તે શબ્દ આખા લોકમાં ફેલાઈ ગયો, તેથી ત્યાં
તેનો પડયો પડ્યો નહિ.^૩ એ રીતે તે ત્રિગર્તોને
ઘણા હર્ષમાં આવી ગયેલા બળીને જરા મંદ-
હાર્ય કરીને અનુન શ્રીકૃષ્ણને આ વચન કહેવા
લાગ્યો : 'હે વેપકીપુત્ર ! યુદ્ધમાં મરવાની ઇચ્છાથી
આવેલા આ ત્રિગર્તોનાં આને તો તમે જુઓ;
તેઓ આ રડવાના સમયે પણ હર્ષયુક્ત થયેલા
છે !'^૪ અથવા અવશ્ય ત્રિગર્તોને આ હર્ષનો
કાળ જ ઉપસ્થિત થયો છે, કારણ કે પાપી પુરુષો-
ને દુર્લભ એવા ઉત્તમોત્તમ દિવ્ય લોકોને તેઓ
પામશે.^૫ શ્રીકૃષ્ણને એ પ્રમાણે કહીને મહાબાહુ
અનુન બૂહરચનામાં ગોઠવાયેલી ત્રિગર્તોને
નજીક આવી પહોંચ્યો. ત્યાર પછી તેણે સુવર્ણ-
થી મટેલા પોતાના દેવદત્ત નામના શંખને હાયમાં
હીધો અને સર્વ દિશાઓને પૂરી દેનારા મોટા
ઘોષવાળા તે શંખને ઘણા ઝેરથી ફૂંક્યો.^૬ તે
શબ્દથી ત્રાસ પામેલી સંશયકોની સેના તો બણે
પથરની બનેલી હોય તેમ કેવળ જડ થઈને ઊભી
રહી.^૭ તેમના ઘોડાઓની આંખો ફાટી ગઈ, તેમના
કાન તથા ડોક સ્તબ્ધ થઈ ગયાં, તેમના ચરણો
પણ જકડાઈ ગયા અને પૂઠેથી તથા આગળથી
તેઓ લોહી તથા મૂત્ર ઝરવા લાગ્યા.^૮ ત્યાર પછી
બાનમાં આવીને ત્રિગર્તોએ પોતાની તે સેનાને
બરાબર સ્થિર કરી અને બધા એકીસાથે અનુન
સામે કંકપક્ષીનાં પીછાવાળાં બાણો ફેંકવા
લાગ્યા.^૯ પરાક્રમી અનુનને તો તે હજારો બાણો
પોતાની પાસે આવે તે પહેલાં તેમને માત્ર પંદર

બાણોથી જ શીઘ્ર છેદી નાખ્યાં.^{૧૦} હવે ત્રિગર્તોએ
ફરી દશ દશ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી અનુનને વીંધી
નાખ્યો, તો અનુનને પણ સામાં ત્રણ ત્રણ બાણોનો
તેમને પ્રહાર કર્યો.^{૧૧} એટલે હે રાજા ! તેમણે
એકેક જણાએ અનુનને પાંચ પાંચ બાણોનો
પ્રહાર કર્યો, ત્યારે પરાક્રમી અનુનને પણ તેમને
બખ્યો બાણોથી સામે પ્રહાર કર્યો.^{૧૨} વળી મેઘા
જમ વૃદ્ધિ વડે તળાવને ભરી દે, તેમ તે ક્રોધાય-
માન થયેલા ત્રિગર્તોએ શ્રીકૃષ્ણને તથા અનુનને
તીક્ષ્ણ બાણોથી ઢાંકી જ દીધા.^{૧૩} એ રીતે વનમાં
પ્રકુલિત થયેલાં વૃક્ષો પ્રત્યે જમ ભરાયો
આવી પડે, તેમ અનુન પ્રત્યે હજારો બાણો
આવી પડવા લાગ્યાં.^{૧૪} તેવામાં વળી સુબાહુએ
પર્વત સરખાં ત્રીસ બાણોથી અનુનને સુકુટપ્રદેશ-
માં ગાઢ વીંધી નાખ્યો.^{૧૫} સુવર્ણનાં મોઢિયાં-
વાળાં તથા સીંધી ગતિવાળાં સુકુટમાં રહેલાં તે
બાણોવાળો અનુન સુવર્ણનો સુકુટ ધારણ કરી
ઉદય પામેલા સૂર્યની જમ શોભવા લાગ્યો.^{૧૬}
તે યુદ્ધમાં અનુનને ભદ્રભતિના એક બાણથી
સુબાહુના હાથે પહેરવાના મોઝને છેદી નાખ્યું
અને બાણોનો વરસાદ વરસાવીને તેને પણ છાઈ
દીધો.^{૧૭} ત્યારે સુશર્મા, સુરથ, સુધર્મા, સુધનુ
અને સુબાહુએ અનુનને દશ દશ બાણો માર્યાં;
એટલે શ્રેષ્ઠ વાનરની ધમત્રવાળા અનુનને જુદાં
જુદાં બાણો મૂકીને તે બધાને વીંધી નાખ્યા, તેમ
જ ભદ્રબાણોથી તેમના ધ્વજોને અને તેમનાં
બાણોને છેદી નાખ્યાં.^{૧૮, ૧૯} વળી તેણે સુધન્વાનું
ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું અને તેના ઘોડાઓને પણ
બાણોથી મારી નાખ્યા; એટલું જ નહિ, પણ તેણે
શિરઝાણ (ટોપ) સાથેના તેના મસ્તકને પણ
ધડ પરથી ગબડાવી પાડ્યું.^{૨૦} આમ ન્યારે તે
વીર સુધન્વા રણમાં પડ્યો, ત્યારે તેના અનુ-
યાયી યોદ્ધાઓ ત્રાસ પામીને કુર્યોધનના સૈન્ય

તરફ ભયથી પલાયન કરવા લાગ્યા.^{૨૩} તે પછી સૂર્ય જન્મ કિરણો દ્વારા અંધકારનો નાશ કરે, તેમ અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલી ઇંદ્રનંદન અર્જુન નાસભાગ કરતી તે સેનાનો અવિચ્છિન્ન ખાણોથી નાશ કરવા લાગ્યો.^{૨૪} અર્જુન જ્યારે ક્રોધાયમાન થયો, ત્યારે ત્રિગર્તોના સૈન્યમાં ભંગાણુ પડ્યું. તે ચારે મ્યાનુ પલાયન કરવા લાગ્યું અને તેમને પોતાને પણ ભય લાગ્યો.^{૨૫} જ્યારે અર્જુન નમેલાં પર્વવાળાં ખાણો વડે તેમનો સંહાર કરવા લાગ્યો, ત્યારે ત્રાસ પામેલા યુગોની પેઠે તેઓ ત્યાં ને ત્યાં જ મોહિત થઈ ગયા.^{૨૬} એટલે ત્રિગર્ત રાજ સુશર્મા ક્રોધાયમાન થઈને પોતાના તે મહા-રથીઓને કહેવા લાગ્યો. ‘હે રક્ષા યોદ્ધાઓ ! તમે નાસીને ધ્યાં જઓ છો ! તમારે ભય રાખવો યોગ્ય નથી.’^{૨૭} તમે સર્વ સૈન્યની સમક્ષ ધોર સોગન લઈ પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તો હવે કુર્યોધનના સૈન્યમાં જઈ ને મુખ્યત્વે કરીને તમે યુદ્ધ કરશો !^{૨૮} યુદ્ધમાં આમ નાસવાથી આપણે લોકમાં હાંસી-પાત કેમ નહિ થઈએ ! ચાલો, આપણે બધા એકત્ર થઈ ને પોતપોતાના બળ પ્રમાણે યુદ્ધ કરીશું; તમે પાછા ફરો !^{૨૯} હે રાજન ! સુશર્માએ જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે બવા વીરો વારંવાર હર્ષનો ઠોલાહલ કરવા લાગ્યા અને એકબીજાને હર્ષ ઉપજવતા તેઓ શ પધ્વનિઓ કરવા મંડ્યા. હવે તે સંશપ્તકા પુનઃ પાછા ફર્યા અને તેઓમાંની નારાયણ તથા ગોપાલ નામની દુહકડીઓ ‘મૃત્યુ યતાં પણ હહ્યુ નહિ’ એવો નિઘ્વ કરીને યુદ્ધ માટે સજ્જ થઈ ગઈ.^{૩૦, ૩૧}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જત સંશતકવધપર્વમા ‘સુધન્વાવધ’ નામનો અધ્યાય ૧૮નો સમાવેશ

અધ્યાય ૧૯ મો

અર્જુનનાં દિવ્યાસ્ત્રો

॥ સજય ઉવાચ ॥

દૃષ્ટ્વા તુ સંનિવૃત્તાંસ્તાન્ સંશપ્તકગણાન્ પુનઃ ।

વાસુદેવ મહાત્માનમર્જુનઃ મમભાષત ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધો : આમ તે સંશપ્તકયોદ્ધાઓની દુહકડીઓને ફરી યુદ્ધ કરવા માટે પાછી ફરેલી જોઈને અર્જુને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું :^૧ ‘હે દ્વષીકેશ ! આપણા ઘોડાઓને સંશપ્તકાની દુહકડીઓ સામે હંકારો. મને લાગે છે કે, તેઓ જીવતાં સંગ્રામ છોડશે નહિ.’^૨ આજ તમે મારાં અસ્ત્રોતું, બાહુતું તથા ધનુષ્યતું બળ જીઓ. ક્રોધાયમાન થયેલા રુદ્રદેવ જન્મ પશુઓનો સહાર કરે છે, તેમ હું આજ આ સંશપ્તકાને રણમાં રાળી નાખીશ.^૩ તે સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે મંદ હાસ્ય કર્યું અને અર્જુનને માંગલિક આશીર્વાચનથી પ્રસન્ન કરીને પોતે જ્યાં જ્યાં અર્જુને જવા માટે ઇચ્છા કરી ત્યાં ત્યાં રથને હાંકવા મંડ્યો.^૪ ત્યારે શ્વેતવર્ણના ઘોડાઓથી વહી જવાતો તે રથ આકાશ માં વહેતા વિમાનની પેઠે રણભૂમિ પર અત્યંત શોભી રહ્યો હતો.^૫ હે રાજન ! પૂર્વે દેવો અને અસુરોના યુદ્ધસમયે ઇંદ્રનો રથ જન્મ ગોળાકારે ધૂમતો હતો, તેમ અર્જુનનો રથ પણ તે રણમાં જવા-આવવાનાં અનેક મંડળો કરી ધૂમી રહ્યો હતો.^૬ પછી ક્રોધાયમાન થયેલી સંશપ્તકાની નારાયણ નામની દુહકડી અનેક પ્રકારનાં આયુધોને હાથમાં લઈને અર્જુનને ખાણોના સમૂદ્રોથી છાઈ દીધો અને તે તેને ફરતે ઘેરી વળી.^૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેમણે એક સુહર્તકાળમાં કુંતીપુત્ર અર્જુનને યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ સહિત અદરશ કરી દીધો.^૮ આથી અર્જુન ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને તેણે પણ યુદ્ધમાં જમણું પરાક્રમ કરી દેખાડવા માટે પોતાના ગાંડીવધનુષ્યને એકદમ હાથમાં

‘હઠાન્યુ.’^૯ વળી ક્રોધસૂચક શ્રમર ચઢાવીને તે પાંડુ-
નંદને પોતાનો દેવદત્ત નામનો મહાન શંખ
વગાડ્યો.^{૧૦} હવે અર્જુનને શત્રુસમુદાયોતું નિક-
દન કાઢનારું વિશ્વકર્મા દેવતું અગ્ર સાંધું, એટલે
ત્યાં જુદાં જુદાં અનેક હજાર રૂપો પ્રકટ થયાં.^{૧૧}
ત્યાં પોતાના સરખાં અનેક રૂપોથી મોહિત
થયેલા તે યોદ્ધાઓ એકબીજાને અર્જુન માનીને
પોતાનાઓને જ હણવા મંડી પડ્યા.^{૧૨} ‘આ
અર્જુન છે, આ ગોવિંદ છે, આ બન્ને પાંડવ
તથા યાદવો સાથે રહ્યા.’ આવી રીતે ભોલતા તે
યોદ્ધાઓ અત્યંત મૂઠ થઈ જઈને તે યુદ્ધમાં એક-
બીજાનો જ નાશ કરવા લાગી પડ્યા. આ પ્રમાણે
તે પરમ દિવ્ય અસ્ત્રથી મોહિત થયેલા તે ત્રિગર્તો
પરસ્પર પ્રહાર કરીને નાશ પામ્યા. તે વખતે તે
રણમાં યોદ્ધાઓ પુષ્પોથી ભરેલા ખાખરાઓની
જમ શોભતા હતા. તે પછી વિશ્વકર્માનું અગ્ર
શત્રુઓએ છોરેલાં હજારો બાણોને ખાખ કરી
નાખીને, તે વીરોને થમરાખને ઘેર પહોંચાડવા
લાગ્યું.^{૧૩-૧૪} હવે અર્જુન જરા હસ્યો અને તેણે
હાલિત્ય, માવેલ્લંક અને ત્રિગર્ત યોદ્ધાઓને પણ
બાણો મૂછીને ગભરાવી નાખ્યા. વીર અર્જુન આ
પ્રમાણે તે કાચિયોના સંહાર કરતો હતો; છતાં પણ
તેઓ કાળજી પ્રેરાઈને અર્જુન પર અનેક પ્રકારની
બાણજંગો છોડી જ રહ્યા હતા. એ ઘેર બાણવૃષ્ટિ-
થી તે રણપ્રદેશ એટલો બધો ઢંકાઈ ગયો હતો કે,
તેથી તે રથને અર્જુન, તેનો રથ, શ્રીકૃષ્ણ અથવા
રથની ધન એમાંનું કંઈ પણ દેખાતું ન હતું.
તેથી તે સર્વ યોદ્ધાઓ અર્જુનને તથા શ્રીકૃષ્ણને
ત્યાં નહિ જોવાથી માંહોમાંહે મોરથી કહેવા
લાગ્યા કે, ‘અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ માર્યા ગયા,
માર્યા ગયા.’ વળી એમ પ્રસન્ન થઈને તેઓ
પોતાનાં વસ્ત્રો ઊંચાં કરવા લાગ્યા.^{૧૬-૧૮} હ
રાજા! તેઓ ભેરી, મૃદંગ અને શંખ આદિ

હજારો વાદિઓ વગાડવા લાગ્યા અને ત્યાં હવે
સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^{૨૦} શ્રીકૃષ્ણ પણ તે વેળા
પરસેવાથી રેળબેળ થઈ ગયા હતા. તેમણે પણ
અતિ પિત્ત થઈને અર્જુનને કહ્યું : ‘હે પાર્થ !
હું તને એઈ શકતો નથી. તું ક્યાં છે? હે શત્રુ-
હંતા વીર ! તું જીવે છે ને ?’^{૨૧} તેમણે તે કહેવું
સાંભળી અર્જુનને સત્વર વાયવ્યાશ્રનો પ્રયોગ કયો
અને શત્રુઓએ ફેંટેલી તે બાણવૃષ્ટિને દૂર કરી
નાખી.^{૨૨} ત્યાં ભગવાન વાયુદેવ વાવા લાગ્યા
અને તેમણે સૂકાં પાંદડાંના ઢગોની પેઠે ઘોડા,
હાથી તથા રથો સહિત તે સંશત્રુક યોદ્ધાઓને
ચારે બાજુ હડાડવા માંડ્યા.^{૨૩} હે આર્થ ! રાજન !
જ્યારે તે પ્રયંક વાયુ તેમને હડાડી રહ્યો હતો,
ત્યારે તે શત્રુયોદ્ધાઓ પ્રાતઃકાળે વૃક્ષ પરથી ઊડતાં
પક્ષીઓની પેઠે અત્યંત શોભતા હતા.^{૨૪} એ
પ્રમાણે તેમને વ્યાકુળ કરી નાખી અર્જુને ઝપાટા-
ભેર તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યાં અને સેંકડો તથા હજારો-
નો ઘાણ કાઢી નાખ્યો.^{૨૫} વળી અર્જુનને ભક્ષ-
જતનાં બાણો વડે શત્રુઓનાં માર્યાં છેદી નાખ્યાં
અને કેટલાએકના હાથ હથિયારો સહિત કાપી
નાખ્યા. તેણે બાણો વડે તેમની હાથીની સૂંઠ
સરખી સાથળોને પણ પૃથ્વી પર પાડી દીધી.^{૨૬}
એ ધનંજયે કેટલાએકની પીઠના જામ ચીરી
નાખ્યા, કેટલાએકને પગ, હાથ, પડખાં તથા
આંખોમાં પણ ખોડવાળા કરી નાખ્યા અને તેમને
આકુળવ્યાકુળ કરી મૂક્યા. એ પ્રમાણે તેણે શત્રુઓ-
ને શરીરના અનેક પ્રકારના અવયવોથી રહિત
કરી મૂક્યા.^{૨૭} વળી મોટાં મોટાં ગંધર્વનગરો
જવા આકારવાળા તથા શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ તૈયાર
કરેલા રથોને પણ તેણે બાણો વડે હુકડા કરી નાખ્યા
અને શત્રુઓને ઘોડા, રથ તથા હાથીઓ વિનાના
કરી નાખ્યા.^{૨૮} એ રીતે અર્જુનને છેદી નાખેલા રથો
તથા ધ્વજો તે રણભૂમિ પર જ્યાં ત્યાં કૂંઠાં તાલવૃક્ષો-

નાં વનની પેઠે શોભી રહ્યા હતા.^{૨૯} ઉપર રહેલા યોદ્ધાઓ સાથેના તેમ જ પતાકાઓ, અંકુશો અને ધન્યોવાળા મોટા મોટા હાથીઓ ત્યાં અર્જુનનાં બાણોથી હણાઈ ગયા અને ઇંદ્રના વજ્રથી ચૂરો થયેલા વૃક્ષોવાળા પર્વતોની પેઠે તે રણભૂમિ પર ધડાધડ પડવા લાગ્યા.^{૩૦} ત્યાં અર્જુનનાં બાણોથી માર્યા ગયેલા અને તેથી જ નીકળી પડેલાં આંતરડાં તથા નેત્રોવાળા ઘોડાઓ આમર, મુકુટ, કવચો તથા ઘોડેસવારો સાથે રણભૂમિ પર પડવા લાગ્યા.^{૩૧} વળી કપાયેલી તલવાર, ઢાલ, કવચ, ઋષ્ટિ અને શક્તિઓવાળા પાળાઓ બિચારા મરણ પામીને ત્યાં પૃથ્વી પર શયન કરી રહ્યા હતા.^{૩૨} એ પ્રમાણે જ્યાં ત્યાં માર્યા ગયેલા, મરણ પામતા, પડતા, પડેલા, ધૂમી રહેલા અને નાસભાગ કરતા યોદ્ધાઓથી તે યુદ્ધભૂમિ ફૂર ભાસતી હતી.^{૩૩} એ વેળા રણભૂમિ ઉપર જ રજા ઊડી રહી હતી, તે લોહીની વૃષ્ટિથી શાંત થઈ ગઈ હતી અને એ સમય રણભૂમિ સેંકડો મસ્તક વિનાના ધડથી ગીચ થવાથી ભયાનક દીસતી હતી.^{૩૪} પ્રલયકાળે પશુઓનો સંહાર કરી રહેલા રુદ્રની રૌદ્ર અને બીભત્સ ક્રીડાની જેમ અર્જુનનું તે યુદ્ધરમખાણ રૌદ્ર અને બીભત્સ દેખાતું હતું.^{૩૫} અર્જુનના ઝપાટામાં આવતા તે રથીસવારો તથા હાથી-સવારો એટલા બધા ગભરાઈ ગયા હતા કે, તેઓ મેલાન થઈને અર્જુનની જ સામી આવી જતા અને મરણ પામીને ઇંદ્રના અતિથિ થતા.^{૩૬} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! મરણ પામેલા તે મહારથીઓથી છવાઈ ગયેલી તે આખી રણભૂમિ બણે ચોતરફથી પ્રેત-મય થઈ હોય તેવી દેખાતી હતી.^{૩૭} આમ જ સમયે અર્જુન મેદાન-મત્ત થઈને ત્રિગતોની સેનાનો સંહાર કરી રહ્યો હતો, તે સમયે સૈન્યને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવીને દ્રોણાચાર્યે યુધિષ્ઠિર સામે ચઢાઈ કરી હતી: ત્યારે સચોટ પ્રહાર કરનારા

પાંડવયોદ્ધાઓ પણ યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરવા માટે સૈન્યને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવીને ઉતાવળા ઉતાવળા દ્રોણાચાર્ય સામી ધસી ગયા. તે વેળાએ તે બન્ને સૈન્યો વચ્ચે મહાન તુમુલ યુદ્ધ થઈ રહ્યું.^{૩૮, ૩૯}

હવે શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-તર્ગત સંશત્તકપર્વમાં 'અર્જુનના દિવ્યાસ્ત્રો' નામનો અધ્યાય ૧૯ મો સમાશે

અધ્યાય ૨૦ મો

સૈન્યોનો કચ્ચરદ્યાણુ

॥ સર્ગ્ય ઉવાચ ॥

પરિણમ્ય નિશાં તાં તુ મારદ્વાજો મહારથઃ ।

ઉત્ત્વા સુવહુ રાજેન્દ્ર વર્ચનં વૈ સુયોધનમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ગર્જદ્ર! તે રાત્રિને બીજ દિવસે મહારથી દ્રોણાચાર્યે કુર્યોધનને ઘણાંચક વચનો કહીને અર્જુન તથા સંશત્તકોનો સામ-સામે ભેટો કરાવ્યો, એટલે પછી અર્જુન સંશ-ત્તકોનો વધ કરવા માટે ચાલી નીકળ્યો હતો.^{૧, ૨} તે પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ! પોતાના સૈન્યની વ્યૂહ-રચના કરીને દ્રોણાચાર્યે ધર્મરાજને પકડવાની ઇચ્છાથી પાંડવોની સેના પ્રત્યે ધસી ગયા.^૩ એ વેળા દ્રોણાચાર્યે પોતાની સેનાનો મરુડવ્યૂહ રચ્યો હતો, તે જોઈને યુધિષ્ઠિરરાજાએ પોતાની સેનાને મંડલાઈ નામનો વ્યૂહ રચ્યો. એ મરુડવ્યૂહનાં મોખરે મહારથી ભારદ્વાજ દ્રોણ હતા અને તેના મસ્તકના પ્રદેશમાં પોતાના અનુચર ભાઈઓ સહિત કુર્યોધનરાજા ઊભો રહ્યો હતો. તેના ચક્ષુના સ્થાનમાં કૃતવર્મા અને ધનુર્ધરમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગોતમકૃષ્ણ ઊભા હતા.^{૪, ૫} ભૂતશર્મા, લેખશર્મા, વીર્યવાન કરકાશ, કલિંગો, સિંહલો, પ્રાચ્યો, શરદેશના યોદ્ધાઓ, આલીશ, દશેરોઠા, શંકા, ચવનો, કંઠિઓ, હંસપથો, શરસેનો, દરદો, મદ્રો અને કકથો વગેરે યોદ્ધાઓ ત્યાં હાથી, ઘોડા, રથ તથા પાળાઓ સાથે કવચો પહેરીને તે વ્યૂહની શ્રીવા(ડોક)ના સ્થાનમાં ઊભા હતા. વળી

ભૂરિશ્રવા, શલ્ય, સોમદત્ત અને બાહ્લિક રાજા
વગેરે વીરો અક્ષૌહિણી સેના સાથે એ વ્યૂહના
જમણા પડખાનો આશ્રય કરી ઊભા હતા.
અવંતિના કુમાર વિંદ અને અનુવિંદ તથા
કંબોજનો રાજા સુદક્ષિણ, એ વ્યૂહના ડાબા
પડખાનો આશ્રય કરી દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાની
આગળ ઊભા હતા. એ વ્યૂહની પીઠના ભાગમાં
હલિંગો, અંબલો, માગધો, પોંડ્રો, મદ્રકો, ગાંધારો,
શકુનો, પ્રારથો, પર્વતવાસીઓ અને વસાતિઓ
ઊભા હતા. વળી અનેક જાતના દેશોમાં ઉત્પન્ન
થયેલી મોટી સેનાને સાથે રાખીને સૂર્યપુત્ર કણ્વ
પણ પોતાના પુત્ર, જ્ઞાતિ અને બાંધવો સહિત તે
વ્યૂહના પૂંછડાના ભાગમાં ઊભો હતો. ત્યાં દે
રાજન્. જ્યદ્રથ, લીમરથ, સંપાતિરાજ, ઋષભ,
જયરાજ, ભૂમિંજય, વૃષરાજ, કાયરાજ અને
મહાબળવાન નિપધરાજ વગેરે બ્રહ્મલોકમાં વખણા-
યેલા યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓ તે વ્યૂહના વક્ષઃસ્થળ-
(છાતી)ના પ્રદેશમાં મોટી સેના સાથે ઊભા
હતા. એ રીતે દ્રોણાચાર્ય પાળા, ઘોડા, રથ અને
હાથીઓ વડે રચેલો તે ગરડવ્યૂહ જ્યારે ચાલવા
લાગ્યો, ત્યારે તે વાયુથી ઊછળતા મહાસાગર
જવો જણાતો હતો. મીઠ્ઠમઋતુમાં જેમ વીજળી
અને ગજના સહિત મેઘો સર્વ દિશાઓમાંથી
બહાર પડે છે, તેમ તે વ્યૂહની પાંખોના અગ્ર-
ભાગમાંથી તથા પાંખોમાંથી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા-
વાળા યોદ્ધાઓ બહાર પડતા હતા. ત્યાં દે
રાજન્. તે વ્યૂહના મધ્યભાગમાં બરાબર ગોઠવેલા
હાથી પર બેઠેલો પ્રાગ્જ્યોતિષ્નો રાજા ભગદત્ત
ઉદયકાળના સૂર્યની પેઠે શોભતો હતો. દે રાજન્. તેણે
પુષ્પની માળા પહેરી હતી અને મસ્તક પર
સેત છત્ર ધારણ કર્યું હતું. આથી તે પૂનમને
દિવસે કૃતિકા નક્ષત્ર સાથે યુક્ત થયેલો ચંદ્રમા
હોય તેમ શોભતો હતો. કાળા આંજણના ઢગલા

સમો તેનો મધ્ય હાથી ત્યાં મહામેઘોએ અતિ-
વૃદ્ધિ કરી સાફ કરેલા મહાન પર્વતની જેમ
દીપ્તો હતો. ઇંદ્ર જેમ દેવગણોથી યુક્ત હોય છે,
તેમ તે ભગદત્તરાજ અનેક પ્રકારના હથિયારો-
વાળા તથા આબૂષણોવાળા અનેક દેશના રાજાઓ-
થી અને પર્વતવાસીઓથી યુક્ત હતો. તે પછી
શત્રુઓએ જીતવાને આશય તથા મનુષ્યોનું અતિ-
ક્રમણ કરનાર તે વ્યૂહને જેઈને યુધિષ્ઠિરાજે રણ-
ભૂમિ પર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'પારેવાના
રંગ સરખા ઘોડાવાળા હે સમર્થ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન! આજે
હું જે રીતે બ્રાહ્મણ દ્રોણાચાર્યને હાથે ઢેદ ન
પકડાઉં, તેવી નીતિ તમે રચો.' ૧૯-૨૧

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બોલ્યો. હે સુંદર વ્રતધારી! દ્રોણ
ગમે તેટલો પ્રયાસ કરશે, તોપણ તમે તેને
સ્વાધીન થશો નહિ. આજે હું પરિવાર સહિત
દ્રોણાચાર્યને અટકાવી રાખીશ. હે કુરારાજ! જ્યાં
સુધી હું જીવતો છું, ત્યાં સુધી તમારે ઉદ્દેગ
કરવાનો ન હોય; દ્રોણાચાર્ય મને ઢાઈ પણ રીતે
રણમાં જીતી શકે તેમ નથી. ૨૨, ૨૩

સંજય બોલ્યો: કચ્છતરના રંગ જવા ઘોડાવાળા
બળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આ પ્રમાણે કહ્યું અને બાણોનો
વરસાદ વરસાવતો વરસાવતો તે પોતે દ્રોણાચાર્ય
સામે ધસી ગયો. ૨૪ પોતાના કાળ સમાન દેખાવ-
વાળા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને જામેલો જેઈને દ્રોણાચાર્યનું
મન એક ક્ષણવાર અતિ ઉદાસ થઈ ગયું. ૨૫ ત્યાં
તો શત્રુઓના સંહાર કરનારો તમારો પુત્ર દુર્યોધ
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને જેઈને દ્રોણાચાર્યનું પ્રિય કરવાની
ઇચ્છાથી તેને આગળ વધતો શેકવા લાગ્યો. ૨૬
હે ભારત! તે સમયે તમારા રણ પુત્ર દુર્યોધ
અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વચ્ચે અતિ ભયંકર તુલસ ઝપા-
ઝપી થઈ રહી. ૨૭ પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અનેક બાણો
મૂંડીને દુર્યોધને તત્કાળ છાઈ દીધો; એટલું જ
નહિ પણ બીજાં મોઢાં બાણોના જથ્થાથી તેણે

દ્રોણાચાર્યને પણ રાણી રાખ્યા.^{૨૮} આમ તે દ્રોણાચાર્યને ઢંકાઈ ગયેલા એઈને તમારો અતિ પ્રયત્નવાન પુત્ર અનેક પ્રકારનાં બાણો મૂકીને ધૂષ્ટદ્યુમ્નને અત્યંત મોઢ પમાડવા લાગ્યો. આ રીતે જ્યારે ધૂષ્ટદ્યુમ્ન તથા તમારો પુત્ર યુદ્ધ કરવામાં રોકાયા હતા, ત્યારે દ્રોણાચાર્યે યુધિષ્ઠિરાજના સૈન્યને અનેક પ્રકારે મથી નાખ્યું હતું.^{૨૯, ૩૦} વાયુ જમ વાદળાંઓને ચારે બાજુ છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, તેમ દ્રોણાચાર્યે પણ યુધિષ્ઠિરાજના સૈન્યને ઠેકઠેકાણેથી છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું હતું.^{૩૧} હે રાજન! એક-એ ધડી સુધી તો તે યુદ્ધનો દેખાવ જોવામાં મધુર લાગે તેવો રહ્યો હતો, પણ તે પછી તો થોડા જ સ્થર સામાં તે યુદ્ધ ઉન્મત્તની પેઠે અમર્યાદ રીતે ચાલવા લાગ્યું હતું.^{૩૨} હે રાજન! તે યુદ્ધમાં પોતાનો અથવા પારકો એઈ જણાતો ન હતો. કેવળ અનુમાનથી અને સંજ્ઞાથી જ તે યુદ્ધ યઈ રહ્યું હતું.^{૩૩} ત્યાં તેમના મુકુટોમાં, કંઠીઓમાં, ઓઘ્ખણોમાં અને કવચોમાં સૂર્ય સમાન કાંતિ વાળાં કિરણો ઝગઝગી રહ્યાં હતાં^{૩૪} વળી દ્રુકતી પતાકાઓવાળા રથ, હાથી અને ઘોડાઓનું સ્વરૂપ આકાશમાં બગલાંઓની પંક્તિવાળા વિચિત્ર વાદળની કાંતિ જેવું દેખાતું હતું.^{૩૫} ત્યાં પાળાઓ પાળાઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા, ઘોડે-સનારો ઘોડેસવારોનો સંહાર કરવા લાગ્યા, રથીઓ રથીઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા અને હાથીસનારો હાથીસનારોનો સંહાર કરવા લાગ્યા.^{૩૬} ક્ષત્રુવાર-માં તો ત્યાં ઉપર દ્રુકતી પતાકાઓવાળા હાથી-ઓનો બીજ મોટા મોટા હાથીઓ સાથે તુમુલ અને ઘેર સંઘામ યઈ રહ્યો.^{૩૭} ત્યાં પરસ્પર અથડાયેલાં શરીરોના અવયવોવાળા તથા અન્યો-ન્યનું આકર્ષણ કરી રહેલા તે હાથીઓના દંતુ-
પરસ્પર પ્રસારથી ધુમાડા સહિત અગ્નિ

ઉત્પન્ન થતો હતો.^{૩૮} ત્યાં દ્રુકતી પતાકાઓ-વાળા તથા દંતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિવાળા તે હાથીઓ જાણે આકાશમાં ચઢી આવેલા વીજળીના ઝળકારાવાળા મેઘો હોય તેમ દેખાતા હતા.^{૩૯} સામસામા એકબીજાને ઉપાડી ઉપાડીને ફેંટી દેતા, ગર્જના કરતા અને આસપાસ પછ-ડાતા હાથીઓ વડે છવાયેલી તે રણભૂમિ જાણે મેઘોથી છવાયેલું શરદઋતુનું આકાશ હોય તેમ જણાતી હતી.^{૪૦} ત્યાં બાણ, તોમર અને ઋષ્ટિ-ઓના પ્રહારથી માર્યા જતા હાથીઓની ગર્જના-ઓ પ્રલયકાળના મેઘોની ગર્જનાઓ જેવી સંભ-ળાતી હતી.^{૪૧} તોમરોના પ્રહારોથી જખમી થયેલા તથા બાણોથી કપાઈ ગયેલા ઢેટલાક મહાન હાથીઓ ત્યાં ત્રાસ પામી ગયા હતા, તો ઢેટલા-એક હાથીઓ બીજાઓના શબ્દ સાંભળીને જ નાસ-લાગ કરતા હતા.^{૪૨} ત્યારે બીજા ઢેટલાએક હાથીઓ સામા શત્રુપક્ષના હાથીઓના દંતુશળોથી ધાયલ યઈને ઉત્પાતકાળના મેઘોની જેમ વેદનાની ઘેર ચિચિયારીઓ પાડતા હતા.^{૪૩} ત્યાં ઢેટલા-એક મહાન હાથીઓએ પાછા હઠાવી દીધેલા હાથીઓ તીક્ષ્ણ અંકુશોથી પ્રેરાઈને પોતાને હડા-વનારા હાથીઓનો પરાજય કરીને પુનઃ સ્વસ્થાને આવતા હતા.^{૪૪} ઢેટલાએક મહાવતોએ બાણ અને તોમરો વડે મારેલા શત્રુપક્ષના મહાવતો હાથીઓ પરથી પૃથ્વી પર પછડાઈ પડતા હતા અને તેથી તેમના હાથમાંથી હથિયારો અને અંકુશો પણ છૂટી પડતાં હતાં.^{૪૫} વળી મહાવત વિનાના થયેલા ઢેટલાએક હાથીઓ ગર્જના કરીને ચારે બાજુ સામસામા આવી જતા હતા અને વીખરાઈ ગયેલાં વાદળાંની પેઠે પૃથ્વી પર પડતા હતા.^{૪૬} પોતાના પર મરણ પામેલા અથવા હાથમાંથી હથિયાર છૂટી પડી પૃથ્વી પર પડેલા ઢેટલાએક યોદ્ધાઓને જાંચથી લઈ જતા

હાથીઓ બાણે બીજ હાથીઓને એવા અસમર્થ^{૧૭} હોય તેમ, કૃષે તે દિશાઓમાં જવા લાગ્યા હતા.^{૧૭} તે સમયના યુદ્ધમાં તોમર, ઋષ્ટિ અને ક્રૂરસીઓથી ધાયલ થયેલા તથા ધાયલ થતા ઢેટલા એક હાથીઓ કુઃખની ચીસો પાડીને રણભૂમિ પર ઢળી પડતા હતા.^{૧૮} તે હાથીઓનાં પર્વત સમાન શરીરો ચારે બાજુ પૃથ્વી પર પછડાતાં હતાં, તેથી કરીને રણભૂમિ ધ્રુજ ઊડતી હતી તથા ગાજી ઊડતી હતી.^{૧૯} મહાવતો અને પતાકાઓ સહિત મરણ પામેલા તે હાથીઓને લીધે એ રણભૂમિ ચારે બાજુ છવાયેલા પર્વતોની પેઠે શોભતી હતી.^{૨૦} એ રણમાં રથીયોદ્ધાઓએ હાથી પર બેઠેલા મહાવતોને ભક્ષિતનનાં બાણોનો પ્રહાર કર્યો હતો અને તેમનાં દૃઢ ચીરી નાખી તેમને પૃથ્વી પર પાડી દીધા હતા. આથી તેમના હાથમાંથી અકુશો અને તોમરો છટી પડ્યાં હતાં.^{૨૧} વળી નારાયણોથી ધાયલ થયેલા ઢેટલાએક હાથીઓ કૌંચપક્ષીની પેઠે ચીસો પાડતા હતા અને પોતાના તથા પારકા યોદ્ધાઓને છૂંદી નાખી દશે દિશાઓમાં નાસભાગ કરતા હતા. ત્યાં હે રાજન! હાથી, ઘોડા, રથ અને યોદ્ધાઓનાં શરીરના ઢગોથી વ્યાપ્ત થયેલી તે રણભૂમિ માંસ અને લોહીના કાદવવાળી યર્થ ગઈ હતી.^{૨૨, ૨૩} ત્યાં હાથીઓએ દંડશળોથી જાંચકીને ઉછાળેલા મહારથીઓના રથોમાં ઢેટલાએક પેડાંવાળા રથો હતા અને ઢેટલાએક પેડાં વિનાના યર્થ પડ્યા હતા.^{૨૪} રથીયોદ્ધા વિનાના રથો, સવાર વિનાના ઘોડાઓ તથા માર્યા ગયેલા મહાવતોવાળા હાથીઓ ભયાતુર યર્થને દિશાઓમાં મરજીમાં આવે ત્યાં જતા હતા.^{૨૫} તે યુદ્ધ એટલું બધું તુમુલ્ય યર્થ પડ્યું હતું કે, તેમાં કંઈ જ જણાતું ન હતું; અને તેથી જ તે યુદ્ધમાં પિતા પુત્રને મારી નાખતો હતો તથા પુત્ર પિતાને મારી નાખતો હતો.^{૨૬}

સળગતા દાંવાનળથી વ્યાપ્ત થયેલા મહાન વૃક્ષોની પેઠે ઢવળ લાલ રંગના થયેલા યોદ્ધાઓ તે રણભૂમિ પર લોહીના કાદવમાં ધૂંટી સુધી ખૂંચી જતા હતા.^{૨૭} યોદ્ધાઓનાં વસ્ત્રો, ઠવચો, છત્રો અને પતાકાઓ ઢવળ લોહીથી જ છંટાયેલાં દેખાતાં હતાં, તેથી સર્વ સ્થળે લાલ લાલ જ એવામાં આવતું હતું.^{૨૮} આમતેમ પુનરાવૃત્તિ કરી ધૂમતા રથોની નેમિઓ (અધારાઓ) તે રણભૂમિ પર મરણ પામી પડેલા ઘોડાઓ, રથીઓ અને પાળાઓના ઢગોને ચૂરેચૂરા કરી નાખતી હતી.^{૨૯} ત્યાં હાથીઓના સમુદાયરૂપ વેગનાળો, મરણ પામેલા યોદ્ધાઓરૂપ શેવાળવાળો અને રથોના સમૂહોરૂપ ભયંકર ધૂમરીઓવાળો તે સૈન્યરૂપ સાગર અતિશય શોભી રહ્યો હતો.^{૩૦} વિજયરૂપ ધનની ઇચ્છા રાખનારા યોદ્ધાઓરૂપ વહાણવદીઓ તે સૈન્યસાગરમાં પોતાનાં વાહનોરૂપ મોટી નૌકાઓથી પ્રવેશ કરી કૂળી જતા હતા, છતાં પણ તેઓ ગભરાટ પામતા નહોતા.^{૩૧} સુંદર નિશાનવાળા તે યોદ્ધાઓ બાણોની વૃષ્ટિથી ઢકાઈ ગયા હતા; છતાં પણ તેમનામાંનો એક પણ પોતાના મૂળ સ્વરૂપથી બ્રહ્મ યર્થ મોહ પામ્યો ન હતો. (અર્થાત્ કાર્કની પણ મુખ-શોભા જીતરી ગઈ ન હતી.)^{૩૨} એ પ્રમાણે ઘેર સ્વરૂપવાળું તે ભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું; ત્યારે દ્રોણાચાર્ય શત્રુઓને મોહ પમાડી યુધિષ્ઠિર તરફ ધસી જતા હતા.^{૩૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તમોત સંસ્કૃતકવ્યપર્વમાં
‘સૈન્યોનો કચ્છરવાણુ’ નામનો અધ્યાય ૨૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧ મો

આ તે દ્રોણ કે સાક્ષાત્ કાળ ?

॥ સત્ત્વ ઉવાચ ॥

તવો યુધિષ્ઠિરો દ્રોણં દૃષ્ટાન્તિક્ષ્ણપાગતમ્ ।

મહતા શરવર્ષણ પ્રત્યગૃહ્ણાદમીતત્ત્વ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી . દ્રોણાચાર્યને

સભગ પોતાની પાસે આવેલા જોઈને યુધિષ્ઠિ-
રાજ મોટી બાણવૃષ્ટિ કરી નિર્ભયની પેઠે તેમની
સામા થયા. જમ મહાન ગજવરને પકડવા
આવેલા સિંહને જોઈ બીજા હાથીઓ ઢાલાહલ
કરી મૂકે, તેમ યુધિષ્ઠિરને પકડવા આવેલા દ્રોણ-
આર્યને જોઈને યુધિષ્ઠિરના સૈન્યના યોદ્ધાઓએ
ઢાલાહલ કરી મૂક્યો.^{૧૨} દ્રોણને જોઈને સત્ય-
પરાક્રમવાળો શૂરો સત્યજિત્ પણ યુધિષ્ઠિરનું
રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી આચાર્યની સામે ધસી
ગયો.^{૧૩} તે સમયે તે દ્રોણાચાર્ય અને સત્યજિત્
એ બન્ને મહાબળિયાઓ ઈંદ્ર અને બલિરાજની
પેઠે તે સૈન્યને બળભળાવી દઈને યુદ્ધ કરવા
લાગ્યા.^{૧૪} ત્યાં પરમ અક્ષવિદ્યાને દર્શાવતા,
સત્યપરાક્રમવાળા મહાધનુર્ધર સત્યજિતે તીક્ષ્ણ
અગ્રભાગવાળાં બાણો મૂકીને દ્રોણાચાર્યને વીંધી
નાખ્યા.^{૧૫} વળી તેણે એમના સારથિને સાક્ષાત્
ઠાળ જતાં સર્પ સરખાં ઝેરી પાંચ બાણો માર્યાં,
એટલે તે સારથિ મૂરછાંવશ થયો.^{૧૬} પછી એક-
દમ બીજાં દશ બાણો મૂકીને એણે તેમના
ઘોડાઓને પણ વીંધી નાખ્યા. એટલું જ નહિ,
પણ તેણે કોયપૂર્વક બીજાં દશ દશ બાણો
મૂકીને તેમના પૃથ્વરક્ષકને તથા સારથિને પણ
વીંધી નાખ્યા.^{૧૭} વળી મંડલાકારે ક્રીને સેનાના
મોખરામાં ધૂમી રહેલા એ સત્યજિતે ક્રોધ કરીને
શત્રુસંહર્તા દ્રોણના દ્વજને પણ છેદી નાખ્યો.^{૧૮}
યુદ્ધમાં તે શત્રુના આ ચરિત્રને જોઈને શત્રુદમન
દ્રોણાચાર્યે મનમાં સમયને યોગ્ય વિચાર કર્યો.
(‘હે આને તો મારવો જ પડશે.’)^{૧૯} પછી
આચાર્યે મનને, ભેદી નાખનારાં દશ તીક્ષ્ણ
બાણોથી સત્યજિતને વીંધી નાખ્યો અને તુરંત જ
બાણ સહિત તેના ધનુષ્યના કકડા કરી નાખ્યા.^{૨૦}
પણ હે રાજન! તે પ્રતાપી સત્યજિતે તત્કાળ
બીજું ધનુષ્ય હડાવ્યું અને કંકપક્ષીનાં પીંછાં

વાળાં ત્રીસ બાણો મૂકીને દ્રોણને પ્રહાર કર્યો.^{૨૧}
એ રીતે ત્યારે યુદ્ધમાં સત્યજિત્ બાણે દ્રોણા-
ચાર્યને ગળી જતો હોય તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો
હતો. એ જોઈને પાંચાલવંશના વૃક તીક્ષ્ણ સેા
બાણોનો પ્રહાર કરી દ્રોણને દૂભવી નાખ્યા.^{૨૨}
હે રાજન! એ પ્રમાણે મહારથી દ્રોણને યુદ્ધમાં
બાણો વડે ઢંકાઈ ગયેલા જોઈને પાંડવો હર્ષની
કિકિયારીઓ કરવા લાગ્યા અને પોતાનાં વજ્રોને
હડાડવા લાગ્યા.^{૨૩} વળી હે રાજન! પરમ
દોષાયમાન થયેલા બળવાન વૃકે દ્રોણાચાર્યને
છાતીમાં સાઠ બાણોનો પ્રહાર કર્યો, તે ધણું
આશ્ચર્ય જન્મ્યું થયું હતું.^{૨૪} એ રીતે બાણવૃષ્ટિથી
ઢંકાઈ ગયેલા મહારથી અને મહાવેગવાન દ્રોણા
ચાર્યે ક્રોધથી ડોળા ફાડીને વેગ વધારી મૂક્યો.^{૨૫}
ત્યારે દ્રોણે સત્યજિતનું તથા વૃકનું ધનુષ્ય કાપી
નાખીને બીજાં છ બાણો વડે સારથિ અને
ઘોડા સહિત વૃકને હણી નાખ્યો.^{૨૬} એટલે પછી
સત્યજિતે ઘણા વેગવાળું બીજું ધનુષ્ય લીધું
અને બાણો મૂકીને દ્રોણાચાર્યને અને તેમના
સારથિ, ઘોડા તેમ જ દ્વજને વીંધી નાખ્યા.^{૨૭}
એ પ્રમાણે તે યુદ્ધમાં પાંચાલવંશના તે સત્ય-
જિતે દ્રોણાચાર્યને અત્યંત પીડિત કર્યો, તે
આચાર્યથી સહ્યું ગયું નહિ. તેથી સત્યજિતને
નાશ કરવા માટે તેમણે સત્તર બાણો છોડવા
માંડ્યાં.^{૨૮} આચાર્યે હજારો બાણો વરસાવીને
સત્યજિતના ઘોડાઓને, દ્વજને, ધનુષ્યમુદિને,
પૃથ્વરક્ષકને અને સારથિને છાઈ દીધો.^{૨૯} વળી તે
વારંવાર તેના ધનુષ્યને છેદી નાખવા લાગ્યા.
આમ છતાં પરમ અમરુશણ સત્યજિત્ લાલ
રંગના ઘોડાવાળા તે આચાર્યની સામે લડી જ
રહ્યો હતો. આમ તે મહાસંઘ્રામમાં સત્યજિતને
અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો જોઈને આચાર્યે અર્ચંચંદ્રા-
કાર બાણ મૂકી તે મહાત્માનું મસ્તક કાપી નાખ્યું.

પાંચાલોનો શ્રેષ્ઠ મહારથી સન્યજિત્ આમ ન્યારે
યુદ્ધમાં માર્યો ગયો, ત્યારે દ્રોણથી ત્રાસ પામેલો
યુધિષ્ઠિરાજ થોડા દોડાવીને ત્યાંથી નાસ્તી
ગયો.^{૨૦-૨૨} તેવામાં યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરવા
ઇચ્છતા પાંચાલો, દેકયો, મત્સ્યો, વેદિઓ,
કાશ્યો અને દાસલો દ્રોણાચાર્યને ઝેરને ધરી
આવ્યા.^{૨૩} પણ અગ્નિ જેમ રૂના ઢગનો નાશ
કરે, તેમ શત્રુઓના સમુદાયનો સંહાર કરનારા
તે આચાર્ય યુધિષ્ઠિરને પકડવાની ઇચ્છાથી એ
સૈન્યોનો સંહાર કરવા લાગ્યા.^{૨૪} એ રીતે તેમને
વારંવાર સૈન્યોનો ધાણ કાઢતા ઝેરને, વિરાટ
રાજનો નાનો બાઈ શતાનીક ત્યાં ચડી આવ્યો.
ત્યાં આવી, સૂર્યનાં કિરણો જેવાં ચક્રચક્રતાં અને
સરાણુ પર ધસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં છ બાણો
વડે તેણે સારયિ તથા થોડા સાથેના દ્રોણને
વીંધી નાખ્યા અને અત્યંત ગર્જના કરી મૂઝી.
આમ કુહર કામ કરી બતાવવાની ઇચ્છાથી
ભયંકર પરાક્રમ કરી રહેલા તે શતાનીકે સેંકડો
બાણો વડે મહારથી દ્રોણને ઢાંધી દીધા.^{૨૫-૨૭}
ત્યાં તો આચાર્ય અતિશય ગર્જના કરી રહેલા
તે શતાનીકના કુંડળસહિત મસ્તકને હુરજતિના
બાણ વડે ધડથી જુદું પાડી દીધું. આ ઝેરને
સર્વ મત્સ્યયોદ્ધાઓ ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યા.^{૨૮} એ
રીતે મત્સ્યયોદ્ધાઓ પર વિજય મેળવીને દ્રોણ-
ચાર્યે ચેદી, કશ્ય, દેકય, પાંચાલ, સંજય અને
પાંડવયોદ્ધાઓને પણ વારંવાર જીતવા માંડ્યા.^{૨૯}
વનને બાળી રહેલા અગ્નિને ઝેરને જેમ વનચરો
કંપી ઊઠે, તેમ ક્રોધાયમાન થઈ સૈન્યોનો સંહાર
કરી રહેલા એ વીર દ્રોણને ઝેરને સંજયયોદ્ધા-
ઓ કંપી ઊઠ્યા.^{૩૦} હાથમાં ઉત્તમ ધનુષ્ય લઈને
ઝપાટામેર બાણો છોડતા અને એમ શત્રુઓનો
સંહાર કરી રહેલા તે આચાર્યની પ્રત્યંચનો
ટંકાર સર્વ દિશાઓમાં સંભળાતો હતો.^{૩૧}

તેમનાં બાણોએ હાથી, ઘોડા, પાળા, રથી અને
હાથીસનારોનો દાટ વાળી દીધો હતો; કારણ કે
તેઓ ચાલાક હાથવાળા આચાર્ય પાસેથી છૂટીને
ધણાં ભયંકર યઈ જતાં હતાં.^{૩૨} શ્રીમન્મતુના
અંતમાં અતિશય ગર્જના કરતો મેઘ જેમ વાયુ-
ના ઝપાટા સાથે પથ્થર સમાન વૃષ્ટિ કરે છે, તેમ
શત્રુઓને ભય ઉપજાવતા તે આચાર્ય બાણોની
વૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા.^{૩૩} પોતાના મિત્રોને અભય
અપાવતા તે મહાધનુર્ધર, બળવાન અને શરવીર
આચાર્યે પાંડવસૈન્યને બળભગાવી મૂઝીને સર્વ
દિશામાં ધૂમવા માંડ્યું.^{૩૪} અમિત તેજવાળા તે
દ્રોણાચાર્યનું સુવર્ણથી મહેલું ધનુષ્ય વાદળમાં
ઝગકતી વીજળીની પેઠે સર્વ દિશાઓમાં અમારા
જેવામાં આવતું હતું.^{૩૫} હે ભારત ! યુદ્ધમાં તે
એટલા બધા જોસથી ધૂમી રહ્યા હતા કે તેથી
તેમના ધ્વજ પર હિમાલયના શિખર સમાન
આકારવાળી સુંદર વેદિકા અમારા જેવામાં
આવતી હતી.^{૩૬} દેવદાનવોથી પૂજયેલા વિધ્યુએ
જેમ પૂર્વકાળમાં દેવોનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું
હતું, તેમ દ્રોણાચાર્યે ત્યારે પાંડવસૈન્યનું મહા-
નિકંદન કાઢી નાખ્યું હતું.^{૩૭} શરવીર, સત્ય
વાણીવાળા, બુદ્ધિમાન, બળવાન, સત્યપરાક્રમી
અને મહાપ્રતાપી તે દ્રોણાચાર્યે તે રણભૂમિ
પર બીકણેને ત્રાસ ઉપજાવે તેવી ભયંકર નદી
ચલાવી મૂઝી હતી. તે નદી પ્રલયકાળ સમાન રોદ્ર
હતી, કવચોરૂપ તરંગવાળી હતી, ધન્યોરૂપ
ધૂમરીઓવાળી હતી, મનુષ્યોરૂપ કાંડાઓને તોડી
પાડનારી હતી, હાથી અને ઘોડાઓરૂપ મોટા
ઝૂડોવાળી હતી અને તલવારોરૂપ માછલાંવાળી
હતી. તે તરતી કંઠણ હતી, વીરપુરોવાનાં હાડકાં-
રૂપ રેતીવાળી હતી, મહાભયંકર હતી અને
ભેરી, મુરજ આદિ વાદ્યોરૂપ કાયબાઓવાળી
હતી. તે દાહ અને કવચોરૂપ નાનાં હોડકાંવાળી

હતી અને ઠેસરૂપ શેવાળ તથા લીલા ધાસના બેટવાળી હતી. તે બાણેરૂપ પ્રવાહવાળી, ધનુષ્ય-રૂપ ઝરણવાળી અને જીભજોરૂપ સર્પોવાળી હતી. તે રણભૂમિ ઉપર વહેતી હતી, તીવ્ર હતી અને કૌરવો તથા સૃજ્યોને તાણી જતી હતી. તે નદીમાં મનુષ્યોનાં મસ્તકોરૂપ પથ્થર હતા, શક્તિજોરૂપ માછલાં હતાં, ગદાજોરૂપ તરાપા હતા, પાઘડીજો તથા વસ્ત્રોરૂપ ફીણ હતાં અને વીખરાઈ પડેલાં આંતરકાંરૂપ સર્પો હતા. તે નદી વીરપુરજોને ધસડી જતી હતી, માંસ અને લોહીના કાદવવાળી હતી અને મહા-ઉચ્ચ હતી. તેમાં હાથીજોરૂપ મોટા ઝૂંડો હતા અને ધનજોરૂપ મોટાં વૃક્ષો હતાં. ક્ષત્રિ-જોને હુઆડનારી, કૂર યોદ્ધાજોનાં શબોથી ભરેલી, ઘોડેસવારોરૂપ મગરમચ્છવાળી, જીતરી ન શકાય તેવી, કાળ સન્ધુખ જનારી અને રાક્ષસો-નાં ટાળાંથી, સેવાયેલી તે નદી કૃતરાં, શિયાળવાં વગેરે માંસાહારી પ્રાણીઓથી ભભરાતી હતી. તે ચારે બાજુ મહાભયંકર રાક્ષસોને આશ્રયરૂપ થઈ પડી હતી.^{૩૮-૪૫} એ રીતે સાક્ષાત્ કાળની પેઠે સૈન્યોનો નાશ કરી રહેલા તે મહારથી આચાર્ય પર યુધિષ્ઠિર વગેરે યોદ્ધાઓ ચોતરફથી ચડી આવ્યા.^{૪૬} તે શરવીરોએ એકત્ર થઈને તેમને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા, તેથી જીવનને તપાવી રહેલો સૂર્ય ચારે બાજુ ઠિરણથી ઘેરાયેલો હોય તેમ તે શોભના લાગ્યા.^{૪૭} તે સમયે તમારા પક્ષના રાજાઓ અને રાજપુત્રો પણ આયુધો ઉગ્રામીને તે રક્ષા મહાધનુર્ધર આચાર્યનું રક્ષણ કરવા માટે તેમની ચારે બાજુ વીંટળાઈ ગયા.^{૪૮} પછી શિષ્ય-ડીએ દ્રોણાચાર્યને નમેલાં પર્વવાળાં પાંચ બાણો-નો, ક્ષત્રવર્મોએ વીસ બાણોનો, વસુદેવે પાંચ બાણોનો, હતભૌજએ ત્રણ બાણોનો, ક્ષત્રદેવે સાત બાણોનો, સાત્યકિએ સો બાણોનો, યુધામન્યુએ

સાઠ બાણોનો, યુધિષ્ઠિરે બાર બાણોનો, ધૃષ્ટદ્યુમે દશ બાણોનો અને ચૈકિતાને ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૪૯-૫૧} એટલે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા દ્રોણાચાર્યે મહોન્મત્ત હાથીની પેઠે રથીઓના સૈન્યનું ઉલ્લ-ધન કરીને દંઢસેનને રણમાં ઢોળી પાડ્યો.^{૫૨} પછી નિર્ભયની પેઠે તે એકદમ યુધિષ્ઠિરરાજ પાસે પહોંચી ગયા અને ત્યાં તેમણે યુદ્ધ કરી રહેલા ક્ષેમરાજને નવ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. એથી તે મરણ પામી રથ પરથી પડી ગયો.^{૫૩} વળી સર્વ સૈન્યના મૃત્યુમાં આવીને સર્વ દિશાઓમાં ધૂમી રહેલા તે આચાર્ય તે સમયે જાણતા બીજાઓનું રક્ષણ કરતા હતા, પણ તેમને પોતાને બીજાઓના રક્ષણની જરૂર ન હતી.^{૫૪} પછી તેમણે શિષ્યડી-ને બાર બાણોથી તથા હતભૌજને વીસ બાણોથી પ્રહાર કર્યો અને એક ભદ્રસબાણથી તેમણે વસુ-દાનને ચમલોકમાં મોકલી દીધો.^{૫૫} વળી ક્ષત્ર-વર્મોને એથી બાણોથી તથા સુદક્ષિણને છવીસ બાણોથી વીંધી નાખી તેમણે એક ભદ્રસબાણનો પ્રહાર કરી ક્ષત્રદેવને રથની બેઠક પરથી ગમડાવી પાડ્યો.^{૫૬} પછી યુધામન્યુને ચોસઠ બાણોથી તથા સાત્યકિને ત્રીસ બાણોથી વીંધી નાખીને દ્રોણાચાર્યે સત્વર યુધિષ્ઠિર સામે ધસારો કર્યો.^{૫૭} તે વેળા રાજશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ઝડપી ઘોડાઓને ઢોડાવી પોતાના યુર પાસેથી નાસી ગયા, એટલે તુરત જ પાંચાલોને નામનો વીર યોદ્ધો દ્રોણ સામે આવી જીતો રહ્યો.^{૫૮} પણ દ્રોણાચાર્યે તેને ધનુષ્ય, ઘોડા અને સારથિ સહિત મારી નાખ્યો. એટલે તે મરણ પામી આકાશમાંથી ખરતા તારાની પેઠે રથ પરથી રણભૂમિ પર ઢળી પડ્યો.^{૫૯} આમ પાંચાલોનો તે યશસ્વી રાજપુત્ર ન્યારે માર્યો ગયો, ત્યારે તે રથને 'દ્રોણને મારો, દ્રોણને મારો.' એવો મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો.^{૬૦} ત્યારે પાંચાલો, મત્યો અને ઢકયો અત્યંત દોષાયમાન થઈ ગયા, પણ

બળવાન દ્રોણાચાર્યે તે સર્વ પાંડવ-સંજય યોદ્ધાઓને ગભરાવી દીધા.^{૧૧} વળી કૌરવોથી વીંટાચેલા દ્રોણાચાર્યે તે યુદ્ધમાં સાત્યકિ, ચેકિતાન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યંડી, વાધંક્ષેમિ, ચૈત્રસેનિ, સેનાબિંદુ અને સુવર્ચસ, આ સૌ યોદ્ધાઓને તેમ જ બુદ્ધ બુદ્ધ દેશના રાજાઓ એવા બીજા અનેક યોદ્ધાઓને જીતી લીધા.^{૧૨, ૧૩} હે રાજન! એ પ્રમાણે તે મહારણમાં જય મેળવીને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ ચારે બાજુ નાસભાગ કરતા પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓના સંહાર કરવા મંડી પડ્યા.^{૧૪} હે ભારત ! મહાત્મા દ્રોણ એ રીતે જ્યારે સંહાર કરી રહ્યા હતા, ત્યારે ઇંદ્રથી સંહારાતા દાનવોની પેઠે પાંચાલ, કેકય અને મત્સ્યયોદ્ધાઓ ધ્રુજ રહ્યા હતા.^{૧૫}

ઈતિ શ્રીમદભારતમાં દ્રોણપર્વતીર્થત સંસારવૃક્ષપર્વમાં
'દ્રોણનું યુદ્ધ' નામના અધ્યાય ૨૨મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨મો

કર્ણ અને દુર્યોધનની વાતચીત

॥ છત્રાચ્છ ડગલ ॥

મારદ્વાજેન મમેપુ પાંડવેપુ મહામૃધે ।

પાંચાલેષુ ચ સર્વેષુ કશ્ચિદન્વોઽમ્પવર્તત ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! તે મહાન યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય પાંડવોના સૈન્યમાં ભંગાણ પાડ્યું, તે વખતે બીજા કયો પુરુષ તેમની સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો ?^૧ બધા ભલે નાસી બચ, છતાં પણ જે પુરુષ ક્ષત્રિયોના યશ કરનારી, કાયર પુરુષોએ નહિ સેવેલી અને મહાન પુરુષોએ સેવેલી આર્યબુદ્ધિના આશ્રય કરીને યુદ્ધમાંથી પાછા ન હોય, તે શર પુરુષ વીરનરમાં સુખ્ય છે. અહો ! ઘણી આશ્ચર્યની વાત છે કે, એ પાંડવસૈન્યમાં તેવો કોઈ પણ પુરુષ નહોતો કે જે દ્રોણાચાર્યને ઇમેલા જેઈ ત્યાંથી પાછા ન હોય.^{૨, ૩} હે સંજય ! બગાસાં ખાતા વાધના જેવા, મદગળતા માતંગ જેવા, પ્રાણોને હાથમાં રાખીને પણ યુદ્ધમાં સંજય

રહેનારા, તરહતરહતાં યુદ્ધ કરનારા, મહાન ધનુર્ધારી, પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સમા, શત્રુઓનો બચ વધારનારા, કૃત્તણ, સત્યમાં આસક્ત અને દુર્યોધનનું હિત ઇચ્છનારા એ શરવીર દ્રોણાચાર્યને તે સૈન્યમાં ઇમેલા જેઈને કયા કયા શરવીર પુરુષો યુદ્ધ કરવા પાછા ફર્યા ? આ તું મને કહે.^{૪-૬}

સંજય બોલ્યો : સિંધુ નદીના મહાવેગમાં જેમ વહાણો વેગમાં તણાઈ બચ છે, તેમ દ્રોણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં અને તત્કાળ પ્રાણોના નાશ કરનારાં બાણોના વેગથી પાંચાલો, પાંડવો, મત્સ્યો, ચેદિ, સંજયો અને કેકયયોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં અક્ષિત થઈ તણાવા લાગ્યા. એ જેઈને કૌરવો સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને અનેક પ્રકારનાં વાદિનો વગાડવા લાગ્યા. વળી તેઓ શત્રુઓના રથ, હાથી અને પાળાઓને ચારે બાજુથી સારી રીતે રોકવા લાગ્યા.^{૭-૮} એ વેળા, સૈન્યના મધ્યમાં રહેલો તથા પોતાના નિશ્વાસુ માણસોથી વીંટાચેલો રાજા દુર્યોધન તેમને જેઈને હર્ષમાં આવી ગયો અને મંદહાસ્ય કરી કર્ણને આમ કહેવા લાગ્યો.^{૧૦}

દુર્યોધન બોલ્યો : હે રાધાપુત્ર ! તું જો તો ખરો ! આ પાંચાલયોદ્ધાઓને દ્રોણાચાર્યનાં બાણોએ કેવા હાંધી કાઢ્યા છે ! સિંહ જેમ વનના મૃગોને ત્રાસ પમાડે, તેમ દહ ધનુષ્યવાળા દ્રોણે તેઓને ત્રાસ પમાડ્યો છે.^{૧૧} મહાન વાયુ જેમ વૃક્ષોને ભાંગી નાખે છે, તેમ દ્રોણાચાર્યે તેમને ભાંગી નાખ્યા છે. તેથી તેઓ કદી પણ પુનઃ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરશે નહિ, એમ હું માતું છું.^{૧૨} મહાત્મા દ્રોણે સોનેરી મોઢિયાંવાળાં બાણોથી તેમને ચેટલા બધા પીડી નાખ્યા છે કે, તેથી તેઓ આકુળબ્યાકુળ થઈ અનેક માર્ગે નાસાનાસ કરે છે.^{૧૩} વળી કૌરવોએ તથા મહાત્મા દ્રોણાચાર્યે ઘેરી લીધેલા આ પાંચાલયોદ્ધાઓ તથા બીજાઓ પણ આગથી ઘેરાયેલાં હાથીઓની પેઠે ટોળાં વળી

ગાળાકારે ઊભા છે.^{૧૪} ખરેખર, તેઓ આ સમયે શ્રમરોની પેઠે આચાર્યનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી વ્યાપ્ત થયા છે અને તેથી જ નારી જવા તત્પર થઈ એકબીજાની બાજુમાં ભરાઈ રહ્યા છે.^{૧૫} હે કર્ણ ! જે તો ખરે ! આ મહાક્રોધી ભીમસેન પોતાના રક્ષક-પાંડવ તથા સંજયચોદ્ધાઓ વિનાનો એકલો થઈ ઊભો છે. મારા યોદ્ધાઓ તેને ચારે બાજુથી ઘેરી વળ્યા છે. આ ઝેરને મને ઘણું જ આનંદ થાય છે.^{૧૬} અવશ્ય આજ આ પાંડુપુત્ર કુર્ણુદિ ભીમસેન, સુમત્ર લોકને દ્રોણમય હેખે છે અને રાજ્ય તથા જીવિતથી નિરાશ થઈ ગયો છે.^{૧૭}

કર્ણ, બોલ્યો : હે પુરુષવ્યાધ્ર ! આ મહા-બાહુ ભીમસેન ન્યાં સુધી જીવતો છે, સાં સુધી તે કદી પણ યુદ્ધનો ત્યાગ કરે તેમ નથી; તેમ જ આ સિંહનાદોને સહી લેશે નહિ.^{૧૮} વળી પાંડવો યુદ્ધમાંથી પાછા હડે, એમ હું તો માનતો જ નથી; કારણ કે તેઓ શૂરા, બળવાન, અસ્ત્રકુશળ અને યુદ્ધ કરવામાં મદોન્મત્ત છે.^{૧૯} વળી ઊર, અગ્નિ, જુગાર અને વનવાસ વગેરે કુખ્યોતું રમરણ કરી રહેલા એ પાંડવો યુદ્ધનો કદી પણ ત્યાગ કરશે નહિ, એમ હું નિશ્ચય માતું છું.^{૨૦} મહાન જીજ્ઞાસુ તથા અમાપ તેજવાળો આ કુંતાપુત્ર ભીમસેન ન્યારે યુદ્ધ કરવા મચી પડશે, ત્યારે આપણા સારા સારા મહારથીઓને મારી નાખશે.^{૨૧} વળી તે વેળા એ ભીમસેન તલવાર, ધનુષ્ય, શક્તિ, ઘોડા, હાથી, પાળા, રથ અને છેવટે લોહાની લાકડીઓથી પણ આપણા સૈન્ય-માં અસંખ્ય યોદ્ધાઓનો સંહાર કરશે.^{૨૨} સાત્યકિ વગેરે મહારથીઓ તથા પાંચાલ, કેકય, મત્સ્ય તથા ત્રિશેષે કરીને શરા, બળવાન અને પરાક્રમી એવા પાંડવમહારથીઓ તે ભીમસેનને અનુસરે છે. ઢાપાયમાન થયેલા ભીમસેન ન્યારે પ્રેરણા કરશે, ત્યારે તેઓ પણ આપણા સૈન્યનો સંહાર

કરી નાખશે.^{૨૩, ૨૪} જે વાદળો જેમ સૂર્યની રક્ષા કરે છે, તેમ તેઓ પણ અત્યારે ભીમનું રક્ષણ કરી રહ્યા છે અને ચોતરફથી દ્રોણાચાર્ય સામા ચડી રહ્યા છે.^{૨૫} જે આપણા તરફથી રક્ષા કરવામાં નહિ આવે, તો મરણ પામવા ઇચ્છતાં પતંગિયાં જેમ દીવાને અસ્થિર કરી મૂકે છે, તેમ એકત્ર થયેલા તેઓ નિયમિત વ્રતવાળા દ્રોણને ગમરાવી નાખશે.^{૨૬} ખરેખર, તેઓ બધા અસ્ત્ર-કુશળ છે અને દ્રોણ જવાને પણ અટકાવવાને પૂરા છે. માટે હું માતું છું કે, આ સમયે દ્રોણના પર મોટા બોલે આવી-પડ્યો છે.^{૨૭} માટે ચાલો, આપણે બંન્ના ન્યાં દ્રોણ ઊભા છે, ત્યાં ઝટ જઈ પહોંચીએ; એટલે વરુઓ જેમ મોટા હાથીને ન મારી બચ, તેમ તેઓ નિયમિત વ્રતવાળા દ્રોણને ન મારી બચ.^{૨૮}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! કર્ણનું એ વચન સાંભળીને રાજ કુર્યોધન પોતાના ભાઈઓ સાથે ન્યાં આગળ દ્રોણાચાર્યનો રથ હતો ત્યાં જઈ પહોંચ્યો.^{૨૯} ત્યાં તો દ્રોણાચાર્યને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી અનેક પ્રકારના રંગવાળા ઘોડાઓ પર ચડી આવેલા પાંડવોનો મહાન દોલાહલ મચી રહ્યો હતો.^{૩૦}

હવે શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વનાં તર્જન સરામકવચપર્વમાં 'દ્રોણ' શબ્દ નાખતો અપ્રમાણ ૨૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩ મો

ઘોડા, દેવજ આદિનું વર્ણન

॥ યત્રાદૃ ડવાલ ॥

સર્વેપામેવ મે વૃદ્ધિ રચચિદ્ધાનિ સંજય ।

યે દ્રોણમમ્પવતેન્ત કુદ્ધા મીમપુરોગમાઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! ભીમસેન વગેરે જ યોદ્ધાઓ ક્રોધાયમાન થઈ દ્રોણ પર ચડી આવ્યા હતા, તે બાના રથોતું, ઘોડાઓનું તથા ધન્યોતું તું મારી પાસે વર્ણન કર.^૧

સંજય બોલ્યો : ભીમસેન ન્યારે રીંછના
જેવા રંગવાળા ધોડાઓ દોડાવીને દ્રોણ પર ચડી
આવ્યો, ત્યારે તે જોઈને રૂપેરી રંગના ધોડાઓ-
વાળો શરનીર સાત્યકિ પણ ત્યાં ચડી આવ્યો.^૧
ત્યારે દુરાધર્મ યુધામન્યુ ક્રોધાવિષ્ટ થઈને પોતે જ
પોતાના કાખરચીતરા રંગના ધોડાઓને ધણી ઝડપ-
થી દોડાવતો દોડાવતો દ્રોણના રથ સામે આવી
પહોંચ્યો.^૨ ત્યારે કમ્પૂતરના રંગના તથા સુવર્ણના
અલંકારવાળા તેમ જ ઘણી ઉતાવળી ચાલના
ધોડાઓ લઈને પાંચાલરાજનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ
ત્યાં ચડી આવ્યો હતો.^૩ ત્યારે પોતાના પિતાનું
રક્ષણ કરવા ઇચ્છતો, નિયમિત વ્રતવાળો ક્ષત્ર-
ધર્મી પણ પોતાના પિતાને ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધિનો લાભ
થાય એમ ઇચ્છીને લાલ કમળ જેવા રંગના
ધોડાઓને લઈ ત્યાં ધાઈ આવ્યો હતો.^૪ ત્યારે
શિખંડીનો પુત્ર ક્ષત્રદેવ કમળનાં પાંદડાં સમાન
રંગવાળા, નિર્મળ નેત્રવાળા અને સારી રીતે
શણગારેલા ધોડાઓને પોતે જાતે જ દોડાવતો
ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો.^૫ ત્યારે કાંચોજદેશમાં
ઉત્પન્ન થયેલા તથા પોપટનાં પીછાં સમાન રંગ-
વાળા મુંદર ધોડાઓ રથમાં બેઠેલા નકુલને વહેતા
વહેતા તમારા પક્ષના ચોદ્ધાઓ સામે ધસી આવ્યા.^૬
ત્યારે દે ભારત ! મેઘ સમાન રથામ રંગના
ધોડાઓ ઉત્તમોજને વહેતા હતા. એ ઉત્તમોજ
ક્રોધાયમાન થયેલા અસહ્ય દ્રોણાચાર્યનું લક્ષ્ય
કરીને યુદ્ધ માટે આવ્યો હતો.^૭ ત્યારે તેતર
સમાન કાખરા રંગના વાયુ સમાન વેગવાળા
ધોડાઓ ઉગામેલા આયુધવાળા સહદેવને એ તુચ્છ
યુદ્ધમાં વહી રહ્યા હતા.^૮ હાથીદાંત જેવા ધોળા
રંગના, કાળા વાળવાળા અને વાયુ સમાન
વેગવાળા ધોડાઓએ ત્યારે પુરુષવ્યાઘ્ર યુધિષ્ઠિ-
રાજને એ યુદ્ધમાં લાખલ કર્યા હતા.^૯ ત્યારે તે
યુધિષ્ઠિરાજની પાછળ, સોનેરી ઉત્તમ ગૂંઘોથી

ઢંકાયેલા તથા વેગમાં વાયુ સમા ધોડાઓને લઈને
સર્વ સૈન્યો પણ યુદ્ધ માટે ચડી આવ્યાં હતાં.^{૧૦}
વળી રાત્ર યુધિષ્ઠિર પછી તુરત જ પાંચાલદેશનો
રાત્ર દ્રુપદ હતો. તે સુવર્ણમય છત્રવાળો હતો
અને સર્વના રક્ષણ તોળે રહ્યો હતો.^{૧૧} લલાટના
મધ્યમાં રહેલા ધોળા રંગના ચાંદલાવાળા તથા
યુદ્ધમાં સર્વ જાતના શબ્દોને સહન કરનારા
ધોડાઓથી યુક્ત તે મહાધનુર્ધર દ્રુપદરાજ શાંત
ભયવાળો થઈને રાત્રજોના મધ્યભાગમાં રહ્યો
હતો.^{૧૨} તેની પાછળ સર્વ મહાદ્રથીઓ સાથે
વિરાટરાજ સત્તર ચાલતો હતો અને તેની પાછળ
ઢક્યકુમારો, શિખંડી અને ધૃષ્ટકેતુ પોતપોતાનાં
સૈન્યોથી વીંટાઈને ચાલતા હતા.^{૧૩} શત્રુઓનો
સંહાર કરનારા એ વિરાટરાજના ધોડાઓ પાટલિ-
લતાના પુષ્પ સમાન (ચુલામ સમાન) રંગવાળા
હતા. તેઓ તેને રણભૂમિ પર લઈ જતા હતા
અને ઘણા સુશોભિત દેખાતા હતા. ત્યારે હળદર
સમાન રંગવાળા, સુવર્ણની માળાવાળા અને
વેગવાન જેવા ધોડાઓ વિરાટરાજના પુત્ર ઉત્તરને
સત્તર લઈ જતા હતા. વળી સુવર્ણ સમાન
કાંતિવાળા, લાલ ધનવાળા, સુવર્ણની માળા-
વાળા અને યુદ્ધમાં કુશળ જેવા પાંચેય ઢક્ય-
ભાઈઓ ઇંદ્રોગપ શ્રીડા જેવા લાલ રંગના ધોડાઓ
દોડાવી તથા કવચ ધારણ કરી, ત્યાં વરસતા
મેઘોની પેઠે રણભૂમિ પર દેખાતા હતા. ત્યાં
તુંબુરુએ આપેલાં માટીનાં કાચાં વાસણ સમાન
જૂખરા રંગના દિવ્ય ધોડાઓ અમિત તેજવાળા
પાંચાલપુત્ર શિખંડીને રણભૂમિ તરફ જાંચકી
જતા હતા. ત્યારે પાંચાલોના ખાર હજાર મહા-
રથીઓ પણ તે યુદ્ધમાં આવ્યા હતા. તેમાંથી છ
હજાર તો શિખંડીની પાછળ ચાલતા હતા. ત્યાં
દે રાજન્ ! શિશુપાલના પુરુષોમાં સિંહ સમા પુત્રને
સારંગ નામના મૃગ જેવા શરીરે નિશાનવાળા

ઘોડાઓ રમતમાં ને રમતમાં યુદ્ધભૂમિ પર લઈ જતા હતા. વળી અતિશય બળથી હૃદય પામેલો, ચેદિમાં શ્રેષ્ઠ અને દુર્બળ એવો રાજા ધૃષ્ટકેતુ કાશ્યોજ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા કાપરચીતરા રંગના ઘોડાઓ લઈને યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો હતો. ત્યાં ઠેકચદેશના સુકુમાર બૃહદ્વાજ રાજાને સિંધુદેશના પરાજના હુમાડા જેવા ભૂરા રંગના ઉત્તમ ઘોડાઓ રણમાં સત્વર ઊંચણી જતા હતા. વળી સુંદર આંખોવાળા, કમળ સમાન રંગવાળા, બાહ્યલિક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને સારી રીતે શણગારેલા ઘોડાઓ શિખંડીના શૂરા પુત્ર ઋક્ષદેવને રણભૂમિ પર લઈ જતા હતા. ત્યારે સુવર્ણના અલંકારોથી ઢંકાયેલા અને ઘોળા તથા પીળા રંગના ઢગવાયેલા ઘોડાઓ શત્રુઓનું દમન કરનાર સેનામિત્ર રાજાને યુદ્ધ માટે લઈ જતા હતા. વળી ઘોળી કેશવાળી તથા રૂંવાળા તેમ જ આમડી, ગુહસ્થાન, નેત્ર, હોડ તથા ખરીના ભાગમાં કાળા રંગના અને તેથી જ ક્રૌંચપક્ષી જેવા વર્ણવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ ત્યાં કાશીરાજ અભિભૂતા સુકુમાર, યુવાન અને મહારથી પુત્રને રણભૂમિ પર લાવતા હતા. હે રાજા! ઘોળા રંગના, કાળી ઠોકવાળા, મન સમાન વેગવાળા અને હાંકનારની ઇચ્છાને અનુસરનારા ઘોડાઓ રાજપુત્ર પ્રતિવિંધ્યને યુદ્ધભૂમિ પર લઈ જતા હતા.^{૧૫-૨૭} અર્જુનને જે સુતસોમ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો, તેને અડદના પુષ્પ સમાન ગુરુ ઘોળા તથા પીળા રંગના ઘોડાઓ રણભૂમિ પર લઈ જતા હતા.^{૨૮} તે હજારો ચંદ્ર સમાન સૌમ્ય હતા અને પૂર્વે કૌરવોના હૃદયેન્દુ નામના ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરમાં જ તે સોમયાગના મધ્યમાં સોમવહ્નીના ક્ષીણી ઉત્પન્ન થયો હતો તેથી જ તેનું નામ સુતસોમ એવું રાખવામાં આવ્યું હતું.^{૨૯} ત્યાં શાલપુષ્પના સરખા લાલ અને પીળા રંગના

તેમ જ બાલસૂર્ય સરખા દેખાતા ઘોડાઓ નકુલના પ્રશંસનીય પુત્ર શતાનીકને યુદ્ધભૂમિ પર લઈ જતા હતા.^{૩૦} સોનેરી ભેતરાવાળા તથા મરકતમણિ (લીલો મણિ) સમાન વર્ણવાળા ઘોડાઓ દ્રૌપદીના નરસિંહપુત્ર શ્રુતકર્માને રણમાં વહી જતા હતા.^{૩૧} વળી યુદ્ધમાં અર્જુન સરખા શાસ્ત્રના ભંડાર સમાન તે દ્રૌપદીપુત્ર શ્રુતકર્તિને બપૈયાનાં પીછાં સમાન રંગવાળા ઘોડાઓ લઈ જતા હતા.^{૩૨} ત્યારે યુદ્ધમાં જેને શ્રીકૃષ્ણથી તથા અર્જુનથી પણ અધિક પરાક્રમી કહેવામાં આવે છે, તે કુમાર અભિમન્યુને પિંગળા રંગના ઘોડાઓ રણમાં લઈ જતા હતા.^{૩૩} જ એક જ કૌરવોમાંથી ભુદા પડીને પાંડવોનો આશ્રિત થયેલો છે, તે યુધિષ્ઠિને પ્રચંડકાય ઘોડાઓ રણમાં આગળ લઈ જતા હતા.^{૩૪} એ ઘોડાઓનો રંગ પરાજના જેવો હતો. વળી સારી રીતે શણગારેલા તથા સ્થામ વર્ણના ઘોડાઓ બળવાન વાધંકેશિને અતિ તુચ્છ યુદ્ધમાં આગળ લઈ જતા હતા. સુવર્ણથી અદ્ભુત છાતીનાં બખ્તરાવાળા, કાળા રંગના પગવાળા તથા સારથિની ઇચ્છાને અનુસરનારા ઘોડાઓ કુમાર સૌચિતને યુદ્ધમાં લઈ જતા હતા.^{૩૫,૩૬} સોનેરી રંગની પીઠવાળા, ગોરા તથા પીળા રંગના, સુવર્ણની માળાવાળા અને ક્ષમાશુભ્રાવાળા ઘોડાઓ શ્રેણિમાનને રણમાં લઈ જતા હતા.^{૩૭} સુવર્ણની માળાને ધારણ કરનારા, સારી રીતે શણગારેલા અને યુદ્ધમાં પાછા નહિ હઠનારા ગૌર વર્ણના ઘોડાઓ સ્તુતિપાત્ર પુરુષ-શ્રેષ્ઠ કાશીરાજને યુદ્ધમાં લઈ જતા હતા.^{૩૮} અશ્વોમાં, ધનુર્વેદમાં તથા બ્રાહ્મણોના વૈદિક શાસ્ત્રમાં પાર પામેલો સત્યધૃતિ ન્યારે રણમાં આવ્યો, ત્યારે તેને લાલ રંગના ઘોડા વહી રહ્યા હતા.^{૩૯} જે પાંચાલોના સેનાપતિએ વધ કરવા માટે દ્રોણાચાર્યને પોતાના ભાગમાં કલ્પ્યા હતા,

તે ધૃત્યુત્તમને કપૂતરના રંગના ધોડાઓ વહેતા હતા. તે ધૃત્યુત્તમની પાછળ સત્યધૃતિ, સૌચિત્તિ, યુક્તમંદ શ્રેણિમાન, વસુદાન અને કાશીરાજનો પુત્ર અભિષૂ જતા હતા.^{૪૦-૪૧} યમ અને કુબેર સરખા તેઓ સૌ કાંભોજદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, વેગવાળા અને સુવર્ણની માળાવાળા ધોડાઓને રથમાં બેડી શત્રુઓનાં સૈન્યને બિલકાવી રહ્યા હતા.^{૪૨} ત્યાં કાંભોજદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છ હજાર પ્રભદ્રક ધોડાઓ તે શત્રુને સમાન ગણીને ધૃત્યુત્તમની પાછળ પાછળ ચાલતા હતા. તેઓ સુવર્ણ સમાન ચળકતા રથો તથા ધન્યોવાળા હતા, તેમણે ધનુષ્યો પહેાળાં કર્યાં હતાં, બાણો છોડીને તેઓ શત્રુઓને યરથરાવી મૂકતા હતા અને તેમણે હથિયારો ઉગામ્યાં હતાં. સુવર્ણની ઉત્તમ માળાવાળા, પિંગળા તથા ધોળા રંગના અને ઉત્સાહયુક્ત મનવાળા એવા ઉત્તમ ધોડાઓ ત્યાં ચેકિતાનને રણમાં વહેતા હતા, ત્યારે શત્રુનગરને જીતનારો અબ્જુનનો મામો કુતિભોજ ઇંદ્ર-ધનુષ્ય સમાન રંગવાળા ઉત્તમ ધોડાઓ ઢોડાવી યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યા. આકાશ સમાન વાદળી રંગના તારા સરખા અદ્ભુત દેખાતા ધોડાઓ રાય-માન રાજને રણભૂમિ પર લઈ જતા હતા, તેમજ કાબરા રંગના, પંજે કાળા અને સોનેરી સાજવાળા શ્રેષ્ઠ ધોડાઓ જરાસંધના પુત્ર સહદેવને રણમાં વહી જતા હતા.^{૪૩-૪૮} કમળના ડાંડલા સમાન રંગના તથા વેગમાં બાજ જવા ચિત્રવિચિત્ર ઉત્તમ ધોડાઓ સુદામા રાજને યુદ્ધમાં લઈ જતા હતા. ધોળા અને લાલ વર્ણના તથા ધોળી ઢેશનાળીવાળા ધોડાઓ પાંચાલવંશી ગોપતિના પુત્ર સિંહસેનને રણમાં વહેતા હતા. પાંચાલોના લોકપ્રસિદ્ધ પુરુષ-વ્યાધ જનમેજયના ઉત્તમ ધોડાઓ સરસવનાં કૂલ સમાન રંગવાળા હતા. અડદના સરખા વર્ણવાળા, સુવર્ણની માળાવાળા, ધોળી પીઠ-

વાળા, પ્રચંડ શરીરવાળા, રંગબેરંગી મુખવાળા અને ઉતાવળી ચાલવાળા ધોડાઓ પાંચાલ્યને સત્વર વહેતા હતા.^{૪૯-૫૨} રાણ, સુંદર મસ્તકવાળા, કાસકા સરખા દેખાવવાળા અને કમળના ઢેસરા સમાન રંગવાળા ધોડાઓ ત્યાં રાજ દંડધારને રણભૂમિમાં લઈ જતા હતા, ત્યારે વ્યાઘ્રદત્ત રાજ મેલા લાલ રંગની તથા મલિન ધોળા રંગની પીઠવાળા અને બણે તોફાની હોય તેવા દેખાતા ધોડાઓને રથમાં બેડી યુદ્ધ કરવા ચડી આવ્યો હતો.^{૫૩-૫૪} ત્યાં વિચિત્ર માળાથી શોભતા અને કાળા મસ્તકવાળા સુંદર ધોડાઓ પાંચાલવંશના પુરુષવ્યાધ સુધન્વાને યુદ્ધમાં લઈ જતા હતા.^{૫૫} ઇંદ્રના વજ્ર સમાન સ્પર્શવાળા, ઇંદ્રગોપક થીકા સમાન વર્ણવાળા, શરીરમાં વિચિત્ર અવકાશવાળા અને અદ્ભુત દેખાવવાળા ધોડાઓ ચિત્રા-યુધને યુદ્ધમાં લઈ જતા હતા.^{૫૬} વળી સુવર્ણની માળાને ધારણ કરનારા અને ચક્રવાકપક્ષીની પેઠે ધોળાશપકતા રંગયુક્ત પેટવાળા ધોડાઓ કાસલદેશના રાજપુત સુક્ષત્રને વહી રહ્યા હતા. કાબરચીતરા, ધણા ઢેળવાયેલા, સુવર્ણની માળાવાળા, ઊંચા અને સુંદર ધોડાઓ યુદ્ધમાં સત્ય વેથવાળા હોમિરાજને વહી જતા હતા.^{૫૭, ૫૮} ત્યાં શુક્લ નામનો રાજ ધન, કવચ, ધોડા અને ધનુષ્ય એ બધાં ધોળા રંગનાં લઈને યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો.^{૫૯} ત્યાં ચંદ્ર સરખા રંગવાળા ધોડાઓ સમુદ્રસેનના રુદ્ર સમાન તેજવાળા પુત્ર ચંદ્રસેનને રણમાં લઈ જતા હતા.^{૬૦} વળી નીલકમળ સમાન વર્ણવાળા, સોનેરી સાજથી શોભતા અને અદ્ભુત માળાઓવાળા ધોડાઓ ચિત્રવિચિત્ર રથવાળા શેષ્ય રાજને વહેતા હતા.^{૬૧} વટાણાના કૂલ સરખા રંગવાળા અને ધોળી તથા લાલ ઢેશવાળીવાળા ઉત્તમ ધોડાઓ એ યુદ્ધમાં મહોન્મત રથસેન રાજને રણમાં લઈ જતા હતા. વળી જે

રાજાને લોકા સર્વ મનુષ્યોના કરતાં અધિક શસ્ત્ર-
વીર કહે છે, તે પટચર નામના અસુરોનો નાશ
કરનારા સમુદ્રપ્રદેશના રાજાને પોપટિયા રંગના
ઘોડાઓ વહી જતા હતા. ૧૨, ૧૩ ત્યાં ખાખરાનાં
પુષ્પસમાન રંગવાળા ઘોડાઓ તરેહતરેહનાં ઠવચો,
આયુધો અને ધનવાળા ચિત્રાયુધ રાજાને યુદ્ધભૂમિ
પર લઈ જતા હતા. નીલરાજ ધન, ઠવચ, ધનુષ્ય
રથ અને ઘોડા એ બધું શ્યામ વર્ણનું જ લઈને
રણમાં ચઢ્યો હતો. ૧૪, ૧૫ વળી ચિત્ર નામનો
રાજા અનેક પ્રકારનાં રત્નોનાં ચિહ્નવાળાં રંગ-
બેરંગી ઠવચો, રથ, ધનુષ્ય, ઘોડા, ધન અને
પતાકાઓ સાથે યુદ્ધમાં ધસી આવ્યો હતો. ૧૬
આકાશી રંગ સમાન વર્ણવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ
રાજાનામના પુત્ર હેમવર્ણને રણમાં લઈ જતા હતા.
ત્યાં યુદ્ધમાં યોગ્ય, સારું કામ કરી શકે તેવા,
ઘોળા રંગની પીઠવાળા, ઘોળા વૃષણવાળા અને
તેથી જ હૂંકડાનાં ઈંડાં સરખા દેખાતા ઘોડાઓ દંડ-
કેતુ રાજાને યુદ્ધભૂમિ પર ખેંચી જતા હતા. ૧૭, ૧૮
ત્યાં પાંડવચંદ્રનાં પરાક્રમ તથા ધનનો આશ્રયરૂપ
એવો બળવાન સાગરધ્વજ રાજ ચંદ્રનાં કિરણો
સમાન ઉજ્જ્વળ તથા વૈદૂર્યમણિના સાગ્રવાળા
ઘોડાઓને રથમાં બેઠીને પોતાના ધનુષ્યનો
ટંકાર કરતો દ્રોણ સામે ધસી આવ્યો હતો.
પૂર્વે જ્યારે રણમાં શ્રીકૃષ્ણે એ પાંડવરાજના
પિતાનો નાશ કર્યો હતો અને તેનું કપાટનગર
ભાંગી પડતાં તેના સર્વ બંધુઓ જ્યારે નાસી
છૂટ્યા હતા ત્યારે એણે ભીષ્મ, દ્રોણ, પરથુરામ
તથા કૃપાચાર્ય પાસેથી અગ્રો મેળવ્યાં હતાં અને
તેમાં એણે શ્રીકૃષ્ણ, રુદ્રમી, કર્ણ તથા અર્જુનની
સમાનતા સિદ્ધ કરી હતી. પછી એણે દ્વારકાનો
સંહાર કરવાની તેમ જ અખિલ પૃથ્વીને જીતવા-
ની ઇચ્છા કરી હતી, પણ શાણા સ્નેહીઓએ
એનું હિત ઇચ્છીને એને એમ કરતાં વાચ્યો હતા.

આથી તે વેરની પરંપરાને છોડીને પોતાના રાજ્ય-
નું પાલન કરી રહ્યો છે. ૧૯-૭૩ અરદૂસાના પુષ્પ
સમાન રંગવાળા ઘોડાઓ, પાંડવરાજના અનુયાયી
એવા એક લાખ ને ચાળીસ હજાર મુખ્ય યોદ્ધા-
ઓને રણમાં વહી જતા હતા. ૭૪ વળી અનેક
પ્રકારનાં સ્વરૂપવાળા તથા જુદી જુદી આકૃતિ
અને મુખવાળા ઘોડાઓ ત્યાં રથીયોદ્ધાઓમાં મુખ્ય
એવા વીર ધટાકચને વહેતા હતા. ૭૫ જણે એકત્ર
થયેલા સમગ્ર ભારત રાજાઓના મતનો ત્યાગ
કરીને તથા પોતાનાં સર્વ ઇચ્છિતને અળગાં કરી
ને ભક્તિપૂર્વક યુધિષ્ઠિરાજાને આશ્રય લીધો હતો,
તે મોટી ભુજવાળા, સુવર્ણના રથમાં બેઠેલા અને
લાલચોળ આંખોવાળા બૃહન્તરાજાને અરદ્ધ દેશમાં
ઉત્પન્ન થયેલા પ્રચંડકાય અને મહાબળવાન ઘોડા-
ઓ રણમાં લઈ જતા હતા. ૭૬, ૭૭ વળી સોનેરી
રંગના ઘોડાઓ પર સવાર થયેલા ઢેટલાક ઉત્તમ
ઘોડેસવારો સૈન્યના મધ્યમાં રહેલા ધર્મજ્ઞ અને
રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિરની પાછળ ચારે
બાજુ ચાલતા હતા. ૭૮ તેમ જ દેવ સરખા રૂપવાળા
ઘણા પ્રભદ્રક યોદ્ધાઓ જુદા જુદા અનેક રંગવાળા
સારા ઘોડાઓ પર સવાર થઈને ત્યાં યુદ્ધ કરવા
માટે ચડી આવ્યા હતા. ૭૯ હે રાજેન્દ્ર ! ભીમસેન
સહિત બરાબર સાવધ રહેલા તથા સોનેરી ધન-
વાળા તે સર્વ યોદ્ધાઓ ઇંદ્ર સહિત દેવો સરખા
દેખાતા હતા. ૮૦ યુદ્ધમાં આવેલા તે સર્વ યોદ્ધા-
ઓ કરતાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અધિક ક્રાંતિવાળો દેખાતો
હતો; પણ દ્રોણાચાર્ય તો સર્વ સૈન્યોમાં સર્વથી
અધિક દીપતા હતા. ૮૧ હે મહારાજ ! તે દ્રોણા-
ચાર્યનો કાળા મૃગના ચામડાનો બનાવેલો પતાકા-
વાળો ધ્વજ અને કેવળ સુવર્ણનું બનાવેલું સુંદર
કમંડલુ અત્યંત શોભતાં હતાં. ૮૨ ત્યાં ભીમસેનના
વૈદૂર્યમણિના નેત્રવાળા, દેહીપ્યમાન અને મોટા
સિંહનાં નિશાનવાળા ગ્રજહળતા ધ્વજને હું એઈ

રહ્યો હતો.^{૬૩} ત્યાં મહાતેજસ્વી કુરુરાજ પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરનો ચંદ્ર અને અહગણોથી યુક્ત સોનેરી ધ્વજ પણ મારા જોવામાં આવ્યો હતો.^{૬૪} એ ધર્મ-રાજના રથની ધ્વજ પર નંદ અને ઉપનંદ નામનાં બે દિવ્ય મૃદંગો હતાં. તે મૃદંગો આપમેળે યંત્ર દ્વારા વાગ્યા કરતાં હતાં અને સુંદર શબ્દ કરી સર્વનો હર્ષ વધારતાં હતાં.^{૬૫} અમે ત્યાં નકુલના રથ પર સોનેરી પીઠવાળા શરભના ચિહ્નવાળો અતિ ઉચ્ચ, મહાન ધ્વજ ફરકતો જોયો હતો અને તે સામે જોએલાને ભયભીત કરી મૂકતો હતો.^{૬૬} વળી ત્યારે રૂપેરી હસના નિશાનવાળો તથા ઘંટડીઓ અને પતાકાવાળો સહદેવનો રથધ્વજ શોભાયમાન દેખાતો હતો અને તે શત્રુઓને કુદ્ધ^{૬૭} હોઈ શોક વધારતો હતો.^{૬૮} દ્રૌપદીના પુત્રોના ધ્વજમાં અનુક્રમે ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર અને બે મહાત્મા અશ્વિનીકુમારોની પ્રતિમાઓ શોભી રહી હતી.^{૬૯} હે રાજન! કુમાર અભિમન્યુના ધ્વજમાં સુવર્ણનું શાકુંગપક્ષી ચીતરેલું હતું, તેથી તે શ્રેષ્ઠ ધ્વજ તપાવેલા સુવર્ણ સમાન જાળવળ દીસતો હતો.^{૭૦} હે રાજેન્દ્ર! ધટાકચના ધ્વજમાં ગીચપક્ષી શોભી રહ્યું હતું અને તેના ઘોડાઓ પણ પૂર્વે રાવણની પેઠે સ્વેચ્છાગમન કરી શકે તેવા હતા. હે રાજ! ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પાસે મહેદ્ર નામનું દિવ્ય ધનુષ્ય હતું અને ભીમસેન પાસે વાયવ્ય ધનુષ્ય હતું.^{૭૧} બ્રહ્મદેવે ત્રેલોક્યનું રક્ષણ કરવા માટે જે અજર નામનું આયુર સરજ્યું હતું, તે દિવ્ય ધનુષ્ય અનુન માટે જ હતું.^{૭૨} નકુલ પાસે વૈષ્ણવ નામનું ધનુષ્ય હતું, સહદેવ પાસે અશ્વિનીકુમાર સંબંધી ધનુષ્ય હતું અને ધટાકચ પાસે દિવ્ય અને ભયંકર પૌલસ્ત્ય હતું.^{૭૩} હે ભારત! દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોની પાસે રૌદ્ર, આગ્નેય, હોમર, ચાગ્ય અને ગિરીશ, આ પાંચ ઉત્તમ ધનુષ્યો હતાં.^{૭૪} શહિલ્લીના પુત્ર બળરામે રુદ્ર-

દેવની શક્તિવાળું જે ઉત્તમ ધનુષ્ય મેળવ્યું હતું, તે તેમણે પ્રસન્ન થઈને મહાત્મા અભિમન્યુને આપ્યું હતું.^{૭૫} આ મેં વર્ણવ્યા તે અને એ સિવાયના બીજા અનેક શરવીરોના સુવર્ણભૂષિત ધ્વજો તે રણભૂમિ પર શત્રુઓના શોકની વૃદ્ધિ કરે તેવા દેખાતા હતા.^{૭૬} હે મહારાજ! તે દ્રોણનું સૈન્ય જ્યાં ત્યાં ધ્વજઓથી વ્યાપ્ત અને કાથર પુરુષોએ સેવના યોગ્ય ન હતું. વળી તે સૈન્ય તે વેળા ચિત્રમાં ચીતરેલું હોય તેવું લાગતું હતું. ત્યારે રણમાં દ્રોણ પ્રત્યે વસી જતા યોદ્ધાઓનાં નામો તથા ગોત્રોગ્યારો સંભળાતા હતા, તેથી જાણે સ્વયંવર થઈ રહ્યો હોય તેવું જણાતું હતું.^{૭૭, ૭૮}

છતિ શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વાતમ્ભે સ સમકથપર્વમા
'ધોડા, ધ્વજ આદિનુ વર્ણન' નામનો અધ્યાય ૨૩ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૪મો

ધૃતરાષ્ટ્રની ચિંતા

॥ ઘટરાષ્ટ્ર ડવાલ ॥

વ્યથયેયુરિમે સેનાં દેવાનામપિ સંજય ।

આહવે ચે ન્યવર્તન્ત ઘૃકોદ્રાસુલા નૃપાઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર ઓહો! હે સંજય! આ જે ભીમસેન વગેરે રાજાઓ યુદ્ધમાં દ્રોણ સામે પાછા ફર્યા હતા, તેઓ દેવોની સેનાને પણ ગભરાવી દે તેવા છે.^૧ આ જગતનો પુરુષવર્ગ દેવ સાથે સંબંધવાળો થઈને જ ઉત્પન્ન થાય છે. અવશ્ય તે દેવમાં જ જુદાં જુદાં સર્વ પ્રયોજનો દેખાય છે,^૨ કારણ કે જે યુધિષ્ઠિર દીર્ઘ કાળ સુધી વનમાં જટા અને યુગચર્મ^૩ ધારણ કરીને લોકથી છાનો છાનો બટકતો હતો, તે જ યુધિષ્ઠિર આજે રણમાં મોટી સેનાને આમતેમ ફેરવી રહ્યો છે, તે બધું દેવયોગે જ થઈ રહ્યું છે. મારા પુત્રને પ્રથમ જે રાજ્ય હતું, તે પણ દેવયોગે જ હતું, માટે જ પુરુષ ભાગ્ય સાથે એડાઈને ઉત્પન્ન થાય છે અને દેવની ઇચ્છાએ જ આકર્ષાય છે, નહિ કે પોતાની ઇચ્છાએ.

યુધિષ્ઠિર જુગારના વ્યસનને પામી પ્રથમ દુઃખી થયો હતો, તો તેણે જ આજ દેવયોગે સહાયક પણ મેળવ્યા છે.^{૩-૧} હે સૂત ! મંદ બુદ્ધિનો દુર્યોધન મને પહેલાં કહ્યા કરતો હતો કે, 'આજે કેકયો અને કાશીદેશના રાજાઓ મારે વશ થયા છે. એદિઓ અને બીજા વગેરે પણ મારો આશ્રય કર્યો છે. હે પિતા ! આ સમય પૃથ્વી મારી છે, પણ યુધિષ્ઠિરની નથી.'^{૧૭, ૮} પણ તે જ દુર્યોધનની સેનાના મધ્યભાગમાં સારી રીતે રક્ષણમાં રહેલા દ્રોણાચાર્યને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા, તો તેમાં દેવ વિના બીજું શું કારણ હોય ?^{૧૮} અરે ! સર્વ રાજાઓના મધ્યમાં મોટી જીજ્ઞવાણા, સદા યુદ્ધને પ્રિય કરનારા, સર્વ જાતનાં અસ્રોના પારને પામેલા એ દ્રોણાચાર્યનું મૃત્યુ કેમ થયું ?^{૧૯} મને ઉપરાઉપરી મારી કદો આવી પડેલાં છે અને તેથી હું પરમ મોહને પામ્યો છું ; તેમાં પણ ભીષ્મ અને દ્રોણને માર્યા ગયેલા સાંભળીને હું જીવવાનો પણ ઉત્સાહ કરતો નથી.^{૨૦} હે સૂત ! પુત્રના ફંદામાં ફસાયેલો જોઈને વિકુરે મને જ કહ્યું હતું, તે બધું દુર્યોધન સહિત મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે.^{૨૧} હજી પણ દુર્યોધનનો ત્યાગ કરીને જો હું મારા બાપી રહેલા પુત્રોને બચાવવાની ઇચ્છા કરું, તો કેવળ મારું ધાતકીપણ જ કહેવાય, પણ તેથી બંધા-ઓનું મરણ તો ન નીપજે !^{૨૨} જ પુરુષ ધર્મનો ત્યાગ કરીને અર્થપરાયણ જ રહે છે, તે પુરુષ આ લોકથી હીન થાય છે અને મૂઝા પછી નારકી આદિ કુદ્રાવને પામે છે.^{૨૩} હે સંજય ! સર્વ-શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય પણ ન્યારે આ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા, ત્યારે હવે ભાંગી પડેલા ઉત્સાહવાળા આ સમય રાષ્ટ્ર(દેશ)નો અશેષે નાશ જ થશે, એમ મને દેખાય છે.^{૨૪} જ હામાશીલ ઉત્તમ પુરુષો પર (ભીષ્મ અને દ્રોણ પર) આપણે બંધા હમેશાં જીવી રહ્યા હતા, તે બંને પુરુષો પણ ન્યારે

ગત થઈ ગયા છે, ત્યારે હવે આ રાષ્ટ્ર કેમ બાકી રહેશે ?^{૨૫} માટે હવે તો જ પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હોય, તે પ્રમાણે બરાબર મને કહી સંભળાવ. કયા કયા યોદ્ધાઓએ યુદ્ધ કર્યું હતું ? કયા કયા યોદ્ધાઓએ સખત પ્રહાર કર્યા હતા ? અને કયા કયા હુદ્ર પુરુષો ભયથી નાસી ગયા હતા ?^{૨૬} મહારથીશ્રેષ્ઠ અર્જુને શું શું કર્યું હતું, તે પણ તું મને કહે. એક એ અર્જુનથી તથા અમારા કદા શત્રુ ભીમસેનથી અમને ઘણું ભય રહે છે. હે સંજય ! પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ ન્યારે પાછા ફર્યા ત્યારે મારી બાકી રહેલી સેનાનો અતિ દારણ્ય સંહાર કેવી રીતે થયો હતો ?^{૨૭, ૨૮} વળી હે તાત ! તેઓ ન્યારે યુદ્ધ કરવા પાછા ફર્યા, ત્યારે તમારું મન કેવું થઈ ગયું હતું અને મારામાંના કયા શરાઓએ તેમનામાંના ઠાને ઠાને આગળ વધતા અટકાવ્યા હતા ?^{૨૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વનાં તર્ગલ સંસક્રવધપર્વમા
'દૃતરાષ્ટ્ર' નામનો અધ્યાય ૨૪ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫ મો

કંદયુદ્ધ

॥ સજય ઉવાચ ॥

મહદ્ભૈરવમાસીનઃ સન્નિવૃત્તેષુ પાંડુપુ ।

દૃષ્ટ્વા દ્રોણં છાદ્યમાનં તૈર્માસ્કરમિત્રાંબુદઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ન્યારે પાંડવો યુદ્ધ કરવા પાછા ફર્યા, ત્યારે મેઘો જમ સૂર્યને ઢાંકી દે છે, તેમ તેમણે દ્રોણને ઢાંકી દીધા. આ જોઈને અમને મહાન ભય થઈ રહ્યો.^૧ તેમણે ઉડાડેલી તીવ્ર રજ તમારી સેનાને ઢાંકી દીધી, તેથી સર્વ પ્રદેશ દેખાતો બંધ પડ્યો અને અમે તો માની જ બેઠા કે, દ્રોણાચાર્ય માર્યા ગયા.^૨ દૂર કર્મ કરવા ઇચ્છતા તે શરા મહાપત્રપ્રેરણને જોઈને દુર્યોધન રાજાએ તત્કાળ ચોતાના સેન્યને આજ્ઞા કરી કે, 'હે રાજાઓ ! તમે સક્રિય, ઉત્સાહ, બળ અને

સંયોગે પ્રભાણે આ પાંડવોની સેનાને આગળ વધતી અટકાવે.^{૧૩,૧૪} એટલે પછી તમારો પુત્ર દુર્મર્ષણે ભીમ સામે ધસી ગયો અને તેને સમીપમાં જોઈને તે તેનો જીવ લેવાની ઇચ્છાથી બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો.^{૧૫} આ ક્રોધે ભરાયેલા કાળ જેવા એ દુર્મર્ષણે યુદ્ધમાં બાણો વડે ભીમસેનને ઢાંચી દીધા, ત્યારે ભીમસેને પણ તેને બાણો વડે વ્યથિત કરી નાખ્યો. તે સમયે બન્ને વચ્ચે મહાતુમુલ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૬} ત્યાં પોતાના રાજ કુર્યોધનની આજ્ઞા થઈ, ત્યારે ડાહ્યા, શરૂ અને સચોટ પ્રહાર કરનારા ને ચોદાઓ રાજ્ય અને મૃત્યુના ભયનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધમાં શત્રુઓ સામે નીકળી પડ્યા.^{૧૭} ત્યારે હે પૃથ્વી-પતિ ! કૃતવર્માએ દ્રોણાચાર્ય સામે મેટો કરવા ઇચ્છતા અને રણને શોભાવનારા એ શરૂ સાત્યકિ-ને આગળ આવતો અટકાવી રાખ્યો.^{૧૮} મહોન્મત હાથી જેમ બીજા મહોન્મત હાથીને રોકે, તેમ ક્રોધાયમાન થયેલા સાત્યકિએ ત્યારે ક્રોધાવિષ્ઠ થયેલા એ કૃતવર્માને બાણોના સમૂહથી અટકાવી રાખ્યો. એટલે કૃતવર્માએ પણ પુનઃ તેને શોધી રાખ્યો.^{૧૯} વળી સાવધ રહેલા ઉગ્ર ધનુષ્યધારી સિંધુરાજે (જયદ્રથે) તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને મહાધનુર્ધર ક્ષત્રવર્માને દ્રોણ પાસે આવતો અટકાવ્યો.^{૨૦} ત્યારે ક્ષત્રવર્માએ પણ સિંધુરાજની ધજા અને ધનુષ્ય કાપી નાખ્યાં અને ક્રોધ-પૂર્વક બીજા દશ બાણો મૂકીને તેનાં સર્વ મર્મ-સ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો.^{૨૧} હવે સિંધુરાજે ચાલાક હાયવાળાની પેઠે તક્ષણ બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવીને કેવળ લોખંડી બાણો છોડી ક્ષત્રવર્માને વીંધી નાખ્યો.^{૨૨} સુબાહુએ ખરાબર સજ્જ થઈને પાંડવો માટે પ્રયત્ન કરી રહેલા ભરતવંશના તે શરૂ મહારથી યુયુસ્તને દ્રોણ પાસેથી ખાળી રાખ્યો. ત્યારે યુયુસ્તે પોતાની સામે બાણો ફેંકી

રહેલા એ સુબાહુના ભૂંગળ સમા બન્ને હાથોને તીક્ષ્ણ અને પાણી પાયેલાં ક્ષુર નામનાં બે બાણો-થી ધનુષ્યબાણ સાથે છેદી નાખ્યા.^{૨૩,૨૪} બળ-ભળી ઊડેલા સમુદ્રને જેમ કઠિા શોધી રાખે, તેમ મદ્રરાજએ પાંડવશ્રેષ્ઠ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરાજને દ્રોણ સામે જતા ખાળી દીધા.^{૨૫} ત્યારે ધર્મરાજ મર્મને ભેદી નાખે તેવાં અનેક બાણોથી તેને છાઈ દીધા, એટલે સામેથી મદ્રરાજે પણ ચોસક બાણો મૂકીને તેમને વીંધી નાખી અત્યંત ગર્જના કરી મૂકી.^{૨૬} તે જ્યારે અત્યંત ગર્જના કરવા લાગ્યો, ત્યારે પાંડવશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરે ક્ષુર જતનાં બે બાણો મૂકીને તેની ધજા તથા ધનુષ્યને કાપી નાખ્યાં. આ જોઈને માણસો ડોલાહલ કરવા લાગ્યા. તે જ પ્રભાણે સૈન્ય સહિત રાજ બાહુલિકે બાણો મૂકીને સૈન્યને સાથે લઈને ધસી આવતા રાજ દ્રુપદને ખાળી રાખ્યો.^{૨૭,૨૮} સેના સહિત આમ સામસામા ચઢી આવેલા તે બન્ને વૃદ્ધ રાજાઓનું બે મહોન્મત ધૂધપતિ હાથીઓની પેઠે ધોર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૨૯} ઇંદ્ર અને આગ્નિ પૂર્વે જેમ બહિરાજને શોધી રહ્યા હતા, તેમ અવંતીના કુમાર વિંદ અને અનુવિંદ સૈન્યને સાથે લઈને મત્સ્યદેશના રાજા વિરાટને ત્યાં રોકવા લાગ્યા. મત્સ્ય અને દેકચયોદ્ધા વચ્ચેનું તે યુદ્ધ દેવ તથા અસુરોના યુદ્ધની પેઠે અત્યંત આકુળ થઈ રહ્યું હતું અને તેમાં ઘોડેસવારો, રથીઓ અને હાથી-સવારો નિર્ભય જણાતા હતા. નકુલનો પુત્ર શતાનીક જ્યારે બાણોનો વરસાદ વરસાવી દ્રોણ સામે જતો હતો, ત્યારે જતું બીજું નામ ભૂત-કર્મા હતું, જેવા સમાપતિ રાજ્યે તેને દ્રોણ તરફ જતાં વારી રાખ્યો.^{૩૦-૩૨} તે સમયે નકુલના પુત્રે ત્રણ તીક્ષ્ણ ભટ્ટ બાણો મૂકીને ભૂતકર્માને બાહુ અને મસ્તક વિનાનો કરી નાખ્યો.^{૩૩} જ વેળા અર્જુનનો પરાક્રમી અને વીર પુત્ર સુતસોમ

શોકબંધ બાણો છોડતો છોડતો દ્રોણ સામે ચઢી આબ્યો, તે વેળાએ વિવિંશતિએ તેને અટકાવી દીધો. ત્યારે ક્રોધાયમાન થયેલા સુતસોમે મનમાં દંશ રાખીને પોતાના કાકા વિવિંશતિને બાણોથી ભેદી નાખ્યો અને પોતે લગાર પણ ત્યાંથી દૂર ખસ્યો નહિ.^{૨૪, ૨૫} એટલામાં ભીમરથે છ તીક્ષ્ણ લોખંડી બાણો વડે શાહવને ઘોડા અને સારથિ સહિત ચમરાજને ઘેર મોકલી દીધો.^{૨૬} હે મહારાજ ! તમારો પૌત્ર શ્રુતકર્મા જ્યારે મયૂર સમાન રંગવાળા ઘોડા દોડાવીને દ્રોણ સામે ધસી આબ્યો, ત્યારે ચિત્રસેનના પુત્રે તેને અટકાવી રાખ્યો.^{૨૭} ત્યાં તમારા તે બન્ને દુરાધર્ષ પૌત્રો પરસ્પરનો વધ કરવા ઇચ્છીને પોતાના પિતાઓનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે ઉત્તમ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૨૮} તે મહાયુદ્ધમાં પ્રતિવિંધ્યને આગળ આવી ઊભેલા ઐર્જને પોતાના પિતાનું માન બળવતા અશ્વત્થામાએ તેને બાણો વડે રોકવા માંડ્યો.^{૨૯} ત્યારે પ્રતિવિંધ્યે ક્રોધાયમાન થયેલા, સિંહના પૂંછડાના ચિહ્નવાળા અને પોતાના પિતા માટે સામે આવી ઊભેલા તે અશ્વત્થામાને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો.^{૩૦} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! બીજની વાવણીના સમયે લોકો જેમ બીજ વાવે છે, તેમ દ્રૌપદીના બંધા પુત્રોએ અશ્વત્થામાને બાણોની વૃદ્ધિથી ઢાંછી દીધો.^{૩૧} અશ્વનથી દ્રૌપદી વિષે ઉત્પન્ન થયેલા મહારથી શ્રુતપ્રીતિ જ્યારે દ્રોણ સામે ધસી આવતો હતો, ત્યારે કુઃશાસનના પુત્રે તેને આગળ વધતો અટકાવ્યો હતો.^{૩૨} પણ શ્રીકૃષ્ણ સમાન બળિયા એ દ્રૌપદીપુત્ર શ્રુતિકીર્તિએ તો તણ અતિ તીક્ષ્ણ ભક્ષ્યાણુ મૂકીને કુઃશાસનના પુત્રનાં ધનુષ્ય, ધ્વજ અને સારથિનો નાશ કરી નાખ્યો અને પોતે દ્રોણની સામે આગળ આડ્યો.^{૩૩} બંને સैन્યોના મધ્યમાં જે અતિશય રહેા મનાયેલા છે, તે પટઅચર દેવોના સંહાર કરનાર

સમુદ્ર દેશનો રાજા જ્યારે યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો, ત્યારે લક્ષ્મણે તેને અટકાવી રાખ્યો.^{૩૪} હે ભારત ! તે ઐર્જ તે રાજાએ લક્ષ્મણનું ધનુષ્ય તથા ધ્વજને ઉડાડી દર્દને તેના પર સંખ્યાબંધ બાણો છોડવા માંડ્યાં. એથી તે વેળા પોતે ઘણો શોભતો હતો. મહાયુદ્ધિમાન અને યુવાન વિકણું દુપદરાજના તરણ પુત્ર શિખંડીને આગળ આવતો અટકાવી રાખ્યા.^{૩૫, ૩૬} એટલે શિખંડીએ તેને બાણોના સમૂહથી ઢાંછી દીધો, પણ તમારો પુત્ર ઘણો બળવાન હતો, તેથી તે બાણબળનો નાશ કરી દર્દને રણમાં શોભી રહ્યો.^{૩૭} તે મહારણમાં વીર ઉત્તમોજ દ્રોણ સામે જતો હતો, તેવામાં સામે ઊભેલા અંગદે તેને બાણોના સમૂહથી અટકાવી દીધો.^{૩૮} તે બન્ને પુરુષસિંહોનો તે સમયે તુલ્ય ભારો ચાલુ થયો અને તે સર્વ સૈનિકોને તથા તે બન્ને જણાને પ્રીતિ વધારતો હતો.^{૩૯} ત્યાં મહાધનુષંર અને બળવાન એવા દુર્યુષે દ્રોણ સામે જતા વીર પુરુષોત્તને વાહરડાના દાંત સરખા આકારનાળાં બાણોથી ખાળી રાખ્યો.^{૪૦} ત્યારે તેણે દુર્યુષને નારાય નામના બાણથી શ્રવરના મધ્યભાગમાં પ્રહાર કર્યો. આથી તેનું મુખ ડાંડલાવાળા કમળની જેમ શોભતું હતું.^{૪૧} લાલ ધનવાળા પાંચ ઠક્કયમાઈએ જ્યારે દ્રોણ પર ચઢી આવ્યા, ત્યારે કણે તેમને બાણોની વૃદ્ધિ કરી વારી દીધા.^{૪૨} કણની તે બાણવૃદ્ધિથી તેઓ અત્યંત પીડાઈ ગયા અને તેમણે પણ બાણોનો વરસાદ વરસાવીને કણને છાઈ દીધો. આમ છનાં કણે વારંવાર બાણોના ઢગલા છોડીને તેમને ઢાંછી દીધા.^{૪૩} સામસામાનાં બાણોથી ભરાઈ ગયેલા તેઓ બંધા ઘોડા, સારથિ અને રથ સહિત એટલા બંધા ઢંકાઈ ગયા હતા કે, તેથી તે સ્થળે કણે કે પેલા પાંચ બાઈઓમાંનો એક પણ જોવામાં આવતો ન હતો.^{૪૪} ત્યાં દ્રોણ તરફ ધસી આવતા

નીલ, કાંશીરાજ અને અર્ધસેન એ ત્રણ જણને દુર્ગ, જય અને વિજય નામના તમારા ત્રણ પુત્રોએ વારી રાખ્યા.^{૪૫} તે સમયે તેમની વચ્ચે સિંહ, વાઘ અને જરખ જનાવરતું રીંછ, પાંડો, અને, બળદ સાથેના જેવું ઘોર યુદ્ધ થયું હતું અને તે જનારાઓને પ્રીતિ વધારનારું હતું.^{૪૬} ત્યાં ક્ષેમધૂતિ અને બૃહત નામના બન્ને ભાઈઓ તે યુદ્ધમાં દ્રોણ પર ચઢી આવતા સાત્યકિને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધવા લાગ્યા.^{૪૭} જન્મ વનમાં જે મદાન્મત હાથીઓનું સિંહની સાથે યુદ્ધ થાય, તેમ તે બન્નેનું એ સાત્યકિ સાથે અતિ અદ્ભુત સરખું યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૪૮} ક્રોધયુક્ત થઈ બાણો ફેંછી રહેલા ચેદિરાજ યુદ્ધને અલિનંદન આપનાર રાજ અંબરને દ્રોણ આગળથી અટકાવ્યો.^{૪૯} ત્યારે અંબરરાજએ હાડકાં ભાંગી નાખે તેવા શંકુપ્રહાર થી ચેદિરાજને ધાયલ કર્યો, એટલે તે ધનુષ્યબાણ ત્યજી હઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યો. મહાધનુર્ધર કૃપાચાર્ય ક્રોધાવેશી સ્વરૂપવાળા યાદવવંશના વાર્ધ ક્ષેમિને ઝીણી જાતનાં બાણોથી આગળ વરતાં અટકાવ્યો.^{૫૦, ૫૧} જ્યો તરેહતરેહની યુદ્ધની રીતિ પ્રમાણે લડી રહેલા એ બન્ને વાર્ધક્ષેમિ તથા કૃપાચાર્યને ભેઈ રહ્યા હતા, તેઓ તે બન્નેના યુદ્ધમાં એટલા બધા તટલીન મનવાળા થઈ ગયા હતા કે, તેથી તેઓ બીજી કોઈ જાતની ક્રિયાને બંધી શક્યા નહોતા. દ્રોણાચાર્યનો યશ વધારતો સોમદત્તપુત્ર ભૂરિશ્રવા ત્યાં યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયેલા રાજ મણિમાનને આવતો અટકાવવા લાગ્યો હતો.^{૫૨, ૫૩} એટલે તે મણિમાને ભૂરિશ્રવાના અદ્ભુત ધનુષ્યને, દ્વજને, પતાકાને, સારથિને તથા છત્રને તક્ષણ રથ પરથી નીચે ગબડાવી પાડ્યાં.^{૫૪} ત્યારે યજ્ઞસ્તંભના નિશાનવાળી ધનવાળા શત્રુ સંહારક ભૂરિશ્રવાએ એકદમ રથ પરથી ફેદી પડીને તેને ઘોડા, સારથિ, દ્વજ અને રથ સહિત ઉત્તમ

તલવાર વડે કાપી નાંખ્યો.^{૫૫} પછી હે રાજના તત્કાળ પોતાના રથમાં બેસી, હાથમાં બીજું ધનુષ્ય લઈ અને ઘોડાઓને પોતે જ હંકારી, તેણે પાંડવોની સેનાનો સંહાર કરવા માંડ્યા.^{૫૬} ત્યાં અસુરો પ્રત્યે ધસી જતાં ઈંદ્રની પેઢે દ્રોણ સામે ધસી જતાં દુર્ગય પાંડવોએ સંઘર્ષ વૃષસેને બાણોના સમૂહથી નિર્વાર્યો.^{૫૭} એટલામાં તો ગંદા, પરિધ, તલવાર, પદિશ, લોઢાની લાકડીઓ, પથ્થર, લંછીઓ, ભુશુડીઓ, ભાલાઓ, તોમરો, બાણો, મુસલો, મુદ્ગરો, ચક્રો, સિદ્ધિપાલો, કૂશીઓ, ધૂળ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, ભસ્મ, માટીનાં ઢેકાં, ઘાસ અને ઝાડોથી સર્વને ગભરાવતો, વીંધતો, ઝૂડી નાખતો, મારી નાખતો, નસાડી મૂકતો અને હણી મૂકતો ઘટોત્કચ દ્રોણાચાર્યને પહોંચી વળવાની ઇચ્છાથી સેનાને ત્રાસ પમાડતો પમાડતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^{૫૮-૬૦} ત્યારે તે રાક્ષસને રાક્ષસ અંલયુષ યુદ્ધ સંબંધી અનેક હથિયારો વડે ક્રોધ કરીને સારી રીતે પ્રહાર કરવા લાગ્યો.^{૬૧} પૂર્વે શંખરાસુર અને ઈંદ્રનું જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ ત્યાં તે બન્ને મહાન રાક્ષસોનું યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૬૨} એ પ્રમાણે તમારા પક્ષના તથા પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓના પરસ્પરના ભેટા વખતે રથ, હાથી અને ઘોડાઓનાં સંઠકો દ્રંદ્ર યુદ્ધો ત્યાં થઈ રહ્યાં હતાં. તમારું કલ્યાણ થાઓ. બાકી દ્રોણનું રક્ષણ કરવા માટે તથા મૃત્યુ કરવા માટે મચી પડેલા તે બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓ વચ્ચે આ જ સંઘ્રામ થયો હતો, તેના મેં પૂર્વે કદી જોયો નથી અને સાંભળ્યો પણ નથી.^{૬૩, ૬૪} હે પ્રભુ! એ યુદ્ધ ઘોર, આશ્ચર્યજનક અને રોદ્ર હતું. વળી તે સ્થળે બીજાં પણ અનેક યુદ્ધો થયાં હતાં.^{૬૫}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા બીમપર્વતર્જત ચંદ્રાક્ષવધપર્વમા
‘દ્વંદ્વયુદ્ધ’ નામનો અધ્યાય ૨૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬મો

ભગદત્તનું યુદ્ધ

॥ પૂતરાણું ડવાલ ॥

તેષ્વેવં સન્નિવૃત્તેષુ પ્રત્યુદ્યાતેષુ માગશઃ ।

કર્ચ યુયુધિરે પાર્યા મામકાશ્વ તરસ્વિનઃ ॥ ૧ ॥

પૂતરાણું બોલ્યા : એ પ્રમાણે જ્યારે તે પાંડવો યુદ્ધ કરવાને પાછા કર્યા અને વિભાગ પ્રમાણે સામા ધસી આવ્યા, ત્યારે મારા બળવાન પુત્રો અને કુંતાના પુત્રો ઢવી રીતે લડ્યા ?^૧ વળી અન્નુને સંશપ્તકાના સૈન્ય સામે કેવું પરાક્રમ કયું^૨ હતું અને સંશપ્તકાએ પણ અન્નુન સામે કેવું પરાક્રમ કયું^૩ હતું ? હે સંજય ! આ તું મને કહે.^૪

સંજય બોલ્યો : આમ જ્યારે તેઓ યુદ્ધ કરવા પાછા કર્યા અને વિભાગ પ્રમાણે સામા દોડી આવ્યા, ત્યારે તમારો પુત્ર દુર્યોધન પોતે જ હાથીઓનું સૈન્ય લઈને ભીમ પર ચડી આવ્યો.^૫ આ રીતે જ્યારે દુર્યોધનરાજ પોતે જ યુદ્ધતું તેડું કયું^૬, ત્યારે ભીમસેન પણ હાથી સામે જમ હાથી ધસી જાય અને બળદ સામે જમ બળદ ધસી જાય, તેમ તે હાથીઓના સૈન્ય સામે ધસી ગયો.^૭ હે રાજા ! ભીમસેન યુદ્ધ કરવામાં કુશળ હતો અને બાહુબળથી યુક્ત હતો, તેથી તેણે થોડા સમયમાં જ હાથીઓની સૈન્યરચનાને વીંખી નાખી.^૮ દુર્યોધનના તે હાથીઓ પ્રમાણમાં મોટા પર્વત જેવા હતા અને ચારેબાજુથી મઠને ઝરતા હતા; પણ ભીમસેનનાં નારાયણાણીથી તેઓ ત્યાંથી નાસવા લાગ્યા અને મદરહિત થઈ ગયા.^૯ જમ અતિ ઉદ્ધત વાયુ વાદળોને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, તેમ એ વાયુનંદન ભીમસેને તે સૈન્યોને છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખ્યાં.^{૧૦} હવે પામેલો સૂર્ય જમ જગતમાં પોતાનાં કિરણોથી શોભે છે, તેમ ભીમસેન પણ તે હાથીઓ પર બાણો છોડતા શોભી રહ્યો

હતો.^{૧૧} ભીમસેનનાં બાણોથી ધાયલ થઈ લોહીથી રેખાગ્રેણ થયલા તે હાથીઓ બંધે આકાશમાં સૂર્યનાં કિરણોથી મિશ્ર થયેલાં અનેક પ્રકારનાં વાદળો હોય તેમ શોભતા હતા.^{૧૨} એવી રીતે હાથીઓનો સંહાર કરી રહેલા એ વાયુપુત્ર ભીમસેન સામે આવીને ક્રોધાયમાન થયેલા દુર્યોધને તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધવા માંડ્યો.^{૧૩} એટલે લોહી સમાન લાલ આંખોવાળો ભીમસેન રાજ દુર્યોધનને તે જ ક્ષણે મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેને સજ્જલાં બાણોથી વીંધવા માંડ્યો. તે સમયે આખા શરીરમાં બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલા દુર્યોધને ક્રોધાયમાન થઈને સૂર્યનાં કિરણ સમાન નારાયણ બાણો મૂઢ્યાં અને મોં મલકાવીને પાંડુ-પુત્ર ભીમસેનને વીંધી નાખ્યો.^{૧૪, ૧૫} ત્યારે પાંડુ-નંદન ભીમે બે મલ્લબાણો મૂઢ્યાં અને રત્નોથી અદ્ભુત દેખાતા તેના ધ્વજમાં રહેલા નિરાનંદ મણિમય હાથીને તથા તેના ધનુષ્યને એક-દમ કાપી નાખ્યાં.^{૧૬} હે રાજા ! એ પ્રમાણે ભીમસેન દુર્યોધનને પીડતો હતો, તે જોઈને હાથી પર બેઠેલો અંગરાજ ભીમને ક્ષોભ પમાડવાની ઇચ્છાથી ત્યાં સામે આવી પહોંચ્યો.^{૧૭} મેઘ સમાન ગર્જના કરીને પોતાની સામે ધસી આવતા તે હાથીને ભીમે ગંડસ્થળમાં નારાયણાણોનો પ્રહાર કરી અત્યંત વીંધી નાખ્યો.^{૧૮} ભીમસેને છોડેલાં એ બાણો તે હાથીનું શરીર ચીરી નાખીને પૃથ્વીમાં ખૂંચી જતાં હતાં. એટલે વજ્રથી ભેદાયેલા પર્વતની જેડે તે હાથી પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યો.^{૧૯} આમ તે હાથી જેવા પડવાની તૈયારીમાં હતા, તેવામાં શીઘ્ર પરાક્રમ કરનારા ભીમસેને એક મલ્લબાણ મૂકીને તે હાથી પર બેઠેલા અને નીચે પડવાની તૈયારીમાં રહેલા રઘેચ્છરાજનું મસ્તક કાપી નાખ્યું.^{૨૦} હવે તે વીર રઘેચ્છરાજ જ્યારે રણમાં પડ્યો,

ત્યારે ગમરાયેલા ઘોડા, હાથી અને રથવાળી તથા પાળાએને છૂંદી નાખતી તેની સેના નાસ-ભાગ કરવા લાગી.^{૧૮} એ પ્રમાણે જ્યારે તે સૈન્યોમાં ભંગાણું પડ્યું તથા જ્યારે ચારે બાજુ નાસભાગ થઈ રહી, ત્યારે પ્રાગજ્યોતિષનો રાજ ભગદત્ત પોતાનો હાથી લઈને ત્યાં ભીમસેન સામે ધસી આવ્યો.^{૧૯} જ હાથી પર (ઐરાવત પર) બેસી ઇંદ્રે દૈત્યો અને દાનવોને જીત્યા હતા, તે જ હાથીના વંશજ પર બેસીને ભગદત્તરાજ ભીમ સામે ચડી આવ્યો હતો.^{૨૦} ત્યાં તે મહાન હાથી એકાએક ભીમ સામે દોડ્યો. ભીમને જાણે છૂંદી નાખવા ઇચ્છતો હોય, તેમ તેણે પોતાના આગળના બે પગ જાંચા કર્યા હતા અને સૂંઢને સંકોચી લીધી હતી.^{૨૧} કોંપૂર્વક ડોળા ફાડીને તેણે ભીમના રથના તેના ઘોડાઓ સાથે ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા.^{૨૨} ત્યારે ભીમસેન પણ એકદમ પગ-પાળો દોડ્યો અને તે હાથીના શરીરના અવયવોના ભાગમાં લપાઈ ગયો. તે ત્યાંથી નાસી ગયો નહિ, કારણ કે તે અંજલિકાવેશ (હાથીને રમકડવાની કળા)ને જાણતો હતો.^{૨૩} એ રીતે હાથીનાં ગાત્રોમાં ભરાઈ જઈને તે ભીમસેન તેને વારં-વાર હાથ વડે માર્યો અને વળી પોતાને મારી નાખવા ઇચ્છતા તે હાથીને તે ખેલાવવા લાગ્યો ત્યારે વૃકાદરને ગોતી કાઢવા ઇચ્છતો તે દશ-હજાર હાથીઓ સમાન બળવાળો મહાન હાથી કુંભારના ચાકડાની પેઠે સત્તર ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગ્યો. પછી ભીમસેન પણ બહાર નીકળ્યો અને ભગદત્તના સુપ્રતીક નામના હાથી આગળ આવી જો. ત્યાં તો તે હાથી ભીમને સૂંઢમાં લઈને બે ઠીંચણ વતી મારવા લાગ્યો.^{૨૪-૨૬} તે હાથીએ પ્રથમ તો ભીમસેનને ડોકમાં પકડીને તથા સૂંઢમાં વીંટીને મારી નાખવાની ઇચ્છા કરી હતી; પરંતુ ભીમસેન તો તેની સૂંઢમાં

ગોળાકારે ફરી છટકી ગયો અને ફરી તે હાથીના શરીર તળે ભરાઈ પેઠો. ત્યાં તેની સામે પોતાના સૈન્યનો કોઈ બીજો હાથી લડવા આવે તેની તે રાહ જોવા લાગ્યો.^{૨૭, ૨૮} પછી લાગ મળતાં ભીમસેન પણ તે હાથીના શરીર તળેથી નીકળી જઈ એકદમ વેગથી નાસી ગયો. એટલે કે રાજ ! સર્વ સૈન્યમાં મોટા જુમાટો ઊઠી આવ્યો 'કે, 'ધિકાર હો ! હાથીએ ભીમસેનને મારી નાખ્યો !' 'હે રાજન ! પાંડવોની સેના પણ તે હાથીથી નાસી ગઈ હતી, તેથી જ રથને ભીમસેન જોડો હતો, તે રથને તે એકદમ નાસી ગઈ. તે પછી ભીમસેનને માર્યો ગયેલા માનીને યુધિષ્ઠિરાજ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને લઈને ભગદત્તને ઘેરી વળ્યા. શત્રુઓને તપાવનારા તે મહારથીઓ ભગદત્તને ઘેરી લઈ સેંકડો અને હજારો તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા લાગ્યા; પણ પર્વતપ્રદેશના તે રાજાએ અંકુશ વડે બાણોના મારાને દૂર કર્યો અને હાથી દ્વારા પાંડવ અને પાંચાલયોદ્ધાઓને ખૂંદવા લાગ્યો. હે પૃથ્વીનાથ ! ભગદત્તરાજ વૃદ્ધ હતો, છતાં પણ તેણે હાથી પર બેસી જ પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું હતું, તે અદ્ભુત સરખું જ અમારા જોવામાં આવતું હતું. તેવામાં વહગતિ કરી જાણનારા અને ઉતાવળી ચાલવાળા મદજરતા હાથી પર બેસીને દશાણુ દેશનો રાજ ભગદત્ત સામે ચડી આવ્યો. પછી પૂર્વકાળમાં પાંચોવાળા અને ઉપર જોડેલાં વૃક્ષોવાળા બે પર્વતોનું જવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું યુદ્ધ એ લયંકર સ્વરૂપવાળા તે બંને હાથીઓ વચ્ચે થવા લાગ્યું. ભગદત્તરાજના હાથીએ જરા દૂર પાછા ખસી જઈને દશાણુ રાજના હાથીનું જમણું પડખું ચીરી નાખ્યું અને તેને પૃથ્વી પર પટકી પાડ્યો. એટલે ભગદત્તરાજએ સૂર્યનાં કિરણ સરખાં સાત ઉજ્જવળ તોમરબાણો વડે હાથી પર બેઠેલા અને ખસી ગયેલા આસનવાળા પોતાના

તે શત્રુને મારી નાખ્યો. તે જોઈ યુધિષ્ઠિરે ભગ-
દત્તને વીંધી નાખ્યો તથા મોટું રથસૈન્ય હાથે ને
ચારે બાજુથી તેને ઘેરી લીધો. તે સમયે હાથી
પર બેઠેલો તથા મહારથીઓ વડે ચારે બાજુથી
ઘેરાયેલો તે ભગદત્ત પર્વતના વનભાગમાં સળગતા
અગ્નિ જેવો શોભતો હતો. આમ ઉગ્ર ધનુષ્યને
ધારણ કરનારા તે મહારથીઓનું ચારે બાજુ ગોળ
મંડળ જોઈને તે હાથી બાણવૃષ્ટિ કરી રહેલા
તે મહારથીઓના મધ્યમાં ફૂટડી ફરવા લાગ્યો.
પછી ભગદત્તરાજ્યે પોતાના હાથીને વશ કરીને
તેને એકાએક યુયુધાનના રથ સામે દોડાવ્યો.
તે મહાન હાથીએ સાત્યકિના (યુયુધાનના) રથને
ઘીંચત્રી વેગપૂર્વક દૂર ફેંટી દીધો; પણ તે પહેલાં
યુયુધાન રથ પરથી ફટી પડ્યો હતો. આમ
રથને દૂર ફેંટી દીધેલો જોઈને તેના સારથિએ
સિંધુદેશમાં ઉત્પત્ત થયેલા મોટા ઘોડાઓને બરા-
બર સ્થિર કર્યા અને જે સ્થળે સાત્યકિ ઊભો
હતો તે સ્થળે આવી તે ઊભો રહ્યો. એટલે
સાત્યકિ પણ પોતાના રથ પર ફટીને બેઠો. એ
અરસામાં તે હાથી પણ સત્વર મહારથીઓના
ઘેરામાંથી બહાર નીકળી ગયો અને સર્વ રાજા
ઓને ત્રાસ પમાડવા લાગ્યો. તે હાથીએ સર્વ
રાજાઓને એટલો ગ્વાસ કરાવ્યો કે, તેથી
યુદ્ધભૂમિ પર રહેલા તે એક જ હાથીને તેઓ
સેંકડો હાથી માનવા લાગ્યા. જમ પૂર્વે ઇંદ્રે
અશવત્ત હાથી પર બેસી દાનવોને હાંકી કાઢ્યા
હતા, તેમ ભગદત્તરાજ્યે પોતાના એ હાથી
પર બેસી પાંડવયોદ્ધાઓને હાંકી જ કાઢ્યા. આમ
એ યુદ્ધમાં રાજા ભગદત્ત પાંડવોને હાંકી કાઢતો
હતો, ત્યારે હાથી અને ઘોડાઓના ત્યાં મહાન
શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. ત્યાં કોનાયમાન થયેલો
ભીમસેન ફરીથી ભગદત્ત સામે યુદ્ધ કરવા દોડી
આવ્યો; પણ ભગદત્તના હાથીએ તેના ધસી

આવતા ઘોડાઓને પોતાની સૂંદમાંથી પાણી
ઉડાડી ભડકાવી દીધા. આથી તે ઘોડાઓ ભીમ-
સેનને રણમાંથી દૂર હાથ ગયા. તે જોઈને રથમાં
બેઠેલો કૃતિનો પુત્ર રચિપર્વા બાણોની વૃષ્ટિથી
સંહાર કરતો બણે સાક્ષાત્ કાળ દેાય, તેમ
ભગદત્ત સામે ઘાઈ આવ્યો. એટલે સુંદર અવ-
યવોનાળા પર્વતરાજ ભગદત્તને નમેલા પર્વવાળા
એક બાણથી રચિપર્વાને યમલોકમાં વળાવી દીધો.
આમ જ્યારે તે વીર રચિપર્વા રણમાં પડ્યો,
ત્યારે અભિમન્યુ, દ્રોપદીનો પુત્ર, ચેકિતાન, ધૃષ્ટ-
દેતુ અને યુયુત્સુ આદિ યોદ્ધાઓ જળ વરસાવતા
મેથોની પેઠે બાણોની ધારા વરસાવીને તે હાથીને
પીડવા લાગ્યા.^{૨૯-૫૪} તે હાથીને મારી નાખ-
વાની ઇચ્છાનાળા તે વીરો ત્યાં ભયંકર ગર્જનાઓ
કરવા લાગ્યા, ત્યારે ચાલાક ભગદત્તે પગની પાની,
અંકુશ અને અંગૂઠાનો પ્રહાર કરીને હાથીને
આગળ હાંક્યો.^{૫૫} એટલે સૂંદ પહોળી કરી અને
કાન તથા નેત્રો સ્તબ્ધ કરી તે હાથી એકદમ
આગળ વધ્યો અને તેણે ઘોડાઓ પર પગ
ચૂંકીને યુયુત્સુના સારથિને મારી નાખ્યો.^{૫૬} ત્યાં
હે રાજના! યુયુત્સુ તો એકદમ રથ છોડી દૂર
નાસી ગયો. તે પછી પાંડવયોદ્ધાઓ તે હસ્તિ-
રાજ પર બાણો વડે પ્રહાર કરવા લાગ્યા અને
તેને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી બાણો છોડી
છોડીને ભયંકર ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. એટલે
તમારો પુત્ર દુર્યોધન ગભરાઈ ગયો અને અભિ-
મન્યુના રથ સામે ફટી આવ્યો.^{૫૭, ૫૮} તે સમયે
ભગદત્તરાજ હાથી પર બેસી શત્રુઓ ઉપર બાણો
છોડી રહ્યો હતો, તેથી જગતમાં પોતાનાં કિરણો
ને ફેલાવતો સૂર્ય દેાય તેમ તે શોભતો હતો.
તે ભગદત્તને અભિમન્યુએ ખાર બાણોથી, યુયુત્સુ
એ દશ બાણોથી, દ્રોપદીના પુત્રોએ ત્રણ ત્રણ
બાણોથી અને ધૃષ્ટદેતુએ પણ ત્રણ બાણોથી

વીધી નાખ્યો.^{૧૮, ૧૯} એ વેળા શત્રુઓએ જોસ-
પૂર્વે ભરેલાં બાણોથી ભરાઈ ગયેલા ભગદત્તનો
તે હાથી ચૂંચનાં કિરમોથી વ્યાપ્ત થયેલા મહાન
મેઘની જેમ શોભતો હતો.^{૨૦} હાંકનાર મહાવત-
ની દોશિયારીથી અને પ્રયત્નથી પ્રેરાયેલા તથા
શત્રુઓનાં બાણોથી પીડાયેલા તે ભગદત્તનો હાથી
શત્રુઓને સૂંઠ વતી ઉપાડી ઉપાડીને જમણી-
હાથી તરફ ફેંકવા લાગ્યો.^{૨૧} જેમ ગાવાળિયો
લાકડી વડે પશુઓને વનમાં હાટી કાઢે છે, તેમ
ત્યાં ભગદત્તરાજ શત્રુઓની સેનાને વારંવાર ધેરી
હાઈને હાંટી કાઢવા લાગ્યો.^{૨૨} ત્યાં બાજપક્ષીના
ઝપાટામાં આવેલા કાગડાઓનો જેવો કાગારોળ
થાય, તેવો સર્વ દિશામાં નાસભાગ કરતી પાંડ-
વોની તે સેનાનો અતિ તીવ્ર શબ્દ થઈ રહ્યો
હતો.^{૨૩} હે રાજા ! પૂર્વકાળમાં પંખોવાળો પર્વત
જેમ ભય ઉપજાવતો હતો, તેમ ઝીણા અંકુશથી
પ્રહાર કરતો તે હસ્તિરાજ અહીં શત્રુઓમાં
ભય ઉપજાવતો હતો. ખળભળી જાડેલાં સસુદ્ર
જેમ વેપારીઓને જીવિતમાં હતાશ કરે છે, તેમ
તે શત્રુઓને પોતાના જીવિતમાં હતાશ કરવા
લાગ્યો હતો.^{૨૪} પછી ભયથી નાસભાગ કરતા
હાથી, રથ, ઘોડા અને રાત્રીઓએ ત્યાં અતિ
અચંકર કાલાહલ મચાવી મૂક્યો હતો અને તે
કાલાહલ પૃથ્વી, આકાશ તથા દશે દિશાઓમાં
વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો.^{૨૫} જેમ પૂર્વે દેવોના શ્રેષ્ઠ
રક્ષણ તળે રહેલી દેવસેનામાં બલિરાજાએ પ્રવેશ
કર્યો હતો, તેમ ભગદત્તરાજ પણ તે મહાન
હાથીને સાથે હાઈને શત્રુઓની સેનામાં દાખલ
થયો હતો.^{૨૬} તે સમયે રણભૂમિમાં સર્વ રથો
તીવ્ર વાયુ વાવા લાગ્યો, ધૂળના ગોટાથી આકાશ
ભરાઈ ગયું અને સિંદિઠા પણ ઢંઢાઈ ગયા. તે
યુદ્ધમાં સર્વ મનુષ્યો ચારે બાજુ દોડાદોડ કરતા
તે એક જ હાથીને સંખ્યાબંધ હાથી સરખો

માનવા લાગ્યા.^{૨૭}

હવે શ્વેતદાસરાવતમાં દ્રોણપર્વતમાં સંરામકવપર્વમાં
‘ભગદત્ત’ શબ્દ નામનો અધ્યાય ૨૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૭મો સંશમકોનો સંહાર

॥ સંજય કહેવા ॥

યન્માં પાર્થસ્ય સંદ્રામે કર્માણિ પરિવૃચ્છસિ !

તચ્છૃણુચ મહાવાહો પાર્થો યદકરોદ્રણે ॥ ૧ ॥

સંજય ગોદયો : હે મહાબાહુ ! તમે મને
યુદ્ધમાંનાં અર્જુનનાં કર્મો વિશે પૂછો છો, તો
હવે અર્જુને રણમાં જે કરી દેખાડ્યું હતું, તે તમે
સાંભળો. રાજા ભગદત્ત એ પ્રમાણે અનેક ક્રિયાઓ
કરી રહ્યો હતો, તેથી આકાશમાં ધૂળના ગોટા
જાડવા લાગ્યા અને તેના હાથીની ગર્જના સંભ-
ળાવા લાગી. તે સાંભળી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું :
‘હે મધુસૂદન ! પ્રાજ્ઞયોતિપનો રાજા ભગદત્ત
બધે યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યો દોષ તેમ લાગે
છે. અવરથ આ જે શબ્દ સંભળાય છે તે તેનો જ
છે.’^{૧-૩} યુદ્ધ કરવામાં એ ભગદત્ત ઈંદ્રથી જિતરે
તેવો નથી. તે હાથી પર બેસી યુદ્ધ કરવામાં
કુશળ છે અને સમગ્ર પૃથ્વીમાંના હાથીસવરોમાં
તે સુખ્ય છે, એમ હું માનું છું.’^૪ વળી તેના હાથી
પણ સર્વ હાથીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે અને ‘કાઈ પણ
હાથી તેની સામે યુદ્ધમાં ટક્કર ઝીલે તેમ નથી.
તેણે સર્વ શસ્ત્રોને ઉલ્લંઘી બંધીને યુદ્ધમાં સારાં
સારાં કામ કર્યો છે અને વળી તે પરિશ્રમને
જીતનારો છે.’^૫ હે નિષ્પાપ ! તેનો એ હાથી
હથિયારોના મારાને સહન કરનારો છે અને તેને
અગ્નિનો સ્પર્શ પણ અસર કરી શકતો નથી.
આથી એ ભગદત્તરાજ એકલો જ આજ
યુધિષ્ઠિરાજના સૈન્યનો ધણુ કાઢી નાખશે.^૬
આપણા બે સિવાય નીજે કાઈ પણ પુરુષ તેને
જીતવાને સમર્થ નથી; માટે આપણે જે સ્થળે

ભગદત્તરાજ દોષ તે સ્વયે સત્વર ગાલો. અવશ્ય તે રાજા પોતાના દાસીના બજારી ગર્વિષ્ઠ થઈ ગયો છે અને પાછી ગયેલી ઉમ્મરથી પણ તે રૂઢ અદઃકારવાળો થયો છે; માટે હવે તેને હું ઇંદ્રના પ્રિય અતિથિ તરીકે સ્વર્ગમાં મોકલી દઈશ. ૧૨૮

અર્જુનનાં એ વચનથી શ્રીકૃષ્ણે જે સ્વયે ભગદત્તરાજ પાંડવોની સેનામાં જંગમાં પાછી રહ્યો હતો, તે સ્વયે જતા માટે સ્વયે દાંડયો. એ રીતે અર્જુન જેવો તે તરફ પ્રયાણ કરવા તત્પર થયો, તેવામાં પાછળથી યુદ્ધ માટે આહવાન કરતા ચોદ દમર સંશયક મદારથીઓ ત્યાં ચડી આવ્યા. ૧૨૯ વગી દરાદમર ત્રિગર્ભોના મદારથીઓ તથા ચાર દમર વાસુદેવ હુકમીના અનુચરો પણ ત્યાં યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યા. આમ દે રાજન! તે સમયે એક તરફ ભગદત્ત સેનાનો સંહાર કરી રહ્યો હતો અને બીજી તરફ સંશયક યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવા માટે આહવાન કરી રહ્યા હતા. તે જોઈને અર્જુનનું મન (આ તરફ જઈ કે પેલી તરફ જઈ એમ) બે પ્રકારે વિભક્ત થઈ ગયું. 'કયું કામ પ્રથમ કરવાથી આજે મને તે કંટ્યાણુકારી થઈ પડે?' આવો વિચાર કરતાં અર્જુન આ મૂંઝવણમાં પડી ગયો: 'આ તરફ પાછો ફરું કે યુધિષ્ઠિર તરફ જઈ? હું કહું?' એ કુરુપુરંધર! આમ યુધિષ્ઠિર વિચાર કરતાં, છેવટે અર્જુન સંશયકોનો સંહાર કરવામાં જ સ્થિર નિશ્ચયવાળો થયો. પછી વાનરના ચિહ્નવાળી ધનવાળો તે ઇંદ્રપુત્ર અર્જુન પોતે એક જ હતો, છતાં હજારો રથીઓનો સંહાર કરવા ત્યાં એકદમ પાછો ફર્યો. અર્જુનનો નાશ કરવાના ઉપાયમાં દુયોધન અને કલ્યુનો પણ એવો જ નિશ્ચય હતો કે, એક તરફથી સંશયકોનું અર્જુન સામે યુદ્ધ કરાવવું અને બીજી તરફથી ભગદત્તનું યુધિષ્ઠિરના સૈન્ય સામે યુદ્ધ કરાવવું.

અર્જુન પણ તેમની એ બે પ્રકારની ગોઠવણીથી ટોણામમાન થઈ ગયો હતો, પણ તેણે છેવટે સંશયકોનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કરીને તે ટોણામમાન યુધિષ્ઠિર તરફ દીધી હતી. ૧૩૦ તેવામાં તો દે રાજન! સંશયક મદારથીઓ નમેલાં પર્વવાળાં સેંકટો અને દમરો બાણો અર્જુન પર છોડવા લાગ્યા. ૧૩૧ ત્યારે દે રાજન! કુંતીપુત્ર અર્જુન, જતાઈન શ્રીકૃષ્ણ, યોદ્ધા કે રથ, એમાંનું કંઈ પણ ત્યાં દેખાતું ન હતું. તે બધા બાણોથી છવાઈ ગયા હતા. ૧૩૨ અરે, શ્રીકૃષ્ણ પણ તે સમયે ગમરાઈ ગયા અને પરસેવાથી તરખોળ થઈ ગયા. તે જોઈ અર્જુને બ્રહ્માઝનો પ્રયોગ કર્યો અને લગભગ તે બધાં બાણોનો નાશ કરી નાખ્યો. પછી બીજાં અનેક બાણોના પ્રહારથી તે બાણ, દોરી અને ધનુષ્ય સહિત સેંકટો હાથો તથા જ્વળે, યોદ્ધાઓ, સારથિઓ અને સંખ્યાબંધ મદારથીઓને પણ રણબુદ્ધિ પર ટપોટપ પાડવા લાગ્યો. ૧૩૩ આમ અર્જુનનાં બાણોથી માર્યા ગયેલા અને સત્તર વિનાના થઈ ગયેલા અનેક હાથીઓ પણ ત્યાં પૃથ્વી પર પડ્યા હતા. તે હાથીઓનાં શરીર મોટાં વૃક્ષો, પર્વતનાં શિખરો તથા મેધના જેવાં પ્રયંક હતાં અને તેઓ પોતે પણ સારી રીતે સજ્જ કરાયેલા હતા. ત્યાં અર્જુનનાં બાણોથી ફેટલાએક હાથીઓની જૂથો છિન્નમિત્ર થઈ ગઈ હતી, ફેટલાએકનાં આશ્રયણો કપાઈ પડ્યાં હતાં, ત્યારે ફેટલાએક હાથીઓ તો અત્યંત આકુળ-આકુળ થઈને સત્તરો સહિત રણમાં પડ્યા હતા. ૧૩૪ અર્જુને ભટલ-જાતનાં બાણો મૂંઝીને ઉડાડી નાખેલા મનુષ્યોના હાથો ત્યાં ઋષિ, જાલા, તલવાર, હસ્તિનખ, મુદ્ગર અને ફરશીઓ સહિત પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા હતા. દે રાજન! ત્યાં બાલસૂર્ય, કમળ અને ચદ્ર સમાન સ્વરૂપવાળાં મસ્તકો અર્જુનનાં બાણોથી કપાઈ

કપાઈને પૃથ્વી પર રોળાવા લાગ્યાં હતાં.^{૨૪,૨૫} જે સમયે અર્જુન ક્રોધાતુર થઈને શત્રુઓના સંહાર કરવા મચી પડ્યો હતો, તે સમયે અનેક પ્રકારનાં માંસાહારી પક્ષીઓ વડે તે સેના શોભી રહી હતી અને ઝળહળી રહી હતી.^{૨૬} હાથી જેમ કમલિની-ને ફોલ પમાડે, તેમ અર્જુન તે સેનાને ફોલ પમાડી રહ્યો હતો અને એ ધનંજયને અંતરિક્ષમાં ઊભેલા ભૂતગણો 'ધન્ય, ધન્ય' કહી વખાણતા હતા.^{૨૭} ઈંદ્ર સમા તે અર્જુનનું પરાક્રમ જોઈને પરમ વિસ્મય પામેલા શ્રીકૃષ્ણ પણ તે સમયે હાથ જોડી અર્જુનને કહેવા લાગ્યા:^{૨૮} 'હે પાર્થ! આજના રણમાં તે જે કર્મ કર્યું છે તે ઈંદ્ર, યમ કે કુબેર પણ સહેજે કરવાને શક્તિમાન નથી, એમ મને લાગે છે. આ યુદ્ધમાં તે' એકીસાથે સેંકડો અને હજારો સંશસ્ત્ર યોદ્ધાઓને રમદોળી નાખ્યા છે, તે મેં નજરે જોયું છે.^{૨૯,૩૦} એ પ્રમાણે સામે આવીને ઊભેલા તે સંશસ્ત્રધારીના અનેકાનેકનો સંહાર કરી નાખી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું: 'આલો હવે ભગદત્ત તરફ'.^{૩૧}

હતિ શ્વમહાભારતમા દ્રોણપર્વતરંગ સંશસ્ત્રવધપર્વમા 'સંશસ્ત્રધારી વધ' નામનો અધ્યાય ૨૭મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮મો

કાળના સુખમાં ભગદત્ત

॥ સંજય ઉવાચ ॥

વિયાસતસ્તતઃ કૃષ્ણઃ પાર્થસ્વાધ્યાન્મનોજવાન્ ।
સંપ્રેક્ષીદ્વિમસંછન્નાન્ દ્રોણાનીકાય સત્ત્વરન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે અર્જુને ન્યારે ભગદત્ત તરફ જવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના મન સમાન વેગવાળા તથા સુવર્ણના સાજથી ઢંકાયેલા ઘોડાઓને ઘણીઝડપથી દ્રોણના સૈન્ય તરફ હાંક્યા.^૧ દ્રોણાચાર્યે કુઝળી કરેલા પોતાના ભાઈઓને સહાય કરવા માટે ન્યારે કુરુ શ્રેષ્ઠ અર્જુને એ પ્રમાણે પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે સુશર્મા

પોતાના ભાઈઓ સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તેની પાછળ પડ્યો. તે જોઈ અગ્નિત યોદ્ધાઓને પણ જીતનારા ઘોળા ઘોડાવાળા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું : 'હે અચ્યુત ! એક તરફ પોતાના ભાઈઓ સહિત આ સુશર્મા મને યુદ્ધ કરવાં બોલાવે છે, તો બીજી તરફ યુધિષ્ઠિરના સૈન્યનો સંહાર થઈ રહ્યો છે. ખરેખર, હે મધુસૂદન ! આજે મારું મન આ સંશસ્ત્રધારી દીધે બે સ્થળે વહેંચાઈ ગયું છે.^૨ શું હું તે સંશસ્ત્રધારી નાશ કરું કે શત્રુઓથી પીડાતા પોતાના સ્વજનોનું રક્ષણ કરું ? આ સંબંધમાં તમારો શો મત છે ? કયા કાર્યમાં મારું કલ્યાણ રહ્યું છે ? તે તમે જાણો છો, માટે તમે મને તે કહેા.^{૩-૫} અર્જુને ન્યારે એ રીતે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, ત્યારે તેમણે જે સ્થળે ત્રિગતોના રાજા અર્જુનને બોલાવી રહ્યો હતો તે સ્થળે રથને પાછો વાળ્યો. પછી અર્જુને સાત બાણોના પ્રહાર કરી ત્યાં સુશર્માને વીંધી નાખ્યો તથા બીજાં બે છુર બાણથી તેના દ્વજ અને ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યાં.^{૬,૭} વળી બીજાં છ બાણો મૂંઝીને ત્રિગત-રાજના ભાઈને તેણે તેના ઘોડા અને સારથિ સાથે યમરાજને ઘેર મોકલી દીધો. ત્યારે સુશર્માએ સરપ જેવી એક લોખંડી શક્તિ અર્જુન તરફ ફેંકી અને એક તોમર તેણે શ્રીકૃષ્ણ તરફ ફેંક્યું. અર્જુને તેની એ શક્તિને ત્રણ બાણોથી છેદી નાખી અને તોમરની પણ એ જ દશા કરી નાખી. વળી તેણે જ્યાંબંધ બાણો છોડીને સુશર્માને મૂંઝવી જ દીધો અને તેને પાછો હાંકી કાઢ્યો. પછી હે રાજન્ ! સંખ્યાબંધ બાણો વરસાવીને ઈંદ્રની પેઠે તમારી સેના તરફ ધસી આવતા એ ઉચ્ચ સ્વરૂપવાળા અર્જુનને તમારા યોદ્ધાઓ-માંનો દાર્દ્ર પણ વારી શક્યો નહિ.^{૮-૧૧} આમ બાણોથી સર્વ મહારથીઓને મારતો મારતો તે અર્જુન ઘાસને બાળતા અગ્નિની પેઠે કૌરવો

તરફ આવી પહોંચ્યો.^{૧૨} પ્રજાઓ જમ આજિતા વેગને સહન કરવા સમર્થ થતી નથી, તેમ તેઓ ઠાઠ બુદ્ધિમાન કુતાપુત્ર અર્જુનના તે અસહ્ય વેગને સહન કરવા સમર્થ થઈ શક્યા નહિ.^{૧૩} એ પ્રમાણે હે રાજન! બાણોની વૃદ્ધિથી સર્વ સૈન્યને ઘેરી લેતો તે અર્જુન ગરુડપક્ષીની ચોટ પ્રમાણે ભગદત્ત સામે આવી પહોંચ્યો.^{૧૪} ભરત-વંશીઓ નિષ્પાપ હતા, ત્યારે યુદ્ધમાં શત્રુઓને અશ્રુપાત કરાવનારું ને કલ્યાણકારક ધનુષ્ય અર્જુનને નમાવી દીધું હતું તે જ ધનુષ્યને અર્જુનને કુદ જુગારમાં રમાડનાર તમારા પુત્ર દુર્યોધનનો તથા સર્વ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવા માટે લીધું.^{૧૫,૧૬} હે મહારાજ! અર્જુનને તે સેનાને એટલી બધી ખળભળાવી દીધી કે, તેથી ઠાઠ એક નાતું વહાણ જમ પર્વત સામે અથડાઈને ભાંગી પડે, તેમ તે સેના પણ ભાંગી પડી.^{૧૭} આમ અર્જુનને આખો જળીને દશ હજાર ધનુર્ધરા 'રણમાં મારવું' કે 'મરવું' એવો કૂર નિશ્ચય કરીને જય કે પરાજય તરફ લક્ષ્ય રાખી યુદ્ધ કરવા સજ્જ થઈ ગયા.^{૧૮} તે સર્વ મહારથીઓ દ્વંદ્વનો ત્રાસ દૂર કરીને અર્જુનને ઘેરી વળ્યા. અર્જુનને પણ યુદ્ધનો મોટો ભાર માથે લીધો; કારણ કે યુદ્ધમાં સર્વ જાતનો ભાર સહન કરવા તે સમર્થ જ હતો.^{૧૯} જમ ક્રોધાયમાન થયેલો સાહ વરસનો મદગળ હાથી કમળના વનને ખૂંદી નાખે, તેમ અર્જુનને અત્યંત પ્રયત્ન કરી તમારી સેનાને ખૂંદી નાખી.^{૨૦} આમ તે સેનાનો સંહાર થઈ રહ્યો, ત્યારે ભગદત્તરાજ પોતાના હાથી સાથે એકાએક અર્જુન પર ચઢી આવ્યો.^{૨૧} પુરુષોન્માદ્ય અર્જુન પણ પોતાનો રથ દોડાવીને તત્કાળ તેની સામે થયો અને ત્યાં તે રથસવાર તથા હાથીસવાર વચ્ચેની તુલ્ય ઝપા-ઝપી ચાલુ થઈ.^{૨૨} ત્યારે વીર ભગદત્ત અને અર્જુનને શાસ્ત્ર પ્રમાણે રથેલા તથા ગોઠવાયેલા રથ

અને હાથી વડે તે સંગ્રામમાં ધૂમવા લાગ્યા.^{૨૩} પછી ભગદત્તરાજ મેધ સરખા હાથી પરથી ઇંદ્રની પેઠે અર્જુન પર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. ત્યારે પરાક્રમી ઇંદ્રપુત્ર અર્જુનને પણ સામેથી બાણોની વૃદ્ધિ કરી અને ભગદત્તનાં એ સર્વ બાણો પોતાની પાસે આવે તે પહેલાં વચમાંથી જ તેમને કાપી નાખ્યાં.^{૨૪,૨૫} હવે હે રાજ! પ્રાગ્જ્યોતિષના રાજ ભગદત્તે અર્જુનની તે બાણ-વૃદ્ધિનું નિવારણ કયું અને બીજાં કેટલાંક બાણો મૂકીને શ્રીકૃષ્ણને તથા મહાબાહુ અર્જુનને પ્રહાર કર્યો.^{૨૬} વળી તેણે શ્રીકૃષ્ણને તથા અર્જુનને બીજા મહાન બાણસમૂહથી ઠાંકી દીધા અને તેમનો વધ કરવા માટે તેણે પોતાના હાથીને હાંક્યો.^{૨૭} કાળની પેઠે ક્રોધાયમાન થયેલા તે હાથીને પોતાની સામે ધરી આવતો જઈને શ્રી-કૃષ્ણે અર્જુનના રથને સત્તર તેની જમણી બાજુ હાંકી વાળ્યો.^{૨૮} એ સમયે તે હસ્તિરાજને તેના સવાર સહિત મૃત્યુને સ્વાધીન કરવાનો ખરાબ લાગ હતો; છતાં પણ ક્ષાત્રધર્મનું સ્મરણ કરીને અર્જુનને તેમ કરવા ઇચ્છ્યું નહિ. હે રાજ! તે હાથીએ તો સીધા ધરી જઈને કેટલાએક હાથી-ઓને, રથોને અને ઘોડાઓને ચગદી નાખી મૃત્યુલોકમાં મોકલી દીધા હતા. તે જઈ અર્જુન કાપી જાયો.^{૨૯,૩૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-તરજત સંશ્લોકવધપર્વમાં
'ભગદત્ત' યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૨૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૯ મો

ભગદત્તનો વધ

॥ પુત્રતપ્ત ઉવાચ ॥

તથા ક્રુદ્ધઃ કિમકરોદ્ ભગદત્તસ્ય પાંડવઃ ।

પ્રાગ્જ્યોતિર્વિવા પાર્થસ્ય તન્મે શંસ યથાતથમ્ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર ગોઠ્યોઃ અર્જુન જ્યારે તે પ્રમાણે

કાપી જાયો, ત્યારે તેણે ભગદત્તને શું કયું અને

ભગદત્તે અર્જુનને શું કહ્યું? આ તું મને યથાર્થ રીતે કહે.^૧

સંજય યોદ્ધો: ભગદત્ત સાથે યુદ્ધ કરવા આસક્ત થયેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને ઐર્ષ્યને સર્વ ભૂતો માની બેઠા હે, 'આ બન્ને જણા મૃત્યુની દાઢમાં આવ્યા છે.^૨ હે મહારાજ! હે પ્રભુ! રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પર ભગદત્તરાજ હાથી પરથી બાણોનો વરસાદ વરસાવી રહ્યો હતો.^૩ વળી તેણે સંપૂર્ણ ધનુષ્ય ખેંચીને છોડેલાં, પરંપર પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં અને સોનેરી અગ્રમાગનાળાં ગજવેલનાં ખનાવેલાં બાણો મૃદ્ધીને દેવગ્રીપુત્રને વીંધી નાખ્યા.^૪ ભગદત્તે છોડેલાં તે અગ્નિના સ્પર્શ જેવાં તીક્ષ્ણ બાણો દેવગ્રીપુત્રને વીંધી નાખીને પૃથ્વીમાં ખૂંચી ગયાં.^૫ ત્યારે અર્જુન તેના ધનુષ્યને કાપી નાખીને તથા તેના પરિવારનો નાશ કરીને જણે ભગદત્તરાજને રમાડતો હોય તેમ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^૬ એટલે ભગદત્તે સૂર્યનાં કિરણ સમાન ચક્રચક્રિત ચોદ તોમરો અર્જુન સામે ફેંડ્યાં, પણ અર્જુનને તેમના બળે કહકા કરી કાપી નાખ્યાં.^૭ પછી ઇંદ્રપુત્ર અર્જુનને બાણોનો મોટા ઢગ છોડી તેના હાથીનું કવચ તોડી નાખ્યું અને તે છિન્નભિન્ન થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયું.^૮ આમ કપાઈ પડેલા કવચવાળો તે હાથી બાણો વડે અત્યંત ધાયલ થઈ ગયો અને ધારાઓ પડવાથી ધોવાઈ ગયેલા વાદળ વિનાના મોટા પર્વતની જેમ શોભવા લાગ્યો.^૯ તેવામાં પ્રાજ્ઞ્યોત્તિપરાજએ સુવર્ણના દાંડાવાળી એક લોખંડી શક્તિ શ્રીકૃષ્ણ સામે ફેંડી, પણ અર્જુનને તેને બે ભાગમાં છેદી નાખી. વળી અર્જુનને તે રાજના છત્રને તથા ધ્વજને પણ છેદી નાખ્યાં અને બીજાં દશ બાણો મૃદ્ધીને તેણે તે પર્વતરાજને એકદમ વીંધી નાખ્યો તથા તેને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યો.^{૧૦, ૧૧} આમ

ત્યારે કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં તથા સુંદર મોઢિયાં-વાળાં અર્જુનનાં બાણોથી ભગદત્તરાજ અત્યંત વીંધાઈ ગયો, ત્યારે તે અર્જુન ઉપર અત્યંત ક્રોધે ભરાયો.^{૧૨} ત્યાં તેણે અર્જુનનાં મસ્તક પર તોમરો છોડ્યાં તથા ગર્જના કરી મૃદ્ધી. તે તોમરોએ કરીને અર્જુનનો મુકુટ ફરી-ગયો.^{૧૩} ત્યારે અર્જુનને પોતાના ફરી ગયેલા મુકુટને બરાબર ગોઠવતાં ગોઠવતાં ભગદત્તરાજને કહ્યું કે, 'તું આ લોકને હવે છેલ્લી વાર બરાબર ઐર્ષ્ય લેજે.' અર્જુનને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ભગદત્ત અત્યંત ક્રોધાતુર થયો અને પ્રકાશિત ધનુષ્ય હાથમાં લઈ શ્રીકૃષ્ણ સહિત અર્જુન ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો.^{૧૪, ૧૫} ત્યાં તો અર્જુનને તેનું ધનુષ્ય છેદી નાખ્યું, સાથાઓને કાપી નાખ્યા અને ઝપાટાબેર બોતેર બાણો છોડીને તેનાં સર્વ મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો.^{૧૬} તે પ્રહારથી ભગદત્તરાજ વીંધાઈ ગયો અને અત્યંત વ્યથા પામવા લાગ્યો. હવે તેણે વેણુવાસને પ્રકટ કરવાની ઇચ્છાથી અંકુશને મંચું અને ક્રોધ કરી તે અર્જુનની છાતી સામે ફેંડ્યું પણ ખર.^{૧૭} ભગદત્તે છોડેલું તે અક્ષ સર્પનો નાશ કરી નાખે તેવું હતું, તેથી ડરશે અર્જુનને દાંડી દઈને તે પોતાની છાતી ઉપર ઝીલી લીધું. તે અક્ષ ડરાવના વક્ત્રસ્થળ પર આવીને વૈજ્યંતી માળાના સ્વરૂપે થઈ ગયું. તે માળા કમળની અદ્ભુત ફંજી-ઓવાળી હતી, સર્વ ઋતુઓમાં ઉત્પન્ન થનારાં પુષ્પોથી ભરપૂર હતી, અગ્નિ, સૂર્ય અને ચંદ્રના વર્ણુ સમાન કાંતિવાળી હતી અને અગ્નિ સમાન ઉજ્જ્વળ ફંપળોથી યુક્ત હતી. કમળની પાંદડી-ઓવાળી તથા વાણી હાલી રહેલાં પત્રોવાળી તે વૈજ્યંતી માળાને લીધે અળસીનાં ફૂલ જેવા તે સ્થામવર્ણુ શ્રીકૃષ્ણ અતીવ શોભી રહ્યા હતા. તે પછી મનમાં ઉદાસ થઈ ગયેલા એ અર્જુનને

કેશવને કહ્યું: 'હે નિષ્પાપ! તમે પ્રથમ કહ્યું છે કે, હું યુદ્ધ કરીશ નહિ પણ અનુનનો સારથિ માત્ર થઈશ. તો હે પુંડરીકાક્ષ! આમ કહીને તમે તમારી પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરતા નથી. જે કદાચ હું વ્યસનોમાં આસક્ત હોઉં, કોઈ જાતના સંકટમાં આવી પડ્યો હોઉં, અથવા અસ્ત્રોનું નિવારણ કરવાને અસમર્થ હોઉં, તો તમારે મારું રક્ષણ કરવા માટે આમ કરવું તે ઠીક છે. પણ જે હું બરાબર સાવધ થઈને બેસો છું, તો તમારે આમ ન કરવું જોઈએ. જ્યાં સુધી મારા હાથમાં ધનુષ્યબાણ છે, ત્યાં સુધી હું દેવો, દૈત્યો, મનુષ્યો અથવા આ સમગ્ર લોકોને પણ જીતવા સમર્થ છું, એ પણ તમારા બાણવામાં જ છે. છતાં તમે આમ કેમ કહ્યું?'^{૧૧૮-૨૪} ત્યારે વાસુદેવે આ અર્થભર્યા પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'હે નિર્દોષ અનુન! આ એક પૂર્વકાળની ગુહ્ય ઐતિહાસિક વાત છે. તે તું સાંભળ.^{૨૫} હું હંમેશાં લોકોનું રક્ષણ કરવા માટે ચાર મૂર્તિ ધારણ કરી સજ્જ રહું છું. મારા આત્માનો વિભાગ કરીને હું લોકોનું હિત કરું છું.^{૨૬} મારી એક મૂર્તિ પૃથ્વી પર રહી બદરિકાશ્રમમાં નારાયણસ્વરૂપે તપશ્ચર્યા કર્યા કરે છે. પરમાત્માસ્વરૂપે મારી બીજી મૂર્તિ જગત સારું કે નરસું જે કંઈ કર્યું કરે છે, તેને સાક્ષી તરીકે જોયા કરે છે. ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવ)સ્વરૂપે મારી ત્રીજી મૂર્તિ લોકોનો આશ્રય કરી માનુષી કર્મો કર્યા કરે છે, ત્યારે મારી ચોથી જલશાયિની મૂર્તિ સચુદ્રમાં હજારો વર્ષની નિદ્રામાં શયન કરે છે.^{૨૭,૨૮} જે આ છેલ્લી જલશાયિની મૂર્તિ કહી, તે હજારો વર્ષ પછી નિદ્રામાંથી જાગત થાય છે અને તે સમયે વર આપવા યોગ્ય પોતાના ભક્તોને શ્રેષ્ઠ વરો આપે છે.^{૨૯} તે મારી ચોથી મૂર્તિને જાગત થવાનો સમય જ્યારે આવી પહોંચ્યો, ત્યારે પૃથ્વીદેવીએ

પોતાના પુત્ર નરકાસુર માટે મારી પાસે જ વર માગ્યો હતો, તે તું સાંભળ.^{૩૦} 'મારો પુત્ર વૈષ્ણવાશ્રમ પંથ થાય અને તે અસ્રના પ્રભાવથી દેવો અને દાનવોથી પણ તે અવધાય થાય. આ વર આપવા તમે યોગ્ય છો.^{૩૧} પોતાના પુત્ર માટે માગેલો પૃથ્વીદેવીનો તે વર સાંભળી મેં તેને અભોધ વૈષ્ણવાશ્રમ પ્રથમ આપ્યું.^{૩૨} પછીથી મેં અને કહ્યું કે, 'હે પૃથ્વી! આ મારું અસ્ર હંમેશાં અભોધ થાઓ. તે અસ્ર નરકાસુરનું રક્ષણ કરશે અને તેને કોઈ પણ મારી શકશે નહિ.^{૩૩} આ અસ્રથી રક્ષાયેલો તારો પુત્ર શત્રુઓના સૈન્યને પીડનારો થશે અને સર્વ લોકમાં સર્વદા કુસાધર્મ રહેશે.^{૩૪} એ રીતે વર મેળવીને કૃતાર્થ થયેલી તે મનસ્વિની પૃથ્વીદેવી 'ભલે જોમ' કહીને સ્વસ્થાને ગઈ અને અસ્રના પ્રભાવથી નરકાસુર પણ શત્રુઓને તપાવનારો તથા કુસાધર્મ થઈ પડ્યો.^{૩૫} હે પાર્થ! કાળે કરી નરકાસુર પાસેથી મારું તે અસ્ર આ ભગદત્તરાજ પાસે આવ્યું છે. હે રાજા! ઇંદ્ર અને રુદ્ર સાથેના આ સર્વ લોકોમાં એવો એક પણ પુરુષ નથી, કે તે આ વૈષ્ણવાશ્રમી મરણ ન પામે.^{૩૬} આથી જ મેં તારું રક્ષણ કરવા માટે એ દિવ્ય અસ્રને વચમાંથી ઝીલી લીધું છે. હે અનુન! હવે એ ભગદત્ત તે પરમ અસ્રથી રહિત થયો છે, માટે તું તે મહાસુરનો સુખેથી વધ કર.^{૩૭} પૂર્વે મેં લોકોના હિતને અર્થે જોમ નરકાસુરને માર્યો હતો, તેમ તુ પણ દેવોનો દ્રેષ કરનારા આ તારા કદાચ જ ભગદત્તને મારી નાખ.^{૩૮} મહાત્મા કેશવે અનુનને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેણે ભગદત્તને તીક્ષ્ણ બાણોથી એકાએક છાઈ દીધો. વળી મોટી સુખવાળા તથા મોટા મનવાળા તે અનુનને જરાય ગભરાયા વિના હાથીના ગંડસળમાં નારાયણાણના પ્રહાર કર્યો. પર્વત પર જોમ વળ પડે, તેમ તે

બાણુ તે હાથીના ગંડસ્થળ પર પડ્યું અને સર્પ
જેમ રાફડામાં પેસી જાય, તેમ તે મોટિયા સાથે
તેના ગંડસ્થળમાં પેસી ગયું. ^{૩૯-૪૧} આથી જેમ
દરિદ્રીની સ્ત્રી તેના પતિનું વચન માનતી નથી,
તેમ તે હાથી પણ ભગદત્તની વારંવાર પ્રેરણા
થયા છતાં તેનું વચન માનતો ન હતો. ^{૪૨} તે
તો પોતાનાં ગાત્રોને સંકાચી દઈને દાંત વડે
પૃથ્વીનો ટુંકા લઈ જીભો રહ્યો અને છેવટે દુઃખની
મોટી ગર્જના કરીને તે મહાન હાથીએ પ્રાણ
મૂકી દીધા. ^{૪૩} પછી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું : 'હે
પાર્થ ! આ ભગદત્તરાજ અતિશય વયોવૃદ્ધ છે.
આખા શરીરે તે પળિયાંથી ભરાઈ ગયો છે, એનાં
નેત્રો કચલીઓથી ઢંકાયેલાં રહે છે; છતાં એ
ધણે શૂરો છે અને અતિ દુર્જય છે. એ રાજા
પોતાનાં નેત્રો બરાબર ઉઘાડાં રહે માટે હંમેશાં
પાટો બાંધી રાખે છે. (માટે તે પાટો પ્રથમ તોડી
પાડવો જોઈએ.)' ^{૪૪, ૪૫} એટલે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ-
નાં વાક્ય પ્રમાણે બાણુ વડે તે પાટાને તોડી
પાડ્યો અને તુરંત જ તે રાજાનાં નેત્રો રૂંધાઈ
ગયાં. ^{૪૬} આથી એ પ્રતાપી ભગદત્તરાજ સધળા
જગતને અધિકારમય માનવા લાગ્યો. પછી પાંડુ-
પુત્ર અર્જુનને મજબૂત ગાંડાવાણું અર્ધચંદ્રાકાર
બાણુ મારી રાજા ભગદત્તનું હૃદય ચીરી નાખ્યું.
એ પ્રમાણે જ્યારે અર્જુનને હૃદય ચીરી નાખ્યું,
ત્યારે ભગદત્તે પ્રાણોને સ્થાગ કરી પોતાના હાથ-
માંથી ધનુષ્યબાણને પણ તજ્યાં. ત્યારે તેના મસ્તક
પર બધેલા સુંદર ફેંટા કમળના નાળમાં પ્રહાર
કરવાથી નીચે ખરી પડતાં કમળ પરનાં પાંદડાંની
જેમ નીચે પડી ગયો. વાયુના ઝપાટાથી ભાંગી
પડેલું પુષ્પપૂણું કરેલુંનું ઝાડ જેમ મોટા પર્વત
પરથી નીચે ગળડી પડે, તેમ ત્યાં સુવર્ણની
માળાને ધારણ કરનારો તે રાજા પણ સુવર્ણના
અલંકારવાળા તથા પર્વત સમાન લોચા એવા તે

હાથી પરથી પૃથ્વી પર ગળડી પડ્યો. ^{૪૭-૫૦} આ
પ્રમાણે ઈંદ્રનાં દન અર્જુનને તે સંગ્રામમાં ઈંદ્ર સમાન
પરાક્રમવાળા અને ઈંદ્રના મિત્ર એવા રાજા ભગ-
દત્તને મારી નાખ્યો. પછી બળવાન વાયુ જેમ
વૃક્ષોને ભાંગી નાખે, તેમ જયંતી ઇચ્છાવાળો તે
અર્જુન તમારા પક્ષના ખીજ રાજાઓને ભાંગી
નાખવા લાગ્યો. ^{૫૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતમાં સંસારકલ્પપર્વમાં
'ભગદત્તનો વધ' નામનો અધ્યાય ૨૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૦ મો

માયાવી શકુનિ નાહો

॥ સંજય ક્વાચ ॥

પ્રિયમિન્દ્રસ્ય સતતં સદ્વાપમતિતૌજસમ્ ।

હરવા પ્રાગ્જ્યોતિર્ષં વાર્થઃ પ્રદક્ષિણમવર્તત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ઈંદ્રના પ્રિય મિત્ર એ અમાપ
તેજવાળા ભગદત્તરાજને માર્યા પછી અર્જુન
દક્ષિણ દિશા તરફ ગયો. તેવામાં શત્રુનગરને જીત-
નારા ગાંધારરાજના પુત્ર વૃષક અને અચલ નામના
બે ભાઈ એ યુદ્ધમાં અર્જુનને પીડવા લાગ્યા. ^{૧, ૨} તે
બંને વીરો અર્જુનની પાસે આગળપાછળ આવી
જાશ અને હાથમાં ધનુષ્ય લઈને તેને મહાવેગ-
વાળાં તીક્ષ્ણ બાણોથી અત્યંત વીંધવા લાગ્યા. ^૩
એટલે અર્જુનને તીક્ષ્ણ બાણો વડે ગાંધારરાજ
સુખલતા પુત્ર એ વૃષકના ઘોડા, સારથિ, ધનુષ્ય,
છત્ર, રથ અને ધ્વજના તલ તલ ભેગા ટુકડા કરી
નાખ્યા. વળી અર્જુને બાણોના સમૂહોથી તથા અનેક
જાતનાં હથિયારોથી સૌખ્યલ વગેરે ગાંધારયોદ્ધાઓને
પણ આકુળવ્યાકુળ કરી નાખ્યા. ^{૪, ૫} ત્યાં ક્રોધાચ-
માન થયેલા અર્જુનને આયુષો ઉગામીને યુદ્ધ
કરવા ચડી આવેલા પાંચસો વીર ગાંધારોને
શ્તુલ્લોકમાં વિધાય કરી દીધા. હવે મહાબાહુ
વૃષક મરણ પામેલા ઘોડાવાળા પોતાના રથમાંથી
એકદમ ઊતરી પડ્યો અને પોતાના ભાઈના

રથ પર ચઢી જઈ પોંતે બીજું ધતુધ્ય ધારણુ કર્યું.
આમ એક રથમાં બેઠેલા તે બન્ને વૃષક અને
અચલ ભાઈઓ બાણોનો વરસાદ વરસાવી
અર્જુનને વારંવાર વીંધવા લાગ્યા.^{૧૮} એ રીતે
હે મહારાજ! વૃત્ર અને બલદૈત્ય જમ ઈંદ્રને
સખત પ્રહાર કરે, તેમ તમારા એ બન્ને સાળાઓ
અર્જુનને સખત પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૯} શ્રીધ્મ-
ઋતુના વચલા બે મહિનાઓ ઉપરુ કિરણોથી
જમ લોકને તપાવે છે, તેમ બરાબર તાકીને
પ્રહાર કરનારા તે બન્ને ગાંધારપુત્રો અર્જુનને
પ્રહાર કરતા હતા.^{૨૦} હે રાજન્! તે બન્ને જણા
એક જ રથમાં એકબીજાનાં અંગોનો સ્પર્શ કરીને
અડોઅડ બેઠા હતા, તેથી અર્જુનને એક જ બાણ
ચૂકીને તે બન્નેને મારી નાખ્યા.^{૨૧} હે રાજન્!
સિંહ સમાન પરાક્રમી, લાલ નેત્રોવાળા, મોટી
જીભવાળા અને અન્યોન્ય એક જ લક્ષણવાળા
તે બન્ને વીરભાઈઓ ત્યાં રથ પરથી નીચે ઢળી
પડ્યા.^{૨૨} બંધુજનોને પ્રિય એવાં તે બન્નેનાં
શરીરો દશે દિશામાં પવિત્ર યશ પહોંચાડીને
રથ પરથી ધરણી પર ઢળી પડ્યાં હતાં.^{૨૩} હે
પુશ્વીનાથ! યુદ્ધમાં પાછી પાની નહિ કરનારા
પોતાના એ બન્ને મામાઓને યુદ્ધમાં આમ માર્યા
ગયેલા જોઈને તમારા પુત્રો કુંભનાં ધણાં ધણાં
આંસુ સારવા લાગ્યા.^{૨૪} પોતાના બે ભાઈઓને
મરણ પામેલા જોઈને સંકટો માયા રચવામાં
કુશળ એવો શકુનિ ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને
મોહિત કરવા માટે પોતાની માયા રચના લાગ્યો.
તેની માયાના પ્રભાવથી, ત્યાં લાડીઓ, લોઢાની
લાકડીઓ, પથ્થરો, તોપો, શક્તિઓ, ગદાઓ,
પરિધો, તલવારો, ત્રિશૂળો, મુદ્ધારો, પદ્મિયો,
લાકડીઓ, છરાઓ, કુરપ્રો, બંદૂકની ગોળીઓ,
વાછરડાના દાંત સરખા આકારનાં બાણો, હાક-
કાંનાં ક્ષ્ણાવાળાં બાણો, બેધારી તલવારો, નખરો,

મુસલો, ફરશીઓ, ચક્રો, સાદાં બાણો, ભાલાઓ
અને એ ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક જાતનાં
હથિયારો દશે દિશાઓમાં આવી આવીને
અર્જુન ઉપર પડવા લાગ્યાં.^{૨૫-૨૬} વળી ત્યાં
ગધેડાં, ઊંટ, પાકા, સિંહ, વાઘ, રાજ, ચિત્રા,
રીંછ, કૃતરા, ગીધ, વાંદરાં, સર્પો અનેક જાતના
રાક્ષસો અને અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓ જીખાળવાં
યદ્યને ક્રોધપૂર્વક અર્જુન તરફ ધસવા લાગ્યાં.
પછી દિવ્ય અસ્ત્રને બાણનારો કુંતાનો રક્ષો પુત્ર
અર્જુન ત્યાં અનેક બાણો છોડીને તેમને એકદમ
પ્રહાર કરવા મંડી પડ્યો.^{૨૭-૨૮} આમ રક્ષા
અર્જુનને સારાં સારાં મજબૂત બાણોથી તેમને
મારવા માંડ્યાં, એટલે આરે તરફથી માર
ખાતાં તે પ્રાણીઓ મોટા અવાજ બૂમાબૂમ
કરી ત્યાંથી નાસી ગયાં.^{૨૯} હવે અર્જુનના
રથ સામે એકદમ અધિકાર છવાઈ ગયો અને
તે અધિકારમાંથી આવતી દૂર વાણીઓ અર્જુન-
નો તિરસ્કાર કરવા લાગી.^{૩૦} મહારણુમાં પ્રકટ
થયેલો તે અધિકાર ધોર અને ભેરવ હતો,
તેથી તે સર્વને ભય કરનાર યદ્ય પડતો હતો.
છતાં અર્જુનને તો ઉત્તમ તેજસ અસ્ત્રોના પ્રયોગ
કરીને તે અધિકારનો નાશ જ કરી નાખ્યો.^{૩૧}
જ્યારે તે અધિકારનો નાશ થયો, ત્યારે ત્યાં
ભયાનક જળપ્રવાહો પ્રકટ થયા, એટલે અર્જુનને
તે જળપ્રવાહોનો નાશ કરવા માટે સૂર્યોક્ષનો
પ્રયોગ કર્યો.^{૩૨} આમ તે અસ્ત્રે પોતાના પ્રભાવ-
થી તે સર્વ જળ સૂકવી નાંખ્યું. એ રીતે તે સમયે
શકુનિએ અનેક જાતની માયાઓ કરી હતી.^{૩૩}
પણ અર્જુનને પોતાના અસ્રના બળથી તે સર્વ
માયાનો હસતાં હસતાં નાશ કરી નાંખ્યો હતો.
જ્યારે આમ પોતાની સર્વ માયાઓ નાશ પામી,
ત્યારે અર્જુનનાં બાણોનો માર ખાઈ ત્રાસ પામેલો
એ શકુનિ સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે વેગવાળા

ઘોડાઓ ઘોડાવી ત્યાંથી નાસી ગયો. પછી અશ્વો-
ને જણનારો અશ્વન શત્રુઓ પર પોતાની ઝડપ
દેખાડવા લાગ્યો અને કૌરવાની સેના પર બાણોનો
વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. હે મહારાજ ! અશ્વોને
તમારા પુત્રની સેના પર એટલો બધો બાણોનો
મારો અસાધ્યો દે તેથી તે સેના પર્વતમાં અથ-
ડાયેલી ગંગા નદીની પેઠે બે ભાગમાં વહેવાર
ગઈ. હે રાજન્ ! તે સેનામાંના દેહલાએક રાજાઓ
દ્રોણાચાર્યને શરણે ગયા અને દેહલાએક રાજાઓ
અશ્વનના બાણથી પીડાઈને કુર્યોધનને શરણે
ગયા. અમે ધૂળથી ઢંકાઈ ગયેલા તે સૈન્યમાં
અશ્વનને જોઈ શકતા ન હતા. માત્ર દક્ષિણ
દિશામાં તેના ગાંડીવ ધનુષ્યનો ટંકાર મારા
સાંભળવામાં આવતો હતો. ત્યારે શંખ, કુંકુભિ
અને બીજાં રણવાદિત્રોના શબ્દને ઠાંધી દઈને
કેવળ ગાંડીવનો ટંકારવ આકાશમાં પહોંચતો
હતો. તેવામાં વળી પાછો દક્ષિણ દિશામાં તરેહ
તરેહનાં યુદ્ધ કરનારા યોદ્ધાઓનો અને અશ્વનનો
સંઘામ થવા લાગ્યો. હું તો તે સમયે દ્રોણાચાર્ય-
ની પાછળ જ હતો. હે ભારત ! એ વેળા યુધિ-
ષ્ઠિનાં સૈન્યો પણ તમારા પુત્રોનાં સૈન્યોને જ્યાં
ત્યાં પ્રહાર કરી રહ્યાં હતાં. જમ વાયુ સમય
આવતાં વાદળોને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, તેમ
અશ્વન પણ ત્યાં તમારી સેનાને છિન્નભિન્ન કરી
રહ્યો હતો. અનેક બાણોને વરસાવી ધસી આવતા
છંદ્રને જમ દોઈ ન વારી શકે, તેમ ઉગ્ર સ્વરૂપને
ધારણ કરનારા તે અશ્વનને પણ મહાધનુર્ધર
પુરુષગ્યાત્રો વારી શક્યા નહિ. ^{૧૭-૩૧} વળી
અશ્વનના પ્રહારથી તમારા સૈનિકો એટલા બધા
વ્યથિત થઈ ગયા હતા કે, તેઓ આમતેમ નાસ-
ભાગ કરી ઘણે ભાગે પોતાના જ યોદ્ધાઓનો નાશ
કરી રહ્યા હતા. ^{૩૭} અશ્વનને છોડેલાં તે શરીરને
બેદી નાખનારાં કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં બાણો

પતંગની પેઠે દશે દિશાઓને ઢાંધી દઈને પડતાં
હતાં. ^{૪૦} હે રાજ ! અશ્વનનાં એ બાણો ઘોડા-
ઓને, રથી યોદ્ધાઓને, હાથીઓને તથા પાળાને
પણ વીધી નાખતાં હતાં અને રાક્ષસોમાં જમ
સર્પો પેસી જાય, તેમ પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં.
અશ્વન હાથી, ઘોડા અને પાળાઓ પર એક
એક જ બાણ ફેંકતો હતો, છતાં પણ તેઓ એક
જ બાણથી ધાયલ થઈ મરણ પામી પૃથ્વી પર
પડતા હતા. ^{૪૬, ૪૭} ત્યાં મનુષ્યો માર્યા ગયા
હતા, હાથીઓ મૂચા પડ્યા હતા અને ઘોડાઓ
બાણોથી ચાતરક ધાયલ થઈ ઢળી પડ્યા હતા, તેથી
તે રણભૂમિમાં વિચિત્ર દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. વળી
ત્યાં ઠેરઠેર માંસમક્ષણ કરવા માટે આવેલાં કૂતરાં,
શિયાળનાં તથા હાગડાઓના ભયંકર શબ્દો
સંભળાતા હતા. ^{૪૯} અશ્વનના બાણથી પીડાયેલો
પિતા પુત્રને, મિત્ર મિત્રને તથા પુત્ર પિતાને ત્યાં
રણમાં મૃત્રીને જ નાસી જતો હતો. અરે ! તે
યુદ્ધમાં યોદ્ધાઓ એટલા બધા ગમરાઈ ગયા હતા
કે તેઓ માત્ર પોતાનું જ રક્ષણ કરવાની બુદ્ધિ-
વાળા થઈ જઈને પોતાનાં વાહનોને પણ ત્યજ
જતા હતા. ^{૫૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતમાં ૨૧ શતકવધપર્વમાં
'શકુનિ' નામકું' નામનો અધ્યાય ૩૦ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧ મો નીલરાજનો વધ

॥ ચતુર્થાદ્ય ઉવાચ ॥

તેષ્વનીકેષુ મમેષુ પાંડુપુત્રેણ સંજય ।

ચલિતાનાં દ્રુતાનાં ચ કથમાસીન્મનો હિ વઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર ઓલ્યો : હે સંજય ! પાંડુપુત્ર
અશ્વને જ્યારે તે સૈન્યોમાં ભંગાણ પાડ્યું ત્યારે
આમતેમ નાસભાગ કરી ચલિત થયેલા તમારા
બંધાનું મન કેવું થઈ ગયું હતું ? ^૧ દોઈ સ્થળે
પણ સ્થિતિને નહિ જોનારાં સૈન્યોમાં જ વેળા

ભંગાણુ પડ્યું હશે, તે વેળા તેમને પુનઃ શત્રુઓ સામે ગોઠવવાં અશક્ય થયાં હશે. માટે હે સંજય ! તેના સંબંધમાં જ બન્યું હોય તે મને કહે.^૨

સંજય બોલ્યો : ત્યારે પણ હે પૃથ્વીનાથ ! તમારા પુત્રનું પ્રિય કરવા ઇચ્છતા વીરપુરુષો તો પોતાના યશનું લોકમાં રક્ષણ કરી, દ્રોણની પાછળ જ જવા લાગ્યા.^૩ અસ્રો ઉગામ્યાં અને યુધિષ્ઠિરાજ પણ સામા આવી ખડા થયા અને એમ ભયંકર મામલો થઈ પડ્યો, છતાં તે યોદ્ધાઓ નિર્ભયની પેઠે આર્થ પુરુષોને યોગ્ય જ કર્યો કરવા લાગ્યા.^૪ હે વિશ્વ ! તેઓ તો અભિત તેજવાળા લીમસેન, સાત્યકિ અને વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પણ વચમાં પડ્યા. (અર્થાત્ તેઓ યુધિષ્ઠિરને સહાય કરવા જતા હતા, પણ તમારા પક્ષના વીરોએ તેમને રોક્યા.)^૫ શત્રુઓ પર ક્રૂર વર્તન કરનારા પાંચાલો ‘દ્રોણને મારો, દ્રોણને મારો’ એ પ્રમાણે પોતાના સૈનિકોને પ્રેરણા કરવા લાગ્યા હતા, ત્યારે આ તરફથી તમારા પુત્રો ‘દ્રોણનો વધ થવા ન દો’ એ પ્રમાણે સર્વ કોરવોને પ્રેરણા કરવા મંડ્યા હતા.^૬ કટલાએક યોદ્ધાઓ ‘દ્રોણને મારો, દ્રોણને મારો’ એ પ્રમાણે તે રણભૂમિ પર કહી રહ્યા હતા, તો વળી બીજાઓ ‘દ્રોણનું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો’ એ પ્રમાણે ત્યાં કહી રહ્યા હતા. એ રીતે કૌરવ અને પાંડવ વચ્ચે ત્યાં દ્રોણના નામનો જ બાણે જુગાર ચાલી રહ્યો હતો.^૭ દ્રોણાચાર્ય પાંચાલ યોદ્ધાઓની ટુકડી સામે યુદ્ધ કરતા હતા, તો પાંચાલપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તે તે સ્થાને ધસી આવતો હતો.^૮ જ્યારે સંગ્રામ ભયંકર સ્વરૂપવાળો થઈ ગયો, ત્યારે ભયાનક શબ્દ કરતા વીર પુરુષો પોતાની પંક્તિમાંથી જુદા પડી જઈ શત્રુયોદ્ધાઓ સામા આવી જતા હતા.^૯ તે યુદ્ધમાં પાંડવોને શત્રુઓ કંપાવી શક્યા નહિ, પણ પાંડવો તો પૂર્વે પોતાને થયેલાં

દુઃખોનું સ્મરણ કરી શત્રુઓનાં સૈન્યોને કંપાવવા લાગ્યા.^{૧૦} તેઓ લજ્જાવાળા હતા, તોપણ ક્રોધને અધીન થઈને અને પરાક્રમથી પ્રેરાઈને તેઓ એ મહારણમાં દ્રોણનો વધ કરવા માટે પ્રાણોને પણ અળખામણ કરીને યુદ્ધ માટે ચઢી આવ્યા હતા.^{૧૧} તે તુમુલ યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણોનું પણ કરીને યુદ્ધરૂપ રમતને રમી રહેલા એ મહાતેજસ્વી યોદ્ધાઓની એ પરસ્પરની અથડામણ લોહા અને પથ્થર જેવી થઈ રહી હતી.^{૧૨} હે મહારાજ ! કોઈ પણ વૃદ્ધ પુરુષોને પૂર્વે તેવા પ્રકારનો સંગ્રામ કદી થયો હોય તેવું સ્મરણ નથી, તેમ જ તે વૃદ્ધોએ તેવા સંગ્રામ કદી જોયો હોય કે સાંજાળો હોય તેમ પણ નથી.^{૧૩} એ વીરોના સંહારસમયે સૈન્યો આમતેમ ધૂમી રજાં હતાં, તેથી તેમના અતિશય ભારથી પીડાયેલી પૃથ્વી બાણે કંપવા લાગી હતી.^{૧૪} યુધિષ્ઠિર રાજના આમતેમ ઊછળી રહેલા એ સૈન્યરૂપ સમુદ્રનો અતિભયંકર શબ્દ આકાશને સ્તબ્ધ કરી દેતો હતો અને પુનઃ તે સૈન્યમાં જ પેસી જતો હતો.^{૧૫} યુદ્ધમાં ધૂમી રહેલા દ્રોણાચાર્યે હંબરો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને પાંડવોનાં સૈન્યોમાં ભંગાણુ પાડવા માંડ્યું.^{૧૬} અદ્ભુત પરાક્રમવાળા દ્રોણાચાર્ય આમ તે સૈન્યોને જ્યારે મારી નાખતા હતા, ત્યારે સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બેસે જ ત્યાં આવીને તેને ખાળતો હતો.^{૧૭} તે સમયે દ્રોણનું તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું અતિ અદ્ભુત યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું અને તે યુદ્ધની કોઈ પણ બતની ઉપમા જ નથી એમ મારું નિશ્ચય માનવું છે.^{૧૮} તેવામાં બાણોરૂપ તણખાવાળો તથા ધનુષ્યરૂપ જ્વાળાવાળો નીલ-રાજરૂપ અગ્નિ ધાસની પેઠે કોરવોની સેનાને ખાળવા મંડી પડ્યો.^{૧૯} એ રીતે સૈન્યોને બાળી રહેલા તે નીલને પ્રતાપી અશ્વત્થામા હસીને મધુર વાણીથી આ પ્રમાણે પ્રથમ જ કહેવા લાગ્યો:^{૨૦}

અધ્યાય ૩૨ મો

બીજી દિવસ સમાપ્ત-યુદ્ધનું ભયંકર સ્વરૂપ

॥ મંત્રય ઉગાન ॥

પ્રતિઘાતં તુ સૈન્યસ્ય નામૃત્યતઃ શ્વકોદર ।

સોડમ્પાહનદ્ ગુરુત્ પટ્પા કર્ણ ચ દશમિઃ ઘરૈઃ । ૧ ॥

સંન્ય બોલ્યોઃ દ્રોણાચાર્યથી થતા સૈન્યનો આ નાશ ભીમસેનથી સહન થઈ શક્યો નહિ. તેણે પોતાના ચુરને સાઠ બાણોનો તથા કર્ણને દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^૧ ત્યારે દ્રોણાચાર્યે તેના જીવ લેવાની ઇચ્છાથી સીધી ગતિવાળાં તથા તીક્ષ્ણ ધારવાળાં સજ્જાં બાણોનો તેના મર્મસ્થાનમાં પ્રહાર કર્યો.^૨ વળી આચાર્યે સતત પ્રહાર કરવાની ઇચ્છાથી બીજાં પણ છઠ્ઠીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. તે ગાળામાં કર્ણે બાર બાણોથી, અશ્વત્થામાએ સાત બાણોથી અને દુર્યોધનરાજાએ છ બાણોથી એ ભીમસેનને છાઈ દીધા. મહાબળવાન ભીમસેન પણ તેમને બધાને સામે પ્રહાર કરી વીધી નાખ્યા. તેમાં તેણે દ્રોણને પચાસ બાણોથી, કર્ણને દશ બાણોથી, દુર્યોધનને બાર બાણોથી અને અશ્વત્થામાને આઠ બાણોથી પ્રહાર કર્યો. પછી તુમુલ્ય શબ્દ કરીને તેણે રણમાં તેમની સામે ધસારો કર્યો. તે ભીમસેન જ્યારે પ્રાણોના ત્યાગ કરવાની અણી પર આવી ગયો અને શત્રુઓએ તેને જ્યારે મરણ તુલ્ય અવસ્થાએ પહોંચાડી દીધો, ત્યારે યુધિષ્ઠિરાજાએ તે પોતાના ચોદ્ધાઓને આજ્ઞા કરી કે, 'જાઓ ભીમને બચાવો.' તે આજ્ઞા થતાં જ અમાપ તેજસ્વી સાત્યકિ, નકુલ અને સહદેવ વગેરે મહાન પુરુષો એકઠા થઈ ગયા અને કોવપૂર્વક ભીમસેન પાસે આવી પહોંચ્યા.^{૩-૮} પછી મહાબલુર્ગેના રક્ષણ તળે રહેલા મહાપરાક્રમી ભીમસેન વગેરે એ રથીઓ દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં ભંગાણ પાડવા માટે એકીસાથે ત્યાં ચઢી આવ્યા.^૯ ત્યારે રથીશ્રેષ્ઠ

‘હે નીલરાજ! બાણોની જ્વાળાથી આ બિચારા અનેક ચોદ્ધાઓને બાળવાથી તારા હાથમાં શું આવવાનું છે? આવ, મારી એકની સાથે જ લડ અને કોઈ કરી મને જલદી પ્રહાર કર.’^{૧૨૧} એટલે બીલેલાં કમળ સમાન મુખવાળા એ નીલે કમળના સમૂહ સમાન આકારવાળા તથા કમળનાં પત્ર સમાન નેત્રવાળા તે અશ્વત્થામાને બાણોથી વીધી નાખ્યો.^{૨૨} એ રીતે જ્યારે તે નીલરાજાએ અશ્વત્થામાને વીધી નાખ્યો, ત્યારે તેણે પણ ત્રણ તીક્ષ્ણ મસ્લબાણોથી પોતાના શત્રુના ધતુષ્પને, ધ્વજને તથા છત્રને કાપી નાખ્યું. હવે તે નીલરાજા હાથમાં ઢાલ તથા તલવાર લઈને પક્ષીની પેઢે એકદમ પોતાના રથ પરથી નીચે દૂધી પડ્યો અને તેણે અશ્વત્થામાના મસ્તકને ધડથી જુદું પાડવા ઇચ્છા કરી.^{૨૩, ૨૪} પણ હે નિર્દોષ રાજા! અશ્વત્થામાએ જ મંદહાર્ય કરીને એક ભલ્લબાણ મૂકીને તે નીલરાજાના ઊંચી નાસિકાવાળા તથા કુંડલયુક્ત એવા મસ્તકને ધડથી જુદું પાડી દીધું.^{૨૫} આમ સંપૂર્ણ ચંદ્ર સમાન મુખવાળો, કમળનાં પત્ર સમાન નેત્રવાળો અને ઉત્પલપત્ર સમાન કાંતિવાળો અને અત્યંત ઊંચો તે નીલરાજા મરણ પામીને પૃથ્વી પર ગબડી પડ્યો.^{૨૬} આચાર્યના પુત્રે જ્યારે અતિ ઉજ્જવળ તેજવાળા તે નીલરાજાને મારી નાખ્યો, ત્યારે અત્યંત આકુળ થયેલી પાંડવોની સેના અતિશય વ્યથાતુર થઈ ગઈ.^{૨૭} હે રાજા! તે સમયે પાંડવપક્ષના સર્વ મહારથીઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ સમયે એ ઇંદ્રનંદન અર્જુન હોય, તો તે જ આપણા બધાનું રક્ષણ કરે. પણ તે ક્યાંથી રક્ષણ કરે? તે બળવાન અર્જુન તો દક્ષિણ દિશામાં બાણી રહેલા સંશમ્ભનો તથા નારાયણી દુહકીનો નાશ કરી રહ્યો છે.^{૨૮, ૨૯}

ધૃતિ શ્રીમદભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જત સંશમ્ભવપર્વમાં
‘ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રમો’ નામનો અધ્યાય ૩૨ મો સમાપ્ત

કુઃખથી સૂતા હતા. એ યુદ્ધ અત્યંત મર્યાદાહીન ચાલ્યું હતું. તેમાં પિતા પોતાના રથને ઢોડાવી પુત્રને મારી નાખતો હતો; તેમ જ મોહને લીધે પુત્ર પિતાને મારી નાખતો હતો. એ યુદ્ધમાં ઘણા રથો ભાંગી ગયા, ધનન્યો ચિરાઈ ગઈ, છત્રો પૃથ્વી પર પડી ગયાં અને ભાંગી ગયેલાં રથના અર્ધાં ધૂંસરાં લઈને ઘોડાઓ ચારે બાજુ નાસી ગયા. ત્યાં કપાયેલા બાહુઓ તલનાર સહિત પડ્યા હતા. કુંડળો સહિત મસ્તકા ઠેકઠેકાણે કપાઈ પડ્યાં હતાં. ઠાઈ બળવાન હાથી યોદ્ધાઓના રથોને ફેંટી દઈ પૃથ્વી પર ભુક્ષા કરી નાખતો હતો, તો ઠાઈ રથોયોદ્ધો નારાયણભૂથી હાથીને પ્રહાર કરી ભૂમિ પર પટ્ટી પાડતો હતો. વળી હાથીના તીવ્ર પ્રહારથી ઈટલાએક ઘોડા પોતાના સવારો સહિત પછડાઈ પડતા હતા. એ પ્રમાણે તે યુદ્ધ મર્યાદા વિનાનું થઈ અતિ દાશુ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૫-૨૩} ત્યારે 'ઓ પિતા! ઓ પુત્ર! ઓ મિત્ર! તું ક્યાં છે? ભિમે રહે, ક્યાં દોડી જાય છે? માર, પકડ, એને હણી નાખ।' વગેરે અનેક પ્રકારની વાણી સિંહનાદની ગર્જનાઓ સાથે સાથે તે રણભૂમિ પર મોટેથી સંભળાતી હતી. તે સ્થળે મનુષ્યો, ઘોડાઓ અને હાથીઓનું લોહી એકઠું થઈ ઘન થઈ ગયું હતું અને તે લોહીને લીધે પૃથ્વીની ઊડતી ધૂળ શાંત થઈ હતી. આ ભયંકર દેખાવ જોઈને કાયર મનુષ્યોનાં મનમાં ભય પેસી ગયો હતો અને તેથી તેઓ મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા હતા. એક વીર બીજા વીર સામે આવી જતો અને પોતાના રથનાં પૈડાંથી તે શત્રુના રથનાં પૈડાંને આગળ જતાં ચોભાવી દેતો હતો અને બાણ મારવાનો સમય નહિ દેખતાં તે ગદાના પ્રહારથી પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીનું મસ્તક ઉડાવી દેતો હતો. ઠાઈ ઠાઈ સ્થળે તો ઈટલાએક ચોદાઓ સામસામા ચોટલી

પકડીને યુદ્ધ કરતા હતા, તો કોઈ સ્થળે અતિ દારૂણ મુઠિયુદ્ધ ચાલતું હતું. યુદ્ધ કરવાનાં સાધન વિનાના થઈ ગયેલા કેટલાએક રણવીરો સાધનની ઇચ્છા કરી નખ અને દાંતો વડે પણ ત્યાં મચી પડ્યા હતા. કોઈ વીર પુરુષ પોતાના શત્રુના પ્રહાર કરવા ઊંચા કરેલા હાથને તલવાર, ધનુષ્ય, બાણ તથા અંકુશ સહિત છેદી નાખતો હતો. કોઈ સ્થળે એક ચોક્કો બીજને મોટથી બોલાવી રહ્યો હતો, તો વળી પેલો બીજે ચોક્કો યુદ્ધમાંથી વિમુખ થઈ નાસી જતો હતો.^{૨૪-૨૬} ત્યાં કોઈ રણે નર પોતાની સામે આવીને યુદ્ધ કરતા શત્રુના મસ્તકને ધડથી જુદું પાડતો હતો. તે જોઈ કોઈ કાયર પુરુષ ખૂમ પાડી પોભાર ભણી જતો હતો અને તેની ખૂમ સાંભળી કોઈ બીજે પુરુષ અત્યંત ત્રાસ પામી જતો હતો.^{૩૦} કોઈ ચોક્કો પોતાનાં જ બાણોને તીક્ષ્ણ બાણોથી મારી નાખતો હતો, તો બીજે કોઈ પોતાના શત્રુઓને જ વીણી વીણીને મારતો હતો. નારાય-બાણના પ્રહારથી ધાયલ થયેલો કોઈ હાથી પર્વતના શિખરની પેઠે તથા ઉનાળામાં નદીની ભેખડની પેઠે ધબાક કરતો પૃથ્વી પર પડતો હતો. ત્યાં ઝરણુ ઝરતા પર્વતની પેઠે કોઈ મદઝરતા હાથીએ પ્રાદપ્રહારથી કોઈ રથીચોક્કોને ઘોડા તથા સારથિ સાથે મારી નાખ્યો હતો અને પોતે તે સ્થળે હજી ભોમો જ હતો. લોહીથી છંટાયેલા કેટલાએક અસ્ત્રકુશળ રણેઓને પ્રહાર કરતા જોઈને કેટલાએક દુર્બળ દહ્યના બીકણુને મૂર્ચ્છા આવી જતી હતી. ત્યારે સર્વ યુદ્ધપ્રદેશ ખળભળી ઊઠ્યો હતો અને ત્યાં મારફટ સિવાય બીજું કંઈ પણ જણાતું ન હતું. ત્યાં સર્વ પ્રદેશ સૈન્યની રજથી ઢંકાઈ ગયો હતો અને મર્યાદાનું લગાર પણ નામ ન હતું. તે વેળા સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આ સમય જ ખરો છે, માટે ઉતાવળ કરો એમ

હકીને હમેશાં સ્વભાવથી જ તરાંવાળા તે પાંડવ-ચોક્કોઓને યુદ્ધમાં ઉતાવળ કરાવી રહ્યો હતો. બાહુબળશાળી પાંડવો પણ તેની આજ્ઞાને માન્ય રાખી હંસો જમ સરોવરમાં પડે, તેમ દ્રોણ-ચાર્યના રથ ઉપર તૂટી જ પડ્યા. ત્યાં દ્રોણના રથ સામે 'પરપર નિર્ભય થઈ ધસારો કરો, પકડો, કાપી નાખો !' એવા તુમુલ શબ્દો સંભળાઈ રહ્યા હતા. તે પછી દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, કણ્વ, અશ્વત્થામા, જયદ્રથ, અવંતિના કુમાર વિદં તથા અનુવિંદ અને શલ્ય એ ચોક્કોઓ જોસોર ધસી આવીને તે પાંડવસૈન્યને વારના લાગ્યા; પણ તેઓ આર્યધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયેલા તે પાંડવ ચોક્કોઓને અટકાવી શક્યા નહિ; એટલું જ નહિ પણ તેમને પહોંચી વળતું પણ તેમને માટે ભારે થઈ પડ્યું.^{૩૧-૩૬} જોકે પાંડવો અને પાંચાલો બાણોથી સખત પીડાતા હતા, છતાં પણ તેમણે દ્રોણને છોડ્યા જ નહિ. એટલે દ્રોણાચાર્ય અત્યંત ક્રોધે ભરાયા. તેમણે સેંકડો બાણો છોડી ચોદિ, પાંચાલ અને પાંડવચોક્કોઓના મોટા સંહાર કરી નાખ્યો. હે રાજા ! દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યની દોરીને ટંકાર સર્વ દિશાઓમાં સંભળાતો હતો.^{૪૦, ૪૧} તે ટંકાર લગભગ વજ્રપાત સરખો હતો અને ઘણા મનુષ્યોને ત્રાસ પમાડતો હતો. એ જ અરસામાં અર્જુન સંખ્યાબંધ સંશસ્ત્રકોને જીતીને જ સ્થળે દ્રોણાચાર્ય પાંડવોને ખૂંદી રહ્યા હતા, તે સ્થળે આવી પહોંચ્યો. બાણોના ઝાઘરપ મોટી ધૂમરીઓવાળા તથા લોહીરૂપ જળનાળા મોટા મોટા ધરાઓને તરી જઈને અને સંશસ્ત્રકોના સંહાર કરીને આખરે અર્જુન ત્યાં દેખાયો. ત્યાં સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને શ્રીર્તિમાન એવા તે અર્જુનનો ચિહ્નભૂત વાનરધ્વજ તે જગ્યાએ તેજથી ઝંજ-હળી રહેલો એમ જોયો. હવે તે અર્જુનરૂપ

પ્રલયકાળનો સૂચ્ય પોતાનાં અસ્રોરૂપ કિરણો-
થી સંશ્લોકોના સૈન્યરૂપ સમુદ્રને સુકાવી દઈને
કૌરવોને પણ તપાવવા લાગ્યો. પ્રલયકાળે ઉદય
પામેલો ધૂમકેતુ જમ સર્વ ભૂતોને તપાવે છે,
તેમ અર્જુન પણ પોતાનાં શસ્ત્રોના તેજથી તે
સર્વ કૌરવોને બાળવા લાગ્યો. તેણે હજારો બાણો-
થી હાથી, ઘોડા અને રથી યોદ્ધાઓને મારવા
માંડ્યા. એમ બાણથી અત્યંત પીડાઈને તેઓ છૂટા
દેશે પૃથ્વી પર ઢળવા લાગ્યા. અર્જુનનાં બાણો-
થી ધાયલ થયેલા કેટલાએક યોદ્ધાઓ ત્યાં બરાડા
પાડવા લાગ્યા, કેટલાએક યોદ્ધાઓ નારી ગયા
અને કેટલાએક તો મરણ પામી પડવા લાગ્યા.
તેઓમાંના કેટલાએક પડી જઈ ઊભા થતા હતા,
કેટલાએક ત્રાસને લીધે પુનઃ પછડાતા હતા
અને કેટલાએક તો મુઠીઓ વાળીને નારી જતા
હતા. પણ અર્જુને વીરપુરોહિતા પ્રતનું સ્મરણ
કરીને તેમાંના કેઈને માર્યા નહિ. ભાંગી પડેલા
રથવાળા તથા આશ્ચર્યચકિત થઈ લગભગ નાસ-
ભાગ કરતા તે કૌરવો 'ઓ કર્ણ, ઓ કર્ણ,
હાય, હાય !' એ પ્રમાણે બૂમો પાડવા લાગ્યા.
આમ પોતાનું શરણ ઇચ્છતા તે કૌરવોની બૂમો
સાંભળીને અધિરથપુત્ર કર્ણે તેમને સર્વને 'ડરશો
નહિ, ડરશો નહિ' એવી અભય પ્રતિજ્ઞા કરી
અને પોતે અર્જુન સામે જઈ પહોંચ્યો. પછી
હે ભારત ! સર્વ ભરતવંશીઓને હર્ષ ઉપજાવ-
નારા, રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને અસ્થવેતાઓમાં ઉત્તમ
એવા તે કર્ણ અર્જુન પાસે જતાં વેંત જ અગ્ન્યાસ
પ્રકટ કર્યું. પણ અર્જુને પ્રદીપ્ત ધનુષ્ય ધારણ
કરનાર તે કર્ણનાં બળબળતાં બાણોને બાણના
જથાથી તોડી પાડ્યાં, એટલે કર્ણ પણ અર્જુન-
નાં ત્રણહળતાં બાણોને તથા તેનાં અસ્રને સામે
થી અસ્ર છોડી વારવા લાગ્યો અને ગર્જના-
પૂર્વક બાણો છોડવા માંડ્યો. એવામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન,

લીમસેન અને મહારથી સાત્યકિ કર્ણ પાસે
આવી પહોંચ્યા અને સીધી ગતિવાળાં ત્રણ ત્રણ
બાણો મૂકી તેને વીંધવા લાગ્યા. ત્યારે એ રાધા-
પુત્રે બાણોની વૃદ્ધિથી અર્જુનના અત્રનું નિવા-
રણ કર્યું અને ત્રણ બાણો વડે તે ત્રણેયના
ધનુષ્યો કાપી નાખ્યાં. આમ પોતાનાં આયુષ્યો
કપાઈ ગયાં, એટલે તેઓ ઝેર વિનાના સર્પોની
પેડે જરા વાર શાંત થઈ ઊભા રહ્યા, પણ પછી તે
શરાઓએ પોતાના રથમાં રહેલી શક્તિઓ દ્રેષ્ટીને
સિંહની પેડે ગર્જના કરી. ત્યાં તેમના જોસદાર
હાયમાંથી છૂટેલી, સર્પ સમાન ઝેરી અને ભડ-
ભડાટ બળતી તે મહાન શક્તિઓ કર્ણના રથ
સામે સડસડાટ કરતી જવા લાગી; પણ બળવાન
કર્ણે તો સીધી ગતિવાળાં ત્રણ ત્રણ બાણો મૂકીને
તે શક્તિઓને કાપી નાખી, ગર્જના કરી મૂકી
અને અર્જુન સામે બાણો છોડવા માંડ્યાં. સામે
અર્જુને પણ સાત બાણોથી એ રાધાપુત્રને વીંધી
નાખ્યો અને બીજાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી તેના
નાના ભાઈને મારી નાખ્યો. પછી સીનાં જનારાં
બીજાં છ બાણોનો પ્રહાર કરીને તેણે કર્ણના શત્રુ-
જય નામના બીજ ભાઈને પણ મારી નાખ્યો
અને વળી એક ભદ્ર બાણથી તેણે તેના ત્રીજા
ભાઈ વિષાટનો પણ શિરચ્છેદ કર્યો. આમ અર્જુને
એકલે હાથે સર્વ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોના દેખતાં જ સૂત-
પુત્ર કર્ણના ત્રણ ભાઈઓને મારી નાખ્યા. તેવામાં
લીમસેન ગરુડપક્ષીની પેડે પોતાના રથ પરથી
ફૂદી પડ્યો અને હાયમાં તલવાર લઈ તેણે કર્ણ-
ના પક્ષના પંદર યોદ્ધાઓને કાપી નાખ્યા. પાછો
ઝટપટ પોતાના રથમાં બેસી જઈને તેણે બીજું
ધનુષ્ય હાયમાં લીધું અને દશ બાણો વડે કર્ણને
તથા પાંચ બાણો વડે તેના સારથિ તથા ઘોડા-
ઓને વીંધી નાખ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ હાયમાં ઉત્તમ
તલવાર તથા પ્રકાશિત ઢાલ લઈને ચંદ્રવર્મા

તથા નિવંધના રાત્ર બૃહત્સજ્જને મારી નાખ્યો. વળી પાછો તુરત પોતાના રથમાં બેસી જઈને બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને તેણે તોતેર બાણો છોડી કહ્યુંને વીંધી નાખ્યો તથા રથમાં મોટી ગર્જના કરી મૂકી. ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળા સાત્યકિયે પણ ત્યાં બીજું ધનુષ્ય લઈ કહ્યુંને ચોસઠ બાણોનો પ્રહાર કર્યો તથા સિંહ સરખી ગર્જના કરી. વળી સારી રીતે તાણીને છોરેલાં બે મહલબાણોથી તેણે કહ્યુંનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું અને પુનઃ ત્રણબાણો વડે તેના બે હાથમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. તે વેળા કુર્યોધન, દ્રોણાચાર્ય અને રાત્ર ન્યદ્રથે સાત્યકિરૂપ સસુદ્રમાં ગળદિયાં ખાતાં એ કહ્યુંને ઉગારી લીધો. વળી ત્યારે તમારા પક્ષના સેંકડો પાળા, ઘોડેસવારો, રથીઓ અને હાથીસવારો શત્રુઓ પર બાણો ફેંટી ફેંટીને પ્રહાર કરતા કહ્યું પાસે દોડી આવ્યા. પેલી તરફથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ભીમ-સેન, અન્તુન, નકુલ અને સહદેવ એ સર્વેએ સાત્યકિનું રક્ષણ કયું. એ રીતે તમારા પુત્રો અને પાંડવો વચ્ચે પ્રાણોની પણ પરવા કર્યા વિના દેવળ સર્વ ધનુર્ધરોના નાશને માટે મહાલયકર રણસંગ્રામ થઈ રહ્યો હતો. તે યુદ્ધમાં પાળા, રથ, હાથી અને ઘોડા-હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળાઓ સાથે લડી રહ્યા હતા; તેમ જ રથીઓ હાથી, પાળા અને ઘોડાઓ સાથે લડતા હતા તથા રથો અને પાળાઓ, રથો અને હાથીઓ સાથે મચી પડ્યા હતા. દોઈ દોઈ સ્થળે ઘોડા ઘોડાઓની સાથે, હાથીઓ હાથીઓની સાથે, રથીઓ રથીઓની સાથે તથા પાળાઓ પાળાઓની સાથે યુદ્ધમાં જોડાયેલા દેખાતા હતા. એ પ્રમાણે તે મહાન પાંડવો સાથે નિર્ભય થયેલા તમારા પુત્રોનું યમરાજની રાજધાનીને વધારનાર તથા રાક્ષસોને હર્ષ ઉપજવનાર અતિગહન યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. એ સંગ્રામમાં પાળા, રથ, ઘોડા અને હાથીઓએ

અનેક હાથી, રથ, પાળા અને ઘોડાઓનો દાટ વાળી નાખ્યો હતો. વળી હાથીઓએ હાથીઓનો, રથીઓએ રથીઓને, ઘોડાઓએ ઘોડાઓનો અને પાળાઓએ પાળાઓનો સંહાર વાળ્યો હતો.^{૪૨-૪૭} ત્યારે રથીઓએ હાથીઓનો, મહાન હાથીઓએ મહાન ઘોડાઓનો, ઘોડેસવારોએ ઉત્તમ રથીઓનો અને શ્રેષ્ઠ રથીઓએ ઘોડેસવારોનો નાશ કર્યો હતો. ત્યાં રણભૂમિ પર મરણ પામેલા અને છિન્નલિન્ન થયેલાં આત્મલેણા તથા કવચોવાળા અનેક યોદ્ધાઓમાંથી દોઈની શ્રમ બહાર નીકળી પડી હતી, દોઈના દાંત બહાર નીકળી પડ્યા હતા, તે દોઈની આંખો બહાર નીકળી પડી હતી.^{૪૭} તે રણમાં અનેક પ્રકારનાં સાધનોવાળા શત્રુયોદ્ધાઓએ સારાં સારાં હથિયારોથી મારી નાખેલા ઘણા યોદ્ધાઓ ભય-કર દેખાવે પૃથ્વી પર પડ્યા હતા. દેટલાએક તે ઘોડા અને હાથીના પગની ઠોકરોમાં આવી આમ-તેમ પછડાતા હતા, તે બીજા દેટલાએક મોટા મોટા રથોનાં પેડાં તળે છુંદાઈ જઈ અત્યંત આકુળ-બ્યાકુળ થતા હતા. ત્યાં માંસાહારી પશુપક્ષીઓને તથા રાક્ષસોને આનંદ ઉપજવનારો દારુણ માનવ-સંહાર વર્તી રહ્યો હતો. તેમાં કૌપાયમાન થયેલા તે બળવાન યોદ્ધાઓ પોતાના બાહુબળથી એક-બીજાનો સંહાર કરતા ધૂમી રહ્યા હતા.^{૭૮, ૭૯} આમ હે ભારત ! ન્યારે લગભગ બન્ને સૈન્યોનો અત્યંત સંહાર થઈ ગયો અને સૂર્ય ન્યારે અસ્તાચલ પર્વત પ્રત્યે આરૂઢ થયો, ત્યારે તે બન્ને સૈન્યો લોહીથી રેખાગ્ર થયેલા એકબીજાના અવયવોને જોતાં જોતાં ધીમે ધીમે છાવણી તરફ વળ્યાં.^{૮૦}

હતિ શ્રીમદ્ભાગવતમાં દ્રોણપર્વતર્ગત સંરામકવધપર્વમાં 'બીજો દિવસની સમાપ્તિ' નામનો અધ્યાય ૩૨ મો સમાપ્ત

સંરામકવધપર્વ સમાપ્ત

અભિમન્યુવધપર્વ

અધ્યાય ૩૩ મો

અભિમન્યુના વધનો સંક્ષેપ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

પૂર્વમસ્માસુ મગ્રેષુ ફાલ્ગુનેનામિતૌજમા ।

દ્રોણે ચ મોષસંકલ્પે રક્ષિતે ચ યુધિષ્ઠિરે ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધાઓ : અતુલ તેજવાળા અર્જુનને આપણી સેનાઓમાં પ્રથમ જ ભંગાણ પાડ્યું અને દ્રોણનો સંકલ્પ વ્યર્થ કરી રાજ યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કર્યું.^૧ વળી તમારા પુત્રોનો યુદ્ધમાં પરાજય થયો, તેથી તેમનાં કવચો તૂટી ગયાં, તેઓ બધા ધૂળથી ભરાઈ ગયા અને અતિ ઉદ્વેગ પામીને તેઓ દશે દિશાઓને ઝેઈ રહ્યા. પછી દ્રોણાચાર્યની સંમતિ પ્રમાણે તેઓ સૈન્યોને પાછાં વાળી છાવણી તરફ જવા લાગ્યા. અવશ્ય તે દિવસના રણમાં તેઓ તાકી તાકીને મારનારા શસ્ત્ર પાંડવોનાં બાણોથી ભેદાઈ ગયા હતા અને અત્યંત તિરસ્કારપાત્ર બન્યા હતા.^{૨,૩} બીજાં સર્વ મનુષ્યો જ્યારે અર્જુનના અતુલ શુણનાં વખાણ કરતા હતા તથા શ્રીકૃષ્ણની અર્જુન પ્રત્યેની મિત્રતાનું પ્રીતન કરતા હતા, ત્યારે તે સર્વ જાણે જ્યાં તહેા-મત્તવાળા કથા દેાય, તેમ કેતળ વિચારપરંપરાને લીધે મૂંગા જ થઈ ગયા હતા. તે પછી બીજા દિવસનું સવાર થયું, ત્યારે દુર્યોધન વિનય અને અભિમાન સાથે દ્રોણાચાર્યને કહેવા લાગ્યો. તે સમયે દુર્યોધન શત્રુઓની નૃદ્ધિથી અત્યંત દુઃખી મનવાળો અને ક્રોધપૂર્ણ થઈ ગયો હતો. યોદ્ધા માં ચતુર એના તેણે સર્વ યોદ્ધાઓના સાંભળતાં આચાર્યને કહ્યું કે,^{૪-૬} 'દે દ્રિગ્રેષ્ઠ ! અવશ્ય અમે તો આપના શત્રુપક્ષમાં જ છીએ, ખરું ને ? કારણ કે યુધિષ્ઠિર આજે આપની લગભગ પાસે આવી ચડ્યો હતો, છતાં આપે તેને પકડ્યો નહિ.'^૭ એ

કદાચ તમે ધારે અને શત્રુને પકડવાની ઇચ્છા કરો, તો તમારી આંખે ચઢેલો તે શત્રુ કદી પણ છૂટી શકે જ નહિ. ભલે પછી દેવો સહિત પાંડવો પણ તેનું રક્ષણ કર્યા કરતા હોય !' મારા પર પ્રસન્ન થઈને આપ યુધિષ્ઠિરને પકડી લાવવાનો મને વર આપી બેઠા હતા; છતાં પણ આપ પાછા બીજી ફરી ગયા છો. આપ જવા આચાર્યપુરુષો તો ભક્તોની આશાનો ઢાઈ પણ રીતે ભંગ કરતા નથી.^૮ દુર્યોધને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દ્રોણાચાર્ય અપ્રસન્ન થયા અને પોતાના તે રાજને આ પ્રમાણે યોદ્ધા : 'હું સદા તારું પ્રિય કરવામાં જ આસક્ત રહું છું, છતાં તારે મને અપ્રિયકર ગણવો ઉચિત નથી.^૯ અર્જુનના રક્ષણ તમે રહેલા શત્રુને દેવો, અસુરો, ગંધર્વો, યક્ષો, સર્પો, રાક્ષસો કે અરે ! સમગ્ર ભુવનના લોકો પણ જીતવાને સમર્થ નથી.^{૧૦} અરે, જ્યાં જગતના સદા ગોવિંદ છે અને જ્યાં અર્જુન સેનાપતિ છે, ત્યાં સાક્ષાત્ શંકર પ્રભુ સિવાય કોનું બળ આલી શકે એમ છે ?^{૧૧} હે તાત ! આજે હું આ એક સત્ય વાત કહું છું અને તેમાં લગાર પણ અન્યથા થવાનું નથી. આજે હું કોઈ એક મહારથીને અવશ્ય પાડીશ.^{૧૨} આજે હું એવી બૃહદ્રથના કરીશ, કે તેને દેવો પણ ભેટી શકશે નહિ. આટલે રાજન ! કોઈ પણ ઉપાયે તમે અર્જુનને રણમાંથી દૂર કરો.^{૧૩} કારણ કે તે અર્જુનને યુદ્ધના સંબંધમાં કંઈ પણ અજાણ્યું કે ન બની શકે તેવું નથી. તેણે આમતેમ સર્વ સ્થળેથી સમગ્ર જ્ઞાન મેળવ્યું છે.^{૧૪} જ્યારે દ્રોણાચાર્ય એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સંરાષ્ટ્રાની દુઃકડીઓએ ફરીથી યુદ્ધ કરવા માટે અર્જુનને દશાણ્વ દિશામાં આવવાનું કહેણ મોકલ્યું.^{૧૫} તે પછી અર્જુનનો તેમના શત્રુઓ સાથે એવો રણસંઘામ મચ્યો હતો કે તેને કોઈએ ધ્યાય બેયો નહિ દેાય અને સાંભળ્યો

ભીમસેન, એ ત્રણેય લોકમાં સરખા જ કહેવાય છે.^૪ પ્રતિજ્ઞાપાલન અને પરાક્રમ કરવામાં ચતુર એવા ગાંડીવધનુર્ધારી અર્જુનની તો આખી પૃથ્વીમાં મને હપમા જ મળતી નથી.^૫ વડીલો પર પૂજ્યમાન, કરેલાં કર્મોનું ગોપન, વિનય, ઇંદ્રિયોનો સંયમ, સૌંદર્ય અને શૌર્ય, આ છ ગુણો નકુલમાં નિયત રહેલા છે. વીર સહદેવ શાસ્ત્ર, ગંભીરતા, મીઠાશ, સત્ય, રૂપ અને પરાક્રમમાં અશ્વિનીકુમાર દેવ સરખો છે.^{૬,૭} શ્રીકૃષ્ણમાં જ વિશાળ ગુણો રહેલા છે તથા પાંડવોમાં જ ગુણો છે, તે બધા ગુણો એકલા અભિમન્યુમાં દેખાય છે.^૮ તે પરાક્રમમાં યુધિષ્ઠિર સરખો છે, આરિષ્ટમાં શ્રીકૃષ્ણ સરખો છે અને કર્મોમાં ભયંકર કર્મ કરનાર ભીમસેન સરખો છે. તે રૂપમાં, પરાક્રમમાં તથા શાસ્ત્રમાં અર્જુન સરખો છે અને વિનયમાં તે સહદેવ અને નકુલ સરખો છે.^{૯,૧૦}

ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્ધો: હે સત્! સુભદ્રાનંદનઅભિમન્યુ કદી પણ પરાજય પામે તેવો નથી, છતાં તે યુદ્ધમાં કેમ માર્યો ગયો! હું આતું સંપૂર્ણ વર્ણન સાંભળવા ઇચ્છું છું.^{૧૧}

સંજય યોદ્ધો: હે મહારાજ! જરા સ્થિર થાઓ અને દુર્ધર એવા પણ શોકને ધારી રાખો. હું તમને તમારા સંબંધીઓને મહાન નાશ કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૧૨}

હે મહારાજ! આચાર્યે અઠવ્યૂહ રચ્યો અને તેમાં ઈંદ્ર સરખા સર્વ રાજાઓને ગોઠવ્યા. તે વ્યૂહના આરાઓને સ્થળે સૂર્ય સરખા તેજસ્વી રાજકુમારોને ગોઠવ્યા હતા. તે સમયે ત્યાં સર્વ રાજપુત્રોનો સમૂહ એકઠો થયો હતો.^{૧૩,૧૪} તે બધાએ એકત્ર રહેવાનો સંકેત કર્યો હતો. તે સૌની ધન્યતા સુવર્ણજડિત હતી. તેમણે બધાએ લાલ વસો ધારણ કર્યો હતો અને લાલ આભૂષણો પહેર્યાં હતાં.^{૧૫} તેમની સૌની પતાકા

લાલ રંગની હતી અને તે સૌએ સેનાની માળાઓ ધારણ કરી હતી, ચંદન તથા અગરનું શરીર લેપન કર્યું હતું, પુષ્પોની માળાઓ પહેરી હતી અને વસ્ત્રો પણ અત્યંત બારીક પહેર્યાં હતાં.^{૧૬} તે બધા રાજપુત્રો એકત્ર થઈને અભિમન્યુ સામે યુદ્ધ કરવા દોડી ગયા હતા. તેમની કુલ સંખ્યા દશહજારની હતી અને બંધાના હાથમાં મજબૂત ધનુષ્યો હતાં.^{૧૭} તેઓ બધા પ્રિય દેખાવવાળા તમારા પૌત્ર લક્ષ્મણકુમારને આગળ કરી ચાલતા હતા. તેઓ એકબીજાના કુઃખમાં સમાન હતા, તેમ સાહસમાં પણ તેઓ અન્યોન્ય સરખા જ હતા.^{૧૮} તેઓ અન્યોન્યની સ્પર્ધા કરતા હતા અને અન્યોન્યના હિતમાં આસક્ત હતા. હે રાજેન્દ્ર! દુર્યોધનરાજ તો એ વ્યૂહના મધ્યભાગમાં જોતો હતો.^{૧૯} તે સમયે કર્ણ, દુઃશાસન અને કૃપાચાર્ય એ ત્રણ મહારથીઓ એ દુર્યોધનરાજને વીંટાઈ વળ્યા હતા. તેના મસ્તક પર શ્વેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું અને તે સાક્ષાત્ શ્રીમાન ઈંદ્ર સરખો દેખાતો હતો.^{૨૦} વળી તેની આસપાસ આમરો અને પંખાઓ ઢાળાતા હતા, તેથી તે હૃદય પામતા સૂર્ય જેવો શોભતો હતો. તે સંન્યતા મોખરામાં સેનાનાયક દ્રોણાચાર્ય તથા સિંધુરાજ શ્રીમાન જયદ્રથ મેરુપર્વતની પેઠે અડગ જિલા હતા. હે મહારાજ! સિંધુરાજની પાસે દેવ સમાન કાંતિવાળા તમારા ત્રીસ પુત્રો અશ્વત્થામાને આગળ કરી શોભતા હતા. વળી કપટી શકુનિ, શક્ય અને ભૂરિશ્વવા વગેરે મહારથીઓ હાં સિંધુરાજને પડખે શોભી રહ્યા હતા. પછી તમારા અને શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ વચ્ચે મરણ થાય તોપણ પાછા ન હડવું એવા નિશ્ચવાળું અને જોતાં રૂવાં ખડાં યદ્ય જાય તેવું તુમુલ યુદ્ધ ચાલુ થયું હતું.^{૨૧-૨૫}

હિત શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-ત્રત્તર અભિમન્યુવધપર્વમાં
“અઠવ્યૂહરચના” નામનો અધ્યાય ૭૪માં સમાયેલ

અધ્યાય ૩૫ મો અભિમન્યુની પ્રતિજ્ઞા

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તદનીકમનાદૃષ્યં મારદ્વાજેન રક્ષિતમ્ ।

પાર્યાઃ સમમ્બવર્તન્ત ભીમસેનપુરોગમાઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હવે ભીમસેન આદિ પાંડવો-
એ દ્રોણાચાર્યના રક્ષણ તમે રહેલા તે અજિત
કૌરવસૈન્ય પર ચઢાઈ કરી.^૧ સાત્યકિ, ચેકિતાન,
દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પરાક્રમી કુંતિભોજ, મહારથી
દ્રુપદ, અર્જુનનંદન અભિમન્યુ, કાન્નકી, વીર્ય-
વાન બૃહદાન્ત, ચૈદિરાજ ધૃષ્ટકેતુ, નકુલ, સહદેવ,
ધૌતકચ, પરાક્રમી યુગમન્યુ, અજિત શિખંડી,
કુરાવધી ઉત્તમોજ, મહારથી વિરાટ, કૌપાયમાન
યથેલા દ્રૌપદીના પુત્રો, વીર્યવાન શિશુપાલપુત્ર
અને મહાવીર્યવાળા ઢેકચક્રમારો એ અને બીજા
હજારે અસ્રકુશળ તથા રણધેલા યોદ્ધાઓ પોત-
પોતાની ઢુકડીઓ સાથે દ્રોણ સામે યુદ્ધ કરવાની
ઇચ્છાથી એકદમ દોડ્યા.^{૨-૬} તે યોદ્ધાઓને
સમીપમાં આવી રહેલા જોઈને અતિ વીર્યવાન
દ્રોણાચાર્ય લગારે ગભરાયા નહિ અને તેમને
બાણોના મોટા જથ્થાથી આગળ વધતા અટકા-
વવા લાગ્યા.^૭ પાણીનો મોટો પ્રવાહ જેમ દુર્લેધ
પર્વત પાસે આવીને આગળ વધી શકતો નથી,
તેમ તે પાંડવયોદ્ધાઓ પણ દ્રોણ પાસે આવી
આગળ વધી શક્યા નહિ. તેઓ તો જેમ જળાશયો
કાંઠા આગળ અટકી જાય છે, તેમ દ્રોણ આગળ
આવી અટકી ગયા.^૮ હે રાજન! દ્રોણના ધનુષ્ય-
માંથી છૂટેલાં બાણોએ પાંડવોને એટલા બધા
પીડી નાખ્યા કે, તેઓ ભારદ્વાજની સાથે જાતા
જ રહી શક્યા નહિ.^૯ તે સમયે અમને દ્રોણા-
ચાર્યના બાહુઓનું બળ અતિ અદ્ભુત લાગ્યું
હતું; કારણ કે પાંચાલો અને સંજયો એમની
સામે ઝીક ઝીલી શક્યા નહોતા.^{૧૦} કોનપૂર્વક

ધરતી આવતા એ દ્રોણાચાર્યને જોઈને યુધિષ્ઠિર-
રાજ તેમને અટકાવવા માટે ઘણા વિચારો કરવા
લાગ્યા.^{૧૧} આ દ્રોણને અમારામાંનો કોઈ પણ
વારી શકે નહિ, એમ માની યુધિષ્ઠિરે તે અસદ્ધ
મોટા બોલે સુભદ્રાનંદન અભિમન્યુ પર મૂકવાનો
નિશ્ચય કર્યો;^{૧૨} કારણ કે અભિમન્યુ શ્રીકૃષ્ણથી
કે અર્જુનથી ઊતરે તેવો ન હતો અને અતુલ
તેજાવાળો હતો. પછી યુધિષ્ઠિરે તે અરિનાશન
અભિમન્યુને આ વચન કહ્યું:^{૧૩} 'હે તાત!
તું આ સમે એવું કર કે તારો પિતા અર્જુન
પાછો આવીને આપણને ઠપકા આપે નહિ. અમે
બધા તો આ ચક્રવ્યૂહને ભેદવાનું બજાતા નથી.^{૧૪}
હે મહાબાહુ! આ ચક્રવ્યૂહને એક તું ભેદી શકે,
બીજે અર્જુન ભેદી શકે, ત્રીજા શ્રીકૃષ્ણ ભેદી
શકે અને ચોથો પ્રદ્યુમ્ન ભેદી શકે. કોઈ પાંચમે
એને ભેદી શકે એમ નથી.^{૧૫} હે તાત અભિમન્યુ!
તારા કાકાઓ, મામાઓ અને આ સઘળાં સૈન્યો
આ સમયે તારી પાસે ચક્રવ્યૂહનું ભેદન કરાવવા
માગે છે; માટે તું એ બધાની તે ઇચ્છા પૂર્ણ
કર. તું એકદમ અસ્ર હાથમાં લઈને દ્રોણની
સૈન્યરચનાને તોડી નાખ. હે તાત! જે આ
વખતે તું આ કાર્ય નહિ કરે, તો રણમાંથી
આવીને અર્જુન આપણા બધાની નિંદા કરશે.'

અભિમન્યુ બોલ્યો : મારા પિતાનો યુદ્ધમાં
જય ઇચ્છી, હું આ ધડીએ જ આ અતિ ઉચ્ચ
અને દઢ એવા દ્રોણના સૈન્યમાં પ્રવેશ કરું
છું.^{૧૬-૧૮} મને મારા પિતાએ ચક્રવ્યૂહને તોડી
નાખવાનો ઉપાય શીખવ્યો છે, પણ આપત્તિનો
કોઈ પ્રસંગ આવી પડતાં હું તેમાંથી નીકળી
આવવાની હામ રાખતો નથી.^{૧૯}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : હે યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ!
તું પ્રથમ આ સૈન્યની વ્યૂહરચનાને તોડી નાખ
અને અમને તેમાં દાખલ થવાનું દ્વાર કરી આપ.

હે તાત! તું જે માર્ગે તેમાં આવીશ, તે માર્ગે
અમે બધા તારી પાછળ પાછળ આવીશું. હે
તાત! યુદ્ધમાં અર્જુન જેવા તારી પાછળ અમે
આ યુદ્ધમાં દાખલ થઈશું અને ચારે બાજુથી તારું
રક્ષણ કરતા રહીને અમે તને અનુસરશું. ૨૦, ૨૧

ભીમસેન બોલ્યો: હું, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ,
પાંચાલો, કેકયો, મત્સ્યો તથા પ્રલદ્રક યોદ્ધાઓ
તારી પાછળ જ આવીશું. ૨૨ એક વખત તું જેવા
બૂદ્ધ તોડીશ કે તુરત તે તે સ્થળે બેભલા સારા
સારા યોદ્ધાઓને અમે સંહારી નાખીશું. ૨૩

અભિમન્યુ બોલ્યો: જમ પતંગિયું બડબડતી
આગમાં ઝંપલાવે છે, તેમ હું પણ ક્રોધપૂર્વક
દ્રોણના આ દુર્ગમ સૈન્યમાં ઝંપલાવી મૂકીશ. ૨૪
હું આજે એવું કરું કરી દેખાડીશ કે, તે મારા
બન્ને વંશને, મામાને (શ્રીકૃષ્ણને) તથા પિતાને
પ્રીતિ કરનાર થઈ પડશે. ૨૫ આજના સંઘામમાં
હું એક બાળક આ શત્રુઓના ટોળાબંધ સૈન્યને
હાંથી ઠાડીશ, તે સર્વ પ્રાણીઓ એક વખત તો
જેઈ રહેશે. ૨૬ આજના યુદ્ધમાં કોઈ પણ શત્રુ
જે મારે હાથે જીવતો જાય, તો હું અર્જુનથી
સુભદ્રાને પેટે પાકેલો પુત્ર નહિ. જો હું એક
સ્થળની જ સહાય લઈ આ યુદ્ધમાં સમગ્ર ક્ષત્રિયોનાં
મંડળને આઠ વિભાગમાં ન કરું તો હું અર્જુનનો
પુત્ર જ નહિ. ૨૭, ૨૮

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો: હે સુભદ્રાનંદન! સાધ્ય,
રુદ્ર તથા વાયુ સરખા તેમ જ પરાક્રમમાં વસુ,
અગ્નિ તથા સૂર્ય સરખા અને પુરુષોમાં બ્યાધ
સમાન એવા મહાબળવાન ધનુર્ધરોના રક્ષણ તળે
રહેલા દુર્ભેદ દ્રોણસૈન્યને તું ભેદી નાખવાનો
ઉત્સાહ કરે છે અને આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞાવચન
બોલે છે, માટે હું તને આશીર્વાદ આપું છું કે,
તારું બળ વૃદ્ધિ પામે. ૨૯, ૩૦

સંજય બોલ્યો: પોતાના વડીલ ઠાકા યુધિ-

ષ્ઠિનું આ વચન સાંભળીને અભિમન્યુએ પોતાના
સારથિને આજ્ઞા કરી કે, 'હે સુમિત્ર! આપણા
યોદ્ધાઓને રણમાં દ્રોણના સૈન્ય તરફ જલદી
હાંક. ૩૧

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'અભિમન્યુની પ્રતિજ્ઞા' નામનો અધ્યાય ૩૫ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૬ મો

અભિમન્યુની ચઢાઈ

॥ સંજય ક્વાલ ॥

સૌમદ્રસ્તદ્રઃ શ્રુત્વા ધર્મરાજસ્ય ધીમતઃ ।

અચોદયત ચંતારં દ્રોણાનીકાય મારત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો: હે ભારત! બુદ્ધિમાન ધર્મ-
રાજા તું તે વચન સાંભળીને અભિમન્યુએ પોતાના
સ્થળે દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ હાંકવા આજ્ઞા
કરી. ૧ હે રાજા! 'ચાલ, હવે સ્થળે ઝઠ ચલાવ.'
એ પ્રમાણે જ્યારે અભિમન્યુએ આજ્ઞા આપી,
ત્યારે તેના સારથિએ તેને આ વચન કહ્યું: ૨ 'હે
આયુધ્યમાન! પાંડવોએ આપના પર મોટા ભાર
મૂક્યો છે; માટે એક ક્ષણ વાર બુદ્ધિ સાથે વિચાર
કર્યો પછી તમે યુદ્ધ કરશો તો ઠીક. આચાર્ય
દ્રોણ અતિકુશળ છે અને તેમણે ઉત્તમ ઉત્તમ
અસ્ત્રોમાં ધણી જ પરિશ્રમ કર્યો છે, ત્યારે તમે
અત્યંત સુખમાં જ બિછરી મોટા થયા છો અને
યુદ્ધકુશળ નથી. ૩, ૪ ત્યારે અભિમન્યુ હસ્યો અને
સારથિને આ વચન કહેવા લાગ્યો: 'ઓ સારથિ!
આ દ્રોણ અથવા સમગ્ર ક્ષત્રિયો તે ઠાણ માત્ર
છે?' અરે! ઔરાવત હાથી પર બેઠેલા સર્વ
દેવગણો સાથેના ઇંદ્ર સામે અથવા સર્વ જ્યોત-
ગણોથી પૂજયેલા સાક્ષાત્ રુદ્ર કે શંકર સામે
પણ હું રણના મોખરામાં રહી યુદ્ધ કરું, તો
પછી આ ક્ષત્રિયો સામે યુદ્ધ કરવું, તેમાં મને
કંઈ આશ્ચર્ય નથી. ૫ આ શત્રુઓતું સૈન્ય મારી
સોળમી કળાને પણ થોડું નથી. અદ્યા ઓ

સારથિ! જગન્નેતા મારા મામા શ્રીકૃષ્ણ અથવા
મારા પિતા અર્જુન પણ ને કદાચ યુદ્ધમાં મારી
સામા આવે, તોપણ મને ભય થશે નહિ.' એ
રીને અભિમન્યુએ સાગ્યિના વચનનું ખંડન કરી
નાખ્યું અને કહ્યું કે, 'તું સત્વર દ્રોણના સૈન્ય
તરફ ચાલ, વાર ન લગાડ.' એ સાંભળી સાગ્યિ
મનમાં પ્રસન્ન તો થયો નહિ, પણ તેણે ત્રણ
વર્ષની અવસ્થાવાળા અને સુવર્ણનાં આભરણ-
વાળા ઘોડાઓને રણમાં હાંક્યા. આમ દે રાજના
અભિમન્યુના સારથિ સુમિત્રે જ્યારે પોતાના
એ ઘોડાઓને દ્રોણના સૈન્ય સામે હાંક્યા, ત્યારે
તે ઘોડાઓ મહાવેગવાન અને પરાક્રમવાળા એ
દ્રોણના સામે ધસી ગયા. એ રીને અભિમન્યુને
ધસી આવતો જોઈને દ્રોણ આદિ સર્વ કૌરવ
યોદ્ધાઓ તેની સામા થયા અને પાંડવયોદ્ધાઓ
તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. કૌરવોના
વૃક્ષના ચિહ્નવાળી સુદર ધનવાળો, સુવર્ણ
ના કવચવાળો અને અર્જુન કરતાં પણ ચડિયાતો
એવો એ અર્જુનપુત્ર યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી દ્રોણ
આદિ મહારથીઓ પર ચડી આવ્યો. માનો સિંહ
નો બાળક હાથીઓ ઉપર ચડી આવ્યો. બૂઠડું
રક્ષણ કરવામાં સજ્જ રહેલા તે મહારથીઓ
પણ અભિમન્યુ પર બાણોનો મારો ચલાવવા
લાગ્યા, તેથી સમુદ્રમાં ગંગાના સંગમસ્થાને જેવી
મોટી ધૂમરી પડે છે, તેવી તે સ્થળે થોડીવારમાં
બાણોની ગાળાકાર ધૂમરી થઈ રહી. પછી દે
રાજન! અન્યોન્ય પ્રહાર કરી લડી રહેલા તે
શૂરાઓનો ત્યાં અતિ દારણ સંગ્રામ ચાલુ થયો.
તે અતિ ભયંકર સંગ્રામ ચાલુ થયો, ત્યારે
અભિમન્યુએ દ્રોણાચાર્યની સમક્ષ તે બૂઠડું
ભેદી નાખી અદર પ્રવેશ કર્યો.^{૭-૧૫} આમ
સંધ્યાબંધ શત્રુઓનો સંહાર કરતા એ મહા-
બળવાન અભિમન્યુને બૂઠડામાં પેટેલો જોઈને

અનેક હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો અને પાળાઓ
આયુધો હુગામી હુગામીને તેને ઘેરી વળ્યા.^{૧૬}
તે કૌરવયોદ્ધાઓ અનેક પ્રકારનાં વાદિનોના
શબ્દોથી, સિંહનાદોથી, એકબીજાને મારેલી
હાંકોથી, 'મારો, મારો' એવી ગર્જનાઓથી,
હુંકારોથી, સિંહ સરખી ધોપણોઓથી 'જિતો રહે,
જિતો રહે' એ પ્રભાણેની ત્રાડોથી, ઘેર ઠાલાહલ-
થી, 'ભાગ નહિ, જિતો રહે, મારી સામે આવી
જ, એ મારા શત્રુ! હું આ રહ્યો.' ઇત્યાદિ વાર-
વારના પ્રલાપથી, હાથીઓના ગર્જનથી, ધનુષ્ય-
ની દોરીઓના ટંકારોથી, સમયે સમયે યોદ્ધા-
ઓના ખડખડાટ હાસ્યથી, તાળીઓના અવાજ-
થી અને રથનાં પેડાંઓના ધડધડાટથી પૃથ્વીને
ગર્જવી રહ્યા અને અર્જુનના પુત્રની સામે ધસી
આવ્યા.^{૧૭-૧૮} દે રાજન! પોતાની સામા ધાઈ
આવતા તે વીરોને જોઈને ત્વરાપૂર્વક યુદ્ધ કર-
નારા, મહાબળવાન, સત્ત્વર અશ્વો ફેંકનારા અને
મર્મવેત્તા એ અભિમન્યુએ મર્મને ભેદી નાખે
તેમાં બાણો ચૂકવા માંડ્યાં અને તે સર્વને તે.
હણવા જ લાગ્યો.^{૧૯} આમ અનેક જાતનાં તીક્ષ્ણ
બાણો વડે તેમનો જન્મ જન્મ સંહાર થતો હતો,
તેમ તેમ તેઓ ઊલટા બેભાન થઈને પતંગિયાં
જન્મ અગ્નિમાં પડે, તેમ ટોળેટોળાં અભિમન્યુ
સામે આવવા લાગ્યાં.^{૨૦} મલ્લિએ જન્મ યજ્ઞમાં
દર્શ વડે વેદિકાને ઢાંકી દે છે, તેમ અભિમન્યુએ
તેમનાં શરીર અને શરીરના અવયવો વડે રણ-
ભૂમિને ઢાંકી દીધી.^{૨૧} ઘોના ચામડાનાં મોઝ-
વાળા, ધનુષ્યબાણને ધારણ કરનારા; ઢાલ, તલ-
વાર, અંકુશ અને બાણોવાળા, તોમર તથા
ફરશીઓવાળા; ગદા, લોઢાની ગોળીઓ, ભાલાં,
બને તરફ ધારવાળી તલતારો, તોમરો, પદ્ધિશો,
ભિદિપાલો, પરિધો, શક્તિઓ તથા સારાં સારાં
કંપન નામનાં હથિયારોવાળા; આયુધો, મોટા

મોટા શંખો, ઝીણા ઝીણા છરાઓ તેમ જ અંકુ-
શેને ધારણ કરનારા; મુદ્ગર, ગોદુણો, પાશ,
પરિધ તથા પથ્થરોવાળા; કેપૂર અને બાનુમંધ
આદિ આભૂષણોવાળા અને સુંદર ચંદનના લેપન-
વાળા તમારા યોદ્ધાઓના હાથોને ત્યાં અબ્જુન-
પુત્રે એકદમ કાપી નાખ્યા.^{૨૩-૨૬} હે આર્ય મહા-
રાજ ! લોહીથી ખરડાયેલા તે સુશોભિત હાથો
વડે રણભૂમિ બધે ગરુડે ભારી નાખેલા પાંચ
મોઢાવાળા સર્પોથી છવાયેલી હોય તેમ શોભતી
હતી.^{૨૭} તેમ જ વળી સારી નાસિકા, મુખ અને
ચોટલીઓવાળાં, લગારે ધાયલ નહિ થયેલાં, સુંદર
કુંડળોવાળાં, કોથથી દંશેલા હોઠવાળાં, પુષ્કળ
લોહીને ઝરતાં, સુંદર મુકુટ તથા પાધડીઓવાળાં
મણિ તથા રત્નોથી શોભતાં, દાંડલા વિનાના કમળ
સરખાં, સૂર્ય તથા ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળાં તે તે
સમયે હિતકારી તથા પ્રિયવચન બોલનારાં અને
પવિત્ર ગંધવાળાં અનેક શત્રુઓનાં તે મસ્તકાથી
અબ્જુનપુત્રે એ રણભૂમિને છાઈ દીધી.^{૨૮-૩૦}
ગંધર્વના નગર સમાન આકારવાળા અને શાઓક્ત
વિધિથી તૈયાર કરેલા અનેક રથોને તેણે ધપડપ
મુખ વિનાના, ત્રણ વેણુરહિત, ઘોડાં, દાંડા, જંધા
અને કૂમર આદિ અવયવો વિનાના કરી નાખ્યા
હતાં. વળી તે અભિમન્યુ બાણો વરસાવીને સર્વ
દિશાઓમાં નેત્રિ અને દાંતા વિનાના, પૈડાં,
ઉપસ્કર અને મધ્યભાગથી હીન થયેલા, ભાંગી
પડેલા ઉપકરણોવાળાં, પાડી નાખેલા પાથરણ-
વાળા તથા માર્યા ગયેલા યોદ્ધાઓવાળા હજારો
રથોના ટુકડા કરતો દેખાતો હતો.^{૩૧-૩૩} તેણે
શત્રુઓના હાથીઓને, હાથીસત્તારોને, પતાકાઓ-
ને, અંકુશેને, ધન્યોને, ભાથાઓને, કવચોને,
ઢેડે બાંધવાના દોરાઓને, ડોકિ બાંધવાના કંઠા-
ઓને, ઝૂલોને, ધંટડીઓને, સંડોને, દંતુરોવાળા
અગ્રભાગોને, છત્રોને, માળાઓને અને હાથીઓ-

ને પગલે ચાલનારા યોદ્ધાઓને તીક્ષ્ણ ધારવાળાં
બાણો વડે કાપી નાખ્યા હતા.^{૩૪, ૩૫} વળી
વનાયું દેશનાં, પર્વત પ્રદેશનાં, કાંબોજ દેશનાં,
બાહ્લિક દેશનાં, સ્થિર ક્ષત્રિયાળી, કાન અને નેત્ર-
વાળા, વેગવાળા, સારી રીતે વહેનારા તથા શક્તિ,
ઋષ્ટિ અને ભાલાઓથી મુદ્દ કરનારા સુશિક્ષિત
યોદ્ધાઓની સવારીવાળા ધણા યોદ્ધાઓને તેણે
કાપી નાખ્યા. તે યોદ્ધાઓનાં આમર વગેરે નાશ
પામ્યાં હતાં, તેમનાં ઉપસ્કરો છિન્નભિન્ન થઈ
ગયાં હતાં, તેમની જીમ અને નેત્રો નીકળી પડ્યાં
હતાં, તેમનાં આંતરડાં બહાર આવ્યાં હતાં,
તેમની બરોળો બહાર નીકળી પડી હતી, તેમના
સવારો માર્યા ગયા હતા, તેમની ધંટડીઓ તૂટી
ગઈ હતી અને રાક્ષસોને તેઓ આનંદ ઉપજાવી
રહ્યા હતા. તેમનાં ઉપરનાં જીનો તથા કવચો
પણ કપાઈ ગયાં હતાં અને વિશા, મૂત્ર તથા
લોહીથી તેઓ ખરડાઈ ગયા હતા. એ રીતે ઉત્તમ
ઉત્તમ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરતો તે અભિમન્યુ
ત્યાં રણમાં દીપ્તિ રહ્યો હતો.^{૩૬-૩૮} આમ એ
એક એકલાએ વિધ્યુની પેઠે અચિંત્ય અને અતિ
દુષ્કર પરાક્રમ કર્યું. પૂર્વકાળમાં મહાતેજસ્વી શંકરે
જેમ ઘોર અસુરોના સિંધને નાશ પમાડ્યું હતું,
તેમ તેણે તમારા મહાન ચતુરંગી સિંધને નાશ
પમાડી દીધું. એ મહારણમાં શત્રુઓથી સહન ન
થઈ શકે તેવું પરાક્રમ કરીને એ અબ્જુનપુત્ર અભિ-
મન્યુએ તમારા પક્ષના અનેક પાળાઓનો સંહાર
જ કરી નાખ્યો. કાતિકવચામીએ જેમ પૂર્વે
રાક્ષસી સેનાનો ઘોર નાશ કરી નાખ્યો હતો.
તેમ એકલા અભિમન્યુએ તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર-
થી તે સેનાને અસંત હેદી નાખી. આ જોઈને
તમારા પુત્રો તો દશે દિશાઓને જોવા લાગ્યા.
તેમનાં મોઢાં મુકાઈ ગયાં હતાં, તેમનાં નેત્રો
ચાતરક ચક્રવક્ર કરતાં હતાં, તેમને શરીરે પર-

સેવાના રેલા ચાલી રહ્યા હતા, તેમને રણમાંથી નારી જવાનો જ ઉત્સાહ ચડ્યો હતો અને તેઓ શત્રુઓનો જય કરવામાં તદ્દન ઉત્સાહરહિત થયા હતા.^{૪૦-૪૪} અન્યોન્યનાં ગોત્ર અને નામનો ઉચ્ચાર કરી ખૂમાખૂમ કરતા અને કેવળ જીવવાની જ ઇચ્છાવાળા તે કૌરવયોદ્ધાઓ માર્યા ગયેલા પુત્રો, પિતાઓ, ભાઈઓ, બંધુઓ તથા સંબંધીઓનો ત્યાગ કરીને ઘોડાઓ અને હાથીઓને ઢોડાવીને ત્યાં સત્તર પ્રયાણ જ કરી ગયા.^{૪૫, ૪૬}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વોત્તરોત્ત અભિમન્યુવધપર્વમા
અભિમન્યુની અદાર્થ નામનો અધ્યાય ૩૬મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૭મો અભિમન્યુનું પરાક્રમ

॥ સજય ઉવાચ ॥

તાં પ્રમદ્માં ચમું દૃષ્ટ્વા સૌમદ્રેણામિતૌજસા ।

દુર્યોધનો મૃદં ક્રુદ્ધઃ સ્વયં સૌમદ્રમમ્પવાત્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : અમાપ તેજવાળા અભિમન્યુએ તે સેનાને હરણમાંથી તોડી નાખી એ બેઠેને, દુર્યોધન અત્યંત ક્રોધાચમાન થઈ ગયો અને તે બંને જ અભિમન્યુ સામે ધસી આવ્યો.^૧ આમ રાજ દુર્યોધનને યુદ્ધ કરવા માટે અભિમન્યુ પ્રત્યે ધસી ગયેલો બેઠે, દ્રોણાચાર્ય સર્વ યોદ્ધાઓને કહેવા લાગ્યા કે, 'આપણા રાજનું રક્ષણ કરો.'^૨ કારણ કે પરાક્રમી અભિમન્યુ આપણા બંધાના દેખતાં સારા સારા યોદ્ધાઓને પ્રથમ જ મારે છે. આથી તેની સામા સત્તર ધસો, ડરશો નહિ, કુરુરાજનું રક્ષણ કરો.' એ પ્રમાણે આચાર્યની આજ્ઞા ચતાં જ કૃતજ્ઞ, બળવાન અને વિજયી મિત્રો તમારા વીરપુત્ર દુર્યોધનનું રક્ષણ કરવા માટે તેની આસપાસ વીંટાઈ વહ્યા.^{૩, ૪} દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, કૃતવર્મા, શકુનિ, બૃહદ્બલ, મદ્રરાજ, ભૂરિશ્રવા, શલ, પોરવ અને વૃષસેન વગેરે યોદ્ધા-

ઓ તીક્ષ્ણ બાણોનો મોટો વરસાદ વરસાવી અભિમન્યુને છાઈ દેવા લાગ્યા.^{૫, ૬} અભિમન્યુના મોંમાં ક્રોધિયાની જેમ ઝપટાયેલા એ દુર્યોધનને તેમણે અભિમન્યુને મોહ પમાડીને છોડાવ્યો, પણ અર્જુનનો પુત્ર તે સહન કરી શક્યો નહિ.^૭ એ સુભદ્રાપુત્રે બાણોનો મોટો જથ્થો છોડ્યો અને ઘોડા તથા સારથિઓ સાથેના તે મહારથીઓને વિમુખ કરી નાખીને તે સિંહના જેવી ગર્ગના કરવા લાગ્યો.^૮ માંસમાં લુપ્થ થયેલા સિંહના જેવા અભિમન્યુના એ સિંહનાદને સાંભળીને અત્યંત ક્રોધાતુર થયેલા દ્રોણ આદિ મહારથીઓ પણ તેના પરાક્રમને સહન કરી શક્યા નહિ.^૯ હે રાજ ! તે બધાએ એને મોટા રથસમુદાયથી ઘેરી લીધો અને તેઓ તેના ઉપર અનેક પ્રકારનાં ચિહ્નોવાળાં સંખ્યાબંધ બાણો છોડવા મંડ્યા; પણ તમારા પૌત્ર અભિમન્યુએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેમનાં બાણોના વચમાંથી જ હુકડા કરી નાખ્યા. વળી તેણે તે બંધાને સામેથી ઘાયલ પણ કર્યા એ ઘણું આશ્ચર્યજનક હતું.^{૧૦, ૧૧} જ્યારે અભિમન્યુએ તેમને સર્વ સમાન ઝેરી બાણોથી ક્રોધાવ્યા, ત્યારે તેઓ બધા અગ્નિત અભિમન્યુને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેને ચોતરફ ઘેરી વળ્યા.^{૧૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એકલો અભિમન્યુ સમુદ્રની પેઠે ફેલાયેલા તમારા એ સૈન્યસમુદ્રને કાંઠાની પેઠે બાણો વડે ખાળી રહ્યો હતો.^{૧૩} એ રણમાં અન્યોન્યના સંહાર કરી રહેલા તે શરા યોદ્ધાઓમાંથી અભિમન્યુએ કે તેના શત્રુપક્ષમાંના કોઈએ પણ પીઠ બતાવી નહોતી.^{૧૪} એ રીતે ઘોર અને ભયંકર એ સંઘામ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે દુઃસદે નવ બાણોથી, દુઃશાસને બાર બાણોથી, કૃપાચાર્યે ત્રણ બાણોથી, દ્રોણાચાર્યે સર્વ સમાન ઝેરી સત્તર બાણોથી, વિવિંશતિએ સિત્તર બાણોથી, કૃતવર્માએ સાત બાણોથી, બૃહદ્બલે

આઠ બાણોથી, અશ્વત્થામાએ સાત બાણોથી, ભૂરિશ્રવાએ ત્રણ બાણોથી, મદ્રરાજ છ બાણોથી, શકુનિએ બે બાણોથી અને દુર્યોધનરાજએ ત્રણ બાણોથી અભિમન્યુને વીંધી નાખ્યા. ^{૧૫-૧૮} ત્યારે હે મહારાજ ! પ્રતાપી અભિમન્યુએ પણ હાથમાં ધનુષ્ય લઈ જાણે નૃત્ય કરતો હોય, તેમ સીંધાં જનારાં ત્રણ ત્રણ બાણો છોડી તે બંધાને વીંધી નાખ્યા. ^{૧૯} આમ છતાં તમારા પુત્રો જ્યારે તેને ત્રાસ પમાડવા લાગ્યા, ત્યારે અભિમન્યુ ઠાણે અને તેણે પોતે કરેલા મોઠા અશ્વાભ્યાસનું બળ તથા પોતાનું સ્વાભાવિક બળ દર્શાવવાનો આરંભ કર્યો. ^{૨૦} તેવામાં ત્યાં રાજ અરમકનો પુત્ર ગરુડ અને વાયુ સમાન વેગવાળા તથા હાંકનારના કદા પ્રમાણે કરનારા-કેળવાયેલા ઘોડાઓ સાથે અભિમન્યુને સત્વર અટકાવવા લાગ્યો. ^{૨૧} તેણે દશ બાણના પ્રહારથી અભિમન્યુને વીંધી નાખ્યો અને 'ભિમો રહે, ભિમો રહે' એમ તે કહેવા લાગ્યો. ત્યારે અભિમન્યુએ મંદ હાથ કરી દશ બાણો વડે તેના ઘોડા, સારથિ, ધ્વજ, બાહુ, ધનુષ્ય અને મરતકને પૃથ્વી પર પાડી દીધાં. એ રીતે અભિમન્યુએ જ્યારે વીર અરમકેધરને મારી નાખ્યો, ત્યારે સર્વ સૈન્ય બળભગી ઊડ્યું અને પલાયન કરવા તત્પર થયું. તે સમયે કર્ણ, કૃપા-ચાર્ય, દ્રોણ, અશ્વત્થામા, શકુનિ, શલ્ય, શલ્ય, ભૂરિશ્રવા, કાય, સોમદત્ત, વિવિશત્તિ, વૃષસેન, સુપેણુ, કુંડભેદી, પ્રતર્દન, વૃંદારક, લલિત્ય, પ્રમાહુ, દીર્ઘલોચન અને કોધાયમાન યથેલા દુર્યોધન એ સર્વ યોદ્ધાઓ બાણોનો વરસાદ વરસાવી અભિમન્યુને છાઈ દેવા લાગ્યા. ^{૨૨-૨૬} તે મહાધનુર્ધર યોદ્ધાઓએ જ્યારે અભિમન્યુને સીંધી ગતિનાળાં બાણોથી અત્યંત વીંધી નાખ્યા, ત્યારે તેણે કવચ અને કાપાને ભેદી નાખનાર એક બાણ કર્ણ માટે ઉડાવ્યું. તેણે એ બાણ

ફેંક્યું કે તુરંત જ તે બાણ કર્ણના કવચ અને શરીરને ભેદી નાખીને સર્પ જેમ રાક્ષામાં પેસી જાય, તેમ પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. ^{૨૭, ૨૮} આવા અત્યંત પ્રહારથી કર્ણ વ્યથા પામ્યો અને ભૂકંપ-સમયે જેમ પર્વત ડગી જાય તેમ તે રણમાં વિહ્વળ થઈ ડગી ગયો. ^{૨૯} વળી બળવાન અભિમન્યુએ ક્રોધપૂર્વક બીજાં પણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને દીર્ઘલોચન, સુપેણુ તથા કુંડભેદી નામના ત્રણ રાજાઓને મારી નાખ્યા. ^{૩૦} પછી કર્ણ તેને પચીસ નારાયણો માર્યાં અને અશ્વત્થામાએ વીસ બાણોનો તેમ જ કૃતવર્માએ સાત બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો. ^{૩૧} ત્યારે આખે શરીરે બાણોથી ભરાઈ ગયેલા તે ઇંદ્રના પુત્રનો પુત્ર કોવાવિષ્ટ થયો અને પાશધારી કાળની પેઠે સૈન્યમાં ધૂમી રહેલો દેખાયો. ^{૩૨} ધૂમતાં ધૂમતાં તે મહાબાહુએ બાણોની વૃષ્ટિ કરીને પાસે રહેલા શલ્યને ઢાંકી દીધો અને તમારા સૈન્યને ત્રાસ પમાડીને ગાજી ઊઠ્યો. ^{૩૩} આમ હે રાજન ! તે અશ્વેત્તાના મર્મને ભેદનારાં તેમ જ સીંધાં જનારાં બાણોના પ્રહારથી શલ્યરાજ વીંધાઈ ગયો અને રથની બેઠક પર બેસી મૂર્ચ્છિત થયો. યશસ્વી અભિમન્યુએ એ પ્રમાણે તે શલ્યરાજને વીંધી નાખ્યો, તે બેઠકેને સપથું સૈન્ય દ્રોણાચાર્યના દેખતાં નાસવા લાગ્યું. ^{૩૪, ૩૫} મહાબાહુ શલ્યને અભિમન્યુનાં સોનેરી મોઢિયાંવાળાં બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલા બેઠકેને, સિંહથી ત્રાસ પામેલા ગુરોની પેઠે તમારા પુત્રો નાસવા લાગ્યા. ^{૩૬} એ વેળા રણમાં મળેલા યશના કારણથી અંતરિક્ષમાં રહેલા પિતરો, દેવો, આરણ્યો, સિદ્ધો અને યશો તથા પૃથ્વી પર રહેલાં સપથાં ભૂતો અભિમન્યુનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં અને ધી નાખનારી અગ્નિ જેમ વધારે દીપે છે, તેમ તે ઘણો ઘણો દીપવા લાગ્યા. ^{૩૭}

અધ્યાય ૩૮ મો અભિમન્યુની વીરતા

॥ પુરાણ ઉવાચ ॥

તથા પ્રમથમાનં તં મહેષ્વામાનજિહ્વરંગઃ ।

આર્જુનિ મામકાઃ સંલ્યે કેત્વેનં સમવારવન્ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : આમ સીધાં જનારાં બાણો-
થી મોટા મોટા ધનુર્ધરોને ત્રાસ પમાડી રહેલા એ
અભિમન્યુને મારા કયા કયા યોદ્ધાઓએ યુદ્ધમાં
આગળ વધતાં અટકાવ્યો ?^૧

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! કુમાર અભિ-
મન્યુ જે રીતે રણમાં ખેડ્યો હતો અને દ્રોણના
રક્ષણ તથા રહેલા રથસૈન્યને તેણે જે રીતે તોડી
નાખ્યું હતું, તે તમે સાંભળો.^૨ એ રણમાં શક્ય-
રાજાને અભિમન્યુનાં બાણોથી માર પડેલાં જેઈને
તેનો નાનો ભાઈ ક્રોધે ભરાયો અને બાણો ફેંકતો
ફેંકતો તે તેની સામે ચઢી આવ્યો. તેણે ઠશ
બાણોથી અભિમન્યુને તેના ઘોડા અને સારથિ
સાથે વીંધી નાખ્યો અને વળી મોટા શસ્ત્રથી
'ભ્રમે રહે, ભ્રમે રહે' એમ ગર્જના કરી.^{૩,૪}
ત્યારે આઠાક હાથવાળા અર્જુનપુત્રે જય્યાયંધ
બાણો છોડીને તેના મસ્તકને, ડોકને, હાથને,
પગને, ધનુષ્યને, ઘોડાઓને, હજને, ધજને,
સારથિને, રથના ઘાંડાને, રથમાં બિછાવેલી શય્યાને,
પેડાંને, ધૂંસરીને, ભાયાને, અનુકર્ષને (રથના
નીચેના ભાગમાં રહેલા લાકડાંને), પતાકાને,
આસપાસ રથનાં પેડાંનું રક્ષણ કરનારા બે યોદ્ધાઓ-
ને તેમ જ એ ઉપરાંતનાં બીજાં સર્વ સાધનોને
કાપી નાખ્યાં. પણ એ બધું ક્યારે બન્યું તે કાંઈ
જેઈ શક્યું નહિ અને શક્યરાજાનો નાનો ભાઈ
જેતજેતામાં તો છિન્નાભિન્ન થયેલાં આમરણો અને
વસ્ત્રોવાળો થઈને મરણ પામી પૃથ્વી પર પડ્યો.
વાંધુ જેમ મોટા પર્વતના છુકા કાઠી નાખે, તેમ

અમાપ તેમવાળા અભિમન્યુએ તેના છુકા કાઠી
નાખ્યા હતા. તે જેઈને તેના અનુચરો ત્રાસી
ગયા અને સર્વ દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા.^{૫-૮}
હે ભારત ! અર્જુનના પુત્રનું તે અદ્ભુત પરાક્રમ
જેઈ ચારે બાજુ સર્વ જૂતો 'ધન્ય, ધન્ય' એવા
શબ્દ કરીને સર્વ પ્રદેશને ગમ્મતી થઈવા લાગ્યા.
એ પ્રમાણે શક્યનો નાનો ભાઈ રણમાં ડોળાયો,
ત્યારે પોતાનાં કુળ, રહેઠાણો અને નામોને
સંભળાવતા તેના મદોન્મત્ત સૈનિકો હાથમાં
અનેક જતનાં હથિયારો લઈને તેમ જ રથ, ઘોડા,
હાથી અને પાળાઓની સાથે ક્રોધપૂર્વક અભિ-
મન્યુ સામે દોડી ગયા.^{૯-૧૨} તેઓ બધા બાણના
મહાન શસ્ત્રથી, રથની નેમિઓના ધડધડાટથી,
હુંકારથી, કિકિયારીઓથી, 'મારો મારો' એવા
ઠાલાહલથી, ગર્જનાવાળા સિંહનાદોથી, ધનુષ્યની
દોરીના ટંકારથી અને હથેળીનું રક્ષણ કરનાર
આમડાનાં મોજાંના શસ્ત્રથી બધું ગમ્મતી થઈતા
હતા. વળી તેઓ 'આજ તું અમારી પાસેથી
જીવતો છૂટવાનો નથી' એમ બોલતા હતા.^{૧૩,૧૪}
તે પ્રમાણે બોલતા એ સૈનિકોને જેઈને અભિ-
મન્યુએ મોં મલકાવીને તેઓમાંથી જે જે પ્રથમ
પ્રહાર કરતા હતા, તેને તેને બાણો વડે સતાવવા
માંડ્યા.^{૧૫} તરેહતરેહનાં નાનાં નાનાં અશ્ત્રોને
પ્રથમ વાપરી દેખાડતો તે શૂરો અભિમન્યુ પ્રથમ
તો ધીમે ધીમે યુદ્ધ કરતો હતો.^{૧૬} વળી શ્રીકૃષ્ણ
અને અર્જુન પાસેથી તેણે જે જે અશ્ત્ર મેળવ્યાં
હતાં, તે તે અશ્ત્રોને પણ તે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની
પેટે વાપરતો હતો.^{૧૭} પોતા પર આવી પડેલા
મોટા ભારને તથા ભયને દૂર ફેંધી દઈને તે
અભિમન્યુ વારંવાર બાણોનું સંધાન કરતો હતો
અને એક જ સ્થિતિએ દેખાતો હતો.^{૧૮} જેમ
શરદ્ઋતુના સમયે અતિ પ્રદીપ્ત થયેલું સૂર્યમંડળ
સર્વ દિશાઓમાં દેખાય છે, તેમ ચળકાટ કરતું

એનું ધનુષ્યમંડળ પણ ત્યારે સર્વ દિશાઓમાં
 દેખાતું હતું. વર્ષાકાળમાં મોટા કડકડાટ શબ્દ-
 વાળા મેઘનો જેમ દારણ શબ્દ સંભળાય છે, તેમ
 ત્યારે એના ધનુષ્યની દોરીનો શબ્દ તથા હથેળી-
 નો શબ્દ પણ ધણો દારણ સંભળાતો હતો.^{૧૮, ૧૯}
 લજ્જાવાન, રોષભર્યો, સન્માન કરનાર અને સુંદર
 દેખાવનો તે સુભદ્રાનંદન વીર પુરુષોનું માન
 બળવીને બાણરૂપ અસ્ત્રોથી પણ લડતો હતો.^{૨૦}
 હે મહારાજ ! વર્ષાઋતુ વીત્યા પછી ભગવાન
 સૂર્ય જેમ શરદઋતુમાં અતિ તીવ્ર થઈ પડે છે,
 તેમ અભિમન્યુ પણ પ્રથમ મૃદુ થઈ પાછળથી
 દારણ થઈ પડ્યો હતો.^{૨૧} તે સમયે અભિમન્યુ
 ક્રોધાયમાન થઈને કિરણ છોડતા સૂર્યની જેમ
 સુવર્ણનાં મોઢિયાંવાળાં તથા પથ્થર પર ધસી
 તીક્ષ્ણ કરેલાં ધણી બળતાં સેંકડો બાણો છોડી
 રહ્યો હતો.^{૨૨} તે મહાયશસ્ત્રીએ દ્રોણાચાર્યના
 દેખતાં છુરપ (અસ્ત્રા જેવાં બાણો), વત્સદંત
 (વાછરડાના દાંત સરખા આકારનાં બાણો), વિપાક
 (મધ્યમાં બડાં બાણો), નારાય, અર્ધચંદ્રાકાર,
 ભદ્ર અને અંબલિક બાણો વડે રથીઓના
 સૈન્યને ઢાંછી દીધું હતું. એટલે કૌરવોનું સૈન્ય એ
 બાણોથી અત્યંત પીડાઈને ત્યાંથી નાહું.^{૨૩, ૨૪}
 ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વત્રયમ્ અભિમન્યુવધપર્વમા
 'અભિમન્યુનાં પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૩૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૯ મો

દુઃશાસનની ચઢાઈ

॥ પુતરાટ્ટ ડવાચ ॥

દ્વૈષી ભવતિ મે ચિત્તં મિયા તુટ્યા ચ સંજય ।
 મમ પુત્રસ્ય યત્સૈન્યં સૌમદ્રઃ સમચારયત્ ॥ ૧ ॥
 પુતરાટ્ટ યોદ્ધો : હે સંજય ! ભય અને
 સંતોષથી મારું ચિત્ત એ પ્રકારે વહેંચાઈ બંધ
 છે, કારણ કે સુભદ્રાના પુત્રે મારા પુત્રના સૈન્યને
 અટકાવ્યું છે.^૧ હે સંજય ! પૂર્વે જેમ કાર્તિક-

સ્વામીએ અસુરોની સાથે યુદ્ધકીડા કરી હતી,
 તેમ કુમાર અભિમન્યુએ મારા સૈન્ય સાથે જ
 રીતે યુદ્ધકીડા કરી હોય, તે બધું તું મને કહે.^૨

સંજય યોદ્ધો : તમારા પક્ષના અનેક યોદ્ધા
 ઓના એકલા અભિમન્યુ સાથે જ તુમુલ રણસંગ્રામ
 થયો હતો અને તેમાં જે અતિ દારણ સંહાર
 થયો હતો, તેનું હું તમારી આગળ વર્ણન કરું
 છું.^૩ રથમાં બેઠેલો ઉત્સાહી અભિમન્યુ શત્રુઓનું
 દમન કરનારા અને ઉત્સાહવાળા તમારા પક્ષના
 સર્વ રથીયોદ્ધાઓ પર બાણવૃષ્ટિ કરી રહ્યો હતો.
 તેણે બળતાં બાંબાડિયાંની પેઠે ધૂમીને દ્રોણ, કર્ણ,
 કૃપાચાર્ય, શલ્ય, અશ્વત્થામા, ભીષ્મ, બૃહદ્બલ,
 દુર્યોધન, ભૂરિશ્રવા, મહાબળવાન શકુનિ અને તે
 ઉપરાંત અનેક રાજાઓ, રાજપુત્રો તથા સર્વ
 સૈન્યોને બાણોથી ઝાટકવા માંડ્યા હતા.^{૪-૧}

હે ભરત ! હે રાજન ! તે પ્રતાપી અને તેજસ્વી
 અભિમન્યુ ઉત્તમ અસ્ત્રો વડે શત્રુઓને પ્રહાર
 કરતો હતો અને સર્વ દિશાઓમાં ધૂમતો દેખાતો
 હતો.^૬ અતુલ તેજવાળા એ અભિમન્યુનું તે
 ચરિત્ર જોઈને તમારાં હજારો સૈન્યો કંપી ઊઠ્યા.^૭
 તે સમયે હે ભારત ! એ રણકુશળ અભિમન્યુને
 રણમાં જોઈને મહાપ્રહ્લિમાન અને પ્રતાપી એવા
 દ્રોણાચાર્ય હર્ષથી પ્રકૃષ્ણિત નેત્રવાળા થઈ ગયા
 અને તમારા પુત્રના મર્મેની ધટના કરતા હોય
 તેમ તે કૃપાચાર્યને સંબોધીને આ વચન યોદ્ધા :
 'પાંડવોનો આ પ્રસિદ્ધ યુવાન સુભદ્રાપુત્ર પોતાના
 સર્વ મિત્રોને તથા રાજા યુધિષ્ઠિર, નકુલ, સહદેવ,
 બીમસેન અને મધ્યમાં રહેલા બીજા સંબંધી-
 ઓને આનંદ પમાડતો પમાડતો આપણા સૈન્યમાં
 ધૂમી રહ્યો છે.'^{૮-૧૨} આ યુદ્ધમાં હું બીજા દાઈ
 પણ ધનુર્ધરને આના તોલનો માનતો નથી. તે
 ઇચ્છે તો આ સઘળી સેનાનો સંહાર કરી નાખે;
 પણ શા માટે તેવી ઇચ્છા નહિ કરતો હોય ?^{૧૩}

દ્રોણાચાર્યનું એ રીતનું પ્રીતિવચન સાંભળીને તમારો પુત્ર દુર્યોધન અભિમન્યુ પ્રત્યે ક્રોધાયમાન થઈ ગયો. દ્રોણ સામે જેઈ બાણે હાસ્ય કરતો હોય તેમ તે દુર્યોધન કહ્યું, બાહુલિકરાજ, દુઃશાસન, મદરાજ તથા બીજા મહારથીઓને ઉદ્દેશીને આમ કહેવા લાગ્યો : 'સર્વ રાજાઓના આચાર્ય અને શ્રેષ્ઠ પ્રહરેતા આ દ્રોણ અહીં આ મૂઠ અર્જુનપુત્રને મારવા ઇચ્છતા નથી. આ આપણા આચાર્ય હાથમાં શસ્ત્ર લઈને બે યુદ્ધ કરવા બરાબર સજ્જ થાય, તો સાક્ષાત્ કાળ પણ તેમની સામે યુદ્ધ કરી શકે એમ નથી, તો પછી બીજા સામાન્ય મનુષ્ય તે દ્રોણ માત્ર છે? આ હું તમને સાચું જ કહું છું.^{૧૪-૧૭} છતાં અર્જુન પોતાનો શિષ્ય છે અને આ અભિમન્યુ એ શિષ્યનો પુત્ર છે, તેથી ગુરુમહારાજ તેના પર પણ શિષ્યસુદ્ધિ રાખીને તેનું રક્ષણ કરે છે. કારણ કે ધર્માત્મા પુરુષોને શિષ્યો, પુત્રો અને તેમના પુત્રો (શિષ્ય અને પુત્રના પુત્રો) ઘણા પ્રિય હોય છે.^{૧૮} આ મૂખ અભિમન્યુ પણ દ્રોણાચાર્ય પોતાનું રક્ષણ કરે છે, એ વાતને નહિ સમજી પોતાનું પરાક્રમ માની બેઠો છે અને પોતે આપો-આપ મોટા થઈ પડ્યો છે; માટે તમે તેને હવે મારી નાખો, વખત ન લગાડો.' રાજા દુર્યોધને ન્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે સર્વ ચોદ્ધાઓ એકદમ ક્રોધાયમાન થઈ ગયા અને અભિમન્યુને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી દ્રોણના દેખતાં જ તેના પર ચઢી ગયા.^{૧૯, ૨૦} પણ હે કુરુસિંહ ! તે સમયે દુર્યોધનનું એ વચન સાંભળીને દુઃશાસન દુર્યોધનને આ વચનો કહેવા લાગ્યો : 'હે મહારાજ ! હું કહું છું કે, હું જ તે અભિમન્યુનો વધ કરીશ. રાહ જમ સૂઈને ગળી બપ છે, તેમ હું એ સુભદ્રા-પુત્રને પાંડવો અને પાંચાલીના દેખતાં ગળી જઈશ.' વળી પાછો પણ દુઃશાસન મોટી વ્યૂમ પાડીને

કુરુરાજ દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'અતિ અભિમાની એવા કૃણુ અને અર્જુન અભિમન્યુને મરણ પામેલા સાંભળીને અવશ્ય આ જીવલોકમાંથી પ્રેતલોકમાં ચાલ્યા જશે. આમ ન્યારે તેઓ બન્ને મરણ પામશે, ત્યારે તે સાંભળી બાકી રહેલા પાંડવો પણ પોતાના મિત્રવર્ગ સહિત એક જ દિવસે જીવિતનો ત્યાગ કરશે; કારણ કે તે બધા પાંડુના ક્ષેત્ર પુત્રો નપુંસક છે. માટે તમારો આ શત્રુ ન્યારે માર્યો જશે, ત્યારે તેની પાછળ તમારા બીજા શત્રુઓ પણ એની મેળે મરણ પામશે. તેથી હે રાજા ! મારું કલ્યાણ થાય તેવું તમે ચિંતન કરો. હું હમણાં તમારા શત્રુઓનો નાશ કરું છું.^{૨૧-૨૨}

હે રાજા ! આમ કહી તમારો પુત્ર દુઃશાસન ગર્જી બિડ્યો અને ક્રોધાયમાન થઈને અભિમન્યુ સામે ધસીને બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. ત્યાં શત્રુદમન અભિમન્યુએ અતિ ક્રોધ કરી પોતાની સામે ધસી આવેલા તમારા એ પુત્રને છત્વીસ તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. દુઃશાસન પણ ક્રોધાયમાન થયેલા મદજરતા હાથીની પેઠે અભિમન્યુ સામે લડવા લાગ્યો અને અભિમન્યુ પણ તેની સામે ઝૂઝી રહ્યો. તે બન્ને જણા રથ-શિક્ષામાં કુશળ હોવાથી તરેહતરેહનાં ગોળાકાર મંડળો કરીને રથ વડે રણમાં ધૂમ્રવા લાગ્યા અને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૨૭-૩૦} તે સમયે બીજા મનુષ્યો પણ, ઋદંગ, કકય, મોટા આનક, ભેરી અને ગાલરોના અતિ તીવ્ર શબ્દો કરવા લાગ્યા, તેમ જ સાથે સાથે તેઓ શંખ વગાડી સિંહનાદો કરવા મંડ્યા.^{૩૧}

ઈતિ શ્રીમદ્મારવતમા દ્રોણપર્વો તર્જીત અભિમન્યુવધવપર્વમા
'દુઃશાસન' શબ્દ નામનો અધ્યાય ૩૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૦ મો

દુઃશાસન મૂર્છામાં

॥ સંજય ઉવાચ ॥

શરવિશ્વતગાત્રસ્તુ પ્રત્યમિત્રમવશ્યિતમ્ ।

અમિમન્યુઃ સપન્નીમાન્ દુઃશાસનમથાવ્રવીત્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : બાણોથી ધવાયેલાં અંગો-
વાળા અભિમન્યુએ પોતાની સામે આવી ભ્રમેલા
શત્રુ દુઃશાસનને હસતાં હસતાં આ વાક્યો કહ્યાં :
'આજના યુદ્ધમાં અભિમાની, શરવીર, દૂર, ધર્મ-
નો ત્યાગ કરનાર તથા હંમેશાં નિંદા કરવામાં
તત્પર એવા તને હું મારી સામે આવેલો જોઈ
છું, તે બહુ સારું થયું.' તે પૂર્વે સજામાં રાખ
ધૃતરાષ્ટ્રના સાંભળતાં કઠોર વાક્યોથી ધર્મરાજ
યુધિષ્ઠિરને ટાપાવ્યા છે, તેમ જ વિજયથી ઉન્નત
બની જઈને તેં શ્રીમત્સેનને પણ નહિ કહેવાનાં
ધણું વચનો કહ્યાં છે. વળી તેં શકુનિના કપટધૂત-
(ખોટા પાસા)ના બળરૂપી પોતાના બળનો
આશ્રય કરીને મારા સર્વ પિતાઓને ટાપાવ્યા
છે, પણ તે મહાત્મા યુધિષ્ઠિરના ટાપે કરીને તને
મારા હાથે મરવાનું આ યોગ્ય કૃળ આજ આવી
મળ્યું છે. પાગકાના દ્રવ્યનું હરણ કરી લેવાનું,
દ્રોણનું, અશ્વત્થામનું, લોભનું, અજ્ઞાનનું, દ્રોહનું,
અત્યાચારનું તથા ઉચ્ચ ધનુષ્યને ધારણ કરનારા
મારા પિતાઓના રાજ્યને હીનત્વી લેવાનું આ
યોગ્ય કૃળ તને આમ મારી સામે યુદ્ધ કરી કાળ-
ધર્મને પામવાને સ્વરૂપે આજ પ્રાપ્ત થયું છે. તો
હે દુર્મતિ ! તે મહાત્માઓના ટાપને પરિણામે
તું આજે પૂર્વે કરેલાં તે અધર્મકૃત્યોનું ઉચ્ચ કૃળ
પામજ. આજ હું તને સર્વ સૈન્યતા દેખતાં
મારાં બાણોથી શિક્ષા કરીશ અને તે રીતે મારા
પિતાઓના ટાપના ઋણમાંથી આજ હું મુક્ત
થઈશ.' હે કુરુવંશજ ! આજ તારા પર કોચાય
માન થયેલી દૃષ્ટાંતા, મારા પિતાની ઇચ્છાના

અને શ્રીમત્સેનના ઋણમાંથી હું આ યુદ્ધમાં મુક્ત
થઈશ.' તું ધૂંટી રાખજ કે, એ તું યુદ્ધ નહિ
છોડી જાય, તો આજ હું તને જીવતો છોડીશ
નહિ.' આમ કહીને શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર
એ મહાબાહુ અભિમન્યુએ કાળ, અગ્નિ અને વાયુ
સમાન તેજસ્વી તથા દુઃશાસનનો નાશ કરે તેવું
બાણ પોતાના ધનુષ્યમાં સાંધ્યું. તે બાણ છૂટતાં-
ની સાથે જ દુઃશાસનને હાંસડીના ભાગમાં ધાયલ
કર્થો અને સર્પ જમ રાકડામાં પેસી જાય તેમ તે
મૂળ સહિત પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. વળી તુરત તેણે
દુઃશાસનને પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૦-૧૨}
કૂરીથી ધનુષ્યને કાન રુધી ભેસપૂર્વક ખેંચીને
તેણે અગ્નિ સમાન તીવ્ર સ્પર્શવાળાં બાણો મૂર્ખાં
અને તેથી તે દુઃશાસન અત્યંત વીંધાઈ ગયો.
આમ વ્યથિત થવાથી તે રથની બેસણી પર બેસી
ગયો. હે મહારાજ ! ત્યાં દુઃશાસનને જોતજોતામાં
મોટી મૂર્છા આવી ગઈ. ઐટલે બેભાન થયેલા
તથા અભિમન્યુનાં બાણોથી પીડાયેલા એ દુઃશા-
સનને તેના સારથિએ સત્તર રણમાંથી દૂર કર્યો.
તેને એ સ્થિતિએ પહેંચેલો જોઈને પાંડવો, દ્રૌપ-
દીના પુત્રો, રાજ વિરાટ, પાંચાલો અને ઢકથો
સિંહનાદો કરવા લાગ્યા. તેમ જ પાંડવપક્ષના સૈનિકો
પણ હર્ષમાં આવી જઈ અનેક જાતનાં વાદિનો
વગાડવા લાગ્યા અને અભિમન્યુનું તે પરાક્રમ
જોઈ સર્વે વિરમય પામ્યા. ગર્વિષ્ઠ અને પોતાના
કદ શત્રુ એવા એ દુઃશાસનને આમ પરાજય
પામેલો જોઈ ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર અને એ અશ્વિની-
કુમારોની પ્રતિભાવાળી ધનુષ્યોને દુરકાવતા દ્રૌપ-
દીના મહારથી પુત્રો સાલ્યકિ, ચકિતાન, કૃષ્ણક્રમ,
શિખંડી, ઢકથો, કૃષ્ણકેતુ, મત્સ્યો, પાંચાલો, સંજયો
અને યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવપોદ્ધાઓ આનંદમાં
આવી ગયા અને દ્રોણના સૈન્યનો નાશ કરવા
માટે ત્વશથી પસી ગયા. તે પછી તમારા પક્ષના

યોદ્ધાઓનું શત્રુઓ સામે મદાન યુદ્ધ થવા લાગ્યું. દે મદારાજ ! એ પ્રમાણે વિજયની ઇચ્છા રાખનારા તથા યુદ્ધમાં ઠલી પાછા નહિ દડનારા તે શત્રુઓનો અભિમન્યુ પર સંક્રામ આલી રહ્યો હતો, ત્યારે દુર્યોધન રાધાપુત્ર કર્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'દે કર્ણ ! તું જે નો ખરો ! શત્રુમાં ત્યાંની પેઠે તપીને શત્રુઓને સંદારનારો નરસીર દુઃશાસન અભિમન્યુના સપાટામાં સપડાયો છે !' તેવામાં બલોઠકટ શિંદની પેઠે અત્યંત ક્રોધાવમાન થયેલા તે પાંડવો યુદ્ધ કરવા સજ્જ થઈને અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવા હોડ્યા. તે સમયે તમારા પુત્રનું દિન કરનારો કર્ણ હોયપુક્ત થયો અને દુઃશાસ અભિમન્યુ પર તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા લાગ્યો. વળી તે શરવીર અવસાપૂર્વક અભિમન્યુના અનુચરોને પણ તે રણસંક્રામમાં પરમ તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધવા લાગ્યો. ત્યારે અભિમન્યુએ પણ તેનિર બાણોથી રાધાપુત્રને ઝટપટ વીંધી નાખ્યો. દે રાજા ! દરાર મનવાળો તે અભિમન્યુને દ્રોણ સામે જ્યાંની તાલાવેલી લાગી હતી. તે સમયે તમારો ધોઈ પણ રથી એ અર્જુનપુત્રને દ્રોણ સામે જતો અટકાવી શક્યો નહિ; કારણ કે તે સંખ્યાબંધ રથીઓને ધાયલ જ કરી દેતો હતો. હવે વિજયની ઇચ્છાવાળો તથા સર્વ ધનુર્ધરામાં મુખ્યતાનું અભિમાન ધરાવનારો કર્ણ પોતાનાં હત્તમ અસ્રોનો પ્રયોગ કરી બતાવી, અભિમન્યુને સેંકડો બાણોથી વીંધવા લાગ્યો. એ રીતે અસ્રો બચુનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને પરશુરામનો પ્રતાપી શિષ્ય એ કર્ણ રણમાં શત્રુઓથી પરાભવ નહિ પામનારા એ અભિમન્યુને જુદાં જુદાં અસ્રોથી પીડવા લાગ્યો. રાધાપુત્ર એ પ્રમાણે અસ્રોની વૃષ્ટિ કરીને અભિમન્યુને પીડતો હતો, છતાં તે હેવ સરખો અભિમન્યુ તો યુદ્ધમાં લગારે વ્યાકુળ થયો નહોતો. તેણે તો પથ્થર પર ઘસી તીક્ષ્ણ

કરંડાં અને નમેલાં પર્વવાળાં બરૂબતિનાં અણી-દાર બાણોથી અનેક યોદ્ધાઓનાં ધનુષ્યો કાપી નાખ્યાં. એ અર્જુનપુત્રે ત્યાં જરા દરસીને ધનુષ્યના મંડળમાંથી સર્પ સમાન ઝેરી બાણો છોડ્યાં અને તે વડે નેણે કર્ણનાં કપ, ધન અને સારથિને વીંધી નાખ્યાં, તેમ જ તેને એકદમ ગમરાવી મૂક્યો. આમ છતાં કર્ણ તદ્દન ગમરાઈ અપ તેવો ન હતો. નેણે પણ અભિમન્યુ સામે મગ્ધૂત ગાંડાવાળાં બાણો ફેંકવા માંડ્યાં. ત્યારે અર્જુનના પુત્રે દ્વંસ્ય થઈને તેનાં બધાં બાણો ઝીલી લીધાં. પછી પરાક્રમી વીર અભિમન્યુએ એક જ બાણથી એક મુદ્દતકાળમાં કર્ણના સ્વજને અને ધનુષ્યને કાપી નાખીને ધરણી પર ઢોળી પાડ્યાં. એ રીતે કર્ણને સંકટમાં આવી પડેલા જોઈને તેનો નાનો ભાઈ પોતાનું મગ્ધૂત ધનુષ્ય ઊંચું કરી ઝટપથી અભિમન્યુ પર ચડી આગ્યો. તે સમયે પાંડવો અને તેમના અનુચરો દર્શનાદો કરી વાદિનો વગાડવા લાગ્યા અને અભિમન્યુનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. ૧૩-૧૭

હવે શ્રીમદભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તમ અભિમન્યુપદ-
પર્વમાં 'કર્ણ' અને દુઃશાસનના પરાભવનો સંબંધ
નામના અધ્યાય ૪૦ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૧ મો

કર્ણનું રથમાંથી પલાયન

॥ શ્રેષ્ઠ ઉગ્રાવ ॥

તોડતિગર્જન્ ધનુષ્ણાગિજ્યર્ષાં વિકૃપ્યન્નુનઃ પુનઃ ।
તયોર્મહાન્મનોન્નુર્ગ્ધ્યં સ્વાંતરમયપતત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ ધનુષ્યની દોરી ખેંચી વારંવાર મોટી ગર્જના કરતો કર્ણનો નાનો ભાઈ દ્વાપમાં ધનુષ્ય લઈ તુરત તે બંને મહાત્માઓ (કર્ણ અને અભિમન્યુ) ના રથોની વચ્ચે આવી ઊભો રહ્યો. આપતવિંત જ દશ બાણો છોડીને તેણે હસતાં હસતાં અજિત એવા અભિ-

મન્યુને, છત્ર, ધન અને સારથિ સહિત વીંધી નાખ્યો.^૨ પોતાના પિતા અને પિતામહની પર-પરાએ આદ્યું આવતું અને મનુષ્યોને અશક્ય એવું અદ્ભુત પરાક્રમ કરી રહેલા એ અભિ-મન્યુને કહ્યુંના નાના ભાઈએ આ પ્રમાણે બાણો-નો પ્રહાર કરી વીંધી નાખ્યો તે જોઈને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ આનંદમાં આવી ગયા. પછી મંદ મંદ હસતા અભિમન્યુએ ધનુષ્ય ખેંચ્યું અને એક જ બાણ છોડીને તેના મસ્તકને છેદી નાખ્યું. એટલે પવનના ઝપાટાથી પર્વત પર-થી પડેલાં ઠરેણના વૃક્ષની પેઠે તે રથ પરથી નીચે ગબડી પડ્યું. હે રાજન! એ પ્રમાણે પોતાના ભાઈને મરણ પામેલો જોઈને કહ્યું ઘણો દુઃખી થયો. અભિમન્યુએ કંકપક્ષીનાં પીંછાંવાળાં બાણો મૂકીને કહ્યુંને પણ યુદ્ધમાંથી હઠાવી દીધો અને પછી પોતે સત્વર બીજા ધનુર્ધરા સામે ધસ્યો. ત્યાં હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળાવાળાં ઠોરેનો-નાં એ વિરાળ સૈન્યને તીવ્ર તેજવાળા મહારથી અભિમન્યુએ ક્રોધ કરી ભેદી નાખ્યું.^{૩-૭} તે સમયે અભિમન્યુ ન્યારે કહ્યુંને અનેક બાણોથી કન-ડવા સાગ્યો, ત્યારે તે પોતાના વેગવાળા ઘોડાઓ દોડાવીને રણમાંથી નાસી ગયો. આથી સૈન્યમાં તરત જ મોટું જંગાણ પડ્યું.^૮ હે રાજન! આઠાસ-માં જણે તીક જીદી રહ્યાં હોય તથા મેઘ-ધારા ચડતી હોય, તેમ ત્યાં અભિમન્યુનાં બાણો જીદી રહ્યાં હતાં અને તેથી સર્વ પ્રદેશ ઢંકાઈ ગયો હતો તથા ત્યાં કંઈ પણ દેખાતું ન હતું.^૯ હે રાજન! તેણે તીક્ષ્ણ બાણોથી તમારા યોદ્ધા-ઓને એવા તો માર્યા હે, એક સિંધુરાજ સિવાય બીજે કોઈ પણ યોદ્ધા ત્યાં જોતો રહ્યો ન હતો.^{૧૦} પછી પુરપ્રત્યેક સુમદ્રાનંદને પોતાનો શંખ વગાડ્યો અને ભરતવંશીઓની સેનામાં ઝપાટાગેર પ્રવેશ કર્યો.^{૧૧} ધાસમાં પ્રકટ થયેલા અક્ષિની પેઠે પોતાના

બળથી શત્રુઓનો સંહાર કરતો તે અર્જુનપુત્ર ભારતોનાં સૈન્યોના મધ્યમાં ધૂમી રહ્યો હતો.^{૧૨} ત્યાં દામ્પલ યર્ધને તેણે સજ્જાં બાણો વડે રથો, હાથીઓ અને મનુષ્યોનો ધાણ કાઢી નાખ્યો હતો અને તે રણભૂમિને સંખ્યાબંધ મસ્તક વિનાનાં ધડોથી ભરી દીધી હતી.^{૧૩} તે સમયે અભિમન્યુના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી કપાઈ ગયેલા યોદ્ધાઓ જીવિતની ઇચ્છાથી સામે આવેલા પોતાના ભાણસેના જ સંહાર કરતા કરતા નાસી જતા હતા. અભિમન્યુના ઘોર અને રોદ્ર કર્મ કરવાવાળાં વિપાક નામનાં અનેક તીક્ષ્ણ બાણો, રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓનો પ્રાણ લઈને સણસણાટ કરતાં પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં.^{૧૪, ૧૫} ત્યાં આયુધોવાળા, હાથનાં મોળાંવાળા, ગદાઓવાળા તથા બાનુબંધોવાળા અને સુવર્ણ-ના અલંકારથી શોભતા અનેક બાહુઓ કપાઈને રણભૂમિ પર ઠેકઠેકાણે પડેલા દેખાતા હતા.^{૧૬} બાણો, ધનુષ્યો, તલવારો, મરેલાં કલેવરો અને કુંડળ તથા પુષ્પમાળા ધારણ કરનારાં હનરો મસ્તકો ન્યાં ત્યાં પૃથ્વી પર પડ્યાં હતાં.^{૧૭} સામાનવાળા રથના આધારરૂપ કાષ્ઠો, સારી સારી ઇથો, ભાંગીવૂટી ગયેલી ધરીઓ, છિન્ન-લિપ્ત થયેલાં ચેડાંઓ અને અનેક પ્રકારનાં કુંસરાં-ઓ ત્યાં મોટી સંખ્યામાં પડ્યાં હતાં.^{૧૮} આમ-તેમ પડેલી શક્તિઓ, ધનુષ્યો, તલવારો, મોટી મોટી ધન્યો, દાલો અને બાણો ત્યાં ઠેરઠેર વેરવિખેર થઈ પડ્યાં હતાં.^{૧૯} હે પૃથ્વીપતિ! આથી અનેક માર્યો ગયેલા ક્ષત્રિયો, ઘોડાઓ અને હાથીઓથી એક ક્ષણવારમાં તે રણભૂમિ-નું સ્વરૂપ જોતું ન ગમે તેવું અતિ દારણ્ય થઈ ગયું હતું.^{૨૦} સંહાર કરતા રાજપુત્રોનો તથા અન્યોન્ય આઠક કરતા યોદ્ધાઓનો બીકણોના બચમાં વધારો કરે તેવો મહાન શબ્દ પ્રકટ

યર્થ રદ્ધો હતો. ^{૨૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે શબ્દે સર્વ દિશાઓને ગઝવી મૂકી હતી. એ વેળા પણ અભિમન્યુ તો સારા સારા ઘોડેસવારો, રથીઓ અને હાથીસવારોના સંહાર કરતો કરતો તમારી સેનામાં આગળ ને આગળ ધસ્યો જતો હતો. ધાસમાં પ્રકટ થયેલા અશ્વિની પેઠે તેણે બળથી શત્રુઓનો નાશ કરી નાખ્યો હતો અને પોતે ભારતી સેનાના મધ્યભાગમાં ધૂમતો દેખાતો હતો. હે ભારત ! તે સમયે, સર્વ દિશા અને વિદિશામાં ફરતા તે અભિમન્યુને અમે જોડતી ધૂળથી ઢંકાઈ ગયેલા તે સૈન્યમાં જોઈ શકતા ન હતા. ^{૨૨-૨૪} વળી હે ભારત ! કાણુવારમાં હાથીસવારો, ઘોડે-સવારો અને પાળાઓના આયુધ્યતું હરણુ કરતો તે અભિમન્યુ મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યની પેઠે શત્રુઓની ટુકડીઓને તપાવી રહેલો અમે જોતા હતા. હે મહારાજ ! યુદ્ધ કરવામાં ઈંદ્ર સરખો તે ઈંદ્રનંદન અર્જુનનો પુત્ર સૈન્યના મધ્યભાગમાં ધણો જ દીપતો હતો. ^{૨૫, ૨૬}

હતે શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'કર્ણતું' પલાયન' નામનો અધ્યાય ૪૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૨ મો

જયદ્રથને શંકરતું વરદાન

॥ પુત્રરાષ્ટ્ર સ્વાચ ॥

વાલમલ્યંતસુચિનં સ્વમહુવલદર્પિતમ્ ।

યુદ્ધેષુ કુચલં વીરં કુલપુત્રં તનુલ્લજમ્ ॥ ૧ ॥

પુત્રરાષ્ટ્ર બોલ્યો : બાળક, અત્યંત સુખી, પોતાના બાહુબળથી ગર્વિષ્ઠ, યુદ્ધમાં કુશળ, વીર, કુળવાનનો પુત્ર અને શરીરની પણ દરકાર નહિ કરનારો એ અભિમન્યુ ત્રણ વર્ષના ઘોડાઓને લઈને ન્યારે કૌરવસૈન્યોમાં દાખલ થયો, ત્યારે યુધિષ્ઠિરના સૈન્યમાંથી કયો બળવાન ચોક્કો તેની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો ? ^{૧, ૨}

સંજય બોલ્યો : ત્યારે યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન,

શિખંડી, સાત્યકિ, નકુલ, સહદેવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, દ્રુપદ, ઠક્કયો, ઠાપાયમાન થયેલો ધૃષ્ટકેતુ, બીજા મત્તય યોદ્ધાઓ, તેમ જ અભિમન્યુના મામાઓ અને તેઓ બધાને માર્ગે ચાલનારા તેના પિતા-પક્ષના યોદ્ધાઓ એ બધા અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી પોતપોતાનાં સૈન્યોને બરાબર ગોઠવી દઈને પ્રહાર કરતા કરતા રણમાં ધસી આવ્યા હતા. એ પ્રમાણે તે શરણોને ચઢી આવેલા જોઈ તમારા પક્ષના લડવૈયાઓ રણમાંથી ઠી જઈ પીઠ દેખાડવા લાગ્યા. ^{૩-૫} એ રીતે તમારા પુત્રના મહાન સૈન્યને નાસભાગ કરતું જોઈ, તમારો તેજસ્વી જમાઈ જયદ્રથ સૈન્યને સ્થિર કરવાની ઇચ્છાથી પાંડવો સામે ધસી આવ્યો. ^૬ હે મહારાજ ! સિંધુરાજના પુત્ર તે જયદ્રથરાજ પોતાના પુત્ર અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવા આવેલા તે પાંડવોને સૈન્ય સહિત અટકાવી રાખ્યા. ^૭ ઉગ્ર ધનુષ્ય-વાળા અને મહાધનુષ્ઠર એવા તે વૃદ્ધક્ષત્રના પુત્ર જયદ્રથે એ વેળા દિવ્ય અસ્ત્રો પ્રકટ કર્યા હતાં, તેથી નીચાણના પ્રદેશમાં આવી જમ હાથી પોતાના શત્રુઓને ખાળી રાખે, તેમ તેણે પાંડવોને ખાળી રાખ્યા હતા. ^૮

પુત્રરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! સિંધુરાજ જયદ્રથ પર ધણો મોટો ભાર આવી પડેલો હું માનું છું; કારણ કે તેણે એકલાએ ક્રોધાયમાન થઈ પોતાના પુત્રનું રક્ષણ કરવા આવેલા પાંડવોને વારી રાખ્યા. ^૯ જો કે સિંધુરાજમાં બળ અને શૌર્ય અતિ અદ્ભુત છે, એમ હું માનું છું; તોપણ તે મહાભાનું મુખ્ય પરાક્રમ અને વીર્ય તું મને કહે. ^{૧૦} સિંધુરાજ તેવું કયું દાન આપ્યું હતું, તેવો કથો યજ્ઞ કર્યો હતો અથવા તેવું કયું તપ તપ્યું હતું કે, તેથી તેણે એકલાએ પાંડવોને વારી રાખ્યા ? ^{૧૧}

સંજય બોલ્યો : જ સમયે જયદ્રથે દ્રૌપદીનું

મન્યુને, છત્ર, ધન અને સારથિ સહિત વીંધી નાખ્યો.^૨ પોતાના પિતા અને પિતામહની પરંપરાએ આજ્યુ આવતું અને મનુષ્યોને અશક્ય એવું અદ્ભુત પરાક્રમ કરી રહેલા એ અભિમન્યુને કણુંના નાના ભાઈએ આ પ્રમાણે બાણોના પ્રહાર કરી વીંધી નાખ્યો તે જોઈને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ આનંદમાં આવી ગયા. પછી મંદ મંદ હસતા અભિમન્યુએ ધનુષ્ય ખેંચ્યું અને એક જ બાણ છોડીને તેના મસ્તકને છેદી નાખ્યું. એટલે પવનના ઝપાટાથી પર્વત પરથી પડેલાં કરેણના વૃક્ષની પેઠે તે રથ પરથી નીચે ગબડી પડ્યું. હે રાજન! એ પ્રમાણે પોતાના ભાઈને મરણ પામેલો જોઈને કણું ઘણો દુઃખી થયો. અભિમન્યુએ કંઈપક્ષીનાં પીંછાંવાળાં બાણો મૂકીને કણુંને પણ યુદ્ધમાંથી હઠાવી દીધો અને પછી પોતે સત્વર બીજા ધનુર્ધરા સામે ધર્યો. ત્યાં હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળાવાળાં કૌરવોનાં એ વિશાળ સૈન્યને તીવ્ર તેજવાળા મહારથી અભિમન્યુએ ક્રોધ કરી ભેદી નાખ્યું.^{૩-૭} તે સમયે અભિમન્યુ જ્યારે કણુંને અનેક બાણોથી કનડવા સાંભળ્યો, ત્યારે તે પોતાના વેગવાળા ઘોડાઓ દોડાવીને રણમાંથી નાસી ગયો. આથી સૈન્યમાં તરત જ મોટું ભંગાણ પડ્યું.^૮ હે રાજન! આકાશમાં જણે તીક જોડી રહ્યાં હોય તથા મેઘધારા ચડતી હોય, તેમ ત્યાં અભિમન્યુનાં બાણો જોડી રહ્યાં હતાં અને તેથી સર્વ પ્રદેશ ઢંકાઈ ગયો હતો તથા ત્યાં કંઈ પણ દેખાતું ન હતું.^૯ હે રાજન! તેણે તીક્ષ્ણ બાણોથી તમારા યોદ્ધાઓને એવા તો માર્યા કે, એક સિંધુરાગ સિવાય બીજો કોઈ પણ યોદ્ધો ત્યાં જોવા રહ્યો ન હતો.^{૧૦} પછી પુરંધ્રેષ્ઠ મુખદ્રાનંદને પોતાનો શંખ વગાડ્યો અને ભરતવંશીઓની સેનામાં ઝપાટાનેર પ્રવેશ કર્યો.^{૧૧} ધાસમાં પ્રકટ થયેલા અગ્નિની પેઠે પોતાના

બળથી શત્રુઓનો સંહાર કરતો તે અનુનપુત્ર ભારતોનાં સૈન્યોના મધ્યમાં ધૂમી રહ્યો હતો.^{૧૨} ત્યાં દાખલ થઈને તેણે સન્નિલાં બાણો વડે રથો, હાથીઓ અને મનુષ્યોનો ધાણ કાઢી નાખ્યો હતો અને તે રણભૂમિને સંખ્યાબંધ મસ્તક વિનાનાં ધડોથી ભરી દીધી હતી.^{૧૩} તે સમયે અભિમન્યુના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી કપાઈ ગયેલા યોદ્ધાઓ જ્વિતની ઇચ્છાથી સામે આવેલા પોતાના માણસોનો જ સંહાર કરતા કરતા નાસી જતા હતા. અભિમન્યુના ધોર અને રૌદ્ર કર્મ કરવાવાળાં વિપાક નામનાં અનેક તીક્ષ્ણ બાણો, રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓનો પ્રાણ લઈને સણસણાટ કરતાં પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં.^{૧૪, ૧૫} ત્યાં આયુધોવાળા, હાથનાં મોઝાંવાળા, ગદાઓવાળા તથા બાણુબધોવાળા અને મુવળુંના અલંકારથી શોભતા અનેક બાહુઓ કપાઈને રણભૂમિ પર ઠેકઠેકાણે પડેલા દેખાતા હતા.^{૧૬} બાણો, ધનુષ્યો, તલવારો, મરેલાં ક્લેવરો અને કુંડળ તથા પુષ્પમાળા ધારણ કરનારાં હજારો મસ્તકો જ્યાં ત્યાં પૃથ્વી પર પડ્યાં હતાં.^{૧૭} સામાનવાળા રથના આધારરૂપ કાષ્ઠો, સારી સારી ઇષો, ભાંગીટૂટી ગયેલી ધરીઓ, છિન્ન-ભિન્ન થયેલાં પૈડાંઓ અને અનેક પ્રકારનાં ધૂંસરાંઓ ત્યાં મોટી સંખ્યામાં પડ્યાં હતાં.^{૧૮} આમ-તેમ પડેલી શક્તિઓ, ધનુષ્યો, તલવારો, મોટી મોટી ધન્યો, ઢાલો અને બાણો ત્યાં ઠેરઠેર વેરવિખેર થઈ પડ્યાં હતાં.^{૧૯} હે પૃથ્વીપતિ! આથી અનેક માર્યા ગયેલા ક્ષત્રિયો, ઘોડાઓ અને હાથીઓથી એક ક્ષણવારમાં તે રણભૂમિનું સ્વરૂપ એવું ન ગમે તેવું અતિ દારણ્ય થઈ ગયું હતું.^{૨૦} સંહાર કરતા રાગપુત્રોનો તથા અન્યોન્ય આઠંડ કરતા યોદ્ધાઓનો બીકણોના બધામાં વધારો કરે તેવો મહાન રાગ પ્રકટ

યર્થ રક્ષો હતો.^{૨૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે શબ્દે સર્વ દિશાઓને ગત્તવી મૂછી હતી. એ વેળા પણ અભિમન્યુ તો સારા સારા ઘોડેસવારો, રથીઓ અને હાથીસવારોના સંહાર કરતો કરતો તમારી સેનામાં આગળ ને આગળ ધસ્યો જતો હતો. ધાસમાં પ્રકટ થયેલા અગ્નિની પેઠે તેણે બળથી શત્રુઓનો નાશ કરી નાખ્યો હતો અને પોતે ભારતી સેનાના મધ્યભાગમાં ધૂમતો દેખાતો હતો. હે ભારત ! તે સમયે, સર્વ દિશા અને વિદિશામાં ફરતા તે અભિમન્યુને અમે ઊડતી ધૂળથી ઠંકાઈ ગયેલા તે સૈન્યમાં જોઈ શકતા ન હતા.^{૨૨-૨૪} વળી હે ભારત ! શણવારમાં હાથીસવારો, ઘોડેસવારો અને પાળાઓના આયુધ્યતું હરણ કરતો તે અભિમન્યુ મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યની પેઠે શત્રુઓની ટુકડીઓને તપાવી રહેલો અમે જોતા હતા. હે મહારાજ ! યુદ્ધ કરવામાં ઈંદ્ર સરખો તે ઈંદ્રનંદન અર્જુનનો પુત્ર સૈન્યના મધ્યભાગમાં ઘણો જ દીપ્તો હતો.^{૨૫, ૨૬}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વતર્જીત અભિમન્યુવધપર્વમા
'કર્ણતું' પદાચન' નામનો અધ્યાય ૪૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૨ મો

જયદ્રથને શંકરતું વરદાન

॥ પૂતરાટ્ટ ઉવાચ ॥

વાલમયંતસુચિનં સ્વાહાહુલદર્પિતમ્ ।

યુદ્ધેષુ કુચલં વીરં કુલપુત્રં તનુત્વજમ્ ॥ ૧ ॥

પૂતરાટ્ટ બોલ્યો : બાળક, અત્યંત સુખી, પોતાના બાહુબળથી ગર્વિષ્ઠ, યુદ્ધમાં કુશળ, વીર, કુળવાનનો પુત્ર અને શરીરની પણ દરકાર નહિ કરનારો એ અભિમન્યુ ત્રણ વર્ષના ઘોડાઓને લઈને જ્યારે કૌરવસૈન્યમાં દાખલ થયો, ત્યારે યુધિષ્ઠિરા સૈન્યમાંથી ક્યો બળવાન ચોક્કો તેની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો ?^{૧, ૨}

સંજય બોલ્યો : ત્યારે યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન,

શિષ્મંડી, સાત્યકિ, નકુલ, સહદેવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, દ્રુપદ, દેકથો, ઠાપાયમાન થયેલો ધૃષ્ટદેવ, બીજા મત્સ્ય યોદ્ધાઓ, તેમ જ અભિમન્યુના મામાઓ અને તેઓ બંધાને ભાગે ચાલનારા તેના પિતા-પક્ષના યોદ્ધાઓ એ બધા અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાપોતાનાં સૈન્યોને બરાબર ગોઠવી દઈને પ્રહાર કરતા કરતા રણમાં ધસી આવ્યા હતા. એ પ્રમાણે તે શૂરાઓને ચઢી આવેલા જોઈ તમાગ પક્ષના લડવૈયાઓ રણમાંથી હઠી જઈ પીઠ દેખાડવા લાગ્યા.^{૩-૫} એ રીતે તમારા પુત્રના મહાન સૈન્યને નાસભાગ કરતું જોઈ, તમારો તેજસ્વી જમાઈ જયદ્રથ સૈન્યને સ્થિર કરવાની ઇચ્છાથી પાંડવો સામે ધસી આવ્યો.^૬ હે મહારાજ ! સિંધુરાજના પુત્ર તે જયદ્રથરાજ પોતાના પુત્ર અભિમન્યુનું રક્ષણ કરવા આવેલા તે પાંડવોને સૈન્ય સંહિત અટકાવી રાખ્યા.^૭ ઉચ્ચ ધનુષ્ય-વાળા અને મહાધનુર્ધર એવા તે વૃદ્ધક્ષત્રના પુત્ર જયદ્રથે એ વેળા દિવ્ય અસ્ત્રો પ્રકટ કર્યાં હતાં, તેથી નીચાણના પ્રદેશમાં આવી જમ હાથી પોતાના શત્રુઓને ખાળી રાખે, તેમ તેણે પાંડવોને ખાળી રાખ્યા હતા.^૮

પૂતરાટ્ટ બોલ્યો : હે સંજય ! સિંધુરાજ જયદ્રથ પર ઘણો મોટો ભાર આવી પડેલો હતો માતું છું; કારણ કે તેણે એકલાએ ક્રોધાયમાન યર્થ પોતાના પુત્રનું રક્ષણ કરવા આવેલા પાંડવોને વારી રાખ્યા.^૯ જો કે સિંધુરાજમાં બળ અને શૌર્ય અતિ આશ્ચર્ય છે, એમ હું માતું છું; તોપણ તે મહાત્માનું સુખ્ય પરાક્રમ અને વીર્ય તું મને કહે.^{૧૦} સિંધુરાજ તેવું કયું દાન આપ્યું હતું, તેવો કયો યજ્ઞ કર્યો હતો અથવા તેવું કયું તપ તપ્યું હતું કે, તેથી તેણે એકલાએ પાંડવોને વારી રાખ્યા ?^{૧૧}

સંજય બોલ્યો : જ સમયે જયદ્રથે દ્રીપદીનું

હરણ ક્યું હતું, તે સમયે ભીમસેને તેનો પરા-
જય કયો હતો. એ અપમાનનો બદલો લેવા માટે
તેણે અભિમાનથી વરની ઇચ્છા કરી ઘણું મોટું
તાપ કરવા માંડ્યું હતું.^{૧૨} પ્રિય એવા ઇંદ્રિયોના
વિષય તરફથી ઇંદ્રિયોને પાછી વાળી લઈ, તેણે
ભૂખ, તંદરૂ, તાપ વગેરે સહન કર્યાં હતાં અને
તે એટલો બધો શરીરે કૃશ થઈ ગયો હતો કે,
તેની બધી નાડીઓ કેવળ ખુલ્લી થઈ ગઈ હતી.
તેણે સનાતન બ્રહ્મ-ઉચ્ચારનું ઉચ્ચારણ કરી
શંકરદેવનું આરાધન કરવા માંડ્યું, તેથી ભક્તો
ઉપર અતુલ પાત્રાળા ભગવાન શંકરે છેવટે તેના
પર કૃપા કરી હતી.^{૧૩, ૧૪} ભગવાન શંકરે સ્વપ્ન-
માં આવી જ્યદ્રથને કહ્યું હતું કે, 'હે જ્યદ્રથ !
હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું; માટે જોલ, તારી
શી ઇચ્છા છે ? તું વર માગ.'^{૧૫} હે ભારત ! દેવેશ
શંકરે જ્યારે એ પ્રભાણે કહ્યું, ત્યારે નિયમનિષ્ઠ
એ જ્યદ્રથરાજે હાથ એડી નમસ્કાર કરી શંકરને
કહ્યું કે, 'હું ઇચ્છું છું કે, યુદ્ધમાં હું એકલો જ
કેવળ એક રથની જ મદદ લઈ ભયંકર વીર્યવાળા
અને ભયંકર પગક્રમવાળા સઘળા પાંડવોને વારી
શકું.'^{૧૬} જ્યારે જ્યદ્રથે ભગવાન શંકરને આ
પ્રભાણે કહ્યું, ત્યારે તે દેવેશ જોડ્યા 'હે સૌમ્ય !
હું તને વર આપું છું કે, તું કંતાના પુત્ર અર્જુન
સિવાયના ચાર પાંડુપુત્રોને યુદ્ધમાં વારી શકશે.'
શંકરનાં એ વચન સાંભળી રાજ જ્યદ્રથે મહા-
દેવને 'બહુ સારું' એમ કહ્યું અને તરત તે જાગી
ગયો.^{૧૮, ૧૯} તે વરદાનના પ્રભાવથી અને દિવ્ય
અસ્ત્રના બળથી જ્યદ્રથે એકલે હાથે પાંડવોની
સેનાને આગળ વધતી અટકાવી. તેના ધનુષ્યની
પણખના ટંકારથી શત્રુપક્ષના સૈન્યોને ભય થઈ
રહ્યો અને તમારા સૈન્યને ધરમ હર્ષ થયો.^{૨૦, ૨૧}
હે રાજન ! યુદ્ધનો સઘળો બાર રાજ જ્યદ્રથ પર
આવી પડેલો જેઈને સર્વ સૈન્યો મોટા દાસાહલ્ય

કરીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના સૈન્ય તરફ ધસી ગયા.^{૨૨}
હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગિત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'જ્યદ્રથ' શબ્દ નામનો અધ્યાય ૪૨ માં સમાયે

અધ્યાય ૪૨ મો

જ્યદ્રથની અદ્ભુત શક્તિ

॥ સજય ડવાચ ॥

यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र सिंधुराजस्य विक्रमम् ।

मृणु तत्सर्वमाख्यास्ये यथा पांडूनयोषयत् ॥ १ ॥

સંજય જોડ્યા : હે રાજેન્દ્ર ! તમે મને સિંધુ-
રાજના પરાક્રમ વિશે પૂછો છો, તો તમે હવે
સાંભળો. તેણે પાંડવો સામે જે યુદ્ધ ક્યું હતું,
તે બધું હું તમને યથાવત્ કહું છું.^૧ વરા રહે-
નારા, સારી આલના, મત્ત, પ્રચંડ શરીરવાળા
તથા વાણુ સમાન વેગવાળા સિંધુદેશના ઘોડાઓ
તે રાજને રણમાં વહી જતા હતા.^૨ તે રાજનો
શાસોક્ત વિધિએ તૈયાર કરેલો રથ ગંધર્વના
નગર સરખો લાગતો હતો. તે રથ પર વસાઈના
ચિહ્નવાળો મહાન રૂપેરી 'વજ્ર શેખરી રથો
હતો.^૩ સ્વેત છત્ર, પતાકા, ચામર અને પંખા
વગેરે રાજચિહ્નોએ કરીને તે આકાશમાં ઉઠ્ય
પામેલા ચંદ્રની પેઠે શોભતો હતો.^૪ મોતી, હીરા,
મણિ અને સુવર્ણથી સુશોભિત એવું તેનું
લોખંડી રથચક્ષ્ત્ર (રથની રક્ષા માટે કરેલું લોખંડું)
આસપાસ ફરતું પતતું નક્ષત્રોથી ઢંકાયેલા
આકાશની પેઠે શોભતું હતું.^૫ તે જ્યદ્રથે પોતાનું
મોટું ધનુષ્ય પહોળું કરી અનેક બાણો ફેંકવા
માંડ્યાં અને અર્જુનના પુત્રે ચૂકના જે જે ભાગો
તોડી નાખ્યા હતા, તેને તેણે પાછા પૂરી દીધા.^૬
તેણે સાત્યકિને ત્રણ બાણોથી, ભીમસેનને આઠ
બાણોથી, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સાઠ બાણોથી, વિરાટને દસ
બાણોથી, દ્રુપદરાજને પાંચ તીક્ષ્ણ બાણોથી,
શિખંડીને સાત બાણોથી, કેકયકુમારને પચીસ
બાણોથી, દ્રૌપદીના પુત્રોને ત્રણ ત્રણ બાણોથી

અને યુધિષ્ઠિરને સિનેર બાણોથી વીંધી નાખ્યા. તેણે બાણીના બીજ યોદ્ધાઓને મોટા બાણના જથ્થાથી પાછા હઠાવ્યા, એ ધણું અદ્ભુત સરખું હતું.^{૭-૮} પછી પ્રતાપી રાજ ધર્મપુત્રે 'ભગો રહેજ, હમણાં જ તારું ધનુષ્ય કાપી નાખું છું' એમ કહી તીક્ષ્ણ તથા પાણીદાર ભદ્રભાણ મૂઝ્યું અને હસતાં હસતાં તેનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું.^{૧૦} પણ જયદ્રથે તો પલકવારમાં બીજું ધનુષ્ય લઈને યુધિષ્ઠિરને દશ બાણો વડે વીંધી નાખ્યા તેમ જ તેણે બીજાઓને પણ ત્રણ ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૧} તેની તે ચપળતા બહુને ભીમસેને ત્રણ ત્રણ ભદ્રભાણો વડે તેનાં ધનુષ્ય, ધન અને છત્રને પૃથ્વી પર એકદમ પટકી પાડ્યાં.^{૧૨} છતાં હે રાજા! બળવાન જયદ્રથે વળી બીજું ધનુષ્ય લઈ સન્ન કર્યું અને ભીમના દ્વજને, ધનુષ્યને તથા ઘોડાઓને પાડી નાખ્યા.^{૧૩} આમ પોતાના રથના ઘોડાઓ માર્યા ગયા અને પોતાનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું, ત્યારે કેસરીસિંહ જેમ પર્વતના શિખર પર ચઢી જાય, તેમ તે ભીમસેન રથમાંથી ફેલી પડીને સાયકિના રથમાં ચઢી ગયો.^{૧૪} તે સમયે સિંધુરાજ જયદ્રથનું માનવામાં પણ ન આવે તેવું અદ્ભુત પરાક્રમ ઝોઈને તમારા સર્વ યોદ્ધાઓ હરખમાં આવી ગયા અને 'વાહ! વાહ!' કહેવા લાગ્યા.^{૧૫} આમ પોતાના અસ-તેજથી જયદ્રથરાજ એકલે હાથે ક્રોધાયમાન થયેલા તે પાંડવોને અટકાવી રહ્યો હતો; તેથી સર્વ જૂનો તેના તે પરાક્રમનાં વખાણ કરતા હતા. પ્રથમ ઉત્તર દિશા તરફ લડનારા હાથીઓને હણી નાખીને અભિમન્યુએ પાંડવોને વ્યૂહમાં દાખલ થવાનો જ માર્ગ બતાવ્યો હતો, તે માર્ગને પણ રાજ જયદ્રથે અટકાવી દીધો.^{૧૬, ૧૭} મત્સ્ય, પાંચાલ, કેકય અને પાંડવ આદિ વીર યોદ્ધાઓ વ્યૂહમાં દાખલ થવાનો ધણે પ્રયત્ન કરતા હતા,

છતાં તેઓ સિંધુરાજની સામા થઈ શક્યા નહિ.^{૧૮} જ જ યોદ્ધો દ્રોણના સૈન્યને તોડી નાખવા પ્રયત્ન કરતા હતા, તે તે યોદ્ધાની પાસે જઈને એ વરદાન મેળવનાર જયદ્રથરાજ તેને અટકાવી દેતા હતા.^{૧૯}

ઈતિ શ્રીમદભીમારજનાં દ્રોણપર્વોત્તમોત્ત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'જયદ્રથનું યુધ્ધ' નામનો અધ્યાય ૪૩મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૪મો

રાજ વસાતીય રણમાં પડયો

॥ સત્રય ઉવાચ ॥

સૈંધવેન નિરુદ્ધેષુ જયગૃદ્ધિષુ પાંડુપુ ।

સુધોરમભવદ્ યુદ્ધં ત્વદીયાનાં પર્વે સહ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો. એ પ્રમાણે સિંધુરાજ જય-દ્રથે જયની ઇચ્છાવાળા પાંડવોને અટકાવી નાખ્યા હતા, ત્યારે તમાગ યોદ્ધાઓને શત્રુઓ સાથે અતિ ધોર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^૧ મગરમચ્છ જેમ સાગરને ખળભળાવી દે, તેમ સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો અને ગાંધ્યો ન જય તેવો તેજસ્વી અભિમન્યુ સેનામાં પ્રવેશ કરીને તેને ખળભળાવી દેતા હતા,^૨ આમ અરિ-દમન અભિમન્યુ બાણની વર્ષા કરીને સૈન્યને ખળભળાવી રહ્યો, ત્યારે મુખ્ય મુખ્ય મહારથીઓ તેની સામે ધસી આવ્યા.^૩ તે વેળા અભિમન્યુ અને તે મહારથીઓ વચ્ચે દારુણ રસાકસી થઈ રહી. ત્યાં અમાપ તેજવાળાં તે સધળાં બાણોની વૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા.^૪ શત્રુપક્ષના મહારથીઓની ટુકડીએ અભિમન્યુને તે પ્રમાણે ઘેરી લીધો હતો, છતાં તેણે વૃષસેનના સારથિને મારી નાખી તેનું ધનુષ્ય પણ કાપી નાખ્યું. વળી બળવાન અભિ-મન્યુએ સડસડાટ જતાં બીજાં દેટલાંએક બાણો મારીને એ વૃષસેનના ઘોડાઓને પણ વીંધી નાખ્યા. આથી વાયુ સમાન વેગવાળા તે ઘોડાઓ વૃષસેન-ને એકદમ રણમાંથી દૂર લઈ ગયા. આ સંધિને લાભ લઈને અભિમન્યુના સારથિએ તેના રથને

મહારથીઓના ઘેરામાંથી તારવી લીધા. તે જોઈ સર્વ મહારથીઓ 'શાખાશ! શાખાશ!' એમ ક્રિક્રિયારીઓ કરવા લાગ્યા.^{૧૪-૧૭} આમ અભિમન્યુ મહારથીઓના ઘેરામાંથી બહાર નીકળ્યો અને સિંહની પેઠે કોપાયમાન થઈને બાણો વડે શત્રુઓનો સંહાર કરતો કરતો તે વસાતીય રાજની સમીપમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં તો તે રાજ્ય તરત જ તેની સામે ધસારો કર્યો.^{૧૮} તેણે એકદમ સોનેરી મૂળવાળાં સાઠ બાણો મૂકીને અભિમન્યુને ઢાંધી દીધા અને વધારામાં ઠણું ઠ, 'મારા જીવતાં તું યુદ્ધમાંથી આજે જીવતા છૂટવાનો નથી.' એટલે તે અભિમન્યુએ લોખંડી કવચવાળા તે રાજને એકદમ જીંડું પેસી જાય તેવું તીક્ષ્ણ બાણ મારી હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો અને તે પ્રાણરહિત થઈ પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યો.^{૧૯, ૨૦} હે રાજના વસાતીયને એ પ્રમાણે મરણ પામેલો જોઈને મોટા મોટા ક્ષત્રિયો તમારા પૌત્રને (અભિમન્યુને) મારી નાખવા માટે તેની ચારે બાજુ ઘેરાઈ બેઠા.^{૨૧} તે સમયે પોતાનાં અનેક જાતનાં ધનુષ્યોનો ટંકાર કરતા તે શત્રુઓ સાથે અભિમન્યુને અતિ ભયંકર યુદ્ધ થઈ રહ્યું. ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુનપુત્રે તેમના ધનુષ્ય સહિત બાણોને તથા પુષ્પમાળા અને કુંડળોને ધારણ કરનારાં તેમનાં મસ્તકાને કચાકચ કાપી નાખ્યાં. ત્યારે આખી રણભૂમિમાં ઢેકઢેકાણે તલવારોવાળા, હાથમાં પહેરવાનાં મોજવાળા, પટિશોવાળા, ફરથીઓવાળા અને સોનાના અલંકારોથી સુશોભિત એવા અનેક હાથે કપાઈને પડેલા જણાતા હતા.^{૨૨-૨૪} વળી પુષ્પની માળાઓથી, અલંકારોથી, વસ્ત્રોથી, પાટી નાખેલી મોટી શુભાઓથી, કવચોથી, હાલોથી, હારોથી, સુકુટોથી, છત્રોથી, ચામરોથી, ઉપરકરોથી, રથનાં મુખ્ય મુખ્ય કાથોથી, ઘોષોથી, દાંડાઓથી, ધરીઓથી, ભાંગી

ગયેલાં પૈડાંઓથી, છિન્નભિન્ન થયેલી ધૂંસરીઓથી, રથના નીચેના ભાગનાં લાકડાંઓથી, પતાકાઓથી, સારથિઓથી, ઘોડાઓથી, ભાંગી પડેલા રથોથી અને માર્યા ગયેલા હાથીઓથી તે રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી.^{૨૫-૨૭} તેમ જ જયની લાલસાવાળા અને મરણ પામેલા દેશદેશના રાજાઓ એવા શૂરા ક્ષત્રિયો વડે ઢંકાઈ ગયેલી તે રણભૂમિ ઘણી દારણ થઈ પડી હતી.^{૨૮} ક્રોધ કરી રણમાં સર્વ દિશા અને વિદિશામાં ધૂમી રહેલા એ અભિમન્યુનું સ્વરૂપ તે સમયે દેખાતું ન હતું.^{૨૯} ત્યારે અને તો માત્ર એના સુવર્ણના કવચને, જેણે ધારણ કરેલા અલંકારોને અને ધનુષ્યમાંથી છૂટતાં બાણોને જ એવા પામતા હતા.^{૩૦} સૂર્યની પેઠે સૈન્યના મધ્યમાં રહીને બાણો વડે યોદ્ધાઓના પ્રાણોનું હરણ કરતા તે અભિમન્યુને કોઈ પણ યોદ્ધો તે વેળા પોતાનાં નેત્રો વડે જોઈ શકતો ન હતો.^{૩૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વોત્તમ અભિમન્યુવધપર્વનાં
અભિમન્યુનાં પરાક્રમ નામનાં અધ્યાય ૪૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૫ મો

રણમાંથી હુર્યોધન નાઠો !

॥ સંજય ઉવાચ ॥

આદદાનસ્તુ શૂરાણામાયુંધ્યમવદાર્જુનિઃ ।

અંતકઃ સર્વભૂતાનાં પ્રાણાન્ કાલં હવાગતે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યોઃ શૂરાઓનાં આયુષ્યને લઈ લેતો એ અર્જુનપુત્ર અંતસમયે પ્રાણોનું હરણ કરતો જાણે સાક્ષાત્ યમરાજ હોય તેમ સર્વ જ્ઞાતોના કાળ જ થઈ પડ્યો હતો.^૧ ઇંદ્રનંદન અર્જુનનો એ બળવાન અને ઇંદ્ર સમ પરાક્રમી પુત્ર અભિમન્યુ તે સમયે શત્રુઓની સેનાને ડોલાયમાન કરતો દેખાતો હતો.^૨ હે રાજેન્દ્ર ! ક્ષત્રિયોના કાળરૂપ પરશુરામ સરખા તે અભિમન્યુએ બૃહમાં પ્રવેશ કરીને સત્યશ્રવાને ઝપટી લીધા. માનો,

ઠાઈ ભયંકર વાઘે મૃગલાને ઝપટમાં લીધા.^૩ આમ જ્યારે સત્યશ્રવા પકડાયો, ત્યારે તેને છોડાવના માટે હતાવળ કરતા અનેક મહારથીઓ મોટાં મોટાં શસ્ત્રો હાથમાં લઈને અભિમન્યુ પર ચડી ગયા.^૪ 'હું પહેલો, હું પહેલો' એ પ્રમાણે અન્યોન્યની સ્પર્ધા કરી રહેલા એ મોટા મોટા ક્ષત્રિયો ત્યાં અર્જુનના પુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી રણમાં આવી પહોંચ્યા.^૫ પણ મગરમચ્છ જેમ સમુદ્રમાં નાનાં નાનાં માછલાંઓને પકડી પાડે, તેમ તે અભિમન્યુએ ત્યાં આમતેમ શોડતાં એ ક્ષત્રિયોનાં સૈન્યોને પકડી પાડ્યાં.^૬ ઠાઈઠાઈયોદ્ધાઓ યુદ્ધમાંથી પાછા ન હડતાં તેની પાસે જતા હતા. પણ સમુદ્રની પાસેથી જન્મ નદીઓ પાછી ફરતી નથી, તેમ તેઓ ત્યાંથી પાછા ફરતા ન હતા (યમલોકમાં સિધાવી જતા હતા).^૭ વાયુના વેગના ભયમાં આવી પડેલી તથા મોટા ઝૂડના હાથમાં સપડાયેલી નૌકા જેમ સમુદ્રમાં રડવડે, તેમ અભિમન્યુના સપાટામાં સપડાયેલી કૌરવો ની તે સેના થરથરતી હતી.^૮ ત્યારે રુદ્રમર્ય નામનો મદ્રરાજનો બળવાન પુત્ર ભયભીત થયેલી તે સેનાને નિર્ભય થઈને આશ્વાસન આપતાં બોલ્યો : 'હે શત્રુઓ! તમે ડરો નહિ. હું' જોના છું, તો આ અભિમન્યુ તે વળી ઠાણ માત્ર છે ! હું' એને જીવનો પકડીશ, એમાં લગરે સંશય નથી.^{૯,૧૦} એમ કહીને તે પરાક્રમી રુદ્રમર્ય સારી રીતે સજ્જ કરેલા શોભાયમાન રથમાં બેસી અભિમન્યુ સામે ધસ્યો.^{૧૧} તેણે ત્રણ બાણો મારી અભિમન્યુને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો અને બીજા ત્રણ ત્રણ બાણો વડે તેના ડાબા-જમણા હાથમાં પ્રહાર કરી તે ગાજી જઈયો.^{૧૨} ત્યાં તો અર્જુન પુત્રે તેતું ધનુષ્ય, જમણી-ડાબી જીઅ અને સુંદર નેત્રનાજી તથા સુંદર બ્રમરવાજી તેતું મસ્તક એ બધું એકદમ પૃથ્વી પર પાડી દીધું.^{૧૩} આમ

હે રાજન્! અભિમન્યુને જીવતો પકડવા ઇચ્છતા શત્રુરાજના તે અભિમાની પુત્ર રુદ્રમર્યને યશસ્વી સુભદ્રાનંદને મારી નાખ્યો, તે બેઈ યુદ્ધ કરવા મદાન્મત થયેલા, યુદ્ધમાં સચોટ પ્રહાર કરનારા, સોનેરી ધબવાળા અને મહાબળવાન એવા રુદ્રમર્યના મિત્રરાજપુત્રો મોટા તાડવૃક્ષ જેવડાં ધનુષ્યો ખેંચી ખેંચીને બાણોના વરસાદ વરસાવી અભિમન્યુને ચારે બાજુથી ઘેરી વડ્યા.^{૧૪-૧૬} એ પ્રમાણે યુદ્ધશિક્ષાના બળવાળા તથા અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા તે તરણ રાજપુત્રોએ રણશર અજિત અભિમન્યુને બાણોના ઢગોથી ઢાંકી દીધો. તે બેઈને દુર્યોધન હર્ષમાં આવી ગયો અને એ અભિમન્યુને યમરાજના જીવનમાં પહોંચી ગયેલો જ માની બેઠો.^{૧૭,૧૮} એક પલકારામાં તો તે રાજપુત્રોએ સુવર્ણના મૂળવાળાં અનેક જાતનાં સજ્જાં બાણો મૂકીને અર્જુનપુત્રને અદશ્ય કરી દીધો. ત્યાં હે રાજન્! શાહુડી જેમ તેનાં પીછાંથી ઢંઠાઈ બધ છે, તેમ અમે તેને અને તેના રથને તેના સારથિ, ઘોડા અને ધ્વજ સાથે બાણોથી ઢંઠાઈ ગયેલા બોધા હતા.^{૧૯,૨૦} હે ભારત! બાણોના પ્રહારથી અત્યંત વીંધાયેલો તે અભિમન્યુ અંકુશોથી વીંધાયેલા હાથીની પેઠે, એકદમ ક્રોધવશ થઈ ગયો અને તેણે ગાંધર્વાન્ન તથા અકળ રથશિક્ષા પ્રકટ કરી.^{૨૧} પૂર્વે અર્જુનને તપ તપીને તુંબરુ આદિ ગંધર્વો પાસેથી જે અસ્ત્ર મેળવ્યું હતું, તે અસ્ત્ર વડે અભિમન્યુએ શત્રુઓને મોહિત કર્યા. હે રાજન્! એ પ્રમાણે ઘણાં અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરી અભિમન્યુ જાંબાડિયાંની પેઠે યુદ્ધમાં એક સ્વરૂપે, સેંકડો સ્વરૂપે અને હજારો સ્વરૂપે દેખાતો હતો. આમ હે રાજન્! શત્રુતાપન અભિમન્યુએ રથશિક્ષાથી તથા અસ્ત્રોની માયાથી શત્રુઓને મોહ પમાડ્યો અને રાજાઓનાં શરીરોના સેંકડો ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૨૨-૨૪} હે રાજન્!

એ યુદ્ધમાં તીક્ષ્ણ બાણોએ હરણ કરેલા પ્રાણીઓના પ્રાણો પરલોક ભણી વિદાય થતા હતા અને તેમનાં શરીરો રણભૂમિમાં રાજાતાં હતાં.^{૨૫} અંજુનના પુત્રે તે બધા રાજકુમારોનાં ધનુષ્યોને, સારથિઓને, ધજાઓને, બાનુબંધ સાથેના બાહુઓને તેમ જ મસ્તકોને પાણીદાર બાણોથી કચાકચ કાપી નાખ્યાં હતાં.^{૨૬} જમ મહાન વાયુ ક્ષણ આપવાની તૈયારીમાં રહેલી પાંચ વર્ષની આંબાવાડીને મૂળમાંથી ઉખેડી ભાંગી નાખે, તેમ અભિમન્યુએ સેંકડો રાજપુત્રોને રણમાં રાણી નાખ્યા.^{૨૭} આ પ્રમાણે સપ્ત સરખા, ક્રોધાયમાન અતિશય ક્રોધાળુ અને સુખ ભોગવવાને યોગ્ય એવા રાજકુમારોને અભિમન્યુએ એકલે હાથે હણી નાખ્યા, તે એઈ દુર્યોધન ભયભીત થઈ ગયો.^{૨૮} હવે રથીઓ, હાથીઓ, ઘોડાઓ અને પાળાઓને પણ રણમાં ટપોટપ ગરકતા એઈને ક્રોધવશ થયેલો દુર્યોધન તત્કાળ અભિમન્યુ પર ચઢી આવ્યો.^{૨૯} ત્યાં તે બન્ને વચ્ચે સંઘ્રામ થવા લાગ્યો, પણ તે અપૂર્ણ જ રહ્યો; કારણ કે અભિમન્યુનાં સેંકડો બાણોનો માર ખાઈને તમારો પુત્ર ત્યાંથી નાસી ગયો.^{૩૦}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતિર્ગત અભિમન્યુવધપર્વમાં 'દુર્યોધન રણમાંથી પલાયન' નામનો અધ્યાય ૪૫ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૬ મો

રાજકુમાર લક્ષ્મણ અને કાથરાજ-
પુત્ર માર્યા ગયા

॥ પૂતરાળું ડગાવ ॥

યથા વદસિ મે સુત એકસ્ય બહુમિઃ સહ ।

સંગ્રામં તુમુલં ધોરં જયં ચૈવ મહાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સુત ! તું મને કહે છે કે, એકલા અભિમન્યુનો અનેક યોદ્ધાઓની સાથે તુમુલ અને ધોર સંઘ્રામ થઈ રહ્યો અને તેમાં તે મહાત્માનો વિજય થયો હતો.^૧ અભિમન્યુ

આવું પરાક્રમ એક ન મનાય તેવું આશ્ચર્યજનક છે; તોપણ જમને હમેશાં ધર્મનો જ આશ્રય છે, તેમને માટે એ અતિ અદ્ભુત નથી જ.^૨ હવે બ્યારે દુર્યોધન નાસી ગયો અને સેંકડો રાજપુત્રો રણમાં રાજાઈ ગયા, ત્યારે મારા પક્ષના યોદ્ધાઓએ સુભદ્રાનંદન સામે શો ઉપાય કર્યો હતો ?^૩

સંજય બોલ્યો : ત્યારે દુર્યોધનના અનુયાયી યોદ્ધાઓનાં સુખ સુકાર્ઠ ગયાં અને તેમનાં નેત્રો ચક્રવર્તર થઈ ગયાં. તેમને શરીરે પરસેવાના રેલા ઊતરવા લાગ્યા, તેમનાં રૂંવાં ઊભાં થઈ ગયાં અને પલાયન કરવાને તેઓ તત્પર થઈ ગયા. તેમને શત્રુઓ ઉપર જય મેળવવાનો ઉત્સાહ રહ્યો નહિ.^૪ તેઓ તો મરણ પામેલા બાઈઓને, પિતાઓને, પુત્રોને, મિત્રોને, સંબંધીઓને અને બાંધેવોને ત્યજી દઈને પોતાના હાથી-ઘોડાઓને દોડાવી દોડાવી ત્યાંથી નાસી જવા લાગ્યા.^૫ આમ રોનિકામાં ભંગાણુ પડેલું એઈને દ્રોણ-આર્ય, અધિત્યામા, બૃહદ્વજ, કૃપાચાર્ય, દુર્યોધન, કર્ણ, કૃતવર્મા તથા શકુનિ અત્યંત ક્રોધાતુર થઈ ગયા અને તેઓ અગ્નિત અભિમન્યુની સામે દોડ્યા. પણ હે રાજન ! તમારા પૌત્રે (અભિમન્યુ-એ) તે બંધાને લગભગ પાછા હડાવી દીધા.^{૬, ૭} તે સમયે માત્ર એક લક્ષ્મણકુમાર જ અભિમન્યુ સામે ધસી ગયો હતો. તે કુમાર નાનપણથી જ સુખચેતનાં મોટા થયો હતો, ગર્વને લીધે નિર્ભય હતો, અશ્રશનને બળુનારો હતો અને મહા-તેજસ્વી હતો.^૮ તેની પાછળ જ તેનો પિતા દુર્યોધન પુત્રપ્રેમને લીધે યુદ્ધ કરવા પાછો દુર્યો હતો અને તે દુર્યોધનની પાછળ બીજા મહારથીઓ પણ પાછા વળ્યા હતા.^૯ તે સપ્તમા યોદ્ધાઓ મેથો જમ પર્વત પર જળધારાનો અભિપ્રેક કરે, તેમ તે અભિમન્યુ પર બાણોનો અભિપ્રેક કરવા

એ યુદ્ધમાં તીક્ષ્ણ બાણોએ હરણ કરેલા પ્રાણીઓના પ્રાણો પરલોક ભણી વિદાય થતા હતા અને તેમનાં શરીરો રણભૂમિમાં રાજાતાં હતાં.^{૨૫} અંબુનંતા પુત્રે તે બધા રાજકુમારોનાં ધનુષ્યોને, સારથિઓને, ધન્યોને, બાળુબંધ સાથેના બાહુઓને તેમ જ મસ્તકોને પાણીદાર બાણોથી કથાકથ કાપી નાખ્યાં હતાં.^{૨૬} જેમ મહાન વાયુ ક્ષણ આપવાની તૈયારીમાં રહેલી પાંચ વર્ષની આંબાવાડીને મૂળમાંથી ઉખેડી બાંગી નાખે, તેમ અભિમન્યુએ સેંકડો રાજપુત્રોને રણમાં રાણી નાખ્યા.^{૨૭} આ પ્રમાણે સર્પ સરખા, ક્રોધાયમાન અતિશય ક્રામળ અને સુખ ભોગવવાને યોગ્ય એવા રાજકુમારોને અભિમન્યુએ એકલે હાથે હણી નાખ્યા, તે એઈ દુર્યોધન ભયભીત થઈ ગયો.^{૨૮} હવે રથીઆ, હાથીઆ, ઘોડાઓ અને પાળાઓને પણ રણમાં ટપોટપ ગરકતા એઈને ક્રોધવશ થયેલો દુર્યોધન તત્કાળ અભિમન્યુ પર ચઢી આવ્યો.^{૨૯} ત્યાં તે બન્ને વચ્ચે સંગ્રામ થવા લાગ્યો, પણ તે અપૂર્ણ જ રહ્યો; કારણ કે અભિમન્યુનાં સેંકડો બાણોનો માર ખાઈને તમારો પુત્ર ત્યાંથી નાસી ગયો.^{૩૦}

હતે શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વનાં ત્રીજા અભિમન્યુવધપર્વમાં 'દુર્યોધન રણમાંથી પલાયન' નામનો અધ્યાય ૪૫ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૬ મો

રાજકુમાર લક્ષ્મણ અને કાથરાજ-
પુત્ર માર્યો ગયા

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

યથા વદસિ મે સુત એકસ્ય વહુમિઃ સહ ।

સંગ્રામં સુમુલં ઘોરં જયં ચૈવ મહાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સુત ! તું મને કહે છે કે, એકલા અભિમન્યુનો અનેક યોદ્ધાઓની સાથે તુમુલ અને ઘોર સંગ્રામ થઈ રહ્યો અને તેમાં તે મહાત્માને વિજય થયો હતો.^૧ અભિમન્યુનું

આવું પરાક્રમ જોકે ન મનાય તેવું આશ્ચર્યજનક છે; તોપણ જમને હમેશાં ધર્મનો જ આશ્રય છે, તેમને માટે એ અતિ અદ્ભુત નથી જ.^૨ હવે જ્યારે દુર્યોધન નાસી ગયો અને સેંકડો રાજપુત્રો રણમાં રાજાઈ ગયા, ત્યારે મારા પક્ષના યોદ્ધાઓએ સુભદ્રાનંદન સામે શો ઉપાય કર્યો હતો ?^૩

સંજય બોલ્યો : ત્યારે દુર્યોધનના અનુયાયી યોદ્ધાઓનાં સુખ સુકાર્ઠ ગયાં અને તેમનાં નેત્રો ચક્રવક્ર થઈ ગયાં. તેમને શરીરે પરસેવાના રેલા ઊતરવા લાગ્યા, તેમનાં રૂંવાં ઊભાં થઈ ગયાં અને પલાયન કરવાને તેઓ તત્પર થઈ ગયા. તેમને શત્રુઓ ઉપર જય મેળવવાનો ઉત્સાહ રહ્યો નહિ.^૪ તેઓ તો મરણ પામેલા બાઈઓને, પિતાઓને, પુત્રોને, મિત્રોને, સંબંધીઓને અને બાંધવોને ત્યજી દઈને પોતાના હાથી-ઘોડાઓને દોડાવી દોડાવી ત્યાંથી નાસી જવા લાગ્યા.^૫ આમ સૈનિકોમાં ભંગાણ પડેલું એઈને દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા, બૃહદ્બલ, કૃપાચાર્ય, દુર્યોધન, કર્ણ, કૃતવર્મા તથા શકુનિ અત્યંત દોષાતુર થઈ ગયા અને તેઓ અગ્નિત અભિમન્યુની સામે દોડ્યા. પણ હે રાજન ! તમારા પૌત્રે (અભિમન્યુએ) તે બંધાને લગભગ પાછા હડાવી દીધા.^{૬, ૭} તે સમયે માત્ર એક લક્ષ્મણકુમાર જ અભિમન્યુ સામે ધસી ગયો હતો. તે કુમાર નાનપણથી જ સુખચેતનામાં મોટા થયો હતો, ગર્વને લીધે નિર્ભય હતો, અત્તરાશ્ત્રને અણુનારો હતો અને મહાતેજસ્વી હતો.^૮ તેની પાછળ જ તેનો પિતા દુર્યોધન પુત્રપ્રેમને લીધે યુદ્ધ કરવા પાછો ફર્યો હતો અને તે દુર્યોધનની પાછળ બીજા મહારથીઓ પણ પાછા વળ્યા હતા.^૯ તે સધળા યોદ્ધાઓ મેધા જેમ પર્વત પર જળધારાનો અભિષેક કરે, તેમ તે અભિમન્યુ પર બાણોનો અભિષેક કરવા

સારથિને પૃથ્વી પર પટછી પાડ્યા.^{૨૦} આમ
ન્યારે ઠોસસરાજ રથ વિનાનો થઈ ગયો, ત્યારે
તેણે હાથમાં ઢાલ-તલવાર લઈ ને અર્જુનપુત્રના
કુંડળ સહિત મરતકને ધડથી બુદ્ધ પાડવાની
ઇચ્છા કરી.^{૨૧} ત્યાં તો અભિમન્યુએ જ ઠોસલ-
દેશના રાજા રાજપુત બૃહદ્વજને એક બાણનો
પ્રહાર કરી હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો અને તે હૃદય
ચિરાઈ જતાં રણમાં ઢળી પડ્યો.^{૨૨} વળી હાથ-
માં તલવાર-ધનુષ્ય વગેરે ધારણ કરીને અમંગળ
વાણી બોલી રહેલા દશ હજાર મહાન રાજાઓને
તેણે કાપી નાખ્યા.^{૨૩} એ પ્રમાણે બૃહદ્વજને
મારી નાખીને અભિમન્યુ રણમાં ધૂમવા લાગ્યો
અને મહાન ધનુષ્ય ધારણ કરીને બાણરૂપી જળ-
ની વૃદ્ધિ કરી તમારા યોદ્ધાઓને આગળ વધતા
અટકાવી રહ્યો.^{૨૪}

હતિ શ્રીમદ્ધાસારતમાં દ્રોણપર્વાતમાં અભિમન્યુવધપર્વમાં
, 'બૃહદ્વજનો વધ' નામનો અધ્યાય ૪૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૮મો

છ જણાએ મળીને અભિમન્યુને રથ
વિનાનો કર્યો

॥ હંજય ઝવાહ ॥

સ કર્ણ કર્ણિના કર્ણે પુનર્વિવ્યાઘ કાલ્યુનિઃ ।
શરૈઃ પંચાશતા ચૈનમવિષ્વત્ કોપયન્ મૃષ્ણમ્ ॥ ૧ ॥
સંજય યોદ્ધોઃ ફરીથી અર્જુનના પુત્રે
કર્ણ નામના એક બાણથી કર્ણના કાનને વીંધી
નાખ્યો તથા તેને અત્યંત ક્રોધાચ્છાન કરવા
ખીજ પચાસ બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો.^૧ ત્યારે
હે ભારત ! કર્ણે પણ તેને સામેથી પચાસ બાણો
માર્યાં. તેથી બાણોથી ભરાઈ ગયેલા શરીર-
વાળો તે અભિમન્યુ ઘણો શોભાયમાન લાગતો
હતો.^૨ ત્યાં અભિમન્યુએ કર્ણને પણ લોહીની
ધારા વહેતો કરી મૂક્યો. ત્યારે કર્ણે પણ બાણોથી
ઢંકાઈ ને લોહી નિગળતો થતાં ઘણો શોભી રહ્યો.

આમ તે બન્ને મહાત્માઓ બાણોથી વિચિત્ર
અંગવાળા થઈ ગયા હતા અને શરીરે લોહીથી
ખરડાયેલા હતા, તેથી તેઓ પુષ્પોથી ભરેલા બે
ખાખરાનાં વૃક્ષો સરખા શોભતા હતા.^{૩, ૪} પછી
અભિમન્યુએ તરફતરેહતું યુદ્ધ કરનારા કર્ણના
છ શરા પ્રધાનોને ઘોડા, સારથિ, ધ્વજ અને રથ
સહિત હણી નાખ્યા.^૫ વળી તેણે લગારે ગમરાયા
વિના ખીજ મોટા મોટા ધનુર્ધરોને દશ દશ બાણોથી
વીંધી નાખ્યા. આ ઘણું આશ્ચર્યકારક જણાતું
હતું.^૬ ત્યાં તેણે મગધરાજના તરણ પુત્ર અશ્વ-
કેતુને સીધાં જનારાં છ બાણો મારીને ઘોડા તથા
સારથિ સાથે હણી નાખી ધરણી પર ઢોળી પાડ્યો.
એટલું જ નહિ, તેણે હાથીના ચિહ્નવાળી ધન-
વાળા માર્તિંકાવત દેશના રાજા ભોજને એક
હુરપ્ર બાણથી કાપી નાખીને ગર્જના કરવા
માંડી અને બાણો છોડવા માંડ્યાં.^{૭, ૮} એવામાં
દુઃશાસનના પુત્રે ચાર બાણો વડે ચાર ઘોડાઓને,
એક બાણ વડે સારથિને તથા દશ બાણો વડે
અર્જુનના પુત્રને વીંધી નાખ્યો.^૯ તે જોઈ અભિ-
મન્યુએ સાત બાણોથી દુઃશાસનના પુત્રને વીંધી
નાખ્યો અને ક્રોધથી લાલચોળ નેત્ર કરી મોટા-
સાહે તેને આ વાક્ય કહ્યું.^{૧૦} 'ઓ દુઃશાસન-
ના પુત્ર ! તારો પિતા તો કાયર પુરપતી પેડે
રણસંગ્રામ છોડીને નાસી ગયો છે, સારી વાત
છે કે તું વળી યુદ્ધ કરી બાણે છે ! પરંતુ તું
આજે જીવતો છૂટવાનો જ નથી.^{૧૧} એ પ્રમાણે
વચન કહીને તેણે સરાણ પર ધસી સાફ કરેલું
નારાય બાણ તેના તરફ ફેંક્યું; પણ અશ્વત્થામા-
એ ત્રણ બાણો ચૂકીને તેને વચમાંથી જ કાપી
નાખ્યું.^{૧૨} ત્યારે અભિમન્યુએ તેના ધ્વજને
કાપી નાખ્યો અને શરધરાજને ત્રણ બાણોનો
પ્રહાર કર્યો. એટલે હે રાજા ! શરદે પણ ગભ-
રાયા વિના ગીધપક્ષીનાં પીછાંવાળાં નવ બાણોનો

અધ્યાય ૪૭મો બૃહદ્વજ્ર પદ્યો

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

તથા પ્રવિષ્ટં તરુણં સૌમદ્રમપરાજિતમ્ ।

કુલારુરુપં કુર્વાણં સંગ્રામેષ્વપરાજિતમ્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : યુવાન, અજિત અને યુદ્ધ-
માં પોતાના કુળને છાજે તેવું પરાક્રમ કરનાર એ
સુભદ્રાનો પુત્ર જ્યારે અતિબળવાન અને પણ
વર્ષની અવસ્થાના ઉત્તમ ઘોડાઓ વડે બાણ
આકાશમાં ઊછળતો હોય તેમ બૃહદ્માં દાખલ
થયો, ત્યારે આપણા પક્ષના કયા કયા શસ્ત્રીરોએ
તેને બાંધ્યો હતો ?^{૧,૨}

સંજય બોલ્યો : અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુ-
એ બૃહદ્માં દાખલ થઈને તીક્ષ્ણ બાણો મારી
તમારા પક્ષના લગભગ સર્વ રાજાઓને નસાડી
મૂક્યા હતા.^૩ તેવામાં દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, કર્ણ,
અશ્વત્થામા, બૃહદ્વજ્ર, કૃતવર્મા અને હાદિંક્ય એ
છ મહારથીઓએ તેને ઘેરી લીધા હતા.^૪ ત્યાં હે
મહારાજ ! સિંધુરાજ પર યુદ્ધનો ઘણો ભાર આવી
પડ્યો હતો, તે ઐરે તમારું સૈન્ય યુધિષ્ઠિર
તરફથી ધરતી ગયું હતું. ત્યારે બીજા મહાબળ-
વાન વીરો નો તાડ વૃક્ષના જવડાં પોતાનાં મોટાં
મોટાં ધનુષ્યોને ખેંચીને વીર અભિમન્યુ પર બાણ-
રૂપી જળધારા વરસાવી રહ્યા હતા.^{૫,૬} પણ શત્રુ-
વીરોનો સંહાર કરનાર સુભદ્રાપુત્ર તો સર્વ
વિદ્યામાં નિષ્ણાત થયેલા તે સર્વ મોટા ધનુર્ધરોને
બાણો મૂકીને રણમાં આગળ વધતા અટકાવી
રહ્યો હતો. એ અર્જુનનંદને દ્રોણાચાર્યને પચાસ
બાણોથી, બૃહદ્વજ્રને વીસ બાણોથી, કૃતવર્માને
એંશી બાણોથી, કૃપાચાર્યને સાઠ બાણોથી અને
અશ્વત્થામાને સુવર્ણના મૂળવાળાં, મોટા વેગવાળાં
તથા કાન સુધી જોસરેર ખેંચીને છોરલાં દસ
બાણોથી વીંધી નાખ્યા.^{૭,૮} વળી એ અર્જુન-

પુત્રે કર્ણને સર્વ શત્રુઓના મધ્યમાં કાન જવા
આકારવાળાં પાણીદાર તીક્ષ્ણ બાણ મૂકીને કાન-
માં વીંધી નાખ્યા. પછી તેણે કૃપાચાર્યના રથના
ઘોડાઓ, બે પૃથરક્ષકો તથા સારથિને મારી નાખ્યા
અને બીજાં દસ બાણો છોડી એમને છાતીમાં
વીંધી નાખ્યા.^{૯-૧૧} તે પછી બળવાન અભિમન્યુ-
એ કૌરવોની કીર્તિને વધારનારા વીર વૃંદારકને
તમારા વીરપુત્રોની સમક્ષ મારી નાખ્યા.^{૧૨} એ
રીતે નિર્ભય થઈને પોતાના સારા સારા શત્રુ-
યોદ્ધાઓનો નાશ કરનાર તે અભિમન્યુને અશ્વ-
ત્થામાએ પચીસ હુદ્રક બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૩}
એટલે હે રાજા ! અભિમન્યુએ પણ સર્વ કૌરવો-
ના દેખતાં અશ્વત્થામાને તીક્ષ્ણ બાણોનો સામે
પ્રહાર કર્યો.^{૧૪} ત્યારે અશ્વત્થામાએ વળી પાછો
ધણાં તેજદાર અને તીક્ષ્ણ ધારવાળાં સાઠ ઉગ્ર
બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો; પણ મૈનાકપર્વતને
જેમ કંપાવી ન શકાય, તેમ તે તેને કંપાવી
શક્યો નહિ.^{૧૫} તે પછી મહાતેજસ્વી અને બળ-
વાન એવા અભિમન્યુએ સુવર્ણના મૂળવાળાં અને
સીધી ગતિનાં તેતિર બાણો વડે પોતાના શત્રુ
અશ્વત્થામાને વીંધી નાખ્યા.^{૧૬} ત્યારે પોતાના
પુત્રનું હિત ઇચ્છીને દ્રોણાચાર્યે અભિમન્યુને
સો બાણો માર્યાં તેમ જ અશ્વત્થામાએ પણ
પોતાના પિતાનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી તેને
આઠ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૭} કર્ણે બાવીસ
બલ્લબાણોનો પ્રહાર કર્યો. ત્યારે કૃતવર્માએ
વીસ, બૃહદ્વજ્રે પચાસ અને કૃપાચાર્યે દસ
બાણોનો તેને માર માર્યો.^{૧૮} આમ અભિમન્યુ
સર્વ તરફથી તીક્ષ્ણ બાણોથી પીડાતો હતો,
છતાં પણ તેણે દસ દસ બાણોથી ને દરેકને સામા
વીંધી નાખ્યા.^{૧૯} હવે દાસવંદશના રાત્રએ તેને
કાન જવા આકારના બાણથી હૃદયમાં પ્રહાર
કર્યો, ત્યારે તેણે તેના ઘોડા, ધ્વજ, ધનુષ્ય અને

સારથિને પૃથ્વી પર પટ્ટી પાડ્યા.^{૨૦} આમ જ્યારે ડાસસરાજ રથ વિનાનો થઈ ગયો, ત્યારે તેણે હાથમાં દાસ-તલવાર લઈ ને અર્જુનપુત્રના કુંડળ સહિત મરતકને ધડથી જુદું પાડવાની ઇચ્છા કરી.^{૨૧} ત્યાં તો અભિમન્યુએ જ ડાસલ-દેશના રાજા રાજપુત જૂહામ્લને એક બાણનો પ્રહાર કરી હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો અને તે હૃદય ચિરાઈ જતાં રણમાં ઢળી પડ્યો.^{૨૨} વળી હાથ-માં તલવાર-ધનુષ્ય વગેરે ધારણ કરીને અમંગળ વાણી બોલી રહેલા દશ હજાર મહાન રાજાઓને તેણે કાપી નાખ્યા.^{૨૩} એ પ્રમાણે જૂહામ્લને મારી નાખીને અભિમન્યુ રણમાં ધૂમચાલાએ અને મહાન ધનુષ્ય ધારણ કરીને બાણરૂપી જળ-ની વૃદ્ધિ કરી તમારા યોદ્ધાઓને આગળ વધતા અટકાવી રહ્યો.^{૨૪}

હિત શ્રીમદ્માહારતમાં દ્રોણપર્વાતમ્ભે અભિમન્યુવધપર્વમાં
, 'જૂહામ્લને વધ' નામનો અધ્યાય ૪૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૮મો

છ જણાએ મળીને અભિમન્યુને રથ વિનાનો કર્યો

॥ હંચય ઉવાચ ॥

સ કર્ણ કર્ણિના કર્ણે પુનર્વિવ્યાધ કાલ્ગુનિઃ ।
શરૈઃ પંચાશતા ચૈનમવિષ્પત્ કોપયન્ મૃગમ્ ॥ ૧ ॥
સંજય બોલ્યો : કૃતીથી અર્જુનના પુત્રે કણિ નામના એક બાણથી કણના કાનને વીંધી નાખ્યો તથા તેને અત્યંત ડોપાયમાન કરવા બીજાં પચાસ બાણોના તેને પ્રહાર કર્યો.^૧ ત્યારે હે ભારત ! કણે પણ તેને સામેથી પચાસ બાણો માર્યાં. તેથી બાણોથી ભરાઈ ગયેલા શરીર-વાળો તે અભિમન્યુ ઘણો શોભાયમાન લાગતો હતો.^૨ ત્યાં અભિમન્યુએ કણને પણ લોહીની ધારા વહેતો કરી મૂક્યો. ત્યારે કણે પણ બાણોથી ઢંકાઈ ને લોહી નિગળતો થતાં ઘણો શોભી રહ્યો.

આમ તે બન્ને મહારાજાઓ બાણોથી વિચિત્ર અંગવાળા થઈ ગયા હતા અને શરીરે લોહીથી ખરડાયેલા હતા, તેથી તેઓ પુષ્પોથી ભરેલા બે ખાખરાનાં વૃક્ષો સરખા શોભતા હતા.^{૩, ૪} પછી અભિમન્યુએ તરફતરફતું યુદ્ધ કરનારા કણના છ શરૂ પ્રાંતોને ઘોડા, સારથિ, દ્વજ અને રથ સહિત હણી નાખ્યા.^૫ વળી તેણે લગારે ગમરાયા વિના બીજા મોટા મોટા ધનુર્ધરાને દશ દશ બાણોથી વીંધી નાખ્યા, આ ઘણું આશ્ચર્યકારક જણાતું હતું.^૬ ત્યાં તેણે મગધરાજના તરણ પુત્ર અશ્વ-ઠેતુને સીધાં જનારાં છ બાણો મારીને ઘોડા તથા સારથિ સાથે હણી નાખી ધરણી પર ઢોળી પાડ્યો. એટલું જ નહિ, તેણે હાથીના ચિહ્નવાળી ધન-વાળા માતિંકાવત દેશના રાજા ભોજને એક કુરૂપ બાણથી કાપી નાખીને ગર્જના કરવા માંડી અને બાણો છોડવા માંડ્યાં.^{૭, ૮} એવામાં દુઃશાસનના પુત્રે ચાર બાણો વડે ચાર ઘોડાઓને, એક બાણ વડે સારથિને તથા દશ બાણો વડે અર્જુનના પુત્રને વીંધી નાખ્યા.^૯ તે જોઈ અભિ-મન્યુએ સાત બાણોથી દુઃશાસનના પુત્રને વીંધી નાખ્યો અને કોથથી લાલચોળ નેત્ર કરી મોટે સાદે તેને આ વાણ્ય કહ્યું :^{૧૦} 'ઓ દુઃશાસન-ના પુત્ર ! તારો પિતા તો કાયર પુરુષની પેઠે રણસંગ્રામ છોડીને નાસી ગયો છે, સારી વાત છે કે તું વળી યુદ્ધ કરી જાણે છે ! પરંતુ તું આજે જીવતો છૂટવાનો જ નથી.'^{૧૧} એ પ્રમાણે વચન કહીને તેણે સરાણ પર ધસી સાફ કરેલું નારાય બાણ તેના તરફ ફેંક્યું; પણ અશ્વત્થામા-એ ત્રણ બાણો ચૂકીને તેને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યું.^{૧૨} ત્યારે અભિમન્યુએ તેના દ્વજને કાપી નાખ્યો અને શલ્યરાજને ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. એટલે હે રાજા ! શલ્યે પણ ગભ-રાયા વિના ગીધપક્ષીનાં પીછાંવાળાં નવ બાણોનો

તેના દૃઢ્યમાં પ્રહાર કર્યો, તે ધણું નવાઈ જતું લાગતું હતું. એટલે અર્જુનના પુત્રે તેની ધજને ઉડાડી નાખી અને તેના બન્ને પૃથ્વક્ષકોને તથા તેના સારથિને મારી નાખ્યા.^{૧૩, ૧૪} વળી તેણે તેને પણ લોખંડી છ બાણોથી વીંધી નાખ્યો, એટલે તે એકદમ બીજ રથ પર ચઢી ગયો. પછી અભિમન્યુએ શવજય, ચંદ્રકેતુ, મેઘવેગ, સુવચ્સ અને સૂર્યલાસ નામના પાંચ રાજાઓને મારી નાખીને શકુનિને વીંધી નાખ્યો. શકુનિએ પણ તેને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૧૫, ૧૬} 'આપણે બંધા સાથે મળીને હવે આને મારી નાખીએ; કારણ કે આ તો આપણામાંના એકકને વીણી વીણીને મારી નાખે છે.' તેવામાં સૂર્યપુત્ર કહેું પણ દ્રોણને પૂછ્યું કે, 'આ અભિમન્યુ પહેલે સપાટે જ સારા સારા સધળા યોદ્ધાઓને મારી નાખે છે, માટે અમને એના નાશનો ઉપાય કહો.' ત્યારે મહાધનુર્ધર દ્રોણાચાર્યે તેમને કહ્યું:^{૧૭, ૧૮} 'આ કુમાર સર્વ દિશામાં ધૂમી રહેો છે, તોપણ તેને મારવાનો લગીરે અવકાશ તમારા જોવામાં આવે છે.^{૧૯} પુરોમાં સિંહ સરખા આ પાંડુવંશના કુમારની ઝડપ તો તમે જુઓ! એના રથના માર્ગમાં કેવળ ધનુષ્યતું મંડળ જ દેખાય છે.^{૨૦} તે ઝટપટ બાણો સાંધે છે અને ઝટપટ તે પાછો છોડે છે. તે બાણોથી મારા પ્રાણોને પણ પીડે છે અને મને પોતાને પણ મૂંઝવે છે.^{૨૧} તોપણ શત્રુવીરોને સંહારનારો તે સુલદ્રાનંદન મને અતિ હર્ષ ઉપજાવે છે. રણમાં ધૂમી રહેલો આ કુમાર મને અત્યંત પ્રસન્ન કરે છે.^{૨૨} કોપાયમાન થયેલા સર્વ મહારથીઓ એને મારવાનો લાગ જોઈ શકતા નથી. સર્વ દિશાઓમાં બાણો છોડી રહેલા ચાલાક હાથવાળા આ કુમારમાં અને માંડીન ધનુર્ધરી અર્જુનમાં મને ઠાઈ જતતું આછા-

વત્તાપણું દેખાતું જ નથી.' એ પછી અભિમન્યુના બાણપ્રહારથી ખખડી ગયેલા કહેું દ્રોણને ફરીથી કહ્યું: 'મારા સરખાએ રણમાં જીભા રહેવું જ જોઈએ, એ કારણથી અભિમન્યુનાં બાણોથી પીડાઈને પણ હું અહીં જિભો રહ્યો છું. આ તેજસ્વી કુમારનાં બાણો પરમ દારણ છે, અગ્નિ સરખાં ચળકતાં છે અને અતિ ધોર છે. આ બાણો તો આજે મારા દૃઢ્યને ચીરી નાખે છે.' ત્યારે આચાર્ય મંદ હાસ્ય કરી કહેુંને ધીમે રહીને બોલ્યા કે,^{૨૩-૨૪} 'આતું કવચ તો તોડ્યું તૂટે તેમ નથી. વળી એ પોતે યુવાન અને પરાક્રમી છે. આના પિતાને મેં કવચ ધારણ કરવાનો જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેને શત્રુઓના નગરને જીતનારો આ અભિમન્યુ અવશ્ય સંપૂર્ણ રીતે જાણે છે. પણ જે બાણો બરાબર સાંધીને મૂકવામાં આવે, તો કદાચ તે વડે એતું ધનુષ્ય, દોરી, રથની રાશ, ઘોડા, બન્ને પૃથ્વક્ષક અને સારથિ એ બધું કાપી શકાય તેમ છે. માટે હે મહાધનુર્ધર રાધાપુત્ર! તારામાં જે શક્તિ હોય તો તું એ કામ કર.^{૨૭-૨૮} એ કામ કર્યા પછી એને રણમાંથી વિમુખ કર અને એને પાછળથી પ્રહાર કર. બાકી તો ન્યાં સુધી એના હાથમાં ધનુષ્ય છે, ત્યાં સુધી દેવો કે દાનવો પણ એને જીતી શકે તેમ નથી.^{૩૦} આથી જો તારી ઇચ્છા હોય, તો તું એને રથ અને ધનુષ્ય વિનાનો કરી નાખ.' આચાર્યનું એ વચન સાંભળી સૂર્યપુત્ર કહેું ઝટપટ બાણો છોડ્યાં અને ચાલાક હાથે બાણો ફેંટી રહેલા તે અભિમન્યુના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું. તે વખતે ભોજ તેના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને કૃપાચાર્યે તેના બન્ને પૃથ્વક્ષકોને તથા સારથિને મારી નાખ્યા.^{૩૧, ૩૨} બાકીના બીજા યોદ્ધાઓ કપાયેલા ધનુષ્યવાળા એ અભિમન્યુ પર બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. એ રીતે નિર્દય દૃઢ્યના છ મહા-

રથીઓએ એકઠા મળીને એ એકલ બાળક અભિ-
મન્યુને રથ વિનાનો કરી નાખ્યો અને તે સમય
ઉતાવળ કરવાનો છે, એમ સમજીને તેઓ સત્વર
બાણોનો વરસાદ વરસાવી તેને છાઈ દેવા લાગ્યા.
પોતાનું ધનુષ કપાઈ ગયું હતું અને રથ પણ
વ્યર્થ થઈ પડ્યો હતો, છતાં શ્રીમાન અભિમન્યુ
પોતાના વીરધર્મનું પાલન કરીને અને હાયમાં
ઢાલ-તલવાર લઈને આકાશમાં ફૂલો. ત્યાં તે
પોતાની લયુતા તથા બળપૂર્વક સર્વતોમુદ્ર આદિ
મંડળથી ગરુડની પેઠે અફરનો અફર જ અત્યંત
ધૂમવા લાગ્યો. 'આ તલવાર લઈને મારા ઉપર
જ પડે છે,' આમ ધારી જોયે ઝેઈ રહેલા તથા
મુક્કમાં બરાબર લાગ તાથી રહેલા યોદ્ધાઓ ત્યાં
તે મહાધનુષીર અભિમન્યુને વીંધવા લાગ્યા.
એવામાં શત્રુઓને જીતનારા મહાતેજસ્વી દ્રોણ-
ચાચે ધણી ઝડપથી એક ક્ષુર પ્રબાલ મૂકી અભિ-
મન્યુની મુઠ્ઠીમાં રહેલી મણિમય મૂઠવાળી તલ-
વારને કાપી નાખી અને ઠણેં તીક્ષ્ણ બાણો
મુઠ્ઠીને તેની ઉત્તમ ઢાલને તોડી પાડી.^{૩૩-૩૮} એ
રીતે તલવાર અને ઢાલ વિનાનો થયેલો તથા
બાણોથી વ્યાપ્ત શરીરવાળો તે અભિમન્યુ આકાશ-
માંથી પુનઃ પૃથ્વી પર આવી જામે રહ્યો અને
હાયમાં ચક્ર ઝીંચું કરી કીંચપૂર્વક દ્રોણ સામે
દોડ્યો.^{૩૯} ચક્રની કાંતિના રજકણોએ કરીને
ઉન્નનન અંગનાળો એ અભિમન્યુ તે સમયે
હાયમાં ઉન્નનન ચક્ર ધારણ કરી અત્યંત શોભતો
હતો. ત્યારે રણમાં તે રૌદ્ર જણાતો હતો અને
જાણે તેણે એક ક્ષણનાર સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણનું અનુ-
કરણ કર્યું હતું.^{૪૦} મોટા મોટા રાજાઓના
મધ્યમાં રહેલો તે અમાપ બળવાળો સમર્થ અભિ-
મન્યુ રણમાં ધણો જ શોભતો હતો. તેનાં વસ્ત્રો
ઝરતા લોહીથી તદ્દન એકરંગનાં થઈ ગયાં હતાં.
ચક્રવેલી શ્રમરથી તે આકુળ થયેલો જણાતો હતો

અને તે મોટા મોટા સિંહનાદો કરી રહ્યો હતો.^{૪૧}

इति श्रीमदाभारतम् द्रौपदीर्वाचनम् अभिमन्युवधपर्वम्
'अभिमन्युने रथ विनानो कर्चो' नामने
अध्याय ४८ मो समाप्त

અધ્યાય ૪૯ મો

અભિમન્યુનો નાશ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

विष्णोः स्वसुनंदकरः स विष्ण्वायुघमूषणः ।

रराजातिरथः संख्ये जनार्दन इवापरः ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યોઃ શ્રીકૃષ્ણની બહેનનો પુત્ર અને
શ્રીકૃષ્ણના ચક્રાયુધથી શોભતો એ અતિરથી અભિ-
મન્યુ રણમાં જાણે બીજા શ્રીકૃષ્ણ હોય તેવો
શોભતો હતો.^૧ વાયુએ ઉડાડેલા વાળના છેડાવાળા
અને ઉગામેલા ઉત્તમ આયુધવાળા અભિમન્યુનું
દેવોને પણ જોવાને અશક્ય એવું એ શરીર
ઝેઈને રાજાઓ અત્યંત લયલીત થઈ ગયા અને
તેમણે તે ચક્રના અનેક ઢુકડા કરી નાખ્યા.
આમ પોતાનું ચક્ર પણ કપાઈ ગયું, ત્યારે
અભિમન્યુએ હાયમાં મહાન ગદા ઉઠાવી. શત્રુ-
ઓએ અભિમન્યુને ધનુષ્ય, રથ, તલવાર અને
ચક્ર વિનાનો કરી નાખ્યો હતો; છતાં હાયમાં
ગદા લઈને તેણે અશ્વત્થામા પર ધા કર્યો. વળ
સમાન બળબળતી ગદાને પોતાની સામે ઉગામેલી
ઝેઈને પુરુષમેધ અશ્વત્થામા રથની બેઠક પરથી
જણ પગલાં દૂર ખસી ગયો. સુભદ્રાનંદને તે
ગદાના પ્રહારથી અશ્વત્થામાના ઘોડાઓનો, એ
પૃથ્વરક્ષકોનો તથા સારથિનો નાશ કરી નાખ્યો.
તે સમયે બાણોથી ભરાઈ ગયેલો એ અભિમન્યુ
થાહુડી જ્યો દેખાતો હતો. તે પછી તેણે સુબલ-
ના પુત્ર કાલિક્રયના ચૂરા કરી નાખ્યા તથા એના
અનુયાયી એવા સિત્તોતેર ગાંધાર યોદ્ધાઓને પણ
મારી નાખ્યા.^{૨-૭} વળી તેણે દશ વસાતીય
યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો તથા ઢક્યોના

સાત રથીઓનો અને દશ હાથીઓનો પણ ઘણુ કાઢી નાખ્યો.^૮ ત્યાં હે રાજા ! તેણે દુઃશાસનના પુત્રના રથના તેના ઘોડાઓ સાથે જુદા કરી નાખ્યા, એટલે તે દુઃશાસનપુત્ર એકદમ ક્રોધાવમાન થયો અને હાથમાં ગદા ઊંચી કરી અભિમન્યુ સામે ધસ્યો અને 'ભિમો રહેજ, ભિમો રહેજ' એમ કહેવા લાગ્યો. પછી તે બન્ને વીર પિત્રાર્થ ભાઈઓ એકબીજાને નાશ કરવાની ઇચ્છાથી હાથમાં ગદા ઊંચી કરી, પૂર્વે જમ શંકર અને અધકાસુર પ્રહાર કરતા હતા, તેમ પ્રહાર કરવા લાગ્યા. પછી ગદાના અગ્રભાગથી એકબીજાને પ્રહાર કરીને શત્રુઓને તપાવનારા તે બન્ને જણા ઇંદ્રની ધજાની પેઠે રણના મધ્યમાં પડી ગયા. કૌરવની કીર્તિને વનારનારો દુઃશાસનનો પુત્ર પ્રથમ ઊઠ્યો અને તેણે તુરત જ ભિમા યતા અભિમન્યુના મસ્તક પર ગદાનો પ્રહાર કર્યો. આમ ગદાના મહાન પ્રહારથી તથા યુદ્ધના અત્યંત પરિશ્રમથી બેભાન થયેલો શત્રુસંહારક સુભદ્રાપુત્ર મૂર્છિત થઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યો. એ પ્રમાણે હે રાજા ! ધણુએ ભેગા થઈને એકલા અભિમન્યુને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો.^{૯-૧૪} કમલિનીને ખૂંદી નાખનાર વનના હાથીને જમ પારધીઓ મારી નાખે, તેમ કૌરવસેનાને શૈભ પમાડનાર વીર અભિમન્યુને પારધી જેવા એ કૌરવયોદ્ધાઓએ મારી નાખ્યો અને તેથી જ તે રણમાં ધણુ શોભતો હતો.^{૧૫} હવે શિશિરજલુના અંતમાં વનને બાળી મૂકીને શાંત થયેલા અશ્વિની પેઠે રણમાં પડેલા તે અભિમન્યુની ચારે બાજુ તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ વીંટાઈ વળ્યા.^{૧૬} પર્વતનાં શિખરોને તોડી પાડી શાંત પડેલા વાયુ સરખા, ભારતીય સેનાને તપાવી અસ્ત પામેલા સૂર્ય સરખા, રાહુએ મસ્ત કરેલા ચંદ્ર સરખા, મુકાપેલા સાગર સરખા, પૂર્વચંદ્ર સમાન યુષ્માળા અને હાનરિયાંથી ઢંઢાયેલાં

નેત્રોવાળા તે અભિમન્યુને પૃથ્વી પર પડેલો જોઈ તમારા પક્ષના મહારથીઓ પરમ હર્ષયુક્ત થયા અને સિંહની પેઠે વારંવાર ગર્ગનાઓ કરવા લાગ્યા.^{૧૭-૧૯} હે પૃથ્વીપતિ ! તે સમયે તમારા યોદ્ધાઓને પરમ હર્ષ થયો હતો, પણ બીજા વીરોનાં નેત્રમાંથી અશ્રુજળ ટપક્યાં હતાં.^{૨૦} હે ધરણીનાથ ! આકાશમાંથી ચંદ્રના બિંબની પેઠે પૃથ્વી ઉપર તૂટી પડેલા એ વીર અભિમન્યુને રણમાં પડેલો જોઈને અંતરિક્ષમાં રહેલાં દેવી પ્રાણીઓ ઊંચેથી નિંદાસૂચક શબ્દો કહેવા લાગ્યાં છે,^{૨૧} 'દ્રોણ, કર્ણ આદિ કૌરવોના છ મહારથીઓને હાથે માર્યો જઈ આ એકલવીર અભિમન્યુ આ સમયે રણમાં સૂતો છે. આને અમે ધર્મ તરીકે માનતા નથી.'^{૨૨} એ વીર મરણ પામી પડ્યો હતો; છતાં પણ નક્ષત્રગણોની માળાવાળું આકાશ જમ પૂર્ણ ચંદ્રથી શોભે, તેમ તે રણભૂમિ તેનાથી ધણી શોભી રહી હતી.^{૨૩} એ વેળા રણ-ભૂમિ સુવર્ણનાં પૂંખવાળાં બાણોથી ભરપૂર હતી અને સર્વ સ્થળે લોહીલોહાણુ દીસતી હતી. કુંડળ સહિત શોભતાં શરાઓનાં મસ્તકોથી, વિવિધ બાલાંઓથી, પતાકાઓથી, આમરોથી, હાથીની ઝૂંલોથી, કાટીતૂટી ગયેલાં કિમતી વસ્ત્રોથી, ઝગડળતી કાંતિવાળા હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોના અલંકારોથી, કાંચળી વિનાના સર્પો જેવી પાણી દાર તથા અતિ તીવ્ર ધારવાળી તલવારોથી અને છિન્નભિન્ન થયેલાં અનેક પ્રકારનાં ધનુષ્યોથી, શક્તિ, મણિ, પ્રાસ, કંપન આદિ અનેક જાતનાં જુદાં જુદાં આયુધોથી તે રણભૂમિ ત્યારે છતાર્થ મઈ હતી.^{૨૪-૨૭} મુમદ્રાનંદને ઢાળી નાખેલા, ઢાઈ સ્થળે મરણ પામેલા, ઢાઈ સ્થળે ચાસેગઈ રાસ લેતા અને ઢાઈ સ્થળે લોહીલોહાણુ મઈ પડેલા સત્તારો સાથેના ઘોડાઓથી તે ભૂમિ વિષમદેખાતી હતી.^{૨૮} વળી તેણે પર્વતોની પેઠે તોડી પાડેલા

અને બાણોથી કાપી નાખેલા અંકુશ, મહાવત, આયુધ અને ધનવાળા હાથીઓથી, જ્યાં ત્યાં પડેલા ઘોડા વિનાના થયેલા સારથિઓ તથા યોદ્ધાઓથી, હાથીઓનો સંહાર કરનારા અને ક્ષોભ પામેલા મોટા ધરાઓ સરખા ઉત્તમ રથીયોદ્ધાઓથી, અનેક જાતનાં આયુધો તથા અલંકારવાળા માર્ગો ગયેલા પાળાઓના ઢગોથી તે રણભૂમિ બીકણોને ત્રાસ ઉપજાવનારી તથા ધોર સ્વરૂપવાળી થઈ ગઈ હતી. ચંદ્ર અને સૂર્ય સમાન પ્રભાવવાળા તે અભિમન્યુને પૃથ્વી પર પડેલા જોઈ તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓને પરમ પ્રીતિ થતી હતી અને પાંડવોદ્ધાઓને પરમ વ્યથા થતી હતી.^{૨૯-૩૨} આમ હે રાજન્! યુવાવસ્થાને નહિ પામેલો એ બાળક અભિમન્યુ જ્યારે મરાયો, ત્યારે સર્વ સેના ધર્મરાજના હેમતાં જ નાસભાગ કરવા લાગી.^{૩૩} આ પ્રમાણે સુભદ્રાપુત્રના પડવાથી પોતાના સૈન્યને નાસભાગ કરતું જોઈને યુધિષ્ઠિર-રાજ સૈનિકોને આ વચન કહેવા લાગ્યા:^{૩૪} 'હે વીરો! આ શૂરો અભિમન્યુ તો સ્વર્ગમાં ગયો છે. તેણે પ્રાણ ખોયા છે, પણ તે રણમાંથી પાછો હજ્યો નથી. માટે તમે પણ ઊભા રહો, નાસો નહિ, કરો મા. આપણે રણમાં શત્રુઓને જીતીશું.' એમ કહીને મહાતેજસ્વી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના હઃપ્રી સૈનિકોનું કુખ દૂર કયું.^{૩૫, ૩૬} અર્જુનના પુત્રે યુદ્ધમાં સપ્ત સમાન આકારવાળા પોતાના શત્રુ રાજપુત્રોનો પ્રથમ સંહાર કર્યો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન સમાન યુગ્ધવાળા તેણે કુલ દશહજાર સૈનિકોનો તથા મહારથી કોસલરાજનો નાશ કરીને સ્વર્ગલોકમાં પ્રયાણ કયું હતું.^{૩૭, ૩૮} અરે! હજારો રથો, ઘોડાઓ, પાળાઓ અને હાથીઓનો સંહાર કરીને પણ તે સંગ્રામથી રૂઝ થયો ન હતો. પુણ્યકર્મને કરનારો તે અભિમન્યુ શોક કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે તે પોતાના

પુણ્યથી જિતાયેલા પુણ્યશાળીઓના અવિનાશી એના દિવ્ય લોકમાં સિધાવ્યો છે.^{૩૯}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્ગત અભિમન્યુધર્મમાં
'અભિમન્યુનો નાશ' નામનો અધ્યાય ૪૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૦ મો

રણભૂમિનો દેખાવ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

વપં તુ પ્રવરં હત્વા તેષાં તૈઃ શરપીઢિતાઃ ।

નિવેશ્યામ્યુપાવામઃ સાવાહિ રુષિરોક્ષિતાઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! શત્રુઓના ઉત્તમ પુરુષ એ અભિમન્યુનો નાશ કરી એને બાણથી પીડાઈને લોહીથી રેખાંત્ર થઈ ગયા અને સાયં-કાળ થતાં આરામ લેવા માટે છાવણી તરફ જવા લાગ્યા.^૧ તે સમયે હે મહારાજ ! જતાં જતાં અમે જોયું કે, શત્રુઓ ઘણા ઉદાસ થઈ ગયા છે, બેજાન થઈ ગયા છે અને ધીમે ધીમે રણભૂમિમાંથી છાવણી તરફ ગમન કરે છે.^૨ તેવામાં લાલ કમળના મુકુટ સરખા સૂર્યનારાયણ અસ્તાચળ પર્વત પાસે જઈને નીચા નમી ગયા છે અને શિયાળના શબ્દથી અશુભ જણાતો અદ્ભુત સાયંકાળ થઈ ગયો છે.^૩ ત્યારે સારી સારી તલવારો, શક્તિ, ઋદ્ધિ, કવચો, ઢાલો અને તરેહતરેહના અલંકારોની પ્રભાઓને હરણ કરતા સૂર્યદેવ જાણે આકાશ અને પૃથ્વીને એક જ સ્વરૂપમાં લાવતા હોય, તેમ પોતાની પ્રિયમૂર્તિ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે.^૪ વજ્રથી પાડી નાખેલાં મોટાં વાદળો અથવા પર્વતોનાં શિખરો સમાન હેમતા અનેક હાથીઓ, ધન, અંકુશ, કવચ અને મહાવતો સાથે પૃથ્વી પર પડ્યા છે અને તેથી વ્યાપ્ત થયેલી એ રણભૂમિ અગમ્ય સ્વરૂપવાળી થઈ ગઈ છે. ત્યાં હે નરપતિ ! માર્ગો ગયેલા ધણીઓના, શાંતીને છુટ્ટો થયેલા પાદ-રક્ક અને ઉપકરણોના, નાશ પામેલા ઘોડા તથા સારથિવાળા અને ધન-પતાકા વિનાના

થયેલા મોટા મોટા રથો, દેરદેર ચૂર્ણ થઈને પડ્યા હતા અને તેથી એ રણભૂમિ બધું શત્રુઓએ ઉન્મઝ કરેલાં નગરોવાળી હોય તેમ લાગતી હતી.^{૧૧૬} વળી ત્યાં તૂટીને છિન્નભિન્ન થયેલાં આબુ-પણોવાળા, બહાર નીકળી પડેલી જીભ, દાંત, આંતરડાં અને નેત્રોવાળા અનેક ઘોડાઓ પોતાના સવારો સહિત મરણ પામીને પડ્યા હતા અને ઠેકઠેકાણે રથોના ઢોળ પણુ દેખાતા હતા. આથી પૃથ્વીનું સ્વરૂપ વિપરીત અને ઘોર દેખાતું હતું. અનેક પુરુષોનાં કવચો, અલંકારો અને વસ્ત્રો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં તેમ જ તેમનાં હથિયારો, હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો અને અનુચરોનો નાશ થયો હતો. એ પુરુષો મહામૂલી શય્યાના પાયરણને યોગ્ય હતા, છતાં તે સમયે તેઓ અનાથની પેઠે પૃથ્વી પર મરણ પામી સૂતા હતા.^{૧૧૮} એ વખતે કૂતરાં, શિયાળવાં, કાગડાં, બગલાં, ગરુડ, વરુઓ, વાઘો, લોહીનું પાન કરનારાં પક્ષીઓ, રાક્ષસો અને અતિ દારણ પિશાચીનાં ટાંગેટાળાં ઘણાં હર્ષિત થઈ થઈને રણમાં ધસી આવતાં હતાં. તેઓ આવતવિંત જ અનેક શયોની આમડી તોડીતોડીને લોહી અને વસાતું પાન કરવા લાગ્યાં હતાં તથા ચરબી અને માંસતું ભક્ષણ કરવા લાગ્યાં હતાં. વળી તેઓ શયોની સામસામે ખેંચાખેંચ કરતાં હતાં, તેમના હૃદયમાં રહેલી ચરબીને બહાર કાઢી ખાઈ જતાં હતાં અને આનંદને લીધે ખડખડાટ હસતાં તથા ગાતાં હતાં.^{૧૨૦} તે સમયે મહાન યોદ્ધાઓએ રણભૂમિ પર ભયંકર અને ક્રોધાવી ન હોવાય તેવી ઘોર વૈતરણી નદી ચાહુ કરી દીધી હતી. તે નદી શરીશના સમૂહને ખેંચતી હતી, લોહીરૂપ જળવાળી હતી, રથોરૂપ ત્રાપાવાળી હતી, હાથીઓરૂપ મોટા પર્વતોની બીડવાળી હતી, મનુષ્યોનાં મસ્તકોરૂપ પથ્થરવાળી હતી, માંગરૂપ પ્રાદવવાળી હતી અને

ભાંગી-તૂટી ગયેલાં અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોરૂપ માળાવાળી હતી. વળી તે નદી રણના આંગણમાં જ વહેતી હતી તથા જીવતાં અને મરેલાં બન્નેને ખેંચી જતી હતી. આથી તે સર્વને અત્યંત ભયકારક દેખાતી હતી.^{૧૨૧, ૧૨૨} તે નદીમાં દુષ્ટ દષ્ટિવાળાં પિશાચીનાં ટાળાં લોહીનું પાન કરતાં હતાં તથા માંસતું ભક્ષણ કરતાં હતાં. વળી અતિ-શય આનંદમાં આવી બઈને તેઓ ભયંકર ક્રિંકિયારીઓ કરતાં હતાં. ત્યાં પ્રાણીઓનો ક્ષય કરનારાં કૂતરાં, શિયાળવાં અને બીજાં માંસાહારી પક્ષીઓ એ નદીની સમીપમાં આવીને માંસતું ભક્ષણ કરી રહ્યાં હતાં.^{૧૨૩} એ પ્રમાણે ઉચ્ચ દેખાવવાળા તથા યમરાજની રાજધાનીને વધારનારા અને નાચી રહેલાં ધડોથી જભરાયેલા એ સમરાંગણને ભેટાં ભેટાં મનુષ્યો સાચકાળે ધીમે ધીમે છાવણી તરફ વળ્યા.^{૧૨૪} તે સમયે એ ઈંદ્ર સરખો મહાબળવાન અભિમન્યુ તે રણમાં સૂતો હતો. તેના મહામૂલ્યવાન અલંકારો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હતા. તે બધું સહોગૃહની વેદિકામાં રહેલો હૃદયપદાર્થ વિનાનો અગ્નિ હોય તેમ મનુષ્યો તેને ભેઈ રહ્યા હતા.^{૧૨૫} ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તમંત અભિમન્યુવધપર્વમાં

“ચીત્ત દિવસની યુદ્ધભૂમિ” તથા “ન” નામનો

અધ્યાય ૫૧ મો

અધ્યાય ૫૧ મો

યુધિષ્ઠિરનો વિલાપ

॥ હંચય ઉત્તમ ॥

હતે તસ્મિન્ મહાવીર્યે સૌમત્રે રયયુષ્યે ।

વિમુક્તવસન્નાદાઃ સર્વે નિવિષ્ઠાસ્મદ્ગઃ ॥ ૧ ॥

સંજય યોગ્યો : મહાન વીર્યવાળો અને રથી-યોદ્ધાઓની દુઃક્રીડાઓના નાપક તે અભિમન્યુ ન્યારે રણમાં રેળાઈ ગયો, ત્યારે સર્વ યોદ્ધાઓ પોતપોતાના રથમાંથી કાઢી પડી કવચ અને મનુષ્યોને ઢોરે મૂકી રાત્રિ યુધિષ્ઠિરની આશપાસ વીટળાઈને ગયા. તેઓ બધા તે દિવસના યરનો

જ વિચાર કરતા હતા અને તેમનાં મન પણ અભિમન્યુમાં જ લાગેલાં હતાં.^{૧૨} પોતાનો વીર ભત્રીજે મહારથી અભિમન્યુ મરણ પામ્યો, તેથી યુધિષ્ઠિરજ અત્યંત દુઃખી થઈ ગયા અને વિલાપ કરવા લાગ્યા.^{૧૩} 'અરે, હાય ! દેસરીસિંહ જમ ગાયોના ટોળામાં પેસે, તેમ મારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી એ અભિમન્યુ દ્રોણાચાર્યના કુલેંઘ વ્યૂહ-ને તોડી નાખીને શત્રુઓના સૈન્યમાં પેઠો હતો.^{૧૪} તેની સામે યુદ્ધ કરવા આવેલા મોટા મોટા શરા અસ્ત્રકુશળ અને યુદ્ધદુર્મદ ધનુર્ધરો પણ પરાજય પામીને પાછા હટ્યા હતા.^{૧૫} એ કુમારે આપણા કંઠા શત્રુ દુઃશાસનને પણ સંગ્રામમાં સામે આવતાં જ બાણો વડે મૂર્ચ્છિત કરી નાખી નસાડી મૂક્યો હતો.^{૧૬} અરે હાય ! તે જ વીર અભિમન્યુ દ્રોણના સૈન્યરૂપ દુસ્તર મહાસાગરને તરી જઈ ને આખરે દુઃશાસનના પુત્ર આગળ આવી યમરાજને ઘેર પહોંચી ગયો.^{૧૭} હાય ! તેનું મરણ થયું છે અને હવે હું કુતાપુત્ર અર્જુનને કેમ કરીને ઐર્ષ શઙ્ગીશ ! અથવા પોતાના પ્રિય પુત્રને નહિ બેતી તે મહા-ભાગ્યવતી સુભદ્રાને હું કેમ મળી શઙ્ગીશ !^{૧૮} અહા ! શીકૃષ્ણ અને અર્જુનને આપણે અભિમન્યુનું આત્મ અર્થે વિનાતું ક્લેશકારક અને અયુક્ત સ્વરૂપવાળું મરણ કેમ કરી કહી શકીશું !^{૧૯} અરે ! પ્રિય ઇચ્છનારા અને જય ઇચ્છનારા મેં જ સદૈવ સુભદ્રા, દેશવ અને અર્જુનનું આ અપ્રિય કબૂં છે !^{૨૦} અથવા ખરું છે કે, લોભી માણસ દોષોને સમજતો જ નથી. તે તો લોભ અને મોહને લીધે પ્રવૃત્તિ કર્યો જ કરે છે. જમ મધ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય વૃક્ષ આદિ રચણ પરથી પોતાના પડવાને બેતો જ નથી, તેમ મેં પણ રાજ્ય મેળવવાની લાલસાથી મારા આ પતનને બેયું જ નહિ.^{૨૧} અરેરે ! જને સારાં સારાં ભોજન-માં, યાનોમાં, શયનોમાં તથા ભૂણામાં આગળ

કરવો બેઈએ, તે જ બાળક અભિમન્યુને આપણે યુદ્ધમાં આગળ ધર્યો.^{૨૨} તેના જેવો તરણ બાળક તો યુદ્ધરીતિમાં તદ્દન અકુશળ હોય. આવા ત્રિષમ સંકટભરેલાં દ્રોણનાં સૈન્યમાં તે સારા ઘોડાની પેઠે ક્ષેમકુશળ ક્યાંથી જ રહે !^{૨૩} હવે એ આપણે બધા એની પાછળ મરણ પામી આ રણભૂમિ પર શયન નહિ કરીએ, તો આપણે અવશ્ય ઠાપથી પ્રદીપ્ત થયેલા અર્જુનની દૂર દષ્ટિથી બળી મરીશું. અર્જુન તો લોભરહિત છે, બુદ્ધિમાન છે, લજ્જા-વાન છે, ક્ષમાવાન છે, રૂપવાન છે, બળવાન છે, તેજસ્વી છે, માનદાતા છે, વીર છે, પ્રિય છે અને સત્યપરાક્રમી છે.^{૨૪, ૨૫} દેવતાઓ પણ ઉત્તર પરા-ક્રમવાળા એ અર્જુનનાં પરાક્રમેનાં વખાણ કર્યો કરે છે. વળી તે પરાક્રમીએ નિવાતકવચ અને કાલ-કેય નામના અસુરોનો સંહાર કર્યો છે.^{૨૬} હિર-ણ્યપુરમાં પૌલોમ ભતના જે ઇંદ્રના શત્રુઓ વસતા હતા, તેમનો એણે પલકારામાત્રમાં તેમની દુકંડી-ઓ સહિત નાશ કર્યો છે. શત્રુઓ પણ એ અભ-યની ઇચ્છા રાખે, તો તે તેમને અભય આપનારો છે. અરે ! અમે આવા સમર્થ અર્જુનના બળ-વાન પુત્રનું રક્ષણ કરી શક્યા નથી.^{૨૭, ૨૮} અરેરે ! ધૃતરાષ્ટ્રના મહાબળવાન પુત્રો પર તો હવે મોટા-માં મોટો લય આવી પડ્યો છે. પુત્રના વધથી ઠાપાયમાન થયેલો અર્જુન હવે જરૂર કૌરવોને ભરમ કરી નાખશે.^{૨૯} ક્ષુદ્ર સહાયવાળો તથા પોતાના જ પક્ષનો ક્ષય કરનારો પેલો ક્ષુદ્ર કુર્યો-ધન, અવશ્ય એ (કૌરવોનો નાશ) બેઈને શોક કરતો કરતો જીવિતનો ત્યાગ કરશે.^{૩૦} હાય ! અતુલ વીર્ય અને પુરુષાર્થવાળા આ અર્જુન-પુત્રને રણમાં માર્યો ગયેલો બેઈને મને વિજય મેળવવો પ્રીતિકર નથી, રાજ્યની રચિ નથી, અમરતા પર પણ પ્રીતિ નથી અને દેવોની સાથે જ એક સ્થળે રહેવાનું પણ મને રચતું નથી.^{૩૧}

થયેલા મોટા મોટા રથો, ઠેરઠેર ચૂર્ણ થઈ ને પડ્યા હતા અને તેથી એ રણભૂમિ બંધે શત્રુઓએ ઉજ્જડ કરેલાં નગરોવાળી હોય તેમ લાગતી હતી.^{૧૧} વળી ત્યાં તૂટીને છિન્નભિન્ન થયેલાં આબૂ પહોવાળા, બહાર નીકળી પડેલી જીભ, દાંત, આંતરડાં અને નેત્રોવાળા અનેક ઘોડાઓ પોતાના સવારો સહિત મરણ પામીને પડ્યા હતા અને ઠેકઠેકાણે રથોના ઢગો પણ દેખાતા હતા. આથી પૃથ્વીનું સ્વરૂપ વિપરીત અને ઘોર દેખાતું હતું. અનેક પુરથોનાં કવચો, અલંકારો અને વસ્ત્રો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં તેમ જ તેમનાં હથિયારો, હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો અને અનુચરોના નાશ થયો હતો. એ પુરથો મહામૂલી શય્યાના પાથરણને યોગ્ય હતા, છતાં તે સમયે તેઓ અનાથની પેઠે પૃથ્વી પર મરણ પામી સૂતા હતા.^{૧૨} એ વખતે કૂતરાં, શિયાળવાં, કાગડા, બગલા, ગરુડ, વરુઓ, વાઘો, લોહીનું પાન કરનારાં પક્ષીઓ, રાક્ષસો અને અતિ દારણુ પિશાચોનાં ટોળેટોળાં ઘણાં હરિંત થઈ થઈ ને રણમાં ધસી આવતાં હતાં. તેઓ આવતાવિંતજ અનેક શયોની આમડી તોડીતોડીને લોહી અને વસાતું પાન કરવા લાગ્યાં હતાં તથા ચરખી અને માંસતું ભક્ષણ કરવા લાગ્યાં હતાં. વળી તેઓ શયોની સામસામે ખેંચાખેંચ કરતાં હતાં, તેમના હૃદયમાં રહેલી ચરખીને બહાર કાઢી ખાઈ જતાં હતાં અને આનંદને લીધે ખડખડાટ હસતાં તથા ગાતાં હતાં.^{૧૩} તે સમયે મહાન યોદ્ધાઓએ રણભૂમિ પર ભયંકર અને ઊતારી ન ઉતરાય તેવી ઘોર વૈતરણી નદી ચાલુ કરી દીધી હતી. તે નદી ચારીશના સમૂહને ખેંચતી હતી, લોહીરૂપ જળવાળી હતી, રથોરૂપ ત્રાપાવાળી હતી, હાથીઓરૂપ મોટા પર્વતોની બીડવાળી હતી, મનુષ્યોનાં મસ્તકોરૂપ પરચરવાળી હતી, માંસરૂપ કાદવવાળી હતી અને

ભાંગી-તૂટી ગયેલાં અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોરૂપ માળાવાળી હતી. વળી તે નદી રણના આંગણમાં જ વહેતી હતી તથા જીવતાં અને મરેલાં બંનેને ખેંચી જતી હતી. આથી તે સર્વને અત્યંત ભયકારક દેખાતી હતી.^{૧૪, ૧૫} તે નદીમાં દુષ્ટ દષ્ટિવાળાં પિશાચોનાં ટોળાં લોહીનું પાન કરતાં હતાં તથા માંસતું ભક્ષણ કરતાં હતાં. વળી અતિ-શય આનંદમાં આવી જઈ ને તેઓ ભયંકર કિકિ-ચારીઓ કરતાં હતાં. ત્યાં પ્રાણીઓના ક્ષય કરનારાં કૂતરાં, શિયાળવાં અને બીજાં માંસાહારી પક્ષીઓ એ નદીની સમીપમાં આવીને માંસતું ભક્ષણ કરી રહ્યાં હતાં.^{૧૬} એ પ્રમાણે ઉગ્ર દેખાવવાળા તથા યમરાજની રાજધાનીને વધારનારા અને નાચી રહેલાં ધડોથી ઊભરાયેલા એ સમરાંગણને જોતાં જોતાં મનુષ્યો સાયંકાળે ધીમે ધીમે છાવણી તરફ વળ્યા.^{૧૭} તે સમયે એ ઈંદ્ર સરખો મહાબળવાન અભિમન્યુ તે રણમાં સૂતો હતો. તેના મહામૂઢ્યવાન અલંકારો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હતા. તે બંધે સદોગૃહની વેદિકામાં રહેલો હવ્યપદાર્થ વિનાનો અગ્નિ હોય તેમ મનુષ્યો તેને જોઈ રહ્યા હતા.^{૧૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વનાં ત્રીજાં અભિમન્યુવધપર્વમાં

‘ત્રીન્ન દિવસની યુદ્ધભૂમિનું વર્ણન’ નામનો

અધ્યાય ૫૭ થી ૬૦ સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૧ મો

યુધિષ્ઠિરના વિલાપ

॥ સજય ઝગવ ॥

હતે તસ્મિન્ મહાવીર્યં સૌમદ્રે રથમૂલપે ।

વિમુક્તવ્યસન્નાદાઃ સર્વે નિશ્ચિન્તમુક્તાઃ ॥ ૧ ॥

સંજય ઓલ્યો : મહાન વીર્યવાળો અને રથી-યોદ્ધાઓની ટુકડીઓનો નાયક તે અભિમન્યુ ન્યારે રણમાં રેળાઈ ગયો, ત્યારે સર્વ યોદ્ધાઓ પોતપોતાના રથમાંથી ઊતરી પડી કવચ અને ધનુષ્યોને ઢારે ચૂકી રાજ યુધિષ્ઠિરની આસપાસ વીંટળાઈ ને બેઠા. તેઓ બધા તે દિવસના યુદ્ધને

મૃત્યુ ઉત્પન્ન થયું ક્યાંથી ? તથા તે પ્રજાઓનો સંહાર કેમ કરે છે ? હે દેવ સમાન પિતામહ ! આપ આ મને કહો.^{૧૮}

સંજય બોલ્યો : કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરરાજા જ્યારે એ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે ભગવાન વ્યાસમુનિએ તેને આશ્વાસનનાં આ વચનો કહ્યાં.^{૧૯}

વ્યાસ બોલ્યા : હે રાજા ! આ સંબંધમાં એક પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉદાહરણરૂપે કહેવામાં આવે છે. પૂર્વે નારદે તે અકંપનરાજને કહ્યો હતો.^{૨૦} હે રાજેન્દ્ર ! મને નિશ્ચય ખાતરી છે કે, તે અકંપનગજ પણ આ લોકમાં જ અતિ અસહ્ય એવા મહાન પુત્રદુઃખને પામ્યો હતો.^{૨૧} હું તને તે અકંપનરાજનું આખ્યાન કહીશ અને મૃત્યુની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે કહી સંભળાવીશ. તે સાંભળવાથી તું રેનેહબંધનરૂપ આશ્રયવાળા દુઃખથી મુક્ત થઈશ.^{૨૨} સમગ્ર પાપોના ઢગોનો નાશ કરનાર, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર, શોકનો નાશ કરનાર તથા પુષ્ટિદાયક એવું તે ધન્ય આખ્યાન હું તને કહું છું તે તું સાંભળ.^{૨૩} વેદાધ્યયનની પેઠે એ આખ્યાન પવિત્ર છે, રાજાઓના સમૂહોનો નાશ કરનારું છે અને મગ્ગોનું પણ મંગળ છે.^{૨૪} હે મહારાજા ! આયુષ્યાન પુત્રોની, રાજ્યની તથા લક્ષ્મીની ઇચ્છા રાખનારા મહાન રાજાઓએ તે આખ્યાનને પ્રાતઃકાળમાં નિત્ય સાંભળવું જોઈએ.^{૨૫} હે તાત ! પૂર્વે સત્યયુગમાં અકંપન નામનો એક રાજા હતો. તે એક વખત લડાઈના મોખરામાં શત્રુઓથી ઘેરાઈ ગયો અને તેમને વશ થઈ પડ્યો.^{૨૬} તે રાજાને બળમાં નારાયણ સરખો હરિ નામનો પુત્ર હતો. તે શ્રીમાન, અસ્ત્રકુશળ, બુદ્ધિમાન અને યુદ્ધમાં ઈંદ્ર સરખો બળિયો હતો.^{૨૭} તે પણ યુદ્ધમાં અનેક શત્રુઓથી ઘેરાઈ ગયો. હે યુધિષ્ઠિર ! તે હરિકુમારે યોદ્ધાઓ તથા હાથીઓ પર હજારો બાણો છોડીને દુઃકર પરા-

ક્રમ કયું હતું; પણ છેવટે તે શત્રુનાશનને શત્રુઓ-એ સેનાના મધ્યમાં મારી નાખ્યો હતો.^{૨૮, ૨૯} શોકથી ઘેરાઈ ગયેલા રાજા અકંપને તેની મરણ-ક્રિયા કરી, પણ રાત્રિદિવસ શોક કરતાં તેને પોતાને જરાયે સુખચેત મળ્યું નહિ.^{૩૦} આમ રાજા અકંપનને પુત્રના દુઃખથી ઘણો શોક થઈ રહ્યો છે, એ વાત જાણીને દેવર્ષિ નારદ એની પાસે આવ્યા.^{૩૧} મહાભાગ્યશાળી રાજાએ તે દેવર્ષિશ્રેષ્ઠને આવેલા જોઈ તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી અને તેમને પ્રાસંગિક વાતચીત કરી.^{૩૨} વળી એ નરપતિએ એ દેવર્ષિને સર્વ વૃત્તાંત યથાર્થ રીતે કહ્યો. તેમાં શત્રુઓએ પોતાનો પરા-જય કર્યો હતો અને પોતાના પ્રિય પુત્રનું મરણ થયું હતું, તે બધું તેણે કહી સંભળાવ્યું.^{૩૩} 'મારો પુત્ર મહાન વીર્યવાળો હતો અને ઈંદ્ર તથા વિષ્ણુ સમાન કાંતિવાળો હતો; છતાં શત્રુ-ઓએ એકલા થઈ ને અને યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને મારા એ બળવાન પુત્રને મારી નાખ્યો છે.^{૩૪} મારે હે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિમાન ! એ મૃત્યુ દાણ છે ? તેનું વીર્ય કેવું છે ? બળ કેવું છે ? અને તેનો પુરુષાર્થ કેવો પ્રકારનો છે ? હે ભગવન ! આ સંબંધમાં હું તત્ત્વપૂર્વક સાંભળવા ઇચ્છું છું.^{૩૫} તે રાજાનું એ વચન સાંભળીને વર આપનારા સમર્થ ઋષિ નારદે પુત્રશોકનો નાશ કરનારું આ મહાન આખ્યાન તેને કહેવા માંડ્યું.^{૩૬}

નારદ બોલ્યા : હે મહાબાહુ ! એ આખ્યાન મોટા વિસ્તારવાળું છે. હે રાજન ! મેં પણ એને પૂર્વે બનેલું સાંભળ્યું છે. હે વસુદ્રાપતિ ! તું એ સાંભળ.^{૩૭} મહાતેજસ્વી પિતામહ બ્રહ્માએ પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળે પ્રજાઓને સરજી. દિનપ્રતિ-દિન તે પ્રજાઓથી આ જગત ભરપૂર થઈ ગયું; પણ તેમાં દોષોનો સંહાર થતો ન હતો. આમ હે રાજા ! કેવળ વૃદ્ધિને જ પામતા આ જગતને

અધ્યાય ૫૨ મો

યુધિષ્ઠિર પાસે વ્યાસ અને રાજા
અકેપનતુ દયાંત

॥ મંજય ઉવાચ ॥

અથૈનં વિલપંતં તે કુંતીપુત્રં યુધિષ્ઠિરમ્ ।

કૃષ્ણદ્વૈપાયનસ્તત્ર આજગામ મહાનૃપિઃ ॥ ૧ ॥

સંજય યોહ્યો : કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર એ પ્રમાણે
વિલાપ કરતા હતા, તેવામાં મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન
ત્યાં આવી પહોંચ્યા.^૧ તેમને આવેલા જોઈ યુધિ-
ષ્ઠિરે તેમનું ન્યાયપૂર્વક પૂજન કર્યું.^૨ પછી
મહર્ષિ સુખાસને બેઠા, એટલે સુખાસને બેઠેલા
મહર્ષિને પોતાના ભત્રીજાના નાશના શોકથી
સંતાપ પામેલા એ રાજાએ તેમને આ પ્રમાણે
કહ્યું :^૩ 'આ રણમાં સુભદ્રાનંદન યુદ્ધ ખેડી રહ્યો
હતો અને અધર્મથી ભરેલા અનેક મોટા ધનુર્ધારી
મહારથીઓએ એને ઘેરી લઈ મારી નાખ્યો છે.^૪
અભિમન્યુ બાળક હતો અને બાળકયુદ્ધિનો હતો.
તે શત્રુવીરોના સંહારક હતો અને યુદ્ધમાં વિરોધે
કરી ઉપાયો પર આધાર રાખ્યા વિના જ લડતો
હતો.^૫ મેં તેને કહ્યું હતું કે, આ યુદ્ધમાં તું
અમને દ્વાર ઉત્પન્ન કરી આપ. એવું કહેતાંની
સાથે જ તે અંદર પેઢે. અમને બંધાને તો સિંધુ-
રાજ જયદ્રથે ત્યારે અટકાવી રાખ્યા હતા.^૬
ખરેખર, યુદ્ધ પર આશ્ચર્યિકા કરનારા ક્ષત્રિયોએ
સરખેસરખા જોડે જ યુદ્ધ કરતું જોઈએ. પણ આ
શત્રુઓએ આ જ યુદ્ધ કર્યું છે, તે તો અસમાન
છે. (કારણ કે તેઓ એક બાળક અભિમન્યુ સામે
એકઠા મળી લડ્યા છે.)^૭ આથી મને ધણી
સંતાપ થાય છે અને હું શોકનાં આંસુઓથી
નાહી રહ્યો છું. વારંવાર વિચાર કરતાં પણ મને
શાંતિ મળતી નથી.^૮

સંજય યોહ્યો : એ શોકને લીધે વ્યાકુળ
મિત્રવાળા થયેલા યુધિષ્ઠિર આ પ્રમાણે વિલાપ

કરતા હતા, ત્યારે કૃષ્ણદ્વૈપાયન ભગવાન વ્યાસે
તેમને આ વચન કહ્યો.^૯

વ્યાસ યોહ્યો : હે મહાયુદ્ધિમાન ! હે સર્વ-
શાસ્ત્રકુશળ ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તારા જવાબો તો
સંકટોમાં કદી મોહ પામે નહિ.^{૧૦} એ શૂરો અભિ-
મન્યુ તો રણમાં અનેક શત્રુઓનો સંહાર કરીને
સ્વર્ગમાં ગયો છે. એ પુરુષોત્તમે તો મહાન પુરુષ-
ને છાજે તેવું કમં કર્યું છે.^{૧૧} હે યુધિષ્ઠિર !
વિધિનું અર્થોત્ સાવિતું કોઈ પણ ઉલ્લંઘન કરી
શકતો નથી. હે ભારત ! મૃત્યુ તો દેવ, દાનવ
અને ગંધર્વોનો પણ નાશ કરે જ છે.^{૧૨}

યુધિષ્ઠિર યોહ્યો : આ જ મહાબળવાન રાજા-
ઓ સેનાના મધ્યમાં હણાઈને પૃથ્વી પર સૂતા
છે, તેઓ બધા 'મૃત' એવી સંજ્ઞાને પામ્યા છે.^{૧૩}
વળી જેઓ દશ હાથર હાથી સમાન બળવાળા
હતા તથા વાયુ સમાન વેગવાળા હતા, તે આ
સમાન રૂપવાળા પુરુષોને બીજા તેમના જવા જ
પુરુષોએ રણમાં રોળી નાખ્યા છે.^{૧૪} પ્રાણીઓના
સંજ્ઞામમાં ધ્યાયેય પણ તેમને કોઈ હણી શકે
એવો હું જોતો નથી. તેઓ આવા પરાક્રમી, તપ-
સ્વી અને બલિષ્ઠ હતા.^{૧૫} ખસ, સામાને જીતવો
જ એટલું જ તેમના દિલમાં સદેવ ધૂંટાયા કરતું
હતું. પણ તે પ્રાણ પુરુષો પણ અત્યારે હણાઈને
આયુધ્યરહિત યર્થ પૃથ્વી પર સૂતા છે.^{૧૬} માટે
'મરણ પામ્યા' એ શબ્દ જ આ રાજાઓના
વિષયમાં પણ સાર્થક થયો છે; કારણ કે અમે
હવે કહીએ જ છીએ કે, બચકર પરાક્રમવાળા
આ રાજાઓ લગભગ મરણ પામ્યા છે.^{૧૭} કાપામ-
માન થયેલા રાજા રાજપુત્રો શત્રુઓના ત્રપાટામાં
આવી જઈ નિર્જેષ્ટ અને નિરભિમાની યર્થ કાળના
યુધમાં સપડાયા છે.^{૧૮} માટે આ બાબતમાં મને
સંશય થયો છે કે, 'મરણ પામ્યા' એ સંજ્ઞા
ક્યાંથી આવી ! કાઠું મૃત્યુ થયું ! અને વળી તે

પ્રજાઓ ક્ષીણ સંતાનવાળી થઈને અભાવને ન પામે. હે અગ્નિદેવ ! આપે મને આ લોકમાં લોકના સ્થા તરીકે નીચો છે. માટે હે જગન્નાથ ! આ સ્થાવર-જંગમ જગતનો નાશ ન થાય એ હેતુથી હું આપને પ્રસન્ન કરવા માટે આ પ્રમાણે કહી રહ્યો છું. ૧૨-૧૪

નારદ બોલ્યા : રુદ્રદેવતું એ વચન સાંભળીને બ્રહ્મદેવે પ્રજાતું હિત કરવા માટે તે તેજનો ફરી પોતાનામાં લય કર્યો. ૧૫ એ રીતે અગ્નિનો ઉપસંહાર કરીને, લોકમાં પૂજાયેલા તે ભગવાને રુદ્રદેવને સંસારમાં કમોની સૃષ્ટિતું કારણ તથા કમોથી મુક્ત થવાતું કારણ કહી સંભળાવ્યું. ૧૬ તે બ્રહ્મદેવ કોવંથી ઉત્પન્ન થયેલા એ અગ્નિનો જ્યારે ઉપસંહાર કરતા હતા, ત્યારે તે મહાત્માની સમગ્ર ઈંદ્રિયોનાં છિદ્રોમાંથી એક સ્ત્રી પ્રકટ થઈ. ૧૭ હે રાજન્દ્ર ! તે સ્ત્રી રંગે કાળી અને કંઈક રતાશ પર હતી. તેની જીમ, મુખ અને નેત્રો પિંગળાં અને લાલ રંગનાં હતાં અને તેણે બે જગહળતાં કુંડળોનાં આભૂષણો પહેર્યાં હતાં. ૧૮ બ્રહ્મદેવની ઈંદ્રિયોનાં છિદ્રોમાંથી નીકળીને તે સ્ત્રી દક્ષિણ દિશામાં જઈને ઊભી રહી અને જગતના નિયંતા એ બન્ને દેવને જોઈને મંદ મંદ હસવા લાગી. ૧૯ હે મહીપાલ ! લોહિના સંહર્તા દેવ બ્રહ્માએ તે સ્ત્રીને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે, 'હે મૃત્યુદેવી ! તું આ પ્રજાનો નાશ કરજ. સંહારબુદ્ધિથી જ તું મારા કોવંમાંથી પ્રકટ થઈ છે. માટે તું આ સર્વ સ્થાવર-જંગમ પ્રજાનો સંહાર કર; તું જો મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીશ, તો પરમ કલ્યાણને પામીશ.' બ્રહ્મદેવે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કમળ સરખાં નેત્રવાળી તે મૃત્યુ નામની સ્ત્રી અત્યંત વિચારમાં પડી ગઈ અને તે અબળા મધુર સ્વરે રડવા લાગી. પિતામહે તેનાં આંસુઓ પોતાના બે હાથમાં ડીલી

લીધાં તથા પ્રજાઓનું હિત કરવા માટે તે દેવ તેને વીનવવા લાગ્યા. ૨૦-૨૩

ઈતિ શ્રીમદાઘારતમાં દ્રોણપર્વાતર્જિત અભિમન્યુવધ-પર્વમાં 'મૃત્યુ' કથન નામનો અધ્યાય ૫૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૪ મો

મૃત્યુ અને પ્રજાપતિનો સંવાદ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

વિનીય દુઃખમલ્લા આત્મન્યેષ પ્રજાપતિમ્ ।

ઉવાચ પ્રાંજલિર્મૃત્વા લતેવાવર્જિતા પુનઃ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : મૃત્યુ નામની તે અબળા દુઃખને પોતાના અંતરમાં દબાવી દઈને હાથ જોડી, સતાની પેડે નત્ર થઈ બ્રહ્મદેવને પુનઃ કહેવા લાગી. ૧

મૃત્યુદેવી બોલી : હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ દેવ ! આપે મને આવી સ્ત્રી કેમ ઉત્પન્ન કરી ? જાણવા છતાં આપે કહેલું તે અહિત હૂર કર્મ હું કેમ કરું ? હે ભગવન ! હું અધર્મથી કરું છું. હે પ્રભુ ! આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. હું લોહિના પ્રિય પુત્રો, મિત્રો, ભાઈઓ, માતાઓ, પિતાઓ અને પતિઓનો સંહાર કરીશ, તેથી તેઓ મારું અનિષ્ટ ચિંતવશે. હે દેવ ! હું જ્યારે લોહિને મારી નાખીશ, ત્યારે તેમનાં દીન સંબંધીઓ રહી રહીને આંસુ ઢાળશે. ખરેખર, હું તેમનાથી કરું છું. ૨, ૪ હે ભગવન ! હું તેમનાથી ભય પામીને આપને શરણે આવી છું. માટે હે દેવાઃ ધિદેવ ! હું ચમરાજને ઘેર કદી નહિ જઈ. ૫ હે લોહના પિતામહે ! વિનયપૂર્વક દંડવત્ પ્રણામ કરી તથા કંતિથી ઉચ બે હાથ જોડી હું પ્રાર્થના-પૂર્વક આપની પાસેથી એજ કામતાની ઇચ્છા રાખુ છું. ૬ હે પ્રજાના નિયંતા ! હે ભગવન ! જો આપની કૃપા હોય, તો મને તપ તપવાની જ ઇચ્છા છે. માટે હે પ્રભુ ! મને આપ એજ વર આપો. ૭ આપની આજ્ઞા મેળવી હું પવિત્ર

જેઈને પ્રભુ બ્રહ્મદેવને તેનો સંહાર કરવા સંબંધ-
માં ચિંતા થવા લાગી. હે નરેન્દ્ર ! તેમણે ખૂબ
વિચાર કર્યો, છતાં પણ તે આ જગતનો સંહાર
કરવાનો કોઈ પણ ઉપાય શોધી શક્યા નહિ.
આથી તો હે મહારાજ ! તે ક્રોધાયમાન થઈ ગયા
અને તે ક્રોધને લીધે જ તેમનાં શ્રોત્ર આદિ છિદ્રો-
માંથી અશ્નિ પ્રકટ થયો. ત્યાં બાળવા ઇચ્છતા
તે અશ્નિથી અંતરપ્રદેશ સહિત સર્વ દિશાઓ
ભરાઈ ગઈ.^{૪૮-૪૦} આમ સ્વર્ગ અને પૃથ્વી દેવળ
તે અશ્નિની જ્વાળાઓથી બાપી ગયાં અને એ
રીતે ભગવાન પ્રભુ બ્રહ્મદેવે સર્વ ચરાચર જગતને
બાળી મૂક્યું.^{૪૧} હાં ક્રોધના મોટા વેગથી ત્રાસ
પમાડતાં હોય તેમ એ વીર્યવાન બ્રહ્મદેવે સ્થાવર-
જંગમ સર્વ ભૂતાને બાપ કરી નાખ્યાં. ત્યારે
નિશાચરના પતિ જટાધારી રુદ્રદેવ પરમેષ્ઠી બ્રહ્મ-
દેવને શરણે ગયા.^{૪૨, ૪૩} પ્રજાઓની હિતેચ્છાથી
આવેલા તે રુદ્રદેવને જેઈને મહાવિચારશીલ પરમ
દેવ બોલી કહ્યા :^{૪૪} 'હે પુત્ર રુદ્ર ! તું સ્વેચ્છા-
થી ઉત્પન્ન થયો છે અને વર મેળવવાને પાત્ર છે.
માટે તારી જ ઇચ્છા હોય તે કહે. હું તારું સર્વ
પ્રિય કરીશ.' ^{૪૫}

હતું શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જીત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'શ્વપિર પાસે બાસ અને રાત્ર અર્ધપનતુ' દર્શાવે
નામને અધ્યાય પરમે સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૩મો

મૃત્યુની કથા

॥ સ્વાણુવચન ॥

પ્રજાસર્ગનિમિત્તં દિ કૃતો યત્તત્ત્વયા વિમો ।

ત્વયા સૃષ્ટાશ્ચ વૃદ્ધાશ્ચ મૃતગ્રામાઃ પૃથગ્રિધાઃ ॥૧॥

રુદ્રદેવ બોલ્યા : હે વિભુ ! તમે પ્રજાઓ
ઉત્પન્ન કરવા માટે શારે પ્રપત્ન કર્યો છે. તમે
અનેક પ્રકારના ભૂતસમૂહોને સરજ્યા અને તે
વૃદ્ધિ પણ પામ્યા છે.^૧ હે પ્રજા ! તે બધી પ્રજા

આ સમયે આપના ક્રોધથી જ ચોતરફથી બળી
જાય છે. તે જેઈ મને કહો છા બાપજી છે. માટે હે
ભગવન ! તમે મારા પર પ્રસન્ન થાઓ.^૨

બ્રહ્મા બોલ્યા : આ સર્વ જગત આ પ્રમાણે
બળી જાય તેવી મારી ઇચ્છા ન હતી. પૃથ્વી-
દેવીનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી જ મને ક્રોધ
ચડ્યો હતો.^૩ હે મહાદેવ ! આ પૃથ્વીદેવી જ્યારે
ધણ ભારથી પીડાઈ ગઈ, ત્યારે તેણે મને સંહાર
કરવા માટે પ્રેરણા કરી.^૪ મેં ધણા ધણા વિચારો
કર્યા, પણ મને આ અનંત જગતનો સંહાર
કરવાનો ઉપાય લાધ્યો જ નહિ, તેથી આખરે
મને ક્રોધ ચડ્યો.^૫

રુદ્રદેવ બોલ્યા : હે પૃથ્વીપતિ ! તમે જગત-
નો સંહાર કરવા માટે ક્રોધ કરો નહિ. તમે આ
સ્થાવર-જંગમ પ્રજાઓનો નાશ ન કરો.^૬ હે
ભગવન ! તમારી કૃપાથી ભૂત, ભવિષ્ય અને
વર્તમાનકાળમાં આ જગત સર્વ કાળે જુવું છે,
તેવું ને તેવું રહે તે પ્રમાણે તમે કરો. પણ તમારે
એનો સમૂળગો નાશ કરવો ન જોઈએ.^૭ હે
ભગવન ! તમે ક્રોધથી પ્રદીપ્ત થયા અને તે ક્રોધથી
અશ્નિ પ્રકટ થયો. એ અશ્નિ પશ્ચરો, શિખરો, વૃક્ષો,
નદીઓ, તળાવો અને ધાસ તથા લતાઓ આદિ
સર્વ સ્થાવર-જંગમ જગતનો સંહાર કરી રહ્યો
છે.^{૮, ૯} તેથી જ આ સર્વ સ્થાવર-જંગમ જગત
ભસ્મ થઈ ગયું છે. માટે હે ભગવન ! તમે પ્રસન્ન
થાઓ અને હવે પછી તમને આવો ક્રોધ થાઓ
નહિ, એ મને વર આપો.^{૧૦} હે દેવ ! તમે સર-
જ્યાં આ સર્વ ભૂતો નાશ પામી જાય છે, માટે
તમે આ કાર્યથી નિવૃત્ત થાઓ અને આ તેજનો
તમાસમાં જ લય થાઓ.^{૧૧} હે દેવ ! તમે પ્રજા-
ઓનું હિત ઇચ્છીને અતિશય વિચાર કરો. જ
રીતે આ સર્વ પ્રાણીઓનો સમસ્ત સંહાર ન થઈ
જાય તેવું તમે કંઈ કરો. એટલે પછી આ બધી

પ્રજાઓ ક્ષીણ સંતાનવાળી થઈને અજ્ઞાતને ન પામે. હે અગ્નિદેવ ! આપે મને આ લોકમાં લોકના સ્વસ્થ તરીકે નીમ્નો છે. માટે હે જગન્નાથ ! આ સ્થાવર-જંગમ જગતનો નાશ ન થાય એ હેતુથી હું આપને પ્રસન્ન કરવા માટે આ પ્રમાણે કહી રહ્યો છું. ૧૧૨-૧૪

નારદ બોલ્યા : રુદ્રદેવનું એ વચન સાંભળીને બ્રહ્મદેવે પ્રજાનું હિત કરવા માટે તે તેજનો ફરી પોતાનામાં લય કર્યો. ૧૫ એ રીતે અગ્નિનો ઉપસંહાર કરીને, લોકમાં પૂજાયેલા તે ભગવાને રુદ્રદેવને સંસારમાં કર્મોની સૃષ્ટિનું કારણ તથા કર્મોથી મુક્ત થવાનું કારણ કહી સંભળાવ્યું. ૧૬ તે બ્રહ્મદેવ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા એ અગ્નિનો જ્યારે ઉપસંહાર કરતા હતા, ત્યારે તે મહાત્માની સમગ્ર ઇંદ્રિયોનાં છિદ્રોમાંથી એક સ્ત્રી પ્રકટ થઈ. ૧૭ હે રાજન્દ્ર ! તે સ્ત્રી રંગે કાળી અને કંઈક રતાશ પર હતી. તેની જીભ, મુખ અને નેત્રો પિંગળાં અને લાલ રંગનાં હતાં અને તેણે બે ઝળહળતાં કુંડળોનાં આભૂષણો પહેર્યાં હતાં. ૧૮ બ્રહ્મદેવની ઇંદ્રિયોનાં છિદ્રોમાંથી નીકળીને તે સ્ત્રી દક્ષિણ દિશામાં જઈને ભ્રમી રહી અને જગતના નિયંતા એ બંને દેવને ભેટીને મંદ મંદ હસવા લાગી. ૧૯ હે મહીપાલ ! લોકોના સંહતાં દેવ બ્રહ્માએ તે સ્ત્રીને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે, ‘હે મૃત્યુદેવી ! તું આ પ્રજાનો નાશ કરજે. સંહારશુદ્ધિથી જ તું મારા ક્રોધમાંથી પ્રકટ થઈ છે. માટે તું આ સર્વ સ્થાવર-જંગમ પ્રજાનો સંહાર કર; તું જો મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીશ, તો પરમ કલ્યાણને પામીશ.’ બ્રહ્મદેવે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કમળ સરખાં નેત્રવાળી તે મૃત્યુ નામની સ્ત્રી અત્યંત વિચારમાં પડી ગઈ અને તે અબળા મધુર સ્વરે રડવા લાગી. પિતામહે તેનાં આંસુઓ પોતાના બે હાથમાં ઝીલી

લીધાં તથા પ્રજાઓનું હિત કરવા માટે તે દેવ તેને વીનવવા લાગ્યા. ૨૦-૨૩

હિત શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતીર્થત અભિમન્યુવધ-પર્વમાં ‘મૃત્યુનું કથન’ નામનો અધ્યાય ૫૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૪ મો

મૃત્યુ અને પ્રજાપતિનો સંવાદ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

વિનીય દુઃસ્ખમ્બલા આત્મન્યેવ પ્રજાપતિમ્ ।

ઉવાચ પ્રાંજલિર્મૃત્વા લતેવાવજિતા પુનઃ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : મૃત્યુ નામની તે અબળા દુઃખને પોતાના અંતરમાં દબાવી દઈને હાથ ભેડી, લતાની પેઠે નાચ થઈ બ્રહ્મદેવને પુનઃ કહેવા લાગી. ૧

મૃત્યુદેવી બોલી : હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ દેવ ! આપે મને આવી સ્ત્રી કેમ ઉત્પન્ન કરી ! ભણુવા છતાં આપે કહેલું તે અહિત ફર કર્મ હું કેમ કરું ? ૨ હે ભગવન્ ! હું અધર્મથી રહું છું. હે પ્રભુ ! આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. હું લોકોના પ્રિય પુત્રો, મિત્રો, ભાઈઓ, માતાઓ, પિતાઓ અને પતિઓનો સંહાર કરીશ, તેથી તેઓ મારું અનિષ્ટ ચિંતવશે. હે દેવ ! હું જ્યારે લોકોને મારી નાખીશ, ત્યારે તેમનાં દીન સંબંધીઓ રડી રડીને આંસુ ઢાળશે. ખરેખર, હું તેમનાથી રહું છું. ૩ હે ભગવન્ ! હું તેમનાથી ભય પામીને આપને શરણે આવી છું. માટે હે દેવાઃ પિદેવ ! હું યમરાજને ઘેર કદી નહિ જઈ. ૪ હે લોકના પિતામહે ! વિનયપૂર્વક દંડવત્ પ્રણામ કરી તથા કાંતિથી ઉચ બે હાથ ભેડી હું પ્રાર્થના-પૂર્વક આપની પાસેથી એજ કામનાની ઇચ્છા રાખું છું. ૫ હે પ્રજાના નિયંતા ! હે ભગવન્ ! જો આપની કૃપા હોય, તો મને તપ તપવાની જ ઇચ્છા છે. માટે હે પ્રભુ ! મને આપ એજ વર આપો. ૬ આપની આજ્ઞા મેળવી હું પવિત્ર

ધેનુકાશ્રમમાં જઈશ અને ત્યાં તમારું જ આરાધન કરવામાં આસક્ત રહીને હું તીવ્ર તપ તપીશ.^૮ પણ હે દેવના દેવ ! હું વિલાપ કરતાં પ્રાણીઓના પ્રિય પ્રાણોનું હરણ કરવા સમર્થ નહિ થાઉં. માટે આપ મને તે અપમંથી બચાવી લો.^૯

બ્રહ્મા બોલ્યા : હે મૃત્યુદેવી ! પ્રજના સંહારના કારણ તરીકે જ મેં તારે પ્રયમથી જ સંકલ્પ કર્યો છે; માટે જ, તું પ્રજાઓના સંહાર જ કર્યો કર. એમાં તારે વિચાર કરવાનો દોષ જ નહિ.^{૧૦} મારા એ સંકલ્પ પ્રમાણે જ થશે, એમાં જરા પણ ફેરફાર થશે નહિ. એમ કરવાથી પણ તું લોકમાં નિંદાને પામીશ નહિ. માટે જ, મારા કહેવા પ્રમાણે કર.^{૧૧}

નારદ બોલ્યા : પ્રજાપતિએ જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે મૃત્યુદેવી પ્રસન્ન થઈ અને હાથ એડી ભગવાન સામે ઊભી રહી. આમ છતાં તેણે પ્રજાઓનું હિત ઇચ્છી સંહાર કરવાની યુક્તિ કરી નહિ.^{૧૨} તે જ સમયે પ્રજાના ઈશ્વરેશ્વર બ્રહ્મા દેવ થોડીવાર શાંત રહ્યા અને પછી આપોઆપ એકદમ પ્રસન્ન થયા.^{૧૩} મંદ હાસ્ય કરીને અને ક્રોધનો ત્યાગ કરીને તેમણે સર્વ લોકો તરફ એયું, એટલે તુરંત સર્વ જગત પ્રથમ હતું તેવું દેખાયું.^{૧૪} એ પ્રમાણે જ્યારે અજિત ભગવાન બ્રહ્મદેવનો ક્રોધ ઊતરી ગયો, ત્યારે તે કન્યા પણ તે યુક્તિ-માનની પાસેથી ચાલી ગઈ.^{૧૫} હે રાજન્દ્ર ! તે સમયે મૃત્યુદેવીએ પ્રજાઓના સંહાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ન હતી; પણ તે ઝટપટ ત્યાંથી ધેનુકાશ્રમ ભણી ચાલી ગઈ હતી.^{૧૬} ત્યાં જઈ તે પરમ તીવ્ર ઉત્તમ વ્રતનું આચરણ કરવા લાગી અને દયાને લીધે પ્રજાઓનું હિત ઇચ્છી એકવીસ પદ્મ વર્ષ સુધી તે એક પગે ઊભી રહી. તે વેળા

તેણે પોતાને પ્રિય એવા સર્વ વિપથો તરફથી ઇન્દ્રિયોને આકર્ષી લીધી હતી. હે રાજ ! તે પછી વળી બીજાં એકવીસ પદ્મ વર્ષ સુધી એક પગે ઊભી રહી તેણે પરમ તીવ્ર વ્રત આચર્યું.^{૧૭-૧૮} હે તાત ! દશ હજાર પદ્મ વર્ષ સુધી તે મૃત્યુદેવી મૃગોની સાથે જ ફરી અને પછી પવિત્ર, શીતળ અને નિર્મળ જળવાળી નંદા નદી ઉપર પાછી ગઈ. પછી ત્યાં તે નિયમ ધારણ કરીને તથા પાપ-રહિત થઈને આઠ હજાર વર્ષ સુધી તે નંદા નદીના જળમાં ઊભી રહી. તે પછી દિનપ્રતિદિન નિયમોમાં આગળ વધતી તે મૃત્યુદેવી પવિત્ર કૌશિથી નદી પર ગઈ અને ત્યાં તેણે માત્ર વાયુ તથા જળનો જ આહાર લઈ પાછી તપશ્ચર્યા કરવા માંડી.^{૨૦-૨૨} વળી પવિત્ર દ્વદશની તે કન્યા પચગંગા, વેતશક આદિ ક્ષેત્રોમાં અનેક પ્રકારનાં તપો કરીને પોતાના દેહને કૃશ કરવા લાગી.^{૨૩} ત્યાંથી પાછી ગંગાતીરે તથા મહામેશ આદિ સ્થળે જઈ તે પથ્થરની પેઠે અડગ રહી પ્રાણાયામ કરવામાં તપ્પર રહી હતી.^{૨૪} પછી તે પરમ કલ્યાણી હિમાલયના શિખર પર જ્યાં પ્રથમ દેવોએ યજ્ઞ કર્યો હતા, ત્યાં પોતાના પગના અંગૂઠા પર એક નિખર્વ (દસહજાર કરોડ વર્ષ) પર્યંત ઊભી રહી હતી.^{૨૫} એ ઉપસંત તે પુશ્કર, ગોકર્ણ, નેમિષ તથા મક્લય વગેરે પરમ પવિત્ર ક્ષેત્રોમાં રહી પોતાને પ્રિય એવા માનસિક નિયમો ધારણ કરી દેહને ક્ષીણ કરવા લાગી.^{૨૬} તે બીજા કાઈ દેવનું આરાધન કરતી ન હતી, કેવળ પિતા-મહા બ્રહ્મદેવમાં જ તે દૈઃ ભક્તિવાળી હતી. ધર્મોત્તુષાનથી તે તેમને જ પ્રસન્ન કરતી હતી. હે રાજન્ ! તેના આ તપશ્ચરણથી લોકોના ઉત્પત્તિ-કારણ અને અવિનાશી એવા ભગવાન બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા અને સૌમ્ય મનથી તે દેવીને કહેવા લાગ્યા : ‘હે મૃત્યુદેવી ! તું શા માટે આટલાં

× સો કરોડ વર્ષનું એક પદ્મ અથવા એક અંગુલ યાત્ર છે.

બધાં તપ કરે છે ?' એટલે એ સાંભળી મૃત્યુદેવી ભગવાન પિતામહ પ્રત્યે બોલી :^{૨૭-૨૮} 'હે સર્વેશ ! હું આ શાંતિમાં રહેલી પ્રજાને શેઠકળ કરતી કરી હણી નાખીશ નહિ. હે પ્રભુ ! આપની પાસેથી હું આ વર ઇચ્છું છું.^{૩૦} હે મહાભાગ ! અધર્મથી ભયભીત થઈને હું આ તપ આદરી બેઠી છું. માટે હે અવિનાશી ! મને ભય પામેલીને અભય આપો.^{૩૧} હું દુઃખી અને નિરપરાધિની સ્ત્રી છું. હું આપની પાસે યાચના કરું છું. આપ મારો આધાર થાઓ.' ત્યારે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તામાનને જાણનારા બ્રહ્માદેવે તેને કહ્યું : 'હે મૃત્યુદેવી ! આ પ્રજાઓનો સંહાર કરતાં તને જરા અધર્મ થશે નહિ. હે ભદ્રા ! મારું કહેલું કદી મિથ્યા થશે નહિ.^{૩૨,૩૩} માટે હે કલ્યાણી ! તું આ આર્ય પ્રકારની સર્વ પ્રજાનો સંહાર કર. સનાતન ધર્મ તને સર્વથા પવિત્ર કરશે. લોકપાળ, યમ તથા વ્યાધિઓ તારા સહાયક થશે અને તે ઉપરાંત હું તથા બીજા દેવો તને વરદાન આપીશું આથી કરીને તું પાપથી મુક્ત થઈશ અને ખ્યાતિ પામીશ.' હે મહારાજ ! બ્રહ્માદેવે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મૃત્યુદેવીએ હાથ જોડીને મસ્તકથી પ્રણામ કરી એ વ્યાપક દેવને આ વચન કહ્યાં : 'હે પ્રભુ ! જો એમજ છે અને વળી જો આ કામ મારા વિના બીજા કોઈથી થઈ શકે તેમ નથી, તો હું આપની આજ્ઞાને મસ્તક ચડાવું છું, પણ હું આ જ કહું છું, તે આપ સાંભળો. લોભ, ક્રોધ, અસૂયા, ઈર્ષ્યા, દ્રોહ, નિર્લજ્જપણું, મોહ અને પરસ્પરમાં તીક્ષ્ણ વાણીનો પ્રયોગ—આ બધી વસ્તુઓ પ્રાણીઓના દેહનો નાશ કરે એવો હું વર માગું છું.'^{૩૪-૩૮}

બ્રહ્મા બોલ્યા : હે મૃત્યુદેવી ! તારી ઇચ્છા પ્રમાણે બધું તેમજ થશે, પણ હવે તું સારી રીતે પ્રજાઓનો સંહાર કરજ. હે શુભા ! એમ કરવાથી

તને અધર્મ લાગશે નહિ અને હું પણ તારા અનિષ્ટ ચિંતનીશ નહિ. મારા હાથમાં તારાં નેત્રોનાં જ અશ્રુબિંદુઓ પડ્યાં છે, તે પ્રાણીઓને પોતાનામાંથી જ જન્મેલા રોગો થશે. તે રોગો જ મનુષ્યોને નિજીવ કરી નાખી મારી નાખશે તેથી તને અધર્મ થશે નહિ; તું બીશ નહિ.^{૩૯,૪૦} તને અધર્મ થશે નહિ એટલું જ નહિ, પણ તું પ્રાણીઓના ધર્મરૂપ થઈશ અને ધર્મની ઈશ્વરી થઈશ. તું ધર્મવાળી છે તથા નિત્ય ધર્મને ધારણ કરનારી છે. માટે હવે તું સુખેથી આ સર્વ પ્રાણીઓનો સંહાર કર.^{૪૧} તું કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરી સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણોનો નાશ કર. એમ કરવાથી તને અનંત ધર્મ થશે અને અધર્મથી જ તું મિથ્યાચારી મનુષ્યોને મારી નાખશે.^{૪૨} માટે તું તારા આત્માને આત્માથી જ પવિત્ર કર. પ્રાણીઓ અસત્યને હીધે પોતાના આત્માને પાપમાં ડુબાડશે; માટે તારે તો સમીપમાં આવેલા કામ અને ક્રોધનો ત્યાગ કરીને જીવોનો સંહાર જ કર્યો કરવો.^{૪૩}

નારદ બોલ્યા : બ્રહ્માદેવના એ ઉપદેશથી તથા શાપથી ભયભીત થયેલી મૃત્યુ નામની તે સ્ત્રીએ તેમને 'બહુ સારું' એમ કહ્યું. પછીથી કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરીને અને હંમેશાં હાઈના પર આસક્તિ રાખ્યા વિના તે અંતકાળે પ્રાણીઓના પ્રાણને હથોં કરે છે.^{૪૪} મૃત્યુદેવી આ સ્વરૂપની છે. સર્વ વ્યાધિઓ તેનાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. પ્રાણી જેનાથી પીડાય છે, તે વ્યાધિને જ રોગ જાણવો. આયુષ્ય તથા કર્મભોગ પૂરે થતાં સર્વ પ્રાણીઓતું મૃત્યુ થાય જ છે. માટે હે અકંપનરાજ ! તું વ્યર્થ શોક ન કર.^{૪૫} હે રાજસિંહ ! આયુષ્યને અંતે સર્વ પ્રાણીઓ (જીવો) પોતાની ઈંદ્રિયો સાથે પરલોકમાં જઈ જમ વૃત્તિમાન થાય છે અને પાછા ક્ષોનો ઉપ-

ભોગ કરી ત્યાંથી પ્રત્યાગમન કરે છે, તેમ જ પ્રાણવાળા ઇંદ્રાદિ દેવો પણ મનુષ્યોની પેઠે જ પરલોકમાં ગમન કરે છે. (આદી) કહેવાનો ભાવ એ છે કે, આયુષ્યકર્મનો ક્ષય થતાં જ્યાં કર્મ-દેવો છે, તેઓ પરલોકમાં પ્રયાણ કરી પુનઃ પાછા ફરે છે; પરંતુ જ્યાં આનંદ દેવો છે, તેઓ ઉપર ઉપરના પરલોકમાં પ્રયાણ કરે છે, પણ ત્યાંથી પુનઃ પાછા ફરતા નથી; કારણ કે તેઓ કમ-મુક્તિને યોગ્ય છે. ખરી રીતે જોતાં પ્રાણવાયુ જ ગમનાગમન કર્યા કરે છે અને તે ગમનાગમનનો પ્રાણવાયુની ઉપાધિવાળા જીવમાં તો કેવળ ઉપ-ચાર જ-સ્થૂળ વ્યવહાર પ્રમાણે આરોપ જ-કરવા-માં આવે છે; કારણ કે પ્રાણથી ભિન્ન રહેલા જીવને તે ગમનાગમન કદી સંભવે જ નહિ. આવા આશયથી હવે પછીના ૪૭ માં શ્લોકમાં કહે છે:)^{૪૬} અતિ ભયાનક, ભયંકર શબ્દવાળો તથા મહાતેજસ્વી એવો પ્રાણવાયુ ચેતન(જીવ)ના દેહોત્તું જ બેઠન કરી શકે છે-મરણ લાવી શકે છે; પણ તે ચેતનતું પોતાતું મૃત્યુ લાવી શકતો જ નથી; કારણ કે એ ચેતન, સર્વવ્યાપક છે અને તેથી જ ગમનાગમનથી રહિત છે. અનંત તેજ-વાળા તથા ઉત્ત્ર એવા એ ચેતનને કદી પણ જનું-આવવું પડતું જ નથી.^{૪૭} હે રાજસિંહ! સર્વ દેવો પણ મર્ત્ય એવી સંજ્ઞાથી યુક્ત છે. (અર્થાત્ બ્રહ્મા આદિ દેવોને પણ મરણ્યકર્મ તો સ્વાભાવિક જ છે) માટે તું પુત્રનો શોક મા કર. તારા પુત્ર સ્વર્ગમાં જઈ મહાલી રજો છે અને સુંદર વીરલોકોને પામીને તે નિત્ય આનંદમાં જ છે.^{૪૮} વળી તે દુઃખનો ત્યાગ કરી પુણ્યવાન પુરુષોની સંગતિવાળો થયો છે. બ્રહ્મદેવે પોતે જાતે જ પ્રજાઓનો અંતકાળ પ્રાપ્ત થતાં સંહાર કરનારી આ મૃત્યુદેવીનું નિર્માણ કર્યું છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે, પોતે જ પોતાનો બધું મૃત્યુ

દાય તેવી માત્ર ધ્રાતિ છે; તોપણ 'મનુષ્યોના પ્રાણતું' હરણ કરનાર મૃત્યુ મનુષ્યથી ભિન્ન છે' આવા પ્રકારની કલ્પના કેવળ મૂર્ખાઓએ જ કરેલી છે.)^{૪૯} સર્વ પ્રાણીઓ પોતે જ પોતાનો નાશ કરે છે, પણ મૃત્યુ કંઈ હાથમાં લાકડી લઈ કાઢીને મારતું નથી. આમ બ્રહ્મદેવથી નિર્માણ થયેલા એ મૃત્યુનો નિશ્ચય બળીને ધીર પુરુષો મરેલાઓનો શોક કરતા નથી. હે રાજા! દેવે સારજેલી સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે. એમ બળીને તું નાશ પામેલા તારા પુત્રને નિમિત્તે થયેલા શોકનો સત્તર ત્યાગ કર.^{૫૦}

વ્યાસ બોલ્યા : નારદે કહેલાં એ અર્થવાળાં વાક્યને સાંભળી અકંપન રાજ પોતાના ભિન્ન નારદને કહેવા લાગ્યો:^{૫૧} 'હે ભગવન્ મહિ-રાજા! મારો શોક દૂર થયો છે અને હું પ્રસન્ન પણ થયો છું. તમારી પાસેથી આ ઇતિહાસનું શ્રવણ કરીને હું કૃતાર્થ થયો છું અને આપને હું પ્રણામ કરું છું.'^{૫૨} રાજાનાં એ વચન સાંભળી આત્મસંયમી એવા એ મહિષેશ્વર દેવર્ષિ નારદ તત્કાળ નંદનતન તરફ આદ્યા ગયા.^{૫૩} આ ઇતિહાસનું શ્રવણ કરવાથી તથા બીજાને શ્રવણ કરાવવાથી પુણ્ય, યશ, સ્વર્ગ, ધન અને આયુ-બંધી વૃદ્ધિ થાય છે.^{૫૪}

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા! વ્યાસ ભગવાને કહેલાં એ ઇતિહાસ સાંભળીને રાજા યુધિષ્ઠિરને પણ જ્ઞાનધર્મનું બરાબર જ્ઞાન થયું અને તેમને રાજવીરોની પરમ ગતિ પણ બજવા-માં આવી.^{૫૫} વળી વ્યાસ ભગવાને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું : 'મહાન વીર્યવાળો મહારથી અભિમન્યુ સર્વ ધનુર્ધરાની આગળ રહી શત્રુઓનો સંહાર કરી સ્વર્ગલોકમાં ગયો છે;^{૫૬} કારણ કે એ મહા-ધનુર્ધર મહારથી, રણમાં સામો રહીને લડતો હતો અને છેવટે તલવાર, ગદા, શક્તિ અને ધનુ-

ધ્યથી માર્યો ગયો છે.^{૧૭} તે નિષ્પાપ ચંદ્રવંશી રાજપુત્ર પુત્ર : તે ચંદ્રમાં લીન થયો છે; માટે હે પાંડવ ! પરમ ધૈર્ય ધારણ કરી અને પ્રમાદનો ત્યાગ કરી તું સત્વર તારા ભાઈઓ સાથે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થા. ^{૧૮}

હતિ શ્રીમદ્માતરાત્માં દ્રોણપર્વોત્તરત અભિમન્યુવધવર્ષમાં
'મન્યુ અને પ્રભવતિરો સંવાદ' નામનો
અધ્યાય ૫૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૫ મો

સુંજયરાજની કથા

॥ સંજય ઉવાચ ॥

શ્રુત્વા મૃત્યુમમૃતપત્તિ કર્માણ્યનુપમાનિ ચ ।
ધર્મરાજઃ પુનર્વાક્યં પ્રસાદૈનમયાત્રવીત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : શ્રુત્યુની ઉત્પત્તિતું તથા તેનાં અનુપમ કર્મોતું શ્રવણ કરીને ધર્મરાજ વ્યાસ ભગવાનને પ્રસન્ન કરી પુનઃ આ વચન બોલ્યા :^૧

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : હે બ્રહ્મન ! પવિત્ર કર્મ કરનારા, ઈંદ્ર સમાન પરાક્રમવાળા, નિર્દોષ, મૌન-મતને ધારણ કરનારા એવા મહાન રાજર્ષિઓ સત્યવૈશ્વંસ આદિ પવિત્ર-ત્રેષ્ઠ સ્થાનમાં વસે છે.^૨ માટે તેવા પ્રાચીન રાજર્ષિઓનાં કર્મોને સત્ય વચનમાં કહી આપ ફરી મારું આશ્વાસન કરો અને મારા ધૈર્યમાં વૃદ્ધિ કરો.^૩ પુણ્યકર્મ કરનારા તે પ્રાચીન મહાત્મા રાજર્ષિઓમાંના ઠાણે ઠાણે ઠટલી ઠટલી દક્ષિણાઓ આપી હતી, તે પણ આપ મને કહો.^૪

વ્યાસ બોલ્યા : પૂર્વે શૈબ્યરાજને સુંજય નામનો એક પુત્ર હતો. તેને પર્વત અને નારદ નામના બે ઋષિઓ મિત્ર હતા.^૫ તે બન્ને જણા એક દિવસ તે રાજને મળવા માટે તેને ઘેર આવ્યા. રાજાએ વિધિ પ્રમાણે તેમનું પૂજન કર્યું અને તે બન્ને જણા ત્યાં સુખપૂર્વક રહ્યા.^૬ એક સમયે તે સુંજયરાજ પોતાના એ બન્ને મિત્રો સાથે સુખેથી બેઠો હતો, તેવામાં તેની પવિત્ર હાસ્તવાળી

તથા સુંદર વર્ણવાળી કન્યા ત્યાં આવી યડી.^૭ આવીને તે કન્યાએ યથાવિધિ પ્રણામ કર્યા; એટલે રાજાએ પણ યોગ્ય એવા આઠ પ્રકારના આશીર્વાદો આપી તેને અભિનંદન આપ્યું. પછી તે કન્યા એક બાજુ બેસી રહી.^૮ એ વેળા તે કન્યાને જોઈને પર્વતઋષિ હસતા હસતા બોલ્યા : 'અંચળ કટાક્ષવાળી અને સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત એવી આ કોની કન્યા છે ?' અહો ! આ તે શું સૂર્યની કાંતિ છે કે અગ્નિની શિખા છે ? અથવા શું એ લક્ષ્મી, લજ્જા, ધીર્નિ, ધૃતિ, પ્રુષ્ઠિ કે સાક્ષાત્ સિદ્ધિ છે ? કે પછી શું એ ચંદ્રની પ્રભા છે ?^{૧૦} દેવર્ષિ પર્વતે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સુંજયરાજ બોલ્યો : 'હે ભગવન્ ! આ મારી કન્યા છે અને તે મારી પાસેથી કોઈ યોગ્ય વસ્તુ ઇચ્છે છે.^{૧૧} ત્યાં નારદઋષિ વચનમાં જ એને કહેવા લાગ્યા : 'હે રાજ ! તારે એ અતિ મહાન કલ્યાણ પામવાની ઇચ્છા હોય તો તું આ કન્યાને મને મારી સ્ત્રી કરવા માટે આપ.^{૧૨} એટલે સુંજયે હર્ષમાં આવી જઈ નારદને કહ્યું કે, 'હું આપને આ કન્યા આપીશ.' ત્યારે પર્વતે અત્યંત ક્રોધાવમાન થઈને નારદને આ વચન કહ્યું :^{૧૩} 'હે વિપ્ર ! હું પ્રથમથી જ આને મારા હૃદયથી વરી ચૂક્યો છું; છતાં તેં એની માગણી કરી છે, માટે તું સ્વેચ્છા પ્રમાણે સ્વર્ગમાં જઈ શકીશ નહિ.^{૧૪} તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે નારદે પણ તેને આ વળતાં વચન કહ્યું : 'મન, વાણી, શ્રુદ્ધિ, જળપૂર્વક પ્રદાન અને વૈદિક મંત્રપુરઃસર આ છ પ્રકારે હસ્તમેળાપ થાય છે-વરવધૂ તરીકે સ્ત્રીપુરુષ જોડાય છે. પરંતુ આ છયે લક્ષણોથી પર પણ કોઈ જાતનો દૃઢ નિશ્ચય માનવામાં આવતો નથી. પણ સ્ત્રીપુરુષનું ભાર્યાત્વ અને પતિત્વ સંપાદન કરવામાં તો નિશ્ચિત ખરો આધાર સપ્તપદી પર રહેલો છે.

વિવાહસિદ્ધિનાં આ રીતનાં સાત લક્ષણોનું તો હજી કંઈ ઠેકાણું નથી; છતાં તેં મને શાપ આપી સ્વર્ગગતિથી બ્રહ્મ કર્યો છે. માટે હું પણ તને સામે શાપ આપું છું કે, તું પણ મારા વિના સ્વર્ગે જઈ શકશે નહિ.^{૧૧૫, ૧૧૬} આમ તે બન્ને જણા અન્યે-અન્યે શાપ આપી ત્યાં બેસી રહ્યા. સંજયરાજ પણ ખાન, પાન, આચ્છાદન આદિથી પવિત્રતાપૂર્વક અને યત્નપૂર્વક યથાશક્તિ બ્રાહ્મણોની સેવા કરવા લાગી ગયો; કારણ કે તે રાજાને પુત્ર મેળવવાની કામના હતી. હવે સમય જતાં વેદવેદાંગના પારને પામેલા તથા તપ અને સ્વાધ્યાયમાં પરાયણ રહેલા સારા સારા બ્રાહ્મણો તે રાજા પર પ્રસન્ન થયા. તેઓ એક દિવસ રાજાને પુત્ર આપવાની ઇચ્છાથી એકઠા મળી દેવર્ષિ નારદને કહેવા લાગ્યા કે, 'આ રાજાને ઇચ્છિત પુત્ર આપો.' બ્રાહ્મણોએ આમ કહ્યું એટલે નારદે તેમને 'તથાસ્તુ' કહ્યું. પછી તેમણે સંજયરાજને કહ્યું: 'હે રાજર્ષિ! બ્રાહ્મણો તારા પર પ્રસન્ન થયા છે, તેથી તને પુત્ર આપવા ઇચ્છે છે. માટે તને જવા પુત્રની ઇચ્છા હોય તેવા પુત્રનો વર માગ. તારું કંઠ્યાણુ થાઓ.' 'જેવી આજ્ઞા' એમ કહી, હાય બોડી, રાજાએ શુભવાન, યશસ્વી, શ્રીર્તિમાન, તેજસ્વી અને શત્રુઓનું દમન કરે તેવો પુત્ર માગ્યો અને વધારામાં માગ્યું કે, મને જે પુત્ર યાય તેનું મૂત્ર, વિષ, ગળાદ્રા તથા પરસેવો પણ કેવળ સુવર્ણ જ હોવું જોઈએ.^{૧૧૭-૧૨૩} રાજાની ઇચ્છાને અનુસરી નારદે તેને તેવો જ પુત્ર આપ્યો અને તેનું નામ રાજાએ સુવર્ણીથી જ પ્રમાણેનું રાખ્યું. વરદાનને લીધે તે રાજકુમાર રાજાને ઘેર અષ્ટધનની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો, તેથી રાજાએ પોતાની સર્વ ઇષ્ટ વસ્તુઓને સુવર્ણની જ બનાવડાવી. ધર, કિલ્લાઓ દુર્ગો અને બ્રાહ્મણોનાં મકાનોને

પણ રાજાએ સુવર્ણનાં જ કરાવ્યાં.^{૨૪, ૨૫} તેની શય્યા, આસનો, વાહનો, થાળીઓ, તપેલાંઓ, બીજાં વાસણો, રાજમહેલો અને જ કંઈ બાહ્ય ઉપકરણો હતાં તે બધાં કાળે કરીને કેવળ સુવર્ણ-મય થઈ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યાં. હવે આ વાત ચાર લોકાના સાંભળવામાં આવી, પણ તે મનાય તેની નહિ હોવાથી તેમણે ત્યાં આવીને તે જ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ જોયું. પછી તેઓ એકઠા મળીને રાજાને મારી નાખવાનો ઘાટ ધડવા લાગ્યા. ત્યાં ઠેકાણેક ચોરાએ કહ્યું કે, 'આ બધા સુવર્ણ-ની મૂળ ખાણ રાજાને પુત્ર જ છે, માટે આપણે એ રાજકુમારને જ પકડી લાવીએ. આથી આપણે એ બાબતનો જ પ્રયત્ન કરીએ.' હવે તે લોભી લૂંટારાઓ રાજમહેલમાં પેઠા અને રાજપુત્ર કુમાર સુવર્ણીથીને જોરજુલમથી લઈ ગયા. ઉપાય અને બુદ્ધિ વિનાના તે ચોરા આમ એ રાજકુમારને વનમાં લઈ ગયા અને તેને કાપી નાખી તેનું શરીર તપાસવા લાગ્યા. પણ તેમને તેમાં કંઈ ધન મળ્યું નહિ. ઊલટું રાજકુમારનું મરણ થતાં વરદાનથી પ્રાપ્ત થતું ધન પણ નાશ પામ્યું.^{૨૬-૩૧} હવે તે ચમત્કારી રાજપુત્રને પૃથ્વી પર મરણ પામેલો જોઈને એ મૂખ અને દુષ્ટકર્મી ચોરા પણ સામ સામા લડી મૂચ્યા અને અસંભાવ્ય ઘોર નરકમાં ગયા. વરદાનથી મળેલા તે પુત્રને આમ હણઈ ગયેલો જાણીને મહાતપસ્વી સંજયરાજ અત્યંત દુઃખાતુર થયો અને અનેક રીતે કરણ વિલા કરવા લાગ્યો. પુત્રના શોકથી બેમાન થયેલા રાજાને વિલાપ કરતો સાંભળીને દેવર્ષિ નારદ તેને પાસે આવ્યા. હે યુધિષ્ઠિર! દુઃખથી વિવેક વિનાન થયેલા તે સંજયને નારદે આવીને મરત્તરાજન જ કયા કહી તેનું સાંભળ.

હે સંજયરાજ! તું પોતે પણ આ લોકમાં કામનાઓથી અવગત રહીને જ મરી જશે.^{૩૨-૩૧}

હે સુંજય ! જને ઘેર અમે તથા બીજા અનેક બ્રહ્મનાદીઓ રહેતા હતા તે અવિક્ષિતપુત્ર મરુત-રાજ પણ મરણ પામ્યો છે, એમ સાંભળ્યું છે. બૃહસ્પતિની સ્પર્ધા કરી સંવત્ નામના મુનિએ તેને યજ્ઞો કરાવ્યા હતા. તેણે જ્યારે અનેક યજ્ઞો કરવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે તે રાજર્ષિને સમર્થ ભગવાન શ્રીશંકરે સુવર્ણમય હિમાલયનું એક શિખર તથા ટેટલું એક ધન આપ્યું હતું. તેના યજ્ઞની સમાપ્તિ સમયે બૃહસ્પતિ આદિ ઇંદ્ર સહિત દેવગણો તથા સર્વ પ્રજાપતિઓ ત્યાં આવી બેસતા હતા. તેમના યજ્ઞમંડપમાં સર્વ સામાન ઠેવળ સુવર્ણનો જ હતો. સર્વ બ્રાહ્મણો તથા અન્ય ત્રૈવર્ણિક વર્ણો તે રાજાના યજ્ઞમાં પોતાના મતના અભિપ્રાયને અનુસરનારાં પવિત્ર ભોજનો સ્વેચ્છા પ્રમાણે જમતા હતા. ^{૩૭-૪૧} તે રાજાના સર્વ યજ્ઞોમાં દૂધ, દહીં, ઘી, મધ, બક્ષ, ભોજ્ય અને ભાતભાતનાં સુદર વસ્ત્રો તથા આભૂષણો, વેદપારંગત બ્રાહ્મણોને ઇચ્છામાં આવે તેમ મળતાં હતાં. એટલું જ નહિ, પણ એ મરુતરાજને ઘેર વાયુદેવો ભોજન પીરસનારા હતા. વિશ્વદેવ એ અવિક્ષિતપુત્ર મરુતરાજર્ષિના સમાસદો હતા. તે વીરવાન રાજાના રાજ્યમાં યોગ્ય વૃદ્ધિ યવાથી ધાન્યસંપત્તિ પણ પુષ્કળ થતી હતી. વળી તેણે દેવાને વિધિપૂર્વક આપેલાં હવ્યોથી વૃક્ષ કર્યા હતા. તેમ જ ઋષિઓ, પિતૃ-ઓ અને દેવાને પણ સુખેથી જીવન ગાળનારા કર્યા હતા. તેણે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હતું, વેદાધ્યયન કર્યું હતું તથા સર્વદા સર્વ પ્રકારના દાનો આપ્યાં હતાં. તેણે બ્રાહ્મણોને તેમની ઇચ્છાનુ-સાર શયન, આસન, ખાન, પાન તથા ઢાંઠનાથી આપ્યા ન અપાય તેના સુવર્ણના ઢગલા અને બીજું અમિત દાન આપ્યું હતું. અરે ! ઇંદ્ર પણ હમેશાં રાજનું ઇમ ચિંતવતો હતો. એવો

મરુતરાજ પણ પોતાની પ્રજાને સુખી કરી અંતે શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ જીતેલા પુણ્યરાણી પુરથોના અક્ષયલોકમાં ચાલ્યો ગયો. તે રાજાએ પ્રજાઓ, ખંડિયા રાજાઓ, અમાત્યો, સ્ત્રીઓ, પુત્રો અને બાંધવો સહિત યુવાવસ્થામાં એક હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. હે સુંજય ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં ઘણો જ આગળ ગયેલો તે મરુતરાજ પણ એ મરી ગયો, તો પછી તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી; કારણ કે તે મરુતરાજના કરતાં તું ઘણો જ નિર્ગુણ છે તથા તારો પુત્ર તો વળી તારા કરતાં પણ અધિક નિર્ગુણ, યજ્ઞાદિ નહિ કરનારો અને અકુરાળ હતો. માટે હે ક્ષિત્યના પુત્ર સુંજયરાજ ! તું શોક મા કર. ^{૪૨-૫૦}

ઇતિ શ્રીમદ્ભાસ્કરમા દ્રોણપર્વ તર્જિત અભિમન્યુવધર્મવાં મા
'સોજ શભ્યોના વ્રતાતો' નામનો
અધ્યાય ૫૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૬ મો સુહોત્રરાજની કથા

॥ સગય ઉવાચ ॥

સુહોત્રં નામ રાજાનં મૃત સુંજય શુશ્રુમ .
एकवीरमशक्यं तममरैरभिविखितम् ॥ १ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સુંજય ! સુહોત્ર નામનો રાજા પણ મરણ પામ્યો છે, એમ અમે સાંભળી-એ છીએ. તે રાજા જગતમાં એકલ વીર હતો અને દેવો પણ તેની સામે બેઈ શક્તા નહોતા. ^૧ તે રાજાએ ધર્મથી રાજ્ય મેળવીને યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણો-ને તથા પુરોહિતોને પોતાના કલ્યાણ વિષે પ્રશ્ન કર્યો હતો અને પછીથી તેમણે દર્શાવેલા મતમાં જ તે રહેતો હતો. ^૨ પ્રજાઓનું પાલન, ધર્મ, દાન, યજ્ઞ અને શત્રુઓનો જય આ રાજપ્રીય આચારોનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સુહોત્રરાજ પોતાના રાજ્યમાં ધર્મથી જ ધનની આવક

ધૃત્યતો હતો.^૩ તે રાજ ધર્મથી દેવોનું આરાધન કરતો હતો, બાણથી શત્રુઓને જીતતો હતો અને પોતાના શુણ્ધોથી સર્વનું રંજન કરતો હતો.^૪ તે મ્હેચ્છ અને જંગલી લોકો વિતાની આખી પૃથ્વી પર રાજ્ય ભોગવતો હતો. એના રાજ્ય-કાળમાં મેઘ દરેક વર્ષે સુવર્ણની વૃષ્ટિ કરતો હતો. નદીઓ પણ સુવર્ણનાં મત્સ્ય, ગ્રાહ (ઝૂડ) આદિને વહેતી હતી અને સર્વ મનુષ્યો તે નદી-ઓનો ઉપયોગ કરતા હતા. મેઘ પણ પાણીની ધારાઓમાં સુવર્ણનાં ઝૂડ, કરચલા, માછલાં ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના સુવર્ણમય પદાર્થોને જ વરસતો હતો. એટલું જ નહિ પણ તેની વિવિધ કામનાઓને તે વરસતો હતો. આમ યવાથી તેના રાજ્યમાં અઢળક સુવર્ણ થઈ પડ્યું હતું. અરે ! એક ટાસ સુધીની લબાઈની વાવે પણ તેના સમયમાં સુવર્ણની જ હતી. તે વાવોમાં હજારો નાનાં નાનાં અને કૂબડાં માછલાં, મગરો તથા કાચબાઓને ક્વળ સુવર્ણનાં જ ખતેલાં ભેઈ તે રાજ્યને આશ્ચર્ય થતું હતું.^{૫-૮} એ રાજર્ષિએ કુરુજંગલ દેશમાં યજ્ઞ કર્યો હતો અને તે અપરિ-મિત સુવર્ણનું બ્રાહ્મણોને દાન કરી દીધું હતું.^૯ વળી તેણે સૌ અશ્વમેધ યજ્ઞો, સૌ રાજસૂય યજ્ઞો, પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા પવિત્ર ક્ષત્રિય યજ્ઞો અને તે ઉપરાંત ઢેટલાએક નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કાચ્ય યજ્ઞો પણ કર્યા હતા. તેથી તે ઇષ્ટ ગતિને પામ્યો હતો. હે શ્રિત્યના પુત્ર સ્વર્ગયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં અતિશય ચડિયાતો તે સુહોતરાજ પણ બે મરી ગયો છે, તો તેનાથી જીતરતા, યજ્ઞયાગાદિ નહિ કરનારા તથા અકુશળ એવા તારા પુત્રનો તું શા માટે શોક કરે છે ? ૧૦-૧૨

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-અર્ચત અભિમન્યુવધપર્વમાં
'સૌજ રાજ્યોના વૃતાતો' નામનો અધ્યાય ૫૬ માં સમાસ

અધ્યાય ૫૭મો

પારવરાબ્ધનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

રાજાનં પૌરવં વીરં મૃતં સંજય શુશ્રુમ ।

સહસ્રં યઃ સહસ્રાણાં શ્વેતાનશ્વાનાવસુજૃત્ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સ્વર્ગ્ય ! વીર પૌરવરાજને પણ અમે મરણ પામેલો સાંભળીએ છીએ. તેણે એક હજાર વાર એકેક હજાર ઘોળા ઘોડાઓનું દાન કર્યું હતું.^૧ હે રાજર્ષિ ! તેના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં દેશેદેશમાંથી આવેલા, વેદનાં છ અંગોને બળુનારા અને ઈર્ષાંકાંડવિધિને બળુનારા વિદ્વાનોની સંખ્યા અગણિત હતી.^૨ તે બધા બ્રાહ્મણો વેદસ્નાત, વિદ્યાર્સ્નાત તથા વ્રતસ્નાત હતા; દાન દેવાવાળા હતા અને સુંદર દેખાવાના હતા. તેમને ભોજનમાં ઉત્તમ શિક્ષા આપવામાં આવતી હતી. તેમ જ તેમને રાજ તરફથી પાથરવાને સારાં બિહાનાં, રહેવાને સારાં ધરો તથા સુંદર શય્યાઓ, આસન અને ભોજનો અપાતાં હતાં. વળી તે બ્રાહ્મણોને નંદો, નર્તકો, ગવૈયાઓ તથા સુવર્ણના અગ્રભાગવાળાં આશર્તિક પાત્રો હાથમાં લઈ નિત્ય રમતગમત કરવામાં તત્પર રહેનારા મરકરાઓ હર્ષ ઉપજાવતા હતા.^{૩,૪} તે રાજ દરેક યજ્ઞમાં સમયને યોગ્ય દક્ષિણાઓ આપતો હતો. તેણે એક હજાર સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળા મદ-ગરતા હાથીઓ, દ્વજઓ અને પતાકાઓ સહિત સુવર્ણરેષી દાનમાં આપ્યા હતા. વળી સુવર્ણ-લંકારથી શોભતી તથા રથ, ઘોડા અને હાથીઓ પર બેસાડેલી એક લાખ કન્યાઓને ધર, ખેતર અને ગાયો સહિત તેણે બ્રાહ્મણોને આપી હતી. એ રાજ્યે ઢેટલાએક મહાત્મા બ્રાહ્મણોને સુવર્ણની માળાવાળી, સુવર્ણની શિંગડીઓવાળી, રૂપાથી જડેલી ખરીઓવાળી તથા કાંસાનાં દોહવાનાં પાત્રો સાથેની સેંકડો ગાયો તેનાં વાહરડાંઓ

સાથે દાનમાં આપી હતી. એટલું જ નહિ પણ તેણે તેમને તે ગાયોનું રક્ષણ કરનારા હજારો અનુચરો પણ સાથે સાથે આપ્યા હતા. વળી તે રાજ્યે તે વિસ્તારવાળા યજ્ઞમાં દાસીઓ, દાસો, ગધેડાં, ઊંટો, બકરાં, ઘેટાં, અનેક જાતનાં રત્નો તથા જુદા જુદા અન્નના પર્વતો પણ બ્રાહ્મણોને દક્ષિણ તરીકે આપ્યા હતા. આધુનિક સમયમાં પણ જ્યો પુરાણોને બાણનારા છે, તેઓ એ રાજના સંબંધમાં આ એક ગાયોનું ગાન કરે છે. ૧-૧૦

અંગસ યજમાનસ સ્વર્ધર્માધિગતાઃ શુભાઃ ।

ગુણોત્તરાસ્તુ ક્રતવસ્તસ્પાસન્ સાર્વાકામિકાઃ ॥

અર્થાત્ 'યજ્ઞ કરનારા અંગરાજ પૌરવના સઘળા યજ્ઞો, સ્વર્ધર્મ પૂર્વક સિદ્ધ થઈ શુભ ફળ આપનારા, અધિક શુભવાળા તથા સર્વ મનોરથોને પૂર્ણ કરનારા હતા.' કે સંજયરાજ । ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં અને તારા પુત્રના કરતાં ઘણો અડિયાતો તથા અધિક પ્રભુશાળી તે પૌરવરાજ પણ બે મરી ગયો છે, તો તું તારા પુત્રનો શોક ન કર; કારણ કે હે ક્વિત્યના પુત્ર ! તારો પુત્ર તે પૌરવરાજના સરખો યજ્ઞ-આગ કરનારો કે કુશળ ન હતો. ૧૧, ૧૨

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન અભિમન્યુવધપર્વમાં 'સોળ રાજ્યોનાં જતાં' નામનો અધ્યાય ૫૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૮મો

શિબિરાબનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

શિવિમૌશીનરં ચાપિ મૃતં સૂંઝય શુશ્રુમ ।

ય દમાં પ્રથિર્વાં સર્વાં ચર્મવત્ પર્વવેદયત્ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યાં: હે સંજયરાજ ! હશીનરના પુત્ર શિબિરાજને પણ અમે મરણ પામેલો સાંભળી-એ છીએ. તેણે આખી પૃથ્વીને ચામડાની પેઢે પોતાની સત્તાથી આસપાસ વ્યાપ્ત કરી ઘેરી

લીધી હતી.^૧ એટલું જ નહિ, તેણે પર્વત, બેટ, સમુદ્ર અને વન સાથેની આખી પૃથ્વીને પોતાના રથના ઘોષથી ગજવી મૂકી હતી. તે શિબિરાજ પોતાના મુખ્ય મુખ્ય શત્રુઓનો સંહાર કરીને સંપૂર્ણ રીતે શત્રુજિત થયો હતો.^૨ તેણે સંપૂર્ણ દક્ષિણવાળા અનેક જાતના યજ્ઞો કર્યા હતા. તે વીર્યવાન તથા બુદ્ધિમાન હતો અને તેણે પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું.^૩ યુદ્ધમાં તે રાજા, રાજ્યા-ભિષેક પામેલા સર્વ રાજ્યોના મધ્યમાં ઘણો માનીતો થઈ પડ્યો હતો. વળી તેણે આ આખી પૃથ્વીનો વિજય કરી ઘણા અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા.^૪ એ યજ્ઞોમાં સર્વ મનુષ્યોને ખાવાપીવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી, તેથી તે યજ્ઞો અધિક ફળવાળા થયા હતા. જ્યારે તે દાન આપવા બેસતો, ત્યારે હજારો ને કરોડો સોના-મહોરો આપી દેતો. હાથી, ઘોડા, પશુઓ, ધાન્ય, મૃગો, ગાયો, બકરાં અને ઘેટાંઓ સહિત અનેક પ્રદેશની પવિત્ર પૃથ્વીનું પણ તે બ્રાહ્મણોને દાન કરતો. આરે ! વરસાદની જટલી ધારાઓ છે, આકાશમાં જટલા તારાઓ છે, ગંગા નદીમાં જટલી રેતી છે, મેરુ પર્વતના જટલા મોટા મોટા પથ્થરો છે અને મહાસાગરમાં જટલાં રત્નો તથા પ્રાણીઓ છે, તેટલી ગાયોનું દાન તે હશીનરપુત્ર શિબિએ પોતાના યજ્ઞમાં કર્યું હતું.^{૫-૭} તે રાજાની સમાનતાની ધૂંસરીને વહી શકે તેવો કોઈ પણ ઉત્તમ નર ભૂત, ભવિષ્ય કે વર્તમાન કાળમાં પ્રજાપતિને હજી સુધી સૃષ્ટિમાં મળ્યો નથી.^૮ તે રાજાના વિવિધ યજ્ઞો ઇચ્છિત વસ્તુ-ઓથી પરિપૂર્ણ હતા, એના યજ્ઞમંડપમાં પશુ-બંધનના સ્તંભો, આસનો, મંદિરો, આસપાસના કિલ્લાઓ અને તોરણો સુદ્ધાં કેવળ સુવર્ણમય હતાં. દેકેકેણે પવિત્ર અને સ્વાદિષ્ટ અન્નપાન રાખવામાં આવતાં હતાં. માત્ર દશ દશ હજારો જ

નહિ, પણ દશ દશ લાખ સુધીની સંખ્યાવાળા
બ્રાહ્મણો તેના યજ્ઞમંડપમાં બિરાજતા હતા અને
પ્રિય કથાઓ કહેતા હતા. અનેક જાતના ભક્ષ્ય
પદાર્થો સાથે દૂધ તથા દહીંના તે મોટા ધરા
ત્યાં ભરપૂર રહેતા હતા. અરે ! તે ધરાઓ છલકાઈ
જઈને ત્યાં મોટી મોટી નદીઓ વહેતી હતી, વળી
તેના યજ્ઞસ્થળમાં ધોળા અન્નના મોટા પર્વતો
ખડકવામાં આવતા હતા. ત્યાં સર્વ મનુષ્યોને
ઉચ્ચ સ્વરથી કહેવામાં આવતું હતું કે, 'હે
મનુષ્યો ! જોને જે ભાવે તે ખાઓ અને પીઓ.'
એ રાજાનાં પ્રણયકર્મથી ભગવાન શંકર તેના પર
પ્રસન્ન થયા હતા અને તેનાં દ્રવ્ય, શ્રદ્ધા, કીર્તિ
તથા ક્રિયાઓ સદા અક્ષય રહે તેવો તેમણે તે
રાજાને વર આપ્યો હતો. ઉપરાંત સર્વ જૂતોને
પ્રિય થઈ પડવાનો તથા આખરે સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો
વર પણ શંકરે તેને આપ્યો હતો.^{૬-૧૩} આટલા
બધા ઇષ્ટ વર મેળવ્યા છતાં શિબિરાજ સમય
થતાં સ્વર્ગે સિંધાવ્યો હતો. તો હે ચિંત્યના પુત્ર
સૂન્યરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વેરાગ્ય અને એશ્વર્યમાં
તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ધણે દરજ્જે
અડિયાતો તે શિબિરાજ પણ જ્યારે મરણ પામ્યો
છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કારણ
કે તારો પુત્ર તેના જવાં યજ્ઞ-યાગ કરનાર અથવા
અતિકુશળ ન હતો.^{૧૪}

હાત શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન અભિમન્યુવધપર્વમાં
'સોળ રાજાઓના જુતાનો' નામનો અધ્યાય ૫૮ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૯ મો

દશરથપુત્ર શ્રારામચંદ્રજનું અસ્તિત્વ

॥ નારદ ક્ષવાચ ॥

રામં દાશરથિં ચૈવ મૃતં સૃંજય શુશ્રુમ ।

યં પ્રજા અન્વહોદત પિતા પુત્રાન્નિવૌત્સાન્ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સૂન્યરાજ ! દશરથનંદન

રામચંદ્રને પણ અમે મરણ પામેલા સાંભળીએ

છીએ. પિતા જન્મ પોતાના ઔરસ (સગા) પુત્રોને
ચાહે, તેમ પ્રજા તેમને ચાહતી હતી.^૧ અમિત
તેજવાળા તે રામચંદ્રમાં અસંખ્ય ગુણો હતા.
પોતાના પિતાની આજ્ઞા થતાં તે ચૌદ વર્ષ સુધી
પોતાની સ્ત્રી સીતા સાથે અસ્ખલિત રીતે વનમાં
વસ્યા હતા. મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ અને લક્ષ્મણના
મોટાભાઈ તે રામચંદ્રે તપસ્વીઓનું રક્ષણ કરવા
માટે ચૌદ હજાર રાક્ષસોના જનસ્થાન નામના
વનમાં સંહાર કર્યો હતો.^{૨,૩} તે જ્યારે વનમાં
વસતા હતા, ત્યારે રાવણ નામના એક રાક્ષસે
લક્ષ્મણ સાથેના એ રામને મોહિત કરી નાખી
તેની સ્ત્રી વૈદેહી સીતાનું હરણ કર્યું હતું. પૂર્વે
શંકરે જન્મ અંધકાસુરનો નાશ કર્યો હતો, તેમ
ક્રોધાયમાન થઈ રણમાં તેમણે પોતાનો અપરાધ
કરનાર તથા શત્રુઓથી નહિ જિતાયેલ એ રાવણ-
નો નાશ કર્યો હતો. દેવો તથા અસુરો પણ એ
રાવણનો વધ કરી શક્યા ન હતા. બ્રાહ્મણોને તો
તે બરાબર કંટકરૂપ જ હતો; છતાં પણ મહાબાહુ
રામચંદ્રે એ રાવણનો રણમાં પરિવાર સહિત
નાશ કર્યો હતો. પ્રજાઓ પર અનુગ્રહ કરવાથી
દેવો પણ રામનું સારું સન્માન કરતા હતા;
એટલું જ નહિ, પણ તેમણે આખા જગતને
કીર્તિથી વ્યાપ્ત કરી દીધું હતું, તેથી મોટા મોટા
દેવર્ષિઓ પણ તેમની સેવા કરતા હતા. સર્વ
જૂતો પર દયા રાખનારા તે રામચંદ્રે અનેક પ્રકાર-
નું રાજ્ય સંપાદન કરી, ધર્મપૂર્વક પ્રજાઓનું
પાલન કરી, છેવટે અશ્વમેધ નામનો મહાન યજ્ઞ
કર્યો હતો. તેમાં સર્વ લોકોને ખાવાપીવાની પૂરી
છૂટ આપવામાં આવી હતી તથા દક્ષિણાયનના
સૂર્ય થતી વેળા સૂર્યને પ્રસન્ન કરવા માટે જે ત્રણ
વખત અર્ચન થાય છે, તે અર્ચન મધ્યેના ભરૂંથ્ય
નામનો યજ્ઞ પણ સાથે સાથે કરવામાં આવ્યો
હતો. વળી તેમણે યજ્ઞમાં અનેક પ્રકારનાં હવેાનું

દાન કરી ઇંદ્રને પ્રસન્ન કર્યો હતો. તેમણે બીજા અનેક જાતના યજ્ઞો પણ કર્યા હતા. તે રામ-રાજાએ ક્ષુધા અને તૃપ્તાનો જય કર્યો હતો અને પ્રજાઓના સર્વ રોગોનો નાશ કર્યો હતો. તે પોતે સર્વગુણસંપન્ન હતા અને પોતાના તેજથી સદા દેદીપ્યમાન દીસતા હતા. તે દશરથપુત્ર રામચંદ્ર ઋષિઓ, દેવો તથા મનુષ્યોમાં અથવા જગતનાં સર્વ જૂતોમાં ગુણુ આદિથી અધિક હોઈને શોભતા હતા. રાજા રામચંદ્ર જ્યારે રાજ્યનું પાલન કરતા હતા, ત્યારે ઋષિઓ, દેવો તથા મનુષ્યોનો પૃથ્વી પર સાથે જ વાસ હતો. તે સમયે પ્રાણીઓના પ્રાણુ કોઈ રોગ આદિના કારણથી જતા ન હતા. રાજ્યમાં કોઈ સ્થળે પણ અતિક્ષાસ અને નિઃશ્વાસ આદિ રોગો હતા જ નહિ. ત્યારે અગ્નિ આદિ તેજસ્વી પદાર્થો સદાકાળ પ્રજ્વલિત રહેતા હતા અને કોઈ સ્થળે પણ અનર્થો થતા ન હતા.^{૪-૧૪} ત્યારે સર્વ પ્રજાઓનાં આયુષ્યો લાંબાં હતાં અને યુવાન મનુષ્યનું મરણ થતું જ નહોતું. આરેય વેદોના નિત્ય અધ્યયનથી દેવતાઓ ત્યારે પૃથ્વી પર આવ-જા કર્યા કરતા હતા. સ્થળે સ્થળે દેવાન તથા પિતૃ અન્નનો પાક થતો હતો. તળાવ, કૂવા, બગીચા વગેરે પુણ્યકર્મનો તો પાર જ ન હતો; અને યજ્ઞ-યાગ પણ થતા હતા. વળી એ રામના રાજ્યમાં કોઈ પ્રદેશમાં હાંસ કે મચ્છરો બિંદુકુલ હતા જ નહિ, ત્યારે શિકારીઓના તથા સર્પોનો પણ અભાવ જ હતો.^{૧૪, ૧૬} ત્યારે કોઈ પ્રાણી જળમાં ડૂબી મરતું ન હતું, કોઈનું અકાળ મૃત્યુ થતું ન હતું અને અગ્નિ કોઈને બાળતો ન હતો. તે સમયના બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો કે શૂદ્રો અધર્મ તરફ રુચિવાળા ન હતા, લોભી ન હતા અથવા ખૂખ પણ ન હતા. તેઓ તો સદાચારી, યજ્ઞાદિ કર્મો કરનારા તથા બુદ્ધિમાન હતા. વળી જનસ્થાનમાં રાક્ષસોએ જ્યારે પિતૃપુત્રન તથા

દેવપૂજનનો નાશ કર્યો હતો, ત્યારે સમર્થ રામચંદ્રે તે રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો હતો અને પુનઃ પિતૃ-ઓને તથા દેવોને તેમની પૂજા અપાવી હતી. એમના રાજ્યકાળમાં પુરુષોને હજાર હજાર પુત્રો હતા. દરેકનું આયુષ્ય પણ એક એક હજાર વર્ષનું હતું.^{૧૭-૧૮} મોટાભાઈઓ નાનાભાઈઓનાં શ્રાદ્ધ કરતા ન હતા. (અર્થાત્ મોટાભાઈઓની પહેલાં નાનાભાઈઓનું મરણ થતું ન હતું.) રાજા રામચંદ્ર રંગે રથામ હતા, યુવાન હતા, લાલાશ પડતી આંખોવાળા હતા અને મહોન્મત્ત હાથી સરખા પરાક્રમી હતા.^{૨૦} તેમના બાહુઓ ઢીંચણુ સુધી લાંબા તથા સુંદર હતા. તેમની કાંધ સિંહ સમાન હતી અને પોતે મહાબળવાન હતા. તેમણે સર્વ જૂનોનાં મનને પ્રિય થઈ પડી અગિયાર હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કયું હતું. ત્યારે પ્રજાઓમાં 'રામ, રામ અને રામ' એ જ પ્રમાણે વાતો થઈ રહી હતી.^{૨૧, ૨૨} રામજ્યારે રાજ્યગાદી પર હતા, ત્યારે આયુ જગત સુંદર થઈ રહ્યું હતું. આઠ પ્રકારે પોતાનો રાજવશ સ્થાપી રામચંદ્ર આખરે આરેય પ્રકારની પ્રજાઓને સાથે લઈને સ્વર્ગ સિંધાન્થા હતા. હે ધિત્યના પુત્ર સ્તંભ્યરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્રતા કરતાં ધણે દરજ્જે અધિક અને અતિશય પુણ્યશાળી તે રામરાજા પણ જ્યારે મરી ગયા છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક ન કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેમના સમાન યજ્ઞયાગાદિ કરનારો અથવા અતિ કુરાજ ન હતો.^{૨૩-૨૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતમંત અભિમન્યુવધપર્વમાં 'સોળ રાજ્યોના રાજાઓ' નામનો અધ્યાય પદ્મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૦ મો

રાજા ભગીરથનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

ભગીરથં ચ રાજાનં મૃતં સુંઝય શુશ્રુમ ।

યેન ભાગીરથી ગંગા ચર્ચનં કાંચનૈશ્વિતા ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સુંઝયરાજ ! રાજા ભગીરથને પણ અમે મરણ પામેલા સાંભળ્યો છે. તેણે ભાગીરથી ગંગાનાં અને તીરોને યાજ્ઞિક સ્થંડિલોથી વ્યાપ્ત કરી દીધાં હતાં.^૧ વળી તેણે સર્વ રાજાઓ તથા રાજપુત્રોનું અતિક્રમણ કરીને સુવર્ણના અક્ષંકારોથી સુશોભિત એવી એકેક હાર ઠંન્યાઓનું બ્રાહ્મણોને એક હાર વાર દાન કર્યું હતું.^૨ તે ઠંન્યાદાન કરતી વેળા સર્વ ઠંન્યાઓને રથમાં બેસાડવામાં આવી હતી અને તે બધા રથોને ચાર ચાર ઘોડાઓ જોડ્યા હતા. એક એક રથની પાછળ સો સો હાથીઓ હતા અને તે બધા વળી સુવર્ણની માળાઓવાળા હતા.^૩ એ હાથીઓની પાછળ એકેક હાર ઘોડાઓ જતા હતા અને એકેક ઘોડાની પાછળ સો સો ગાયો જતી હતી. તે ગાયોની પાછળ ધણું ઘેટાં તથા બકરાં ચાલતાં હતાં.^૪ એ રાજા ગંગાતટે યજ્ઞોમાં જ્યારે બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દક્ષિણા આપવા બેસતો હતો, ત્યારે તે રથોએ એટલાં બધાં માણસો ભીમ રાતાં કે ગંગાનો કિનારો બધે તેમના ભારથી નેતરની છડીની પેઠે નમી જતો અને ગંગાનદી વળી પોતાના મૂળ સ્થળ પરથી ચાલી નીકળી તે રાજાના બોળામાં આવી બેસતી. (અર્થાત્ દક્ષિણાના ભારથી જ્યારે કિનારો નમી જતો, ત્યારે પ્રવાહનું પાણી છેક રાજાના બોળા સુધી આવી વહેતું).^૫ એ રીતે ગંગા જ્યારે રાજાના બોળામાં આવી બેઠી, ત્યારે તે ‘ઉર્વશી’ની સંજ્ઞાને પ્રથમ પામી અને તે જ કારણથી તે એ રાજાની પુત્રી તરીકે યર્થ પછી તે રાજાના પૂર્વજોનો

નરકમાંથી ઉદ્ધાર કરનારી તે પુત્રી તેના પુત્રપણને પામી અને જગતમાં તે જ દિવસથી તે ભાગીરથી નામે ઝાળખાવા લાગી.^૬ વળી તે દિવસથી માંડીને સૂર્ય સમાન તેજવાળા ગંધર્વો પ્રસન્ન થઈ પિતૃ, દેવ તથા મનુષ્યોના સાંભળતાં સુંદર વાણીથી આ પ્રમાણેની ગાથાઓ ગાવા લાગ્યા.^૭

ભગીરથં યજ્ઞમાનં દેશ્વાકું મૂરિદક્ષિણમ્ ।

ગંગા સમુદ્રદગા દેવી યત્રે પિતરમીશ્વસમ્ ॥ ૮ ॥

પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો કરનારા ઇશ્વાકુવંશના રાજા ભગીરથનો સમુદ્ર તરફ વહેતી ગંગા દેવીએ પોતાના પિતા તરીકે સ્વીકાર કર્યો.^૮

તસ્ય સેનૈઃ સુરમૈર્દેવૈર્યજ્ઞઃ સ્વલંકૃતઃ ।

સમ્યક્ પરિગૃહીતશ્ચ શાંતવિન્નો નિરામયઃ ॥ ૯ ॥

તે રાજાના સારી રીતે શણગારેલા, વિન્નોની શાંતિવાળા તથા નિર્દોષ એવા યજ્ઞને ઇંદ્ર આદિ દેવગણોએ રૂડી રીતે સ્વીકાર્યો હતો.^૯

યો યદ્દૃષ્ટેત વિમ્નો વૈ યત્ર યત્રાત્મનઃ પ્રિયમ્ ।

યમીરથસ્તદા પ્રીતસ્તત્ર તત્રાદદદ્રશી ॥ ૧૦ ॥

જે કોઈ બ્રાહ્મણ પોતાના મનને પ્રિય એવી જે વસ્તુની ઇચ્છા જે પ્રદેશમાં કરતો હતો, તે વસ્તુનું તે જિતેન્દ્રિય રાજા ભગીરથ પ્રસન્ન થઈ તે બ્રાહ્મણને તે જ પ્રદેશમાં દાન કરી દેતો હતો. જે કોઈ બ્રાહ્મણને જે કંઈ ધન આદિ પ્રિય હોય, તે તે રાજા તેને ન આપી શકે એવું હતું જ નહિ. આવા ભગીરથરાજા પણ બ્રાહ્મણોના પ્રસાદથી બ્રહ્મલોકમાં સિધાવી ગયો. કર્મયજ્ઞ તથા યોગયજ્ઞ જેમની પ્રાપ્તિના દ્વારરૂપ છે અને જે કિરણો દ્વારા દિશાઓને વ્યાપ્ત કરી પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળમાં ઉદય પામે છે, તે સૂર્યની તથા તેના અંતર્યામી દેવની જે કારણથી મરીચિપ આદિ ઋષિઓ ઉપાસના કરવા ઇચ્છે છે, તે જ કારણથી આ લોકમાં ઉદય પામેલા ભગીરથરાજાની પણ તે જ ઋષિઓ ઉપાસના કરવા ઇચ્છતા હતા; કારણ કે સૂર્ય તથા

ભગીરથરાજ બન્ને ત્રણેય જગતમાં એકસરખા જ પ્રકાશમાન છે, તેમ જ સૂર્યમંડળના અંતર્યામી દેવ તથા ભગીરથરાજ બન્ને ત્રણેય જગતના એક-સરખા જ ઈશ્વર-નિયંતા છે. (કહેવાનો ભાવ એ છે કે, સૂર્યના દર્શનથી પાપનો નાશ આદિ જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ ફળ આ ભગીરથરાજના દર્શનથી પણ થાય છે, તેમ જ સૂર્યમંડળના અંતર્યામી દેવનું ઉપાસન કરવાથી સત્ય સંકલ્પ આદિ જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ ફળ આ ભગીરથરાજનું ઉપાસન કરવાથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે—આવી માન્યતાથી મરીચિપ આદિ ઋષિઓને પણ આ ભગીરથરાજ દર્શન કરવા યોગ્ય તથા ઉપાસના કરવા યોગ્ય થયો હતો.)^{૧૦-૧૨}

હે સ્થિતના પુત્ર સુંજયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણું અધિયાતો અને ઘણું જ પુણ્ય-શાળી તે ભગીરથરાજ પણ જ્યારે મરી ગયો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક ન કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેના જોવા યજ્ઞયાગાદિ કરનારો અથવા અતિ કુશળ ન હતો.^{૧૩,૧૪}

ઈતિ શ્વમદાભારતમા દ્રોણપર્વાતર્ગત અલ્પિમનુવ્રજપર્વમા
'સોળ રાજ્યોના જ્ઞાતા' નામનો અધ્યાય ૧૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૧ મો દિલીપરાજનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

દિલીપં ચેદૈલવિલં મૃતં સંજય શુશ્રુમ ।

યસ્પ યજ્ઞશતેન્વાસન્ પ્રયુતાયુતસાં દ્વિજાઃ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સુંજયરાજ ! ઈલવિદ્યાનો પુત્ર દિલીપરાજ પણ મરણ પામ્યો છે, એમ આપણે સાંભળીએ છીએ. કર્મકાંડમાં તથા જ્ઞાન-કાંડમાં પરિપૂર્ણ થયેલા અને યજ્ઞયાગાદિ કરનારા દશ દશ લાખ નેટલા બ્રાહ્મણો તેના સંકેડે યજ્ઞો-માં પોતાના પુત્ર-પૌત્રો સહિત આવતા હતા.

આરંભેલા એ યજ્ઞમાં તે રાજ્યએ આખી ધનપૂર્ણ પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દીધી હતી.^{૧,૨} દિલીપરાજના યજ્ઞમાં શાસ્ત્રોક્ત સર્વ વિધિમાં કેવળ સુવર્ણનો જ હતો અને તેને ધર્મનું નિમિત્ત સમજી ઈંદ્ર સહિત દેવો પણ ત્યાં આવ્યા હતા.^૩ તેના યજ્ઞમાં પર્વત સમાન ઊંચા એવા એક હાર હાથીઓ આસપાસ ચાલતા હતા અને આખો યજ્ઞમંડપ તદ્દન સુવર્ણનો જ બાંધેલો હોવાથી પરમ દેદીપ્યમાન દેખાતો હતો.^૪ વળી તે સ્થળે છયે જતના રસોની મોટી મોટી નીકા વહેતી હતી અને ખાવાના પદાર્થોના મોટા ગંઝે ગોઠવ્યા હતા. હે રાજ ! તેના યજ્ઞમંડપમાં એક હાર વામના તથા કેવળ સુવર્ણના બનાવેલા પશુબંધનના સ્થંભો પણ ઘણા સ્થાપવામાં આવ્યા હતા. એ સ્થંભો પરની માંકડી તથા પરમાંકડી પણ સુવર્ણની જ હતી. છ હાર અપ્સરાઓ તેની પાસે સાત પ્રકારે નૃત્ય કર્યા કરતી હતી.^{૫,૬} ત્યાં વિશ્વાવસુ ગંધર્વ પોતે જ પ્રીતિપૂર્વક વીણુ વગાડતો હતો. સર્વ ભૂતો એ રાજ્યને સત્યશીલ માનતાં હતાં.^૭ વળી તેના યજ્ઞમાં સર્વ પ્રાણીઓ ગોળ, ભાત, પાપડ આદિ પદાર્થોનું ભક્ષણ કરીને મદોન્મત્ત થઈ જતાં હતાં અને રસ્તાઓમાં સૂઈ રહેતાં હતાં. વળી તે રાજના સંબંધમાં એક કહેવત તો એવી છે કે, બીજા રાજ્યો તેની સરસાઈ જ કરી શકે નહિ. એ રાજ જ્યારે પાણીમાં યુદ્ધ કરતો હતો, ત્યારે તેના રથનાં પેડાં પાણીમાં ડૂબી જતાં નહોતાં; એટલું જ નહિ પણ જે મનુષ્ય દંડ ધનુષ્યવાળા તથા યજ્ઞોમાં પુષ્કળ દક્ષિણા દેનારા એ સત્યવાદી દિલીપરાજનાં દર્શન કરતા હતા, તેઓ પણ સ્વર્ગલોકને જીતી લેતા હતા. દિલીપરાજનું બીજું નામ ખટ્વાંગ હતું. તેની રાજધાનીમાં આ પાંચ શબ્દો કદી નાશ પામતાજ નહોતા—વેદાધ્યયનનો ધોષ, ધનુષ્ય-

ની દોરીનો ઘોષ અને પીણું પીએ, ભોજન કરે તથા ખાઓનો ઘોષ.

હે સ્થિતના પુત્ર રાજ સંજય ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણું જ અધિક અને અતિશય પ્રભુ-વાન એવો તે દિલીપરાજ પણ એ ગરુડવંશ થયો છે, તો તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેના જોવો યજ્ઞયાગાદિ કરનારો અથવા અતિ કુશળ ન હતો. ૮-૧૨

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તરૂંત અભિમન્યુવધપર્વમાં 'સોળ રાજ્યોના વૃત્તાંતો' નામનો અધ્યાય ૬૧માં સમાસ

અધ્યાય દરમો

રાજ માંધાતાનું ચરિત્ર

॥ ત્રણ ઉવાચ ॥

માંધાતા ચેઘૌવનાથો મૃતઃ સંજય શ્રુત્વમ ।

દેવાસુરમનુષ્યાણાં ત્રૈલોક્યવિજયી નૃપઃ ॥ ૧ ॥

નારદ યોદ્ધા : હે સંજયરાજ ! યુવનાશ્વનો

પુત્ર માંધાતા પણ મરી ગયો છે, એમ આપણે સાંભળીએ છીએ. તે રાજ્યે દેવો, અસુરો અને મનુષ્યોનો જય કરી ત્રણે લોક પર વિજય મેળવ્યો હતો.^૧ અશ્વિનીકુમાર દેવોએ તે રાજને એના પિતાના પેટમાંથી બહાર કાઢ્યો હતો. એમ બન્યું કે, એક દિવસ રાજ યુવનાશ્વ મૃગયા રમવા ગયો. ફરતા ફરતા તે તસ્થો થયો. એ સમયે એના ઘોડાએ પણ યાદી ગયા હતા, રાજ્યે આસપાસ દૃષ્ટિ કરી પણ કોઈ સ્થળે પાણી જોવામાં આવ્યું નહિ. ત્યાં તેણે એક દિશામાં ધુમાડો નીકળતો જોયો. એટલે રાજ તેને અતુસરી તુરત તે સ્થળે જઈ પહોંચ્યો. જઈને એણે તો ત્યાં યજ્ઞ થઈ રહ્યો હતો. પછી તૃષાતુર રાજ્યે પાણી માટે શોધ કરી. એટલામાં દહીં છાંટેલા ધીતું પાત્ર એના હાથમાં આવી ગયું અને તેને પોતે પી ગયો. મંત્રના પ્રભાવવાળા તે દહીં મિશ્રિત ધીથી

યુવનાશ્વરાજના પેટમાં ગળું રહ્યો. આ વાતની વૈદ્યશ્રેષ્ઠ દેવ અશ્વિનીકુમારને જણ થઈ, એટલે તેમણે રાજનું પેટ ચીરી એક બાળકને બહાર કાઢ્યો. ત્યારે પિતાના ખોળામાં સૂતેલા અને દેવ સરખા તેજસ્વી તે બાળકને જોઈ ત્યાં આવેલા દેવો માંહોમાંહે કહેવા લાગ્યા કે, 'આ બાળક કોને ધાવશે ?'^{૨-૫} હવે ઇંદ્રની તે આંગળીમાંથી તરત જ દૂધ અને ધી ઉત્પન્ન થયાં. ઇંદ્રે આ બાળક 'મા ઘાસતિ-મને ધાવશે' એમ કહી તેના પર દયા કરી હતી, તેથી તે બાળકનું 'માંધાતા' એવું અદ્ભુત નામ પાડવામાં આવ્યું. તે પછી એ મહાત્મા યુવનાશ્વ પુત્રના મુખમાં ઇંદ્રનો હાથ, દૂધ તથા ધીની ધારા ઝરવા લાગ્યો, તેથી તે બાળક ઇંદ્રનો હાથ ધાવતાં એક દિવસમાં જ મોટો થઈ ગયો.^{૬-૭} બાર દિવસમાં તો તે બાર વરસ જેવો થઈ ગયો. પછી વીર્યવાન માંધાતાએ એક જ દિવસમાં આખી પૃથ્વીને જીતી લીધી.^૮ તે પોતે ધર્માત્મા, ધૃતિમાન, વીર, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો અને જિતેન્દ્રિય થયો. એક મનુષ્ય તરીકે અવતરેલા માંધાતાએ જનમેજયને, સુનન્વાને, મથને, પુરને, બૃહદ્રથને, અસિતને તથા નૃગને જીતી લીધા હતા. જે સ્થળેથી સૂર્ય ઉદય પામે છે તથા જે સ્થળે તે અસ્ત પામે છે, તે સ્થળ સુધીની બધી ભૂમિ યુવનાશ્વના પુત્ર રાજ માંધાતાની કહેવાતી. તેણે સો અશ્વમેધ તથા સો રાજસૂય યજ્ઞો કર્યા હતા.^{૯-૧૨} હે પૃથ્વીપતિ ! તેની દક્ષિણામાં તેણે બ્રાહ્મણોને પદ્મરાગમણિની તથા સુવર્ણની ખાણોથી ભરેલા મત્સ્યદેશનું દાન કરી દીધું હતું. તે દેશનો સો યોજન સુધી તો વિસ્તાર હતો અને તેમાં એક યોજન ઊંચા પર્વતો હતા.^{૧૩} વળી તેણે બ્રાહ્મણોને અનેક પ્રકારના સ્વાદિષ્ટ ભૂધ્ય તથા ભોજ્ય અન્નના પર્વતો પણ દાનમાં આપ્યા હતા. તે બ્રાહ્મણોને

આપતાં બાટી રહેલા એ અન્નફટા ખાનારાં માણસો ખૂટતાં પણ પોતે જરાય ખૂટતા નહોતા. એ રાજના યજ્ઞોમાં ભક્ષ્ય, અન્ન તથા પાનના મોટા મોટા ઢગો અને ભોજ્ય આદિ અન્નના પર્વતો શોભી રહ્યા હતા. તેમાં ધીના મોટા ધરાઓ ભર્યા હતા. દાળનો આસપાસ ગારો થઈ જતો હતો. વળી દહીંરૂપી ફીણવાળી, ગોળરૂપી જળવાળી અને મધ-દૂધને વહેનારી સુંદર નદીઓ તે પર્વતોને વીંટાઈ વળી હતી. એ રાજના યજ્ઞોમાં દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, યક્ષો, ગંધર્વો, સર્પો, પક્ષીઓ અને વેદવેદાંગના પારને પામેલા બ્રાહ્મણ તથા ઋષિઓ આવ્યા હતા. તેઓમાંથી ઘેઈ પણ અવિદ્વાન તો હતા જ નહિ. રાજ માંધાતા સમુદ્ર સુધીની ધનપૂર્ણ પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને અર્પણ કરી દઈને મરણ પામ્યો હતો. રાજ માંધાતા પોતાના યશથી દશે દિશાઓને વ્યાપ્ત કરી દઈને આખરે પ્રહુચનાનોના દિવ્ય લોકોમાં ગયો હતો. હે ચિત્તના પુત્ર સંજયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય-માં તારાથી તથા તારા પુત્રથી ઘણો જ આગળ વધેલો તે રાજ પણ જ્યારે કાલધર્મને પામ્યો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેના જોવા યજ્ઞયાગ કરનાર અથવા અતિ કુશળ ન હતો.

૧૪-૨૦

હિત શ્લોકમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતમાં અભિમન્યુવધપર્વમાં
'સોળ રાજોનાં પુત્રાંતો' નામનેા અધ્યાય ૧૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૩ મો

યયાતિરાજનું ચરિત્ર

॥ નારદ उवाच ॥

ययाति नानुपं चैव मृतं मृजय शुभ्रम् ।

राजसूयशतैरिष्ट्वा सोऽश्वमेधशतेन च ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા : હે સંજયરાજ ! નહુપના પુત્ર યયાતિરાજને પણ આપણે મરણ પામેલો સાંભળી-એ છીએ. તે રાજએ સો રાજસૂય યજ્ઞો, સો અશ્વ-

મેધ યજ્ઞો, એક હજાર પુંડરીક યજ્ઞો, સો વાજપેય યજ્ઞો, એક હજાર અતિરાત્ર યજ્ઞો તથા ચાતુર્માસ્ય અને અશ્વિષ્ઠોમ આદિ અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા. તેમાં તેણે પુષ્કળ દક્ષિણા આપી હતી.^{૧, ૨} તેણે પૃથ્વીમાં બ્રાહ્મણોનો દ્રેષ કરનારા રહેઠેલાનું જે કંઈ ધન હતું તે બધું લૂંટી લઈ બ્રાહ્મણોને સ્વાધીન કર્યું હતું.^૩ એ યયાતિરાજ જ્યારે યજ્ઞોનો આરંભ કરતો, ત્યારે નદીઓમાં પવિત્ર સરસ્વતી નદી, સમુદ્રો તથા પર્વતો સહિત બીજી નદીઓ તે નહુપના પુત્રને માટે ધી તથા દૂધ દૂડી આપતી હતી. જ્યારે દેવો અને અસુરો વચ્ચે યુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, ત્યારે તેણે દેવોને સહાય કરી હતી. તે યુદ્ધમાં જીત મેળવી-ને તેણે પૃથ્વીના ચાર વિભાગ કરી તે હોતા, અર્ધથું આદિ ચાર ઋત્વિજ્ઞોને વહેંચી આપી હતી. એ રીતે તેણે અનેક યજ્ઞો કરી, શુક્રાચાર્ય-ની પુત્રી દેવયાનીમાં તથા શર્મિષ્ઠામાં ધર્મપૂર્વક ઉત્તમ પ્રજા ઉત્પન્ન કરી હતી અને પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ સર્વ દેવોના વનમાં બીજાં ઇંદ્રની પેઠે વિહાર કર્યો હતો.^{૪-૭} સર્વ વેદોને બાળુનારો તે રાજ જ્યારે વિષયોનો ઉપભોગ કરવા છતાં પણ શાંતિ ન પામ્યો, ત્યારે તે આ ગાથા ગાઈને પત્ની સાથે વનમાં આદ્યો ગયો હતો.

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पञ्चवः स्त्रियः ।

नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शर्म व्रजेत् ॥

આખી પૃથ્વીમાં જે કંઈ ડાંગર, જવ, સુવર્ણ, પશુઓ અને સ્ત્રીઓ છે, તે બધાંનો એક જ પુરુષ એ કદાચ ઉપભોગ કરે, તોપણ તે વસ્તુઓથી તેને સંતોષ વળતો નથી. આમ વિચારીને દરેક વિષયોનો ત્યાગ કરી શાંતિ મેળવવી જોઈએ. એ પ્રમાણે વિષયોનો ત્યાગ કરી, શાંતિનો સ્વીકાર કરી અને પોતાના પુરુષને રાજ્યગાદી પર બેસાડી એ યયાતિરાજ વનમાં આદ્યો ગયો

હતા. ૮-૧૦ શ્વિત્યના પુત્ર સુંજયરાજ । ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્રના કરતાં ઘણો જ વૃદ્ધિ પામેલો એ યયાતિરાજ પણ જો મરણ પામ્યો છે, તો તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેના જોવા યજ્ઞયાગાદિ કરનારો અથવા અતિ નિપુણ ન હોતો. ૧૧

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વનાં ત્રીજાં અભિમન્યુ-
વધપર્વમાં 'સોળ રાજ્યોનાં પુત્રો'નાં
નામનો અધ્યાય ૧૩મો સમાપ્ત

અધ્યાય દશમો

રાજા અંબરીષનું ચરિત્ર

॥ નારદ જગત્ ॥

નામાર્ગમંચરીપં ચ મૃતં મૃંજય શુશ્રુમ ।

યઃ સહસ્રં સહસ્રાણાં રાજાં ચૈકસ્ત્વયોષયત્ ॥૧॥

નારદ બોલ્યા : કે સુંજયરાજ । નાભાગનો પુત્ર અંબરીષરાજ પણ મરણ પામ્યો છે એમ આપણે સાંભળીએ છીએ. તે રાજા પોતે એકલો જ એક લાખ રાજ્યો જોડે યુદ્ધ કરતો હતો. ૧ યુદ્ધમાં એ રાજાને પરાજય આપવા માટે યોનાન્તુથી શત્રુઓ તેની ઉપર ચઢી આવ્યા હતા. તે બધા શત્રુઓ અસ્ત્રોને બળુનારા, મહાભયંકર તથા અનેક બાણો છોડીને અમંગળ લાલ્હી મોકલતા હતા. ૨ પણ અંબરીષરાજએ શારીરિક બળ, ચતુરાર્થ તથા યુદ્ધશિક્ષણ સાથેના અસંખ્યબળથી તેમનાં અસ્ત્રોના, છત્રોના, આયુધોના, રથોના તથા લાલાઓના હુકડા કરી નાખ્યા અને પોતે જરા પણ ન ધનર્તા તેમની સામે યુદ્ધ કરતો રહ્યો. ૩ ત્યારે તે શત્રુઓ કવચો ઉતારી જીવવાની ઇચ્છાથી એ રાજાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા અને 'અમે તમારે શરણે છીએ' એમ બોલીને તે રાજાને શરણે આવ્યા હતા. ૪ હે નિર્દોષ રાજા ! પોતાને શરણે આવેલા તે શત્રુઓને વશ કરી તથા આખી

પૃથ્વીને જીતી લઈને તેણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે સેંકડો યજ્ઞો કર્યા હતા. ૫ તેના યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણ-વશને સારું સન્માન આપવામાં આવ્યું હતું. તેઓ અને બીજા માણસો ત્યાં સદૈવ સર્વં જાતના રસથી ભરેલાં ભોજનો કરતા હતા તથા પરમ તૃપ્તિ પામતા હતા. ૬ તે યજ્ઞોમાં બ્રાહ્મણો લાહુ, પૂરીઓ, માલપૂડા, સ્વાદિષ્ટ પૂરણભરેલી પૂરણપુરીઓ, દહીંની મલાઈ, મોટી મોટી દ્રાક્ષા, ઉત્તમ પકવાનો, જાતજાતની દાળો, તરેહતરેહનાં પીણાંઓ, પુડલાઓ, ગોળમિશ્ર માત, પીવાના પદાર્થો, ડામળ અને સુગંધીદાર મિશ્રાન, ઘી, મધ, દૂધ, પાણી, રસભયું દહીં તથા સ્વાદિષ્ટ ફળ અને મૂળ વગેરેનું ભોજન કરતા હતા. ૭-૮ વળી બીજા હજારો મનુષ્યો યજ્ઞમાં પોતાને સુખ યાચ એવા હેતુથી ઇચ્છાનુસાર માદક પદાર્થોને પીતા હતા અને ગીત-વાદિત્ર આદિથી અંબરીષરાજની સ્તુતિયુક્ત એવી ગાથાઓ ગાતા હતા. તેઓ વળી મહાન્મત્ત થઈને હર્ષપૂર્વક નૃત્ય કરતા હતા. ૧૦, ૧૧ તે યજ્ઞોમાં અંબરીષરાજએ દશ લાખ યજ્ઞો કરનારા એક લાખ ખંડિયા રાજ્યોને પણ દક્ષિણમાં આપી દીધા હતા. તે બધા રાજ્યો સુચર્ણનાં કવચોને ધારણ કરનારા, શ્વેત-છત્રથી શોભાચમાન, સુન્દરના રથમાં બેઠેલા તથા પાછળ ચાલનારા પરિવારોવાળા હતા. એ રાજા એ જ્યારે મોટા વિશાળ યજ્ઞ કર્યો, ત્યારે તેણે દંડ તથા ડોશ (ખતના)ના સંસુદાયવાળા રાજ્યાભિષેક પામેલા સેંકડો રાજ્યો તથા રાજપુત્રોને બ્રાહ્મણોને દક્ષિણમાં આપી દીધા હતા. તે વેળા પ્રસન્ન થયેલા મહર્ષિઓએ આ પ્રમાણે અનુમોદન આપતાં કહ્યું હતું કે :-

નૈવં પૂર્વે જનાશ્વકુર્ન કરિષ્યંતિ વાપરે ।

યદંચરીપો નૃપતિઃ કરોત્યમિતદક્ષિણઃ ॥

અમાપ દક્ષિણ આપનાર અંબરીષરાજ જ

આ કર્મ કરી રહ્યો છે, તેવું પૂર્વકાળમાં થઈ ગયેલા કોઈ મનુષ્યોએ કયું નથી, તેમ હવે ભવિષ્યકાળમાં બીજા કોઈ કરશે પણ નહિ.^{૧૨-૧૬} હે સ્થિત્યપુત્ર સૂંઝયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં અતિશ્રેષ્ઠ અને ઘણો પુણ્યશાળી તે અંબરીષરાજ પણ જ્યારે મરણ પામ્યો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક મા કર, કારણ કે તારો પુત્ર તેના જેવો યજ્ઞયાગાદિ કરનાર અથવા અતિ ચતુર નહોતો.^{૧૭}

હિત શ્રીમદ્દાશારતમા દ્રોણપર્વાતર્ગત અભિમન્યુ
વધપર્વમા 'સોળ રાત્રોએ ના જતાતો'
નામનો અધ્યાય ૬૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૫ મો

શશાન્ગિંદુરાજનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

શશાન્ગિંદુ ચ રાજાનં મૃતં સૂંઝય શુશ્રુમ ।

ईजे स विविधैर्यज्ञैः श्रीमानसत्यपराक्रमः ॥ १ ॥

નારદ બ્રોહ્મા • હે સૂંઝયરાજ ! આપણે સાંભળીએ છીએ કે, શશાન્ગિંદુરાજ પણ મરણ પામ્યો છે. એ સત્યપરાક્રમી શ્રીમાન શશાન્ગિંદુ રાજાએ અનેક જાતના યજ્ઞો કર્યા હતા.^૧ એ મહાત્માને એક લાખ સ્ત્રીઓ હતી અને એ એકેક સ્ત્રીને એકેક હાતર પુત્રો થયા હતા.^૨ તે બંના કુમારો પરાક્રમી, એક લાખ લાખ યજ્ઞો કરનારા અને વેદના પારને પામેલા હતા.^૩ વળી તેઓ સુવર્ણનાં કવચને ધારણ કરનારા હતા, મોટાં મોટાં ધનુષ્યવાળા હતા અને બધા અશ્વ મેવ યજ્ઞને કરી ચૂક્યા હતા.^૪ તેમના પિતા રાજેન્દ્ર શશાન્ગિંદુએ તેમને બધાને બ્રાહ્મણોને દાન માં આપી દીધા હતા. એ એક એક કુમાર ની પાછળ દાનમાં દીધેલા સો સો રથો અને હાથીઓ ચાલતા હતા.^૫ વળી એ એકેક રાજ પુત્રની પાછળ સુવર્ણના અલંકારોથી શણગારેલી

સો સો ઠંઠાઓ ચાલતી હતી અને તે ઠંઠાઓની પાછળ સો સો હાથીઓ ચાલતા હતા.^૬ વળી તે એકેક હાથીની પાછળ સો સો રથો જતા હતા. એકેક રથની પાછળ સુવર્ણની માળાવાળા બળવાન ઘોડાઓ હતા અને એકેક ઘોડાની પાછળ એકેક હાતર ગાયો જતી હતી. એ એકેક ગાયની પાછળ પચાસ પચાસ ઘેટાંઓ ચાલતાં હતાં.^૭ આમ મહાભાગ રાજ શશાન્ગિંદુએ અશ્વમેધ મહાયજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોને આટલું બધું ધન આપી દીધું હતું, છતાં તેને મન તે અપૂર્ણ જ હતું.^૮ એ મહાન અશ્વમેધ યજ્ઞમાં જટલા વૃક્ષના બનાવેલા યજ્ઞસ્તંભો હતા, તેટલા જ વળી સુવર્ણના યજ્ઞસ્તંભો પણ હતા.^૯ એના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં એક કોશ સુધીની ઊંચાઈવાળા ભય અત્રપાનના મોટા પર્વતો જંગલ ઘણા ઢગો હતા, પણ છેવટે યજ્ઞની સમાપ્તિમાં તેઓમાંના માત્ર તેર ઢગો જ બાકી રહ્યા હતા.^{૧૦} સતુદ્ધ અને પુદ્ધ મનુષ્યોથી ભરેલી, શાંત થયેલાં વિદ્વોનાળી તથા રાગચાળા વિનાની આ સઘળી પૃથ્વીને લાંબા કાળ સુધી ઉપભોગ કરીને એ શશાન્ગિંદુરાજ આખરે સ્વર્ગે ગયો.^{૧૧} હે સ્થિત્યપુત્ર સૂંઝયરાજ ! ધર્મ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણો જ અધિક અને અતિશય પુણ્યવાન તે રાજ પણ જ્યારે મરણ પામી ગયો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કેમ કે તારો પુત્ર તેના જેવો યજ્ઞયાગાદિ કરનારો કે અતિ ચતુર નહોતો.^{૧૨}

હિત શ્રીમદ્દાશારતમા દ્રોણપર્વાતર્ગત અભિમન્યુ
વધપર્વમા 'સોળ રાત્રોએ ના જતાતો'
નામનો અધ્યાય ૬૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૬મો

ગયરાજનું અસ્તિ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

ગયં ચામૂર્તારસં મૃતં સંજય શુશ્રુમ ।

યો વૈ વર્ષશતં રાજા હૃતશિશાસનોઽમવત્ ॥ ૧ ॥

નારદ બ્રાહ્મણ : હે સંજયરાજા ! અમૃત-
રસસતો પુત્ર ગયરાજ પણ મરી ગયો છે એમ
આપણે સાંભળીએ છીએ. તે રાજા એક સો વર્ષ
સુધી હોમ કરતાં બાકી રહેલા અનૃતું જ ભોજન
કરતો હતો.^૧ અગ્નિદેવે તેને વરદાન આપ્યું,
એટલે એ ગયે માયુ^૨ કે તપથી, બ્રહ્મચર્યથી,
વ્રતથી, નિયમથી તથા શુરૂપાથી હું વેદો બાણ-
વાની ઇચ્છા કરું છું. બીજાઓની હિંસા કર્યા
વિના કેવળ સ્વયમંધીજ હું અસ્ય ધન ઇચ્છું
છું.^{૩,૪} બ્રાહ્મણોને દાન આપવાની મને નિત્ય
શ્રદ્ધા રહે અને પરપુરુષનો સંગ નહિ કરનારી
મારી સજાતીય સ્ત્રીઓમાં મારે ત્યાં પુત્રજન્મ થાય.^૫
મને અન્નદાન કરવામાં અસ્ય શ્રદ્ધા રહે, મારું
મન હમેશાં ધર્મમાં જ રમે. વળી હે અગ્નિદેવ !
હું ધર્મકાર્યોમાં નિત્ય નિર્વિઘ્ન રહું.^૬ ‘બહુ સારું,
એ પ્રભાણે બધું થશે’ એમ કહીને અગ્નિ ત્યાંજ
અંતર્ધાન યઈ ગયો. ગયરાજએ વરદાનના પ્રભાવ-
થી તે બધું પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને તેણે અસ્ય પૂર્વક
શત્રુઓને પણ જીત્યા હતા.^{૭,૮} તે ગયરાજએ
તે તે સમયને અનુસરતા દર્શયજ્ઞો, પૌર્ણમાસ
યજ્ઞો, આશ્વિયજ્ઞો, ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞો તથા બીજા
પણ અનેક જાતના સંપૂર્ણ દાન-દક્ષિણાવાળા
યજ્ઞો શ્રદ્ધાપૂર્વક સો વર્ષ સુધી કર્યા હતા. વળી
સો વર્ષ સુધી તેણે નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં જાડીને
અઽ લાખ સાઠ હજાર ગાયેતું,^૯ દશ હજાર ઘેઠા-
તું તથા એક લાખ સોનામહેરોતું દાન કર્યું
હતું.^{૧૦} તેણે દરેક નક્ષત્રમાં તે નક્ષત્રમાં અપાતી
દક્ષિણાઓ પણ આપી હતી અને ચંદ્ર તથા

અગ્નિની પેટે જાતજાતના યજ્ઞો કર્યા હતા.^{૧૦} તે
રાજાએ અશ્વમેધ મહાયજ્ઞમાં મણિમય રેતવાળી
સુવર્ણની પૃથ્વી બનાવીને બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી
દીધી હતી.^{૧૧} તેના યજ્ઞમંડપમાં પશુઓને ખાંધ-
વાના રત્નો સંપૂર્ણ સુવર્ણના હતા. તે બધા
રત્નથી જડેલા હોઈને સર્વ જૂતોનાં મનને હરણ
કરનારા હતા. યજ્ઞસમયે ગયરાજએ પ્રસન્ન થયેલા
બ્રાહ્મણોને તથા સર્વ જૂતોને સર્વ મનોરથોની
સમૃદ્ધિ કરનારું અન્ન આપ્યું હતું.^{૧૨,૧૩} એટલું જ
નહિ, પણ તે રાજાએ પોતાની યજ્ઞસંપત્તિથી
સમુદ્ર, વન, બેરો, નદીઓ, નદી, જંગલો, નગરો,
જુદાં જુદાં રાજ્યો, સ્વર્ગ તથા આકાશમાં જ જ
અનેક જાતના પ્રાણીસમુદાયો વસતા હતા, તે
બધાને તૃપ્ત કર્યા હતા. તેથી તેઓ કહી રહ્યાં હતાં
કે, ‘ગયરાજના યજ્ઞ સરખો બીજે એક યજ્ઞ થયો
નથી.’^{૧૪,૧૫} એ રાજાના યજ્ઞમંડપની વેદિકા
છત્રીસ ચોજન લાંબી હતી અને ત્રીસ ચોજન
પહોળી હતી. તે વેદિકા પૂર્વમાં તથા પશ્ચિમમાં
ઝાવીસ ચોજન લાંબી હતી. અને કેવળ સુવર્ણની જ
બનાવેલી હતી.^{૧૬} યજ્ઞમાન ગયરાજની એ વેદિકા
મોટી, હીરા તથા મણિઓથી જડેલી હતી. મે
રાજાએ બ્રાહ્મણોને વસ્ત્રો, અન્નકારો તથા બીજા
કેટલીક ઝોંતારી દક્ષિણાઓ આપી હતી. આગે
તે સમયે દાતા હતો. યજ્ઞમાં એણે મોટા મોટા
અન્નના પર્વતો જમાડી દીધા હતા. આમ છતાં
ભોજનની સમાપ્તિ થતાં ત્યાં અન્નના પચીસ
પર્વતો બાકી રહ્યા હતા.^{૧૭,૧૮} એનો અશ્વમેધ
યજ્ઞ થયો, ત્યારે ત્યાં ઘુત આદિ પદાર્થોને વહેતી
અનેક રસોની નદીઓ ચાલી રહી હતી અને
વસ્ત્રો, અન્નકારો તથા ચંદનના જુદાં જુદાં પ્રકાર-
ના મોટા ઢગો કરવામાં આવ્યા હતા. જેના
પ્રભાવથી ગયરાજ ત્રણેય લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયો, તે
અસ્ય સુખ આપનાર વટવૃક્ષ અને પવિત્ર બ્રહ્મ-

સરોવર છે. હે ચિત્યપુત્ર સુંઝયરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્રના કરતાં અતિશય ઉત્તમ અને અતિશય પુણ્યશાળી તે ગયરાજ પણ ન્યારે મરણ પામ્યો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક મા કર; કેમ કે તારો પુત્ર તેના જોડે યજ્ઞયાગાદિ કરનાર અથવા અતિ કુશળ નહોતો. ૧૯-૨૧

હતિ શ્રીમદાભારતમાં દ્રોણપર્વ-તર્જન અભિમન્યુવધપર્વમાં 'સોળ રાજ્યોનાં જનતાં' નામનો અધ્યાય ૬૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૭મો

૨'તિદેવનું ચરિત્ર

॥ નારદ હવાચ ॥

સાંકૃતિ રંતિદેવં ચ મૃતં સુંજય હૃથુમ ।

યસ્ય દ્વિશતસાહસ્રા આતન્નદ્વા મહામનઃ ॥ ૧ ॥

નારદ બોધ્યા : સંકૃતિપુત્ર રંતિદેવને પણ આપણે મરણ પામેલા સાંભળીએ છીએ. તે મહાત્માને ત્યાં બે લાખ જેટલા તો રસોધયાજ હતા. ૧ તે રસોધયાઓ રાજાને ઘેર પરાણા તરીકે આવેલા બ્રાહ્મણ અતિથિઓને રાત્રિદિવસ પકન-અપકન અમૃત સરખું ઉત્તમ ભોજન પીરસતા હતા. ૨ એ રાજા ન્યાયપૂર્વક ધનોપાજન કરી બ્રાહ્મણોને દાન કરી દેતો હતો અને પોતે વેદાધ્યયન કરી શત્રુઓને વશ કરતો હતો. ૩ પ્રશંસાપાત્ર વ્રતવાળા તથા વિધિપુરઃસર યજ્ઞો કરનારા તે રાજાની પાસે પશુઓ યજ્ઞમાં બલિદાન માટે તત્પર થઈ સ્વર્ગ મેળવના માટે પોતાની મેળે આવી પ્રાર્થના કરતાં હતાં. ૪ એ રાજાના રસોડામાં તથા અગ્નિહોત્ર-શાળામાં પશુઓનાં જેટલાં બધાં બલિદાન અપાતાં હતાં કે, તેમનાં આમડાંના મોટા ઢગમાંથી લોહીની નદી વહેતી હતી અને તેજ કારણથી એ નદીનું અર્બુદવતી નામ રાખવામાં આવ્યું હતું. ૫ તે રાજા બ્રાહ્મણોને હમેશાં ચળકતી સોનામહોરો આપતો હતો અને તેમને કહેતો હતો કે, 'હે

બ્રાહ્મણો ! આવો, આવો, હું તમને સોનામહોરો આપું.' ૧ આમ 'આ તમને, આ તમને' એમ કહીને તે હજારો સોનામહોરો આપ્યાજ કરતો અને વળી થોડી વાર વિશ્રાંતિ લઈ પુનઃ સોનામહોરોનુંજ દાન કર્યા કરતો. ૨ હજારો ને કરોડો સોનામહોરો આપીને પણ તે રાજા કહેતો કે, 'આજ તો મેં ધણું બ્રાહ્મણ દાન કર્યું છે.' તે રાજા એક દિવસમાંજ જેટલું દાન કરતો તેટલું દાન બીજે કયો પુરુષ આખી જિંદગીમાં પણ કરી શકશે ? ૩ દાન આપતાં આપતાં એ રાજા કહેતો કે, 'બ્રાહ્મણના હાથ સાથે વિયોગ થતાં મને નિત્યકાળનું મહાન દુઃખ થયે, એમાં સંદેહ નથી.' ૪ એ રાજા પખવાડિયે પખવાડિયે સો ગાયોની પાછળ ચાલનારા એક હજાર સુવર્ણ-બૃષ્ટિ બળદોને તથા સાડાઆઠસો તોલા સુવર્ણ જેટલા ધનને એ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દેતો હતો. આનું દાન તેણે સો વર્ષ સુધી કર્યું હતું. ઉપરાંત ઋષિઓને તેણે અગ્નિહોત્રનાં સાધનો, યજ્ઞોનાં સાધનો, કંમલો, ધડાઓ, યાળીઓ, તપેલીઓ, શય્યાઓ, આસનો, રથ આદિ વાહનો, મોટી મોટી હવેલીઓ, ધરો, જાતજાતનાં વૃક્ષો, અન્ન અને એવાં બીજાં અનેક જાતનાં ધન દાનમાં આપ્યાં હતાં. બુદ્ધિમાન રંતિદેવના રાજ્યમાં સર્વ પદાર્થો લગભગ સુવર્ણનાજ હતા. મનુષ્યોનું ઉત્કલ્પન કરનારી રંતિદેવની આવી અઢળક સમૃદ્ધિ જોઈને પુરાણ બ્રહ્માનારા મનુષ્યો આ એક ગાથા ગાતા હતા :

નૈવાદ્યં દૃષ્ટ્વૃકુરેસદન્તેષ્વપિ ।

યનં ચ પૂર્યમાણં નઃ કિંપુનર્મનુજેષ્વપિ ॥

અર્થાત : કુરેના ધરમાં પણ અમે આનું ભરચક ધન પૂર્વે કદી જોયું નથી, તો બિચારા મનુષ્યોની તો વાતજ શી ? ૧-૨ ૧ ૫૨૫, આ રાજાના રાજ્યકાળમાં આખી પૃથ્વી સુવર્ણનાં ધરોડપ

સારવાળી થઈ ગઈ છે.' એમ કહીને લોકો તે સમયે આશ્ચર્ય પામતા હતા. સંકૃતિપુત્ર રતિ-દેવને ત્યાં જ રાત્રે અતિથિ આવી વસતો, તે રાત્રે એકવીસ હજાર બળદોનું બંધિદાન અપાતું હતું. ઝળઝળતાં મણિખંડિત કુંડળોને ધારણ કરનારા રસોદય એ રાજના મહેલમાં સાદ પાડી કહેતા હતા કે, 'હે અતિથિઓ! ભોળાન પુરુષ છે, માટે ખૂબ ખાઓ. બાકી આજકાલ પ્રથમના જવું માંસ તો નથી.' રાજ રતિદેવ પાસે જ સુવર્ણના પદાર્થો હતા, તે બધા તેણે તે સમયે પોતે આરભેલા યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોને દાન તરીકે આપી દીધા હતા. તે રાજએ આપેલાં હવ્યોને દેવતાઓ પ્રત્યક્ષ આવીને લઈ જતા હતા. ૧૧-૧૮ વળી પિતૃઓ પણ પોતાનાં હવ્યાનોને પ્રત્યક્ષ આવી લઈ જતા હતા અને યોગ્ય સમયે આવેલા સારા બ્રાહ્મણો પણ એ રાજ પાસેથી પોતાના સર્વ અભિલાષોને પામતા હતા. હે સ્થિતપુત્ર સ્વર્ગચરા! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં તારા કરતાં તારા પુત્ર કરતાં ઘણે જ અડિયાતો અને અતિશય પુણ્યશાળી એવો તે રાજ રતિદેવ પણ એ મૃત્યુવશ થયો છે, તો તુ તારા પુત્રનો શોક મા કર; કેમ કે તારો પુત્ર તેના જેવા યજ્ઞચાતુર કરનાર અથવા અતિશય ચતુર નહોતો. ૨૦, ૨૧

હતે શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-ત્રીતમ અભિમન્યુવધપર્વમાં
'સોળ રાજઓના પુત્રાતો' નામનો અધ્યાય ૬૭માં સમાયે

અધ્યાય ૬૮મો

ભરતરાજનું ચરિત્ર

॥ નારદ ઉવાચ ॥

દૌર્બ્યંતિ મરતં જાપિ મૃતં મુંજય શુશ્રુમ ।
કર્માર્ણસુરુપાણ્યઃ કૃતવાન્ યઃ શિશુર્વન ॥૧॥

નારદ બોલ્યાઃ હે સ્વર્ગચરા! આપણે સાંભળીએ છીએ કે, દુષ્યંતનંદન ભરતરાજ પણ

મરણ પામી ગયો છે. તેણે બાલ્યાવસ્થામાં પણ વનમાં રહીને બીજાઓથી ન બને તેવાં પરાક્રમો કર્યાં હતાં. બળવાન ભરતરાજ પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં બરફ જેવા ઘોળા તથા નખ અને દાંદો-રૂપ આયુધવાળા સિંહોને બળથી વીર્યહીન કરી નાખી ધસકડો હોતો તથા બાંધતો હતો. ૧, ૨ વળી તે દૂર, અતિ ઉચ્ચ અને લાખના ઢગોવાળા મન-શિક્ષના પથ્થરો જેવા રાતા-પીળા રંગના વાથોને દમન કરી પોતાને વશ કરતો હતો. ૩ પોતે અતિ બળવાન હોવાથી તે દૂર સ્વભાવનાં સર્પાદિક પ્રાણીઓને તથા પ્રચંડ શરીરવાળા મોટા મોટા હાથીઓને પણ દાંતોમાં પકડીને પાછા હાઠી દેતો હતો અને મોઢાં સૂકવી દઈ પોતાને તાથે કરતો હતો. ૪ વળી તે મહાબળિયો બળવાન પાકાઓને પણ ઘણા બેશથી ધસકડો હતો; તેમ જ અતિ ગર્વિષ્ઠ સેંકડો સિંહોને પણ બળાત્કારે તાણી લાવતો હતો. ૫ કદા સમયે તો તે કેટલાએક બળવાન મુગાને, ગેંડાઓને તેમ જ બીજાં કેટલાએક શિકારી જનાવરોને પણ પોતાના પ્રાણોને સંકટમાં નાખીને બાંધતો હતો અને પછી તેમને સારી રીતે દેશન કરી છોડી મૂકતો હતો. ૬ એ ભરતરાજનાં એવાં કામો જોઈને બ્રાહ્મણોએ એનું બીજું નામ 'સર્વદમન' પાડ્યું હતું અને બનતા સુધી તેઓ એને એ નામે જ બોલાવતા હતા. એની માતા શકુંતલા તો તેને વારંવાર અટકાવતી હતી તથા કહેતી પણ હતી કે, 'હે પુત્ર! તું જંગલી પ્રાણીઓને ન મારીશ.' ૭ એ પરાક્રમી ભરતરાજએ યમુનાનદીને તીરે સો અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા, સરસ્વતીતટે તેણે ત્રણસો યજ્ઞો કર્યા હતા અને ગંગાકિનારે તેણે આરસો અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા. ૮ વળી તેણે સંપૂર્ણ તથા હિતમ દક્ષિણ આપી એક હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞો. સો રાત્રીય યજ્ઞો તેમ જ બીજા

કેટલાએક મદાપત્રો કર્યા હતા.^૧ તેજે અગ્નિશોભ
યત્ત, અતિગત્ત યત્ત, વિશ્વન્તિ યત્ત તથા દઅન્તે
મંત્રોથી આગી રીતે નીટાયેલા દઅન્તે વાન્ત્રપેય
નામના યત્રો પાત્ર કર્યા હતા. શકુંતલના પુત્ર
ગન્ધર્વને આશોત્રોને ધનથી લૂપ્ત કરી, પોતાની
માતાના પાત્રક પિતા કલ્પવૃક્ષિને એક દઅન્ત
પત્રની મંખ્યા નેટલું મુવત્ દાનમાં આપ્યું
હતું. આથી તે મદાન યશસ્વી થયો હતો. તે
રાજના યત્રમાં પશુઓને બોધવાનો સ્તંભ સંપૂર્ણ
સુવર્ણનો હતો, તેમ જ તેની હાંઆઈએ વામની
હતી. કંઈ સદિત કેસો સાગ સાગ આશોત્રોને સાથે
લાવીને જતા યત્રમાં આવ્યા હતા અને તેમને
તે સ્તંભને હાથે કરી સ્થાપ્યો હતો. તેજે
સુવર્ણના માન્યાગ્રા ઘોડા, દાગીઓ, રથો, હાંટો,
ઘેડાં, બકરાં, દારીઓ, હાથો, પુકડાં પાન્ય,
વાછાંડાંયાગી દૂત્રગી ગાયો, ગામ્બો, ઘરો, ખેતરો
અને બીજા અનેક જાતના સમ્પદાઓનો કહેરો,
કેંકરો અને દશ દશ દઅન્તોની સખ્યામાં આશોત્રો-
ને દાન તરીકે આપ્યા હતા.^{૨-૧૫} તે કિચપુત્ર
સુંઝપરાજ ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યમાં
તાગ કરતાં તથા તારા પુત્રતા કરતાં ધણી જ
અધિક અને અતિશય પ્રુણશાળી, ચક્રવર્તી,
અદીન મનવાળો, શત્રુઓને છતનારો અને બીજા-
ઓથી અજિત એવો તે ભરતરાજ પણ જ્યારે
મરી ગયો છે, ત્યારે તું તારા પુત્રનો શોક ન કર;
દેમ કે તારો પુત્ર તેના જીવો યત્તયાગ કરનાર કે
અતિકુશળ ન હતો.^{૧૧, ૧૭}

હતિ શ્રીમદભારતમાં દ્રોણપરાં તર્જત અભિમન્યુવધવામાં
‘મોજ રાજઓના પુત્રાતો’ નામનો અધ્યાય ૬૮ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૯ મો

પૃથુરાજનું ચરિત્ર

૪ અન્ત પરાજ ॥

પૃથું વૈવ્યં જ ગજાને મૃતં મૃંજપ શુધ્રમ ।
દમમ્પરિગત્ત માત્રાગ્ને રાજપુરે મદર્પવઃ ॥ ૧ ॥
નારક એટલા : તે સુંઝપરાજ ! વેનનો પુત્ર
પૃથુરાજ પાત્ર મરી ગયો છે, એમ અમે સાંભળી-
એ છીએ. મદર્પિઆએ રાજ્યપગતામાં તેનો
સામાન્યારે અભિયો કર્યો હતો.^૧ સર્વનો પરા-
જ કરનારા એ પૃથુરાજએ યત્ન કરીને પણ
આખી પૃથ્વીને પ્રસિદ્ધ કરી હતી, માટે તેણે
‘પૃથુ’ એવું નામ પાડ્યું હતું. પ્રજાઓએ તે
સમયે પાત્રું હતું કે, ‘આ આપણું બચાવી રક્ષણ
કરશે’ માટે જ તે પૃથુરાજને સત્તિય એવી મંજા
પ્રાપ્ત થઈ હતી.^૨ વેનપુત્ર પૃથુને જોઈને સર્વ
પ્રજા ‘અમે આ પૃથુ ઉપર રાજ થયા છીએ’
એમ કહેવા લાગી; તેથી જ પ્રજાઓના અનુરાગ
પરથી એણે ‘રાજ’ એવું નામ પાડ્યું હતું.^૩
વેનપુત્ર પૃથુના રાજ્યકાળમાં પૃથ્વીમાં વિના ખેડયે
પાક થતો હતો. પૃથ્વી જ તે સર્વની કામના-
ઓને પરિપૂર્ણ કરતી હતી. સર્વ ગાયો પણ
છછિગ વસ્તુઓને આપતી હતી અને પ્રત્યેકનાં
પાત્રમાં મધ દૂગતી હતી.^૪ ત્યારે તદ્દન સુવર્ણ-
ના જ દબો ઊગતા હતા અને તેમનો સ્પર્શ
સુખકારક તથા સુખાવદ હતો. પ્રજાઓ તે
દબોનાં જ વસ્ત્રો પહેરતી હતી અને શયન પણ
તે દબો પર જ કરતી હતી.^૫ કુળો પણ ત્યારે
અશ્રુત સરખાં સ્વાદિષ્ટ અને મીઠાં થતાં હતાં. તે
સમયે આદારમાં પણ તે કુળો જ લેવાતાં હતાં.
ત્યારે દોઈ નિરાદાર રહેતું નહોતું.^૬ મનુષ્યો
નીરાગી હતા, સર્વ પ્રયોજનો સિદ્ધ કરનારા
હતા અને સર્વના તરફથી નિર્ભય હતા. તેઓ
પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ વૃક્ષોની ઘટાઓમાં

અથવા પહાડોની ગુફાઓમાં રહેતા. ૭ ત્યારે જુદા જુદા દેશોના કે નગરોના વિભાગ ન હોતો, તેથી જમને જમ સુખ પડે, તેમ પોતપોતાની ઇચ્છા-નુસાર પ્રજા આનંદમાં રહેતી હતી. એ પૃથુરાજ જ્યારે સમુદ્રમાં પ્રયાણ કરતો હતો, ત્યારે પાણી થંભી જતું હતું. અરે! પર્વતો પણ તેને માર્ગ આપતા હતા અને ઠાઈ સ્થળે પણ તેની ધમ્મનો ભંગ થતો ન હતો. ૮, ૯ એ રાજા એક સમયે જ્યારે સુખથી બેઠો હતો, ત્યારે સર્વે વનરપતિઓ, પર્વતો, દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, સર્પો, સપ્તઋષિઓ, યક્ષો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ અને પિતરો તેની પાસે આવ્યાં અને તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાં : 'તમે અમારા સન્નિધિ છો, ક્ષત્રિય છો, રાજા છો, રક્ષક છો અને પિતા છો. ૧૦, ૧૧ હે મહારાજ ! તમે અમારા પ્રભુ છો. તમે અમને ઇચ્છિત વશો આપો, એટલે અમે ચિરકાળની તૃપ્તિને પામીએ અને સુખથી રહીએ. ૧૨ 'ભક્ષે' એમ કહીને વેનપુત્ર પૃથુરાજએ પોતાના હાથમાં પિનાક નામનું ધનુષ્ય લીધું. પછી અતુલ ધોર બાણો લઈને તથા જરા વિચાર કરીને તેણે પૃથ્વીને કહ્યું : 'હે પૃથ્વી ! આવ, ઝટ આવ. આ સર્વ પ્રજાઓને માટે તેમની ઇચ્છામાં આવે તે વસ્તુરૂપ દૂધ દૂધી આપ. પછીથી હું તેમને ઇચ્છિત અન્ન આપીશ. તારું કહ્યાણુ હો. ૧૩, ૧૪

પૃથ્વી બોલી : 'હે વીર ! તારે મને દુહિતા તરીકે કલ્પની યોગ્ય છે. 'બહુ સારું' એમ કહી જિતેન્દ્રિય પૃથુરાજએ પણ તેને દોહવા માટે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી. ૧૫ તે સમયે સર્વ બૃતસમૂદો પૃથ્વીને દોહવા લાગ્યા. પ્રથમ વનરપતિઓ દોહવાની ઇચ્છાથી આવીને ઊભી રહી. ૧૬ સર્વ પર વહાલ રાખનારી પૃથ્વી પણ ગાયના સ્વરૂપે દૂધના સન્ન ધર્મ, પણ તે વાછરડાની, દોહનારની તથા દોહવાના પાત્રની ઇચ્છા કરવા લાગી, એટલે વન-

સ્પતિઓએ પુષ્પ ભરેલા શાલ (સાગ) વૃક્ષને વાછરડો બનાવ્યો. પીપળાના વૃક્ષને દોહનાર બનાવ્યો અને હંબરાના વૃક્ષરૂપ સુંદર પાત્રમાં કાપેલા ભાગમાં અંકુરો ફૂટવારૂપ દૂધ દોહ્યું. પર્વતોએ ઉદયાચળ પર્વતને વાછરડો બનાવ્યો, મહાગિરિ મેરુને દોહનાર બનાવ્યો અને પથ્થરરૂપ પાત્રમાં રત્નો અને ઔષધિઓરૂપ દૂધ દોહ્યું. દેવોએ છેદ્રને વાછરડો બનાવ્યો, વિશ્વુને દોહનાર બનાવ્યા અને મનરૂપ પાત્રમાં બલકર અને પ્રિય એવું અમૃતરૂપ દૂધ દોહ્યું. ૧૭-૧૯ અસુરોએ વિરોચનને વાછરડો બનાવ્યો, દ્વિમૂર્ધને દોહનાર બનાવ્યો અને કાયા પાત્રમાં માયારૂપ દૂધને દોહી લીધું. ૨૦ મનુષ્યોએ સ્વાયંભુવ મનુને વાછરડો બનાવ્યો, પૃથુરાજને દોહનાર બનાવ્યો અને પૃથ્વીના તળિયારૂપ પાત્રમાં ખેતી અને ધાન્યરૂપ દૂધને દોહી લીધું. ૨૧ સર્પોએ તપ્તકનાગને વાછરડો બનાવ્યો, ધૃતરાષ્ટ્ર નામના નાગને દોહનાર બનાવ્યો અને તૂંબડારૂપ પાત્રમાં ઝેરરૂપ દૂધ દોહ્યું. ૨૨ સપ્તઋષિઓએ સોમરાજને વાછરડો બનાવ્યો, બૃહસ્પતિને દોહનાર બનાવ્યો અને વેદરૂપ પાત્રમાં પરશ્વરૂપ દૂધ દોહ્યું. ૨૩ યક્ષોએ શંકરને વાછરડો બનાવ્યો, કુમેરને દોહનાર બનાવ્યો અને કાયા પાત્રમાં અંતર્ધાનરૂપ દૂધ દોહ્યું. ૨૪ ગંધર્વો અને અપ્સરાઓએ ચિત્રરથને વાછરડો બનાવ્યો, જ્ઞાવાન વિશ્વરથિને દોહનાર બનાવ્યા ને કમજરૂપ પાત્રમાં પવિત્ર ગંધરૂપ દૂધને દોહ્યું. ૨૫ પિતરોએ વૈવસ્વતને વાછરડો બનાવ્યો, સર્વના કાળ યમરાજને દોહનાર બનાવ્યો અને રૂપાના પાત્રમાં સ્વધારૂપ દૂધને દોહ્યું. ૨૬ એ પ્રમાણે સર્વ બ્રહ્મા પૃથ્વીમાંથી પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પદાર્થને દૂધરૂપે દોહી લીધા. આથી હજુ સુધી પણ તેઓ તે તે વાછરડા અને તે તે દોહવાનાં પાત્રોથી નિત્ય તે જ રીતે વર્તી રહ્યા છે. ૨૭ વેનપુત્ર પ્રતાપી પૃથુરાજએ

અનેક પ્રકારના યજ્ઞો કરી સર્વ જ્ઞાને મનમાન્યાં
સર્વ કામોથી તૃપ્ત થયાં હતા.^{૨૮} એ રાજાએ
પૃથ્વીના સર્વ પરાંતોને સુવર્ણના જ કયાં હતા
અને તેમનું અયમેવ મનાયતામાં બ્રાહ્મણોને દાન
કરી દીધું હતું.^{૨૯} વળી એણે ઘાસ દહાર
સુવર્ણના દાથીઆ બનાવડાવી બ્રાહ્મણોને દાનમાં
આપી દીધા હતા.^{૩૦} વધુમાં તેણે આ આખી
પૃથ્વીને મણિ અને રત્નોથી વિભવિત કરીને
તદન સુવર્ણથી પરિપૂર્ણ કરી હતી અને તે
બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દીધી હતી.^{૩૧} તે ધિન્ના-
પુત્ર સ્ત્રીયરાજા ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ને ઐશ્વર્ય-
માં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં વધુ જ
શ્રેષ્ઠ અને અતિશય પ્રદુષ્પન્ના તે પૃથ્વીરાજા પણ
ન્યારે મરી ગયા છે, ત્યારે તું તારા પુત્રોના શા
ખાટે શોક કરે છે ! કારણ કે તારા પુત્રો તેના જ્ઞેઓ
યજ્ઞયાગાદિ કરનાર અથવા અતિશય ચતુર ન
હોતા.^{૩૨, ૩૩}

હતિ ક્રોધદાહારમાં દ્રોણપર્યાંતર્થત અભિમન્યુવપવર્ષમા
'સિંગ રાજમિતાં જનિતો' નામનો અધ્યાય ૧૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૦મો

પરશુરામનું ચરિત્ર

॥ મારદ ઉચાર ॥

રામો મહાતપાઃ શૂરાં વીરલોકનમસ્કૃતઃ ।

જામદગ્ન્યોડપ્પતિયશા અવિવૃક્ષો મરિપ્પતિ ॥૧॥

નારદ બોલ્યા : મહાતપસ્વી, શરવીર વીર-
લોકોથી નમસ્કાર કરાવેલા અને અતિ યશસ્વી
જમદગ્નિપુત્ર પરશુરામ પણ આ જગતમાં અત્યંત
રહીને જ મરણ પામશે.^૧ તેમણે આ સમગ્ર પૃથ્વી-
ને સુખી કરીને પુનઃ સત્યયુગનો ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો
છે. તેમને આઠજાક લક્ષ્મી મળી હતી; છતાં તેમના
મનમાં જરા પણ વિકાર થયો ન હતો.^૨ ન્યારે
કાતવૈર્ધના પુત્ર એના ક્ષત્રિયોએ પોતાના પિતાનો
તથા વત્સનો નાશ કર્યો, ત્યારે રણમાં પોતાની

પ્રશંસા નહિ કરનારા એ પરશુરામે યુદ્ધમાં શત્રુ-
ઓથી નહિ જિતાવેલા તે કાતવૈર્ધનો વધ કર્યો
હતો.^૩ તે સમયે તેમણે મૃત્યુને જ અવધિ કરીને
અડી આવેલા ઘોસડ કરાડ ક્ષત્રિયોનો માત્ર એક
ધનુષ્યથી જ પરાજય કર્યો હતો. વળી તેમના
મધ્યમાં બ્રાહ્મણોનો દ્રેષ કરનારા ચોર દહાર ક્ષત્રિ-
યોને તથા બ્રીહદ્રલાએક ક્ષત્રિયોને તે તેમણે
દેહ કર્યો હતો અને હંતકાર દેશના રાજાનો નાશ
કર્યો હતો.^{૪, ૫} તેમણે એક દહાર ક્ષત્રિયોને મુસળ-
થી મારી નાખ્યા હતા, એક દહારને તલવારથી
કાપી નાખ્યા હતા, એક દહારને બાંધી બાંધીને
માથો દતા અને એક દહારને પાણીમાં કાંચે
માથે લટકાવીને મારી નાખ્યા હતા.^૬ વળી તેમણે
એક દહાર ક્ષત્રિયોના હાંત પાડી નાખ્યા હતા,
એક દહારનાં કાનનાક કાપી લીધાં હતાં અને
સાત દહાર ક્ષત્રિયોને કડવો ધુમાડો પાઈ મારી
નાખ્યા હતા.^૭ બાણીના જ વધ્યા હતા તેમને
તેમણે બાંધી બાંધીને માથાં ફેડી નાખીને યમ-
લોકમાં મોકલી દીધા હતા. તેમણે શુણ્વાવતી-
નગરીની હત્તરે તથા ખાંડવવનની દક્ષિણે પર્વત
ની પાસે લાખો દેહયોને રણમાં ફાળી નાખ્યા
છે.^૮ પિતાના વધથી ક્રોધાયમાન થયેલા એ
બુદ્ધિમાન પરશુરામે પોતાની ફરશીળી દશ
દહાર ક્ષત્રિયોને મારી નાખ્યા છે. તેઓ હજી
સુધી પણ રથ, હાથી અને ઘોડાઓ સહિત મરણ
પામેલા સૂર્ય રક્ષા છે. તે બધા ક્ષત્રિયોએ પરશુરામને
અતિ ક્રોધ વાણીના ઉચ્ચારો સંભળાવ્યા હતા,
તેથી તેમણે તે સહન કર્યો નહોતા.^{૯, ૧૦} ન્યારે
સારા સારા બ્રાહ્મણો 'દે ભાર્ગવ પરશુરામ !
અમારું રક્ષણ કરવા ધાઓ !' આવી બૂમો પાડી
બોલાવતા હતા, ત્યારે બ્રાહ્મણોનો દ્રેષ કરનારા
કારમીર, હરદ, કુંતી, દુદ્રક, માલવ, અંગ, વંગ,
કલિંગ, ત્રિલોક, તામ્રલિપ્ત, રસોવાહ, વીતિહાન,

નિર્ગત, માર્તિંકાવત, શિળિ અને બીજા અનેક દેશોના હજારો ક્ષત્રિયોને પ્રતાપી પરશુરામે પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી મારી નાખ્યા હતા.^{૧૧-૧૩} અરે! એ ભાર્ગવે બીજા હજારો, લાખો અને કરોડો ક્ષત્રિયોને સંહારી નાખ્યા હતા. આમ તેમના છેદ્રગોપ શ્રીકાના જેવા રંગના અથવા ખોરિયાના વૃક્ષસમાન લાલ રંગના લોહીના પ્રવાહોથી પરશુરામે મોટાં તળાવો ભરી દીધાં અને અઢારે દ્વીપોને પોતાને સ્વાધીન કર્યા.^{૧૪, ૧૫} પછીથી તેમણે સંપૂર્ણ ઉત્તમ દક્ષિણાદાનવાળા સેંકડો પવિત્ર યજ્ઞો કર્યા હતા. એ યજ્ઞોમાં બનીસ હાથ ઊંચી, શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ બનાવેલી, સેંકડો ભતના રત્નોથી જડેલી સેંકડો પતાકાઓની પંક્તિવાળી તથા ગામડાનાં અને જંગલનાં પશુઓના સમુદાયોથી ભરપૂર એવી તદ્દન સુવર્ણની વેદિકા તૈયાર કરાવી હતી. તેમણે આરભેલા એ અથ-મેય મહાયજ્ઞમાં કર્મપદ્ધતિએ આ સઘળી પૃથ્વીનો પ્રતિગ્રહ કર્યો હતો. વળી સુવર્ણના અલંકારોવાળા એક લાખ હાથીઓનો પણ તે ઋષિએ દાન તરીકે પ્રતિગ્રહ કર્યો હતો. પરશુરામે જ્યારે પૃથ્વીનું દાન કરી દીધું, ત્યારે તે પૃથ્વીમાં ચોર-લૂંટારાઓનું તો નામ જ ન હતું, પણ સત્યુરૂપી અને ઇષ્ટજનેશ્વરી તે પૃથ્વી વ્યાપ્ત હતી.^{૧૬-૧૮} સેમર્થ પરશુરામે પૃથ્વીને એકવીસ વાર તદ્દન નક્ષત્રી કરી હતી અને પછીથી સેંકડો યજ્ઞો કરીને તે પૃથ્વીનું બ્રાહ્મણે દાન કરી દીધું હતું.^{૨૦} કર્મપ નામના બ્રાહ્મણે સાત દ્વીપવાળી આખી પૃથ્વીને પરશુરામ પાસેથી દાનમાં લીધી હતી અને પછીથી તે બ્રાહ્મણે પરશુરામને કહ્યું હતું કે, મારી આજ્ઞાથી તમે હવે આ પૃથ્વીમાંથી નીકળી આવ્યા બન્યો.^{૨૧} તેમણે બ્રાહ્મણની એ આજ્ઞા માથે યજ્ઞવી અને કર્મપનાં વચનથી પૃથ્વી પરથી નીકળી ગયા. યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે

પરશુરામ પછી સમુદ્રને એક બાણપાત જટલા પ્રદેશમાં હડાવી દઈને તે માર્ગે મહાન પર્વત મહેન્દ્ર પર જઈ વસ્યા છે. આવી રીતે સેંકડો ગુણોથી યુક્ત, ભૃગુઓની શ્રીર્તિને વધારનારા અને અતિ યશસ્વી તે જમદિગ્નપુત્ર પરશુરામ મહા-તેજસ્વી છે; છતાં કાળે કરી તે મરી જશે. હે ધિત્યપુત્ર સંજયરાજ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને એશ્વર્યમાં તારા કરતાં અતિશય અધિયાતા તથા અતિશય પુણ્યશાળી તે પરશુરામ પણ જે મરી જશે, તો તું તારા પુત્રનો શોક ન કર; કારણ કે તારો પુત્ર તેના જેવો યજ્ઞયાગ કરનાર કે અતિ-શય નિપુણ ન હતો. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ સંજયરાજ! ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને એશ્વર્ય, એ ચાર ભદ્રોમાં તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણા જ અધિક અને વળી સેંકડો કલ્યાણોમાં પણ તારા કરતાં તથા તારા પુત્ર કરતાં ઘણા અધિયાતા એ પૂર્વોક્ત રાજાઓ પણ મરી ગયા છે અને એના જેવા જ બીજાઓ આજકાલ જીવે છે, તેઓ પણ મરી જશે જ.^{૨૨-૨૫}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્ગત અભિમન્યુવધપર્વમા
'સોળ રાજાઓના વ્રતાતો' નામનો અધ્યય ૭૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૧ મો

સંજયરાજના પુત્રને નારદે સંજીવન કર્યો

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

પુષ્પમારુગાનમાયુર્ધ્વં શુભ્રા પોદ્ગરાજાક્રમ્ ।

અવ્યાહરન્દ્રપતિસ્તૂર્ણીમાત્સીત્સ સુંજયઃ ॥ ૧ ॥

વ્યાસ બોલ્યા : હે યુધિષ્ઠિરાજ! પૂર્વોક્ત સોળ રાજાઓનું આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારું પવિત્ર આપ્પાન સાંભળ્યા પછી શાંત થયેલો રાજા સંજય કંઈ બોલ્યા વિના બેસી રહ્યો હતો.^૧ એ રીતે શાંત બેઠેલા રાજાને એને ભગવાન નારદ-ઋષિ તેને કહેવા લાગ્યા : 'હે મહાતેજસ્વી રાજા! તારી આગળ મેં જ આ સોળ રાજાઓનાં આપ્પા-

તે કદાં, તે તે સાંભળ્યાં કે નહિ? અથવા તે મારો યત્ન શુદ્ધ પ્રજ્ઞાતિની સ્ત્રી સાથે વિવાદ કરનાર બ્રાહ્મણના બ્રાહ્મણી પેઠે વ્યર્થ ગયો છે કે? નારદે બ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સૂંઝવ-રાજ દાય એવી બોલી કહ્યો : 'હે મહાબાહો નારદ! યજ્ઞોમાં દક્ષિણાદાન કરનારા પ્રાચીન ગર્ભર્ષિઓનાં ધન્યવાદને પાત્ર અને ઉત્તમ એવાં એ આખ્યાનો સાંભળનાં જ સૂંઝના તેજથી જેમ અધિકારનો નાશ થાય તેમ વિસ્મયપૂર્વક મારો શોક દૂર થયો છે. હવે હું પાપ વિનાનો તથા શોક-વ્યથા વિનાનો થઈ ગયો છું. બોલો, હવે હું શું કરું?'-^{૧૧}

નારદ બોલ્યા : તારો શોક દૂર થયો છે, તે બહુ સારું થયું. બોલ હવે તારી શી ઇચ્છા છે? તને જે તે વર તું માગ. તું જે જે માગીશ તે તે તને આપી મળશે; કારણ કે અમે અશક્ત બોલનાર નથી.^{૧૨}

સૂંઝવ બોલ્યો : આપ મારા પર પ્રસન્ન થયા છો, તેથી જ હું પ્રસન્ન થઈ ગયો છું. આપ જેના પર પ્રસન્ન થાઓ છો, તેને આ લોકમાં કંઈ જ દુઃખ નથી.^{૧૩}

નારદ બોલ્યા : હું તને તારો પુત્ર જ સંજ્ઞવન કરી આપું છું. પ્રેક્ષિત પશુની પેઠે લૂંટારાઓએ તેને નકામો મારી નાખ્યો છે; માટે હું તેનો કષ્ટ-દાયક નરકમાંથી ઉદ્ધાર કરીશ.^{૧૪}

વ્યાસ બોલ્યા : આમ કહેતાંની સાથે જ પ્રસન્ન થયેલા ઋષિએ આપેલો અને કુબેરના પુત્ર સમાન અદ્ભુત કાંતિવાળો સૂંઝવ રાજાનો તે પુત્ર ત્યાં પ્રકટ થયો.^{૧૫} રાજ પોતાના એ પુત્રને મળીને ઘણો પ્રસન્ન થયો અને પછી તેણે સંપૂર્ણ ઉત્તમ દક્ષિણાવાળા દેવતાએક પવિત્ર યજ્ઞો કર્યાં. દે યુધિષ્ઠિરાજ! સૂંઝવ રાજાનો પુત્ર કૃતાર્થ થયો ન હતો, યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયો ન હતો,

તેણે એકે યજ્ઞ કર્યો ન હતો તેમ જ તેને કંઈ સંનતિ ન હતી. વળી તે લૂંટારાઓથી ભયભીત થઈ મરણ પામ્યો હતો. આથી નારદે તેને પુનઃ સંજ્ઞવન કર્યો હતો.^{૧૬} પણ અભિમન્યુ તો શરૂ હતો, વીર હતો અને કૃતાર્થ હતો. તે તો દમરો રાત્રીએ સંતાપીને સૈન્યને મોખરે મૂક્યો છે.^{૧૭} માટે તારો એ પુત્ર બ્રહ્મચર્યથી, બુદ્ધિથી, શાસ્ત્રથી અને યજ્ઞોથી મનુષ્યો જ અસપ લોકમાં જાય છે, તે લોકમાં ગયો છે.^{૧૮} વિદ્વાનો પવિત્ર ઠમ્ કરીને હમેશાં સ્વર્ગલોકની ઇચ્છા કરે છે, પણ સ્વર્ગમાં વસનારા જીવો સ્વર્ગલોકમાંથી આ લોકમાં આવવાની ઠદી ઇચ્છા કરતા નથી.

અર્જુનનો પુત્ર પણ રણમાં પ્રાણ આપીને સ્વર્ગ-લોકમાં ગયો છે, માટે હવે તેને અહીં ફરી લાવી શકાય તેમ નથી; કારણ કે ન મળે તેવી ઇષ્ટ વસ્તુને ઠદી લાવી શકાતી નથી.^{૧૯, ૨૦} ધ્યાનથી પવિત્ર દર્શન પામેલા યોગીઓ જ ગતિને પામે છે, ઉત્તમ યજ્ઞ કરનારા મનુષ્યો જ ગતિને પામે છે અને મહાકુચ તપ કરીને તપસ્વીઓ જ ગતિને પામે છે, તે અસપ ગતિને તમારો પુત્ર પામ્યો છે.^{૨૧} અભિમન્યુ અહીં મરણ પામીને દિવ્ય સંપત્તિને પામ્યો છે. અશ્રુતમય કિરણોથી એ વીર સુધાર્ય ચંદ્રની પેઠે શોભી રહ્યો છે.

બ્રાહ્મણોએ માન્ય કરેલા ચંદ્રના શરીરને તે પામ્યો છે. માટે તેનો જરા પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી.^{૨૨} દે નિર્દોષ રાજા! આ પ્રમાણે સમજીને તું આત્માને સ્થિર કરી રાત્રીએના નાશ કર અને ધીરજ ધર. શોક તો આપણે બંધા જીવતા છીએ તેમનો જ કરવાનો છે. સ્વર્ગે ગયેલાઓનો શોક ન હોય.^{૨૩} દે મહારાજ! શોક કરનાર મનુષ્યને તો ઊલટો દુઃખમાં વધારો જ થાય છે, માટે સમજી માણસે તો શોકનો ત્યાગ કરી કદ્યાણુ મેળવવાનો જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અતિશય માન, આનંદ તથા સુખની પ્રાપ્તિની અભિલાષા રાખનારા સમજી પુરુષો કદી શોક કરતા નથી, કારણ કે તેઓ સમજે છે કે, શોક એ કોઈ વાસ્તવિક પદાર્થ નથી, પણ એક માન સિદ્ધ વૃત્તિ છે.^{૧૯,૨૦} હે સમજી રાજા ! ઊઠ, ઊભો થા, શત્રુઓને જીતવાનો પ્રયત્ન કર, પણ શોક માં કર. હમણા જ તેં સૂચની ઉત્પત્તિ સાંભળી છે અને અતુલપ્રેમ તપ તપ્યાં છે. તું સર્વ ભૂતો પર સમભાવ રાખવાતું પણ જાણે છે અને વિભૂતિઓના અંચળ સ્વરૂપને પણ સમજે છે. હવે સૂચ્ય રાજાનો મરણ પામેલો પુત્ર શા કારણથી સજીવન થયો અને આ અભિમન્યુ કયા કારણથી પુત્ર સજીવન થઈ શકે તેમ નથી, એ પણ તારા જાણવામા આવ્યું છે.^{૨૧,૨૨} માટે હે મહારાજા ! આમ સમજીને પણ તું શોક ન કર. હું હવે જાઉં છું.' આમ કહીને ભગવાન વ્યાસ મુનિ ત્યાં જ અતર્વાન થઈ ગયા.^{૨૩} આમ વાદળ વિનાના આકાશસમાન કાતિવાળા, બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ અને વાણીના સ્વામી એ ભગવાન વેદવ્યાસ યુધિષ્ઠિરનું આશ્વાસન કરીને ત્યાં જ અતર્વાન થઈ ગયા. ત્યારે વિદ્વાન યુધિષ્ઠિરરાજ ઇંદ્ર સરખા તેજસરી અને ન્યાયપૂર્વક ધનોપાર્જન કરનારા પૂર્વકાળના તે મહાન રાજાઓની યજ્ઞસંપત્તિ સભારીને મનમા જ તેનું પૂજન કરવા લાગ્યા તેમ જ શોક રહિત થયા. આમ છતાં દીન થઈ તે તે મનમા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, 'હું અર્જુનને શો ઉત્તર આપીશ ? ૧૨૪-૨૬

હતિ શ્રીમહાસારતમા દ્રોણપર્વ તર્જન અભિમન્યુવધપર્વમા

'શોળ રાજાઓના ક્રાંતિની સમાપ્તિ'

નામને; અધ્યાય ૭૧ થી સમાપ્ત

અભિમન્યુવધપર્વ સમાપ્ત

પ્રતિજ્ઞાપર્વ

અધ્યાય ૭૨ મો

અર્જુનનો શોક અને ક્રોધ

॥ સજય ઉવાચ ॥

તસ્મિન્નહનિ નિર્વૃત્તે ધોરે પ્રાણમૃતાં ક્ષયે ।

આદિલેક્ષસ્તં ગતે શ્રીમાન્સંધ્યાકાલ ઉપસ્થિતે ॥ ૧

સંજય યોદ્ધો તે દિવસે જ્યારે પ્રાણીઓ નો ધોર સંહાર ખંડ પડ્યો, સૂર્યનો અસ્ત થયો અને સંધ્યાકાળ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે સર્વ સૈનિકા પોતપોતાના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા. પેલી તરફ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વાનરના ચિહ્ન વાળી ધનવાળો શ્રીમાન અર્જુન પણ પોતાનાં દિવ્ય અસ્ત્રો વડે સંધ્યાખંડ સશસ્ત્રકાનો સંહાર કરીને પોતાના જયશીલ રથમા બેસી છાવણી તરફ પાછો વળ્યો હતો જતા જતાં એકાએક એ વિજયી અર્જુનના કંઠમા આસુ ભરાઈ આવ્યાં અને તેણે શ્રીગોવિંદ પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું^{૧-૩} 'હે દેશવ ! આજે મારું દૈવ્ય દેમ ધડકે છે ? કેમ મારી વાણી સ્ખલિત થાય છે ? આસપાસ અનિષ્ઠ સૂચક અપશુકનો થઈ રહ્યા છે અને મારું અંગ પણ જાણે યરયર છે ? મારા દૈવ્યમા કંઈ અનિષ્ઠ ધૂસી ગયું છે અને તે નીકળતું જ નથી. પૃથ્વી પર તથા સર્વ દિશાઓમા ધઈ રહેલા આ ઉત્પાતો મને ત્રાસ પમાડે છે ? તે ઉત્પાતો અનેક પ્રકારના છે અને તે બધા અનરથ કંઈક અશુભ સૂચવે છે મારા મોઢા ભાઈ યુધિષ્ઠિરરાજ પોતાના અમાત્યો સહિત કુશળ તો હશે ને ? ૧

વાસુદેવ યોદ્ધા અવરથ તારા મોઢા ભાઈ તેમના અમાત્યો સહિત ક્ષેમકુશળ હશે, માટે તું શોક માં કર, પણ મને લાગે છે કે, ત્યાં કંઈ બીજું અનિષ્ઠ હોતું જોઈએ^૪

સંજય યોદ્ધો પછી વીરોનો સંહાર કરીને

તે બન્ને વીરોએ સાયંસંધ્યાની ઉપાસના કરી અને પુનઃ સ્થળમાં બેસી રણસંઘ્રામની વાતો કરતા કરતા પોતાની છાત્વણી તરફ આવવા લાગ્યા.^૮ અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ સંશયોદ્ધાના વંશરૂપ અતિ કુશ્કર કર્મ કરીને પોતાની છાત્વણીમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યાં તો તે સ્થળે સર્વ નિસ્તેજ અને આનંદરહિત દેખાઈ રહ્યું હતું.^૯ ત્યાં આખી છાત્વણીનો આકાર નષ્ટ થઈ ગયો હતો. તે ઝેર શત્રુવીરોના સંહાર કરનારો અર્જુન ગમરાયેલા દૃશ્યે શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો :^{૧૦} 'હે જનાર્દન ! આજે આપણી છાત્વણીમાં ભૌગોલિક વાદિનો વાગતાં નથી, કુંદંબિઓના ઘોષો સંભળાતા નથી, તેમ જ આડંબર સાથે શંખનાદો પણ ઘોઈ સ્થળે સંભળવામાં આવતા નથી.^{૧૧} વળી શમ્ભા નામના તાલના શબ્દની સાથે વીણાઓ વાગતી નથી અને મારા સૈન્યમાં ભાટચારણો સુદ્ધાં સ્તુતિયુક્ત એવાં સુંદર મંગલ ગીતો ગાતા નથી કે બણતા પણ નથી. આ યોદ્ધાઓ પણ મને ઝેરને નીચે મોટે પાછા આદ્યા બંધ છે અને પ્રથમની પેઠે યુદ્ધમાં કહેલાં પરાક્રમોનું મારી પાસે કંથન પણ કરતા નથી. તો હે માધવ ! મારા ભાઈઓ આજે ક્ષેમકુશળ તો હશે ને ! આ મારા સ્વજનોને ગમરાયેલા ઝેરને મારા મનનો અભિપ્રાય શુદ્ધ રહેતો નથી તેથી હે માનદ અચ્યુત ! પાંચાલરાજ, વિરાટરાજ અને બીજા સર્વ યોદ્ધાઓનું ક્ષેમકુશળ હશે કે ? સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ પોતાના ભાઈઓ સહિત હસતો હસતો આજે રણમાંથી આવેલા મારી સામે હાઈ પૂર્વક દોડી આવતો નથી ।'^{૧૨-૧૫}

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે વાતચીત કરતા તે બન્ને જણ પોતાની છાત્વણીની અંદર પેઠા અને ત્યાં તેમણે અત્યંત ગમરાયેલા તથા બેમાન જવા થયેલા પાંડવોને બોલ્યા.^{૧૭} આવી સ્થિતિમાં

રહેલા પોતાના ભાઈઓને તથા પુત્રોને ઝેરને અર્જુનનું મન હતાસ યદ્ય ગયું અને વિશેષમાં અભિમન્યુને નહિ એતાં તે આ વચન કહેવા લાગ્યો :^{૧૮} 'આજે તમારાં બંધાનાં યુધ્ધની કાંતિ છાદી ગયેલી દેખાય છે. આસપાસ એતો છતાં હું અભિમન્યુને એતો નથી; તેમ જ તમે બંધા આજે મારી સામે આનંદ પણ કરતા નથી.^{૧૯} મેં સાંભળ્યું હતું કે, આજે દ્રોણાચાર્યે અઘ્યુદ્ધ રચ્યો છે. તેને ભેદી શકે તેવો એક બાળક અભિમન્યુ સિવાય તમારામાં ઘોઈ પણ નથી. મેં તેને અઘ્યુદ્ધમાં દાખલ થવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, પણ બહાર નીકળવાનો ઉપાય કશો નથી. તમે આજે તે બાળકને શત્રુઓના સૈન્યમાં દાખલ તો નહોતો કર્યો ને ! મહાધનુર્ધર શત્રુવીરસંહારક એ સુભદ્રાનંદન અભિમન્યુ શત્રુઓના સૈન્યને ભેદી નાખીને શું આગળના યુદ્ધમાં માર્યો તો ગયો નથી ને !'^{૨૦-૨૨} કહો, લાલ આંખોવાળો, મોટી જીભવાળો, પર્વતમાં જન્મેલા સિંહ સરખો અને પરાક્રમમાં સાક્ષાત્ ભગવાન ઉપેન્દ્ર સરખો તે અભિમન્યુ શું યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો છે ?^{૨૩} અતિ સુકુમાર, મહાન ધનુર્ધર અને ઈંદ્રના પુત્રનો પુત્ર તે અને હમેશાં પ્રિય હતો. કહો, તે શું યુદ્ધમાં માર્યો ગયો છે ?^{૨૪} કહો, દ્રૌપદીનો, કેશવનો અને માતા કુંતાને નિત્ય પ્રિય તે સુભદ્રાના લાડકાને ઠાળથી મોહિત થયેલા કયા પુરુષે મારી નાખ્યો છે ?^{૨૫} પરાક્રમ, શાસ્ત્ર અને મોહાત્મ્યમાં યાદવ-વીર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ સરખો તે અભિમન્યુ રણમાં કેમ માર્યો ગયો ?^{૨૬} અરે ! મેં સતત લાડ લડાવેલા તે સુભદ્રાના દુલારા, રાણા, અભિમન્યુને જો હું નહિ દેખું, તો ખરેખર, હું પણ મૃત્યુશયે ચાલ્યો જઈશ.^{૨૭} આહ ! દોષળ અને સુંદર વાંકડિયા કેશવાળા, બાળક, બાલશૃંગ સમાન નેત્ર-વાળા, મહાનન્દ હાથી સમાન પરાક્રમી, તાજ

જન્મેલા સિંહના બાળક સમાન, મુખ મલકાવીને
બાપણ કરનાર, ઈંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરનાર, સદા
શુભોના વચનને અનુસરનાર, બાહ્યાવસ્થામાં
પણ અતુલ કર્મ કરનાર, મીઠું મીઠું બોલનાર,
મત્સરરહિત, મહાન હસાહવાળા, મોટી જીજ્ઞા-
વાળા, ક્રમણ સમાન દીર્ઘ નેત્રવાળા, ભક્તો પર
દયા કરનાર, દાંત, નીચને નહિ અનુસરનાર, કૃતજ્ઞ,
જ્ઞાનસંપન્ન, અસ્ત્રકુશળ, યુદ્ધમાં પાછી પાની
નહિ કરનાર, યુદ્ધને અભિનંદન આપનાર, હમેશાં
શત્રુઓનો ભય વધારનાર, પોતાનાં સ્વજનોનું
પ્રિય અને હિત કરવામાં તત્પર રહેનાર, પિતા-
ઓના જયને ઇચ્છનાર, યુદ્ધમાં પ્રથમ પ્રહાર
નહિ કરનાર અને યુદ્ધમાં નાશ પામેલા ગજરાટ-
વાળા એ મારા પુત્ર અભિમન્યુને જો હું નહિ દેખું
તો અવશ્ય હું આ યમલોકમાં ચાલ્યો જઈશ.
જે વેળા રથીઓની ગણના કરવામાં આવી હતી,
તે વેળા તેને મહારથી તરીકે ગણ્યો હતો. યુદ્ધમાં
તે મારાથી અધિક શુભવાળો હતો, તરુણ હતો,
બહુ બળશાળી હતો તથા પ્રધુરનને, દેશને અને
મને નિત્ય પ્રિય હતો. એ મારા અભિમન્યુ પુત્રને
જો હું નહિ જોડું, તો હું પણ મૃત્યુરૂઢે વિદાય
થઈશ. અરેરે ! સુંદર નાસિકાવાળું, સુંદર લલાટ-
વાળું અને સુંદર નેત્ર, અમર તથા ઢોઢવાળું
અભિમન્યુનું તે મુખ જો મારા જોવામાં નહિ
આવે, તો મારા હૃદયમાં કેમ શાંતિ રહે ? અહો !
તેનો શબ્દ વીણાના શબ્દની પેઠે સુખકારક હતો,
રમ્ય હતો અને નરકોઢિલના ધ્વનિ સમાન હતો.
તે શબ્દ નહિ સાંભળતાં મારા હૃદયમાં હવે શી
રીતે શાંતિ રહેશે ? તે પીરનું રૂપ દેવતાઓમાં
પણ દુર્લભ હતું. હવે એ વીરને ન જોતાં મારા
હૃદયમાં કેમ શાંતિ રહેશે ? વડીલોને વંદન
કરવામાં ચતુર અને પિતાઓના આજ્ઞાપાલનમાં
આસક્ત એવા તે મારા પ્રિય પુત્રને જો હું નહિ

જોડું, તો મારા હૃદયમાં કેમ શાંતિ રહે ? અહો !
એ અતિક્રમણ વીર અભિમન્યુ સદૈવ મહામૂલા
શયનને યોગ્ય હતો, તે જ નાથવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ
આજે રણભૂમિમાં અનાથની પેઠે સૂતો છે ! બ્યારે
તે શયન કરતો હતો, ત્યારે ઉત્તમ સ્ત્રીઓ તેની
સેવા કરતી હતી, પણ આજે બાણેથી વીંધાયેલા
અંગવાળા એ જ અભિમન્યુને અમંગળ શિયાળ-
વીઓ ઉપાસે છે ! જ અભિમન્યુને પહેલાં સૂતો
હોય, ત્યારે ભાટચારણો માંગલિક ગાનતાનથી
તેને જગાડતા હતા, તે જ અભિમન્યુને આજે
શિકારી જનાવરો વિકરાળ શબ્દોથી ભ્રમત કરે
છે ! અરેરે, છત્રની છાયાને યોગ્ય એવા તેના સુંદર
વદનને આજે રણસંઘામની રજ ભૂખરું કરી
નાખશે ! હાય, એ પુત્ર ! હું હીનભાગી પુત્રનું
નિરંતર દર્શન કરવા છતાં હજી અતૃપ્ત જ રહ્યો
છું, તેટલામાં તો કાળ તને બળાત્કારે લઈ બંધ છે !
ખરેખર, યમરાજની નગરી હવે પુણ્યશાળી પુરુષો-
ની જ ગતિરૂપ થઈ પડી હશે; કારણ કે પોતાની
પ્રભાથી જ ભૂળથી મોહક અને સુંદર એવી તે
નગરી આજે તારાથી અત્યંત શોભી રહી હશે !
સાચે જ યમ, વરુણ, ઈંદ્ર અને કુબેર પોતાને ત્યાં
આવેલા તારા સરખા નિર્ભય અને પ્રિય અતિથિનું
બરાબર પૂજન કરશે. આમ, ભાંગી પડેલા
વહાણવાળા વેપારીની પેઠે અનેક પ્રકારે વિલાપ
કરીને મહાન દુઃખાવેશવાળો તે અર્જુન યુધિ-
ષ્ઠિરને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો : 'હે કુરુવંદન !
તે અભિમન્યુ યુદ્ધમાં શત્રુઓનો બરાબર સંહાર
કરીને રણના મોખરામાં મહાન યોદ્ધાઓ સામે
લડતાં લડતાં સ્વર્ગે ગયો છે ને ! અવશ્ય અનેક
સાવધ મહાન પુરુષો સાથે યુદ્ધ કરતો તે અભિ-
મન્યુ બ્યારે સહાય વિનાનો થયો હશે, ત્યારે
તેણે સહાયને માટે મારું સ્મરણ કર્યું હશે. કહ્યું,
દ્રોણ, કૃપાચાર્ય આદિ શત્રુ યોદ્ધાઓનાં અનેક

જનનાં પાણીદાર અથવાગવાળાં તીણુ બાણેથી પીઠાઈને મારો પુત્ર અહ્ય એતનવાળો થયો હતો. તે સમયે 'મારો પિતા એ અહીં દોન તો મારું રક્ત કરત,' એમ વારંવાર તે વિલાપ કરતો હતો. એવામાં મને લાગે છે કે તે ઘાતકી યોદ્ધાઓએ તેને પૃથ્વી પર પાડી દીધો હતો. અથવા એમ ન જ બને; કારણ કે તે અભિમન્યુ મારાથી હત્યન થયો હતો, શ્રીકૃષ્ણનો બાણેજ હતો અને સુભદ્રા જેવી વીરાંગનામાં પેદા થયો હતો. તેને વિશે આમ ન જ કહેવાય. અદોદો! મારું દૃશ્ય ખરેખર વજના સત્ત્વમય જ હોતું જોઈએ; કારણ કે આ સમયે મોટી જુગ્મવાળા તથા લાલ નેત્રવાળા એ મારા પુત્રને નહિ એવા છતાં તે ચિરાઈ જતું નથી. અરે! તે ઘાતકી દોરત ધનુર્દશોએ એક બાજકના પર મૂકેને બેઠી નાખે તેવાં બાણો કેમ કેંદ્રમાં હતો? શું તેમણે વિચાર પથ નહિ કર્યો હોય કે, આ શ્રીકૃષ્ણનો બાણેજ છે અને અર્જુનનો પુત્ર છે! હું શત્રુઓનો સંહાર કરી છાત્રલુમાં આવતો હતો, ત્યારે અહીંન મનવાળો જે અભિમન્યુ મારી સામે આવી મને અભિનંદન આપતો હતો, તે આજે કેમ એવામાં આવતો નથી? અરે! પણ હા, તેને તો શત્રુઓએ રણમાં મારી નાખ્યો છે અને લોહીલોહાણુ થઈ તે તો ધરણી પર સૂતો છે! છતાં પણ પતન પામેલા સૂર્યની પેઠે તે પોતાનાં અંગોથી રણબુમિને શોભાવી રહ્યો છે. હાય હાય! મને સુભદ્રાનો જ ધણે શોક થાય છે; કારણ કે રણમાં પલાયન નહિ કરનારા પોતાના એ પુત્રને મરણ પામેલો સાંભળીને તે શોકાત્ થઈ જશે અને અવરય મરી જશે. અભિમન્યુને નહિ એતી સુભદ્રા અને દ્રૌપદી કુખ્યાત્ થઈને ન્યારે મને પૂછશે, ત્યારે તે બનેને હું શો ઉત્તર આપીશ! અરે! એ તો ઠીક, પણ શોકથી કૃષ્ણ થયેલી વડુને (અભિમન્યુની સ્ત્રીને) શોકકળ કરતી જોઈને પણ

મારા દૃશ્યના હજારો દુઃકડા એ નહિ થઈ જાય તો મારે સમજવું જ જોઈશે કે, મારું દૃશ્ય કેવળ વજ્રસામય છે. ન્યારે હું સંશયક સામે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે મેં ગર્વમાં આવી ગયેલા કૌરવોનો શિંદનાદ સાંભળ્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણે પણ યુયુત્સુને ત્યાં વીરોને આ હપકા આપતાં સાંભળ્યાં હતાં: 'હે મહારથીઓ! તમે બધા અર્જુનને પદોંચવા તો અસમર્થ છો, તો પછી આ એક બાજકને મારી નાખીને મગન શું થાઓ છો! અરે, ઓ અધર્મી! યોદ્ધાઓ! હવે તમે બધા એ અર્જુનનું બળ જોઈ લેજો. સાગે જ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનું આમ અપ્રિય કરીને તમારે શોક કરવાનો જ સમય આવી પદોંચ્યો છે. આમ છતાં તમે પ્રસન્ન થઈ શિંદની પેઠે શું ગર્વનાઓ કરી રહ્યા છો! આ તમારાં પાપી કર્મનું ફળ હવે તમને તુરતમાં આવી મળશે. શું ધણા કાળ સુધી તીવ્ર અધર્મ કર્યો કરશો, છતાં તમને તેનું કંઈ પણ ફળ નહિ મળે!' આમ કહી મહાપુલ્કિમાન વેરયા (નામની દારીનો) પુત્ર યુયુત્સુ દોષ અને કુઃખથી યુક્ત થઈ, શસ્ત્રનો ત્યાગ કરી, રણમાંથી ખસી ગયો હતો. (શ્રીકૃષ્ણ સામે જોઈને) હે કૃષ્ણ! તમે પણ આ વાત હાલ રસ્તામાં જ કહી છે.^{૧૮-૧૯} એ તે સમયે આ પ્રમાણે તમે મને કહ્યું હોત, તો તે જ ક્ષણે હું તે દૂર સર્વ મહારાજોને બાળી નાખત.

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ! એ રીતે પોતાના પુત્રના શોકથી પીડાતો અર્જુન આંસુ-ભર્યાં નેત્રે થોડીવાર વિચારમાં પડી જતો હતો.^{૧૯} વળી પાછો તે તીવ્ર શોકથી ઝરત થઈને પોતાના પુત્રની જ પીડાથી કુઃખી થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે તેને કહ્યું: 'હે અર્જુન! આમ શોક ન કર.^{૨૦} યુદ્ધમાં પાછા નહિ હઠનારા દરેક શસ્ત્રીરો આ જ માર્ગ છે. તેમાં વળી જમની યુદ્ધથી જ

આજીવિકા છે, તે ક્ષત્રિયોનો તો ખાસ કરી આ જ માર્ગ છે.^{૧૦} દે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિમાન ! બુદ્ધમાંથી પાછા નહિ ફરનારા રાજાઓને માટે સર્વ શાસ્ત્રોને જાણનારા ધર્માચાર્યોએ આ ગતિનું જ નિર્માણ કર્યું છે.^{૧૧} મોખરામાં રહી લડનારા રાજા યોદ્ધાઓનું મરણ અવશ્ય બુદ્ધમાં જ થાય છે. આપણે અભિમન્યુ પુણ્યવાનોના અક્ષયલોકમાં ગયો છે, એમાં સંશય નથી.^{૧૨} દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દે માનદ ! 'સંત્રામ-માં શત્રુઓની સન્મુખ રહી મૃત્યુ પામવું બેઠેલો' એવી ઇચ્છા સર્વ વીરોને હોય છે.^{૧૩} ત્યારે તે અભિમન્યુએ તો મહાબળવાન વીર રાજપુત્રોને રણમાં રાણી નાખ્યા છે અને સૈન્યના મોખરામાં વીરપુરુષો જેવા મૃત્યુની ઇચ્છા કરે છે, તેવા મૃત્યુને તે પામ્યો છે.^{૧૪} માટે દે પુરુષવ્યાધ ! તું શોક ન કર; કારણ કે પ્રાચીન ધર્માચાર્યોએ ક્ષત્રિયોને માટે સનાનત કાળનો આવો જ ધર્મ બાંધ્યો છે કે, ક્ષત્રિયોનો રણમાં જ નારા થવો બેઠેલો.^{૧૫} દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તું આમ શોકથી આક્રુણ્ય થઈ ગયો છે, તેથી આ તારા ભાઈઓ, રાજાઓ અને સર્વ સુદ્દેહો પણ દીન થઈ ગયા છે.^{૧૬} માટે દે માન આપનારા ! તું આ બધાને સામયુક્ત વચનથી ધીરજ આપ. તેં જાણનાતું બધું જાણ્યું છે, તેથી તને આમ શોક કરવો છાજતો નથી.^{૧૭}

અશ્વત્થા કર્મવાળા શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રમાણે જ્યારે અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું, ત્યારે તે પૃથાનંદન પોતાના ગળગળા થઈ ગયેલા ભાઈઓને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે,^{૧૮} 'લાંબી જીવવાળો, વિશાળ ખભાવાળો તથા દીર્ઘ કમળ સમાન નેત્રવાળો તે અભિમન્યુ જે રીતે રણમાં માર્યો ગયો હોય તે બધું હું સાંભળવા ઇચ્છું છું.^{૧૯} મારા પુત્રનો જે વેરી છે, તે બધાને હાથી, રથ, ઘોડા અને પરિવાર સહિત હું મારી નાખીશ તે તમે જોશો.^{૨૦} અહો ! તમે બધા

અસકુશળ અને રાજધારી યોદ્ધાઓ હોય અને તમારી વચ્ચે અભિમન્યુ, વજ્રવર સાક્ષાત્ ઇંદ્ર સામે પણ યુદ્ધમાં બેઠ્યો હોય, તોપણ તે કેમ મરણ પામે!^{૨૧} અરે હાય ! પણ આ પ્રમાણે મેં જે પ્રથમથી જ જાણ્યું હોત કે, પાંડવો તથા પાંચાલો મારા પુત્રનું રક્ષણ કરવા અસમર્થ છે, તો હું પોતે જ તેનું રક્ષણ કરત.^{૨૨} અરે ! તમે બધા રથોમાં બેઠેલા હશે અને બાણોની વૃદ્ધિ કરી રહ્યા હશે, છતાં શત્રુઓએ ઠેવી રીતે તમને ગભરાવી દઈ અભિમન્યુને મારી નાખ્યો!^{૨૩} હાય ! હાય ! તમારામાં પુરુષાર્થ જ નથી અથવા પરાક્રમ પણ નથી; કારણ કે ત્યાં તમારા બધાના દેખતાં અભિમન્યુ રણમાં રાણાથો!^{૨૪} અથવા મારે તો મારા આત્માને જ નિંદવો બેઠેલો; કારણ કે હું તમને બધાને અતિશય દુર્બળ, હીન અને શિયિલ નિશ્ચયવાળા જાણતો હતો, છતાં અહીંથી બુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યો.^{૨૫} તમે બધા મારા પુત્રનું રક્ષણ કરી ન શક્યા તે પરથી હવે મને રપટ દેખાય છે કે, આ તમારાં કન્યો, શસ્ત્રો અને આયુધો કેવળ શોભાનાં જ છે; તેમ જ તમારી વાણી પણ સભામાં જ મોટા ધાંટે બોલવા માટે છે.^{૨૬}

આમ કહી અર્જુન બોલતો બંધ થયો. તે વખતે તે હાથમાં ધનુષ્ય લઈને તથા કેડે ઉત્તમ તલવાર લટકાવીને જોતો હતો. એનું સ્વરૂપ એવું તો ભયંકર દેખાતું હતું કે, તેથી તે સમયે ઠાઈ પણ તેની સામે બેઠે શકતું ન હતું.^{૨૭} અર્જુન પુત્રના શોકથી એટલો બધો તપી ગયો હતો કે, તે ક્રોધાગ્રમાન કાળ સરખો જણાતો હતો. તે વારંવાર નિઃશ્વાસ ચૂકતો હતો અને તેનું મુખ પણ અશુભાચી ભરાઈ ગયું હતું.^{૨૮} શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડુના જ્યેષ્ઠપુત્ર યુધિષ્ઠિર સિવાય બીજા ઠાઈ પણ સુદ્દેહો અર્જુન સામે બાંધણું કરવાને

વ્યાઘ્ર સ્વર્ગલોકને પામી ગયો અને એથી જ અમારો શોક વધી પડ્યો છે. ધર્મરાજએ કહેલું એ વચન સાંભળી અર્જુન 'હા પુત્ર !' એમ નિઃશ્વાસ નાખી એમાન થઈ ધરણી પર ઢળી પડ્યો. તે જોઈ સર્વનાં મોં ઊતરી ગયાં અને તેઓ અર્જુનને વીંટાઈ વળી સ્થિર નેત્રે દીનતાપૂર્વક એકબીજાની સામે જોઈ રહ્યા. તે પછી બાન-માં આવી, ક્રોધપૂર્ણ થયેલો અર્જુન બધે જવર આવ્યો હોય, તેમ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો, વારં-વાર નિઃશ્વાસ નાખવા લાગ્યો અને હાથેહાથ ઘસી ધુસકે ધુસકે રહત કરવા લાગ્યો.^{૧૩-૧૬} પછી હનુમતની પેઠે સર્વના તરફ જોઈને તે આ પ્રમાણે બોલ્યો.

અર્જુન બોલ્યો : હું તમારા બધાની પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, આવતી કાલે હું જ્યદ્રથનો વધ કરીશ. જો મરણના બચથી ત્રાસ પામી તે કૌરવોને ત્યજી બચ નહિ, આપણે શરણે આવે નહિ, પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને શરણે બચ નહિ, અથવા હે મહારાજ ! તમારે શરણે જો તે આવે નહિ, તો જરૂર આવતી કાલે હું જ્યદ્રથનો વધ કરીશ.^{૧૦, ૧૧} તેણે કૌરવોનું પ્રિય કરવા ધાયું છે, તે મારો સ્નેહ બહી ગયો છે અને આ બાળકનો વધ કરવામાં તે કારણભૂત બન્યો છે, માટે હું એ પાપી જ્યદ્રથનો આવતી કાલે અવરથ વધ કરીશ.^{૧૨} હે રાજા ! તેનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી જ દ્રાઈ કાલે મારી સામે યુદ્ધ કરશે, તે પછી દ્રોણાચાર્ય કે કૃપાચાર્ય હશે, તોપણ હું તેમને બાણો મૂકી દાંડી દર્દશ.^{૧૩} હે પુરુષધ્રેષ્ઠ ! આવતી કાલના યુદ્ધમાં જો હું જ્યદ્રથનો વધ ન કરું, તો શરવીર પુરુષોને પ્રિય એવા પુણ્યશાળીઓને મળતા દિવ્યલોકને હું નહિ જ પામું.^{૧૪} જો હું આવતી કાલે જ્યદ્રથનો વધ ન કરું, તો માતાપિતાનો પાત કરનારા, શુરની સ્ત્રી સાથે

બલિયાર કરનારા, ચાટિયા, સતપુરુષોની અસૂયા કરનારા, નિંદા કરનારા, થાપણ ઝાળવનારા, વિશ્વાસઘાત કરનારા, ખીજાએ ભોગવેલી સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરનારા, પાપની પ્રશંસા કરનારા, બ્રહ્મહત્યારા, ગોહત્યારા તથા યજ્ઞયાગાદિ માટે નહિ પણ કેવળ પોતાને માટે જ રંધેલા દૂધપાક, જવનું અન્ન, શાક, 'કૃસર' (દૂધ, તલ અને ચોખાની ખીચડી), શીશ, પૂડા તથા માંસનું ભક્ષણ કરનારા પુરુષોને નરક આદિ જે લોકની પ્રતિ થાય છે, તેને હું પામું. વળી આવતી કાલે જો હું જ્યદ્રથને ન મારું, તો વેદનું અધ્યયન કરનાર અને અત્યંત વ્રતધારી એવા ઉત્તમ બ્રાહ્મણનું અપમાન કરનાર, વૃદ્ધ સતપુરુષો અને વડીલોનું અપમાન કરનાર, ગાય અથવા બ્રાહ્મણને પગથી સ્પર્શ કરનાર તેમ જ પાણીમાં બળખા, વિદ્યા અને મૂત્ર નાખનાર મનુષ્યોની જે કષ્ટકારક ગતિ થાય છે, તે ગતિ મારી પણ થાય.^{૨૫-૩૧} જો હું આવતી કાલે જ્યદ્રથનો નાશ ન કરું, તો નંદસ્થાન કરનારાની તથા અતિથિને નિરાશ કરનારાની જે ગતિ થાય અને લાંચિયાઓની, મિથ્યાભાષીઓની, ઠગારાઓની પોતાનાં નામ તથા જનને છુપાવનારાઓની, ખીજા પર ખોટા દોષારોપ કરનારાઓની, સેવક, પુત્ર, સ્ત્રી તથા આશ્રિતની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા તેમ જ બાળક, અતિથિ આદિનો ભાગ નહિ કાઢીને મિદાન ખાનારા મનુષ્યોની જે ધોર ગતિ થાય, તે ગતિ મારી પણ થાઓ.^{૩૨-૩૪} વળી જો હું આવતી કાલે જ્યદ્રથનો વધ ન કરું, તો જે દ્રાઈ હ્રાત્મા પુરુષ પોતાના વચન પરના વિશ્વાસે રહેલા આશ્રિત સન્નુરયનો ત્યાગ કરી તેનું પોષણ ન કરે, ઉપકારી પુરુષની નિંદા કરે, ચોગ્ય પાડોશીને આફ-બોમ્બ ન આપે, પણ રાદ્રવ્રતની સ્ત્રી અથવા રત્નસ્વદ્ધા થયેલી કન્યા સાથે વિવાદ કરનારા

અપાત્રને શ્રાદ્ધભોજન આપે, દારૂ પીએ, મર્યાદા તોડે, કૃતઘ્ની થાય અને પોતાના સ્વામીની નિંદા કરે, તેવા નીચ પુરુષો જે ગતિમાં જાય, તે ગતિમાં હું પણ જઈશ. ૩૫-૩૭ આવતી કાલે એ હું જયદ્રથને ન મારું તો હાથે હાથે ભોજન કરનારા, બોળામાં અન્ન મૂકી ખાનારા, ખાખરાના આસન પર બેસનારા, તિલ્લુવૃક્ષનું ફાલ પણ કરનારા, બીજાઓનો પ્રાણ લેનારા, પ્રાતઃકાળમાં શયન કરનારા, બ્રાહ્મણ દોઈને ટાઢથી ભય પામનારા અને ક્ષત્રિય દોઈને રણસંઘ્રામથી ભાગનારા એ બંધાની જે ગતિ થાય, તે ગતિ મારી પણ થાઓ. વળી જે ગામમાં એક જ દૂધો દોય અને જમાં વેદનો ઘોષ જરા પણ ન દોય તેવા ગામમાં છ મહિના વસનારા, શાસ્ત્રની નિંદા કરનારા, દિવસે મૈથુન કરનારા, દિવસે શયન કરનારા, ધરને આગ લગાડનારા, ઝેર આપનારા, અગ્નિ-હોત્ર અને અતિથિસંકાર વિનાના, ગાયોને પાણી પાવાના સ્થળે વિદ્ર કરનારા, રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરનારા, પૈસા લઈ કન્યાદાન કરનારા, અનેક પ્રકારના યજ્ઞો કરાવનારા તથા કૃતરાં જેવી વૃત્તિ કરનારા બ્રાહ્મણો, મુખમાં મૈથુન કરનારા, તથા 'બ્રાહ્મણને આપીશ' એમ કહીને લોભથી નહિ આપનારા એ પુરુષોની જે ગતિ થાય, તે ગતિ મારી પણ થાઓ. જે હું આવતી કાલે જયદ્રથનો વધ ન કરું, તો જે કોઈ ધર્મ વિરુદ્ધ વર્તનારાઓને મેં અહીં નથી ગણાવ્યા અને જેમને ગણાવ્યા છે, તેમની ગતિને હું સત્વર પામું. આ રાત્રિ વીત્યા પછી આવતી કાલ સુધીમાં એ હું જયદ્રથનો વધ ન કરું, તો આ મારી એક બીજી પ્રતિજ્ઞા પણ તમે સાંભળો. એ હું આવતી કાલે સૂર્યાસ્ત સુધીમાં એ પાપીને ન મારી શકું, તો અહીં જ હું બળબળતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ. ૩૮-૪૭ અરે! અમુરો, દેવો, મનુષ્યો,

પક્ષીઓ, સર્પો, પિતરો, રાક્ષસો, બ્રહ્મર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ અથવા આ જગતમાં જે કોઈ ચરાચર પ્રાણી છે, તેમનામાંના કોઈ પણ મારા એ શત્રુનું રક્ષણ કરવા સમર્થ નથી. ૪૮ જે કદાચ તે રસા-તળમાં પેસી જશે, ક્યાંય આકાશમાં પ્રવેશ કરી જશે, દેવનગરમાં જઈ દાખલ થશે અથવા દેવોના નગરમાં જરાઈ પેસશે, તોપણ હું અભિમન્યુના એ શત્રુનું મસ્તક આવતી કાલે સો બાણોથી છેદી પાડીશ. ૪૯ એમ કહીને તેણે ગાંડીવનુધ્યને હાવી-જમણી બાણો ફેરવી ટંકાર કર્યો અને તેનો એ શબ્દ બીજા શબ્દોને દબાવી દઈ છેક આકાશ સુધી પહોંચ્યો. ૫૦ અર્જુનને જ્યારે એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે જનાર્દને પોતાનો પાંચજન્ય નામનો શંખ વગાડ્યો અને કોધાયમાન થયેલા અર્જુનને દેવદત્ત નામનો શંખ વગાડ્યો. ૫૧ ત્યારે શ્રીકૃષ્ણના મુખવાયુથી અત્યંત પરિપૂર્ણ થયેલા એ પાંચજન્ય શંખના મહાન ઘોષે પ્રલયકાળની પેઠે આકાશપાતાળ સહિત આખા જગતને તથા સર્વ દિક્પાલોને કંપાવી દીધા. મહાત્મા અર્જુનને એ પ્રતિજ્ઞા કરી એટલે તુરત જ તે સ્થળે હજારો વાદિઓના ઘોષો પ્રગટ થયા અને પાંડવોના સિંહ-નાદ પણ થઈ રહ્યો. ૫૨, ૫૩

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતમાં પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં
'અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા' નામનો અધ્યાય ૭૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૪ મો

જયદ્રથની વ્યાકુળતા અને
સ્વાર્થી દુર્યોધન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

શ્રુત્વા તુ તં મહાશબ્દં પાંડુનાં જયમૃદ્ધિનામ્ ।

ચારૈઃ પ્રવેદિતે તત્ર સમુત્થાય જયદ્રથઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : વિજયની લાલસાવાળા એ પાંડવોના મહાન શબ્દને સાંભળીને તથા ગુપ્તચરો-એ જણાવેલી અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાની વાત જાણીને

જયદ્રથરાજનું હૃદય શોકથી મૂઠ થઈ ગયું. અગાધ અને વિશાળ શોકસાગરમાં ગળકિયાં ખાતો હોય તેમ તે દુઃખથી વ્યાપ્ત થઈ ગયો અને એકદમ ઊભો થઈ ગયો. ધણે વિચાર કર્યો પછી એ સિંધુરાજ રાજ્યોની સમામાં ગયો અને ત્યાં જઈ સર્વ રાજ્યોની આગળ વિલાપ કરવા લાગ્યો. અભિમન્યુના પિતાના ભયથી બેબાકળો થઈ તે લજ્જાભરે સર્વને કહેવા લાગ્યો : 'પાંડુરાજની સ્ત્રી કુંતા વિષે કામી થયેલા છેદે જે દુષ્ટદ્વિ અર્જુન ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે મને એકલાને યમરાજને ઘેર મોકલી દેવા ધારે છે. માટે તમારું કંદ્યાણુ થાઓ. હું તો જીવવાની ઇચ્છાથી મારે ઘેર આહ્યો જઈશ.'^{૧૫} અથવા હે ક્ષત્રિયવરે ! તમે તમારા અસ્તના બળથી મારું રક્ષણ કરો. પૃથાપુત્ર અર્જુનને મારો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તો તમે બધા મને અભય આપો. દ્રોણાચાર્ય, કૃષ્ણ, દ્રુપદ, કૃપાચાર્ય, કલ્યુ, મદ્રરાજ, બાહુલિકરાજ અને દુઃશાસન આદિ બીજા વીરો તો હું કાળના મુખમાં સપડાયો હોઉં તોપણ મારું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે, તો પછી એકલો અર્જુન મને મારવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે તમે બધા રાજ્યો એકત્ર થઈને મારું કેમ રક્ષણ ન કરી શકો ?^{૧૬} હે રાજ્યો ! પાંડવોના હર્ષનાદ સાંભળી મને ધણે જ ભય લાગે છે અને મરણવશ થયેલાની પેઠે મારા સર્વ અવયવો ગળાઈ ગયા છે.^{૧૭} ચાક્રસ ગાંડીવધનુર્ધારી અર્જુનને મારો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને તેથી જ પાંડવો અત્યારના શોકને સમયે હર્ષના ઠાલાદલો કરી રહ્યા છે.^{૧૮} હે નરપતિઓ ! દેવો, ગંધર્વો, અસુરો, સર્પો કે રાક્ષસો પણ એ અર્જુનનું ધાયુ અન્યથા કરવા ઉત્સાહ કરતા નથી, તો પછી બીજાઓની તો શી વાત !^{૧૯} માટે દે પુરુષશ્રેષ્ઠો ! મને રત્ન આપો. તમારું બધાનું કંદ્યાણુ થાઓ. અહીંથી જઈને હું ઘાઈ સ્થળે !

યુધિષ્ઠિર રહીશ, એટલે પાંડવો મને જોઈ શકશે નહિ.^{૨૦} આ રીતે વિલાપ કરતા તથા ભયથી વ્યાકુળ ચિત્તવાળા એ જયદ્રથરાજને પોતાના કાર્યની મહેત્તા તરફ ધ્યાન આપી રાજ કુર્યોધન કહેવા લાગ્યો : 'હે પુરુષવ્યાધ્ર ! તમારે ભય કરવાનું કંઈ કારણ નથી. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! વીર ક્ષત્રિયોના મધ્યમાં ઊભેલા તમારી સામે યુદ્ધ કરવાની ઠોણ ઇચ્છા કરે તેમ છે !^{૨૧, ૨૨} હું, સૂર્યપુત્ર કલ્યુ, ચિત્રસેન, વિવિંશતિ, ભૂરિશ્રના, શલ, શલ્ય, અગ્નિત વૃષસેન, પુરુમિત્ર, જય, ભોજ, કાંચિજરાજ, સુદક્ષિણ, મહાબાહુ સત્યવત, વિકલ્યુ, કુરુખ, દુઃશાસન, સુબાહુ, ઈંચા આયુધવાળો કલિંગરાજ, અવંતીકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને શકુનિ આ બધા યોદ્ધાઓ અને એ ઉપરાંત બીજા અનેક રાજ્યો પોતપોતાનાં સૈન્યો સહિત તમારું રક્ષણ કરશે; માટે તમારા મનના સંતાપને દૂર કરો. વળી હે અમાપ કાંતિવાળા સિંધુરાજ ! તમે પોતે પણ રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ છો અને રણવીર છો, તો પછી તમને પાંડવો તરફથી ભય કેમ દેખાય છે ? વળી મારી અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાઓ તમારું રક્ષણ કરવા માટે બરાબર સાવધાન થઈને યુદ્ધ કરશે. આથી હે સિંધુરાજ ! તમે ભયને દૂર કરો.'

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે હે રાજન ! તમારા પુત્રે સિંધુરાજ જયદ્રથને આશાસન આપ્યું અને પછી તે રાત્રે કુર્યોધન તથા જયદ્રથ એ બન્ને જણા દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયા.^{૨૩-૨૪} હે પૃથ્વીપતિ ! ત્યાં જઈ બન્ને જણા આચાર્યના પગમાં પડ્યા. ત્યાં નમ્રતાપૂર્વક પાસે બેસીને જયદ્રથે આચાર્યને આમ પૂછ્યું :^{૨૫} 'દે આચાર્ય ! લશ્ય બેલવામાં, દૂર રહેલા નિશાનને પાડી નાખવામાં, ઝડપથી બાણ ફેંકવામાં તથા દૃઢ લશ્યને વીંધવામાં મારામાં તથા અર્જુનમાં કોઈ ભતતી

વિશેષતા છે કે પછી અમે બન્ને સરખા છીએ ? તે આપ કહો.^{૨૩} અર્જુનમાં તેવી શી વિશેષ વિદ્યા રહેલી છે ? હું તે યથાર્થ રીતે બાણવા છઠ્ઠું છું. માટે હે આચાર્ય ! મારું અને અર્જુનનું સમાન-પણું અથવા કાર્તનામાં કંઈ વિશેષપણું ન હોય તે આપ મને કહો.^{૨૪}

દ્રોણ યોદ્ધા : હે તાત ! તારા અને અર્જુન-નો વિદ્યાગુરુ તો હું એક જ છું, પણ પુષ્કળ અભ્યાસને લીધે તથા હુઃખ વેડીને પણ ગુરુકુળમાં વસવાને લીધે અર્જુન તારા કરતાં અધિક છે.^{૨૫} છતાં હે તાત ! આ યુદ્ધમાં તારે અર્જુનથી ભય રાખવા જેવું નથી. હું તારું તે ભયથી રક્ષણ કરીશ, એમાં સંશય નથી.^{૨૬} મારા હાથના રક્ષણ તમે રહેલા પુરખને દેવો પણ હુઃખ દઈ શકે એમ નથી. આવતીકાલે હું એવી બૃહદ્રથના કરીશ કે અર્જુન તેને હૃદયંધી શકશે નહિ.^{૨૭} માટે હે મહારથ ! તું યુદ્ધ કર, ભય ન રાખ. તું સ્વર્ધર્મનું પાલન કર અને તારા બાપદાદાએને માર્ગે ચાલ.^{૨૮} તે વિધિ પ્રમાણે વેદાધ્યયન કર્યું છે, સારી રીતે અગ્નિમાં દોમ દોમ્યા છે અને યજ્ઞો પણ ધણા કર્યા છે, તો તને શ્રુત્ય ભયંકર થવું બેઈએ નહિ. ભાગ્યહીન મનુષ્યોને કુલંભ એવું યુદ્ધમાં મરણ-રૂપી મહાભાગ્ય પામીને તું પોતાના બાહુના વીર્યથી જીતેલા ઉત્તમ દિવ્ય લોકને પામી શકીશ.^{૨૯,૩૦} કૌરવો, પાંડવો, યાદવો અને બીજા મનુષ્યો, અરે ! મારા પુત્ર સહિત હું સુધ્યાં સો આપણે નાશવંત છીએ, તેના પણ તું વિચાર કર.^{૩૧} બળવાન કાળ અનુક્રમે આપણુ બધાને હણી નાખશે અને આપણુ બધા પોતપોતાનાં કર્મો સાથે પરલોકમાં જઈશું.^{૩૨} તપ તપીને તપસ્વીએ ન દિવ્ય લોકોને પામે છે, તે જ દિવ્ય લોકોને ક્ષાત્રધર્મનો આશ્રય કરનારા વીર સત્રિયો પણ પામે છે.^{૩૩} આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યે જ્ય-

દ્રથરાજને સમજાવીને ધીરજ આપી, એટલે તેણે પણ અર્જુન તરફના ભયનો ત્યાગ કર્યો અને યુદ્ધ કરવાનું મન કર્યું.^{૩૪} તે પછી હે પૃથ્વીનાથ ! તમારાં સૈન્યોમાં પણ સિંહનાદોના શબ્દો સાથે વાદિનોનો ઉગ્ર ધ્વનિ થઈ રહ્યો.^{૩૫}

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તમોત્તમ પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં જ્ય દ્રથુ આશ્વાસન નામનો અધ્યાય ૭૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૫ મો

શ્રીકૃષ્ણવચન

॥ સંજય ક્વાચ ॥

પ્રતિજ્ઞાતે તુ પૃથેન સિંધુરાજવધે તદા ।

વાસુદેવો મહાવાહુર્ધનંજયમમાપત ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધા : ન સમયે અર્જુને સિંધુ-રાજ જ્યદ્રથનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, તે સમયે મહાબાહુ વાસુદેવ અર્જુન પ્રત્યે યોદ્ધા : 'હે અર્જુન ! તે તારા ભાઈએની સંમતિ લીધા વિના એકદમ વાણીથી પ્રતિજ્ઞા જ કરી નાખી છે કે, 'હું સિંધુરાજનો વધ કરીશ' પણ તે આ એક મોટું સાહસ કર્યું છે.^{૧,૨} તે મારી સાથે પણ વિચાર કર્યો નથી અને આ મોટામાં મોટા ભાર ઉપાડી લીધો છે, તો આપણે લોકોના હાંસીપાત કેમ નહિ થઈએ ?' મેં કુર્યોધનની છાવણીમાં આપણા દૂતોને મોકલ્યા હતા. તેમણે સત્વર આવીને આપણને આ પ્રમાણે ખબર આપી છે.^૩ હે સમર્થ અર્જુન ! તે જ્યારે સિંધુરાજનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે અહીં આપણી છાવણી-માં વાદિનોના શબ્દો સાથે મહાન સિંહનાદો થઈ રહ્યા હતા અને તે કૌરવોએ સાંભળ્યા હતા. તે શબ્દ સાંભળીને કૌરવો અને જ્યદ્રથરાજ ધણા ભયથીત થઈ ગયા અને 'આ અકરમાત સિંહનાદો કાઈ કારણ વિના ન હોય,' આવો વિચાર કરી તેઓ બરાબર સાવધ થઈ ગયા.^{૪,૫} હે મોટી જીજ્ઞાસુ અર્જુન ! તે સમયે કૌરવોમાં

પણ અતિ મહાન ઠાણાહલ થઈ રહ્યો હતો અને હાથી, ઘોડા, પાળા તથા રથોનો પણ અતિ ભય-
 કર શબ્દ મચી રહ્યો.^૭ ‘અભિમન્યુનો વધ સાંભળી-
 ને અર્જુન ઘણો અકળાયો હશે, એટલે રાત્રે જ
 તે કોધપૂર્વક યુદ્ધ કરવા નીકળી પડશે’ આમ
 વિચારી સર્વ કૌરવસૈનિકો યુદ્ધ કરવા સજ્જ
 થઈ ગયા હતા.^૮ પછીથી હે કમળલોચન અર્જુન !
 તેમણે યત્નપૂર્વક બરાબર તપાસ કરી અને સિંધુ-
 રાજનો વધ કરવાની તારી સત્યવચનીની સત્ય-
 પ્રતિજ્ઞા, તેમના સાંભળવામાં આવી.^૯ એ સાંભળતાં
 જ સર્વનાં મન ઉદાસ થઈ ગયાં અને હ્રુદ મૃગોની
 પેઠે તેઓ બધા ત્રાસ પામી ગયા; તેમાં પણ દુર્યો-
 ધનના મંત્રીઓ તથા રાજ જયદ્રથનો તો ગભરાટ
 વધી જ પડ્યો.^{૧૦} સૌવીર અને સિંધુદેશનો
 રાજ જયદ્રથ અત્યંત દીન અને દુઃખી થઈ ગયો
 તથા પોતાના મંત્રીઓ સાથે ઊઠીને પોતાના
 અલગ તંબૂમાં ગયો. ત્યાં જઈને સર્વ કંદ્યાણુ-
 કારક ક્રિયાનો વિચાર કર્યો અને પછી રાજ્યોની
 સમામાં જઈ તે દુર્યોધનને આ વચન કહેવા
 લાગ્યો : ‘આ અર્જુન મને પોતાના પુત્રને હણનારો
 સમજી આવતી કાલે મારી સામે ચઢી આવશે.
 તેણે સેનાની મધ્યમાં મારો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા
 કરી છે.^{૧૧-૧૩} દેવો, ગંધર્વો, અસુરો, સર્પો અને
 રાક્ષસો પણ અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાને અન્યથા કર-
 વાને ઉત્સાહ ધરાવતા નથી.^{૧૪} માટે તમે બધા
 મારું રક્ષણ કરો. આ સંબંધમાં તમે એવો
 ઉપાય કરો કે, એ અર્જુન યુદ્ધમાં તમારા બધાનાં
 મસ્તકો પર પગ મૂકી શકે નહિ અને પોતાના
 લશ્યરૂપ એવા મને પકડી પાડે નહિ.^{૧૫} દે
 કુરુનંદન ! તમારા કોઈનાથી જો કંદાય યુદ્ધમાં
 મારું રક્ષણ કરી શકાય તેમ ન હોય,
 તો દે રાજના મને રજ આપો, એટલે હું
 મારે ઘેર આદ્યો જઈશ.^{૧૬} જયદ્રથરાજએ

જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દુર્યોધનનું મન
 એકદમ ઉદાસ થઈ ગયું. તેણે પોતાના મસ્તક-
 ને નીચું નમાવી દીધું અને જયદ્રથરાજ
 પર આવી પડેલા દુઃખદ પ્રસંગનો તે વિચાર
 કરવા લાગ્યો.^{૧૭} દુર્યોધનને એ પ્રમાણે દુઃખી
 થયેલો જોઈને સિંધુરાજ પોતાનું હિત વિચારી
 આ પ્રમાણે કામળ વચન બોલ્યો :^{૧૮} ‘મારું રક્ષણ
 કરી શકે એવો તમારામાં મને એક પણ વીર્યવાળો
 ધનુર્ધર દેખાતો નથી કે, તે આ મહાન યુદ્ધમાં
 અર્જુનનાં અસ્રોનો સામેથી અસ્રો મૂકી નાશ
 કરી શકે.^{૧૯} શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાના તથા ગાંડીવ-
 ધનુષ્યને ધુણાવતા એ અર્જુનની આગળ સાક્ષાત્
 ઇંદ્ર પણ જો ન ઊભો રહે, તો તમારામાંથી તો
 કોણ ઊભો રહી શકે તેમ છે?^{૨૦} સાંભળવામાં
 આવે છે કે, અર્જુનને પૂર્વે મહાન વીર્યવાળા
 પ્રભુ શ્રીરામ કરે એ પછી હિમાલયની તળેટીમાં
 પગપાળા યુદ્ધ કર્યું છે.^{૨૧} વળી દેવરાજ ઇંદ્રની
 પ્રેરણા થતાં તેણે એક રથની સહાય લઈને જ
 હિરણ્યપુરમાં વસનારા હનુરો દાનવોનો સંહાર
 કરી નાખ્યો છે.^{૨૨} હું તો નિશ્ચય માનું છું કે,
 શુદ્ધિમાન શ્રીકૃષ્ણ સાથે રહેલો એ અર્જુન દેવો
 સહિત ત્રણેય લોકોનો સંહાર કરી શકે તેમ
 છે.^{૨૩} માટે દે દુર્યોધનરાજ ! જો તમે મારું
 માનતા હો, તો મને અહીંથી જવાની રજ
 આપો, અથવા પોતાના પુત્રને સાથે રાખી વીર
 મહાત્મા દ્રોણાચાર્ય મારું રક્ષણ કરે તેવી કમ્પૂ-
 લાત આપો.^{૨૪} દે અર્જુન ! તે સાંભળીને
 રાજ દુર્યોધને જતે જ જયદ્રથનું રક્ષણ કરવા
 માટે આચાર્યની ઘણી ઘણી પ્રાર્થનાઓ કરી
 અને આખરે દ્રોણાચાર્ય જ તેને માટે યોગ્ય
 ઉપાય કર્યો છે તથા બધા રથો સજ્જ કરવામાં
 આવ્યા છે.^{૨૫} કર્ણ, બૃહશ્રવા, અસત્યમા, દુર્યોધ
 વૃષસેન, દૃપાચાર્ય અને મદ્રરાજ-આ છ મહારથી-

ઓને એ જ્યદ્રથરાજની આગળ ચાલના કરવા-
માં આવ્યા છે.^{૨૯} દ્રોણાચાર્યે અર્ધસકટાકાર તથા
અર્ધપદ્માકાર બૃદ્ધ રચ્યો છે અને પદ્મ(કમળ)-
ની કળીના મધ્યભાગમાં એક સૂચીમુખ નામનો
બૃદ્ધ રચ્યો છે. તે બૃદ્ધની પાસે પેલા છ મહારથી
વીરોના સ્થૂં તથે રહેલો અતિ દુર્બલ સિંધુ-
રાજ કોનો રહેશે. તે પાર્યં! એ છ મહારથીઓ
ધનુષ્યમાં, અસ્ત્રમાં, વીર્યમાં, માનસિક બળમાં
તથા શારીરિક બળમાં ધણા અસદૃશ થઈ પડે તેવા
છે અને તેઓ દૃઢ નિશ્ચયવાળા છે. એ છ મહારથી-
ઓને જીત્યા વિના જ્યદ્રથ કહી હાયમાં આવે
તેમ નથી.^{૩૦-૩૧} તે પુરુષત્યાગ્ર અર્જુન! એ છ
મહારથીઓમાંના એકના વીર્યનો તો તું વિચાર
કર! તો પછી તે બધા જ્યારે એકજ થઈને
આવશે, ત્યારે તે બધાને જીતવા સહેલ નથી.^{૩૦}
આથી આપણું દિત કરવા માટે તથા ધારેલું
કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે હું મંત્રને જાણનારા
મંત્રીઓ સાથે તથા આપણા સુદૃઢ સાથે આ
સંબંધમાં ફરી વિચાર કરીશ.^{૩૧}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં શ્રીભુવર્ગીતર્જત પ્રતિષ્ઠાપર્વમાં
'શ્રીકૃષ્ણ' નામ્ય નામનો અધ્યાય ૭૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૬ મો

શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અર્જુનનાં વચનો

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

વહ્નવાન્વાતરાદૃશ્ય મન્યસે યાન્વલાયિકાન્ ।
તેષાં વીર્ય મમાર્થેન ન તુલ્યમિતિ મે મતિઃ ॥ ૧ ॥
અર્જુન બોલ્યો : હે શ્રીકૃષ્ણ! તમે કુર્યો-
ધનના એ છ મહારથીઓને અધિક બળવાન
માનો છો, પણ તે બધાનું પરાક્રમ મારા અર્ધા
પરાક્રમ જેટલું છે, એમ હું નિશ્ચય માતું છું.^૧
હે મહુસૂદન! જ્યદ્રથનો વંન કરવા છગ્છીને હું
આવતી કાલે સર્વનાં અસ્ત્રોને મારાં અસ્ત્રોથી
ઢેલો નાશ કરું છું, તે તમે જોશો.^૨ અરે! દ્રોણા-

ચાર્ય જેના રહેશે અને હું પરિવાર સહિત
વિલાપ કરના એ સિંધુરાજના મનકને પૃથ્વી
પર પાડી દઈશ.^૩ હે મહુસૂદન! કદાચ ધારો કે
સાંધ્યો, ગ્રંથો, વસુઓ, અશ્વિનીકુમારો, ઇંદ્ર
સહિત દેવો, ઈશ્વર સહિત વિસ્વદેવાઓ, પિતૃશ્રે,
ગયેવોં, ગમ્હો, સાગરો, સ્વર્ગ, આકાશ, પૃથ્વી,
આ બધી દિશાઓ અથવા બધા દિશ્પાલો તથા
ગામમાં વસનારાં કે જંગલમાં વસનારાં દરેકાઈ
સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ સિંધુરાજનું રક્ષણ કરશે,
તોપણ હે દેવ! હું બાણો વડે તેમનો રણમાં
નાશ કરીશ, એ તમે આવતી કાલે જોશો. હે
કૃષ્ણ! હું સન્યાસ તથા આ મારા આયુધના
સોગંદ બાઈને કદું છું કે, જે કદાચ મદાયતુ-
ધંર દ્રોણાચાર્ય દૃઢ બુદ્ધિવાળા એ પાપી જ્ય-
દ્રથનું રક્ષણ કરશે, તો હું પ્રથમ જ તે દ્રોણા-
ચાર્ય સામે પણ યુદ્ધ કરવા ચડી જઈશ.^{૪-૫}
પેલો કુર્યોધન આ યુદ્ધરૂપ દૂતના વિજયનો
આધાર અવશ્ય તે દ્રોણાચાર્ય પર રાખી રહ્યો
છે, માટે તે દ્રોણાચાર્યની જ સેનાના આગળના
ભાગને તોડી નાખી હું જ્યદ્રથ સામે ધરી
જઈશ.^૬ વજ્રોથી જમ પર્વતોનાં શિખરોને તોડી
પાડવામાં આવે છે, તેમ આવતી કાલના યુદ્ધમાં
મોટા મોટા ધનુર્ધરોને હું પાણીદાર તીક્ષ્ણ
બાણોથી ચીરી-તોડી પાડીશ, તે તમે જોશો.^૭
ત્યાં મારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી છિન્નભિન્ન થઈને પડતા
તથા પડેલા પાળાઓ, હાથીઓ અને ઘોડાઓનાં
શરીરોમાંથી લોહીનાં ઝરણો વહેશે.^૮ મારાં
ગાંડીવધનુષ્યમાંથી સડસડાટ છૂટેલાં તથા મન
અને વાયુ સરખાં વેગવાળાં એ બાણો હજારો મનુ-
ષ્યોને, હાથીઓને તથા ઘોડાઓને શરીર અને
પ્રાણ વિનાના કરી નાખશે.^૯ યમ, કુબેર, વરુણ,
ઈંદ્ર અને રુદ્ર પાસેથી જે જ દિવ્ય અસ્ત્રો મેળવ્યાં
છે, તેમને આવતી કાલના યુદ્ધમાં સર્વ મનુષ્યો

જેશે ^{૧૩} વળી સિંધુરાજનું રક્ષણ કરનારા યોદ્ધા
જ્ઞાનાં અજ્ઞોનો મારું બ્રહ્માસ્ત્ર એ રણમાં કેવી
રીતે નાશ કરી નાખશે, તે પણ તમે જાણી રહેશો ^{૧૪}
એટલું જ નહિ, હે કેશવ ! આવતી કાલના યુદ્ધમાં
મારાં બાણોનો વેગ રાજાઓનાં મસ્તકોને કળાકળ
કાપી નાખશે અને તેથી હું આખી રણભૂમિને
છાઈ દઈશ, તે પણ તમે જાણો ^{૧૫} તે યુદ્ધમાં હું
રાક્ષસોને તપ્ત કરીશ, શત્રુઓને હાંધી કાઢીશ,
મુદ્દેકોને આનંદિત કરીશ અને સિંધુરાજનો
નાશ કરીશ ^{૧૬} અમારા અનેક અપરાધો કરનાર,
અમારો જ નીચ સંબંધી તથા પાપાચરણી દેશમાં
ઉપત્ત થયેલો એ રાજા જ્યદ્રથ આવતી કાને
મારે હાથે મરણ પામશે અને પોતાના સંબંધી
ઓને રડાવશે ^{૧૭} હરકોઈ પ્રાણીનું દૂવ પીનારા
અને હરકોઈ જાતનું અન્ન જમનારા એ પાપા
ચારી રાજા જ્યદ્રથને હું તેના સડાયક રાજાઓ
ની સાથે બાણોથી ભેદી નાખીશ, તે તમે જાણો
હે કૃષ્ણ ! આવતી કાલના પ્રભાતમાં હું એવું
કર્મ કરી દેખાડીશ, કે તેથી દુર્યોધન એક વખત
એમ જ માની બેસશે કે, આ અર્જુન સરખો
લોકમાં બીજો એક પણ વતુનું નથી ^{૧૮ ૧૯} હે
પુરુષોત્તમ ! હે દ્વંષીકેશ ! મારા હાથમાં આ દિવ્ય
ગાદીવનુબ્ધ છે, હું પોતે જ યુદ્ધ કરનારો છું
અને તમે મારા સારથિ હો, તો પછી હું કેમ
વિજયી ન થાઉં ^{૨૦} હે ભગવન ! તમારી કૃપાથી
રણમાં મને શુ ન મળે તેવું છે કે હે દ્વંષીકેશ !
તમે મને શત્રુઓથી અસહ્ય બણો છો, છતાં કેમ
મને ઠપકો આપો છો ^{૨૧} હે જનાર્દન ! ચદ્રમા
જમ લાંછન સ્થિર છે અને સમુદ્રમાં જમ જળ
સ્થિર છે, તેમ આ મારી પ્રતિજ્ઞાને પણ તમે
સત્ય જ બળુએ ^{૨૨} તમે મારા અજ્ઞોનું અપમાન
ન કરો, મારા દંઠ ધનુષ્યનું અપમાન ન કરો,
મારા બે બાહુઓના બળનું અપમાન ન કરો

અને મારું પોતાનું પણ અપમાન ન કરો. ^{૨૩}
હું જ જ સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરવા બંડે છું, તેમાં
મને કોઈએ જીત્યો નથી, પણ મેં જ બનાવે
જીત્યા છે તે સત્ય પરથી તમારું સમજી લેવું કે,
આ યુદ્ધમાં પણ જ્યદ્રથ માર્યો જ ગયો છે ^{૨૪}
બ્રાહ્મણમાં સત્ય સ્થિર હોય છે, સાયપુરુષોમાં
ઉત્તમ નમ્રતા સ્થિર હોય છે, યજ્ઞોમાં લક્ષ્મી
સ્થિર હોય છે અને નારાયણમાં જય સ્થિર
હોય છે ^{૨૫}

સજય બોલ્યો અર્જુને એ પ્રમાણે આત્મ
સન્નિધિ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના મનમાં હતું તે બધું
કહી નાખ્યું એ ઇન્દ્રન દને દ્રીથી ગર્જના કરતા
કેશવ પ્રભુને કહ્યું ^{૨૬} હે શ્રીકૃષ્ણ ! રાત્રી વીસા
પછી પ્રભાત થાય, એટલે મારો રથ તૈયાર
રહે તેમ તમે કરજો, કારણ કે આપણે મહાન
કાર્ય ઉઠાવ્યું છે ^{૨૭}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં
શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અર્જુનના વચનો નામનો
અધ્યાય ૭૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૭મો

શ્રીકૃષ્ણે કરેલું સુભદ્રાનું આશ્વાસન

॥ સજય ઉવાચ ॥

તા નિશા દુઃસ્વપ્નોક્તૌ નિઃશ્વસંતાવિરોમી ।
નિદ્રા નૈરોપલેમાતે વાસુદેવધનજયૌ ॥ ૧ ॥

સજય બોલ્યો દુષ્ટ અને શોકથી પીડાતા
તથા સર્પની પેઠે મોટા નિશ્વાસ ભૂકતા શ્રીકૃષ્ણ
તથા અર્જુનને તે રાત્રે નિદ્રા આવી જ નહિ ^૧ તર
નારાયણને એ પ્રમાણે ક્રોધાયમાન થયેલા બળીને
મંદ્ર સિંહત દેવો પણ ગભરાઈ ગયા અને વિચારમાં
પડી ગયા કે, હવે શુ થશે ^૨ તે સમયે અતિ
દારુણ, કંઈક અને ઘેર ઉપાતને સૂચવનારા
વાયવ વાવા લાગ્યા તેમ જ સૂર્ય મહાભા વડ સહિત
મહા દેખાવા લાગ્યું. ^૩ ત્યાં કડાકાઓની સાથે
અને વીજળીઓના ગ્રબકારા સાથે શુષ્ક વજ્રપાતો

યવા લાગ્યા, તેમ જ પર્વતો, વનો અને જંગલો સાથે પૃથ્વી કંપવા લાગી.^૪ ત્યારે દે મહારાજ ! મગરમચ્છાના નિવાસભૂત સમુદ્રો ખળખળવા લાગ્યા તથા સમુદ્ર તરફ જનારી નદીઓ અવળે વહેણે વહેવા લાગી. ત્યાં રાક્ષસોના હર્ષ માટે તથા યમરાજની રાજધાનીમાં વધારો કરવા માટે રથો, ઘોડાઓ, મનુષ્યો અને હાથીઓ ઉપરનીચે યર્થ રજા. હાથીઓ અને ઘોડાઓ વગેરે વાહનોનાં મળમૂત્ર છૂટી ગયાં અને તેઓ રડવા લાગ્યાં. ત્યાં દે ભરતમેષ ! જોતાં રૂંવાં ભીમાં યર્થ જય તેવા તે દારણુ ઉત્પાતોને જોઈને તેમ જ મહાખજવાન અર્જુનની એ ઉત્ત્ર પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને તમારા સર્વ સૈનિકો બેબાકળા યર્થ ગયા.^{૫-૮}

તે પછી મહાબાહુ ઇંદ્રપુત્રે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, 'દે માધવ ! પુત્રના શોકથી પીડાતી તમારી દુઃખી બહેન સુમદ્રાતું, પુત્રવધુ ઉત્તરાતું તથા તેની સખીઓતું તમે આધાસન કરો. તમે તે સર્વને શોકરહિત કરો. આ પ્રજ્ઞ ! સામ તથા સત્યથી યુક્ત વચનો કહીને તમે તે સર્વને ચેથં આપો.^{૧૬, ૧૭} એટલે મનમાં ઉદાસ યર્થ ગયેલા વાસુદેવ અર્જુનને મુકામે ગયા અને ઘેર જઈ પુત્રના શોકથી પીડાતી પોતાની દુઃખી બહેન સુમદ્રાતું આધાસન કરવા લાગ્યા.^{૧૧}

વાસુદેવ બોલ્યા : દે યાદવકુળમાં જન્મેલી બહેન સુમદ્રા ! તું અને વહુ હવે કુમાર અભિ-મન્યુનો શોક મા કરો. દે ભીરુ ! કાળે સર્વ પ્રાણીઓની આ જ સમાપ્તિ નિર્મી છે.^{૧૨} ધીર ક્ષત્રિયના કુળમાં જન્મેલા તારા પુત્રતું આ મરણુ વિશેષે કરીને યોગ્ય જ છે, માટે તું શોક મા કર.^{૧૩} સુદૈવની વાત છે કે, પોતાના પિતા સમાન પરાક્રમવાળો તારો ધીર અને મહારથી પુત્ર ક્ષાત્ર-ધર્માતુસાર વીર પુરુષોની ઇષ્ટ ગતિને પામ્યો છે.^{૧૪} તેણે રણમાં અનેકાનેક શત્રુઓને જીત્યા છે, અને-

કાનેકને શત્રુ પાસે વિદાય કરી દીધા છે અને પછીથી જ તે સર્વ કામનાઓને ફરનારા પુણ્ય-વંતોના અક્ષયલોકોમાં સિધાવ્યો છે.^{૧૫} સત્યરથો તપથી, બ્રહ્મચર્યથી, શાસ્ત્રથી અને શુદ્ધિથી જ ગતિને ઇચ્છે છે, તે ગતિને તારો પુત્ર પામ્યો છે.^{૧૬} દે ભદ્રા ! તું વીરની જનેતા છે, વીરની પત્ની છે, વીરની કન્યા છે અને વીરની બહેન છે, માટે તું પુત્રનો શોક મા કર. તારો પુત્ર તો પરમ ગતિને પામ્યો છે.^{૧૭} એ બાળકનો ઘાત કરાવનાર પેલો પાપી સિંધુરાજ તેના સુહૃદ્ગણો તથા બાંધવો સાથે આ અપરાધતું દુળ પામશે.^{૧૮} દે વરાહદે ! આ રાત્રિ વીતશે અને પરાક્રમ થશે, એટલે પાપકર્મ કરનારો એ સિંધુરાજ દેવનગરી અમરાવતીમાં ભરાઈ પેસશે તોપણ અર્જુનથી બચશે નહિ. આવતી કાલે જ તું સાંભળશે કે, સિંધુરાજતું મસ્તક રણમાં કપાઈ ગયું છે અને તે સમંતપંચક (કુરુક્ષેત્રમાં આવેલું) તે નામતું એક તીર્થ)થી બહાર પડ્યું છે. તું શોક મા કર અને રડ નહિ.^{૧૯, ૨૦} જે ગતિને અમે પોતે પણ પામવાના છીએ તથા શસ્ત્ર પર આજીવિકા કરનારા બીજા ક્ષત્રિયો પણ પામે છે, તે સત્પુરુષોની ગતિને તારો શરૂવીર પુત્ર ક્ષાત્રધર્મને માન આપી પામ્યો છે.^{૨૧} દે વરાંગના ! વિશાળ વક્ષસ્થળ-વાળો, મોટી ભુજવાળો, રણમાં પાછો નહિ હઠનારો અને રથોના ભુક્કા કાઠી નાખનારો તારો પુત્ર સ્વર્ગે ગયો છે, માટે તું સંતાપ કરવો છોડી દે.^{૨૨} તારો વીર્યવાન પુત્ર પિતૃપક્ષ તથા માતૃ-પક્ષ બન્નેને બરાબર અનુસર્યો છે. હજારો શત્રુઓનો સંહાર કર્યો પછી તે શરો મહારથી રણમાં દબ્યો છે.^{૨૩} દે રાજરાણી ! તારી વહુને તું ધીરજ આપ. દે ક્ષત્રિયાણી તું બહુ શોક મા કર. દે નંદિની ! આવતી કાલે જ અતિમહાન પ્રિય સાંભળીને તું શોકરહિત યર્થશ.^{૨૪} અર્જુનને જે

પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે કદી અન્યથા થશે નહિ. તારા સ્વામી જે કંઈ કરવા ધારે છે, તે કદી નિષ્ફળ થતું નથી.^{૨૫} અરે ! મનુષ્યો, પિશાચો, સર્પો, રાક્ષસો, પક્ષીઓ, દેવો કે અસુરો પણ રણમાં રહેલા સિંધુરાજનું કદાચ રક્ષણ કરશે; તોપણ આવતી કાલે પ્રભાતે તે જ્યદ્રથ તેનું રક્ષણ કરનારા-ઓની સાથે આ જગતમાં રહેશે નહિ.^{૨૬}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતીર્થતઃ પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં 'સુભદ્રા-નું' આશ્વાસન' નામનો અધ્યાય ૭૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૮મો

સુભદ્રાનો વિલાપ

॥ સજય ઉવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मनः ।

सुमद्रा पुत्रशोकार्ता विललाप सुदुःखिता ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : અતિ દુઃખી થયેલી તથા પુત્રના શોકથી વિહ્વળ બનેલી સુભદ્રા મહાત્મા કેશવનું એ વચન સાંભળીને વિલાપ કરવા લાગી : 'હા પુત્ર ! હા તાત ! મારા મંદ ભાગ્યે તારા પિતા સરખો પરાક્રમી છતાં તું રણમાં જઈને કેવી રીતે મરણ પામ્યો ?^૧ હે વત્સ ! કાળા કમળ સરખું સ્યામ, સુંદર દાઢોવાળું તથા નેત્રવાળું તારું રણની રજથી ભરેલું એ મુખ હવે મને ક્યાંથી દેખારી ?^૨ ખરેખર, રણમાંથી પાછી પાંતી નહિ કરનાર, સુંદર મસ્તક, ડોક અને બાહુઓ-વાળા, વિશાળ વક્ષઃસ્થળવાળા અને પાતળા પેટ-વાળા તને શરવીરને આજ રણમાં પડેલો જવાં જુએ છે !^૩ સુંદર અને પુષ્ટ અવયવોવાળા, સુંદર નેત્રોવાળા તથા શસ્ત્રોના ધાથી વ્યાપ્ત થયેલા તને સર્વ જૂતો ઉદય પામેલા ચંદ્રની પેઠે જોઈ રહ્યા છે !^૪ તારું પૂર્વકાળનું શયન સુંદર ચાદરોથી ઓછાડવામાં આવતું હતું. તું તે સુખને યોગ્ય છે, છતાં આજ તું બાણોથી બીંધાઈને કમ રણ-ખંડિ પર સૂતો છે !^૫ જે મહાન જીવવાળા વીરની

પૂર્વે સુંદર સ્ત્રીઓ સેવા કરતી હતી, તે જ તું આજ રણમાં પડીને શિયાળવીઓથી 'કમ સેવાય છે ?^૬ અરે ! જેની પ્રથમ હર્ષમાં આવેલા ભાટચારણો સ્તુતિ કરતા હતા, તેને જ આજે ગર્જના કરતા ઘોર રાક્ષસગણો ઉપારી રહ્યા છે !^૭ હે સમર્થ પુત્ર ! પાંડવો, વીર યાદવો તથા વીર પાંચાલો જેવા તારા પર નાથ હતા, છતાં અનાથની પેઠે તને આજ ઠાણે મારી નાખ્યો ?^૮ આ નિર્દોષ પુત્ર ! હું કૂટ્યા ભાગ્યની હજી પુત્રનું દર્શન કરવામાં અતૃપ્ત જ રહી છું, ત્યાં તો આજ તારા વિયોગથી ત્યાં અવસ્ય હું ચમત્કારે આલી જઈશ.^૯ હા પુત્ર ! વિશાળ નેત્રોવાળું, સુંદર કેશવાળું, સુંદર વાઘ્ય બોલણું, સુગંધદાર અને કાંઈ જાતના ધા વિનાતું તારું એ મુખ ફરી હું ક્યારે જોઈશ ?^{૧૦} ભીમસેનના બળ-ને ધિક્કાર હજો ! ધિક્કાર પડજો અર્જુનના ધનુ-ધરંપણને ! વીર યાદવોના વીર્યને ધિક્કાર હજો ! ધિક્કાર હજો પાંચાલોના બળને !^{૧૧} ઠકથો, ચેદિઓ, મત્સ્યો અને સુંબ્યોને પણ ધિક્કાર છે. અરે ! રણમાં રહેલા તારા જેવા વીરનું તેઓ રક્ષણ કરવા સમર્થ થયા નહિ !^{૧૨} હાય ! આજ હું અભિ-મન્યુને જોતી નથી, તેથી આ સધળી પૃથ્વી બધું શૂન્ય થઈ ગઈ હોય, તેમ મને નિસ્તેજ દેખાય છે અને મારાં નેત્રો શોકથી વ્યાકુળ થઈ બળ છે.^{૧૩} અરે, આ દીકરા ! વાસુદેવનો ભાણેજ અને ગાંડીવધનુર્ધરીનો પુત્ર એવા તને વીર અતિરથીને આજ રણમાં પાડી નંખાયેલો હું કમ જોઈ શકું ! હે વત્સ ! આવ, આવ, તું તરસ્યો થયો હશે. આવ, મારા ઓળામાં બેસીને મારા દૂધમય સ્તનનું તું સત્વર પાન કર. હું અભાગણી તારાં દર્શન કરવામાં અતૃપ્ત છું.^{૧૪, ૧૫} હા વીર ! સ્વપ્નમાં દેખાયેલા ધનની પેઠે તું મને દેખાવ દઈને જ નારા પામ્યો છે. અરે ! મનુષ્યજનમ પાણીના પરપોટાની પેઠે અંચળ અને અનિત્ય છે.^{૧૬}

અરે બીજું તો કીડ, પણ આ તારી તરણ પની તારા વિરહની વેદનાથી વ્યાપ્ત થઈ ગઈ છે. વાછરણ વિનાની ગાયની પેઠે હું તેનું કેવી રીતે રક્ષણ કરી શકીશ ! અદો ! દે પુત્ર ! તું અકાળે ચાલી નીકળ્યો છે; કારણ કે તારા દર્શનની લોભિયણ એવી મને તું કૃપકાળે ત્યજી ગયો છે. સાચે જ કાળની ગતિ બળુવી વિદ્વાનોને પણ અતિગડન છે; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ સરખા તારા પર નાથ હતા; છતાં તું અનાયની પેઠે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો છે. યત્ન કરનારા, દાનશીલ, પ્રણ્યાત્મા, બ્રહ્મચર્ય પાળના-વાળા, પવિત્ર તીર્થોમાં સ્નાન કરનારા, કૃતજ્ઞ, દાતા, ગુરુસેવા કરનારા અને હજારો દક્ષિણા દેનારા બ્રાહ્મણો ને ગતિને પામે, તે ગતિને તું પામજો. પૂંઠ બતાવ્યા વિના યુદ્ધ કરનારા તથા શત્રુઓને મારીને મરણ પામેલા શરૂ પુરુષો ને ગતિએ બચ, તે ગતિએ તું જજો.^{૧૮-૨૩} હજારો ગાયોનું દાન કરનારા, યજ્ઞયાગ કરનારા અને ઉપયોગી સામાનથી ભરેલા ઘરનું દાન કરનારા પુરુષોની ને શુભ ગતિ થાય છે, તે ગતિ તારી પણ થાઓ.^{૨૪} દે લાડકવાયા ! શરણે આવેલા બ્રાહ્મણોને ધનબંડારનું દાન કરી દેનારા તથા અભિમાનનો ત્યાગ કરનારા પુરુષો ને ગતિએ બચ છે, તે ગતિએ તું જજો.^{૨૫} દે પુત્ર મારા ! તીક્ષ્ણ વ્રતવાળા મુનિઓ બ્રહ્મચર્યથી ને ગતિને પામે છે તથા પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ ને ગતિને પામે છે, તે ગતિને તું પામજો.^{૨૬} શુભ ચરિત્રોથી તથા ચાર વર્ણોશ્રમોનાં સુરક્ષિત પ્રણયથી પવિત્ર થયેલા રાજાઓની ને શાશ્વત ગતિ થાય છે, તે ગતિ તારી પણ થજો.^{૨૭} દે પ્રિય પુત્ર ! દીન પર દયા રાખનારા, અતિથિ આદિનો નિરંતર સંવિભાગ કરનારા અને ચાલીચૂગલી નહિ કરનારા પુરુષો ને ગતિને પામે છે, તે ગતિને તું પામજો.^{૨૮} દે દુહારા ! ધર્મશીલ સંન્યાસીઓની, ગુરુની સેવા

કરનારાઓની તથા અતિથિઓને નિરાશ નહિ કરનારાઓની ને ગતિ થાય છે, તે ગતિ તારી પણ થજો.^{૨૯} કષ્ટદાયક સંકટોમાં શોકરૂપ અભિથી જ્યો બળી ગયા દોષ છે, છતાં ને આત્મહત્યા કરતા નથી, તે પુરુષોને ને ગતિ મળે, તે ગતિ આ મારા લાડકા ! તને મળજો.^{૩૦} જ્યો હર્મેશમાં માતા-પિતાની સેવા કર્યો કરે છે તથા જ્યો પોતાની જ સ્ત્રીમાં વ્યાસક્ત રહે છે, તેમની ગતિને તું પામજો. દે પુત્ર ! ને શુદ્ધિમાનો ઋતુકાળે પોતાની સ્ત્રી સાથે ગમન કરે છે અને પરસ્ત્રીથી વિમુખ રહે છે, તે પુરુષોની ગતિને તું પામજો.^{૩૧} જ્યો મત્સરનો ત્યાગ કરી સર્વ બૂતોને સમદષ્ટિથી જુએ છે, જ્યો બીજાઓના મર્મને ભેદી નાખતા નથી અને જ્યો ક્ષમાવાળા છે, તેમને મળનારી ગતિ તને મળે.^{૩૨, ૩૩} વળી દે પ્રિય પુત્ર ! ગાંસમંદિરાનો ત્યાગ કરનારા, મદ, દંભ તથા અસત્યથી નિવૃત્ત રહેનારા અને બીજાઓને સંતાપ નહિ કરનારા પુરુષો ને ગતિએ બચ, તે ગતિએ તું જજો.^{૩૪} દે પુત્ર ! લજ્જાવાળા, સર્વ શાસ્ત્રને બળુનારા, જ્ઞાનમાં વૃક્ષ રહેનાર અને જિતેન્દ્રિય સત્પુરુષો ને ગતિને પામે છે, તે ગતિને તું પણ પામજો.^{૩૫}

આ પ્રમાણે શોકથી કૃશ થયેલી સુભદ્રા વિલાપ કરી રહી હતી, તેવામાં વિરાટરાજની પુત્રી ઉત્તરા સાથે દ્રૌપદી ત્યાં આવી પહોંચી. ત્યાં દે રાજન ! તે ત્રણેય સ્ત્રીઓ અત્યંત શોકકળ કરીને વિલાપ કરવા લાગી અને ધણી જ દુઃખી થઈ ગઈ તેમ જ ઉન્મત્તની પેઠે બેભાન થઈ પૃથ્વી પર પછડાઈ પડી.^{૩૬, ૩૭} દુઃખને દૂર કરનારા ઉપચારોને બળુનારા પણ અત્યંત દુઃખી થઈ ગયેલા શ્રીકૃષ્ણ જુદી જુદી બતનાં હિતકારક વચનો કહીને તથા પાણી છાંટીને તેમનું સાંવન કર્યું.^{૩૮} પણ સુભદ્રા તો તદ્દન નિર્જીવ જેવી થઈ ગઈ હતી અને મર્મને વીંધી નાખે તેવા વિલાપ કરતી

હતી. પોતાની બહેનને આ સ્થિતિમાં જોઈ
કમલનયન શ્રીકૃષ્ણ તેને ફરી આ વચનો કહેવા
લાગ્યા :^{૩૯} 'આ સુભદ્રા ! તું પુત્રનો શોક કર
મા. હે પાંચાલી ! તમે આ ઉત્તરને ધીરજ આપો.
ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ અભિમન્યુ તો વિશ્વપ્રસિદ્ધ ગતિને
પામ્યો છે.^{૪૦} હે સુંદરસુખી ! આપણા કુળમાં
ખીજ ન જ વીરપુરુષો છે, તે બધા યશસ્વી
અભિમન્યુની ગતિને પામે.^{૪૧} તારા મહારથી
પુત્રે એકલાએ આજ એવું પરાક્રમ કર્યું છે,
તેવું જ પરાક્રમ અમે બધા પણ કરીએ અને
આપણા સુદેહો પણ કરો.^{૪૨} એ પ્રમાણે પોતાની
બહેન સુભદ્રાને, દ્રૌપદીને તથા ઉત્તરને કહીને
તથા તેમને શાંત પાડીને, શત્રુક્રમન મહાબાહુ
શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનની જ પાસે આવ્યા.^{૪૩} તે પછી
હે રાજન ! તેમણે સર્વ રાજ્યોને, બંધુઓને
તથા અર્જુનને પોતપોતાના તંબૂઓમાં જવાની
આજ્ઞા આપી; એટલે તેઓ સૌ સૌના નિવાસમાં
ગયા અને પોતે પણ અંતઃપુરમાં દાખલ થયા.^{૪૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તમ પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં
'સુભદ્રાને વિલાપ' નામનો અધ્યાય ૭૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૯ મો

શ્રીકૃષ્ણ અને દારુક

॥ સજય ડગાચ ॥

તતોર્જુનસ્ય ભવનં પ્રવિઙ્ગ્યાપ્રતિમં વિશ્નુઃ ।
સ્પૃષ્ટ્વાંમઃ પુંડરીકાક્ષઃ સ્થંહિલે શુભલયણે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી કમળ સરખાં નેત્ર
વાળા વિશ્વવ્યાપક શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના અપ્રતિમ
ભવનમાં દાખલ થયા. ત્યાં જઈ તેમણે જળસ્પર્શ
કર્યો અને શુભ ચિહ્નોત્પાત્તી વેદિકા પર વૈદ્ય-
મણિ સરખા દબોની સુંદર રાખ્યા મિલાવી. પછી
તેમણે તે રાખ્યાને માંગવિક પુષ્પમાળાથી તથા
ડાંગરથી વિધિપૂર સર શણગારી અને તેની આસ-
પાસ મંડળાકારે ઉત્તમ આયુષી મૂકી દીધાં. પછી

અર્જુનને સ્નાન કર્યું, એટલે નમ્ર સ્વભાવના સેવ-
કાએ તેને બતાવીને તેની પાસે મહાદેવને અર્પણ
કરવાનો રાત્રિ સંબંધી બલિ તૈયાર કર્યો. આ
પછી અર્જુનને પ્રસન્ન મનથી ચંદન તથા પુષ્પ-
માળાઓ હાથમાં લઈને શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કર્યું
અને તૈયાર કરેલો તે રાત્રિ સંબંધી બલિ મહા-
દેવને અર્પણ કર્યો. ત્યાં ગોવિંદે હસતાં હસતાં
અર્જુનને કહ્યું :^૧ 'હે પાથ ! હવે તું સૂઈ જ,
તારું કદયાણુ થાઓ. હું તારા કદયાણુ માટે બંધ
હું.' આમ કહી, દ્વારપાળોને તંબૂના દરવાજા પર
ગોઠવી દઈને અને હથિયારબંધ રક્ષકપુરુષોની
ત્યાં ગોઠવણ કરીને શ્રીમાન કેશવે પોતાના સારથિ
દારુકની સાથે પોતાની છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો.
ત્યાં જઈ તે અનેક કાર્યોનો વિચાર કરતા કરતા
ઉજ્જવળ શયનમાં સૂતા. સૂતાં સૂતાં એ કમલ-
લોચન ભગવાન અર્જુનને માટે શોક તથા દુઃખનો
નાશ કરનાર અને તેજ તથા ક્રાંતિને વધારનાર
સર્વ વિચારો તથા યોજનાઓ મનમાં ગોઠવવા
લાગ્યા. ત્યાં દેવાધિદેવ, સર્વનું કદયાણુ ધરત્રનારા,
ત્રિશાળ યશતાળા અને અર્જુનનું પ્રિય કરનારા
તે સાક્ષાત્ વિષ્ણુએ મનને બરાબર સ્થિર કરી તે
સંબંધી યોગ્ય યોજના ધરી કાઢી.^{૨-૯}

હે રાજન ! તે રાત્રે પાંડવોની છાવણીમાં
ઠાઈને ઘેર આવી ન હતી. સર્વ મનુષ્યોને
ઉત્તમરોજ યથો હતો.^{૧૦} તેઓ માંદામાંદો
વાતો કરતા હતા કે, 'મહાત્મા ગાંડીવનું તોરી
અર્જુનને પુત્રના શોકથી તપી જઈને સિંધુરાજનો
વંધ કરવાની આ જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે સાકસ
કર્યું છે. શત્રુવીરોનો નાશ કરનાર મહાબાહુ
અર્જુન એ પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે સફળ કરશે !
ખરેખર, મહાત્મા અર્જુનને એક કદયાયક કર્મ
કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે; કારણ કે જગદ્રથરાજ
પણ મહાપરાક્રમી છે, છતાં અર્જુન પોતાની

પ્રતિજ્ઞા પાર કરે, એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. પુત્રના શોકના સંતાપમાં તેણે બહુ ભારે પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ઈચ્છકૃપાથી તે પરિપૂર્ણ થાય તો સારું; કારણ કે તે સિંધુરાજના ભાઈઓ પણ ઘણા પરાક્રમી છે, તેમ તેની પાસે સૈન્ય પણ ઘણું છે.^{૧૧-૧૪} વળી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધને આ બધી વાત તે જ્યદ્રથને જણાવી પણ દીધી છે. આવતીકાલના યુદ્ધમાં અર્જુન જ્યદ્રથનો વધ કરીને તથા શત્રુઓનો સંહાર કરીને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાર કરે તેમ જ પુત્ર નિર્વિધે પાછા આવે, તો ઘણું જ સારું થાય. જે આવતી કાલે અર્જુન જ્યદ્રથનો વધ નહિ કરી શકે, તો તે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે. પૃથાપુત્ર અર્જુનને જે પ્રભાણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેને અસત્ય કરવાને પોતે જરા પણ સમર્થ નથી. આમ હોવાથી એ કદાચ અર્જુનનું મરણ થાય, તો રાજ ધર્મપુત્ર કેમ રહેશે!^{૧૫-૧૭} યુધિષ્ઠિરાજે આ યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા માટે અર્જુન પર સર્વ આધાર રાખ્યો છે. આપણે આજ દિવસ સુધીમાં જે પ્રયત્ન કર્યો હોય, જે દાન આપ્યું હોય તથા જે હવન-હોમ કર્યા હોય, તે બધાંનાં ફળથી અર્જુન યુદ્ધમાં શત્રુઓને જીતે.^{૧૮}

હે રાજન! આમ કહી તેઓ બધાએ અર્જુનના વિજયની ઇચ્છા રાખી માંહોમાંહે વાતો કરી અને મહાદુઃખે એ રાત્રિ ગાળી હતી. હે રાજન! તે જ રાત્રિમાં શ્રીકૃષ્ણ મધરાતે જાગી ગયા હતા અને અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરી દારુક પ્રત્યે આ પ્રભાણે કહેવા લાગ્યા: 'હે દારુક! પોતાના પુત્રના વધથી વિહ્વળ થયેલા અર્જુનને એકાએક પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, 'આવતી કાલ તારાં હું જ્યદ્રથનો વધ કરીશ.' આ વાત સાંભળતાં જ દુર્યોધન પોતાના મંત્રીઓ સાથે 'યુદ્ધમાં જ્યદ્રથનો કેમ કરવાથી વધ ન થાય?' એ બાબત

વિચાર ચલાવશે અને તેની સર્વ અશોધિતી સેનાઓ જ્યદ્રથનું રક્ષણ કરશે.^{૧૯-૨૩} વળી સર્વ અસન્નિવાના પારને પામેલા દ્રોણાચાર્ય પણ પોતાના પુત્રને સાથે રાખી સિંધુરાજનું રક્ષણ કરશે. એ દ્રોણાચાર્ય કંઈ જવાતેવા નથી; કારણ કે દેવો અને દાનવોના ગર્વને માળનારો અતુલ વીર ઇંદ્ર પણ દ્રોણાચાર્યના રક્ષણ તળે રહેલાનો યુદ્ધમાં વધ કરવાને હિંમત ધરી શકતો નથી. તેથી મારે પોતે જ આવતી કાલે એવું કરવું પડશે કે, તેથી કુંતાપુત્ર અર્જુન સૂર્યાસ્તની પહેલાં જ જ્યદ્રથનો વધ કરી શકે. હે દારુક! મને મારી સૌએ, મિત્રો, જ્ઞાતિમાઈઓ, બાંધવો કે બીજા હરકાઈ સંબંધી પણ કુંતાપુત્ર અર્જુનથી વધારે પ્રિય નથી. હું એ ઘડી પણ અર્જુન વિનાનો આ લોક જોઈ શકું નહિ, માટે આવતી કાલે જ્યદ્રથનો વધ ન થાય અને અર્જુન અગ્નિમાં બળી મરે, તેમ કદી બનશે નહિ. હું જાતે જ અર્જુનને માટે આવતી કાલે કરું તેમ જ દુર્યોધન આદિ સર્વ રાજ્યોને જીતી લઈશ અને તેમનો તેમના હાથીધોડા સહિત નાશ કરી નાખીશ ભલે આવતી કાલના મહાન રણમાં ત્રણેય લોકો મારું પરાક્રમ જોઈ રહે.^{૨૪-૨૯} હે દારુક! આવતી કાલના યુદ્ધમાં અર્જુનને માટે પરાક્રમ કરીને હું હજારો રાજ્યોને તથા સેંકડો રાજપુત્રોને તેમના ઘોડા, હાથી અને રથ સહિત રણમાંથી હાંટી કાઢીશ. હે દારુક! આવતી કાલે મારું ચક્ર રાજ્યોની સેનાનો કેવો સંહાર કરે છે, તે તું જો.^{૩૦, ૩૧} એકદમ ક્રોધાયમાન થઈને હું અર્જુન માટે સર્વ સેનાને રણમાં રગડાળી નાખીશ. દેવો, ગંધર્વો, પિશાચો, સર્પો, રાક્ષસો અને સર્વ લોકો મને અર્જુનના મિત્ર તરીકે આવતી કાલે બરાબર જાણશે. જે અર્જુનનો દ્વેષ કરે છે, તે મારો પણ દ્વેષ કરે છે. જે અર્જુનને

અતુસરે છે, તે મને પણ અતુસરે છે. તું તારી બુદ્ધિથી સંકલ્પ કરજે કે, અર્જુન મારું અધુન અંગ છે. માટે આ રાત્રિ વીત્યા પછી તું પ્રભાત થતાં જ આપણા ઉત્તમ રથને શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ સાવધાનીપૂર્વક બરાબર તૈયાર કરી સત્વર લાવજ. હે સૂત ! તે રથમાં કૌભાદ્યી ગદા, દિવ્ય શક્તિ, ચક્ર, ધનુષ્ય, બાણો અને બીજાં લડાયક સાધનો મૂકજે. વળી રથની બેઠક પર તું ઉપરના ભાગમાં યુદ્ધમાં રથને શોભાવનારા મારા વીર ગરુડેશ્વરની યોજના કરજે. ત્યાં તું સૂર્ય અને અગ્નિ સમાન પ્રભાવવાળી અને વિશ્વકર્માએ બનાવેલી દિવ્ય સુવર્ણની સેરાવાળું છત્ર પણ ઉપર ધરાવજ. બલાહક, મેઘપુષ્પ, શૈભ્ય અને મુગ્ધીવ નામના ચારે ઘોડાઓને તું બરાબર શણગારીને રથમાં બેઠાજ. તું પોતે પણ કવચ ધારણ કરી બરાબર સજ્જ થઈને બિભો રહેજ. પછી હે દારુક ! જ્યારે તું ઋષભ નામના સ્વરથી પૂર્ણ તથા ભયંકર નાદવાળા મારા પાંચજન્ય શંખનો ઘોષ સાંભળે કે તુરત તું મારી પાસે આવજ. હે દારુક ! મારા ફાઈયાત ભાઈ અર્જુનના કોધને તથા સર્વ દુઃખોને હું એક જ દિવસમાં દૂર કરી દઈશ. હું સર્વ ઉપાયે પ્રયત્ન કરીશ; એટલે અર્જુન યુદ્ધમાં હારવોના દેખતાં જ જયદ્રથરાજનો વધ કરશે. હે સારથિ ! અર્જુન જેનો જેનો વધ કરવા પ્રયત્ન કરશે, તેના તેના ઉપર અવરથ વિજય મેળવશે, એમ હું ઇચ્છું છું. ૧૩૨-૪૨

દારુક યોદ્ધા : હે પુરુષગ્યાદ્ર ! તેનો અવરથ જય જ થવાનો છે. તેનો પરાજય તો ક્યાંથી જ યાય ! કારણ કે તમે તેનું સારથિપણ સ્વીકાર્યું છે. ૪૩ તમે મને જ પ્રમાણે આજ્ઞા આપી છે, તે પ્રમાણે હું બધું કરીશ. અર્જુનના વિજય માટે આ રાત્રિ સુપ્રજાતવાળી યાજ્ઞો. ૧૪૪

હતિ શ્રીમહાભારતના દ્રોણપર્વના પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં 'શ્રીકૃષ્ણ અને દારુકનું સંભાષણ' નામનો અધ્યાય ૭૬ માં સમાયેલ છે.

અધ્યાય ૮૦ મો

અર્જુનસ્વપ્ન

॥ સંજય રવાજ ॥

કુંતિપુત્રસ્તુ તં મંત્રં સ્મરન્નેવ ધનંજય !

પ્રતિજ્ઞામાત્મનો રક્ષન્ મુમોહાચિત્તવિક્રમઃ ॥૧॥

સંજય યોદ્ધા : અચિંત્ય પરાક્રમવાળો તથા પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરનારો અર્જુન 'જય-દ્રથનો વધ કેવી રીતે કરવો ?' એ વિચારતું સ્મરણ કરતાં કરતાં જ મોહમાં પડી ગયો-નિદ્રા-વશ થઈ ગયો. ૧ શોકથી સંતાપ પામેલા તથા એ બાબતનો જ વિચાર કરી રહેલા એ મહા-તેજસ્વી કપિદેવજ અર્જુનને એક સ્વપ્ન દેખાયું અને તેમાં તેણે ગરુડેશ્વર શ્રીકૃષ્ણને પોતાની પાસે આવેલા જોયા. ૨ ધર્માત્મા અર્જુન સર્વ અવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણને જોતાં તેમની સામે ભક્તિ અને પ્રેમપૂર્વક બિભો થઈ જતા; તેથી તે સમયે તે તુરત બિભો થયો અને ગોવિંદને આસન આપી, પોતે આસન પર નહિ બેસતાં સામે બિભો રહ્યો. તે પછી મહાતેજસ્વી શ્રીકૃષ્ણ આસન પર બિરાજ્યા અને પોતે કુંતીનંદન અર્જુનનો નિશ્ચય બણી લઈને તેને આ પ્રમાણે યોદ્ધા : 'હે પાર્થ ! તું મનમાં ખેદ ન કર; કારણ કે કાળ દુર્જય છે. તે કાળ જ સર્વ જ્ઞોને અવરથ ભાવિ કર્તવ્યમાં પ્રવર્તી છે. ૩-૧ હે મનુષ્યશ્રેષ્ઠ ! કહે, તને શા માટે શોક થાય છે ? હે વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! તારે શોક કરવો જોઈએ નહિ; કારણ કે શોક કાર્યનો નાશ કરે છે. ૪ આથી તારે જ કાર્ય કરવાનું હોય તેને તું કર્મ દ્વારા કર્યો જ કર. હે ધનંજય ! ટાઈ પણ જાતનું કર્મ નહિ કરનાર નિરુદ્ધમી પુરુષનો શોક તેના શત્રુરૂપે થઈ પડે છે. ૫ શોક કરનારો માણસ શત્રુઓને આનંદિત કરે છે, બાંધવોને દુઃશ કરે છે અને તે પોતે પણ પ્રતિદિન ક્ષીણ થતાં જાય છે. માટે તારે

શોક કરવો યોગ્ય નથી.' એ પ્રમાણે ન્યારે ભગવાન વાસુદેવે કહ્યું, ત્યારે વિદ્વાન અર્જુનને આ અર્થ'ભયુ' વચન કહ્યું: ૧૦ 'હે દેશવ! મેં જ્યદ્રથનો વધ કરવા માટે મહાન પ્રતિજ્ઞા કરી છે. મારા પુત્રનો નાશ કરનારા તે દુરાત્માને હું આવતી કાલે મારી નાખીશ.' ૧૧ પણ હે અચ્યુત! કૌરવો મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવા માટે સિંધુ-રાજ જ્યદ્રથને સર્વ મહારથીઓના રક્ષણ તથા સર્વ સૈન્યની પાછળ રાખશે. ૧૨ હે કૃષ્ણ! તેમની પાસે અતિ દુર્જય એવી અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાઓ છે. હે માધવ! તેમાંની કેટલીક સેનાઓ તો હંજુ મરતાં બાકી રહી છે. ૧૩ તો હે કૃષ્ણ! તે અક્ષૌહિણી સેનાથી તથા સર્વ મહારથીઓથી વીંટાયેલા દુષ્ટાત્મા સિંધુરાજને ઐર્થ પણ કેમ શકાશે? ૧૪ તો પછી મારી પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે પાર જીતશે? ન્યારે મારા જેવા પુરુષની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય, ત્યારે જીવી પણ કેમ શકાય? ૧૫ હે વીર! દુઃખના દ્વારરૂપ આ મારી પ્રતિજ્ઞાના સંબંધમાં મારા મનમાં સંશય યોગાયા કરે છે. વળી આગ્રહાસ સૂર્યની ગતિ પણ ઉતાવળી છે, માટે જ હું તમને આ પૂછું છું. ૧૬

એ રીતે અર્જુનના શોકતું કારણ જલ્દીને ગરુડના ચિહ્નવાળી ધનવાળા શ્રીકૃષ્ણ જલરપશં કરી પૂર્વાભિમુખે બેઠા. ૧૭ પછી મહાતેજસ્વી તથા હમણ સરખાં નેત્રવાળા એ કૃતકૃત્ય શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના હિતાર્થે તથા જ્યદ્રથના વધાર્થે આ પ્રમાણે બોલ્યા: ૧૮ 'હે પાંચ! પાશુપત નામતું એક સનાતન પરમ અસ્ત્ર છે. તે અસ્ત્રથી પૂર્વે દેવ મહેશ્વરે યુદ્ધમાં સર્વ દૈત્યોના સંહાર કર્યો હતો. ૧૯ એ અસ્ત્રતું જે તને હમણાં જ્ઞાન હોય, તો તું કાલે જ્યદ્રથનો વધ કરી શકીશ. એ તને તે અસ્ત્રતું જ્ઞાન ન હોય તો તું મનથી મહાદેવને શરણે જ. ૨૦ હે ધનંજય! તું તે દેવતું મનમાં

ધ્યાન ધરી શાંત થઈને બેસી રહે; એટલે તારા પર તેની કૃપા થશે અને તેથી તું શિવમક્ત તે મહાન અસ્ત્રને પામશે. ૨૧ શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચન સાંભળીને અર્જુન ઉદકરપશં કરી પૃથ્વી પર એકાગ્ર થઈને બેઠો અને મનથી મહેશ્વરને શરણે ગયો. ૨૨ આમ ધ્યાન કરતાં કરતાં શુભ લક્ષણવાળો બ્રાહ્મચુક્રતંકાળ (પરોઢિયું) થઈ ગયો; એટલે અર્જુન પોતાને શ્રીકૃષ્ણ સાથે આકાશમાં જતો બેવા લાગ્યો. ૨૩ એતબેતામાં તો તે હિમાલયના પવિત્ર શિખરને-મણિમાન પર્વતને નિહાળવા લાગ્યો. એ પર્વત અનેક જ્યોતિર્ગણોથી વ્યાપેલા હતા અને સિદ્ધચારણોના આશ્રયરૂપ હતા. ૨૪ આમ અર્જુન વાયુ સમાન વેગવાળી ગતિએ શ્રીકૃષ્ણની સાથે છેક આકાશમાં પહોંચી ગયો. તે વખતે, શ્રીકેશવવિભુએ તેનો જમણો હાથ પકડ્યો હતો. ૨૫ હવે ધર્માત્મા અર્જુન અદ્ભુત દેખાવના અનેક પદાર્થોને બેતો બેતો આગળ જતો હતો. ત્યાં થોડા સમયમાં ઉત્તર દિશામાં શ્વેતગિરિ બેયો. વળી તેણે કુબેરના ઉપવનમાં કમળોથી શોભતું સરોવર બેયું અને પુષ્કળ જળભરેલી ઉત્તમ ગંગા નદી બેઈ. ૨૬, ૨૭ એ નદી સદાકાળ પુષ્પકળ-વાળાં વૃક્ષોથી શોભતી હતી અને તેમાં સ્ફટિક-મણિના જ પથ્થરો બેવામાં આવતા હતા. તેનો કિનારો સિંહ તથા વાઘોથી વ્યાપ્ત હતો અને તેની આસપાસના પ્રદેશો અનેક જાતનાં મૃગોથી ભરપૂર હતા. ૨૮ તે નદીને તીરે તીરે પવિત્ર આશ્રમે હતા અને તે પક્ષીઓથી સેવાયેલી હતી. આમ તે ઘણું સુંદર અને મનમોહક હતી. ત્યાંથી આગળ તેણે કિન્નરોનાં ગાનવાનથી ગાજી રહેલા મંદરાચળ પર્વતના પ્રદેશો બેયા. ૨૯ એ પ્રદેશો સુવર્ણ તથા રૂપાનાં શિખરોથી પ્રકાશી રહ્યા હતા, તેમાં જાતજાતની ઔષધોએ ઝળહળી રહી હતી અને ત્યાં પુષ્પભરેલાં મંદાર વૃક્ષો

શોભી રક્ષાં હતાં.^{૩૦} તેવામાં તો સ્તિગ્ધ કામજના ઢગ જેવી આકૃતિવાળો કાલ પર્વત તેની આંખે ચડ્યો. તે પછી તેણે બ્રહ્મતુંગ પર્વત, બીજી કેટલીક નદીઓ, બીજા કેટલાએક દેશો, ભિંચા શિખરવાળો શતશૃંગ પર્વત, શર્પાતિરાખતું વન, પવિત્ર અશ્વશિરામુનિનું સ્થાન અને આયર્વણુ-મુનિનું સ્થાન એ બધું જોયું.^{૩૧, ૩૨} ત્યાંથી આગળ તેણે પ્રથમ વૃષદંશ નામના મહાન પર્વતને અને પછી મહામંદર નામના પર્વતને પણ જોયા. તે પર્વત અપ્સરાઓથી ભીજારાતો હતો અને કિન્નરોથી શોભી રહ્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણની સાથે રહેલો એ અર્જુન ત્યાં તે પર્વત ઉપર જતાં મુંદર ઝરણાંઓ-વાળી, મુવણું તથા બીજી કેટલીક ધાતુઓથી સુશોભિત, ચંદ્રનાં કિરણોથી પ્રકાશમાન સ્વરૂપ-વાળી અને નગરોરૂપ માળાવાળી પૃથ્વીને જોઈ રહ્યો. વળી ત્યાં અનેક પ્રકારની ખાણોવાળા તથા અદ્ભુત આકારવાળા સમુદ્રોને, આકાશ, સ્વર્ગ અને બીજી કેટલીક પૃથ્વીને જોતો જોતો તથા વિસ્મય પામતો એ અર્જુન છોડેલા તીરની પેઠે શ્રીકૃષ્ણની સાથે આકાશમાર્ગે જતો હતો.^{૩૩-૩૬} તેવામાં અર્જુને ગ્રહો, નક્ષત્રો, ચંદ્ર, સૂર્ય અને અગ્નિ સમાન કાંતિવાળા એક ઝળહળતા પર્વતને જોયા. તે પર્વત પાસે આવીને તેણે હેક શિખરની ટોચ પર બેઠેલા અને નિત્ય તપ કરનારા એ મહાત્મા શ્રીમહેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં.^{૩૭, ૩૮} પોતાના તેજથી તે દેવ હજારો સૂર્યોની પેઠે ઝળહળી રહ્યા હતા. તે ત્રિશૂળધારી હતા, જટાધારી હતા અને રંગે ગૌર હતા. તેમણે વડકલ-વસ્ત્રોને ધારણ કર્યાં હતાં. તે હજારો નેત્રોથી વિચિત્ર શરીરવાળા હતા અને મહાઓજસ્વી હતા. પાર્વતી અને કાંતિમાન ભૂતગણો તેમની સાથે હતા.^{૩૯, ૪૦} તેમની આસપાસ ગીત અને વાદિત્રોના મધુર શબ્દો ઘઈ રહ્યા હતા. કેટલાએક ભૂતગણો તેમને પ્રસન્ન કરવા

માટે નૃત્ય, ગોળ ફૂદડી અને હાથની તાળીઓ તથા હાસ્ય વગેરે કરી રહ્યા હતા.^{૪૧} વળી તેઓ પવિત્ર ચંદનથી તેમની સેવા કરતા હતા. બ્રહ્મવાદી મહર્ષિઓ દિવ્ય સ્તોત્રોથી તેમની સ્તુતિ કરતા હતા. સર્વ ભૂતોના રક્ષક તે દેવ અસ્પષિત ધનુષ્ય હાથમાં ધારણ કર્યું હતું.^{૪૨}

ધર્મોત્તમા વાસુદેવે તેમનાં દર્શન કરી અર્જુનની સાથે ઔઞ્ઞરૂપ સનાતન બ્રહ્મતું ઉચ્ચારણ કરતાં કરતાં પોતાના મસ્તકને છેક પૃથ્વી સુધી નમાવ્યું.^{૪૩} લોકોના ઉપાદાનકારણભૂત, જગતના સ્રષ્ટા, અજન્મા, અવિકારી, અસ્પષિત ઇચ્છા-વાળા, મનની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના કારણભૂત, સર્વના ઉત્પત્તિસ્થાન, આકાશ અને વાયુના મૂળસ્વરૂપ, તેઓના અધિપાન, જળધારાઓના તથા આખી પૃથ્વીના ઉત્પાદક, સર્વના મૂળભૂત, પ્રધાન (પ્રકૃતિ)સ્વરૂપ, દેવ, દાનવ, યક્ષો અને મનુષ્યોની સિદ્ધિનું નિધાન, યોગદર્શી પુરુષોના પરમ આશ્રયભૂત, પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મતત્ત્વ, બ્રહ્મવેતાઓના રહસ્યભૂત, ચરાચર જગતના સ્રષ્ટા અને સંહર્તા, કાળ સમાન કોપવાળા, ઐશ્વર્યોદિક ઇંદ્રના ગુણોત્તું તથા પ્રતાપાદિક સૂર્યના ગુણોત્તું ઉદયસ્થાન એવા તે મહાત્મા શંકરને શ્રીકૃષ્ણે તે સમયે વાણી, મન, બુદ્ધિ અને હર્મથી વંદન કર્યું.^{૪૪-૪૭} સૂક્ષ્મ અધ્યાત્મપદની ઇચ્છાવાળા પુરુષો જમનું શરણ લે છે, તે કેવળ કારણસ્વરૂપ અજન્મા મહાદેવનું શ્રીકૃષ્ણે તથા અર્જુને શરણ લીધું.^{૪૮} અર્જુન પણ તે દેવને સર્વ ભૂતોના આદિ તરીકે તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના ઉત્પાદક તરીકે જાણીને વારંવાર વંદન કરવા લાગ્યો.^{૪૯}

તે પછી એ બંને નરનારાયણને ત્યાં આવેલા જોઈને મનમાં પ્રસન્ન થયેલા શ્રીશંકરે હસતા હાથ તેમ તેમના પ્રત્યે કર્યું.^{૫૦} 'હે નરયેષો!

તમે મને આપ્યા. હવે તમારો થાક એ ઊતરી
ગયો હોય નો ઊઠો. હે વીરો ! તમારા મનનું
જે ઇષ્ટ હોય તે જલદી કરો. તમે જે કાર્ય માટે
અહીં આવ્યા હો, તે કાર્ય હું સાધી આપીશ.
તમારું શું કાર્ય છે ? તમારું કદયાણુ થાય તેવો
વર તમે માગી લો, હું તે બધું તમને આપીશ. ^{૧૫૧-૧૫૩}

તે વચન સાંભળી મહાશુદ્ધિમાન અને અનિર્વચ
્યેવા મહાત્મા શ્રીવાસુદેવ અને અશ્વિન ગિમા
યના અને હાય એડી ભક્તિપૂર્વક દિવ્ય સ્તોત્રથી
આ પ્રભાણે શ્રીમદેશ્વરની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ^{૧૫૪}

નમો મવાય શર્વાય રુદ્રાય વરદાય ચ ।
પશૂનાં પતયે નિત્યમુગ્રાય ચ ક્રપર્દિને ॥
સર્વના પ્રજા, સર્વના સંહર્તા, રુદ્ર, વરદાતા,
પશુઓના પતિ, ઉગ્ર અને જટાધારી શ્રીમદેશ્વરને
અમારા નમસ્કાર હો. ^{૧૫૫}

મહાદેવાય મીમાય ઝ્યંચકાય ચ શાંતયે ।
ઈશાનાય મલમાય નમોઽસ્ત્યન્ધકષાતિને ॥
મહાન દેવ, ભીમ, ત્રિનેત્ર, શમપ્રધાન, અસ્ખ-
લિત ઇચ્છાવાળા, પ્રજાપતિ દક્ષના યજ્ઞને નાશ
કરનારા અને અધિકાસુરોના સંહાર કરનારા શ્રી-
શંકરને અમારા નમસ્કાર હો. ^{૧૫૬}

કુમારગુરવે તુમ્યં નીલગ્રીવાય વેષસે ।
પિનાકિને હવિષ્યાય સત્વાય વિમ્બે સદા ॥
કાર્તિકસ્વામીના પિતા, નીલકંઠ, પ્રજાઓના
વિધાતા, પિનાક ધનુષ્યને ધારણ કરનારા, હવિષ્ય
યોગ્ય હોવાથી હવિષ્ય, સત્યસ્વરૂપ અને સર્વ-
વ્યાપક શ્રીશંકરને અમારા નમસ્કાર હો. ^{૧૫૭}

વિલોહિતાય ધૂમ્રાય વ્યાધાયનપરાજિતે ।
નિલ્યં નીલશિર્ષં હાય શૂલિને દિવ્યચક્રુપે ॥
હોત્રે વોત્રે ત્રિનેત્રાય વ્યાધાય વસુરેતસે ।
અચિત્યાયાં વિશ્વામર્ષે સર્વદેવસ્તુતાય ચ ॥
વૃષભજાય મુંડાય જટિને વ્રજચારિણે ।
તપ્યમાનાય સલિલે વ્રજપ્રવાયજિતાય ચ ॥

વિષ્ણાત્મને વિષ્ણુજે વિષ્ણમાવૃત્ય તિષ્ઠતે ।
નમો નમસ્તે સેવ્યાય મૂતાનાં પ્રમવે સદા ॥

વિલોહિત, ધૂમ્ર, મૃગસ્વરૂપી શ્રલ્લદેવની પાછળ
પારશ્વીના સ્વરૂપને ધારણ કરનાર, અપરાજિત,
નિલ્ય, નીલકંઠશ, ત્રિશૂલધારી, દિવ્ય દષ્ટિવાળા,
હોતાસ્વરૂપ, યશિય ઋત્વિજસ્વરૂપ, ત્રિનેત્ર, વ્યાધ-
સ્વરૂપ, અગ્નિમાં વીર્યક્ષેપ કરવાથી વસુરેતા,
અચિંત્ય, પાર્વતીપતિ, સર્વના પોષક, સર્વ દેવો
વડે સ્તુતિ કરાયેલા, વૃષભધ્વજ, દીક્ષિત હોવાથી
મુંડ, જટાધારી, વીર્યનું ધારણ કરનાર હોવાથી
શ્રલ્લધારી, જળમાં તપશ્ચર્યા કરનાર, શ્રલ્લવેતા,
અજિત, વિષ્ણુસ્વરૂપ, વિષ્ણુના સ્ત્રી, આખા વિશ્વમાં
વ્યાપ્ત થઈને રહેલા, સેવના યોગ્ય અને સર્વ
શ્રુતોના પ્રભુ એવા આપને સદા અમારા નમસ્કાર
હો, નમસ્કાર હો. ^{૧૫૮-૧૬૧}

વ્રજાવક્રાય સર્વાય શંકરાય શિવાય ચ ।
નમોઽસ્તુ વાચસ્પતયે પ્રજાનાં પતયે નમઃ ॥
વેદપૂર્ણ સુખવાળા, સર્વવ્યાપક, સુખકારક,
મંગલસ્વરૂપ, આણીના પતિ તથા પ્રજાઓના
સ્વામી શ્રીશંકરને અમારા નમસ્કાર હો. ^{૧૬૨}

નમો વિશ્વસ્ય પતયે મહતાં પતયે નમઃ ।
નમઃ સહસ્રશિરસે સદૃશસ્ટનમૃત્યુલયે ॥

વિશ્વના પતિ, મહાત્માદિકતા પતિ, હજાર
મસ્તકવાળા, હજાર છાત્રઓવાળા તથા મૃત્યુસ્વરૂપ
એવા શ્રીમદેશ્વરને અમારા નમસ્કાર હો. ^{૧૬૩}

સહસ્રનેત્રપાદાય નમોઽસંખ્યેયકર્મણે ।
નમો હિરણ્યવર્ણાય હિરણ્યકલ્પચાય ચ ।
મક્તાનુકંપિને નિલ્યં સિંધવતાં નો વરઃ પ્રમો ॥

હજાર નેત્રો અને પગોવાળા, અસંખ્ય પરા-
ક્રમો કરનારા, સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળા, સુવર્ણના
કવચને ધારણ કરનારા, ભક્તો પર અનુકંપા રાખ-
નારા શ્રીમદેશ્વરને અમારા નમસ્કાર હો. હે પ્રભુ !
અમારો વર નિત્ય સિદ્ધ થાઓ. ^{૧૬૪}

સંજય યોદ્ધો : એ પ્રમાણે અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણે મહાદેવની સ્તુતિ કરીને તેમને અન્નપ્રાપ્તિ માટે પ્રસન્ન કર્યાં.^{૧૫}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વનાં ત્રીજાં પ્રકાશમાં 'અર્જુનનું સ્વપ્ન' નામનો અધ્યાય ૮૦ મો સમાયે

અધ્યાય ૮૧ મો

અર્જુનને પુનઃ પાશુપતાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ

॥ સજય ઉવાચ ॥

તતઃ પાર્થઃ પ્રસન્નાત્મા પ્રાંજલિર્વૃષમધ્વજમ્ ।

દદશોત્ફુલ્લનયનઃ સમસ્તં તેજસાં નિધિમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધો : તે પછી પ્રસન્ન ચિત્તવાળો અર્જુન હાથ જોડીને પ્રકુલ્લિત નેત્રે સમગ્ર તેજના ભંડાર એવા વૃષભવજ શંકરનાં દર્શન કરવા લાગ્યો.^૧ પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે તેણે વાસુદેવને જ બલિ રાત્રિએ અર્પણ કર્યો હતો, તે બલિને તેણે ત્યાં મહાદેવની પાસે રહેલો જોયો.^૨ પછી અર્જુને મનથી શ્રીકૃષ્ણનું તથા શંકરનું પૂજન કર્યું અને 'હું દિવ્ય અસ્રની ઇચ્છા રાખું છું' એમ શ્રીશંકરને કહ્યું. અર્જુનનું એ પ્રમાણેનું વર મેળવવા માટેનું વચન સાંભળીને શ્રીમહેશ્વર હસ્યા અને એ કૃષ્ણ તથા અર્જુનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : 'હે નરશ્રેષ્ઠ ! તમે ભલે આવ્યા. તમારા મનનું ઇષ્ટ મેં જાણી લીધું છે. જ ઇચ્છાથી તમે અહીં આવ્યા છો, તે હું તમને આપું છું.'^{૩-૫} હે શત્રુઓનો નાશ કરનારા વીર ! અહીં પાસે એક દિવ્ય અમૃતમય સરોવર છે. તેમાં પૂરે' મેં મારાં દિવ્ય ધનુષ્યબાણ મૂક્યાં છે. એ ધનુષ્યબાણથી મેં મુદ્ધમાં સર્વ દૈત્યોના સંહાર કર્યો હતો, તો હે કૃષ્ણ તથા અર્જુન ! તમે એ સરોવરમાંથી એ ઉત્તમ ધનુષ્યબાણને લઈ આવો. 'બહુ સારું' એમ કહીને તે બંને વીરો મહાદેવના ગણેશને લઈને સેંકડો દિવ્ય એશ્વર્યોથી યુક્ત એવા તે દિવ્ય સરોવર તરફ ચાલી નીકળ્યા.^{૭,૮}

એ બંને નરનારાયણ ઋષિ, મનમાં લેશ પણ ગભરાયા વિના મહાદેવે બતાવેલા એ પવિત્ર સરોવરે ગયા. તે સરોવર સર્વ અર્થોને સાધનારું હતું.^૯ આમ અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ મૂર્ધમંડળ સમાન પ્રકાશી રહેલા એ સરોવરે ગયા, તો તેમણે જળની અંદર એક ભયંકર સર્પ જોયો.^{૧૦} વળી તે જ સ્થળે એક હાર ફેણવાળો બીજો સર્પ પણ તેમના જોવામાં આવ્યો. તે સર્પ મુખમાંથી મોટી મોટી જ્વાળાઓ બહાર કાઢતો હતો અને અગ્નિ સમાન તેજસ્વી હતો.^{૧૧} પછી શ્રીકૃષ્ણે તથા અર્જુને તે સરોવરના જળનું આચમન કર્યું અને મનથી શિવને નમસ્કાર કરી હાથ જોડી તે સર્પોની પાસે ભાગ રહ્યા.^{૧૨} એ સમયે તે બંને વેદવિદો વેદના શતરુદ્રીય ભાગને મુખથી ભણતા હતા અને સર્વ પ્રકારે અપ્રમેય એવા શ્રીશંકરનું મનથી ધ્યાન ધરી પ્રણામ કરતા હતા.^{૧૩} પછી શ્રીરુદ્રદેવના આહારમયથી એ બંને સર્પોએ પોતાનું સર્પાકાર સ્વરૂપ છોડી દીધું. આમ તે બે સર્પો શત્રુઓનો નાશ કરે તેવાં ધનુષ્ય અને બાણના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગયા. તે બેઈને તે બંને પ્રસન્ન થયા અને તેમણે ઉત્તમ કાંતિવાળા એ ધનુષ્યબાણને હાથમાં લીધાં. પછી તેમણે તે ધનુષ્યબાણ ઉપાડીને તેમને મહાત્મા શ્રીશંકરને અર્પણ કર્યાં.^{૧૪, ૧૫} તે વેળા વૃષભવજ શ્રીશંકરના એક પડખામાંથી પિંગળા નેત્રવાળો, તપના ક્ષેત્રરૂપ અને બળવાન એવો એક નીલ-લોહિત બ્રહ્મચારી બહાર નીકળ્યો.^{૧૬} તેણે એ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને વીરાસનને બેસી તથા ટટાર ભાગ રહીને તેણે મંત્રત્રિધિપૂર્વક તે ઉત્તમ ધનુષ્યને બાણના સંધાનપૂર્વક એમનું.^{૧૭}

આ વખતે અચિંત્ય પરાક્રમવાળા અર્જુને જ પ્રકારે એ ધનુષ્યની પ્રત્યક્ષાનું આકર્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું, જ પ્રકારે ધનુષ્યને મૂઠીમાં ધારણ કરવામાં આવ્યું હતું અને જ પ્રકારે

પગને રાખીને કામા રહેવું પડ્યું હતું. તે બધું સંપૂર્ણ રીતે ઝેડી દીધું. પછી મહાદેવે ભણેલા મંત્રનું શ્રવણ કરીને એણે એ અમ્રને પ્રહણ કર્યું.

પછી અતિ બળવાન તે નીલસોદિત પ્રભુએ ધનુષ્યમાં સાંધેલા આણને પુનઃ તે સરોવરમાં જ છોડી મૂક્યું તથા તે ધનુષ્યને પણ ત્યાં જ પુનઃ દેંદ્રી દીધું.^{૧૮, ૧૯} એ સમયે શ્રીશંકરને પ્રસન્ન થયેલા જાણીને અર્જુનને પૂર્વે દિમાલયના વનમાં શંકરે જે વર આપ્યો હતો તથા જે દર્શન દીધું હતું, તે બધું સ્મરણમાં આવ્યું.^{૨૦} તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'તે વર મને ક્ષિપાથ' યાઓ.' શ્રીશંકર ભગવાન અર્જુનના માનસિક અભિપ્રાયને જાણી ગયા અને પ્રસન્ન થઈ તેમણે અર્જુનને એ વર આપ્યો. એટલે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સંપૂર્ણ કરવામાં સમર્થ તથા દિવ્ય એવા એ ધોર પાશ્વપતાસને શ્રીશંકર પાસેથી મેળવી કુશલ્પ થયેલો તે અર્જુન હર્ષનાં શેખરચાળો થઈ ગયો અને પોતાના કાર્યને પરિપૂર્ણ થયેલું માનવા લાગ્યો. પછી તે બન્ને જણાએ હર્ષપૂર્વક મહેશ્વરને પોતાનાં મસ્તક નમાવી વંદન કર્યું અને શ્રીશંકરની આજ્ઞા થતાં તે જણે પરમ આનંદપ્રેરિત થઈને વીર અર્જુન તથા દેશવ પોતાની છાવણીમાં આવી પહોંચ્યા. આમ મોટા મોટા અસુરોનો સંહાર કરનારા શ્રીશંકરે પોતાનું દિવ્ય અસ્ત્ર આપીને જ્યારે અનુભૂતિ આપી, ત્યારે જયદ્રથનો વધ કરવા ઇચ્છતા અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ જંભાસુરનો વધ કરવા ઇચ્છતા ઇંદ્ર અને વિષ્ણુની પેઠે પ્રસન્ન થઈ ગયા.^{૨૧-૨૫}

હિત શ્રીમદ્ભાસ્કરમાં દ્રોણપર્વ તર્યંત પ્રતિષ્ઠાપર્વમાં 'અર્જુનને પુનઃ પાશ્વપતાસની પ્રાપ્તિ' નામનો અધ્યાય ૮૨મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૨ મો યુધિષ્ઠિરની તૈયારી

॥ ઈત્યં ઉત્તમ ॥

તથોઃ સંવદતોરેવં કૃષ્ણદારુઠ્ઠયોત્તથા ।

સાપ્ત્યવાદ્રજની રાજન્નય રાજાન્વબુધ્વત ॥ ૧ ॥

સંજય ઓલ્યો : હે રાજન્ ! શ્રીકૃષ્ણ અને દારુક તે પ્રમાણે વાચીત કરી રહ્યા હતા એટલામાં રાત્રિ વીતી ગઈ અને યુધિષ્ઠિરરાજ પણ જાગ્યા.^૧ એ સમયે હાથના તાલપૂર્વક ગાનારા ગવૈયાઓ, સ્તુતિપાઠકો, મધુપક^૨ વેળાએ ગુણગાન કરનારા મધુપર્કિકા, પ્રભાતમાં જાગત કરનારા બંદીઓ અને ભાટચારણો પુરુષશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરરાજની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.^૩ ત્યારે નર્તકો નૃત્ય કરવા લાગ્યા તથા મધુર સ્વરવાળા ગવૈયાઓ કુરુવંશની સ્તુતિનાં અર્થવાળાં મંગલ ગીતો ગાવા લાગ્યા.^૪ સારી રીતે શિક્ષિત થયેલા ટેટલાઓએ કુશળ પુરુષો અત્યંત હર્ષમાં આવી જઈ ઝાલરો, બેરીઓ, પાણેરો, આનંદો, શિંગડીઓ, નાની નાની ઢાલદીઓ, શંખો તથા મોટા શખ્દ કરનારાં કુંકુભિઓ બગેરે વાજિંત્રો વગાડવા લાગ્યા.^{૫, ૬} મેધ સમાન ઘોષ કરતો એ મહાન શખ્દ છેક આકાશમાં અથડાયો અને તેણે મહાન રાજ યુધિષ્ઠિરને જાગૃત કર્યો.^૭ હવે મહાભૂલા શયનમાં સુષ્પે સૂતેલા રાજ યુધિષ્ઠિર જાગ્યા અને જાઠીને પોતાનાં નિત્યકર્મ કરવા માટે સ્નાનગૃહમાં ગયા^૮ ત્યાં સ્નેતવસ્ત્રને ધારણ કરનારા, પોતે સ્નાન કરી સંજય થયેલા, તરણ વધના એકસો આઠ સ્નાન કરાવનારાઓ હાથમાં જળભર્યાં મુવણનાં કળશો લઈ લઈને તૈયાર બિથા હતા.^૯ એક સાડું વસ્ત્ર પહેરી રાજ ભદ્રાસન પર બેઠા અને મંત્રેલા ચંદનયુક્ત જળથી સ્નાન કરવા લાગ્યા.^{૧૦} બળવાન અને સુશિક્ષિત પુરુષોએ સર્વ ઔષધિ આદિના ધૂંટેલા વિલે-

પતથી રાજના શરીરને સારી રીતે મસળ્યું. તે પછી ઉત્તમ પદાર્થોથી સુવાસિત કરેલા સુગંધી-દાર જળથી રાજને નવડાવ્યા.^{૧૦} નાહી રહ્યા પછી માથાનું જળ સુકાઈ જાય માટે યુધિષ્ઠિરરાજાએ રાજહંસ સમાન સ્વેત તથા સુંવાળો પટકો લઈ મસ્તક પર વીંટ્યો.^{૧૧} પછી તે મહા-બાહુ શરીરે ચંદનનો લેપ કરી, પુષ્પની માળા તથા ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરી, પૂર્વાભિમુખે હાથ જોડી-જાલા રહ્યા.^{૧૨} હવે તે કુંતીનંદન સત્યુચ્ચના માર્ગને અનુસરી જાપ જપવા લાગ્યા. તે પછી તે પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળી અગ્નિશાળામાં નમ્રતાપૂર્વક દાખલ થયા.^{૧૩} ત્યાં જઈ તેમણે દર્શન સંહિત સમિધોથી, મંત્રથી તથા પવિત્ર આહુતિઓથી અગ્નિદેવનું પૂજન કર્યું અને પછી તે હોમગૃહ-માંથી બહાર નીકળ્યા. હવે પુરષ્ણાદ્ર યુધિષ્ઠિર-રાજ પોતાના તંબૂના બીજા ખંડમાં આવ્યા અને ત્યાં તેમણે વેદવેત્તા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણોનાં દર્શન કર્યાં. વળી તેમણે ત્યાં જિતેન્દ્રિય, વેદવ્રતનિષ્ઠ, અવલૂપ્તસ્નાન કરનારા એક એક હજાર અનુચરો-વાળા અને સૂર્યની ઉપાસના કરનારા બીજા એક હજારને આઠ બ્રાહ્મણોનાં પણ દર્શન કર્યાં.^{૧૪-૧૬} પછી યુધિષ્ઠિરે અક્ષત, પુષ્પ, મધ, ઘી અને સારાં સારાં માંગલિક દ્રવ્યોથી તે બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિ-વાચન કરાવ્યું અને તે દરેક બ્રાહ્મણને એકેક સોના-મહોર, શણગારેલા સો સો ઘોડાઓ, વસ્ત્રો તથા બીજાં કેટલીક ઇષ્ટ દક્ષિણાઓ આપી.^{૧૭, ૧૮} વળી રાજાએ તે બ્રાહ્મણોને પિંગળા રંગની, સુવર્ણનાં શિંગડાંવાળી, રૂપાની ખરીઓવાળી તથા વાજરડાં વાળી કેટલીક દૂરજી ગાયોનું પણ દાન કર્યું; તેમ જ તે બધાની પ્રદક્ષિણા કરી.^{૧૯} તે પછી સાયિયા, ઠાડિયાં, સુવર્ણના સંપુટ, અર્ધપાત્રો, માળા, જળભર્યા કળશો, પ્રજ્વલિત અગ્નિપૂર્ણ અક્ષત-પાત્રો, બિજેરું, ગોશાયન, સારી રીતે શણગારેલી

સુંદર કન્યાઓ, દહીં, ઘી, મધ, જળ, માંગલિક પક્ષીઓ તથા એ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંકેક મંગલ પદાર્થોનું પણ કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે પૂજન, દર્શન અને સ્પર્શન કર્યું. એ પછી તે આગળના બહાર-ના ખંડમાં ગયા.^{૨૦-૨૨} મહાબાહુ રાજા યુધિ-ષ્ઠિર ત્યાં જઈને જાલા રહ્યા એટલે પરિચારકો તુરત સુવર્ણનું સર્વંતોમદ્ર દિવ્ય આસન લાવ્યા. તે આસનમાં વૈકુંઠમણિ જડવા હતા, તે મહા-મૃદ્યવાન બિછાનાથી બિછાવ્યું હતું, તેના ઉપર ઝાછાડ પાપર્યો હતો અને તે વિશ્વકર્માનું બના-વેલું હોઈને દિવ્ય સમૃદ્ધિવાળું હતું.^{૨૩, ૨૪} મહાત્મા યુધિષ્ઠિરરાજ એ આસન પર બેઠા, એટલે અનુચરો મહાર્કિમતી અને ઝળહળતાં આભૂષણો ત્યાં લાવ્યા અને તે તેમણે રાજને પહેરાવ્યાં.^{૨૫} હે મહારાજ ! મોતીનાં આભૂષણોને ધારણ કરનારા મહાત્મા કુંતાપુત્રનું તે સમયનું સ્વરૂપ શત્રુઓને શોક વધારનારું હતું. વળી તે સમયે ચંદ્રનાં કિરણો ભ્રમા ભ્રમ્મવળ અને સુવર્ણના ઠાંડાવાળાં સુંદર ચામરો ઢોળવામાં આવતાં હતાં, તેથી તે વીજળીઓથી શોભતા મેઘની જેમ શોભી રહ્યા હતા.^{૨૬, ૨૭} ભાટચારણો તેમની સ્તુતિ કરતા હતા, બંદીજનો તેમને ઉપરાઉપરી વંદન કરતા હતા અને ગંધર્વો ગાનતાન કરી રહ્યા હતા. એ પ્રમાણે કુરુનંદન યુધિષ્ઠિર ત્યાં બેઠા હતા.^{૨૮} તેવામાં એક મુદ્ગૂર્ત જટલો સમય ગયા પછી રથોનો મહાન ઘોષ સંભળાવા લાગ્યો. રથચક્રોના ઘડ-ઘડાટની સાથે રથીઓના ઘોડાઓની ખરીઓના ખડખડાટ પણ કાને પડવા લાગ્યા. ત્યાં હાથીના કંઠે બાંધેલી ઘંટાઓના રણકારોથી, શંખોના નાદથી તથા પાળાઓના પગરવથી પૃથ્વી કંપવા લાગી.^{૨૯, ૩૦} પછી કેડે ગોળાકાર લટકાવેલી તલવારને ધારણ કરનારો તથા કવચ પહેરી સજ્જ થયેલો તરણ દ્વારપાળ રાજાના આંતઃપુર-

માં દાખલ થયો અને પૃથ્વી પર એ ધૂટણ મૂકી
વંદનીય યુધિષ્ઠિરાજને મન્તકગી પ્રણામ કરના
લાગ્યો તેણે મહાત્મા યુધિષ્ઠિને નિવેદન કર્યું
'બદાશ શ્રી, પણ પાપાર્થી છે' એ આંખગાંજ
પુરુષગ્યાત્ર યુધિષ્ઠિ બોલ્યા કે, 'એ પાપાર્થી
માનન! એમને અંદર લાવો તથા અર્ધ' અને
આમન આપો' પછી દ્વારપાળે પરમપૂજ્ય
શ્રીકૃષ્ણને અંદર પ્રવેશ કરાવ્યો, એટલે ધર્મરાજએ
તેમને ઉત્તમ આમન પર મેમાણીને તેમનું નિધિ
પુર મગ પૂજન કર્યું ૩૧-૩૫

હતિ શ્રીમદ્દામારનમા ક્રોધપૂર્ણ તમ ત પ્રતિજ્ઞાપર્ણમા ગુપ્તિ
દિરની તેપારી' નામનો અધ્યાય ૮૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૩ મો શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના

॥ મત્રય ઉવાચ ॥

ક્તો યુધિષ્ઠિરો રાના વ્રતિનંય જનાર્દનમ્ ।

ઉનાચ પરમપ્રીતઃ કૌન્તેયો દેવકીસુતમ્ ॥ ૧ ॥

મત્રય ગોવ્યો તે પરી પરમ પ્રસન્ન થયેલા
કુંતાપુત્ર રાજ યુધિષ્ઠિ શ્રીકૃષ્ણને પ્રસન્ન કરી કહ્યું
કે, 'હે મધુસૂન! આપે રાત્રિ સુષેથી નિતાવી
છે ને? હે અચ્યુત! તમારી મન જાને દ્રિશે
તો પ્રમત્ત છે ને?' શ્રીકૃષ્ણે પણ તેનો ચોગ્ય
પ્રત્યુત્તર આપી સામેથી પોતે પણ તેનો જ પ્રશ્ન
કર્યો તેનામા દ્વાગપાળે અંદર આવી જણાવ્યું કે,
સર્વ પ્રાણમકલ તથા રાજવર્ગ આપને મળતા
આવ્યા છે' પછી ગજની આજ્ઞા મળતા દ્વારપાળે
વિગટ, ભીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ, ચેદિતાન,
ધૃષ્ટકેતુ, મહારથી દ્રુપદ, શિખડી, નકુલ, સહદેવ,
ચેદિતાન, દેકયરાજકુમારો, કુરુપુત્રયુધિષ્ઠ્ય, પચાલ
વશનો ઉત્તમોજ, યુગામન્યુ, સુબાહુ અને દ્રૌપદી
ના બરા પુત્રો એ મીને અંદર પ્રવેશ કરાવ્યા
આમ એ બરા રાજાઓ તથા બીજા ક્ષત્રિયો
ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ મહાત્મા યુધિષ્ઠિરાજ પાસે આવી રહ્યા

અને સુદર આમનો પગ બેઠા ૪-૭ મહામળાન
તથા મહાતેજસ્વી વીર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ અને
સાત્યકિ એકજ આમન પર બેઠા ૮ તે સમયે
રાજયુધિષ્ઠિ મનના આમળતાં કમળનયન શ્રીમધુ-
સૂનને મગોણીને આ પ્રમાણે મધુ વચન કર્યાં
'હે શ્રીકૃષ્ણ! દેવો જમ હરનો આશ્રય કરીને
યુદ્ધમાં નિજ્યની આશા ગમે છે, તેમ અમે તમારો
આશ્રય કરીને યુદ્ધમાં નિજ્ય મેળવવાની તથા
ચિરકાળ ટકે તેવા સુખોની આશા રાખીએ
છીએ' ૧૦ તમે બધુ જણોજ છો કે, અમાગ
રાજ્યનો વિનાશ થયો છે, શત્રુઓએ અમારો
તિગ્ધકાર કર્યો છે અને અમે અનેક જાતના દુષ્ટો
સહ્યા છે ૧૧ હે સર્વના ઈશ! હે લક્ષ્મણવધ મધુ
સૂન! અમારા બધાના સુખનો તથા જીવનનો
મૂળ આધાર તમારા પર જ રહેવો છે માટે હે
યાદનરાજ શ્રીકૃષ્ણ! તમે અમારા પર એવી કાર્ય
કૃપા કરો એટલે મારું મન સદા તમારામા જ સ્થિત
થાય અને આજ અર્જુને લીધેલી પ્રતિજ્ઞા સત્ય
થાય ૧૨, ૧૩ હે માનન! આ દુષ્ટ અને માંદો
માદેની ઈર્ષાંશ્પ સમુદ્રમાથી અમને તમે તારો
અમારે એ સમુદ્રને તરી જઈ પાર જતાની ઇચ્છા
છે, તો તેમા તમે અમને વહાણરૂપ થાઓ ૧૪ હે
કૃષ્ણ! શત્રુનો વડા કરવા સમ્મત થયેનો એક રથી
ચોદ્ધો પોતે જ કામ ન કરી શકે, તે કામ પ્રયત્ન
કરનારો તેનો સારથિ કરી શકે છે ૧૫ હે જના
ર્દન! જમ તમે સર્વ આપત્તિઓમા યાદવોતુ
રક્ષણ કરો છો, તેમ હે મહાબાહો! તમે અમારું
પણ આ સકટમાથી રક્ષણ કરો ૧૬ હે શખ્યક
ગદાધારી શ્રીકૃષ્ણ! આ સમયે પાડવો કૌરવોરૂપ
અપાન સમુદ્રમા ડૂબી રહ્યા છે અને તેમની પાસે
તરવાતુ સાધન-વહાણ પણ નથી, તો તમે
તેમને વહાણરૂપ થઈ એ સમુદ્રમાથી તારો ૧૭
હે દેવના દેવ! હે ઈશ! હે આદિત્ય તરહિત સના

તન । હે સ્પૃશ્સિંહતો ! હે વિષ્ણુ ! હે જિષ્ણુ
(જિતા) ! હે હરિ ! હે કૃષ્ણ ! હે વૈકુંઠ ! હે પુરુષો-
ત્તમ ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. ^{૧૮} નારદે
તમને પુરાણ ઋષિશ્રેષ્ઠ (નારાયણ) કહ્યા છે. વર
આપનાર કહ્યા છે, શાર્દૂર્ગધર શ્રીવિષ્ણુસ્વરૂપ કહ્યા
છે અને સર્વ જ્ઞાનોના કરતાં શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે, તો હે
માધવ ! હવે તે સત્ય કરો. ^{૧૯}

ધર્મરાજએ સભામાં જ્યારે કમલનયન શ્રીકૃષ્ણને
એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે વાક્યચતુર શ્રીકૃષ્ણે મેઘ
સમાન ગંભીર સ્વરે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું : ^{૨૦} 'દેવો
સહિત આ સર્વ લોકોમાં પૃથાપુત્ર અર્જુન જોવા
ઠાઈ પણ ધનુર્ધર નથી. ^{૨૧} પરાક્રમી, અસસંપન્ન,
વીર્યવાન, મહાબળવાન, યુદ્ધકુશળ અને સદા
રોષવાન એ અર્જુન તેજને લીધે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ
છે. યુવાન, વૃષભ (સાંઠ) સમાન કાંધવાળો, લાંબી
જીભજોવાળો, મહાબળવાન અને સિંહ સમાન
શ્રેષ્ઠ ગતિવાળો તે શ્રીમાન અર્જુન તમારા શત્રુ-
ઓનો સંહાર કરશે, છતાં હું એવું કરીશ કે તેથી
અશ્વિ જેમ લાકડાંને બાળી નાખે, તેમ કુંતીપુત્ર
અર્જુન કુર્યોધનનાં સિંચેને બાળી નાખશે. ^{૨૨-૨૪}
આજ પાપકર્મ કરનારા તથા અભિમન્યુનો ધાત
કરાવનારા એ કુદ્રત જ્યદ્રથને અર્જુન પોતાનાં બાણે
બંડે એવા માર્ગમાં દેંદ્રી દેશે, કે જ્યાં ગયા પછી
તેનું પુનઃ દર્શન થવું અશક્ય થશે. ^{૨૫} ગીધો,
બાજપક્ષીઓ, અતિ ભયંકર શિયાળો તથા રાક્ષસો
આજ તે જ્યદ્રથના માંસનું ભક્ષણ કરશે. ^{૨૬} કદાચ
દેવયોગે ઈંદ્ર સહિત સર્વ દેવો આવીને એ રાજતું
રક્ષણ કરશે, તોપણ આજના યુદ્ધમાં માર્યો જઈ
તે યમરાજની રાજધાનીમાં પહોંચી જશે. ^{૨૭}
હે રાજન ! અર્જુન આજ એ સિંહુરાજનો વધ
કરીને તમારી પાસે આવશે, માટે તમે શોક તથા
સંતાપથી રહિત થાઓ. વળી હું તમને આશી-
સમુદ્ધિઓથી પૂજતા

થાઓ. ૧૨૮

ઘટિ શ્રીમદ્દાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગત પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં
'શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો' નામનો અધ્યાય ૮૩ એ સમાય

અધ્યાય ૮૪ મો

અર્જુનની યુદ્ધ માટે તૈયારી

॥ સંજય ક્વાવ ॥

તથા તુ વદતાં તેષાં પ્રાદુરાસીદ્ધનંજયઃ ।

દિદક્ષુર્મસ્તથેષ્ટં રાજાનં સસુહૃદ્ગમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તેઓ બધા એ પ્રમાણે વાત-
ચીત કરી રહ્યા હતા, એટલામાં અર્જુન પોતાના
મિત્રગણ સાથે એ ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરરાજનાં દર્શન
કરવા માટે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ^૧ ત્યાં તંબૂના
એક સુદર ખંડમાં બેઠેલા યુધિષ્ઠિરરાજને વંદન
કરીને અર્જુન તેમની આગળ જામે રહ્યો, એટલે
પાંડવશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરરાજ જામા થઈને તેને પ્રેમપૂર્વક
ભેટી પડ્યા. ^૨ મસ્તક સુંધી અને બે હાથે આશિ-
ગન દઈ રાજાએ અર્જુનને ઉત્તમ આશિષો આપી
તથા હરીને આ પ્રમાણે કહ્યું : ^૩ 'હે અર્જુન !
આજ તારા મુખની કાંતિ નિહાળીને તથા શ્રીકૃષ્ણની
પ્રસન્નતા જોઈને જણાય છે કે, આજના યુદ્ધમાં તારો
અવરથ મહાન વિજય થશે. ^૪ ત્યારે જયશીલ
અર્જુન બોલ્યો : 'હે રાજા ! તમારું કલ્યાણ હો. ^૫
આજની રાત્રિમાં આવેલા એક સ્વપ્નમાં શ્રીકૃષ્ણના
પ્રસાદથી મેં એક ઉત્તમ અને મહાન આશ્ચર્ય
જોયું છે. ^૬ એ પ્રમાણે અર્જુન પોતાના સુદહોને
ધીરજ આપવા માટે 'મહેશ્વર સાથે સમાગમ'
આદિ સર્વ વૃત્તાંત પોતે જવું જોઈું હતું, તેવું
સર્વને કહી સંભળાવ્યું. ^૭ સાંભળતાંની સાથે જ
સર્વે વિસ્મય પામ્યા અને પૃથ્વી સુધી મસ્તક
ઢાળીને શ્રીમહેશ્વરને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. તેઓ
બધા એકસાથે બોલી ઊઠ્યા કે, 'બહુ સારું થયું,
બહુ સારું થયું. ^૮ તે પછી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે
પોતાના સર્વ સુદહોને યુદ્ધને માટે સજ્જ થવાની

આજ્ઞા આપી, એટલે તુરત જ બધા તૈયાર થઈ ઉતાવળા ઉતાવળા હાથેરેર યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યા.^{૧૬} સાત્યકિ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ યુધિષ્ઠિરાજને વંદન કરીને આનંદભરે તેમના તંબૂમાંથી બહાર નીકળ્યા.^{૧૭} દુરાધર્ષ સાત્યકિ અને શ્રીકૃષ્ણ એક જ રથમાં સાથે બેસીને અર્જુનના તંબૂ તરફ જવા લાગ્યા. ત્યાં જઈને શ્રીકૃષ્ણે એક સારથિની પેઢે રથીશ્રેષ્ઠ અર્જુનના વાનરધ્વજવાળા રથને તૈયાર કર્યો.^{૧૮} એ સમયે અર્જુનનો મેઘ સમાન ગર્જનાવાળો અને તપેલા સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળો તે શ્રેષ્ઠ રથ બાહ્યસૂર્ય સરખો શોભી રહ્યો હતો.^{૧૯} પછી પુરુષસિંહ શ્રીકૃષ્ણે સમગ્ર સામગ્રી તૈયાર કરી અને તેમણે નિત્યકર્મ કરીને સજ્જ થયેલા અર્જુન પાસે તે રથને લાવીને બેઠો કર્યો.^{૨૦} એટલે સર્વ લોકના પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુને મુકુટ, સુવર્ણ સમાન પ્રકાશિત કવચ, ધનુષ્ય અને બાણ ધારણ કરી તે રથની પ્રદક્ષિણ કરી.^{૨૧} એ વેળા તપોવૃદ્ધ, વિદ્યાવૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ, કર્મનિષ્ઠ અને જિતેન્દ્રિય બ્રાહ્મણો વિજય-સૂચક આશીર્વાદો આપી અર્જુનની સ્તુતિ કરતા હતા. સૂર્ય જમ ઉદયાચલ પર્વત પર બેઠે તેમ મહારથી અર્જુન પણ યુદ્ધ સંબંધી વિજયપ્રદ મંત્રોથી પ્રથમ જ મંત્રેલા પોતાના ઉત્તમ રથ પર ચઢી બેઠો.^{૨૨, ૨૩} એ સમયે સુવર્ણ સમાન ઝળહળતું કવચ ધારણ કરીને સુવર્ણનાં પતરાંથી મટેલા રથમાં બેઠેલો એ રથીશ્રેષ્ઠ અર્જુન મેઘ પર્વત પર આરૂઢ થયેલા કાંતિમાન ને નિર્ગળ એવા સૂર્યની જેમ શોભતો હતો. શયંતિરાજના યજ્ઞમાં આવતા ઇંદ્રદેવની પાછળ જેમ અશ્વિની-કુમારો રથ પર ચઢ્યા હતા, તેમ અર્જુન રથ પર ચઢ્યો કે તુરત જ શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિ અર્જુનના રથ પર ચઢી બેઠા.^{૨૪, ૨૫} ત્યાં વૃત્તાસુરનો વધ કરવા પ્રયાણ કરતા ઇંદ્રના ઘોડાઓની લગામ

જમ માતલિ સારથિએ પકડી હતી, તેમ જય દ્રથનો વધ કરવા પ્રયાણ કરતા અર્જુનના ઘોડા ઓની લગામ સારથિશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે પકડી હતી.^{૨૬} શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિની સાથે પોતાના ઉત્તમ રથમાં બેઠેલો એ અર્જુન બુધ અને શુક સાં રહેલા અધકારનાશન ચંદ્રની પેઢે શોભતો હતો. પૂર્વે તારકાસુરનો વધ કરવા માટે ઇંદ્રે જેમ મિત્રા-વચ્ચુ દેવો સાથે પ્રયાણ કર્યું હતું, તેમ શત્રુ-સમુદાયોને નાશ કરનારા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિની સાથે સિંધુરાજ જયદ્રથનો વધ કરવા પ્રયાણ કર્યું.^{૨૭, ૨૮} આમ અર્જુને પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે વાદિનોના ઘોષો થવા લાગ્યા અને સ્તુતિ-પાઠકા માંગલિક મુંદર સ્તોત્રોથી વીર અર્જુનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.^{૨૯} બંદીજનોના વિજયસૂચક આશીર્વાદવાળો, બ્રાહ્મણોનાં પુણ્યાહવાચનથી મિત્ર અને વાદિનોના ઘોષથી યુક્ત એવો તે સ્તુતિ-પાઠકોનો શબ્દ તેમને પ્રીતિ કરનાર થઈ પડ્યો હતો.^{૩૦} એ સમયે પવિત્ર ગંધને લાવતો વાયુ મધુર રીતે વાવા લાગ્યો અને તે અર્જુનને હાથે ઉપમવી શત્રુઓને મુકાવી નાખતો હતો. વળી દે રાજન ! તે કાણે અર્જુનનો વિજય સૂચવનારાં અનેક પ્રકારનાં શુભ શકુનો પ્રગટ થઈ રહ્યાં હતાં. દે રાજ ! તે શકુનો પાંડવોને અનુકૂળ હોઈને તમારા પુત્રોને પ્રતિકૂળ થઈ પડ્યાં હતાં.^{૩૧, ૩૨} પોતાના વિજયને સૂચવનારાં એ શુભ શકુનો જોઈને અર્જુને પોતાને અનુકૂળ રહેનારા મહાધનુર્ધર સાત્યકિને આ વચન કહ્યાં:^{૩૩} 'હે શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ ! આજના યુદ્ધમાં મારો અવરથ વિજય થશે, જેમ મને દેખાય છે; કારણ કે પ્રથમથી જ આ શુભ ચિહ્નો આપણા જોવામાં આવે છે.^{૩૪} આથી જ સ્થળે સિંધુરાજ હોય તે સ્થળે હું જવા ધારું છું; કારણ કે યમલોકમાં પ્રયાણ કરવા માટે તે મારા પરાક્રમની વાટ જોઈ રહ્યો હશે.^{૩૫}

જેમ જયદ્રથરાજનો વધ કરવો તે આજે મારું એક મહાન કાર્ય છે, તેમ ધર્મારાજનું રક્ષણ કરવું તે આજે તમારું એક મહાન કાર્ય છે.^{૨૯} માટે હે મહાબાહુ! આજ તમે યુધિષ્ઠિરાજનું રક્ષણ કરજો. આજ દિવસ સુધી જે રીતે મેં તેમનું રક્ષણ કર્યું છે, તે રીતે આજ તમારે તેમનું રક્ષણ કરવું પડશે.^{૩૦} લોકમાં તેવો કોઈ પણ પુરુષ હું દેખતો નથી, જે યુદ્ધમાં તમારો પરાજય કરી શકે. અરે! સાક્ષાત્ ઈર્ષ પોતે પણ તમને જીતી શકે તેમ નથી, તમે તો યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ સમાન છો.^{૩૧} મને તમારામાં તથા મહારથી પ્રધુમ્નમાં ઘણો વિશ્વાસ છે. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! હું આ કાર્ય તમને સોંપ્યા પછી જ તદ્દન નિરપેક્ષ થઈ સિંધુરાજનો વધ કરવા શક્તિમાન થઈશ.^{૩૨} હે યદુવંશી સાત્યકિ! તમારે મારી કોઈ પણ રીતે ઠરકાર કરવી નહિ. તમારે તો સર્વ પ્રકારે રાજ યુધિષ્ઠિરનું જ રક્ષણ કરવા તત્પર રહેવું.^{૩૩} કારણ કે જ્યાં મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ રહેલા છે અને હું રહેલો છું, ત્યાં અવશ્ય કોઈ જાતનું સંકટ આવે એમ નથી. અર્જુને જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે શત્રુવીરોનો સંહાર કરનારો સાત્યકિ 'બહુ સારું' એમ કહીને જે સ્થળે રાજ યુધિષ્ઠિર હતા, તે સ્થળે ચાલ્યો ગયો.^{૩૪, ૩૫}

છતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-ત્રયોદશ પ્રતિજ્ઞાપર્વમાં અર્જુનનું વાક્ય^૩ નામનો અધ્યાય ૮૪માં સમાપ્ત

પ્રતિજ્ઞાપર્વ સમાપ્ત

જયદ્રથવધપર્વ

અધ્યાય ૮૫ મો

ધૃતરાષ્ટ્રના ઉદ્ગારો

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

શ્વોભૂતે કિમકાર્પુસ્તે દુઃશ્વશોકસમન્વિતાઃ ।

અભિમન્યૌ હતે તત્ર કેવાઽપુદ્ગ્યંત મામકાઃ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય! અભિમન્યુનો વધ થયા પછી બીજા દિવસે દુઃષ્ય અને શોકથી યુક્ત થયેલા પાંડવોએ શું કર્યું? અને મારા પક્ષના કયા કયા યોદ્ધાઓ તેમની સાથે લડ્યા? અર્જુનનાં પરાક્રમો પ્રથમથી જ બાણનારા કૌરવો તેનો અપરાધ કરીને કેમ નિર્ભય રહ્યા હતા? તે તું કહે. મારા પુત્રો પુત્રના શોકથી તપી ગયેલા અને ક્રોધાયમાન કાળ સરખા એ નરસિંહ અર્જુનને, ઠેવી રીતે યુદ્ધ કરવા આવતો જોઈ શક્યા? વાનરના અિહનનાળી ધબને ફરકાવતા તથા પુત્રશોકથી દુઃખી થયેલા એ અર્જુનને યુદ્ધમાં મહાન ધનુષ્ય ધુણાવતો જોઈને મારા પુત્રોએ શું કર્યું? હે સંજય! આજના સંઘામમાં દુર્યોધનના સંબંધમાં શું નવીન બન્યું છે? આજે જ્યાં ત્યાં મહાન નિલાપના શબ્દો કાને પડે છે, પણ આનંદની વાર્તા તો જરા પણ સંભળાતી નથી. ત્યાં સિંધુરાજના મંદિરમાં પ્રથમ મનનું આકર્ષણ કરનારા તથા કાનને સુખ આપનાર પ્રિય શબ્દો સંભળાતા હતા; પણ અરે! આજ તે કંઈજ સંભળાતું નથી. મારા પુત્રોની છાવણીમાં સર્વ તરફ સ્તુતિ કરતા ભાટચારણોના, સ્તુતિપાઠકોના અને નૃત્ય કરનારાઓના શબ્દો પ્રથમ સંભળાતા હતા તથા તે મહાન શબ્દથી મારા કાન ગાજી ઊઠતા હતા. પણ આજ તે શબ્દો મારે કાને અપહાતા નથી અને બધું તેઓ બંધ દીન થઈ ગયા હોય, તેમ

લાગે છે.^{૭૮} દે તાત સંજય ! સત્યધૃતિ અને સોમદત્તના ઘરમાં હું જ્યારે પ્રથમ બેઠો હોઠું, ત્યારે ઉત્તમ શબ્દ સાંભળ્યો હતો. અરેરે ! તે જ હું પુણ્યહીન આજે મારા પુત્રોના ઘરને વિલાપના શબ્દોથી ગાજી કોટું તથા ઉત્સાહ વિનાનું એકું છું.^{૭૯} વળી વિવિંશતિ, દુષ્ટા, ચિત્રસેન, વિકલ્પ અને એ ઉપરાંત બીજા મારા પુત્રોના નિવાસસ્થાનમાં પણ આજે દોષ જાતનો શબ્દ સંભળાતો નથી.^{૮૦} દે સુત ! બ્રાહ્મણો, રાત્રિયો તેમ જ વૈશ્યો શિષ્યવૃત્તિ ધારણ કરીને જેનું હંમેશાં સેવન કરે છે, જે મારા પુત્રોને કાર્યમાં નિરંતર તાત્પર રહે છે, જે વિતંડાવાદ કરી, અનેક જાતનાં ભાષણો કરી તથા પરસ્પર વાર્તાલાપ કરીને મનગમતાં અનેક જાતનાં ગાયનોથી રાત્રિ-દિવસ રમણ કર્યા કરે છે અને અનેક કૌરવો, પાંડવો તથા યાદવો જેની ઉપાસના કરે છે, તે મહાન ધનુર્ધર દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાને ઘેર પણ પૂર્વની પેઠે દોષ જાતનો શબ્દ આજે સંભળાતો નથી.^{૮૧-૮૨} વળી પ્રથમ ગવૈયાઓ તથા નૃત્ય કરનારાઓ મોટા ધનુષ્યવાળા એ દ્રોણપુત્રની પાસે ઘણો વખત બેસી રહેતા હતા, પણ તેમનો સુહાં આજે શબ્દ સંભળાતો નથી. પ્રથમ અવંતીકુમાર વિંદ અને અનુવિંદની છાવણીમાં તથા દેકથેની છાવણીમાં સાયંકાળે જે મહાન શબ્દ સાંભળવામાં આવતો હતો, તે પણ આજે સંભળાતો નથી. દે તાત ! તેમને ત્યાં તો પ્રથમ સંખ્યાબંધ નર્તકો નૃત્ય કરતા હતા અને તાલપૂર્વક ગાયનો ગાઈને ગવૈયાઓ આનંદ કરતા હતા; પણ તેમનોય આજે જરાયે શબ્દ સંભળાતો નથી. યજ્ઞ કરનારા અનેક યાજ્ઞકો સોમદત્તના પુત્ર શ્રુતનિધિની ઉપાસના કર્યા કરતા હતા, પણ તેમનોય આજે શબ્દ સંભળાતો નથી. અરે, દ્રોણાચાર્યને ઘેર તો પ્રથમ ધનુષ્યની પ્રત્યંયાનો

દંકારવ, વેદાધ્યયનનો ધોષ અને તોમરો, તલવારો તથા રથોનો ધોષ સતત યથા કરતો. અરે ! ત્યાં તો અનેક દેશમાં બનેલાં ગીનોનો તથા જાતજાતનાં વાદ્યોનો મહાન શબ્દ પણ નિરંતર યથા કરતો હતો; પણ તેમાંનું આજે હું કંઈ જ સાંભળ્યો નથી. દે સુત ! આ ધોર સંહારની શાંતિ કરવાની ઇચ્છાથી સર્વ જૂનો પરની અનુકંપાને લીધે જનાર્દન શ્રીઅચ્યુત અહીં મારી સમામાં આવ્યા હતા. એ શ્રીકૃષ્ણની સમક્ષ અને તેમના ગયા પછી પણ તે દિવસથી માંડીને હું મૂર્ખ કુર્યોધનને હંમેશાં કદા કરતો કે, 'ઓ પુત્ર ! આ શ્રીકૃષ્ણ જે ઉપાય બતાવે છે, તે પ્રમાણે તું પાંડવો સાથે સલાહસંપ કર. તેમની સાથે સલાહ કરવી તે બરાબર સમયોચિત છે, એમ હું માનું છું. માટે દે કુર્યોધન ! તું મારું વચન ન ઉઘાપીશ.^{૮૩-૮૪} શ્રીકૃષ્ણ બને પક્ષમાં શાંતિ ઇચ્છે છે અને તારા હિત માટે જ કહે છે; છતાં તું જે તેમનું અપમાન કરીશ, તો તેણે તારો વિજય ધરી જ નહિ.^{૮૫} આમ મેં ઘણું કહ્યું, છતાં કુર્યોધને તે ન જ માન્યું. સર્વ ધનુર્ધરોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે પણ તેને સમજાવવા માટે ઘણાં અનુરૂણ વચનો કહ્યાં હતાં, છતાં મારા પુત્રે ઉદ્વેગથી તે ન જ માન્યાં.^{૮૬} પછી તો તે કુદ જુહિના કુર્યોધને મને પણ વહેતો જ મૂઢ્યો અને કાળને વશ થઈ, તે દુઃશાસન તથા કળ્યાના મત પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો.^{૮૭} દે સંજય ! પાંડવો તથા કૌરવો જુગાર રમે એવી મારી ઇચ્છા હતી જ નહિ. વિદુર પણ જુગારને વખાણતો ન હતો. અરે ! સિંધુરાજને, લીલમને, શલ્યને, ધૃષ્ટિશ્રવાને, પુરુષિત્તને, જયને, અશ્વત્થામાને, દ્રુપાચાર્યને કે દ્રોણાચાર્યને-કોઈને પણ તેઓ જુગાર રમે એવી ઇચ્છા હતી જ નહિ.^{૮૮, ૮૯} અરેરે ! મારો પુત્ર જે આ બધા પુરુષોનો મત

લઈને વતે, તો હજી પણ પોતાના જ્ઞાતિજનો, મિત્રો અને સુદ્દેહો સહિત તે ચિરકાળ સુધી નિર્ભય થઈને જીવી શકે.^{૨૯} સરળ સ્વભાવના, મધુર બોલનારા, જ્ઞાતિ અને બંધુઓ સાથે પ્રિય બાપણ કરનારા કુળવાન અને બુદ્ધિમાનોને માન્ય એ પાંડવો સુખ પામશે.^{૩૦} ધર્મની કાળજી રાખનારો પુરુષ તો સર્વ સ્થળે નિત્ય સુખ પામે છે અને મરણ પછી તે પુરુષ કલ્યાણને તથા ઈશ્વરકૃપાને મેળવે છે.^{૩૧} ખરેખર, તે પાંડવો પૃથ્વીને ભોગવવા યોગ્ય છે, તેમ તેઓ પૃથ્વીને મેળવવામાં સામર્થ્યવાળા છે. સસુદ્ર સુધીની આખી પૃથ્વી તેમના બાપદાદાઓની જ છે.^{૩૨} વળી મેં કુર્યોધનને કહ્યું હતું કે, 'હે તાત ! પાંડવો આપણાથી છૂટા થઈને પણ હંમેશાં ધર્મ-માર્ગમાં જ રહેશે. મારા એવા જ્ઞાતિભાઈઓ પણ છે કે જેમણે પાંડવો સાંભળશે.^{૩૩} વળી શક્ય, સોમદત્ત, મહાત્મા લીધમ, દ્રોણ, વિકર્ણ, બાહુ-લિક, કૃપાચાર્ય અને ભરતવંશના બીજા મહા-ત્માઓ તારે માટે પાંડવોને જ કહેશે, તે બધું તેઓ તેમના કક્ષા પ્રમાણે જ કરશે.^{૩૪, ૩૫} મેં ગણાવેલા શક્ય આદિ મહાત્માઓમાં તું ઠાને તેવા માને છે, કે જે પાંડવોને અધર્મી કહે ? વળી શ્રીકૃષ્ણ પણ ધર્મનો ત્યાગ કરે તેવા નથી અને સર્વ પાંડવો તો હંમેશાં શ્રીકૃષ્ણને જ અનુ-સરનારા છે.^{૩૬} હું પણ કદાચ એ વીરોને જો ધર્મયુક્ત વચન કહીશ, તો તેઓ કદી પણ અનન્યા કરશે નહિ; કારણ કે સર્વ પાંડવો ધર્માત્મા છે.^{૩૭}

એ રીતે હે સંજય ! હું તે કુર્યોધન આગળ ઘણીવાર પ્રલાપ કર્યા કરતો અને યોગ્ય વચન કહ્યા કરતો, પણ મારા મૂઠ પુત્રે મારું કંઈ સાંભળ્યું નહિ. માટે મારે માનવું પડે છે કે, સમય પહોંચી છે.^{૩૮} જે સ્થળે લીમસેન, અર્જુન,

યાદવવીર સાત્યકિ, પાંચાલવંશનો ઉત્તમોજ, દુર્યોધ યુધામન્યુ, દુરાધર્ષ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, અજિત શિષ્યડી, અરમ્ભો, ઠેકચો, ક્ષાત્રધર્મને અનુસર-નારો સૌમિક, ચેઘ, ચેકિતાન, કાશીરાજનો પુત્ર અભિષૂ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, વિરાટ, મહારથી દ્રુપદ, પુરુષપાત્ર નકુલ-સહદેવ અને સર્વને યોગ્ય સલાહ આપનાર શ્રીકૃષ્ણ-આ સર્વ યોદ્ધા-ઓ છે, તે સ્થળે આ લોકમાં જીવવાની ઇચ્છા-વાળો કયો પુરુષ કદી યુદ્ધ કરે ?^{૩૯-૪૨} આ શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ જે વેળા દિવ્ય અસ્રોને પ્રકટ કરવા માંડે છે, ત્યારે મારા પક્ષમાં કુર્યોધન, કર્ણ, સુખલપુત્ર શકુનિ અને ચોથા કુઃશાસન સિવાય પાંચમો કયો પુરુષ તેને સહન કરી શકે તેમ છે ? ખરેખર ! એવો પાંચમો મને તો ટાઈ જોવામાં આવતો નથી. જે પાંડવોના મધ્યમાં, હાથમાં યોદ્ધાઓની લગામ પકડીને શ્રીકૃષ્ણ રથ-માં બિરાજ્યા છે અને બરાબર સંજય થયેલો અર્જુન જેમના તરફથી યુદ્ધ કરનારો છે, તે પાંડવોનો કદી પરાજય જ નથી. આવા પ્રકારના મારા તે તે પ્રલાપોને એ કુર્યોધને ધ્યાનમાં લીધા જ નહિ.^{૪૩-૪૫} હાય, હાય ! પુરુષોમાં સિંહ સરખા લીધમ અને દ્રોણને પણ તું યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા કહે છે. આથી હું માનું છું કે, મારા પુત્રો હવે બાવિ બાવતું અનુસંધાન કરીને કહેવા-યેલાં વિદુરનાં તે વાણ્યોની આ પ્રત્યક્ષ કૃપપ્રાપ્તિ જોઈને શોક કરે છે. વળી શિનિપુત્ર સાત્યકિએ તથા અર્જુનને પરાજય પમાડેલી પોતાની સેનાને જોઈને તથા રથોની બેઠકાને માર્યા ગયેલા રથી-ઓથી ખાલી થયેલી જોઈને મારા પુત્રો હવે શોક કરે છે, એમ હું માનું છું. જેમ ઉનાળામાં પવનથી ફૂંકાયેલો મહાન અગ્નિ ચૂકા ધાસને બાળી ભસ્મ કરે છે, તેમ અર્જુન મારી સેનાને બાળીને ભસ્મ કરશે. હે સંજય ! તું ધણે કુશળ

છે, માટે તું તે સર્વ વૃત્તાંત યથાર્થ રીતે મને
કહે. ^{૧૧-૧૨} હે તાત! જ્યારે અભિમન્યુ ઢલુથો
અને એમ તમે બધા અનુનતો તે અપરાધ
કરીને જ્યારે છાત્રણી તરફ જવા લાગ્યા, સારે
તમારા મનમાં શું શું થતું હતું? ^{૧૩} હે તાત!
નક્કી ગાંડીવધનુષ્ઠીરીનો આવો મહાન અપકાર
કરીને મારા પુત્રો હવેના યુદ્ધમાં તેનાં પરાક્રમેને
સંકન કરવા સમર્થ થશે નહિ. ^{૧૪} આવા સંકટના
સમયમાં પણ કુર્યોધન, કણ્, દુઃશાસન અને
શત્રુનિએ શત્રુઓ સામે યોગ્ય કૃત્ય કરવાની શી
ઘટના ઘડી હતી? ^{૧૫} હે સંજય! મારા મંદ બુદ્ધિના
પુત્ર કુર્યોધનના ઘણા અન્યાયોથી મારા સપ્તજા
પુત્રોતું યુદ્ધમાં શું થયું હતું, તે તું મને કહે. ^{૧૬}
હે સંજય! લોભને અનુસરનારો, દુષ્ટબુદ્ધિ, ક્રોધથી
વિકૃત સ્વસ્ત્રપવાળો, રાજ્યની લાલસાવાળો તથા
રાગથી વિવેકરહિત થયેલો કુર્યોધન એ યુદ્ધમાં
અનીતિથી વર્ત્યો હતો કે નીતિથી વર્ત્યો હતો,
તે પણ તું મને કહે. ^{૧૭}

હતિ શ્રીમદ્માભારતમાં દ્રોણપર્વત્રયમ્ નવમોઽધ્યાયઃ
'ધૃતરાષ્ટ્રના વાક્યો' નામનો અધ્યાય ૮૬મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૬મો

ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે સંજયનાં વચનો

॥ સંજય ઉવાચ ॥

હંત તે સંપ્રવક્ષ્યામિ સર્વં પ્રત્યક્ષદર્શિવાન્ ।
શુશ્રૂણ્ણ સ્થિરો ભૂત્વા તવ હપનયો મહાન્ ॥૧॥
સંજય બોલ્યોઃ મેં બધું પ્રત્યક્ષ જોયું છે,
માટે હું તમને જે કહું છું, તે તમે સ્થિર થઈને
સાંભળો. ખરું જોતાં આ પાંડવોના સંબંધમાં તમે
જ મોટી અનીતિ કરી છે. ^૧ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ
તમારો વિલાપ તો પાણી વહી ગયા પછી પાળ
બાંધવા જેવો વ્યર્થ છે. માટે હે રાજન્! શોક ન
કરો. ^૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! કાળે નિર્માણ કરેલી અદ્ભુત
યોજના ઓળંગી શકાય તેમ નથી, માટે હવે

શોક ના કરો. આ પ્રમાણેતું ભાવિ પ્રથમથી જ
નિર્માણ થયેલું હોતું એઈએ. ^૩ એ તમે પ્રથમથી
જ કુંતીપુત્ર રાજ યુધિષ્ઠિરને તથા તમારા પુત્રોને
જુગાર ખેલતા અટકાવ્યા હોત, તો આ સમયે
તમને આ સંકટ આવત નહિ. ^૪ અરે, જ્યારે
યુદ્ધ દરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો, ત્યારે
પણ તમે એ ક્રોધાચમાન થયેલા પાંડવકૌરવો-
ને અટકાવ્યા હોત, તો આ સમયે આ સંકટ
ન આવત. અરે! તમે એ પ્રથમ જ કૌરવોને
આજ્ઞા કરી હોત કે આ આજ્ઞામાં નહિ રહે-
નારા કુર્યોધનને જેઠાં પૂરો, તો તો આ વખતે
આ સંકટ ન આવત. એમ થાત, તો પાંડવો,
પાંચાલો, યાદવો અને બીજા રાજ્યોને પણ તમારી
બુદ્ધિની વિશ્વમતાનો અનુભવ ન થાત. ^{૫-૬} તમે
એક પિતાને છાજ તેવું કર્તવ્ય કરીને એ તમારા
પુત્રને સન્માર્ગે દોર્યો હોત અને તમે એ ધર્મ-
પૂર્વક વર્ત્યો હોત, તો આ સંકટ ન જ આવત. ^૭
તમે લોકમાં અતિશય બુદ્ધિમાન છો, પણ તમે
સનાતન ધર્મનો ત્યાગ કર્યો અને કુર્યોધન, કણ્
તથા શત્રુનિને અનુસર્યો. ^૮ હે રાજન્! તે તમારા
પાંડવો પ્રત્યેના પ્રજાપો મેં બધા સાંભળ્યા છે.
તમે આંતરિક દષ્ટિએ તો ધનદોષી જ હતા, તેથી
તમારાં તે વચનો વિષ્ય યોગેશ્વર મધ જેવાં હતાં. ^૯
તે સમયે શ્રીકૃષ્ણ રાજ યુધિષ્ઠિરને, ભીષ્મને કે
દ્રોણાચાર્યને બહુ માનતા ન હતા. તે તો તમને
જ બહુ માનતા હતા. ^{૧૦} પરંતુ તેમને જ્યારે
ખબર પડી કે, તમે રાજધર્મથી અદ્ર થયા છો,
ત્યારથી શ્રીકૃષ્ણ તમને પ્રથમની પેઠે બહુ માનતા
નથી. ^{૧૧} પુત્રોને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય એવી કામના-
વાળા હે રાજ! જે સમયે તમારા પુત્રો પાંડવોને
ન કહેવાનાં વચનો કહેતા હતા, તે સમયે તમે
તેની હિંમેશ કરતા હતા અને તમારા પુત્રોને
એ પ્રમાણે બોલવા જ દેતા હતા. આ તો હાથ-

નાં કર્યો જ હોયે વાગ્યાં છે. હે નિર્દોષ ! આ
યુદ્ધના પરિણામે તમારા બાપદાદાઓનું રાજ્ય
સંશયમાં આવી પડ્યું છે, પણ પ્રથમ જ જો
તમે એ પ્રમાણે અનીતિ ન કરી દોત, તો પાંડવો-
એ જીતેલી સગથ પૃથ્વી તમારે સ્વાધીન થાત.
પાંડુરાજએ એ રાજ્ય જીત્યું હતું અને તેથી જ
કૌરવોની તે પ્રમાણે શ્રીતિ થઈ હતી. પાછગ-
થી ધર્માચારી પાંડવોએ ફરી તે શ્રીતિમાં ધણો
વધારો કર્યો હતો.^{૧૩-૧૪} પણ હાય ! તે બિચારા
પાંડવોનું તેણું કર્મ પણ તમારી આગળ નિષ્ફળ
થયું છે. કારણ કે આણું રાજ્ય પચાવી પાંડવા-
ની ઇચ્છાથી તમે તેમને તેમના પિતાના રાજ્ય-
થી ભ્રષ્ટ કર્યો છે.^{૧૫} હે રાજ ! હવે ન્યારે ખરો
કટાકટીનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, ત્યારે તમે
તમારા પુત્રોની નિંદા કરો છો અને તેમના દોષો
કહો છો, પણ આજ તે બધું નકામું છે.^{૧૬} આ
રણમાં રાજાઓ પોતાના પ્રાણને હથેળીમાં રાખી-
ને યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. મોટા મોટા ક્ષત્રિયો પાંડવો-
ની સેનામાં પ્રવેશ કરીને તમારે માટે યુદ્ધ કરે
છે. જ સેનાનું શ્રીફળ, અર્જુન, સાત્યકિ અને
ભીમસેન રક્ષણ કરી રહ્યા છે, તે સેના સામે
કૌરવો સિવાય બીજા કોણ લડી શકે તેમ છે ?^{૧૮, ૧૯}
જમનામાં અર્જુન જેવો યોદ્ધો છે, શ્રીકૃષ્ણ જેવો
મંત્રી છે, વળી જમનામાં સાત્યકિ અને ભીમસેન
જેવા યોદ્ધાઓ છે, તે પાંડવસૈન્યોને યુદ્ધમાં સહન
કરવાને કૌરવો તથા તેને પગલે ચાલનારા રાજ-
ા સિવાય બીજા કોઈ ધનુર્ધરી મનુષ્ય સમર્થ
છે ?^{૨૦, ૨૧} અવસરને ઝાળખતાર રાજાઓ જેટલું
કરી શકે છે, તેટલું ક્ષાત્રધર્મમાં લીન થયેલા શૂરા
કૌરવો પણ કરી રહ્યા છે.^{૨૨} પુરુષવ્યાઘ્ર પાંડવોની
સેના સાથે કૌરવોનું અતિ સંકટભર્યું યુદ્ધ જ
પ્રમાણે થઈ રહ્યું છે, તે સર્વ હું તમને યથાર્થ
રીતે કહું છું, તમે તે સાંભળો.^{૨૩}

અધ્યાય ૮૭મો કૌરવોની વ્યુહરચના

॥ સંજય ક્વાચ ॥

તસાં નિશાયાં વ્યુષ્ટાવાં દ્રોણઃ શસ્ત્રમૃતાં વરઃ ।
સાન્યનીકાનિ સર્વાણિ પ્રાકામદ્યુદ્ધિતં તતઃ ॥૧૧॥
સંજય યોદ્ધોઃ રાત્રિ વીતી અને પ્રભાત
થયું, એટલે શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણ-
આર્યે પોતાનાં સર્વ સૈન્યોને વ્યૂહમાં ગોઠવ-
વાનો આરંભ કર્યો.^૧ હે રાજા ! તે સમયે પર-
સ્પરનો વધ કરવા ઇચ્છતા અને ક્રોધાયમાન થયેલા
શૂરાઓ દ્રોણમાં આવી ગયા હતા અને ગર્જના-
ઓ કરતા હતા. ત્યાં તેમની વિચિત્ર વાણીઓ
સંભળાતી હતી.^૨ કેટલાએક વીરો પોતાનું ધનુષ્ય
પહોણું કરી પ્રત્યંચાનો ટંકારવ કરતા હતા
અને નિઃશ્વાસ ભૂમિને જાંચેથી યોલતા હતા કે,
'હમણાં ક્યાં છે તે અર્જુન ?'^૩ બીજા કેટલા-
એક યોદ્ધાઓ સુંદર મૂંઢેવાળી, તીક્ષ્ણ ધારવાળી,
હાથમાં બરાબર પકડેલી અને આકાશ જેવી
નિર્ભળ પાણીદાર શુદ્ધી તલવારોને હજાળી રહ્યા
હતા. આમ યુદ્ધ કરવાનાં મનવાળા હજારો યોદ્ધા-
ઓ ત્યાં યુદ્ધશિક્ષા પ્રમાણે તલવારો તથા ધનુષ્ય-
ના આગોમાં તરેહતરેહની યુદ્ધરીતિઓમાં ધૂમી
રહ્યા હતા. ત્યારે વળી બીજા કેટલાએક યોદ્ધા-
ઓ ધંટડીઓવાળી, ચંદનચર્ચિત તથા સુવર્ણ
અને હીરાઓથી સુશોભિત એવી ગદાઓ જાંચી
કરીને પાંડુનંદન અર્જુન વિષે પ્રશ્ન પૂછતા હતા.
બગથી મદોનમત અનેકા કેટલાએક બાહુશાળી
વીરો જાંચા કરેલા ઈંદ્રવજ્ર જેવાં પરિધોથી
આકાશને વ્યાપ્ત કરી દેતા હતા.^{૪-૭} વળી તરેહ-
તરેહની પુષ્પમાળાઓથી શોભતા બીજા કેટલા-
એક શૂરા લડવૈયાઓ યુદ્ધ કરવાના મનથી ઠામે-
ઠામ જમા હતા.^૮ ત્યારે 'અરે ! તે અર્જુન
ક્યાં છે ? ગોવિંદ ક્યાં છે ? ક્યાં છે પેલો અભિ-

માની બીમસેન ? અને ક્યાં છે તેમના સુદૃઢ ? ' એવી તિરસ્કારમૂલક વાણીથી તેઓ રણમાં શત્રુ આને તેડું કરી રહ્યા હતા. ' પછી પોતાના સંખ કૃંથી ઘોડાઓને દોડાવતા દ્રોણાચાર્ય પોતે ધણી ઝડપથી તે યોદ્ધાઓને આમનેમ વ્યૂહમાં ગોઠવતા ધૂમી રહ્યા હતા. ' હવે હે મહારાજ ! યુદ્ધને શોભાવનારાં તે સૈન્યો બરાબર ગોઠવાઈ ગયાં એટલે દ્રોણાચાર્ય જયદ્રથને કહ્યું : ' ' તું જીરિ-શ્રવા, મહારથી કણું, અશ્વત્થામા, શલ્ય તથા વૃષ-સેન, એ પાંચ યોદ્ધાઓ સાથે એક લાખ ઘોડે-સવારો, સાઠ હજાર સ્ત્રીઓ, ચૌદ હજાર મદ્યજરતા હાથીઓ અને એકવીસ હજાર કવચધારી પાળા ઓને લઈને મને છેડી છ ઘાસ દૂર પાછળ ઊભો રહેજે. ' ' ત્યાં તું ઊભો રહીશ, એટલે ઇંદ્ર સહિત કેવો પણ તારો પરાભવ કરવા શક્તિમાન નથી, તો પછી પાંડવોના તે શા ભાર છે ? માટે હે સિંધુરાજ ! તું વૈયં રાખજે. ' ' જ્યારે દ્રોણાચાર્ય એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સિંધુરાજને પણ ધીરજ આવી અને ગાનાર યોદ્ધાઓ તથા તે મહારથીઓની સાથે તે દ્રોણાચાર્યે દર્શાવેલા સ્થાને જઈ ઊભો રહ્યો. ' ' હે રાજેન્દ્ર ! કવચધારી તથા હાથમાં ભાલાને ધારણ કરનારા સુસજ્જિત સવારોવાળા સિંધુરાજના ઘોડાઓ તેની પાછળ પાછળ સુદર ગતિએ ચાલતા હતા. તેઓની કુલ સંખ્યા ચૂવોતેર હજારની હતી અને તે બધા સુવર્ણના આભૂષણોથી સુશોભિત હતા. તે ઘોડાઓના મસ્તક પર આગરા-કારની કલંકીઓ હતી અને તેઓ બધા સિંધુ-દેશમાં જન્મેલા હતા. ' ' ત્યારે ભયંકર સ્વરૂપ-વાળા, કવચને ધારણ કરનારા તથા કુશળ સવારોથી આર્ઠ થયેલા પદરસો મહિન્મત્ત હાથીઓને સાથે લઈને તમારો પુત્ર દુર્મધં પણ જયદ્રથનું રક્ષણ કરવા માટે સર્વ સૈન્યોને મોખરે યુદ્ધ કરવાને ઊભો રહ્યો હો. ' ' વળી તમારા પુત્ર દુઃશાસન

તથા વિકણું પણ ત્યારે સિંધુરાજનું રક્ષણ કરવા માટે સૈન્યના મોખરામાં ગોઠવાયા હતા. ' ' તે દિવસે દ્રોણાચાર્યે ' ચક્રાકટ ' નામનો વ્યૂહ રચ્યો હતો. તેની લંબાઈ ચાવીસ ઠાસની હતી તથા પાછળના ભાગમાં તેનો વિનાશ દશ ઠાસનો હતો. ' ' એની રચના દ્રોણાચાર્યે ' અતે જ કરી હતી. તેમાં અનેક વીર રાજાઓને રથ, ઘોડા અને પાળાઓના સમુદાયો સાથે ગોઠવ્યા હતા. ' ' વળી તેમણે તે વ્યૂહના પાછળના ભાગમાં એક પદ્માકાર વ્યૂહ રચ્યો હતો અને તેની અંદર અતિ દુર્બેધ એવો એક બીજો ' સૂચીવ્યૂહ ' પણ રચનામાં આવ્યો હતો. તે વ્યૂહ પદ્મવ્યૂહના મધ્યમાં હતો અને ધણે ગૂઢ હતો. ' ' એ પ્રમાણે વ્યૂહરચના કરીને દ્રોણાચાર્ય આગળ ઊભા રહ્યા હતા. ત્યાં મહાનુંદર રૂતવર્મો, સૂચીવ્યૂહના મોખરામાં ઊભો રહ્યો હતો. ' ' તે પછી હે રાજ ! અતુલ્ય કાંગોજ-રાજ સુદર્શિણ, જલસંધ, દુર્યોધન અને કણું ઊભા રહ્યા હતા. તેમના પછી યુદ્ધમાંથી પાછા ન હકે તેવા એક લાખ યોદ્ધાઓ શકટવ્યૂહના મુખનું રક્ષણ કરતા ઊભા રહ્યા હતા. તે બધાની પાછળ મહાન સૈન્યથી વીટાયેલો રાજ જયદ્રથ સૂચી વ્યૂહની બાજુમાં ઊભો રહ્યો હતો. ' ' હે રાજેન્દ્ર ! એ શકટવ્યૂહના મુખમાં જ દ્રોણાચાર્ય બને ઊભા રહ્યા હતા અને તેમની પાછળ રાજ ભોજ દ્રોણાચાર્યનું રક્ષણ કરતો ઊભો હતો. ' ' સૌની આગળ ક્રોધાયમાન કાળના જેવા દ્રોણાચાર્ય પોતાના ધનુષ્યને ટકાર કરતા ઊભા હતા. તેમનું કવચ એટલું વર્ણન હતું, તેમનાં વસ્ત્રો તથા પાધડી પણ એટલાં, તેમનું વક્ષ સ્થળ વિશાળ હતું અને તેમની જાંઘો એક ઢીચણ સુધી મોટી હતી. ' ' એ સમયે દુરકતી પતાકાવાળા, લાલ રંગના ઘોડાઓવાળા, વેદિકા અને કાળા મૃગ-ચર્મના નિશાનવાળી ધનવાળા દ્રોણાચાર્યના એ

રથને ઝેઈને કૌરવો ઘણા હર્ષમાં આવી ગયા. બળભળી ઊઠેલા સમુદ્ર જેવા દેખાતા દ્રોણાચાર્યે રથેલા એ વ્યૂહને ઝેઈને સિદ્ધચારણોના સંધોને અતિમહાન વિરમય થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે બીજાં સર્વ ભૂતો પણ એમ જ માનવા લાગ્યાં કે, આ વ્યૂહ પર્વતો, સમુદ્રો, વનો તથા અનેક ભતના પ્રદેશોથી વ્યાપ્ત એવી સધળી પૃથ્વીનો અવશ્ય કાળિયો કરી જશે.^{૩૧-૩૩} અનેક રથો, મનુષ્યો, ધોડાઓ, પાળાઓ તથા હાથીઓના શત્રુઓને ભય ઉપજાવનારા શબ્દોથી ગાજી રહેલા, અદ્ભુત સ્વરૂપવાળા અને શત્રુઓના હૃદયને ચીરી નાખે તેવા એ શકટવ્યૂહને દ્રોણાચાર્યે તૈયાર કરેલા ઝેઈને રાજા દુર્યોધન ઘણો આનંદ પામ્યો.^{૩૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્ગત અષ્ટમોઽધ્યાય ૮૭ મો સમાપ્ત
' કૌરવોની વ્યૂહરચના ' નામનો અધ્યાય ૮૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૮મો

અર્જુન રણમાં દેખાથો

॥ સજય હવાચ ॥

તતો વ્યુદેષ્વનીકેષુ સમુત્કુષ્ટેષુ મારિષ ।

તાઙ્મનાસુ મેરીપુ મૃદંગેષુ નદત્સુ ચ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી દે રાજા ! જ્યારે સૈન્યો ખરાબર ગોઠવાઈ ગયાં, ત્યારે ત્યાં ચોતરફ ખૂમાખૂમ થઈ રહી હતી, ભેરીઓ વાગી રહી હતી, મૃદંગો ગાજી રહ્યાં હતાં, શંખો ચારેબાજુ ફૂંકાઈ રહ્યા હતા, સાંભળતાં રૂંવાં ખડાં થઈ ભય તેવો ઠાલાહલ સર્વ સ્થળે મચી રહ્યો હતો અને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા ભરતયોદ્ધાઓ ધીમે ધીમે સજ્જ થતા હતા. ત્યાં શૈલ મુકુત થયું અને અર્જુન રણમાં દેખાથો.^{૧-૩} દે ભારત ! તે રણમાં હજારો બગલા તથા કાગડાઓ અર્જુનના આગળના ભાગમાં આવી ક્રીડા કરવા લાગ્યા હતા; પણ આપણે જ્યારે યુદ્ધ માટે પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે આપણી જમણી બાજુએ મૃગો અને ઘેર શબ્દ-

વાળી તથા અમંગળ દેખાવની શિયાળવીઓ શબ્દ કરવા લાગી હતી.^{૪-૫} ત્યાં કડકડાટ શબ્દ કરતી બળભળતી હજારો ઉટકાઓ પડવા લાગી હતી. એ ઘેર ભય ઉપસ્થિત થતાં સધળી પૃથ્વી કંપવા લાગી હતી.^૬ વળી પૃથ્વીની રેતને ઉડાડતા ઠંકશ વાયરા ત્યાં મુસવાટ કરતા ચારે બાજુ વાવા લાગ્યા હતા. આમ કુંતાપુત્ર અર્જુન રણમાં આવ્યો કે તુરત ત્યાં ભયંકર ઉત્પાતો દેખાવા લાગ્યા હતા.^૭

તે સમયે નકુલના પુત્ર શતાનીક તથા પૃથતપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવોનાં સૈન્યોની વ્યૂહરચના કરી હતી; કારણ કે તે બંને વ્યૂહરચના કરવામાં ઘણા કુશળ હતા.^૮ તે પછી તમારો પુત્ર દુર્મર્ષણ ત્રણ હજાર ધોડાઓ તથા દશ હજાર પાળાઓને સાથે લઈને સર્વ સૈન્યોના અગ્રભાગમાં પંદરસો ધનુષ્ય જટલી જગ્યામાં ઊભો રહ્યો અને આમ બોલ્યો : કિનારો જેમ સમુદ્રને અટકાવી રાખે છે, તેમ સર્વને તપાવી રહેલા તથા યુદ્ધમાં મદોન્મત બનેલા એ ગાંડીવધનુર્ધર અર્જુનને હું આજ આગળ વધતો અટકાવી રાખીશ.^{૧૦-૧૧} એક મોટા પથ્થર જેમ બીજા પથ્થર સાથે ભયકાય, તેમ આજનાં રણમાં ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુન મારી સાથે ભયકારો; તે તમે જોજો.^{૧૨} દે રથોઓ ! તમે મહાસંઘ્રામની આકાંક્ષા રાખી ત્યાં ઊભા રહો. હું એકલો જ આજે મારી ક્ષીતિ તથા માનમાં વધારો કરી આ એકત્ર થયેલા પાંડવો સામે યુદ્ધ કરીશ.^{૧૩}

એમ કહીને દે મહારાજ ! તે મહાયુદ્ધમાન વીર હાથમાં મોટું ધનુષ્ય લીધું. દે રાજન ! બીજા કટલાએક ધનુર્ધરો સાથે તે ત્યાં મોખરામાં ઊભો રહ્યો.^{૧૪} તેનામાં ક્રોધાયમાન થયેલા કાળ સરખો, વજ્રાસરી છંદ્ર સરખો, દડપારી, અસપ્ત અને કાળપ્રેરિત મૃત્યુના જેવો, અસોબ્ય, ત્રિશૂળધારી મહાદિવ સરખો, પાશનારી વશ્યુ જેવો,

પ્રત્યેકને બાળી નાખનારી જ્વાળાપુક્ર પ્રવ્યાપ્તિ સરખો, ક્રોધ, અમર્યાદા તથા બળશી ક્રુદ્ધ થયેલો, નિવાત-કવચ દેયોનો નાશ કરનારો, વિગ્રય નામધારી, સર્વ સ્થળે વ્યથા કરનારો, સત્યમાં રહેલો, પોતાની મહાન પ્રતિષ્ઠાને પાળવા ઇચ્છતો, કવચ-ધારી, તલવારધારી, સુવર્ણ મય સુકુટધારી, હજીજન્ય પુરુષમાળા તથા હજીજન્ય વસ્ત્રને ધારણ કરનારો, સુંદર બાહુમધધારી, સુંદર કુંડલધારી, નાસાયણને અતુસરનારો અને પોતાના ગાંડીવધનુષ્ણને ધુણાવનો તે નરસ્વરૂપ અર્જુન ત્યાં યુદ્ધમાં ઉદય પામેલા સૂર્યની પેઠે દેખાયો.^{૧૫-૧૬} હવે દે રાજન! પોતાના રથને સૈન્યના અગ્રભાગમાં લગભગ બાણપાત ગટલા પ્રદેશમાં જોતો રાખીને પ્રતાપી ધનંજયે પોતાનો શંખ વગાડ્યો.^{૨૦} દે રાજ! અર્જુનની સાથે રહેલા ધીર શ્રીકૃષ્ણે પણ પોતાના પાંચજન્ય નામના શંખને ઝેરથી વગાડ્યો.^{૨૧} દે રાજ! તે બંનેના શંખનાદથી તમારા સૈન્યમાં ટેટલાએકનાં ૩૦ વાં ખડાં થઈ ગયાં અને ટેટલાએક તો મૂર્છાવશ પણ થઈ ગયા.^{૨૨} વજ્રના ઠકાઠાથી જેમ સર્વ બૂતો ત્રાસ પામે છે, તેમ તેમના શંખનાદથી તમારા સૈનિક ત્રાસ પામ્યા, ત્યારે સર્વ વાહનોનાં મળમૂલ છૂટી ગયાં. આમ વાહનો સહિત આપું સૈન્ય વિહ્વળ થઈ ગયું.^{૨૩, ૨૪} દે રાજન! અર્જુનના તથા શ્રીકૃષ્ણના શંખસ્વનથી ટેટલાએક યોદ્ધાઓ બેળાકળા થઈ ગયા. એ રાજ! તેથી કંઈક તો બેભાન થઈ ગયા. વળી દે મહારાજ! ટેટલાએક ત્રાસ પામી ગયા.^{૨૫} એટલામાં વળી અર્જુનની ધનમાં રહેલા વાનરે ધનનો આશ્રય કરનારાં બીજાં પ્રાણીઓ સાથે મોં ફાડીને મોટી હુંકાર ગર્જના કરી મૂંઝી અને તમારા સૈનિકોને બયભીત કરી મૂક્યા.^{૨૬} તે પછી શંખો, ભેરીઓ, ઘડંગો તથા આનંદો ફરી વગાડવામાં આવ્યાં અને તેથી

તમારાં સર્વ સૈન્યો દર્પમાં આવી ગયાં.^{૨૭} ત્યાં અનેક અતનાં વાદિનોના શબ્દોથી, યુદ્ધગર્જના-આથી, બાહુદ્રોહના શબ્દોથી, જોગેથી કરેલા સિંહનાદોથી અને આમતેમ દોડદોડ કરતા મોટા રથોના ગડગડાટથી કાયરોને બયભીત કરનારો તુમુલ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. તે વખતે અત્યંત પુરા થયેલા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૮, ૨૯}

હિત કીમદાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરત જયદ્રથવધપર્વમાં
'અર્જુનનો રખામાં પ્રવેશ' નામનો અધ્યાય ૮૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૯ મો

અર્જુનનું યુદ્ધ

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

ચોદયાધ્વાનુ હર્ષીકેરુ યત્ર દુર્મર્ષણઃ સ્થિતઃ ।

एतद्वभित्वा गजानीकं प्रवेक्ष्याम्यरिवाहिनीम् ॥ ૧

અર્જુન બોલ્યો : દે હર્ષીકેરુ! જ્યાં દુર્મર્ષણ જોતો છે, ત્યાં આપણા યોદ્ધાઓને હાંકા. આ હાથીઓના સૈન્યને તોડી નાખી હું શત્રુઓની સેનામાં દાખલ થઈશ.^૧

અર્જુને એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મહાબાહુ દેશને જ્યાં દુર્મર્ષણ જોતો હતો, ત્યાં પોતાના યોદ્ધાઓને હાંક્યા.^૨ ત્યાં એકલા અર્જુનનો તથા અનેક શત્રુઓનો અતિ દારણ તુમુલ પ્રહાર ચાલુ થયો. તેમાં રથીઓ, હાથીઓ તથા પાળાઓનો સંહાર થઈ રહ્યો હતો.^૩ પછી મેધ જેમ જળ-ધારાની વૃષ્ટિ કરી મૂકે છે, તેમ અર્જુને ત્યાં બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. વળી મેધ જેમ પર્વતોને હાંપી દે છે, તેમ તેણે શત્રુઓને હાંપી દીધા.^૪ ત્યારે તેમના શત્રુપક્ષના રથીઓ પણ ચાલાક હાથવાળાની પેઠે અનેક બાણો છોડીને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને એકદમ છાઈ દેવા માંડ્યા. આમ શત્રુઓએ પોતાને યુદ્ધમાં આગળ વધતો અટકાવ્યો, તેથી મહાબાહુ અર્જુન કોપ્યો અને

તેણે બાણો મૂકીમૂકીને રથીઓનાં મસ્તકોને ધડ પરથી પાડવા જ માંગ્યાં.^{૧૬} એતએતામાં ચક્ર વક્ર નેત્રોવાળાં, દંશેલા હોઠવાળાં તથા કુંડળો અને માથે પહેરવાનાં ટોપવાળાં મસ્તકોથી એ રણભૂમિ ઢાઢાઈ ગઈ.^{૧૭} ચારે બાજુ ખેદાનખેદાન થયેલાં ઘોળા કમળોના વનની પેઠે ત્યાં રણભૂમિ પર વીખરાઈ પડેલા યોદ્ધાઓનાં મસ્તકો શોભતાં હતાં.^{૧૮} સુવર્ણ સમાન ચળકતાં કવચોવાળા તથા લોહીથી રેખાગ્રેય થયેલા યોદ્ધાઓ બધે એક-બીજા સામે ભરાયેલા વીજળીવાળા મેઘો હોય તેમ દેખાતા હતા.^{૧૯} હે રાજન! તે સમયે પૃથ્વી પર કપાઈને પડતાં એ મસ્તકોનો રાષ્ટ્ર ઋતુમાં પરિપક્વ થઈને પૃથ્વી પર પડતાં તાલતૃણનાં કુંળોના જવા થઈ રહ્યો હતો.^{૨૦} એ રણમાં મસ્તક વિનાતું કોઈ ધડ ધનુષ્યને પૃથ્વી પર ટેકવીને ઊછ હતું; તો વળી બીજું કોઈ ધડ તલવાર ખેચીને તથા એક હાથ ઊંચી કરીને ઊછ હતું. રણમાં ધૂમતા મહાન પુરુષોને પૃથ્વી પર પડેલાં એ મસ્તકોની ભાજ રહેતી ન હતી. તેઓ તો દ્રવળ અર્જુનના પરાક્રમે સહન નહિ કરી યુદ્ધમાં વિજય મેળવવાની જ લાલસા રાખી રહ્યા હતા. આખી રણભૂમિ ઘોડાઓના મસ્તકોથી, હાથીની સુઢોથી અને યોદ્ધાઓના બાહુઓ તથા મસ્તકોથી છવાઈ ગઈ હતી.^{૨૧-૨૨} ત્યારે હે પ્રજા! તમારા સૈન્યોમાં રહેલા યોદ્ધાઓને મન તો આ સધળું જગત અર્જુનમય થઈ રહ્યું હતું. તેથી તેઓ બકતા હતા કે, 'આ અર્જુન ક્યાથી આવ્યો? અરે આ રહ્યો વળી બીજો અર્જુન! અને આ રહ્યો વળી ત્રીજો અર્જુન!'^{૨૩} આમ બેભાન થઈ તેઓ પોતાના યોદ્ધાઓને પણ અર્જુન-રૂપે દેખતા હતા અને અન્યોન્યનો સહાર કરવા મહ્યા હતા. ખરેખર! કાળથી મોહિત થયેલા તે યોદ્ધાઓ જગતને અર્જુનમય જ માનવા લાગ્યા

હતા.^{૨૪} રણભૂમિ પર શયન કરી પડેલા કેટલા એક વીરો લોહીલોહાણુ થઈને તરફડતા હતા, કેટલાએક ગાઢ વેદનાથી બેભાન થઈ જતા હતા, તો વળી કેટલાએક બીજા યોદ્ધાઓ પોતાના ખાંચોને બોલાવી રહ્યા હતા.^{૨૫} ભિંદિપાલ, ભાલા, શક્તિ, ઋષિ, ક્રસ્તી, નિર્ઝૂલ, તલવાર, ધનુષ્ય, તોમર, બાણ, કવચ, અલંકારો, ગદાઓ તથા બાજુ-બંધોને ધારણ કરનારા, મોટા પરિય સરખા અને મોટા સર્પ સમાન દેખાતા બાહુઓ એ રણમાં તીક્ષ્ણ બાણોથી કપાઈ પડીને ચોમેર તરફડતા હતા, ઊડાઊડ કરતા હતા અને આમતેમ અથડાતા હતા. વળી તેઓ થોડી વાર શાંત પડી રહી એકદમ વેગ કરતા હતા.^{૨૬-૨૭} જ જ યોદ્ધો અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા જતો હતો, તેના તેના શરીરમાં કાળ સરખું બાણ પેસી જ જતું હતું.^{૨૮} રથોના માર્ગમાં ધૂમી રહેલો અર્જુન ધનુષ્ય ક્યારે ખેંચે છે, તેમાં બાણસંધાન ક્યારે કરે છે અને પાછું તે બાણ ક્યારે છોડે છે, એવું જરાયે અંતર કોઈના બેત્રામાં આવતું ન હતું.^{૨૯} પાંડુપુત્ર અર્જુન એટલી બધી ઝડપથી બાણોનું સંધાન કરતો હતો અને એટલી બધી ઉતાવળ થી બાણો ફેંકતો હતો કે તેથી શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ વિસ્મય પામતા હતા.^{૩૦} ત્યાં અર્જુન હાથીને, હાથીસવારને, ઘોડાને, ઘોડેસવારને, રથીને અને રથીયોદ્ધાને બાણો વડે વીધી નાખતો હતો અરે! યુદ્ધ કરનારા, યુદ્ધમાંથી ખસી જતા, ખસી ગયેલા અથવા આગળના ભાગમાં આવી ઊભેલા એક પણ યોદ્ધાને તે જીવતો છોડતો નહતો.^{૩૧,૩૨} આકાશના મધ્યભાગમાં ઊભેલો સૂર્ય જેમ મહાન અધકારનો નાશ કરે છે, તેમ અર્જુન કંકપક્ષી-નાં પીછાંવાળાં બાણો વડે હાથીઓના સૈન્યનો સંહાર કરી રહ્યો હતો. જ્યાં ત્યાં છિન્નભિન્ન થઈ પડેલા હાથીઓથી તમારું તે સૈન્ય પ્રલયકાળે

આસપાસ પડેલા પર્વતોથી છત્રાર્ધ ગયેલી પૃથ્વી
ઠવું દેખાતું હતું.^{૨૫, ૨૬} મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યને
જમ પ્રાણીઓ સદા જોઈ શકતાં નથી, તેમ ક્રોધા-
યમાન થયેલા એ અર્જુનને યુદ્ધમાં શત્રુઓ જોઈ
શકતા ન હતા.^{૨૭} એ રીતે દે શત્રુતાપન । જ્યારે
અર્જુનના બાણપ્રહારથી તમારું સૈન્ય અત્યંત
પીડાયું, ત્યારે તેમાં ભંગાણ પડ્યું અને તે ગભ-
રાઈ જઈને નાસભાગ કરવા લાગ્યું. જમ મહાન
વાયુ મેઘમંડળને વિખેરી નાખે છે, તેમ અર્જુન
તે સૈન્યને હાંધી કાઢ્યું. હાંધી કાઢેલું તે સૈન્ય
સામે જોવાને હામ ધરી શક્યું નહિ.^{૨૮, ૨૯} અર્જુન-
નાં બાણોથી પીડાયેલા તમારા ઘોડેસવારો અને
રથીઓ ચાતુર્યથી, ધનુષ્યની અણીઓથી,
હાંકારોથી, સારી રીતે વાપરેલી સોડીઓથી,
પાનીના પ્રહારથી અને ઉગ્ર વાણીથી ઘોડાઓને
એકદમ હાંધીને પલાયન કરતા હતા. ત્યારે
પાળાઓ પણ નાસભાગ કરતા હતા. વળી ઢેટ-
લાએક હાથીસવારો પણ પાની, અંગૂઠો તથા
અંગુશના પ્રહારથી હાથીને સત્તર હાંધીને રણ-
માંથી વિદાય થયા હતા. ઢેટલાએક ઘોડાઓ તો
અર્જુનનાં બાણોથી એટલા બધા ગાંડા બની
ગયા હતા કે કાલટા તે અર્જુન સામે જ ધસી
જતા હતા. એ રીતે દે રાજા ! તમારા સૈનિકો
ઉત્સાહ વિનાના તથા ભ્રમિત મનવાળા થઈ ગયા
હતા.^{૩૦-૩૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરગત જયદ્રથવધપર્વમાં
'અર્જુનનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૮૯માં સમાય

અધ્યાય ૯૦મો

દુઃશાસનના સૈન્યનો પરાભવ

॥ શ્લોકાઃ ૩૪ ॥

તસ્મિન્પ્રમ્ભે સૈન્યાગ્રે વધ્યમાને કિરીટિના ।

કે તુ તત્ર રણે વીરાઃ પ્રત્યુદીયુર્ધનજયમ્ ॥ ૧ ॥

દૂતરાષ્ટ્રે જોડ્યો : જ્યારે અર્જુનને બાણોના

મારો ચલાવી તે સૈન્યના મોખરામાં ભંગાણ
પાડ્યું, ત્યારે કયા કયા ઘોડાઓ અર્જુન સામે
ધસી ગયા હતા ?^૧ અથવા શું તેઓ બધા વ્યર્થ
નિશ્ચયવાળા થઈને દ્રોણના આશ્રયમાં રહેલા
નિર્ભય કિલ્લારૂપ એવા શકટવૃહમાં પેસી ગયા
હતા ?^૨

સંજય જોડ્યો : દે નિર્દોષ રાજા ! અર્જુન
જ્યારે આમ તમારા સૈન્યમાં ભંગાણ પાડ્યું,
સર્વ વીરોનો જ્યારે સંહાર કરવા માંડ્યો અને
જ્યારે ઉત્તમ બાણો મૂછીને સર્વને મારવા માંડ્યા-
ત્યારે સર્વનો ઉત્સાહ ભાંગી પડ્યો હતો અને
સર્વે પલાયન કરવાનો જ અવસર યોગ્યતા હતા.
ખરેખર ! એ સંગ્રામમાં અર્જુનને જોવાને કોઈ
પણ સમર્થ ન હતો.^{૩, ૪} ત્યારે દે રાજા ! તમારો
પુત્ર દુઃશાસન પોતાના સૈન્યને આવી સ્થિતિમાં
આવી પડેલું જોઈને અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ
ગયો અને અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો.
તેવેળા તેણે સુવર્ણ સમાન ઝળહળતું કવચ પહેલું
હતું અને મસ્તક પર તદ્દન સુવર્ણનો ટોપ ધારણ
કર્યો હતો. દે મહારાજા ! શૂરો અને તીવ્ર પરા-
ક્રમોવાળો તે દુઃશાસન હાથીઓના મોટા સૈન્યને
હાંધીને બધે પૃથ્વીને ગળી જતો દેાય તેમ ત્યાં
અર્જુનને ઘેરી વળ્યો. હાથીઓને કંઠે બાંધેલા
ધંટોના શખ્દથી, શંખોના નાદથી, ધનુષ્યની
પ્રત્યંચાના શખ્દથી અને હાથીઓની ગર્જનાઓ-
થી ત્યારે પૃથ્વી, દિશાઓ અને આકાશ ભરાઈ
ગયાં હતાં. એક સુદૂર્લભાળ સુધી તો તે શખ્દ
ફૂર અને ભયંકર થઈ રહ્યો.^{૫-૮} એ રીતે અંગુશો-
ના પ્રહારથી પ્રેરાયેલા તથા લાંબી લાંબી સૂઢો-
વાળા તે હાથીઓને પાંખોવાળા પર્વતોની પેઠે
એકદમ ઝડપથી પોતાની સામા ધસી આવતા જોઈ
પુરુષસિંહ અર્જુને નિર્ભય થઈને મહાન સિંહનાદ
કર્યો અને બાણો વડે શત્રુઓના તે હાથીસૈન્ય-

નો નાશ કરવા માંડ્યો. વળી પવને ઉછળેલા મોટા મોટા તરંગવાળા મહાસાગર સરખા તે હાથી-સૈન્યમાં અર્જુને એક મગરમગ્ધની પેઠે પ્રવેશ કર્યો. પ્રલયકાળે દિશાઓમાં નિયમવિરુદ્ધ ચાલનારા પ્રચંડ સૂર્યની પેઠે શત્રુનગરોને જીતનારા તે અર્જુન ત્યારે તે હાથીસૈન્યમાં સર્વ દિશાઓમાં દેખાતો હતો. ઘોડાઓની ખરીઓના શખ્દથી, ત્યંતી નેમિના ઘોષથી, અર્જુનના સિંહનાદના શખ્દથી, ધનુષ્યની પલ્લછના ટંકારથી, તરેહતરેહનાં વાદિનોના શખ્દથી, પાંચજન્યના નાદથી, દેવદત્ત(શંખ)ના નાદથી અને ગાંડીવના ટંકારથી ત્યાં હાથીસવારોના તથા હાથીઓના વેગ નરમ પડી ગયા અને અર્જુનનાં સર્પ સમાન ઝેરી બાણોથી છિન્ન-ભિન્ન થઈ ને તેઓ મેભાન થઈ ગયા.^{૧૦-૧૧} એ યુદ્ધમાં ગાંડીવધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં અનેક લાખ તીક્ષ્ણ બાણો હાથીઓનાં સર્વ અંગોમાં પેસી ગયાં હતાં.^{૧૨} તેથી અર્જુનથી પ્રહાર કરાતા તે હાથીઓ ચીસો પાડી કપાઈ ગયેલી પાંખોવાળા પર્વતોની પેઠે ધડાધડ પૃથ્વી પર પછડાવા લાગ્યા. વળી દાંતનાં મૂળોમાં, ગંડસ્થળોમાં તથા ઢેડોમાં બાણોથી લીધાઈ ગયેલા તે હાથીઓ કૌંચપક્ષીની પેઠે વારંવાર કિકિયારીઓ કરતા હતા. ત્યાં અર્જુન મજબૂત ગાંઠવાળાં બલ્લજતનાં બાણો મૂકીને તે હાથીઓની કંઠ પર બેઠેલા હાથીસવારોનાં મસ્તકોને પલ્લ કચાકચ કાપી નાખતો હતો.^{૧૮-૨૦} કપાયેલાં કુંડળ સાથેનાં તે મસ્તકો ન્યારે પૃથ્વી પર પડતાં હતાં, ત્યારે અર્જુન જાણે રણદેવીને કમળોનો ઉપહાર કરતો હોય તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.^{૨૧} એ વેળા કવચરહિત થયેલા, ધવાઈ ને વ્યાકુળ થયેલા તથા લોહીથી નાહી રહેલા હાથીસવારો જાણે યંત્ર વડે જઠકા-યેલા હોય તેમ ભમતા હાથીઓ પર એ રણબૂમિમાં લટકી રહ્યા હતા.^{૨૨} વળી ત્યાં બરાબર તાકીને

મૂકેલા એક જ બાણથી બે-ત્રણ જણા કપાઈ જઈને ધરણી પર ઢળી પડતા હતા.^{૨૩} તો ઢેલ-એક હાથીઓ નારાયણોથી અત્યંત લીધાઈ જઈ ને મુખમાંથી લોહી ઓકતા હતા અને વૃક્ષ-વાળા પર્વતોની પેઠે પોતાના સવાર સાથે પૃથ્વી પર પટકાતા પડતા હતા.^{૨૪} એ સમયે અર્જુને બલ્લજતનાં બાણો મૂકીને રથોથોડાઓનાં ધનુષ્યોની પલ્લછાને, ધન્યઓને, ધનુષ્યોને, ધૂંસરાંઓને અને ઈધોને તદ્દન કૂટી જ નાખ્યાં હતાં.^{૨૫} અર્જુન ગોળાકાર ધનુષ્ય પકડીને જાણે રણમાં નૃત્ય કરી રહ્યો હતો. તે બાણ ક્યારે સાધે છે, ધનુષ્ય ક્યારે ખેંચે છે, બાણ ક્યારે છાંટે છે તથા ભાયામાંથી બાણ બહાર ક્યારે કાઢે છે, તે કંઈ જ દેખાતું ન હતું.^{૨૬} ત્યાં એક સુહૃતકાળમાં તો નાગય બાણોથી અત્યંત લીધાઈ ગયેલા હાથીઓ મુખેથી લોહી ઓકતા પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા હતા. હે મહારાજ ! તે લયંકર ઝપાઝપીમાં ચારે બાજુ અસંખ્ય ધોડા ભીમાં રહેલાં નજરે પડતાં હતાં. એ રણમાં સ્થળે સ્થળે ધનુષ્યવાળા, હાથનાં મોઝાં-વાળા, તલવારોવાળા, બાજુબંધોવાળા અને અનેક સુતરૂનાં અલંકારોથી શોભતા હાથો કપાઈ પડેલા દેખાતા હતા. સામાનવાળી રથની બેઠકો, ઈધો, દાંડાઓ, ભાંટકાઓ, છિન્નભિન્ન થયેલાં પૈડાં-ઓ, ધરીઓ, ભાંગી પડેલાં ધૂંસરાંઓ, ઢાલો તથા ધનુષ્યોને ધારણ કરનારા લડવૈયાઓ, આમતેમ લીખરાઈ પડેલી માળાઓ, અલંકારો, વસ્ત્રો, પડી ગયેલા મોટા ઘ્વજો, ચાર્યાં ગયેલા હાથીઓ, ઘોડા-ઓ અને ઢેકેઢેકાણે પડેલા ક્ષત્રિયોથી તે રણબૂમિ દૂર દેખાવવાળી જણાતી હતી.^{૨૭-૩૨}

હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે ન્યારે અર્જુને કુંશાસનના સૈન્યનો લગભગ નાશ કર્યો, ત્યારે બાકી રહેલું બીજું સૈન્ય પોતાના સેનાપતિ સહિત ગમરાઈ ને નાહું.^{૩૩} ત્યારે કુંશાસન પલ્લ

અર્જુનનાં બાણોથી અત્યંત પીડાઈને સૈન્ય સહિત ભયભીત થઈ ગયો અને દ્રોણાચાર્ય પોતાનું રક્ષણ કરશે એવી ઇચ્છાથી તે ચકટબૂદ તરફ ચાલ્યો ગયો.^{૩૪}

ઈતિ શ્રીમદામારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરોત્તમ જયદ્રથવધપર્વમાં 'દુઃશાસનના સૈન્યનો પરાભવ' નામનો અધ્યાય ૯૦માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૧ મો

દ્રોણાચાર્યની સામે અર્જુન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દુઃશાસનચલં હત્વા સ્વયસાચી મહારથઃ ।

સિંધુરાજં પરીપ્સન્વૈ દ્રોણાનીકમુપાદ્રવત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ દુઃશાસનના સૈન્યનો સંહાર કરીને મહારથી અર્જુન સિંધુરાજને પહોંચવાની ઇચ્છાથી દ્રોણના સૈન્ય સામે ધર્યો.^૧ ત્યાં બૂદના મોખરામાં ભીમેશ દ્રોણાચાર્ય પાસે અર્જુન આવી પહોંચ્યો અને શ્રીકૃષ્ણની સંમતિથી બે હાથ ભેડીને આ વચન બોલ્યો :^૨ 'હે બ્રહ્મન ! મારું કદ્યાણુ થાય એમ આપ ચિંતો અને મને 'સ્વસ્તિ' કહી આશીર્વાદ આપો. આપની કૃપાથી હું આ દુર્ભેદ સેનામાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છું છું.^૩ આપ મારા પિતા સમાન છો. આપ મને ધર્મરાજ અને આ શ્રીકૃષ્ણ સમાન પૂજ્ય છો । આ હું સત્ય કહું છું.^૪ હે નિર્દોષ તાત ! હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! આપે જન્મ અશ્વત્થામાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તેમજ મારું પણ સદા રક્ષણ કરવું જોઈએ.^૫ હે માનવશ્રેષ્ઠ ! હે પ્રભુ ! આજના રણમાં હું આપની કૃપાથી સિંધુરાજનો વધ કરવા ઇચ્છું છું, આપ મારી એ પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરો.'

સંજય બોલ્યો : અર્જુને જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે આચાર્ય હસતા હસતા બોલ્યા : 'હે અર્જુન ! મને જીત્યા વિના તું જયદ્રથને જીતી શકીશ નહિ.'^{૬,૭} એટલું કહીને આચાર્ય મંદ હાસ્ય કરી અર્જુનને રથ, ઘોડા, દ્વજ અને

સારથિ સાથે તીક્ષ્ણ બાણો વડે છાઈ દીધો.^૮ ત્યારે અર્જુને દ્રોણાચાર્યનાં બાણોનું વારણ કરી ધોર સ્વરૂપનાં અતિશય મહાન બાણો મૂકી દ્રોણ સામે ધસારો કર્યો.^૯ ત્યાં હે પૃથ્વીપતિ ! દ્રોણાચાર્યનું રણમાં માન જળવીને તથા ક્ષાત્રધર્મને અનુસરીને તેણે કૂરી નવ બાણો વડે આચાર્યને ચરણમાં વીંધી નાખ્યા; એટલે દ્રોણાચાર્યે પણ બાણો મૂકીને તે અર્જુનનાં બાણો કાપી નાખ્યાં અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન એ બંને જણાને ઝેર તથા અશ્નિની જત્રાળા સરખાં બાણોથી વીંધી નાખ્યા.^{૧૦,૧૧} તે જોઈ અર્જુને બાણો વડે તેમના ધતુધ્યને કાપી નાખવાની ઇચ્છા કરી. આમ મહાત્મા અર્જુન એ બાબતનો વિચાર કરવા લાગ્યો.^{૧૨} એવામાં તો વીર્યવાન દ્રોણાચાર્યે મનમાં જરાયે ગમરાયા વિના બાણો મૂકીને અર્જુનના ધતુધ્યની દોરી તોડી નાખી. વળી તેમણે તેના ઘોડા, દ્વજ તથા સારથિને વીંધી નાખ્યા અને અર્જુનને પણ હસતાં હસતાં બાણો વડે ઢાંટી દીધો. એ જ ક્ષણે અર્જુને તત્કાળ ધતુધ્યમાં દોરી ચઢાવી લીધી. પોતે સર્વ જાતનાં અગ્નો જણનારામાં શ્રેષ્ઠ હતો, છતાં જણે આચાર્યને વિશેષ ગણી તેણે એક જ બાણ લીધું હોય, તેમ એકદમ છસો બાણો લીધાં. વળી તેણે બીજાં એક હજાર સાતસો અમોઘ બાણો લીધાં અને દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે ફેંક્યાં. પછી તેણે બીજાં દશ દશ હજારની સંખ્યાવાળાં બાણો પણ છોડ્યાં, એટલે દ્રોણાચાર્યની સેનાનો સંહાર થઈ ગયો.^{૧૩-૧૬} બળવાન અને તરેહ તરેહનાં યુદ્ધ કરવામાં કુશળ તે અર્જુને સારી રીતે છોડેલાં તે બાણોથી ઘણા મનુષ્યો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓ વીંધાઈ ગયા અને મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૧૭} ઘણા રથીશોદાઓ તે બાણોથી સારથિ, ઘોડા અને દ્વજ વિનાના

થઈ ગયા; એટલું જ નહિ પણ નાશ પામેલાં હથિયારોવાળા તથા કપાઈ ગયેલાં જીવિતવાળા થઈને તેઓ ચોતાના મોટા મોટા રથો પરથી એકએક બાણપીડિત થઈ ધરણી પર ઢળી પડ્યા.^{૧૮} વળી ત્યાં વજ્રથી ચૂર્ણ થયેલા પર્વતો જવા, આકાશમાંથી વીખરાઈ પડેલા મેઘો જવા અને અશ્વિથી બળી ગયેલાં ધરો જવા મોટા મોટા હાથીઓ રણમાં પડવા લાગ્યા.^{૧૯} હિમાલયના પૃથ્થ્વ્યાગમાં પાણીના ધસારાથી ધસડાઈ પડેલા હંસોની પેઠે ત્યાં અર્જુનનાં બાણોથી હનરો થોડાઓ મરણ પામીને ઢળવા લાગ્યા.^{૨૦} પ્રલયકાળના સૂર્યનાં પ્રચંડ કિરણો જમ મોટા મોટા અદ્ભુત જળપ્રવાહોનો નાશ કરે, તેમ અર્જુનનાં બાણોએ સંખ્યાબંધ રથો, થોડા, હાથી અને પાળાઓનો નાશ કરી નાખ્યો.^{૨૧} એ પ્રમાણે અર્જુનરૂપી સૂર્યનાં બાણોરૂપી કિરણો જ્યારે કૌરવોના થોડાઓને યુદ્ધમાં તપાવી રહ્યાં હતાં, ત્યારે મેઘ જમ સૂર્યનાં કિરણોને ઢાંધી દે છે; તેમ દ્રોણાચાર્યરૂપી મેઘે બાણોની વૃદ્ધિના વેગથી તે પાંડવોને ઢાંધી દીધા.^{૨૨} તે પછી દ્રોણાચાર્યે શત્રુઓના પ્રાણોનું ભોજન કરવાના તથા જોસભર ખેતીને છોડેલા એક નારાચબાણ વડે અર્જુનને છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૨૩} આથી પૃથ્વીકંપસમયે જમ પર્વત ધૂળ જોડે, તેમ અર્જુનનાં સર્વ અંગો વિહ્વળતાથી ધૂળ જોડ્યાં. પણ પુનઃ યૈર્ધ ધારણ કરીને અર્જુને દ્રોણાચાર્યને બાણો મૂઠી વીંધી નાખ્યા.^{૨૪} એટલે વળી દ્રોણાચાર્યે પાંચ બાણોથી વાસુદેવને પ્રહાર કર્યો અને ફરી તોતેર બાણો મૂઠીને તેમણે અર્જુનને તથા બીજાં ત્રણ બાણો મૂઠીને તેના દેવજને વીંધી નાખ્યા.^{૨૫} વળી હે રાજન! ચોતાના શિશ્યને વિશેષ ગણતા પરાક્રમી દ્રોણાચાર્યે એક પલકવારમાં બાણોની વૃદ્ધિ કરીને અર્જુનને

અદૃશ્ય કરી દીધો.^{૨૬} એ સમયે અમે અવિચિત્ર રીતે પડતાં દ્રોણાચાર્યનાં બાણોને તથા મંડળાકાર થયેલા એમના અદ્ભુત ધનુષ્યને જ જોઈ શકતા હતા, બીજું કંઈ જ અમને દેખાતું ન હતું.^{૨૭} હે રાજન! એ યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યે છોડેલાં કંકપક્ષીનાં પીછાવાળાં અનેક બાણો અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ સામે જતાં હતાં.^{૨૮} ત્યારે દ્રોણાચાર્ય તથા અર્જુનનું એ રીતનું યુદ્ધ જોઈને મહાભુદ્ધિમાન શ્રીવાસુદેવ જયદ્રથનો વધ કરવા રૂપ મહાન કાર્યનો વિચાર કરવા લાગ્યા.^{૨૯} પછી એ વાસુદેવ અર્જુનને આ વચન કહેવા લાગ્યા : 'હે પાથ! એ પાથ! હે મહાબાહુ! આપણે સમય ગાળવો જોઈએ નહિ.^{૩૦} દ્રોણાચાર્યને છોડી દઈને આપણે આગળ ચાલીએ; કારણ કે આજે આપણે કરવા ધારેલું એ કાર્ય જ (જયદ્રથવધ) ઘણું મોટું છે.' એટલે અર્જુને પણ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કહ્યું : 'જવી તમારી ઇચ્છા.' પછી અર્જુન મહાબાહુ દ્રોણાચાર્યની પ્રદક્ષિણ કરીને આગળ ચાલ્યો અને બાણો છોડતો છોડતો જવા લાગ્યો.^{૩૧,૩૨} તે જોઈ દ્રોણાચાર્યે પોતે અર્જુનને કહ્યું : 'હે અર્જુન! ક્યાં ચાલ્યો? તું તો રણમાં શત્રુને જીત્યા વિના કદી અટકતો જ નથી.'

અર્જુન બોલ્યો : આપ તો મારા શુરુ છો, મારા શત્રુ નથી. હું આપનો શિષ્ય છું અને પુત્ર સમાન છું. આ લોકમાં એવો ઘોઈ પુરુષ નથી, જે યુદ્ધમાં આપનો પરાજય કરે.^{૩૩,૩૪}

સંજય બોલ્યો : જયદ્રથનો વધ કરવામાં ઉત્સુક બનેલો મહાબાહુ અર્જુન એમ કહેતો કહેતો તમારા સૈન્ય સામે સત્તર ધસી ગયો.^{૩૫} તેના રથચક્ષી રસા કરનારા મહાત્મા યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજ પણ તમારા સૈન્યમાં પ્રવેશ કરતા તે અર્જુનની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા.^{૩૬} તે વેળા, હે મહારાજ! જય, યદુવંશી કૃતવર્મા,

કાગિજરાજ તથા શ્રુતાયુધે અર્જુનને અટકાવ્યો. વળી તેમના અનુયાયી દશ હજાર રથીયોદ્ધાઓ, અલીપારો, શરસેનો, શિખિઓ, વસાતિઓ, માવેલકો, લલિતો, કેકયો, મદ્રકો, નારાયણો, ગોપાલો અને પૂર્વે સંગ્રામમાં કષ્ટે જીતેલા તથા શૂરનીરામાં માન્ય થયેલા એવા કાગિજયોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્યને આગળ કરીને હર્ષભેર મહાધનુર્ધર અર્જુનને આગળ વધેના અટકાવવા લાગ્યા. સૈન્યમાં દાખલ થતાં યુધપતિ હાથી સમેા એ અર્જુન પુત્રના શોકથી તપી જઈને દોષાયમાન કાળ સરખો દેખાતો હતો. યુદ્ધમાં પ્રાણોની પરવા મૂકીને તે તરેહતરેહનાં યુદ્ધ કરવા સમજ થયો હતો અને તે પુરુષોમાં વ્યાદ્ર સમાન પરાક્રમી હતો. ^{૩૭-૪૨} તે પછી અન્યોન્યનો પરાજય કરવાની ઇચ્છાવાળા તે યોદ્ધાઓ તથા અર્જુન વચ્ચે રોમાંચ થાય તેવું તુમુલ યુદ્ધ ચાલુ થયું. જમ ઔપધક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થયેલા રોગને નિવારે છે, તેમ એકત્ર થયેલા સર્વ કૌરવયોદ્ધાઓ જયદ્રથનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી ધસી આવેલા એ પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુનને નિવારવા લાગ્યા. ^{૪૩, ૪૪}

ઈતિ શ્રીમદભારતના દ્રોણપર્વોત્તમો જયદ્રથવધપર્વમાં 'દ્રોણાચાર્યની સામે અર્જુન' નામનો અધ્યાય ૯૧મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૨ મો

શ્રુતાયુધ અને મુદક્ષિણતું સ્વર્ગગમન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સનિરુદ્ધસ્તુ સૈઃ પાર્થો મહાવલપરાક્રમઃ ।

દ્રુતં સમનુપાતશ્ચ દ્રોણેન રથિનાં વરઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે દુતરાષ્ટ્રરાજ ! મહાબળવાન અને મહાપરાક્રમી રથીશ્રેષ્ઠ અર્જુનને સર્વ યોદ્ધાઓએ આમ અટકાવી રાખ્યો હતો, ત્યાં દ્રોણાચાર્ય પણ તત્કાળ ધસી આવ્યા. ^૧ રોગોનો સમુદાય જમ દેહને તપાવે, તેમ કિરણોને ફેંકી રહેલા સૂર્યની પેઠે તીક્ષ્ણ બાણોને ફેંકતા અર્જુને

તે સૈન્યને તપાવવા માંડ્યું. ^૨ એ યુદ્ધમાં યોદ્ધાઓ વીંધાઈ ગયા, રથો ભાંગી પડ્યા, સવારો સહિત હાથીઓ પડવા લાગ્યા, છત્રો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં અને કેટલાએક રથો પેડાં વિનાના થઈ પડ્યા. ^૩ ત્યાં બાણોથી પીડાયેલાં સૈન્યો ચોતરફ નાસાનાસ કરવા લાગ્યાં. એ રીતે ત્યાં તુમુલ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું અને તેમાં કંઈ પણ વર્તાતું ન હતું. ^૪ હવે હે રાજન્ ! અર્જુને યુદ્ધમાં પોતાને અટકાવી રહેલા તે શત્રુઓની સેનાને સીધાં જનારાં બાણો મૂકીને વારંવાર કંપાવી દીધી. ^૫ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવાના સ્વભાવવાળો તે શ્વેત યોદ્ધાવાળો અર્જુન પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવાની ઇચ્છાથી લાલ રંગના યોદ્ધાવાળા મહારથી દ્રોણ સામે ધસી ગયો. ^૬ આચાર્ય દ્રોણે પણ મર્મને ભેદી નાખે તેવાં સીધી ગતિવાળાં પચીસ બાણો મૂકીને પોતાના એ મહાધનુર્ધર શિષ્યને પ્રહાર કર્યો. ^૭ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન પણ તેમનાં બાણોના વેગને નાશ કરનારાં બાણો છોડતો છોડતો, સત્તર તેમની સામે દોડી ગયો. ^૮ તે સમયે અર્જુને આચાર્ય સામે સીધી ગતિવાળાં ભદ્ર ભતિનાં બાણો છોડ્યાં હતાં, એટલે મોટા મનવાળા આચાર્યે પણ સામેથી ભદ્રભતિનાં બાણો છોડીને બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું અને અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. ^૯ એ યુદ્ધમાં અમને દ્રોણાચાર્યનું શસ્ત્રાચાર્યપણું આશ્ચર્ય સરખું દેખાતું હતું; કારણ કે અર્જુન તરણ હતો અને ઘણો પ્રયત્ન કરતો હતો, છતાં તે આચાર્યને સામા વીંધી શક્યો નહોતો. હજારો જળધારાને ઝરતા મહાન મેઘ જેવા તે દ્રોણાચાર્યરૂપી મેઘે અર્જુનરૂપી પવન પર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો હતો. ^{૧૦, ૧૧} હે રાજન્ ! તેજસ્વી અર્જુને આચાર્યની તે બાણવૃષ્ટિને બ્રહ્માસ્ત્રથી જ સ્વીકારી લીધી હતી અને પોતે બીજાં કેટલાંએક બાણો મૂકીને તેમનાં બાણોનો નાશ

કર્થો.^{૧૨} એ વેળા દ્રોણાચાર્યે તો પચીસ બાણો મૂકીને અર્જુનને પ્રહાર કર્યો તથા બીજાં સિત્તેર બાણો છોડીને શ્રીકૃષ્ણને છાતીમાં તથા બે બાહુ-ગ્રામાં માર માર્યો.^{૧૩} ત્યારે બુદ્ધિમાન અર્જુન તો સંખ્યાબંધ તીક્ષ્ણ બાણો છોડી રહેલા દ્રોણાચાર્યનો તે યુદ્ધમાં હસતાં હસતાં માત્ર અટકાવ જ કરતો હતો.^{૧૪} જ્યારે દ્રોણાચાર્યે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પર બાણોનો આગ્રે સખ્ત મારો ચલાવ્યો, ત્યારે તેઓ પ્રસવકાળે ઉદય પામેલા કુરુધર્મ અગ્નિ સમાન તે આચાર્યને છોડીને ત્યાંથી ચાલ્યા.^{૧૫} આમ દ્રોણાચાર્યનાં ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તીક્ષ્ણ બાણોનો ત્યાગ કરીને યુક્તધારી અર્જુન કૃતવર્માના સૈન્યનો નાશ કરવા લાગ્યો. હવે ઐનાક-પર્વ ત સમા દ્રોણાચાર્યનો ત્યાગ કરીને તે વચમાં જ ભ્રમેલા કૃતવર્મા તથા કપિભ્રજરાજ સુદક્ષિણ પર ચઢી ગયો. તે વેળા પુરુષધ્વજ કૃતવર્માએ પણ મનમાં લેશમાત્ર ગભરાયા વિના કંઠપક્ષીનાં પીછા-વાળાં દશ બાણો છોડ્યાં અને કુર્ધર્મ અર્જુનને તત્કાળ વીંધી નાખ્યો.^{૧૬-૧૮} એ સમયે દે રાજનાં અર્જુને સો બાણો મૂકી તેને વીંધી નાખ્યો અને બીજાં ત્રણ બાણો મૂકી જણે તેને મોહિત કરતો હોય તેમ તેને પ્રહાર કર્યો.^{૧૯} ત્યારે મંદ મંદ હસતાં કૃતવર્માએ પણ અર્જુન તથા વાસુદેવને પચીસ પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. એટલે અર્જુને અગ્નિની જ્વાળા સરખાં તથા ક્રોધા-ચમાન થયેલા સર્પ સરખાં તોરેર બાણો મૂકીને કૃતવર્માને વીંધી નાખ્યો અને તેણે ધનુષ્ય પણ કાપી નાખ્યું.^{૨૦, ૨૧} ત્યાં તો દે ભારત ! મહારથી કૃતવર્માએ એકદમ બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને સત્તર પાંચ બાણોનું સંધાન કરી અર્જુનને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^{૨૨} વળી પણ તેણે અર્જુનને બીજાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં. આથી અર્જુને પણ તેની છાતીમાં નવ બાણોનો

પ્રહાર કર્યો.^{૨૩} એ પ્રમાણે અર્જુનને કૃતવર્માના રથ સામે જ મચેલો એઈને શ્રીકૃષ્ણ મનમાં વિચાર કર્યો કે, 'આમ સમય વેડકી દેવો તે ઠીક નથી.' એટલે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહ્યું: 'અરે એ અર્જુન ! તું કૃતવર્મા પર દયા ન રાખ; આ સમયે તું તેની સાથેના સંબંધનો ત્યાગ કરી દે અને એને જલદી હંકાવી દે, પાપલ કર.^{૨૪, ૨૫} આથી અર્જુને અનેકાએક બાણો છોડીને કૃતવર્માને મૂર્ચ્છિત કરી નાખ્યો અને પોતે વેગવાળા ઘોડાઓથી કપિભ્રજોદ્ધાઓની સેના સામે ચાલ્યો ગયો. આમ અર્જુને જ્યારે તે સેનામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે હાદિંદ્ર્ય દ્વારે અને હાથમાં બાણ સહિત ધનુષ્ય ધુણાવતો ધુણાવતો તે અર્જુનના ચક્રસક બે પાંચાલકુમારો સામે આવી ગયો. વળી કૃતવર્મા પણ અર્જુનને પગલે પગલે ચાલતા પાંચાલવંશના તે બે ચક્રસકોને નજીકમાં પકનારાં બાણો મૂકીને આગળ વધતો અટકાવવા લાગ્યો. સોજ નામધારી એ કૃતવર્માએ તો ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને યુધામન્યુને વીંધી નાખ્યો તથા ચાર તીક્ષ્ણ બાણોથી ઉત્તમોજને વીંધી નાખ્યો. ત્યારે તે બંને જણોએ પણ દશ દશ બાણો મૂકીને એને વીંધી નાખ્યો. વળી યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજએ બીજાં ત્રણ ત્રણ બાણો મૂકીને એની ધમને તથા ધનુષ્યને કાપી નાખ્યાં, એટલે ક્રોધ-પૂર્ણ થયેલા કૃતવર્માએ એકદમ બીજું ધનુષ્ય લઈ તે બંને વીરોને ધનુષ્ય વિનાના કરી નાખ્યા અને તેમને બાણોની વૃષ્ટિ કરી છાઈ દીધા. ત્યારે તેમણે પણ બીજાં ધનુષ્યો સજ્જ કરીને કૃતવર્મા પર પ્રહાર કરવા માંડ્યો.^{૨૬-૩૨} એ સમયનો લાલ લઈ અર્જુન શત્રુઓની સેનામાં દાખલ થઈ ગયો, પરંતુ તેના બે ચક્રસકોને તે સેનામાં દાખલ થવાનું દ્વાર મળ્યું નહિ. તે બંને પુરુષશ્રેષ્ઠો કૌરવોનાં સૈન્યોમાં ઘણા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, તો-

પણ કૃતવર્માએ તેમને અટકાવી જ રાખ્યા. તે પછી ઘોળા ઘોડાનાગો શત્રુસૂદન અર્જુન એ યુદ્ધમાં કૌરવોનાં સૈન્યોને પીડવા લાગ્યો અને કૃતવર્મા પોતાના સપાટામાં આવ્યો હતો, છતાં તેણે તેને માર્યો નહિ. એ રીતે અર્જુનને સેનામાં ધસી આવતો જોઈને શરૂ રાજ. શ્રુતાયુધ અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ હાથમાં મોટું ધનુષ્ય ધુણાવતો ધુણાવતો તેની સામે ધસી ગયો. તુરત તેણે ત્રણ બાણોથી અર્જુનને તથા સિત્તેર બાણોથી શ્રીકૃષ્ણને પ્રહાર કર્યો અને એક દુરપ્રભાણ મૂકીને તેણે અર્જુનના રથની ધજમાં પણ પ્રહાર કર્યો. ત્યારે અર્જુને ક્રોધપૂર્વક તેને મજપૂત ગાંડાવાળાં નેવું બાણો માર્યાં. હે રાજન! હાથી જમ અંકુશેના પ્રહારને સહન કરતો નથી, તેમ તે શ્રુતાયુધ પણ અર્જુનના એ પરાક્રમને સહન કરી શક્યો નહિ.^{૩૩-૩૮} આથી સિત્તોતેર બાણો મૂકી તેણે અર્જુનને પ્રહાર કર્યો; એટલે ક્રોધવશ થયેલા અર્જુને તેના ધનુષ્યના તથા બાયાના દુકડા કરી નાખ્યા અને નમેલાં પર્વવાળાં સાત બાણો મૂકીને તેને છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. હવે ક્રોધપૂર્ણ થયેલા તે રાજાએ બીજું ધનુષ્ય લઈ અર્જુનને બે બાહ્યોમાં તથા છાતીમાં નવ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. પછી હે સ્વારત! મંદ મંદ હસતા શત્રુદમન અર્જુને અનેક હાર બાણોથી શ્રુતાયુધને ગભરાવી મૂક્યો. વળી તે મહારથીએ તેના ઘોડાઓનો તથા સારથિનો સત્વર વધ કર્યો. હવે તે મહાબળવાન અર્જુને એ રાજાને સિત્તેર નારાયણાણોથી વીધી નાખ્યો. એ સમયે વીર્યવાન રાજા શ્રુતાયુધે માર્યા ગયેલા ઘોડાઓવાળા પોતાના રથનો ત્યાગ કર્યો અને તે હાથમાં ગદા ઊંચી કરીને અર્જુન સામે રણમાં ધસ્યો. રાજા શ્રુતાયુધ વરુણદેવનો વીર પુત્ર હતો. શીતળ જળથી ભરેલી મહાનદી પણોશા

એની જનેતા (ઉત્પત્તિદેવ) હતી. એક સમયે હે રાજન! તેની માતા પણોશાએ પોતાના પુત્રના કારણથી વરુણદેવને કહ્યું: 'આ મારો પુત્ર લોકમાં શત્રુઓથી અવધ થાય તેમ કરો.' ત્યારે વરુણદેવે કહ્યું: 'હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું અને તારા પુત્રનું હિત કરનાર આ દિવ્ય અસ્ત્ર હું તેને વરમાં આપું છું. તે અસ્ત્રથી તારો પુત્ર અવધ થશે. હે સરિતામાં શ્રેષ્ઠ પણોશા! મનુષ્યને માટે અમરપણું કદી છે જ નહિ. જન્મેલા દરેક પ્રાણીએ મરવાનું તો અવશ્ય છે જ; પરંતુ આ તારો પુત્ર રણમાં શત્રુઓથી સદા દુરાધર્મ થશે; કારણ કે આ અસ્ત્રમાં તેણે દિવ્ય પ્રભાવ રહેલો છે. આથી તું મનમાંથી સંતાપ દૂર કર.' આમ કહીને વરુણદેવે મંત્રપૂર્વક તેને ગદા આપી હતી. તે ગદાને મેળવીને શ્રુતાયુધ સર્વ લોકમાં અસદ્ય થઈ પડ્યો હતો; પણ ભગવાન વરુણદેવે ગદા આપતાં આપતાં તેને વળી કહ્યું હતું કે, 'હે સમર્થ શ્રુતાયુધ! જ પુરુષ તારી સામે યુદ્ધ ન કરતો હોય, તેના પર તું આ ગદા કદી છોડીશ નહિ. છતાં તું જે તે પ્રમાણે કરીશ, તો ઊલટી તે ગદા તારા પર જ આવી પડશે અને તારો પોતાનો જ નાશ કરશે.^{૩૯-૪૧} કાળ નજીક આવવાથી શ્રુતાયુધ વરુણના એ વાક્ય પ્રમાણે વર્ત્યો નહિ અને તેણે પોતાની સામે યુદ્ધ નહિ કરનારા શ્રીકૃષ્ણને વીરોનો નાશ કરનારી તે ગદાનો પ્રહાર કર્યો.^{૪૨} વીર્યવાન શ્રીકૃષ્ણે તે ગદાને પોતાના પુટ ખલા પર ઝીલી લીધી. વાયુ જમ વિંધ્યાચળ પર્વતને ડગાવી શકતો નથી, તેમ તે ગદા શ્રીકૃષ્ણને ડગમગાવી શકી પણ નહિ.^{૪૩} પછી પોતાને માટે અયોગ્ય સ્થાનમાં જઈ પડેલી તે ગદા આભિચારિણી દેવતાની પેઢે શ્રીકૃષ્ણથી પાછી વળી અને તેણે ક્રોધાતુર થઈને સોમા જીમેલા વીર શ્રુતાયુધનો જ નાશ કર્યો.^{૪૪} આમ

વીર શ્રુતાયુધનો નાશ કરી તે ગદા પૃથ્વી પર જઈ પડી. આ પ્રમાણે ગદા શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી પાછી વળી અને તેથી શ્રુતાયુધ માર્યો ગયો, તે બધું જોઈને કૌરવનાં સૈન્યોમાં મોટા હાહાકાર થઈ રહ્યો; કારણ કે સર્વ સૈનિકોએ શત્રુદમન શ્રુતાયુધને પોતાના જ અસ્ત્રથી મરણ પામેલો જોયો હતો. હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! શ્રીકૃષ્ણ પોતાની સામા યુદ્ધ કરતા ન હતા, છતાં શ્રુતાયુધે તેમના પર ગદા ફેંકી હતી; આથી તે ગદાએ જ તેનો વધ કર્યો હતો.^{૫૫-૫૭} વરુણદેવે એ બાબતમાં તેને પ્રથમથી જ કહ્યું હતું, તોપણ તેણે તેમના કહેવા પ્રમાણે વર્તન ન કર્યું. આથી એ શ્રુતાયુધ સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૫૮} પર્ણાશાનો પ્રિય પુત્ર શ્રુતાયુધ એ પ્રમાણે જ્યારે રણમાં પડ્યો, ત્યારે વાયુએ ભાંગી નાખેલા અનેક શાખાઓવાળા મોટા વૃક્ષ સરખો તે શોભતો હતો.^{૫૯} હવે રિપુદમન શ્રુતાયુધને મરણ પામેલો જોઈને સેનાપતિઓ તથા સર્વ સૈન્યો ચારે બાજુ નાસવા લાગ્યાં.^{૬૦}

તે પછી કાશિજરાજનો શરો પુત્ર સુદક્ષિણ પોતાના વેગવાળા ઘોડા દોડાવતો દોડાવતો શત્રુ સૂદન અર્જુન સામે ચઢી આવ્યો.^{૬૧} હે ભારત ! અર્જુનને તેને સાત બાણો માર્યા. તે બાણો એ શરવીરને ભેદી નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.^{૬૨} જ્યારે તે ગાંડીવમાંથી છૂટેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી અત્યંત વીંધાઈ ગયો, ત્યારે તેણે કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં દસ બાણો મૂકીને અર્જુનને સામે વીંધી નાખ્યો.^{૬૩} વળી તેણે ત્રણ બાણોથી વાસુદેવને વીંધી નાખ્યા તથા પાંચ બાણોથી અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. એટલે દે રાજ ! અર્જુનને તેનાં ધનુષ્ય તથા ધ્વજને ઉડાવી દીધાં. વળી અર્જુનને અતિ તીક્ષ્ણ ભવજાતનાં બે બાણો મૂકીને સુદક્ષિણને પ્રદાર કર્યો, એટલે તેણે અર્જુનને ત્રણ

બાણોથી વીંધી નાખી સિંહનાદ કર્યો. હવે શરવીર સુદક્ષિણે ક્રોધે ભરાઈને સર્વ પારસવી નામની ઘોર અને ધંટડીઓવાળી એક શક્તિ તે ગાંડીવધારી પર ફેંકી.^{૬૪-૬૬} બળબળતી મોટી ઉલ્કા સરખી તથા અસિના તણખાઓવાળી તે શક્તિ મહારથી અર્જુન પાસે આવીને તેને ધાયલ કરી પૃથ્વી પર પડી.^{૬૭} એ શક્તિના સખત પ્રહારથી મહાતેજસ્વી અર્જુનને મૂચ્છાં આવી ગઈ, પણ થોડા જ સમયમાં પાછો સાવધ થઈને તેણે કૌંધપૂર્વક ગલોદ્ધાં આટતાં આટતાં કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં ચૌદ નારાયણો છોડ્યાં. ત્યાં અચિંત્ય પરાક્રમવાળા એ અર્જુનને સુદક્ષિણને ઘોડા, ધ્વજ, ધનુષ્ય અને સારથિ સહિત વીંધી નાખ્યો.^{૬૮, ૬૯} વળી બીજાં અનેક બાણો મૂકીને તેણે તેના રથના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા. હવે, એ પાંડુનંદને નિષ્કળ સંકલ્પ તથા પરાક્રમવાળા એ કાશિજરાજ સુદક્ષિણને વિશાળ ધારાવાળાં એક બાણથી હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો, તેથી તેનું કવચ તૂટી ગયું, તેનાં અંગો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં અને ઝુકટ તથા બાજુબંધ પણ ઊડી પડ્યા.^{૭૦} વળી યંત્રથી છૂટી પડેલા ઇંદ્રધ્વજની પેઠે તેમ જ પર્વતના શિખર પર ઊગેલા મોટી મોટી શાખાઓવાળા અને ઉનાળામાં વાયુના ઝપાટાથી ભાંગી પડેલા કરેણવૃક્ષની પેઠે તે સુંદર રથને યોગ્ય એવો શરો રાજ સુદક્ષિણ અર્જુનની સન્મુખ રણ ઉપર પડ્યો.^{૭૧-૭૩} મહાકિંમતી આબરણોને ધારણ કરનારો તથા લાલ નેત્રવાળો તે સુદક્ષિણ જ્યારે અર્જુનના કણ્ઠોકાર બાણથી રણમાં પડ્યો, ત્યારે તે શિખરવાળા મહાન પર્વત જેવો શોભતો હતો.^{૭૪} આમ અર્જુનને અગ્નિ સમાન ઝળઝળતી મુવર્ણમાળાને મળકે ધારણ કરી રહેલા કાશિજરાજના એ પુત્ર સુદક્ષિણને રણમાં ઢાળી દીધો અને તે મદાબાદુ મરણવશ થઈને

પૃથ્વી ઉપર શોભી રહ્યાં.^{૭૫} ત્યાં કમિનાન્દુમાર
સુદક્ષિણ તથા શ્રુતાયુધને હણાયેલા જોઈને તમારા
પુત્રનાં સર્વ સૈન્યો નાસતાગ કરતા મંદી પડ્યાં.^{૭૬}
હતિ શ્રીમદામારનામાં દ્રોણપર્વાતપ્રત્ય જયદયધર્મપર્વામાં 'શુભ-
યુધ અને સુ-ક્ષિપ્તને વધ' નામનો અધ્યાય ૬૨ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩ મો અખ ષષ્ઠ પડ્યો !

॥ ઇન્દ્રય ઉવાચ ॥

હતે સુદક્ષિણે રાજન્વીરે ચૈવ શ્રુતાયુધે ।
જવેનામ્પદ્મવર્પાય કુપિતાઃ સૈનિકાસ્ત્વ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! એ પ્રભાણે
વીર સુદક્ષિણ તથા શ્રુતાયુધ રણમાં માર્યા ગયા,
ત્યારે દ્રોણાયમાન થયેલા તમારા સૈનિકા વેગ
પૂર્વક અર્જુન સામા ધર્યા.^૧ હે રાજન્ ! તેઓ-
માંના અખીપાદો, શરસેનો, શિખિઓ તથા
વસાતિઓ અર્જુન પર બાણોનો વરસાદ વર-
સાવવા લાગ્યા.^૨ પણ અર્જુનને અનેક બાણો
મૂકીને તેમની લગભગ છ હજાર જટલી સંખ્યાનો
નાશ કરી નાખ્યો; તેથી તેઓ બચીત યર્ધને
વાધ પાસેથી જમ દુદ્ર ઝૂગે નાસી જાય, તેમ
નાસી ગયા.^૩ રણમાં શત્રુઓનો સંહાર કરી રહેલા
તથા તેમને જીતવા ઇચ્છતા અર્જુનને તે નાસી
ગયેલા ચોદાઓ પાછા વળીને ચારેબાજુથી ઘેરી
વળ્યા. અર્જુનને પણ પોતાની સામે ધસી આવતા
તે શત્રુઓનાં મસ્તકોને તથા બાહુઓને ગાંડીવ-
ધનુષ્યમાંથી છુટલાં બાણો વડે કચોકચ કાપવા
માંડ્યાં.^{૪,૫} ત્યાં ઢળી પડેલાં અનેક મસ્તકોથી
રણભૂમિ અવકાશ (જગ્યા) વિનાની થઈ ગઈ
તથા આકાશમાં ઊડતાં કાગડાઓ, ગીધા અને
બગલાઓથી તે સ્થળે વાદળોના જેવી છાયા થઈ
રહી.^૬ તે ચોદાઓનો આમ જ્યારે સંહાર થઈ
રહ્યો હતો, ત્યારે શ્રુતાયુ અને અચ્યુતાયુ નામના
બે વીરનરો અર્જુન સામા આવી યુદ્ધ કરવા

લાગ્યા.^૭ તે બન્ને ચોદાઓ બળવાન હતા, શત્રુ
ઓ સામા સ્પર્ધા કરે તેવા વીર હતા, સારા
કુળમાં જન્મેલા હતા અને બાહુશાળી હતા.
અર્જુન સામે આવતાં જ તે બન્ને બાણોનો વર-
સાદ વરસાવવા લાગ્યા.^૮ હે મહારાજ ! એ બન્ને
ધનુર્ધરો ચોંપબેર બાણો છોડનારા હતા, મહાન
યશની ઇચ્છા રાખનારા હતા અને તમારા પુત્રને
માટે અર્જુનનો વધ કરવા તાકતા હતા.^૯ જમ
બે મહાભેધો તળાવને જળથી પૂર્ણ કરી દે, તેમ
તે બન્નેએ નમેલાં પર્વવાળાં એક હજાર બાણોથી
અર્જુનને સર્વાંગે ઢાંધી દીધા.^{૧૦} વળી કોધાય-
માન થયેલા મહારથી શ્રુતાયુએ એક પાણીદાર
અને તીક્ષ્ણ તોમરનો અર્જુનને પ્રહાર કર્યો.^{૧૧}
બળવાન શત્રુના એ તોમરથી શત્રુસંહારક અર્જુન
અત્યંત વીંધાઈ ગયો અને રણમાં ડેશવને ગમ-
રાટમાં નાખતો એ પરમ મૂર્છાવશ થઈ ગયો.^{૧૨}
એ જ સમયે મહારથી અચ્યુતાયુએ અર્જુનને
અતિતીક્ષ્ણ ત્રિશૂળનો પ્રહાર કર્યો. ખરેખર તે
પ્રહાર મહાત્મા અર્જુનને ધા પર લણ પડ્યા
જેવો કષ્ટદાયી થઈ પડ્યો. આમ અત્યંત વીંધાઈ
જઈને અર્જુન ધનના દાંડાને વળગી પડ્યો.
હે રાજ ! એ સમયે અર્જુનને મરણ પામેલો
માની તમારાં સૈન્યોમાં મહાન સિંહનાદો થઈ
રહ્યા હતા.^{૧૩-૧૫} ત્યાં અર્જુનને બેમાન થયેલો
જોઈને શ્રીકૃષ્ણને પણ ધણો સંતાપ થવા લાગ્યો
અને સુંદર વાણીથી તે અર્જુનને ધીરજ આપવા
લાગ્યા.^{૧૬} એ સમયે પણ તાણીતાણીને મારનારા
તે બન્ને મહારથીઓએ બાણોનો વરસાદ વર-
સાવી મૂક્યો. ત્યાં તેમણે વાસુદેવને તથા અર્જુન
ને સ્થ, જીટો, પૈડાં, ઘોડા, ધ્વજ અને પતાકા
સહિત અદશ્ય કરી દીધા, તે ઘણું આશ્ચર્યકારી
હતું.^{૧૭,૧૮} પછી હે ભારત ! અર્જુનને ધીમે ધીમે
શાંતિ વળી. એ વખતે તેને એમ જ લાગતું હતું

કે, જાણે પોતે યમરાજના નગરમાં જઈને અહીં પાછા આવ્યો હતો. ^{૧૯} હવે તેણે જોયું, તો પોતાનો રથ કેશવ સહિત બાણોના જથ્થાથી ઢંકારી ગયો હતો તથા બળતા અગ્નિ સરખા પોતાના બન્ને શત્રુઓ પણ પોતાની સામા જાણા હતા. ^{૨૦} તુરત જ મહારથી અર્જુને ઈંદ્રનું અસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. એટલે તેમાંથી નમેલાં પર્વવાળાં હજારો બાણો પ્રકટ થયાં. તે બાણો તે બન્ને ધનુર્ધરોને પ્રહાર કરવા લાગ્યાં તથા તેમણે છોડેલાં બાણોનો પણ નાશ કરવા લાગ્યાં. આમ અર્જુનનાં બાણોથી કપાઈ ગયેલાં તેમનાં બાણો છેક આકાશમાં જીછળવા લાગ્યાં. ^{૨૧, ૨૨} આમ અર્જુને પોતાનાં બાણોના વેગથી શત્રુઓનાં બાણોનો ઝટ નાશ કરી નાખ્યો અને ત્યાં જિભેલા બીજા મહારથીઓ સામે પણ યુદ્ધ કરતો કરતો પોતે આગળ વધવા લાગ્યો. ^{૨૩} જોતજોતામાં તો અર્જુનનાં બાણોના સમુદાયોએ તે બન્ને નરવીરોને બાહુ અને મસ્તક વિનાના કરી નાખ્યા અને વાયુએ ભાંગી નાખેલાં બે વૃક્ષોની પેઠે તે બન્ને ધરણી પર ઢળી પડ્યા. ^{૨૪} સમુદ્રનું સુકાઈ જવું જમ લોકોને આશ્ચર્યજનક થઈ પડે છે, તેમ શ્રતાયુ અને અચ્યુતાયુનું મરણ લોકોને આશ્ચર્યજનક થઈ પડ્યું. ^{૨૫} પછી અર્જુને તે બન્નેની પાછળ ચાલનારા બીજા પચાસ યોદ્ધાઓને પણ મારી નાખ્યા અને કોરોવાની સેનામાં સારા સારા યોદ્ધાઓને મારતો મારતો તે આગળ ચાલ્યો. ^{૨૬} હે ભારત! પોતાના પિતા શ્રુતાયુને તથા અચ્યુતાયુને મરણ પામેલા સાંભળીને તેમના બન્ને પુત્રો નિયતાયુ તથા દીર્ઘાયુ અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને અર્જુન સામા ચઢી આવ્યા અને પોતાના પિતાના મરણથી ખિન્ન થઈ અનેક જાતનાં બાણો છોડવા લાગ્યા. ત્યારે પરમ ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુને ૯૯ ગાંડવાળાં બાણો મૂઢી મૂઢીને એક ચુદ્ધત્કાળમાં તો તે બન્નેને યમરાજને ધેર

વળાવી દીધા. ^{૨૭-૨૯} આ પ્રમાણે હાથી જમ પદ્મસરોવરને કહોળી નાખે, તેમ અર્જુન શત્રુઓના સૈન્યને કહોળી નાખતો હતો; છતાં મોટા મોટા ક્ષત્રિયો પણ તેને વારી શક્યા નહોતા. હે રાજન! તેવામાં ક્રોધવશ થયેલા અંગદેશના હજારો યોદ્ધાઓ મોટું હાથીસૈન્ય લઈને અર્જુનને ઘેરી વળ્યા. તે બધા યોદ્ધાઓ સારી રીતે કળવાયેલા હતા અને હાથીઓ પર સવાર થયા હતા. ^{૩૦, ૩૧} વળી ત્યારે કુર્યોધનની આજ્ઞા પ્રમાણે પૂર્વદેશના તથા દક્ષિણદેશના કલિંગ વગેરે બીજા રાજાઓ પણ મોટા પર્વત સરખા હાથીઓ લઈ લઈને અર્જુન પર ચઢી આવ્યા. ^{૩૨} તેમને પોતાની સામે ધસી આવતા જોઈને, અર્જુને ગાંડીવ-ધનુષ્યમાંથી અનેક બાણો છોડવા માંડ્યાં અને અતિ ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેણે તેમનાં મસ્તકોને તથા બાહુઓને કાપવા માંડ્યાં. ^{૩૩} તે ક્ષણે તેમનાં મસ્તકોથી તથા બાહુબંધવાળા બાહુઓથી છવાઈ ગયેલી એ રણભૂમિ જાણે તે સુવર્ણના પથ્થરવાળી ઢોય તથા પુષ્કળ રત્નોથી વીંટાયેલી ઢોય તેમ શોભતી હતી. ^{૩૪} ત્યાં બાણોથી કપાતા બાહુઓ અને કચાકચ કપાઈ પડતાં મસ્તકો, વૃક્ષો પરથી પડતાં પક્ષીઓની પેઠે રણભૂમિ પર પડતાં દેખાતાં હતાં. ^{૩૫} ત્યારે હજારો હાથીઓ બાણોથી વીંધાઈ ગયા હતા અને તેમનાં શરીરમાંથી લોહી ઝરતું હતું, તેથી વર્ષાકાળમાં જાણે ગેરવાળા જળમાં ઝરણોને ઝરતા મોટા પર્વતો ઢોય, તેમ તેઓ દેખાતા હતા. ^{૩૬} અર્જુનનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી મરણ પામેલા ઘણા મ્લેચ્છ યોદ્ધાઓ હાથીઓની પીડ પર જ ચૂઈ રહ્યા હતા અને નેમનો દેખાવ ઘણો વિદૂત લાગતો હતો. ^{૩૭} હે રાજન! તેમણે જુદા જુદા વેપ ધારણ કર્યા હતા, અનેક શસ્ત્રોથી તેઓ સજ્જ થયા હતા અને તેમનાં શરીરો લોહીથી

ખરડાઈ ગયાં હતાં. એ રીતે તરેહ તરેહનાં બાણોથી મરણ પામેલા તે યોદ્ધાઓ રણમાં શોભતા હતા.^{૩૮} અર્જુનનાં બાણોથી માર્યા ગયેલા હજારો હાથીઓ લોહી ઓઠતા પડ્યા હતા, હજારોનાં અંગો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને હજારો હાથીઓ પોતાના સવારો સહિત તથા પાછળ ચાલનારાં પાયદળો સહિત ચીસો પાડતા હતા. ઢેલણએક પૃથ્વી પર પછડાતા હતા, ઢેલણએક દિશાઓમાં ધૂમતા હતા અને બીજા ઢેલણએક તો અત્યંત ત્રાસ પામીને પોતાના સૈનિકાને ખૂંદી નાખતા હતા.^{૩૯, ૪૦} અરે ! તે હાથીઓ તો વચમાં યુદ્ધ કરતા બીજા હાથીઓને પણ કચડી પાડતા હતા. વળી તીક્ષ્ણ ઝેર સરખા, આસુરી માયાને ભણુનારા અને ધોર દષ્ટિવાળા યવનો, પારદો, બાહુલિકા તથા મદોન્મત્ત હાથી સમાન પરાક્રમવાળા દ્રાવિડો ત્યાં અર્જુન સામા યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. તેઓ બધા રંગે કાગડા જેવા હતા, દુરાચારી હતા, સ્ત્રીહુખ્ત હતા અને કલહપ્રિય હતા. ઉપરાંત વિદ્યામિત્રના યુદ્ધપ્રસંગે વસિષ્ઠઋષિની નંદિની નામની ગાય-માંથી ઉત્પન્ન થયેલા અને કાળ સમાન પ્રહાર કરનારા મ્લેચ્છો, દાર્વાતિસારો, દરદો અને હજારો પુટ્ટો અર્જુન સામા યુદ્ધ કરતા હતા. તે બધા-ઓનાં એટલાં બધાં લાખો ટોળાં હતાં કે તેમની ગણના કરવી અશક્ય હતી.^{૪૧-૪૪} અનેક ભત-નાં યુદ્ધ કરવામાં કુશળ એવા તે સર્વ મ્લેચ્છો અર્જુન પર તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવીને તેને હાંધી દેતા હતા.^{૪૫} અર્જુને પણ તેમના પર એટલી બધી બાણવૃષ્ટિ કરી મૂકી હતી કે, તે આકાશ-માંથી ઊડી આવતાં તીડોના સમૂહ સરખી થઈ રહી હતી.^{૪૬} આમ અર્જુને વાઢળની છાયાની પેઠે રણમાં પોતાના અસ્રના તેજથી બાણોની છાયા કરી દીધી અને મસ્તકે મૂંડેલા, અર્ધો

બોડા, જટાધારી, અપવિત્ર તથા મુખ પર લાંબી લાંબી દાઢીઓવાળા સેંઠડો મ્લેચ્છોનો સંહાર કરી નાખ્યો. વંળી તેણે પર્વતોમાં વસનારા ભીલો-નાં સેંઠડો ટોળાંને વીધી નાખ્યાં અને ઢેલણએક પર્વતોની યુક્ષ્ણઓમાં વસનારા ભીલો તો ભયભીત થઈને રણમાંથી નાસ્તી ગયા.^{૪૭, ૪૮} એ સમયે બગલાંઓ, કંકપક્ષીઓ તથા વરુ વગેરે પ્રાણીઓ તીક્ષ્ણ બાણોથી રણભૂમિ પર પડેલા હાથીઓ, ઘોડાઓ, ઘેડેસવારો તથા મ્લેચ્છોનાં લોહીનું હાંભેર પાન કરતાં હતાં. અર્જુને ભેતભેતામાં તો એ રણભૂમિ પર લોહીની ધોર અને ઉત્ત્ર નદી ચલાવી મૂકી. એ નદી પાળા, ઘોડા, રથો તથા હાથીઓથી એટલી બધી ઢંકાઈ ગઈ હતી કે, તેથી મનુષ્યો પુલની પેઠે તે પરથી ચાલ્યા જતા હતા. એ નદીમાં બાણોના જથ્થારૂપ વહાણ હતાં, કેશરૂપ શોનાળ તથા લીલું ધાસ હતું, લોહીના આધરૂપ મોટા તરંગો હતા અને કપાયેલી આંગળીઓરૂપ નાનાં નાનાં માછલાંઓ હતાં. પ્રલયકાળ સમાન તે નદી ધોર દેખાતી હતી અને હાથીઓથી સાંકડી થઈ ગઈ હતી. રાજપુત્રોનાં તથા હાથી, ઘોડા, રથીઓ અને સવારોનાં શરીરો-માંથી નીકળતા લોહીથી રણભૂમિ એટલી બધી ભરપૂર થઈ ગઈ હતી કે, વર્ષાકાળમાં મેઘની વૃષ્ટિ થતાં જેમ ઢાઈ નીચું જાયું રથળ નજરે પડતું નથી અને સર્વ જળમય થઈને સપાટ પ્રદેશ જ દેખાય છે, તેમ ત્યાં પણ ઢાઈ ઉચ્ચનીચ પ્રદેશ દેખાતો ન હતો. સર્વ પ્રદેશ ત્યાં લોહીથી છવાઈ ગયો હતો. ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ અર્જુને એ રણમાં સાત-હજાર ઘોડેસવાર એવા ઉત્તમ વીર ક્ષત્રિયોને મૃત્યુલોક તરફ વિદાય કર્યા હતા. વળી શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ સજ્જ કરેલા અનેક હજાર હાથીઓ અર્જુનનાં બાણોથી વીંધાઈ જઈને વજ્રથી છિન્ન-ભિન્ન થયેલા પર્વતોની પેઠે રણભૂમિ પર શયન

કરી રહ્યા હતા. જેમ ઘેઈ મદોન્મત હાથી નળ નામના ધાસના વનને ખૂંદી નાખે, તેમ અર્જુન ઘોડાઓ, રથો અને હાથીઓના સંહાર વાળતો રણમાં ધૂમતો હતો. વાયુથી ફૂંકાયેલો અગ્નિ જેમ પુષ્કળ વૃક્ષો, લતા અને ઝાડીઓવાળાં તથા સુકાયેલાં લાકડાં, ઘાસ અને ખડવાળાં જંગલોને બાળી ભસ્મ કરે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણરૂપ વાયુથી ફૂંકાયેલો તથા બાણોરૂપ જ્વાળાવાળો અર્જુનરૂપ અગ્નિ કોવાયમાન થઈને તમારી સેનારૂપ જંગલને બાળીને ભસ્મ કરતો હતો. રથોની બેઠકોને ખાલી કરતો અને મનુષ્યોથી પૃથ્વીને છાઈ દેતો તે અર્જુન એ યુદ્ધમાં હાથમાં ધનુષ્ય લઈ બણે નૃત્ય કરતો હોય તેવો દેખાતો હતો. વજ્ર સરખાં બાણો છોડીને રણભૂમિને સુષ્પત્તે લોહીથી વ્યાપ્ત કરી દેતો એ અર્જુન ક્રોધવશ થઈ કૌરવોની સેનામાં દાખલ થયો; તેવામાં યુતાયુ નામના અંબષ્ટે તેને આગળ જતો અટકાવ્યો.^{૧૯-૧૦} હે રાજન! અંબષ્ટ એ રીતે પ્રયત્ન કરતો હતો, એ અરસામાં અર્જુને ઠંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેના ઘોડાઓને તરફાળ પાડી નાખ્યા.^{૨૧} વળી તેણે બીજાં કેટલાંએક બાણોથી તેના ધનુષ્યના પણ દુકડા કરી નાખ્યા. આમ અર્જુને તેની આગળ પોતાનું પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું, એટલે ડાપથી ચક્રવચ્ચર નેત્રવાળા અંબષ્ટે હાથમાં ગદા લઈને મહારથી અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ સામે ધસારો કર્યો. હે ભારત! તેણે પ્રહાર કરવા માટે ગદાને હાથમાં ઊંચી કરી અને અર્જુનના રથને આગળ વધે તો અટકાવ્યો. વળી તેણે શ્રી કેશવને પણ ગદાનો પ્રહાર કર્યો. પોતાના મિત્ર શ્રીકેશવને એ પ્રમાણે ગદાથી પ્રહાર થયેલો જોઈને શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર અર્જુન અત્યંત ક્રોધાવમાન થઈ ગયો. પછી હે ભારત! તેણે સુવર્ણનાં પૂછવાળાં સંખ્યાબંધ બાણો છોડ્યાં અને મેષ જેમ ઉલ્લેખ પામેલા

સૂર્યને ઢાંછી દે, તેમ મહારથી અંબષ્ટને ગદા સહિત રણમાં ઢાંછી દીધો. પછી તેણે બીજાં કેટલાંએક બાણો મૂકીને તે મહાત્માની ગદાના પણ દુકડા કરી નાખ્યા, તે ઘણું અદ્ભુત લાગતું હતું. પોતાની ગદા આ પ્રમાણે દુકડા થઈ ગઈ, એ જોઈ અંબષ્ટે એક બીજી ગદા ઉઠાવી અને તેણે અર્જુનને તથા વાસુદેવને વારંવાર પ્રહાર કરવા માંડ્યા. હવે અર્જુને અસ્ત્રોની ધાર જેવા આકારનાં મે ધુરપ્રબાણો મૂક્યાં અને તેના ઇંદ્રવજ્ર સમાન આકારવાળા તથા ઊંચી ઠરેલી ગદાવાળા બન્ને બાહુઓને ભયભય કાપી નાખ્યા, આરે! બીજા એક બાણથી તેણે તેનું મસ્તક પણ ઉડાડી દીધું. હે રાજન! ચંત્રમાંથી છૂટી ગયેલાં બંધનવાળો ઇંદ્રવજ્ર જેમ કડકકાટ કરતો પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે અંબષ્ટ પણ માર્યો જઈ પૃથ્વીને ગળવતો નીચે પડ્યો. તે સમયે રથીઓના સૈન્યથી ઘેરાયેલો તથા સેંકડો હાથીઓ અને ઘોડાઓથી વીંટાયેલો અર્જુન મેઘોથી ઢંકાયેલા સૂર્યના જેવો દેખાતો હતો.^{૧૨-૭૦}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જિત ન્યયદ્રવ્યવધપર્વમાં
“અંબષ્ટનો વધ” નામનો અધ્યાય કડ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪મો

દુર્યોધનને કવચબંધન

॥ સત્ય જ્ઞાત ॥

તત્તઃ પ્રસિદ્ધ કૌતિયે મિષ્ટગજજિષ્ણાંસપા ।
દ્રોણાનીકં વિનિમિષ્ય મોજાનીકં ચ દુસ્તમ્ ॥૧॥
સંજય યોદ્ધોઃ પછી કુંતાપુત્ર અર્જુન સિંધુરાજનો વંશ કરવાની ઇચ્છાથી દ્રોણાચાર્યના દુસ્તર સૈન્યને તથા કૃતવર્માની સેનાને તોડી નાખી સૈન્યમાં દાખલ થયો. વળી હે રાજન! અર્જુને કશિષરાજના પુત્ર સુદસિનને તથા પરાક્રમી યુનાયુરને રણમાં શેળી નાખ્યા; ઉપરાંત ઇન્દ્રમિત્ર થયેલાં સૈન્યો આરે બાહુ નાસામાં કરવા લાગ્યાં. તે વખતે તમારા પુત્ર દુર્યોધન પોતાના સૈન્યમાં

મંગાણુ પટેલું જોઈ ને, પોતે એકલો રથમાં બેસી ઉતાવળો ઉતાવળો દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો અને ત્યાં જઈ તે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : 'હે આચાર્ય ! તે પુરુષવ્યાઘ્ર અર્જુન આ મહાસેનાનો નાશ કરી અંદર આવી પહોંચ્યો છે.^{૧-૪} મનુષ્યોના આ દારણ સંહારમાં અર્જુનનો નાશ કરવા માટે હવે પછી આપણે શું કરવું જોઈએ, તેનો તમે યુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરો. એવો ઠાઈ ઘાટ ઘડો કે તેથી પુરુષવ્યાઘ્ર જયદ્રથ આ યુદ્ધમાં માર્યો ન જાય. તમારું કલ્યાણ હો ! તમે જ અમારા મુખ્ય આધાર છો. સગળી ઉઠેલો અગ્નિ જેમ ધાસને બાળી નાખે છે, તેમ ઢાપરૂપી વાયુથી ફૂંકાયેલો આ અર્જુનરૂપ અગ્નિ મારી સેનારૂપ ધાસને બાળી રહ્યો છે.^{૫-૭} હે શત્રુતાપન આચાર્ય ! કુતાપુત્ર અર્જુન સૈન્યને તોડી નાખીને અંદર દાખલ થયો છે, એટલે જયદ્રથના રક્ષક યોદ્ધાઓ પરમ સંશયમાં આવી પડ્યા છે.^૬ હે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મણ ! દરેક રાજાની યુદ્ધિ ખરેખર આવા જ નિશ્ચયનાળી હતી કે, અર્જુન જીવતો રહી કદી પણ દ્રોણાચાર્યનું ઉદ્ધેધન કરી આગળ વધી શકશે નહિ.^૮ પણ હે મહાતેજસ્વી આચાર્ય ! તમારા દેખતાં જ એ અર્જુન તમારું ઉદ્ધેધન કરી આગળ વધી ગયો છે. ખરેખર, હવે મને લાગે છે કે, અલ્પવસ્ત્રિત થયેલું આ મારું સૈન્ય બચવાનું નથી. હે મહાભાગ ! હું પ્રથમથી જ જાણું છું કે, તમે પાંડવોનું હિત કરવામાં સદા તત્પર રહો છો; છતાં હે બ્રહ્મણ ! કાર્યની મહત્તાનો વિચાર કરતાં હું પાછો મોહવશ થઈ જઈ છું.^{૧૦, ૧૧} આ બ્રહ્મણ ! હું મારી શક્તિ પ્રમાણે તમારી ઉત્તમ આજીવિકા ચલાવી આપું છું તથા યથાશક્તિ હું તમને પ્રસન્ન પણ કરું છું, તોપણ તમે કંઈ ધ્યાનમાં જ લેતા નથી !^{૧૨} હે અતુલ પરાક્રમવાળા આચાર્ય ! અમે સદાના તમારા ભક્ત છીએ; છતાં તમે

અમને અનુસરતા નથી અને અમારું અપ્રિય કરવા તત્પર થયેલા પાંડવોને તમે પ્રસન્ન કરો છો. અહો ! અમારા આધાર આજીવિકા ચલાવનારા તમે અમારું જ અપ્રિય કરવા તત્પર થયા છો. ખરેખર, મંથ ચોપડેલા અગ્નિની પેઠે હું તમને સાચા સ્વરૂપે જાણી શકતો નથી. અરે ! પણ તમે મને પ્રથમથી જ અર્જુનને અટકાવી રાખતા બાબતનો વર ન આપ્યો હોત, તો મેં બિચારા સિંધુરાગને પોતાને ઘેર જતાં પણ ન અટકાવ્યો હોત. મેં ખૂખાંએ તમારા તરફથી જ સિંધુરાગના રક્ષણની આશા રાખી હતી અને તેથી જ સિંધુરાગને ધીરજ આપી હતી; પણ હવે મને સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, મેં પોતે જ અજ્ઞાનથી તેને બિચારાને મૃત્યુને સુપરત કરી દીધો છે.^{૧૩-૧૫} અરે, મૃત્યુની દાઢમાં સપડાયેલો મનુષ્ય કદાચ મુક્ત થાય, પણ આ રણમાં અર્જુનને વશ થયેલો રાજા કદી જ મુક્ત ન થાય.^{૧૭} માટે હે લાલ ઘોડાવાળા આચાર્ય ! તમે એવો ઠાઈ જાપાય કરો કે, તેથી સિંધુરાજ અર્જુનના સપાટામાંથી જીગરી જાય. મારા દુષ્પ્રિયારાના બકવાદો પરથી તમે ક્રોધ કરશો નહિ. તમે ગમે તે પ્રકારે સિંધુરાજનું રક્ષણ કરો.^{૧૬}

દ્રોણ બોલ્યા : હે પૃથ્વીપતિ ! મને તારા પર ક્રોધ આવતો નથી; કારણ કે તું મને અશ્વત્થામા સરખો જ પ્રિય છે. હું તને સત્ય જ કહું છું, તે તું માન.^{૧૮} અર્જુનના સારથિ શ્રીકૃષ્ણ ઘણા ઉત્તમ છે. એના ઉત્તમ ઘોડાઓ પણ ઝડપથી ચાલનારા છે, તેથી થોડો પણ માર્ગ કરીને અર્જુન સત્વર આગળ ધસતો જાય છે.^{૨૦} અરે ! શું તું દેખતો નથી કે, અર્જુનનાં બાણોના સમુદાયો એકદમ ઝડપથી છૂટીને રથની પાછળ એક ઢાસ જટલા દૂર પ્રદેશમાં જઈ પડે છે?^{૨૧} હું તો હવે વૃદ્ધ થયો છું, અપયપ પ્રયાણ કરવા-

માં. લગભગ અશક્ત થયો છું અને મારો બીજો એવો વિચાર પણ છે કે, મારે સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં યુધિષ્ઠિરાજને પકડવો. હે મહાહુજ દુર્યોધન ! ક્ષત્રિયોના મધ્યમાં મેં એવી પ્રતિજ્ઞા પણ કરી છે. એટલે હે રાજા ! આ સમયે હું બૂઠનો મોખરો છોડીને અર્જુન સામે યુદ્ધ કરીશ નહિ; કારણ કે આ પાંડવોતું સૈન્ય સેનાના મોખરા સુધી આવી પહોંચ્યું છે અને યુધિષ્ઠિરાજ પણ આ વખતે અર્જુનથી છૂટો થઈ બરાબર મોખરામાં ઊભો છે.^{૨૨-૨૪} આથી તું જ સહાયક રાખીને આ વખતે તારા શત્રુ અર્જુન જોડે યુદ્ધ કર. તારો તે શત્રુ, સમાન કુળનો અને સમાન પરાક્રમવાળો છે; તું પણ આ જગતનો રાજા છે, માટે ડરીશ મા. અરે ! તું રાજા છે, શરો છે, યુદ્ધકુશળ છે, સેનાઓનો નાયક છે, શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારો છે અને વીર છે; માટે તું પોતે જ જે સ્થળે પૃથાપુત્ર અર્જુન છે, તે સ્થળે જ.^{૨૫, ૨૬}

દુર્યોધન બોલ્યો : હે આચાર્ય ! જે અર્જુન તમારું ઉદ્દેશન કરીને પણ આગળ વધી આવ્યો છે અને વળી જે સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે અર્જુન સામે હું કેવી રીતે યુદ્ધ કરી શકું ?^{૨૭} વજ્રધારી ઈંદ્રને પણ કદાચ રણમાં જીતી શકાય, પણ શત્રુઓનાં નગરોને જીતનાર એ અર્જુનને તો યુદ્ધમાં જીતી શકાય નહિ જ.^{૨૮} જેણે ભોજ-કૃતવર્માને તથા દેવ સરખા તમને પણ પોતાનાં અસ્ત્રોના પ્રતાપથી જીતી લીધા છે અને જેણે શ્રુતાયુને, સુદસિણને, રાજા શ્રુતાયુધને, અંબજને, અચ્યુતાયુને તથા હનરો પેદરજોને રણમાં મારી નાખ્યા છે, તે શસ્ત્રકુશળ દુર્યોધન અર્જુન સામે હું કેવી રીતે યુદ્ધ કરી શકું ? અરે ! એ અર્જુન આ સમયે યુદ્ધમાં અગ્નિની જેમ બળી રહ્યો છે.^{૨૯-૩૧} શું તમે અર્જુનનું તથા મારું યુદ્ધ યોગ્ય માનો

છો ? બોલો, બોલો, હું ઘસતી પેટે તમને વશ રહેનારો છું. મારા યશની તમે રક્ષા કરો.^{૩૨}

દ્રોણ બોલ્યા : હે કુરુરાજ ! તું સત્ય કહે છે. ખરેખર, અર્જુન અજિત છે; પણ આજે હું એવો એક ઉપાય ધરીશ કે તેથી તું એ અર્જુનને યુદ્ધમાં સહી શકીશ.^{૩૩} અરે ! આજે વાસુદેવના દેખતાં તારી સામે યુદ્ધ કરવામાં તદ્દલીન થયેલા અર્જુનને આ લોકના સર્વ ધનુર્ધરો ભલે આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યા કરે !^{૩૪} હે રાજા ! તને આ સુવર્ણ સમાન પ્રકાશનું કવચ પહેરાવું છું, તેથી રણમાં બાણો કે અસ્ત્રો તારા પર પ્રહાર કરી શકશે નહિ. અરે ! દેવો, અસુરો, યક્ષો, સર્પો, રાક્ષસો કે ત્રણેય લોકો પણ કદાચ તારી સામા યુદ્ધ કરશે, તોપણ તું આજે નિર્ભય છે.^{૩૫, ૩૬} આ તારા કવચ પર શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન કે બીજો કોઈ શસ્ત્રધારી બાણોનો પ્રહાર કરવા શક્તિમાન થશે નહિ.^{૩૭} માટે તું આ કવચ પહેરીને સત્વર આજે રણમાં ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુન સામે જા. એ તને આજે સહી શકશે નહિ.^{૩૮}

સંજય બોલ્યા : એમ કહીને દ્રોણાચાર્ય ઉદકરપર્શ કર્યો અને વિધિ પ્રમાણે મુખથી મંત્રોનો બોધ કરતાં કરતાં પ્રકાશમાન તથા અતિ આશ્ચર્ય એવું તે કવચ દુર્યોધનને પહેરાવ્યું.^{૩૯} આમ તે મહાન રણમાં તમારા પુત્રનો વિજય થાય એટલા માટે તથા સર્વ લોકોને વિદ્યા વડે વિસ્મય પમાડવા માટે, શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેતા આચાર્ય દ્રોણે તમારા પુત્રને કવચબંધન કર્યું હતું.^{૪૦}

દ્રોણ બોલ્યા : હે ભારત ! પરબ્રહ્મ તારું કલ્યાણ કરે. બ્રહ્મા, બ્રાહ્મણ તથા શ્રેષ્ઠ સર્પો પણ તારું કલ્યાણ કરે.^{૪૧} યયાતિ, નકુલ, ધૃધુ-માર, ભગીરથ આદિ સર્વ રાજર્ષિઓ હમેશાં તારું કલ્યાણ કરે.^{૪૨} આ મહારણમાં એક પગ-વાળાં, બે પગવાળાં, એથી વધારે પગવાળાં તથા

પગ વિનાનાં પ્રાણીઓથી નિત્ય તારું કદ્યાણુ યાઓ. ^{૪૩} હે નિખાપ ! સ્વાહા, સ્વધા, ઇંદ્રાણી, લક્ષ્મી અને અરુંધતી તારું કદ્યાણુ કરો. ^{૪૪} હે રાજા ! અસિત, દેવલ, વિદ્યામિત્ર, અંગિરા વસિષ્ઠ અને કશ્યપ તારું કદ્યાણુ કરો. ધાતા, વિદ્યાતા, લોકપાલ, દિશાઓ, દિક્પાલો અને છ મુખવાળા કાતિં કર્વામી તને કદ્યાણુ આપો. ^{૪૫, ૪૬} ભગવાન સૂર્ય તારું કદ્યાણુ કરો અને ઐરાવત, વામન, અંજન અને સાર્વભૌમ નામના ચાર દિશાઓના હાથીઓ, પૃથ્વી, આકાશ અને સર્વ ગ્રહો તારું કદ્યાણુ કરો. ^{૪૭} હે રાજા ! પૃથ્વીની નીચે રહીને જે હમેશાં પૃથ્વીને ધારણુ કરે છે, તે સર્પશ્રેષ્ઠ શેપનાગ તને કદ્યાણુ આપો. ^{૪૮} હે ગાંધારીપુત્ર ! પૂર્વે વૃત્રાસુર નામના દેવે યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને મોટા મોટા દેવોનાં શરીરોને હજારો સ્થળે ધાયલ ક્યાં હતાં. ^{૪૯} તે સમયે તે મહાન દેવથી બચ પામેલા તથા નષ્ટ થયેલા તેજ અને બળવાળા ઇંદ્ર સહિત દેવતાઓ બ્રહ્માને શરણુ ગયા. ^{૫૦}

દેવો બોલ્યા : હે દેવશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! અમે બધા દેવો વૃત્રાસુરથી દુઃખી દુઃખી થઈ ગયા છીએ; માટે હે સુરશ્રેષ્ઠ ! તમે અમારા આધારરૂપ યાઓ. તમે એ મહાન બચથી અમારું રક્ષણુ કરો. ^{૫૧} દેવોએ જ્યારે એ પ્રમાણુ કહ્યું, ત્યારે વિષ્ણુભગવાન બ્રહ્મદેવની પાસે બેઠા હતા. એ વિષ્ણુની સમક્ષ બ્રહ્મદેવે પિત્ર થયેલા દેવોને આહુત સત્ય વાક્ય કહ્યું : ‘મારે ઇંદ્ર સહિત દેવોનું તથા બ્રાહ્મણોનું સદૈવ રક્ષણુ કરવું જોઈએ; પણ એ વૃત્રાસુર વિશ્વકર્માના અતિદુર્ધર તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. ^{૫૨, ૫૩} હે દેવો ! પૂર્વે વિશ્વકર્માએ દશ લાખ વર્ષ સુધી ઉગ્ર તપ તપ્ત્યું હતું અને પછી શ્રીમદ્દેવ પાસેથી વર મેળવીને વૃત્રાસુરને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ^{૫૪} તમારા એ બળવાન શત્રુ તે મદ્દેશ્વરની કૃપાથી જ હણવાને યોગ્ય યશે; પણ

શંકર ભગવાનને સ્થાને ગયા વિના તેને હણી શકાશે નહિ. શંકર ભગવાનનાં દર્શન કરીને તમે તે વૃત્રાસુરને જીતી શકશો; માટે તમે શીઘ્ર મંદરાચળ પર્વત પર જાઓ. ત્યાં તપતું ઉત્પત્તિસ્થાન, દક્ષપ્રજપતિના યજ્ઞોનો નાશ કરનાર, સર્વ જૂતોના નિર્ણાત્ર અને ભગદેવનાં નેત્રોનો નાશ કરનારા પિનાકધારી શ્રી-શંકર રહે છે. ^{૫૫} એટલે તે બધા દેવો બ્રહ્મદેવને સાથે લઈને મંદરાચળ પર ગયા. ^{૫૬-૫૭} ત્યાં જઈ તેમણે તેજના સમુદાય અને કરોડો સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા શ્રી-મદ્દેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાં સર્વે દેવોને પોતાના દર્શનાથે આવેલા જોઈને મદ્દેશ્વર બોલ્યા : ‘હે દેવો ! તમે ભલે આવ્યા. બોલો તમારું હું શું પ્રિય કરું ? ^{૫૮} સર્વ પ્રાણીને મારું દર્શન હમેશાં સફળ જ થાય છે, તમારા અભિલાષો પણ પૂર્ણ થાઓ.’ શ્રીશંકરે જ્યારે એ પ્રમાણુ કહ્યું, ત્યારે દેવોએ તેમને કહ્યું કે, ‘હે મદ્દેશ્વર ! વૃત્રાસુરે અમારા તેજનું હણણુ કર્યું છે, માટે તમે અમારું શરણુ યાઓ. હે દેવ ! અમારા શરીર તરફ તો જરા દષ્ટિ કરો ! જુઓ તો ખરા, વૃત્રાસુરના પ્રહારથી તે કેનાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં છે ! માટે અમે તમારે શરણુ આપ્યા છીએ. તમે અમારી ગતિ યાઓ. ^{૫૯, ૬૦}

શ્રીમહાદેવ બોલ્યા : હે દેવો ! તમારા કહેવા પ્રમાણુ મેં પ્રથમથી જ જાણી લીધું છે. તે વૃત્રાસુર અતિ મહા બળવાન એક કૃત્યા (મરડી)રૂપ જ છે. તે વિશ્વકર્માના તેજથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને એટલી બધી ઘોર છે કે, અકુશળ સામાન્ય પુરુષો તો તેનું અતિ દુઃખે વારણુ કરી શકે તેમ છે. ^{૬૧} હવે મારે અવશ્ય સર્વ દેવોને સહાય કરવી પડશે. હે ઇંદ્ર ! તું મારા શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આ તેજસ્વી કવચને ગ્રહણુ કર અને મનમાં જ ઉચ્ચારણુ કરવા યોગ્ય આ મંત્રથી તું અને તારા શરીર પર પહેર. હે દેવોના રાજા ! દેવોનો ધાત

માં લગભગ અશક્ત થયો છું અને મારો બીજો એવો વિચાર પણ છે કે, મારે સર્વ ધતુર્નૈના દેખતાં યુધિષ્ઠિરાજને પકડવો. હે મહાભુજ કુર્યો-ધન ! ક્ષત્રિયોના મધ્યમાં મેં એવી પ્રતિજ્ઞા પણ કરી છે. એટલે હે રાજા ! આ સમયે હું બૃહનો મોખરો છોડીને અર્જુન સામે યુદ્ધ કરીશ નહિ; કારણ કે આ પાંડવોતું સૈન્ય સેનાના મોખરા સુધી આવી પહોંચ્યું છે અને યુધિષ્ઠિ-રાજા પણ આ વખતે અર્જુનથી છૂટા થઈ બરા-બર મોખરામાં બેસો છે.^{૨૨-૨૪} આથી તું જ સહાયકો રાખીને આ વખતે તારા શત્રુ અર્જુન જોડે યુદ્ધ કર. તારો તે શત્રુ, સમાન કુળનો અને સમાન પરાક્રમવાળો છે; તું પણ આ જગતનો રાજા છે, માટે કરીશ મા. અરે ! તું રાજા છે, શરો છે, યુદ્ધકુશળ છે, સેનાઓનો નાયક છે, શત્રુ-ઓનાં નગરોને જીતનારો છે અને વીર છે; માટે તું પોતે જ જે સ્થળે પૃથાપુત્ર અર્જુન છે, તે સ્થળે જ.^{૨૫, ૨૬}

કુર્યોધન યોદ્ધો : હે આચાર્ય ! જ અર્જુન તમારું ઉદ્દેશન કરીને પણ આગળ વધી આવ્યો છે અને વળી જ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે અર્જુન સામે હું ઢેવી રીતે યુદ્ધ કરી શકું ?^{૨૭} વજ્રધારી ઇંદ્રને પણ કદાચ રણમાં જીતી શકાય, પણ શત્રુઓનાં નગરોને જીતનાર એ અર્જુનને તો યુદ્ધમાં જીતી શકાય નહિ જ.^{૨૮} જણે લોગ-કૃતવર્મોને તથા દેવ સરખા તમને પણ પોતાનાં અસેના પ્રતાપથી જીતી લીધા છે અને જણે શ્રુતાયુને, સુદક્ષિણને, રાજા શ્રુતાયુને, અંબજને, અચ્યુતાયુને તથા હજારો રથેશોને રણમાં મારી નાખ્યા છે, તે શસ્ત્રકુશળ કુરાધર્મ અર્જુન સામે હું ઢેવી રીતે યુદ્ધ કરી શકું ? અરે ! એ અર્જુન આ સમયે યુદ્ધમાં અગ્નિની જેમ બળી રહ્યો છે.^{૨૯-૩૧} શું તમે અર્જુનનું તથા મારું યુદ્ધ યોગ્ય માનો

છો ? યોદ્ધો, યોદ્ધો, હું દાસની પેઠે તમને વશ રહેનારો છું. મારા યશની તમે રક્ષા કરો.^{૩૨}

દ્રોણ યોદ્ધો : હે કુરાજ ! તું સત્ય કહે છે. ખરેખર, અર્જુન અજિત છે; પણ આજે હું એવો એક ઉપાય ધરીશ કે તેથી તું એ અર્જુનને યુદ્ધમાં સહી શકીશ.^{૩૩} અરે ! આજે વાસુદેવના દેખતાં તારી સામે યુદ્ધ કરવામાં તદ્દલીન થયેલા અર્જુનને આ લોકના સર્વ ધતુર્ધરો ભલે આશ્ચર્ય પામીને બેસાડે.^{૩૪} હે રાજા ! તને આ સુવર્ણ સમાન પ્રકાશનું કવચ પહેરાવું છું, તેથી રણમાં બાણો કે અસેના તારા પર પ્રહાર કરી શકશે નહિ. અરે ! દેવો, અસુરો, યક્ષો, સર્પો, રાક્ષસો કે ત્રણેય લોકો પણ કદાચ તારી સામા યુદ્ધ કરશે, તોપણ તું આજે નિર્ભય છે.^{૩૫, ૩૬} આ તારા કવચ પર શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન કે બીજો કોઈ શસ્ત્રધારી બાણોનો પ્રહાર કરવા શક્તિ-માન થશે નહિ.^{૩૭} માટે તું આ કવચ પહેરીને સત્વર આજે રણમાં ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુન સામે જા. એ તને આજે સહી શકશે નહિ.^{૩૮}

સંજય યોદ્ધો : એમ કહીને દ્રોણાચાર્યે ઉદકરપર્શ કર્યો અને વિધિ પ્રમાણે મુખથી મંત્રનો બપ કરતાં કરતાં પ્રકાશમાન તથા અતિ અદ્ભુત એવું તે કવચ કુર્યોધનને પહેરાવ્યું.^{૩૯} આમ તે મહાન રણમાં તમારા પુત્રનો વિજય થાય એટલા માટે તથા સર્વ લોકોને વિદ્યા વડે વિસ્મય પમાડવા માટે, શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા આચાર્ય દ્રોણે તમારા પુત્રને કવચધન કયું હતું.^{૪૦}

દ્રોણ યોદ્ધો : હે ભારત ! પરબ્રહ્મ તારું કલ્યાણ કરે. બ્રહ્મા, બ્રાહ્મણ તથા શ્રેષ્ઠ સર્પો પણ તારું કલ્યાણ કરે.^{૪૧} યયાતિ, નંદુક, ધુન્ધુ-માર, ભગીરથ આદિ સર્વ રાજર્ષિઓ હમેશાં તારું કલ્યાણ કરે.^{૪૨} આ મહારણમાં એક પગ-વાળાં, એ પગનાળાં, એથી વધારે પગનાળાં તથા

પગ વિનાનાં પ્રાણીઓથી નિસ તારું કદ્યાણુ થાઓ.^{૪૩} દે નિખાપ ! સ્વાહા, સ્વધા, ઇંદ્રાણી, હરમી અને અરુંધતી તારું કદ્યાણુ કરો.^{૪૪} દે રાજ ! અસિત, દેવલ, વિશ્વામિત્ર, અંગિરા વસિષ્ઠ અને કરથપ તારું કદ્યાણુ કરો. ધાતા, વિધાતા, લોકપાલ, દિશાઓ, દિદ્વાલો અને છ મુખવાળા કાતિં કરનામી તને કદ્યાણુ આપો.^{૪૫, ૪૬} ભગવાન સૂર્ય તારું કદ્યાણુ કરો અને ઐરાવત, વામન, અંજન અને સાર્વભૌમ નામના ચાર દિશાઓના હાથીઓ, પૃથ્વી, આકાશ અને સર્વ ગ્રહો તારું કદ્યાણુ કરો.^{૪૭} દે રાજ ! પૃથ્વીની નીચે રહીને જે હમેશાં પૃથ્વીને ધારણુ કરે છે, તે સર્પશ્રેષ્ઠ રોપનાગ તને કદ્યાણુ આપો.^{૪૮} દે ગાંધારીપુત્ર ! પૂર્વે વૃત્તાસુર નામના દૈત્યે યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને મોટા મોટા દેવોનાં શરીરોને હાજરો સ્પર્શે ધાયલ કથોં હતાં.^{૪૯} તે સમયે તે મહાન દૈત્યથી ભય પામેલા તથા નદ્ર થયેલા તેજ અને બળવાળા ઇંદ્ર સહિત દેવતાઓ બ્રહ્માને શરણે ગયા.^{૫૦}

દેવો બોલ્યા : દે દેવશ્રેષ્ઠ પિતામહ ! અમે બંન્ના દેવો વૃત્તાસુરથી દુઃખી દુઃખી થઈ ગયા છીએ, માટે દે સુરશ્રેષ્ઠ ! તમે અમારા આધારરૂપ થાઓ. તમે એ મહાન ભયથી અમારું રક્ષણ કરો.^{૫૧} દેવોએ જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે વિષ્ણુભગવાન બ્રહ્મદેવની પાસે બેઠા હતા. એ વિષ્ણુની સમક્ષ બ્રહ્મદેવે ખિન્ન થયેલા દેવોને આહુતું સત્ય વાક્ય કહ્યું : ‘મારે ઇંદ્ર સહિત દેવોનું તથા બ્રાહ્મણોનું સદૈવ રક્ષણ કરવું જોઈએ, પણ એ વૃત્તાસુર વિષ્ણુકર્માના અતિદુર્ધર તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે.^{૫૨, ૫૩} દે દેવો ! પૂર્વે વિષ્ણુકર્માએ દશ લાખ વર્ષ સુધી ઉત્ર તપ તપ્યું હતું અને પછી શ્રીમદેશ્વર પાસેથી વર મેળવીને વૃત્તાસુરને ઉત્પન્ન કર્યો હતો.^{૫૪} તમારો એ બળવાન શત્રુ તે મદેશ્વરની કૃપાથી જ હણવાને યોગ્ય યશે, પણ

શંકર ભગવાનને સ્થાને ગયા વિના તેને હણી શકારો નહિ. શંકર ભગવાનનાં દર્શન કરીને તમે તે વૃત્તાસુરને જીતી શકશો; માટે તમે શીઘ્ર મંદરાચળ પર્વત પર જાઓ. ત્યાં તપનું ઉત્પત્તિસ્થાન, દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞોનો નાશ કરનાર, સર્વ ભૂતોના નિયંતા અને ભગદેવનાં નેત્રોનો નાશ કરનારા પિતાકધારી શ્રી-શંકરરહે છે.^{૫૫} એટલે તે બંન્ના દેવો બ્રહ્મદેવને સાથે લઈને મંદરાચળ પર ગયા.^{૫૬-૫૭} ત્યાં જઈ તેમણે તેજના સમુદાય અને કરોડો સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા શ્રી-મદેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાં સર્વે દેવોને પોતાના દર્શનાર્થે આવેલા જોઈને મદેશ્વર બોલ્યા : ‘દે દેવો ! તમે ભલે આવ્યા. બોલો તમારું હું શું પ્રિય કરું ?^{૫૮} સર્વ પ્રાણીને મારું દર્શન હમેશાં સફળ જ થાય છે, તમારા અભિલાષો પણ પૂર્ણ થાઓ.’ શ્રીશંકરે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દેવોએ તેમને કહ્યું કે, ‘દે મદેશ્વર ! વૃત્તાસુરે અમારા તેજનું હરણુ કર્યું છે, માટે તમે અમારું શરણુ થાઓ. દે દેવ ! અમારા શરીર તરફ તો જરા દષ્ટિ કરો ! જુઓ તો ખરા, વૃત્તાસુરના પ્રહારોથી તે કેવાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં છે ! માટે અમે તમારે શરણુ આવ્યા છીએ. તમે અમારી ગતિ થાઓ.’^{૫૯, ૬૦}

શ્રીમહાદેવ બોલ્યા : દે દેવો ! તમારા કહેવા પ્રમાણે મે પ્રથમથી જ જાણી લીધું છે. તે વૃત્તાસુર અતિ મહા બળવાન એક કૃત્યા (મરણી)રૂપ જ છે. તે વિષ્ણુકર્માના તેજથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને એટલી બધી ધીર છે કે, અકુશળ સામાન્ય પુરુષો તો તેનું અતિ દુષ્કાર વારણુ કરી શકે તેમ છે.^{૬૧} હવે મારે અવશ્ય સર્વ દેવોને સહાય કરવી પડશે. દે ઇંદ્ર ! તું મારા શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આ તેજસ્વી કન્ધ્યને ગ્રહણુ કર અને મનમાં જ ઉચ્ચારણુ કરવા યોગ્ય આ મંત્રથી તું અને તારા શરીર પર પડેર. દે દેવોના રાજ ! દેવોનો ધાત

કરનાર તે મહાન દેવ્યનો નાશ કરવા માટે આ કવંચ ધણું સમય છે. ૧૨, ૧૩

એમ કહીને વર આપનાર શ્રીરાંકરે તે કવચ અને તે મંત્ર ઇંદ્રને આપ્યાં. પછી તે કવચથી રક્ષિત થયેલો ઇંદ્ર વૃત્તની સેના તરફ ગયો. ૧૪ તે સમયના મહાન રણમાં ઇંદ્ર ઉપર અનેક જાતનાં જુદાં જુદાં શસ્ત્રો પડતાં હતાં, છતાં તેણે ધારણ કરેલા કવચના બંધારણનો એક પણ સાંધો ઠાઠી નાથી ભેદી શકાયો નહોતો. ૧૫ પછી દેવોના પતિ ઇંદ્રે એ રણમાં વૃત્તાસુરનો વધ કર્યો હતો. સમય જતાં ઇંદ્રે એ મંત્ર તથા કવચ અંગિરાને આપ્યાં હતાં. ૧૬ અંગિરાએ મંત્રોને જાણનારા પોતાના પુત્ર બૃહસ્પતિને તે મંત્ર તથા કવચ બંધન કર્યું હતું અને બૃહસ્પતિએ યુદ્ધિમાન અશ્વિવેશ્યને તે મંત્રકવચ આપ્યાં હતાં. ૧૭ પછી અશ્વિવેશ્યે તે મને આપ્યાં હતાં. હે શ્રેષ્ઠ રાજા ! તે જ મંત્ર સહિત કવચને આજે હું તારા શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે તને પહેરાવી આપું છું. ૧૮

મંજય યોદ્ધો : દ્રોણાચાર્યે તમારા મહા-તેજસ્વી પુત્ર દુર્યોધનને એ પ્રમાણે કહીને પુનઃ ધીમેથી આ વચન કહ્યાં : ' હે ભારત ! જેમ પૂર્વ કાળના રણસંઘામ સમયે બ્રહ્મદેવે વિષ્ણુને કવચ બંધન કર્યું હતું તથા બ્રહ્મદેવે તારકાસુર સાથેના સંઘામ સમયે જેમ ઇંદ્રને દિવ્ય કવચબંધન કર્યું હતું તેમ જ હું પણ આ સમયે તે બ્રહ્મદેવે સૂચવેલા ઉપદેશ પ્રમાણે જ તને કવચબંધન કરું છું. ૧૯-૨૧ આમ કહીને મંત્રના ત્રિપિપ્લવક આચાર્યે દુર્યોધનને કવચબંધન કર્યું અને તે મહાન યુદ્ધમાં પોતાના રાજને મોકલ્યો. ૨૨ મહાત્મા દ્રોણાચાર્યે એ પ્રમાણે સજ્જ કરેલો એ મહાબાહુ દુર્યોધન યુદ્ધમાં સજોડ પ્રદાર કરનારા એક હજાર ત્રિગર્ત રથીયોદ્ધાઓને, વીર્યશાળી તથા મહારતા એક હજાર દાશીઓને, એક લાખ યોદ્ધાસૈન્યોને અને

બીજા કેટલાએક મહારથીઓને સાથે લઈને અનેક વાહિનોના ઘોષની સાથે, અર્જુનના રથ તરફ પ્રયાણ કરી ગયો. માનો, પૂર્વનો બલિરાજ ઇંદ્રના રથ તરફ પ્રયાણ કરી ગયો. આમ હે ભારત ! અગ્રાધ સસુદ્રની પેઠે દુર્યોધનને અર્જુન સામે પ્રયાણ કરતો ઐર્ષ્યે તે તમારા સૈન્યમાં મોટા મોટા સિંહનાદો યથે રહ્યા. ૨૩-૨૬

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-૧૨મું જયદ્રથવધપર્વમાં 'દુર્યોધનકવચબંધન' નામનો અધ્યાય ૬૪નો સમાવેશ

અધ્યાય ૧૫મો

તીન ઘમસાણુ !

॥ સંજય ક્વાચ ॥

પ્રવિષ્ટયોર્મહારાજ પાર્થિવાર્ણેયયો રણે ।

દુર્યોધને પ્રપાતે ચ વૃષ્ણતઃ પુરુષર્ષમે ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધો : હે મહારાજ ! પેલી તરફથી જ્યારે અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ રણમાં પેદા અને તેમની પાછળ પુરુષશ્રેષ્ઠ દુર્યોધન જ્યારે પ્રયાણ કરી ગયો, ત્યારે પાંડવો સોમક યોદ્ધાઓની સાથે મોટા મોટા શબ્દો કરીને દ્રોણાચાર્ય સામે વેગપૂર્વક ધસી ગયા અને ત્યાં તેમનું યુદ્ધ ચાલુ થયું. ૧, ૨ કૌરવોના તથા પાંડવોના બૃહદના મોખરામાં જ તે તીવ્ર યુદ્ધ યથે રહ્યું હતું. તે તુચ્છ હતું, જોતારને રોમાંચ કરે તેવું હતું અને આશ્ચર્યકારક લાગતું હતું. ૩ દે પૃથ્વીનાથ ! તેવું યુદ્ધ અમે કહી એમું નથી કે સાંભળ્યું પણ નથી. ખરાખર મધ્યાહ્નકાળે તે યુદ્ધ થયું હતું. ૪ ત્યાં વૃષ્ણગુન આદિ પાંડવો પોતાનાં સૈન્યોને બૃહદમાં ગોઠવી દર્શને પ્રદાર કરવા લાગી પડ્યા દત્તા અને તેઓ બધા દ્રોણાચાર્યના સૈન્યને ખાળોની વૃષ્ટિ કરી ઠાંપી દેવા મંડ્યા દત્તા. ૫ ત્યારે અમે બધા પણ સર્વ શસ્ત્રારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્યને આગળ કરીને પૃથ્ણગુન આદિ પાંડવો પર ખાળોનો વરસાદ વરસાવવા દત્તા. ૬ તે સમયે

ખત્રે સૈન્યના રથોની હરોળથી સુશોભિત દેખાતા તે મોખરાઓ, હેમંત પછી શિશિર ઋતુમાં એક-દમ વાયુ સાથે ચઢી આવેલા બે મોટા મેઘો સરખા શોભતા હતા.^૭ વર્ષાઋતુમાં જળપ્રવાહ-થી ઉદ્ભવેલો ગંગા અને યમુના નદી સામ-સામે મળીને જમ મહાન વેગ કરે છે, તેમ તે બન્ને સેનાઓ સામસામે ભેટીને ત્યાં મહાન વેગ કરવા લાગી હતી.^૮ એ મહારોદ્ર સંઘામ-રૂપી મહાન મેઘ અનેક જાતનાં શસ્ત્રોરૂપી પૂર્વ-ના વાયુવાળો હતો. તે હાથીઓ, ઘોડાઓ અને રથોથી આરેખાળુ વીંટાયેલો હતો અને ગદા-ઓરૂપ વીજળીઓવાળો હતો.^૯ ત્યાં દ્રોણાચાર્ય-રૂપ પત્રનના ઝપાટાથી ઉદ્ભવેલો તથા બાણ-રૂપ હનરેશ ધારાઓવાળો કૌરવસૈન્યરૂપ તે મહા-મેઘ પાંડવોની સેનારૂપ ઊછળતા અગ્નિ પર વર-સવા લાગ્યો.^{૧૦} ઉનાળાની આખરમાં અંદર દાખલ થયેલો મહાન વાયુ જમ સમુદ્રને ખળ-ભળાવી દે છે, તેમ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય પાંડવોનાં સૈન્યોને ખળભળાવતા હતા.^{૧૧} જમ દોઈ એક પુલને તોડી પાડવા ઇચ્છતા જળના પ્રમળ પ્રવાહો મોટા પુલ સામે ધસી બંધ, તેમ તેઓ બંધા પણ સર્વ પ્રયત્ન કરીને દ્રોણા-ચાર્ય સામા જ ધસી ગયા હતા.^{૧૨} પણ કોઈ એક પર્વત જમ જળના ઓધને રોટી રાખે, તેમ દ્રોણાચાર્ય ક્રોધાયમાન થયેલા પાંડવોને, પાંચાલો-ને તેમ જ દેકથોને રણમાં આગળ વધતા રોકી રાખ્યા હતા.^{૧૩} તે પછી આપણા પક્ષના બીજ મહાખળવાન અને રણશૂરા રાજાઓ પણ ઓમેર-થી ઘેરી લઈને પાંચાલોને અટકાવી રહ્યા હતા. તે પછી પુરુષવ્યાઘ્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવયોદ્ધાઓને સાથે રાખી શત્રુઓની સેનામાં ભંગાણુ પાડવા માટે વારંવાર દ્રોણાચાર્યને પ્રહાર કરવા લાગ્યો. જ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પર બાણોના

વરસાદ વરસાવતા હતા, તે જ પ્રમાણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ દ્રોણાચાર્ય પર બાણોના વરસાદ વરસા-વતો હતો.^{૧૪-૧૬} તલવારરૂપ પૂર્વના વાયરા-વાળો, શક્તિ, ભાલા તથા બે તરફ ધારવાળી તલ-વારોથી યુક્ત ધનુષ્યની દોરીરૂપ વીજળીઓવાળો અને ધનુષ્યના ટંકારૂપ ગર્જનાવાળો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-રૂપ મેઘ ત્યાં સર્વ દિશાઓમાં બાણોની ધારા-ઓરૂપ કરાનો વરસાદ છાટી રહ્યો હતો અને સંખ્યાબંધ સારા સારા રથીઓનો તથા ઘોડે-સવારોનો સંહાર કરી સેનાને રણમાંથી હાંટી કાઢતો હતો.^{૧૭,૧૮} દ્રોણાચાર્ય જ્યાં જ્યાં પાંડવો-ના રથસમૂહોને બાણોથી છાઈ દેતા હતા, ત્યાં ત્યાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બાણોનો મારો ચલાવી દ્રોણા-ચાર્યને હાંકવતો હતો. આમ હે ભારત ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-નો ભેટા યતાં યુદ્ધમાં આ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરતા દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં ત્રણ પ્રકારે ભંગાણુ પડ્યું. કેટલાએક સૈનિકા કૃતવર્મા તરફ આલ્યા ગયા, કેટલાએક જલસંધ તરફ આલ્યા ગયા અને કેટલાએક યોદ્ધાઓ પાંડવોના હાથનો માર ખાતા ખાતા દ્રોણની પોતાની પાસેજ આલ્યા આવ્યા. રથીશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય સૈન્યોને જમ જમ એકઠાં કરતા હતા, તેમ તેમ મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ સૈન્યોને ફૂટી જ નાખતો હતો.^{૧૯-૨૨} જમ શિકારી પ્રાણીઓ ગોવાળ વિનાનાં પશુઓને જંગલમાં મારી નાખે છે, તેમ પાંડવો અને સુંજયો કૌરવ સૈનિકાને માર મારતા હતા.^{૨૩} તે તુમુલ સંઘામમાં મનુષ્યો એમ જ માનવા લાગ્યા હતા કે, ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મોહિત કરેલા યોદ્ધાઓને કાળ જ ગળી બંધ છે.^{૨૪} જમ કોઈ કુદ રાત્રનું રાત્ર્ય કુધકાળ, રોગ અને લૂંટારાઓથી ઉપદ્રવ પામે છે, તેમ તમારી સેના પાંડવોથી મહાસંકટ પામી હતી.^{૨૫} એ સમયે

૧ રાજાઓની અનીતિના કારણથી જ રાત્ર્યમાં રોગ, લૂંટારાઓ અને કુધકાળોના ઉપદ્રવો વધી પડે છે-આ સમજ અતિ પ્રાચીનકાળની છે.

સૂર્યનાં કિરણોથી, મિશ્ર થયેલાં શસ્ત્રોથી, ક્વચો-
ના ઝગઝગાટથી અને સૈન્યમાં ઊડતી ધૂળથી
સર્વની દષ્ટિ બંધ થઈ ગઈ હતી.^{૨૯} આમ ન્યારે
પાંડવોનો માર ખાતાં પોતાનાં સૈન્યોમાં ત્રણ
પ્રકારે ભંગાણુ પડ્યું; ત્યારે દ્રોણાચાર્ય દ્વાર્યા
અને તેમણે બાણે મૂઢી મૂઢીને પાંચાલોનો સંહાર
કરવા માંડ્યો. સૈન્યોને ખૂંદીખૂંદી નાખતા તથા
બાણોથી ઘોર સંહાર કરતા એ દ્રોણાચાર્યનું એ
નેજાનું સ્વરૂપ પ્રલયકાળના બળબળતા અગ્નિ
સરખું થઈ રહ્યું હતું. હે પૃથ્વીનાય ! એ મહારથી,
ત્યારે યુદ્ધમાં માત્ર એકેક બાણથી જ રથ, હાથી,
ઘોડા અને પાળાઓને ચીરી નાખતા હતા.^{૨૭-૨૯}
હે ભારત ! હે પ્રજા ! પાંડવોનાં સૈન્યોમાં ત્યારે
તેવો કાઈ પણ યોદ્ધો ન હતો, કે જ એ રણમાં
દ્રોણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણોને સહન કરે.^{૩૦}
હે ભારત ! જણે સૂર્યના તાપથી તપી ગયું હોય,
તેમ દ્રોણાચાર્યનાં બાણોથી તપી ગયેલું ધૂલ્લુગ્ન-
નું સૈન્ય ન્યાં ત્યાં નાસભાગ કરી ભભવા
લાગ્યું.^{૩૧} વળી ધૂલ્લુગ્ને હાંછી કાઢેલું તમારું
સૈન્ય પણ અગ્નિએ ચોતરફથી બાળીને સફવી
નાખેલા વન સરખું થઈ ગયું હતું.^{૩૨} આ પ્રમાણે તે
બન્ને સૈન્યો દ્રોણાચાર્યનાં તથા ધૂલ્લુગ્નનાં બાણોથી
અત્યંત પીડાયાં હતાં, છતાં પ્રાણોની ધરવા કર્યાં
વિના તેઓ ઊલટાં આગળ વધી વધીને શક્તિ
પ્રમાણે યુદ્ધ કરતાં હતાં.^{૩૩} હે ભરતપ્રેમી રાજા !
એ રણમાં યુદ્ધ કરતા તમારા તથા રત્નપક્ષના
સૈનિકોમાં તેવો એક પણ યોદ્ધો ન હતો કે જેણે
ભયથી રણનો ત્યાગ કર્યો હોય. એ સમયે વિવિં-
શતિ, ચિત્રસેન અને મહારથી વિકલ્પ એ ત્રણ
ભાઈઓએ કુંતાપુત્ર ભીમસેનને આગળ વધતાં
અટકાવેલાં હતાં.^{૩૪, ૩૫} તમારા એ ત્રણેય પુત્રોની
પાછળ અવંતિકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ તથા
વીર્યવાન હોમધૃતિ સાંભળતા હતા.^{૩૬} કુલપુત્ર અને

તેજસ્વી એવા મહારથી બાહુલિકરાજાએ પોતાની
સેનાને તથા અમાત્યોને સાથે રાખીને દ્રૌપદીના
પુત્રોને આગળ જતા અટકાવ્યા હતા.^{૩૭} ત્યાં
શિખિંદેશના ગોવાસન નામના રાજાએ લગભગ
એક હજાર યોદ્ધાઓને સાથે લઈને ઠાશીરાજ
અભિષેકના પરાક્રમી પુત્રને આગળ જતાં અટકાવેલા
હતા.^{૩૮} બળબળતા અગ્નિ સરખા કુંતાપુત્ર યુધિ-
ષ્ઠિરાજાને મદ્રાધિપતિ શલ્યરાજા ઘેરી લીધા હતા.^{૩૯}
ત્યાં શરવીર કુઃશાસન પોતાના સૈન્યને બરાબર
ગોડવી દઈને ક્રોધપૂર્વક મહારથી સાત્યકિ સાનેયુદ્ધ
કરવા દોડી ગયો.^{૪૦} હું પણ મારા પોતાના
સૈન્ય સાથે સજ્જ થઈને તથા કવચ ધારણ
કરીને ચારસો ધનુર્ધરો સાથે ચેતિતાનનો અટ-
કાવ કરતો હતો.^{૪૧} ધનુષ્ય, શક્તિ અને તલ-
વારોને ધારણ કરનારા સાતસો ગાંધાર યોદ્ધાઓ
સાથે શકુનિ માદ્રીના પુત્ર (નકુલ અથવા સહ-
દેવ)ને આગળ વધતા અટકાવી રહ્યો હતો.^{૪૨}
પોતાના મિત્રને માટે હિચારો લેતી કનકનારા મહા-
ધનુર્ધર અવંતિકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ પોતાના
પ્રાણોને પણ અજાબામણા કરીને મત્સ્યરાજ વિરાટ
સાથે ચડી ગયા હતા.^{૪૩} સેનાને રૂધી રાખનાર,
પરાક્રમી અને અગ્નિત એવા દુપદપુત્ર શિખંડીને
બરાબર સજ્જ થયેલો બાહુલિકરાજા વારી રહ્યો
હતો.^{૪૪} ક્રોધાયમાન સ્વરૂપવાળા પાંચાલપુત્ર
ધૂલ્લુગ્નને અવંતિરાજા દૂર એવા પ્રમદ્રક યોદ્ધાઓ
સાથે તથા સોવીર યોદ્ધાઓ સાથે અટકાવી રહ્યો
હતો.^{૪૫} ત્યાં ક્રોધાયમાન થઈ દૂર કંઈ કરવામાં
ચાર રાક્ષસ યોદ્ધાઓને યુદ્ધ કરવા ધરતી આવેનો
જોઈને અલાયુધ સત્તર તેની સામે ધરતી ગયો.^{૪૬}
મદાન સૈન્યને સાથે રાખીને મહારથી કુતિભોજ

• આ શ્લોક પરથી જાણ છે કે, સૂર્યના તાપ
ક્રમાબરજ ન હતા; પણ તે એક પોદી દોષને તેણે
ભારતપુત્રમાં જામ જગ લીધો હતો.

ક્રોધાયમાન થયેલા રાક્ષસ અલંબુધને અટકાવી રહ્યો હતો. ત્યારે હે ભારત ! સિંધુરાજ જયદ્રથ તો સર્વ સૈન્યની પાછળજ ઊભો હતો. કૃપાચાર્ય વગેરે મહાધતુર્ધર રથીઓ તેતું રક્ષણ કરતા હતા.^{૪૭, ૪૮} હે રાજન ! દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા તથા સૂતપુત્ર કણ્વ એ બંને મહાન યોદ્ધાઓ સિંધુ-રાજના રથનાં જમણાં-ડાબાં પેડાંતું રક્ષણ કરતા હતા.^{૪૯} ત્યારે ભૂરિશ્રવા આદિ મહારથીઓ જયદ્રથના પાછળના ભાગમાં રક્ષણ કરતા હતા. એ રીતે કૃપાચાર્ય, વૃષસેન, શલ્ય અને અન્નિત શલ્ય આદિ મહાન ધતુર્ધર તથા યુદ્ધ કરવામાં કુશળ અને નીતિમાન એવા સર્વ યોદ્ધાઓ જયદ્રથનું રક્ષણ કરીને યુદ્ધ કરતા હતા.^{૫૦, ૫૧}

ધર્મ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જન જયદ્રથવધપર્વમાં
‘અંકુશયુદ્ધ’ નામનો અધ્યાય ૯૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૬ મો

દંદ્યુદ્ધ

॥ હંજય ઉગાદ ॥

રાજન્ સંગ્રામમાર્થ્ય યુગ્મ કીર્તયતો મમ ।

કુરુણાં પાંડવાનાં ચ યથા યુદ્ધમવર્તત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! કૌરવો તથા પાંડવોતું જ આશ્ચર્યભર્યું યુદ્ધ થયું હતું, તે હું તમને યથાવત્ હકું છું, તમે તે સાંભળો.^૧ એ રણમાં દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં બંગાણ પાડવા ઇચ્છતા પાંડવો બૃહદા મોખરામાં ઊભેલા દ્રોણા-ચાર્ય સામા આવીને યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યા હતા.^૨ પોતાના બૃહદંત રક્ષણ કરતા દ્રોણાચાર્ય પણ મહા યશની ઇચ્છા રાખીને પોતાના સૈનિક સાથે પાંડવો સામા યુદ્ધ કરતા હતા.^૩ એ સમયે અવતિસુમાર વિંદ અને અનુવિંદ તમારા પુત્રનું હિત ઇચ્છી ક્રોધપૂર્વક દશ બાણો મૂક્યાં અને વિરાટરાજને પ્રહાર કર્યો.^૪ ત્યારે હે મહારાજ ! પોતાના અનુયાયીઓ સાથે રણમાં આવી ઊભેલા

એ બંને પરાક્રમી યોદ્ધાઓ સામે વિરાટરાજ પણ પરાક્રમ કરીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^૫ વનમાં જન્મ બે મદાન્મત મહાન હાથીઓ સામે એક સિંહનું યુદ્ધ થાય, તેમ ત્યાં તે બંને અવતિ-કુમારો સામે તે વિરાટરાજનું લોહીની છોગોવાણું દારણ્ય યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^૬ યજ્ઞસેનના મહાબળવાન પુત્રે યુદ્ધમાં વેગથી ધસી આવતા બાહ્લિક રાજને મર્મસ્થાનોનાં હાડકાં તોડી નાખે તેવાં ઘેર તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર કર્યો^૭ ત્યારે બાહ્લિક પણ અત્યંત ક્રોધાતુર થઈ ગયો અને તેણે પણ પથ્થર પર ધસેલાં મજબૂત ગાંઠવાળાં તથા સુવર્ણનાં મૂળવાળાં નવ બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો.^૮ તે બંને વચ્ચે ઘેર યુદ્ધ ચાલ્યું હતું, ત્યારે તે રણ-ભૂમિ બાણો અને શક્તિથી ભરાઈ ગઈ હતી. તે યુદ્ધ ત્યારે બીરુઓને ત્રાસ આપનારું હતું અને શશાઓને હર્ષ વધારનારું હતું.^૯ આમ તે બંનેએ એ સમયે છોરેલાં બાણોને લીધે આકાશ ત્રયા સર્વ દિશાઓ ઢંકાઈ ગઈ હતી અને ત્યાં કંઈ પણ ઝાળખાતું ન હતું. જન્મ એક હાથી બીજા હાથી સામે યુદ્ધ કરે, તેમ એ યુદ્ધમાં મોતાના સૈન્ય સાથે શિબિરાજ ગોવાસન કાશીરાજના મહારથી પુત્ર ઝેડે યુદ્ધ કરતો હતો. ત્યાં દ્રૌપદીના પાંચ મહારથી પુત્રો સાથે ક્રોધાતુર થઈને યુદ્ધ કરતો બાહ્લિકરાજ, પાંચ ઇંદ્રિયો સાથે યુદ્ધ કરતા મન જેવો રણમાં શોભતો હતો.^{૧૦-૧૨} હે માનવ-શ્રેષ્ઠ ! જન્મ પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયો દેહ સાથે યુદ્ધ કરે છે, તેમ દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો ચારેબાજુથી બાણોનો મારો ચલાવીને બાહ્લિકરાજ સાથે તીક્ષ્ણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા હતા,^{૧૩} તેવામાં તમારા પુત્ર કુઃશાસને યાદવવંશી સાત્યકિને દેહ ગાંઠવાળાં નવ તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૪} મહાધતુર્ધર અને બળવાન એવા એ કુઃશાસનના બાણપ્રહારથી સત્યપરાક્રમવાળો સાત્યકિ ગાદ વીંધાઈ ગયો અને

સત્વર જરા મૂર્છા પામી ગયો; પરંતુ થોડા જ સમયમાં પુનઃ ટટાર થઈ જઈને સાત્યકિએ તમારા મહારથી પુત્રને કંઈક પક્ષીનાં પીંછાંનાળાં દશ બાણો-થી તત્કાળ વીંધી નાખ્યો.^{૧૫, ૧૬} હે રાજન! તે બન્ને જણા એકબીજાનાં બાણોથી પીડાઈને ઘણા ધવાઈ ગયા હતા, તેથી તેઓ રણભૂમિ પર પુષ્પથી ભરેલા બે ખાખરા હોય તેમ શોભતા હતા.^{૧૭} એ વેળા દોધવશ થયેલા રાક્ષસ અલંબુષ પણ કુતિ-ભોજનાં બાણોથી ધવાઈ ગયો હતો અને પુષ્પ-યુક્ત પંકાશવૃક્ષની જેમ અત્યંત શોભી રહ્યો હતો.^{૧૮} તે પછી એ રાક્ષસે રાજ કુતિભોજને અનેક લોખંડી બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને તમારા સૈન્યના મોખરામાં તેણે લયંકર ગર્જના કરી મૂઠી હતી.^{૧૯} એ પ્રમાણે તે બન્ને શરાઓ પરસ્પર યુદ્ધ કરતા હતા અને સર્વ સૈન્યો તેમને પૂર્વના ઇંદ્ર અને જંભાસુરની પેઠે ઝોઈ રહ્યાં હતાં.^{૨૦} ત્યાં હે ભારત! માદ્રીના બન્ને પુત્રો યુદ્ધમાં ઉતાવળથી ચઢી આવેલા તથા પ્રથમથી જ વેર વધારનારા તે શત્રુનિને ક્રોધાયમાન થઈને બાણોથી અત્યંત ગભરાવવા લાગ્યા હતા.^{૨૧} હે રાજન! તે સમયે મહાન જનસંહાર થઈ રહ્યો હતો. ખરી રીતે તો આ સંહાર તમે પોતે જ ઉત્પન્ન કર્યો છો અને કહ્યું તેને કૃદ્ધિ પ્રમાણ્યો છે.^{૨૨} હે રાજન! તમારા પુત્રોએ આજ દિવસ સુધી દોષમૂલક અગ્નિને રાખી મૂક્યો હતો અને તે આજ આ સધળી પૃથ્વીને બાળી નાખવા ભબૂદ્ધી ઊઠ્યો છે.^{૨૩} પાંડુના એ બન્ને પુત્રોએ શત્રુનિને બાણો વડે ગભરાવી નાખ્યો, એટલે તે યુદ્ધમાં શું પરાક્રમ કરવું તે પણ તે કશું જાણી શક્યો નહિ.^{૨૪} એ રીતે તે રણથી વિરુદ્ધ થઈ ગયા તે ઝોઈને, બે મહાભેદી જેમ પર્વત પર વૃદ્ધિ કરે, તેમ તે મહારથી માદ્રીનંદને તેના ઉપર વારંવાર બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા.^{૨૫} આમ

જ્યારે પોતાના પર અનેક નમેલાં પર્વવાળાં બાણોનો સખત મારો થવા લાગ્યો, ત્યારે શત્રુનિ પોતાના વેગવાળા ઘોડાઓને ઘોડાવતો ઘોડાવતો દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ નાસી ગયો.^{૨૬} પેલી તરફથી ઘટોત્કચ વેગપૂર્વક ધસી આવેલા શરા રાક્ષસ અલાયુધ સામે મધ્યમ વેગ ધારણ કરી યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયો.^{૨૭} હે મહારાજ! પૂર્વે રામ અને રાવણનું જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ તે બન્નેનું વિવિધ સ્વરૂપનાથું યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. તે પછી રાજ યુધિષ્ઠિરે મદ્રરાજને પચાસ બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને વળી તેને બીજાં સાત બાણો-નો પ્રહાર કર્યો. આમ હે રાજ! તે બન્ને વચ્ચે જ અતિ અદ્ભુત યુદ્ધ થવા લાગ્યું, તે જાણે પૂર્વે શંખરાસુર અને દેવરાજ ઇંદ્રની વચ્ચે થયેલા યુદ્ધ જેવું અદ્ભુત હતું. ત્યાં વિવિંશતિ, ચિત્રસેન અને તમારો પુત્ર વિકલ્પ મોટી સેનાને સાથે રાખીને ભીમસેન સામે યુદ્ધ કરતા હતા.^{૨૮-૩૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જન અષ્ટમઘવધપર્વમાં
‘કંઈકયુધ’ નામનો અધ્યાય ૬૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭મો

દ્રોણ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન

॥ ઇત્યય ઉવાચ ॥

વષા વસિસ્ઠ પ્રયુજ્યે ત્વ સંગ્રામે લોમહર્ષણે ।

કૌરવેર્ષાંત્રિષ્ઠામૃતાન્ પાંડવાઃ સમુવાદ્રવન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ રૂપાં ઊખાં થઈ બપો તેવો સંગ્રામ મચી રહ્યો હતો, ત્યારે પાંડવોએ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલા કૌતવસેનિષ્ઠા સામે ધસારો કર્યો. એ યુદ્ધમાં ભીમસેન મહાબાહુ જલ-સંધ સામે ચઢી ગયો હતો અને યુધિષ્ઠિરાજ સૈન્યને સાથે લઈને કૃતવર્મા સામે ચઢી ગયા હતા.^{૧, ૨} ત્યાં હે મહારાજ! અનેક બાણોની વૃદ્ધિને ઊઘી રહેલા તથા સાસાત ઝૂલ સરખો શોભતો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી ગયો હતો.^૩ તે

પછી તો પરસ્પર ક્રોધાયમાન થયેલા એ કૌરવ અને પાંડવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓનું નેસભેર યુદ્ધ ચાલુ થયું.^૪ આમ મહાભયંકર સંહાર શરૂ થયો તથા સર્વ સૈન્યો મિશ્ર થઈને નિર્ભયતાથી સામ-સામાં યુદ્ધ કરવા લાગ્યાં.^૫ એ સમયે બળવાન દ્રોણાચાર્ય બળવાન પાંચાલપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાથે ભેટા કરીને બાણોના ઢગલેઢગલા ફેંકવા લાગ્યા હતા, તે ધણું આશ્ચર્ય સરખું થઈ રહ્યું હતું.^૬ ચારેબાજુ છિન્નભિન્ન થયેલાં કમળોના વનની પેઠે, દ્રોણાચાર્ય અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને રણભૂમિને મનુષ્યોનાં અનેક મસ્તકોથી ભરચક કરી દીધી.^૭ ન્યાત્યાં સૈન્યોમાં યોદ્ધાઓનાં વન્ધો, અલંકારો, શસ્ત્રો, કવચો અને આયુધો વીખરાઈ પડ્યાં હતાં.^૮ સુવર્ણ સમાન ઝળહળતાં કવચોવાળા તથા લોહીથી રેબઝેબ થયેલા યોદ્ધાઓ ચારેબાજુથી ચઢી આવેલા વીજળીઓવાળા મેધો સમાન દેખાતા હતા.^૯ ત્યાં કેટલાએક મહારથીઓ પોતાનાં તાલ વૃક્ષ જ્યાં મોટાં ધનુષ્યોને ખેંચ્યા કરતા હતા અને હાથી, ઘોડા તથા પાળાઓને રણમાં ટપો-ટપ પાડી રહ્યા હતા.^{૧૦} એ કાપાકાપીમાં અનેક મહાત્મા શરૂનીશની તલવારો, ઢાલો, ધનુષ્યો, મસ્તકો અને કવચો ઠેકઠેકાણે રજળતાં હતાં.^{૧૧} હે મહારાજ ! એ ભયંકર કસાકસીમાં સંખ્યા-બંધ માયા વિનાનાં ધડો ચારેબાજુ ઊભાં થયેલાં દેખાતાં હતાં.^{૧૨} ત્યાં હે રાજ ! ગીવડાં, કાગડાં, બગલાં, બાજ, કંકપક્ષીઓ તેમ જ શિયાળવાં વગેરે અનેક માંસભક્ષક પ્રાણીઓ દેખાતાં હતાં. હે રાજ ! તેઓ માંસમક્ષણ કરતાં હતાં, લોહી પીતાં હતાં, કેશો ખેંચતાં હતાં અને મોટે ભાગે તેઓ મરણ પામેલાં પ્રાણીઓની મજા (ચરબી) કાઢતાં હતાં.^{૧૩, ૧૪} વળી તેઓ ઠેરઠેર મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓના સમૂહોનાં મસ્તકોને, શરીરોને તથા શરીરોના બીજા અવયવોને સામાસામી

ખેંચતાં હતાં.^{૧૫} તે સમયે રણદીક્ષાથી દીક્ષિત થયેલા અનેક રણશાળી યોદ્ધાઓ રણમાં વિજય-ની ઇચ્છા રાખીને તીવ્ર યુદ્ધ કરતા હતા.^{૧૬} વળી કેટલાકએક સૈનિકો એ રણમાં અનેક પ્રકારનાં તલવારોનાં યુદ્ધ પણ કરતા હતા, ત્યારે કેટલાએક તો ક્રોધથી યુક્તના રંગમાં આવી ગયા હતા અને ઋષ્ટિઓથી, શક્તિઓથી, ભાલાઓથી, ત્રિશૂળોથી, તોમરોથી, પટ્ટિશોથી, ગદાઓથી, પરિધોથી તથા બીજાં અનેક જાતનાં આયુધોથી તેમ જ છેવટે હાથના મુઠ્ઠાઓથી પણ તેઓ અન્યોન્યને પ્રહાર કરતા હતા. ત્યાં રથીઓ રથી-ઓ ભેડે, ઘોડેસવારો ઘોડેસવારો ભેડે, હાથીઓ મોટા મોટા હાથીઓ ભેડે અને પાળાઓ પાળાઓ ભેડે યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યા હતા. ત્યારે મદ-ઝરતા હાથીઓની પેઠે મદોન્મત્ત બનેલા કેટલા-એક યોદ્ધાઓ સામસામા પડકાર કરીને એક-બીજાને પ્રહાર કરતા હતા.^{૧૭-૨૦} આમ હે પૃથ્વી-નાથ ! નિર્ભયાંક યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના ઘોડાઓને દ્રોણાચાર્યના ઘોડાઓ સામે અથડાવી દીધા.^{૨૧} ત્યારે વાયુ સમાન વેગવાળા તથા એકબીજા સાથે મિશ્ર થયેલા તે લાલ રંગના (દ્રોણના) ઘોડાઓ તથા કપ્પૂતરી રંગના (ધૃષ્ટદ્યુમ્નના) ઘોડાઓ રણમાં રૂડી રીતે શોભતા હતા.^{૨૨} ત્યાં હે રાજન ! લાલ રંગના ઘોડાઓ સાથે મળેલા તે કપ્પૂતરી રંગના ઘોડાઓ વીજળીવાળા મેધોની જમ શોભતા હતા.^{૨૩} પછી હે ભારત ! દ્રોણાચાર્યને સમીપમાં આવેલા ભેઈને વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ધનુષ્યને ત્યાગ કર્યો અને ઢાલ-તલવાર હાથમાં લીધી.^{૨૪} કુબ્જક કામ કરી દેખાડવા ઇચ્છતા એ શત્રુવીરોનો સંહારક ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાના રથની ઇષ પર થઈને દ્રોણાચાર્યના રથમાં દાખલ થયો.^{૨૫} ત્યાં તે ધૂંસરીના મધ્યભાગમાં તેના બંધનના સ્થળ

પર ઊભો રહ્યો અને તેણે ઘોડાઓના અર્ધા ભાગમાં પ્રહાર કર્યો, ત્યારે સર્વ સૈન્યે ધૂધુમનનાં એ પરાક્રમનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં.^{૨૧} આમ લાલ ઘોડાઓ પર ચઢી આવીને તલવારના પટા ખેંચી રહેલા એ ધૂધુમનને મારતા માટે દ્રોણાચાર્યને લગારે લાગ સૂઝ્યો નહિ, તે ધણું અફસુત હતું.^{૨૭} માંસની લાલસાવાળો બાજપદ્મી જેમ વનમાં ઝડપ મારે, તેમ ધૂધુમને દ્રોણાચાર્યને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી આ એકદમ ઝડપ મારી હતી.^{૨૮} પછી આચાર્ય એક સો બાણો મારીને તેની હાલને ઝૂંટવી લીધી અને બીજાં દશ બાણો મારીને તેની તલવારને પણ ભાંગી નાખી. વળી બીજાં ચોસઠ બાણો મૂકીને બળવાન આચાર્ય એ દુપદ્મુત્તના ઘોડાઓને પણ મારી નાખ્યા. હવે, તેમણે બીજાં બે ભદ્રાત્મક બાણો મૂકીને તેના એ પૃથ્વરાક્ષકોને પણ મારી નાખ્યા અને તેના છત્રને તથા ધ્વજને પણ ઉડાડી પાડ્યાં. વળી આચાર્ય એકદમ ઝડપથી ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચ્યું અને ઇંદ્ર જેમ વજ્ર ફેંકે, તેમ તેના જીવિતનો નાશ કરનાર એક બીજું બાણ પણ ફેંક્યું. એ જ અરસામાં સાત્યકિએ ચૌદ તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરીને આચાર્યના તે બાણને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યું અને આચાર્ય-એકના સપાટામાં આવેલા એ ધૂધુમનને છોડાવ્યો.^{૨૯-૩૨} આમ હે રાજા! સિંહના પંજમાં સપડાયેલા મુગને જેમ ઠાઈ છોડાવે, તેમ પ્રત્યક્ષ દ્રોણાચાર્યની ઝપટમાં આવેલા એ ધૂધુમનને શિનિએ સાત્યકિએ છોડાવ્યો. એ રીતે મહાપુરુષો વચમાંથી બચાવી લેનાર સાત્યકિને તથા ધૂધુમનને એઈને દ્રોણાચાર્ય એકદમ તેમના પર છબ્બીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૩૩,૩૬} તે સમયે, સૂન્યથોદાઓને ગળી જતા એ દ્રોણાચાર્યને સાત્યકિએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને છાતીમાં

વીધી નાખ્યા. આ પ્રમાણે સાત્યકિએ ન્યારે દ્રોણાચાર્ય સામે ધસારો કર્યો, ત્યારે વિજયની ઇચ્છાવાળા સર્વ પાંચાલરથીઓ ધૂધુમનને ઝડપ ઝડપમાંથી બહાર હાંકી ગયા.^{૩૫,૩૬}

ઇતિ શ્રીમદ્દાસારતમાં દ્રોણપર્વોત્તમ નૃપદ્રવ્યપર્વમાં 'દ્રોણ અને ધૂધુમન' યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૯૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૮ મો

સાત્યકિનો સપાટો

॥ પુતરાટ્ટ ઉવાચ ॥

ચાપે તસ્મિન્નિરુત્તે તુ પૃષ્ઠયુગ્મે ચ મોહિતે ।

તેન વૃષ્ણિપ્રવીરેણ યુયુધાનેન સંજય ॥ ૧ ॥

પુતરાટ્ટ યોદ્ધો : હે સંજય ! ન્યારે યાદવ-વીર સાત્યકિએ દ્રોણાચાર્યના બાણને વચમાંથી જ કાપી નાખીને ધૂધુમનને છોડાવ્યો, ત્યારે સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા મહાધનુષ્ય અને નરસિંહ એવા દ્રોણાચાર્યે કાપાયમાન થઈને-યુદ્ધમાં સાત્યકિ પર શું કહ્યું હતું?^{૧,૨}

સંજય યોદ્ધો : ન્યારે સાત્યકિએ વચમાં પડી ધૂધુમનને છોડાવ્યો, ત્યારે કોપરૂપ એરવાળો, પહેાળાં કરેલાં ધનુષ્યરૂપ વિકસેલા મુખવાળો, તીક્ષ્ણ ધારવાળાં બાણોરૂપ દાંતવાળો, ઉન્નતળ વળુનાં નાશચોરૂપ દાંદોવાળો અને ક્રોધ તથા અચળથી લાલચોળ નેત્રોનાળો નરવીર દ્રોણાચાર્ય-રૂપ મહાન સર્પ હૃષ્ણેર ફેંકેલા મારતો મારતો સાત્યકિ પર ચઢી આવ્યો. ત્યારે તે આચાર્ય બંધે આકાશમાં ઊડતા હોય અને પર્વતને ફેદી જતા હોય તેમ મહાવેગવાળા લાલ ઘોડાઓ દોડાવીને સુવર્ણનાં મુખવાળાં બાણો ફેંકી રહ્યા હતા.^{૩-૫} આમ અવિચિત્ર બાણોરૂપ મહાન વૃદ્ધિવાળો, રચના ધોષરૂપ ગર્જનાવાળો, ધનુષ્યના આકર્ષણરૂપ ધારવાળો, નારચોરૂપ વીજળીના અચકાસવાળો, શક્તિ તથા તલવારરૂપ વજ્ર ધારણ કરનારો, ક્રોધના વેગથી હૃદય પામેલો અને ઘોડા-

ઓરૂપ વાયુના વેગથી પ્રેરાયેલો દ્રોણાચાર્યરૂપ વાયો ન વરે તેવો મહાન મેધ ચઢી આવ્યો.^{૧૭} ત્યારે તેને જોઈને શત્રુનગરને જીતનારો યુદ્ધકર્મદ શૂરો સાત્યકિ હસતાં હસતાં પોતાના સારથિને કહેવા લાગ્યો : 'હે સારથિ ! આ બ્રાહ્મણ શર- વીર છે, પણ પોતાના કર્મથી બ્રહ્મ થયો છે. રાજા દુર્યોધનને એક આશ્રયરૂપ થઈને તે તેનાં દુઃખનો તથા ભયનો નાશ કરવા સજ્જ થયો છે.^{૧૮} એ સર્વ રાજપુત્રોના આચાર્ય છે, તેથી નિરંતર પોતાને શરૂવીર માને છે; માટે આપણા વેગવાળા ઘોડાઓને સત્તર હાથેર તેના તરફ ચલાવ.^{૧૯} જોઈલે સાત્યકિના વાયુ સમાન વેગ વાળા તથા રૂપેરી રંગના ઉત્તમ ઘોડાઓ વેગ પૂર્વક દ્રોણાચાર્ય સામે ઢોડી ગયા.^{૨૦} તે પછી રાત્રીએ તે પાવનારા તે દ્રોણ અને સાત્યકિ યુદ્ધ કરવા મંડી પડ્યા અને અનેક હજાર બાણો વડે પરસ્પરને પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૨૧} એ બંને પુરુષ શ્રેષ્ઠોએ આકાશને બાણોના સમુદાયોથી ઢાંકી દીધું અને દશે દિશાઓને બાણોથી પૂરી દીધી.^{૨૨} શ્રીભક્તજીની આખરે મેઘો જમ જળધારા વરસાવે, તેમ તે બંને વીરો એકબીજા પર બાણધારા વર- સાવવા લાગ્યા. ત્યાં જોતજોતામાં સૂર્ય દેખાતો બંધ થઈ ગયો અને પવન પણ પડી ગયો.^{૨૩} ત્યાં ચારે બાજુ બાણોની જળ પથરાઈ ગઈ, ઘેર અધકાર થઈ રહ્યો અને બીજા શત્રુઓનો પણ સાં કોઈ ઉપાય ચાલ્યો નહિ.^{૨૪} દ્રોણ અને સાત્યકિનાં બાણોથી ત્યાં સંધળો લોક અધકાર- મય થઈ ગયો હતો. શીઘ્ર અગ્નિને છોડી બાણતા એ બંને પુરુષસિંહ દ્રોણ અને સાત્યકિની બાણ- વૃદ્ધિમાં કોઈ બંધનું અંતર દેખાતું નહોતું. ત્યાં બાણોની ધારાઓની સામસામેની અથડા- મણથી ઉપજત થયેલો શબ્દ ઇંદ્રે છોડેલાં વજ્રો ના જેવો તીવ્ર થતો હતો. હે ભારત ! નારાય-

બાણોથી કર્પાઈ પડતાં બાણોનું સ્વરૂપ ગ્રેરી ઢોડવાળા સર્પોથી દંશાયેલા સામાન્ય સર્પો સરખું શોભતું હતું. યુદ્ધ કરવામાં કુશળ તે બંનેની હથે- લીઓમાં અથડાયેલી ધનુષ્યોની પ્રત્યંચાઓનો ઘોષ વજ્રના પ્રહારથી ભાંગી બૂકા થતાં પર્વતોનાં શિખરો જેવો પ્રચંડ સંભળાતો હતો. હે રાજન ! તે સમયે તે બંનેના રથો, ઘોડા અને સારથિઓ સુવર્ણનાં પૂંખવાળાં બાણોથી છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હતા અને વિચિત્ર સ્વરૂપના દેખાતા હતા. ત્યાં હે રાજ ! કાંચળી વિનાના સર્પોની જમ ચળ- કાટ ભારતાં સીધી ગતિનાં નારાયણોની અતિ દારણુ વૃદ્ધિ થઈ રહી હતી. એ રીતે યુદ્ધ કરતાં કરતાં બંનેનાં છત્રો પડી ગયાં, બંનેની ધનુષ્યો પડી ગઈ અને બંને બણા લોહીથી નાહી રહ્યા. છતાં તે બંને બણા વિજયની ઇચ્છા રાખી રહ્યા હતા અને જીવિતનો નાશ કરી નાખે તેવાં બાણો મૂળીને અન્યોઅન્ય વીંધી રહ્યા હતા. તે બંનેનાં ગાત્રોમાંથી લોહી ઝરતું હતું અને તેઓ બે મદ ઝરતા હાથી સરખા દીસતા હતા. હે મહારાજ ! તે સમયે સૈન્યમાં ક્યાંય પણ ગર્જનાઓ, સિંહ- નાદો, શંખનાદો કે કુંડલિઓના ગડગડાટો થતા ન હતા, સર્વ શાંત હતું અને કોઈ પણ કાર્ય બોલતું ન હતું, સૈન્યો બધાં થંભી ગયાં હતાં ને ચોદાઓ યુદ્ધ કરતા બંધ પડ્યા હતા.^{૨૫-૨૬} સર્વ મનુષ્યો આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ ગયા હતા અને તે બંનેનાં દ્રંધ્યુદ્ધને જોઈ રહ્યા હતા. રથીઓ, હાથીસવારો, ઘોડેસવારો અને પાયદળો તે બંને પુરુષશ્રેષ્ઠોને વીંટાઈ વળી સ્થિર નેત્રે જોઈ રહ્યા હતા. હાથી- ઓનાં સૈન્યો તથા ઘોડેસવારોનાં સૈન્યો સ્થિર થઈ ગયાં હતાં અને રથોની સેનાઓ સુદ્ધ બૂકાકારમાં ગોઠવાઈને એમ ને એમ જ બેસી રહી હતી. હે ભારત ! મોતી તથા પરવાળોથી વિચિત્ર અને મણિ તથા સુવર્ણથી શોભતા

ધ્વજોથી, અલંકારોથી, તરેહ તરેહનાં સુવર્ણનાં
 ઠવજોથી, વૈજયંતીનાં કરતાં જુદા જ આકારની
 પત્તાકંજોથી, રંગેરંગી કામળીઓથી, શરીર
 પર ધારણ કરેલી ઝીણી શાલોથી, નિર્મળ તથા
 તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી, ઘોડાઓના સામાનોથી, હાથીઓ-
 નાં મસ્તકો પર ધારણ કરાવેલી સુવર્ણની તથા
 રૂપાની ગંડસ્યળ પર લટકતી માળાઓથી, તેમ જ
 હંતબૂધણોથી તે હસ્તીસેના, અશ્વસેના અને
 રથસેના શ્રીમન્મતુની આખરે (વર્ષાકાળમાં)
 ખગલાં, પતંગિયાં, ઈંદ્રધનુષ્ય તથા વીજળીઓ-
 વાળા મેઘોના સમુદાયોની પેઠે દેખાતી હતી.
 મહાત્મા સાત્યકિના તથા દ્રોણાચાર્યના તે યુદ્ધ-
 ને આપણા પક્ષના તથા યુધિષ્ઠિરપક્ષના સર્વ
 યોદ્ધાઓ સ્થિર થઈને બેઠી રહ્યા હતા. અરે!
 વિમાનોમાં બેસીને અવિલા શ્રવા અને સૌમ આદિ
 દેવો પણ તે નિહાળી રહ્યા હતા. ત્યાં સિદ્ધો,
 આરણ્યો, વિદ્યાધરો અને મહાસર્પોનાં ટાળેટાળાં
 એ યુદ્ધને નીરખી રહ્યાં હતાં. તે બંને પુરુષસિંહો
 યુદ્ધમાં આગળ વધવું, પાછા હઠવું તથા તરેહ-
 તરેહનાં અસ્ત્રોથી પ્રહાર કરવો બગેરે એટલી
 બધી ચાલાકીથી કરતા હતા કે, તેથી તેઓ બધા
 વિસ્મય પામી ગયા હતાં. ત્યાં મહાબળવાન
 એના તે દ્રોણ અને સાત્યકિ અસ્ત્રોમાં એક-
 બીજાના હાથની ચતુરાઈ દેખાડતા દેખાડતા
 અન્યોન્યને બાણો વડે વીધી રહ્યા હતા. ૨૧-૩૫
 પછી સાત્યકિએ રણમાં મહાતેજસ્વી દ્રોણા-
 ચાર્યનાં બાણોને અતિ દઢ બાણો મૂકીને કાપી
 નાખ્યાં અને તેમના ધનુષ્યને પણ તલકાળ છેદી
 નાખ્યું. એક પલકવારમાં તો દ્રોણાચાર્યે એક
 બીજું ધનુષ્ય લીધું અને તેને સન્ન કરી દીધું.
 સાત્યકિએ તેને પણ કાપી નાખ્યું. વળી પાછા
 દ્રોણાચાર્યે ઝટઝટ હાથમાં બીજું ધનુષ્ય લઈને
 જામા રહ્યા; એટલે સાત્યકિએ તે ધનુષ્યના પણ

ટુકડા કરી નાખ્યા. આમ દ્રોણાચાર્યે જેમ જેમ
 ધનુષ્યને સન્ન કરતા ગયા, તેમ તેમ સાત્યકિ
 તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને તેમને કાપતો જ ગયો.
 દઢ ધનુર્ધારી સાત્યકિએ આમ કરતાં કરતાં બરા-
 બર એક સો ધનુષ્યના ટુકડા કરી નાખ્યા હતા.
 દ્રોણાચાર્યે ક્યારે ધનુષ્ય લઈને સન્ન કરતા
 હતા તથા સાત્યકિ ક્યારે તે કાપી નાખતો
 હતો, તે અંતર કાઠના એવામાં આવતું ન હતું.
 એ પ્રમાણે હે રાજદ્રો! તે યુદ્ધમાં સાત્યકિનું
 મનુષ્યોથી ન બને તેવું અદ્ભુત પરાક્રમ બેઠીને
 દ્રોણાચાર્યે પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા
 લાગ્યા: 'આ સમયે યાદવશ્રેષ્ઠ સાત્યકિમાં આ
 જે અસ્રબળ એવામાં આવે છે, તે જ અસ્રબળ
 પરશુરામમાં, કાર્તવીર્યમાં, અર્જુનમાં તથા પુરુષ-
 વ્યાધ લીભમાં છે.' આમ મનમાં વિચાર કરી,
 દ્રોણાચાર્ય સાત્યકિના પરાક્રમને મનમાં જ ધન્ય-
 વાદ આપવા લાગ્યા. વળી તેની ઈંદ્રના સરખી
 ઝડપ બેઠીને અસ્ર બાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એના તે
 ઉત્તમ બ્રાહ્મણ સંતોષ પામ્યા. હે પૃથ્વીનાથ! યુદ્ધ-
 માં શીઘ્ર ગતિથી ધૂમનાર તે સાત્યકિની બાણ
 મૂકવાની છૂટને ઈંદ્ર સહિત દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો કે
 આરણ્યો પણ બહુી શક્યા ન હતા. તેઓ બધા તો
 એ દ્રોણાચાર્યનું કંમ છે, એમ સમજતા હતા.
 પછી હે ભારત! ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરનારા
 તથા અસ્રજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે દ્રોણાચાર્યે એક
 બીજું ધનુષ્ય લીધું અને સાત્યકિ સામે લડવા
 માંડ્યું. પણ સાત્યકિ પોતાની અસ્રમાયાથી
 તેમનાં સર્વ અસ્ત્રોના નાશ કરતો હતો. વળી તે
 તીક્ષ્ણ પ્રહાર પણ કરતો હતો, એ ધણું આશ્ચર્ય
 સરખું હતું. તે રણમાં સાત્યકિનું મનુષ્યોથી ન
 બને તેવું તથા યુક્તિથી યુક્ત એવું અસાધારણ
 પરાક્રમ બેઠીને, યુક્તિને બાણનારા તમારા પક્ષના
 યોદ્ધાઓ પણ તેને વખાણ્યા વિના રહ્યા નહિ;

કારણ કે દ્રોણાચાર્ય જે અતતુ^૧ અસ્ત્ર ફેંકતા હતા, તે જ અતતુ^૨ અસ્ત્ર સાત્યકિ પણ ફેંકતો હતો. ત્યાં શત્રુઓને તપાવનારા આચાર્ય પણ નિર્ભય થઈને તેની સામે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. હવે હે મહારાજ! ધનુર્વેદના પારને પહોંચેલા આચાર્યને ઘણો જ દોષ ચઢ્યો અને તેમણે સાત્યકિનો નાશ કરવા માટે શત્રુઓનો નાશ કરી નાખે તેવું મહાધીર તથા દિવ્ય આગ્નેયાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. તે વખતે મહાધનુર્ધર સાત્યકિએ પણ સામે વારણાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. એ રીતે દિવ્ય અસ્ત્રોને ધારણ કરનારા તે બંનેને ઝેઈને સૈન્યમાં મોટા હાહાકાર થઈ રહ્યો અને આકાશચારી પ્રાણીઓ પણ આકાશમાં જતાં-આવતાં બંધ થયાં. તે બંનેએ બાણોમાં સ્થાપિત કરેલાં તે વારણાસ્ત્ર અને આગ્નેયાસ્ત્રનો હજુ નાશ થયો ન હતો, તેવામાં સૂર્ય મધ્યાહનથી નમી ગયો. તે પછી રાજ યુધિષ્ઠિર, વીર હીમસેન, નકુલ, સહદેવ, વિરાટ, કેકય, મત્સ્યયોદ્ધાઓ તથા શાક્ય ની સેનાઓ એ સૌ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આગળ કરીને એકઠમ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને ચારે બાજુથી સાત્યકિનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. આપણા તરફથી પણ હમરો રાજપુત્રો દુઃશાસનને આગળ કરીને શત્રુઓથી ઘેરાયેલા દ્રોણાચાર્યનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. હે રાજા! તે વેળા તમારા તથા શત્રુઓના ધનુર્ધરોનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ત્યારે સઘળી યુદ્ધભૂમિ ધૂળથી ઢંકાઈ ગઈ, સર્વ પ્રદેશમાં બાણોની બળ પથરાઈ ગઈ અને સર્વ આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયા. સૈન્યની હોડેલી રજાથી ઝેટલો બધો અંધકાર છત્તાઈ ગયો કે, તેથી કંઈ બચવા-માં આવતું ન હતું. એ રીતે મર્યાદા વિનાનું તે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું.^{૩૬-૫૭}

હતે શ્રીમદ્માત્રતમા દ્રોણપર્વદર્શન જયદ્રથવંશમાં દ્રોણ અને સાત્યકિનું યુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૯૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૯ મો

અવતિકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ પઠ્યા

॥ સંજય ક્વાવ ॥

વિવર્તમાને ત્વાદિત્યે તત્રાસ્તશિશુરં પ્રતિ ।

રજસા કીર્ત્યમાણે ચ મંદીભૂતે દિવાકરે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે સમયે સૂર્યનારાયણ અસ્તાચળના શિખર પ્રત્યે જવા માટે ધીમે ધીમે ઊતરતા હતા અને ધૂળથી વ્યાપ્ત થઈને તે બધું નિરંજન થયા હોય તેમ લાગતું હતું.^૧ બંને સૈન્યમાંના કેટલાએક યોદ્ધાઓ ઊભા હતા, કેટલા-એક યુદ્ધ કરતા હતા, કેટલાએક પાછા હઠતા હતા, કેટલાએક નાસભાગ કરતા હતા અને કેટલાએક શત્રુઓને જીતતા હતા. એ પ્રમાણે કરતાં કરતાં તેમનો તે દિવસ ધીમે ધીમે વહી રહ્યો હતો.^૨ વિજયની ઇચ્છાવાળાં સૈન્યો જ્યારે આમ યુદ્ધ કરવામાં તદ્દત્તન થયાં હતાં, ત્યારે વાસુદેવ અને અર્જુન જયદ્રથરાજ તરફ જઈ રહ્યા હતા.^૩ જનાર્દન જે માર્ગે રથને લઈ જતા હતા, તે માર્ગે અર્જુન તીક્ષ્ણ બાણો, મૂઢી મૂઢીને રથ આદ્યો બધે તે પ્રમાણેના રસ્તો કરી આપતો હતો. હે પૃથ્વીપતિ ! જ્યાં જ્યાં મહાત્મા અર્જુનનો રથ જતો હતો, ત્યાં ત્યાં તમારી સેનામાં તુરત ભંગાણ પડતું હતું. વીરવાન શ્રીકૃષ્ણ રથને ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ મંડળોમાં ધ્રુમવાળીને પોતાની રથશિક્ષાને દર્શાવતા હતા.^{૪-૬} એ વેળા પોતાના નામના ચિહ્નવાળાં, પાણી પાયેલાં, કાળાંશિ સરખાં, ઝીણા સામકાના અચ્છાગથી ગૂંથેલાં, મજબૂત ગાંઠવાળાં, આગળના ભાગમાં પહોળાં અને દૂર પ્રદેશ સુધી પહોંચનારાં અર્જુનનાં વાંસનાં તથા લોખંડનાં ઉગ્ર બાણો અનેક શત્રુઓને ગળી જતાં હતાં, તેમ જ માંસાહારી પક્ષીઓની સાથે પ્રાણીઓના સ્થિરનું પાન કરતાં હતાં.^{૭, ૮} રથમાં બેઠેલા અર્જુન પોતાના રથના

આગળના ભાગમાં એક દોશ જટલા પ્રદેશ સુધી
 બાણો ફેંકતો હતો. રથ જ્યારે એક દોશ આગળ
 નીકળી જતો હતો, ત્યારે તેનાં તે બાણો શત્રુ-
 ઝાનો નાશ કરતાં હતાં; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ ગરુડ
 તથા વાયુ સમાન વેગવાળા સુંદર ગતિના ઘોડા-
 ઝાથી આગળ વધે જતા હતા અને આખા
 જગતને વિસ્ત્રમ્ય પમાડતા હતા.^{૧૦} હે રાજા !
 સૂર્યનો, ઇંદ્રનો, રૂદ્રનો કે કુબેરનો રથ પણ તે
 પ્રમાણેની શીઘ્ર ગતિએ જતો નથી.^{૧૧} હે રાજન !
 મનના અભિપ્રાય સમાન શીઘ્ર ગતિવાળો અર્જુન-
 નો એ રથ જે પ્રમાણે રણમાં જતો હતો, તે
 પ્રમાણે પૂર્વકાળમાં બીજા દોશનો રથ ગતિ કરી
 શકતો નહોતો.^{૧૨} હે ભારતરાજ ! શત્રુવીરોનો
 સંહાર કરનારા શ્રીકૃષ્ણે રણના મધ્યપ્રદેશમાં
 આવીને પોતાના ઘોડાઓને સત્તર સેનાની મધ્યમાં
 હાંક્યા.^{૧૩} આમ બરાબર રથીઓના મધ્યમાં
 આવીને અર્જુનના ઘોડાઓ મહાકષ્ટે રથને આગળ
 લઈ જતા હતા; કારણ કે તેઓ ભૂખ્યા અને
 તરસ્યા થયા હતા.^{૧૪} વળી અનેક યુદ્ધક્રાળ
 ઘોડાઓએ તેમને ઘણા ધાયલ પણ કરી નાખ્યા
 હતા. આમ છતાં તે ઘોડાઓ વારંવાર તરેહ તરેહ-
 ના મહળોમાં ધૂમતા હતા અને મોટા પર્વતો
 સરખા મરણ પામી પડેલા હાથે હાથીઓ,
 ઘોડાઓ, રથો અને ઘોડાઓની ઉપર થઈ થઈને
 પસાર થતા હતા.^{૧૫, ૧૬} હે રાજન ! એ અરસા-
 માં યાદી ગયેલા ઘોડાઓવાળા અર્જુન પર અવતિ
 કુમાર વિદ અને અનુવિદ એ બન્ને વીર ભાઈઓ
 પોતાની સેના સાથે ચઢી આવ્યા. હર્ષભેર
 આવીને તુરત જ તેમણે ચોસઠ બાણોથી અર્જુન-
 ને, સિસેર બાણોથી શ્રીકૃષ્ણને અને સો બાણોથી
 તેમના ઘોડાઓને વીધી નાખ્યા.^{૧૭, ૧૮} એટલે હે
 મહારાજ ! કોનાયમાન થયેલા અર્જુને મર્ગભાગો-
 ને લક્ષીને મજબૂત ગાંઠવાળાં તથા મર્મને ભેદી

નાખે તેવાં નવ બાણો મૂક્યાં અને તેમના પર
 પ્રહાર કર્યો. ત્યારે તે બન્ને એકીસાથે બાણસમૂહો
 છોડીને શ્રીકૃષ્ણ સહિત અર્જુનને રણમાં છાઈ
 દેવા લાગ્યા તેમ જ સિંહનાદ કરવા લાગ્યા.^{૧૯, ૨૦}
 પણ ઘોળા ઘોડાવાળા અર્જુને બે ભદ્રજાતનાં
 બાણો મારીને તેમનાં અદ્યુત ધનુષ્યોને કાપી
 નાખ્યાં અને સુવર્ણથી ઉજ્જવળ એવા તેમના
 ધ્વજોને પણ સત્તર રણમાં પાડી નાખ્યા.^{૨૧} પછી
 હે રાજન ! તે બન્નેએ બીજાં ધનુષ્યો લીધાં
 અને અતિશય ક્રોધપૂર્વક તેઓ બાણો મૂકીને
 અર્જુનને પીડવા માંડ્યા.^{૨૨} એટલે પાંડુપુત્ર
 અર્જુન તેમના પર અત્યંત ગુસ્સે થઈ ગયો અને
 તેણે ફરી પણ તેમનાં ધનુષ્યોને છેદી નાખ્યાં.^{૨૩}
 વળી સરાણ પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં તથા સુવર્ણ-
 ની પૂંખવાળાં બીજાં ઠેટલાંએ બાણો છોડીને
 તેણે તત્કાળ તેમના ઘોડાઓ, સારથિઓ અને
 પુરસ્ક્રોને મારી નાખ્યા.^{૨૪} પછી એક દુરપ્ર-
 બાણથી તેણે મોટાભાઈ વિદનાં મસ્તકને ધડથી
 જુદું પાડ્યું; એટલે તે વાયુએ ભાંગી નાખેલા
 વૃક્ષની પેઠે મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૨૫}
 આમ પોતાના મોટાભાઈ વિદને મરણ પામેલો
 જોઈને મહાબળવાન અને પ્રતાપી અનુવિદે માર્યા
 ગયેલા ઘોડાઓવાળા રથને છોડી દીધો અને
 હાથમાં ગદા લઈને તે યુદ્ધ કરવા ધસી આવ્યો.
 પોતાના ભાઈના વપતું રમરણ કરતો તે મહા-
 રથી હાથમાં ગદા લઈને રણમાં નૃત્ય કરતો હોય
 તેવી રીતે ધૂમચા લાગ્યો.^{૨૬, ૨૭} તે પછી ક્રોધશ
 થઈને અનુવિદે શ્રીકૃષ્ણના લલાટમાં ગદાનો
 પ્રહાર કર્યો; પણ તે પ્રહારે મેનાકપર્વતની પેઠે
 શ્રીકૃષ્ણને લગારે કંપાવ્યા નહિ.^{૨૮} હવે અર્જુને
 છ બાણોનો પ્રહાર કરી અનુવિદની ડોક, પગ,
 હાથ અને મસ્તકને કળાકચ કાપી નાખ્યાં, એટલે
 તે પણ મોટા પર્વતની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૨૯}

દે રાજન્ ! એ પ્રમાણે તે બચેને માર્યા ગયેલા
જેઈને તેના પાપાઓ એકદમ દોષાયમાન થઈ
ગયા અને સેંકડો બાણો વરમાવવા લાગ્યા.^{૩૦}
પણુ દે બરતથેષ્ઠ ! અનુનું બાણો મૂડીમૂડીને તે
બધાનો સંહાર કરી નાખ્યો, ત્યારે તે હતાજામાં
વનને બાળીને શાંત થયેલા અશિની જેમ ચોબી
રશો હતો.^{૩૧} આમ મહાસંકટ વિષ્ણુ અને અનુ-
વિષ્ણુની તે સેનાનું હૃદયધન કરીને અનુન મેઘ-
મંડળથી મુક્ત થઈ હૃદય પામેલા સૂર્ય સમાન
રણમાં શોભતો હતો.^{૩૨} તે સમયે દે ભરતોત્તમ !
તેને જેઈને કૌરવસૈનિકા પ્રથમ તો ત્રાસ પામી
ગયા, પણ પછી હૃદયમાં આવી જઈને ચોતરફથી
અનુન સામા ધસી ગયા.^{૩૩} ત્યાં સિંધુરાગને
દૂર જેઈને તથા અનુનને યાદી ગયેલા જેઈને,
તેઓ મોટા સિંહનાદ કરી ચોતરફથી તેને ઘેરી
વળ્યા.^{૩૪} એ પ્રમાણે તે કૌરવોને એકીસાથે ધસી
આવેલા જેઈને પુરપથેષ્ઠ અનુન મંદ મંદ
હરડીને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :
'આપણા ઘોડાઓ બાણોથી ધવાઈ ગયા છે અને
યાદી ગયા છે. વળી સિંધુરાગ હજી દૂર છે. માટે
અહીં આપણે ક્યું મોટું કામ પ્રથમ કરવું
જેઈએ ! અને આપને ક્યું કામ ગમે છે ? તે મને
કહેા. દે કૃષ્ણ ! તમે અતિશય બુદ્ધિમાન છો, માટે
તમે જે સત્ય દોષ તે કહેા. અરેખર, આ
રણમાં તમારી આગેવાની હેડળ પાડ્યો રાજુઓને
જીતશે.^{૩૫-૩૭} દે માવન ! મને તો જે એક
મહત્વનું કાર્ય પ્રથમ દેખાય છે, તે તમે સાંભળો.
ઘોડાઓને છોડી નાખી, સુખેથી તમે તેમનાં
શરીરોમાં ખૂંચી ગયેલાં બાણોને ધીમે ધીમે
ખેંચી કાઢો.^{૩૮} અનુનને જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું,
ત્યારે દેશવ બોલ્યા : 'દે પાપ' ! આ તે જે કહ્યું
છે, તેજ મારો મત છે.^{૩૯}

અનુન બોલ્યો : દે દેશવ ! હું સર્વ

સૈન્યોને અહીં અટકાવી રાખીશ, માટે તમે હવે
પછીનું આપણું કર્તવ્યક્રમ તમને જેમ થોગ્ય
લાગે તેમ કરો.^{૪૦}

સંજય બોલ્યો : એમ કહી અનુન જરાયે
ગતરાયા વિના રચની બેઠક પરથી જીતરી પડ્યો
અને હાથમાં ગાંડીવનુશ્ચ લઈને પર્વતની પેઠે
અડગ જોરે રહ્યો.^{૪૧} તે સમયે 'આ અનુનને
મારી નાખવાનો લાગ છે !' એમ સમજીને વિજય-
ની ઇચ્છાવાળા કનિષ્ઠાએ મોટા ઢાલાહલ કરી
મૂડ્યો અને તેઓ ધરણી ઉપર જોમેલા એ અનુન-
ની સામા દોડી આવ્યા.^{૪૨} તેઓ મોટા રથ-
સૈન્યથી તે એકલા અનુનને ઘેરી વળ્યા અને
ધનુષ્યો ખેંચીખેંચીને બાણો છોડવા લાગ્યા.^{૪૩}
મેરો જેમ સૂર્યને છાઈ દે, તેમ તેઓ અનુનને
બાણોથી છાઈ દેવા લાગ્યા અને દોષાયમાન થઈને
તેઓ તરફતરફનાં શસ્ત્રોના ઉપયોગ કરી દેખા-
ડવા મંડ્યા.^{૪૪} મહાન્મત્ત હાથીઓ જેમ સિંહ
સામા ધસી જાય, તેમ તે મોટા મોટા કનિષ્ઠાએ
મહારથીઓ પુરુષસિંહ અનુન સામા વેગપૂર્વક
ધસી આવ્યા.^{૪૫} એ વેળા અનુનના બાહુઓનું
મકાન બળ જોવામાં આવ્યું હતું; કારણ કે પોતે
એકલો જ દોડાતુર થઈને ચોતરફથી સર્વ સેના-
ઓને વારી રહ્યો હતો.^{૪૬} સમર્થ અનુન સર્વ
તરફથી શત્રુઓનાં અસ્ત્રોને અસ્ત્રોથી વારતો હતો
અને ચપોચપ અનેક બાણો મૂડીને તેમને સર્વને
ઢાંચી દેતો હતો.^{૪૭} દે પૃથ્વીનાથ ! એ વખતે
આકાશમાં સામસામાં અથડાતાં ગાઢ બાણો અંક-
બીજાં સાથે ધસાતાં હતાં, તેથી ત્યાં મોટા મોટા
ભડકાઓવાળો અશિ પ્રજ્વલિત થયો હતો.^{૪૮}
શ્વાસોચ્છવાસ લેતા અને લોહીથી છંટાયેલા
મોટા મોટા ધનુર્ધરો, ઘોડાઓ, મહાન્મત્ત હાથી-
ઓ અને યુદ્ધમાં વિજયની ઇચ્છા રાખનારા
શત્રુસંહારક વીર ચોદાઓ ત્યાં દોષાયમાન

યદ્યને બધા એક જ સ્થળે આવી ભરાયા હતા, તેથી તે ભાગમાં જણે ઉઠનાટ યદ્ય રહ્યો હતો. તે સમયે અશુભ્ય એવા તે રણરૂપ મહાસાગરને અનુન કિનારારૂપ યદ્યને બાણો વડે આગળ વધતો અટકાવી રહ્યો હતો. તે મહાસાગરમાં બાણોરૂપી તરંગો હતા, બળઓરૂપ ચક્રીઓ હતી અને હાથીઓરૂપ મગરમગ્ગે હતા. વળી તે રણસાગર ઊતર્યો ઉતરાય તેવો નહોતો. તે પાળાઓરૂપ માછલાંથી વ્યાપ્ત હતો અને શંખ તેમ જ હુંદુભિજાના શબ્દોથી ગાજી રહ્યો હતો. વળી તે અસંખ્ય તથા અપાર હતો. તે રણરૂપ છાણોવાળો હતો, પાથડીઓરૂપ કાચબાવાળો હતો અને છનો તથા પતાકાઓરૂપ ફીણની તેમાં હારો બંધાઈ રહી હતી.^{૪૬-૫૩}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : અનુન જ્યારે પૃથ્વી પર ઊભો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ હાથમાં ઘોડાઓ પકડીને ઊભા હતા, તે તકનો લાભ લઈ મારા પક્ષના યોદ્ધાઓએ અનુનને કેમ મારી નાખ્યો નહિ?^{૫૪}

સંજય બોલ્યો : હે રાજા! પૃથ્વી પર ઊભા રહેલા અનુનને રથમાં બેઠેલા સર્વ રાજાઓને વેદ વિરુદ્ધ વાંચતી પેઠે એકદમ શેકી રાખ્યા હતા.^{૫૫} અનુન પૃથ્વી પર ઊભો હતો અને બીજા સર્વ રાજાઓ રથ પર બેઠા હતા, છતાં લોકો જોઈ સર્વ ગુણોને અટકાવી દે, તેમ તેણે એકલાએ તે સૌને અટકાવી દીધા હતા.^{૫૬} તે પછી મહાબાહુ અને ધીર જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ચૈતાના પ્રિય મિત્ર અનુનને આ વાક્ય કહેવા લાગ્યા : 'હે અનુન! ઘોડાઓને પાણી પીવાની ઇચ્છા થઈ છે, પણ આ રણમાં તેવું કંઈ જળાશય નથી. આ સમયે ઘોડાઓને પાણી પાવાની જરૂર છે, પણ તેમને પપ્પાળવાની જરૂર નથી.'^{૫૭, ૫૮} તે સાંભળી, 'આ રહ્યું જળાશય' એમ કહીને અનુનને અસ્રથી પૃથ્વીમાં પ્રહાર કર્યો અને એમ દુરંતજ

તેણે ઘોડાઓને જળપાન કરવા માટે સુંદર સરોવર બનાવી આપ્યું.^{૫૯} ક્ષણવારમાં તૈયાર કરેલું એ સરોવર હંસો અને બતકોથી વ્યાપ્ત હતું, ચક્રવાક પક્ષીઓથી સુશોભિત હતું, અતિ વિસ્તીર્ણ હતું અને નિર્ભંજ જળથી ભરપૂર હતું. તેમાં સુંદર કમળો ખીલ્યાં હતાં અને કાચબા તથા માછલાં આદિ જળચરોથી ભરેલું હતું. તે અગાધ હતું, ઋષિજનોથી સેવાતું હતું અને તેના દર્શનાર્થે નારદમુનિ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા.^{૬૦, ૬૧} પછી વિશ્વકર્માની પેઠે અદ્ભુત કર્મ કરનારા એ અનુનને ઘોડાઓને આરામ લેવા માટે બાણોના જ આડસરવાણું, બાણોના જ થાંભલાવાણું અને બાણોના જ છાપરાવાણું એક અદ્ભુત બાણચુક કરી આપ્યું. મહાત્મા અનુનને તે બાણચુક તૈયાર કર્યું, ત્યારે શ્રીગોવિંદે હસીને કહ્યું : 'ધન્ય! ધન્ય!' ^{૬૨, ૬૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વમાં તર્જિત અધ્યયનપદ્યર્થમાં 'વિદ અને અનુવિદનો વધ' નામનો અધ્યાય ૮૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૦ મો આશ્વમેધચક્રિત સૈન્યો

॥ સજય ઉવાચ ॥

સલિલે જનિતે તસ્મિન્ કૌંતયેન મહાત્મના ।
નિસ્તારિતે દ્વિપત્તેન્વ્યે ક્રુતે જ હરદેશ્મનિ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : મહાત્મા અનુનને જ્યારે તે જળ ઉત્પન્ન કર્યું, શત્રુઓના સૈન્યને ખાળી રાખ્યું અને બાણચુક તૈયાર કર્યું, ત્યારે મહાતેજસ્વી વાસુદેવ રથ પરથી તત્કાળ ઊતરીને ઘોડાઓને છોડવા લાગ્યા તથા તેમનાં શરીરમાંથી કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં બાણો ખેંચી કાઢવા મંડ્યા.^{૧, ૨} પૂર્વે કદી નહિ જોયેલું તે અદ્ભુત કર્મ જોઈને સર્વ સિદ્ધોનાં તથા ચારણોનાં ટોળાંમાં અને સૈનિકોનાં સર્વ સ્થળે 'ધન્ય! ધન્ય!' ના મહાન શબ્દો થઈ રહ્યા.^૩ ત્યારે અનુન પગપાળો રહીને સર્વની

સાથે યુદ્ધ કરતો હતો, છતાં મહારથીઓ તેને વારી શક્યા નહોતા, એ ઘણું નવાઈ જેવું હતું.^૪ તે સમયે સંખ્યાબંધ રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓ તેની સામે 'રસી આવતા હતા, તોપણ અર્જુન લગાડે ગમરાયો ન હતો. સર્વ પુરયોના કરતાં તેનામાં તેજ અતિશય હતું.^૫ શત્રુપક્ષના રાજાઓ અર્જુન પ્રત્યે બાણોના ઢગેઢગ છોડી રહ્યા હતા, છતાં શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર એ ધર્મોત્તમ ઈંદ્ર-પુત્ર વ્યથા પારયો ન હતો.^૬ ત્યારે તેના ઉપર સેકડો બાણોના જાણ્યો, મદાઓ અને ભાલાઓ આવી પડતા હતાં, તોપણ રામુદ્ર જમ નદીઓને ગળી જાય, તેમ તે વીર્યવાન અર્જુન તેમને ગળી જતો હતો.^૭ અર્જુન પોતાના મહાન બાહુબળથી તથા અન્નવેગથી મોટા મોટા સર્વ રાજાઓનાં ઉત્તમ ઉત્તમ બાણોનો નાશ કરતો હતો.^૮ હે મહારાજ! અર્જુન તથા વાસુદેવ એ બન્નેના તે મહાઅદ્ભુત પરાક્રમના કૌરવો પણ વખાણ કર્યા વિના રહ્યા નહોતા.^૯ તેઓ માદોમાદે કહેતા હતા કે, 'આનાથી અધિક આશ્ચર્ય લોકમાં બીજુ કયુ થશે કે થયુ છે, કારણ કે રણમાં આપણા બંનાના દેખતાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને પોતાના ઘોડાઓને છોડ્યા છે.^{૧૦} અરે! એ બંને નર વગેરે આપણામા ઘણો ભય ફેલાવી દીધો છે અને રણની મધ્યમાં નીડર થઈને પોતાનું તેજ દેખાડ્યુ છે.^{૧૧} તેનામાં હે ભરત! હે પૃથ્વીનાય! પોતે જાણે સ્ત્રીઓની મધ્યમાં હોય તેમ સમજીને મદ મદ હસતા કમલનયન શ્રીકૃષ્ણ નિર્ભય થઈને અને તમારાં સર્વ સૈન્યોના દેખતા જ તે ઘોડાઓને રણમાં અર્જુને તૈયાર કરેલા બાણગુહમાં લઈ ગયા.^{૧૨, ૧૩} ત્યાં લઈ જઈને તેમણે તેમના યાકને, નિર્મળતાને, ફીણને, કપને અને ઘણોને દૂર કર્યા, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ ઘોડાઓને નડાવવાના કાર્યમાં કુશળ હતા.^{૧૪} હવે તેમણે પોતાના એ હાથ વડે

ઘોડાઓનાં શરીરમાં ખૂંચેલાં બાણોને દૂર કર્યા અને તેમને યથાયોગ્ય પખાળ્યા તથા પંખાળ્યા. પત્રી સારી રીતે સાફસૂદ કરીને શ્રીકૃષ્ણે તેમને પાણી પાચું.^{૧૫} એ રીતે પાણી પીને, નાહી તથા ચારો ખાઈને યાકરહિત થયેલા તે ઘોડાઓને શ્રીકૃષ્ણે પુનઃ હર્ષભેર પોતાના ઉત્તમ રથમાં જોડ્યા.^{૧૬} પછી સર્વ શત્રુનારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એ મહાતેજસ્વી વાસુદેવ પોતે પણ તે રથ પર બેઠા અને અર્જુન સાથે સત્વર આગળ વધ્યા.^{૧૭} આમ અર્જુનના રથને પાણી પાયેલા ઘોડાઓથી પુનઃ સજ્જ કરાયેલો જોઈને કુરુસૈન્યના સારા સારા યોદ્ધાઓ પણ પાછા ઉદાસ મનના થઈ ગયા. હે રાજન! ભાંગી ગયેલી દાઢોવાળા સર્પોની પેઠે તેઓ નિસાસા નાખવા લાગ્યા અને જુદા જુદા બોલી જિજ્ઞાસે, 'અરે! નિકાર છે આપણને! અરે! અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ આપણા બંનાની વચ્ચેથી પસાર થઈ ગયા! 'અરે! સર્વ રીતે રામાંચિત થયેલા તે અદ્ભુત સૈન્યને જોઈને કેટલા-એક બુમાબુમ કરતા હતા કે, 'હવે ઉતાવળ કરો. ઉતાવળ કરો! અહીં જિભા રહેવામાં હવે કંઈ સાર નથી અરે! બાળક જેમ રમકડાનો તિરસ્કાર કરે છે, તેમ તે બંને કવચધારીઓએ આપણા બળનો તિરસ્કાર કર્યો છે અને સર્વ ક્ષત્રિયોના દેખતાં તેઓ એક રથની સહાયથી જ અહીંથી ચાલ્યા ગયા છે આપણે બંના પ્રયત્ન કરતા રહ્યા અને ખરાડા પાડતા રહ્યા, પણ તેઓ તો કાઠીની પરવા કર્યા વિના સર્વ રાજાઓની આગળ પોતાનું વીર્ય દર્શાવીને આગળ વધી ગયા છે!^{૧૮-૨૨} એ રીતે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન આગળ ચાલ્યા ગયા, એટલે તે જોઈને કેટલાએક બીજા સૈનિકો બોલી જિજ્ઞાસે, 'હે કૌરવો! ઝટ કરો, બંના એકત્ર થઈને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનો વન કરવા માટે ઉતાવળ રાખો.^{૨૩} એ પેલો કૃષ્ણ રણમાં આપણા

બંધાનો તિરસ્કાર કરીને સર્વ ધનુર્ધરાની આંખ આગળ જ પોતાનો રથ બેઠીને જયદ્રથનો વધ કરવા આલ્યો જય છે !^{૧૨૪} તે રાજના તેમાં ઢેટલાએક રાજાઓ પૂર્વે કદી નહિ જોયેલું તે મહા આશ્ચર્ય જોઈને રણમાં માંદોમાંદો આ પ્રમાણે વાતો કરતા હતા :^{૧૨૫} 'નિ.શંક, દુર્યોધનના અપરાધથી સર્વ સૈન્યોનો, રાજ ધૂતરાષ્ટ્રનો, સમગ્ર ક્ષત્રિયોનો, અરે ! આખી પૃથ્વીનો નાશ થવા બેઠો છે !^{૧૨૬} હાય ! એમાંના ધણાખરા તો નાશ પામી ગયા છે, છતાં હજી તે રાજ સમજતો નથી !' હે ભરત ! એ રીતે સર્વ ક્ષત્રિયો તથા બીજા ઢેટલાએક યોદ્ધાઓ અંદર અંદર કહી રહ્યા હતા.^{૧૨૭} વળી તેઓ બોલતા હતા કે, 'ઉપાયને નહિ સમજનારા પેલો મૂર્ખ દુર્યોધન સિંધુરાજના મરણ પછી જે કાર્ય કરવાનું હોય તે આ સમયે જ કરો.'^{૧૨૮} ત્યાં તો અર્જુન સત્તર પાણી પીને તાજ થયેલા ઘોડાઓથી જયદ્રથ સામે આલ્યો ગયો હતો. આ સમયે સૂર્ય પણ નર્યો હતો.^{૧૨૯} સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ મહાબાહુ અર્જુન ક્રોધાચ્છાન થયેલા કાળની પેઠે જયદ્રથ તરફ ધસી જતો હતો, પણ યોદ્ધાઓ તેને અટકાવી શક્યા નહોતા. સિંહ જમ મૃગોનાં ટાળાંને છિન્નભિન્ન કરી નાખે, તેમ શત્રુતાપન અર્જુન જયદ્રથને પહોંચી વળતા માટે સૈન્યને હાંથી કાઢતો હતો અને સર્વ સૈનિકોને છિન્નભિન્ન કરતો હતો.^{૧૩૦, ૧૩૧} શ્રીકૃષ્ણ પણ સૈન્યમાં દાખલ થઈને ઘોડાઓને ઝડપથી હાંકતા હતા અને પોતાના બગલા જેવા શ્વેત પાંચજન્ય શંખને વગાડતા હતા.^{૧૩૨} અર્જુનના વાયુ સમાન વેગવાળા ઘોડાઓ એટલા બધા વેગથી દોડી જતા હતા કે, અર્જુનને શત્રુઓ પર આગળથી છોડેલાં બાણો રથના આદ્ય ગયા પછી પાછળથી તેમના પર પડતાં હતાં !^{૧૩૩} હવે એકદમ ઠાપાયમાન થયેલા રાજાઓ તથા

બીજા અનેક ક્ષત્રિયો જયદ્રથનો વધ કરવા પ્રયત્ન કરતા અર્જુનની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા.^{૧૩૪} રીતે સૈન્યો જ્યારે યુદ્ધમાં જોગેલા પુરસ્કાર અર્જુન તરફ ધસી ગયાં હતાં, ત્યારે દુર્યોધન પણ ઉતાવળો ઉતાવળો રણમાં અર્જુનની પાછળ પડ્યો.^{૧૩૫} એ વેળા વાયુથી ફરકતી ધમવાળા તથા મેઘ સમાન ઘોષવાળા અર્જુનના એ રથને જોઈને તથા તેમાં બેઠેલા ભયંકર સ્વરૂપવાળા અર્જુનને જોઈને રથીયોદ્ધાઓ ખિન્ન થઈ ગયા હતા.^{૧૩૬} ત્યારે ચોતરફથી કોડતી ધૂળથી સૂર્ય અત્યંત ઢંકાઈ ગયો હતો અને બાણોથી પીડાયેલા યોદ્ધાઓ એ રણમાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને જોવા સમર્થ થતા ન હતા.^{૧૩૭}

ઠી શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન જયદ્રથવધપર્વમાં 'સૈન્યનું વિરમય થવું' નામનો અધ્યાય ૧૦૦ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૧ મો

દુર્યોધન યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યો

॥ સંજવ ઉવાચ ॥

સંસંત દ્વ મજ્ઞાનસ્તાવકાનાં મયાનૃપ ।

તૌ દ્વદ્વા સમતિક્રાન્તૌ વાસુદેવધનંજયૌ ॥ ૧ ॥

સંજવ બોલ્યો : હે રાજ ! શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને સૈન્યનું ઉલ્લંઘન કરી આવેલા જોઈને, તમારા પુત્રોની મજાજો જાણે ભયને લીધે નરમ પડી ગઈ. આમ છતાં તે બંધા મહાત્માઓ લજ્જા અને વૈયંને લીધે સ્થિર થઈ જિતા રહ્યા અને ઠાપાયમાન થઈને અર્જુન સામા જવા લાગ્યા.^૧ આમ ક્રોધ અને અમર્ષથી યુક્ત થઈને જ્યો અર્જુન સામા યુદ્ધ કરવા ગયા હતા તેઓ નદીઓ જમ સાગર પાસેથી પાછી ફરતી નથી, તેમ હજી સુધી પણ પાછા ફર્યા નથી.^૨ જ્યો દુષ્ટ હોઈને અર્જુન સામેના રણમાંથી પાછા હટ્યા હતા, તેઓ વેદોથી નિવૃત્ત થયેલા નાસ્તિકોની પેઠે નરકને પામ્યા છે અને

પાપી યયા છે.^૪ પુરુષપ્રેમ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન
તો રથીઆનાં સૈન્યોને ઉદ્ધવંધી જઈને રાહથી
મુક્ત થયેલા બે સૂર્યોની પેઠે રણમાં દેખાતા હતા.^૫
જમ મોટી જળ ક્ષાત્રીને બહાર નીકળી આવેલાં
બે મત્સ્યો શ્રમરહિત જણાય, તેમ તે સેનારૂપ
જળને ક્ષાત્રીને બહાર નીકળી આવેલા તે અર્જુન
અને શ્રીકૃષ્ણ શ્રમમુક્ત દેખાતા હતા.^૬ રાસ્ત્રો-
થી કષ્ટદાયક એવા અગ્નિત દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય-
માંથી મુક્ત થયેલા તે બન્ને મહાત્માઓ પ્રલય-
કાળે ઉદય પામેલા બે સૂર્ય સરખા રણમાં દેખાતા
હતા.^૭ અર્જુનો તથા રાસ્ત્રોના સંકટમાંથી મુક્ત
થયેલા તે બન્ને મહાત્માઓ ક્ષત્રયા શત્રુઓને
સંકટ કરનારા દેખાતા હતા. અગ્નિ સમાન તીક્ષ્ણ
મગરના મુખમાંથી મુક્ત થયેલાં બે મત્સ્યોની
પેઠે તે બન્ને જણા દ્રોણાચાર્યરૂપ મગરમરુચના
મુખમાંથી મુક્ત થયા હતા. બે મગરમરુચે જમ
સમુદ્રને ખગમજાવી નાખે, તેમ તે બન્ને જણા
કૌરવોની સેનાને ખગમજાવી નાખતા હતા. જે
સમયે તે બન્ને જણા દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં
હતા, તે વખતે તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ અને
તમારા પુત્રો નિશ્ચય માની બેઠા હતા કે, ‘આ
બન્ને જણા કદી પણ દ્રોણનું ઉદ્ધવંધન કરી આવશે
નહિ.’^{૮-૧૦} હવે જ્યારે મહાતેજસ્વી એવા તે
અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ દ્રોણના સૈન્યને ઉદ્ધવંધી
આગળ આવ્યા, ત્યારે દે મહારાજ ! તેમણે સિંધુ-
રાજના જીવિતની આશા રાખી નહિ.^{૧૧} છતાં
દે રાજન ! આ બન્ને જણા દ્રોણ તથા કૃતવર્માના
હાથમાંથી મુક્ત થશે જ નહિ, આવી માન્યતાને
લીધે કૌરવોનાં સર્વ સૈન્યોને સિંધુરાજના જીવિત
વિષે મહાબળવાન આશા રહી હતી.^{૧૨} પણ દે
મહારાજ ! શત્રુઓને તપાવનારા તે બન્ને જણા
તેમની સર્વ આશા નિષ્ફળ કરીને દ્રોણના તથા
કૃતવર્માના દુસ્તર સૈન્યને તરી ગયા હતા.^{૧૩}

આમ પ્રજ્વલિત અગ્નિની પેઠે તે બન્નેને સૈન્યનું
ઉદ્ધવંધન કરી આવેલા એઈ ને, તમારા પુત્રો નિરાશ
થઈને સિંધુરાજના જીવિતની આશા રાખતા
ન હતા.^{૧૪} એ વેળા નિર્ભય થયેલા અને શત્રુ-
ઓનો ભય વધારતા તે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન
જયદ્રથનો વધ કરવાના સંબંધમાં પરસ્પર આ
પ્રમાણે વાતો કરતા હતા.^{૧૫}

અર્જુન બોલ્યો : કૌરવોના છ મહારથી-
ઓની મધ્યમાં રહેલો પેલો જયદ્રથ પણ હવે
મારી નજરે આવી ચઢ્યો છે, તેથી તે કદી
પણ છૂટવાનો નથી.^{૧૬} અરે ! દેવગણોને સાથે
લઈ સાક્ષાત્ ઇંદ્રદેવ પણ એ કદાચ યુદ્ધમાં એતું
રક્ષણ કરશે, તોપણ આપણે બે એને મારી
નાખીશું. આ પ્રમાણે તેઓ બન્ને જણા પરસ્પર
વાતો કરી રહ્યા હતા.^{૧૭} સિંધુરાજ સામે દષ્ટિ
કરીને તેઓ બન્ને જણા એ રીતે વાર્તાલાપ કરતા
હતા, ત્યારે તમારા પુત્રો મોટા ઢોલાહલ કરવા
લાગ્યા હતા.^{૧૮} જમ કોઈ તરફથી થયેલા બે હાથી-
ઓ નિર્જળ પ્રદેશોનું ઉદ્ધવંધન કરીને સજળ પ્રદેશ-
માં આવીને તથા જળપાન કરીને શાંત થાય,
તેમ શત્રુઓનું દમન કરનારા તે બન્ને વીરો શાંત
થયા હતા.^{૧૯} વ્યાઘ્રો તથા સિંહોથી વ્યાપ્ત થયેલા
પર્વતોનું ઉદ્ધવંધન કરીને, તેઓ મૃત્યુ અને વૃદ્ધા-
વસ્થાથી રહિત થયેલા બે વૈશ્યો સરખા નિર્ભય
દેખાતા હતા.^{૨૦} એ સમયે તેમના મુખનો વણું
એવો હતો કે, કૌરવો પણ તેમને નિર્ભય માનવા
લાગ્યા. એટલું જ નહિ પણ તેમને સૈન્યમાં-
થી છૂટા થયેલા જેઈને તમારા યોદ્ધાઓ બૂમા-
બૂમ કરવા લાગ્યા.^{૨૧} સર્વ સમાન આકારવાળા,
પ્રજ્વલિત અગ્નિ સમાન તથા સાગર તુલ્ય એવા
દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાંથી તથા બીજા રાજાઓ-
ના હાથમાંથી મુક્ત થયેલા તે બન્ને શત્રુદમન
વીરો પ્રકાશમાન સૂર્ય સરખા દેખાતા હતા

અને હર્ષયુક્ત થઈને જાણે સમુદ્રને તરી ગયા હોય તેના જાણતા હતા. ^{૨૨, ૨૩} વળી મહાન અશ્વોના સમૂહવાળા તથા દ્રોણ અને કૃતવર્માના રક્ષણ તળે રહેલા સૈન્યમાંથી છૂટા થયેલા તે બંને જાણુમાં ઇંદ્ર અને અગ્નિની જેમ પ્રકાશમાન લાગતા હતા. ^{૨૪} દ્રોણાચાર્યનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલા અને તેથી જ બહાર પ્રકટ દેખાતા લોહીવાળા એ અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધાગ્રી કરેણુનાં વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત થયેલા બે પર્વતો જેવા પ્રકાશતા હતા. ^{૨૫} તે બંને વીરો શક્તિઓરૂપ સર્પોથી સંઘટકારક, લોખંડી બાણોરૂપ મગરમચ્છવાળા, મોટા મોટા લગ્નિયોરૂપ જળથી ભરેલા તથા દ્રોણાચાર્યરૂપ ઝૂડવાળા મોટા ધરારૂપ સૈન્યમાંથી બહાર નીકળીને દીપતા હતા. ^{૨૬} ધનુષ્યની પલ્લુના ઘોષરૂપ ગર્જનાવાળા, મહાએ તથા તલવારોરૂપ વીજળીના ચમકારાવાળા અને દ્રોણાચાર્યનાં અશ્વોરૂપ મહામૈથથી છૂટા થયેલા તે બંને વીરો અધઃકારથી મુક્ત થયેલા સૂર્યને ચંદ્રની પેઠે રણમાં પ્રકાશતા હતા. ^{૨૭} વળી મોટા મોટા યોદ્ધાઓરૂપ ઝૂડોવાળી અને જળથી સંપૂર્ણ ભરેલી સિંધુ, શતદ્રુ, વિપાશા, ધરાવતી, ચંદ્રભાગા તથા ત્રિતસ્તા નામની સમુદ્રગામિની મહાનદીઓ જેવી કોરેવાની તે સેનાઓને તે મહાધનુર્ધર, લોકવિખ્યાત અને પ્રસિદ્ધ એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પોતાના બે બાહુઓથી તરી ગયા હતા, એમ સર્વ જૂતો માનવા લાગ્યાં; કારણ કે દ્રોણાચાર્યનાં અશ્વજનું તેમણે અતિશય બાહુમળથી જ વારણ હતું. ^{૨૮, ૨૯} એ રીતે તે બંને જાણુ લગભગ પાસે રહેલા જયદ્રથને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી બેઠે રહ્યા હતા. જેમ જલાશયે આવી જામેલા રુઝ જાતિના યુગને મારી નાખવા ઇચ્છતા બે વાઘો હોય, તેમ તે બંને ત્યાં જાણુ રહ્યા હતા. ^{૩૦} કે મહારાજ! તે સમયની તે બંનેના મુખની કાંતિ

એટલી બધી ઉજ દેખાતી હતી કે, તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ જયદ્રથને મારી ગયેલો જ માનવા લાગ્યા. ^{૩૧} લાલચોળ નેત્રોવાળા તથા મોટી મોટી જીઅવાળા એ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સિંધુરાજને પોતાની સામે બેઠેને હર્ષમાં આવી ગયા હતા અને વારંવાર એકીસાથે ગર્જનાઓ કરવા મંડ્યા હતા. ^{૩૨} કે રાજન! હાથમાં ઘોડાઓની લગામ પકડીને જામેલા એ શ્રીકૃષ્ણની તથા હાથમાં ધનુષ્યને ધારણ કરી રહેલા એ અર્જુનની તે સમયની કાંતિ સૂર્ય અને અગ્નિ સરખી થઈ રહી હતી. માંસને એતાં જેમ બાજપક્ષીને હર્ષ બપજ, તેમ સિંધુરાજને સમીપમાં જ બેઠેને, દ્રોણાચાર્યના સૈન્યથી મુક્ત થયેલા તે બંનેને હર્ષ બપજ્યો હતો. ^{૩૩, ૩૪} પોતાની તલ્લ સમીપમાં જ રહેલા સિંધુરાજને બેઠેને તેઓ અત્યંત ક્રોધાધમાન થઈ ગયા અને માંસને બેઠેને બે બાજપક્ષીઓ જેમ એકાએક ઝડપ મારે, તેમ તેઓ બંને જાણુ એકાએક તેના ઉપર ધસી ગયા. ^{૩૫} એ રીતે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને જયદ્રથ તરફ ધસી ગયેલા બેઠેને, તમારો પુત્ર કુર્યોધન સિંધુરાજનું રક્ષણ કરવા માટે ચઢી આવ્યો. ^{૩૬} કે રાજન! દ્રોણાચાર્ય કવચ ધારણ કરાવેલો કુર્યોધનરાજ પોતે એકલો જ યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો હતો; કારણ કે કે પ્રજા તે પોતે જ ઘોડાઓને ચલાવવાની ક્રિયાને સંસ્કાર પુરઃસર બણતો હતો. ^{૩૭} કે રાજ! તમારો પુત્ર મહાધનુર્ધર એવા તે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને ઉદ્દેશ્યથી જઈને લગભગ શ્રીકૃષ્ણના મુખ સામે જ આવી પહોંચ્યો હતો. ^{૩૮} આમ જ્યારે તમારો પુત્ર કુર્યોધન અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયો, ત્યારે તમારાં સર્વ સૈન્યોમાં હર્ષનાં વાદિનો વાગવા લાગ્યાં. ^{૩૯} વળી કુર્યોધનને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની આગળ આવી જામેલો બેઠેને ત્યાં શંખનાદો ભેગા સિંહનાદો થવા લાગ્યા. ^{૪૦} કે

પ્રભુ ! એ વેળા સિંધુરાગના અગ્નિ સમાન તેજસ્વી રાગરક્ષિ તમારા પુત્રને રણમાં આવેલો ઝેરિને અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયા હતા.^{૧૧} આમ પોતાના અનુચરો સાથે યુદ્ધ કરવા ચઢી આવેલા એ દુર્યોધનને ઝેરિને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આ સમયોચિત વચન કહ્યાં.^{૧૨}

ઈતિ શ્રીમદ્માભારતમાં દ્રોણપર્વાતર્જત જયદ્રથવધપર્વમાં
'દુર્યોધન' આગ્રમન' નામનો અધ્યાય ૧૦૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૨ મો

શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની વાતચીત

॥ વાકુદેવ ઉવાચ ॥

દુર્યોધનમતિક્રાંતમેનં પદ્ય ધનંજય ।

અલ્પદુષ્ટતમિમં મન્યે નાસ્ત્યસ્ય સદશો રથઃ ॥૧॥

વાસુદેવ બોલ્યા : હે અર્જુન ! જો તો ખરો, આ દુર્યોધન સર્વને ઉલ્લસધીને અહીં આવી પહોંચ્યો છે. હું આને અદ્ભુત માનું છું. મને લાગે છે કે, આના સરખો બીજો દોષ મહારથી નથી.^૧ ધૃતરાષ્ટ્રનો આ મહાખળવાન પુત્ર દૂર સુધી ખાણે ફેંકનારો છે, મહાધનુર્ધર છે, અસ્ત્રકુશળ છે, યુદ્ધમાં મહોન્મત્ત છે, દંઠ અસ્ત્રવાળો છે અને તરેહતરેહનાં યુદ્ધ કરી બાણે છે.^૨ હે પાર્થ ! આ મહારથી પ્રથમથી જ અત્યંત સુખમાં બિછરી મોટાચિયો છે, સર્વ વાતે કુશળ છે અને નિત્ય પોતાના બાંધવોનો દ્રેષ કરે છે.^૩ માટે હે નિર્દોષ ! મને લાગે છે કે, તારું તથા એતું આ યુદ્ધ સમયને યોગ્ય છે. આ સમયનું તમારું આ યુદ્ધરૂપી ઘૂત તમારા બનેલા વિજયને માટે અથવા પરાજયને માટે આગળ આવી ખડું થયું છે.^૪ હે પાર્થ ! આ વેળા તું ચિરકાળથી એકઠા કરેલા ક્રોધરૂપ ઝેરને વરસાવ. આ મહારથી જ પાંડવોના સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે.^૫ તું આજે તારા આત્માની સફળતા જ માનજે; કારણ કે આ દુર્યોધન આજે તારાં ખાણોના વિષય થયો છે. બાકી આ રાજ્ય-

લોભી રાજ તારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવે શાનો ?^૬ આજે આ દુર્યોધન તારાં ખાણોના લક્ષ્યમાં આવી બિભો છે, તે બહુ સારું થયું છે. હે ધનંજય ! એ દુર્યોધન આજે જીવનો ત્યાગ કરે તેવું તું કરજે.^૭ હે પુરુષપ્રેમ ! અર્થમાંના મદમાં મૂઠ થયેલો આ રાજ બરા પણ દુઃખ પામ્યો નથી અને યુદ્ધમાં તારા વીર્યને પણ બાણો તો નથી. હે પાર્થ ! દેવો, અસુરો ને મનુષ્યો સહિત આ ત્રણેય લોકો તને રણમાં જીતવાનો ઉત્સાહ કરી શકે તેમ નથી, તો આ એક દુર્યોધન વળી દાણ માત્ર છે ? હે પાર્થ ! આજે ઘણું રૂડું થયું છે કે, આ દુર્યોધન તારા રથ પાસે આવી પહોંચ્યો છે. હે મહાબાહુ ! પૂર્વે જમ ઇંદ્રે વૃત્રાસુરનો નાશ કર્યો હતો, તેમ તું આને હણી નાખ.^{૮-૧૦} હે નિર્દોષ અર્જુન ! આ દુર્યોધન હવેશાં તારો અનર્થ કરવામાં જ તત્પર રહ્યો છે અને કંઈ ખટપટ કરીને એણે ધર્મરાજને જીતારમાં છેતર્યો છે.^{૧૧} હે માન આપનારા અર્જુન ! પાપબુદ્ધિના આ દુર્યોધને સદા નિષ્પાપ એવા તમારા પર ઘણાં ધાતકી કૃત્યો કર્યાં છે.^{૧૨} માટે હે પાર્થ ! તું યુદ્ધમાં આર્થ્યબુદ્ધિ ધારણ કર અને સદા ક્રોધાયમાન રહી સ્વેચ્છાએ વર્તાનારા આ અનાર્થ પુરુષનો તું કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના વધ કરી નાખ. હે પાંડવ ! આ દુર્યોધને કપટ કરીને તમારું રાજ્ય છીનવી લીધું છે, તમને વનવાસ આપ્યો છે અને કૃષ્ણને સંતાપ કર્યો છે. એ બંધનો મનમાં વિચાર કરીને તું આ સમયે પરાક્રમ કર.^{૧૩,૧૪} આજે એ તારાં ખાણોની નજીકમાં આવી બિભો છે, તે બહુ જ સારું થયું છે. જયદ્રથનો વધ કરવારૂપ આપણા કાર્યનો નાશ કરવા માટે તે આગળ આવીને જ પ્રયત્ન કરે છે, તે પણ તારું એક સુદૈવ જ છે.^{૧૫} વળી એ દુર્યોધન પોતાના મનમાં સમજે છે કે, 'મારે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવાનું છે.' આ પણ એક ભાગ્યની જ

વાત છે. હે પાર્થ ! ખડુ જ ઠીક થયું છે કે, તારા સર્વ અલિલાયો આજ આપોઆપ સફળ થશે.^{૧૯} હે અર્જુન ! જમ પૂર્વે દેવાસુરયુદ્ધમાં છેદે જલાસુરનો પ્રથમ કર્થો હતો, તેમ આજ તું પણ આ કુલાધમ દુર્યોધનનો રણમાં વધ કર.^{૨૦} તું જ્યારે આનો વધ કરીશ, ત્યારે અનાથ થયેલું આ સૈન્ય આપોઆપ છિન્નભિન્ન થઈ જશે; માટે તારા પૂર્વના વેરતું આજ અવલૂથરનાન (હેલ્લી ક્રિયા) કરી નાખ અને દુરાત્માઓના મૂળરૂપ એવા આ દુર્યોધનને છેદી નાખ.^{૨૧}

સંજય બોલ્યો : શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચન સાંભળી અર્જુન બોલી ઊઠ્યો કે, 'તથાસ્તુ, એ મારે એ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તો આ સમયે બધાં કાર્ય પડતાં મૂંઝીને તમે જ્યાં દુર્યોધન ઊભો છે ત્યાં આલો.^{૨૨} એણે આજ ઘણા દિવસ મુઠી અમારું નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવ્યું છે, માટે આજના યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને હું તેના મસ્તકને વાઢી નાખીશ. હે માધવ ! જેણે દુઃખ ભોગવવાને માટે તદ્દન અયોગ્ય એવી કૃષ્ણાના કેશતું જરીસલામાં અપમાન કર્યું છે, તેની સામે યોગ્ય પગલાં લેવાને હું શક્તિમાન થઈશ ને ?^{૨૩, ૨૪} આમ પરસ્પર વાતો કરતાં તે બન્ને કૃષ્ણએ હર્ષપૂર્વક પોતાના શ્વેત ઘોડાઓને તે રાજને પહોંચી વળવા માટે યુદ્ધમાં આગળ હાંક્યા.^{૨૫} હે ભરતપ્રેમ ! તે સમયે તમારા પુત્ર દુર્યોધન લગભગ તે બન્નેની સમીપમાં પહોંચી ગયો હતો. હે રાજ ! પોતાને મહાન ભય પ્રાપ્ત થયો છે, એ બહુ યા છતાં પણ તે નિર્ભય જ રહ્યો હતો.^{૨૬} તેના એ પરાક્રમને જોઈ સર્વ ક્ષત્રિયો તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યા; કારણ કે તેણે પોતાની સામે ધરી આવેલા અર્જુનને તથા શ્રીકૃષ્ણને અટકાવી રાખ્યા હતા.^{૨૭} હે રાજન ! રણમાં આવી ઊભેલા દુર્યોધનરાજને જોઈને તમારાં સર્વ સૈન્યોમાં હર્ષના મોટા મોટા શબ્દો

થવા લાગ્યા.^{૨૮} એ રીતે જ્યારે મનુષ્યોના ભયંકર શબ્દો થવા લાગ્યા, ત્યારે તમારા પુત્રે શત્રુઓને નહિ જવા તુચ્છ ગણીને અટકાવી રાખ્યા હતા.^{૨૯} આમ જ્યારે તમારા ધનુર્ધર પુત્રે અર્જુનને અટકાવી રાખ્યો, ત્યારે શત્રુતાપન અર્જુન તેના પર અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ ગયો.^{૩૦} સામસામા ક્રોધેલા તે દુર્યોધનને તથા અર્જુનને જોઈને સર્વ રાજાઓ પણ ભયંકર સ્વરૂપ કરીને ચારે બાજુ જોઈ રહ્યા. હવે હે રાજ ! અર્જુન તથા વાસુદેવને ક્રોધેલા જોઈને યુદ્ધની ઇચ્છાવાળો દુર્યોધન મંદ મંદ હસીને તેમનું આહવાન કરવા લાગ્યો.^{૩૧, ૩૨} ત્યારે હર્ષમાં આવી ગયેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન મોટા શબ્દથી સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને પોતપોતાના શંખો વગાડવા લાગ્યા.^{૩૩} તે બન્નેને આમ આનંદમાં આવેલા જોઈને કૌરવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ તમારા પુત્રના જીવનના સંબંધમાં નિરાશ થઈ ગયા.^{૩૪} અરે ! ખીન સર્વ કૌરવો તો એ બાબતનો શોક કરવા લાગ્યા અને તમારા પુત્રને આંત્રિમાં હોમાયેલો માનવા લાગ્યા.^{૩૫} વળી અર્જુનને તથા શ્રીકૃષ્ણને હર્ષ પામેલા જોઈને કેટલાએક યોદ્ધાઓ તો ભયભીત થઈ ગયા અને બોલી ઊઠ્યા કે, 'રાજ મૂંઝો ! રાજ મૂંઝો !'^{૩૬} યોદ્ધાઓના એ ઠાલાહલ સાંભળીને દુર્યોધન બોલ્યો : 'તમારો ભય દૂર થાઓ. હું હંમણાં જ અર્જુનને તથા કૃષ્ણને મૃત્યુ પાસે વિદાય કરી દઉં છું.'^{૩૭} સર્વ સૈનિકોને એ પ્રમાણે કહીને જયની ઇચ્છાવાળા રાજ દુર્યોધને ક્રોધપૂર્વક અર્જુનને સંયોધીને આ વચન કહ્યું :^{૩૮} 'હે પાર્થ ! તું જે પાંડુથી જન્મ્યો હોય, તો તું જ કાઈ દિવસ અથવા પાર્થિવ અસ્ત્ર શીખ્યો હોય, તેના મારા પર સત્વર પ્રયોગ કરી દેખાડ.^{૩૯} તારામાં તથા કેશવમાં નેટલું બળ તથા વીર્ય રહેલું હોય, તેનો તું એકસામટો મારા પર ઝટ ઉપયોગ કર; એટલે

અમે તારા પરાક્રમે જોઈએ તો ખરા! ^{૩૭} લોકા કહે છે કે, તેં સ્વામીના સત્કારને યોગ્ય એવાં કર્મો કર્યાં છે, પણ તે તો તેં અમારી આંખ આગળ કર્યાં નથી, તો હવે તું એ પરાક્રમે અમારી આગળ કરી બતાવ. ^{૩૮}

ઇતિ શ્રીમદ્માભારતમા દ્રોણપર્વાત્મકમ્ નવત્રયપદ્યપર્વામાં
'શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની વાતચીત' નામના
અધ્યાય ૧૦૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૩ મો

દુર્યોધનની હાર

|| સત્ત્વ ઉવાચ ||

एवमुक्त्वार्जुनं राजा त्रिमिर्मर्मातिगैः शरैः ।

अस्यविष्वग्महर्षगैश्चतुर्मिष्वतुरो हयान् ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : એમ કહીને રાજા દુર્યોધને મનને ભેદી નાખે તેવાં ત્રણ બાણોથી અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. મહાવેગવાળાં બીજાં ચાર બાણો મૂકીને તેણે તેના ચાર ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા તથા દશ બાણો મૂકીને તેણે વાસુદેવને છાતીમાં વીંધી નાખ્યા. વળી એક બજ્રબાણથી તેણે શ્રી-કૃષ્ણના હાથમાં રહેલી આયુક્તને કાપી નાખી અને તેને પથ્થર પર પાડી દીધી. ^{૧, ૨} ત્યારે અર્જુને પણ અવ્યય થઈને તેને અદ્ભુત પૂંખવાળાં તથા શિલા પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં ચૌદ બાણોના સત્તર પ્રહાર કર્યો, પણ તે બાણો દુર્યોધનના કવચમાં નિષ્ફળ થયાં. ^૩ એ પ્રમાણે તે બાણોને નિષ્ફળ થયેલાં જોઈને અર્જુને પુનઃ ચૌદ તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર કર્યા; પરંતુ તે બાણો પણ કવચમાં નિષ્ફળ થઈ પડ્યાં. ^૪ આમ અર્જુનનાં અઠ્યાવીસ બાણોને નિષ્ફળ થયેલાં જોઈને શત્રુવીરોના સંહાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણે તેને આ વચન કહ્યું : ^૫ 'હે પાથ ! પૂર્વે કદી નહિ જોયેલું એવું આજે હું જોઉં છું. કેટલા પથ્થરો જમ અચકાઈને પાછા પડે છે, તેમ તેં છોડેલાં બાણો પણ આજે

વ્યથ પડે છે. ^૬ તો હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તારા ગાંડીવમાં, તારી મુઠમાં તથા તારા બાહુઓમાં પ્રથમના જેવું સામર્થ્ય તો છે ને ! અથવા તારો તથા આ તારા શત્રુનો આ છેલ્લો સમય આજે તો નથી આવી પહોંચ્યો ને ! આ હું તને પૂછું છું, તું ઉત્તર આપ. ^{૭, ૮} હે પાથ ! આ યુદ્ધમાં તારાં બાણોને દુર્યોધનના રથ સામે પાછાં પડેલાં જોઈને મને મહાન વિસ્મય થાય છે. ^૯ અરે, એ અર્જુન ! વજ્ર અને વીગળીના અગ્નિ જેવાં ધોર તથા શત્રુઓનાં શરીરને ચીરી નાખનારાં તારાં એ અચૂક બાણો આજે વ્યથ અથ છે ! આ તે તારી શી ક્ષતિ ! ^{૧૦}

અર્જુન બોલ્યો : દ્રોણાચાર્યે જ આજે આનો વિચાર દુર્યોધનના હિત માટે કર્યો છે. હે કૃષ્ણ ! તે આચાર્યે કરાવેલું આ કવચધારણ જ મારાં અસ્ત્રોને અસેધ થઈ પડ્યું છે. ^{૧૧} હે કૃષ્ણ ! આ કવચમાં ત્રણેય લોકની શક્તિ સમાયેલી છે. એક દ્રોણાચાર્ય જ એ કવચને જાણે છે અને એ સર્વશ્રેષ્ઠ પાસેથી હું પણ તે જાણું છું. ^{૧૨} આ કવચને બાણો વડે ઢંઢે પણ ભેદી શકાય એમ નથી. હે ગોવિંદ ! ઇંદ્ર જાતે પણ પોતાના વજ્ર-પ્રહારથી આ કવચને યુદ્ધમાં ભેદી શકે તેમ નથી. હે કૃષ્ણ ! આ વાતને તમે પણ જાણો છો, છતાં તમે મને મોહિત કેમ કરો છો ? હે કેશવ ! ત્રણેય લોકની અંદર જે કંઈ બનેલું છે, બને છે અથવા બનશે, તે બધું તમારા જાણવામાં જ છે. હે મધુસૂદન ! તમે આ જગતમાં જે કંઈ જાણો છો, તે બીજું કોઈ પણ જાણતું નથી. ^{૧૩-૧૫} હે કૃષ્ણ ! દ્રોણાચાર્યે સજાવેલા એ કવચને ધારણ કરીને આ દુર્યોધન યુદ્ધમાં નિર્ભયની પેઠે ઊભો છે. ^{૧૬} પણ હે માધવ ! આ યુદ્ધમાં પોતાનાં કર્તાવ્ય-કર્મને એ દુર્યોધન જરા પણ જાણતો નથી અને બીજાએ મંત્રીને સજાવેલા કવચને ઢંઢળ એક

સ્ત્રીની પેઠે જ એ પહેરીને ઊભો રહ્યો છે. ^{૧૭} હે જનાર્દન ! હવે તમે મારા બાહુઓના તથા ધનુષ્યના વીર્યને જોજો. આ દુર્યોધન કવચથી રક્ષિત છે, છતાં હું તેનો પરાજય કરીશ. ^{૧૮} દેવોના ઈશ્વર બ્રહ્મદેવે આ ઝળહળતા કવચને પ્રથમ અંગિરાઋષિને આપ્યું હતું, અંગિરા પાસેથી તે બૃહસ્પતિને મળ્યું હતું અને બૃહસ્પતિ પાસેથી તે ઈંદ્રને મળ્યું હતું. ^{૧૯} પછીથી ઈંદ્રે તે કવચ મને ઉપદેશ સહિત આપ્યું છે. એણે ધારણ કરેલું આ કવચ ભલે દેવોએ બનાવ્યું હશે, અરે, ભલેને બ્રહ્માએ પોતે તે બનાવેલું હશે, તોપણ મારાં બાણોથી હણાયેલા આ દુર્યોધિ દુર્યોધનનું આજ કોઈ રક્ષણ કરી શકશે નહિ. ^{૨૦, ૨૧}

સંજય બોલ્યો : પછી માનપાત્ર અર્જુનને માનવાસ્રથી તીક્ષ્ણ કવચને પણ તોડી નાખે એવાં બાણોને મંત્રીને ખેંચવા માંડ્યાં; પણ એ અર્જુન જમ જમ ધનુષ્યના મધ્યમાં રહેલાં બાણોને ખેંચવા લાગ્યો, તેમ તેમ અશ્વત્થામા સર્વ અસ્ત્રોનો ધાત કરનારાં અસ્ત્રોથી તે બાણોને કાપવા માંડ્યો. આમ વેદવાદી અશ્વત્થામાએ દૂરથી તે બાણોને કાપી નાખ્યાં એ જોઈને, શ્વેત-વાહન અર્જુન વિસ્મય પામ્યો અને શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો : 'હે જનાર્દન ! આ માનવાસ્રનો મારાથી બે વાર પ્રયોગ કરી શકાશે નહિ, છતાં પણ એ હું એનો બીજી વખત પ્રયોગ કરું, તો તે અસ્ત્ર મારે પોતાનો જ અને મારા બળનો પણ નાશ કરે.' એટલામાં હે રાજન ! દુર્યોધને સર્વ સમાન ઝેરી ઝવાં નવ નવ બાણોથી તે બંનેને વીધી નાખ્યા અને સંઘાતમાં ફરી પણ તે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પર મોટી બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. આથી તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ પુરા પુરા યઈ ગયા અને વાદિઓના તથા સિંહનાદિના શબ્દો કરવા લાગ્યા. ^{૨૨-૨૭} હવે અર્જુન અત્યંત ક્રોધાચ્છાન

યઈ ગયો અને ગલોડાં ચાટતો ચાટતો દુર્યોધનના શરીર તરફ જવા લાગ્યો; પણ તેણે તેના એક પણ અંગને કવચથી રક્ષિત ન હોય તેવું બેધું નહિ; ^{૨૮} એટલે અર્જુનને સાક્ષાત્ કાળ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને તેના ઘોડાઓને તથા બન્ને પૃથ્વક્ષત્રાને મારી નાખ્યા. ^{૨૯} તે ઉપરાંત વીર્યવાન અર્જુનને તેના ધનુષ્યના તથા હાથે પહેરવાનાં મોજાંઓના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા અને છેવટે તેના રથના પણ ટુકડા કરવાનો અર્જુનને આરંભ કર્યો. ^{૩૦} જોતજોતામાં અર્જુનને બે તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને રથ વિનાના થયેલા એ દુર્યોધનની બે હથેળીઓને વીધી નાખી. વળી પ્રયત્નને બળુનારા તે કુંતાપુત્રે તેના આંગળીઓના નખ અને માંસની વચ્ચેના ભાગમાં પણ બાણો મારીને તેને વીધી નાખ્યો; એટલે વેદનાથી વિહ્વળ થયેલો તે દુર્યોધન ત્યાંથી પલાયન થવા તત્પર થયો. ^{૩૧, ૩૨} આમ દુર્યોધનને અર્જુનનાં બાણોથી પીડાઈને અતિ કષ્ટકારક આપત્તિમાં આવી પડેલો જોઈને, મોટા મોટા ધનુષ્યો તેનું રક્ષણ કરવા માટે દોડી આવ્યા. ^{૩૩} તેઓ ઘોડાઓ જોડીને સંજય કરેલા અનેક હજાર રથો, હાથીઓ અને ડાપાયમાન થયેલાં સંખ્યાબંધ પાયદળોને સાથે લઈને અર્જુનને ઘેરી વળ્યા. એ સમયે અર્જુન, ગોવિંદ કે તેમનો રથ એમાંનું ત્યાં કંઈ પણ દેખાતું ન હતું. મહાન અસ્રવૃષ્ટિથી તથા સંખ્યાબંધ યોદ્ધાઓથી તે બન્ને જણા તદ્દન ઢંકાઈ ગયા હતા. ^{૩૪, ૩૫} પછી અર્જુન પોતાના અસ્રવીર્યથી તે સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યો, એટલે સેંકડો રથો અને હાથીઓ ત્યાં રણભૂમિ પર છિન્નભિન્ન યઈ પડવા લાગ્યા. ^{૩૬} કૌરવોના સેનિકામાં કેટલાએક માર્યા ગયા હતા અને કેટલાએક મરણ પામતા હતા; છતાં મરણિયા યઈને અર્જુનના ઉત્તમ રથને અટકાવી રહ્યા હતા. એ સમયે અર્જુનનો રથ સિંધુ-

રાજાથી એક દેશા ગટલો ફર, ચોતરફથી થંભી
 ઊભો રહ્યો હતો. પછી યાદવવીર શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન-
 ને ઝટઝટ આ વચનો કહેવા લાગ્યા: 'હે અર્જુન!
 તું તારા ધનુષ્યનો ટંકાર કર અને હું પણ મારા
 શંખને અત્યંત ઝોસથી વગાડું છું.' એટલે અર્જુનને
 પોતાના બળવાન ગાંડીવધનુષ્યનો ટંકારવ કર્યો
 અને હથેળીના શબ્દપૂર્વક મોટી બાલુવૃદ્ધિ કરીને
 શત્રુઓને પીડવા માંડ્યા.^{૨૭-૩૯} ત્યારે બળવાન
 શ્રીકૃષ્ણ પણ મોટી પાંચજન્યનો શંખનાદ
 કરવા લાગ્યા. એ વેળા શ્રીકૃષ્ણનાં નેત્રની પાંપણો
 રમથી તદ્દન ઢંકાઈ ગઈ હતી અને તેમનું મુખ
 પણ પરસેવાનાં ખિંદુઓથી અત્યંત ભરાઈ ગયું
 હતું. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણના શંખનાદથી તથા અર્જુન-
 ના ધનુષ્યના ટંકારથી યોદ્ધાઓ નિઃસત્ત્વ થઈને
 રણભૂમિ પર પડવા લાગ્યા.^{૪૦, ૪૧} આમ તેમના
 ઘેરાથી મુક્ત થયેલો અર્જુનનો રથ વાયુથી પ્રેરા-
 થેલા મેઘ સરખો શોભવા લાગ્યો. હવે તેને આ
 પ્રભાણે સ્પષ્ટ થયેલો ઝેઈને જ્યદ્રથના રક્ષક
 યોદ્ધાઓ પોતાના અનુયાયીઓ સાથે એકદમ
 ખજભળી ઊઠ્યા. પણ પાછો એકાએક અર્જુન-
 ને ઝેઈને, જ્યદ્રથના એ મહાધનુર્ધર રક્ષકો
 સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને પૃથ્વીને કંપાવવા
 લાગ્યા. અરે! શંખનાદોથી મિશ્ર એવા ઉચ
 બાણોના શબ્દો કરીને તે રાજવીરો ત્યાં સિંહ-
 ધ્વનિઓ પ્રકટ કરવા લાગ્યા. તમારા સૈનિકો
 માં ઉત્પન્ન થયેલા તે ઘોર શબ્દને સાંભળીને
 શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ પોતપોતાના ઉત્તમ
 શખોને વગાડવા લાગ્યા.^{૪૨-૪૪} હે પૃથ્વીનાથ!
 તેમના એ મહાન શંખધ્વનિથી આખી પૃથ્વી
 વ્યાપ્ત થઈ ગઈ અને પર્વતો, સમુદ્રો, દ્વીપો
 તથા પાતાળ પણ ગાઝ ઊઠ્યા.^{૪૫} હે ભરતશ્રેષ્ઠ!
 તે શબ્દ દશે દિશાઓમાં ચોમેર ફરી વળ્યો અને
 કૌરવપાંડવના સેન્યમાં જ પડખાડપે ફરીથી પાછો

પછડાયો.^{૪૬} તમારા પક્ષના રથીયોદ્ધાઓ શ્રીકૃષ્ણ
 અને અર્જુનને ત્યાં ઝેઈને અતિ ગભરાટમાં પડી
 ગયા અને તે મહારથીઓ હાવરાળાવરા થઈ ગયા.
 વળી મહાભાગ્યશાળી અને કવચધારી એવા તે
 અને કૃષ્ણને ઝેઈને ક્રોધાયમાન થયેલા તે સર્વ
 યોદ્ધાઓ એકદમ ધસી ગયા હતા, તે ધણું
 આશ્ચર્યકારી હતું.^{૪૮, ૪૯}

હવે કૌરવપક્ષમાં દ્રોણપુત્ર તર્કત બ્રહ્મવૃષધર્મા-
 'કૃષ્ણને પરાજય' નામનો અધ્યાય ૧૦૩મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૪ મો

કૌરવોના ઘેરો

॥ સત્ય જવાબ ॥

તારકા હિ સમીક્ષ્યૈવ ઘૃણ્યગ્ધઋત્તમો ।

પ્રાગત્વરણિણાંતસ્તથૈવ વિજયઃ પરાન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો: તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ એ
 પ્રભાણે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને ત્યાં આગળ
 ઝેઈને તેમને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી એકદમ
 ત્વગ કરવા લાગ્યા અને અર્જુન પણ પોતાના
 શત્રુઓને મારી નાખવા ઇચ્છીને ઉતાવળ કરવા
 લાગ્યો.^૧ સુવર્ણથી શણગારેલા તથા વાધના
 આમડાએ મટેલા મોટા મોટા રથો ત્યાં ગડગડાટ
 કરતા ચાલતા હતા અને પ્રજ્વલિત થયેલા
 અગ્નિની પેઠે સર્વ દિશાઓને પ્રકાશિત કરતા
 હતા.^૨ હે પૃથ્વીપતિ! તેમણે સુવર્ણનાં મુખ-
 વાળાં તથા એમાં ન બેવાય તેવાં પ્રચંડ ધનુષ્યો
 ધારણ કર્યાં હતાં અને ક્રોધાયમાન થયેલા સર્પોની
 પેઠે તેઓ અતુલ નાદો કરતા હતા.^૩ બુદ્ધિ-
 શ્રવા, શક્તિ, કર્ણ, વૃષસેન, જ્યદ્રથ, કૃપાચાર્ય,
 મદ્રરાજ અને રથીશ્રેષ્ઠ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા-
 એ આઠ મહારથીઓ આકાશને બળે પી
 જતા હોય, તેમ ઝોસભરે અર્જુન પર ચઢી
 આવ્યા હતા. તેઓ સુવર્ણનાં ટપકાંવાળાં
 વ્યાધ્રયમોને ધારણ કરનારા પોતાના ઘોડાઓ-

થી દશેય દિશાઓને શોભાવી રહ્યા હતા.^{૪૫} મેઘમંડળના જેવી ગર્જનાવાળા રથો પર ભેરીને ધરી આવેલા તથા અત્યંત કોપાયમાન થયેલા તે દંશીલા મહારથીઓએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને અર્જુનની દશેય દિશાઓને ઢાંકી દીધી હતી.^{૪૬} એ મહારથીઓને રણમાં લાવનારા એ શીઘ્ર ગતિવાળા રંગમેરંગી ઉત્કૃષ્ટ ઘોડાઓએ દશે દિશાઓને દિવાળી દીધી હતી અને તે પોતે પણ ઘણા સરસ શોભતા હતા.^{૪૭} આમ હે રાજન! કૌરવપક્ષના મહાન યોદ્ધાઓ સર્વ ઘોડાઓમાં શ્રેષ્ઠ, મહાન વેગવાળા, અનેક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, પર્વતપ્રદેશમાં જન્મેલા, નદીપ્રદેશમાં જન્મેલા અને સિંધુદેશમાં જન્મેલા ઉત્તમ ઘોડાઓને સાથે લઈને તમારા પુત્રનું રક્ષણ કરવા માટે શીઘ્ર અર્જુનના રથની ચારેબાજુ ધરી આવ્યા.^{૪૮} પછી હે રાજન! તે મહાપુરુષો પોતા પોતાના શંખો લઈને વગાડવા લાગ્યા અને આકાશ તથા સમુદ્ર સહિત પૃથ્વીને ગભવી મૂકવા મંડ્યા.^{૪૯} એટલે સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા વાસુદેવ તથા અર્જુન પણ પૃથ્વીમાં સર્વ શંખોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના શંખો વગાડવા લાગ્યા.^{૫૦} ત્યાં અર્જુન પોતાના દેવદત્ત નામના શંખને વગાડતો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ પાંચજન્ય નામના શંખને વગાડતા હતા. તેમાં અર્જુનને વગાડેલા દેવદત્તના શબ્દે આકાશ, પૃથ્વી અને સર્વ દિશાઓને ભરી દીધી હતી; તે જ પ્રમાણે વાસુદેવે વગાડેલા પાંચજન્ય શંખે પણ સર્વ શબ્દોને દબાવી દઈ લાવાપૃથ્વીને ભરી દીધી હતી. આમ જ્યારે સૌઓને ત્રાસ ઉપજાવનાર તથા રાક્ષાઓને હર્ષ વધારનાર તે દારણ્ય શંખનાદો થઈ રહ્યા હતા ત્યારે ભેરીઓ, ઝાલરો, નગારાં, નરખાં વગેરે અનેક વાદિત્રો પણ વાગી રહ્યાં હતાં. હે રાજન! તે વેળા એ યદ્વસંગે બોલાવવામાં

આવેલા દુર્યોધનના હિતેચ્છુ એવા તે પરમ ધનુર્ધર મહારથીઓ એ શબ્દને સહન કરી શક્યા નહિ; એટલે અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને પોતા પોતાના સૈન્યનું રક્ષણ કરતા તે અનેક દેશના મહારથી વીરરાજાઓ અમર્ષપૂર્વક પોતાના મહાન શંખોને વગાડવા લાગ્યા અને દેશવ તથા અર્જુનને કરેલા વેરનો બદલો લેવા સજ્જ થયા. હે વિશ્વ! શંખોના એ ધ્વનિથી ગાજી જોઈલાં તમારાં સૈન્યોમાં રથીઓ, ઘોડાઓ અને હાથીઓ ઉદ્વિગ્ધ થઈ ગયા અને સર્વ અસ્વસ્થ થઈ રહ્યાં.^{૫૧-૫૨} ત્યારે રાક્ષાઓના શંખધ્વનિથી ગાજી જોઈતું આકાશ બાણે તૂટી પડ્યું હોય અને મોટા કંડાકાઓથી ચારે બાજુ ઘોષિત થઈ અત્યંત ઉદ્વેગ પામ્યું હોય, તેમ જણાતું હતું.^{૫૩} હે રાજન! તે અતિ મહાન શબ્દે સર્વ દિશાઓને ગભવી મૂકી હતી અને બાણે પ્રત્યક્ષાળ આવી પહોંચે હોય તેમ તેણે તે સૈન્યને ભયભીત કરી મૂક્યું હતું.^{૫૪} તે પછી રાજ દુર્યોધન તથા બીજા આઠ મહારથીઓએ નૃપદ્રથનું રક્ષણ કરવા માટે અર્જુનને ઘેરી લીધો.^{૫૫} તેમાંથી અશ્વત્થામાએ વાસુદેવને તોતેર બાણોથી, અર્જુનને ત્રણ બાણોથી અને તેના ઘોડા તથા ધ્વજને પાંચ બાણોથી પ્રહાર કર્યો.^{૫૬} જતાદંનને વીધાયેલા ભોઈને અર્જુન અત્યંત ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે અશ્વત્થામાને છસો બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૫૭} વળી કર્ણને દશ બાણોથી તથા વૃષસેનને ત્રણ બાણોથી વીધી નાખી. વીર્યવાન અર્જુનને શલ્યના બાણ સહિત ધનુષ્યના ઝૂકમાંથી ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૫૮} ત્યારે શલ્યે બીજું ધનુષ્ય લીધું અને અર્જુનને વીધી નાખ્યો. હવે બૂરિશ્રવાએ શિલા ઉપર ધરીને તીક્ષ્ણ કરેલાં તથા સુવર્ણના મુખવાળાં ત્રણ બાણોથી, કર્ણે જત્રીસ બાણોથી, વૃષસેને સાત બાણોથી, નૃપદ્રથે તોતેર બાણોથી, કૃપાચાર્યે

દશ બાણોથી અને મદ્રરાજએ દશ બાણોથી અર્જુનને રણમાં વીંધી નાખ્યો. વળી અશ્વત્થામાએ સાઠ બાણોથી અર્જુનને તથા વીસ બાણોથી વાસુદેવને પ્રહાર કર્યો. ફરી તેણે અર્જુનને પાંચ બાણો માર્યાં, એટલે પુત્રોમાં વ્યાઘ્ર સરખો તથા શ્વેત ઘોડાવાળો એ કૃષ્ણસારથિ (અર્જુન) મંદ મંદ હર્યો અને પોતાના હાથની આણી દર્શાવીને તે સર્વને સામા વીંધી નાખવા લાગ્યો. તેણે કહ્યુંને બાર બાણો માર્યાં અને વૃષસેનને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખી, શલ્યના બાણ સહિત ધનુષ્યને મૃઠાંથી કાપી નાખ્યું. વળી તેણે ભૂરિ-શ્રવાને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખી શલ્યને દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. તેણે અશ્વિની શિખા જેવા આકારનાં આઠ બાણોથી અશ્વત્થામાને, પચીસ બાણોથી કૃપાચાર્યને અને સો બાણોથી જયદ્રથ રાજાને વીંધી નાખ્યા. વળી તેણે અશ્વત્થામાને સિત્તેર બાણોનો પ્રહાર કર્યો. પછી ભૂરિ-શ્રવા એકદમ ક્રોધાચ્છાન થઈ ગયો અને તેણે શ્રીહરિના હાથમાં રહેલી આણકને કાપી નાખી તથા અર્જુનને તોતિર બાણોનો પ્રહાર કર્યો. ત્યારે શ્વેતવાહન અર્જુન સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણો મૂછી મૂછીને ક્રોધપૂર્વક તે શત્રુઓને આગળ વધતા અટકાવવા લાગ્યો; તે બધા મહાન વાયુ મેધિને અટકાવી રહ્યો હોય, તેવું ભાસતું હતું. ^{૨૧-૩૫}

હતિ શ્રીમહામારતમા દ્રોણપુત્ર તર્જન જયદેવધનપર્વમાં
'સંકલ્પ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૦૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૫ મો

મહારથીઓની ધન્યોનું વર્ણન

॥ શ્વરણ ઉવાચ ॥

ધ્વજાન્નુ વહુવિધાકારાન્ન બ્રાજમાનાનતિથિયા ।

પાર્યાનાં મામકાનાં ચ તાન્મમાચક્ષ્વ સંજય ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! પાંડવોની તથા મારા યોદ્ધાઓની અનેક પ્રકારના આકાર-

વાળી તથા અતિશય શોભાથી ઝળહળતી ધન્યો વિશે તું મને કહે. ^૧

સંજય બોલ્યો : તે મહાત્માઓની ધન્યો અનેક જતના આકારની હતી. તેમના આકાર, રંગ અને નામ વિશે હું તમને કહું છું, તો તમે તે સાંભળો. ^૨ હે રાજેન્દ્ર ! તે મહારથીઓના રથો પર જુદી જુદી જાતની ધન્યો પ્રજ્વલિત અગ્નિ સરખી હતી. ^૩ તે બધી લગભગ સુવર્ણની જ હતી, સુવર્ણના તોરાવાળી હતી અને સુવર્ણની માળાઓથી શણગારેલી હતી તેથી તેઓ મેરુપર્વતનાં સુવર્ણમય શિખરો હોય તેવી દેખાતી હતી. ^૪ વળી અનેક જાતના રંગોવાળી તે પરમ સુંદર ધન્યો રંગમેરંગી પતાકાઓથી વ્યાપ્ત હોય તેવી શોભતી હતી. વાયુથી ન્યારે તે પતાકાઓ ફરકતી હતી, ત્યારે તેઓ રંગમંડપમાં નૃત્ય કરતી વિલાસિની સ્ત્રીઓ સમાન દેખાતી હતી. હે ભરત શ્રેષ્ઠ ! તે પતાકાઓનો રંગ ઇંદ્રધનુષ્યના રંગ સરખો હતો. તેઓ ન્યારે વાયુને લીધે ફરકતી હતી, ત્યારે રથીઓના મહારથોને શોભા આપતી હતી. એ સશસ્ત્રમાં અર્જુનની ધન્યો સિંહ સમાન પૂંછડાવાળા તથા ઉગ્ર મુખવાળા વાનરના ચિહ્નવાળી હતી અને તે ભયંકર દેખાતી હતી. હે રાજન્ ! શ્રેષ્ઠ વાનરના ચિહ્નવાળો તથા પતાકાઓથી શોભતો તે ગાંડીવધનુર્ધરીનો દ્વજ કૌરવોના સૈન્યને ત્રાસ પમાડતો હતો. ત્યાં હે ભારત ! અમે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાનો ઉત્તમ દ્વજ સિંહના પૂંછડાના ચિહ્નવાળો, બાહસ્ય સમાન પ્રભાવાળો અને તદ્દન સુવર્ણનો જોયો હતો. અશ્વત્થામાનો ઇંદ્રના દ્વજ સમાન કાંતિવાળો અને ઉત્તમ ચિહ્નવાળો તે દ્વજ ન્યારે પવનમાં ફરફરતો હતો, ત્યારે કૌરવોને આનંદ ઉપજાવતો હતો. હે મહારાજ ! કહ્યુંના રથ પર રહેલા દ્વજમાં હાથીની કંઠે બાંધવાના સોનેરી પુદાતું ચિહ્ન હતું અને તે

રણમાં આકાશને પૂર્ણ કરી દેતો હોય તેવો એ દેખાતો હતો. એ કણના ધ્વજમાં માળાએ બાંધેલી સુવર્ણની પતાકા વાયુમાં ઊડી રહી હતી. તે બધું રથની થેઠક પર નૃત્ય કરતી હોય તેમ જણાતી હતી. પાંડવોના આચાર્ય, બ્રાહ્મણભવિના અને ગૌતમગોત્રના તપસ્વી કૃપાચાર્યના રથ પર બળદના ચિહ્નવાળી સુશોભિત ધ્વજ ઊડતી હતી. હે રાજન! ઉપર રહેલા બળદના ચિહ્નથી કૃપાચાર્યનો એ મહાન રથ વૃષભથી વિરાજમાન ત્રિપુરારિ શંકરના રથ સરખો શોભતો હતો. વૃષ-સેનના રથ પર મણિ તથા રત્નથી જડેલો મયૂરના, ચિહ્નવાળો ધ્વજ ફરકતો હતો અને તે સેનાના અગ્રમાગને શોભાવતો હતો. તેની અંદર રહેલો મયૂર બધું હમણાં જ કંઈ બોલશે, તેવો પ્રત્યક્ષ જેવો દેખાતો હતો. હે રાજેન્દ્ર! મયૂરના ચિહ્નને લીધે તે મહામાનો રથ મયૂરથી વિરાજતા કાર્તિકસ્વામીના રથ સરખો ભાસતો હતો. મદ્રરાજ શંકરના ધ્વજમાં અશિની શિખા સમાન મુદર અને અપ્રતિમ તદ્દન સુવર્ણની શેત્રરેખા અમારા જોવામાં આવતી હતી. હે રાજ! તેના રથ પર રહેલી તે શેત્રરેખા, સર્વ બીજે જમાં ઊગી નીકળેલાં છે, એવી પ્રત્યક્ષ શોભાયમાન શેત્રરેખા હોય તેમ જળકતી હતી. સિંધુરાજના ધ્વજ પર રૂપેરી રંગનો વરાહ વિરાજતો હતો. તેની કાંતિ સ્વચ્છ સ્ફટિકમણિ સમાન હતી અને સુવર્ણનાં આબ્જણથી તેને રણગારવામાં આવ્યો હતો. તે ધ્વજથી જયદ્રથરાજ પૂર્વે દેવાસુરયુદ્ધમાં જેવો ઇંદ્રદેવ શોભતો હતો, તેવો જ શોભાયમાન દેખાતો હતો. યદ્ધ કરવાનો જ જેનો સ્વભાવ હતો, તે બુદ્ધિમાન બૃરિશ્રવાના ધ્વજમાં, યસીય પરબંધનના સ્તંભનું ચિહ્ન હતું. તે ધ્વજ આજ્ઞાન સૂર્ય સરખો શોભતો હતો અને એમાં એક ખાતું ચંદ્ર પણ દેખાતો હતો. હે રાજન! બૃરિશ્રવાના

ધ્વજમાં રહેલો સુવર્ણમય યજ્ઞસ્તંભ, રાજસૂય મહાયજ્ઞમાં ઝાંચા કરેલા માટા યજ્ઞસ્તંભ જેવો દેખાતો હતો. હે મહારાજ! રાજ શક્તિના મહા-ધ્વજમાં રૂપાનો મહાન હાથી શોભતો હતો. તે હાથીની આસપાસ સુવર્ણથી ત્રિચિત્ર અંગનાળા મયૂરો શોભતા હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજ! જમ ઉજ્જવળ વર્ણનો મહાન ઔરણત હાથી દેવરાજ ઇંદ્રની સેનાને શોભાવે, તેમ તે હાથીના ચિહ્ન-વાળો શલરાજનો ધ્વજ તમારા સૈન્યને શોભાવી રહ્યો હતો. હે પૃથ્વીનાથ! રાજકુર્યોધનના ધ્વજમાં મણિમંડિત અને સુવર્ણમય જેવો હાથી પ્રકાશતો હતો. તેના રથમાં આસપાસ લટકાવેલી સેંકડો ધૃધરીઓનો શબ્દ સંભળાતો હતો. હે રાજન! તમારો પુત્ર એ કૌરવરાજ! રથ પર રહેલા એ મહાન ધ્વજથી તે સમયે અત્યંત શોભતો હતો. હે રાજ! તમારી સેનામાં એ નવ મહાધ્વજે ઘણા ઊંચા હોઈને પ્રલયકાળના સૂર્યની પેઠે તમારી સેનાને દિપાવી રહ્યા હતા. તેમાં દશમે એક અર્જુનનો જ વાનરચિહ્નવાળો ધ્વજ ફરકતો હતો.^{૫-૨૬} પરાશરે સ્થાપિત કરેલા અશ્વિથી જમ દિમાવ્ય પર્વત શોભે, તેમ તે ધ્વજથી અર્જુન શોભતો હતો. તે પછી શત્રુઓને તપાવનારા તે મહારથીઓએ અર્જુનનો વંડ કરવા માટે અત્યંત મોટાં અને તરેહતરેહનાં પ્રકાશમાન ધનુર્યો ઊડાવ્યાં. હે રાજન! તેજ પ્રમાણે રણમાં દિવ્ય કર્મ કરનારા શત્રુવિનાશન અર્જુને પણ પોતાનું ગાંડીવ નામનું ધનુર્ય હાથમાં લીધું. હે પૂનરાપ્ત રાજ! તમારા દૃષ્ટ વિચારોના પરિણામે જ આ ધોધલ ઊધું થયું છે. તમારા અપરાધથી જ આ યુદ્ધમાં બિચારા અનેક નિર્દોષ રાજાઓ માર્યા ગયા છે. એ રાજાઓને યોદ્ધા, રથ અને હાથીઓ સંદિત આયુદ્ધપ્રસંગમાં જુદી જુદી દિશાઓમાંથી બોલાવ્યા હતા. એ વેળા સામરાજા મર્ગના કરના કુર્યોધન

આદિ આઠ મહારથીઓના તથા પાંડવશ્રેષ્ઠ અર્જુન-
નો સામસામેનો મારો શરૂ થયો. શ્રીકૃષ્ણ જેના
સારથિ છે, એવા કુતાપુત્ર અર્જુનને તે વખતે પરમ
અંશુભ કર્મ કરવા માંડ્યું.^{૩૦-૩૪} દારણ કે
પોતે એકલો જ નિર્ભયની પેઠે અનેક મહારથો
સાથે ભેટ્યો હતો. પોતાના ગાંડીવધનુષ્યને ખેંચતો
તથા તે સર્વના પર વિજય મેળવી જયદ્રથને
મારી નાખવા ઇચ્છતો એ મહાબાહુ અર્જુન તે
વખતે ધણે શોભતો હતો. પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા
શત્રુતાપન અર્જુનને હજારો બાણો મૂકીને તમારા
પક્ષના યોદ્ધાઓને અદૃશ્ય કરી દીધા હતા, તેમ જ
તે સર્વ મહારથીઓએ પણ ચારે બાળુથી અસંખ્ય
બાણો મૂકીને અર્જુનને રણમાં અદૃશ્ય કરી દીધો
હતો.^{૩૫-૩૭} જ્યારે તે પુરુષસિંહોએ કુરુશ્રેષ્ઠ
અર્જુનને આ પ્રમાણે રણમાં ઢાંકી દીધો, ત્યારે
તમારા સૈન્યમાં સર્વને આનંદ ઉપજાવનારો
મહાન હર્ષનાદ થઈ રહ્યો હતો.^{૩૮}

હતિ કીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વનાગત જયદ્રથવધપર્વમાં
'મહારથીઓની ધન્યતાનું' વર્ણન નામનો
અધ્યાય ૧૦૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૬ મો દ્રોણના પાંડવો પર ધસારો અને યુધિષ્ઠિરનું પાછા હાકવું

॥ પુત્રારટ્ટ ઉવાચ ॥

અર્જુને સૈંધવ પ્રાપ્તે મારદ્વાજેન સંવૃતાઃ ।

પાંચાલાઃ કુરુભિઃ સાર્થે કિમકૃતં સંજય ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! જે સમયે
અર્જુન સિંધુરાજની લગભગ આવી પહોંચ્યો,
ત્યારે દ્રોણાચાર્યથી ઘેરાયેલા પાંચાલોએ કોરવો
સાથે કેવું યુદ્ધ કર્યું ?^૧

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! તે દિવસના
પાછલા ભાગમાં રૂંવાં જાણીં યદ્યંતે તમા કૌરવ-
પાંચાલના એ સંઘમાં દ્રોણાચાર્ય આટલો યુદ્ધ-
જુગાર આરંભાયો.^૨ હે રાજા ! દ્રોણાચાર્યનો વજ

કરવા માટે પાંચાલો મનમાં હર્ષિત થઈ ને ગર્જના
કરી કરીને બાણોની વૃષ્ટિ કરતા હતા.^૩ તે વેળા
કૌરવો અને પાંચાલો વચ્ચે દેવો અને અસુરો
વચ્ચેના જેવો ધોર અને તુમુલ સંઘામ શરૂ થયો.
પાંડવો સહિત સર્વે પાંચાલરાજાઓ દ્રોણના રથ
પાસે ગયા અને તેની સેનાની હરોળને તોડી
નાખવા માટે મોટાં મોટાં અશ્વોનો પ્રયોગ કરવા
લાગ્યા.^{૪,૫} હવે રથ પર બેઠેલા પાંચાલના રથીઓ
પૃથ્વીને ઠંપાવતા ઠંપાવતા સાધારણ વેગથી-
દ્રોણના રથ સુધી આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ઠકયોના
મહારથી બૃહત્સન ઈંદ્રના વજ્ર જેવાં તીક્ષ્ણ બાણો
છોડતો છોડતો દ્રોણાચાર્ય પર ચઢી ગયો હતો.^{૬,૭}
ત્યારે તેની સામે મહાન યશાવાળો કૌમધૃતિ
સેનકેડો અને હજારો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકતો મૂકતો
શીઘ્ર ધસી આવ્યો હતો.^૮ વળી ઈંદ્ર જેમ શંખરા-
સુર સામે ધસી જાય, તેમ અત્યંત બળથી ઉદય
પામેલો ચૈદિરાજ ધૃષ્ટકેતુ દ્રોણ સામે સત્તર ધસી
ગયો હતો.^૯ આમ મોં પહોંચું કરી આવતા કાળ-
ની પેઠે તેને એકાએક ધસી આવતો બેઈને મહા-
ધનુર્ધર વીરધન્વા વેગથી તેની સામે ચઢી ગયો.^{૧૦}
પછી વીર્યવાન દ્રોણાચાર્ય વિજયની ઇચ્છાથી
આવી જોનેલા મહારાજ યુધિષ્ઠિરને સૈન્ય સહિત
અટકાવવા લાગ્યા. ત્યાં હે પ્રભુ ! યુદ્ધકુશળ પરા-
ક્રમી નકુલને ચઢી આવેલો બેઈને તમારો પરા-
ક્રમી પુત્ર વિકર્ણુ તેની સામે ચઢી ગયો.^{૧૧,૧૨}
ત્યારે યુદ્ધ કરવા માટે ધસી આવતા સહદેવને
શત્રુસંહારક કુત્યુંબે અનેક હજારો બાણોથી છાઈ
દીધો હતો. વ્યાઘ્રદત્તે વારંવાર અતિ તીક્ષ્ણ બાણો
મૂકીને પુરુષગ્યાઘ્ર સાતપદિને ઠંપાવી દઈ અટ-
કાવી રાખ્યો. વળી સૌમદત્તિએ ઉત્તમ બાણોને
છોડી રહેલા, પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા અને અત્યંત
ક્રોધાવધાન થયેલા દ્રૌપદીના મહારથી પુત્રોને
અગ્ર ૩૧-૩૧૧ ૨ પ્રમુખે ક્રોધ કરીને ધસી આવતા

ભીમસેનને ભયંકર સ્વરૂપવાળો અને તેથી જ બિહારમાં જોવા મહારથી અલંબુષ રાહવા લાગ્યો હે રાજા ! એ મનુષ્ય (ભીમસેન) અને રાક્ષસ (અલંબુષ) તું તે સમયનું યુદ્ધ પૂર્વે જ રામરાવણ તું યુદ્ધ થયું હતું, તેના જેવું જ થઈ રહ્યું હતું. હે ભારત ! તે પછી ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા યુધિષ્ઠિરે નમેલાં પૂંખત્રાણાં નેવું બાણો મૂકીને દ્રોણાચાર્યને સર્વ મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો. ^{૧૩-૧૮} એટલે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! યશસ્વી યુધિષ્ઠિરે ક્રાપાવેલા તે આચાર્યે પશુ તેને પચીસ બાણોનો છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. ^{૧૯} વળી દ્રોણાચાર્યે સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં બીજાં વીસ બાણો મૂકીને યુધિષ્ઠિરરાજાને ઘોડા, સારથિ અને ધ્વજ સહિત પ્રહાર કર્યો. ^{૨૦} પશુ દ્રોણાચાર્યે મૂઠલાં તે બધાં બાણોનો ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે પોતાના હાથની આસાણી ખતાવતા રહી બાણવૃષ્ટિ વડે નાશ કર્યો. ^{૨૧} આથી આચાર્ય અત્યંત ક્રોધ્યા અને તે મહાધનુર્ધરીએ મહાત્મા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના ધનુષ્યના રણમાં ટુકડા કરી નાખ્યા. ^{૨૨} પછી કપાઈ ગયેલા ધનુષ્યવાળા તે રાજાને મહારથી આચાર્યે ચારે બાજુથી અનેક હાજર બાણો મૂકીને સત્વર છાઈ દીધા. ^{૨૩} તે સમયે દ્રોણાચાર્યનાં બાણોથી યુધિષ્ઠિરરાજાને અદશ્ય થયેલા જેઈને સર્વ લેહિા તેમને મરણ પામેલા જ માનવા લાગ્યા. ^{૨૪} વળી હે રાજેન્દ્ર ! છેલ્લાએક માનવા લાગ્યા કે, ' મહાત્મા બ્રાહ્મણે રાજા યુધિષ્ઠિરને વિમુખ કરી નાખીને મારી નાખ્યા છે. ' ^{૨૫} એ રીતે પરમ સંકટમાં આવી પડેલા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે દ્રોણાચાર્યે કાપી નાખેલું તે ધનુષ્ય છોડી દીધું. ^{૨૬} તે વીરે બીજું અતિશય વેગવાળું તથા ઝગ-કતું દિવ્ય ધનુષ્ય લીધું અને દ્રોણાચાર્યે છોડેલાં હાજરા બાણોને સંક્રામમાં તત્કાળ છેદી નાખ્યાં. હે રાજા ! આ પ્રભુ આશ્ચર્યકારક જલ્પાતું હતું.

આમ તે બાણોનો નાશ કરીને તે ક્રોધથી લાલચાળ નેત્રવાળા થઈ ગયા. તેમણે મોટા મોટા પર્વતોનો પણ નાશ કરી નાખે તેવી મહાઘોર અને ભયંકર શક્તિ હાથમાં લીધી. એ શક્તિનો દાંડો સુવર્ણનો હતો અને તેને આઠ ઘંટડીઓ લટકતી બાંધેલી હતી. ^{૨૭-૨૮} હે ભારત ! બળવાન યુધિષ્ઠિરે તે શક્તિને એસથી ફેંકી અને પોતે હર્ષમાં આવી જઈને, સર્વ ભૂતોને ત્રાસ પમાડતા હોય તેમ મોટા શબ્દથી ગર્જના કરવા લાગ્યા. ^{૨૯} ધર્મરાજાએ ફેંકેલી તે શક્તિને જેઈને યુદ્ધમાં રહેલાં સર્વ ભૂતો એકાએક ગોલી ઊઠ્યાં કે, ' દ્રોણનું કદયાણુ થએ, કદયાણુ થએ ! ' ^{૩૦} આમ રાજાના હાથમાંથી છૂટેલી કાંચળી વિનાના સર્પની જેમ પ્રકાશતી અને આકાશ, દિશા તથા વિદિશાને પ્રજ્વલિત કરતી તે શક્તિ બળમગતા મુખવાળી નાગલુની પેઠે દ્રોણની પાસે આવી, ત્યારે હે પૃથ્વીપતિ ! તે શક્તિને આવતી જેઈને અસ્ર બાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્યે તત્કાળ બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું અને તે અસ્ર ધોર હેમાવની તે શક્તિને બરમ કરી નાખીને સત્વર યશસ્વી યુધિષ્ઠિરરાજાના રથ તરફ ગયું. પછી હે રાજા ! મહાબુદ્ધિમાન રાજા યુધિષ્ઠિરે પણ પોતાની સામે ધરી આવતા તે બ્રહ્માસ્ત્રને બ્રહ્માસ્ત્રથી જ શાંત કર્યું. એટલું જ નહિ, તેમણે દંઠ ગાંડાવાળાં પાંચ બાણો મૂકીને તે દ્રોણને રણમાં વીંધી નાખ્યા, વળી એક અતિ તીક્ષ્ણ કુરંગબાણથી તેમણે એમના મહાન ધનુષ્યના પણ ટુકડા કરી નાખ્યા. ત્યારે હે રાજા ! ક્ષત્રિયોના સંહાર કરનારા દ્રોણાચાર્યે તે કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંકી દીધું અને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર સામે એકદમ ગદા ફેંકી. હે રાજુતાપન ! પોતાની સામે એકદમ એસથી આવતી તે ગદાને જેઈને, યુધિષ્ઠિરરાજાએ પણ હાથમાં ગદા લીધી અને ક્રોધપૂર્વક તેને દ્રોણ સામે ફેંકી. એકાએક

છૂટેલી તે બન્ને ગદાઓ પરસ્પર અયડાવાથી તેના સંઘર્ષભૂમિથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો અને છેવટે તે બન્ને નિમ્ળ થઈને પૃથ્વી પર આવી પડી. હે રાજા ! તે પછી દ્રોણાચાર્યને ઘણો જ ક્રોધ ચડ્યો, તેથી તેમણે ચાર તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરી ધર્મરાજના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. વળી તેમણે એક ભદ્રસજ્જતના બાણથી તેમના ઇંદ્રધ્વજ ભંગ કરી દીધા અને પછી કાપી નાખ્યું.^{૩૨-૪૧} ઉપરાંત એક બીજું બાણ મારીને તેમના ધ્વજને પણ કાપી નાખ્યો તથા બીજાં ત્રણ બાણોથી યુધિષ્ઠિરને પણ પીડી નાખ્યા. એટલે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! માર્યા ગયેલા ઘોડાવાળા રથ પરથી યુધિષ્ઠિર નીચે કૂદી પડ્યા અને હથિયાર વિના હાથ જોવા કરીને ત્યાં ઊભા રહ્યા. હે વિષ્ણુ ! એ રીતે રથ વિનાના તથા વિશેષ કરીને હથિયાર વિનાના થયેલા યુધિષ્ઠિરરાજને જોઈને દ્રોણાચાર્ય શત્રુઓનાં સર્વ સૈન્યોને ગભરાવવા લાગ્યા. જમ કાંઈ એક ભયંકર સિંહ શૃંગ સામે દોડી જાય, તેમ દહ પ્રતવાળા તે આચાર્ય પોતાના ચાલાક હાથે સંખ્યાબંધ તીક્ષ્ણ બાણો છોડતા છોડતા રાજા યુધિષ્ઠિર સામે દોડી ગયા. હે રાજા ! શત્રુઓનો સંહાર કરનારા દ્રોણાચાર્યને આમ રાજા સામે ધસેલા જોઈને પાંડવોનાં સર્વ સૈન્યોમાં 'હાય ! હાય ! દ્રોણે રાજાને મારી નાખ્યા ! મારી નાખ્યા !' એવો કાલાહલ થઈ રહ્યો. તે વેળા કુંતીપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર સત્વર સહદેવના રથ પર ચઢી ગયા અને ઘોડાઓ દોડાવતા યુદ્ધમાંથી પાછા હટી ગયા.^{૪૨-૪૭}

હતિ શ્રીમદ્ભાગવતમાં દ્રોણપર્વનાં તર્જન અધ્યયનનું અંત
'યુધિષ્ઠિરનું પાછા હટવું' નામનો અધ્યાય ૧૦૬ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૭મો

ક્ષેમધૂતિ, વીરધન્વા, નિરમિત્ર અને વ્યાધદત્તનું પતન

॥ સંજય ક્ષણ ॥

દૃઢત્વમયયાંતં કૈકયં દૃઢવિક્રમમ્ ।

ક્ષેમધૂતિર્મહારાજ વિવ્યાધોરસિ માર્ગણેઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! દહ પરાક્રમવાળા દેકયવંશના બૃહત્સજ્જન રણમાં ધર્મી આવતો જોઈને, ક્ષેમધૂતિએ તેને બાણો વડે છાતીમાં વીધી નાખ્યો.^૧ હે રાજા ! તે સંમથે રાજા બૃહત્સજ્જને દ્રોણાચાર્યના સૈન્યને તોડી તાપવાની ઇચ્છાથી નમેલાં પૂંખવાળાં નેવું બાણોનો તેને સત્વર પ્રહાર કર્યો.^૨ ત્યારે ક્ષેમધૂતિએ અત્યંત ક્રોધ કરીને મહાત્મા બૃહત્સજ્જના ધનુષ્યને પાણીદાર અને તીક્ષ્ણ એવા એક ભદ્રસજ્જન બાણથી કાપી નાખ્યું.^૩ વળી તેણે સર્વ ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ એવા તે બૃહત્સજ્જને, તેનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું હતું; છતાં મજબૂત ગાંઠવાળા એક બાણથી તત્કાળ વીધી નાખ્યો.^૪ પછી બૃહત્સજ્જને જાણે હસતા હોય તેમ બીજું એક ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને એક કાણવારમાં જ મહારથી ક્ષેમધૂતિને ઘોડા, સારથિ અને રથ વિનાનો કરી નાખ્યો.^૫ પછી એક બીજું પાણીદાર તીક્ષ્ણ બાણ મૂકીને તેણે રાજા ક્ષેમધૂતિના દેહીપ્રમાણ કુંડળવાળા મસ્તકને ધડથી ભુદ કરી દીધું.^૬ આમ એકાએક કપાઈ પડેલું તથા વાંકડિયા કેશવાળું ક્ષેમધૂતિનું તે મસ્તક સુકુટ સહિત પૃથ્વી પર આવી પડ્યું; અને તે આકાશમાંથી ખરી પડેલા જ્યોતિ સમાન શોશનું હતું.^૭ એ પ્રમાણે ક્ષેમધૂતિનો રણમાં નાશ કરીને મહારથી બૃહત્સજ્જ હર્ષમાં આવી ગયો અને એકદમ પાંડવોને માટે તમારા સૈન્ય સામે ચઢી ગયો.^૮ હે ભારત ! દ્રોણાચાર્યને માટે આ પ્રમાણે

ધરી આવતા તે ધૃષ્ટકેતુ (બુદ્ધક્ષત્ર)ને જોઈને
મહાધતુર્ધર પરાક્રમી વીરધન્વાએ તેને અટકાવ્યો.^૮
આમ બાણરૂપી દાહવાળા તથા અતિબળવાન
એવા તે બન્ને પુરુષવ્યાથો સામસામા જોડીને
અનેક હાજારો બાણોથી એકબીજાને પ્રહાર કરવા
લાગ્યા.^૯ ઠાઈ મહાબળમાં જન્મ તીવ્ર મદવાળા
બે યુધ્ધપતિ હાથીઓ લહે, તેમ તે બન્ને પર-
સ્પર લડતા હતા.^{૧૦} જન્મ ઠાઈ પર્વતની યુક્તિ
માં આવીને કોવાચમાન થયેલા બે વાઘો યુદ્ધ
કરે, તેમ મહાન વીર્યવાળા તે બન્ને વીરો એક-
બીજાનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી યુદ્ધ કરતા હતા.^{૧૧}
હે રાજા ! તે તુમુક્ત યુદ્ધ ઘણું જોવાલાયક હતું.
સિદ્ધો અને ચારણોના સમુદાયોને પણ તે અદ્-
ભુત દેખાવતું લાગતું હતું.^{૧૨} પછી હે ભારત !
વીરધન્વા કાર્યો અને તેણે હસતાં હસતાં એક
મહાબાણોનો પ્રહાર કરીને, ધૃષ્ટકેતુના ધતુબ્ધના
બે હુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૩} હવે મહારથી ચૈદિ-
રાજાએ (ધૃષ્ટકેતુએ) કપાઈ ગયેલા તે ધતુબ્ધને
ફેંટી દીધું અને તદ્દન લોખંડની તથા સુવર્ણ-
ના દાંડાવાળી મહાન શક્તિ પ્રદણ કરી.^{૧૪} હે
ભારત ! મહાન વીર્યવાળી તે શક્તિને પોતાના
બે હાથ વડે ઉઠાવીને તેણે બરાબર સાવચાની-
પૂર્વક વીરધન્વાના રથ સામે એકાએક ફેંટી.^{૧૫}
વીરોના નાશ કરનારી તે શક્તિના અત્યંત એક-
પૂર્ણ પ્રહારથી વીરધન્વાનું દંડય ચિરાઈ ગયું અને
સત્તર તે પોતાના રથ પરથી ધરણી પર ઢળી
પડ્યો.^{૧૬} હે વિશ્વ ! ત્રિગર્ભોના મહારથી એ વીર-
ધન્વા જ્યારે આમ રણમાં માર્યો ગયો, ત્યારે
પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ ચારે બાજુથી તમારા
સૈન્યમાં ભંગાણ પાડવા લાગ્યા.^{૧૭} એ સમયે
દુર્યોધને સહદેવના પર સાઠ બાણો ફેંક્યાં અને
એ પાંડુપુત્રને બીક ખતાવવા માટે તે મોટી ગર્જના
કરવા લાગ્યો.^{૧૮} આથી એ માત્રીપુત્ર કોપાયમાન

યઈ ગયો અને હસતો હાથ તેમ તેણે યુદ્ધ કરવા
આવેલા પોતાના ભાઈ દુર્યોધને તીક્ષ્ણ બાણોથી
વીંધી નાખ્યો.^{૨૦} હે ભારત ! મહાબળવાન સહ-
દેવને રણમાં એ રીતે ત્રપાટા મારતો જોઈને,
દુર્યોધે તેને નવ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૧} એટલે
મહાબળવાન સહદેવે એક મહાબાણોનો પ્રહાર કરી
દુર્યોધની ધજને તોડી પાડી તથા બીજા ચાર
તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેના ઘોડાઓને પણ મારી
નાખ્યા.^{૨૨} વળી બીજાં એક પાણીદાર તીક્ષ્ણ
મહાબાણુ મારીને તેણે તેના સારથિના દેદીધ્યમાન
કુડગોત્રાળા મરતકને ધડથી જુદું કર્યું.^{૨૩} એટલું
જ નહિ, પણ સહદેવે એક તીક્ષ્ણ દુરપ્રબાણુ
મૂર્છીને કુરુપુત્ર દુર્યોધના મહાન ધતુબ્ધને કાપી
નાખ્યું અને બીજાં પાંચ બાણો વડે તેને પણ
વીંધી નાખ્યો. તે સમયે હે રાજા ! દુર્યોધ મનમાં
ઉદાસ યઈ ગયો અને મરણ પામેલા ઘોડાઓવાળા
પોતાના રથનો ત્યાગ કરીને તે નિરમિત્રતા રથમાં
ચઢી ગયો.^{૨૪, ૨૫} એટલે શત્રુવીરોના સંહાર કર-
નારા સહદેવે કોપાયમાન યઈને સેનાના મધ્યમાં
રહેલા એ નિરમિત્રને પણ એક મહાબાણુ મારીને
મારી નાખ્યો.^{૨૬} આથી હે જનનાથ ! ત્રિગર્ભ-
રાજાનો પુત્ર નિરમિત્ર તમારી સેનાને વ્યથા પમા-
ડતો પમાડતો રથની એક પરથી પૃથ્વી પર ગબડી
પડ્યો.^{૨૭} પૂર્વે મહાબળવાન અરદેવનો નાશ કરી
દશરથપુત્ર રામચંદ્ર જન્મ શોભતા હતા, તેમ તેનો
વધ કરી મહાબાહુ સહદેવ શોભવા લાગ્યો. હે
જનેશ્વર ! મહારથી રાગપુત્ર નિરમિત્રને આમ
મરણ પામેલો જોઈને ત્રિગર્ભોદ્ધાઓમાં મહાન
હાહાકાર થઈ રહ્યો. હે રાજા ! એ અરસામાં નકુલે
તમારા વિશાળ નેત્રવાળા પુત્ર વિકલ્પને એક
ચુક્રવં જેટલા કાળમાં જીતી લીધો, તે લેકમાં
અતિ આશ્ચર્ય જન્મી જન્મી હતું. ત્યાં વળી બોધા-
દત્તે નમેશાં યજ્ઞવાળાં બાણો મૂર્છી મૂર્છીને સાત્યકિ-

ને ઘોડા, સારથિ અને ધન સાથે સેનાના મધ્યમાં અદશ્ય ઠરી દીધા હતા.^{૨૮-૩૧} છતાં રાક્ષસી સાત્યકિએ ચાલાક હાથવાળાની પેઠે તે બાણોત્તું વારણ કરીને વ્યાઘ્રદત્તને ઘોડા, સારથિ અને ધન સાથે રણમાં ઢોળી પાડ્યો.^{૩૨} આમ હે પ્રભુ ! મગધરાજનો કુમાર તે વ્યાઘ્રદત્ત જ્યારે રણમાં માર્યો ગયો, ત્યારે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયેલા મગધ યોદ્ધાઓ ચોમેરથી સાત્યકિ સામે ધસી આવ્યા.^{૩૩} તેઓ હજારો બાણો, તોમરો, ભિદિ-પાલો, બાલાઓ, મુદ્ગરો અને મુસલોને પણ ફેંકવા લાગ્યા.^{૩૪} તે રણરણ મગધ યોદ્ધાઓ યુદ્ધક્રમમાં સાત્યકિ સામે એકીસાથે લડવા લાગ્યા; પણ બળવાન પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિએ તે બંધાને હસતાં હસતાં સહેજમાં જીતી લીધા. તે વેળા મરતાં મરતાં બાણી રહેલા મગધ યોદ્ધાઓ આરેબાણુ નાસભાગ કરવા લાગ્યા હતા. હે વિશુ ! તે બેઠેને સાત્યકિનાં બાણોથી વિહ્વળ થયેલા તમારા સૈન્યમાં એકદમ ભંગાણુ પડ્યું. એ રીતે મહા-યશસ્વી યાદવોત્તમ સાત્યકિ રણમાં તમારા સૈન્યનો નાશ કરીને પોતાના ધનુષ્યને ધુણાવતો ત્યાં જામો રહ્યો. હે રાજન ! મહાત્મા સાત્યકિએ સૈન્યમાં એટલું બધું ભંગાણુ પાડ્યું હતું કે, જ્યાં તે સૈન્ય યુદ્ધ કરવા માટે સામું થતું ન હતું; કારણ કે મહાબાહુ સાત્યકિએ તેમાં અત્યંત ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. આથી દ્રોણાચાર્ય અત્યંત ક્રોધાય-માન થઈ ગયા અને પોતે જ સત્યકર્મી સાત્યકિ સામે ઢોળા ફાડીને એકદમ ધસી આવ્યા.^{૩૫-૩૯}

હતિ શ્રીમદભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરમાં જયદ્રથપર્વમાં
‘સંકુલ યુદ્ધ’ નામનો અધ્યાય ૧૦૭મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૮ મો

રાક્ષસ અલંબુપની હાર !

॥ સંજય ક્તવા ॥

દ્રૌપદેયાન્ મહેષ્વાસાન્ સૌમદત્તિર્મહાયદાઃ ।

एकैकं पंचभिर्विद्ध्वा पुनर्विन्वाप सप्तभिः ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યોઃ મહાયશસ્ત્રી સૌમદત્તિએ મહા-ધનુર્ધર એવા દ્રૌપદીના દરેક પુત્રને પાંચ પાંચ બાણોથી વીંધી નાખીને ફરી તેમને સાત બાણોથી વીંધી નાખ્યા.^૧ હે રાજ ! રોદ્ર સ્વરૂપવાળા તે સૌમદત્તિએ તેમને એટલા બધા પીડી નાખ્યા કે, તેઓ મૃદુ જવા થઈ ગયા અને યુદ્ધમાં કતવ્યને પણ કંઈ જાણી શક્યા નહિ.^૨ પરંતુ નકુલના પુત્ર શતાનીક પુરુષશ્રેષ્ઠ સૌમદત્તિને બે બાણોથી વીંધી નાખ્યા અને હર્ષપૂર્વક ગર્જના કરી મૂઠી.^૩ તેટલામાં બીજા ભાઈઓએ પણ રણમાં સાવધ થઈને સીંધાં જનારાં ત્રણ ત્રણ બાણો મૂકીને, ક્રોધી સૌમદત્તિને સત્તર વીંધી નાખ્યા.^૪ ત્યારે હે મહારાજ ! મહાયશસ્ત્રી સૌમદત્તિએ પણ તે પાંચ ભાઈઓ સામે પાંચ બાણો ફેંડ્યાં અને દરેકને એકક બાણથી છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^૫ આમ જ્યારે એ પાંચ ભાઈઓ તે વીરનાં બાણોથી વીંધાઈ ગયા, ત્યારે તેમણે વીર સૌમદત્તિને ચોતરફથી ઘેરી લીધા અને બાણોથી અત્યંત વીંધવા માંડ્યો.^૬ હવે ક્રોધાયમાન થયેલા અનુનના પુત્રે ચાર તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેના ઘોડાઓને યમરાજને ઘેર મોકલી દીધા.^૭ ત્યાં ભીમસેનના પુત્રે મહાત્મા સૌમદત્તિના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને તેને કેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખીને મોટી ગર્જના કરી મૂઠી.^૮ વળી યુધિષ્ઠિરના પુત્રે તેના ધનુષ્યને કાપી નાખી પૃથ્વી પર પાડી દીધા અને નકુલના પુત્રે તેના સારથિને રથ પરથી ગમડાવી પાડ્યો. આમ પોતાના ભાઈઓએ સૌમદત્તિને હરાવેલો બાણીને, સહવેના પુત્રે એક ક્ષુરપ્રબાણ મૂકીને તે

મહાત્માના મસ્તકને કાપી નાખ્યું.^{૯, ૧૦} એટલે સુવ-
ર્ણનાં આશ્વમેધોથી શોભતું તથા બાલમૂર્ધ સમાન
પ્રભાવાળું સૌમદંતિનું તે મસ્તક ત્યારે રણપ્રદેશને
પ્રકાશમાન કરતું પૃથ્વી પર પડ્યું.^{૧૧} આ પ્રમાણે
હે રાજન્! મહાત્મા સૌમદંતિના મસ્તકને કપા-
યેલું જોઈને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ ત્રાસી ગયા
અને સર્વ દિશાઓમાં નાસભાગ કરવા મંડ્યા.^{૧૨}
એ વેળા રાક્ષસ અલંબુષ કોંધાયમાન થઈને મહા-
બળવાન ભીમસેન સામે યુદ્ધ કરતો હતો. તે
ખતેનું એ યુદ્ધ લક્ષમણ અને રાવણપુત્ર ઈંદ્રજિત
વચ્ચેના યુદ્ધ જેવું જણાતું હતું. રણમાં યુદ્ધ
કરતા એ નર અને એ રાક્ષસને જોઈને સર્વ
જૂતાને વિસ્મય તથા આનંદ થતો હતો.^{૧૩, ૧૪} તે
સમયે ભીમસેને નવ તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને કોંધ-
વશ થયેલા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ અલંબુષને હસતાં હસતાં
વીંધી નાખ્યો.^{૧૫} જ્યારે તે રાક્ષસ આમ રણમાં
વીંધાઈ ગયો, ત્યારે તે ભયંકર ગર્જના કરીને
ભીમસેન તથા તેના પાંચઠળના યોદ્ધાઓ સામે
એકદમ ધસી ગયો.^{૧૬} તુરત તેણે નમેલાં પર્વ-
વાળાં પાંચ બાણો મૂકીને ભીમસેનને વીંધી
નાખ્યો અને ભીમસેનના રક્ત ત્રણસો યોદ્ધાઓ-
ના ત્યાં નાશ કરી નાખ્યો.^{૧૭} વળી તેણે બીજા ચાર-
સોને મારી નાખ્યા અને ભીમસેનને એક બાણ-
થી અત્યંત વીંધી નાખ્યો. આ પ્રમાણે તે રાક્ષસ-
થી અતિ વીંધાયેલા મહા બળવાન ભીમસેન
ચૂરછાંવશ થઈ ગયો અને રથની બેઠક પર પડી
ગયો. પછી ફરી ભાતમાં આવીને કોંધપૂર્ણ
થયેલા વાલ્યુનદન ભીમસેને રણમાં ઉત્તમ સાધન-
ભૂત એવું પોતાનું ઘેર ધનુષ્ય ખેંચ્યું અને સડ-
સડાટ છોડેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી રાક્ષસ અલંબુષને
ચોતરફથી તેણે સારી રીતે પીડી નાખ્યો.^{૧૮-૨૦}
તે વખતે હે રાજન્! અનેક બાણોથી વીંધાયેલા
તથા કાંજળના દગ સમાન કાંતિવાળો તે રાક્ષસ

ખીલેલાં શરણાં ધુપવાળા ખાખરાનો વૃક્ષ સમાન
શોભતો હતો.^{૨૧} ભીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છુટલાં
બાણો વડે તે જ્યારે એ રીતે ઘણો ધાયલ થયો,
ત્યારે તેને મહાત્મા ભીમસેને મારી નાખેલા
પોતાના ભાઈ બકાસુરનું સ્મરણ થયું.^{૨૨} એટલે
તે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરીને ભીમસેન પ્રત્યે
ઠહેવા લાગ્યો કે, ‘અહ્યા પૃથાપુત્ર! ઊભો રહે,
હવે આ યુદ્ધમાં આજે તું મારું પરાક્રમ જોજ.’^{૨૩}
આ હુમ્મતિયા! તે રાક્ષસોમાં ઉત્તમ ને બળવાન
એવા મારા ભાઈ બકાસુરને મારી નાખ્યો છે,
પણ તે કામ તો તેં મારી ગેરહાજરીમાં કયું
છે.^{૨૪} આમ કહીને તે રાક્ષસ ત્યાંથી અતર્ધાન
થઈ ગયો અને મોટી બાણવૃદ્ધિ કરીને ભીમસેન-
ને અત્યંત છાઈ દેવા લાગ્યો.^{૨૫} પછી હે રાજન્!
રાક્ષસને અદશ્ય થયેલા જોઈને ભીમસેને પણ
નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂકીને આકાશને ભરી
દીધું;^{૨૬} એટલે એક પલકવારમાં તો તે રાક્ષસ
પુનઃ પોતાના રથમાં આવી બેઠો; કારણ કે
આકાશમાં પણ તેને ભીમનાં બાણો સારી પેઠે
લાગ્યાં હતાં; પણ પાછો તે રાક્ષસ પૃથ્વી પર
આવી સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારણ કરીને એકાએક
આકાશમાં આદ્યો ગયો.^{૨૭} હવે તેણે નાનાં મોટાં
અનેક રૂપો ધારણ કરવા માંડ્યાં તે શોડીવારમાં
નાને, શોડીવારમાં મોટા અને શોડીવારમાં સ્થૂળ
દેખાવા લાગ્યો; તેમ જ મેષની પેઠે ગર્જનાઓ
કરતા લાગ્યો.^{૨૮} વળી તે ચોતરફથી અનેક
ભાતની ઠહ બાણીઓ બોલવા લાગ્યો. ત્યાં જોત-
જોતામાં આકાશમાંથી હજારો બાણોની ધારાઓ,
શક્તિઓ, બંદૂકો, બાણો, ત્રિશૂળો, પદ્ધિશો,
તોમરો, તોપો, પરિશો, ભિદિપાલો, ફરસીઓ,
પથરાઓ, તલવારો, ગાળીઓ, બે ધારી તલવારો
અને વજ્રો વગેરે અઘરાઓ પડવા લાગ્યાં. ત્યાં
તે રાક્ષસે અતિ દારણ શસ્ત્રવૃદ્ધિ કરી મૂકી,

એટલે પાંડુપુત્રના ધણુ સૈનિક રણમાં માર્યા ગયા. તેણે એ યુદ્ધમાં પાંડવસૈન્યોના ધણુ હાથી-ઓ, ઘોડાઓ તથા પાળાઓનો ઘણુ હાટી નાખ્યો. દે રાજન! તેનાં બાણોના પ્રહારથી રથોથોદ્ધાઓ રથો પરથી ગમડવા લાગ્યા.^{૨૯-૩૩} આમ તે રાક્ષસે અનેક રાક્ષસોના ગળેથી ભરેલી ધોર નદી તે રણમુખિ પર ચાલુ કરી દીધી. દે રાજન! તે નદીમાં લોહીરૂપ જળ હતું અને રથોરૂપી ધૂમરીઓ હતી. તે નદી હાથીઓરૂપ ઝૂંડોથી ભરપૂર હતી અને તેમાં છતોરૂપ હસો હતા. તેમાં પ્રાણીઓની ધાતુઓરૂપ ઠાંદવ હતો અને બાહુ-ઓરૂપ સર્પોથી તે વ્યાપ્ત હતી. તે નદી ચેદિ, પાંચાલ તથા સુંજયપોદ્ધાઓને ખેંચી જતી હતી.^{૩૪,૩૫} દે રાજન! તે રાક્ષસને એ રીતે નિમંચ થઈને સંશ્રામમાં ધૂમી રહેલો જોઈને પાંડવથોદ્ધાઓ અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયા અને ક્રૂરી આંખે તેનું પરાક્રમ જોઈ રહ્યા.^{૩૬} ત્યારે તમારા સૈન્યમાં તો મોટો હર્ષ થઈ રહ્યો હતો અને ત્યાં સાંભળતાં રૂંધાં ખડાં થઈ જાય એવો વાદિજનો અતિ મહાન હ્રય નાદ થઈ રહ્યો હતો.^{૩૭} હાથી જમ હથેળીના શખ્તને સહન કરે નહિ, તેમ તે સમયે તમારા સૈન્યમાં થઈ રહેલા એ ધોર શખ્તને પાંડુપુત્ર ભીમસેન પણ સાંખી રહ્યો નહિ.^{૩૮} ક્રોધથી લાલગ્રાણ નેત્રવાળા થઈને, પ્રજ્વલિત અગ્નિની પેઠે એ વાયુસુને ત્યાં સાક્ષાત્ વિશ્વકર્માની પેઠે વિશ્વકર્માનું અસ્ત્ર સાંધ્યું.^{૩૯} તરત જ ત્યાં ચારે બાજુ હાથે બાણો પ્રકટ થયાં અને તેથી તમારા સૈન્યમાં મોટી નાસભાગ થઈ રહી.^{૪૦} ભીમસેને એ યુદ્ધમાં પ્રકટ કરેલા તે અસ્ત્રે રાક્ષસની મહાન માયાનો નાશ કરી નાખ્યો અને રાક્ષસને ઘણો ગમરાવી નાખ્યો.^{૪૧} ભીમસેને તે રાક્ષસને આ પ્રમાણે ઘણો જ પીડવા માંડ્યો, ત્યારે તે ભીમનો ત્યાગ કરીને દ્રોણાચાર્યના

સૈન્ય તરફ નાચી ગયો.^{૪૨} આમ દે રાજન! મહાત્મા ભીમસેને ચારે રાક્ષસરાજનો પરાજય કર્યો, ત્યારે પાંડવોએ સિંદનાદો કરીને સર્વ દિશાઓને ગજની મૂર્તી.^{૪૩} ત્યાં પૂર્વઠાળના દેવ-દાનવના યુદ્ધમાં પ્રદક્ષાદને છતીને દેવોએ જમ ઇંદ્રનું સન્માન કર્યું હતું, તેમ પાંડવોએ હર્ષમાં આવી જઈને મહાબળવાન ભીમસેનનું સન્માન કર્યું.^{૪૪}

હિંદી શ્રીમદભારતમાં દ્રોણપર્વતમાં જમદગ્ન્યપર્વમાં
'અલંબુપનો પરાજય' નામનો અધ્યાય ૧૦૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૯ મો

રાક્ષસ અલંબુપનો વધ

૥ સંજય કથાવ ॥

અલંબુપં તથા યુદ્ધે વિચરંતમમીતવત્ ।

હૈંદિમ્નિઃ પ્રયયૌ તૂર્ણે વિવ્વાધ નિશિતિઃ શરઃ ॥૧

સંજય યોદ્ધોઃ ક્રૂરી પાછો આવીને રાક્ષસ અલંબુપ તે રીતે જ નિમંચની પેઠે યુદ્ધમાં ધૂમવા લાગ્યો, ત્યારે હિંદિમ્નાપુત્ર ધટાત્કચ તેની સામે ધસી ગયો અને તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીધવા લાગ્યો.^૧ તે સમયે તે બંને રાક્ષસસિંહો વચ્ચે ઇંદ્ર અને શંખરાસુરના જેવું ભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. તે બંને બણા એ યુદ્ધમાં જીતજીતની માયાઓ કરતા હતા.^૨ પછી અલંબુપે અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને ધટાત્કચને પ્રહાર કર્યો; એટલે દે રાજ! તે બંને રાક્ષસપતિઓ વચ્ચે, પૂર્વના રામ અને રાવણ વચ્ચેના જેવું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ધટાત્કચે અલંબુપને વીસ નારાયણોથી વીધી નાખ્યો અને સિંહની પેઠે વારંવાર ગજનાઓ કરવા માંડી. તે જ પ્રમાણે દે રાજન! ધુષ્ટ અલંબુપ પણ યુદ્ધકર્મક ધટાત્કચને વીધી વીધીને હર્ષપૂર્વક ગાજવા લાગ્યો અને ચોતરફથી આઠાશને ભરી દેવા માંડ્યો. એ રીતે અત્યંત ક્રોધવશ થયેલા તે બંને મહાબળવાન રાક્ષસો એક-

બીજાની સામે માયા રચીને લગભગ સરખી રીતે જ યુદ્ધ કરતા હતા. સેંકડો માયાઓ સજ્જન એકબીજાને તેઓ નિત્ય મોહ ઉપજાવતા હતા. તે બંને જણા માયાયુદ્ધમાં ઘણા કુશળ હતા અને માયાયુદ્ધ જ કરતા હતા. હે રાજા ! ધટોત્કચ જ જે માયા ઉત્પન્ન કરતો હતો, તે તે માયાને અલંબુષ પોતાની માયાથી જ નાશ પમાડતો હતો. હે રાજા ! માયાઓનાં યુદ્ધ કરવામાં કુશળ એવા રાક્ષસરાજ અલંબુષને આ પ્રમાણે યુદ્ધ કરતો જોઈને લીમસેન આદિ સારા સારા પાંડવોદ્ધાઓ અત્યંત દ્રોણમાન થઈ ગયા. ત્યાં હે મહારાજ ! તેઓ બધા રથો લઈ લઈને એ રાક્ષસને ગોળાકારે ઘેરી વળ્યા. પછી હે રાજા ! હાથી પર જેમ અંગારાઓની વૃદ્ધિ થાય, તેમ તેના પર ચોતરફથી બાણોની વૃદ્ધિ થવા લાગી; પણ અલંબુષે તેમના તે અસ્થવેગનો પોતાની અસ્થમાયાથી નાશ કરી દીધો.^{૭-૧૨} આમ વનના ઘાટમાંથી જેમ હાથી યુક્ત થઈ જાય, તેમ તે રથોના ઘેરામાંથી યુક્ત થઈ ગયો અને ઇંદ્રના વજ્ર સમાન ઘોર શબ્દવાળા પોતાના ધનુષ્યનો ટંકાર કરવા લાગ્યો.^{૧૩} ત્યાં તેણે લીમસેનને પચીસ બાણોથી, ધટોત્કચને પાંચ બાણોથી; યુધિષ્ઠિરને ત્રણ બાણોથી, સહદેવને સાત બાણોથી, નકુલને તોતેર બાણોથી તથા દ્રૌપદીના પુત્રોને પાંચ પાંચ બાણોથી વીંધી નાખીને ઘોર ગર્જના કરી.^{૧૪, ૧૫} ત્યારે લીમસેને નવ બાણોથી, સહદેવે પાંચ બાણોથી, યુધિષ્ઠિરે સો બાણોથી, નકુલે ચોસઠ બાણોથી અને દ્રૌપદીના પુત્રોએ ત્રણ ત્રણ બાણોથી એ રાક્ષસને સામે વીંધી નાખ્યો. પછી મહાબળવાન હિડિમ્બાપુત્ર ધટોત્કચે યુદ્ધમાં પચાસ બાણોનો પ્રહાર કરીને એ રાક્ષસને વીંધી નાખ્યો.^{૧૬, ૧૭} વળી તે મહાબળવાને બીજાં સિત્તેર બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને પોતે ગાજવા લાગ્યો. હે રાજા ! તેના

મહાન શબ્દથી પર્વતો, વૃક્ષો, વનો અને જળાશયો સાથેની આ સઘળી પૃથ્વી કંપી ઊઠી હતી. તે સર્વ મહાધનુર્ધર મહારથીઓએ એ રાક્ષસને બ્યારે આમ અત્યંત વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તેણે પણ પાંચ પાંચ બાણોથી તે સર્વને વીંધી નાખ્યા; એટલે ક્રોધાયમાન થયેલા રાક્ષસ અલંબુષ સામે રાક્ષસ ધટોત્કચ પણ યુદ્ધમાં ક્રોધે ભરાયો.^{૧૮-૨૦} ત્યારે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ હિડિમ્બાનંદને સાત બાણો મૂકીને અલંબુષને વીંધી નાખ્યો. આમ બળવાન રાક્ષસ ધટોત્કચના બાણપ્રહારથી અત્યંત વીંધાયેલા એ મહાબળિયા રાક્ષસે ત્યાં સુવર્ણનાં પૂંખવાળાં, પથ્થર પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં તેમજ નમેલાં પર્વવાળાં બાણો છોડવા મંડ્યાં. ક્રોધવશ થયેલા મહાબળવાન સર્પો જેમ પર્વતના શિખરમાં પેસી જાય, તેમ તે બાણો રાક્ષસ ધટોત્કચના શરીરમાં પેસી ગયાં હતાં. પછી હે રાજા ! હિડિમ્બાપુત્ર ધટોત્કચ અને અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થયેલા પાંડવો એકીસાથે ચોતરફથી તીક્ષ્ણ બાણો છોડવા મંડ્યાં. વિજયની ઇચ્છાવાળા પાંડવોએ બ્યારે એ પ્રમાણે તે રાક્ષસ પર જોસમેર મારો ચલાવી મૂક્યો, ત્યારે તે ભરણતોલ થઈ ગયો અને તેને હવે શું કરવું તેની ગમ પડી નહિ. તેને આ દશામાં આવી પડેલા જોઈને યુદ્ધકુશળ મહાબળવાન ધટોત્કચે એનો વધ કરવાનો મનમાં વિચાર કર્યો. તરત જ પોતે તે રાક્ષસરાજના રથ સામે મહાવેગથી ધસી ગયો.^{૨૧-૨૬} અને તેણે બળી ગયેલા પર્વતના શિખર સમાન તથા વીખરાઈ પડેલા કાજળના ઢગલા સમાન એ રાક્ષસને બરાબર પોતાના હાથમાં પકડ્યો. પછી ગરુડ જેમ સર્પને બહાર ખેંચી કાઢે, તેમ તેણે તેને રથમાંથી બહાર ખેંચી કાઢ્યો. તેણે તેને પોતાના બે હાથ વડે જાંચે ઉછાળ્યો અને વારંવાર ગોળ ચક્ર ફેરવ્યો. પછી તેણે તેને ભરેલા ધડાની પેઠે પૃથ્વી પર પથ્થરમાં

પછાડ્યો અને તેના દુકડેદુકડા કરી નાખ્યા. બળ અને શીઘ્રતાવાળા તથા પરાક્રમથી ભરેલા તે ઘટાત્કચે રણમાં દુઃક યથાને સર્વ સૈન્યોને ભય-ભીત કરી મુક્યાં. વીર ઘટાત્કચે રાક્ષસ અલંબુષને કાંટાવાળા સાલવૃક્ષની પેઠે ભાંગી ભુક્રો કરી નાખ્યો હતો. આથી તેનાં સર્વ અંગો બુદ્ધાં બુદ્ધાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં, તેનાં હાડકાંઓનો તદ્દન ચૂરો થઈ ગયો હતો અને તે ભયંકર દેખાતો હતો. આમ તે રાક્ષસ ભરણ પામ્યો, ત્યારે પાંડવો નાં મન પ્રકુલિત થઈ ગયાં અને તેઓ સિંહ-નાદો કરવા લાગ્યા અને જાંચે હવામાં વસ્રો ઉડાડવા લાગ્યા. ત્યારે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારા પક્ષના શરવીર યોદ્ધાઓ અને સૈન્યો તો પવંતની પેઠે વીખરાઈ પડેલા એ મહાબળવાન રાક્ષસરાજ અલંબુષને ભરણ પામેલો જોઈને હાહાકાર કરવા લાગ્યા. જમ દૈવેચ્છાએ પૃથ્વી પર ખરી પડેલા મંગળના તારાને સર્વ લોકો કુતૂહલથી જુએ છે, તેમ સૈન્યનાં સર્વ મનુષ્યો એકાએક ગબડી પડેલા તે રાક્ષસને કુતૂહલથી જોવા લાગ્યાં.^{૨૭-૩૪} બલ નામના દૈત્યનો નાશ કરીને ઇંદ્રે જમ મોટી ગજનાં કરી હતી, તેમ બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે રાક્ષસને મારી નાખીને ઘટાત્કચ પણ હર્ષનાદ કરવા લાગ્યો.^{૩૫} ઘટાત્કચે જ્યારે તે દુઃકર કમં કથું, ત્યારે બાંધવો સહિત તેના પિતાઓ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. આમ પકિલા (દૂધીના) ફળની પેઠે રાક્ષસ અલંબુષના ભુક્રા કરી નાખીને, તે ઘટાત્કચ આનંદમાં આવી ગયો.^{૩૬} પછી ત્યાં શંખ અને અનેક પ્રકારનાં બાણોના ઘોષવાગો અતિ મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો. તે સાંભળી પાંડવ-પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ પણ જોસભેર સામા સિંહ-નાદો કરવા લાગ્યા અને તેનો ધ્વનિ છેક સ્વર્ગ-માં અપડાયો.^{૩૭}

હતિ ક્રીમકાભરતમા દ્રોણપર્વતર્જત જયદયવધપર્વમા
'રાક્ષસ અલંબુષનો વધ'નામનો અધ્યાય ૧૦૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૦ મો યુધિષ્ઠિરના ગભરાટ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

મારદ્વાજં કથં સુદે સુપ્રધાનો ન્યવારયત્ ।

સંજયાચક્ષ્વ તત્ત્વેન પરં કૌતૂહલં હિ મે ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્ધો : હે સંજય ! એ યુદ્ધમાં સાત્યકિએ દ્રોણાચાર્યને ઠેવી રીતે અંટકાળ્યા હતા, તે તું મને યથાર્થ કહે. મને એ સાંભળવાનું ઘણું કુતૂહલ છે.^૧

સંજય યોદ્ધો : હે મહાબુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્ર-રાજ ! સાંભળો. સાત્યકિ આદિ પાંડવયોદ્ધાઓ સાથે દ્રોણાચાર્યનો રૂંવાં ખડાં થઈ બધે તેવો મહાન સંઘ્રામ થયો હતો.^૨ હે રાજ ! સાત્યકિ પોતાના સૈન્યનો સંહાર કરી રહ્યો હતો એ જોઈને, દ્રોણાચાર્ય પોતે જ સત્યપરાક્રમવાળા એ સાત્યકિ સામા ધસી ગયા હતા.^૩ મહારથી દ્રોણાચાર્યને આમ એકાએક ધસી આવતા જોઈને સાત્યકિએ તેમને નાનાં નાનાં પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^૪ ત્યારે પરાક્રમી દ્રોણાચાર્ય પણ બરાબર સાવધ થઈને સુવર્ણનાં પૂંખવાળાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને સાત્યકિને ઝટ વીંધી નાખ્યો. હે રાજન ! શત્રુઓના માંસનું ભોજન કરનારાં તે બાણોએ સાત્યકિના ઠવચને ભેદી નાખ્યું અને તે ફૂંકાડા મારતા સર્પોની પેઠે પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં. પછી અંકુશથી મારેલા હાથીની પેઠે તે મહાબાહુ સાત્યકિ ઘણો ઠાપાયમાન થઈ ગયો અને તેણે દ્રોણને અગ્નિ સમાન અગતતાં પચાસ નારાય-બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૫-૭} આમ જ્યારે સાત્યકિએ દ્રોણાચાર્યને સપાટાબંધ વીંધી નાખ્યા, ત્યારે તેમણે પોતાની સામે પ્રયત્ન કરી રહેલા એ સાત્યકિને અનેક બાણોથી વીંધવા માંડ્યો.^૮ ફરીથી પણ મહાબળવાન તથા મહાધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય કૌંધપૂર્વક નમેલાં પર્વવાણું એક બાણ મૂકીને

સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો. ^{૧૦} હે પૃથ્વીનાથ ! એ યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય સાત્યકિ પર એટલા બધા પ્રહાર કરતા હતા કે, સાત્યકિને 'હવે શું કરવું?' તેની કશી સૂઝ રહી નહોતી. ^{૧૦} હે રાજા ! તે સમયે રણમાં તીક્ષ્ણ બાણોને છોડી રહેલા દ્રોણાચાર્યને જોઈને એ સાત્યકિનું મોં જાતરી ગયું હતું. ^{૧૧} હે મહારાજા ! સાત્યકિને એ સ્થિતિમાં આંવી પડેલો જોઈને તમારા પુત્રોનાં તથા સૈનિકોનાં મનમાં ઘણો હર્ષ થયો અને તેઓ વારંવાર સિંહની પેઠે ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. ^{૧૨} હે ભારત ! તે ઘેર ડાલાહલ સાંભળીને તથા સાત્યકિને સંકટમાં આવી પડેલો જોઈને રાજા યુધિષ્ઠિર સર્વ સૈન્યો પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : 'અરે, હે યોદ્ધાઓ ! રાહ જમ સૂઈને ગળી જાય છે, તેમ આ વીર દ્રોણાચાર્ય સાત્યપરાક્રમી યાદવવીર સાત્યકિને ગળી રહ્યા છે. ^{૧૩, ૧૪} માટે તમે બધા જ સ્થળે સાત્યકિ લડી રહ્યો છે, તે સ્થળે ધસી જાઓ.' વળી રાજા યુધિષ્ઠિર પાંચાલપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહેવા લાગ્યા : ^{૧૫} 'અરે ! આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! તું તું જોઈને જાઓ રહ્યો છો ! તું ઝટઝટ દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી જા. તું તું નથી જોતો કે, દ્રોણાચાર્યને લીધે આપણું પર ભયંકર સંકટ આવી પડ્યું છે. ^{૧૬} જો તો ખરો ! ઠાઈ બાળક જમ દોરીમાં બપેલા પક્ષી જોડે ખેલ ખેલે તેમ આ મહાન ધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય સાત્યકિ જોડે યુદ્ધખેલ ખેડી રહ્યા છે. ^{૧૭} માટે તું અને ભીમસેન આદિ સર્વ યોદ્ધાઓ જ્યાં સાત્યકિનો રથ જાય છે, ત્યાં જ દોડી જાઓ. ^{૧૮} હું પણ કેટલાએક સૈનિકોને સાથે લઈને તમારી પાછળ જ આવું છું ; જા, તુરત જા, યમરાજની દાઢમાં સંપડાયેલા એ સાત્યકિને તું શીઘ્ર છોડાવ. ^{૧૯} હે ભારત ! એમ કહીને યુધિષ્ઠિરજા સર્વ સૈન્યોને સાથે લઈને સાત્યકિનું રક્ષણ કરવા માટે એકઠમ દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા. ^{૨૦} તમારું

કંદ્યાણુ હો ! તે સમયે એકલા દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરી રહેલા એ પાંડવોનો તથા સંજયોનો ત્યાં મહાન ડાલાહલ મચી રહ્યો હતો. તે સંઘર્ષા પુરુષગ્યાત્રો મહારથી દ્રોણાચાર્યની સામા જઈને કંકપક્ષીનાં તથા મયૂરપક્ષીનાં પીછાંવાળાં તીક્ષ્ણ બાણોની વૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા. ^{૨૧, ૨૨} પણ દ્રોણાચાર્યે તો હસતાં હસતાં તે સર્વ વીરોનો સારી રીતે સ્વીકાર કર્યો હતો. જમ ઠાઈ ગૃહસ્થ પોતાને ત્યાં આવેલા અતિથિઓનો જળ અને આસન આપીને યોગ્ય સત્કાર કરે, તેમ દ્રોણાચાર્ય બાણો મૂછી મૂછીને તે યોદ્ધાઓને સત્કારતા હતા. ^{૨૩} હે રાજા ! જમ ઠાઈ ગૃહસ્થને ઘેર આવીને અતિથિઓ સારી રીતે વૃત્ત ધાય, તેમ તે યોદ્ધાઓ ધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય પાસે આવીને તેમનાં બાણોથી વૃત્ત થતા હતા. ^{૨૪, ૨૫} હે પ્રભુ ! બરાબર મધ્યયોરે એટલા તાતા સૂઈને જવાને લોહિ જમ સમર્થ થતા નથી, તેમ તે સર્વ યોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્યને જવાને શક્તિમાન થયા નહોતા. ^{૨૬} સૂઈ જમ કિરણો વડે જગતને તપાવી મૂકે છે, તેમ શક્તિવારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્ય સંધ્યાબંધ બાણો મૂછીને તે સર્વ ધનુર્ધરોને તપાવી રહ્યા હતા. હે મહારાજા ! પાંડવો અને સંજય-યોદ્ધાઓને દ્રોણાચાર્યે એવા તો પીડવા માંડ્યા કે કાદવમાં ખૂંચી ગયેલા હાથીઓની પેઠે તેમને ઠાઈ રસક મળ્યા નહિ. ^{૨૭, ૨૮} તે રણપ્રદેશમાં જોમેર ફેલાયેલાં દ્રોણાચાર્યનાં મોઠાં મોઠાં બાણો ત્યાં જોમેરથી તપી રહેલા સૂઈનાં કિરણો જ્યાં દેખાતાં હતાં. તે રણમાં દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પચીસ માનીતા પાંચાલ મહારથીઓને મારી નાખ્યા હતા. ^{૨૯, ૩૦} સૌ ઠાઈ પાંડવોનાં તથા પાંચાલોનાં સર્વ સૈન્યોમાં સારા સારા યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી રહેલા એ રાહવીર દ્રોણાચાર્યને જ જોઈ રહ્યા હતા. ^{૩૧} હે મહારાજા ! એકસો કેકયોદ્ધાઓ

નો સંહાર કરીને અને બીજાઓને હાંધી કાઢીને તે દ્રોણાચાર્ય માં બોલીને જોશ્વા કાળની જમ રણમાં જોવા રહ્યા હતા.^{૩૧} હે રાજા ! મહા-બાહુ દ્રોણાચાર્ય સંકટો તથા હાજરો પાંચાલોનો, સુંગ્રયોનો, મત્સ્યનો અને કંકયયોદ્ધાઓનો પરા-જય કર્યો હતો.^{૩૨} ત્યારે દ્રોણાચાર્યનાં ખાણેથી વીંધાયેલા યોદ્ધાઓનો કરણ શબ્દ જંગલમાં અગ્નિથી વીંટાયેલા વનવાસીઓના જેવો થઈ રહ્યો હતો.^{૩૩} ત્યાં દેવો, ગંધર્વો અને પિતરો પણ માંદોમાંદો કહી રહ્યા હતા કે, 'જુઓ, આ પ્રાંચાલો અને પાંડવો સૈનિકા સહિત નાસભાગ કરે છે.^{૩૪} એ રીતે તે યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય સોમક-યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી રહ્યા હતા, છતાં કોઈ પણ બીજા યોદ્ધાઓ તેમની સામા જતા ન હતા. આમ મોટા મોટા વીરોનો સંહાર કરનારો તે રોદ્ર સંઘ્રામ ચાલી રહ્યો હતો, તેવામાં યુધિષ્ઠિર-રાજા ત્યાં એકાએક પાંચજન્ય શંખ સાંભળ્યો. જે સ્થળે જયદ્રથરાજના રક્ષક યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા, તે સ્થળે શ્રીકૃષ્ણે અત્યંત ઝેરથી તે શંખ વગાડ્યો હતો. ત્યાં એતએતામાં અર્જુનના રથ આગળ કૌરવોના નાટો સંભળાવા લાગ્યા અને ગાંડીવનો ધોષ સંભળાનો સાવ બંધ થયો. ત્યારે યુધિષ્ઠિરરાજ શોકઋસ્ત થઈને વિચારવા લાગ્યા કે, 'અવશ્ય આ સમયે અર્જુન ક્ષેમ-કુશળ નથી; કારણ કે શંખશ્રેષ્ઠ પાંચજન્યનો ધોષ સંભળાય છે અને હર્ષમાં આવી ગયેલા કૌરવો વારંવાર ગજનાઓ કરે છે.' એ પ્રમાણે વિચાર કરીને અઝતશત્રુ યુધિષ્ઠિર વ્યાકુળચિત્તે સાત્યકિને કહેવા લાગ્યા. તે સમયે અંદરની વારંવારની મૂંઝવણથી તેમની છાતીમાં ડૂંગો ભરાઈ આવ્યો હતો અને તેમની વાલી અરપટ સંભળાતી હતી. જયદ્રથના વધરૂપ કાર્યમાં નિર્વિઘ્ન-તાની ઇચ્છા રાખીને તેમણે શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને

આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૩૫-૪૧}
 યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : હે સાત્યકિ ! પ્રાચીન-સત્પુરુષોએ આપત્તિકાળે મિત્રને સહાય કરવા સંબંધનો જે મૈત્રીધર્મ દર્શાવ્યો છે, તેનો આ સમય આવી પહોંચ્યો છે.^{૪૨} હે શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ ! આ સર્વ યોદ્ધાઓને એઈને અ્યારે હું વિચાર કરું છું, ત્યારે તારાથી ઉત્તમ નો નિકટ-નો સુદ્ધ મને કોઈ પણ જણાતો નથી.^{૪૩} મારો ખાસ એવો જ નિશ્ચય છે કે, જે આપણા તરફ હમેશાં પ્રસન્ન મનવાળો હોય અને નિત્ય આપણને અનુસરનારો હોય, તેને જ આપત્તિકાળે આવી પડેલાં કાર્યમાં યોગ્યો.^{૪૪} હે વ્યાદવ-વંશના સાત્યકિ ! જેમ શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોનું હિત કરવામાં નિત્ય તત્પર રહે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણે તુલ્ય પરાક્રમવાળો તું પણ પાંડવોનું હિત કરવામાં નિત્ય તત્પર રહે છે, માટે આ સમયે હું તારા પર જે ભાર મૂકવા ધારું છું, તેને હકાવી લેવાને તું યોગ્ય છે. મારા અભિપ્રાયને વૃથા કરવો તે તને જરાયે યોગ્ય નથી.^{૪૫, ૪૬} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તારા મિત્ર, ભાઈ અથવા શુરુ એવા અર્જુનને આ સંકટ સમયે તું રણમાં સહાય કર.^{૪૭} હે વીર ! તું સત્યમતવાળો છે, શરવીર છે અને મિત્રોને અભય આપનારો છે, તેથી જગતમાં તારી સત્યવચની તરીકે પ્રસિદ્ધિ થયેલી છે.^{૪૮} હે શિનિ-પુત્ર ! જે પુરુષ યોતાના મિત્રને માટે યુદ્ધ કરીને યોતાના શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષને બ્રાહ્મણ-ને પૃથ્વીનું દાન કરનાર પુરુષ જેટલું જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૪૯} વળી આપણે સાંભળીએ છીએ કે, ધણા રાજાઓ બ્રાહ્મણોને વિધિપુરઃસર સદ્ગુણી પૃથ્વીનું દાન કરીને સ્વર્ગે સિધાવ્યા છે.^{૫૦} આથી હે ધર્માત્મા ! હું પણ તારી પાસે આ સમયે હાય બેઠીને યાચના કરું છું કે, તું તારા મિત્રને સહાય કર. હે સમર્થ સાત્યકિ ! એમ કરવાથી

તને પૃથ્વીનું દાન કર્યા નહોતું અથવા તેથી પણ અધિક ફળ પ્રાપ્ત થશે. ^{૧૧} હે સાત્યકિ ! એકલા શ્રીકૃષ્ણ જ પોતાના મિત્રોને અભય આપનારા છે અને પોતાના મિત્રોને માટે પ્રાણોને પણ રણમાં આવારે છે, તેમના જેવો બીજો તું છે. ^{૧૨} વળી યુદ્ધમાં યશની ઇચ્છા રાખનાર પગદમી વીર પુરુષને તારા જેવો શરો મિત્ર જ સહાય કરનાર થઈ પડે છે, પણ કોઈ સાધારણ મનુષ્ય સહાય કરી શકે નહિ. ^{૧૩} તેથી હે મધુવંશી સાત્યકિ ! આવી ભયંકર ધમાધમીમાં ધૂમી રહેલા એ અર્જુન તું રક્ષણ કરનાર તારા સિવાય બીજો કોઈ પણ આપણા સૈન્યમાં નથી. ^{૧૪} અર્જુન પણ તારા સંકટો કમોનાં વખાણ કરીને અને હર્ષ ઉપજાવતો રહ્યો છે. તે વારંવાર તારાં પરાક્રમેનું કીર્તન કર્યાં કરે છે. ^{૧૫} વળી તે ઘણી વખત કહ્યા કરે છે કે, 'સાત્યકિ કૌરા હાથવાળો છે, તરેહતરેહનાં યુદ્ધ કરનારો છે અને મોટો પરાક્રમી છે. તે યુદ્ધ માત્ર સર્વે અર્જુને જાણનાર છે, શરવીર છે અને રણમાં નમૂનાય તેવો છે. મોટી બાંધવાળો, વિરાળ છાતીવાળો, મોટી ભુજબાળો, મોટી હડપચીવાળો, મહાન બળવાળો અને મહાન વીર્યવાળો એ મહારથી મહાત્મા સાત્યકિ મારો શિષ્ય છે, તેમ જ મિત્ર છે. હું અને પ્રિય છું, તેમ તે મને પ્રિય છે. આ રણમાં મને સહાય થઈને તે કીરવો નો નાશ કરશે. ^{૧૬-૧૮} હે રાજાંદ્ર ! જોકે આપણે માટે દેશવ, બલરામ, અનિરુદ્ધ, મહારથી પ્રહુઅ, ગદ, સારણ અને સાંબ પણ સર્વે યાદવો સાથે આ મહાન સંગ્રામમાં સહાય કરવા માટે સજ્જ થાય તેમ છે, તોપણ હું સત્યપરાક્રમી પુરુષવ્યાધ સાત્યકિને સહાય કરવા માટે ચોક્કસ; કારણ કે તેના સરખો બીજો કોઈ પણ વીર મને દેખાતો નથી. ^{૧૯} એ રીતે હે તાત ! દ્વેતવનમાં અર્જુન મને કહ્યા કરતો અને હજી પણ પરાક્રમમાં તારા

સત્ય ગુણોને સારા સારા માણસોના સમુદાયમાં કહ્યા કરે છે. ^{૨૦-૨૨} માટે હે યાદવવંશી ! તે અર્જુનના, મારા, ભીમસેનના, નકુલના તથા સહદેવનાં એ રીતના સંકટપને તું વૃથા કરવા યોગ્ય નથી. ^{૨૩} હું જ્યારે તીર્થમાં ફરતો ફરતો દ્વારકામાં આવ્યો હતો, ત્યારે પણ મેં તારી અર્જુન પ્રત્યેની ભક્તિ જોઈ છે. ^{૨૪} હે શિનિપુત્ર ! સંકટમાં રહેલા અમને તું જ પ્રમાણે સહાય કરે છે, તે પ્રમાણે સદૈય તારી સહાય કરનાર બીજા કોઈ ને મેં જોયો નથી. ^{૨૫} માટે હે મહાબાહુ માધવ ! હે મહાધનુર્ધર સાત્યકિ ! તું તારાં કુળ, ભક્તિ, મિત્રતા, ગુરુભાવ, સદ્દેશાવ, વીર્ય, કુલીનપણું, સત્ય અને ક્યા-એ બધાને યોગ્ય એવું કમ કરવા આ સમયે યોગ્ય છે. ^{૨૬} જો તો ખરો ! આ વખતે દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યે બાંધેલું કવચ ધારણ કરીને, એકાએક અર્જુન સામે ચઢી ગયો છે અને એ ઉપરાંત કૌરવોના બીજા દેવલાએક મહારથીઓ પણ એની પાછળ પાછળ ચઢી ગયા છે. ^{૨૭, ૨૮} વળી અર્જુનના રથ આગળ અતિમહાન નાદ સંભળાય છે. માટે હે માન આપનાર શિનિપુત્ર ! તું શીઘ્ર અર્જુન પાસે જવાને યોગ્ય છે. સૈન્યમાં દાખલ થતાં જો કદાચ દ્રોણાચાર્ય તારી સામે ધસી આવશે, તો ભીમસેન તથા અમે બધા સૈનિકો સાથે સજ્જ થઈને તેમને અટકાવીશું. ^{૨૯, ૩૦} હે શિનિપુત્ર ! અર્જુન જ્યાં યુદ્ધ કરી રહ્યો છે, ત્યાં સૈન્યો ઠેવાં આમતેમ નાસભાગ કરે છે ! વળી સાંભળ તો ખરો, પૃથ્વીને ફાટી નાખે તેવો મહાન શબ્દ એ રણમાં સંભળાય છે. ^{૩૧} હે તાત ! જો, જો, પૃથ્વીમાં આદિ પત્રોને દિવસે વાયુના મહાન વેગથી જમ સચુદ્ર ખળભળી ઊડે છે, તેમ અર્જુને કૌરવોના સૈન્યને એકક્રમ ખળભળાવી દીધું છે. ^{૩૨} ત્યાં રથો, મનુષ્યો અને ઘોડાઓ આમતેમ દોડી રહ્યા છે. સેનામાંથી રજના ગોટ-

ગોટ લાછળે છે અને તે સર્વ પ્રદેશને ભરી દે છે.^{૭૩}
 ખરે! અત્યંત વૃદ્ધિને પામેલા તથા નખરે તેમજ
 ભાલાઓથી યુદ્ધ કરનારા સૂરા સિંધુથી દ્વાઓ અને
 સૌવીરયોદ્ધાઓ શત્રુવીરોનો સંહાર કરનારા અર્જુન-
 ને ઘેરી વળ્યા છે.^{૭૪} અવશ્ય આ સૈન્યનું કદી
 વારણ થઈ શકે એમ નથી અને તેથી જ જયદ્રથ-
 ને પણ જીતી શકાય તેમ નથી; કારણ કે આ
 સર્વ યોદ્ધાઓ જયદ્રથને માટે પોતાના પ્રાણ
 પાથરી રહ્યા છે.^{૭૫} અરે તું જો, બાણો, શક્તિ-
 ઓ, ધન્યો, ઘોડા અને હાથીઓથી ભરપૂર એવું
 કૌરવોનું આ સૈન્ય કેવું અતિ દુર્બલ છે! સાંભળ
 ત્યાં કુંદુભિઓ ગગડી રહ્યાં છે, શંખોના ધ્વનિઓ
 થઈ રહ્યા છે, પુષ્કળ સિંહનાદો સંભળાય છે અને
 રથોની નેમિઓના ગડગડાટો કાન ફાડી નાખે છે.
 અરે! સાંભળ, સાંભળ! હંઝરે હાથીઓ, પાળા-
 ઓ અને ઘોડેસવારો આમતેમ દોડાદોડ કરી
 રહ્યા છે. તેઓ પૃથ્વીને કંપાવી રહ્યા છે, તેમનો
 શબ્દ પણ તું સાંભળ. હે પુરુષવ્યાઘ્ર! આ આગળ
 રહેલું સિંધુરાજનું તથા પાછળ રહેલું દ્રોણ-
 ચાર્યનું સૈન્ય એટલું બધું છે કે, તેથી દેવોનો
 રાજ દેવ પણ એકવાર તો પીડા પામી જાય!
 એ અપાર સૈન્યમાં અર્જુન દાખલ થયો છે. કદાચ
 ત્યાં તે પોતાના જીવિતનો પણ ત્યાગ કરે! હાય!
 જો કદાચ તે આ રણમાં માર્યો જાય, તો મારા
 જોવા જીવી જ કેમ શકે!^{૭૬-૮૦} અરેરે! તું જીવે
 છે, છતાં હું આ મહાન સંકટમાં આવી પડ્યો
 છું. હે તાત! રયાગ, સુંદર, યુવાન, દેખાવડો,
 ઝડપથી અસ્ત્રો મૂકનારો અને જાતજાતનાં યુદ્ધ
 કરનારો મહાબાહુ અર્જુન સૂર્યોદય થતાં જ ભારતી-
 સેનામાં પેદા છે. અત્યારે તો આ દિવસ પણ
 નમવાની તૈયારીમાં છે.^{૮૧, ૮૨} આથી હે યાદવ-
 વંશી સાત્યકિ! હવે મને ખબર પડતી નથી કે,
 અર્જુન જીવે છે કે મરણ પાગ્યો છે. હે તાત!

આ કૌરવોનું સૈન્ય પણ સમુદ્ર સમાન મહાન છે
 અને વળી અર્જુન એકલો જ દેવોને પણ અસહ્ય
 એવી આ ભારતી સેનામાં યુદ્ધ કરવા પેદા છે.
 આથી આજ મને યુદ્ધ કરવાની જરા પણ વૃત્તિ
 થતી નથી. આ તરફ યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય પણ
 ઉતાવળા ઉતાવળા મારા સૈન્યને પીડી રહ્યા છે.
 હે મહાબાહો! એ ગ્રાહણ (દ્રોણ) જ રીતે
 યુદ્ધમાં ધૂમી રહ્યા છે, તે પણ તું નંજરોનજર
 જુએ છે. આમ એકીસાથે આવી પડેલાં અનેક
 કાર્યોમાં પહેલું કયું કરવું અને પછીથી કયું કરવું,
 તેનો વિચાર કરવામાં તું ઘણો કુશળ છે.^{૮૩-૮૪}
 તેથી હે માનક! મોટા અર્થવાણું જે કાર્ય તત્કાળ
 કરવા યોગ્ય હોય, તે કરવાને તું યોગ્ય છે. હું
 તો તે સર્વ કાર્યોમાં અર્જુનના રક્ષણરૂપ કાર્યને
 જ મોટું માનું છું. મને શ્રીકૃષ્ણનો શોક થતો
 નથી; કારણ તે તો સર્વના રક્ષક છે અને જગતના
 પતિ છે. હે તાત! તે પુરુષવ્યાઘ્ર તો એકીસાથે
 આવેલા ત્રણેય લોકોને પણ જીતવાને સમર્થ છે.
 આ હું તને સાચું કહું છું.^{૮૫-૮૬} તો પછી તે
 અતિ દુર્બળ એવા આ કૌરવસૈન્યનો પરાજય
 કરે, તેમાં આશ્ચર્ય શું! પણ હે યદુવંશી! અનેક
 યોદ્ધાઓ એકત્ર થઈને જો એ અર્જુનને પીડી
 નાખે, તો કદાચ તે પ્રાણોનો ત્યાગ કરે. આથી
 જ હું તેનો શોક કરું છું. તારા જેવા મિત્રો જેમ
 પોતાના મિત્રની સહાય કરવા માટે જાય, તેમ તું
 પણ આ સમયે મારી પ્રેરણાથી એ અર્જુન જેવા
 મિત્રની સહાય કરવા માટે, જ. યાદવવીરોમાં
 યુદ્ધની અંદર અતિરથીઓ તરીકે ગણાયેલા બે
 પુરુષો છે: એક તો મહાબાહુ પ્રવૃત્ત છે અને
 બીજો યાદવોમાં પ્રખ્યાત એવો તું છે. ખરેખર!
 હે નરસિંહ! તું અસ્ત્રો મૂકવામાં શ્રીકૃષ્ણ સંમાન
 છે, બળમાં તું બળરામ સરખો છે અને વીરતામાં તું
 અર્જુન સરખો છે. વળી સત્પુરુષો ભીષ્મ અને

દ્રોણને છાદીને તને પુરુષવ્યાધને જ લોકની અંદર
 સર્વ યુદ્ધોમાં કુશળ કહે છે. હે માધવ ! તેઓ કહે
 છે કે, સાત્યકિને આ લોકમાં કંઈ પણ અશક્ય
 નથી.^{૯૦-૯૫} માટે હે બળવાન સાત્યકિ ! હું તને
 આ જ કહું છું, તે પ્રભાણે તું કર. આ સર્વ
 લોકોને તથા અર્જુનને અને મને બન્નેને તારાં
 જ્ઞાન, કુળ, શીલ અને શાસ્ત્રવિષયમાં આસ્તિક્ય
 બુદ્ધિ રહેલી છે.^{૯૬} માટે હે મહાબાહો ! તે બુદ્ધિને
 આ સમયે તું અન્યથા કરવાને યોગ્ય નથી. તેથી
 પોતાના પ્રિય પ્રાણોના ત્યાગ કરીને તું નિર્ભયની
 પેઠે રણમાં ધૂમ.^{૯૭} હે શિનિપુત્ર ! યાદવો રણમાં
 કદી પણ પોતાના જીવિતની રક્ષા કરતા નથી,
 યુદ્ધ ન કરવું, રણમાં ઊભા ન રહેવું તથા રણ-
 માંથી પલાયન કરવું—આ લીરુ પુરુષોના કુદ
 માર્ગને યાદવો કદી સેવતા નથી. હે તાત !
 ધર્માત્મા અર્જુન તારો ગુરુ છે; તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ
 તારા તથા બુદ્ધિમાન અર્જુનના પણ ગુરુ છે.
 હે શિનિશ્રેષ્ઠ ! આ બન્ને કારણો તરફ લક્ષ્ય
 કરીને જ હું તને આ બાબતમાં કહી રહ્યો છું.
 તારે મારાં આ વચનોની અવગણના ન કરવી
 જોઈએ; કારણ કે હું તારા ગુરુનો પણ ગુરુ છું.
 વળી જ હું કહી રહ્યો છું, તે વાસુદેવ તથા
 અર્જુનને પણ માન્ય છે.^{૯૮-૧૦૧} એ બધું મેં
 તને સત્ય જ કહ્યું છે, માટે જ્યાં અર્જુન છે, ત્યાં
 તું જ. હે સત્યપરાક્રમી સાત્યકિ ! આ મારાં
 વચનોને લક્ષમાં લઈને, તું આ કુદબુદ્ધિ દુર્યોધન-
 ના સૈન્યમાં પ્રવેશ કર. હે તાત ! તેમાં લખલ
 થઈને અને મોટા મહારથીઓ સામે ધસી જઈને
 તું ન્યાય તથા યોગ્યતાપૂર્વક રણમાં પોતાનું
 પરાક્રમ કરી દેખાડ.^{૧૦૨, ૧૦૩}

શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગત જયદ્રથવધપર્વમાં
 'બુધિધરનું વાક્ય' નામનો અધ્યાય ૧૧૦ માં સમાય

અધ્યાય ૧૧૧ મો

સાત્યકિનાં વચનો.

॥ સંજય ઉવાચ ॥

પ્રીતિયુક્તં ચ હૃદયં ચ મધુરાક્ષરમેવ ચ ।

કાલયુક્તં ચ ચિત્રં ચ ન્યાય્યં યથાપિ માપિતમ્ ॥ ૧

સંજય બોલ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ રીતે

પ્રેમયુક્ત, સુંદર, મધુર અક્ષરેવાળું, સમયને
 યોગ્ય, અદ્ભુત અને કહેવાને માટે તદ્દન ન્યાય-
 યુક્ત એવું ધર્મરાજનું વાક્ય સાંભળીને શિનિશ્રેષ્ઠ
 સાત્યકિએ બુધિધરને આ પ્રભાણે કહ્યું :^{૧, ૨} 'હે
 અરુણસિત બુદ્ધિવાળા મહારાજ ! અર્જુનને માટે
 તમે જ ન્યાયયુક્ત, અદ્ભુત અને યશસ્કર વાક્ય
 કહ્યું છે, તે સર્વ મેં પરાંપર સાંભળ્યું છે.'^૩
 હે રાજેન્દ્ર ! આવા કટોકટીના સમયમાં મારા
 જવાને પોતાના અતુરાગી સુદૃઢ તરીકે જોઈને,
 તમે જ રીતે અર્જુનને કહો, તે રીતે જ મને
 કહેવાને પણ યોગ્ય છે.^૪ મારે અર્જુનને માટે
 કદી પણ પ્રાણોને વહાલા કરવાના હોય નહિ,
 વળી જ્યારે તમારી પ્રેરણા થઈ છે, ત્યારે તો હું
 આ મહારણમાં શું ન કરું ?^૫ હે નરેન્દ્ર ! તમારી
 પ્રેરણા થતાં હું દેવો, અસુરો અને મનુષ્યો સહિત
 એવાં ત્રિભુવન સાથે યુદ્ધ કરું, તો પછી અતિ
 દુર્બળ એવા આ દુર્યોધનના સૈન્ય સામે હું યુદ્ધ
 કરું એમાં શું આશ્ચર્ય ?^૬ હે રાજન્ ! હું યુદ્ધ
 કરીશ એટલું જ નહિ, પણ હું તમારી પાસે આ
 સત્ય કહું છું કે, હું આ રણમાં વિજય પણ
 મેળવીશ.^૭ હે રાજન્ ! જયદ્રથરાજનું મરણ થતાં
 તુરત ક્ષેમકુશળ રહેલો હું ક્ષેમકુશળ રહેલા અર્જુન-
 ને સાથે લઈને તમારી પાસે પુનઃ આવી પહોં-
 ચીશ.^૮ પણ હે નરપતિ ! વાસુદેવે અને બુદ્ધિ-
 માન અર્જુનને મને જ કંઈ કહ્યું છે, તે બધું મારે
 તમને અવશ્ય જણાવવું જોઈએ.^૯ સર્વ સૈન્યોના
 મધ્યમાં અને વાસુદેવના સાંભળતાં અર્જુનને મને

વારંવાર આ ઘણી જ ભક્ષામણુ કરી છે કે, ^{૧૦} 'હે મધુવંશી સાત્યકિ ! યુદ્ધમાં આય'શુદ્ધિ કરીને જ્યાં સુધી હું જયદ્રથનો વધ કરું નહિ, ત્યાં સુધી તું ખરાખરા સાવંધ રહીને રાત્રી યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરજે. હે મહાબાહો ! રાત્રીને તારા અથવા મહારથી પ્રવુમ્નના રક્ષણ નીચે મૂકીને હું નિશ્ચિંત થઈને જયદ્રથ સામે જઈ શકું તેમ છું.' ^{૧૧, ૧૨} આ રણમાં કૌરવોમાં અતિશય શ્રેષ્ઠ મનાયેલા દ્રોણાચાર્યને તો તું બાણે જ છે. તેમણે આ બધા મામલો જોઈને યુધિષ્ઠિરને પકડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ^{૧૩} દ્રોણાચાર્ય ધર્મરાત્રને પકડવા માટે તલપી રહ્યા છે અને વળી તેઓ યુધિષ્ઠિર રાત્રને પકડવા સમર્થ પણ છે. ^{૧૪} આથી નરોત્તમ ધર્મરાત્રને તારા રક્ષણ નીચે મૂકીને આજે હું જયદ્રથનો વધ કરવા જઈ છું. ^{૧૫} હે સાત્યકિ ! જયદ્રથનો વધ કરીને હું ઝટ ઝટ આવીશ, પણ ત્યાં સુધીમાં દ્રોણાચાર્ય બળપૂર્વક પણ યુધિષ્ઠિર રાત્રને ડોઈ પણ ઉપાયે પકડે નહિ તેમ તું કરજે. ^{૧૬} હે સાત્યકિ ! જો દ્રોણાચાર્ય રાત્રને પકડી જશે, તો જયદ્રથનો વધ પણ નહિ થાય અને મારી તારા પર અપ્રીતિ થશે. ^{૧૭} આમ સત્યવાદી પાંડવ યુધિષ્ઠિરરાત્ર જો પકડાશે તો અવરય અમારે પાછું વનમાં જ જવું પડશે. ^{૧૮} વળી રણમાં ક્રોધાયમાન થયેલા દ્રોણાચાર્ય જો યુધિષ્ઠિર રાત્રને કેદ કરશે, તો નિઃશંક મેં કરેલો આ વિજય પણ વ્યર્થ થઈ પડશે. ^{૧૯} માટે હે મહાબાહુ સાત્યકિ ! તું આજે મારું ત્રિય કરવા માટે, મને વિજય અપાવવા માટે અને મને યશ અપાવવા માટે રાત્ર યુધિષ્ઠિરનું રણમાં રક્ષણ કરજે. ^{૨૦} આમ હે પ્રભુ ! દ્રોણાચાર્યથી હમેશાં તમારા સંબંધે કરીને ચાલતા અર્જુનને મને એક થાપણુ તરીકે તમને સોંપ્યા છે. ^{૨૧} હે મહાબાહુ ! તે દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરી શકે તેવા એક પણ યોદ્ધો મને અહીં જોવામાં આવતો

નથી. હે પ્રભુ ! એક માત્ર રુક્મિણીપુત્ર પ્રવુમ્ન તેની સામે લડી શકે તેવો છે, પણ તે અહીં હાજર નથી. ^{૨૨} અર્જુન મને બુદ્ધિમાન આચાર્ય સામે યુદ્ધમાં ઊભો રહી શકે તેવો માને છે, તો એ પ્રમાણેની મારા તરફની અર્જુનની આસ્તિત્વ્ય બુદ્ધિને તથા તે મારા યુરનાં વચનને પૂંઠ પાછળ કરવાનો હું ઉત્સાહ કરતો નથી. વળી હે રાત્ર ! હું તમારો ત્યાગ પણ કરી શકું તેમ નથી. વિશેષ- માં તમે વિચાર કરો કે, આચાર્યનો હાથ ઝડપ- દાર છે અને તે પોતે પણ અમેવ કવચથી ઢંકાયેલા છે. ^{૨૩, ૨૪} હવે હું જો અહીંથી આટલો જઈશ, તો તે આચાર્ય તમને રણમાં ભેટશે અને બાળક જેમ રમકડાંના પક્ષી જોડે ફીડા કરે, તેમ તેઓ તમારી સાથે ફીડા કરશે. જો શ્રીકૃષ્ણપુત્ર પ્રવુમ્ન હાથમાં ધનુષ્ય લઈને અહીં રણમાં હાજર હોત, તો હું તેને તમારી સોંપણી કરત; કારણ કે અર્જુનની પેઠે જ તે તમારું રક્ષણ કરી શકે તેવો છે. આમ જો હું અહીંથી અર્જુન તરફ જઈ તો તમારે પોતે જ તમારું રક્ષણ કરવાનું રહેશે. બાપી એવો કથો ચોક્કો છે કે, જો હું અર્જુન પાસે જઈ ત્યારે દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા જાય ? હે રાત્ર ! આજ તમે અર્જુન વિષે લય ન રાખો. ^{૨૫-૨૭} કારણ કે તે મહાબાહુ ગમે તેટલો ભાર ઉપાડવા છતાં કદી થાકે તેમ નથી. આજે જ સૌવીરકા, સૈંધવો, પૌરવો, ઉત્તર તરફના યોદ્ધાઓ, દક્ષિણ તરફના યોદ્ધાઓ ને બીજા રથીયોદ્ધાઓ અને કણુ આદિ મહારથીઓ છે, તેઓ બધા પણ ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુનની સોળમી કળાને સુઢાં પહોંચી શકે તેમ નથી. અરે, હે રાત્ર ! દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, રાક્ષસો, કિન્નરો અને મોટા મોટા સર્પો સાથેની આખી પૃથ્વી તેમ જ સ્થાવર કે જંગમ સર્વ પ્રાણીઓ પણ જો કદાચ અર્જુન

સામે યુદ્ધ કરવાને સજ્જ થાય, તોપણ તેઓ તેને પહોંચી શકે તેમ નથી. હે મહારાજ ! આમ સમજીને પણ તમે અર્જુન વિશેના ભયને દૂર કરો. જ્યાં સત્ય પરાક્રમવાળા અને મહાધનુર્ધર એવા અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ છે, ત્યાં કાર્યમાં કોઈ રીતે પણ વિપત્તિ આવતી નથી. વળી તમે તમારા ભાઈના દેવીપણાનો, અસ્ત્રકુશળપણાનો, અમર્ષનો, કૃતજ્ઞતાનો અને દયાનો જરા વિચાર તો કરો ! હે રાજા ! હું અહીંથી જોવા ખસીશ અને અર્જુન તરફ જઈશ કે તુરંત જ દ્રોણાચાર્ય તરફ તરફનાં અસ્ત્રોનો યુદ્ધમાં ઉપયોગ કરશે. તેનો પણ તમે વિચાર કરો. હે રાજા ! આચાર્ય તમને પકડવા માટે અત્યંત તલ્લસી રહ્યા છે. હે ભારત ! પોતાની પ્રતિજ્ઞાની રક્ષા કરવા માટે તથા તે સત્ય કરવા માટે તે ઘણા જ આતુર છે. તેથી આજ તમે પોતે જ તમારું રક્ષણ કરો તો બની શકે તેમ છે, બાકી તો મારા ગયા પછી તમારું રક્ષણ કશું તેવો કયો યોદ્ધો છે ? કાને વિષે વિશ્વાસ રાખીને હું અર્જુનના પ્રત્યે જઈ શકું ? માટે હે મહારાજ ! આ મહાસંગ્રામમાં હું તમને કોઈને સોંપ્યા વિના કદી પણ જઈશ નહિ. આ હું તમને સત્ય કહું છું. હે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! આ મારા ક્યનનો બુદ્ધિ સાથે ખૂબ વિચાર કરીને તથા પોતાનું પરમ શ્રેય જોઈને જ મને તમે આજ્ઞા કરો. ૧૨૮-૩૯

યુધિષ્ઠિર યોદ્ધા : હે મહાબાહો સાત્યકિ ! તું કહે છે તે તેમજ છે; પણ મારું મન અર્જુનની ચિંતામાંથી મુક્ત થતું નથી. ૪૦ હું મારું રક્ષણ કરવાનો પરમ પ્રયત્ન કરીશ, માટે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે તું તો જ સ્થળે અર્જુન ગયો છે, ત્યાં જ બ. ૪૧ મારું પોતાનું સંરક્ષણ અને અર્જુન પ્રત્યે તારું ગમન, આ બંને કાર્યોનો બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરીને મેં પોતે અર્જુન પ્રત્યે

તારું ગમન જ પસંદ કર્યું છે. ૪૨ માટે તું જ સ્થળે અર્જુન ગયો છે, તે સ્થળે પ્રયાણ કરવા માટે તૈયાર થા. અહીં મહાબળવાન ભીમસેન મારું રક્ષણ કરશે. ૪૩ વળી હે તાત ! પોતાના ભાઈઓ સહિત પુષ્પતપુત્ર વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, બીજા કૃતલાએક મહાબળવાન રાત્રઓ અને દ્રૌપદીના પુત્રો મારું રક્ષણ કરશે, એમાં જરા પણ સંશય નથી. ૪૪ તેમજ હે તાત ! પાંચ કેકયભાઈઓ, રાક્ષસ ઘટોત્કચ, વિરાટ, દ્રુપદ, મહારથી શિખંડી, બળવાન ધૃષ્ટકેતુ, મામા કુંતિભોજ, નકુલ, સહદેવ, પાંચાલો તથા સુંજયો-એ બધા યોદ્ધાઓ એકત્ર થઈને મારું રક્ષણ કરશે, એમાં સંશય નથી. આ રણમાં સૈન્ય સહિત દ્રોણાચાર્ય તથા કૃતવર્મા મારી સામે ધસારો કરી શકશે નહિ, તેમ મને પકડી શકશે પણ નહિ; કારણ કે કિનારા જમ સમુદ્રને ખાળી રાખે છે, તેમ આ શત્રુતાપન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ક્રોધાપમાન થયેલા દ્રોણાચાર્યને યુદ્ધમાં આગળ વધતા અટકાવી રાખશે. શત્રુવીરોના સંહાર કરનાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જ સ્થળે ઉભો રહેશે, તે સ્થળે દ્રોણાચાર્ય કે તેનું બળવાન સૈન્ય કોઈ રીતે પણ આગળ વધી શકશે નહિ. આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ખાસ દ્રોણનો નાશ કરવા માટે જ કવચ, ખાણ, તલવાર, ખનુષ્ય અને ઉત્તમ આયુધ પણો સાથે અશ્વિમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે; માટે હે શિનિહુમાર ! તું મારી ચિંતા ન કર અને નિરાંતે અર્જુન તરફ જ. આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કોપેલા દ્રોણને આગળ વધતા અટકાવી રાખશે. ૪૫-૪૬

હવે શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વનાં ત્રીજા જયદ્રથવધપર્વમાં યુધિષ્ઠિર અને સાત્યકિનું વાલ્ય નામનો અધ્યાય ૧૧૧ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૨ મો

સાત્યકિને કૌરવસેનામાં પ્રવેશ

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

ધર્મરાજસ્ય તદ્વાસ્યં નિગમ્ય શિનિપુંગવઃ ।

સ પાર્યાદ્ધ્યમાયમનં પરિત્યાગાન્મહીપતેઃ ॥૧॥

સંજય યોદ્યોઃ ધર્મરાજતુ' તે વાક્ય સાંભળ્યા પછી શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને, યુધિષ્ઠિર-રાજાનો ત્યાગ કરવાથી અર્જુન તરફના ભયની તથા વિશેષ કરીને લોદ્ધા તરફના 'સાત્યકિ ડરી ગયો' એ રીતના અપવાદની વિચારણા થવા લાગી. તેથી તે મનમાં ને મનમાં યોદ્યો કે, 'મને લોદ્ધા કહેશે કે, તું અર્જુન તરફ આવે છે, કેમ કે તું કૌરવસેનાથી ભયભીત થઈ ગયો છે.' આ પ્રમાણે અનેક રીતે વિચાર કર્યા પછી યુદ્ધ-કુર્મદ અને પુરપશ્રેષ્ઠ તે સાત્યકિએ મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરીને ધર્મરાજને આ વચન કહ્યાં.^{૧-૩} 'હે પૃથ્વીનાથ ! તમે તમારું રક્ષણ કરાવેલું' માનતા હો, તો હવે તમારું કંડ્યાણુ યાઓ. હું અર્જુન તરફ જઈશ અને તમારું વચન સંપૂર્ણ પાળીશ. હે રાજન્ ! આ ત્રણેય લોકમાં અર્જુનના કરતાં મને દોષ અધિક પ્રિય નથી, એ હું તમને સત્ય કહું છું. હે માન આપનારા રાજ ! તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે હું અર્જુનને મારું જઈશ. તમારે માટે મારે કંઈજ અકર્તવ્ય નથી.^{૪-૧} હે માનવ શ્રેષ્ઠ રાજ ! જે પ્રમાણે મારા ચુરતું વાક્ય મને માન્ય છે, તે પ્રમાણેજ મને તમારું વચન પણ અતિ માન્ય છે.^૭ હે રાજવર ! તમારા ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન હંમેશાં તમારું પ્રિય કરવા-માં જ પ્રવર્તે છે અને હું પણ સદા તેમનું પ્રિય કરવાનો જ યત્ન કરી રહેલો છું, એમ તમારે જાણવું.^૮ હે પ્રજા ! હું તમારી આજ્ઞાને મસ્તક પર ચઢાવું છું. હે નરસિંહ ! હું અર્જુન પ્રત્યે જઈ' છું અને આ કુર્મેદ સૈન્યને હરણમાંથી

તોડી નાખું છું.^૯ હે રાજન્ ! જમ કાપેલો મહા-મત્સ્ય સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેમ હું દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં આ પગલે પ્રવેશ કરું છું અને જે સ્થળે રાજ જયદ્રથ છે, તે સ્થળે આદ્યો જઈ' છું.^{૧૦} અથત્યામા, કણ્ઠ અને કૃપાચાર્ય આદિ મહા-રથીઓના રક્ષણ તમે રહેલો જયદ્રથરાજ પાંડવોથી ભયભીત થઈને મોટી સેના સાથે જે સ્થળે જાઓ છે, તે સ્થળ અહીંથી લગભગ ત્રણ યોજન દૂર છે, એમ હું માતું છું. હે રાજન્ ! જયદ્રથનો વધ કરવા સજ્જ થયેલો અર્જુન જે સ્થળે જાઓ છે તે સ્થળ પણ અહીંથી ત્રણ યોજન જટલું જ દૂર છે. ત્યાં હું મારા અંતરાત્માને દૃઢ કરીને સિંધુ-રાજાનો વધ થયા પહેલાં જ જઈ પહોંચીશ.^{૧૧-૧૩} હે રાજન્ ! કથો મતુલ્ય ચુરની આજ્ઞા વિના યુદ્ધ કરે ! અને ચુરની આજ્ઞા થતાં મારા જેવો કથો પુરુષ યુદ્ધ ન કરે !^{૧૪} હે રાજ ! જે પ્રદેશમાં હું જવા ધારું છું, તે પ્રદેશ મારી બરાબર જાણમાં છે. હળ, શક્તિ, ગદા, ભાલા, ઢાલ, તલવાર, ઋષ્ટિ, તોમરો અને ઉત્તમોત્તમ ધતુષ્યોથી ભરપૂર એવો સૈન્યસંગર ત્યાં જાછળી રહ્યો છે; પણ જરૂર હું તેને ખજાનગાવી દર્શાવ. વળી જે આ હજારો હાથીઓનું સૈન્ય તમારા જોવામાં આવે છે, તે અંજનક કુળ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. હે રાજન્ ! તે સર્વ હાથીઓ પર યુદ્ધ કરવામાં કુશળ અને સચોટ પ્રહાર કરવામાં પ્રવીણ એવા ઘણા રમેગ્ધયોદ્ધાઓ બેઠા છે. હે રાજન્ ! તે હાથીઓ નિરંતર મદને ઝરતા હોવાથી કાળા મેઘો સમાન દેખાય છે. તેમના મહાવતોની ન્યારે પ્રેરણા થાય છે, ત્યારે તેઓ કદી પાછા ફરતા નથી. હે રાજન્ ! તેમના હાથીઓનો નાશ કર્યો વિના જય કરવો મુશ્કેલ છે. હે રાજન્ ! વળી જે આ એક હજાર રથી-યોદ્ધાઓને તમે જુઓ છો, તેઓ ખંધા સુવર્ણના રથવાળા મહારથી રાજપુત્રો છે. હે પૃથ્વીપતિ !

તેઓ બધા અસ્રવિવામાં કુશળ છે અને હાથીઓ તથા રથો પર સારી રીતે સવારી કરી બેસે છે. વળી તેઓ ધનુર્વેદમાં પારંગત છે, મુષ્ટિયુદ્ધમાં નિપુણ છે, જાતજાતનાં ગદાયુદ્ધોને બાણનારા છે અને દંડયુદ્ધમાં કુશળ છે.^{૧૫-૨૧} તેઓ તલવારોના પ્રહાર કરવામાં તથા હાથમાં ઢાલતલવાર લઈને પદા ભેલવામાં ઘણા પ્રવીણ છે. એ શરવીર અને વિદ્યાસંપન્ન કુમારો અન્યોન્યની સ્પર્ધા કરે છે.^{૨૨} હે રાજન્! તેઓ યુદ્ધમાં નિત્ય મનુષ્યો પર વિજય મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે. હે રાજન્! કણે તેમને સારી રીતે તૈયાર કરેલા છે અને તેઓ હંમેશાં દુઃશાસનને અતુસરનારા છે.^{૨૩} વાસુદેવ પણ આ રાજપુત્રોની મહારથીઓ તરીકે પ્રસંસા કરે છે. તેઓ કણેનું નિરંતર પ્રિય ઇચ્છે છે અને તેના તાબામાં રહે છે.^{૨૪} હે રાજ! કણેનાં વચનથી જ તેઓ અર્જુન પાસે ન જતાં પાછા ફર્યા છે. માટે તેઓ યુદ્ધ કરતાં લગાદે ગ્લાનિ પામ્યા નથી, તેમ થાક્યા પણ નથી. તેઓનાં કવચો તથા ધનુષ્યો ઘણાં દૃઢ છે.^{૨૫} અવશ્ય દુર્યોધનની આજ્ઞા પ્રમાણે તેઓ મારે માટે જ સામા બેસા છે. હે કુરુવંશી રાજ! તમારું પ્રિય કરવા માટે હું સંઘાતમાં તેમનો સંહાર કરીશ.^{૨૬} એ પછી હું અર્જુનના ભાગે તરફ પ્રયાણ કરીશ. વળી હે રાજન્! બીજા આ સાતસોની સંખ્યા જટલા જે હાથીઓ તમારા જીવામાં આવે છે, તેઓ બધા પણ કવચને ધારણ કરનારા છે અને તેમના પર બીજો સવાર થઈને બેઠેલા છે. પૂર્વે લીલરાજ ન્યારે અર્જુનના સપાટામાં આવ્યો હતો, ત્યારે તેણે પોતાના જીવિતની ઇચ્છા કરીને અર્જુનને સારી રીતે શણગારેલા કેટલાએક હાથીઓ તથા અનુચરો આપ્યા હતા. હે રાજન્! આ બધા પ્રથમ તમારું જ દૃઢ કાર્ય કરનારા દાસ હતા, પણ આજ તે જ તમારી સામા યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે

છે. બુઝો આ સમયનો પલટો! આ હાથીઓના મહાવતો બધા ભીલજાતિના છે. તેઓ યુદ્ધમાં ઘણા મોહનમત્ત છે, હસ્તિશિક્ષાને બાણનારા છે અને સર્વે અગ્નિમાં ઉત્પન્ન થયા છે. આ બધાને અર્જુનને સંઘાતમાં જીતી લીધા હતા, પણ આ સમયે તેઓ દુર્યોધનની આજ્ઞાને વશ થઈને તમારી સામે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા છે. હે રાજન્! આ બધા યુદ્ધકર્મદ બીલોને બાણોથી મારી નાખીને, હું જયદ્રથનો વધ કરવા સજ્જ થયેલા અર્જુન તરફ ચાલ્યો જઈશ. વળી આ જે મોટા મોટા હાથીઓ છે, તેઓ બધા અંજનવંશમાં ઉત્પન્ન થયા છે.^{૨૭-૩૩} તેઓ કંઈક છે, સારી રીતે શિક્ષિત થયેલા છે અને તેમનાં મુખ પર ગંડરથળાંથી ઝરતી મદ્ધારાઓ વહી રહી છે. તે સર્વને તદ્દન સુવર્ણનાં કવચો પહેરાવીને સારી રીતે શણગારવામાં આવ્યા છે.^{૩૪} હે રાજન્! તેઓ રણમાં લક્ષ્ય તરફ બરાબર ધસનારા છે અને યુદ્ધમાં ઈંદ્રના ઐરાવત સરખું કામ કરી દેખાડનારા છે. તેમના પર ઉત્તર તરફના હિમાચલ પર્વતમાંથી આવેલા, લૂંટારા અને યુદ્ધમાં અતિ તીક્ષ્ણ એવા થોદાઓ બેઠા છે. તે થોદાઓ શરીરે કઠોર છે, લોખંડી કવચો ધારણ કરનારા છે અને યુદ્ધમાં અતિકુશળ છે. તેઓમાં કેટલાએક વસિષ્ઠકાપિની કામધેનુમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, કેટલાએક વાનરજાતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, કેટલાએક મનુષ્યોમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે અને બીજા કેટલાએક તો બુદ્ધિ બુદ્ધિ

x અંજનવંશમાં જન્મેલા હાથીઓના સંખ્યામાં નોંધકંઠ લખે છે :-

ક્રિષ્ણનીચંદ્રવરણ જલિભો વિપુલેઃ કૌઃ ।
સુવિભક્તહારીર્ધાઃ કર્ણોદ્ગતવંશજાઃ ॥

અંજનવંશમાં જન્મેલા હાથીઓનાં શરીરો લીલાં દોષ છે અને તેઓ રથો રથોએ એવ સરખા દોષ છે. તેઓ શરીરે બળવાન, મોટી સુરોષાળા અને ૨૫૯ રીતે બુદ્ધાં દેખાતાં મોટાં મોટાં મરુતોવાળા દોષ છે.

અનેક જાતોમાંથી ઉપજ થયા છે હિમાલયના
કુર્ગપ્રદેશમાં વસનારા આ પાપકર્મી રહેઠાણ
ભેય થયેલું મૈત્ર્ય ફરથી ધુમાડા સમાન રગત
દેખાય છે આ સમગ્ર રાજમહાને મેળવી લઈને
કૃપાચાર્ય, બૃગ્ગિશ્વરા, રથીશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય, સિધુ
રાજ જયદ્રથ તથા કર્ણનો આશ્રય કરીને દુર્યોધન
પાંડવોનું અપમાન કરી રહ્યો છે ^{૨૫-૨૬} હ
કુતીનંદન ! કાળથી પ્રેરાઈને તે પોતાને અત્યા
કૃતાઈ માની રહ્યો છે, પણ તેઓ ખરા આજ
મારા બાણોના ઝપાટામાં આવીને ખચરાના નથી
પછી ભલેને તેઓ મન સમાન વેગવાળા હોય !
બીજાઓના પરાક્રમ પર જીવી રહેલા દુર્યોધને
આ ખરાને માનવતા કયો છે, પરંતુ તેઓ આજ
મારા અનેક બાણોથી પીડાઈને વિનાશ પામશે
હે રાજન ! આ તરફ સુવર્ણના ધ્વજવાળા જે
રથીઓ જોવામાં આવે છે, તેઓ ખરા જો તમારા
સામળવામાં આવ્યા હોય, તો દુર્વારણ નામના
કામોત્થોદ્ધાઓ છે તેઓ શરૂ છે, વિવાસ પત્ર
છે અને ધનુર્વેદમાં પણ નિણૂત છે ^{૪૦-૪૩}
તેઓ સર્વ એકત્ર થઈને અન્યોન્યનું અત્યંત
હિત ઝગ્ગનારા છે હે ભારત ! કૌરવોના વીર
થોદ્ધાઓના રક્ષણ નીચે રહેથી દુર્યોધનની અકૌ
હિલ્લી સેનાઓ કોડ કરીને મારે માટે સજ્જ
થઈ જાણી છે હે મહારાજ ! તેઓ પ્રમાદ રાખ્યા
વિના મારી સામે જ આવી ચઢી છે ^{૪૪-૪૫} છતાં
અગ્નિ જેમ ઘાસને બાળી જાત કરી નાખે છે,
તેમ હું તે સર્વનો નાશ કરી નાખીશ માટે
હે રાજન ! શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ રથને સજ્જ કર
નારા અનુચરો મારા રથમાં સર્વ ભાથાઓ અને
સર્વ લડાયક સાવનોને બરોબર મૂક્યા આ લડાઈ
માં તો દરેકદરેક જાતના અસ્રશસ્ત્રો અવરથ સાથે
લેવા જોઈએ, કારણ કે યુદ્ધક્રશળ આચાર્યોએ
ઉપદેશ કર્યો છે કે, રથને પાચણી સામગ્રીવાળો

કરવો જોઈએ હું અહીંથી નીકળીને પ્રથમ સર્વ
સમાન તીક્ષ્ણ ઝેરવાળા કામોત્થોદ્ધાઓ સાથે
ભેટા કરીશ તેઓ ખરા અનેક જાતના શસ્ત્રોના
સમુદાયવાળા છે અને વિવિધ આયુધોથી યુદ્ધ
કરનારા છે પછી હું વિષ સમાન સચોટ પ્રહાર
કરનારા અને દુર્યોધનનું હિત ઝગ્ગનારા ભીલોની
સામે ભેટા કરીશ રાજ દુર્યોધને તે ખરાને સતત
લાડ લડાવ્યા છે તે પછી મારે ઇંદ્ર તુલ્ય પરાક્રમ
વાળા શક થોદ્ધાઓને મળવું પડશે ^{૪૬-૫૦} તેઓ
ખરા અગ્નિ સમાન પ્રદીપ્ત અને દુરાનુષ છે વળી
હે રાજન ! હું બીજા કાળ સમાન અગ્નિત એવા
અનેક યુદ્ધકર્મી થોદ્ધાઓ સામે રણમાં જોડાઈ
માટે પ્રસિદ્ધ અને શુભ લક્ષણવાળા ઉત્તમ ધોડા
ઓને પૃથ્વી પર વારવાર આગોટાવીને તથા
પાણી પાઈને મારા રથમાં જોડાવો ^{૫૧, ૫૨}

સજ્જ બોલ્યો એટલે રાજ યુધિષ્ઠિરે એ
સાત્યકિના રથમાં સર્વ ભાથાઓને, લડાયક સાવ
નોને તથા અનેક જાતના શસ્ત્રોને મુકાવ્યા તે
પછી સેવકોએ સર્વ પ્રકારે થોડા એવા ચાર
સુદર ધોડાઓને પૃથ્વી પર આગોટાવ્યા, તેમને
મદની વૃદ્ધિ કરનાર સ્વાદિષ્ટ પીણું પાણી, નવ
કાળ્યા, ચઢી ખવડાવી અને તેમને સારી રીતે
શણગાર્યા વળી તેમણે તેમના શરીરમાંથી બાણો
ખેંચી કાઢીને તેમને સુવર્ણની માળાઓ પહેરાવી
હવે સુવર્ણ સમાન કાતિવાળા, સારી રીતે
ઢગવાયેલા, શીર ગતિથી ચાલનારા, હર્ષિત મન
વાળા અને અવ્યય એવા તે ધોડાઓને વિધિ
પૂર્વક રથમાં જોડવામાં આવ્યા સાત્યકિના એ
રથ સુવર્ણમય દેશવાળીવાળા સિંહના ચિહ્ન
વાળા મહાધ્વજથી શોભતો હતો ^{૫૩-૫૭} તેની
આસપાસ મણિ અને પરવાળાઓથી અદ્ભુત
એવા સુવર્ણના સળિયાઓ જડેલા હતા તે રથ
વાદળ સમાન શ્વેત રંગની પતાકાઓથી દીપતો

હતો. ૫૮ તેની અંદર સુવર્ણના દાંડાવાળું શ્રેષ્ઠ છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું અને અનેક શસ્ત્રોનો સમૂહ ગોઠવેલો હતો. દારૂકન્તા નાના ભાઈ તથા સાત્યકિના પ્રિય મિત્ર એવા સારથિએ સુવર્ણના અલંકારોથી શોભતા તે ઘોડાઓને વિધિ પ્રમાણે રથમાં બેઠ્યા અને પછી માતાલિ જન્મ ઇંદ્ર આગળ રથ રજૂ કરે, તેમ તેણે તે બેઠેલા રથને સાત્યકિ આગળ રજૂ કર્યો. ૫૯, ૬૦ તે વેળા સાત્યકિએ સ્નાન કર્યું અને પવિત્ર થઈને કૌતુક-મંગલ ધારણ કર્યા. પછી તેણે એક હજાર સ્નાતક બ્રાહ્મણોને સોનામહોરોનું દાન દીધું. ૬૧ એટલે શ્રીમાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે સાત્યકિને તે બ્રાહ્મણોએ કેટલાએક આશીર્વાદો આપ્યા. પછી મધુપકન યોગ્ય એવા તે સાત્યકિએ કેલાતક જાતની મદિરાનું પાન કર્યું. ૬૨ આથી મદ્યથી વિહ્વળ નેત્રોવાળો તથા લાલચોળ દષ્ટિવાળો તે સાત્યકિ રણભૂમિ પર દેહીધ્યમાન દેખાવા લાગ્યો. તે પછી રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે સાત્યકિ મોટા હર્ષમાં આવી ગયો અને તેણે વીર કાંસાના પાત્રોનો સ્પર્શ કરી બાણ સહિત ધનુષ્યને ઝોળામાં લીધું. એ વેળા એના તેજમાં બમણું વધારો થયો હતો અને તે અગ્નિ જેવા પ્રજ્વલિત દેખાતો હતો. પછી તેણે બ્રાહ્મણ દ્વારા સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું, કવચ પહેર્યું અને અલંકારો ધારણ કર્યા. કન્યાઓએ ડાંગર, ચંદન તથા પુષ્પોની માળાઓ હાથમાં લઈને તેને અભિનંદન આપ્યું. પછી સાત્યકિએ હાથ જોડીને યુધિષ્ઠિરના ચરણોમાં વંદન કર્યું, એટલે યુધિષ્ઠિરે પણ તેનું મસ્તક ચૂંધ્યું. આમ તે પોતાના મોટા રથ પર બેઠો. ૬૩-૬૪ તુરત જ વાયુ સમાન વેગવાળો અને દહપ્રદ એવા અગ્નિત ઘોડાઓ એ જયગીલ સાત્યકિને રણમાં વહી જવા લાગ્યા. તે સમયે ભીમસેન પણ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને વંદન કરીને

સાત્યકિ સાથે જવા લાગ્યો. ૬૭, ૬૮ આ પ્રમાણે શત્રુઓનું દમન કરનારા તે બન્ને વીરોને પોતાની સેનામાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાથી આવતા બેઈને દ્રોણાચાર્ય આદિ તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ બરાબર સજ્જ થઈને ઊભા રહ્યા. ૬૯ આ બાબતથી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈને પાછળ આવતા ભીમસેનને બેઈને વીર સાત્યકિ તેને અભિનંદન આપીને આ હર્ષકારી વચન કહેવા લાગ્યો: ૭૦ 'હે ભીમસેન! તમે ધર્મરાજનું રક્ષણ કરો. આજને માટે તમારું એ મહાન કાર્ય છે. કાળને કઠિં આવી પહોંચેલા આ કૌરવસૈન્યને તોડી નાખીને હું સહેજે અંદર દાખલ થઈ જઈશ. ૭૧ ધર્મરાજનું રક્ષણ કરવું તે જ આ ધરીએ અને લાંબે ગાળે શ્રેયસ્કર છે. હે શત્રુદમન વીર! તમે મારું પરાક્રમ બણો છો, તેમ હું તમારું પરાક્રમ બણું છું. ૭૨ માટે હે ભીમસેન! તમે જો મારું પ્રિય ઇચ્છતા હો, તો અહીંથી પાછા વળો.' આમ કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે ભીમસેન સાત્યકિને કહ્યું કે, 'બહુ સારું, તમે તમારું કાર્ય સિદ્ધ કરવા બેઠો. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! હું રાજનું રક્ષણ કરીશ.' ભીમસેનનું કહેવું સાંભળીને સાત્યકિએ વળી તેને કહ્યું: ૭૩, ૭૪ 'હે પાર્થ! તમે બેઠો, જલદી બેઠો. અવરય આજે મારો ચોક્કસ વિજય થશે; કારણ કે ગુણોમાં અનુરક્ત એના તમે આજે મારા કથનને અનુસર્યો છો. ૭૫ હે ભીમ! તમે મને આજે કહો છો, તે નિમિત્તો મને વિજયપ્રસન્ન લાગે છે. મહાત્મા અર્જુન સિંધુરાજનો વંર કરશે કે તુરત અહીં આવીને હું ધર્માત્મા રાજ યુધિષ્ઠિરને ભેટીશ.' એટલું કહીને મહાયશસ્ત્રી સાત્યકિ ભીમસેનથી છૂટા પડ્યો અને વાષ જેમ મુગોનાં ટાંચાંમાં સામે જુએ, તેમ તે તમારા સૈન્યને જોવા લાગ્યો. ૭૬-૭૮ હે રાજના! એ રીતે અંદર પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતા તે સાત્યકિને બેઈને તમારું મૈન્ય

મૃદુ થઈને અત્યંત કંપવા લાગ્યું. એટલામાં હે રાજન્ ! તે સાત્યકિ તો ધર્મરાજની આજ્ઞા પ્રમાણે અર્જુનને મળવા માટે એકદમ તમારા સૈન્ય સામે પ્રયાણ કરી ગયો. ૭૬, ૮૦

ઈતિ શ્રીમદ્માભારતમાં દ્રોણપર્વતિર્જત જયદ્રથવધપર્વમાં
'સાત્યકિનો દીરવસેનામાં પ્રવેશ' નામનો
અધ્યાય ૧૧૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૩ મો સાત્યકિને કૃતવર્માનો ભેટો

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

પ્રયાતે તવ સૈન્યં તુ યુયુવાને યુયુત્સવ્યા ।
ધર્મરાજો મહારાજ સેનાનીકેન સંવૃતઃ ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધો : હે મહારાજ ! યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સાત્યકિ જ્યારે તમારા સૈન્ય સામે પ્રયાણ કરી ગયો, ત્યારે સાત્યકિની પાછળ પડેલા દ્રોણાચાર્યના રથને પહોંચી વળવા ધર્મરાજ પોતાના સૈન્યથી વીંટાઈને ચાલી નીકળ્યા હતા. તે વેળા યુદ્ધમાં મહાન્મત્ત એવો પાંચાક્ષરાજનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા રાજ વસુદાન પાંડવોના સૈન્યમાં મોટા ઘાંટો પાડીને કહેવા લાગ્યા : 'હે વીર યોદ્ધાઓ ! આવો, જલદી દોડી આવો અને શત્રુઓ પર પ્રહાર કરો; એટલે યુદ્ધદુર્ભદ સાત્યકિ સુખેથી શત્રુસેનામાં દાખલ થઈ જાય. જુઓ પેલા શત્રુપક્ષના મહારથીઓ આ સાત્યકિનો પરાજય કરવા મથી રહ્યા છે.' આમ યોદ્ધા રહેલા તે સર્વ મહારથીઓ વેગપૂર્વક શત્રુઓ સામે ધસી ગયા. ત્યાં અમે બધા પણ વિજય મેળવવાની ઇચ્છાએ તેમની સામે ધસી ગયા. ૧-૪ તે સમયે સાત્યકિના રથ સામે મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. હે મહારાજ ! સાત્યકિએ તમારા પુત્રની સેનાને સેંકડો સ્થળેથી તોડી નાખી હતી, એટલે તે વીખરાઈ જઈને આમતેમ દોડવા લાગી હતી. આમ જ્યારે તે સેનામાં લંગાણ પડ્યું, ત્યારે મહારથી સાત્ય-

કિએ સૈન્યના મોખરામાં જ સાત મહાધનુર્ધર વીરોને પટથી પાડ્યા. વળી હે રાજેન્દ્ર ! તેણે બીજા કેટલાએક વીર રાજાઓને પણ અગ્નિ સમાન પ્રજ્વલિત બાણો મારી મારીને યમલોકમાં મોકલી દીધા. ત્યાં સાત્યકિ એક બાણથી સોને, તેમ સો બાણથી એકને વીંધી જ નાખતો હતો. ૫-૮ શ્રદ્ધેવ જમ પશુઓને માંદે તેમ તેણે હાથીસવારોને, હાથીઓને, ઘોડસવારોને, ઘોડાઓને તેમજ ઘોડાઓ અને સારથિઓ સાથેના રથીઓને મારવા જ માંડ્યા. ૯ આમ સાત્યકિ અદ્ભુત ક્રમ કરીને બાણોની ધારા વરસાવી રહ્યો હતો, પણ તમારા સૈનિકોમાંથી કોઈ પણ તેની સામે યુદ્ધ કરવા દોડતો ન હતો. ૧૦ મહાબાહુ સાત્યકિએ તેમને એટલા બધા ફેંદી નાખ્યા હતા, એટલા બધા છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા હતા અને એટલા બધા ભયભીત કરી મૂક્યા હતા કે, તેઓ તે અતિ અભિમાની સાત્યકિને જોઈને જ રણમાંથી પલાયન કરી ગયા. ૧૨ સાત્યકિના તેમથી મોહિત થયેલા તે યોદ્ધાઓ તેને એકને પણ અનેક જોવા જોતા હતા. હે રાજન્ ! જોતજોતામાં ત્યાં ભાંગી પડેલા માળાવાળા રથો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા, પૈડાંઓ વીખરાઈ પડ્યાં અને છત્રો તથા ધ્વજો ઢળી ગયા. વળી હે પૃથ્વીપતિ ! ત્યાં રથના નીચેના ભાગનાં સર્વ લાકડાંઓ, પતાકાઓ, સુવર્ણથી મઢેલા, માથે પહેરવાના ટોપો અને ચંદનથી ખરડાયેલા બાજુબંધવાળા બાહુઓ ઢગલાબંધ પડ્યા તેમ જ હાથીની સૂંઢ સમાન આકારના તથા સર્પનાં શરીર સમાન દેખાવાના મનુષ્યોના ઉરુઓ વેરવિખેર થઈ ઢગલે પડ્યા. આ બધાંથી દે નરપતિ ! તે રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી. બળદ સમાન વિશાળ નેત્રવાળા યોદ્ધાઓનાં, ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળાં તથા સુંદર કુંડળોને ધારણ કરનારાં કપાઈ પડેલાં મુખોથી તે ભૂમિ

ધણી શેભતી હતી. કપાઈ ગયેલા અનેક હાથી-
ઓ ત્યાં મોટા પર્વતોની પેઠે પડ્યા હતા, તેથી
રણભૂમિ વીખરાઈ પડેલાં મોટા પર્વતોવાળી
ઢાંચ તેવી દેખાતી હતી. ત્યાં મહાબાહુ સાત્યકિ-
એ મારી નાખેલા સરવહીન ઘોડાઓ પૃથ્વી
ઉપર ઢળી પડ્યા હતા અને સુવર્ણમય ચોકડાં-
ઓથી તથા છાતી પરનાં મોતીઓથી સુશેભિત
જણાતાં અતઞ્જતનાં કવચોથી અત્યંત શેભી
રહ્યા હતા. ^{૧૭-૧૮} એ રીતે અનેક પ્રકારનાં
સૈન્યોના સંહાર કરીને તથા તમારી મુખ્ય સેના-
ને અત્યંત ગભરાવી મૂકીને સાત્યકિ સૈન્યમાં
દાખલ થઈ ગયો. ^{૨૦} પછી જ માર્ગે અર્જુન
અંદર દાખલ થયો હતો, તે માર્ગે જ સાત્યકિએ
અંદર જવાની ઇચ્છા કરી; પણ ત્યાં દ્રોણાચાર્યે
તેને અટકાવ્યો. ^{૨૧} આમ યુધ્ધાન સાત્યકિ ક્રોધ-
પૂર્વક દ્રોણાચાર્ય સામે આવી ગયો, છતાં તે
પાછો હઠ્યો નહિ. જોડકું જમ જળાશયતું પાણી
કિનારે અથડાય, તેમ તે દ્રોણની સામે અથડાવા
લાગ્યો. ^{૨૨} આમ દ્રોણાચાર્યે મહારથી યુધ્ધાનને
રણમાં આગળ વધતો અટકાવ્યો અને તેને મર્મ-
ને ભેદી નાખનારાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને
વીંધી નાખ્યો. ^{૨૩} ત્યાં હે રાજન! સાત્યકિએ
પણ સુવર્ણની પૂખવાળાં, પથ્થર પર ધસેલાં
અને કંકપક્ષીનાં તથા મધૂરનાં પીછાંવાળાં સાત
બાણો મૂકીને દ્રોણાચાર્ય ઉપર પ્રહાર કર્યો. ^{૨૪}
ઐટલે દ્રોણાચાર્ય છ બાણો મૂકીને તે સાત્યકિને
ઘોડા અને સારથિ સાથે પીડી નાખ્યો. મહારથી
સાત્યકિથી આ સહુ ગુણ નહિ. ^{૨૫} ઐટલે તેણે
મોટા સિંહનાદ કરીને, આચાર્યને દશ બાણો
વડે વીંધી નાખ્યા અને બીજાં ચૌદ બાણોનો
તેમને પ્રહાર કર્યો. ^{૨૬} વળી સાત્યકિએ બીજાં
દશ બાણો મારી દ્રોણને વીંધી નાખ્યા. હે
રાજન! પછી તેણે એક બાણથી તેમના સારથિને

વીંધી નાખ્યો, ચાર બાણોથી તેમના ચારેય
ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા અને એક બાણથી
તેમની ધબને છેદી નાખી. એ વેળા દ્રોણાચાર્યે
પણ સખત ઝપાટો માર્યો હતો. તીડોનાં ટાળાંની
પેઠે અનેક બાણો છોડીને તેમણે સાત્યકિને ઘોડા,
રથ, સારથિ અને ધન સાથે રણમાં છાઈ દીધો.
તે જ પ્રમાણે સાત્યકિએ પણ જરાય ગભરાયા
વિના ઘણાં બાણો મૂકીને દ્રોણાચાર્યને ઢાંકી
દીધા. તે ભેઈ દ્રોણાચાર્યે તેને કહ્યું: 'અત્યા
ઓ સાત્યકિ! તારો આચાર્ય અર્જુન તો
ઠાયર પુરુષની પેઠે રણનો ત્યાગ કરી ગયો છે
અને યુદ્ધ કરી રહેલા મને છોડીને તે મારી
જમણી બાળુએથી ગયો છે; માટે તું પણ મારી
સામે યુદ્ધ કરતાં આજે જીવતો જઈશ નહિ. તારા
યુરની પેઠે તું પણ મારો ત્યાગ કરીને સત્વર
ચાલ્યો જઈશ તો જ બચીશ. ^{૨૭-૩૫}

સાત્યકિ બોલ્યો: ધર્મરાજની આજ્ઞાથી હું
અર્જુનને પગલે જઈ છું. હે બ્રહ્મન! તમારો
કલ્યાણ થાઓ. મારે સમય ગાળવાની જરૂર
નથી. વળી શિષ્યો સદેવ આચાર્યોએ અનુસરેલા
માર્ગનું સેવન કરે છે. આથી જ માર્ગે મારો ગુરુ
ગયો છે, તે માર્ગે હું પણ સત્વર જઈ છું. ^{૩૬, ૩૭}

સંજય બોલ્યો: આટલું કહીને સાત્યકિ
આચાર્યનો ત્યાગ કરીને એકદમ આગળ ચાલ્યો.
હે રાજન! જતાં જતાં તે પોતાના સારથિને આ
પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો: 'હે સુત! દ્રોણાચાર્ય
સર્વથા મારું વારણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરશે;
માટે તું બરાબર સાવધ થઈને રથને આગળ
ચલાવ. વળી આ એક મારું બીજું વચન પણ
સાંભળ. આ જ મહાતેજસ્વી સૈન્ય દેખાય છે, તે
અવતિના યોદ્ધાઓનું છે. એના પછી જ મહાન
સૈન્ય દેખાય છે, તે દક્ષિણદેશના યોદ્ધાઓનું છે;
પણ એ પછી બાહ્યિક યોદ્ધાઓનું મહાન દળ

રહ્યું છે. તે જ પ્રમાણે બાહ્યલોકોની પાસે કહ્યું તું
મોટું સૈન્ય ગોઠવાઈને ઊઠ્યું છે. હે સારથિ ! આ
બધાં સૈન્યો એકબીજાંથી બુદ્ધિ પડીને પણ પર-
સ્પર એકબીજાનો આશ્રય કરી ઊભાં છે. તે
સૈન્યો સમરાંગણને કદી પણ છોડશે નહિ. તો
તું હર્ષપૂર્વક ઘોડાઓને તેમની મધ્યમાંથી
આગળ હાંક. હે સારથિ ! જ્યાં બાહ્યલોક ઘોઢા-
ઓ અનેક હથિયારો જાંચ્યાં કરીને ઊભેલા દેખાય
છે, જ્યાં કહ્યુંની આગેવાની દેહળ દક્ષિણદેશના
અનેક ઘોઢાઓ ઊભા છે, તેમ જ જ્યાં હાથી,
ઘોડા તથા રથોથી વ્યાપ્ત એવું અને અનેક દેશ-
માં ઉત્પન્ન થયેલા પાળાઓથી ભરપૂર એવું
ઠોરેવાનું સૈન્ય દેખાય છે, ત્યાં તું મધ્યમ વેગથી
રથને હાંટીને મને લઈ જા. વળી કહ્યું તું મહાન
સૈન્ય જ્યાં ઊઠ્યું છે, ત્યાં મધ્યમાં થઈને તું ચાલ.' ^૧
આ પ્રમાણે સારથિને કહીને તેણે બ્રાહ્મણ દ્રોણ-
ચાર્યના રથનો ત્યાગ કર્યો. તે જોઈ ક્રોધાયમાન
થયેલા દ્રોણચાર્ય અનેક બાણો ફેંકવા મંડ્યા
અને તે જરા પણ પાછળ હટ્યા વિના આગળ
વધ્ય જતા મહાભાગ સાત્યકિની પાછળ પડ્યા.
હવે સાત્યકિએ કહ્યુંના અતિમહાન સૈન્યને તીક્ષ્ણ
બાણોથી વીંધી નાખ્યું અને તે અપાર ભારતી-
સેનામાં પેસી ગયો. આમ જ્યારે સાત્યકિ
ભારતીસેનામાં દાખલ થયો અને સૈનિકો આમ-
તેમ નાસભાગ કરવા લાગ્યા, ત્યારે ક્રોધાયમાન
થયેલા કૃતવર્માએ સાત્યકિને ઘેરી લીધો. ઘેરી
આવેલા એ કૃતવર્માને વીર્યવાન સાત્યકિએ
તુરત જ છ બાણોના પ્રહાર કર્યો. વળી તેણે
બીજાં ચાર બાણો મૂકીને તેના ચારેય ઘોડાઓને
વીંધી નાખ્યા. પછી સાત્યકિએ નમેલી પૂંખ-
વાળાં બીજાં સોળ બાણો મૂકીને કૃતવર્માને
છાતીમાં વીંધી નાખ્યો. આમ હે મહારાજ !
તીક્ષ્ણ અને તેજદાર એવાં ઘણાં બાણોથી પ્રહાર

પામી રહેલો કૃતવર્મા તેને સહન કરી શક્યો
નહિ. હે રાજન ! તેણે વાછરડાના દાંત સરખું
તથા બળબળતા અક્ષિ સરખું એક સીધું જતારું
બાણ સાંધ્યું અને ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને
ઝેરથી તે સાત્યકિની છાતીમાં માર્યું. તે બાણે
તેના કવચને તથા શરીરને બેઠી નાખ્યાં અને
પૂંખ તથા પીછાં સાથે તે લોહીલોહાણુ થઈને
પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. વળી ફરી પણ પરમ અક્ષ-
ને જાણનારા એ કૃતવર્માએ સંખ્યાબંધ બાણો
છોડીને સાત્યકિનાં બાણો કાપી નાખ્યાં અને
તેનું ધનુષ્ય પણ ભાંગી નાખ્યું; એટલું જ નહિ,
તેણે પુનઃ ક્રોધ કરીને દશ તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યાં
અને સત્યપરાક્રમવાળા તે સાત્યકિને છાતીમાં
વીંધી નાખ્યો. ત્યારે શક્તિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા
સાત્યકિએ પોતાના કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંકી દીધું
અને હાથમાં શક્તિ લઈને તેણે કૃતવર્માના જમણા
બાહુમાં પ્રહાર કર્યો. પછી ઘણું મજબૂત એવું
બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને તથા તેને કાન સુધી
સંપૂર્ણ ખેંચીને સાત્યકિએ સેંકડો અને હજારો
બાણો ઝટપટ છોડવા મંડ્યાં અને કૃતવર્માને
ચારે બાજુથી રથ સહિત ઢાંકી દીધો. ^{૩૮-૫૫} હે
રાજન ! એ પ્રમાણે કૃતવર્માને રણમાં છાઈ દઈ,
સાત્યકિએ ભલ્લજાતિનું એક બીજું બાણ મૂક્યું
અને તેના સારથિનું મરતક પણ કાપી નાખ્યું. ^{૫૬}
એટલે મરણ પામેલો તે સારથિ કૃતવર્માના
મહાન રથ પરથી નીચે ગબડી પડ્યો, એટલે ત્યાં
તુરત સારથિ વિનાના થઈ પડેલા કૃતવર્માના
ઘોડાઓ અત્યંત વેગથી નાસભાગ કરવા લાગ્યા.
એ સમયે વીર કૃતવર્મા પણ લગાર ગલરાઈ ગયો,
પણ પોતે જ ઘોડાઓને વશમાં રાખી હાથમાં
ધનુષ્ય લઈ રણમાં ઊભો રહ્યો. તેનું એ પ્રમાણેનું
પરાક્રમ જોઈને સર્વ સૈન્યો તેનાં વખાણ કરવા
લાગ્યાં. ^{૫૭, ૫૮} એક સુદૂર્તકાળમાં તેણે પોતાના

ઉત્તમ ઘોડાઓને શાંત કર્યા અને પોતે જ તેમને હાંકવા લાગ્યો. આમ નિર્જય થઈને તે ઊલટા શત્રુઓને ભારે ભયકર્તા થઈ પડ્યો. ^{૪૯} પરંતુ એ ગાળામાં સાત્યકિ તો આગળ વધી ગયો હતો, એટલે તે કૃતવર્મા ભીમ સામે ધસી ગયો. હે રાજન્દ્ર ! એ રીતે સાત્યકિ કૃતવર્માના સૈન્યમાંથી બહાર નીકળી ગયો. ^{૫૦} હવે તે એકદમ ઉતાવળે ઉતાવળે કાંબોજ્યોદ્ધાઓની મહાસેના તરફ પ્રયાણ કરી ગયો. ત્યાં અનેક શસ્ત્ર મહારથી-ઓએ તેને ઘેરી લીધા. તેથી હે રાજન્ ! સત્યપરાક્રમવાળો સાત્યકિ ત્યાંથી લગારે આગળ વધી શક્યો નહિ. આ તરફ દ્રોણાચાર્યે પોતાની ભાંગી પડેલી સેનાની હરોળને સાંધી દીધી અને તેના રક્ષણને ભાર કૃતવર્મા પર મૂક્યો. પછી સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તે સજ્જ થઈને રણમાં દોડી આવ્યા. આમ દ્રોણાચાર્યને સાત્યકિની પાછળ દોડી ગયેલા જોઈને પાંડવસૈન્યના મોટા મોટા વીર યોદ્ધાઓ તેમને અટકાવવાને માટે હર્ષભર દોડી ગયા. પણ હે રાજન્ ! ભીમ આદિ તે બધા યોદ્ધાઓ રથીશ્રેષ્ઠ કૃતવર્માની આગળ આવીને હતાકાંડરહિત થઈ ગયા; કારણ કે વીર કૃતવર્માએ પરાક્રમ કરીને તે બધાને અટકાવી રાખ્યા હતા. સૈન્યમાં દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કરતા તે સર્વ યોદ્ધાઓને કૃતવર્માએ અસંખ્ય બાણો છોડીને લગાર બેભાન જવા કરી નાખ્યા અને તેમનાં વાહનો પણ ધ્વંસિત થઈ ગયાં. ^{૫૧-૫૨} એ રીતે રાજ ભોજ તેમને રણમાં આગળ વધતા અટકાવી દીધા, છતાં તેઓ કુલિનની જેમ મહાન યશની ઇચ્છા રાખીને, કૃતવર્માના સૈન્યમાં દાખલ થવાની આશાએ રણમાં ઊભા રહ્યા હતા. ^{૫૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતરજીત જયદ્રથવધપર્વમાં
'સાત્યકિને રણપ્રવેશ' નામને અધ્યાય ૧૨૩મે સમાયે

અધ્યાય ૧૧૪ મો

ધૃતરાષ્ટ્રના શોકોદ્દાગ્રે અને
કૃતવર્માનું પરાક્રમ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

एवं बहुगुणं सैन्यं एवं प्रविचितं बलम् ।

व्यूढमेवं यथान्यायं एवं बहु च संजय ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! આપણું સૈન્ય એ પ્રમાણે ધણા ગુણોવાળું, યોદ્ધાઓની ધણી ભરતીવાળું, ન્યાય પ્રમાણે વ્યૂહાકારે ગોઠવેલું અને સંખ્યામાં મોટું હતું. ^૧ આપણે તેનું નિત્ય સારી રીતે સન્માન પણ કરતા હતા, તેથી તે સદા આપણી ઇચ્છાને અનુસરનારું રહેતું હતું. તે પ્રૌઢ હતું, અતિ અદ્ભુત આકારવાળું હતું અને પ્રથમથી જ તેનું પરાક્રમ દેખાઈ આવતું હતું. ^૨ આપણા સૈન્યમાં કોઈ વૃદ્ધ ન હતો, તેમ કોઈ બાળક પણ ન હતો. તેમાં કોઈ અત્યંત કૃશ ન હતો, તેમ કોઈ અતિ પુષ્ટ પણ ન હતો. તેમાં તો સૌ અતિ ચપળ, સદાચારી અને લગભગ સરખી જિંવાઈના હતા. તેમના અવયવો અતિ ગાઢ હતા અને બળવાન હતા તેમ જ તેઓ સર્વે નીરાંગી હતા. ^૩ એ સર્વ સૈનિકોનાં શરીરો ક્વચોથી ઢંકા-યેલાં હતાં તથા સર્વની પાસે અનેક શસ્ત્રોની સજ્જત હતી. તેઓ બધા શસ્ત્રો ધારણ કરવાની અનેક વિદ્યામાં પ્રવીણ હતા. ^૪ વાહનો પર ચઢવા-માં, ઊતરવામાં, દોડાવવામાં, વચમાં વચમાં ફરી ફરીને પડવામાં, સારી રીતે પ્રહાર કરવામાં તથા અકસ્માત્ કોઈ સમયે ખસી જવામાં તેઓ અતિ-કુશળ હતા. ^૫ હાથીઓ પરની સવારીમાં, અનેક જાતનાં અશ્વોમાં તેમ જ રથોમાં તે સર્વની સારી રીતે પરીક્ષા કરી હતી અને પરીક્ષા કર્યા પછી જ બધાને યોગ્ય વેતન આપવામાં આવતાં હતાં. ^૬ તે મારા સૈન્યમાં કોઈ યોદ્ધાને માત્ર તેની સાથેની વાતચીત ઉપરથી જ દાખલ કરવામાં

નહોતો આવતો; તેમ પ્રથમ કરેલા ઉપકાર તરફ લક્ષ્ય રાખીને લેવામાં આવ્યો ન હતો. તેમાં કોઈને માત્ર સંબંધને કારણે લેવામાં આવ્યો ન હતો. વળી બોલાવ્યા વિના કેવળ દૈવેચ્છાથી આવી મળેલા અથવા પગાર વિનાના કોઈ યોદ્ધાને સૈન્યમાં રાખવામાં આવ્યો ન હતો.^{૧૭} અરે! મારા સૈન્યમાં તો સારા સારા કુળનાન બાણસો હતા. તેઓ નિત્યપ્રસન્ન, તુષ્ટ અને ઉદ્ધતાઈ વિનાના હતા. તેઓ યશસ્વી, મનસ્વી તથા માન-સત્કાર પામેલા હતા.^{૧૮} હે તાત! પુણ્યકર્મો કરવાના તથા લોકપાલો જેવા અનેક મુખ્ય પ્રધાનો-થી તથા બીજા દેટલાએક મહાન પુરોહિતો તો સૈન્ય રક્ષાયેલું હતું.^{૧૯} વળી એ સિવાય આપણું નિત્ય પ્રિય કરવાઈ ગયેલા બીજા દેટલાએક રાજાઓ સ્વેચ્છાએજ આપણને આવી મળ્યા હતા. તેઓ પોતાનાં પાયદળ, અનુચરો અને મોટાં મોટાં સૈન્યોને સાથે લાવ્યા હતા. મારું સૈન્ય તે રાજાઓના રક્ષણ હેઠળ રહ્યું હતું. તે મહાસૈન્ય ચોતરફથી આવી મળેલી નદીઓ વડે પૂર્ણ થયેલા મહાસાગર જેવું હતું અને પાંખો વિનાના છતાં પક્ષી સમાન ગતિ કરી શકનારા રથો તથા ઘોડાઓથી વ્યાપેલું હતું.^{૨૦, ૨૧} વળી તે મહાસૈન્ય ગંડચળમાંથી મદ્દરતા મદોન્મત્ત હાથીઓથી ચારે બાજુ વીંટાયેલું હતું. આતું મારું સૈન્ય પણ એ માર્યું ગયું, તો તેમાં લાગ્ય વિના બીજું શું સમજવું? અરે! મારો સૈન્યરૂપ મહાસાગર યોદ્ધાઓરૂપી અક્ષય જળથી ભરપૂર હતો અને તેમાં વાહનોરૂપી ભયંકર તરંગમાળાઓ હતી. યંત્રો, તલવારો, ગદાઓ, શક્તિઓ, બાણો તથા લાલ્લાઓરૂપી માછલાંઓથી તે ભરચક હતો.^{૨૨, ૨૩} ધન્યો અને અલંકારથી વ્યાપ્ત હોઈને તે રત્નોરૂપી પથ્થરોથી છત્રાયેલો હતો. આમતેમ દોડાદોડ કરતાં વાહનોને લીધે તે જાણે વાયુના

વેગથી હાલી રહ્યો હતો.^{૨૪} હે સંજય! દ્રોણ-આચાર્ય ગંભીર પાતાળવાળો, કૃતવર્મારૂપ મોટા ધરાવાળો, જલસંધરૂપ મોટા ઝૂડવાળો અને કર્ણ-રૂપ ચંદ્રના ઉદયથી ઊછળી રહેલો તે સૈન્યસાગર પણ પાંડવગ્રેષ્ઠ અર્જુનના બળથી હડોળાઈ લાંગી ગયો અને સાત્યકિ એક રથની મદદ લઈને જ તેમાંથી પસાર થઈ ગયો. આથી હે સંજય! મને લાગે છે કે, મારા સૈન્યનો એક પણ યોદ્ધો હવે બાકી રહેશે નહિ; કારણ કે અર્જુન જેવો અતિરથી તથા સાત્યકિ જેવો મહારથી તેમાં દાખલ થયેલ છે.^{૨૫-૨૭} અતિ બળવાન એવા તેઓ બન્નેને, સૈન્યને ઉલ્લંઘીને આવેલા જોઈને તથા સિંધુરાગને ગાંડીવધનુધ્વના બાણનું લક્ષ્ય થયેલો જોઈને, કાળથી પ્રેરાયેલા કૌરવોએ તે સમયને યોગ્ય એવું કયું કૃત્ય કયું હતું? અતિ ભયંકર એવા તે અકાળ સમયે તેમણે કયો ઉપાય સ્વીકાર્યો હતો?^{૨૮, ૨૯} હે તાત! હું માનું છું કે કૌરવો બધા મોતના પંજમાં જ પડ્યા હશે; કારણ કે તેઓમાંના કોઈ પણ તેવું પરાક્રમ દેખાતું નથી.^{૩૦} હે સંજય! શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પોતે તદ્દન અક્ષત રહીને આપણા એ સૈન્યમાં પેસી ગયા, તેથી જણાય જ છે કે, તેમને અટકાવનારો એક પણ વીર તે સૈન્યમાં ન હતો.^{૩૧} વળી મારા સૈન્યમાં અનેક યોદ્ધાઓને પરીક્ષા કરીને જ દાખલ કરેલા હતા. યથાયોગ્ય પગાર આપીને તથા પ્રિય વચનો કહી કહીને તેમનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો હતો.^{૩૨} હે તાત! મારા સૈન્યમાં જેનો સત્કાર કરવામાં ન આવ્યો હોય તથા જેને કર્મ પ્રમાણે યોગ્ય પગાર આપવામાં ન આવતો હોય, તેવો એક પણ યોદ્ધો ન હતો.^{૩૩} વળી હે તાત! તેમાં એક પણ એવો યોદ્ધો ન હતો કે, જેને અદ્ય દાન આપવામાં આવ્યું હોય, અદ્ય પગાર આપવામાં આવ્યો હોય અથવા તદ્દન

પગાર જ ન આપ્યો હોય !^{૨૪} હે તાત ! મેં પોતે જ સર્વ યોદ્ધાઓને દાન, માન તથા આસન આદિ વડે યથાશક્તિ સત્કાર કર્યો છે. અરે ! મારા પુત્રોએ, જ્ઞાતિજનોએ તથા બાંધવોએ પણ તેમનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો છે.^{૨૫} આવા મારા યોદ્ધાઓને પણ અર્જુનને રણમાં આવતાવિંત જ હરાવ્યા છે, તેમ જ સાત્યકિને પણ તેમને વિખેરી નાખ્યા છે, તેા તેમાં લાગ્ય વિના બીજું કંયું કારણ હોઈ શકે ?^{૨૬} હે સંન્ય ! જનું સંગ્રામમાં રક્ષણ કરવાનું હોય છે તથા જ્યો તેના રક્ષણ કરનારા હોય છે, તે રક્ષ્ય અને રક્ષક બન્નેની ગતિ એક જ હોય છે.^{૨૭} એ યુદ્ધમાં અર્જુનને સિંધુરાજની આગળ આવીને ઊભેલો જોઈને, મારા મૂઠ પુત્રે ત્યારે કંયું કર્તાવ્યકર્મ કંયું હતું ?^{૨૮} સાત્યકિને નિર્ભયની પેઠે રણમાં પ્રવેશ કરતો જોઈને કુર્યોધને કંયું કૃત્ય સમયોચિત માન્યું હતું ?^{૨૯} સર્વ શત્રોનું ઉલ્લંઘન કરનારા રથીશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને સૈન્યમાં દાખલ થયેલા જોઈને મારા પુત્રોએ કઈ ધારણા ધારણ કરી હતી ?^{૩૦} હું તો માતું છું કે, અર્જુનના કાર્ય માટે રણમાં આવી ઊભેલા યાદવવંશી શ્રીકૃષ્ણને તથા શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતાં હશે.^{૩૧} મને તો લાગે છે કે, સાત્યકિ તથા અર્જુન સેનાને વહી ગયા, તે જોઈને તથા કૌરવોને નારી જવામાં તત્પર થયેલા જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે.^{૩૨} હું માતું છું કે, શત્રુઓને જીતવામાં નિરુત્સાહ બનેલા અને પક્ષાયન કરવામાં ઉત્સાહવાળા પૌતાના રથીયોદ્ધાઓને નાસભાગ કરતા જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે.^{૩૩} મને તો લાગે છે કે, સાત્યકિ તથા અર્જુનને રાત્ર્ય કરી નાખેલી રથોની બેઠકાને જોઈને તથા ધણા યોદ્ધાઓને હણાયેલા જોઈને મારા પુત્રો શોક જ કરતા હશે.^{૩૪} હું માતું છું કે, તે

રણમાં ઘોડા, હાથી અને રથ વિનાના થઈ રહેલા હજારો યોદ્ધાઓને આમતેમ દોડાદોડ કરતા જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે !^{૩૫} અર્જુનનાં બાણોથી ધવાઈને નાસભાગ કરતા હાથીઓને ત્યાં પડતા તથા પડેલા જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે, એમ મને લાગે છે.^{૩૬} તે રણમાં સાત્યકિ અને અર્જુનને ઘોડાઓને સવાર વિનાના કરી નાખ્યા અને રથીઓને રથ વિનાના કરી નાખ્યા. એ જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે, એમ હું માતું છું.^{૩૭} હું માતું છું કે, આમતેમ નાસભાગ કરતા સંખ્યાબંધ ઘોડાઓને સાત્યકિ તથા અર્જુનને રણમાં મારી નાખ્યા, તે જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે !^{૩૮} એ રણમાં સર્વ તરફ નાસભાગ કરતાં પાયઠગોનાં ટાળાંઓને જોઈને વિજયમાં નિરાશ થયેલા મારા પુત્રો શોક કરતા હશે, એમ હું માતું છું.^{૩૯} ઠાઠનાથી જીત્યા જિતાય નહિ તેવા વીર અર્જુન તથા સાત્યકિને એક ક્ષણવારમાં દ્રોણાચાર્યના સૈન્યને ઝાળગીને આવેલા જોઈને મારા પુત્રો શોક કરતા હશે, એમ મને લાગે છે.^{૪૦} હે તાત ! શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સાત્યકિની સાથે મારા સૈન્યમાં પેદા છે, એ સાંભળતાં જ હું મૂઠ બની ગયો છું.^{૪૧} શિનિશ્રેષ્ઠ મહારથી સાત્યકિ ન્યારે કૃતવર્માના સૈન્યને ઉલ્લંઘીને સૈન્યમાં દાખલ થયો, ત્યારે કૌરવોએ શું કંયું ?^{૪૨} હે સંન્ય ! પેલી તરફથી દ્રોણાચાર્ય પાંડવોને આગળ વધતા અટકાવ્યા હતા ત્યારે ત્યાં દેવું યુદ્ધ થયું હતું, તે તું મને કહે.^{૪૩} દ્રોણાચાર્ય સર્વ ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ છે, બળવાન છે, અશ્વકુશળ છે અને યુદ્ધમુર્દ છે; છતાં પાંચાલોએ એ મહાધનુર્ધરને રણમાં ઢેરી રીને વીંધી નાખ્યા હતા ! અર્જુનના વિજયની ઇચ્છા રાખીને દ્રોણાચાર્ય પર વેર બાંધનારા એ પાંચાલોએ તેમ જ તેમના ઉપર દ્વંદ્વ વેરવાળા મહારથી દ્રોણાચાર્ય

તે સમયે શું ક્યું હતું ? હે સંજય ! અર્જુને પણ સિંધુરાગનો વધ કરવા માટે જે કંઈ પરાક્રમ ક્યું હોય, તે બધું તું મને કહે. તું કયા કહેવામાં ઘણો કુશળ છે. ૪૪-૪૬

સંજય બોલ્યો : હે ભરતપ્રેમ ! તમારા પોતાના જ અપરાધથી આ સંકટ આવ્યું છે; તો પછી એ સંકટને પામીને તમારે એક સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે આમ શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૪૭ વિદુર આદિ મહાપુરુષિમાન સુદેહોએ તમને પહેલાં જ કહ્યું હતું કે, 'હે રાજના તમે પાંડવોનો ત્યાગ ન કરો.' છતાં તમે તે કાને ધ્યું જ નહિ. ૪૮ જે પુરુષ પોતાના હિતેષુ સુદેહોનાં વચનને સાંભળતો નથી, તે મહાન દુઃખ પામીને તમારી જમ જ શોક કરે છે. ૪૯ હે રાજના ! પૂર્વે શ્રીકૃષ્ણે પાંડવ-હૌરવો વચ્ચે સલાહ કરવા માટે તમારી આગળ ઘણી ઘણી માગણી કરી હતી; પણ અંતે તો એ મહાધર્મસ્વી કૃષ્ણની મનઃકામના પૂર્ણ થઈ જ નહિ. ૫૦ પછી તમારી ગુણહીનતા, તમારા પુત્રો પરનો પક્ષપાત, ધર્મ સંબંધી દ્વિધાભાવ, પાંડવો પરનો તમારો મત્સર તથા તમારો પોતાનો પાંડવ પ્રતિનો કુટિલ અભિપ્રાય, એ બધું જાણી જઈને અને બિચારા પાંડવોના દુઃખના પ્રલાપો સાંભળીને સર્વ લોકનાં તત્ત્વને જાણનાર અને સર્વ લોકના ઈશ્વર એ ભગવાન વાસુદેવે હૌરવોનું આ મહાન યુદ્ધ જીત્યું ક્યું છે. ૫૧-૫૩ હે માનદ ! તમે તમારા પોતાના અપરાધથી જ આ મહાન નાશને વહેારી લીધો છે. એટલે હવે દુર્યોધનનો દોષ કાઢવો તે તમને યોગ્ય નથી. ૫૪ હે ભારત ! આદિ, મધ્ય કે અંતમાં તમારું કંઈ પણ પુણ્ય દેખાતું નથી; તમે જ આપણા પરાજયનું મૂળ છો. ૫૫ માટે હવે તો સ્વસ્થ થઈને તથા લોકના નિયત સ્વભાવને જાણીને, તમે દેવો તથા અસુરોના સરખું આ ધોર યુદ્ધ કેવી રીતે ચાલ્યું તે સાંભળો.

સત્ય પરાક્રમી સાત્યકિ ન્યારે તમારા સૈન્યમાં દાખલ થયો, ત્યારે ભીમસેન આદિ પાંડવો તમારી સેના પ્રત્યે ધસી ગયા. ૫૬, ૫૭ ક્રોધાય-માન થઈને અનુચરો સહિત એકાએક ધસી આવતા તે પાંડવોને મહારથી કૃતવર્માએ એકલા-એ જ રણમાં આગળ જતા અટકાવ્યા હતા. ૫૮ જમ કિનારો જાછળી રહેલા સમુદ્રને અટકાવી રાખે છે, તેમ કૃતવર્માએ પાંડવોના સૈન્યને યુદ્ધમાં અટકાવી રાખ્યું હતું. ૫૯ તે વેળા કૃતવર્માનું પરાક્રમ અમને આશ્ચર્યકારક જણાતું હતું; કારણ કે એક જ થયેલા પાંડવો પણ તેને એકલા-ને જાળંગી શક્યા નહોતા. ૬૦ પછી મહાબાહુ ભીમસેને કૃતવર્માને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને પોતાનો શંખ વગાડી સર્વ પાંડવોને હર્ષ ઉપજાવ્યો. ૬૧ ત્યારે સહદેવે વીસ બાણોથી, ધર્મરાજએ પાંચ બાણોથી અને નકુલે સો બાણોથી કૃતવર્માને વીંધી નાખ્યો. ૬૨ વળી દ્રૌપદીના પુત્રોએ તોંતર બાણોથી, ધર્માત્મકે સાત બાણોથી અને ધૃષ્ટદ્યુમને ત્રણ બાણોથી કૃતવર્મા પર પ્રહાર કર્યો. ૬૩ ત્યારે વિરાટ, દ્રુપદ અને શિખંડીએ પાંચ પાંચ બાણોનો કૃતવર્માને પ્રહાર કર્યો હતો. તેમાં શિખંડીએ તો જાણે હસતો હોય, તેમ બીજાં વીસ બાણોનો કૃતવર્માને પ્રહાર કર્યો. એટલે હે રાજના ! કૃતવર્માએ તે સર્વ મહારથીઓને પાંચ પાંચ બાણોથી વીંધી નાખ્યા અને ભીમસેનને સાત બાણોનો પ્રહાર કર્યો. વળી તેણે તેના ધનુષ્યને તથા દંવજને રથ પરથી નીચે તોડી પાડ્યાં. ૬૪-૬૬ હવે મહારથી કૃતવર્માએ કપાયેલા ધનુષ્યવાળા તે ભીમસેનને સપાટાબંધ તીક્ષ્ણ સિત્તેર બાણો મૂકીને ક્રોધપૂર્વક છાતીમાં વીંધી નાખ્યો. ૬૭ આમ કૃતવર્માનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી ગાઠ વીંધાયેલો બળવાન ભીમસેન પૃથ્વીકંપ સમયે જમ પર્વત ડગમગી બય,

તેમ રથના મધ્યમાં ડગમગી ગયો.^{૬૮} હે રાજન! ભીમસેનને એ સ્થિતિમાં આવી પડેલો જોઈને ધર્મરાજ આદિ ચૌદાઓ પુષ્કળ બાણો છોડીને કૃતવર્માને પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૬૯} હે રાજ! યુદ્ધમાં ભીમસેનનું રક્ષણ કરવા માટે, તે બધાએ કૃતવર્માને મોટા રથસમુદાયથી ઢાકાને આકારે ઘેરી લીધો અને હર્ષભેર બાણો મૂકી મૂકીને તેને વીંધવા જ માંડ્યો.^{૭૦} હવે મહાબળવાન ભીમસેન સાવધ થયો અને તેણે સુવર્ણના ઢાંડાવાળી તદ્દન લોખંડની એવી એક શક્તિને હાથમાં લઈને તુરત કૃતવર્માના રથ સામે ફેંકી.^{૭૧} ભીમસેનના હાથમાંથી સડસડાટ કરતી છટેલી અને ઠાંચળી ચિનાના સર્પ જેવી દેખાતી તે અતિ દારુણ શક્તિ કૃતવર્માની સામે જતી પ્રકાશવા લાગી. પ્રલયકાળના અગ્નિની જેમ એકાએક ધસી આવતી એ શક્તિને કૃતવર્માએ બે બાણોના પ્રહારથી બે વિભાગમાં તોડી નાખી, એટલે હે રાજન! છિન્નભિન્ન થયેલી સુવર્ણના ભૂષણવાળી તે શક્તિ આકાશમાંથી પડેલી બળબળતી હલ્કાની પેઠે દિશાઓને પ્રકાશિત કરતી પૃથ્વી પર આવી પડી. આ પ્રમાણે પોતાની શક્તિને તોડી પાડેલી જોઈને, ભીમસેનને ઘણું જ ક્રોધ ચઢ્યો. પછી ભીમસેને મહાન શબ્દ કરનાર તથા તીવ્ર વેગવાળું એક બીજું ધનુષ્ય હઠાવ્યું અને ક્રોધ કરીને કૃતવર્માને રણમાં ઘેરી લીધો. હે રાજન! તમારા દુષ્ટ વિચારોના પરિણામે ખયંકર બળવાળા ભીમસેને ત્યાં કૃતવર્માની છાતીમાં પાંચ બાણોનો સખત પ્રહાર કર્યો.^{૭૨-૭૩} હે રાજ! ભીમસેનના તે પ્રહારથી ભોજરાજનાં સર્વ અંગો ધવાઈ ગયાં અને તે રણભૂમિના આંગણમાં પ્રકુલિત થયેલું લાલ અશોઠનૃસ દોષ, તેમ શોભવા લાગ્યો.^{૭૪} પછી ક્રોધવશ થયેલા મહાન ધનુર્ધર કૃતવર્માએ હસતાં હસતાં ભીમસેનને ત્રણ

બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને સર્વ પાંડવ મહારથીઓને ત્રણ યુદ્ધમાં ત્રણ ત્રણ બાણો મારીને વીંધી નાખ્યા. એથી તેમણે પણ સાત સાત બાણો મારીને કૃતવર્માને વીંધી નાખ્યો.^{૭૫, ૮૦} પછી યાદવવંશના મહારથી કૃતવર્માએ ક્રોધપૂર્વક એક સુરપ્રબાણ માર્યું અને હસતાં હસતાં શિખંડીના ધનુષ્યના ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૮૧} આમ ધનુષ્ય કપાઈ ગયું, એટલે શિખંડી ડારો અને તેણે સત્વર સો ટપકાવાળી પ્રકાશમાન ઢાલ તથા તલવાર હાથમાં લીધી.^{૮૨} તેણે સુવર્ણથી શોભતી તે ઢાલને ચક્કર ચક્કર ધ્રુમાવી અને કૃતવર્માના રથ સામે તલવારનો ઝટકો માર્યો.^{૮૩} હે રાજન! તે મહાન તલવારે તરત જ કૃતવર્માના ધનુષ્યના બાણ સહિત ટુકડા કરી નાખ્યા. આમ હે રાજન! તે આકાશમાંથી ખરેલા તારાની પેઠે પૃથ્વી ઉપર આવી પડી.^{૮૪} એ જ અરસામાં સર્વ મહારથીઓ બીજું ધનુષ્ય લેવા ઉતાવળ કરતા કૃતવર્માને બાણો મૂકી મૂકીને અત્યંત વીંધવા લાગ્યા.^{૮૫} હવે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર તે કૃતવર્માએ ભોગેલા ધનુષ્યને ફેંકી દીધું અને બીજું મહાન ધનુષ્ય હાથમાં લીધું.^{૮૬} તેણે રીંધાં જનારાં, ત્રણ ત્રણ બાણો વડે પાંડવોને યુદ્ધમાં વીંધી નાખ્યા અને શિખંડીને આઠ બાણો મારીને વીંધી નાખ્યો.^{૮૭} ત્યાં મહાયશસ્ત્રી શિખંડીએ પણ બીજું ધનુષ્ય લીધું અને કાચમાના નખ સમાન આકારવાળાં બાણો છોડી કૃતવર્માને ખાળી દીધો. ત્યારે હે રાજન! ક્રોધાયમાન થયેલો દલિતપુત્ર કૃતવર્મા વેગપૂર્વક મહારથી શિખંડી સામે દોડ્યો.^{૮૮, ૮૯} હે રાજન! એ શિખંડી યુદ્ધમાં મહાત્મા ભીમના મૃત્યુનું કારણ બન્યો હતો. આમ વાય જેમ દારી સામે પડે, તેમ તે શિખંડી સામે ધસી જઈને રાત્રી કૃતવર્માએ પોતાનું બળ દેખાડવા માંડ્યું.^{૯૦}

પછી શત્રુઓનું દમન કરનારા તે બન્ને જણા દિશાઓના બે હાથીઓની પેઠે તથા બળગતતા બે અગ્નિની જેમ એકબીજાની સામે ચડી ગયા.^{૬૧} તેઓ પોતાનાં ઉત્તમ ધનુષ્યોને ધુલાવતા હતા, તેમાં બાણો સાંધતા હતા અને ફિરણો છોડતા સૂર્યની જેમ તેઓ સેંકડો બાણો છોડતા હતા. તીક્ષ્ણ બાણોથી અન્યોન્યને તપાવી રહેલા તે બન્ને વીર મહારથીઓ રણમાં પ્રલયકાળના સૂર્ય સમાન શોભતા હતા.^{૬૨, ૬૩} એ સમયે કૃતવર્માએ મહારથી શિખંડીને પ્રથમ તેનિર બાણોથી વીંધી નાખીને ફરી સાત બાણોથી ધાયલ કથોં હતો. એ બાણપ્રહારથી ગાઠ વીંધાયેલો શિખંડી વિહ્વળ થઈ ગયો અને રથની બેઠક પર બેસી ગયો. તેના હાથમાંથી ધનુષ્યબાણ છૂટી ગયાં અને તે મૂચ્છાવશ થઈ ગયો.^{૬૪, ૬૫} દે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! એ રીતે શિખંડીને રણમાં બેમાન થયેલો જોઈને, તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ કૃતવર્માની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને કોંએ હવામાં વઘ્રો ઉડાડવા લાગ્યા.^{૬૬} હવે શિખંડીને કૃતવર્માનાં બાણોથી પીડાયેલો બળીને તેનો સારથિ ઉતાવળો ઉતાવળો એ મહારથીને રણમાંથી દૂર લઈ ગયો.^{૬૭} આમ શિખંડીને રથની બેઠક પર વિહ્વળ થયેલો જોઈને પાંડવયોદ્ધાઓ સત્વર રથો લઈને કૃતવર્માને રણમાં ઘેરી વળ્યા.^{૬૮} મહારથી કૃતવર્માએ તે સમયે અતિ આહુત પરાક્રમ કયું હતું; કારણ કે તેણે એકલાએ પાંડવોને સૈન્ય સહિત આગળ વધતા અટકાવી રાખ્યા હતા.^{૬૯} વળી મહારથી કૃતવર્માએ પાંડવોને જીતી લઈને ચેદિઓ, પાંચાલો, સ્વજનો અને મહાવીર્યવાન ઢકચોને પણ એ રણમાં હરાવ્યા હતા.^{૭૦} કૃતવર્માએ એ યુદ્ધમાં પાંડવયોદ્ધાઓને એવા તો મારવા માંડ્યા કે, તેઓ આમતેમ દોડી રહ્યા અને તેમની જરાય ધીરજ રહી નહિ. આમ બીમસેન આદિ પાંડવોને યુદ્ધમાં જીતી

લઈને કૃતવર્મા ધુમાડા વિનાના અગ્નિની પેઠે રણમાં ઊભો રહ્યો.^{૭૧, ૭૨} કૃતવર્માએ પાંડવ-પક્ષના મહારથીઓને બાણોની વૃથિથી ગમરાવી મુશ્કેલી હાંપી કાઢ્યા, એટલે તેઓ રણમાંથી તદ્દન વિમુખ જ થઈ ગયા.^{૭૩}

હતિ શીમડાઆરતમાં દ્રોણપર્વાતમંત જયમધવપર્વમાં
'સાત્યકિનો પ્રવેશ અને કૃતવર્માનું પરાક્રમ' નામનો
અધ્યાય ૧૧૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૫ મો

જલસંધનો વધ

॥ હંજય હવલ ॥

મૂર્ખ્યક્રમના રાજન્ન યન્માં ત્વં પરિપૃચ્છસિ ।

દ્રાવ્યમાણે વલે તસ્મિન્ હાર્દિક્યેન મહાત્મના ॥૧

સંજય યોદ્ધો : દે રાજન્ ! તમે મને જે સંબંધમાં પ્રશ્ન કર્યો છે, તે તમે એકચિત્ત થઈને સાંભળો. મહાત્મા કૃતવર્માએ તે સૈન્યને ન્યાયે હાંપી કાઢ્યું, સારે તેનું મોં લજ્જાથી નીચું પડી ગયું અને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ હુપ્તમાં આવી ગયા. તે સમયે પાંડવયોદ્ધાઓ અગાધ સંકટમાં પડી ગયા હતા અને તેમાંથી પોતાના ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. દે રાજન્ ! કૃતવર્મારૂપ સતુદ્રમાં ડૂબી ગયેલા એ યોદ્ધાઓનો, એટ સમાન યઈ ઉદ્ધાર કરનારો તે સાત્યકિ તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓની બપુંકર ધીકિયારીઓ સાંભળીને કૃતવર્મા સામે ચડી ગયો.^{૧-૩} ક્રોધ તથા અમર્ષથી યુક્ત થઈને તે પોતાના સારથિ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : 'દે સારથિ ! મારા ઉત્તમ રથને તું કૃતવર્માની સામે લઈ ચાલ. જો તો ખરો ! ક્રોધાયમાન થઈને તે પાંડવોના સૈન્યમાં કેવો સંહાર કરી રહ્યો છે ! દે સારથિ ! એનો પરાજય કર્યો પછી હું અર્જુન પ્રત્યે જઈશ.^{૪, ૫} દે મહા-યુદ્ધિમાન ! સાત્યકિનું એ વચન સાંભળી તેનો સારથિ આંખના એક પલકારા જેટલા સમયમાં રથને કૃતવર્માની સામે લઈ ગયો.^૬ આમ સાત્યકિ-

ને પોતાની સામે આવેલો જોઈને અત્યંત ક્રોધાય-
માન થયેલા કૃતવર્માએ તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી
વધાવ્યો, એટલે સાત્યકિ પણ ઠાર્યો.^૭ એ શિનિ-
પુત્રે એકદમ ભદ્રજાતિનું બાણ તથા બીજાં ચાર
બાણો કૃતવર્મા સામે છોડ્યાં. તેમાંથી ભદ્રબાણે
તેનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું અને બીજાં ચાર
બાણોએ તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા.
વળી સાત્યકિએ કેટલાંએક તીક્ષ્ણ બાણો મૂશીને
કૃતવર્માના પૃથક્કરને તથા સારથિને પણ વીધી
નાખ્યા.^{૮, ૯} તે પછી કૃતવર્માને સ્થરહિત કરી
નાખીને સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ નમેલાં પર્વ-
વાળાં બાણો મૂશીને એની સેનાને પણ પીડિત
કરી નાખી.^{૧૦} પછી સાત્યકિનાં બાણોથી પીડા-
યેલી તે સેનામાં લગભગ પડ્યું અને સત્યપરાક્રમી
સાત્યકિ સત્તર આગળ વધ્યો.^{૧૧} હે મહારાજ !
તે દ્રોણાચાર્યના સૈન્યરૂપ મહાસાગરને એ રીતે
ઉલ્લંઘી ગયો. હે રાજન ! પછી વીર્યવાન સાત્ય-
કિએ તમારાં સૈન્યોમાં જ પરાક્રમ કર્યું હતું, તે
તમે સાંભળો.^{૧૨} તે યુદ્ધમાં કૃતવર્માના પરાજય
કરીને હર્ષમાં આવી ગયેલા શૂરા સાત્યકિએ
ધીમે રહીને પોતાના સારથિને કહ્યું : ‘હવે તું
નિર્ભય થઈને આગળ ચાલ.’^{૧૩} વળી તમારા
સૈન્યને રથ, ઘોડા અને હાથીઓથી વ્યાપ્ત જોઈને
તથા પાયદળોથી ભરપૂર જોઈને તે પુનઃ સારથિ
પ્રત્યે કહેતા હાગ્યો :^{૧૪} ‘હે સૂત ! દ્રોણાચાર્યની
જમણી બાજુએ મેષ સમાન રથાભવર્ણનું આ જ
હાથીસૈન્ય દેખાય છે અને જના મોખરામાં રક્ત-
રથ ઊભો છે, એના સર્વે યોદ્ધાઓ રણમાં
દુર્ગમ છે. દુર્યોધનની આજ્ઞાથી તેઓ મારી સામે
યુદ્ધ કરવા માટે જ પોતાના પ્રાણોને ભોગે પણ
જાબા છે.’^{૧૫, ૧૬} તેઓ સર્વે ત્રિગર્તોના મહાધનુ-
ધર મહારથી રાજપુત્રો છે, પરાક્રમી યુદ્ધ કરનારા
છે અને સુવર્ણની બનાવેલી ધનુષ્યોવાળા છે

એ વીરો મારી સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી જ
ગોઠવાઈને ઊભા છે. માટે હે સારથિ ! તું આપણા
ઘોડાઓને હાંક અને મને જલદી ત્યાં પહોંચાડી
દે. હું આજ દ્રોણાચાર્યના દેખતાં ત્રિગર્ત યોદ્ધાઓ
સાથે યુદ્ધ કરીશ.’ એટલે સારથિએ સાત્યકિના
વિચારને અનુસરીને સૂર્ય સમાન પ્રભાવવાળો
તથા ફરકતી પતાકાવાળો પોતાનો રથ ધીમે
ધીમે આગળ હાંક્યો. હવે સારથિને તાથે રહેનારા
વાયુ સમાન વેગવાળા તેમજ મોગરાતું પુષ્પ,
ચંદ્ર તથા રૂપા સમાન પ્રભાવાળા તે સુંદર રવાલ-
વાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ તેના રથને રણમાં લઈ
જવા લાગ્યા. એ રીતે યુદ્ધ કરવા ધસી આવતા
એ સાત્યકિને જોઈને, કેટલાક શૂરા યોદ્ધાઓ
શંખ સમાન વર્ણવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ પર
બેસીને તેને ઘેરી વળ્યા. વળી ત્યાં ઝડપથી
વીધી નાખનારા કેટલાંએક યોદ્ધાઓ અનેક
બલનાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડી રહ્યા અને હાથી-
ઓનું સૈન્ય લઈને તેને ચારેબાજુથી ઘેરી વળ્યા.
પછી વર્ષાઋતુનો મહામેઘ જેમ પર્વતો પર વૃષ્ટિ
કરે, તેમ સાત્યકિ તીક્ષ્ણ બાણો વડે હાથીઓનાં
સૈન્ય સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૧૭-૨૩} જોતજોતામાં
તો વીર સાત્યકિએ છોડેલાં વજ્ર સમાન તીક્ષ્ણ
સ્પર્શવાળાં બાણોથી પીડા પામતા એ હાથીઓ
રણનો ત્યાગ કરીને નાસભાગ કરવા લાગ્યા.^{૨૪}
હે રાજન ! ભાંગી ગયેલા દંતૃશળવાળા, લોહી-
લોહાણ થયેલા, છિન્નભિન્ન થયેલાં મસ્તકો તથા
ગંડસ્થલોવાળા, તૂટી ગયેલા કાનવાળા, ફાટી
ગયેલાં મુખવાળા, કપાઈ ગયેલી ચૂંટોવાળા,
મહાવત અને પતાકાઓથી રહિત થયેલા, મર્મ-
સ્થાનોમાં વીધાયેલા, ભાંગી ગયેલા ચંટોવાળા,
કપાઈ ગયેલા દ્વજવાળા, માર્યા ગયેલા સવાશે-
વાળા અને પડી ગયેલી ઝૂંટોવાળા, તે હાથીઓ
સર્વ દિશાઓમાં નાસાનાસ કરવા લાગ્યા.^{૨૫, ૨૬}

નારાય, વત્સદંત, બક્ષી, અંજલિક, દુરપ્ર તથા અર્ચંદ્રાકાર બાણોથી સાત્યકિએ ચીરી નાખેલા એ હાથીઓ મદામેય સમાન મોટી ગર્જનાઓ કરી કરીને અનેક જાતના શસ્ત્રોની કિકિયારીઓ કરવા લાગ્યા અને લોહી, વિદ્ય તથા મૂત્રને ઝરતા ઝરતા તેઓ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. ૨૭, ૨૮ ત્યાં દેટલાએક હાથીઓ બમતા હતા અને દેટલા-એક દેસો ખાતા હતા. ત્યારે વળી બીજા દેટલા-એક પૃથ્વી પર પછડાતા હતા અને દેટલાએક રક્ષાન થઈ ગયા હતા. એ પ્રમાણે સાત્યકિએ અગ્નિ અને સૂર્ય સમાન ચળકતાં બાણો મૂટ્ટીને તે હાથીસૈન્યને પીડી નાખ્યું, એટલે તે ચારે બાજુ પલાયન કરી ગયું. આમ જ્યારે હાથીઓના સૈન્યનો સંહાર થયો, ત્યારે મહાબળવાન શરણ રાજ જલસંધે પોતાના હાથીને સાત્યકિના રથની સામે લઈ ગયો. તે જલસંધે સુવર્ણ સમાન પ્રકાશતું કવચ પહેલું હતું અને સુવર્ણના બાજુબધોથી તે ઉજ્જવળ દેખાતો હતો. તેણે કુંડળ, મુકુટ તથા તલવાર ધારણ કર્યો હતો. તેને આખે શરીરે રક્ત ચંદન ચર્ચંદું હતું અને મરતક પર તેણે ઝળહળતી સુવર્ણમય માળા પહેરી હતી. વશરથળ પર તેણે સુવર્ણમય પદક ધારણ કર્યું હતું અને ગળામાં તેણે ઝામ્બરનો હાર પહેર્યો હતો. હાથી પર રહીને તે સોને મહેલું પોતાનું ધનુષ્ય ઘુણાવતો હતો. દે મહારાજ ! એ વેળા તે રાજ વીજળીવાળા મેધની જમ શોભતો હતો. આમ કિનારો જમ સમુદ્રને અટકાવી રાખે, તેમ સાત્યકિએ એકાએક ધસી આવતા મગધ રાજના તે ઉત્તમ હાથીને એકદમ અટકાવી રાખ્યો. આમ દે રાજના ! પોતાના હાથીને સાત્યકિનાં બાણોથી અટકીને જોયો રહેલો બેઈને મહાબળવાન જલસંધે ક્રોધે ભરાયો. ત્યાં દે મહારાજ ! ક્રોધાયમાન થયેલા તે રાજએ રણના

બારને સહી શકે તેવાં બાણો છોડીને શિનિપુત્ર સાત્યકિના વસસ્થળને વીંધી નાખ્યું. વળી બીજા એક પાણીધર અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળુથી તેણે બાણો ફેંટી રહેલા તે સાત્યકિના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું; એટલું જ નહિ, પરંતુ દે ભારત ! કમા-યેલા ધનુષ્યવાળા એ સાત્યકિને વીર માગધરાજએ હમ્મનો દોષ તેમ મુખ મલકાવીને બીજાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં. મહાબાહુ વીર્યવાન સાત્યકિને એ રીતે જલસંધે ઘણાં બાણોથી વીંધી નાખ્યા હતા, છતાં તે લગારે હમ્મો નહોતો, તે એક આશ્ચર્ય સરખું હતું. બળવાન સાત્યકિએ તો તેનાં આ બધાં બાણોને જરા પણ લેખામાં લીધાં નહિ અને તેણે લગારે ગમરાયા ત્રિના બીજી ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું તથા 'જોયો રહેજે, જોયો રહેજે' એમ કહેવા માંડ્યું. પછી મંદમંદ હસીને તેણે સાઠ બાણો મૂક્યાં અને જલસંધની વિશાળ છાતી-ને અત્યંત વીંધી નાખી. વળી એક તીક્ષ્ણ દુરપ્ર-બાણ વડે તેણે જલસંધના મહાન ધનુષ્યને મુઠિ-પ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું. પછી બીજાં ત્રણ બાણોથી તેણે તેને પોતાને પણ વીંધી નાખ્યા. હવે જલસંધે ભાંગી ગયેલા તે ધનુષ્યને બાણ સાથે ફેંટી દીધું અને સત્તર સાત્યકિ પ્રત્યે એક તોમર ફેંડ્યું. દે રાજના ! તે તોમર સાત્યકિનાં જમણાં હાથને ઘાયલ કરીને ફેંડકા ભારતા ધોર મહા-સર્પની પેઠે પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. આમ જ્યારે પોતાનો જમણો હાથ ઘાયલ થયો, ત્યારે સત્ત-પરાક્રમી સાત્યકિએ જલસંધને નીસ તીક્ષ્ણ બાણો-નો પ્રહાર કર્યો, એટલે મહાબળવાન જલસંધે સુવર્ણનાં સા ટપકાંવાળી અને બળદના આમડા-થી મટેલી મોટી દાલ લીધી અને અત્યંત બેસ-બેર ધુમાટીને એક તલવાર સાત્યકિ સામે ફેંટી, તે તલવાર સાત્યકિના ધનુષ્યને કાપી નાખીને પૃથ્વી પર આવી પડી અને પ્રત્યક્ષ જંબાડિયાંની

પેઠે ત્યાં શોભી રહી. ૨૬-૪૮ પછી સાત્યકિએ સર્વ શરીરને ચીરી નાખે તેવું, શાલવૃક્ષની મોટી શાખા જેવું અને ઈંદ્રના ધનુષ્ય સમાન રાખ્ધવાણું એક બીજું મોટું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. ક્રોધપૂર્વક તેના ટંકાર કરીને તેણે એક બાણને નલસંધને પ્રહાર કર્યો. ત્યાં તો બીજાં બે ધુર (અગ્રાના જેવાં) બાણો છોડીને સાત્યકિએ બંધે હસતાં હસતાં નલસંધના અલંકારોવાળા અને બાહુઓને એકદમ કાપી નાખ્યા; એટલે ભૂંગળ જેવા તે બંને હાથો પાંચ મસ્તકોવાળા બે સર્પોની પેઠે તે મહાન હાથી પરથી પૃથ્વી પર પડી ગયા. પછી સાત્યકિએ એક ત્રીજું ધુરજતિતું બાણ મૃશ્યું અને નલસંધના સુંદર દાંડોવાળા તથા સુંદર કુંડળોથી શણગારેલા મસ્તકને કાપી નાખ્યું. કપાઈ ગયેલા મસ્તક તથા બાહુઓવાળું નલસંધનું તે અપંકર દેખાવવાણું ધડ નલસંધના હાથીઓને પણ લોહીથી નવકાવી રહ્યું હતું. તે પૃથ્વીનાથ ! એ રીતે નલસંધને રણમાં નાશ કરીને સાત્યકિએ સાતર તેના હાથીની પીડ પરથી અંબાડીને પણ અસેડી પાડી. એટલે લોહીથી ખરડાયેલા શરીરવાળો, શરીર પર લટકી રહેલો અંબાડીને જેમી જતો અને સાત્યકિનાં બાણોથી પીડાયેલો નલસંધને તે મહાન હાથી પોતાની સેનાને ખૂંદતો ખૂંદતો ચાર ગીચ પાટીને રણમાંથી નાકો. તે રાત્ર ! એ સમયે તમારા સેન્યમાં મહાન હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. ૪૯-૫૦ ચાલવ, શ્રેષ્ઠ ! સાત્યકિએ નલસંધને મારી નાખ્યો, ને જેઈને તમારા પસાના યોદ્ધાઓ રણમાંથી વિમુખ થઈને ચારે બાજુ નાસમગ્ન કરવા લાગ્યા. ૫૧ ત્યારે નેત્રા સપથા પલાયન કરવામાં જ હસાદવાળા થયા હતા અને રાત્રીઓ પરાજય કરવામાં તદ્દન હરાસ થઈ ગયા હતા. તે રાત્ર ! એ પખને સર્વ રાક્ષસીઓમાં શ્રેષ્ઠ

એવા દ્રોણાચાર્ય પોતાના વેગવાન યોદ્ધાઓને દોડાવીને મહારથી સાત્યકિ સામે ચડી આવ્યા. ત્યારે શિનિપુત્ર સાત્યકિને રણમાં આમ ઉદય પામી રહેલો જેઈને, બીજા દેહલાએક મહારથી-ઓ પણ ક્રોધપૂર્વક તે દ્રોણાચાર્ય સાથે જ સાત્યકિ સામા ચડી આવ્યા. ૫૨-૫૩ તે પછી તે રાત્ર ! કૌરવો તથા દ્રોણાચાર્ય અને સાત્યકિ વચ્ચે ત્યાં દેવો અને અસુરો વચ્ચેના જેવું ધોર યુદ્ધ ચાલુ થયું. ૫૪

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વત્તમ નૃપદ્રવ્યપર્વમાં
‘નલસંધને વધ’ નામનો અષ્ટાધ્ય ૧૧૫મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૬ મો

દુર્યોધનનો તથા કૃતવર્માનો પરાજય

॥ સંજય કથાવ ॥

તે કિરંતઃ શરવાતાન્ સર્વે યથાઃ પ્રહારિણઃ ।

ત્વરમાણા મહારાજ યુષ્માનમપોવપન્ ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધોઃ : ત્યાં તે મહારાજ ! અનેક બાણોને છોડી રહેલા તે સર્વ યોદ્ધાઓ અજાર રાત્ર થઈને ઉતાવળા ઉતાવળા સાત્યકિની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તે સાત્યકિને દ્રોણાચાર્ય સિત્તોને તીરણ બાણોથી, દુર્મર્ષને બાર બાણોથી, દુઃસદે દસ બાણોથી તથા વિકર્ણે કંઠપક્ષીનાં પીછાંવાળાં તીરણ ત્રીસ બાણોથી નખાયા પડ્યા-માં તથા છાતીમાં વીધી નાખ્યા. વળી તે રાત્ર ! દુર્યોધને તેને દસ બાણોથી, દુઃશાસને તેને આઠ બાણોથી અને ચિત્રસેને તેને બે બાણોથી વીધી નાખ્યા. ૧-૪ ત્યાં તે રાત્ર ! રાત્ર દુર્યોધને પત્ન મોટી બાણગૃહિ કરીને સાત્યકિને મૃત્યુમાં મારી રીને પીડ્યો હતો અને બીજા મહારથીઓ પડે નેના પર પ્રહાર કરવા લાગી પડ્યા હતા. ૫ એ રીતે ત્યારે તમારા મહારથી પુત્રો મારે બાણોથી નેને વીધતા મૃતી પડ્યા, ત્યારે સાત્યકિને પત્ન રીતો જનારાં બાણો મૂરીને ને મર્ષને જુદા જુદા

વીધી નાખ્યા.^૬ તેણે દ્રોણાચાર્યને ત્રણ બાણોથી, દુઃસહને નવ બાણોથી, વિકર્ણને પચીસ બાણોથી, ચિત્રસેનને સાત બાણોથી, દુર્મર્ષણને બાર બાણોથી, વિવિંશતિને આઠ બાણોથી, સત્યવ્રતને નવ બાણોથી અને વિજયને દસ બાણોથી વીધી નાખ્યા. તે પછી મહારથી સાત્યકિ સોનાની જડેલી કુંડલીઓવાળા ધનુષ્યને ધુણાવતો ધુણાવતો સત્વર તમારા મહારથી પુત્ર દુર્યોધન સામે ચઢી ગયો. તુરત જ તેણે સર્વ લોકના રાજા તથા સર્વ લોકના મહારથી એ દુર્યોધનને બાણો વડે તીવ્ર પ્રહાર કર્યો અને એમ તે બન્નેનું યુદ્ધ શરૂ થયું. ત્યાં તીક્ષ્ણ બાણોનું સંધાન કરીને અન્યેન્ય સામે બાણો છોડી રહેલા તે બન્ને મહારથી-ઓએ એકબીજાને રણમાં અદૃશ્ય કરી દીધા.^{૭-૧૧} કુરુરાજ દુર્યોધનથી અસંત વીધાઈ ગયેલો સાત્યકિ ત્યાં અત્યંત શોભી રહ્યો હતો અને ચંદનવૃક્ષ જેમ પોતાનામાંથી રસને ઝરે છે, તેમ તે પોતાના શરીરમાંથી લોહીને ઝરતો હતો.^{૧૨} ત્યારે સાત્યકિનાં સંખ્યાબંધ બાણોથી વીધાઈ ગયેલો તમારો પુત્ર પણ સુવર્ણમય મુકુટવાળો હોઈને ભાંચા કરેલા મોટા સ્તંભની જેમ શોભતો હતો.^{૧૩} હે રાજા! સાત્યકિએ શુરપ્રબાણ મૂર્છીને તે ધનુર્ધર કુરુરાજના ધનુષ્યને હસતાં હસતાં રણમાં કાપી નાખ્યું.^{૧૪} પછી તેણે કપાયેલા ધનુષ્યવાળા એ દુર્યોધનરાજને અનેક બાણો વડે રણમાં ઢાંકી દીધો. એ રીતે શીઘ્ર કર્મ કરનારા પોતાના શત્રુનાં બાણોથી ધવાયેલો રાજા દુર્યોધન શત્રુના એ વિજયને સહન કરી શક્યો નહિ. તુરત જ તેણે સોનાની પીઠવાળું બીજું અસંખ્ય ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને સત્વરે સો બાણોનું સંધાન કરીને સાત્યકિને વીધી નાખ્યો. જ્યારે તમારા મહાન ધનુર્ધર અને બળવાન પુત્રે સાત્યકિને અત્યંત વીધી નાખ્યો, ત્યારે તે કોવચક થઈ ગયો અને

તમારા પુત્રને ખૂબ પીડવા લાગ્યો. એ રીતે રાજાને પીડાયેલો જોઈને તમારા મહારથી પુત્રો ત્યાં દોડી આવ્યા અને બળપૂર્વક બાણવૃદ્ધિ કરીને સાત્યકિને છાઈ દેવા લાગ્યા. આમ તમારા મહારથી પુત્રોની બાણવૃદ્ધિથી દંકાયેલા સાત્યકિએ પણ તે દરેકને પાંચ પાંચ બાણોથી વીધી નાખ્યા અને તેમને બીજાં સાત સાત બાણોના પ્રહાર કર્યો. વળી તેણે દુર્યોધનને એકદમ આઠ બાણો મારીને વીધી નાખ્યો.^{૧૫-૨૦} પછી હસતાં હસતાં તેણે શત્રુઓને બધા ઉપજવનારા એના ધનુષ્યના પણ ટુકડા કરી નાખ્યા. અને ભણિમય હાથીના ચિહ્નવાળી તેની ધજાને પણ બાણો વડે કાપી નાખી.^{૨૧} એટલું જ નહિ, તેણે ચાર તીક્ષ્ણ બાણો મૂર્છીને તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. વળી મહાયશસ્ત્રી સાત્યકિએ એક શુરપ્ર-બાણથી તેના સારથિને પણ ગબડાવી પાડ્યો.^{૨૨} એ જ ગાળામાં હર્ષમાં આવેલા તે સાત્યકિએ મહારથી કુરુરાજને મર્મને ભેદી નાખનારાં અનેક બાણો મૂર્છીને સારી પેઠે વધાવી લીધો.^{૨૩} હે રાજા! એ રીતે રણમાં તમારો પુત્ર દુર્યોધન સાત્યકિનાં ઉત્તમ બાણોના માર ખાઈ રહ્યો, એટલે તે એકાએક ત્યાંથી નાકો અને તરત ધનુર્ધર ચિત્રસેનના રથ પર દૂદીને બેસી ગયો. ત્યારે રાહુ જેમ આકાશમાં ચંદ્રનો આસ કરે છે, તેમ સાત્યકિ સંજોમમાં રાજા દુર્યોધનનો આસ કરી રહ્યો હતો, એ જોઈને લોકમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. તે હાહાકારના શબ્દને સાંભળીને, જે સ્થળે સમર્થ સાત્યકિ બેસે હતો, તે સ્થળે મહારથી કૃતવર્મા એકાએક ધસી આવ્યો. આમ પોતાના ઉત્તમ ધનુષ્યને ધુણાવતો, ઘોડાઓને હાંક મારતો અને ‘આગળ ચાલ, આગળ ચાલ,’ એમ પોતાના સારથિને ટોકતો તે કૃતવર્મા સત્વરે ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^{૨૪-૨૮} હે મહારાજ! વિકાસેલા

મુખવાળા કાળની જેમ ધસી આવતા એ કૃત-
વર્માને જોઈને સાત્યકિએ પોતાના સારથિને આ
પ્રમાણે કહ્યું કે, 'બાણાવળી એવો આ કૃતવર્મા
પોતાના રથને લઈને ત્વરાથી આ તરફ ધસી
આવે છે, તો તું પણ આપણા રથને લઈને સર્વ
ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ એ કૃતવર્માની સામે ચાલ.'
હવે વેગવાળા ઘોડાઓ જોડેલા તથા શાસ્ત્રોક્ત
વિધિએ તૈયાર કરેલા એ રથથી સાત્યકિ તત્કાળ
ધનુર્ધરાના પ્રતિબિંબરૂપ ભોજરાજ કૃતવર્માની
સામે રણમાં આવી પહોંચ્યો. તે પછી બળબળતા
અશ્વિની પેઢે પરમ ક્રોધાયમાન થયેલા એ બન્ને
નરવ્યાદો અતિ બળવાન બે વ્યાદોની જેમ એક-
બીજાની સામે ધસ્યા. તુરત કૃતવર્માએ છર્વાસ
બાણો મૂકીને સાત્યકિને પ્રહાર કર્યો અને
બીજાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેના સારથિને પણ
માર માર્યો. વળી તેણે સાત્યકિના સારી રીતે
કેળવાયેલા તથા સિંધુદેશમાં જન્મેલા ઘોડાઓને
પણ ચાર પરમ તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર કર્યો. ત્યાં
સુવર્ણના ધ્વજદંડવાળા, સુવર્ણના બાળબળવાળા
તથા સુવર્ણ સમાન પ્રકાશિત કવચવાળા તે
કૃતવર્માએ સુવર્ણથી મઢેલી પીઠવાળા પોતાના
મહાન ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો અને સુવર્ણની
પૂંખવાળાં ધણાં બાણો છોડીને તે સાત્યકિને
અટકાવી રાખ્યો. પછી અર્જુનને મળવા ઇચ્છતા
એ સાત્યકિએ પણ કૃતવર્મા સામે એકદમ એંશી
બાણો છોડ્યાં. એ બાણોના પ્રહારથી ચતુરતાપન
કૃતવર્મા અત્યંત વીંધાર્ય ગયો અને પૃથ્વીકંપ
સમયે જેમ પર્વત કંપી જાય, તેમ તે કંપી
ગયો. વળી સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ ત્રેસઠ તીક્ષ્ણ
બાણોથી તેના ચારેય ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા,
તેમ જ સાત બાણોથી તેના સારથિને પણ વીંધી
નાખ્યો. ઉપરાંત સાત્યકિએ સુવર્ણની પૂંખવાળા
એક બાણને ધનુષ્યમાં સાંધ્યું અને તેણે ક્રોધની

મોટી જવાબાઓને છોડતા સર્પ જેવા તે બાણને
કૃતવર્માની સામે ફેંક્યું. સાક્ષાત્ કાળદંડના જેવા
તમતમતા બાણે કૃતવર્માના સુવર્ણ સમાન ઝળ-
હળતા કવચને તોડી નાખીને તેને પણ ઘણા
ઘાયલ કર્યો. પછી લોહીલોહાણ થઈને તે ઉઘ-
બાણ પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. ૨૯-૪૦ એ રીતે સાત્ય-
કિનાં બાણોથી વ્યાકુળ થયેલા તથા લોહીની
ધારાઓને વહેતા તે કૃતવર્મા હાયમાંથી ધનુષ્ય-
બાણ છોડી દઈને, પોતાના ઉત્તમ રથમાં મૂર્છા-
ની સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. સિંહ^૧ સમાન
દાંડોવાળો તે પુરુષશ્રેષ્ઠ અમાપ પરાક્રમવાળો હતો,
છતાં સાત્યકિનાં બાણોથી વિહ્વળ થઈને તે બે
ઠીંગણુભર પૃથ્વી પર પડ્યો હતો. ૪૧, ૪૨ આમ
અશ્વરૂપ સાગર જેવા તથા સાક્ષાત્ સહસ્રાર્જુન
સમા તે કૃતવર્માને રણમાં હઠાવી દઈને સાત્યકિ
આગળ વધ્યો. ૪૩ પૂર્વે ઇંદ્ર જેમ આસુરી સેનાને
હણીધી ગયો હતો, તેમ સાત્યકિ પણ સર્વ
સૈન્યોના દેખતાં કૌરવોની સેનાના મધ્યમાંથી
પસાર થઈ ગયો હતો. તે સેના તો તલવારો,
શક્તિઓ અને ધનુષ્યોથી વ્યાપ્ત હતી; હાથીઓ,
રથો તથા ઘોડાઓથી ભરચક હતી; તેમ જ
સેંકડો મોટા મોટા ક્ષત્રિયોએ તેમાં ઉઘ લોહીધારા
ચલાવી દીધી હતી. ૪૪, ૪૫ તે પછી બળવાન કૃત-
વર્મા મૂર્છામાંથી સાવધ થયો અને હાથમાં બીજું
મોટું ધનુષ્ય લઈને રણસંઘામમાં પાંડવોને
અટકાવતો છોલો રહ્યો. ૪૬

ઘતિ શ્રીમદ્ભગવાદગીતા દ્વિતીયોપધ્યયનપર્વમાં
'કરોંધન અને કૃતવર્માના પરાજય' નામનો
અધ્યાય ૨૧ થી ૪૬ સમાપ્ત

+ સિંહ સમાન દાંડોવાળા-સિંહદંડ પુરપત્ર લક્ષણ
નીલકંઠે લખ્યું છે કે, -

દશાક્ષત્તો યદ્ય સુરેન્દ્રાનેય સમુદ્ભવા ।

સિદ્ધય સ મલિતચતુર્વિધ સુરિભિ ॥

જે પુરુષની આગળની ચાર દાંડો બીજા સર્વ
દાંડોના કરતા બેગી હોય, તેને વિદાનો સિંહદંડ
અથવા ચતુર્વિધ કહે છે.

અધ્યાય ૧૧૭ મો સાત્યકિનું પરાક્રમ

॥ સજય ઉવાચ ॥

કાલ્પમાનેષુ સૈન્યેષુ ઈનેયેન તતસ્તતઃ ।

મારદ્વાજઃ શરત્રાતૈર્મહદ્ગ્નિઃ સમવાકિરત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે સાત્યકિએ કૌરવો-
નાં સૈન્યોને આરેખાબ્ધ નસાડવા માંડ્યાં, ત્યારે
દ્રોણાચાર્ય^૧ મોટાં મોટાં અનેક બાણો મૂકીને તેને
ઢાંકી દેવા લાગ્યા.^૨ તે વેળા સર્વ સૈન્યોના દેખતાં
દ્રોણાચાર્ય તથા સાત્યકિ વચ્ચે બલિ તથા ઈંદ્રના
જલુ^૩ તુમુલ્ય યુદ્ધ યદ્ય હલુ^૪. એવામાં દ્રોણા-
ચાર્ય સર્વ સમાન આકારનાં ત્રણ અદ્ભુત
લોખંડી બાણોનો સાત્યકિના લાલમાં પ્રહાર
કર્યો.^૫ હે મહારાજ ! સીધી ગતિનાં તે બાણો
સાત્યકિના લલાટમાં આવીને ખૂચી ગયાં, તેથી
તે જાણે ત્રણ શિખરવાળો એક પર્વત હોય તેમ
શોભવા લાગ્યો.^૬ વળી લાગદેખુ દ્રોણાચાર્યે ત્યાં
સાત્યકિની સામે ઈંદ્રના વજ્રની જેમ શખ્તવાળાં
બીજાં દેહલાંએક બાણો છોડવા માંડ્યાં.^૭ પરમ
અન્નવેતા સાત્યકિએ પણ દ્રોણના ધનુષ્યમાંથી
છૂટતાં તે સર્વ બાણોને સુંદર પૂંખવાળાં માત્ર
બળે બાણો મૂકીને કાપી નાખ્યાં.^૮ હે રાજા !
સાત્યકિની એ ચાલાકી જોઈને દ્રોણાચાર્ય હચ્ચા
અને તેમણે એકાએક ત્રીસ બાણોથી સાત્યકિને
વીંધી નાખ્યા. વળી સાત્યકિની ચાલાકી કરતાં
પણ પોતાની વિશેષ ચાલાકી દર્શાવતા તે આચાર્યે
સાત્યકિને સત્તર બીજાં પચાસ તીક્ષ્ણ બાણોનો
પ્રહાર કર્યો.^{૯,૧૦} ત્યારે હે રાજા ! રાકુડામાંથી જેમ
કોધાયમાન થયેલા સર્પો બહાર નીકળી આવે,
તેમ દ્રોણાચાર્યના રથમાંથી શરીરને વીંધી નાખે
તેવાં બાણો! સડસડાટ કરતાં બહાર નીકળતાં
હતાં.^{૧૧} ત્યાં સાત્યકિએ પણ સેંકડો અને હજારો
બાણો છોડવા માંડ્યાં હતાં. રથિરતું ભોજન

કરનારાં તે બાણો પણ દ્રોણના રથને ઢાંકી દેતાં
હતાં.^{૧૨} હે રાજા ! બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય
તથા સાત્યકિ એ બેમાંથી ઘાઈની ચપળતામાં તે
સમયે કંઈ પણ વિશેષતા જણાતી ન હતી. તે
બન્ને પુરુષશ્રેષ્ઠો લગભગ સમાન જ દેખાતા હતા.
તે પછી અત્યંત કોધાયમાન થયેલા સાત્યકિએ
નમેલાં પર્વવાળાં નવ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને દ્રોણા-
ચાર્યને પ્રહાર કર્યો.^{૧૩,૧૪} વળી બીજાં સો
બાણો મૂકીને તેણે દ્રોણાચાર્યના દેખતાં તેના
સારથિને વીંધી નાખ્યો. સાત્યકિની એ ઝડપ
જોઈને મહારથી દ્રોણાચાર્યે સિતેર બાણો મૂકીને
તેના સારથિને તથા ત્રણ ત્રણ બાણો મૂકીને
તેના ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા. વળી એક બાણ-
થી તેણે સાત્યકિના રથ પર રહેલી ધનને કાપી
નાખી.^{૧૫,૧૬} પછી તેણે સુવર્ણની પૂંખવાળા
એક લલ્લબાણથી મહાત્મા સાત્યકિના ધનુષ્યને
પણ કાપી નાખ્યું.^{૧૭} હવે કોધાયમાન થયેલા
મહારથી સાત્યકિએ પોતાના કપાયેલા ધનુષ્યને
ફેંટી દીધું અને એક મોટી ગદા હાથમાં લઈને
તે દ્રોણ સામે ફેંટી.^{૧૮} પદા બાંધેલી તે લોખંડી
ગદાને એકાએક પોતાની તરફ ધસી આવતી
જોઈને દ્રોણાચાર્યે અનેક ભૂતનાં અનેક બાણો
છોડી મૂક્યાં અને તે ગદાને વચમાંથી જ અટ-
કાવી પાડી.^{૧૯} એટલે સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ
તત્કાળ બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું અને પથ્થર પર
ધસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં ધણાં બાણો મૂકીને દ્રોણા-
ચાર્યને વીંધી નાખ્યા.^{૨૦} એ પ્રમાણે આચાર્ય-
ને યુદ્ધમાં વીંધીને સાત્યકિ સિંહનાદો કરવા
લાગ્યો; પણ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા
દ્રોણાચાર્ય તે સહન કરી શક્યા નહિ.^{૨૧} તેમણે
તદન લોખંડીની બનાવેલી અને સુવર્ણમય ઢાંડા-
વાળી એક મહાન શક્તિ ઉઠાવી અને તે એસબેર
સાત્યકિના રથ સામે ફેંટી.^{૨૨} કાળ સમી તે શક્તિ

સાત્યકિ સુધી પહોંચી જ નહિ, પણ તેના રથમાં અથડાઈ ને દારણુ શબ્દ કરતી તે પૃથ્વી પર આવી પડી.^{૨૧} પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજન! આચાર્યના જમણા હાથમાં પીડા કરવાના ઉદ્દેશથી શિનિપુત્ર સાત્યકિએ તેમને એક બાણનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૨} ત્યારે દ્રોણાચાર્યે પણ એક અર્ધ-ચંદ્રાકાર બાણ મૂકીને સાત્યકિના મહાન ધનુષ્ય ના ટુકડા કરી નાખ્યા અને એક રથશક્તિથી તેના સારથિને પણ ધાયલ કર્યો.^{૨૩} આમ રથ-શક્તિનો પ્રહાર થતાં જ સારથિ મૂચ્છાવશ થઈ ગયો અને રથના ઉપસ્થભાગનો ટેકો લઈ ને તે થોડી વાર બેસી રહ્યો.^{૨૪} છતાં હે રાજન! સાત્યકિએ તો મનુષ્યોથી ન બને તેવું કર્મ કરવા માંડ્યું. તે પોતે સારથિનું કામ કરતો ગયો, દ્રોણ સામે યુદ્ધ કરતો ગયો અને ઘોડાઓની લગામ પણ હાથમાં ગ્રાહી રહ્યો.^{૨૫} તે પછી હે પૃથ્વી-પતિ! મહારથી સાત્યકિએ હર્ષસૂચક ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને બ્રાહ્મણ દ્રોણાચાર્યને સો બાણો વડે યુદ્ધમાં વીંધી નાખ્યા.^{૨૬} હે ભારત! દ્રોણાચાર્યે પણ તેને પાંચ ધોર બાણોનો પ્રહાર કર્યો, તેથી તેનું કવચ તૂટી ગયું અને તે બાણો પણ લોહીમાં ભીંજાઈ ગયાં.^{૨૭} આમ જ્યારે તે ધોર બાણોથી સાત્યકિ વીંધાઈ ગયો, ત્યારે તેને ધણો ક્રોધ ચઢ્યો. તે વીર એકદમ દ્રોણાચાર્યના રથ સામે ધણાં બાણો છોડી મૂક્યાં.^{૨૮} તેમાંના એક બાણથી તેણે તે આચાર્યના સારથિને પૃથ્વી પર પટકી નાખ્યો. એટલે મરણ પામેલા સારથિવાળા તેમના ઘોડાઓને તેણે આમતેમ ચારે બાજુ હાંકી કાઢ્યા.^{૨૯} હે રાજન! આમ ઘોડાઓ ભડક્યા, તેથી દ્રોણાચાર્યનો રૂપેરી રથ રણમાં હજારે મંડળોને રચવા લાગ્યો અને સૂર્યની પેઠે પ્રકાશવા લાગ્યો.^{૩૦} એ સમયે તમારા સૈન્યમાં 'ધસી જઓ, દ્રોણાચાર્યના

ઘોડાઓને પકડો, કોડો, કોડો!' એ પ્રમાણે સર્વ રાજઓ તથા રાજપુત્રો બૂમાબૂમ કરી રહ્યા હતા.^{૩૧} ત્યારે હે રાજન! તે સર્વ મહારથીઓ સાત્યકિ સામેનું યુદ્ધ પકડું મૂકીને જ તરફ દ્રોણાચાર્ય ધસડાઈ જતા હતા, તે તરફ એકાએક ધસી ગયા હતા.^{૩૨} એ યુદ્ધમાં તે સર્વ મહારથીઓ સાત્યકિનાં બાણોથી પીડાઈને નાસભાગ કરતા હતા, તે જોઈને તમારું સૈન્ય ખળભળી ઊઠ્યું અને પુનઃ તેમાં ભંગાણ પડ્યું.^{૩૩} દ્રોણાચાર્યના વાયુ સમાન વેગવાળા તથા સાત્યકિનાં બાણોથી પીડાયેલા ઘોડાઓ આચાર્યને લગભગ વ્યહના મુખ સુધી ધસડી ગયા હતા, તેથી તે પણ વ્યહના દારમાં જઈ ને જ ઊભા રહ્યા હતા.^{૩૪} એ સમયે પાંડવો તથા પાંચાલોએ વ્યહને તોડી નાખ્યો હતો. એ જોઈને વીર્યવાન દ્રોણાચાર્ય વ્યહનું જ રક્ષણ કરવા લાગ્યા અને સાત્યકિ માટે તેમણે યત્ન કર્યો નહિ.^{૩૫} પછી પાંડવો અને પાંચાલોને યુદ્ધમાં આગળ વધતા અટકાવી દઈને, કોરૂપ કાઢથી પ્રદીપ્ત થયેલો દ્રોણાચાર્ય રૂપ અગ્નિ જાણે પ્રલયકાળે ઉદય પામેલા સૂર્યની પેઠે જગતને બાળી નાખતો હોય, તેમ રણમાં ઊભો રહ્યો હતો.^{૩૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વનાં ત્રીજાં જયદ્રથવધપર્વમાં 'સાત્યકિનું' પરાક્રમ નામનો અધ્યાય ૧૧૭માં સમાયે

અધ્યાય ૧૧૮મો

સુદર્શનનો વધ

॥ સત્ય જવાબ ॥

દ્રોણં સ જિત્વા પુરુષપ્રવીરસ્તથેવ હાર્દિક્ય-
મુલ્લૌસ્ત્વદીપ્યાન્ । પ્રહસ્ય સ્તતં વચનં વમાપે
શિનિપ્રવીરઃ કુરુપુંગવાધ્ય ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે કુરુશ્રેષ્ઠ રાજા! પુરુષોમાં વીર એવા તે સાત્યકિએ દ્રોણાચાર્યનો તથા કૃત-વર્મા આદિ તમારા પોદ્ધાઓનો પરાજય કરીને

હસતાં હસતાં. સારથિને આ વચન કહ્યું કે, 'હે સારથિ ! કેશવ તથા અર્જુને શત્રુઓનો નાશ કરી નાખ્યો છે. આપણે જ આ નાશ કરી રહ્યા છીએ, તે તો કેવળ નિમિત્ત જ છે. આપણે તો પુરુષ-શ્રેષ્ઠ ઇંદ્રપુત્રે મારી નાખેલાઓને જ મારીએ છીએ.' એ પ્રમાણે પોતાના સારથિને કહીને, ધનુર્ધરોનો અગ્રેસર, શત્રુઓનો સંહાર કરનાર અને અતિ બળવાન એવો તે સાત્યકિ બાજ-પક્ષી જેમ માંસ પર તરાપ મારે, તેમ બાણો-ને છોડતો છોડતો રણમાં આગળ વધ્યો. ચંદ્ર અને શંખ સમાન ઉજ્જ્વળ વર્ણના ઘોડાઓ દ્વારા સૈન્યમાં પ્રવેશ કરીને આગળ જતા તે પુરુષવીરને અટકાવવા માટે કોઈ થોડો સમય થયો નહિ. અરે ! સૂર્યનાં કિરણો સમાન પ્રકાશતા તેના રથને પણ કોઈ અટકાવી શક્યો નહિ.^{૧-૪} હે ભારત ! વર્ષાકાળ પછી આકાશમાં ઝળકાટ કરતા સૂર્યને જેમ જેઈ શકાય નહિ, તેમ અસદ્ધ પરાક્રમવાળા, અદ્વીન વૈયંવાળા અને ઇંદ્ર સમાન પ્રભાવાળા તે સાત્યકિને તમારા પક્ષની સર્વ દુકંડીઓ જેઈ શકી નહિ.^૫ એવામાં ક્રોધપૂર્ણ થયેલા, અતિ વિચિત્ર જતનાં યુદ્ધ કરનારા અને સુવર્ણના કવચને ધારણ કરનારા ધનુર્ધર રાજ સુદર્શને રણમાં ધસી આવતા સાત્યકિને બળાત્કારે અટકાવ્યો.^૬ હે ભારત ! ખત્રેની વચ્ચે અતિદારણ સંગ્રામ મચ્યો. પૂર્વે જેમ વૃત્રાસુર તથા ઇંદ્રના યુદ્ધની દેવગણોએ પ્રશંસા કરી હતી, તેમ તમારા પક્ષના સોમકથોદ્ધઓ પણ તે યુદ્ધની પ્રશંસા કર્યા વિના રહ્યા નહિ.^૭ એ રણમાં સુદર્શને સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણો મારીને યાદવશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો. ત્યારે હે રાજન ! સાત્યકિ પણ તેનાં બાણોને પોતાની પાસે આવ્યા પહેલાં જ વચમાંથી કાપી નાખતો હતો.^૮ તે જ પ્રમાણે ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમવાળા

સાત્યકિએ પણ સુદર્શન પર જ જ બાણો મૂક્યાં હતાં, તે બાણોના, શ્રેષ્ઠ રથ પર બેઠેલા તે સુદર્શને પણ બળએ ત્રણ ત્રણ દુકંડા કરી નાખ્યા.^૯ આમ સાત્યકિનાં બાણોના વેગથી પોતાનાં સર્વ બાણો-ને કપાઈ પડેલાં જેઈને સુદર્શન ક્રોધને લીધે બણે બાળી નાખતો હોય તેમ, તીક્ષ્ણ તેજનાળો થઈ ગયો અને સુવર્ણથી અદ્ભુત એવાં બીજાં કંટલાંએક બાણોને છોડવા લાગ્યો.^{૧૦} વળી સુદર્શને ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને છોડેલાં અગ્નિ સમાન વર્ણનાં સુંદર પૂંખવાળાં ત્રણ બાણો માર્યાં. તે બાણો સાત્યકિના કવચને તોડી નાખીને તેના શરીરમાં પેસી ગયાં.^{૧૧} વળી રાજપુત્ર સુદર્શને ચાર બીજાં બળબળતાં અગ્નિ સરખાં બાણો સાંધ્યાં અને તે સાત્યકિના રૂપેરી રંગના ચાર ઘોડાઓને ધણા જોસથી માર્યાં.^{૧૨} એ રીતે સુદર્શને જ્યારે ઉપરાઉપરી બાણોનો મારો ચલાવ્યો, ત્યારે ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમવાળા બળવાન સાત્યકિએ પણ અતિ તીક્ષ્ણ એવાં સંખ્યાબંધ બાણો છોડીને સુદર્શનના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને એકદમ ગર્જના કરી મૂકી.^{૧૩} વળી ઇંદ્રના વજ્ર જેવા ભદ્રભૂતિના એક બાણથી સાત્યકિએ સુદર્શનના સારથિનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. ત્યાં એ શિનિશ્રેષ્ઠે પ્રલયકાળના અગ્નિ સમાન ઝળહળતું અગ્નિના આકારનું બીજું બાણ મૂક્યું અને તેથી સુદર્શનના પૂર્ણચંદ્રની જેમ પ્રકાશી રહેલા તથા કુંડળનાળા ઝળહળતા મસ્તકને પણ તેણે તેના શરીરથી જુદું પાડી નાખ્યું. હે રાજન ! પૂર્વે દેવાસુર યુદ્ધપ્રસંગે વજ્ર-ધર ઇંદ્રે અતિ બળવાન એવા બળદેસનો જેમ નાશ કર્યો હતો, તેમ યાદવશ્રેષ્ઠ બળવાન સાત્યકિએ પણ રાજપુત્ર અને રાજપૌત્ર એવા તે સુદર્શનનો નાશ કર્યો હતો. આથી તે મહાત્મા પરમ હર્ષયુક્ત થઈને સાક્ષાત્ ઇંદ્ર હોય એમ

ન્યાં આપણા શત્રુઓની સેના ઊભી રહી છે, ત્યાં ચાલ. જે સ્થળે હાથમાં પહેરવાનાં મોજાંઓ ધારણ કરીને દુર્યોધન આદિ કવચધારીઓ અને દૂર કર્મ કરવાવાળા તથા યુદ્ધદુર્મંદ એવા આ કાંભોજ-યોદ્ધાઓ ઊભા છે, તે સ્થળે તું રથને હાંક. વળી જે સ્થળે ધનુષ્યબાણને ધારણ કરનારા અને તાણી-તાણીને પ્રહાર કરનારા આ શ્વેચ્છો, શંકો, કિરાતો, દરદો, બર્બરો, તામ્રક્ષિપ્તકો અને બીજા કેટલાએક શ્વેચ્છયોદ્ધાઓ અનેક જાતનાં આયુધો હાથમાં લઈને તથા હથેળીમાં પહેરવાનાં કવચો ધારણ કરીને તેમ જ દુર્યોધનને આગળ કરીને, મારી સામા યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ઊભા છે, તે સ્થળે તું આપણા રથને હાંક.^{૧૩-૧૬} રથ, હાથી, ઘોડા અને પાળાઓ સાથેના આ યોદ્ધાઓનો નાશ કરી નાખીને આપણે બીજા મહાધોર એવા આ સૈન્યને તરી જ ગયા છીએ, એમ તું નિશ્ચય સમજજે.^{૧૭}

સારથિ બોલ્યો : હે સત્યપરાક્રમી યદુવીર ! જે કદાચ પરશુરામ જાતે તમારી આગળ આવીને ઊભા રહે, તોપણ મને લગારે ગભરાટ થાય નહિ.^{૧૮} એટલું જ નહિ, હે મહાબાહુ ! રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય અને મદ્રરાજ શક્ય પણ અહીં સામા આવી ઊભા રહે, તોપણ તમારા આશ્રયને લીધે મને ગભરાટ નહિ જ થાય.^{૧૯} હે શત્રુનાશન ! તમે પૂર્વે પણ યુદ્ધમાં અનેક દૂર કર્મો કરવાવાળા, કવચધારી અને યુદ્ધ દુર્મંદ એવા કાંભોજયોદ્ધાઓનો, ધનુષ્યબાણને ધારણ કરનારા તથા તીક્ષ્ણ પ્રહાર કરનારા યવનોનો, શંકોનો, કિરાતોનો, દરદોનો, બર્બરોનો, તામ્ર-ક્ષિપ્તકોનો તેમ જ બીજા કેટલાએક અનેક જાતનાં હથિયારોને ધારણ કરનારા શ્વેચ્છોનો પરાજય કર્યો છે. તે સમયે પણ મને કોઈ જાતનો ગભરાટ થયો નથી.^{૨૦-૨૨} તો પછી હે ધીર ! ગાયના પગલા જેટલા ક્ષુદ્ર એવા આ યુદ્ધમાં આવીને મને

શાનો ગભરાટ થાય ? હે આયુષ્મન ! બોલો, હવે કયા માર્ગે હું તમને અનુન પાસે પહોંચાડું ?^{૨૩} હે યાદવવંશી ! તમે આજે ઠાનું પર ક્રોધાયમાન થયા છો ? અરે ! આજે ઠાનું મૃત્યુ આવી ઊભું છે ? ઠાનું મન યમરાજની રાજધાની પ્રત્યે જવાને ઉત્કંઠિત બન્યું છે ?^{૨૪} હવે પછીના આજના યુદ્ધમાં પ્રલયકાળના યમરાજ જવા, યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરી રહેલા અને પરાક્રમસંપન્ન એવા તમને જોઈને કયા યોદ્ધાઓ નાસભાગ કરી મૂકશે ? હે મહાબાહો ! આજે યમરાજ ઠાનું સ્મરણ કરી રહ્યો છે !^{૨૫}

સાત્યકિ બોલ્યો : ઇંદ્ર જેમ દાનવોનો સંહાર કરે, તેમ આજે હું આ શ્વેચ્છોનો સંહાર કરીશ. હું પ્રથમ કાંભોજયોદ્ધાઓનો સંહાર કરીને, મારી પ્રતિજ્ઞાને પૂરી કરીશ; માટે તું મને ત્યાં લઈ જ. આજે આ સર્વનો યુદ્ધમાં સંહાર કરીને હું મારા પ્રિય અનુન પાસે જઈશ.^{૨૬, ૨૭} હે સારથિ ! આ શ્વેચ્છોનાં સૈન્યોનો સંહાર થતાં, આજે દુર્યોધન સહિત બધા કૌરવો મારું પરાક્રમ જોશે. અરે ! આજે હું સર્વ સૈન્યોમાં વારંવાર ધૂમીને ત્રાસ વતોવી દઈશ.^{૨૮} આજના યુદ્ધમાં મારે હાથે છિન્નભિન્ન થતાં કૌરવોનાં સૈન્યોની ખૂમો સાંભળીને દુર્યોધન ઘણો સંતાપ કરશે.^{૨૯} વળી આજે મારા ગુરુ શ્રેવત-વાહન એવા મહાત્મા અનુનની પાસે અભ્યાસ કરેલી અસ્રશિક્ષાને હું આચાર્ય દ્રોણ આગળ વ્યક્ત કરીશ.^{૩૦} અવશ્ય આજે મારાં બાણોથી નાશ પામેલા હજારો સુખ્ય સુખ્ય યોદ્ધાઓને જોઈને રાજા દુર્યોધન પથ્થાત્તાપ પામશે.^{૩૧} હું આજે મારા ચપળ હાથે જ્યારે ઉત્તમોત્તમ બાણો ને છોડવા માંડીશ, ત્યારે કૌરવો જાંબાડિયાં ની પેટે ગોળાકાર ફરતા મારા ધનુષ્યને જોઈ રહેશે.^{૩૨} ખરેખર આજે મારાં બાણોથી ભરાઈ

ગયેલાં શરીરવાળા અને વારંવાર લોહીને ઝરતા પોતાના સેનિકાને નાશ જોઈને 'દુર્યોધન પશ્ચા-
ત્તાપ કરશે.'^{૩૩} હું 'ન્યારે દોષાયમાન થઈને
આજે સારા સારા યોદ્ધાઓને મારવા માંડીશ,
ત્યારે દુર્યોધન આ જગતને બે અર્જુનોવાણું જ
માની બેસશે.'^{૩૪} આજે આ મહાન રણમાં મેં
મારી નાખેલા દમરો રાત્રીઓને જોઈને રાત્રી
દુર્યોધન સંતાપ કરશે.^{૩૫} હું આજે દમરો રાત્રી-
ઓને મારી નાખીને આ સર્વ રાત્રીઓને બતાવી
દર્શાવે, મહાત્મા પાંડવો પર મારી ભક્તિ અને
સ્નેહ કેવા છે.^{૩૬} ખરેખર આજે આ બધા કૌરવો
મારા બળને, મારા પરાક્રમને અને મારી કૃતજ્ઞતા-
ને જાણશે.

સંજય બોલ્યો : સાત્યકિએ એ પ્રમાણે કહ્યું,
જેટલે તેના સારયિકે સારી રીતે કેળવાયેલા,
સુંદર રવાલે આલનારા અને ચંદ્ર સમાન વર્ણ-
વાળા તેના યોદ્ધાઓને શીઘ્ર આગળ હાંટ્યા. બાણે
આકાશને પી જતા દોય, તેમ તે પવન સમાન
વેગવાળા હ્રસ્વ યોદ્ધાઓ સાત્યકિને તત્કાળ
ચવનયોદ્ધાઓ પાસે લઈ ગયા. જેટલે સેનાઓ-
માંથી કદી પાછા નહિ હઠનારા તે સાત્યકિ-
ને પોતાની સામે આવેલો જોઈને ઝડપદાર હાથ-
વાળા તે અનેક ચવનયોદ્ધાઓ બાણોની વૃષ્ટિ
કરીને સાત્યકિને વીંધવા લાગ્યા. પણ હે રાત્રી!
વેગવાન સાત્યકિએ નમેલાં પર્વવાળાં અનેક બાણો
મૂછીને તેમનાં બાણોને તથા અસ્ત્રોને વચમાં-
થી જ કાપી નાખ્યાં. આથી તે બાણો સાત્યકિ
પાસે આવી જ શક્યાં નહિ. વળી સાત્યકિએ
હ્રસ્વ સ્વરૂપ ધારણ કરીને, સેનાની પૂંખવાળાં,
અત્યંત ધારવાળાં, ગીધપક્ષીનાં પીછાંવાળાં અને
સહસ્રકાંટ જતાં બાણો મૂછીને ચવનયોદ્ધાઓનાં
મસ્તકો તથા ભુજાઓને કચાકચ કાપવા માંડ્યાં.
તે સમયે તેનાં બાણો જેટલાં બધાં જોસથી છૂટતાં

હતાં કે, તેઓ રાત્રીઓનાં લાલ લોખંડનાં બના-
વેલાં તથા કાંસાનાં બનાવેલાં કવચોને તોડી નાખી-
ને શરીરમાં સોંસરાં જઈને પૃથ્વીમાં ખૂંચી જતાં
હતાં. એ રણમાં સાત્યકિએ મ્લેચ્છોને એવા તો
મારવા માંડ્યા કે તેઓ સેંકડોની સંખ્યામાં
પ્રાણરહિત થઈને રણભૂમિ પર પડવા લાગ્યા.
ધનુષ્યને છેક ઠાન સુધી ખેંચીને અવિગ્રિહન
રીતે સાંધેલાં સંખ્યાબંધ બાણોથી તે પાંચ, છ,
સાત કે આઠ ચવનોને એકસાથે વીંધી નાખતો
હતો. હે પૃથ્વીપતિ ! મરણ પામીને પડેલા
દમરો કાંજોએ, શકો, શખરો, કિરાતો, ભીલો,
તથા બર્જશથી તે રણભૂમિ માંસ અને લોહીના
કાદવથી ભરાઈ ગઈ હતી અને તેનું સ્વરૂપ
મનને ગમે નહિ તેવું થઈ ગયું હતું. આમ
તમારા સૈન્યનો સંહાર કરી નાખીને સાત્યકિએ
રણભૂમિને તદ્દન અગમ્ય કરી નાખી. મસ્તક
ટોપને ધારણ કરનારાં, કપાયેલા દેશવાળાં તથા
લાંબી લાંબી દાંડીઓવાળાં ચવનોનાં મસ્તકો ન્યાં
ત્યાં પીંછાં વિનાનાં પક્ષીઓની પેઠે રજળતાં
હતાં. તેઓ બધાં સર્વોંગે લોહીથી ભરેલાં હતાં,
તેથી તે રણભૂમિ શોભી રહી હતી.^{૩૭-૪૦} લાલ
રંગનાં વાદળોથી વ્યાપ્ત થયેલા આકાશની પેઠે
સમરાંગણનો સર્વ પ્રદેશ લોહીથી ખરડાયેલાં
ધંડોથી વ્યાપ્ત થઈ ગયો હતો. ન્યાં ત્યાં વજ્ર
સમાન તીક્ષ્ણ સ્પર્શવાળાં તથા મજબૂત ગાંઠ-
વાળાં સીધી ગતિનાં બાણો જ દિશિગોચર થતાં
હતાં.^{૪૧} ખરેખર, સાત્યકિના હાથે મરણ પામેલા
તે ચવનોએ ભૂમિને તદ્દન ઢાંકી જ દીધી હતી.
જે દાદર યોદ્ધાધણ બાદી રહ્યા હતા, તેઓ પણ
લગભગ બેશાન જેવા થઈ જઈ પ્રાણસંકટમાં જ
આવી પડ્યા હતા અને તેમનો યુદ્ધ કરવાનો
ઉત્સાહ ભાંગી જ ગયો હતો.^{૪૨} હે મહારાજ !
એ પ્રમાણે ન્યારે તે સર્વ કવચધારી મ્લેચ્છોને

સાત્યકિએ રણમાં જીતી લીધા, ત્યારે બાહીના બીજા બધા તો પગની પાનીઓથી તથા ચાતુદ્ધાથી ઘોડાઓને ઘોડાવીને ભયને લીધે ચારેબાજુ વેગપૂર્વક નાસી ગયા. હે ભારત ! યુદ્ધમાં દુર્ગ્ય એવા તે કાંબોજસૈન્યને, યવનોના સૈન્યને અને શક લોહોના મહાન સૈન્યને આમ નસાડી પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા અને સત્યપરાક્રમી તે સાત્યકિએ તમારા યોદ્ધાઓના સૈન્યના મધ્યભાગમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં કંઈ યોદ્ધાઓનો. પરાજય કરીને 'હવે આગળ ચાલ' એમ તે પોતાના સારથિને કહેવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે સાત્યકિના પૂર્વે કંઈએ નહિ કરેલા એવા તે અદ્ભુત પરાક્રમને રણમાં જોઈને ચારણો તથા ગંધર્વો તેની ઘણી પ્રશંસા કરતા હતા. હે પૃથ્વીનાથ ! અર્જુનના પૃથ્વસક તરીકે આગળ વધતા તે સાત્યકિને જોઈને, તે સમયે હર્ષિત થયેલા ચારણો તથા તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ તેની પ્રશંસા કરતા હતા.^{૧૧-૧૫}

હતિ શ્રીમદાભારતમા દ્રોણપર્વતર્જત જ્યદ્રથવધપર્વમાં
'યવનોને પરાજય' નામનો અધ્યાય ૧૨૦ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૦ મો

દુર્યોધન નાહો !

॥ સંજય ક્વાચ ॥

જિત્વા યવનકાંવોજાન્ યુયુધાનસ્તતોર્જુનમ્ ।

જગામ તવ સૈન્યસ્ય મધ્વેન રથિનાં વરઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : યવનોનો તથા કાંબોજોનો એ રીતે પરાજય કરીને રથીશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ તમારા સૈન્યની મધ્યમાં થઈને અર્જુન પાસે જવા લાગ્યો. જેમ કંઈ એક વાઘ મૃગને ત્રાસ પમાડે, તેમ સુંદર ઘોડાવાળો તથા અદ્ભુત કવચ અને ધનુષવાળો તે પુરુષવ્યાઘ્ર સાત્યકિ તમારા સૈન્યને ત્રાસ પમાડતો હતો.^{૧-૨} રથ વડે અનેક માર્ગોમાં ધૂમતો તે સાત્યકિ સુવર્ણની પીઠવાળું તથા સુવર્ણની દીપદીઓથી ભરેલું પોતાનું

મહાવેગવાન ધનુષ્ય ધણી એસથી ફેરવતો હતો. સુવર્ણના બાજુબંધવાળો, સુવર્ણના ટોપને ધારણ કરનારો, સુવર્ણના કવચથી ઢંકાયેલો અને સુવર્ણનાં ધનુષ્ય-ધનુષ્યવાળો તે શૂરો સાત્યકિ ત્યાં મેરુપર્વતના શિખર સમાન શોભતો હતો.^{૩-૪} ધનુષ્યનાં મંડલવાળો તથા તેજસ્વ સૂર્યકિરણવાળો તે પુરુષસૂર્ય સાત્યકિ ત્યાં શરદઋતુમાં ઉદય પામેલા સૂર્યની પેઠે શોભતો હતો.^૫ વળી સાંઠ સમાન ખાંધ તથા પરાક્રમવાળો અને તેના જ નવી આંખોવાળો તે પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ ગાંધારી ટોળામાં શોભતા આખલાની જેમ, તમારા સૈનિકોની મધ્યમાં શોભતો હતો.^૬ એ સાત્યકિ જ્યારે તમારા સૈન્યમાં ઊભો હતો, ત્યારે તે હાથીઓના ટોળામાં ઊભેલા મદ્ગરતા એક મહાન યૂથપતિ સરખો દેખાતો હતો. તેની ચાલ પણ એક મદ્મત હાથી સરખી હતી.^૭ દ્રોણના સૈન્યને તે આળંગી આવ્યો હતો, કૃતવર્માના કુરતર સૈન્યને તે તરી ગયો હતો, જલસંધરપ સમુદ્રમાંથી તે સોંસરેલો પસાર થયો હતો, કાંબોજયોદ્ધાઓની સેનાને તે પાર કરી આવ્યો હતો, કૃતવર્મા-રૂપ મગરમચ્છથી તે છૂટી આવ્યો હતો અને છેવટે કૌરવોના સૈન્યસાગરના મધ્યભાગમાં તે આવી પહોંચ્યો હતો. એ સમયે વાઘો જેમ કંઈ હાથીને મારવા ઇચ્છે, તેમ તમારા પુત્રો તે સાત્યકિને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી આગળ ધસી આવ્યા અને ક્રોધાયમાન થઈને સાત્યકિના રથની આસપાસ વીંટાઈ ગયા. આમ દુર્યોધન, ચિત્રસેન, દુઃશાસન, વિવિંશતિ, શકુનિ, દુઃસહ, યુવાન દુર્વર્ણ, કૃથ અને બીજા અનેક શસ્ત્રધારી અગ્નિત શસ્ત્રો અર્જુનની પાછળ જતા એ સાત્યકિ સામે કોરપૂર્વક ઢાડી આવ્યા હતા. હે રાજા ! તે સમયે, પર્વતે દિવસે વાયુના ઝપાટાથી ઊછળી રહેલા મહાસાગરની પેઠે તમારા સૈન્યમાં મહાન

શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. એ પ્રમાણે પોતાની સામા ધરની આવતા તે સર્વ યોદ્ધાઓને જોઈને, શિનિ-પુંગવ વીર સાત્યકિએ પોતાના સારથિને હસતાં હસતાં કહ્યું : 'તું' રથને ધીમેથી ચલાવ. આ કુર્યોધનતું સૈન્ય હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળા-ઓવાણું હોઈને મારી સામે જ સત્વર ચડી આવે છે. હે સારથિ ! જે તો ખરો ! તે સૈન્યના સર્વ મહારથીઓ પોતાના રથોની ગર્જનાઓથી દિશા-ઓને ગળવી મૂકે છે. તે પૃથ્વી, આકાશ અને સમુદ્રોને પણ કંપાવી મૂકે છે. છતાં હે સારથિ ! આ સૈન્યરૂપ મહાસાગરને હું' રણમાં આગળ વધતો અટકાવીશ. ^{૮-૧૬} કિનારો જમ પૂર્ણિમાને દિવસે ઊછળી રહેલા મહાસાગરને ખાળી રાખે છે, તેમ હું' આ સૈન્યને ખાળી રાખીશ. હે સારથિ ! તું' આ મહારણમાં મારું' ઈંદ્રના સરખું' પરાક્રમ જોજો. જોજો, આ સમયે હમણાં જ હું' તીક્ષ્ણ બાણો મારીને સર્વ'ને વીંધી નાખું' છું' તથા પાળા, ઘોડા, રથ અને હાથીઓને પ્રાણરહિત કરું' છું'. મારાં અગ્નિ સમાન પ્રદીપ્ત બાણોથી આજે હજારોનાં શરીરો વીંધાઈ જશે.' એ પ્રમાણે સાત્યકિ પોતાના સારથિને કહેતો હતો, તેવામાં તે બધા કૌરવસૈનિકો યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સત્વર ત્યાં આવી પહોંચ્યા. 'મારો, મારો, દોડો દોડો, અહ્યા ઊભો રહેજો, જો આ રહ્યો તે !' આમ ખૂમાખૂમ કરતા તે વીરોને સાત્યકિએ તીક્ષ્ણ બાણોથી પીડવા માંડ્યા. જોતજોતામાં તો તેણે ત્રણસો ઘોડાઓને તથા ચારસો હાથી-ઓને મારી નાખ્યા. આમ સાત્યકિ તથા તે સર્વ' ધનુર્ધરા વચ્ચે દેવો તથા અસુરો વચ્ચેના રણ સરખો તુલ્ય પ્રહાર ચાલુ થયો અને તેમાં મનુષ્યોના ઘોર સંહાર થઈ રહ્યો હતો. ^{૧૭-૨૨} હે રાજ ! મેઘોની ઘટા નવા તમારા પુત્રના સૈન્ય સામે સાત્યકિ સર્પ' સમાન તીક્ષ્ણ બાણો ચૂંટીને

ખરાખર ટક્કર ઝીલી રહ્યો હતો. ^{૨૩} હે મહારાજ ! તે વીર્યવાન સાત્યકિ શત્રુઓનાં અનેક બાણોથી યુદ્ધમાં તદ્દન ઢંકાઈ ગયો હતો; છતાં જરા પણ ગભરાયા વિના તમારા ધણા યોદ્ધાઓનો તે સંહાર કરી રહ્યો હતો. ^{૨૪} હે સમર્થ રાજેન્દ્ર ! તે સમયે હું' અતિ મહાન આશ્ચર્ય' તો એ જ જોઈ રહ્યો હતો કે સાત્યકિનું' એક પણ બાણ નિષ્ફળ જતું' ન હતું'. ^{૨૫} રથ, હાથી અને ઘોડાઓથી ભરપૂર તથા પાળાઓરૂપ તરંગમાળાથી વ્યાપેલો તે સૈન્યમહાસાગર સાત્યકિરૂપ કિનારા પાસે આવીને થંભી ગયો હતો. ^{૨૬} સાત્યકિએ તે સૈન્યમાં ચોતરફથી બાણોનો એવો મારો ચલાવ્યો હતો કે, તેથી તેમાંના યોદ્ધાઓ, ઘોડાઓ અને હાથીઓ આકુળગ્યાકુળ થઈ ગયા હતા. ^{૨૭} સર્વ' સૈનિકો ટાઢથી પીડાયેલી ગાયોની પેઠે જ્યાં ત્યાં ભમવા લાગ્યા. ત્યાં ઢાઈ પાળો, રથ, હાથી, ઘોડેસવાર કે ઘોડો સાત્યકિનાં બાણોથી ન વીંધાયો હોય તેવો મારો જોવામાં આવતો ન હતો. હે રાજ ! ખરેખર, અનુ'ને પણ તે સૈન્યમાં એવો સંહાર કર્યો ન હતો કે જોવા ત્યાં સાત્યકિએ કર્યો હતો ! પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ અનુ'ન કરતાં પણ વિશેષતાથી યુદ્ધ કરતો હતો. કેવળ નિર્ભય થઈને તે ધણી આલાકીપૂર્વક પોતાની યુદ્ધકુશળતાને દર્શાવતો હતો. તેવામાં રાજ કુર્યોધને સાત્યકિને તથા તેના સારથિને ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને બીજાં ચાર તીક્ષ્ણ બાણોથી તેના ચારેય ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા. વળી તેણે સાત્યકિને ત્રણ બાણો મારીને પુનઃ તેને આઠ બાણો માર્યાં. ^{૨૮-૩૨} પછી કુઃશાસને સાત્યકિને સોળ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. હવે શત્રુનિએ પચીસ બાણોથી, ચિત્રસેને પાંચ બાણોથી તથા કુઃસંહે પંદર બાણોથી સાત્યકિને છતીમાં પ્રહાર કર્યો. હે મહારાજ ! આટલાં બધાં બાણોનો પ્રહાર થયો હતો, છતાં સાત્યકિએ

મંદ મંદ હાત્ય કઠીને તે સર્વ શત્રુઓને ત્રણ ત્રણ અતિ તીક્ષ્ણ બાણોથી અત્યંત વીધી નાખ્યા અને પોતે બાજપત્નીની પેઠે રણમાં પૂખવા લાગ્યો વળી ઝડપદાર પગદમવાળા તે સાત્યકિએ શત્રુનીના મૃત્યુને તથા હાથે પહેરનાનાં મોઝાને કાપી નાખ્યાં. પછી તેજે દુર્યોધનને ત્રણ બાણોથી છાતીમાં વીધી નાખ્યો ત્યાં શિનિત્રેષ્ઠ સાત્યકિએ ચિત્રમેતને એ બાણોથી, દુઃમહને દમ બાણોથી અને દુઃગાસનને વીમ બાણોથી વીધી નાખ્યા ત્યાં હે ગન્ન ! તમાગ સાળા શત્રુનિએ બીજી એક મૃત્યુ લઈને સાત્યકિને આઠ બાણોનો પ્રથમ પ્રહાર કર્યો અને પાછાં બીજા પાંચ બાણોથી તેને વીધી નાખ્યા હે રાગન્ના ! તેનામાં વળી દુઃશાસને દશ બાણોનો, દુઃસદે ત્રણ બાણોનો અને દુઃમુખે બાર બાણોનો સાત્યકિને પ્રહાર કર્યો હે ભારત ! દુર્યોધને સાત્યકિને તોનેર બાણોનો માત્ર મારીને બીજા તીક્ષ્ણ ત્રણ બાણોથી તેના સારથિને પણ વીધી નાખ્યા, છતાં સાત્યકિએ એકકા થઈને પ્રયત્ન કરતા તે સર્વ શસ્ત્ર મહારથી ઝાને પાચ પાચ બાણોથી વીધી નાખ્યા, એટલું જ નહિ, પણ તે ત્રીત્રેષ્ઠ સાત્યકિએ એક ભદ્ર નામનું બાણ મૂકીને તમાગ પુત્રના સારથિને રથ પરથી નીચે ઢોળી પાડ્યો હે રાગન્ના ! એ રીતે જ્યાં મારથિ મરાયો, એટલે તુરત જ વાયુ સમાન વેગનાળા ઘોડાઓએ તમારા પુત્રના રથને રણમાંથી દૂર કર્યો ત્યાં તો હે પૃથ્વીપતિ ! તમારા બન્ના પુત્રો તથા બીજા સૈનિકો રાજ દુર્યોધનના રથને રણમાંથી નાસી જતાં જોઈને સેકડોની સખ્યામાં ત્યાંથી પવાયન કરી ગયા આમ હે ભારત ! તે ઐન્યને નામનું જોઈને સાત્યકિ પથ્થર પર ધસેલા તથા તીક્ષ્ણ એવા સુવર્ણની પૂખવાળા બાણો છોડવા લાગ્યો આ પ્રમાણે હે રાગન્ના ! તમારા હજારો સૈન્યોને નસાડી મૂકીને સાત્યકિ પોતે

અર્જુનના રથ તરફ ચાલ્યો ગયો. બાણોને ચડણ કરતા અને પોતાના સાગયિતું તથા પોતાનું રક્ષણ કરતા તે શિનિત્રેષ્ઠ વીર સાત્યકિનાં તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ તે સમયે મુક્તકંઠે વખાણ કરતા હતા ૩૩-૪૮

ધૃતિ શ્રીમદ્માસરતમા શ્રોતૃર્વા તર્જત જયદ્રથવધપર્વમા
દુર્યોધનનુ પવાયન નામનો અધ્યાય ૧૨૧મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૧ મો

ઐન્યની મધ્યમાં સાત્યકિ

॥ પુત્રણુ ઉવાચ ॥

મંપ્રમુદ્ય મહર્સેન્યં યાતં દૈનેયમર્જુનમ્ ।

નિર્જિજ્ઞા મમ તે પુત્રાઃ કિમર્કુરત સંજય ॥ ૧ ॥

પુત્રણુ યોદ્ધો હે સજય ! મહાસૈન્યનો મહાર કરીને અર્જુન પાસે જતા એ શિનિકુમાર સાત્યકિ સામે મારા બેશરમ પુત્રોએ પછીથી શું કર્યું હતું ? આ સાત્યકિનું અર્જુન સરખું ચરિત્ર જોઈને, મરણ પામનાની ઇચ્છાવાળા મારા એ પુત્રોનું તે સમયે યુદ્ધમાં ઢેરી રીતે પ્રેય રથું હતું ? ત્યાં ઐન્યમાં જોનેલા ક્ષત્રિયોએ તે વખતે શું કર્યું હતું ? અને સૈન્યના મધ્યમાં પરાજય પામેલા તેઓ બધાએ પણ શું કર્યું હતું ? મહા યશસ્વી સાત્યકિ યુદ્ધમાં એટલો બધો આગળ કેમ વધી આવ્યો હતો ? એ સજય ! મારા પુત્રો જીવતા હતા, તે છતાં શિનિકુમાર સાત્યકિ ઢેવી રીતે યુદ્ધમાં આગળ ચાલી ગયો ? આ તું મને કહે ? હે તાત ! એકલો સાત્યકિ તે અનેક મહારથીઓ બેઠે લડ્યો, તે અતિ આશ્ચર્યકારક વાત હું તારી પાસેથી સામણું છું ? અથવા મારા મંદભાગી પુત્રનું તો હવે અવશું જ થવા બેઠું છે, એમ હું માનું છું, કારણ કે એકલા સાત્યકિએ એ યુદ્ધમાં ઘણા મહારથીઓને મારી નાખ્યા હતા. હે સજય ! જ સૈન્ય કોરાયમાન થયેલા એકલા સાત્યકિને પણ પહોંચી શક્ય નહિ, તે સૈન્ય સર્વ પાડવોને તો ક્યોથી જ પહોંચી વળવાનું છે ?

જાતજાતનાં યુદ્ધો કરનાર યુદ્ધકુશળ દ્રોણાચાર્યને પણ રણમાં જીતીને, સિંહ જમ પશુઓનો સંહાર કરે છે, તેમ તે મારા પુત્રોનો સંહાર કરશે." રણમાં સાવધ રહેલા કૃતવર્મા આદિ અનેક શૂરા યોદ્ધાઓ પણ જ્યારે પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને મારી શક્યા નહિ, ત્યારે તેમાં દુર્દૈવ સિવાય બીજું શું સમજવું? અરેબર, આ રણભૂમિ પર મહાયશસ્ત્રી શિનિપુમાર સાત્યકિએ જીતું યુદ્ધ કર્યું છે, તેવું યુદ્ધ તો અબુને પણ કર્યું નથી.^{૧૦}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! તમારા દુષ્ટ વિચારોના પરિણામે તથા દુર્યોધને કરેલાં કર્મોનાં ફળ તરીકે આ જે યુદ્ધ ઊભું થયું છે, તે હવે તમે સાવધાન થઈને સાંભળો. હે ભારત ! હું તમને તે બધું કહીશ.^{૧૧} તે બધા સંશયકોદ્ધાઓ પણ તમારા પુત્રની આજ્ઞા થતાં યુદ્ધ કરવા માટે મોહામોહે પરમ દૂર નિશ્ચય કરીને ત્યાં પુનઃ પાછા ફર્યા હતા.^{૧૨} હે રાજન્દ્ર ! જમ પર્તગિયાં અગ્નિ સામે ધસી જાય, તેમ દુર્યોધનની આગેવાની હેઠળ ત્રણ હજાર ઘોડેસવારો, શક, કંઠિગજ, બાહલિક, યવન, પારદ, કુલિંદ, તંગણ, અંબઘ, પૈશાચ, બખર તથા પર્વતપ્રદેશમાં રહેનારા ભીલજાતિના યોદ્ધાઓ પથ્થરો હાથમાં લઈ લઈને ક્રોધપૂર્વક સાત્યકિ સામે ધસી ગયા. ત્યાં હે રાજન્ ! હાથમાં પથ્થરો લઈ લઈને યુદ્ધ કરનારા પર્વતવાસી પચાસ પચાસ યોદ્ધાઓ સાત્યકિ સાગા જૂથબંધ દોડી ગયા. વળી એક હજાર રથો, સો મહારથીઓ, એક હજાર હાથીઓ અને બે હજાર ઘોડાઓને સાથે લઈને ઘણા મહારથીઓ તથા અસંખ્ય પાળાઓ અનેક પ્રકારની બાણવૃષ્ટિ છોડતા છોડતા સાત્યકિ સામા ધસી ગયા. ત્યાં હે ભારત ! તમારો પુત્ર દુઃશાસન પણ 'આ સાત્યકિને મારી નાખો, મારી નાખો !' એમ તે સર્વને પ્રેરણા કરતો હતો અને સાત્યકિને

ધેરી વાળ્યો હતો. તે સમયે અમે 'સાત્યકિનું' મહાઅદ્યુત ચરિત્ર જોયું હતું.^{૧૩-૧૯} કારણ કે તે એકલો જ શત્રુપક્ષના ઘણા યોદ્ધાઓ જોડે નિર્ભય થઈને યુદ્ધ કરતો હતો. તેણે રથીઓનાં સૈન્યોને, હાથીઓનાં સૈન્યોને, સવારોનાં સૈન્યોને તથા સર્વ લૂંટાર જૂથોને ચારે બાજુથી મારવા માંડ્યાં હતાં. જેતજેતામાં ત્યાં પેડાંઓ ભાંગી ગયાં, ઉત્તમ આયુધો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં, ધૂસરાંઓ તૂટી ગયાં, મોટીમોટી ઇપો તથા દાંડાઓ વેરવિખેર થઈ ગયા, હાથીઓ મરી ગયા. ધ્વજો ઢળી પડ્યા અને ઠવચો કચ્ચર થઈ ગયા. હે રાજ ! આથી તથા માળાઓથી, આભૂષણોથી, વસ્ત્રોથી તથા રથના નીચિના ભાગનાં લાકડાંઓથી તે રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી. તેથી હે ભારત ! તે રણભૂમિ અહોથી વ્યાપ્ત થયેલા આકાશની પેઠે ઢંઢાઈ ગઈ હતી. ત્યાં હે ભારત ! ઠેઠેર મોટા પર્વતો સમાન સ્વરૂપવાળા મહાન હાથીઓ પડ્યા હતા.^{૨૦-૨૪} હે ભારત ! તેઓ અંજન, વામન, સુપ્રતીક, મહાપદ્મ તથા ઐરાવતના કુળમાં તેમજ બીજાં દેવતાઓ સારાં કુળમાં જન્મેલા હતા. હે રાજન્ ! તેઓ બધા મરણ પામીને રણભૂમિ પર શયન કરી ગયા હતા.^{૨૫, ૨૬} હે રાજન્ ! તે યુદ્ધમાં સાત્યકિએ વનાયુ, કંઠિગજ તેમજ બાહલિક આદિ પ્રદેશોમાં જન્મેલા સારા સારા ઘોડાઓને મારી નાખ્યા હતા.^{૨૭} વળી તે શિનિપુત્રે ત્યાં અનેક દેશોમાં જન્મેલા તથા અનેક જાતિના સેંકડો અને હજારો હાથીઓને પણ મારી નાખ્યા હતા. સાત્યકિએ જ્યારે એ રીતે તે સર્વ લૂંટાર યોદ્ધાઓને હાંકી કાઢવા માંડ્યા, ત્યારે દુઃશાસન તેમને કહેવા લાગ્યો : 'હે અધર્મને જ સમજનારા યોદ્ધાઓ ! પાછા ફરો, પાછા ફરો અને યુદ્ધ કરો. આમ નાસભાગ કરીને તમે શું કરવાના છો ?' આમ છતાં તેમને અતિશય નાસાનાસી

કરતા એઈને તમારા પુત્ર દુઃશાસને પથ્થરોથી
યુદ્ધ કરનારા પર્વતવાસી શરવીરોને આ પ્રમાણે
આજ્ઞા કરી: ૨૮-૩૦ 'તમે બધા પાપાણુયુદ્ધમાં
ઘણા કુશળ છો અને સાત્યકિ તે યુદ્ધને બણતો
નથી; તો યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા અને પાપાણુ-
યુદ્ધને નહિ બણનારા એ સાત્યકિને તમે મારી
નાખો. ૩૧ વળી સર્વ કૌરવો પણ પાપાણુયુદ્ધમાં
કુશળ નથી; માટે તમે ધસી બગો, ડરશે નહિ.
સાત્યકિ તમને પહોંચી શકશે નહિ. ૩૨ એટલે
પાપાણુથી યુદ્ધ કરનારા તે સર્વ પર્વતવાસી
રાજાઓ, મંત્રીઓ જમ રાજ સામે ચઢી બધ, તેમ
સાત્યકિ સામા ચઢી ગયા. હવે હાથીનાં મસ્તકો
જવા મોટા મોટા પથ્થરોને હાથમાં ઊંચા કરીને, તે
પર્વતવાસીઓ સાત્યકિની આગળ યુદ્ધ કરવા
આવી ઊભા. વળી તમારા પુત્રની પ્રેરણા થતાં
બીજા ઢેઢલાએક બીલો પણ સાત્યકિનો વધ
કરવાની ઇચ્છાથી હાથમાં ગોડણુ લઈ લઈને
સર્વ દિશાઓને રૂંધી વળ્યા. ૩૩-૩૪ આમ શિલાયુદ્ધ
કરવાની ઇચ્છાથી જ્યાં તેઓ ધસી આવતા હતા,
ત્યાં તો સાત્યકિએ તાકી તાકીને તીક્ષ્ણ બાણો
છોડવા માંડ્યાં. ૩૫ વળી ત્યાં શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ-
એ સર્પ જવાં ગ્રીવાં બીજાં નારાયણાણુ મૂછી
મૂછીને પર્વતવાસીઓએ કરેલી તે તુમુલ શિલા-
વૃષ્ટિને કાપવા લાગ્યો. ૩૬ હે રાજા ! પતંગિયાંનાં
ટાળાંની પેઠે પ્રકાશતા પથ્થરોના ટુકડાઓથી
ત્યાં ઘણાં સૈન્યોમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ૩૭ તે
પછી હે રાજા ! સાત્યકિએ, ઊંચી કરેલી મોટી
શિલાઓવાળા પાંચસો રાજાઓના બાહુઓને કાપી
નાખ્યા, તેથી તેઓ પૃથ્વી પર ઢંગી પડ્યા. વળી
બીજા એક લાખ અને એક હજાર પર્વતવાસી
યોદ્ધાઓ સાત્યકિ પાસે પહોંચ્યા પહેલાં જ પથ્થર
સહિત કપાયેલા હાથ સાથે રણમાં ઢંગી પડ્યા.
એ ઉપરાંત જ અનેક હજાર પાપાણુયુદ્ધ કરનારા

શરાઓ ઘણા પ્રયત્ન કરીને રણને મોખરે ઊભા
રહ્યા હતા, તે બધાને પણ તેણે મારી નાખ્યા,
તે ઘણું આશ્ચર્ય જનું હતું. ૩૮-૪૧ વળી ત્યાં વકા-
સેલા મોંવાળા અનેક જાતના રોચકો, તેમ જ
લોઢાના ગોળાઓને તથા ત્રિશૂળોને હાથમાં ધારણ
કરનારા દરદો, તંગણો, ખસો, લંપાકો અને
કુલિંદો, વારંવાર ચારેબાજુથી પાપાણુવૃષ્ટિ કરી
રહ્યા હતા; પણ સામેથી ઉપાય કરવામાં કુશળ
એવા સાત્યકિએ નારાય બાણો મૂછી મૂછીને તે
સૌને કાપી નાખ્યા હતા. એ સમયે તીક્ષ્ણ
બાણોથી આકાશમાં ફાટી પડતા મોટા મોટા
પથ્થરોના શબ્દોથી રથ, ઘોડાઓ, હાથીઓ તથા
પાળાઓ રણમાં નાસાનાસ કરતા હતા. ૪૨-૪૪
મનુષ્યો, હાથીઓ તથા ઘોડાઓ પર તે સમયે
પથરોની ઝડી વરસી રહી હતી. આથી ભમરા-
ઓ બણે ડંખ મારતા હોય તેમ તેઓ વેઠનાથી
વિહ્વળ થઈ ત્યાં ઊભા જ રહી શકતા ન હતા.
હવે મરતાં મરતાં બચેલા, લોહીથી ખરડાયેલાં ને
તૂટી ગયેલાં ગંડથગોવાળા હાથીઓએ સાત્યકિના
રથનો ત્યાગ કર્યો. ૪૫, ૪૬ તે પછી હે રાજા ! ત્યાં
સાત્યકિથી પીડા પામતાં તમારાં સૈન્યોનો તીવ્ર
શબ્દ થતા લાગ્યો. તે બણે પર્વને દિવસે ધૂધવી
રહેલા મહાસાગરના ઘોષ જવો હતો. તે તુમુલ
શબ્દને સાંભળીને દ્રોણાચાર્યે પોતાના સારથિને
કહ્યું: 'હે સારથિ ! રણમાં કોયે ભરાયેલો યાદવોનો
મહારથી આ સાત્યકિ આપણાં સૈન્યોનો બહુધા
નાશ કરીને કાળની જમ રણમાં ધૂમી રહ્યો છે;
માટે હે સારથિ ! જે રથને આ તુમુલ શબ્દ
સંભળાય છે, તે રથને તું મારા રથને લઈ બ. ૪૭-૪૮
અવરથ આ સમયે સાત્યકિ પાપાણુથી યુદ્ધ કર-
નારા યોદ્ધાઓની સાથે ભેટ્યો છે; કારણ કે
નાસભાગ કરતા ઘોડાઓ આ બધા રથીયોદ્ધાઓને
રણમાંથી દૂર ખેંચી બધ છે. વળી શસ્ત્રો તથા

કવચો વિનાના થયેલા ને ધવાયેલા ચોદ્ધાઓ
 જ્યાં ત્યાં ટપોટપ પડે છે. ભયંકર ઝપાઝપીમાં
 ઘોડેસવારો પોતાના ઘોડાઓને વશમાં રાખી
 શકતા નથી.' આચાર્યનું એ વચન સાંભળીને
 તે સારથિએ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા
 એ દ્રોણને કહ્યું :^{૫૦-૫૨} 'હે આયુષ્મન! કૌરવોનું
 આ સૈન્ય ચારેબાજુ નાસાનાસ કરી રહ્યું છે.
 બુઝો તો ખરા! યુદ્ધમાં ભાંગી ગયેલા આ
 ચોદ્ધાઓ ક્ષેત્રે તેમ દોડી રહ્યા છે.'^{૫૩} વળી આ
 તરફથી એકઠા મળેલા આ સર્વ પાંચાલચોદ્ધાઓ
 પાંડવોને સાથે લઈને તમને જ મારી નાખવાની
 ઇચ્છાથી ચોતરફથી ચડી આવે છે.'^{૫૪} હે શત્રુ-
 દમન આચાર્ય! આ સમયે કયું કર્તવ્ય સમયો-
 ચિત ગણાય તેનું તમે સમાધાન કરો. શું અહીં
 ઊભા રહેવું કે અહીંથી આગળ ચાલવું? બાકી
 સાત્યકિ તો અહીંથી ઘણું દૂર ચાલ્યો ગયો છે.
 દ્રોણાચાર્યને સારથિ એ પ્રમાણે હજી કહેતો
 હતો, એટલામાં તો રથીચોદ્ધાઓનો સંહાર કરતો
 તે સાત્યકિ ત્યાં જોવામાં આવ્યો.'^{૫૫, ૫૬} એ યુદ્ધમાં
 સાત્યકિ તમારા પક્ષના ચોદ્ધાઓને એવો મારી
 રહ્યા હતા કે, તેઓ સાત્યકિના રથને છોડીને
 દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ નાસ્તી ગયા હતા.'^{૫૭}
 અરે! દુઃશાસન જનને સાથે લઈને પ્રથમ યુદ્ધ
 કરવા ચડી આવ્યો હતો, તે પણ બધા ભયભીત
 થઈને દ્રોણાચાર્યના રથ તરફ દોડી ગયા હતા.'^{૫૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જીત જયદયવધપર્વમાં
 'સાત્યકિનો યુદ્ધપ્રવેશ' નામનો અધ્યાય ૧૨૧ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૨ મો દ્રોણાચાર્યનું પરાક્રમ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દુઃશાસનરથે દ્વપ્ત સમીપે પર્વવસ્થિતમ્ ।

મારદ્વાજસ્તવો વાક્યં દુઃશાસનમયાવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પછી દ્રોણાચાર્ય દુઃશા-

સનના રથને પોતાની પાસે ઊભેલા બેઠે, તેને
 આ વચન કહેવા લાગ્યા :^૧ 'અરે ઓ દુઃશાસન!
 આ બધા રથો આવી રીતે કેમ નાસભાગ કરે
 છે? રાજ કુર્યોધન તો ક્ષેમકુશળ છે ને? સિંધુ-
 રાજ તો જીવે છે ને?' વળી તું રાજપુત છે,
 રાજપ્રાતા છે અને મહારથી પણ છે અને તું
 યુવરાજપદ પામ્યો છે, છતાં તું કેમ આમ યુદ્ધ-
 માં નાસભાગ કરે છે?' હે દુઃશાસન! પૂર્વે તે
 પાંચાલીને કહ્યું હતું કે, 'તને અને જુગારમાં
 જીતી છે, માટે તું હવે અમારી દારૂની થઈ છે.
 આથી તું હવે સ્વેચ્છાએ વર્તનારી થા અને મારા
 મોટાભાઈ કુર્યોધનરાજનાં વસ્ત્રોને વહેનારી થા;
 કારણ કે હવે તારા પતિઓ છે જ નહિ, તેઓ
 બધા તો હવે નપુંસક સરખા જ છે.' હે દુઃશા-
 સન! આતું એક વાર કદા પછી તું અત્યારે
 કેમ પલાયન કરે છે?'^૫ તે પોતે જ પ્રથમ
 પાંડવો અને પાંચાલો સાથે મહાન વેર બાંધ્યું છે,
 તો હવે આ સમયે એકલા સાત્યકિ સાથે આવીને
 તું કેમ ભયભીત થઈ ગયો છે?' અહ્યા ઓ!
 તું શું બણતો ન હતો કે, આ જુગારમાં હું જ
 પાસા ઉઠાવું છું, તે ભવિષ્યમાં કારણ સર્પ સરખા
 બાણરૂપ થઈ પડશે?' પાંડવોને કહેવામાં
 આવેલાં અપ્રિય વચનોનું ભૂળ કારણ તું જ વિશેષ
 કરીને થયો હતો. વળી દ્રૌપદીને જે કંઈ ક્લેશ
 આપવામાં આવ્યો છે, તેનું ભૂળ પણ તું જ
 થયો હતો.' તો આજે તારું તે અભિમાન, તે
 ગર્વ, તે પરાક્રમ અને તે ગજનાઓ ક્યાં સુકાઈ
 ગયાં છે? ઝેરી સરપ જતા પાંડવોને કાપાવીને
 તું હવે ક્યાં બેઠો? અરેખર, આ કૌરવસેના,
 રાજ્ય તથા રાજ કુર્યોધન પણ રોચનીય સ્થિતિ-
 માં આવી પડ્યાં છે; કારણ કે તું તેનો કઠોર
 ભાઈ આ સમયે પલાયન કરવા તત્પર થયો છે!
 બેલકું હે વીર! ભયભીત થઈને નાસાનાસ કરતી

આ સેનાનું તારે તો પોતાના બાહુબળને આશ્રય
 કરીને રક્ષણ કરવું જોઈએ.^{૧૦, ૧૧} આજે તું તો
 આમ ભયભીત થઈ, રણને ત્યાગ કરી, શત્રુઓને
 હર્ષ ઉપજાવે છે! હે શત્રુનાશન! તારા જોવા
 સેન્યનો નાયક ન્યારે આમ નાશભાગ કરશે,
 ત્યારે બીજે કયો ભયભીત થયેલો ચોક્કો રણમાં
 જીવો રહેશે? કેમકે આશ્રયને ભય લાગતાં
 આશ્રિતને પણ ભય લાગે જ. અરે! હજી તો
 આજ એકલા સાત્યકિ સામે જ યુદ્ધ કરતાં તને
 સંઘામમાંથી નાસ્તી છૂટવાની બુદ્ધિ મૂંઝે છે, તો
 પછી તું ન્યારે અર્જુનને, ભીમસેનને, નકુલને
 અને સહદેવને યુદ્ધમાં જોઈશ, ત્યારે શું કરીશ?
 યુદ્ધમાં આ સાત્યકિનાં બાણો કંઈ અર્જુનનાં
 મુઠું તથા અગ્નિ સમાન તેજનાળાં બાણો જવાં
 નથી જ; છતાં તે બાણોથી કરીને તું આ સમયે
 પલાયન કરે છે! માટે હે વીર! તું અહીંથી
 ઝટઝટ ચાલ્યો જ અને ગાંધારીના ઉદરમાં ભરાઈ
 જ.^{૧૨-૧૬} બાકી તો તું આખી પૃથ્વી પર
 દોડી જઈશ, તોપણ તું જીવતો રહેશે એમ હું
 જોતા નથી. જો તારી બુદ્ધિ રણમાંથી પલાયન
 કરવામાં જ તત્પર થયેલી હોય, તો પ્રથમથી જ
 શાંતિપૂર્વક ધર્મરાજને પૃથ્વી આપી દે. અર્જુન-
 નાં કાંચળી વિનાના સરપ જવાં બાણો તારા
 શરીરમાં પેઠાં નથી, ત્યાં સુધીમાં તું પાંડવોની
 સાથે સલાહસંપ કરી લે. મહાત્મા પૃથાનંદનોએ
 તમને સોયે ભાઈઓને રણમાં રંગદાળી નાખીને
 તમારી પૃથ્વીને હાથ કરી નથી, ત્યાં સુધીમાં તું
 પાંડવોની સાથે સલાહ કરી લે. અરે! ધર્મપુત્ર
 સુધિષ્ઠિરાજ તથા યુદ્ધમાં વખણાયેલા શ્રૃગ્ધ્રુ
 તમારા પર ઠાપાયમાન થયા નથી, ત્યાં સુધીમાં
 તું પાંડવોની સાથે સુલેહ કરી લે. મહાબાહુ
 ભીમસેને આપણી સેનામાં પ્રવેશ કરીને તારા
 ભાઈઓને પકડી લીધા નથી, ત્યાં સુધીમાં તું

પાંડવો સાથે સુલેહશાંતિ કરી લે. અરે! ભીમ-
 પિતામહે પ્રથમ જ તારા ભાઈ દુર્યોધનને કહ્યું
 હતું કે, 'હે સૌમ્ય! પાંડવો યુદ્ધમાં જિતાય તેવા
 નથી, માટે તું તેમની સાથે સલાહ કર.' પણ
 તારા મંદ બુદ્ધિના ભાઈ દુર્યોધને તેમનું કહ્યું કયું
 જ નહિ.^{૧૭-૨૩} માટે હવે તો ધીરજ ધારણ
 કરીને યુદ્ધ કરવા સજ્જ થા અને પાંડવો સાથે
 યુદ્ધ કર. મેં સાંભળ્યું છે કે, ભીમસેન તારા
 રથિરતું પણ પાન કરશે.^{૨૪} ખરેખર! તેના ધાર્યા
 પ્રમાણે જ એ થશે. એ જુહું નહિ જ પડે. અદ્યા
 આ મૂરખા! તું ભીમસેનનાં પરાક્રમને જાણતો
 નહોતો!^{૨૫} ત્યારે તો રણમાં પલાયન કરનારા તે
 તેની સાથે વેર આરંભ્યું! માટે જ, જલદી જ.
 જ સ્થળે સાત્યકિ જીવો છે, તે સ્થળે તું એકદમ
 સ્થમાં પહોંચી જ.^{૨૬} હે ભારત! તારા વિના આ
 બધું સેન્ય રણમાંથી નાસ્તી જશે. તું તારે પોતાને
 માટે પણ સત્યપરાક્રમી સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કર.
 દ્રોણાચાર્યે એ પ્રમાણે કહ્યું, છતાં તમારો પુત્ર
 દુઃશાસન કંઈ બોલ્યો નહિ. સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું
 કરીને, તે તો જ્યાં સાત્યકિ હતો ત્યાં ચાલ્યો
 ગયો.^{૨૭, ૨૮} ત્યારે તેની સાથે યુદ્ધમાંથી કદી પાછા
 ન હડનારા મ્હેંછોતું મહાન સેન્ય હતું. હવે
 ખરાખર સજ્જ થઈને તે સાત્યકિ સામે યુદ્ધ
 કરવા મંડી પડ્યો.^{૨૯} આ તરફ રથીગ્રેહ દ્રોણા-
 ચાર્ય પણ ક્રોધપૂર્વક મધ્યમ વેગે પાંડવો તથા
 પાંચાલો સામા ધસી ગયા.^{૩૦} આમ દ્રોણા-
 ચાર્યે પાંડવોની સેનામાં પ્રવેશ કર્યો અને સેંકડો
 તથા હજારો ચોદાઓને હાંથી કાઢ્યા.^{૩૧} ત્યારે
 હે મહારાજ! દ્રોણાચાર્યે વારંવાર પોતાનું નામ
 સંભળાવીને, પાંડવો, પાંચાલો અને મત્સ્યચોદા-
 ઓનો મહાન સંહાર કરવા માંડ્યો.^{૩૨} એ રીતે
 દ્રોણાચાર્ય ચોતરફથી સેન્યોને જીતી લેતા હતા,
 ત્યારે પાંચાલનો તેજસ્વી પુત્ર વીરકેતુ તેમની

સામે ચઢી આઘ્યો.^{૩૩} તેણે નમેલાં પર્વવાળાં પાંચ બાણો મૂકીને દ્રોણને વીંધી નાખ્યા અને એક બાણથી ધ્વજને તથા બીજાં સાત બાણોથી તેમના સારથિને પણ તેણે વીંધી નાખ્યો.^{૩૪} હે મહારાજ ! એ યુદ્ધમાં મેં આશ્ચર્ય એ એધું છે, યુદ્ધમાં વેગપૂર્વક ધસી આવેલા તે પાંચાલપુત્ર સામે દ્રોણાચાર્ય જરા પણ આગળ વધી શક્યા નહિ.^{૩૫} હે આર્ય રાજા ! દ્રોણાચાર્યને આમ રણમાં અટકી પડેલા જોઈને, ધર્મપુત્રના વિજય ની ઇચ્છાવાળા પાચાલોએ તેમને ચારેબાજુથી ઘેરી લીધા.^{૩૬} ત્યાં હે રાજન ! તેઓ અગ્નિ સમાન થળકતાં અને મહામૂલ્યવાળાં તોમરોને તથા બીજા અનેક જાતનાં શસ્ત્રોને દ્રોણાચાર્ય એકલા પર જ છોડવા લાગ્યા.^{૩૭} પણ હે રાજન ! દ્રોણાચાર્યે સંખ્યાબધ બાણો છોડીને તેમનાં સર્વ શસ્ત્રોનો નાશ કરી નાખ્યો અને વાયુ જેમ મોટા મોટા મેઘોને આકાશમાં છિત્રભિન્ન કરી નાખીને શોભે, તેમ તે પોતે રણમાં શોભવા લાગ્યા.^{૩૮} પછી શત્રુવીરોનો સહાર કરનારા દ્રોણાચાર્યે સૂર્ય અને અગ્નિ સરખું ઝળહળતુ એક મહાધોર બાણ સાધ્યુ અને તે વીરકેતુના રથ સામે ફેંક્યુ.^{૩૯} હે રાજન ! તે બાણ પાંચાલ કુળના તે રાજપુત્રને ચીરી નાખીને તથા લોહી લોહાણુ થઈને બાણે બળબળતુ હોય તેમ સુસ વાટ કરતુ સત્તર પૃથ્વીમાં પેસી ગયુ.^{૪૦} એટલે પછી વાયુના ઝપાટાથી ભાંગી પડેલુ ચપાતુ વૃક્ષ જેમ પર્વતના શિખર પરથી કંકડકડીને પડે, તેમ તે પાંચાલકુમાર એકદમ રથ પરથી પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યો તે મહાધનુર્ધર અને મહાબળ વાન રાજપુત્ર જ્યારે આમ માર્યો ગયો, ત્યારે સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ એકદમ દ્રોણાચાર્યને ચારે બાજુથી ઘેરી વળ્યા.^{૪૧, ૪૨} હે ભારત ! ચિત્રકેતુ, સુધન્વા, ચિત્રવર્મા તથા ચિત્રરથ એ ચાર ભાઈ

એ પણ પોતાના મરણ પામેલા ભાઈના દુઃખથી કૃશ થઈ ગયા અને એકસાથે મળીને દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા માટે ધસી આઘ્યા. ગ્રીષ્મઋતુ ના અંતમાં મેઘમડળ જેમ જળવૃષ્ટિ કરી મૂકે છે, તેમ તેઓ બરા એકીસાથે બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.^{૪૩, ૪૪} એ પ્રમાણે તે મહારથી રાજપુત્રો જ્યારે બહુધા પ્રહાર કરી રહ્યા હતા, ત્યારે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યે તેમનો નાશ કરવા માટે ક્ષોર કર્યો.^{૪૫} હવે દ્રોણે તેમના પર એક દમ બાણમય બળ રચી. હે મહારાજ ! ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને છોડેલા દ્રોણનાં બાણોએ તે કુમારોને મારવા માંડ્યા, એટલે તેઓ કંતવ્ય કર્મને પણ સમજી શક્યા નહિ. હે રાજશ્રેષ્ઠ ! તેમને એ રીતે રણમાં મૂકી થયેલા જોઈને ઠાપાય-આન થયેલા દ્રોણાચાર્યે હસતાં હસતાં તેમને ઘોડા, સારથિ અને રથ વિનાના કરી નાખ્યા. વળી હે ભારત ! ભદ્રાજિતિનાં બીજા અતિ તીક્ષ્ણ બાણો વડે બાણે પુષ્પો વીણતા હોય, તેમ મહાયશસ્ત્રી દ્રોણાચાર્યે તેમનાં મસ્તકને પાડી નાખ્યા એટલે હે રાજન ! તે સુદર કાતિ વાન રાજકુમારો મરણ પામીને રથ પરથી ધરણી પર ઢળી પડ્યા. પૂર્વે દેવો અને અસુરોના યુદ્ધમાં જેમ દૈત્યો અને દાનવો મરણ પામીને પડ્યા હતા, તેમ એ રાજકુમારો રણમાં મરણ પામીને પડ્યા હતા. હે રાજન ! પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે રણમાં તે કુમારોનો નાશ કરીને સુવર્ણની પીઠવાળા પોતાના અતિદુર્ધર્મ ધનુષ્યને ભમાવી રહ્યા હતા. સાક્ષાત્ દેવ સરખા તે પાંચાલ મહારથીઓને યુદ્ધમાં મરણ પામેલા જોઈને ધૂધુમન અત્યંત હરોગ પામ્યો અને તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુજળ વહેવા લાગ્યાં તે કુદ્ધ થઈને સગ્રામ માં દ્રોણાચાર્યના રથ સામે ધસી ગયો.^{૪૬-૪૭} હે રાજા ! તે સમયે દ્રોણાચાર્યને ધૂધુમનનાં

બાણોથી રણમાં ઢંઢાઈ ગયેલા જોઈને સર્વ
સૈન્યોમાં એકાએક હાહાકારો શરૂ થઈ રહ્યો.
મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યને રણમાં છાઈ
દ્રીના દત્તા, છતાં તે જરા પણ વ્યથિત થયા ન
હતા; તે નો દસતા હસતા યુદ્ધ જ કરી રહ્યા
હતા.^{૧૩,૧૪} દે મહારાજ ! તે પછી ક્રોધપૂર્ણ
યયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ક્રોધપૂર્વક નમેલાં પર્વવાળાં
નેત્રું બાણો મૂક્યાં અને દ્રોણાચાર્યની છાતીમાં
સખત માર માર્યો. બળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્નના એ પ્રહાર-
થી મહાયરાસવી દ્રોણાચાર્ય ગાઢ વીંધાઈ ગયા
અને રચની બેઠક પર મૂર્છાવશ થઈ બેસી ગયા.
દ્રોણાચાર્યને આવી અવસ્થામાં જોઈને પરાક્રમી
અને વીર્યવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ધનુષ્યના ત્યાગ કર્યો
અને શીઘ્ર તલવાર હાથમાં લીધી.^{૧૫-૧૭} દે
રાજા ! તે મહારથી એકદમ રથ પરથી નીચે ફરી
પડ્યો અને દ્રોણાચાર્યના રથ પર ચડી ગયો.
ક્રોધથી લાલચોળ નેત્રવાળો તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જોયો
દ્રોણાચાર્યના મસ્તકને કાપવાને તત્પર થયો,
તેવામાં દ્રોણાચાર્ય એકદમ ટટાર થઈ ગયા.
દે રાજા ! પોતાને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી
સમીપમાં આવી ઊભેલા એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને જોઈને
તેમણે મોટા ટંકારવાળું એક મહાન ધનુષ્ય
હઠાવ્યું અને નજીકમાં રહેલાને વીંધી નાખનારાં
વેંતવેંતનાં બાણો મૂકીમૂકીને તેમણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને
વીંધી નાખ્યો.^{૧૮-૧૯} પુનઃ પણ તે આચાર્ય
મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા.
દે રાજા ! તે સમયે દ્રોણાચાર્ય પાસે રહેલાઓ
સાથે યુદ્ધ કરનારાં વેતસ્તિક નામનાં જ બાણો
છોડ્યાં હતાં તે બાણોએ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ઘાયલ કરી
નાખ્યા હતા. મહાબળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આમ જ્યારે
તે અનેક બાણોથી વીંધાઈ ગયો, ત્યારે ભાંગી
પડેલા વેગવાળો થઈને તે તત્કાળ દ્રોણાચાર્યના
રથ પરથી ફરી પડ્યો અને તરત જ પોતાના રથ

પર ચડી જઈ તે વીરે હાથમાં મહાન ધનુષ્ય
ઘડણું હતું.^{૧૧-૧૩} હવે મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને
દ્રોણાચાર્યને રણમાં વીંધવા માંડ્યા. દે મહા-
રાજા ! ત્યારે દ્રોણાચાર્ય પણ બાણો મૂકી મૂકીને
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વીંધી રહ્યા.^{૧૪} પૂરે ત્રેલોક્યના રાન્ય-
ની ઇચ્છાવાળા ઇંદ્ર અને પ્રહલાદનું જેતું યુદ્ધ
થયું હતું, તેતું જ દ્રોણાચાર્ય અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું
તે અદ્ભુત યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૫} તે બન્ને જણો
તરેલતરેહના યમક નામનાં તથા બીજી જાતનાં
મંડળોમાં ધૂમતા હતા અને બન્ને જણો યુદ્ધ-
માર્ગનાં જાણીતા હોઈને બાણો વડે અન્યોન્યને
વીંધી નાખતા હતા.^{૧૬} દ્રોણ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ
બન્ને જણો તે રણમાં યોદ્ધાઓનાં મનને મોહ
પમાડતા હતા અને વર્ષાઋતુના બે મેધોની
પેઠે બાણોની વૃદ્ધિ છોડતા હતા.^{૧૭} તે બન્ને
મહાત્માઓ બાણો વડે આકારણે, દિશાઓને
તથા પૃથ્વીને છાઈ દેતા હતા. તે બન્નેનાં એ
અદ્ભુત યુદ્ધને સર્વ ભૂતસંધો વખાણતા હતા.^{૧૮}
દે મહારાજ ! ત્યાં એકઠા થયેલા કાશ્મિરો, તેમ જ
તમારા બીજા સૈનિકો પણ તેમની પ્રશંસા કરતા
હતા. પેલી તરફથી પાંચાલયોદ્ધાઓ ઠાલાહલ
કરી રહ્યા હતા કે, ‘આને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાથે બેટલા
દ્રોણાચાર્ય અવરથ આપણે સ્વાધીન થશે.’ તેવા-
માં તો દ્રોણાચાર્યે તુરત જ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સારથિના
મસ્તકને પાઠિલા વૃક્ષના ડળની પેઠે હડાડી પાડ્યું.
એટલે પછી દે રાજા ! મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ઘોડા-
ઓ રણમાંથી નાસવા લાગ્યા. તે ઘોડાઓ ત્યાંથી
નાહ્યા, ત્યાં તો પરાક્રમી દ્રોણાચાર્ય ને રણમાં
પાંચાલો તથા સુંબ્યો સામે લડવા લાગ્યા.^{૧૯-૭૨}
ત્યારે સનુદમન પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે જોતજોતામાં
પાંડવો અને પાંચાલોને હરાવ્યા અને પછી તે
પુનઃ પોતાના વ્યૂહ પાસે આવીને ઊભા રહ્યા. દે
પ્રજા ! ત્યારે પણ પાંડવો તેમને યુદ્ધમાં જીતવાને

ઉત્સાહ કરી શક્યા નહિ. ૭૩

ઈતિ શ્રીમહાભ. રતમાં દ્રોણપર્વોત્તમ જયદ્રથવધપર્વમાં
'દ્રોણાચાર્યનું' પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૧૨૨મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૩ મો દુઃશાસનનો પરાજય

॥ સર્વજ ડવાજ ॥

તવો દુઃશાસનો રાજન્ શૈનેર્યં સમુપાદ્રવત્ ।

કિરન્ શરસહસ્રાણિ પર્યજ્યં ઇવ વૃદ્ધિમાન ॥ ૧ ॥

સંજય યોદ્ધો : હે રાજન્ ! તે પછી વૃદ્ધિ-
વાળા મેઘની પેઠે હજારો બાણોને છોડતા દુઃશા-
સને સાત્યકિ સામે ધસારો કર્યો.^૧ તેણે સાત્યકિ-
ને સાઠ તથા સોળ બાણો વડે વીંધી નાખ્યો,
છતાં પણ મૈનાકપર્વતની પેઠે રણમાં ઊભેલા તે
સાત્યકિને તે કંપાવી શક્યો નહિ.^૨ શરા દુઃશા-
સને વળી પણ તેને બાણો વડે અત્યંત ઢાંછી
દીધો અને અનેક દેશોમાં ઉત્પન્ન થયેલા મોટા
રથસમુદાય વડે તેને ચારેબાલુથી ઘેરી લીધો.^૩
હવે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેણે અનેક બાણો છોડવા
માંડ્યાં અને મેઘની પેઠે ગર્જના કરીને દશે
દિશાઓને ગજાવી મૂકી.^૪ આમ દુઃશાસનને
પોતાની સામે યુદ્ધ કરવા ધસી આવતો બેઠોને,
મહાબાહુ સાત્યકિ એકદમ તેની સામે ધસી
ગયો અને તેને બાણો વડે છાઈ દેવા લાગ્યો.^૫
દુઃશાસન આદિ તે યોદ્ધાઓ જ્યારે સંખ્યાબંધ
બાણોથી ઢંકાઈ જવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓ જય-
ભીત થઈને સર્વ સૈન્યોના દેખતાં નાસભાગ
કરવા લાગ્યા.^૬ હે રાજન્દ્ર ! તેઓ જ્યારે એ
પ્રમાણે નાસાનાસ કરવા લાગ્યા, ત્યારે તમારા
પુત્ર દુઃશાસન પોતે એકલો જ નિર્ભય થઈને
રણમાં ઊભો રહ્યો. હે રાજન્ ! ત્યાં તે બાણો મૂછી
મૂછીને સાત્યકિને પીડવા લાગ્યો.^૭ તેણે ચાર
બાણોથી સાત્યકિના ઘોડાઓને, ત્રણ બાણોથી
તેના સારથિને તથા સો બાણોથી સાત્યકિને

પોતાને વીંધી નાખ્યો અને મોટી ગર્જના કરી
મૂકી.^૮ એટલે પછી હે મહારાજ ! સાત્યકિ
ઘોડાઓ અને તેણે રીંધી ગતિથી જનારાં કેટલાં-
એક બાણો છોડીને દુઃશાસનના રથને, સારથિને
તથા ધ્વજને રણમાં અદૃશ્ય કરી દીધો.^૯ વળી
કરોળિયો જમ આવેલા મચ્છરને પોતાની જળ-
થી ઢાંકી દે, તેમ તે સાત્યકિએ બીજાં ઘણાં બાણો
મૂછીને શરવીર દુઃશાસનને પણ પૂરો ઢાંછી દીધો.^{૧૦}
આમ શત્રુઓને જીતનારા સાત્યકિએ દુઃશાસનને
બાણો વડે ઝટઝટ તદ્દન ઢાંછી દીધો, ત્યારે રાજ
દુર્યોધને પોતાના એ ભાઈને સંકડો બાણોથી
ઢંકાઈ ગયેલો બેઠોને ત્રિગત યોદ્ધાઓને સાત્યકિના
રથ તરફ જવા માટે આજ્ઞા આપી. એટલે દૂર
કર્મ કરવાવાળા તે યોદ્ધાઓ ઝટપટ સાત્યકિના
રથની સમીપમાં ધસી ગયા.^{૧૧, ૧૨} તે ત્રિગત-
યોદ્ધાઓમાં લગભગ ત્રણ હજારની સંખ્યામાં
રથીયાદ્વાઓ હતા અને તેઓ બધા યુદ્ધ કરનારાં
ઘણા કુશળ હતા. તે બધાએ સાત્યકિને મોટા
રથના સમુદાયથી યુદ્ધમાં ઘેરી લીધો. વળી યુદ્ધ
કરવા માટે માંહોમાંહે સ્થિર નિશ્ચય કરીને સંશત્રક-
યોદ્ધાઓ પણ ત્યાં બાણવૃદ્ધિ છોડતા છોડતા સાત્યકિ
સામે રણને મોખરે ધસી આવ્યા હતા.^{૧૩, ૧૪}
સાત્યકિએ તે બધાના સૈન્યના મોખરાના લગભગ
પાંચસો સુખ્ય સુખ્ય યોદ્ધાઓને રણમાં રાળી
નાખ્યા. સાત્યકિનાં બાણોથી મરણ પામેલા તે
યોદ્ધાઓ મોટા વાયુના વેગથી ભોંગી પડેલાં
વૃક્ષોની પેઠે રણભૂમિ પર ઢળી પડ્યા. હે પૃથ્વી-
પતિ ! તે સમયે સાત્યકિનાં બાણોથી હાથીઓ
કંપાઈ પડ્યા હતા, ધ્વજો ઢળી પડ્યા હતા અને
સુવર્ણની કલગીવાળા ઘોડાઓ છિન્નભિન્ન થઈને
લોહીલુહાણુ બની ગયા હતા. આથી હે મહારાજ !
તે રણભૂમિ જાણે પ્રુષ્પ ખીલેલા ખાખરાનાં વૃક્ષોથી
શોશી રહી હતી. એ રણમાં સાત્યકિએ તમારા

પક્ષના તે યોદ્ધાઓને સખત ઝૂડવા માંડ્યા હતા અને તેથી તેઓ કાદવમાં ખૂંચી ગયેલા હાથી-ઓની પેઠે પોતાનું રક્ષણ કરનારા પુરુષને મેળવી શક્યા નહિ. આથી પક્ષીરાજ ગરુડના ભયથી મોટા મોટા સર્પો જેમ દરમાં પેસી જાય, તેમ તેઓ દ્રોણાચાર્યના રથ તરફ આંધ્યા ગયા. આ પ્રમાણે સર્પ સમાન ઝેરી બાણો વડે પાંચસો યોદ્ધાઓને મારી નાખીને રણવીર સાત્યકિ ધીમે ધીમે ગાંડીવધારી અર્જુનના રથ સામે જતા લાગ્યો. આમ અર્જુન તરફ પ્રયાણ કરતા તે પુરુષશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને તમારા પુત્ર દુઃશાસને નમેલાં પર્વવાળાં નવ બાણો મારીને તત્કાળ વીંધી નાખ્યો. એટલે મહાધનુર્ધર સાત્યકિએ પણ પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને દુઃશાસનને સામેથી પ્રહાર કર્યો. સાત્યકિનાં તે પાંચેય બાણો સુવર્ણના સુખવાળાં, ગીધપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં તથા સીધી ગતિએ જનારાં હતાં. હે ભારત ! મંદ મંદ હસતા દુઃશાસને પણ પ્રથમ ત્રણ બાણોથી સાત્યકિને વીંધી નાખીને તેને પુન પાંચ બાણોનો પ્રહાર કર્યો; એટલે શિનિપુત્રે પણ તમારા પુત્રને પ્રહાર કરી એના ધનુષ્યના હુકડા કરી નાખ્યા. હવે તેને વિસ્મય પમાડતો પમાડતો તે અર્જુન તરફ જતા લાગ્યો. ત્યાં ક્રોધાયમાન થયેલા દુઃશાસને અર્જુન તરફ જતા સાત્યકિને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેના તરફ તદ્દન લોખંડની બનાવેલી એક શક્તિ ફેંકી. હે રાજન્ ! તમારા પુત્રની તે ધોર શક્તિને સાત્યકિએ ઠંઠ પક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે સેંકડો હુકડા કરીને કાપી નાખી. એ વેળા હે રાજન્ ! તમારા પુત્રે એક બીજું ધનુષ્ય હડાવ્યું અને બાણો વડે સાત્યકિને વીંધી નાખીને સિંહનાદ કર્યો; ત્યારે સાત્યકિ પણ ક્રોધે ભરાયો અને તેણે તમારા પુત્રને મૂંઝવી નાખ્યો.^{૧૫-૨૮} તે મહા-

ભાગ્યવંતાએ અશ્વિની શિખા સમાન આકારવાળાં ત્રણ નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂકીને દુઃશાસનને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^{૨૯} વળી તેણે તદ્દન લોખંડનાં બનાવેલાં અને ત્રીણી ધારવાળાં આઠ બાણો વડે તેને પુનઃ પ્રહાર કર્યો એટલે દુઃશાસને સાત્યકિને વીસબાણોનો સામે પ્રહાર કર્યો.^{૩૦} ત્યારે હે મહારાજ ! મહાભાગ્યશાળી સાત્યકિએ પણ નમેલાં પર્વવાળાં ત્રણ બાણો મારીને દુઃશાસનને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^{૩૧} વળી મહારાજી સાત્યકિએ બીજાં ઢેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણો મારીને દુઃશાસનના ઘોડાઓને તથા નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મારીને તેના સારથિને મારી નાખ્યો.^{૩૨} પક્ષી પરમ અસોને અણનારા તે સાત્યકિએ એક બદ્ધજાતિનું બાણ મૂકીને તેના ધનુષ્યને, પાંચ બાણો મૂકીને તેના હાથે પહેરવાનાં મોઝાને અને બદ્ધજાતિનાં બે બાણો મૂકીને તેના ધ્વજને તથા રથશક્તિને કાપી નાખ્યાં.^{૩૩} પછી તેણે ઢેટલાંએક તીક્ષ્ણ બાણોથી તેના બન્ને પૃથ્થક્કોને પણ રણમાં ફેળી નાખ્યા. એ રીતે દુઃશાસન ધનુષ્ય, ઘોડા, રથ અને સારથિ વિનાનો ઘર્ષપડ્યો.^{૩૪} એટલે ત્રિગર્તસેનાના નાયક રાજાએ તેને પોતાના રથમાં બેસાડીને રણમાંથી દૂર કર્યો. હે ભારત ! સાત્યકિ એક સુદર્તકાળ સુધી તો એ દુઃશાસન સામે ધસી ગયો, પણ પછીથી તે મહાબાહુને ભીમસેનના પ્રતિજ્ઞાવચનનું સ્મરણ થયું. હે ભારત ! પૂર્વે ભીમસેને સમાના મધ્યમાં તમારા સર્વ પુત્રોનો યુદ્ધમાં વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. (માટે સાત્યકિએ દુઃશાસનને માર્યો નહિ.) હે પ્રભુ ! એ રીતે દુઃશાસનનો પરાજય કરી સાત્યકિ જે તરફ અર્જુન હતો, તે તરફ ઉતાવળો ઉતાવળો આંધ્યો ગયો.^{૩૫-૩૭}

હતિ મોમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરોત્તર જયદ્રથવધપર્વમાં 'દુઃશાસનનો પરાજય' નામનો અધ્યાય ૧૨૩ મો સમાન

અધ્યાય ૧૨૪મો

તુમુલ યુદ્ધ !

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કિં તત્સ્યાં મમ સેનાયાં નાસન્ કેચિન્મહારથાઃ ।

યે તથા સાત્યકિં યાંતિ નૈવાત્રત્ત્વાપ્યવારયન્ ॥૧૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્ધો : શું મારી તે સેનામાં તેવા
ઢાઈ પણ મહારથીઓ ન હતા કે, તેઓ આમ
નિર્જાય થઈને આદ્યા જતા તે સાત્યકિને મારી
શક્યા નહિ કે અટકાવી પણ શક્યા નહિ ?
છંદ્ર જન્મ દાનવોમાં પરાક્રમ કરી દેખાડે, તેમ જ
છંદ્ર સમાન બળવાળા સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ
તે યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું હતું.^૧ અથવા
તો સાત્યકિ જ માર્ગે પસાર થયો હતો, તે માર્ગે
શસ્ત્ર જોવો હશે; અથવા ત્યાં ઘણાખરા યોદ્ધાઓ
માર્ગે ગયા હશે.^૨ હે સંજય ! તું મને કહે છે,
તે પ્રમાણે ચાલવતી સાત્યકિએ રણમાં જ પરાક્રમ
કયું હતું, તે કરવાને છંદ્ર પણ ઉત્સાહ ન
કરે.^૩ ખરેખર ! યાદવોના તથા અર્ધકાના
વીર તે સાત્યકિનું પરાક્રમ અચિંત્ય અને
માન્યામાં ન આવે તેવું છે; તે સાંભળીને મારું
મન ગભરાય છે.^૪ હે સંજય ! તારા કહેવા પ્રમાણે
તો હવે મને લાગે છે કે, મારા પુત્રો આ જગતમાં
નથી જ; કારણ કે સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ એક-
લાએ મારી ઘણી સેનાઓનો મંહાર કરી નાખ્યો
છે.^૫ પણ હે સંજય ! આટલા બધા યોદ્ધાઓ
ત્યાં યુદ્ધ કરતા હતા, છતાં એકલો સાત્યકિ તેમની
વચ્ચેથી ઢવી રીતે પસાર થઈ ગયો ! આ તું
મને કહે.^૬

સંજય યોદ્ધો : હે રાંજન ! રથ, ઘોડા તથા
પાળાવાળો તમારી સેનાનો સમુદાય તુમુલ હતો
અને તેનો દેખાવ સાક્ષાત્ પ્રલયકાળ જોવા જ
હતો.^૭ હે માનદાતા ! તમારા સૈન્યના સમૂહોને
તોડવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે આ લોકમાં ઢાઈ

પણ સમૂહ તેમના જોવા નહોતો, એમ મારું
માનવું છે.^૮ અરે ! ત્યાં એકલા મળેલા દેવો અને
ચારણો પણ કહેતા હતા કે, પૃથ્વીમાં હવે પછી
ભવિષ્યમાં આવા સૈન્યસમૂહો જોવામાં આવશે
નહિ.^૯ વળી હે રાજા ! જયદ્રથના વધપ્રસંગે
દ્રોણાચાર્યે જોવા બ્રહ્મ રચ્યો હતો, તેવો ઢાઈ
બ્રહ્મ આ જગતમાં હજી સુધી રચ્યો જ નથી.^{૧૦}
તે સમયે પ્રચંડ વાયુઓથી ખળભળી ઊડેલા
સમુદ્રોનો જોવા શબ્દ થાય, તેવો જ ત્યાં અન્યોન્ય
સામે દોડી રહેલાં તે સૈન્યોનો શબ્દ થઈ રહ્યો
હતો.^{૧૧} હે નરોત્તમ ! તમારાં સૈન્યોમાં તથા
પાંડવોનાં સૈન્યોમાં અનેક હજારો અને સેંકડો
રાજાઓ એકઠા થયા હતા.^{૧૨} તેઓ ઢાપાયમાન
થઈને યુદ્ધમાં દંઢ કર્મો કરવાવાળા અને મહાવીરો
હતા. તેમનો પણ ત્યાં સાંભળતાં રાંભાંચ થઈ બંધ
તેવો તુમુલ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૩} તે વેળા
હે રાજા ! બીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમન, નકુલ, સહદેવ અને
પાંડવ ધર્મરાજ હાંકે મારતા હતા.^{૧૪} હે વીર
યોદ્ધાઓ ! આવો, જલદી દોડી આવો અને શત્રુ-
ઓના પર પ્રહાર કરો; કારણ કે વીર સાત્યકિ
અને અર્જુન શત્રુઓની સેનામાં દાખલ થયા છે.
તે બન્ને જણા જ રીતે જયદ્રથનો વધ કરવા માટે
સુખપૂર્વક આગળ વધી શકે તે રીતે આપણે
બધા ઉતાવળ કરો.^{૧૫} એ પ્રમાણે તેઓ પોતાનાં
સૈન્યોને પ્રેરણા કરી રચા હતા.^{૧૬, ૧૭} વળી
તેઓ પોતાના સૈનિકોને કહેતા હતા કે, 'યાદ
રાખો કે, જો તેઓ બન્ને (અર્જુન અને સાત્યકિ)-
નો યુદ્ધમાં નાશ થશે, તો કોરવો બ્રહ્મા છે અને
આપણે પરાજય થયો છે, માટે મહાન વેગવાળા
પવનો જન્મ મહાસાગરને ખળભળાવી દે, તેમ
તમે બધા એકસામટા થઈને આ કોરવસૈન્યરૂપ
સાગરને એકદમ ખળભળાવી દો.^{૧૮} હે રાજન !
બીમસેન તથા ધૃષ્ટદ્યુમને એ રીતે પ્રેરેલા તે યોદ્ધા-

એ પોતાના પ્રિય પ્રાણોની પરવા પડતી મૂંઝીને દોરવો સામે યુદ્ધ કરવા તૃપ્તી પડ્યા. તે મહા-તેજસ્વી યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં પોતાનું મરણ થાય એમ ઇચ્છતા હતા અને સ્વર્ગની ઇચ્છા કરીને તેઓ પોતાના મિત્રના કાર્યમાં પોતાનાં જીવતરને પણ અગ્નિપ્રામણું ગણતા હતા. તે જ પ્રમાણે તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ મહાન યશની ઇચ્છા રાખી-ને તથા આયંબુદ્ધિનો સ્વીકાર કરીને યુદ્ધ કરવા માટે જ સજ્જ થઈ બિમા હતા. જ્યારે તે તુમુલ અને ભયંકર યુદ્ધ આવી રહ્યું હતું, ત્યારે સાત્યકિ તમારાં સર્વ સૈન્યોને જીતીને અભ્યુત્તર તરફ જ વધે જતો હતો. તે રણમાં સૂર્યનાં કિરણોથી ઝગકતી કવચોની પ્રમાઓ સૈનિકોની દૃષ્ટિઓને ચારેબાજુથી ઝાંખી કરી દેતી હતી. દે મહારાજ ! મહાત્મા પાંડવો એ રીતે યુદ્ધમાં પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, તેવામાં રાજા દુર્યોધને તેમના મહાન સૈન્ય-માં દુષ્ટશી મારી. એટલે દે ભારત ! ત્યાં પાંડવો અને તે દુર્યોધનની મહાતીવ્ર ઝપાઝપી આવી અને તેમાં સર્વ ભૂતોનો મહાન નાશ મંડાયો. ^{૧૯-૨૫}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : દે સૂત ! તે સૈન્યો જ્યારે એ પ્રમાણે ધરી ગયાં હતાં, ત્યારે દુર્યોધન પોતે ધણે સંકટમાં આવી પડ્યો હશે ! શું તેણે રણ-માંથી પલાયન કયું નહોતું ? કારણ કે એકલા મનુષ્યને ધણાઓની સાથે યુદ્ધ કરવું પડે તે મહા-સંકટભરેલું હોય છે; તેમાં વળી રાત્રને માટે તો ખાસ કરીને તે વિષમ થઈ પડે, એમ મને લાગે છે. વળી તે દુર્યોધન તો આજ દિવસ સુધી સુખ-માં જ બિછરીને મોટા થયો છે અને સમગ્ર રાજ્ય-લક્ષ્મીનો તથા આ લોકોનો તે રાજા છે. તો તે એકલો ધણાઓની સામે ભેટીને શું વિચિત્ર થયો ન હતો ?

સંજય બોલ્યો : દે ભારત ! તમારા પુત્રનો એકલાનો પાંડવપક્ષના અનેક યોદ્ધાઓની સાથે

ધણે આશ્ચર્યજનક સંઘામ થયો હતો. તે હું તમને કહું છું, માટે સાંભળો. હાથી જમ તળા-વડીને ચારેબાજુથી હડોળી નાખે, તેમ એ રણમાં દુર્યોધને પાંડવોની સેનાને ચારેબાજુથી હડોળી નાખી હતી. એ પ્રમાણે દે રાજા ! જ્યારે તમારો પુત્ર તે સેનાનો નાશ કરવા લાગ્યો, ત્યારે ભીમસેન આદિ પાંચાલયોદ્ધાઓ તેની સામા ધરી આવ્યા. એટલે દુર્યોધને પાંડુપુત્ર ભીમસેનને દશ બાણો વડે વીંધી નાખ્યો અને ત્રણ બાણોથી નકુલ-ને, ત્રણ બાણોથી સહદેવને, સાત બાણોથી ધર્મ-રાત્રને, છ છ બાણોથી વિરાટ અને દ્રુપદરાત્રને, સો બાણોથી શિષ્મંડીને, વીસ બાણોથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તથા ત્રણ ત્રણ બાણોથી દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોને તેણે વીંધી નાખ્યા. વળી પ્રજ્ઞનો સંહાર કરતો ક્રોધાયમાન થયેલો જણે બીજા કાળ હોય, તેમ તે બીજા સંકટો યોદ્ધાઓને, હાથીઓને તથા રથોને ઉગ્ર બાણો મૂંઝી મૂંઝીને કાપવા જ મંડ્યો. તે દુર્યોધન ધનુષ્યમાં બાણ ક્યારે સાંધે છે અને ક્યારે છોડે છે તેની તો કાઈને ખબર જ પડતી ન હતી, માત્ર તેનું ધનુષ્ય જ ગોળાકારે ફરતું ભેવા-માં આવતું હતું. ^{૨૬-૩૫} ત્યારે તે પોતે પોતાના અસ્રબળથી તથા યુદ્ધશિક્ષાથી શત્રુઓનો સંહાર કરી રહ્યો હતો, તે વેળા સુવર્ણની પીઠવાળા તેના મહાન ધનુષ્યને મનુષ્યો નિત્ય ગોળાકારે ભેઈ રહ્યા હતા. તેવામાં દે કુરુવંશી ! રાજા યુધિષ્ઠિરે ભદ્રજાતિનાં બે બાણો મૂંઝીને યુદ્ધમાં પ્રયત્ન કરી રહેલા તમારા તે પુત્રના ધનુષ્યને કડાકે દઈને કાપી નાખ્યું. વળી બરાબર તાકીને છોડેલાં ઉત્તમ દસ બાણો વડે તેમણે અને વીંધી નાખ્યો. ^{૩૬-૩૮} યુધિષ્ઠિરનાં એ બાણો તેના કવચને તોડી નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં. તે સમયે પાંડવો એકદમ હર્ષમાં આવી ગયા અને પૂર્વે વૃત્રાસુરના વધ પ્રસંગે દેવો તથા મહર્ષિઓ જમ ઇંદ્રને વીંટાઈ

વળ્યા હતા, તેમ તેઓ રાજ યુધિષ્ઠિરને વીંટાઈ વળ્યા. પછી તમારા પ્રતાપી પુત્ર દુર્યોધને બીજું ધનુષ્ય લીધું.^{૪૯, ૪૦} ત્યાં 'ભોલો રહેજ, ભોલો રહેજ,' એમ બોલતાં બોલતાં તેણે યુધિષ્ઠિરરાજ સામે ધસારો કર્યો. તમારા પુત્રને આમ ધસારો કરતો જોઈને વિજયની ઇચ્છાવાળા પાંચાલ થોદ્ધાઓ ખરાબર સજ્જ થઈ ગયા અને તેની સામા ચઢી આગ્યા. તે વખતે યુધિષ્ઠિરને પહેાંચી વળવાની ઇચ્છાવાળા દ્રોણાચાર્ય તે બધાને અટકાવવા લાગ્યા.^{૪૧, ૪૨} જમ કાઈ પર્વત પ્રચંડ વાયુથી ચઢી આવેલા મેધાને રાષ્ટ્રી રાખે, તેમ દ્રોણાચાર્ય તેમને આગળ વધતા રાષ્ટ્રી નાખ્યા. હે રાજન! તે વખતે ત્યાં જોતાં રૂંવાં ખડાં થઈ જાય તેવો મહાન સંઘામ થઈ રહ્યો હતો.^{૪૩} હે મહાબાહુ! પાંડવો તથા તમારા પક્ષના તે થોદ્ધાઓ વચ્ચે ત્યાં રુદ્ર દેવની હીડાના જેવો સર્વ પ્રાણીઓનો સંહાર ચાલુ થયો હતો.^{૪૪} એટલામાં હે પ્રભુ! જે તરફ અર્જુન હતો તે તરફ શેખરચક્રારી અને સર્વ શસ્ત્રોને ઢાંછી દેનારો મહાન શેર સંભળાવા લાગ્યો.^{૪૫} હે મહાબાહુ! એ મહારણુમાં ભારતી સૈન્યના મધ્યભાગમાં અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણની સામે તમારા સર્વ ધનુર્ધરોનો તુમુલ પ્રહાર ચાલી રહ્યો હતો.^{૪૬} આ તરફ સૈન્યના બૃહદા મોખરામાં દ્રોણાચાર્ય શત્રુઓ સાથે ઝૂઝવા મંડ્યા હતા. આમ હે રાજ! મહારથી અર્જુન, દ્રોણાચાર્ય અને સાત્યકિ જ્યારે કાપ્યા હતા, ત્યારે પૃથ્વી ઉપર એ સંહાર થઈ રહ્યો હતો.^{૪૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જત જયદ્રથવધપર્વમાં
'સંકલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૨૪માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૫મો

દ્રોણાચાર્યનું પરાક્રમ-બૃહત્ક્ષત્ર,
ધૃષ્ટકેતુ, જરાસંધનો પુત્ર તથા
ક્ષત્રધર્મા પડયા!

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

અપરાદ્ધે મહારાજ સંગ્રામઃ સુમહાનભૂત ।

પર્જન્યસમનિર્દોષઃ પુનર્દ્રોણસ્ય સોમકૈઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ! તે દિવસે ખરાબર દિવસના પાછલા ભાગમાં દ્રોણાચાર્ય અને સોમકથોદ્ધાઓ વચ્ચે મેધ સમાન ગર્જનાઓવાળો અતિ મહાન સંઘામ થઈ રહ્યો હતો.^૧ ત્યાં ખરાબર સજ્જ થયેલા નરવીર દ્રોણાચાર્ય લાલ રંગના ઘોડાઓવાળા રથમાં બેસીને તથા મધ્યમ વેગને આશ્રય કરીને પાંડવો સામે યુદ્ધ કરવા દોડ્યા.^૨ હે ભારતરાજ! તમારું પ્રિય અને હિત કરવામાં જોડાયેલા, મહાધનુર્ધર, મહાબળવાન, પ્રતાપી અને કલશયોનિ એવા તે દ્રોણાચાર્ય અદ્ભુત પૂંખવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને બંધે સારા સારા થોદ્ધાઓને વીણી લેતા હતા અને રણની અંદર ધૂમતા હતા.^{૩, ૪} ત્યારે હે રાજ! પોતાના પાંચે ભાઈઓમાં શ્રેષ્ઠ અને યુદ્ધ કરવામાં કંઠોર એવો કેકયોનો મહારથી બૃહત્ક્ષત્ર દ્રોણાચાર્ય પર ચઢી ગયો.^૫ જમ મહામેઘ ગંધમાદન પર્વત પર વૃષ્ટિ કરી ચૂકે, તેમ તે દ્રોણના ઉપર તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા લાગ્યો અને તેમને અત્યંત પીડવા માંડ્યો.^૬ એટલે હે મહારાજ! કાપાયમાન થયેલા દ્રોણાચાર્ય પણ તેના તરફ પથ્થર પર ઘસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં સુવર્ણની પૂંખવાળાં પંદર બાણો ફેંડ્યા.^૭ દ્રોણે છોડેલાં ક્રોધાયમાન સર્પના જેવા તે દરેક બાણને, આનંદમાં આવી ગયેલા રાજ બૃહત્ક્ષત્રને પાંચ પાંચ બાણો મૂકીને ટુકડા કરી નાખ્યા.^૮ તેની એ પ્રકારની હાથચાલાથી જોઈને આઘાતુશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય હસ્યા અને તેમણે બીજાં

નમેલી પૂંખવાળાં આઠ બાણો છોડ્યાં.^૯ દ્રોણના ધનુષ્યમાંથી છૂટીને એકદમ પોતાના તરફ આવતાં તે બાણોને જોઈને બૃહત્કેતુ પણ સામેથી તેટલાં જ બાણો મૂક્યાં અને તેમને બાળી દીધાં.^{૧૦} હે મહારાજ ! બૃહત્કેતુ તે અતિ કુશ્કર કર્મ જોઈને તમારા સૈન્યમાં તો સર્વને આશ્ચર્ય જ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૧} પછી હે મહારાજ ! બૃહત્કેતુને એ રીતે યુદ્ધમાં વધી જતા જોઈને દ્રોણાચાર્ય દિવ્ય અને અતિ કુશળ એવું બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું.^{૧૨} આમ હે રાજેન્દ્ર ! દ્રોણે સંઘાતમાં તે બ્રહ્માસ્ત્ર છોડ્યું, તે જોઈને કેકયરાજ પણ બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટાવ્યું અને તે વડે તેણે દ્રોણના બ્રહ્માસ્ત્રના ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૩} હે ભારત ! એ રીતે બ્રહ્માસ્ત્રનો નાશ કરીને બૃહત્કેતુને બ્રહ્મણ દ્રોણાચાર્યને પથ્થર પર ધસેલાં અને સુવર્ણની પૂંખવાળાં સાઠ બાણોથી વીંધી નાખ્યા. ત્યારે મનુષ્યશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય તેને એક નારાય-બાણનો પ્રહાર કર્યો અને તે બૃહત્કેતુ કવચ ભેદીને ધરતીના છાંંડાણમાં પેસી ગયું.^{૧૪, ૧૫} હે રાજશ્રેષ્ઠ ! છૂટા થયેલા કાળો સર્પ જમ રાકડામાં પેસી જાય, તેમ દ્રોણાચાર્ય પાસેથી છૂટેલું તે બાણ બૃહત્કેતુને રણમાં ભેદીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૧૬} આમ હે મહારાજ ! રાજ કેકય દ્રોણ-ચાર્યનાં બાણોથી ન્યારે અત્યંત વીંધાઈ ગયો, ત્યારે તે અત્યંત ક્રોધે જરાયો અને તેણે પોતાનાં સુંદર નેત્રો ફાડીને સુવર્ણની પૂંખવાળાં પથ્થર પર ધસેલાં સિત્તોતેર બાણો મારીને દ્રોણાચાર્યને વીંધી નાખ્યા. વળી બીજા એક બાણથી તેણે તેમના સારથિને પણ મર્ગસ્થાનોમાં સખ્ત પ્રહાર કર્યો. હે રાજ ! એ પ્રમાણે બૃહત્કેતુનાં અનેક બાણોથી વીંધાયેલા એ દ્રોણાચાર્ય, કેકયરાજના રથ સામે તીક્ષ્ણ બાણો છોડવા લાગ્યા.^{૧૭-૧૮} એતએતામાં તેમણે મહારથી બૃહત્કેતુને આકુળ આકુળ કરી નાખ્યો અને બીજાં ચાર બાણો

મારીને તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા.^{૨૦} પછી તેમણે એક બાણથી તેના સારથિને રથના માળામાંથી નીચે ગપડાવી દીધો; તેમજ બે બાણો વડે તેના ઘ્વજને અને છત્રને કાપી નાખીને પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યાં.^{૨૧} વળી બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યે જરાજર તાકીને બીજું એક નારાયબાણ છોડ્યું અને બૃહત્કેતુને દૃઢ્યમાં વીંધી નાખ્યો. આથી તેનું દૃઢ્ય ચિરાઈ ગયું અને તે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો.^{૨૨} આ પ્રમાણે હે રાજન ! કેકયોનો મહા-રથી બૃહત્કેતુ ન્યારે મરણ પામ્યો ત્યારે અત્યંત ક્રોધાવમાન થયેલા શિશુપાલપુત્રે પોતાના સાર-થિને આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૨૩} 'હે સારથિ ! ચાલ, આગળ ચાલ. જ રથને આ ક્રોધી દ્રોણાચાર્ય કેકયોનો તથા પાંચાલોની સર્વ સેનાનો નાશ કરી રહ્યા છે, તે રથને આપણા રથને તું લઈ જ.^{૨૪} તેનું એ વચન સાંભળીને તેના સારથિ કંથોજ દેશમાં જન્મેલા વેગવાળા ઘોડાઓને ઘોડાવીને રથીશ્રેષ્ઠ રાજાને દ્રોણ પાસે લઈ ગયો.^{૨૫} એટલે પતંગિયું જમ આશિ સામે ધસે, તેમ ચોદિ-દેશનો અતિશય બળવાન મહારાજ બૃહત્કેતુ દ્રોણ સામે ધસી ગયો.^{૨૬} તુરંતજ તેણે સાઠ બાણો છોડીને દ્રોણને, તેમના ઘોડાઓને, રથને તથા ધ્વજ-ઓને વીંધી નાખ્યાં; એટલું જ નહિ પણ જમ કાઈ સ્ત્રેલા વાધને અકસ્માત્ બીજવે, તેમ તેણે બીજાં કેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણો મારીને દ્રોણાચાર્યને ખિન્નવી મૂક્યા.^{૨૭} એટલે દ્રોણાચાર્યે ગીધપક્ષીનાં પીંછાં બાંધેલું એક તીક્ષ્ણ હુરપ્રબાણ મૂક્યું અને યુદ્ધમાં પ્રયત્ન કરી રહેલા બલાદય બૃહત્કેતુના ધનુષ્યને મધ્યપ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું.^{૨૮} એટલે શિશુપાલના મહારથી પુત્રે બીજું એક ધનુષ્ય લઈને કંકપક્ષીનાં પીંછાંવાળાં બાણો વડે દ્રોણ-ચાર્યને વીંધી નાખ્યા.^{૨૯} ત્યારે દ્રોણાચાર્યે પણ ચાર બાણો છોડીને તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી

નાખ્યા અને હસતાં હસતાં તેના સારથિના મસ્તકને
પણ શરીરથી જુદું પાડી દીધું.^{૩૦} પછી તેમણે
બીજાં પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો, એટલે એ
ચેદિરાજ હાથમાં ગદા લઈને ઉતાવળે ઉતાવળે
રથ પરથી નીચે ફરી પડ્યો.^{૩૧} ત્યાં તેણે ઢાપેલી
નાગણના ઢેવી તે ગદાને દ્રોણની સામે ફેંકી.
હૃદય પામેલી કાળરાત્રિ ઢેવી દેખાતી, સુવર્ણના
અટાપટાથી શોભતી અને કેવળ લોખંડની બના-
વેલી તે ભારે ગદાને પોતાની સામે ધસી આવતી
જેઈને દ્રોણાચાર્ય તેને અનેક હજારે તીક્ષ્ણ
બાણો મૂકીને કાપી નાખી.^{૩૨, ૩૩} હે કુરુરાજ ! એ
રીતે દ્રોણાચાર્ય અનેક બાણો વડે છિન્નભિન્ન કરી
નાખેલી તે ગદા પૃથ્વીતલને ગજવી મૂકતી નીચે
આવી પડી.^{૩૪} પોતાની ગદાને આમ નષ્ટ થયેલી
જેઈને ક્રોધાયમાન થયેલા વીર ધૃષ્ટકેતુએ એક તોમર
તથા સુવર્ણ સમાન ઉજ્જવળ એવી એક શક્તિ
દ્રોણાચાર્યની સામે ફેંકી. પણ આચાર્ય પાંચ બાણો
મૂકીને તે તોમરના હુકડા કરી નાખ્યા; તેમ જ
બીજાં પાંચ બાણો છોડીને તે શક્તિને પણ તોડી
નાખી. આથી તે બન્ને હથિયારો ગરુડે કાપી
નાખેલા બે સર્પોની જમ નીચે પૃથ્વી પર આવી
પડ્યાં. પછી પોતાનો વધ કરવા ઇચ્છતા એ ધૃષ્ટ-
કેતુનો વધ કરવા માટે પ્રતાપી દ્રોણાચાર્ય સંજામ-
માં એક તીક્ષ્ણ બાણ છોડ્યું.^{૩૫-૩૭} હંસ જમ
કમળવનમાં પેસી બય, તેમ તે બાણ અમાપ
તેજવાળા ધૃષ્ટકેતુના કવચને તથા હૃદયને તોડી
નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૩૮} ભૂખ્યો ચયેલો
આસપક્ષી જમ છુદ્ર પતંગિયાને ગળી બય છે,
તેમ શરવીર દ્રોણાચાર્ય એ મહારણમાં ધૃષ્ટકેતુને
ગળી ગયા હતા.^{૩૯} ચેદિરાજ ધૃષ્ટકેતુ એ પ્રમાણે
જ્યારે માર્યો ગયો, ત્યારે પરમ દિવ્ય અશ્ત્રો-
ને જાણનારા તેનો પુત્ર પોતાના પિતાના વડને
હીથે ક્રોધવશ થઈ ગયો અને પોતાના પિતા-

ના સૈન્યની હુકડીનો અધિપતિ થયો;^{૪૦} પરંતુ
ધોર જંગલમાં ઢોઈ એક બળવાન મહાબાહુ
જમ મૃગના બચ્ચાને મારી નાખે, તેમ દ્રોણા-
ચાર્ય તેને પણ કેટલાંએક બાણો મારીને હસતાં
હસતાં યમરાજને ઘેર વળાવી દીધો.^{૪૧} હે ભારત !
એ પ્રમાણે જ્યારે પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓનો સંહાર
થવા લાગ્યો, ત્યારે જરાસંધનો વીરપુત્ર પોતે
દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી આવ્યો.^{૪૨} જમ મેઘ-
રાજ સૂર્યમંડળને અદશ્ય કરી દે છે, તેમ તે
મહાબાહુએ બાણોની પાસાઓ વડે દ્રોણાચાર્યને
રણમાં સત્વર અદશ્ય કરી દીધો.^{૪૩} તેનો તે
ઝપાટો જેઈને ક્ષત્રિયસંહારક દ્રોણે પણ સેંકડો
અને હજારે બાણો તત્કાળ છોડવા માંડ્યા.^{૪૪}
જેતજેતામાં તેમણે રથમાં બેઠેલા તે રથીશ્રેષ્ઠને
રણમાં છાઈ દીધો અને સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં
જરાસંધના તે પુત્રને એકદમ મારી નાખ્યો.^{૪૫}
સમય પૂર્ણ થતાં કાળ જમ સર્વ પ્રાણીઓનો
નાશ કરી નાખે છે, તેમ દ્રોણાચાર્ય પણ કાળ-
સ્વરૂપ પારણ કરીને, જ જ યોદ્ધો પોતાની પાસે
આવતો હતો, તેનો નાશ કરી નાખતા હતા.^{૪૬}
પછી હે મહારાજ ! દ્રોણાચાર્ય યુદ્ધમાં પોતાનું
નામ વારંવાર લલકાર્યું અને અનેક હજારે
બાણો મૂકીને પાંડવયોદ્ધાઓને છાઈ દીધો.^{૪૭}
નામવાળાં તથા ધસેલાં બાણો છોડીને દ્રોણા-
ચાર્યે રણમાં સેંકડો યોદ્ધાઓનો, હાથીઓનો
તથા યોદ્ધાઓનો ઘણુ વાળી નાખ્યો હતો.^{૪૮}
છેંદ્ર જમ મહાસુરોનો વધ કરે, તેમ દ્રોણાચાર્ય
પાંચાલયોદ્ધાઓનો વધ કરી રહ્યા હતા અને તેઓ
ટાકથી પીડાતી ગાયોની પેઠે યરયર કાંપતા
હતા.^{૪૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દ્રોણાચાર્ય એ પ્રમાણે
જ્યારે સંહાર કરવા માંડ્યો ત્યારે પાંડવોનાં
સૈન્યોમાં કુઃખજનક ઘોર શબ્દો થવા લાગ્યા.^{૫૦}
એક તરફથી સૂર્યનો પ્રખર તાપ તપતો હતો

અને બીજી તરફથી દ્રોણાચાર્યનાં બાણોનો સખત મારો ચાલતો હતો. આથી તે સમગ્ર પાંચાલોનાં મન ગભરાઈ ગયાં હતાં.^{૧૩} વળી દ્રોણાચાર્યે પાંચાલોના તે મહારથીઓને બાણબળથી એટલા બધા મોહિત કર્યા હતા કે, તે બધાની સાથેજો રણમાં જકડાઈ ગઈ હતી. ત્યાર પછી હે મહારાજ ! ચેદીઓ, સૂંગ્યો, કાશી અને દોસલયોદ્ધાઓ હર્ષમાં આવી જઈને દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ધરી આવ્યા. એ ચેદિ, પાંચાલ અને સૂંગ્યયોદ્ધાઓ એકબીજાને કહેતા હતા કે, 'દ્રોણને મારો, દ્રોણને મારો.' આમ-તેઓ દ્રોણની સામે ચડી આવ્યા.^{૧૨-૧૪} રણમાં મહાતેજસ્વી દ્રોણાચાર્યને યમરાજને ઘેર મોકલી દેવાની ઇચ્છાથી તે સર્વ પુરુષવ્યાધો પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરીને પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા.^{૧૫} પરંતુ પોતાની સામે પ્રયત્ન કરી રહેલા એ વીરોને દ્રોણાચાર્યે જ બાણો મૂકી મૂકીને યમને સોંપી દીધા. તેમાં ચેદિ-દેશના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને તો વિશેષે કરીને તેમણે યમરાજને ત્યાં વળાવી દીધા.^{૧૬} એ રીતે જ્યારે ચેદિયોદ્ધાઓમાંના મુખ્ય મુખ્યનો નાશ થવા લાગ્યો, ત્યારે દ્રોણાચાર્યનાં બાણોથી પીડા-ચેલા પાંચાલયોદ્ધાઓ કંપવા લાગ્યા.^{૧૭} હે ભારત ! હે રાજ ! દ્રોણાચાર્યનાં તે પ્રહારનાં કર્મો જોઈને તેઓ ભીમસેનને તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને બોલાવી રહ્યા હતા.^{૧૮} વળી તેઓ માંડોમાંડે કહેતા હતા કે, 'અવશ્ય આ બ્રાહ્મણે મહાદુશ્વર તપ તપ્તું છે; કારણ કે ક્રોધાયમાન થઈને તે યુદ્ધમાં સારા સારા ક્ષત્રિયને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે.^{૧૯} યુદ્ધ કરતું તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે અને હૃદય તપ તપતું તે બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે. તેમાંય વળી તપસ્વી અને વિદ્યાવાન બ્રાહ્મણ તો માત્ર દષ્ટિ કરીને પણ બાળી નાખે.^{૨૦} હે

ભારતો ! પણ મોટા મોટા ક્ષત્રિયો, અગ્રોથી તીવ્ર સ્પર્શવાળા દ્રોણરૂપી દુસ્તર અને ઘેર અશિખાં પ્રવેશ કરીને બળી મૂક્યા છે.^{૨૧} વળી મહાતેજસ્વી દ્રોણાચાર્ય પોતાનાં બળ, ઉત્સાહ અને વૈયં પ્રમાણે સર્વ જૂનોને મોહ પમાડી દઈને, આપણા સૈન્યનો નાશ કરી નાખે છે.' તેમનાં એ વચનને સાંભળીને મહાબળવાન ક્ષત્રધર્મો દ્રોણાચાર્યની સામે યુદ્ધ કરવા જોતો રહ્યો. ક્રોધથી હૃદિષ્ઠ મનવાળા એ મહાબળવાન ક્ષત્રધર્મોએ એક અર્ધચંદ્રાકાર બાણ મૂકીને દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યના બાણ સહિત હુકકા કરી નાખ્યા એટલે ક્ષત્રિયમર્દન દ્રોણાચાર્ય અત્યંત દ્રાપ્યા. અતિશય વેગવાણું દેદીપ્યમાન ધનુષ્ય હાથમાં લઈને તેમણે શત્રુઓના સૈન્યનો નાશ કરી નાખે તેવું તીક્ષ્ણ બાણ સાંધ્યું.^{૨૨-૨૫} પછી એ બળવાન આચાર્યે ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને તે બાણ છોડ્યું, એટલે તે ક્ષત્રધર્મોનો નાશ કરીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૨૬} ત્યાં દૈવ્ય ચિરાર્ધ જવાથી ક્ષત્રધર્મો પૃથ્વી પર પછડાઈ પડ્યો. આમ ધૂષ-ધુમનના તે પુત્રનું મરણ થવાથી સૈન્યો કંપી જાડ્યાં. તે પછી મહાબળવાન ચેકિતાન દ્રોણાચાર્ય સામે ચડી આવ્યો. આવતાવેંત જ તેણે આચાર્યને દશ બાણોનો પ્રહાર કરીને છાતીમાં વીંધી નાખ્યા. વળી બીજાં ચાર બાણોથી તેણે એમના સારથિ-ને તથા ચાર બાણોથી એમના ચારેય અશ્વોને પણ વીંધી નાખ્યા. એટલે દ્રોણાચાર્યે ત્રણ બાણો મૂકીને તેના બે બાહુઓમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૨૭-૨૯} વળી તેમણે પુનઃ સાત બાણો વડે તેની ધજને કાપી નાખી અને ત્રણ બાણો વડે તેના સારથિને પણ હણી નાખ્યો. હે રાજ ! એ રીતે જ્યારે સારથિ મરણ પામ્યો ત્યારે દ્રોણનાં બાણોથી ઢંકાઈ ગયેલા ચેકિતાનના ઘોડા-ઓ ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા. એ સમયે માર્યા

ગયેલા સારથિવાળા અને નાસભાગ કરતા થોડાઓ-
વાળા ચેકિતાનના રથને ઝેરને ચેદિ, પાંચાલ તથા
સુંબ્યથોદ્ધાઓ રણમાં શરા થઈને ત્યાં એકત્ર
થઈ ગયા. પણ હે રાજા ! દ્રોણાચાર્યે તે બંધા-
ને હાંટી કાઢ્યા અને પોતે એકલા જ તે રણભૂમિ
પર અત્યંત શોભાયમાન દેખાવા લાગ્યા. ^{૭૦-૭૨}
કાન સુધી આવેલાં પળિયાંવાળા, શ્યામ વર્ણના
અને પંચાશી વર્ષની વયના તે વૃદ્ધ દ્રોણાચાર્ય
સોળ વર્ષની વયના તરુણ પુરુષની જેમ તે રણ-
માં આરે બાજુ ધૂમતા હતા. ^{૭૩} હે મહારાજા ! એ
રીતે નિર્ભયની પેઠે ધૂમી રહેલા એ શત્રુનાશન
દ્રોણાચાર્યને શત્રુઓ સાક્ષાત્ ઇંદ્ર સમાન ગાનતા
હતા. ^{૭૪} તે સમયે હે રાજા ! મહાબાહુ યુદ્ધિમાન
દ્રુપદરાજા ઠહેવા લાગ્યો કે, 'વાય જેમ ધુદ્ધ
મૃગોને મારી નાખે, તેમ આ લોભી દ્રોણ ક્ષત્રિ-
યોને મારી નાખે છે. ^{૭૫} ખરેખર, કુદ યુદ્ધિ-
નો રાજા દુર્યોધન કષ્ટદાયક નરક આદિ લોકોને
પામશે; કારણ કે તેના રાજ્યલોભથી જ આ
રણમાં મોટા મોટા ક્ષત્રિયો માર્યા ગયા છે. ^{૭૬}
અરે ! સેંકડો ક્ષત્રિયો કાપી નાખેલા આખલા-
ઓની પેઠે આ રણભૂમિ પર શયન કરી રહ્યા
છે. લોહીલુહાણ શરીરોવાળા કેટલાય ક્ષત્રિયો
કૂતરાં તથા શિયાળવાંના ભક્ષ્યરૂપ થઈ પડ્યા છે. ^{૭૭}
હે મહારાજા ! એ પ્રમાણે કહીને એક અસૌહાર્ય
સેનાનો નાયક એ દ્રુપદરાજા પાંડવોદ્ધાઓને આગળ
કરીને સત્વર દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા ગાટે
ધરી ગયા. ^{૭૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જીત જયદ્રથપર્વમાં
'દ્રોણાચાર્યત્ પરાક્રમ' નામનો અધ્યાય ૧૨૫માં સમાયે

અધ્યાય ૧૨૬ મો યુધિષ્ઠિરની ચિંતા

॥ સજય ઉવાચ ॥

વ્યૂદ્ધેખાલોઽયમાનેષુ પાંડવાનાં તતસ્તતઃ ।

સુદૂરમન્યયુઃ પાર્વાઃ પાંચાલાઃ સોમકૈઃ સહ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ જ્યારે દ્રોણાચાર્ય
પાંડવોના વ્યૂદ્ધને આમતેમ આરેખાજીથી મથવા
માંડ્યા, ત્યારે પાંડવો, પાંચાલો અને સોમકો
રણમાં અત્યંત દૂર નીકળી ગયા. ^૧ હે ભારત !
તે સમયે ભયંકર અને રોમાંચકારી સંગ્રામ ચાલી
રહ્યો હતો. ત્યાં બંને પ્રલયકાળના જેવો જગતનો
ધોર સંહાર મંડાઈ રહ્યો હોય એવું જણાતું હતું.
ત્યાં યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરી રહેલા દ્રોણાચાર્ય ત્યાં
વારંવાર ગર્જનાઓ કરી રહ્યા હતા અને પાંચાલો
તથા પાંડવોદ્ધાઓના સંહાર થતો હોવાથી તેમની
સંખ્યા ક્ષીણ થઈ જતી હતી. ત્યારે હે રાજેન્દ્ર !
ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને કરો આશ રેખાઓ નહિ.
તેમને ચિંતા થવા લાગી કે, 'આનું હવે શું
થશે ?' ^{૨-૪} યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને જોવાની ઇચ્છાથી
સર્વ દિશાઓમાં નજર નાખી, પણ હાથ ! તેમને
અર્જુન કે સાત્યકિનાં દોઢ પલ દેખાયો નહિ. ^૫
આમ શ્રેષ્ઠ વાનરના ચિહ્નવાળા અર્જુનને નહિ
જોઈને તથા તેના ગાંડીવશુબ્ધના ટંકારને ક્યાંય
નહિ સાંભળીને તેમની ઇંદ્રિયો આકુળવ્યાકુળ
થઈ ગઈ. ^૬ વળી અધૂરામાં પૂરું તેમણે યાદવોના
મહારથી સાત્યકિને જોયો નહિ. એટલે તો ધર્મ-
રાજ યુધિષ્ઠિરના અગેઅગમાં ચિંતા ફરી વળી. ^૭
તે સમયે એ બન્ને નરોત્તમોને નહિ જોતાં, તેમને
લગારે શાંતિ વળી નહિ; કારણ કે મોટા મનવાળા
તે ધર્મરાજ લોકાપવાદથી હંમેશાં ડરતા હતા. ^૮
મહાબાહુ ધર્મરાજ સાત્યકિના સંબંધમાં વિચારતા
લાગ્યા કે, 'મિત્રોને અભય આપનારા તથા દંઠ
પ્રતિજ્ઞાવાળા સાત્યકિને મેં પોતે જ આ મહા-

રણમાં અર્જુનના રથ સામે મોકલ્યો છે; તેથી પ્રથમ અર્જુનના વિષે એક જ ચિંતા હતી, તે હવે તો બે પ્રકારની થઈ પડી છે.^{૧૦} સાત્યકિની તપાસ કરવાની રહી તથા ધનંજય અર્જુનની પણ શોધ કરવી બાકી રહી. આ યુદ્ધમાં અર્જુનને પગલે સાત્યકિને મોકલ્યો, તો હવે સાત્યકિને પગલે બીજા કોને હું મોકલું? વળી હું મારા ભાઈ અર્જુનની જ યોગ કરાવીશ અને સાત્યકિની શોધ નહિ કરાવું, તો લોકો મારી નિંદા કરશે. તેઓ કહેશે કે, 'જગતમાં ધર્મપુત્ર તરીકે કહેવાતા રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાના ભાઈની શોધ કરાવી; પણ સન્યપરાક્રમી યદુવંશી સાત્યકિનો પરિત્યાગ કર્યો.' આ રીતના લોકાપવાદના ભયથી કરીને હું પૃથા-પુત્ર ભીમસેનને મહાત્મા સાત્યકિને પગલે મોકલું તો સારું. શત્રુસંહારક અર્જુનના પર જવી અને પ્રીતિ છે, તેવી જ યુદ્ધમંદ યાદવવીર સાત્યકિ પર પણ અને પ્રીતિ છે. શિનિપુમાર સાત્યકિને મેં એક મહાન કાર્યમાં જોડ્યો છે.^{૧૧-૧૨} પણ મગરમચ્છ જમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેમ મહા-બળવાન સાત્યકિ તો મિત્રકાર્યને અતુસરીને તથા મારું માન રાખીને ભારતી સેનામાં પેદા છે.^{૧૩} આ તરફ યુદ્ધમાં પાછા નહિ હટનારા શરણોનો માંદોમાંદો શબ્દ સંભળાય છે. અવશ્ય તેઓ બંધા બુદ્ધિમાન યદુવીર સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરી રહ્યા છે.^{૧૪} માટે જ રથને મહારથી અર્જુન તથા સાત્યકિ ગયા છે, તે રથને ધનુર્ધર પાંડવ ભીમ-સેન બંધા એ અને ગમે છે; તે જ મારો સમયોચિત અતિ દૃઢ નિશ્ચય છે. વળી ભીમસેનને આખી પૃથ્વીમાં કંઈ અસહ્ય હોય તેવું છે જ નહિ.^{૧૫, ૨૦} પૃથ્વીના સર્વ ધનુર્ધરાની સામે તે સાવધાન થઈને યુદ્ધ કરવામાં સમર્થ છે; એટલું જ નહિ પણ પોતાના બાહુબળનો આશ્રય કરીને તે અનાયાસે શત્રુઓની સામે મોરચો બાંધવા પણ

શક્તિમાન છે.^{૨૧} વળી તે મહાત્મા ભીમસેનના બાહુબળનો આશ્રય કરીને અમે વનવાસથી સુખરૂપ પાછા આવ્યા છીએ, તેમ જ કેટલાંએક યુદ્ધોમાં પરાજય પામ્યા નથી.^{૨૨} આમ પાંડુપુત્ર ભીમસેન અહીંથી સાત્યકિ સામે જશે એટલે તુરત અર્જુન તથા સાત્યકિ સનાથ થશે.^{૨૩} આમ તો અર્જુન તથા સાત્યકિના સંબંધમાં શોક કરવાનું જરા પણ કારણ નથી; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ તે બન્નેની રક્ષા કરે છે. વળી તેઓ પોતે પણ શસ્ત્ર-કુશળ છે, તોપણ મારે મારા પોતાના શોકનો વિનાશ અવશ્ય કરવો જોઈએ અને તે માટે જ ભીમસેનને સાત્યકિને પગલે મોકલીશ.^{૨૪, ૨૫} વળી તેમ કરવાથી જ સાત્યકિ માટે યોગ્ય ઉપાય થયેલો હું માનીશ.' ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે મનમાં આવેા નિશ્ચય કર્યો.^{૨૬} પછી યુધિષ્ઠિરરાજા પોતાના સારથિ-ને કહ્યું કે, 'મને તું ભીમસેન પ્રત્યે લઈને આવ.' ધર્મરાજાનું એ વચન સાંભળીને અશ્વ-કળામાં કુશળ એવો તે સારથિ ધર્મરાજના મુવણ-થી મટેલા રથને ભીમસેન પાસે લઈ ગયો. તે સમયે સમયોચિત કાર્યનું ચિંતન કરતા રાજા યુધિષ્ઠિર ભીમસેન પાસે આવીને ઘણા દુઃખમાં ડૂબી ગયા, તોપણ તેને આજ્ઞા કરવા લાગ્યા. દુઃખના આવેશવાળા તે રાજાએ ભીમસેનને હાંક મારીને બોલાવ્યો.^{૨૭-૨૮} ત્યાં હે રાજા! કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તેને આ વચન કહ્યું: 'હે ભીમસેન! તારા જે નાના ભાઈએ એક રથની જ સહાય લઈને, દેવો, ગંધર્વો તથા દૈત્યોને જીત્યા છે, તેનું જ નામનિશાન આજે મારા જોવામાં આવતું નથી.' એટલે દુઃખી સ્થિતિમાં આવેલા તે ધર્મ-રાજાનું આ વચન સાંભળીને ભીમસેન બોલી ઊઠ્યો કે, 'હે રાજાંદ્ર! તમને આવું દુઃખ પૂર્વે કદી થયું હોય તેવું મારા જોવામાં આવ્યું નથી કે કદી મેં સાંભળ્યું પણ નથી. અરે! પૂર્વે જ્યારે

અમે બધા દુઃખથી ગભરાઈ ગયા હતા, ત્યારે તમે એક જ અમારા આધાર તરીકે રહ્યા હતા. માટે તમે ધીર થાઓ, ઊંડો અને મને આજ્ઞા કરો. હું તમારું કંઈ કામ કરું? હે માનદ રાજા! આ જગતમાં મને કંઈ અસાધ્ય કે અકાર્ય નથી. ^{૩૦-૩૩} માટે હે કુરુશ્રેષ્ઠ રાજા! મને આજ્ઞા કરો, તમારા મનને શોકમાં ન નાખો. 'એટલે કાળા નાખની પેટે કૂંડાડા ભારતા અને કરમાઈ ગયેલા મુખવાળા રાજા યુધિષ્ઠિર આંસુભર્યા કંઠે ભીમસેનને આ વાક્ય બોલ્યા : 'ઓ ભીમસેન! દોષાયમાન થયેલા યશસ્વી વાસુદેવે વગાડેલા આ પાંચજન્ય શંખનો શબ્દ જોવો સંભળાય છે, તેવો અર્જુનના શંખનો શબ્દ સંભળાતો નથી. માટે મને નિઃશંક લાગે છે કે, તારો ભાઈ અર્જુન આજે મરણ પામીને રણમાં શયન કરી ગયો છે. ^{૩૪-૩૬} ધનંજય હણાયો છે, તેથી જ એ જનાર્દન યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. એ સત્ત્વવાન અર્જુનના પરાક્રમે લીધે પાંડવો જીવી રહ્યા છે અને ભયને પ્રસંગે દેવો પણ એ ઈંદ્ર સમાન અર્જુનને શરણે બળે છે. તે શૂરો અર્જુન ન્યયદશ-ને પહોંચી વળવા માટે ભારતી સેનામાં ગયો છે. ^{૩૭, ૩૮} હે ભીમસેન! તે સેનામાં ગયો છે એટલું જ આપણે બધા જાણીએ છીએ; પણ તેના પ્રાણ કુર્યાંની આપણને ખબર નથી. એ યુડાકેશ સ્થામ વર્ણવાળો, યુવાન, દેખાવડો, વિરાજા છાતીવાળો, મહાબાહુ, મહોન્મત હાથી સમાન પરાક્રમી, ચંદ્રાર નેત્રવાળો, લાલ મુખવાળો અને શત્રુઓને ભય વંધારનારો છે. હે શત્રુદમન ભીમસેન! તારું કદ્યાણુ યાઓ. મારું શોકનું સ્થાન તે આ જ છે. હે મહાબાહુ! હવે પદાર્થ દોષવાથી પ્રલીપ્ત થયેલો અગ્નિ જમ પુનઃ પુનઃ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ મારો શોક પણ સાત્યકિ અને અર્જુનના કારણે વધે છે. એ અર્જુનનો દ્વંજ પણ મારા જીવામાં આવતો નથી, તેથી મને શોક

થાય છે. ^{૩૯-૪૨} વળી પુરુષવ્યાધ મહારથી સાત્યકિના સંબંધમાં પણ તું આ જાણુ. તે પણ તારા મહારથી ભાઈની પાછળ પાછળ ગયો છે. એ મહાબાહુને નહિ જોતાં મને કદ થાય છે. મને તો એમ જ લાગે છે કે, અર્જુન મરણ પામ્યો છે અને તે સાત્યકિ સેનાનો નાયક થઈને યુદ્ધ કરી રહ્યો છે. ^{૪૩, ૪૪} એનો ઠાઈ સહાયક પણ નથી, તેથી મને ધણું દુઃખ થાય છે. ખરેખર! અર્જુનનું મરણ થયેલું છે અને તેથી જ યુદ્ધકુશળ શ્રીકૃષ્ણ આ સમયે યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. ^{૪૫} હે શત્રુતાપન ભીમસેન! તે બન્નેના સંબંધમાં મારું અંતઃકરણ શુદ્ધ રહેતું નથી. માટે હે કુંતાપુત્ર! જ સ્થળે તે અર્જુન ગયો છે તથા જ સ્થળે તે મહાવીર્યવાન સાત્યકિ ગયો છે, તે સ્થળે તું પણ એ મારા વચનને તારું કર્તવ્ય માનવો હોય તો જ. હે ધર્મજા! હું તારો મોટો ભાઈ થાઉં છું; તો તારે મારું વચન પાળવું જ જોઈએ. તારે સાત્યકિને જોવો પ્રિય જાણવો જોઈએ તેવો અર્જુનને નહિ જાણવો જોઈએ (અર્થાત્ સાત્યકિને અર્જુન કરતાં પણ વિશેષ પ્રિય માનવો જોઈએ); કારણ કે હે પૃથાનંદન! તે સાત્યકિ મારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી અર્જુનને પગલે અકુશળ આત્સાવાળા પુરુષોને અગ્રગ્ય એવી આ ધોર ભારતી સેનામાં દાખલ થયો છે. માટે હે પાંડવ! તું પણ ત્યાં જ અને શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન તથા સાત્યકિને કુશળ જોઈને તું મને સિંહનાદ કરીને ભાળ આપ. ^{૪૬-૪૮}

હવે શ્રીમહાભારતના દ્રોણપર્વોત્તમોત્તમ ન્યયદશવધપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરની ચિંતા' નામનો અધ્યાય ૧૨૧ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૭મો

લીમસેનનો કૌરવસેનામાં પ્રવેશ

॥ મીમંસેન ઉવાચ ॥

ત્રણેશાનન્દ્રવરુણાનવહયઃ પુરા રયઃ ।

તમાસ્થાય ગતૌ કૃષ્ણી ન તયોર્નિયતે મયમ્ ॥ ૧ ॥

લીમસેન બોલ્યો : પૂર્વે બ્રહ્મા, શંકર, ઈંદ્ર અને વરુણ યુદ્ધ સમયે જે રથમાં બેસતા હતા, તે રથમાં બેસીને અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધ કરવા ગયા છે; માટે તે બંનેને ઘોડા જતનો ભય હોય નહિ.^૧ છતાં આપની આજ્ઞાને મસ્તકે ચડાવીને હું આ આદ્યો. તમે શોક મા કરો. તે પુરુષવ્યાઘ્રોને મળીને હું આપને તેમના કુશળ સંદેશ આપીશ.^૨

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે કહીને બળવાન લીમસેને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા બીજા કેટલાએક મિત્રોને ફરીફરીને યુધિષ્ઠિરાજનું રક્ષાકર્મ સોંપ્યું અને પછી પોતે શત્રુઓ સામે પ્રયાણ કરી ગયો.^૩ ત્યાં મહાબળવાન લીમસેને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, 'હે મહાબાહુ ! તમે જાણો છો કે, મહારથી દ્રોણાચાર્ય ધર્મરાજને પકડવા માટે સર્વ ઉપાયે મથે છે. હે પાર્થ ! યુધિષ્ઠિરાજનું રક્ષણ કરવામાં જેવું મારું આવશ્યક કર્તવ્ય રહ્યું છે, તેવું મારે અર્જુન પાસે જવામાં રહ્યું નથી. પૃથાનંદન યુધિષ્ઠિરે મને આ આજ્ઞા આપી છે અને હું તેને પાછી ઠેલવાની હામ ધરી શકતો નથી. આથી હું તો જ્યાં પેલો સિંહુરાજ મરણની ભોંય સુંધતો ભોમો છે ત્યાં જઈશ જ. મારે ઘોડા જતની શંકા કર્યા વિના ધર્મરાજનું કહેવું માનવું જ જોઈએ.^{૪-૭} હું મારા ભાઈ અર્જુન તથા બુદ્ધિમાન સાત્યકિને પગલે જઈ છું. તમે આજ્ઞાના રણમાં બરાબર સાવન થઈને રાજ યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરજો.^૮ આ યુદ્ધમાં સર્વ કાર્યો-માંનું પરમ કર્તવ્ય કાર્ય આ જ છે.' હે મહારાજ ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ને લીમસેન પ્રત્યે કહ્યું.^૯ 'હે પૃથાપુત્ર !

હું તમારું ઇચ્છિત પૂર્ણ કરીશ. તમે ઘોડા જતનો વિચાર કર્યા વિના સુખેથી જાઓ. આજ્ઞાના યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્નને માર્યા વિના ધર્મરાજને સંજામમાં કેદ પકડી શકશે જ નહિ.' આમ લીમસેને યુધિષ્ઠિરાજને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રક્ષણ તથે ચૂક્યા. પછી તે પોતાના મોટાભાઈને પ્રણામ કરીને, જે માર્ગે અર્જુન ગયો હતો તે માર્ગે પ્રયાણ કરી ગયો. હે ભારત ! તે સમયે ધર્મરાજએ લીમસેનને ભેટીને તથા તેવું મસ્તક સૂંધીને શુભ આશીર્વાદો આપ્યા. લીમસેને પણ બ્રાહ્મણોનું પૂજન કર્યું અને પ્રદક્ષિણ કરીને તે સર્વનાં મનને સંતુષ્ટ કર્યા.^{૧૦-૧૩} પછી આઠ મંગલ પદાર્થોના સ્પર્શ કરીને તથા કેરાતક મધુનું પાન કરીને દ્વિયુણ ઉત્સાહને ધારણ કરનારા એ વીર લીમસેન મદ્યથી લાલચોળ કટાક્ષ-યુક્ત નેત્રવાળો દેખાવા લાગ્યો.^{૧૪} બ્રાહ્મણોએ જને માટે સ્વતિવાચન કર્યું છે તથા જને પોતાના વિજયની ઉપત્તિ આગળથી જ સૂચિત થઈ છે, એવો તે લીમસેન પોતાની બુદ્ધિને વિજયના આનંદથી ભરપૂર બોવા લાગ્યો.^{૧૫} હવે અનુકૂળ વાયુથી શીઘ્ર દેખાતા જ્યોત્સ્વવાળો એ મહાબાહુ લીમસેન કવચ, સુંદર કુંડળો, બાજબંધ તથા હાથનાં મોઝાઓને ધારણ કરીને પોતાના રથમાં બેઠો. તે સમયે તેણે કેવળ લોખંડનું બનાવેલું તથા સુવર્ણ સમાન ચળકતું મહાકદ્દિમાન કવચ આપ્તા શરીરે ધારણ કર્યું હતું. તેથી તે વીજળીઓના ઝળકારાવાળા મેઘ સરખો શોભતો હતો. તેણે પીળાં, લાલ, કાળાં તથા શ્વેત વર્ણનાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં અને કંઠનાણુ

x અનન્ત ગાદિરણ વ દુર્વાગોરત્નમૃતમ્ ।

અમૃત દધિ ચેત્યગ્રે મગજાનિ પ્રચક્ષત ॥

અગ્નિ, ગાય, મોનુ, દૂરી (ધરો), ગેરોચન, અમૃત, ચોખ્ખા અને દહી-આ આઠ પદાર્થોને શાસ્ત્રકારો માનસિક કહે છે.

-નીલકંઠ

ધારણ કયું હતું; તેથી તે ઇંદ્રધનુષ્યવાળા મેઘ સરખો શોભતો હતો. હે પૃથ્વીનાથ ! જ્યારે ભીમસેને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તમારા સૈન્ય તરફ પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે પાંચજન્ય શંખનો ધોર શબ્દ પુનઃ થવા લાગ્યો. ત્રણેય લોકને ત્રાસ પમાડનાર તે મહાધોર નિનાદને સાંભળીને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ મહાબાહુ ભીમસેનને પુનઃ કહેવા લાગ્યા કે, 'ઓ ભીમ ! ઝે, યાદવવીર શ્રીકૃષ્ણે ઘણા જોસથી આ શંખરાજ વગાડ્યો છે, અને તેથી તેમણે પૃથ્વી તથા આકાશને ગમવી મૂક્યાં છે. અવશ્ય અર્જુન અતિ મહાન સંકટમાં આવી પડ્યો છે અને તેથી જ ચક્રગદાધારી શ્રીકૃષ્ણ સર્વ કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. પૂજ્ય માતા કુંતાએ તથા બંધુઓની સાથે સુભદ્રા અને દ્રૌપદીએ પ્રથમથી જ કહ્યું હતું કે, આજનાં નિમિત્ત ઘણાં બધાંકર છે. માટે હે ભીમસેન ! તું સત્વર અહીંથી જ અને જ્યાં અર્જુન છે ત્યાં પહોંચી જ. ^{૧૬-૨૪} હે પાર્થ ! આજ અર્જુનને જોવાની ઇચ્છાથી તથા સાત્યકિના કારણથી સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓ જાણે મોહ વડે ઠંકાર્થ જતી હોય તેમ મને લાગે છે. ^{૨૫} માટે જ, જલદી જ. ' મોટાભાઈની આ પ્રભાણે આજ્ઞા થતાં પ્રતાપી ભીમસેન એકાએક શત્રુઓ સામે ધસી ગયો. એ સમયે તેણે ચંદનઘોળા આમડાનું બનાવેલું હાયકવચ પહેર્યું હતું અને હાથમાં ધનુષ્ય ધારણ કર્યું હતું. મોટાભાઈની પ્રેરણાથી પોતાના ભાઈ અર્જુનનું પ્રિય કરનાર તે ભીમસેને હુંદુભિ વગાડીને શંખનાદ કરી મૂક્યો અને સિંહ સમાન ગર્જના કરીને તે ધનુષ્યની પશુછને વારેવારે ખેંચવા લાગ્યો. ^{૨૬-૨૮} તે શબ્દથી વીર-પુરુષોનાં મનતું ચેષ્ઠ ખૂટી ગયું. આમ ભીમસેને ધોર સ્વરૂપ ધારણ કરીને શત્રુઓની સામે એકદમ ધસારો કર્યો. ^{૨૯} ત્યાં મન તથા વાયુ સમાન

વેગવાળા અને મોટા હણહણાટ શબ્દ કરતા તેના ઉત્તમ ઘોડાઓ વિશેષ નામના તેના સારથિની પ્રેરણાથી ભીમસેનને યુદ્ધમાં આગળ વહેતા હતા. ^{૩૦} કાપાકાપ કરતા, બાણો મૂકીને વીંધી નાખતા, ધનુષ્યની દોરીને વારંવાર ખેંચતા તથા હાથ વડે સારી રીતે ટંકારત કરીને બાણોને ફેંકતા તે ભીમસેને જોતજોતામાં સેનાના અગ્રભાગને તોડી નાખ્યો. ^{૩૧} જ વેળા ભીમસેને પ્રયાણ કર્યું, તે વેળા દેવો જમ ઇંદ્રની પાછળ જાય, તેમ શૂરા પાંચાલો અને સોમઢા એ મહાબાહુની પાછળ પાછળ જતા હતા. ^{૩૨} હે મહારાજ ! તમારા પુત્રો પણ તે સમયે એકત્ર થઈને ભીમસેનને ઘેરી વળ્યા હતા. આમ કુઃશલ, ચિત્રસેન, કુંડભેદી, વિવિંશતિ, કુમુંખ, કંસહ, વિકર્ણ, શલ, વિંદ, અનુવિંદ, દીર્ઘબાહુ, સુદર્શન, વૃંદારક, સુહસ્ત, દીર્ઘલોચન, સુપેણુ, અભય, રૌદ્રકર્મા, સુવર્મા અને દુર્વિંભાયન વગેરે ઉજ્જવળ રથીશ્રેષ્ઠો પોતાનાં પાયદળ સૈન્યોને તથા અનુચરોને સાથે લઈને બરાબર સાવધાની પૂર્વક ભીમની સામે ત્યાં યુદ્ધ કરવા ધસી આગ્યા. હવે મહારથી ભીમસેન તે શૂરાઓથી ચારેબાજુ યુદ્ધમાં ઘેરાઈ ગયો હતો. પણ સિંહ જેમ છદ્ર મૂગા પર ચઢી જાય, તેમ એ પરાક્રમી કુંતાપુત્ર ભીમસેન તેમને જોઈને તેમના ઉપર વેગપૂર્વક ચઢી ગયો. ^{૩૩-૩૭} એટલે તે વીરો પણ પોતાનાં દિવ્ય મહાસોને ત્યાં દેખાડવા લાગ્યા અને મેલો જમ ઉદય પામેલા સૂર્યને છાઈ દે, તેમ તેઓ બાણો વડે ભીમસેનને છાઈ દેવા લાગ્યા. છતાં ભીમસેને તે બધાને વેગપૂર્વક હડાવી દીધા અને પોતે દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ ધસી ગયા. ત્યાં આગળ ઊભેલા દક્ષિતસૈન્યને તે બાણોનો વરસાદ વરસાવીને છાઈ દેવા લાગ્યો. ^{૩૮, ૩૯} થોડા સમયમાં તો પવનપુત્ર ભીમસેને બાણો મૂકી

મૃથીને તે હસ્તિસૈન્યને સત્ દિશાઓમાં વિખેરી નાખ્યું.^{૪૦} જેમ શરમની ગર્જનાથી ત્રાસ પામેલાં મૃગો નારી જાય, તેમ ત્યાં ભીમસેને ત્રાસ પમાડેલા હાથીઓ ભયંકર શબ્દો કરતા કરતા રણમાંથી નારી ગયા.^{૪૧} પછી ભીમસેને ઘણો વેગ કરીને દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે ધસારો કર્યો, એટલે કિનારો જેમ તુરત કાછળતા સમુદ્રને અટકાવી રાખે, તેમ દ્રોણાચાર્યે એ ભીમને અટકાવી રાખ્યો.^{૪૨} વળી તેમણે હસતાં હસતાં એક નાશયખાણ મૃથીને ભીમસેનને લડાટમાં પ્રહાર પણ કર્યો અને એથી પાંડુનંદન ભીમસેન ત્યાં જોઈ કિરણવાળા સૂર્ય સમાન શોખવા લાગ્યો. દ્રોણાચાર્ય માનતા હતા કે, 'અર્જુનને જે રીતે મારી પૂજા કરી હતી, તે રીતે આ ભીમસેન પણ કરશે.' એથી તેમણે ભીમસેનને કહ્યું કે, 'હે મહાબળવાન ભીમસેન! આજે શત્રુ તરીકે સામા જાહેલા મને યુદ્ધમાં જીત્યા વિના તારાથી શત્રુસેનામાં પ્રવેશ થઈ શકે તેમ નથી.^{૪૩-૪૪} તારા નાનો ભાઈ અર્જુન પણ મારી સંમતિથી જ સેનામાં દાખલ થઈ શક્યો છે. માટે તું મને જીત્યા વિના મારા સૈન્યમાં પ્રવેશ કરી શકશે નહિ.'^{૪૫} એ શુરવાશ્ર સાંભળીને, નિર્ભય રહેલા તે ભીમસેન એકદમ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને સાલચોળ આંખો કરીને તેણે દ્રોણને ઝટપટ ઉત્તર આપ્યો કે,^{૪૬} 'આ નીચ બ્રાહ્મણ! અર્જુન કંઈ તારી સંમતિથી રણાંગણમાં પેડો નથી. તે હાશકંઈ અર્જુન તો ઇંદ્રના સૈન્યમાં પણ પેરડી શકે એમ છે.^{૪૭} તેણે તારી પરમ પૂજા કરીને તારા માન બળવ્યું છે; પણ હું કંઈ એ દયાળુ અર્જુન નથી, હું તો તારો શત્રુ ભીમસેન છું.'^{૪૮} આજ દિવસ સુધી તું અમારો પિતા, શુરુ તથા ખંધુ હતો, તેમ જ અમે તારા પુત્રો હતા અને એ રીતે જ અમે માનતા હતા. આથી અમે

તને નમતા-મજતા રહેતા હતા.^{૪૯} પણ આજે તું આમ પોતાને શત્રુ તરીકે કહી સંભળાવે છે અને તારામાં અમારા તરફતું વિરુદ્ધ વર્તન સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ તું તારા આત્માને અમારા શત્રુ તરીકે માને છે, તો ભલે અહીં તે પ્રમાણે જ દો.^{૫૦} આ હું ભીમસેન પણ એક શત્રુને યોગ્ય એવું કમ કરી દેખાડું છું.' એ પ્રમાણે કહીને ભીમસેને કાળ જેમ કાળદંડને ફેરવે, તેમ ગદાને ફેરવીને દ્રોણ સામે ફેંટી. તે સમયે હે રાજન! દ્રોણાચાર્ય રથ પરથી એકદમ દૂધી પડ્યા અને એત-એતમાં તો તે ગદાએ ઘોડા, સારથિ તથા ધ્વજ સાથે દ્રોણાચાર્યના રથના ભુક્કા કરી નાખ્યા.^{૫૧, ૫૨} વળી વાયુ જેમ બળથી વૃક્ષોને ભાંગી નાખે, તેમ તે ગદાએ ત્યાં અનેક ચોદાઓનો ધાણુ કાઢી નાખ્યો. તે પછી તમારા પુત્રો ફરી એ મહારથીની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા.^{૫૩} એ ગાળામાં પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્ય પણ બીજા રથ પર બેસીને બૃહદના મોખરામાં આવી પહોંચ્યા અને યુદ્ધ કરવા સજ્જ થઈ રહ્યા.^{૫૪} તે વેળા હે મહારાજ! પરાક્રમી ભીમસેન ઘણો ક્રોધે ભરાયો હતો, અને તેણે પોતાની આગળ બીજા રથસૈન્યને ખાણેના વરસાદ વરસાવી છાઈ દીધું.^{૫૫} તમારા મહારથી પુત્રો એ રીતે યુદ્ધમાં માર ખાતા હતા, છતાં પણ વિજયની ઇચ્છા રાખીને તથા ભયંકર બળ કરીને તેઓ ભીમ સામે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૫૬} પછી હાશકંઈ એકદમ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો. ભીમસેનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેણે તદ્દન લોખંડની બનાવેલી એક તીક્ષ્ણ રથશક્તિ તેના પર ફેંટી.^{૫૭} તમારા પુત્રે છોડેલી તે મહાશક્તિને પોતાની સામે ધસી આવતી એઈને ભીમસેને તેના બે હુકડા કરી નાખ્યા, તે ઘણું આશ્ચર્યજનક દેખાતું હતું.^{૫૮} પછી ક્રોધાયમાન થયેલા

બળવાન ભીમસેને ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને કુંડ-
લેદી, સુષેણ અને દીર્ઘનેત્રને મારી નાખ્યા.^{૧૦}
વળી યુદ્ધ કરી રહેલા તમારા એ વીરપુત્રોની
સમક્ષ તેણે કૌરવોની કીર્તિ વધારનારા વીર વૃંદા-
રકને પણ હણી નાખ્યો.^{૧૧} ત્યાં અલય, રૌદ્રકર્મ
અને દુર્વિભોચન નામના તમારા બીજા ત્રણ
પુત્રોને પણ ભીમસેને ત્રણ બાણો મૂકીને મારી
નાખ્યા.^{૧૨} હે મહારાજ! બળવાન ભીમસેને એ
રીતે જ્યારે તમારા પુત્રોને એક પછી એક મારવા
માંડ્યા, ત્યારે તેમણે ચારે બાજુથી ભીમસેન
સામે હલ્લો કર્યો.^{૧૩} શ્રીભમતુની આખરમાં ચારે
બાજુથી ચડી આવેલા મેધો, જમ પર્વત પર
ધારાઓથી વૃદ્ધિ કરી મૂકે, તેમ તે બધા યુદ્ધમાં
ભયંકર કર્મ કરવાવાળા પાંડુપુત્ર ભીમસેન પર
બાણોની વૃદ્ધિ કરી રહ્યા.^{૧૪} પણ પૃથ્વીની
વૃદ્ધિને ઝીલી લેતો ઠાઈ એક પર્વત જમ ડગે નહિ,
તેમ તેમની બાણમય વૃદ્ધિને ઝીલી લેતો શત્રુ-
સંહારક ભીમસેન પણ જરાય ડગ્યો નહિ.^{૧૫} તેણે
તો વિંદ, અતુવિંદ તથા સુવર્મા નામના તમારા
પુત્રોને હસતાં હસતાં જ યમલોકમાં મોકલી
દીધા.^{૧૬} પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તેણે તમારા વીર-
પુત્ર સુદર્શનને યુદ્ધમાં એકદમ વીંધી નાખ્યો
એટલે તે રણમાં ઢળી પડ્યો અને મરણ પામ્યો.
પછી પાંડુનંદન ભીમસેને પળતારમાં તે રથસૈન્ય-
ને સર્વ દિશાઓમાં ઝેઈ લીધું અને તેણે બાણો
છાડીને તેને તદ્દન વીંળી જ નાખ્યું.^{૧૭, ૧૮} એથી
હે પૃથ્વીપતિ! સિંહની ગર્જના સાંભળીને જમ
શુગાના ટોળામાં બંગાણ પરે, તેમ ભીમસેનના
રથધોષને સાંભળીને તમારા પુત્રોના ટોળામાં પણ
મોહું બંગાણ પડ્યું.^{૧૯} ભીમસેનના ભયથી
વિહ્વળ થઈને તેઓ બધા એકાએક રણમાંથી
નાસવા જ લાગ્યા, પણ કુંતાનો પુત્ર ભીમસેન
તો તેમના મહાન સૈન્યની પાછળ પડ્યો.^{૨૦} હે

રાજન! તે તો ચારેબાજુથી કૌરવોને વીંધવા જ
લાગ્યો. હે મહારાજ! એ પ્રમાણે ભીમસેનનો
માર ખાઈ રહેલા તમારા પુત્રો તેને ત્યાં જ પડતો
મૂકીને પોતાના ઉત્તમ ઘોડાઓને ઢોડાવતા ઢોડા-
વતા રણમાંથી પલાયન કરી ગયા. એ રીતે મહા-
બળવાન ભીમસેન પણ તેમને જીતીને, સિંહનાદ
તથા બાહુઓનો અવાજ કરવા લાગ્યો. વળી તેણે
તાળીઓના અતિ મહાન શબ્દ કરીને રથસૈન્યને
ત્રાસ પમાડ્યો. પછી મહાબળવાન ભીમસેને
સારા સારા યોદ્ધાઓના સંહાર કરીને તથા ઠેકા-
એક રથીયોદ્ધાઓને ઝાળંગી જઈને દ્રોણના સૈ-
તરફ ધસારે કર્યો.^{૨૧-૨૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-તર્જત નયદ્રવ્યવધપર્વ-મ
'ભીમસેનનો પ્રવેશ તથા તેનું પરાક્રમ' નામનો
અધ્યાય ૧૨૮ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૮મો

ભીમસેનનો કૌરવસૈન્યમાં પ્રવેશ
અને સુધિષ્ઠિરનો હર્ષ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સમુત્તોર્ણ સ્થાનીકં પાંડવં વિહસન્ રણે ।

વિવારયિપુરાચાર્યઃ શર્વર્પરવાકિરત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ પાંડુપુત્ર ભીમસેન

રથસૈન્યને તટાવીને આગળ વધી રહ્યો હતો,
ત્યારે તેને અટકાવવાની ઇચ્છાથી દ્રોણાચાર્ય,
હસતા હસતા બાણોની વૃદ્ધિ કરીને તેને રણમાં
ઢાંચી દેવા લાગ્યા.^૧ પણ પોતાના બળની માયા-
થી કૌરવમાઈઓને મોહ પમાડતો તે ભીમસેન
તો દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યમાંથી છૂટલાં એ બાણોને
બાણે પી જતો દોષ એમ જણાતું હતું. તે સમયે
તમારા પુત્રોની આજ્ઞા ચતાં ઠેકાએક પરમ ધનુ-
ર્ધર રાજાઓ રણમાં ઘણો વેગ કરીને ચારેબાજુથી
તેને ઘેરી વળ્યા.^{૨, ૩} હે ભારત! ભીમસેન જ્યારે તે
રાજાઓથી ઘેરાઈ ગયો, ત્યારે તેણે મંદ દાસ્ય

કરીને સિંહની પેઠે ગર્જના કરી અને તેમને માટે ધોર ગદા ઝાંચી કરી.^૪ ત્યાં તેણે શત્રુપક્ષના વિનાશ કરનારી તે ગદાને વેગપૂર્વક ફેંચી. તે ગદા જાણે છેદ્રે સર્વ શક્તિને એકત્ર કરીને વજ્ર ફેંક્યું હોય તેવી જણાતી હતી. હે મહારાજ ! તે ગદાએ તમારા ઘણા સૈનિકોને રણમાં છૂંદી જ નાખ્યા.^૫ હે રાજા ! મહાન ધોપથી પૃથ્વીને ગર્જવી મૂકતી તથા તેજથી ઝળહળ થતી તે ભયંકર ગદાએ તમારા પુત્રોને ત્રાસ વર્તાવી દીધો.^૬ મહાવેગથી પડતી અને તેજથી ચળકાટ કરતી તે ગદાને જોઈને તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ ભયંકર શબ્દો કરતા કરતા રણમાંથી નાસાનાસ કરવા લાગ્યા.^૭ હે રાજા ! તે ગદાના અસહ્ય શબ્દોને સાંભળતાં જ કેટલાએક તો ધરણી પર ઢળી પડ્યા અને કેટલાએક રથીચોદ્ધાઓ રથ પરથી નીચે ગબડી પડ્યા. આમ ભીમસેન હાથમાં ગદા લઈને, તમારા યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા લાગ્યો અને જેમ વાઘની ગંધ આવતાં ભયભીત થયેલા મૃગો નારી જાય, તેમ તેઓ ત્યાંથી પલાયન કરી જવા લાગ્યા.^૮ આ પ્રમાણે કુંતાપુત્ર ભીમસેન પોતાના દુર્ગમ શત્રુઓને રણમાંથી ભગાડ્યા અને પોતે પક્ષીરાજ ગરુડની પેઠે વેગપૂર્વક સેનાને ઝાળંગી ગયો.^{૯, ૧૦} હે મહારાજ ! રથસૈન્યના સેનાપતિનો પણ સેનાપતિ તે ભીમસેન જ્યારે આમ સૈનિકોનો નાશ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે દ્રોણાચાર્ય તેની સામે ચઢી આવ્યા.^{૧૧} તેમણે બાણોરૂપી તરંગથી ભીમસેનને આગળ વંચતો અટકાવ્યો અને એકા એક પાંડવોને ભય ઉપજાવનારા તુચ્છ સિંહનાદ કરી મૂક્યો.^{૧૨} ત્યાં હે મહારાજ ! દ્રોણાચાર્ય અને મહાત્મા ભીમસેન વચ્ચે, દેવો અને અસુરો વચ્ચે થયેલા યુદ્ધ જવું અતિ મહાન ધોર યુદ્ધ થયું હતું.^{૧૩} ત્યાં દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તીક્ષ્ણ બાણોએ સેંકડો અને હજારો વીર પુરુષો

સંહારવા માંડ્યા.^{૧૪} એટલે ભીમસેન વેગપૂર્વક રથ પરથી નીચે ફરી પડ્યો અને આંખો મીંચીને પગપાળો દ્રોણાચાર્યની સામે જવા લાગ્યો.^{૧૫} એ વેળા ભીમસેન પોતાના મસ્તકને ખભા પર ટેકવું હતું અને બન્ને હાથોને વક્ષઃસ્થળ પર સ્થિર કર્યા હતા. ત્યાં તે બળવાન ભીમસેન મન, વાયુ અને ગરુડ જેવો વેગ કરીને દ્રોણાચાર્યની સામે આગળ વધે જતો હતો.^{૧૬} જેમ કાઈ માતેલો આખલો વરસાદનાં ઝાપટાંને રમતમાનમાં ઝીલે છે, તેમ પુરુષગ્રામ્ય ભીમસેન પણ દ્રોણાચાર્યનાં બાણોની ઝડીને ઝીલ્યે જતો હતો. હે રાજા ! આ પ્રમાણે માર પડતો હતો, છતાં તે મહાબળવાન ભીમસેન રણમાં દ્રોણાચાર્યના રથ પાસે પહોંચી ગયો. તુરંત જ હાથ વડે તેમના રથને ધ્વંસના ભાગમાં પકડીને તે પૃથ્વી પર ઝીંકવા લાગ્યો.^{૧૭, ૧૮} આમ હે રાજા ! ભીમસેન દ્રોણાચાર્યને રણમાં ઉછાળી નાખ્યા, એટલે તે સત્વર બીજા રથમાં બેસીને પુનઃ વ્યૂહના મોખરામાં આવી પહોંચ્યા. ભાંગી ગયેલા ઉત્સાહવાળા પોતાના ગુરુને આમ પાછા સામા આવતા જોઈને, ભીમસેન વેગપૂર્વક તેમની પાસે જઈ પહોંચ્યો અને અત્યંત ક્રોધ કરીને તેણે તે રથને પણ ધૂંસરીના ભાગમાંથી પકડીને પૃથ્વી પર પટકી નાખ્યો. સાથે સાથે ત્યાં ભીમસેન અતિરથી દ્રોણાચાર્યને પણ ઉછાળી નાખ્યા હતા. એ પ્રમાણે ભીમસેન રમત માનમાં દ્રોણાચાર્યના આઠ રથોને રણમાં ઉછાળી નાખ્યા હતા.^{૧૯-૨૧} એક પલકારા નેટલી વારમાં તો તે પોતે પાછો પોતાના રથમાં બેસી ગયેલો દેખાતો હતો અને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ તો આશ્ચર્યથી પ્રશ્નહિત થયેલાં નેત્રે તે બધું જોયા જ કરતા હતા.^{૨૨} હે કુરુવંશી રાજા ! તે ક્ષણે ભીમસેનનો સારથિ પણ ઘોડાઓને એકદમ હંકારતો હતો, તે પણ અતિ અદ્ભુત જવું લાગતું હતું.^{૨૩} પછી

મહાબળવાન ભીમસેને પોતાના રથમાં બેસીને તમારા પુત્રની સેના તરફ વેગપૂર્વક ધસારે કર્યો.^{૨૪} તોફાની વાયુ જેમ વૃક્ષોનો નાશ કરે છે, તેમ તે માર્ગમાં આવતા ક્ષત્રિયોનો નાશ કર્યો જતો હતો. નદીનો વેગ જેમ વૃક્ષોને વિદારી નાખે છે, તેમ તે પોતાની સામે આવતી સેનાને વિદારી રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે સર્વ તુલ્ય વારણ કરતો કરતો તે આગળ વધી રહ્યો હતો.^{૨૫} એતએતામાં તે વીર ભીમસેન કૃતવર્માના રક્ષણ તળે રહેલા ભૌજ-સૈન્યની પાસે આવી પહોંચ્યો અને તે સૈન્ય તુલ્ય પણ બળપૂર્વક મંથન કરી નાખીને તે આગળ વધ્યો.^{૨૬} માત્ર હથેળીના શબ્દથી સૈન્યોને ત્રાસ પમાડતા એ પાંડુપુત્ર ભીમસેને વ્યાધ જેમ ગાયો અને બળદોનો પરાજય કરે, તેમ સર્વ સૈન્યોનો પરાજય કરી નાખ્યો.^{૨૭} એ પ્રમાણે ભોજરાજના સૈન્યને વટાવીને તેણે દરદોની સેનાનો તથા ખીજી કેટલીએક યુદ્ધકુશળ શ્વેચ્છ હુકલીઓનો પણ પરાજય કર્યો.^{૨૮} પછી જવો તે આગળ ગયો કે તુરત ત્યાં યુદ્ધ કરતો મહારથી સાત્યકિ તેની નજરે પડ્યો. એટલે પછી હે મહારાજ ! અર્જુનને એવાની ઇચ્છાવાળો એ ભીમસેન બરાબર સાવધ થઈને વેગપૂર્વક રથને દોડાવીને ત્યાંથી પણ આગળ વધ્યો. પાંડુનંદન ભીમ રણમાં વચમાં જામેલા તમારા ચોદાઓને તરી ગયો અને ત્યાં તેણે સિંધુરાજનો વધ કરવા માટે પરાક્રમ કરતા મહારથી અર્જુનને યુદ્ધ કરતો જોયો.^{૨૯-૩૧} તેને એતાં જ પુરુષવ્યાધ ભીમસેન વર્ષાકાળે ગર્જના કરતા મેઘની જેમ મોટી ગર્જના કરીને ગાજવા લાગ્યો.^{૩૨} એ રીતે ગર્જના કરતા તે ભીમસેનના નિનાદને સાંભળીને અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ પણ ભીમસેનને એવાની ઇચ્છાથી વારંવાર સામી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા.^{૩૩,૩૪} તે પછી હે મહારાજ ! ગર્જનાઓ કરતા બે સાંઠની પેઠે

વારંવાર સિંહનાદ કરતા અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં ભીમસેન પાસે આવી પહોંચ્યા.^{૩૫} હે મહારાજ ! ધર્મપુત્ર રાજ યુધિષ્ઠિર ભીમસેનના તથા ધનુર્ધર અર્જુનના શબ્દને સાંભળીને ઘણા પ્રસન્ન થયા અને તે સમર્થ રાજ તે બન્નેની ગર્જનાઓના શબ્દો સાંભળીને શોકરહિત થયા અને યુદ્ધમાં અર્જુનના વિજયની આશા બાંધવા લાગ્યા.^{૩૬,૩૭} આમ મહોત્કટ ભીમસેન જ્યારે ગાજી રહ્યો હતો, ત્યારે મહાબાહુ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર મંદ હારય કરીને મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યા : 'હે ભીમ ! તેં મને શુભ સંદેશ આપ્યો છે તથા વડીલનું વચન પણ પાળ્યું છે.^{૩૮,૩૯} હે પાંડુપુત્ર ! તું જમનો શત્રુ છે, તેમનો યુદ્ધમાં કદી પણ જય થતો નથી. આ સંઘાતમાં અર્જુન હજી જીવે છે, તે એક સુદેવ જ છે. વળી સત્યપરાક્રમી વીર સાત્યકિ કુશળ છે, તે પણ એક સુદેવ જ છે. વળી વાસુદેવ અને અર્જુનને ગર્જનાઓ કરતા હું સાંભળું છું, તે પણ એક સુદેવ જ છે.^{૪૦,૪૧} જણે રણમાં ઈંદ્રને જીતીને આશિને તપ્ત કર્યો છે, તે શત્રુસંહારક અર્જુન યુદ્ધમાં હજી જીવતો છે, તે એક સુદેવ જ છે. જતા બાહુબળનો આશ્રય કરીને અમે જીત્યા છીએ, તે શત્રુસૈન્યોનો નાશ કરનાર અર્જુન જીવે છે, તે અમારું સુદેવ જ છે. દેવોથી પણ અતિ કુર્મય એવા નિપાત-કવચ દાતવોને જણે માત્ર એક ધનુષ્યની સહાયથી જ જીત્યા છે તે અર્જુન જીવે છે, તે એક સુદેવ જ છે.^{૪૨-૪૪} પૂર્વે વિરાટનગરમાં ગાયોને પકડવા માટે એક જ થઈને આવેલા સર્વ કૌરવોને જણે જીત્યા છે, તે અર્જુન જીવે છે, તે એક સુદેવ જ છે.^{૪૫} જ અર્જુન પોતાના બાહુવીર્યથી ચોદ હજાર કાસ-દ્યરાક્ષસોનો મહારણમાં સંહાર કર્યો છે, તે અર્જુન જીવે છે, તે એક સુદેવ જ છે.^{૪૬} જણે પૂર્વે કુર્યોધન માટે ગંધર્વોના રાજને અસોના

બુળથી જીત્યો છે તે અર્જુન જીવે છે, તે એક સુદૈવ જ છે.^{૪૭} કિરીટમાલી, બળવાન, શ્વેત ઘોડાઓવાળો અને કૃષ્ણસારથિ એવો મારો પ્રિય અર્જુન જીવે છે, તે એક સુદૈવ જ છે.^{૪૮} પુત્રના શોકથી સંતપ્ત થઈને તેણે દુઃકર કર્મ કરવાની ઇચ્છાથી જયદ્રથનો વધ કરવાની મહાન પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.^{૪૯} તો એ અર્જુન આજના યુદ્ધમાં જયદ્રથનો વધ કરશે કે શું? અને પ્રતિજ્ઞાની પાર જિતરેલા તથા વાસુદેવના રક્ષણ તળે રહેલા એ અર્જુનને હું સૂર્યાસ્ત સમયે મળીશ કે શું? દુર્યોધનનું હિત કરવામાં આસક્ત રહેનારો જયદ્રથરાજ અર્જુનને હાથે મરણ પામીને પોતાના રાત્રીઓને આનંદ પમાડશે કે શું? યુદ્ધમાં અર્જુન સિંધુરાજને મારી નાખશે, તે જોઈને રાજ દુર્યોધન અમારી સાથે સંધિ કરશે કે શું? આજના યુદ્ધમાં લીમસેને મારી નાખેલા પોતાના ભાઈઓને જોઈને, મંદ બુદ્ધિનો દુર્યોધન અમારી સાથે સલાહસંપ કરશે કે શું?^{૫૦-૫૨} વળી બીજા કેટલાએક મહાન યોદ્ધાઓને ધરણી પર ઢાળી પાડેલા જોઈને, મંદ બુદ્ધિનો દુર્યોધન અમારી આગળ પશ્ચાત્તાપ કરશે કે શું?^{૫૪} એક ભીષ્મના નાશથી જ અમારું વેર શાંત થશે કે શું? અને બાદી રહેલાંઓનું રક્ષણ કરવા માટે દુર્યોધન અમારી સાથે સંધિ કરશે કે શું?^{૫૫} આ પ્રમાણે જ્યારે દયાથી વ્યાપ્ત થયેલા રાજ યુધિષ્ઠિર વિચાર કરી રહ્યા હતા, ત્યારે ત્યાં ધોર યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું.^{૫૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરોવ જયદ્રથવધપર્વમાં
'લીમસેનનો ડોરવસૈન્યમાં પ્રવેશ' નામનો
અધ્યાય ૧૨૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૯ મો

લીમસેનનો ડોરવસૈન્યમાં પ્રવેશ
અને કણ્ણનો પરાજય

॥ શ્રુતમ્ ટવાચ ॥

તથા તુ નર્દમાનં તં ભીમસેનં મહાબલમ્ ।

મેઘસ્તનિતનિર્ષેષં કે વીરાઃ પર્યવાસ્યન્ ॥ ૧ ॥

દૂતરાષ્ટ્ર પોત્યો : એ રીતે મેઘગર્જના સમાન ઘોષથી ગાજી રહેલા એ મહાબળવાન લીમસેનને આપણા પક્ષના કયા વીરાએ આગળ વધતો અટકાવ્યો હતો?^૧ ક્રોધાયમાન થયેલા લીમસેનની સામે રણમાં જિતો રહે તેવો એક પણ પુરુષ મને ત્રણેય લોકમાં દેખાતો નથી.^૨ હે સંજય! ગદા લઈને યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા એ કાળ સમાન લીમસેન આગળ જિતો રહે તેવો એક પણ પુરુષ મારા જોવામાં આવતો નથી.^૩ જ લીમસેન રથનો રથથી જ નાશ કરે છે અને હાથીનો હાથી વડે જ નાશ કરે છે, તે લીમસેન સામે યુદ્ધમાં કયો પુરુષ પોતે સાક્ષાત્ ઇંદ્ર હોય તોપણ જિતો રહી શકે? મારા પુત્રોને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ક્રોધાયમાન થયેલા એ લીમસેન આગળ તે સમયે દુર્યોધનના હિતેચ્છુ કયા યોદ્ધાઓ જિતો રહ્યા હતા? ત્યાં કયા પુરુષો તણખલા સમાન મારા પુત્રોને બાળી નાખવા ઇચ્છતા એ લીમસેનરૂપ દાવાનળ સામે રણમાં જિતો રહ્યા હતા? કાળ જેમ સર્વ પ્રજાઓને તગેડી ચૂકે છે, તેમ લીમસેન મારા પુત્રોને તગેડી રહ્યો હતો. તો તે જોઈને કયા વીર પુરુષોએ તેને ઘેરી લીધો હતો?^{૪-૭} ખરેખર! મને જોવા લીમસેનથી લય યાય છે, તેવો લય નથી થતો મને અર્જુનથી, નથી થતો શ્રીકૃષ્ણથી; અને નથી થતો અશ્વિમાંથી પ્રકટેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નથી.^૮ હે સંજય! મારા પુત્રોને બાળી નાખવાની ઇચ્છાથી ભડભડ થયેલા એ લીમસેનરૂપી અશ્વિની આસપાસ કયા રણોઓ વીંટાઈ વળ્યા હતા? તે તું

મને કહે. ૬

સંજય યોદ્ધો : મહાબળવાન ભીમસેન જ્યારે તે પ્રભાણે ગર્જના કરી રહ્યો હતો, ત્યારે બળવાન કણ્વ પણ સામેથી તેવી જ તુમુલ ગર્જના કરીને, ભીમસેન સામે ચડી આવ્યો. ૧૦ પોતાના અતિ-મહાન ધનુષ્યને અત્યંત ખેંચતો તથા ધણે જ ક્રોધાયમાન થયેલો તે કણ્વ રણસંગ્રામમાં પોતાનું બળ દર્શાવવા ઇચ્છતો હતો અને ભીમ સામે યુદ્ધ કરવાની આકાંક્ષા રાખતો હતો. ૧૧ વાયુના માર્ગ-ને શેકનાર વૃક્ષની પેઠે તેણે એકદમ ભીમસેનના માર્ગને શેષી રાખ્યો, ત્યારે ભીમસેન પણ સત્તર પોતાની આગળ આવીને જામેલા કણ્વને જોઈને અત્યંત ઠાપાયમાન થઈ ગયો. ત્યાં વીર ભીમ પથ્થર પર ધસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં કેટલાંએક બાણો એ કણ્વ પર ફેંકવા લાગ્યો. એટલે કણ્વ પણ તેનાં બાણો ઝીલી લીધાં અને સામેથી પોતાનાં બાણો તેના પર ફેંક્યાં. ૧૨, ૧૩ આમ જ્યારે કણ્વ અને ભીમસેનના સમાગમ થયો, ત્યારે પ્રયત્ન-પૂર્વક જોઈ રહેલા બીજ સર્વ યોદ્ધાઓનાં ગાત્રો જણે ધરધર ધ્રુગતાં હોય તેમ જણાતું હતું. ૧૪ તે બંનેની તાળીઓના અવાજને સાંભળીને રથી-યોદ્ધાઓનાં તથા ઘોડેસવારોનાં ગાત્રો પણ લગ-ભગ દીલાં થઈ ગયાં હતાં. એ રણંગણમાં ભીમ-સેનની ઘોર ગર્જનાને સાંભળીને કેટલાંએક સારા સારા સત્રિયો પણ આકાશ તથા પૃથ્વીને એક થયેલાં માનવા લાગ્યા. વળી મહાત્મા ભીમસેનના ઘોર નિનાદથી કેટલાંએક યોદ્ધાઓના હાથમાંથી ધનુષ્યો પૃથ્વી પર પડી ગયાં. વળી ત્યારે બીજ કેટલાંએક યોદ્ધાઓના હાથમાંથી રાસો પણ પડી ગયાં અને કેટલાંએકના તો પ્રાણો પણ નીકળી ગયા. ૧૫-૧૭ તે ગર્જનાથી ત્રાસ પામેલા દાથી તથા ઘોડા આદિ વાદનો તો મળમૂત્ત કરવા લાગ્યાં અને તે બાંનાં મન તદ્દન પડી ગયાં. ૧૮ ત્યાં

અનેક ઘોર નિમિત્તો પ્રકટ થવા લાગ્યાં અને એત-એતામાં ગીધ, કંક તથા કાગડા આદિ માંસાહારી પક્ષીઓથી આકાશ ઢંકાઈ ગયું. ૧૯ હે રાજન્ ! કણ્વ અને ભીમના તે અતિ તુમુલ સમાગમ સમયે કણ્વે ભીમસેનને વીસ બાણોના પ્રહાર કર્યો. ૨૦ વળી બીજાં પાંચ બાણો વડે તેણે તત્કાળ તેના સારથિને પણ વીંધી નાખ્યો. એટલે ભીમસેન પણ મંદ મંદ હસીને કણ્વ સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યો. હવે યુદ્ધમાં ઝપાટાબંધ કર્મ કરનારા એ મહાવિરાટી ભીમસેન કણ્વને ચોસડ બાણોના માર માર્યો, ત્યારે મહાધનુર્ધર કણ્વ પણ સામેથી ચાર બાણો ફેંક્યાં. પણ હે રાજન્ ! ભીમસેન તે બાણોને પોતાની પાસે આવતાં પહેલાં જ નમેલાં પર્વવાળાં કેટલાં-એક બાણો મૂકીને તથા પોતાના હાથની આલાષી દર્શાવીને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યાં. ૨૧-૨૩ તે જોઈ કણ્વ અનેક બાણોની વૃદ્ધિ કરીને ભીમસેનને છાઈ દીધો. એ રીતે જ્યારે કણ્વ પાંડુપુત્રને છાઈ દીધો, ત્યારે તે મહારથીએ કણ્વના ધનુષ્યને મુઠમાંથી કાપી નાખ્યું અને નમેલાં પર્વવાળાં અનેક બાણો મૂકીને એને પણ વીંધી નાખ્યો. પછી સૂતપુત્રે એક બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને તેનું સંધાન કરીને, તે બચંદર કર્મ કરનારા મહારથીએ ભીમસેનને વીંધી નાખ્યો. ૨૪-૨૬ એટલે ભીમસેન અત્યંત દ્રોષ્યો અને એકદમ તેણે વેગથી નમેલાં પર્વવાળાં ત્રણ બાણોને સૂત-પુત્રની છાતીમાં ઘેંચી દીધાં. ૨૭ હે ભરતમેષ ! ત્યારે વક્ષ સ્પર્શના મધ્યમાં રહેલાં તે ત્રણ બાણોથી તે કણ્વ ત્રણ શિખરેવાળો જાગે પર્વત હોય તેમ સોજતો હતો. ૨૮ ધાતુના ઝરણને ઝરતા કાઈ એક પર્વતમાંથી જેમ ગેરુડી મિત્ર થયેલી ધાતુએ ઝરે, તેમ પરમ તીક્ષ્ણ બાણોથી નીંધાઈ ગયેલા એ કણ્વના શરીરમાંથી ત્યારે રણિર ઝરવા લાગ્યું. ૨૯ આમ કણ્વ અતિ સખ્ય પ્રહારથી પીડાઈને કંઈક

ડગમગી ગયો હતો, છતાં તેણે ધનુષ્યને દાન સુધી મંપૂલું ખેંચીને ઢેરલાએક બાણો છોડ્યાં અને તેથી ભીમસેનને પ્રહાર કર્યો^{૩૦} ઉપરાંત વળી તેણે એ ઢેર અને હજારો બાણો છોડવા માંડ્યાં એ પ્રમાણે જ્યાં મનુષ્યનાં યુધ્ધવાળાં હોય બાણો મૂકી મૂકીને ભીમસેનને પીડવા માંડ્યો, ત્યારે ભીમસેન પણ એક અઝાના આકારનું બાણ ઠોડીને હણનાં મનુષ્યની ટોચને મ્તવર દાખી નાખી^{૩૧} વળી બીજા એક મનુષ્યતના બાણ વડે એ મહાગ્રીએ એના મારણિને પણ રથની એક પગથી નીચે પાડી દીધો અને તેના આદેય ઘોડાએને પણ પ્રાણગુપ્તિ વગી નાખ્યા^{૩૨} હે પૃથ્વીનાથ ! તે પછી હણં માર્યો ગયેલા ઘોડા વાળા તે રથ પગથી નીચે દૂધી પડ્યો અને ભયને દીરે એકદમ વૃષસેનના ચ્વ પર ચઢી ગયો^{૩૩} એ પ્રમાણે હણંનો રણમા પરાજય કરીને પ્રતાપી ભીમસેન મેઘગર્જનાની જમ મોટીથી ગાજવા લાગ્યો^{૩૪} ત્યારે તેના તે શમ્ભુને સામગીને રાજ યુધિષ્ઠિર પણ અત્યંત આનંદિત થયા ત્યારે પાંડવપક્ષની મધ્યગી સેના પણ ભીમસેનને હાથે હણંનો રણમા પરાજય થયો છે એમ માનીને, ચારે બાજુથી શંખોના ધ્વનિએ ઠગના લાગી એ પ્રમાણેનો શનુસેનનો ધ્વનિ સામગીને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા^{૩૫ ૩૬} એ સમયે ગજ યુધિષ્ઠિર પણ હર્ષને લીધે શંખોના ધ્વનિઓથી, બાણોના ટકારોથી તથા હર્ષના ઢાલાહવાથી પોતાની મેનાને વ્યાપ્ત કરી મૂકી^{૩૭} આ તરફથી અર્જુન પોતાના ગાદીન મનુષ્યનો ટકાર કરવા લાગ્યો અને શ્રીકૃષ્ણ પોતાનો પાંચગ્રન્થ શ ખ ગણાડવા લાગ્યા પરંતુ તે બધા શમ્ભુને હાળી દઈને ગર્જના કરતા ભીમસેનનો ધ્વનિ જ સર્વ મૈત્ર્યોમા ધણે ધરણુ સબગાતો હતો^{૩૮} તે પછી તે બન્ને જણુ

બુદ્ધાં બુદ્ધાં સીધી ગતિનાં અસોચી એકબીજાને પ્રહાર કરના મહ્યા તેમા પ્રથમ હણું સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણુ કર્યું હતું અને પાંડુપુત્ર ભીમસેન પ્રથમથી જ દૂર સ્વરૂપ ધારણુ કર્યું હતું^{૩૯}

કવિ શ્રીમદભારતમા દ્રોણપર્વનામંત જયદ્રથપર્વમા ભીમસેનનો પ્રવેશ તથા હણંનો પરાજય નામનો અધ્યાય ૧૨૯ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૦ મો

દુર્ધોધનનું યુદ્ધ

॥ સત્ય સ્વાચ ॥

तस्मिन् विवृलिते सैन्ये सघनयाजुने गते ।

साचते मीमसेनं च पुनस्ते द्रोणमम्बषात् ॥૧॥

મજ્જ બોર્યો તે મૈત્ર્ય જ્યાં લગભગ વીખરાઈ ગયું અને અર્જુન, સાત્યકિ તથા ભીમ સેન જ્યાં જયદ્રથ પાસે આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તમારો પુત્ર દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે જવા લાગ્યો^૧ કેનળ એક રથની જ સહાય હાઈ તમારો પુત્ર દુર્યોધન પોતાને કરવાના ધણુ કાઢેનો વિચાર કરતો કરતો ત્યાં આચાર્ય પાસે જવા લાગ્યો^૨ મન અને વાયુ સમાન વેગવાગો દુર્યોધનનો રથ એતએતામા ધણી ઝડપથી દ્રોણાચાર્ય પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યાં પ્રકાપથી લાલચોળ નેત્રવાગો તમારો એ પુત્ર ગજરાટભેર આચાર્યને કહેવા લાગ્યો^૩ એ કુરુનદને ત્યાં આ વચનો કહ્યા 'અરે ઓ આચાર્ય ! અર્જુન, ભીમસેન તથા અર્જિત સાત્યકિ-એ ત્રણેય મહારથીઓ આપણા સર્વ અતિમહાન સૈન્યોનો પરાજય કરીને અને જરા પણ અટક્યા વિના સિધુરાજની મમીપમા આવી પહોંચ્યા છે^{૪ ૫} ત્યાં પણ તે બધા અર્જિતો પ્રહાર કરી રહ્યા છે આ રણમા મહારથી અર્જુન તમને ઉત્તમથી આવ્યો તે તો કઈક સમજ્યા, પણ હે માન આપનારા આચાર્ય ! સાત્યકિ અને ભીમસેન પણ તમને કેમ કરી

ઉલ્લંઘી શમ્યા ? આ સમુદ્ર સુકાયા જેવી વાત લોકમાં એક આશ્ચર્ય જેવી છે. હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ! સાત્યકિ, અર્જુન અને ભીમસેનથી થયેલા તમારા પરાજયના સંબંધમાં લોકો ઘણી વાત કરી રહ્યા છે.^{૧૦૮} સર્વ યોદ્ધાઓ કહી રહ્યા છે કે, 'પાંડવો-એ ધનુર્વેદના પારને પહોંચેલા દ્રોણાચાર્યને યુદ્ધમાં કેવી રીતે જીત્યા ?' આ તો તમારે વિશે માનવામાં ન આવે એવી વાત છે. ખરેખર ! હવે મારો મંદભાગીનો આ રણમાં નાશ જ થવા આવ્યો છે; કારણ કે પુરયોમાં વ્યાઘ્ર સરખા તમને પણ એ તણ મહારથીઓ ઝાળંગી આવ્યા છે. આ રીતના આ ભયંકર પ્રસંગે તમારે હવે જે કંઈ કહેવાનું હોય તે કહો. હે માન આપનારા આચાર્ય ! જે થયું તે થયું, પણ હવે શું કરવું તેનો તમે વિચાર કરો.^{૧૦૯} હે બ્રાહ્મણ ! હવે પછી સિંધુ-રાજના સંબંધમાં સમયોચિત શું કાર્ય કરવું થટે છે, તેનો બરાબર વિચાર કરીને સત્વર કહો; એટલે તે પ્રમાણે તત્કાળ કરવામાં આવે.^{૧૧૨}

દ્રોણ ભાલ્યા : હે તાત ! આ સંબંધમાં અનેક પ્રકારનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે; પણ હાલ તુરત જે કંઈ કરવું થટે છે, તે તું સાંભળ. પાંડવોના તણ મહારથીઓ આપણી સેનાને પાર કરી ગયા છે.^{૧૧૩} આથી તેમનો નેટલો પાછળથી ભય છે, તેટલો જ આ પાંચાલ આદિ યોદ્ધાઓનો આપણને આગળથી ભય રહેલો છે. છતાં જે સ્થળે કૃષ્ણ તથા અર્જુન ગયા છે, તે સ્થળે અતિ ભારે ભય રહ્યો છે, એમ મારું માનવું છે.^{૧૧૪} આ આપણી ભારતી સેના આગળથી તેમ પાછળથી શત્રુઓ વડે ઘેરાઈ ચૂકી છે. માટે સિંધુરાજનું ગમે તે ઉપાયે પણ રક્ષણ કરવું જોઈએ, એમ હું માનું છું.^{૧૧૫} હે તાત ! ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુનથી ભયભીત થયેલા સિંધુરાજનું આપણે અવરય રક્ષણ કરવું જોઈએ. મહાભયંકર એવા સાત્યકિ અને ભીમસેન

પણ સિંધુરાજની પાસે જઈ પહોંચ્યા છે.^{૧૧૬} ખરેખર ! પૂર્વે શકુનિની બુદ્ધિમાંથી જે દૂત ઉત્પન્ન થયું હતું, તે જ આ સમયે આવી પહોંચ્યું છે. તે સમયે સભામાં કોઈનો જય થયો ન હતો કે કોઈનો પરાજય પણ થયો ન હતો.^{૧૧૭} પરંતુ આજના દૂતમાં તો આપણ સર્વના જય કે પરાજયનો આધાર છે. તે વેળા કુરુસભામાં શકુનિ પાસા ખેંચી રહ્યો હતો અને તેમને તે પાસા માનતો હતો; પણ ખરું જોતાં તે પાસા જ નહોતો, તે તો તમારાં શરીરોને ચીરી નાખનારાં બાણો જ હતાં. હે તાત ! જ્યાં આ અનેક કુરુયોદ્ધાઓ ગોઠવાઈને બેઠા છે, તે આ સેનાને જ તારે જીતાર તરીકે સમજ લેવી. હે પૃથ્વીનાથ ! તેમાં જે આ બાણો ઊછળી રહ્યાં છે, તેને જ તારે પાસા સમજ લેવા. વળી હે રાજન ! તેની અંદર વચમાં બેઠેલા એ સિંધુરાજને જ તારે 'પણ' તરીકે જાણી લેવો. માટે ત્યાં જ ખરેખર દૂતનો દાવ છે.^{૧૧૮-૧૨૦} અહીં સિંધુરાજને માટે જ શત્રુઓ જોડે મહાન દૂત આવી લાગ્યું છે; માટે અહીં જ તમે બંધા પોતાના જીવિતની પરવા કર્યા વિના સિંધુરાજનું રણમાં વિધિપૂર્વક રક્ષણ કરો; કારણ કે તે સ્થળે જ દૂતમાં આપણ સર્વનો જય કે પરાજયનો નિશ્ચય અવરય થશે.^{૧૨૧, ૧૨૨} આથી જે સ્થળે તે સર્વ મહાધનુર્ધરો સાનંદ થઈને સિંધુરાજનું રક્ષણ કરે છે, તે સ્થળે જ તું ઝટપટ જ અને તે રક્ષકોની તું રક્ષા કર.^{૧૨૩} હું તો હાલ અહીં જ રહીશ અને બીજાઓને ત્યાં મોકલીશ. હું અહીં પાંચાલો, પાંડવો તથા સૃજ-યોને આગળ વધતા અટકાવીશ.^{૧૨૪} એટલે દુર્યોધન આચાર્યની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતાનું ઉપકર્મ ખતાવના માટે તૈયાર થઈને પોતાના અનુચરો સહિત શીઘ્ર ત્યાં જઈ પહોંચ્યો.^{૧૨૫} એ ગાજામાં યુધામન્યુ અને ઉત્તમોઞ એ બે અર્જુન-

ના ચક્રક્ષેપો—ખહારના ભાગમાંથી સેનામાં આવી-
ને અર્જુન પાસે જતા હતા.^{૨૬} હે મહારાજ !
પ્રથમ જ્યારે અર્જુન યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી
તમારા સૈન્યમાં દાખલ થયો હતો, ત્યારે તે બન્ને
જણ પણ અર્જુનની પાછળ પાછળ જતા હતા.
પણ હે રાજન ! કૃતવર્માએ તેમને અટકાવી રાખ્યા
હતા.^{૨૭} તે બન્ને જણા કૌરવસેનાને એક બાજુ-
માંથી ભેદીને તમારી સેનામાં દાખલ થયા હતા
અને સૈન્યની બાજુમાં થઈને અર્જુન પાસે
આવતા હતા. ત્યાં તો તે બન્ને જણા કુરુરાજ દુર્યો-
ધનના જ્ઞેવામાં આવી ગયા.^{૨૮} એટલે પછી દુર્યો-
ધને તે બન્નેની સાથે ઉત્તમ સંગ્રામ મચાવ્યો.
હવે બળવાન ભારતરાજ દુર્યોધન ઉતાવળ કરતા
તે બન્ને ભાઈઓ સામે સત્તર ધસી ગયો અને
મહારથી તરી કે પ્રસિદ્ધ થયેલા તે બન્ને ક્ષત્રિય
શ્રેષ્ઠો પણ ધનુષ્ય જાંઘાં કરીને યુદ્ધ કરવા સજ્જ
થયા.^{૨૯, ૩૦} તેમાંથી યુધામન્યુએ કંકપક્ષીનાં પીછાં
વાળાં ત્રીસ બાણો મૂકીને દુર્યોધનને વીંધી નાખ્યા
અને બીજાં વીસ બાણોથી તેના સારથિને તથા
ચાર બાણોથી તેના ઘોડાઓને પણ તેણે પ્રહાર
કર્યો.^{૩૧} એટલે તમારા પુત્ર દુર્યોધનને એક
બાણ મારીને યુધામન્યુના દ્વજને કાપી
નાખ્યો અને બીજા એક બાણથી તેના ધનુષ્ય-
ને પણ કાપી નાખ્યું.^{૩૨} વળી ભક્ષ્મતિના
એક બાણથી તેણે એના સારથિને પણ રથની
ઘેઠક પરથી ટેળી પાડ્યો તથા બીજા ચાર તીક્ષ્ણ
બાણોથી તેના ચારેય ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા.
હવે યુધામન્યુ ધણે જ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો. તેણે
ધણી ઝડપથી તમારા પુત્રની છાતીમાં ત્રીસ
બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૩૩, ૩૪} ત્યાં ઉત્તમૌજાએ પણ
ક્રોધાયમાન થઈને સુવર્ણથી શેભતાં દેહલાંચેક
બાણો છોડ્યાં અને દુર્યોધનના સારથિને વીંધી
નાખીને તેને ચમલોકમાં મોકલી દીધો.^{૩૫} હ્યારે

હે રાજેન્દ્ર ! દુર્યોધને પણ પાંચાલવંશના તે ઉત્ત-
મૌજના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને
તેન બે પૃથ્વરક્ષેપોને તથા સારથિને પણ હણી
નાખ્યા.^{૩૬} આમ જ્યારે ઉત્તમૌજના ઘોડાઓ
તથા સારથિ રણમાં માર્યા ગયા, ત્યારે તે એક-
દમ પોતાના ભાઈ યુધામન્યુના રથ પર ચઢી ગયો.
એ રીતે પોતાના ભાઈના રથમાં આવીને તેણે
દુર્યોધનના ઘોડાઓને બાણોથી મારવા માંડ્યા;
એટલે તેઓ મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યા.
જ્યારે દુર્યોધનના ઘોડાઓ રણમાં પડ્યા, ત્યારે
યુધામન્યુએ એક પરમતીક્ષ્ણ બાણ સાંધીને એના
ધનુષ્યના તથા ભાયાના પણ દુકંડા કરી નાખ્યા.
એટલે દુર્યોધનરાજ મરણ પામેલા ઘોડાઓવાળા
તથા માર્યા ગયેલા સારથિવાળા તે રથ પરથી
નીચે જતરી પડ્યો અને હાથમાં ગદા લઈને
પાંચાલ ભાઈઓ સામે દોડ્યો.^{૩૭-૪૦} દુર્યોધનને
આમ પગપાળો થઈને પોતાની સામે ધસી
આવતો જોઈને, યુધામન્યુ તથા ઉત્તમૌજ પણ
રથની બેઠક પરથી નીચે ફેલી પડ્યા.^{૪૧} હે રાજ !
તે પછી ક્રોધાયમાન થયેલા ગદાધારી દુર્યોધને
ગદાનો પ્રહાર કર્યો અને તેથી સુવર્ણથી ચળ-
કાટ કરતો તેમનો રથ ઘોડાઓ, સારથિ તથા દ્વજ
સાથે ભાંગીને ભુક્રો થઈ પડ્યો.^{૪૨} એ પ્રમાણે
તેમના રથને રેાટલો કરી નાખીને માર્યા ગયેલા
ઘોડા અને સારથિવાળો તમારો શત્રુતાપન પુત્ર
સત્તર મદ્રરાજના રથ પર ચડી ગયો.^{૪૩} ત્યારે
પાંચાલોના તે બન્ને મુખ્ય મહારથી રાજપુત્રો પણ
બીજા રથો પર બેસીને અર્જુન તરફ જવા લાગ્યા.^{૪૪}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન અષ્ટાધ્યયપર્વમાં
‘દુર્યોધનનું યુદ્ધ’ નામનો અધ્યાય ૧૩૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૧ મો

કર્ણનો પરાજય

॥ સંજય કહે ॥

વર્તમાને મહારાજ સંગ્રામે લોમહર્ષણે ।

ગ્વાહુલેષુ ચ સર્વેષુ પીઢ્યમાનેષુ સર્વથા ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ હે મહારાજ । રૂંવાં છાંભાં કરી નાખે તેણે તે સંગ્રામ આવી રહ્યો હતો અને સર્વ યોદ્ધાઓ આરેખાભુથી આકુળ વ્યાકુળ થઈને પીડાતા હતા. ત્યારે હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા । જમ કોઈ એક વનની અંદર મદોન્મત્ત હાથી બીજા મદોન્મત્ત હાથી સામે ધસી જાય, તેમ રાધાપુત્ર કર્ણ લીમસેન તરફ યુદ્ધ કરવા માટે ધસી ગયો.^૧

કૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : કર્ણ તથા લીમસેન એ મહાબળિયાઓ અ્યારે અર્જુનના રથની પાસે લડતા હતા, ત્યારે તે રણસંગ્રામ કેવો થયો હતો ? પ્રથમના રણમાં લીમસેને કર્ણનો પરાજય કર્યો હતો, છતાં ફરીથી મહારથી કર્ણ લીમ સામે કેવી રીતે યુદ્ધ કરવા આગ્યો હતો ?^૨ અરે । પણ પૃથ્વીમાં મહારથી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા એ શ્રેષ્ઠ રથીયોદ્ધા કર્ણ સામે લીમસેન કેવી રીતે રણમાં ધસી ગયો હતો ?^૩ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને, લીમ અને દ્રોણને ઠોડીને મહારથી કર્ણ સિવાય બીજા કોઈના તરફથી ભય નહોતો. અરે । પણ મહાત્મા રાધાપુત્ર કર્ણના અતુલ પરાક્રમનું નિત્યનિત્ય ચિંતન કરી રહેલા યુધિષ્ઠિરાબને તેના ભયથી ધણું વર્ષ થયાં ઝાઝ પણ આવતી નથી । વળી બ્રાહ્મણો પર નિત્ય પ્રેમ રાખનારા, વીર્યથી ભર્યાં ભર્યાં અને યુદ્ધમાં પીઠ ન બતાવનારા એ સૂતપુત્ર કર્ણ સામે લીમસેન કેવી રીતે લડ્યો હતો ? કર્ણ તથા લીમસેન એ બન્ને વીરો અર્જુનના રથની પાસે ભેટ્યા હતા, તે બન્ને મહાબળવાન પરાક્રમી યોદ્ધાઓ ત્યાં કેવી રીતે લડ્યા

હતા ?^૪ કર્ણને જણાયું હતું કે, પોતે પાંડવોનો ભાઈ હતા. તે સૂતપુત્ર દયાળુ હતા અને તેણે વચન આપ્યું હતું કે, તે ચાર ભાઈઓને મારશે નહિ. કર્ણ એ વચનનું સ્મરણ રાખતો હતો, છતાં તેણે લીમસેન સાથે શા માટે યુદ્ધ કર્યું ?^૫ વળી લીમસેન સૂતપુત્ર સાથેના પોતાના પૂર્વ વેરને બૂલી ગયો ન હતો. તો એ શૂરો લીમસેન કર્ણની સાથે કેમ લડ્યો ?^૬ હે સૂત । મારો પુત્ર દુર્યોધન સદા આશા રાખી બેઠો છે કે, 'સંગ્રામમાં કર્ણ સમગ્ર પાંડવોને જીતશે.'^૭ આમ જના પર મારા મંદલાગી પુત્રની રણમાં વિજયાશા ભંધાઈ રહી છે, તે કર્ણ લીમકર્મો લીમસેન સામે કેવી રીતે લડ્યો હતો ? હે તાત । જોના આશ્રય કરીને મારા પુત્રોએ મોટા મહારથીઓ સાથે વેર કર્યું છે, તે સૂતપુત્ર કર્ણની સાથે લીમસેને કેવી રીતનું યુદ્ધ કર્યું હતું ?^૮ કર્ણે કરેલા અનેક અપકારોને મનમાં રાખી રહેલો એ લીમસેન તેની સાથે કેવી રીતે લડ્યો હતો ?^૯ જે વીર્યવાને એક રથની જ મહારથી સમગ્ર પૃથ્વીને જીતી છે, તે સૂતપુત્ર કર્ણ સામે લીમસેન કેવી રીતે યુદ્ધ કરી શક્યો ?^{૧૦} જે કર્ણે કવચ-કુડોળો સાથે જ જન્મ્યો હતો, તે સૂતપુત્ર કર્ણની સામે લીમસેન કેવી રીતે લડાઈમાં લડ્યો હતો ?^{૧૧} હે સંજય । તે બન્ને મહાબળવાનોનું જે પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હોય અને તેમનામાંથી જે વિજયી થયો હોય, તે બંધું ઇં અને જીતું હોય તેવું સત્ય કહે. અરેઅર, ઇં કયા કહેલામાં ઘણો કુશળ છે.^{૧૨}

સંજય બોલ્યો : લીમસેને તો રથીશ્રેષ્ઠ કર્ણનો ત્યાગ કરીને જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એ બન્ને વીરો હતા, ત્યાં જવાની જ ઇચ્છા રાખી હતી.^{૧૩} પણ હે મહારાજ । તેને તેમ જતો જઈને રાધાપુત્ર કર્ણ તેની તરફ ધસી ગયો અને મેઘ જમ પર્વત પર વૃષ્ટિ કરે, તેમ તેણે લીમસેન પર

કંકપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં બાણોની વૃદ્ધિ કરી મૂકી.^{૨૦} તે સમયે પ્રકૃત્ત કમળ સમાન મુખથી હાસ્ય કરતા એ બળવાન અધિરથપુત્રે અર્જુન પાસે જતા તે ભીમસેનને રણસંગ્રામ માટે પકકાર આપ્યો.^{૨૧}

કર્ણ બોલ્યો : અદ્યા ભીમસેન ! તું શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરે છે, એમ મને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ ન હતો, તો પછી આ સમયે તું અર્જુનને જોવાની ઇચ્છાથી કેમ પૂઠ દેખાડે છે ?^{૨૨} હે પાંડવનંદન ! કુંતીના પુત્રને આમ કરવું ઘટતું નથી. માટે મારી સામે ઊભો રહીને મારા પર બાણોનો વરસાદ વરસાવ.^{૨૩}

કર્ણના યુદ્ધ માટેના આ પકકારને ભીમસેન સાંખી રહ્યો નહિ. અર્ધમકળાકારે પાછો ફરીને તેણે કર્ણ સામે યુદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો. મહા-યશસ્વી ભીમસેન કવચ ધારણ કરીને દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા સજ્જ થયેલા સર્વશસ્ત્રકુશળ એ કર્ણ પર સ્ત્રીનાં જનારાં બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો.^{૨૪, ૨૫} ચાહુ લડાઈનો અંત લાવવાની ઇચ્છાથી તથા કર્ણને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી મહાબળવાન ભીમસેન તેના અતુલ્યરોને પ્રથમ મારી નાખ્યા અને પછી તેને મારવાની ઇચ્છા કરી^{૨૬} હે રાજા ! તેથી શત્રુતાપન ભીમસેન ક્રોધેર ને કર્ણ ઉપર અનેક જાતની ઉચ્ચ બાણ-વૃદ્ધિઓ કરવા લાગ્યો.^{૨૭} પરંતુ પરમ અસ્રોને અણનારો કર્ણ મદમત્ત હાથી સમાન ગમન કરનારા તે ભીમસેનની તે સર્વ બાણવૃદ્ધિઓને જાત-જાતની અસ્રમાયાઓથી ગળી જવા લાગ્યો.^{૨૮} વિદ્યાથી પૂર્ણથેલો અને બળવાન એવો મહાબાહુ કર્ણ પોતે મહાધનુર્ધર હોઈને આચાર્યની પેઠે બરાબર રણમાં ધૂમવા લાગ્યો.^{૨૯} હે રાજા ! કોપથી યુદ્ધ કરી રહેલા ભીમસેનની અણે હાંસી કરતો હોય તેમ એ કર્ણ તે કુંતીનંદન વૃકાદર

સામે યુદ્ધ કરતો હતો.^{૩૦} પણ કુંતાપુત્ર ભીમસેન ચારે બાજુ યુદ્ધ કરતા વીરોના દેખતાં કર્ણે કરેલી પોતાની હાંસીને સાંખી રહ્યો નહિ.^{૩૧} એથી અંકુશથી જમ મહાન હાથીને વીંધી નાખે, તેમ તેણે પોતાની સામે આવેલા તે કર્ણને વત્સદંત બાણોથી ક્રોધપૂર્વક છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^{૩૨} વળી પથ્થર પર ધસેલાં, સુવર્ણનાં મોઢિયાંવાળાં અને બરાબર તાણીને છોડેલાં બીજાં એકવીસ બાણો મૂકીને તેણે વિચિત્ર કવચવાળા તે કર્ણને ભેદી નાખ્યો. એટલે પછી કર્ણે ભીમસેનના મોનેરી સાજથી ઢંકાયેલા અને વાયુ સમાન વેગવાળા ઘોડાઓને પાંચ પાંચ બાણો મારીને વીંધી નાખ્યા. વળી હે રાજા ! ત્યાં એક અરધા પલકારામાં તે કર્ણે ભીમસેનના રથ પ્રત્યે કરેલી યમબાણ બળ સર્વના જોવામાં આવી.^{૩૩-૩૫} આમ હે મહારાજ ! કર્ણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં એ બાણો વડે પાંડુપુત્ર ભીમસેન રથ, ધન અને સારથિ સાથે ઢંકાઈ ગયો હતો.^{૩૬} વળી ક્રોધાયમાન થયેલા કર્ણે ચોસઠ બાણો મારીને ભીમસેનના મજ્જાત કવચને તોડી નાખ્યું અને મર્મને ભેદી નાખનારાં કેટલાંએક નારાયણો મૂકીને તેને પ્રહાર કર્યો.^{૩૭} ત્યારે કર્ણના ધનુષ્યમાંથી નીકળતાં તે બાણોને લેખામાં લીધા વિના જ નીડર મહાબાહુ ભીમસેન કર્ણની લગલગ જઈ પહોંચ્યો. હે મહારાજ ! તે સમયે કર્ણના ધનુષ્યમાંથી છૂટી રહેલાં ઝેરી સપ્ત સરખાં બાણોને ઝીલી રહેલો ભીમસેન રણમાં જરાય ગભરાયો ન હતો. તે પ્રતાપી ભીમસેન તો પાણીદાર અને તીક્ષ્ણ એવાં ભદ્રજાતિનાં બાણો મારીને કર્ણને યુદ્ધમાં વીંધી જ નાખ્યો^{૩૮-૪૦} એટલે કર્ણે પણ જયદ્રથનો વંન કરવા ઇચ્છતા મહાબાહુ ભીમસેનને રમત વાતમાં અનેક બાણોથી ઢાંકી દીધો.^{૪૧} એ યુદ્ધમાં કર્ણ પ્રથમથી જ સૌર્ય સ્વરૂપ ધારણ કરીને લડતો

હતો અને પૂર્વના વેરનું સ્મરણ કરતો ભીમસેન પ્રથમથી જ દૂર સ્વરૂપ ધારણ કરીને હડતો હતો.^{૪૨} દ્રોણી અને શત્રુઓનો સંહાર કરનાર ભીમસેન પોતાના તે અપમાનને સહન કરી શક્યો નહિ. તેણે કહ્યું પ્રત્યે સત્વર આણવૃદ્ધિ કરવા માંડી.^{૪૩} એ રણમાં ભીમસેને છોડેલાં તે બાણો શબ્દ કરતાં પક્ષીઓની પેઠે ચારેબાજુથી વીર કહ્યું પર પડવા લાગ્યાં.^{૪૪} ભીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં એ બાણોના અગ્રભાગે ઘણા ચક્રચકિત હતા અને તેમનાં મોઢિયાં તદ્દન સુવર્ણનાં હતાં. જમ પતંગિયાં અગ્નિને ઢાંકી દે, તેમ તેમણે સંધાપુત્ર કહ્યુંને તદ્દન ઢાંકી દીધો હતો.^{૪૫} હે ભરતવંશી રાજા ! તે રથોત્ત્રેષ્ઠ કહ્યું જ્યારે બાણોથી ચોખેર ઢંકઈ ગયો, ત્યારે તેણે પણ બાણોના ઉગ્ર વરસાદો વરસાવવા માંડ્યા.^{૪૬} વૃદ્ધાદર પણ રણને શોભાવનારા તે કહ્યુંનાં વજ્ર સમાન બાણોને પોતે છોડેલાં અનેક જાતનાં બાણોથી વચમાં જ કાપી નાખતો હતો.^{૪૭} ત્યારે હે ભારત ! શત્રુઓને દમનારા સૂર્યપુત્ર કહ્યું બાણોનો વરસાદ વરસાવીને ભીમસેનને રણમાં છાઈ દીધો.^{૪૮} તે વેળા હે ભારત ! શાહુદ્રી જેમ પીછાંચોથી વ્યાપ્ત હોય છે, તેમ અગ્નિ ભીમસેનના શરીરને બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલું એઈ રહ્યો હતો.^{૪૯} સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણોને ધારણ કરે છે, તેમ તે વીર ભીમસેન કહ્યુંના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં પથ્થર પર ધસીને સાફ કરેલાં અને સુવર્ણની પૂંખવાળાં બાણોને ધારણ કરી રહ્યો હતો.^{૫૦} તેનું શરીર સર્વ પ્રદેશમાં લોહીથી ખરડાઈ ગયું હતું, તેથી તે વસંતઋતુમાં ખીલેલાં પુષ્પોના સુકુટવાળા અશોકવૃક્ષની પેઠે રણમાં શોભતો હતો.^{૫૧} પરંતુ મહાબાહુ ભીમસેન એ રણમાં મહાબાહુ કહ્યુંના તે કૌશલ્યને સહન કરી શક્યો નહિ. તેનાં નેત્ર કોપથી કૂટી ગયાં.^{૫૨} ઝેરથી ઉગ્ર એવા સર્પોથી જેમ કેલાસપર્વતને ઢાંકી દેવામાં

આવે, તેમ તેણે કહ્યુંને પચીસ નારાયણોણો વડે ઢાંકી દીધો.^{૫૩} વળી તે દેવ સમાન પરાક્રમી ભીમે પ્રાણને હથેળીમાં રાખી, લડી રહેલા તે કહ્યુંને પ્રથમ છ અને પાછાં આઠ બાણો ભારીને મર્મસ્થાનોમાં વીંધી નાખ્યાં.^{૫૪} પછી પ્રતાપી ભીમે બીજું એક બાણ મૂકીને કહ્યુંના ધનુષ્યને હસતાં હસતાં તત્કાળ કાપી નાખ્યું.^{૫૫} વળી ત્રપાટાખંધ બીજાં ટટલાંએક બાણો મૂકીને તેણે તેના આર્ય ઘોડાઓને તથા સારથિને પણ હણી નાખ્યા. ઉપરાંત સૂર્યનાં કિરણ સમાન ચળકતાં નારાયણોણો મૂકીને તેણે કહ્યુંને છાતીમાં ધાયલ કર્યો.^{૫૬} જેમ મેઘમંડળને સોંસરાં ભેદીને સૂર્યનાં કિરણો બહાર નીકળી આવે છે, તેમ ભીમનાં તે બાણો પણ કહ્યુંને ભેદીને તત્કાળ સોંસરાં બહાર નીકળી આવ્યાં અને પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.^{૫૭} એટલે પછી કપાયેલા ધનુષ્યવાળો તથા બાણોથી ધાયલ થયેલો તે પુરધાભિમાની કહ્યું મહાન દુઃખ પામીને બીજા રથ સામે દોડી ગયો.^{૫૮}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તર્ગત નવમો અધ્યાયમા
* કહ્યુંનો વરસાવ * નામનો અધ્યાય ૧૩૧ સો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૨ મો

ભીમ અને કહ્યુંનું યુદ્ધ

॥ શ્લોક ૧૩૨ ॥

સ્વયં શિષ્યો મહેશ્વસ્ય મૃગૂત્તમઘટુર્ધરઃ ।

શિષ્યત્વં પ્રાપ્ત્વાન્ કર્ણસ્તસ્ય તુલ્યોડ્ઘવિદ્યાયા ॥૧

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : મહેશ્વરના શિષ્ય અને ભૃગુ-ઓના ઉત્તમ ઘટુર્ધર એના પરશુરામનો કહ્યું શિષ્ય છે અને અગ્રવિદ્યામાં લગભગ તેના સરખો જ છે.^૧ અરે ! એ તો પરશુરામથી પણ કંઈક વિશેષ છે. એ કહ્યું પરશુરામનો પદશિષ્ય છે અને શિષ્યોના યુગ્ધથી યુક્ત છે. આમ છતાં કુંતીપુત્ર ભીમસેને તેને લીલામાનમાં કેમ જીતી લીધો?^૨ હે સંજય ! જ કહ્યું પર મારા પુત્રોની મહાન

વિગ્યાસા અવલંબી રહી છે, તે કણુંને ભીમથી પરાજય પામેલો જોઈને દુર્યોધન શું બોલ્યો હતો? ^૩ હે તાત! વીર્યને વખાણનારે મહાબળવાન ભીમ-સેન કેવી રીતે હડયો હતો? પછી રણમાં બળતા અગ્નિ જવા એ ભીમસેનને જોઈને કણું શું કહ્યું હતું? ^૪

સંજય બોલ્યો: તે પછી કણું શાસ્ત્રોક્ત વિવિધ સજ્જત કરેલા રથ પર બેઠો અને વાયુથી ઊછળતા સસુદ્રની પેઢે તે ભીમસેન સામે પુનઃ ચઢી આવ્યો. ^૫ હે પૃથ્વીપતિ! તે સમયે કણુંને ક્રોધાયમાન થયેલો જોઈને તમારા પુત્રો ભીમસેનને આગના જડખામાં પડેલો માનવા લાગ્યા. ^૬ હવે શંખાપુત્ર કણું ભયંકર ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને તથા તાળીઓનો અવાજ કરીને ભીમસેનના રથ પ્રત્યે ધસ્યો. હે રાજન્! એ રીતે રણ સૂર્ય-પુત્રનો તથા મહાત્મા ભીમનો યુગ્મ: ધોર સમાગમ થયો. ^૭ ત્યાં અન્યોન્ય ઢાપાયમાન થયેલા તથા પરસ્પરનો વધ કરવા ઇચ્છતા તે બન્ને જણા બંધુ નેત્રોથી અન્યોન્યને બાળી નાખતા હોય તેમ સામ સામે જોઈ રહ્યા હતા. ^૮ તે બન્નેનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં, એ સર્પની પેઢે તે બન્ને જણા તીવ્ર નિઃશ્વાસ નાખતા હતા અને બન્ને શત્રુદમન વીરો અન્યોન્યની સામે આવી જઈને વીંધવા મંડ્યા હતા. ^૯ બંધુ ઢાપાયમાન થયેલા એ વાઘો હોય, શીશ્યામી બે શકરા હોય અને ક્રોધાયમાન થયેલા બે શરભ હોય, તેમ તે બન્ને જણા સામસામું યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. ^{૧૦} તે વેળા અક્ષદૂતમાં, વનમાં અને વિરાટનગરમાં પોતાને જ જ ક્વેશો તથા દુઃખો પ્રાપ્ત થયાં હતાં, તેનું શત્રુદમન ભીમસેન સ્મરણ કરવા લાગ્યો. ^{૧૧} તમારા પુત્રોએ રત્નોની સમૃદ્ધિલાળા તેમના દેશોનું હરણ કયું છે. પુત્ર સહિત તમે તેમને નિરંતર ક્વેશો આપ્યા છે. ^{૧૨} તમે નિરપરાધિની કુંતીને પુત્રો

સહિત બાળી નાખવાની ઇચ્છા કરી હતી. વળી તમારા કુષાત્મા પુત્રોએ કૃષ્ણને સલાની મધ્યમાં જ દુઃખ આપ્યું છે. ^{૧૩} હે ભારત! દુઃશાસને તેનો ચોટલો પકડીને અપમાન કયું છે અને કણું તેને આવાં કઠોર વાલ્યો કહ્યાં છે: ^{૧૪} 'હે દ્રૌપદી! હવે તું બીજ પતિને સ્વીકારી લે. તારા પૂર્વના પતિઓ હવે નથી જ એમ તું માની લે. તેલ વિનાના તલ સરખા એ સર્વ નપુંસક પાંડવો તો નરકમાં જ પડ્યા છે. ^{૧૫} વળી હે કુરુવંશજ! ત્યારે તમારી સમક્ષ સર્વ કૌરવો પણ દુષ્ટ વચ્ચે બોલ્યા હતા અને તમારા પુત્રો દ્રૌપદીને દારૂભાવે ભોગવવા ઇચ્છા રાખતા હતા. ^{૧૬} સલામાં તમારી સમક્ષ કણું કાળા યુગ્યર્મને ધારણ કરનારા તથા વનમાં ચાલ્યા જતા પાંડવોને ફૂર વચ્ચે કહ્યાં છે. ^{૧૭} વળી સુખી સ્થિતિમાં રહેલો, ક્રોધી અને ભાન વિનાનો તમારો પુત્ર દુર્યોધન તે સમયે સંકટમાં આવી પડેલા તે પાંડવોને તણ તુલ્ય લેખીને તેમના તરફ જમ આવે તેમ વર્ત્યો છે. આ બધાં દુઃખોનો તથા બાલ્યાવસ્થાથી આરંભીને પોતાને જ કંઈ દુઃખો થયાં હતાં તે બધાંનો શત્રુસંહારક ભીમસેન વિચાર કરવા લાગ્યો અને તે ધર્મોત્તમા પોતાના જીવિતથી તે સમયે વિરક્ત થયો. ^{૧૮, ૨૦} પછી ભરતસિંહ ભીમે સુવર્ણની પીઠવાળા, દુઃસહ તથા અતિમહાન એવા ધનુષ્યનો ટંકારવ કર્યો અને પોતાના પ્રાણને આધાર રાખીને તે કણું સામે ધસી ગયો. ત્યાં તે ભીમસેન કણુંના રથ પ્રત્યે સરાણ પર ધસેલાં અને ચક્રચક્રિત હિરણ્ય-વાળાં બાણોની બળ પાયરી દઈને સૂર્યની પ્રભાને ઢાંકી દીધી. ત્યારે અધિરથપુત્ર કણું પણ મોઢું અટકાવ્યું કયું અને શિક્ષાઓ પર તીક્ષ્ણ કરેલાં દૃઢલાંચક બાણો છોડીને ભીમસેનની તે બાણબળને વિખેરી નાખી. ^{૨૧-૨૩} વળી મહાન

બળવાળા અને મહાન બાહુઓવાળા તે મહારથી
 કણે નવ મોટાં તથા તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને ભીમ-
 સેનને વીંધી નાખ્યો.^{૨૪} આમ અંકુશો મારીને
 જમ હાથીને અટકાવવામાં આવે, તેમ કણે
 બાણો મારીને ભીમસેનને અટકાવ્યો; છતાં વૃઢા-
 દર તો નિર્ભય થઈને તે સૂતપુત્ર સામે દોડ્યો.
 આમ પાંડવશ્રેષ્ઠ ભીમસેન વેગથી ઉતાવળો ઉતા-
 વળો પોતાની સામે ધસી આવ્યો તે કણે જોયું
 અને કોઈ મદોન્મત્ત હાથી જેમ બીજા મદોન્મત્ત
 હાથી સામે ધસારો કરે, તેમ તેણે યુદ્ધ માટે સામે
 ધસારો કર્યો.^{૨૫} પછી એકસો ભેરીઓ સમાન
 શબ્દ કરતા પોતાના શબ્દને હંધૂંપૂંક વગાડીને
 કણે ઊછળી રહેલા સમુદ્રની પેઠે ભીમસેનના
 સૈન્યને બળભગ્નાવી દીધું.^{૨૬} હાથી, ઘોડા, રથ
 અને પાળાઓવાળા પોતાના સૈન્યને આમ બળ-
 ભળી ઊઠેલું જોઈને ભીમસેન કણે પાસે આવ્યો
 અને તેને બાણો વડે છાઈ દેવા લાગ્યો.^{૨૭} એ
 રણમાં કણે બાણો મૂકીને ભીમસેનને છાઈ દેતો
 હતો અને તેણે પોતાના હંસ સમાન વર્ણવાળા
 ઉત્તમ ઘોડાઓની સામે ભીમસેનના રીંછ સમાન
 વર્ણના ઘોડાઓને ભેટાડી દીધા હતા. એ પ્રમાણે
 વાયુ સમાન વેગવાળા રીંછવર્ણી ઘોડાઓને સ્વેત-
 વર્ણના ઘોડાઓ સામે ભેટાભેટી થઈ, તે જોઈને
 તમારા પુત્રોના સૈન્યમાં મોટો હાહાકાર થઈ
 રહ્યો. હે મહારાજ ! આકાશમાં એકઠા મળેલા
 કાળા-ધોળા મેઘો સરખા તે પત્રનવેગી ઘોડાઓ તે
 વેળા એકબીજા સામે અથડાઈને એકઠા થઈ ગયા
 હતા, તેથી તે બહુ શોભતા હતા.^{૨૮-૨૯} વળી
 યુદ્ધ કરવા સન્ન થયેલા તથા દોષથી લાલગોળ
 નેત્રોવાળા એ કણે અને ભીમસેનને જોઈને તમારા
 પુત્રોના પક્ષના મહારથીઓ બળમીત થઈને કંપી
 ઊડ્યા હતા.^{૩૦} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે બન્નેનું તે યુદ્ધ
 યમરાટ્ટ સમું ઘોર થઈ રહ્યું હતું અને પ્રેતરાજના

નગરની જેમ દુષ્ટ દેખાવતું જણાતું હતું.^{૩૧}
 જણે મોટા સમાજ એકઠો મળ્યો હોય, તેમ સર્વ
 મહારથીઓ પ્રેક્ષક તરીકે એ અદ્ભુત યુદ્ધને જોઈ
 રહ્યા હતા. પણ એ મહારણમાં અમુક એકનો
 જય થયે, બીજાનો નહિ થાય, એ પ્રમાણેતો
 કોઈ પણ નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ.^{૩૨} હે પૃથ્વી-
 પતિ રાજન્ ! પુત્ર સહિત એવા તમારા દુષ્ટ વિચા-
 રના પરિણામે નીપજેલું તે બન્ને મહાન અસ્રો-
 વાળાઓનું હાથોહાથનું યુદ્ધ તદ્દન નશ્વકમાં થઈ
 રહ્યું હતું અને સર્વ પ્રેક્ષકો તેને જોઈ રહ્યા
 હતા.^{૩૩} શત્રુઓના સંહાર કરનારા તે બન્ને જણો
 તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને અન્યો-ન્યને ઢાંચી દેતા
 હતા અને પરસ્પર અદ્ભુત પરાક્રમ કરીને
 આકાશને બાણબગથી છાઈ દેતા હતા.^{૩૪} તે
 બન્ને મહારથીઓ તીક્ષ્ણ બાણો છોડી છોડીને
 એકબીજાને મારી નાખવા ઇચ્છતા હતા અને
 વૃદ્ધિવાળા બે મેઘોની પેઠે તેઓ અત્યંત એવાયોગ્ય
 થઈ પડ્યા હતા.^{૩૫} હે પ્રભુ ! સુવર્ણભૂષિત
 બાણોને છોડી રહેલા તે બન્ને શત્રુદમન વીરો
 મોટી ઉલ્કાઓની પેઠે આકાશને ઝગમગ કરી
 રહ્યા હતા.^{૩૬} ત્યાં હે રાજન્ ! તે બન્નેએ છોડેલાં
 ગીંધપક્ષીનાં પીછાંત્રાળાં બાણો જણે શરદઋતુમાં
 મદમત્ત થયેલાં સારસ પક્ષીઓની હાર આકાશમાં
 બંધાઈ હોય તેમ શોભતાં હતાં.^{૩૭} એ સમયે
 સૂતપુત્ર કણેનો ભેટો કરી રહેલા શત્રુદમન ભીમ-
 સેનને જોઈને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન ભીમસેન
 પર અતિશય ભાર આવી પડેલા માનવા લાગ્યા.
 ત્યાં કણે અને ભીમસેને છોડેલાં બાણોથી અત્યંત
 હણાયેલા ઘોડાઓ, મનુષ્યો અને દાગીઓ બાણો
 પડવાના સ્થળને દ્વી જોઈને પડવા લાગ્યા.^{૩૮,૩૯}
 હે મહારાજ ! અનેક પડતા, પડેલા અને બીજા
 મરણ પામેલા એ અગાદિકથી તમારા પુત્રોના
 આણંદોનો સંહાર વળી ગયો હતો. ત્યાં દે

ભરતશ્રેષ્ઠ ! એતન્નેર્તામાં નિર્જીવ થયેલાં મનુષ્ય,
હાથી અને ઘોડાઓનાં શરીરાથી આખી રણબ્રમિ
છવાઈ ગઈ હતી. ૪૨, ૪૩

કવિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતર્જિત જયદ્રથવધપર્વમાં
લીમ અને કર્ણનું યુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૧૩૨ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૩ મો

લીમ અને કર્ણનું યુદ્ધ (ચાલુ)

॥ જ્વલતું ડગાવ ॥

અલ્પદ્ભૂતમહં મન્યે મીમસેનસ્ય વિક્રમમ્ ।

વત્કર્ણ યોધયામાસ સમરે લઘુવિક્રમમ્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : લીમસેનનાં પરાક્રમને હું
અતિ અદ્ભુત માનું છું; કારણ કે તેણે યુદ્ધ-
માં શીઘ્ર પરાક્રમી કર્ણની સામે અતિમહાન યુદ્ધ
કયું હતું.^૧ અરે ! યક્ષો, અસુરો અને મનુષ્યો-
ની સાથે સર્વ શસ્ત્રોને ધારણ કરી સામા આવેલા
દેવોને પણ કર્ણ રણમાં અટકાવી રાખે તેણે
છે.^૨ તો હે સંજય ! તે કર્ણ યુદ્ધમાં બધે વિજય-
લક્ષ્મીથી પ્રકાશી રહેલા એ લીમસેનને સંઘ્રામ-
માં કેમ તરી ગયો નહિ ? આ તું મને કહે.^૩ તે
બંનેના પ્રાણધૂતમાં કેવી રીતતું યુદ્ધ થયું હતું ?
હું માનું છું કે, આ યુદ્ધમાં જ જય અથવા
પરાજયનો મુખ્ય આધાર રહેલો છે.^૪ હે સૂત !
મારો પુત્ર કુર્યોધન કર્ણને પોતાના પક્ષમાં લઈને
ગોવિંદ અને સાત્યકિ સહિત પાંડવોને રણમાં
જીતવાનો ઉત્સાહ ધરાવે છે.^૫ પણ લીમકર્ણો
લીમસેને કર્ણને યુદ્ધમાં વારંવાર પરાજય આપ્યો
છે, તે સાંભળીને મને મૂંઝવણ થાય છે.^૬ અરેરે !
મારા પુત્ર કુર્યોધનની કુદ્ર નીતિને પરિણામે કૌરવો-
નો વિનાશ જ થઈ રહ્યો છે, એમ હું માનું
છું. હે સંજય ! કર્ણ મહાધર્મધર પાંડવોને કદી
જીતી શકશે નહિ.^૭ પાંડવોની સાથે કર્ણ રણ-
ગણમાં જ જ યુદ્ધો કર્યો છે, તે તે સર્વમાં પાંડવો-
એ કર્ણને હરાવ્યો છે.^૮ હે તાત ! ઇંદ્ર સહિત

દેવો પણ પાંડવોને કદી જીતી શકે તેમ નથી; પણ
મારો મૂર્ખ પુત્ર કુર્યોધન એ વાતને સમજતો જ
નથી.^૯ મારા એ પુત્ર કુબેરના ધન જીવું એ યુધિ-
ષ્ઠિનું ધન હરી લીધું છે, પણ એ મૂર્ખ સમજ્યો
જ નહિ કે, મધ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારની
પેટે મારો વિનાશ જ થશે.^{૧૦} કપટબુદ્ધિનો કુર્યો-
ધન મહાત્મા પાંડવોના રાજ્યને કપટથી છીનવી
લઈને પોતે જીત્યો છે એમ માની બેઠો છે અને
તે પાંડવોની અવગણના કરે છે.^{૧૧} અરેરે ! પુત્રના
સ્નેહમાં પાયમાલ થયેલા મેં અકુશલાતમાએ પણ
ધર્મમાં રહેલા મહાત્મા પાંડુનંદનોના ધણા ધણા
અપરાધો કર્યા છે.^{૧૨} દીર્ઘદર્શી યુધિષ્ઠિરને અને
તેમના ભાઈઓને તો સલાહસંપન્ન કરવાની જ
ઇચ્છા હતી; પણ મારા પુત્રોએ તેને અશક્ત
માનીને તેમનું અપમાન કર્યું છે.^{૧૩} ખરેખર !
તે બધાં કુપ્તોને તથા તે બધા અપરાધોને મન-
માં ધૂંટી રાખીને જ મહાબાહુ લીમસેન સૂત-
પુત્ર સાથે લડ્યો હશે.^{૧૪} માટે હે સંજય ! યુદ્ધ
કરવામાં શ્રેષ્ઠ અને પરસ્પરનો વધ કરવા ઇચ્છતા
તે કર્ણ અને લીમસેન જે રીતે રણમાં લડ્યા
હોય, તે બધું તું મને કહે.^{૧૫}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! પરસ્પર વધ
કરવાની ઇચ્છાવાળા એ વનજન જેવા તે કર્ણ
અને લીમસેન વચ્ચે જે પ્રમાણે સંઘ્રામ થયો
હતો, તે પ્રમાણે હું તમને કહું છું, માટે તમે
તે સાંભળો.^{૧૬} હે રાજન્ ! ક્રોધાયમાન થયેલા
સૂર્યપુત્ર કર્ણે ક્રોધાયમાન થયેલા શત્રુદમન પરાક્રમી
લીમસેન સામે પરાક્રમ કરીને તેને ત્રીસ બાણોનો
પ્રથમ પ્રહાર કર્યો હતો.^{૧૭} વળી હે ભરતશ્રેષ્ઠ !
તેણે મહાવેગવાળાં, પ્રકાશિત અગ્નિભાગવાળાં
અને સુવર્ણથી સુશોભિત એવાં બીજાં ટેલંગ્ગેઠ
બાણો મૂકીને લીમસેનને ધા કર્યો હતો.^{૧૮} ત્યાં
એ રીતે બાણો ફેંચી રહેલા તે કર્ણના ધનુષ્યને

ભીમસેને પણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને કાપી નાખ્યું અને બીજું એક ભદ્ર બાણ છોડીને તેના સારથિને પણ રથની બેઠક પરથી નીચે ઢોળી પાડ્યો. એટલે સૂતપુત્ર કહ્યું, ભીમસેનનો તદ્દન નાશ કરવાની ઇચ્છા કરી અને તેણે સુવર્ણ તથા વૈદ્યુર્યમણિથી ચિત્રવિચિત્ર દાંડાવાળી એક શક્તિ મહણ કરી.^{૧૯, ૨૦} સાક્ષાત્ બીજી કાળશક્તિ હોય તેવી તે મહાશક્તિને હાથમાં જાંચી કરીને મહાબળવાન રાધાનંદને તેને બરાબર સાંધી અને તેને ભીમસેન સામે ફેંકી.^{૨૧} ઇદ્ર જમ વજ્ર ફેંકે, તેમ રાધાનંદને ભીમસેન ઉપર તે જીવલેણ શક્તિ ફેંકી. પછી મહાબળવાન સૂતપુત્રે મોટા શબ્દથી ગર્જના કરી અને તે સાંભળીને તમારા પુત્રો હર્ષમાં આવી ગયા. ત્યાં કહ્યું ના હાથમાંથી છૂટેલી તે સૂર્ય અને અગ્નિ સમાન પ્રભાવાળી શક્તિને ભીમસેન સાત બાણો છોડીને આકાશમાં જ કાપી નાખી.^{૨૨-૨૪} હે રાજા ! એ રીતે કાંચળી વિનાના સર્પ સમાન દેખાતી તે શક્તિને કાપી નાખીને ભીમસેન જણે સૂતપુત્રના પ્રાણોને બોળવા લાગ્યો.^{૨૫} તે ઢાપાયમાન થઈને કહ્યું સામે મોરનાં પીંછાં બાંધેલાં, સુવર્ણની પૂંખવાળાં, સરાણુ પર ઘસેલાં અને સાક્ષાત્ કાળદંડ સમાન તીક્ષ્ણ બાણોને યુદ્ધમાં છોડવા મંડ્યો.^{૨૬} કહ્યું પણ તે સમયે સુવર્ણની પીઠવાળું બીજું દુરાસન ધનુષ્ય હલાવીને તથા તે મહાન ધનુષ્યને ખેંચીને ઘણાં બાણો છોડવા માંડ્યાં.^{૨૭} પણ હે રાજન ! પાંડુપુત્ર ભીમસેને કહ્યું છોડેલાં તે મહાન બાણોને નમેલાં પર્વવાળાં નવ બાણો વડે કાપી નાખ્યાં અને સિંહની પેટે એ ગર્જના કરવા લાગ્યો. એ રીતે તે બન્ને જણા ગાયોના મધ્યમાં ગર્જના કરતા બે બળવાન આખલાઓની પેઠે તથા માંસને મારે અન્યોન્ય સામે ત્રાડ નાખતા બે

વ્યાધોની પેઠે ગાજી રહ્યા હતા અને અન્યોન્યને પ્રહાર કરીને એકબીજાનો દાવ વાળવા ઇચ્છતા હતા.^{૨૮-૩૦} વાડામાં રહેલા બે સાંઢોની પેઠે તેઓ એકબીજાની સામે કતરાઈ કતરાઈને એતા હતા અને તેઓ પરસ્પર સામસામા દંત-શૂળો બરાવીને યુદ્ધ કરતા બે મોટા હાથીઓ સમાન દેખાતા હતા.^{૩૧} હે મહારાજ ! ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચીને છોડેલાં બાણો વડે તે બન્ને જણા એકબીજા સામે પ્રહાર કરી રહ્યા હતા અને શસ્ત્રવૃદ્ધિથી પરસ્પરને બાળી નાખતા હતા.^{૩૨} તે બન્ને જણા દ્રોણથી ડોળાઓ ફાડી ફાડીને એકબીજા સામે એતા હતા અને એકબીજા સામે હસી હસીને વારંવાર અન્યોન્યની સામે તર્જના કરતા હતા.^{૩૩} વર્ગી સમયે સમયે તેઓ શંખોનો શબ્દ કરતા કરતા એ રીતે પરસ્પર યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. તે પછી હે રાજા ! ભીમસેને ફરીથી કહ્યુંના ધનુષ્યને મુદ્ધિપ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું.^{૩૪} તેણે કહ્યુંના શંખવર્ણા ઘોડાઓને મારી નાખીને ચમલોકમાં મોકલી દીધા અને એના સારથિને પણ રથના માળામાંથી નીચે પાડી નાખ્યો.^{૩૫} આમ સૂર્યપુત્ર કહ્યુંના ઘોડાઓ માર્યા ગયા હતા, તેનો સારથિ મરણ પામ્યો હતો અને પોતે પણ રણમાં બાણોથી તદ્દન ઢંકાઈ ગયો હતો. આથી તે અતિ છાંંડી ચિંતામાં પડી ગયો.^{૩૬} બાણબળથી તે ગમરાઈ ગયો હતો અને હવે શું કરવું તેની પણ તેને ખબર પડી નહિ. કહ્યુંને એ રીતે સંકટમાં આવી પડેલો જોઈને રાજા દુર્યોધન દ્રોણથી બાણે ધ્રુજવા લાગ્યો અને પોતાના બાઈ દુર્યોધને આજ્ઞા કરવા લાગ્યો : ' અરે ઓ દુર્યોધ ! જા, જલદી જા. એ પાંડુપુત્ર ભીમસેન આ રાધાપુત્ર કહ્યુંને મળી ભાગ્ય છે.^{૩૭, ૩૮} મારે કહ્યુંને કુમક આપીને છું તે નપુંસક ભીમસેનનો શીઘ્ર નાશ

કરી નાખ્યા. 'એ પ્રભાણે દુર્યોધને આજ્ઞા કરી, એટલે તમારા પુત્ર દુર્યોધે તેને કહ્યું કે, 'બહુ સાનં.'^{૧૩૮} હવે એ દુર્યોધ કર્ણુ સામે યુદ્ધ કરી રહેલા બીમસેન સામે ધર્યો અને બાણોની ઘુંટિ કરવા લાગ્યો. તેણે નવ બાણોથી બીમ-ને અને આઠ બાણોથી તેના ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા.^{૧૩૯} વળી તેણે છ બાણોથી તેના સારથિ-ને તથા ત્રણ બાણોથી તેના ધ્વજને પ્રદાર કર્યો અને પાછાં સાત બાણો બીમસેનને માર્યાં. તે જોઈ બીમસેન ટાપ્યો. તેણે હપરાડપરી બાણો મૂકીને દુર્યોધના ઘોડાઓને તથા સારથિને મારી નાખ્યા અને તેનાં સર્વ મર્મસ્થાનોમાં ગાઠ પ્રદાર કરી તેને પોતાને પણ યમલોકમાં વિદાય કરી દીધો. તે સમયે સારી રીતે શણગારેલા તથા સર્પની પેઠે પૃથ્વી પર વારંવાર તરફી રહેલા તે દુર્યોધને જોઈને દુઃખી થયેલા દયાળુ કર્ણુ રડી પડ્યો અને તેણે તમારા તે પુત્રની પ્રદક્ષિણા કરી. આ તરફ બીમસેન તો પોતાના કદા શત્રુ કર્ણુને રથ વિતાનો કરીને ઘણા ગર્વમાં આવી ગયો અને સંખ્યાબંધ બાણોથી, બંદૂકોથી તથા લોખંડી શંકુઓથી તેને છાઈ દેવા જ લાગ્યો. આમ અતિરથી કર્ણુ અનેક બાણોથી બેઠાતો હતો, છતાં તે શત્રુતાપને ક્રોધાયમાન સ્વરૂપવાળો તે બીમસેનનો રણમાં ત્યાગ કર્યો ન હતો.^{૧૪૦-૧૪૧}

ધૃતિ શ્રીમદ્દામારતમાં ડ્રોણપર્વતરજત જયદ્રથવધપર્વમાં
'બીમ અને કર્ણુ' શબ્દ નામનો અધ્યાય ૧૩૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૪ મો

કર્ણુ' રણમાંથી પલાયન

॥ સત્રય ઉવાચ ॥

સર્વથા વિરયઃ કર્ણઃ પુનર્મિત્રિનિર્જિતઃ ।

રયમન્યં સમાસ્થાય પુનર્વિવ્યાધ પાંડવમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હવે સર્વથા રયરહિત થયેલો અને બીમસેનથી પરાજય પામેલો કર્ણુ બીજા

રથમાં બેસીને પુનઃ યુદ્ધ કરવા આવ્યો અને બાણો વડે બીમસેનને વીંધવા લાગ્યો.^૧ જમ બે મોટા હાથીઓ સામસામા આવી જઈને એક-બીજાને દંત્રશળોથી પ્રદાર કરે, તેમ તે બંને જણા સંપૂર્ણ કાન સુધી ખેંચેલા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે અન્યોન્યને પ્રદાર કરવા લાગ્યા.^૨ તે પછી કર્ણુ બીમસેનને સંખ્યાબંધ બાણો માર્યાં અને મોટી ગર્જના કરીને તેને પુનઃ છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^૩ ત્યારે બીમસેન સીંચાં જનારાં દશ બાણો મૂકીને તેને સામેથી વીંધી નાખ્યો અને નમેલાં પર્વવાળાં સિત્તેર બાણોનો તેને પુનઃ પ્રદાર કર્યો.^૪ વળી દે રાગનું બીમસેન કર્ણુને નવ બાણો વડે છાતીમાં વીંધી નાખ્યો અને બીજા એક તીક્ષ્ણ બાણથી તેના ધ્વજને પણ વીંધી નાખ્યો.^૫ પછી જમ અંકુશોથી મોટા હાથી-ને પ્રદાર કરવામાં આવે અને જમ ચાતુર્યથી ટાઈ એક ઘોડાને માર મારવામાં આવે, તેમ તેણે કર્ણુને ત્રેસડ બાણોનો માર માર્યો.^૬ દે મહારાજ ! યશસ્વી બીમસેને ત્યારે કર્ણુને અત્યંત વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તે વીર જીમ વડે પોતાનાં ગલોડાં ચાટવા લાગ્યો અને તેના નેત્રના ખૂણા ક્રોધથી લાલભોળ થઈ ગયા.^૭ પછી દે મહારાજ ! ઇંદ્રે બલદૈત્ય સામે જમ વજ્ર છોડ્યું હતું, તેમ તેણે આખા શરીરને ચીરી નાખે તેવું એક બાણ બીમ-સેન સામે છોડ્યું.^૮ સૂતપુત્ર કર્ણુના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું તે વિચિત્ર પીછાંવાળું બાણ બીમસેનને વીંધી નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^૯ આથી મહાબાહુ બીમસેનનાં નેત્રો પણ ક્રોધથી લાલ બની ગયાં. તેણે સાક્ષાત્ વજ્ર સરખી, ચાર હાથના માપની, સુવર્ણની કક્ષીઓવાળી તથા છ આસ-ઓવાળી એક ભારે ગદા વિચાર કર્યા વિના કર્ણુના તરફ ફેંટી. વજ્રથી ઇંદ્ર જમ અસુરોને મારી નાખે, તેમ ભરતવંશી બીમસેન ક્રોધપૂર્વક તે ગદાને

કેંદ્રીને કણનાં સુંદર ગતિના ઉત્તમ ઘોડાઓને
મારી નાખ્યા. વળી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મહાબાહુ
લીમસેને જે ક્ષુર ભતિનાં બાણો મૂકીને કણનાં
ધ્વજને કાપી નાખ્યો અને બીજાં કટલાંચક
બાણો વડે તેના સારથિને પણ મારી નાખ્યો.
એટલે પછી હે ભારત ! માર્યા ગયેલા ઘોડા તથા
સારથિવાળા તેમજ પડી ગયેલી ધ્વજવાળા તે
રથનો ત્યાગ કરીને કણ ઉદાસ મને પોતાના
ધનુષ્યનો ટંકાર કરતો પૃથ્વી પર જોતો રહ્યો. તે
વેળા અમે રાધાપુત્ર કણનું અદ્યુત પરાક્રમ
જોયું. ^{૧૦-૧૪} કારણ કે તે રથીશ્રેષ્ઠ પોતે રથ
વિનાનો થઈ ગયો હતો, છતાં પોતાના શત્રુને
અટકાવી રહ્યો હતો. એ રણમાં રથરહિત થઈને
જોતેલા પુરુષશ્રેષ્ઠ કણને જોઈને હે રાજન ! તમારા
પુત્ર કુર્યોધને કુમુખને કહ્યું : 'અરે આ કુમુખ !
જો, આ કણને લીમસેને રથ વિનાનો કરી
નાખ્યો છે. ^{૧૫-૧૬} માટે તે પુરુષશ્રેષ્ઠ મહારથીને
'તું' એક રથ આપી આવ.' હે ભારત ! એ રીતનું
કુર્યોધનનું વચન સાંભળીને કુમુખ સત્વર કણની
પાસે ગયો અને બાણો વડે લીમસેનને અટ-
કાવવા લાગ્યો. આમ કુમુખને સંઘ્રામમાં કણને
પગલે આવેલો જોઈને વાયુપુત્ર ભીમસેન અત્યંત
હર્ષમાં આવી ગયો અને ગતોશ્ન યાદવા લાગ્યો.
હે મહારાજ ! તે પાંડુપુત્રે બાણો મૂકીને કણને
અટકાવી રાખ્યો અને તત્કાળ કુમુખ તરફ
પોતાના રથને હંકારાવ્યો. હે મહારાજ ! તે જ
ક્ષણે નમેલા પર્વવાળાં નવ બાણો મારીને ભીમે
કુમુખને યમલોકમાં મોકલી દીધો. એ રીતે હે
હે રાજન ! જ્યારે કુમુખ મરણ પામ્યો, ત્યારે
અધિરથપુત્ર કણ તેના રથ પર જ ચઢી બેઠો અને
પ્રદીપ્ત સૂર્ય સરખો શોભવા લાગ્યો. કુમુખ તો
રણભૂમિ પર પોઠી ગયો હતો, તેનાં મર્મસ્થાનો
છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને તેનું આશુ શરીર

લોહીથી ખરડાઈ ગયું હતું. કુમુખને એ સ્થિતિ-
માં પડેલો જોઈને કણનાં નેત્રો અશ્રુઓથી ભરાઈ
આવ્યાં. એક સુહૃત્કાળ સુધી તો તે સ્તબ્ધ
થઈને જ જોતો રહ્યો. પછી પ્રાણરહિત થયેલા તે
કુમુખનું અંતિક્રમણ કરીને કણે તેની પ્રદક્ષિણા
કરી. ^{૧૭-૨૩} લાંબો ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાખીને એ
વીર શંભુવાર વિચારવા લાગ્યો કે, 'હવે મારે શું
કરવું ?' આમ ઘણો વિચાર કર્યો છતાં તેને
કર્તવ્ય-કર્મનું ભાન આવ્યું નહિ. હે રાજન !
એ તકનો લાભ લઈને ભીમસેને ગીધનાં પીછાં
બાધેલાં ચૌદ નારાયણો મૂકીને કણને પ્રહાર
કર્યો. હે મહારાજ ! સુવર્ણની પૂંખવાળાં તે
બાણોએ મહાતેજસ્વી કણના કવચને તોડી નાખ્યું
અને દશે દિશાઓને સુશોભિત કરી મૂકી. વળી
રહિરતું ભોજન કરનારાં તે બાણોએ સ્તપુત્રના
રહિરતું પાન પણ કયું. ^{૨૪-૨૯} હે માનવરાજ !
કાળે પ્રેરેલા કોધી સર્પોની પેઠે પૃથ્વી પર પથરા-
યેલાં તે બાણો ઘણાં જ દેદીધ્યમાન જણાતાં હતાં
અને તેઓ પૃથ્વીમાં સ્તંધાં પેસી ગયાં હતાં,
તેથી તે દરમાં અર્ધાં પેડેલા મહાન સર્પો જવાં
જણાતાં હતાં. તે પછી રાધાપુત્ર કણે સુવર્ણથી
વિભૂષિત એવાં અતિ ઉચ્ચ ચૌદ નારાયણો વડે
દ્વાઈ ભતનો વિચાર કર્યો વિના સામે પ્રહાર
કર્યો. તે બાણોએ લીમસેનના ડાબા હાથને વીધી
નાખ્યો. ત્યાં પક્ષીઓ જમ કૌંચપર્વતમાં પ્રવેશ
કરે, તેમ તે લયંકર બાણો પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.
સારે પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરતાં એ નારાયણો
સૂર્યોસ્ત સમયે દેદીધ્યમાન જણાતાં કિરણો સમાન
શોભતાં હતાં. આમ રણમાં મર્મને વીધી નાખ-
નારાં કણનાં બાણોથી ભીમસેન ચિરાઈ ગયો
હતો; તેથી પર્વત જમ પાણીના ઝરણને ઝરે,
તેમ તે રહિરને ઝરતો હતો. પછી ભીમસેને બરા-
બર સાવધ થઈને ત્રણ બાણો મૂક્યાં અને તે

પુત્રને વીંધી નાખ્યો. વળી ગરુડ સમાન
વાળાં બીજાં સાત બાણો મારીને તેણે એના
રથિને પણ ધાવણ કર્યો. હે મહારાજ! એટલે
ભીમસેનાના બાણપ્રહારથી વિહ્વળ થયેલો તે કણું
મવાળા ઘોડાઓ વડે મહાભયથી રણનો ત્યાગ
રીને નાસી ગયો; પણ અતિરથી ભીમસેન તો
તાના ધનુષ્યનો ટંકારવ કરીને બળબળતા
શિની પેઠે રણમાં ઊભો જ રહ્યો હતો. ૨૭-૩૫

તિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતીર્થ નવદ્રવ્યધર્મપર્વમાં
'કર્ણનું પલાયન' નામનો અધ્યાય ૧૩૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૫ મો

ધૃતરાષ્ટ્રના બળાપા

॥ ધનરાટ્ઠ ઉવાચ ॥

‘વમેવ પરં મન્યે ધિક્ પૌરુષમનર્થક્રમ્ ।

યત્રાધિરથિરાયત્તો નાતરત્ પાંડવં રમે ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર ભોલ્યો : મારે દેવને જ સર્વોત્કૃષ્ટ
માનવું પડે છે. પુરુષાર્થ તો નિષ્ફળ છે અને
ધેક્કારવા યોગ્ય છે; કારણ કે રણમાં બરાબર
સાવધ રહેલો અધિરથપુત્ર કર્ણ પણ પાંડુપુત્ર ભીમ-
સેનને તરી શક્યો નહિ. ૧ મેં દુર્યોધનને વારંવાર
આમ બોલતો સાંભળ્યો છે : ‘આ રણસંઘામમાં
કર્ણ જોવિંદ સહિત પાંડવોને જીતવાનો ઉત્સાહ
ધરાવે છે. કર્ણ સમાન બીજો કોઈ યોદ્ધો મારા
જવામાં આવતો નથી.’ હે સૂત ! મંદબુદ્ધિનો
દુર્યોધન પ્રથમ મને કહેતો હતો કે, ‘કર્ણ બળ-
વાન, શરવીર, દૃઢ ધનુષ્યધારી અને યુદ્ધના શ્રમને
જીતનારો છે. આ યુદ્ધમાં વસુધેણ (કર્ણ) ની
મને સહાય છે, તેથી દેવો પણ મને જીતવા
સમર્થ નથી. તો પછી હે રાજન! સરવશિત
અને હેમાકૃત્યા આ પાંડવો તે કાણ માત્ર છે ?
આવા કર્ણને ઝેર વિનાના સર્પની પેઠે પરાજય
પામેલો તમા યદ્ધમાંથી પલાયન કરી ગયેલો

રાજ્યમૂઢ થયેલા તે દુર્યોધને યુદ્ધોમાં અકુશળ
એવા મારા પુત્ર દુર્યુધ એકલાને પતાંગિયાની પેઠે
અગ્નિમાં હોમી દીધો છે ! હે સંજય ! બરેબર,
મને તો લાગે છે કે, અશ્વત્થામા, મદ્રરાજ, કૃપા-
ચાર્ય અને કર્ણ એ બધા એકઠા મળીને ભીમ-
સેનની સામે ઊભા રહેવાને શક્તિમાન નથી. તેઓ
બધા આ ભીમસેનના દશ હજાર હાથી જીટલા
મહાધોર બળને તથા વાયુ સમાન તેજવાળા એ
ભીમસેનના કૂર વ્યવસાયને બાણે છે, તેથી યુગાંત
સમયના કાળ જેવા કૂરકર્મા ભીમસેનને તેઓ
રણમાં શા માટે ઠાપાવે ? તેઓ તો તેનાં બળ,
ઠાપ અને વીર્યને બરાબર બાણે છે. એક મહા-
બાહુ કર્ણે જ પોતાના બાહુબળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા
એ ભીમસેનનો અનાદર કરીને તેની સામે રણમાં
યુદ્ધ કર્યું હશે ! પણ દેવયોગે ઇંદ્ર જેમ અસુરને
જીતે તેમ તેણે કર્ણને જીત્યો છે. ૨-૧૧ તે પાંડુ-
પુત્ર ભીમસેનને રણમાં કોઈ જીતી શકે તેમ નથી;
કારણ કે તે એકલો દ્રોણને પણ મથી નાંખીને
મારી સેનામાં દાખલ થયો છે અને અર્જુનની
શોધ કરી રહ્યો છે. જીતવાની ઇચ્છાવાળો કયો
પુરુષ તે ભીમસેનની સામે જઈ શકે ? આ સંજય !
તે ભીમની આગળ ઊભા રહેવાનો પણ કાણ
ઉત્સાહ કરી શકે ? ૧૨, ૧૩ કોઈ રાક્ષસ હાથમાં
વળ બાંધ્યું કરીને ઊભેલા ઇંદ્રની સામે ઊભો
રહેવાનો ઉત્સાહ કરી શકતો નથી, તે જ પ્રમાણે
મનુષ્ય પ્રેતરાજના નગરમાં પહેંચી જઈ પાછો
ત્યાંથી અહીં આવી શકે, પણ ભીમસેનની આગળ
જઈને તે કદી પાછો અહીં આવે જ નહિ. આ
યુદ્ધમાં જ પુરુષો મોહિત થઈને દોષાયમાન થયેલા
ભીમસેન પાછળ દોડ્યા છે, તે અદપ ચેતનવાળા
પુરુષો પતાંગિયાની પેઠે અગ્નિમાં જ પેકા છે. તે
સમયે સજ્જામાં સર્વ કૌરવોના સાંભળતાં ભીમસેન

વધના સંબંધમાં જ પ્રતિજ્ઞાવચન કહ્યું છે, તેનો વિચાર કરીને તથા કહ્યુંને ભીમે પરાજય પમાડ્યો છે એ જોઈને, દુઃશાસન ભયભીત થયો છે અને પોતાના મોટાભાઈ સહિત ભીમ સામે યુદ્ધ કરવાં જરૂર અટકી પડ્યો છે. હે સંજય ! મારા દુર્યોદ્ધિ પુત્ર દુર્યોધને અગાઉ સભામાં વારંવાર કહ્યું હતું કે, 'કર્ણ, દુઃશાસન અને હું યુદ્ધમાં પાંડવોને જીતીશું.' તે મારો પુત્ર દુર્યોધન હવે ભીમે રથ-સહિત કરી પરાજય પમાડેલા કર્ણને જોઈને તથા સંધિ કરાવવા માટે આવેલા શ્રીકૃષ્ણના કરેલા અપમાનથી આ વેળા ઘણો જ પશ્ચાત્તાપ કરતો હશે ! ભીમસેને પોતાના કવચધારી ભાઈઓને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા છે તે જોઈને, મારો પુત્ર ખરેખર પોતાના અતિમહાન અપરાધના સંબંધ-માં સંતાપ કરતો હશે ! અરે ! જીવતું જીવન કરવા ઇચ્છતો ક્યો પુરુષ કોધાયમાન થઈને સાક્ષાત્ કાળની પેઠે ભીમેલા એ ભયંકર આયુધ-ધારી પાંડુપુત્ર ભીમસેનની આડો ભય ? વડ-વાંસિના મુખની મધ્યમાં આવેલો મનુષ્ય કદાચ મુક્ત થઈ શકે, પણ ભીમસેનના અપાટમાં આવેલો મનુષ્ય કદી મુક્ત થાય નહિ, એવો મારો નિશ્ચય છે. આ યુદ્ધમાં પાંડવો, પાંચાલો, કૃશવ અને સાત્યકિ અત્યંત દોષ્યા છે, તેઓ પોતાના જીવિત-નું રક્ષણ કરવા વિષે પણ ખેવના રાખતા નથી અને પ્રાણને આધાર રાખીને જ યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. આથી હે સારથિ ! મારા પુત્રોના પ્રાણ હવે તોળાઈ જ રહ્યા છે. ^{૧૪-૨૪}

સંજય બોલ્યો : હે કુરવંશી રાજા ! આ મહાભયંકર પ્રસંગ આવ્યો છે, ત્યારે તમે જ શોક કરો છો તે કવળ વ્યર્થ છે. ખરું જોતાં આ જગતના વિનાશનું મૂળ તમે પોતે જ છો, એમાં જરાયે સંશય નથી. ^{૨૫} પ્રથમ પુત્રોનાં વચન પર આધાર રાખીને તમે પોતે જ આ મહાન વેર

ભિજી ક્યું છે. તે સમયે તમને ઘણું ઘણું કહેવા-માં આવ્યું હતું, છતાં મરવા પડેલો માણસ જમી પોતાને હિતકારક ઔપધનો અનાદર કરે છે, તેમ તમે તે વચનોના અનાદર કર્યે હો. ^{૨૬} હે નરો-ત્તમ ! તમે પોતે જ પ્રથમ અતિ કુર્નર (પચા-વવાને અશક્ય) કાલકૂટ વિપત્તિ પાન ક્યું છે, તેથી હવે તેનાં સંપૂર્ણ ક્ષણને તમે પામો. ^{૨૭} આ સમયે તમે યથાશક્તિ યુદ્ધ કરનારા મહાબળવાન યોદ્ધાઓની નિંદા કરો છો, પરંતુ તે યુદ્ધ જ પ્રમાણે થયું હતું તે હું તમને કહું છું. ^{૨૮} હે ભારત ! કર્ણને ભીમસેનથી પરાજય પામેલો જોઈને તમારા પુત્રોમાંના પાંચ મહાવિરુદ્ધર ભાઈ-ઓ તે સહન કરી શક્યા નહિ. ^{૨૯} ત્યાં કુર્મધંજુ, દુઃસહ, કુર્મદ, કુર્ધર અને જય નામના તે પાંચેય ભાઈઓ તરેહતરેહનાં કવચો ધારણ કરીને પોતાના શત્રુ ભીમસેન સામે ધસી ગયા. ^{૩૦} તેમણે મહાબાહુ ભીમસેનને ચારેબાજુથી ઘેરી લીધી અને પતંગોના સમૂહની પેઠે બાણો વરસાવીને ભીમસેનની સર્વ દિશાઓને ઢાંઢી દીધી. કેવ સમાન સ્વરૂપવાળા તે કુમારોને એકાએક પોતાની સામા આવતા જોઈને ભીમસેને હસતાં હસતાં તેમનો સ્વીકાર કર્યો. ^{૩૧, ૩૨} એવામાં ભીમસેનની સાગા ગયેલા તમારા પુત્રોને જોઈને રાધાપુત્ર મહાબળવાન ભીમસેન સામે યુદ્ધ કરવા પાછો ફર્યો. ^{૩૩} તે સુવર્ણની પૂંખનાળાં તથા પથ્થર પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં કેટલાંએક બાણો છોડવા મંડ્યો. તે જોઈ ભીમસેન તમારા પુત્રોના અટ-કાળ્યા છતાં પણ સત્વર તેની સામે ધસી ગયો. તે સમયે કૌરવો-ચારેબાજુથી કર્ણને વીંટાઈ વળ્યા અને ભીમસેન પર સંખ્યાબંધ નમેલાં પર્વવાળાં બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ^{૩૪, ૩૫} પણ હે રાજા ! ભીમસેને માત્ર પચીસ બાણો મૂક્યાં અને ભયંકર ધનુષ્યવાળા તે સર્વ પુરુષ-

શ્રેષ્ઠોને ઘોડાઓ અને સારથિઓ સહિત ન્યમલોક-
માં મોકલી દીધા.^{૩૧} એટલે વાયુએ ભાંગી નાખેલાં
વિચિત્ર પુષ્પોને ધારણ કરનારાં મોટાં વૃક્ષોની જગમગ
તેઓ પ્રાણરહિત થઈને પોતાના સારથિઓ સાથે
રથ પરથી નીચે ગબડી પડ્યા. તે વેળા અમે
લીમસેનનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોયું; કારણ કે તેણે
કણુંને બાણો વડે અટકાવી રાખીને તમારા પુત્રોને
મારી નાખ્યા હતા.^{૩૨,૩૩} હે મહારાજ ! લીમ-
સેન જ્યારે તીક્ષ્ણ બાણો મૂટી મૂટીને ચારેબાજુથી
પોતાને અટકાવવા લાગ્યો હતો, ત્યારે સૂતપુત્ર
કણું લીમસેન તરફ એકદંત્રે જોઈ રહ્યો હતો.^{૩૪}
લીમસેન પણ ત્યારે પોતાનાં નેત્રોને ક્રોધથી લાલ-
ચોળ કરીને તથા પોતાના મહાન ધનુષ્યનો ટંકારવ
કરીને વારંવાર કણુંની સામે જોવા લાગ્યો હતો.^{૩૫}

હતિ લીમસેનના સારથિઓ દ્વારા પૂર્વાતર્ગત જયદ્રથવધપર્વમાં
'ધૃતરાષ્ટ્રના બળાયા' નામનો અધ્યાય ૧૩૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૬ મો

લીમસેનનું યુદ્ધ

॥ સંજય ક્વાચ ॥

તવાત્મજાંસ્તુ પતિતાન્ દૃષ્ટ્વા કર્ણઃ પ્રતાપવાન્ ।

કૌયેન મહતાવિષ્ટો નિર્વિજ્ઞોઽમૃત્સજીવિતાન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તમારા પુત્રોને એ રીતે રણમાં
પડેલા જોઈને પ્રતાપી કણું મહાન ક્રોધાવેશમાં
આવી ગયો અને પોતાના જીવિતથી લગભગ
બેપરવા થઈ ગયો.^૧ તે સમયે કણું પોતાના
આત્માને એક અપરાધી તરીકે માનવા લાગ્યો;
કારણ કે પોતાની સમક્ષ જ લીમસેન તમારા
પુત્રોને રણમાં મારી નાખ્યા હતા.^૨ તે પછી
ક્રોધાયમાન થયેલા લીમસેને કણું સાથેના
પોતાના પૂર્વના વેરને યાદ કરીને અને તેથી જ
ધણે ક્રુધ્ધ થઈને કણું ઉપર તીક્ષ્ણ બાણો છોડવા
માંડ્યા.^૩ એટલે રાધાપુત્ર કણું પણ હસતો હોય
તેમ લીમસેનને પ્રથમ પાંચ બાણો વડે વીંધી

નાખ્યો અને પુનઃ પથ્થર પર ઘસી તીક્ષ્ણ કરેલાં
સુવર્ણ પૂંખી સિત્તેર બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો.^૪
પરંતુ કણું ફેંટકેલાં તે બાણોને લીમસેને ગણ-
કાર્યો નહિ અને સામેથી પોતે નમેલાં પર્વવાળાં
સો બાણો મૂકીને એ રાધાપુત્રને રણમાં માર
માર્યો.^૫ વળી હે રાજા ! તેણે પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો
મૂટીને તેનાં મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો અને બીજા
એક ભદ્રજાતના બાણથી સૂતપુત્રના ધનુષ્યને
ઠાપી નાખ્યું.^૬ આમ હે ભારત ! પોતાનું ધનુષ્ય
કપાઈ ગયું એટલે કણુંનું મન ધણું ઉદાસ થઈ
ગયું. એ શત્રુતાપને તુરત જ બીજું ધનુષ્ય લીધું
અને કેટલાંએક બાણો વડે લીમસેનને છાઈ દીધો.
એટલે લીમસેને કણુંના ઘોડાઓને તથા સારથિ-
ને મારી નાખ્યા અને પોતે બરાબર બદલો
વાળીને મોટેથી અકબકાટ હસવા માંડ્યું.^{૭,૮}
વળી હે મહારાજ ! પુરુષશ્રેષ્ઠ લીમસેને તેના ધનુ-
ષ્યને પણ ઠાપી નાખ્યું તેથી સૌનાની પીઠવાણું
તથા મોટા અવાજ કરનારું તે ધનુષ્ય રણભૂમિ
પર આવી પડ્યું.^૯ તે પછી મહારાથી કણું
પોતાના રથ પરથી નીચે ફૂટી પડ્યો અને તેણે
હાથમાં ગદા લઈને ક્રોધપૂર્વક લીમ સામે ધા કર્યો.
હે રાજા ! એ મહાગદાને પોતાની તરફ આવતી
જોઈને લીમસેને સર્વ સૈન્યના દેખતાં બાણો
વડે તેનું વારણ કર્યું.^{૧૦,૧૧} પછી કણુંનો વધ કર-
વાની ઇચ્છા કરીને તે પરાક્રમી પાંડુનંદને સત્વર
હજારો બાણો ફેંકવા માંડ્યા.^{૧૨} પણ કણું એ
મહારણમાં લીમસેને છોડેલાં તે બાણોને પોતાનાં
બાણોથી ખાળી દીધાં અને બીજાં કેટલાંએક
બાણો મૂટીને તેણે લીમસેનના કવચને ચીરી
નાખ્યું.^{૧૩} વળી કણું સર્વ સૈન્યોનાં દેખતાં એને
પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો, એ એક આશ્ચર્ય
જેવું થયું હતું.^{૧૪} પછી હે રાજા ! મહાબાહુ
લીમસેન કાપાયમાન થયો અને તેણે સૂતપુત્ર

ઉપર નમેલાં પર્વવાળાં નવ બાણો મૂક્યા.^{૧૫} તે બાણોએ કણના કવચને તથા જમણા બાહુને ચીરી નાખ્યો અને તીક્ષ્ણ સર્પો જમ રાક્ષામાં પ્રવેશ કરે, તેમ તેઓ પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.^{૧૬} આમ કણ ભીમસેનના ધતુધ્યમાંથી છૂટલાં બાણો વડે તદ્દન દટાઈ ગયો અને પુનઃ તે ભીમસેન સામેથી પાછો હઠી ગયો.^{૧૭} એ રીતે રણમાં પાછા હઠતા તથા પગપાળા થયેલા સૂતપુત્રને ભીમસેનનાં બાણોથી દટાઈ ગયેલો જોઈને રાજા દુર્યોધને ચોદ્ધાઓને કહ્યું.^{૧૮} 'અરે એ વીરપુરુષો! ઉતાવળ કરો, જતાવળ કરો. બરાબર સજ્જ થઈને તમે બંધા કણના રથ સામે દોડી જાઓ.' હે રાજા! પોતાના ભાઈનાં તે વચનને સાંભળીને રણમાં તરેહતરેહનાં યુદ્ધ કરનારા તે ચિત્ર, ઉપચિત્ર, ચિત્રાક્ષ, ચારચિત્ર, શરાસન, ચિત્રાયુધ અને ચિત્રવર્મા નામના કૌરવ-ભાઈઓ એકઠમ ભીમસેનની સામા યુદ્ધ કરવા દોડી ગયા. જતાવેંત જ તેઓ બાણોને વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. મહારથી ભીમસેને પોતાની સામા ધસી આવતા તે બંધા તમારા પુત્રોને માત્ર એક બાણથી જ રણમાં પાડવા માંડ્યા; એટલે મોટા વાયુએ ભાંગી નાખેલાં વૃક્ષોની પેઠે તેઓ બંધા મરણ પામીને ધરણી પર ઢળી પડ્યા.^{૧૯-૨૨} હે રાજા! તમારા મહારથી પુત્રોને એ રીતે મરણ પામેલા જોઈને કણેનું સુખ અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયું અને તે સમયે તેને વિદૂરનાં વચનોનું સ્મરણ થયું.^{૨૩} પછી શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ તૈયાર કરેલા બીજા રથ પર ફરીથી બેસીને પરાક્રમી કણ ઉતાવળો ઉતાવળો ભીમસેન સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યો.^{૨૪} એ વેળા તે બંને જણ સરાણ પર ધસેલાં સુવર્ણની પૂંખવાળાં બાણો વડે અન્યોન્યને ભેદી નાખતા હતા અને સૂર્યનાં કિરણોથી મિશ્ર થયેલા બે મેધોની પેઠે રણમાં શોભતા હતા.^{૨૫} પછી કાપેલા પાંડવ ભીમસેને પાણીદાર અને

તીક્ષ્ણ એવાં છત્રીસ બદ્ધમતનાં બાણો મૂકીને સૂતપુત્રના કવચને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું. એટલે મહાબાહુ સૂતપુત્રે પણ નમેલાં પર્વવાળાં પચાસ બાણો મૂકીને ભરતશ્રેષ્ઠ કુંતાપુત્રને વીંધી નાખ્યો.^{૨૬} એ સમયે કણ અને ભીમસેન એ બંનેનાં શરીરો લોહીરૂપી રક્ત ચંદનથી ચર્ચાઈ ગયાં હતાં. તેમના બંધા શરીરમાં બાણોના મોટા ઘાવ પડી ગયા હતા અને આખે શરીરે તેઓ લોહીરૂઢાણ થઈ ગયા હતા; આથી તેઓ ઉદય પામેલા ચંદ્ર-સૂર્ય સમાન શોભતા હતા.^{૨૭,૨૮} વળી લોહીથી છંટાયેલાં ગાત્રોત્રાળા અને બાણોથી તદ્દન ઢંકાઈ ગયેલાં કવચોવાળા તે બંને જણ કાંચળી વિનાના બે સર્પોની પેઠે રણમાં શોભતા હતા.^{૨૯} બે વાધો જમ દોડાથી અન્યોન્યને પ્રહાર કરે, તેમ એ બંને પુરુષવ્યાધો બાણોની ધારાઓ છોડી છોડીને અન્યોન્યને પ્રહાર કરતા હતા. તેઓ બે મેધોની પેઠે રણમાં શરવર્ષા વરસાવી રહ્યા હતા જમ બે હાથીઓ સામસામે દંતુશળો ભરાવીને એકબીજાના અવચયોને છિન્નભિન્ન કરી નાખે, તેમ તે શત્રુદમન વીરો પણ બાણો મૂકી મૂકીને પોતાનાં ગાત્રોને છિન્નભિન્ન કરી નાખતા હતા. રથસત્રારોમાં ઉત્તમ એવા તે બંને જણ હર્ષપૂર્વક સામસામે ગર્જનાઓ કરી રહ્યા હતા અને રથો વડે રણમાં તરેહતરેહનાં મંડળો રચી રચીને પરસ્પર ક્રોધા કરી રહ્યા હતા.^{૩૦-૩૨} ત્યાં ગાયોની વચમાં ગર્જના કરતા બે બળવાન આખલાઓની પેઠે તે મહાબળવાન પુરુષસિંહો બે સિંહોની પેઠે પરાક્રમ કરી રહ્યા હતા.^{૩૩} તેઓ કોવથી રાતાચિળ નેત્રો કરીને એકબીજાને જોઈ રહ્યા હતા અને તે બંને મહાવીર્યવાનો દંદ્ર અને બલિરાજની પેઠે ત્યાં યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. પછી હે રાજા! મહા-બાહુ ભીમસેને બે હાથ વડે પોતાના ધતુધ્યને ધુમાળ્યું એટલે વીજળીવાળા મેધની પેઠે તે રણમાં

ભવા લાગ્યો.^{૩૫,૩૫} રથની નેમિના ધોષરૂપ
 ૧૪નાવાળા તથા ધનુષ્યરૂપ વીજળીના ઝબકારા-
 ૧૧૧૧ તે ભીમસેનરૂપ મહામેધે બાણોરૂપ જળધારા
 રસાત્રીને કણ્ડરૂપી પર્વતને ઢાંકી દીધો હતો.^{૩૫}
 ૧ પછી દે ભારત ! ભયંકર પરાક્રમ કરનાર
 પાંડુનંદન ભીમસેને સારી રીતે તાણી તાણીને હાજરો
 બાણો છોડ્યાં અને તે કણ્ડ પર વૃદ્ધિ કરવા
 માંડ્યાં. તે સમયે તમારા પુત્રો ભીમસેનના પરાક્રમ-
 ને નિહાળી રહ્યા હતા; કારણ કે તેણે સુંદર પૂંખ-
 વાળાં તથા કંક પક્ષીનાં પીછાં બાધેલાં બાણો વડે
 કણ્ડને તદ્દન દાટી દીધો હતો.^{૩૭,૩૮} આમ ભીમ-
 સેન કણ્ડ સામે યુદ્ધ કરતો હતો અને રણમાં
 અશ્રુનને, યશસ્વી કેશવને, સાત્યકિને તથા
 અશ્રુનના ચક્રકેટા યુધામન્યુ તથા ઉત્તમોજને તે
 આનંદ ઉપજાવતો હતો.^{૩૯} હે મહારાજ ! તે આત્મ-
 વેત્તા ભીમસેનના પરાક્રમને, તેના બન્ને બાહુઓ-
 ના વીર્યને અને વૈર્યને નિહાળીને, તમારા પુત્રોનાં
 મન ધણી ઉદાસ થઈ ગયાં.^{૪૦}

હતિ ભીમકાભારતમા દ્રોણપર્વતમર્જત જયદશવધપર્વમં
 'ભીમસેનનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૩૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૭મો

ભીમસેનનું યુદ્ધ (ચાલુ)

॥ સંજય ઉવાચ ॥

મીમસેનસ્ય રાધેયઃ શ્રુત્વા જ્યાતલનિઃસ્વનમ્ ।
 નામૃગ્યત યથા મત્તો ગજઃ પ્રીતિગજસ્વનમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય-બોલ્યો : જમ કાઈએક મદગળ
 હાથી સામેથી બીજા હાથીની ગર્જનાને સાંખી
 રહે નહિ, તેમ રાધાપુત્ર કણ્ડ ભીમસેનના ધનુષ્ય-
 ની ઢોરીના ટંકારવને સાંખી રહ્યો નહિ.^૧ બે
 થી સુધી તો તે ભીમસેનનાં બાણો પડવાના
 રથાનથી દૂર ખસી ગયો હતો; પણ તેવામાં ભીમે
 રણમાં પાડી નાખેલા તમારા પુત્રોને તેણે જોયા-
 કે પુરષપ્રેમ ! તેમને જોઈને કણ્ડનું મન તદ્દન

ઉદાસ થઈ ગયું અને તેને ધણું દુઃખ થયું. લાંબો
 ને હણુ નિઃશ્વાસ નાખીને તે પુનઃ ભીમસેન
 સામે ગયો.^{૨,૩} એ સમયે તેનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલ
 બની ગયાં હતાં, તે મોટા સર્પની પેઠે નિઃશ્વાસ
 મૂકતો હતો અને બાણોને ફેંટી રહેલો તે કણ્ડ
 કિરણોને ફેંકતા સૂર્યની જમ દેદીપ્યમાન દેખાતો
 હતો.^૪ ત્યાં દે ભરતપ્રેમ ! સૂર્યનાં કિરણોથી જમ
 પર્વત છવાઈ બય, તેમ કણ્ડના ધનુષ્યમાંથી
 છૂટેલાં બાણોથી ભીમસેન છવાઈ ગયો હતો.^૫
 સાયંકાળે નિવાસ માટે ચારે બાજુથી આવેલાં
 પક્ષીઓ જમ કાઈ એક વૃક્ષ ઉપર બેસે, તેમ
 કણ્ડના ધનુષ્યમાંથી નીકળતાં મોરનાં પીછાંવાળાં
 તે બાણો ભીમસેન ઉપર બેસતાં હતાં.^૬ કણ્ડનાં
 ધનુષ્યમાંથી નીકળીને એક પછી એક ભીમસેન
 પર પડતાં તે સુવર્ણપૂંખી બાણો હંસોની હાર-
 ની જમ શોભતાં હતાં.^૭ હે રાજન ! કણ્ડનાં
 બાણો, ધનુષ્ય, ધ્વજ, ઉપરકરો, છત્ર, રથની
 ઈસનો અગ્રભાગ અને ધૂંસરી આદિ સર્વ જગ્યા-
 આમાંથી જાણે નીકળતાં હોય, તેમ દેખાતાં
 હતાં.^૮ ત્યાં આકાશને તદ્દન પૂર્ણ કરી દેતો તે
 કણ્ડ મહાવેગવાળો, ગીધ પક્ષીનાં પીછાં બાધેલાં
 તથા સુવર્ણથી સુશોભિત એવાં તરેહતરેહનાં
 ચક્રાકાશમય બાણો છોડી રહ્યો હતો.^૯ આમ
 પોતાના બાણોને નચવી રહેલો એ કણ્ડ સાક્ષાત્
 કાળની પેઠે પ્રયાસ કરતો હતો અને સામા ધસી
 આવતા ભીમસેનનું ઉલ્લંઘન કરી જઈને, તે
 તીક્ષ્ણ બાણો વડે ભીમસેનને વીંધવા લાગ્યો.^{૧૦}
 પછી વીર્યવાન પાંડવ ભીમસેને તે કણ્ડનાં
 અસહ્ય વેગને જોઈને, તેનાં બાણોના મોટા ઢગોને
 અટકાવી દીધા.^{૧૧} એ રીતે અધિરથપુત્ર કણ્ડની
 બાણજળોનો નાશ કરી નાખીને ભીમસેને કણ્ડને
 વીસ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. વળી બીજાં
 સરાણુ પર ચઢાવેલાં કેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણો મૂઢી-

ને તેણે જ પ્રમાણે પોતાને કહ્યું બાણોથી છાઈ દીધો હતો; તે પ્રમાણે જ તેણે કહ્યુંને રણમાં છાઈ દીધો.^{૧૨, ૧૩} ત્યાં હે ભારત! ભીમસેનનું એ રીતનું યુદ્ધમાં પરાક્રમ એઈને હર્ષ પામેલા આરણો તથા તમારા પસના ચોદ્ધાઓ તેનાં વખાણ કર્યા વિના રહ્યા નહિ.^{૧૪} ભૂરિશ્રવા, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, મદ્રરાજ, ન્યયદ્રથ, હિત-મૌજ, યુવાનન્યુ, સાત્યકિ, કેશવ અને અર્જુન, એ દશ કૌરવ-પાંડવના ઉત્તમ મહારથીઓ 'વાહ, વાહ, ધન્ય, ધન્ય,' એ પ્રમાણે કહીને વેગપૂર્વક સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^{૧૫, ૧૬} ત્યાં સાંભળતાં રામાંચ થઈ જય તેવો તે તુમુલ શબ્દ થઈ રહ્યો. ત્યારે હે રાજન! તમારો પુત્ર દુર્યોધન સર્વ રાજ્યોને, રાજપુત્રોને તથા ખાસ કરીને પોતાના ભાઈઓને આ પ્રમાણે ઉતાવળો ઉતાવળો કહેવા લાગ્યો : 'હે મહાધનુર્ધર ચોદ્ધાઓ! જાઓ, તમે કહ્યું પાસે જાઓ અને ભીમસેનથી તેનું રક્ષણ કરો. તમારું કલ્યાણ થાઓ. ભીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છુટલાં બાણો રાધાપુત્રનો નાશ કરે, તે પહેલાં તમે સુતપુત્રનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરો.^{૧૭-૧૮} આમ હે ભારત! દુર્યોધનની આજ્ઞા થતાં તેના સાત નાના ભાઈઓ ક્રોધપૂર્વક ભીમસેન સામે ધસી ગયા અને તેને ઘેરી વળ્યા. વર્ષાકાળે મેઘો પાણીની ધારાઓથી જમ પર્વતને ઢાંકી દે, તેમ તેઓ કુંતાપુત્ર પાસે આવીને બાણની વૃષ્ટિઓથી તેને ઢાંકી દેવા લાગ્યા.^{૨૦, ૨૧} હે રાજન! પ્રજાઓના સંહારકાળે એકત્ર થયેલા સાત એકો જમ ચંદ્રમાને પીડે, તેમ તે સાતેય મહારથીઓ ક્રોધાયમાન થઈને ભીમસેનને પીડવા લાગ્યા.^{૨૨} પછી હે રાજન! કુંતીનંદન ભીમે પોતાનાં સુશોભિત ધનુષ્યોને પોતાની દઢ સુઠી-થી વેગપૂર્વક પકડ્યાં.^{૨૩} ત્યાં સમય' ભીમસેન મનુષ્યોનો નાશ કરનારી તે બાણોની યોગ્યતા

સમજીને સૂર્યનાં કિરણસમાં સાત તેજસ્વી બાણો સાંધ્યાં અને તે પ્રયત્નપૂર્વક છોડવા માંડ્યાં.^{૨૪} આમ હે મહારાજ! પૂર્વનું વેર સંભારીને ભીમસેન જણે તમારા પુત્રોનાં શરીરોમાંથી તેમના બાણોને અજગા કરવા મંડ્યો હતો.^{૨૫} હે ભારત! ભીમસેને કે'કેલાં, સુવર્ણનાં મુખત્રાણાં તથા સરાણ પર ચઢાવી તીક્ષ્ણ કરેલાં તે બાણો તે સાતેય જરતવંશી કુમારોને ચીરી નાખીને આકાશમાં છોડ્યાં.^{૨૬} હે મહારાજ! તે સુવર્ણ-ભૂષિત બાણો તે રાજકુમારોના ચેતનને નાશ કરી નાખીને આકાશચારી ગરુડોની પેઠે શોભાયમાન જણાતાં હતાં.^{૨૭} હે રાજદ્ર! તે સાતે બાણોનાં અત્રમાગો તથા પીંછાંઓ લોહીથી ખરડાઈ ગયાં હતાં અને સુવર્ણથી સુશોભિત થયેલાં તે બાણો તમારા પુત્રોના રવિરનું પાન કરીને જ જોયે જાજ્યાં હતાં.^{૨૮} ત્યાં એ બાણોથી ભેદાઈ ગયેલાં મર્મસ્થાનોવાળા તે રાજકુમારો હાથીએ ભાંગી નાખેલાં પર્વત પરનાં મોટાં વૃક્ષોની પેઠે રથો પરથી નીચે પડ્યા.^{૨૯} આમ ભીમસેન ત્યાં શત્રુજય, શત્રુસહ, ચિત્ર, ચિત્રાયુધ, દઢ, ચિત્રસેન અને વિકલ્પ, એ સાત ભાઈઓને રણમાં મારી નાખ્યા.^{૩૦} મરણ પામેલા તમારા બધા પુત્રોમાંના વિકલ્પનો ભીમસેન અલંત દુઃખ-પૂર્વક શોક કરવા લાગ્યો; કારણ કે તે વિકલ્પ ભીમસેનને ઘણો પ્રિય હતો.^{૩૧} 'હાય! જો વિકલ્પ! મેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, યુદ્ધમાં કૌરવ-ભાઈઓને મારે મારવા. એ પ્રતિજ્ઞાના કારણ-થી જ મેં તને માર્યો છે અને મારી પ્રતિજ્ઞાનું મેં રક્ષણ કર્યું છે.^{૩૨} હે વીર! ક્ષાત્રધર્મનું સ્મરણ કરી તું મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યો, તેથી મેં તને રણમાં માર્યો છે; કારણ કે યુદ્ધધર્મ ધણે દૂર છે.^{૩૩} તું વિશેષ કરીને રાજ યુધિષ્ઠિરનું તથા અમારું હિત કરવામાં આસક્ત રહેનારો હતો,

છતાં ન્યાયથી કે અન્યાયથી મેં તને મારી નાખ્યો છે અને તું મહાતેજસ્વી આ સમયે રણભૂમિ પર પોતી ગયો છે.^{૩૪} અરે ! અમે પૃથ્વીમાં સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિ સમા અગાધ બુદ્ધિવાળા ગંગાપુત્ર ભીમના પ્રાણોને પણ આ રણમાં લીધા છે, માટે ખરેખર યુદ્ધ અતિ નિઃશુર છે.^{૩૫}

સંજય બોલ્યો : એ રીતે મહાબાહુ પાંડુ-નંદન ભીમસેને રાધાપુત્રના દેખતાં તે સાતે ભાઈ-આને મારી નાખીને ઘોર સિંહનાદ કર્યો.^{૩૬} હે ભારત ! તે શરૂવીર ભીમસેનની તે સિંહગર્જના ધર્મરાજના વિજયને અને ભીમના મહાયુદ્ધને જણાવતી હાય તેવી રીતે ગાજી રહી.^{૩૭} ધતુર્ધર ભીમસેનના તે મહાનાદને સાંભળીને બુદ્ધિમાન ધર્મરાજને તે સમયે ધણી હર્ષ થયો.^{૩૮} એટલે હર્ષિત મનવાળા પાંડવ યુધિષ્ઠિરે પોતાના સૈન્યમાં વાદિત્રોના મોટા અવાજે કરાવ્યા અને પોતાના જાંઘના સિંહનાદના શબ્દને સામેથી ઝીંકી લીધો. વળી મહાન હર્ષયુક્ત થઈને તથા ભીમસેનના તરફ પ્રતિધ્વનિ કરીને, સર્વ શસ્ત્રધરામાં શ્રેષ્ઠ એવા તે યુધિષ્ઠિરાજ દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા ચડી ગયા.^{૩૯, ૪૦} એ રીતે હે મહારાજ ! ભીમસેને પોતાના એકનીસ ભાઈઆને મારી નાખ્યા, તે જોઈને દુર્યોધન તે સમયે વિદુરનાં તે વચનોને સંભારવા લાગ્યો :^{૪૧} 'વિદુરનાં તે સાચાં કલ્યાણ-કારી વચનોનો મેં જે અનાદર કર્યો હતો, તેનું આ ક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે.' આવો વિચાર કરીને પણ તમારા પુત્રને હવે પછીના કર્તવ્યનું ભાન આવ્યું નહિ.^{૪૨} તે સમયે જુગાર ખેલતી વેળા-એ દુષ્ટ અને અદ્વપશુકિના તમારા પુત્રે પાંચાલીને સખામાં તેડી મંગાવી હતી અને કણેને સાથે રાખીને તેને કઠોર વચનો કહ્યાં હતાં.^{૪૩} હે પૃથ્વી-પતિ ! તમારી તથા પાંડુપુત્રોની સમક્ષમાં કણે ભરીસખામાં કૃષ્ણને આ કઠોર વચન કહ્યાં હતાં :

‘આ કૃષ્ણ ! પાંડવો તો હવે પરવારી ગયા છે-અને નરકે ગયાં છે; માટે તું બીજા વરને વર.’ હે રાજેન્દ્ર ! તમે અને સર્વ કૌરવોએ શાંત બેસી રહીને આ વચનોને સાંભળ્યાં હતાં. હવે તેનું આ ક્ષણ આવી પહોંચ્યું છે.^{૪૪, ૪૫} ત્યારે હાથે-કરીને દોષ ચડાવનારા તમારા પુત્રોએ મહાત્મા પાંડવોને ‘તેલ વિનાના તલ’ આદિ કઠોર વચનો સંભળાવ્યાં હતાં. વળી તેથી પ્રદીપ્ત થયેલા તે દોષરૂપ અગ્નિ તેર વર્ષ સુધી એમ ને એમ ધૂંધ-વાઈ રહ્યો હતો અને તે અગ્નિને આ સમયે ભીમસેને ખહાર કાઢ્યો છે. આથી જ પાંડવ ભીમસેન તમારા પુત્રોનો નાશ કરી રહ્યો છે.^{૪૬, ૪૭} હે ભરતએષ ! અરે, બિચારા વિદુરે ઘણા ઘણા વિલાપ કરીને તમને સમજાવ્યા હતા; છતાં તમારામાં તેને શાંતિનો અંશ નજ મળ્યો, તો હવે પોતાના પુત્ર સહિત તેના ક્ષણોદયને ભોગવો. તમારા જવા વૃદ્ધ, ધીર અને કાર્યના તત્ત્વાર્થને જોનારા પુરુષે પણ પોતાના સુદૃઢોનાં વાક્યોને જો ન માન્યાં, તો તેમાં દૈવની જ તત્પરતા હશે. માટે હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! હવે શોક મા કરો. આમાં તમારી જ મોટી અનીતિ છે. મારું નિશ્ચય માનતું છે કે, તમારા પુત્રોના વિનાશનું કારણ તમે પોતે જ છો. હે રાજેન્દ્ર ! વિકર્ણ માર્યો ગયો, વીર્યવાન ચિત્તસેન માર્યો ગયો અને એ ઉપરાંત તમારા સારા સારા પુત્રો તથા બીજા કેટલાએક મહારથીઓ પણ માર્યો ગયા.^{૪૮-૫૧} વળી હે મહારાજ ! એ ઉપરાંત બીજા જેઓ પોતાની દૃષ્ટિમાં આવ્યા, તે તમારા પુત્રોને પણ ભીમસેને સત્તર મારી નાખ્યા-અરે ! શ્રેષ્ઠ પાંડુપુત્ર ભીમસેને છોડેલાં હજારો બાણોથી કેવળ તમારે કારણે જ આખી સેનાનો સંહાર વળી ગયો, તે મેં નજરે જોયું છે.^{૫૨, ૫૩}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્યત્ત્વતઃ જયદ્રથપર્વમાં
‘ભીમનું યુદ્ધ’ નામનો અધ્યાય ૧૩૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૮ મો

લીમ અને કણ્વોના પુનઃ સમાગમ

॥ દૂતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

મહાનપનયઃ સુત મમૈવાત્ર વિશેષતઃ ।

સ દ્વાનીમનુષાસો મન્યે સંજય શોચતઃ ॥ ૧ ॥

દૂતરાષ્ટ્ર બોલ્યોઃ હે સુત । આમાં ખાસ કરીને મારે પોતાનો જ મહાન અન્યાય છે અને તે જ આ સમયે શોક કરતો મારી આગળ ખડો થયો છે, એમ હું માનું છું.^૧ હવે તો મારા મનમાં એમ જ થઈ ગયું છે કે, જ થયું તે થયું । કેમ કે હે સંજય । હવે । આના સંજયમાં હું શું કર્તવ્ય કરી શકું ?^૨ માટે હે સંજય । મારી અનીતિના મૂળ કારણે આ વીરપુરુષોનો જ સંહાર થયો છે, તે મને તું કહે. હું તે સાંભળવાને તૈયાર થયો છું.^૩

સંજય બોલ્યોઃ હે મહારાજ । ત્યાં પરાક્રમી અને મહાબળવાન એવા એ કણ્વ તથા લીમસેન બે વૃદ્ધિવાળા મેધાની પેઠે બાણોના વરસાદ વરસાવી રહ્યા હતા.^૪ સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા સરાણુ પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં લીમસેનનાં નામવાળાં બાણો બહુ જીવિતનો નાશ કરી નાખતાં હોય, તેમ કણ્વને લાગીને તેને ધ્વંષાધ્યય ખૂંચી જતાં હતાં.^૫ તે જ પ્રમાણે કણ્વે છોડેલાં મોરખીંછ બાધિલાં સેંકડો તથા હાજારો બાણો વીર લીમસેનને રણમાં દાડી દેતાં હતાં.^૬ આમ હે મહારાજ । ચારેબાજુ તે બંનેનાં બાણો પડી રહ્યાં હતાં, ત્યારે ત્યાં રહેલાં સૈન્યોમાં અતિમહાન ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો.^૭ ત્યાં હે શત્રુદ્યમન । લીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં ચાર સર્પ જેવાં બાણો તમારા સૈન્યને સંહારી રહ્યાં હતાં.^૮ હે રાજન । એતએતામાં તો ત્યાં હાથી, ઘોડા તથા મનુષ્યો વાયુએ ભાંગી નાખેલાં મોટાં વૃક્ષોની પેઠે પડના લાગ્યાં અને આખી રણભૂમિ

તેથી છવાઈ ગયેલી જેખાવા માંડી.^૯ એ રણમાં લીમસેનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણોનો માર પામતા તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ 'આ શું ? આ શું ?' એમ બોલતા હતા અને ત્યાંથી નાસાનાસ કરતા હતા.^{૧૦} કણ્વ અને પાંડવનાં મહા વેગવાળાં બાણોએ કરીને ત્યાં સિંધુ, સૌવીર તથા કૌશલસૈન્ય માર આઈને દૂર ખસી ગયું હતું.^{૧૧} તે સૈન્યના શરાઓના ઘોડાઓ, રથો અને હાથીઓ નાશ પામ્યા હતા. તેઓ પૂરા મરણુતોલ થઈ ગયા હતા અને લીમસેનને તથા કણ્વને ત્યજી દઈને તેઓ સર્વ દિશાઓમાં નાસાનાસ કરી રહ્યા હતા.^{૧૨} તેઓ માંદોમાંદો કહેતા હતા કે, 'નિશ્ચય, અર્જુનને માટે જ દેવો આપણને મોહિત કરે છે; કારણ કે કણ્વ અને લીમસેનનાં બાણોથી આપણા સૈન્યનો પણ નાશ થઈ રહ્યો છે.'^{૧૩} આ પ્રમાણે બોલતા તમારા તે યોદ્ધાઓ ભયથી પીડિત થઈને બાણોને પડવાના સ્થાનને ત્યાગ કરી ગયા અને યુદ્ધ ભેતાની ઇચ્છાથી દૂર જઈ જતા રહ્યા.^{૧૪} તેવામાં તો ત્યાં રણાંગણમાં ભયંકર સ્વરૂપવાળી રુદિરની નદી આઠુ થઈ. તે નદી શરાઓને હર્ષ ઉપજાવતી હતી અને કાયર પુરુષોને ભય વધારતી હતી.^{૧૫} હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોના રુદિરપ્રવાહમાંથી તે નદી ઉત્પન્ન થઈ હતી. નિશ્ચય થયેલા મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓથી તે નદી ભરપૂર હતી.^{૧૬} ત્યાં અનુકર્ષ સહિત પતાકાઓથી, હાથી, ઘોડા તથા રથનાં આખૂણોથી, ભાંગીટૂટી ગયેલા રથોથી અને ભાંગી પડેલાં ચક્રો, ધૂંસરાં તથા ઊંટડાઓથી આખી પૃથ્વી ભરાઈ ગઈ હતી.^{૧૭} સુવર્ણથી સુશોભિત દેખાવનાં અતિમહાન શબ્દોવાળાં બાણોથી અને હાજારો નાશચાથી તે બહુ ખીચાખીચ થઈ ગઈ હતી.^{૧૮} કણ્વ તથા લીમસેને છોડેલાં કાંચની વિનાના સરપો જેવાં બાણોથી, ભાલાંથી, તોમરાના

સમ્રોદાથી, તલવારોથી અને ફરશીઓથી તે બુદ્ધિ વ્યાપી ગઈ હતી.^{૧૮} સુવર્ણભૂષિત ગદાઓ, મુસલો તથા પદ્મિશોથી, બુદ્ધ બુદ્ધ આકારના અનેક ધ્વજોથી, શક્તિઓથી અને પરિધોથી તે મેદિની બધું પથરાઈ ગઈ હતી.^{૨૦} હે ભારત ! ત્યાં તરેહતરેહની શતશ્રીઓથી આખી પૃથ્વી છત્તા-યેલી દીસવા લાગી. વળી હે રાજા ! જ્યાં ત્યાં પડેલાં સુવર્ણના બાબુજાઓ, હારો, કુંડળો સુક્રંટો, કંડાંઓ, ભાંગીતૂટી ગયેલી વીંટીઓ, ચૂડામણિઓ, પાથડીઓ, સુવર્ણના કંદોરાઓ, હાથનાં મોઝાં સહિત કવચો, હારો, કંઠીઓ, વસ્ત્રો, છત્રો, છિન્નભિન્ન યર્થ ગયેલાં ચામરો, પંખાઓ, ધાથલ યથેલા હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા મનુષ્યો અને લોહીલુહાણ યથેલાં બાણો રણબુદ્ધિ પર છિન્નભિન્ન યર્થને પડ્યાં હતાં. આથી હે ભારત ! આકાશ જેમ ઉદય પામેલા અઢોથી શોભે, તેમ તે બુદ્ધિ શોભતી હતી. તે સમયે કર્ણ તથા ભીમસેનનું મનુષ્યોથી ન બની શકે તેવું અદ્ભુત અને અચિંત્ય કૌશલ્ય જોઈને ચારણો તથા સિદ્ધોને પરમ આશ્ચર્ય થઈ ગયું. ધાસની ગંજામાં વાયુની સહાયતાવાળા અગ્નિની જે રીતની ગતિ હોય છે, તે રીતની જ ગતિ એ યુદ્ધમાં ભીમસેનની સહાયતાવાળા અધિરથપુત્ર કર્ણની જોવામાં આવતી હતી. એ કર્ણ આસપાસ ધૂમીને અનેક ધ્વજો અને રથોને પટ્ટી પાડ્યા હતા, તેમ જ અનેક હાથીઓ, ઘોડાઓ અને મનુષ્યોનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો.^{૨૧-૨૭} હે નરપતિ ! સામ-સામા ઝપાઝપી કરતા એ હાથીઓ નલ ધાસના વનની જે દશા કરે, તે જ દશા તેમણે તમારા મેધજળસરખા સૈન્યની કરી. એ રણમાં કર્ણ અને ભીમસેનને લીધે મોટા દાટ વળી ગયો હતો.^{૨૮, ૨૯}

હિત શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વતર્ગત જયદ્રથવધપર્વમાં
'ભીમ અને કર્ણ' યુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૧૩૯ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૯મો

ભીમસેન અને કર્ણની ભયંકર ઝપાઝપી.

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતઃ કર્ણો મહારાજ મીમં વિધ્વા ત્રિભિઃ શરૈઃ ।
મુમોચ શરવર્ષાણિ વિચિત્રાણિ બહુનિ ચ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પછી હે મહારાજ ! કર્ણ ભીમસેનને ત્રણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને અનેક વિચિત્ર બાણોની વૃષ્ટિ છોડવા માંડી.^૧ સૂતપુત્રે આમ મહાબાહુ ભીમસેનને આટલો બધો આર માર્યો, છતાં પણ મેદાતા પર્વતની પેઠે તે જરાયે વ્યથા પામ્યો નહિ.^૨ પછી હે રાજા ! ભીમસેને તેલ પાયેલા પાણીદાર એક તીક્ષ્ણ કર્ણાકાર બાણ વડે કર્ણના કાન પર અતિ સખ્ત પ્રહાર કર્યો. હે મહારાજ ! તે બાણે કર્ણના સુવર્ણ-મય સુંદર કુંડળને આકાશમાંથી ખરતા પ્રન્નલિત નક્ષત્રની પેઠે પૃથ્વી પર પાડી દીધું. વળી અત્યંત ક્રોધાયમાન યથેલા ભીમસેને મંદ હાથ્ય કરીને એક બીજું ભલ્લબાણ છોડ્યું અને કર્ણને છાતીમાં સખ્ત પ્રહાર કર્યો.^{૩-૫} પછી હે ભારત ! મહાબાહુ ભીમે તેને કાંચળી વિતાના સપ્ત સમાન દેખાવનાં દશ સખ્ત નારાયણોના પ્રહાર કર્યો.^૬ સર્પો જેમ રાકડામાં પેસી જાય, તેમ ભીમે છોડેલાં તે બાણો કર્ણના લલાટને ચીરી નાખીને અંદર પેસી ગયાં.^૭ લલાટમાં રહેલાં તે બાણોએ કરીને સૂતપુત્ર બધું પૂર્વની જેમ કાળાં કમળની માળાને ધારણ કરીને શોભી રહ્યો હતો.^૮ આમ બળવાન પાંડુપુત્ર ભીમસેને કર્ણને અત્યંત વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તે રથનો ભાંગેડો પકડીને આંખ મીચી રહ્યો.^૯ એક સુહૃતકાળ પછી ફરી તેને ભાન આવ્યું. આખે શરીર લોહીલુહાણ યથેલા તે શત્રુતાપન કર્ણને તે વેળા ધણી જ ક્રોધ અદ્યો હતો.^{૧૦} કેમ કે દૃઢ ધનુર્ધોરી ભીમસેને તેને રણમાં ધણી જ પીડ્યો હતો. પછી મહાવેગવાળા કર્ણે

ભીમસેનના રથ સામે ક્રોધપૂર્વક મોટો ધસારો શરૂ કર્યો.^{૧૨} ત્યાં હે ભારત ! અમથી અને બળવાન કર્ણે તુરતજ ભીમસેન પ્રત્યે ગીવપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં સા બાણો છોડ્યાં.^{૧૩} પણ પાંડુપુત્ર ભીમસેને રણમાં તેમને લેખ્યાં જ નહિ અને તેના વીર્યને ધ્યાનમાં લીધું જ નહિ. તેણે તો હવે બ્રાણુવૃદ્ધિઓ જ કરવા માંડી. હવે હે શત્રુતાપન રાજ ! કર્ણે કોર કરીને ક્રોધસ્વરૂપી ભીમસેનને છાતીમાં નવ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. આમ યુદ્ધ કરી રહેલા તે બન્ને પુરુષવ્યાધો દોઢોવાળા બે વાઘોની પેઠે દૂર દેખાતા હતા અને બે મેઘોની પેઠે એકબીજા ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવી રહ્યા હતા.^{૧૪-૧૫} તેઓ હસ્તતક્ષના શબ્દથી પરસ્પર ત્રાસ પમાડતા હતા અને તરેહતરેહની બાણુ-બળોથી યુદ્ધમાં સર્વને ભયભીત કરતા હતા.^{૧૬} વળી ક્રોધ કરીને તેઓ અન્યોન્યનો બદલો વાળવા ઇચ્છતા હતા. પછી હે ભારત ! શત્રુ-વીરોનો સંહાર કરનારા મહાબાહુ ભીમસેને એક દુરપ્રભાણુ મૂચુ અને તેથી સૂતપુત્ર કર્ણના ધનુષ્યને કાપી નાખીને ગર્જના કરી મૂકી; એટલે સૂતપુત્ર મહારથી કર્ણે તે કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંદી દીધું અને તેણે યુદ્ધના ભારનો નારા કરનાર તથા અતિશય વેગવાળું બીજું એક ધનુષ્ય ઊઠાવ્યું, પણ ભીમસેને તો એક અર્ધી પલકમાં તે ધનુષ્યના પણ ટુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૭-૧૮} એ પ્રભાણુ ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું, છઠ્ઠું, સાતમું, આઠમું, નવમું, દશમું, અગિયારમું, બારમું, તેરમું, ચૌદમું, પંદરમું, સોળમું, સત્તરમું તથા અઠારમું-એમ ઘણાં ધનુષ્યોના ભીમસેને ટુકડા કરી નાખ્યા. પણ અર્ધો પલકારામાં તો કર્ણ હાથમાં બીજું ધનુષ્ય લઈને જોગ જ રહેતો હતો. ત્યાં કુરુ, સૌવીર અને સિંધુદેશના વીરોના સૈન્યનો સંહાર થયેલો. જેઈને, પડેલાં કવચો, ધન્યો અને યજ્ઞોથી

ઢંકારી ગયેલી પૃથ્વીને જેઈને, તેમ જ સર્વ સ્થળે મરણ પામીને પડેલાં હાથીઓ, ઘોડાઓ અને મનુષ્યોનાં શરીરોને જેઈને સૂતપુત્ર કર્ણે શરીર ક્રોધથી બળી ઊઠ્યું. તેણે પોતાના સુવર્ણભિત ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો અને પોતાની સામા જોતેલા ભયંકર સ્વરૂપધારી ભીમને ઘોર ચક્ષુથી ઝેરીટશે જેઈ રહ્યો. પછી ક્રોધાયમાન થઈ બાણોને ફેંદી રહેલો તે કર્ણે શરદઋતુમાં દિવસના મધ્યભાગે આરૂઢ થયેલા પ્રચંડ કિરણોવાળા સૂર્યના સરખો શોભતા લાગ્યો. હે રાજન ! એ વેળા સેંકડો બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલું કર્ણે શરીર કિરણોથી નિકસિત થયેલા સૂર્યના મંડળ સરખું ઘોર થઈ રહ્યું હતું. બે હાથ વડે બાણોને ગ્રહણ કરતો, પુનઃ બાણોનું સંધાન કરતો તથા ધનુષ્ય એટીને બાણોને છોડતો, તે કર્ણે એ બધું ક્યારે કરે છે તે જોવામાં જ આવતું ન હતું. હે મહીપાલ ! ડાબી અને જમણી બન્ને તરફ બાણોને ફેંદી રહેલા તે કર્ણે ઘોર ધનુષ્ય અગ્નિના ફુંડાગાની જેમ કેવળ મંડળાકારે જણાતું હતું. ત્યારે હે મહારાજ ! કર્ણના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં સુવર્ણની પૂંખવાળાં અતિ તીવ્ર બાણોએ સર્વ દિશાઓને તથા સૂર્યની પ્રસાને તદ્દન ઢાંધી દીધી હતી. જ્યાં જેઈએ ત્યાં ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં, નમેલાં પર્વવાળાં અને સોનેરી મોઢિયાંવાળાં બાણો જ આકાશમાં બહુધા દૃષ્ટિએ પડતાં હતાં. તે સમયે હે રાજન ! અદિરથપુત્ર કર્ણના ધનુષ્યમાંથી એટલાં બધાં બાણો નીકળી રહ્યાં હતાં કે તે બાણો આકાશમાં હારબંધ ક્રોધ પક્ષીઓની પેઠે શોભતાં હતાં. કર્ણ ગીવપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં, પચ્ચર પર પડેલાં, સુવર્ણથી શોભતાં અને મહાવેગવાળાં પ્રદીપ બાણો ફેંકતો હતો. ત્યાં ધનુષ્યના બળ પ્રમાણે કાઠગેલાં તથા સુવર્ણથી પ્રકાશતાં તે બાણો ભીમસેનના રથ પ્રત્યે પારાનંદ પડતાં હતાં. કર્ણે છોટેલાં તે બાણો

સુવર્ણના વિકારવાળાં હોઈને આકાશમાં હજારે
તીડેનાં ટાળાંની પેઠે વિકસતાં હતાં. વળી
કણ્વીના ધતુધ્યમાંથી પડતાં તે બાણો આકાશમાં
અત્યંત લાંબું થઈને રહેલું જાણે એક જ બાણ
હોય તેમ શોભતાં હતાં. મેઘ જમ જળધારા-
ઓથી પર્વતને છાઈ દે છે, તેમ ક્રોધાયમાન થયેલા
તે કણ્વી ભીમને બાણોની વૃદ્ધિ કરીને રણમાં
છાઈ દીધો હતો. હે ભારત ! તે સમયે સૈનિકો
સહિત તમારા પુત્રો ભીમસેનના બળને, વીર્યને,
પરાક્રમને તથા વ્યવસાયને નિહાળી જ રહ્યા હતા;
કારણ કે સમુદ્રની પેઠે પોતાની સામે ઊછળી
રહેલી તે બાણવૃદ્ધિને જરા પણ મળતીમાં લીધા
વિના ભીમસેન ત્યાં ક્રોધપૂર્વક કણ્વી સામે ધસ્યો
હતો.^{૧૦-૩૯} હે પૃથ્વીપતિ ! તે સમયે સુવર્ણની
પીઠવાળું ભીમસેનનું મહાન ધતુધ્ય આકર્ષણથી
ગોળ મંડળાકારે થઈ રહ્યું હતું અને તેથી તે
બીજા ઇંદ્રધનુધ્યના સરખું દેખાતું હતું.^{૪૦} જાણે
આકાશને ભરી દેતાં હોય, તેમ તે ધતુધ્યમાંથી
બાણો પ્રકટ થઈ રહ્યાં હતાં.^{૪૧} જોતજોતામાં તો
ભીમસેને આકાશમાં સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા
નમેલાં પર્વવાળાં બાણોની સેનેરી માળા રચી
દીધી અને તે સમયે તે ઘણી પ્રકાશતી હતી.^{૪૨}
પછી આકાશમાં વિભાગપૂર્વક વ્યાપ્ત થયેલી
કણ્વીની તે બાણજાળો ભીમસેનનાં બાણો સાથે
અથડાઈને વીખરાઈ ગઈ.^{૪૩} ત્યાં કણ્વી અને
ભીમસેન એ બન્નેની સંખ્યાબંધ બાણજાળોથી
આકાશ ઢંકાઈ ગયું હતું. એ બાણોના
સ્પર્શ અગ્નિના તણખા સરખો હતો, તેમની
ગતિ સડસડાટ હતી અને તે સુવર્ણપૂંખી
હતાં. તે સમયે સૂર્ય પ્રકાશતો ન હતો અને
વાયુ પણ વાતો ન હતો. આખું આકાશ ત્યારે
બાણજાળોથી ઢંકાઈ ગયું હતું અને તેથી કઈ
જણાતું ન હતું. એ વેળા મહાત્મા ભીમસેનના

શૌર્યનો અનાદર કરીને કણ્વી ભીમસેનને અનેક
જાતનાં બાણોથી ઢંકતો ઢંકતો લગભગ પાસે
પાસે આવ્યો. પછી હે રાજા ! તે બન્નેએ બાણ-
જાળો છોડવા માંડી અને તે એકમેકની સાથે
અથડાઈને વાયુસ્વરૂપ જ દેખાતી હતી. હે ભારત-
શ્રેષ્ઠ ! તે બન્ને મનુષ્યસિંહોનાં બાણોની અન્યોન્ય
સાથેની અથડામણથી આકાશમાં તે સમયે અગ્નિ
ઉત્પન્ન થયો હતો. હવે ઠાપેલા કણ્વી ભીમનો વધ
કરવાની ઇચ્છાથી સરાણ પર ધસીને સાફ કરેલાં
તીક્ષ્ણ સુવર્ણજડિત બાણો છોડવા માંડ્યાં હતાં,
પણ સૂતપુત્રનાથી પોતાની અધિકતા દર્શાવતા
ભીમસેને આકાશમાં જ તે બધાં બાણોના ત્રણ ત્રણ
ટુકડા કરી તેમનો નાશ કરી નાખ્યો હતો. વળી
'ભીમો રહેજ, ભીમો રહેજ,' એમ પડકાર કરીને
પાંડવ ભીમસેને ફરીથી તીક્ષ્ણ બાણોના ઉચ્ચ વર-
સાદો વરસાવવા માંડ્યા.^{૪૪-૪૬} એ સમયે ઠાપેલો
બળવાન ભીમસેન બાણી નાખવા ઇચ્છતા અગ્નિની
પેઠે અમળી થઈ ગયો હતો. તે વેળા તે બન્નેએ
હાથમાં પહેરેલાં ચંદનધોના આમડાનાં બનાવેલાં
મોઝાંઝોમાં ધતુધ્યની પ્રત્યંબાના આધાતથી કંડે-
ડાટ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. તે ઉપરાંત અતિ મહાન
હસ્તતલ્લને શબ્દ, ભયંકર સિંહનાદનો શબ્દ,
રથની નેમિઓનો નિનાદ અને દારૂણ પલ્લછનો
શબ્દ પણ ત્યાં સંભળાતો હતો.^{૪૭, ૪૮} હે રાજા !
પરસ્પર વધ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે કણ્વી અને
ભીમસેનનાં પરાક્રમને જોઈ રહેલા બીજા યોદ્ધાઓ
તે સમયે ચુદ્ધ કરતા અટકી પડ્યા હતા. તે વખતે
દેવર્ષિઓ, સિદ્ધો અને ગંધર્વો 'ધન્ય, ધન્ય' એમ
હાંસીને તે બન્નેની પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા, તેમ જ
વિધાધરેના ગણો ત્યાં પ્રુષ્પોની વૃદ્ધિ કરી રહ્યા
હતા.^{૪૯, ૫૦} પછી ઠાપેલા દૃઢ પરાક્રમી મહાબાહુ
ભીમસેને પોતાનાં અશ્વોથી કણ્વીનાં અશ્વોનું વારણ
કર્યું અને ઠેટલાંએક બાણો મૂંઝીને સૂતપુત્રને વીંધી

નાખ્યો. મહાબળવાન ઠણે પણ ભીમસેનનાં બાણોનું નિવારણ કરીને સામેથી સર્પ સમાન ઝેરી નવ નારાયબાણો ફેંક્યાં.^{૧૧,૫૭} એટલે ભીમસેને પણ સામેથી તેટલાં જ બાણો મૂકીને સૂતપુત્રનાં નારાયબાણોને કાપી નાખ્યાં અને 'ઊભો રહેજે, ઊભો રહેજે' એ પ્રમાણે કહ્યું.^{૫૮} પછી મહાબાહુ વીર ભીમસેને કાપેલા કાળ સરખું અને સાક્ષાત્ બીજા યમદંડ સરખું એક બાણ કહ્યું-ની તરફ છોડ્યું.^{૫૯} પોતાની સામે આવતા પાંડુ નંદનના તે બાણને પ્રતાપી સંધાનંદન કહેવું હસતાં હસતાં તણ બાણો વડે કાપી નાખ્યું.^{૬૦} એટલે વળી પણ પાંડુપુત્ર ભીમસેને ઉઝ બાણવૃષ્ટિઓ કરવા માંડી અને કહેવું તે સર્વ અસ્રોને નિર્ણયની પેઠે ઝીલવા માંડ્યાં.^{૬૧} એ રીતે ભીમસેન ન્યારે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે સૂતપુત્રે મજબૂત ગાંઠવાળાં કેટલાંએક બાણો મૂકીને તેના ભાયાને, ધતુબ્યની દોરીને, ઘોડાઓની લગામને તથા જોત-રેને કાપી નાખ્યાં. વળી તે કાપેલા કહેવું ભીમસેનના ઘોડાઓને પણ મારી નાખ્યા અને બીજાં પાંચ બાણો મૂકીને તેના સારથિને પણ વીંધી નાખ્યો; એટલે તે સારથિ ત્યાંથી ખરી જઈને એકદમ યુગામન્યુના રથ તરફ ચાલ્યો ગયો. વળી પ્રણયકાળના અગ્નિ સમી કાંતિવાળા તે રથા-પુત્ર કોવપૂર્વક હાસ્ય કરીને ભીમસેનના દ્વજને તથા પતાકાને પણ પાડી દીધાં. આ રીતે ધતુબ્ય-રહિત થયેલા મહાબાહુ ભીમસેને રથશક્તિ ગૂંઠણ કરી અને કોનાયમાન થઈને તે શક્તિ કહ્યુંના રથ સામે ફેંકી. પરંતુ ચત્તશીલ અધિરથપુત્ર કહેવું દશ બાણો મૂક્યાં અને બળતી ઉલ્કાની પેઠે પોતાની સામે આવતી તે સુવર્ણશ્વિન શક્તિને કાપી નાખી.^{૬૨-૬૩} આમ મિત્રને મારે વિગ્નિત પ્રકારે ઘડી રહેલા સૂતપુત્ર કહ્યુંનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તે શક્તિના દશ હુકડા થઈ પડ્યા. પછી મૃત્યુ

અથવા વિજય એ બન્નેમાંથી ગમે તે એક મેળવનાની ઇચ્છાવાળા તે ભીમસેને સુવર્ણથી મટેલી દાઢ અને તલવાર હાથમાં લીધી. પણ ઢે ભારત / હસતો હોય તેવો દેખાવ કરી કહેવું કોવપૂર્વક અતિ ઉઝ બાણો મૂકી ભીમસેનની એ અતિ તેજસ્વી દાઢના હુકડા કરી નાખ્યા. હે મહારાજ / એ રીતે દાઢનો નાશ થતાં તે પગપાળો ભીમસેન કોવપૂર્ણ થઈ ગયો અને તેણે ઝટપટ કહ્યુંના રથ સામે તાકીને તલવાર ફેંકી. ઢે રાજદ્ર / એ મહાન તલવારે સૂતપુત્રના પ્રત્યંચા સહિત ધતુબ્યને કાપી નાખ્યું અને આકાશમાંથી કાપેલો સર્પ જમ પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે પૃથ્વી પર જઈ પડી. પછી અધિરથપુત્ર કહેવું રાત્રીઓના નારા કરી નાખે તેવું મજબૂત દોરીવાળું તથા અતિશય વેગવાળું બીજું એક ધતુબ્ય લીધું. હવે હે મહારાજ / કોવપૂર્વક હરડીને તેણે ભીમસેનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી સોતરી મોઢિયાંવાળાં અતિ તીક્ષ્ણ હજારો બાણો છોડવા માંડ્યાં. આમ બળવાન ભીમસેન કહ્યુંના ધતુબ્યમાંથી નીકળતાં બાણોથી ન્યારે ધવાવા લાગ્યો, ત્યારે તે કહ્યુંના મનને વ્યથા પમાડતો રહ્યો અને તે આકાશમાર્ગે દૂધો. સંઘામમાં વિજયેચ્છુ ભીમસેનનું એ કોરાશ્ય જોઈને રાનાપુત્ર કહેવું પોતાનાં અંગોનો સંઘાય કર્યો અને રથમાં છુપાઈ જઈને ભીમસેનને છેતર્યો. આમ વ્યથિત મંદિર્યો-વાળા કહેવુંને રથમાં ખરાઈ પેઢેલો જોઈને ભીમસેન એના દ્વજની પાસે આવી પહોંચીને પૃથ્વી પર જાઓ રહ્યો. ભીમસેનના તે કર્મને સર્વ કોર્યો અને ચારંગો વખાણવા લાગ્યા; કારણ કે ગન્ધર્વ સર્પને બદાર એંચી કાઢવા છત્તે છે, તેમ ભીમસેન કહેવુંને રથમાંથી બદાર એંચી કાઢવા છત્તેના હનો. એ વેળા ભીમસેન ધતુબ્ય અને રથ વિનાનો થઈ ગયો હતો; છતાં તેણે સાવધનું બરાબર પાલન કયું હતું.^{૬૪-૬૬} પોતાના રથની

પાછળ રહીને પણ તે યુદ્ધ કરવા જિભો રહ્યો હતો; પરંતુ ભીમસેનની તે વીરતાનો નાશ કરીને કર્ણ ક્રોધથી યુદ્ધ કરવા ઉપસ્થિત થયેલા એ ભીમસેન સામે ધસ્યો. ત્યાં દે મહારાજ ! સામસામા આવીને સ્પર્શ કરનારા તે બન્ને મહાબળવાન પુરુષશ્રેષ્ઠો શ્રીધ્મની આખરે ગર્જના કરતા મેઘોની પેઠે ગાજવા લાગ્યા. યુદ્ધમાં અન્યોન્યને સહન નહિ કરનારા તે બન્ને પુરુષસિંહોનો દેવ અને દાનવ સરખો સંપ્રહાર થવા લાગ્યો. જ્યારે કર્ણ ધસારા કર્યો હતો, ત્યારે ભીમસેનની પાસે શસ્ત્રો ખૂટી પડ્યાં હતાં.^{૭૬-૮૨} એવામાં અર્જુને મારી નાખેલા પર્વતો સરખા હાથીઓ તેના જીવામાં આવ્યા; એટલે હથિયાર વિનાનો તે ભીમસેન કર્ણના સ્થના માર્ગનો અટકાવ કરવા માટે હાથીઓના ઢેગની વચ્ચે પેસી ગયો.^{૮૩} એ રીતે હાથીઓના ઢગ પાસે આવીને તથા પોતાના સ્વરૂપ દુર્ગમાં પ્રવેશ કરીને જીવિતની ઇચ્છાવાળા પાંડવ ભીમસેનને કર્ણ સામે હલ્લો કર્યો નહિ.^{૮૪} પોતે ત્યાં બરાબર નિર્ભયતાથી જિભો રહી શકે તે માટે શત્રુ-નગરોને જીતનારા તે ભીમસેન અર્જુનનાં બાણોથી મરણ પામેલા એક હાથીને જાંચકીને જિભો રહ્યો. આમ તે મહાયધિઓથી ભરેલા ઢોઈ પર્વતને જાંચકી રહેલા હનુમાનની પેઠે યુદ્ધમાં જિભો રહ્યો હતો; પરંતુ કર્ણે બાણો મૂકીને તે હાથીને પણ કાપી નાખ્યો.^{૮૫, ૮૬} એટલે પછી પાંડુપુત્રે હાથીઓનાં અંગો, સ્થનાં ચઢે, મરણ પામેલા ઘોડાઓ વગેરે જ જ કંઈ પૃથ્વી પર દેખ્યું, તે તે ઉપાડી ઉપાડીને ક્રોધપૂર્વક કર્ણ સામે ફેંકવા માંડ્યું. પણ ભીમે ફેંકેલા તે તે સર્વ પદાર્થોને કર્ણે તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને કાપી નાખ્યા.^{૮૭, ૮૮} પછી ભીમસેન વજ્ર સરખી અતિ દારણ્ય સુઢી ઉગમીને સુતપુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છા કરી. પણ તે સમયે તેને અર્જુનનું સ્મરણ થયું.

આમ કર્ણને મારવા માટે અર્જુને કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરવા માટે કર્ણને મારી નાખવાને સમર્થ એવા શક્તિમાન પાંડુપુત્ર ભીમસેનને કર્ણને માર્યો નહિ.^{૮૯} હવે કર્ણે આકુળવ્યાકુળ થયેલા ભીમસેનને ઉપરાઉપરી તીક્ષ્ણ બાણો મારીને મૂર્છિત કરી દીધો.^{૯૦} પણ એને હથિયાર વિનાનો એઈને તથા કુતીને આપેલા પોતાના વચનનું સ્મરણ કરીને, તેણે તેને મારી નાખ્યો નહિ. તેણે તે તેની પાસે જઈને ધનુષ્યના અગ્રમાગથી તેને સ્પર્શ કર્યો. આ રીતે ધનુષ્યનો સ્પર્શ થતાં જ, સર્પની પેઠે ફૂંકાડો મારીને ભીમ ઠાપી જાયો. તેણે કર્ણના હાથમાંથી ધનુષ્ય છીનવી લીધું અને તેના મસ્તક પર સપ્ત પ્રહાર કર્યો. ભીમસેનના એ મારથી કર્ણનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ બની ગયાં અને જાણે હસતો હોય તેમ તે રાક્ષાપુત્ર આ વાક્ય બોલ્યો : ‘અરે ઓ મૂંછો વિનાના બાપડા ! ઓ મૂર્ખ ખાઉધરા ! તું અભવિદ્યામાં કુશળ નથી, તેમ સંત્રામથી કાપર પણ છે. માટે ઓ છોકરા ! તું યુદ્ધ ના કર.’^{૯૧-૯૫} ઓ કુદ જુદિના પાંડુપુત્ર ! જ સ્થળે અનેક પ્રકારના ખાવાપીવાના પદાર્થો હોય, તે સ્થળે જ તું યોગ્ય છે; પણ યુદ્ધમાં તું કદી યોગ્ય નથી.^{૯૬} ઓ ભીમ ! વનમાં કંદમૂળ, પ્રુષ્પો તથા ફળોનો આહાર કરીને અને વ્રત તથા નિયમો પાળીને રહેવાને જ તું યોગ્ય છે. તું યુદ્ધ માટે યોગ્ય નથી ! અલ્યા ઓ વૃકોદર ! જ્યાં આલું યુદ્ધ અને જ્યાં અનિભાવ ? માટે જ, તું વનમાં ચાલ્યો જ. બાપુ, તું યુદ્ધ માટે યોગ્ય નથી; માટે વનવાસમાં જ પ્રીતિ રાખ.^{૯૭, ૯૮} ઓ વૃકોદર ! તું ઘેર રહીને રસોડામાં તથા નોકરચાકરોને જ ક્રોધથી ખૂણ ધમકાવવાને અને તેમની પાસેથી ભોજન લેવા માટે તેમને માર મારવાને જ યોગ્ય છે !^{૯૯} અથવા હે કુર્મતિયા ! તું અનિ યઈને વનમાં

આલ્યો જ અને ત્યાં ક્ષણભૂજ વીણ્યા કર; કારણ કે હું કુતાપુત્ર ભીમ ! તું યુદ્ધ કરવામાં કુશળ નથી.^{૧૦૦} અલ્યા ઓ ભીમડા ! ક્ષણભૂજોનું ભક્ષણ કરવામાં તથા અતિથિઓનું પૂજન કરવામાં જ તારી શક્તિ રહેલી છે, પણ શસ્ત્રો ઉઠાવવામાં હું તને કુશળ માનતો નથી.^{૧૦૧} હે પૃથ્વીપતિ ! એ પ્રમાણે કુમારાવસ્થામાં જ જ બન્યાં હતાં, તે તે કઠોર અગ્નિએને કણે ભીમને બરાબર કહી સંભળાવ્યાં.^{૧૦૨} વળી કણે ત્યાં બરાઈ પેટેલા ભીમસેનને ધનુષ્યથી પુનઃસ્પર્શ કર્યો અને હસતાં હસતાં આ પ્રમાણેનું વાક્ય કહ્યું.^{૧૦૩} 'અલ્યા ઓ ! તારે જે યુદ્ધ કરવું હોય, તો બીજાઓની સાથે યુદ્ધ કરજ; પણ મારા જવાઓની સાથે કદી યુદ્ધ કરીશ નહિ; કારણ કે મારા જવાઓની સાથે હઠનારાઓની આ અથવા આનાથી પણ માઠી દશા થાય છે.^{૧૦૪} અથવા જ્યાં તે કૃષ્ણ અને અર્જુન છે, ત્યાં તું આલ્યો જ; કારણ કે તેઓ આ રણમાં તારું રક્ષણ કરશે. અથવા હે કુતાપુત્ર ! તું ઘેર જ આલ્યો અને ! તારા જવા બાળકને આ યુદ્ધ કરવાથી શું ક્ષણ છે ?^{૧૦૫} એ પ્રમાણે કણેનું અતિ દારણ વચન સાંભળીને ભીમસેન સર્વના સાંભળતાં હસીને આ પ્રમાણે બોલ્યો.^{૧૦૬} 'અરે ઓ દુહ ! મેં તને વારંવાર હરાવ્યો છે, છતાં આમ પોતાની મેળે વ્યર્થ બડાઈ શા માટે મારે છે ? લોકમાં અતિ પ્રાચીન ઋષિજનોએ સાક્ષાત્ મહેદ્રને પણ જય-પરા-જય જોયો છે.^{૧૦૭} આવ, ઓ દુષ્ટગમાં જ-મેડા ! મારી સાથે મલ્લયુદ્ધ કર. મહાબળવાન અને મહાભોગી શ્રીયકને મેં જ રીતે માર્યો હતો, તે રીતે જ હું આ બધા રાજાઓની સમક્ષ તને મારી નાખીશ. 'લુહિમાનોમાં એક કણું ભીમના તે નિશ્ચયને સમજ્ય ગયો અને સર્વ ધનુ-ધ્વજના દેખતાં તે તેની પાસેથી ખસી ગયો. એ

પ્રમાણે હે રાજન ! તે ભીમને રથ વિનાનો કરી નાખીને કણું ચાલવસિંહ શ્રીકૃષ્ણ તથા મહાત્મા અર્જુનની સમીપમાં તેનો તિરસ્કાર કરી રહ્યો હતો. આથી હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી વાનરધ્વજ અર્જુને સૂતપુત્ર સામે સરાણ પર ઘસી સાફ કરેલાં બાણો ફેંકવા માંડ્યાં. જમ હસે ધૌર્યપર્વત પ્રત્યે પ્રવેશ કરે, તેમ અર્જુનને હાથે ગાંડીવધનુષ્યમાંથી નીકળતાં તે સુવર્ણ-ભૂષિત બાણો કણના શરીરમાં પેસવા લાગ્યાં. આમ ગાંડીવધનુષ્યમાંથી આવેશવાળા સર્પોની પેટે નીકળેલાં એ બાણો વડે અર્જુને સૂતપુત્રને ભીમસેન પાસેથી દૂર કર્યો. ત્યાં ભીમસેને કાપી નાખેલાં ધનુષ્યોવાળો તથા અર્જુનનાં બાણોથી પ્રહાર પામેલો તે કણું ઝટપટ પોતાના મોઢા રથમાં બેસીને, ભીમસેન પાસેથી દૂર આલ્યો ગયો. ત્યારે પુરુષધ્રેષ્ઠ ભીમસેન પણ સાત્યકિના રથ પર બેસીને પોતાના લાઈ પાંડુનંદન અર્જુનની પાછળ ગયો. તે વેળા જમ ચમરાજ મૃત્યુને મોહલે, તેમ યુદ્ધ માટે ઉતાવળા ધ્યેક્ષા અર્જુને કોવિથી નેત્રોને લાલચોળ કરીને, કણને ઉદેશીને કણની સામે નારાય નામનું બાણ મૂક્યું. એટલે જમ ઘાઈ મહાન સર્પને પકડવાની ઇચ્છાવાળો ગરુડ આકાશમાં જોડી બચ, તેમ ગાંડીવધનુષ્યમાંથી છૂટેલું તે નારાયબાણ તત્કાળ કણના તરફ જોડ્યું. એ સમયે મહારથી અશ્વત્થામાએ કણના અર્જુનના લયમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો હતો; કારણ કે તેણે અર્જુનના નારાયબાણને આકાશમાં જ બાણ વડે કાપી નાખ્યું. ત્યાં હે મહારાજ ! ઘાપેલા અર્જુને ચોસઠ બાણો મૂકીને અશ્વત્થામાને વીંધી નાખ્યો અને વધારામાં 'જોએ રહેજ, ત્યાંથી જઈશ નહિ,' એ પ્રમાણે તેને પકડાર આર્યો; પરંતુ અશ્વત્થામા તો અર્જુનનાં બાણોથી વિહ્વળ જ થઈ ગયો હતો, તેથી તે મદાન્મત

હાથીઓથી ભરેલા અને રથોથી વ્યાપ્ત થયેલા સૈન્યમાં એકદમ ધૂસી ગયો. ત્યાં બળવાન કુતા-પુત્ર અર્જુન-રણમાં ટંકાર કરી રહેલાં સુવર્ણની પીઠવાળાં ધનુષ્યોના શબ્દને પોતાના ગાંડીવના ઘોષથી દાબી દેવા લાગ્યો. એ અરસામાં અશ્વ-ત્યામા અર્જુનની પાછળથી આવીને યુદ્ધ કરવા ચડી આવ્યો. એટલે અર્જુને તદ્દન સમીપના જ માર્ગમાં રહીને તેની સામે હુમલો કર્યો. જોત-જોતામાં બાણો મૂકી મૂકીને અર્જુને અશ્વત્યામા-ના સૈન્યમાં ત્રાસ વર્તાવી દીધો અને મોરનાં પીછાંવાળાં નારાયબાણોથી એ અર્જુને મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓનાં શરીરોને ચીરી નાખ્યાં, તેમ જ સૈન્યને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું. ત્યારે હે ભરતપ્રેષ્ઠ ! અર્જુને બરાબર સાવધ રહીને ઘોડા, હાથી તથા મનુષ્યો સાથેનાં તે સૈન્યોનો સંહાર વાળી નાખ્યો હતો. ^{૧૦૮-૧૨૫}

ઈતિ શ્રીમદ્ભારતમાં કોણેષર્વાત્મજે જયદ્રથપાપનંભા
'ભીમ અને કર્ણ' યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૩૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૦મો

અલંબુપનો વધ

॥ ઉત્તરૃ ઉવાચ ॥

અહન્યહનિ મે દીપ્તં યશઃ પવતિ સંજય ।

હતા મેવહવો યોધા મન્યે કાલસ્ય પર્યયમ્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! દિવસે દિવસે મારો ઉન્નવળ યશ નાશ પામતો જાય છે અને મારા ધણા ઘોડાઓ માર્યા ગયા છે. આથી હું 'નાતું' છું કે, મારો કાળ પલટાયો છે. આથી જ અશ્વત્યામા તથા કર્ણના રક્ષણ તમે રહેલા અને દેવોને પણ દુર્ગમ જીવા મારા સૈન્યમાં અત્યંત ક્રોધાચમાન થયેલો અર્જુન પેસી ગયો છે. ગદા-હૃદય વીરવાળા શ્રીકૃષ્ણ, ભીમસેન અને સાત્યકિ-ની સહાયથી ન્યારથી હું અર્જુનનું પરાક્રમ વૃદ્ધિ પામતું સાંભળું છું ત્યારથી અગ્નિ 'જ્વ

કાષ્ટને બાળી નાખે' તેમ શોકાગ્નિ મને બાળી રહ્યો છે. ત્યારથી જયદ્રથ સહિત સર્વ રાજાઓને હું કાળે ઝસેલા જાહેર છું. ^{૩, ૪} અર્જુનનું અતિમહાન અપ્રિય કરીને તેની નજર ચઢેલો એ સિંધુરાજ હવે કેમ જીવશે ? ^૫ હે સંજય ! હું અતુમાનથી જ જોઉં છું કે, સિંધુરાજ હવે આ જગતમાં નથી. છતાં તે યુદ્ધ જ પ્રમાણે થયું હોય તે પ્રમાણે તું મને યથાર્થ કહી સંભળાવ. ^૬ વળી હાથી જગ તળાવડીને ડહોળી નાખે, તેમ ક્રોધાચ-માન થયેલો તે યાદવવીર સાત્યકિ કૌરવોની મહાન સેનાને વારંવાર ડહોળી નાખીને એકલો અંદર દાખલ થયો છે. તેવું અર્જુનને માટે જેવું યુદ્ધ થયું હોય, તેવું તું મને કહે. ખરેખર, હે સંજય ! તું ઘણું કુશળ છે. ^{૭, ૮}

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! તે પ્રમાણે સૂર્ય-પુત્ર કર્ણથી પીડાઈને પુરુષવીર ભીમસેન ન્યારે પ્રયાણ કરી જતો હતો, ત્યારે તેને નરવીરોના મધ્યમાં રહેલો જોઈને શિનિવીર સાત્યકિ રથમાં બેસીને તેની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. હવે ઔષ્મઋતુની આખરના મેઘની પેઠે ગર્જના કરતો અને વધોઋતુની આખરના સૂર્યની પેઠે પ્રકાશતો તે સાત્યકિ પોતાના દંઢ ધનુષ્યથી શત્રુઓનો સંહાર કરવા લાગ્યો અને તમારા પુત્રની સેનાને કંપાવવા મંડ્યો. ^{૯, ૧૦} હે ભારત ! મધુવંશમાં ઉત્તમ જીવે તે મહાવીર સાત્યકિ પોતાના રૂપેરી રંગના ઘોડાઓને દોડાવતો દોડાવતો ગર્જના-પૂર્વક આગળ ધસ્યો જતો હતો, પણ તમારા પક્ષના સર્વ રથીયોદ્ધાઓ તેને અટકાવી શક્યા નહોતા. ^{૧૧} પરંતુ યુદ્ધમાં કદી પાછાં ડગ ન ભરનારો તથા સૌનાના કવચને ધારણ કરનારો તે ધનુર્ધર ચક્રેન્દ્ર અલંબુપ સાત્યકિને જોઈ ક્રોધિત થઈ ગયો અને માધવપ્રેષ્ઠ સાત્યકિ સામે આવીને તેને આગળ જતો અટકાવવા લાગ્યો. ^{૧૨} તે

સમયે હે ભારત ! પૂર્વે કદી નહિ થયેલા તેવો તે બનેનો સંપ્રહાર ચાલુ થયો. આ વખતે તમારા પક્ષના તથા શત્રુપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ રણને શોભાવનારા તે બનેના યુદ્ધને પ્રેક્ષક તરીકે બેઠે રહ્યા હતા.^{૧૩} હવે રાજશ્રેષ્ઠ અલંબુષે સાત્યકિને દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો; પણ શિનિશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ-એ તેનાં બાણો પોતાની પાસે આવે, તે પહેલાં જ તેને મધ્યમાંથી જ કાપી નાખ્યા.^{૧૪} વળી પણ અલંબુષે ધનુષ્યને કાન સુધી સપૂર્ણ ખેંચીને કેટલાંએક બાણો છોડ્યાં અને તે તીક્ષ્ણ પૂંખવાળાં અગ્નિ સરખાં બાણોએ સાત્યકિના કવચને વીધી નાખીને તેના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૫} આમ અલંબુષે અગ્નિ તથા અનિલ જેવા પ્રભાવવાળાં તે તીક્ષ્ણ તથા બળબળતાં બાણો મૂકીને સાત્યકિના શરીરને વીધી નાખ્યું અને પછી બીજા ચાર બાણો મૂકીને તેણે તેના રૂપેરી રંગના ઘોડાઓને પણ સપ્ત પ્રહાર કર્યો. એ રીતે જ્યારે અલંબુષે પોતાને પ્રહાર કર્યો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ સમાન પ્રભાવવાળા તે બળવાન શિનિકુમારે ઉત્તમ વેગવાળાં ચાર બાણો મૂકીને અલંબુષના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા.^{૧૬, ૧૭} વળી પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવા ભક્ષિત્રિના એક બાણથી તેણે એના સારથિના મસ્તકને કાપી નાખ્યું અને પૂર્ણચંદ્ર સમાન પ્રકાશવાળા, અતિ તેજસ્વી સુખવાળા તથા કુંડળો સહિત એવા તે અલંબુષના મુખને પણ તેના શરીરથી ભુલું પાડ્યું.^{૧૮} હે રાજન ! એ પ્રમાણે યદુશ્રેષ્ઠ વીર સાત્યકિએ એ રાજપુત્ર અને રાજપોત્ર અલંબુષનો યુદ્ધમાં વડ કર્યો અને તમારાં સૈન્યોનું વારણ કરીને મથન કરતો કરતો તે અર્જુનની પાછળ જ જવા લાગ્યો.^{૧૯} શત્રુઓના મધ્યમાં ધુમ્મી ધૂમ્મીને વાયુ જેમ વાદળો ના સમૂહનો નાશ કરે, તેમ તે યાદવવીર બાણો વડે કોરવોના સૈન્યનો નાશ કરતો હતો. એમ

એ સાત્યકિને પોતાની પાછળ આવેલા બેઠેને અર્જુનને આનંદ થયો.^{૨૦} સાત્યકિના સારી રીતે ફળવાયેલા, ગાયતું દૂધ, ડોલર, ચંદ્ર તથા ખરફ સમાન ઉજ્જવળ, રંગનાં, સુવર્ણના સામાનથી ઢંકાયેલા અને સિંદુદેશમાં જન્મેલા ઉત્તમ ઘોડાઓ પુરુષસિંહ સાત્યકિ જ્યાં જ્યાં જવા ઇચ્છતો હતો, ત્યાં ત્યાં તેને લઈ જતા હતા.^{૨૧} એ વેળા હે ભારત ! હે અજમીઠવંશી ! તમારા બંન્ના પુત્રો અને તમારા પક્ષના બીજા યોદ્ધાઓ યોદ્ધાઓમાં મુખ્ય એવા તમારા પુત્ર કુશાસનને આગળ કરીને સાત્યકિ સામા ચઢી આવ્યા.^{૨૨} સૈન્યના મારાને સહન કરનારા તે યોદ્ધાઓએ શિનિકુમાર સાત્યકિને ચારેબાણથી રણમાં ઘેરી લીધા અને તેઓ તેને પ્રહાર કરવા મઠી પડ્યા. ત્યાં સાત્વતશ્રેષ્ઠ વીર સાત્યકિ પણ બાણોની બળ કરી દઈને તેમને અટકાવી રહ્યો હતો.^{૨૩} આમ હે અજમીઠવંશી ! અગ્નિ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તેમને સ્તવર અટકાવી દઈને, શત્રુવાતી સાત્યકિએ ધનુષ્ય ઊંચું કર્યું અને કુશાસનના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. આમ પુરુષવીર સાત્યકિને ત્યાં આવેલા બેઠેને ગાદીવધારી વીર અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ બહુ હર્ષ પામ્યા.^{૨૪, ૨૫}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જન નૃપદ્રવ્યવર્ધનમા
અલંબુષનો વધ નામનો અધ્યાય ૧૪૦મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૧મો

સાત્યકિને અર્જુનનાં દર્શન

॥ સંજય ઉચાર ॥

તદ્વિદ્યતે મહાવાહુઃ કુશાસનચર્યે પ્રતિ ।

ત્વરિતં ત્વરણીયેષુ ધનંજયજયૈવિણમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો કુશાસનના રથ પ્રત્યે સજ્જ થયેલા, ઝડપથી કરવા યોગ્ય કાર્યોમાં ત્વરાવાળા અને અર્જુનના વિજયની ઇચ્છા રાખીને અનંત સેનાસમુદ્ધમાં દાખલ થયેલા એ

મદાનાદુ સાત્યકિને જોઈને મુવર્તુબધિન ધમ
 ઓવાળા મદાવતુર્ધર ત્રિભવંયોદ્ધાઓ તેને ઘેરી
 વળ્યા.^{૧૩} તેને મોટા રસમુદાયથી આદેવાનુથી
 ઘેરી લઈને, તે પરમ ધનુર્ધર યોદ્ધાઓ ક્રોધપૂર્વક
 સંખ્યાબંધ બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.^{૧૪} પણ
 સન્યપરાક્રમી સાત્યકિ એકલાએ મદારણુમાં
 પ્રકાશના પોતાના એ પચાસ ગજકુમાર શત્રુઓને
 ઘટી લીધા હતા.^{૧૫} તરવાના સાધનરહિત જળમાં
 મનુષ્ય જેમ પ્રવેશ કરે, તેમ તેણે તાળીઓના
 અવાજથી ગાઢ રહેલા અને તક્ષવાદો, શક્તિઓ
 તથા ગદાઓથી બંદેલા ભારતી સેનાના મધ્ય-
 ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૬} એ રણમાં અમે શિનિપુત્ર
 સાત્યકિનું અશ્વજ રણકૌશલ્ય જોયું હતું; કારણ
 કે તે થાડી વાદે પશ્ચિમ દિશામાં દેખાતો હતો,
 તો થાડી વાદે તે ઘણી ઘટપગી પૂર્વમાં પણ
 ધૂમી રહેતો દેખાતો હતો.^{૧૭} વળી તે રણે
 સાત્યકિ હતાર, દશિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ અને સર્વ
 વિદિશાઓમાં પણ બળે નૃત્ય કરતો હતો અને
 સો રથોને લઈને ધૂમાધૂમ કરતો હતો.^{૧૮} સિંદ
 સમી પરાક્રમી ગતિવાળા તે સાત્યકિની યુદ્ધ-
 કુશળતા જોઈને ત્રિગર્તયોદ્ધાઓ સંતપ્ત થઈને
 પોતાના સ્વજનો પ્રત્યે પાછા ક્રુધા; એટલે અંકુશો-
 થી જેમ મદમત હાથીને અટકાવે, તેમ રણસેન
 દેશના બીજા રણ યોદ્ધાઓ અનેક બાળો મૂઠી
 મૂઠીને તે સાત્યકિને અટકાવવા લાગ્યા. હઠારાભા
 સાત્યકિએ તો એક મુદ્ધર્તમાં જ તેમનો પરાજય
 કર્યો અને પછીથી અચિંત્ય બળપરાક્રમવાળો તે
 સાત્યકિ કલિંગોની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૧૯-૨૦}
 આમ તરી ન તરાય તેવી કલિંગોની સેનાને
 પણ વટાવી જઈને, મદાબાહુ સાત્યકિ થોડા જ
 વખતમાં પૃથાપુત્ર અશ્વન પાસે જઈ પહોંચ્યો.
 હવે જેમ જળની અંદર તરીને ચાલેલો કાઈ
 પુરવ સ્થળપ્રદેશમાં આવીને શાંત થાય, તેમ

સાત્યકિ પુરવગ્યાદ અશ્વનનાં દર્શન કરીને શાંત
 થયો.^{૨૧-૨૨} તેને આવતો જોઈને દેશવ અશ્વનને
 કહેવા લાગ્યા: 'અરે ઓ પાથ'! આ શિનિકુમાર
 સાત્યકિ તારે પગલે પગલે અહીં આવે છે!^{૨૩}
 તારા એ સન્યપરાક્રમી શિષ્ય અને મિત્રે સર્વ
 યોદ્ધાઓને તણખલાનોલ ગળીને ઘટી લીધા
 છે.^{૨૪} દે કિરીટી! તને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય
 એવો આ સાત્યકિ કૌરવયોદ્ધાઓને ધાર હપદ્રવ
 કરીને તારી પાસે આવે છે.^{૨૫} દે કાંદ્યુન!
 બાણો વડે દ્રોણાચાર્યને તથા ભોજ કૃતવર્માને
 નિરર્થક કરીને આ સાત્યકિ અહીં આવે છે.^{૨૬}
 ધર્મરાજનું દર્મશાં પ્રિય કરનારો આ રણ અને
 અમ્કુશળ સાત્યકિ સારા સારા યોદ્ધાઓનો નાશ
 કરી નાખીને આ તરફ આરથો આવે છે.^{૨૭} દે
 પાંદૃપુત્ર! સૈન્યોના મધ્યમાં ધણું દુષ્કર કર્મ
 કરીને તારા દર્શનની ઇચ્છાવાળો આ મહાબળ-
 વાન સાત્યકિ આપણી તરફ જ આવે છે.^{૨૮} દે
 પાથ'! કેવળ એક રથની જ સદાય લઈને અને
 આચાર્ય આદિ અનેક મદારથીઓ સામે યુદ્ધ
 કરીને આ સાત્યકિ અહીં જ પ્રયાણ કરી આવે
 છે.^{૨૯} અરેખર! આ સાત્યકિને ધર્મરાજએ જ
 મોકલ્યો હશે અને તેથી જ પોતાના બાદબળના
 આશ્રયથી આખી સેનાને ચીરી નાખીને તે
 આપણી તરફ આવે છે.^{૩૦} દે કુંતીનંદન! કૌરવો-
 માં એના જોવો એક પણ યોદ્ધો નથી. એવો
 આ યુદ્ધદર્મ સાત્યકિ અહીં તારી પાસે આવે
 છે.^{૩૧} દે પાથ'! જાણે ગાયોના ટોળામાંથી મુક્ત
 થયેલો સિંહ દોય, તેમ કુરુસૈન્યમાંથી મુક્ત થયેલો
 આ સાત્યકિ ધણી સેનાઓનો સંહાર કરી નાખી-
 ને આપણી પાસે આવે છે.^{૩૨} દે પાથ'! આખી
 પૃથ્વીને હજારો રાજાઓનાં કમળ સરખાં મુખોથી
 ઢાંધી દઈને સાત્યકિ શીઘ્ર અહીં આવે છે.^{૩૩}
 આ રણમાં કૃષોદનનો તથા તેના ભાઈઓનો પરા-

જય કરીને અને જલસંધેનો વધ કરીને આ સાત્યકિ ઉતાવળો ઉતાવળો આ તરફ આવે છે.^{૨૪} વળી આ રણભૂમિ પર રુધિરના પ્રવાહવાળી તથા શોણિતના કાઢવવાળી નદી ચલાવી મૂકીને તથા કૌરવયોદ્ધાઓને તરણાની પેઠે પરાજય આપીને આ સાત્યકિ ઝટપટ અહીં આવે છે.^{૨૫} શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચન સાંભળીને હર્ષ પામેલા અર્જુને કેશવને આ વાક્ય કહ્યું : 'હે મહાબાહુ ! આ સમયે સાત્યકિ મારી પાસે આવે છે, તે મને લગારે પ્રિય નથી.^{૨૬} કારણ કે હે કેશવ ! ધર્મ-રાજાનું ત્યાં શુ થયું હશે, તે હું જાણતો નથી. સાત્યકિ વિનાના થઈને તે જીવતા હશે કે મરણ પામ્યા હશે ?^{૨૭} હે મહાબાહુ ! આ સાત્યકિએ ધર્મરાજનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, છતાં શા માટે તેમનો ત્યાગ કરીને તે અહીં મારી પાછળ આવ્યો હશે ?^{૨૮} રાજ યુધિષ્ઠિરને દ્રોણ પાસે એકલા મૂક્યા છે, સિંધુરાજને હજી માર્યો નથી અને આ તરફથી પેલો ભૂરિશ્રવા સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યો આવે છે.^{૨૯} મેં આ અતિશય મોટા ભાર સિંધુરાજને માટે ઉઠાવ્યો છે, તેવામાં તો વળી મારે રાજ યુધિષ્ઠિરનું વૃત્તાંત જાણવાનું રહ્યું અને સાત્યકિનું રક્ષણ કરવાનું પણ આવી પડ્યું.^{૩૦} જયદ્રથને હજી મારવાનો છે અને આ સૂર્ય અસ્ત થવાની તૈયારી પર છે. આ તરફ જોતાં આ મહાબાહુ સાત્યકિ યાકેલો અને અલ્પ ચેતનવાળો જણાય છે.^{૩૧} હે મધંવ ! તેના લોહા-ઝા અને સારથિ પણ યાદી ગયા છે. વળી હે કેશવ ! આ ભૂરિશ્રવા સહાયસંપન્ન હોવાથી યાકેલો નથી.^{૩૨} આ ભૂરિશ્રવાની સાથેના સમા-ગમમાં સાત્યકિ ક્ષેમકુશળ રહેશે ? આમ તો સત્ય-પરાક્રમી સાત્યકિ મોટા સમુદ્ર તરી આવ્યો છે,^{૩૩} તો હવે એ મહાતેજસ્વી સાત્યકિ ગાયના પગલા નટલા ખાઓઝિયામાં ડૂબી મરશે કે શું ? કૌરવો-

ના મુખ્ય અસ્ત્રકુશળ મહાત્મા ભૂરિશ્રવા સામે ભેટીને સાત્યકિ ક્ષેમકુશળ રહેશેને ? હે કેશવ ! હું માતું છું, સાત્યકિને અહીં મોકલીને તથા આચાર્યના લયનો ત્યાગ કરીને ધર્મરાજએ મોટી ભૂલ કરી છે; કારણ કે બાજપત્ની જમ માંસને માટે ટાંપી રહે છે, તેમ દ્રોણાચાર્ય ધર્મરાજને કેદ પકડવા માટે નિત્ય ટાંપી રહ્યા છે. આથી રાજ કુશળક્ષેમ હશે કે નહિ, તે વિધેનો મને ખૂબ જ સંશય રહે છે.^{૧૩૪-૩૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્ગત જયદ્રથવધપર્વમા 'સાત્યકિને અર્જુનના દર્શન'નામનો અધ્યાય ૧૪૧મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૨મો

અર્જુને કરેલો ભૂરિશ્રવાનો ખાહુચ્છેદ

॥ સજય ઉવાચ ॥

તમાપતંતં સંપ્રેક્ષ્ય સાત્ત્વંતં યુદ્ધદુર્મદમ્ ।
ક્રોધાદ્ભૂરિશ્રવા રાજન્ સહસા સમુપાદ્રવત્ ॥૧॥
સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! તે પછી યુદ્ધ-
કુર્મદ સાત્યકિને ધસી આવતો જોઈ, ભૂરિશ્રવા કોવપૂર્વક તે સામે એકાએક ધસી ગયો.^૧ હે મહારાજ ! કુરુવંશી ભૂરિશ્રવા તે સમયે શિનિ-પુંગવ સાત્યકિને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો :
'આજે તું મારી નજરે આવી થય્યો છે, તે બહુ સારું થયું. આજના રણમાં હું હાંખા વખતથી ધ્રુએલા મારા અભિલાષને સંપૂર્ણ કરીશ. આજે તું રણસંગ્રામનો જે ત્યાગ નહિ કરે, તો મારી પાસેથી જીવતો છૂટવાનો નથી.^{૨,૩} અરે, જો યદુવંશી સાત્યકિ ! તું નિત્ય તને પોતાને રક્ષા તરીકે માને છે; પણ તને આજે યુદ્ધમાં હણી નાખીને હું કુરુરાજ દુર્યોધનને પ્રસન્ન કરીશ.^૪ આજે તું મારાં બાણોથી બળીને ધરણી પર ઢળી પડશે, તે રણમાં વીર ગણાતા કેશવ અને અર્જુન બને જણા જોશે.^૫ જ રાજ ધર્મપુત્રે તને આ કૌરવસૈન્યમાં અર્જુનની ખબર લેવા મોકલ્યો છે

તે યુધિષ્ઠિર તને મારા હાથે મરણ પામેલો સાંભળી-
ને તુરત શરમિંદો પડી જશે.^૬ લોહીથી છંટાયેલો
તું મરણ પામીને આજે જ્યારે બુધિ પર
સૂશે, ત્યારે કુંતાપુત્ર અર્જુન પણ મારાં પરાક્રમ
બાળશે.^૭ પૂર્વે દેવાસુરોના યુદ્ધપ્રસંગે ઇંદ્રને જન્મ
બલિરાજ સાથે ભેટા કરવાની લાંબા સમયથી
ઇચ્છા હતી, તેમ અને પણ તારો સમાગમ કર-
વાની ચિરકાળની ઇચ્છા હતી.^૮ હે સાતત !
આજે હું તારી સામે મહાધોર યુદ્ધ કરીશ, એટલે
તને મારાં વીર્ય, બળ તથા પુરપાર્યંતું યથાર્થ
જ્ઞાન થશે.^૯ જન્મ પૂર્વે રામના નાના ભાઈ લક્ષ્મણે
રાવણપુત્ર ઇંદ્રજિતને મારી નાખ્યો હતો અને
તે યમપુરીમાં ગયો હતો, તેમ આજના રણમાં
તું મારે હાથે મરણ પામશે અને યમપુરીમાં
જશે.^{૧૦} હે માધવ ! આજ તારું મરણ થતાં કૃષ્ણ,
અર્જુન તથા ધર્મરાજ નિરુત્સાહ થશે અને
નિઃસંશય રણનો ત્યાગ કરશે.^{૧૧} અહ્યા એ
મધુવંશી ! આજે હું તીક્ષ્ણ બાણોથી તારું પૂજન
કરીશ અને તે જન્મને રણમાં મારી નાખ્યા છે,
તેમની સ્ત્રીઓને આનંદ પમાડીશ.^{૧૨} જન્મ સિંહ-
ની નજરે ચઢેલો કુદ્ર મૃગ છૂટવા ન પામે, તેમ
મારી નજરે ચઢેલો તું પણ આજે છૂટવા પામશે
નહિ.^{૧૩} ત્યારે હે રાજન ! સાત્યકિએ તેને બણે
હસતાં હસતાં કહ્યું : 'એ કુરુવંશી ભૂરિશ્રવા !
મને રણસંગ્રામમાં કોઈના તરફથી ત્રાસ છે
જ નહિ.^{૧૪} મને ડેવળ વાણીના બકવાદમાત્રથી
કોઈ ડરાવી શકે તેમ નથી. જ પુરુષ સંગ્રામ-
માં મને હાથિયાર વિનાનો કરે છે, તે પુરુષ મને
મારી શકે છે.^{૧૫} પણ રણમાં મને મારતાં મારતાં
તો પ્રુથે પોતાના આયુષ્યના સઘળા સમયનો
ભોગ આપવો પડે તેમ છે, તો નકામો ધોધમધ
લવારો કરવાથી શું વળગાતું છે ? તું બધું કર્મ-
થી કરી જ બતાવને !^{૧૬} શરદન્તુના મેધની

ગર્જનાની પેઠે તારી આ ગર્જના પણ નિષ્ફળ જ
છે. હે વીર ! તારાં વ્યર્થ બાણોંની ગર્જના સાંભ-
ળીને મને હસવું જ આવે છે.^{૧૭} માટે હે કૌરવ !
તું આજે લોકમાં ઘણા સમયથી ઇચ્છેલા યુદ્ધને
થવા દે, હે તાત ! તારી સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા-
વાળી મારી ભુદ્ધિ ઉતાવળ કરી રહી છે.^{૧૮} એ
પુરપાદમ ! આજે તને માર્યા વિના હું નિવૃત્ત
થઈશ નહિ.^{૧૯} એ પ્રમાણે તે બન્ને પુરુષશ્રેષ્ઠો એક-
બીજાને વાણીથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૨૦} તેઓ
સામસામાને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી પરમ ક્રોધા-
યમાન થયા અને યુદ્ધમાં સામસામા પ્રહાર કરવા
લાગ્યા. બલાદ્ય અને રણમાં પરસ્પરની સ્પર્ધા
કરનારા તે બન્ને મહાન ધનુર્ધારીઓ હાથણીને
માટે સામસામા ભેટલા અને કાપમાં આવેલા
બે મહમત્ત હાથીઓની પેઠે સામસામા ભેટ્યા
હતા. ત્યાં રિપુઓને રોળનારા એ ભૂરિશ્રવા તથા
સાત્યકિ ચઢી આવેલા બે મેધોની પેઠે પરસ્પર
ધોર બાણવૃષ્ટિ વરસાવી રહ્યા. એ સમયે હે ભરત-
શ્રેષ્ઠ ! ભૂરિશ્રવાએ તરત જ સાત્યકિને બાણોથી
ઢાંઘી દીધો અને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેને
તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરતા માંડ્યો. વળી ભૂરિ-
શ્રવાએ દશ બાણોથી સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો
અને તેને હણી નાખવાની ઇચ્છાથી તેણે તેના
ઉપર બીજાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડ્યાં. પણ હે પૃથ્વી-
પતિ ! ભૂરિશ્રવાનાં તે બાણોને સાત્યકિ પોતાની
પાસે પહોંચવા જ દેતો નહોતો. હે પ્રભુ ! એ
તીક્ષ્ણ બાણોને તે આકાશમાં જ અસ્પ્રમાયાથી
ગળી જતો હતો. કુરુ અને યાદવકુળની કીર્તિમાં
વધારો કરનારા તે બન્ને ઉત્તમ કુલીન વીર પુરુષો
જાતજાતનાં શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરી પરસ્પર વરસી રહ્યા
હતા. જન્મ બે વાધો સામસામે નખે ભરાવીને
અન્યોન્યને ઘાયલ કરે તથા જન્મ બે મહાગજો સામ-
સામે દંતુશળો ભરાવીને પરસ્પર પ્રહાર કરે, તેમ

તે બન્ને જણા રથશંકિત અને બાણા વડે અન્યો-
ન્યને ધાયલ કરતા હતા. ત્યાં બન્નેએ એકબીજાનાં
ગાત્રો તેડી નાખ્યાં હતાં, તેથી તેમાંથી લોહી
વહેતું હતું. ૨૦-૨૭ આમ તે બન્ને પોતાના પ્રાણો-
ને હોડમાં મૂકીને યુદ્ધરૂપ ધૂતને ખેલી રહ્યા હતા
અને અન્યોન્યને સ્તબ્ધ કરી દેતા હતા. એ પ્રમાણે
ઉત્તમ ઠમ્ કરી રહેલા કુરુ અને યાદવવંશની
કીર્તિને વિસ્તારતા તે બન્ને જણા બે યૂયપતિ
હાથીઓની પેઠે પરસ્પર યુદ્ધ કરતા હતા. બ્રહ્મ-
લોકમાં પણ શ્રેષ્ઠ મનાયેલા તે બન્ને જણા બંને
તત્કાળ સ્વર્ગલોકમાં જવાની ઇચ્છા કરતા હતા
અને અન્યોન્ય સામે ગર્જના કરતા હતા. તે વેળા
હર્ષપૂર્વક જેઈ રહેલા સર્વ કૌરવોની સમક્ષ
સાત્યકિ અને ભરિશ્રવા પરસ્પર બાણોને વરસાદ
વરસાવી રહ્યા હતા. કોઈ એક હાથણીને માટે યુદ્ધ
કરી રહેલા બે યૂયપતિ હાથીઓની જમ તે બન્ને
મહાયોદ્ધાઓ પરસ્પર લડી રહ્યા હતા અને બીજા
સર્વ યોદ્ધાઓ તેમને જેઈ રહ્યા હતા. જોતજોતામાં
બન્નેએ એકબીજાના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા
તથા ધનુષ્યો કાપી નાખ્યાં; આથી તેઓ રથ-
રહિત થઈ તલવારનું યુદ્ધ કરવા માટે સામસામા
આવી ગયા. તેમણે બળદના ચામડાની બનાવેલી
તરેહતરેહની સુંદર તથા મોટી બે દાલો હાથમાં
લીધી અને તલવારોને મ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢીને
તેઓ રણમાં ધૂમત્રા લાગ્યા. ત્યાં તેઓ અનેક
પ્રકારના યુદ્ધમાર્ગોમાં તથા મંડળોમાં વિભાગ-
વંક ધૂમી રહ્યા. ૨૮-૩૪ તે બન્ને શત્રુદમન
યોદ્ધાઓ ક્રોધાયમાન થઈને વારંવાર અન્યોન્યને
ત્રિ પ્રહાર કરતા હતા. ચિત્રવિચિત્ર કવચ, હાર
અને બાન્ધુબંધથી શોભી રહેલા તે બન્ને અડ્ડગ-
ધારી યશસ્વીઓ પ્રાંત, ઉદ્દપ્રાંત, અવિદ્ધ, આપ્લુત,
વિપ્લુત, સુત, સંપાત અને સસુદીર્ણ નામના
ઠેલાએક યુદ્ધના પ્રકારો દર્શાવી દર્શાવીને રણમાં

ધૂમતા હતા. ૩૫, ૩૬ તે બન્ને શત્રુદમન વીરો એક
બીજાનાં છિદ્રો શોધી શોધીને તલવારોથી પર-
સ્પર પ્રહાર કરતા હતા અને અદ્ભુત રીતે યુદ્ધ
ખેલતા હતા. ૩૭ એ બન્ને જણા યુદ્ધમાં પોતાની
શિક્ષા, ચપળતા અને કુશળતાને દર્શાવતા હતા
તથા એકમેકનું આકર્ષણ કરતા હતા. હેરાજેન્દ્ર !
એક મુહૂર્તકાળ સુધી એ રીતે પરસ્પર પ્રહાર
કરીને તે બન્ને વીરો સર્વ સૈન્યોના દેખતાં પુનઃ
વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા. ૩૮, ૩૯ પછી હે રાજા !
સેંકડો દૂદડીઓવાળી બન્ને દાલો જ્યારે તલવારો-
ના પ્રહારથી કપાઈ પડી, ત્યારે તે પુરુષબ્યાક્રોએ
બાહુયુદ્ધ કરવા માંડ્યું. ૪૦ વિશાળ વક્ત્રસ્થળ અને
દીર્ઘ બાહુવાળા તે બન્ને યુદ્ધનિપુણ યોદ્ધાઓ
લોખંડી ભોગળ જવા મજબૂત બાહુઓથી લડતા
હતા. ૪૧ હે રાજન ! યુદ્ધશિક્ષાના બળથી ઉત્પન્ન
થયેલી તેમની બાહુરેશ્મદ, હસ્તધારણ અને ગળામાં
હાથ નાખવો આદિ ક્રિયાઓને જેઈને સર્વ યોદ્ધા-
ઓ ભારે હર્ષ પામતા હતા. ૪૨ ત્યારે હે રાજન !
યુદ્ધમાં લડી રહેલા તે બન્ને પુરુષવીરોના વજ્રની
સાથે અથડાતા તે પર્વતોના સરખો મહાભયંકર
શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. ૪૩ જમ બે હાથીઓ સામ-
સામે દંતુશળોના અગ્રભાગો ભરાવીને યુદ્ધ કરે
અને જમ બે મોટા સાંઠો શિંગડાં ભરાવીને યુદ્ધ
કરે તેમ તે બન્ને કુરુશ્રેષ્ઠ અને યાદવશ્રેષ્ઠ શરૂવીરો
બાહુઓરૂપ પાશોને વીંટાળીને, મસ્તકો ભરા-
વીને, પગ ખેંચીને, પગમાં આંટીઓ નાખીને,
સામસામે અથડાઈને, એકબીજાને ગોથાં ખવ-
ડાવી દઈને, સામસામા ઊછળીને, પગ અને
ઉદરને એકમેક કરી દઈને, પૃથ્વી પર ઉદ્દમણ કરી
કરીને, તેમ જ ગમન, પ્રયાગમન, લેપન, પાતન,
ઉપાતન તથા મોટી છલંગો ભરી ભરીને યુદ્ધ
કરતા હતા. ૪૪-૪૬ હે ભારત ! ત્યાં ખત્રીસ
પ્રકારનાં જ મણ્ડુકો ટોપ છે, તે સર્વ મન-

યુદ્ધોને તે બન્ને મહાબળવાનોએ લડી બતાવ્યાં હતાં.^{૧૭} એવામાં સાત્યકિનો આયુધો ખૂટી પડ્યાં હતાં. આમ છતાં તે જ્યારે ત્યાં યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પ્રત્યે બોલ્યા : ‘હે અર્જુન ! તું આ તરફ દષ્ટિ કર. સર્વ ધનુર્ધરા-માં શ્રેષ્ઠ એવો આ સાત્યકિ રથ વિતાનો થયા છતાં પણ યુદ્ધ કરી રહ્યો છે. હે ભારત ! ભારતી સેનાને ભેદી નાખીને તેણે તારી પાછળ પ્રવેશ કર્યો છે અને વળી તેણે મહાન વીર્યવાળા સર્વ ભારતયોદ્ધાઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું છે.’^{૧૮, ૧૯} યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે સાત્યકિ લગભગ થાકી ગયો. ત્યાં તો હે અર્જુન ! ધણી દક્ષિણ આપનારો આ બૃહસ્પતિ તેની સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવી પહોંચ્યો છે, પણ આ ખરાખર નથી.’^{૨૦} એટલામાં હે રાજન ! એક મદોન્મત હાથી જેમ બીજા મદમત હાથીને પ્રહાર કરે, તેમ દ્રોપ પામેલા યુદ્ધકર્મક બૃહસ્પતિ સાત્યકિને જીવ્યકિને પૃથ્વી પર પછાડ્યો.’^{૨૧} હે રાજન ! તે વેળા રથમાં બેઠેલા યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ બૃહસ્પતિના તે કર્મને દ્રોણપૂર્વક જોઈ રહ્યા હતા.’^{૨૨} હવે મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું : ‘જો અર્જુન ! યાદવ અને અંધકુળમાં વ્યાધ સમાન આ સાત્યકિ-ને તો તું જો. આ સમયે તે બૃહસ્પતિને વશ થઈ ગયો છે. અતિ કુબ્ધકર્મ કરીને તે થાકી ગયો છે અને તેથી જ તે પૃથ્વી પર પછાડાય પડ્યો છે, માટે તારા શિષ્ય એ વીર સાત્યકિનું તું રક્ષણ કર.’^{૨૩, ૨૪} હે પુરુષવ્યાધ ! હે સમર્થ અર્જુન ! કેવળ તારે માટે અહીં સુધી આવેલો આ શ્રેષ્ઠ પુરુષ યજ્ઞશીલ બૃહસ્પતિને વશ ન થઈ જાય તેટલામાં તું કોઈ ઉપાય શીઘ્ર કર.’^{૨૫} ત્યાં હર્ષ પામેલા મનવાળો અર્જુન વાસુદેવને કહેવા લાગ્યો : ‘હે કૃષ્ણ ! તમે જુઓ તો ખરા !

જેમ યુધપતિ સિંહ વનમાં મદોન્મત મહાગજ સાથે ક્રીડા કરે છે, તેમ કુરુપુંગવ બૃહસ્પતિ આ યાદવવીર સાત્યકિ સાથે ક્રીડા કરી રહ્યા છે.’

સંજય બોલ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પાંડુપુત્ર અર્જુન એ પ્રમાણે કહેતો હતો, તેવામાં સૈન્યો-માં મહાન હાહાકાર થઈ રહ્યો; કારણ કે પુષ્કળ દક્ષિણ આપનારા મહાબાહુ બૃહસ્પતિ સાત્યકિ-ને પૃથ્વી પર પટથી પાડ્યો હતો અને સિંહ જેમ હાથીને ધસડે, તેમ તે તેને ધસડી રહ્યો હતો. આમ તે કુરુશ્રેષ્ઠ બૃહસ્પતિ સાત્યકિ સાથે રણ ખેડી રહ્યો હતો અને અત્યંત શોભતો હતો. પછી બૃહસ્પતિ રથાનમાંથી તલ-વાર ખેંચી ઠાઠી અને સાત્યકિની ચોટલી પકડી તેને પગથી છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.’^{૨૬-૨૭} હવે તેણે તેના કુંડળ સહિત મસ્તકને ધકઠી જુદું કરવાનો આરંભ કર્યો, એટલે સાત્યકિ પણ વેગથી પોતાના મસ્તકને ધુણાવવા લાગ્યો.’^{૨૮} હે ભારત ! કુભાર જેમ ઘંડા સાથેના ચાકળાને જોઈથી પુખાવે, તેમ સાત્યકિ પોતાના દેશને પકડનાર બૃહસ્પતિના બાહુથી મસ્તકને ધુમાવી રહ્યો.’^{૨૯} હે રાજન ! એ રીતે રણમાં પોતાના મસ્તકને ખેંચી રહેલા સાત્યકિને જોઈને શ્રીકૃષ્ણે ફરી પણ અર્જુનને કહ્યું : ‘હે મહાબાહુ ! જો તો, યાદવ અને અંધકુળમાં વ્યાધ સમાન અને ધનુર્ધરા-માં તારાથી નહિ જિતરતો આ તારો શિષ્ય સાત્યકિ લગભગ બૃહસ્પતિના તાબામાં આવી ગયો છે.’^{૩૦} હે પાર્થ ! જ્યાં આ બૃહસ્પતિ રણમાં સત્યપરાક્રમી યાદવ સાત્યકિના કરતાં અધિકતા દર્શાવી રહ્યો છે, ત્યાં આપણામાં જ પરાક્રમ છે તે અસત્ય ઠરે છે.’^{૩૧} શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મહાબાહુ અર્જુન પોતાના મનમાં બૃહસ્પતિનાં વખાણ કરવા લાગ્યો કે,^{૩૨} ‘જાણે યુદ્ધમાં ક્રીડા કરતો હોય તેમ આ બૃહસ્પતિ

યાદવશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને ઘસડી રહ્યો છે. કૌરવોનો એ ક્રીતિવર્ધન મને ઘણો હર્ષ ઉપજાવે છે.^{૧૭} એક યાદવવીર સાત્યકિને એ મારી શકે તેમ નથી જ; તોપણ અરણ્યમાં સિંહ જમ મહાન હાથીને ઘસડે, તેમ તે સાત્યકિને ઘસડી રહ્યો છે.^{૧૮} હે રાજન! એ પ્રમાણે મનમાં કૌરવ ભૂરિશ્રવાનાં વખાણ કરીને મહાબાહુ અર્જુન વાસુદેવ પ્રત્યે બોલ્યો: 'હે કૃષ્ણ! મારી દૃષ્ટિ સિંધુરાજમાં ચોંટી છે, તેથી હું સાત્યકિને બેઈ શકતો નથી, છતાં સાત્યકિને માટે હું કાર્યનાથી ન બને તેવું પરાક્રમ કરી બતાવું છું'.^{૧૯,૨૦} એમ કહીને, વાસુદેવના વચનને માન્ય કરતા અર્જુને અશ્વોની ધાર જ્યુ એક તીક્ષ્ણ બાણ ગાંડીવદ્રુધ્યમાં સાંધીને છોડ્યું.^{૨૧} અર્જુનના હાથમાંથી આકાશ-માંથી ખરતી મોટી ઉડકાની પેઠે છટેલા તે બાણે યજ્ઞશીલ ભૂરિશ્રવાના તલવાર અને બાણબંધ સાથેના બાહુને કચ દઈને કાપી નાખ્યો.^{૨૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગત જયદ્રથવધપર્વમાં 'ભૂરિશ્રવાનો બાહુચ્છેદ' નામનો અધ્યાય ૧૨૨ માં સમામે

અધ્યાય ૧૪૩ મો

ભૂરિશ્રવાનો વધ

॥ સર્વય ઉવાચ ॥

સ વાહુર્ન્યપવદ્ભૂમૌ સહદગઃ સશુમાંગદઃ ।

આદ્યજીવલોક્સ્ય દુઃસમદ્વસૃતસુતમઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો: ભૂરિશ્રવાનો તે ઉત્તમ હાય તલવાર અને મુંઠ બાણબંધ સહિત પૃથ્વી પર પડ્યો, તે જોઈને પ્રાણી માત્ર અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયાં. આમ સાત્યકિને પ્રહાર કરવા ઇચ્છતા તે હાથને અર્જુને અદશ્ય રહીને કાપી નાખ્યો, તેથી તે પાંચ મુખવાળા સર્પની પેઠે વેગપૂર્વક પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૧,૨} આ પ્રમાણે અર્જુને પોતાના શરીરને જગતનાં કાષોમાં નકાસું કરી નાખ્યું, તે જોઈને ભૂરિશ્રવા સાત્યકિને ત્યાગ કરીને કોન

પૂર્વક પાંડુપુત્ર અર્જુનની નિંદા કરવા લાગ્યો.^૩

ભૂરિશ્રવા બોલ્યો: હે કુંતાપુત્ર! ઘણી ખેંદની વાત છે કે, તેં આ એક કૂર કર્મ કર્યું છે, કારણ કે મારી નજર ન હતી અને હું બીજા કાર્યમાં આસક્ત હતો, ત્યારે તેં મારા બાહુને કાપી નાખ્યો છે.^૪ ધર્મપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરને તું શું કહીશ? શું તું એમ કહીશ કે, ભૂરિશ્રવા બીજા કાર્યમાં આસક્ત હતો, ત્યારે મેં તેને છોડી દીધો અને મારી નાખ્યો છે?^૫ હે પૃથાપુત્ર! આ પ્રમાણે અસૂનો પ્રયોગ કરવાનો ઉપદેશ તને પ્રત્યક્ષ મહાત્મા ઇંદ્રે આપ્યો છે કે રુદ્રે કે દ્રોણાચાર્યે આપ્યો છે?^૬ અરે! તું તો અસૂના ધર્મને જાણનારો છે અને લોકમાં બીજાઓથી અધિક ગણાય છે, છતાં તારી સામે યુદ્ધ નહિ કરનારા મને તેં રણમાં કેમ પ્રહાર કર્યો!^૭ મનસ્વી પુરુષો પ્રમાદીને, લયભીત થયેલાને, રથ વિનાના થઈ પડેલાને, શરણની યાચના કરનારાને તથા સંકટમાં આવી પડેલાને કદી મારતા નથી.^૮ આજું કર્મ તો નીચ પુરુષો જ આચરે છે અને કુદ્ધ પુરુષો જ સેવે છે. પણ હે પાથ! તેં આજું અતિ દુષ્કર પાપકર્મ કેમ આચર્યું!^૯ હે ધર્મજય! આર્યપુરુષોના હાથે આર્યકર્મ સહજમાં થાય છે; પણ પૃથ્વી ઉપર આર્યોને હાથે અનાર્ય કર્મ અતિ દુષ્કર છે, એમ મહાત્માઓ કહે છે.^{૧૦} હે પુરુષવ્યાપ્ત! જગતમાં કહેવાય છે કે, મનુષ્ય જ્યાં જ્યાં મુલ-અશુભ કર્મોમાં અથવા મુગ્ધનકર જનુષ્યોમાં વસવાટ રાખે છે, ત્યાં ત્યાં તે તત્કાળ તેના સ્વભાવને પામે છે; તે આ કહેવત તાગમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.^{૧૧} જો એમ ન હોય, તો તું રાજવંશી થઈને અને ખાસ કરીને કુમુદગમાં ઉત્પન્ન થઈને તેમ જ શ્રેષ્ઠ વર્ણનવાળો સદાચારી થઈને દાસવર્ગથી બદ કેમ થાય!^{૧૨} સાત્યકિને માટે તેં આજે આ અતિ શુદ્ધ કર્મ કર્યું છે,

તેમાં અવરથ વામુદેવનો જ મત હોવો જોઈએ; કારણ કે તારામાં આતું નીચ કમં ધટતું નથી.^{૧૩} જે કૃષ્ણનો મિત્ર ન હોય તેવો કથો પુરુષ પ્રમાદી શત્રુ જોડે લડે અને તેને આતું કદ આપે!^{૧૪} દે પાર્યં! યાદવ અને અધંકકુળના રાજાઓ સદા સંસ્કારહીન, દુષ્ટ કર્મો કરનારા અને સ્વાભાવથી જ નિંદાયેલા છે; તો તેવાઓને તે પ્રમાણુરૂપ કેમ માન્યા છે!^{૧૫} ભૂરિશ્રવાએ રણમાં એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે અર્જુનને તેને આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો.

અર્જુન મોહયો : ખરેખર! મરણ પામતાં પુરપની જુદ્ધિનો પણ નાશ થઈ જાય છે.^{૧૬} દે રાજા! આ સમયે તેં જે કંઈ કહ્યું છે, તે બધું અનર્થક-અધટિત છે. તું સંઘામોના ધમને જણે છે અને સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થોમાં તું પારંગત થયો છે. વળી તું મને પાંડવને અને શ્રીકૃષ્ણને પણ બરાબર જણે છે. આમ છતાં તું કેમ નિંદા કરે છે? તું જણે છે કે, 'હું અર્જુન કદી અધમ' કરું નહિ' છતાં તું કેમ મોહવશ થાય છે?^{૧૭,૧૮} દે રાજા! પોતાના બાહુબળને આશ્રય કરનારા ક્ષત્રિય પુરુષો પોતાપોતાના ભાઈઓ, પિતાઓ, પુત્રો, સંબંધીઓ, બાંધવો, વયસ્યો અને મિત્રોથી વીંટાઈને શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરે છે, તો તે જ ક્ષત્રિય હું, મારો શિષ્ય, સુખદાયી સંબંધી, અમારે માટે પોતાના પ્રિય પ્રાણોની પરવા વગર યુદ્ધ કરનાર અને રણમાં મારા જમણા બાહુ સમાન આ યુદ્ધમંદ સાત્યકિની રક્ષા કેમ ન કરું?^{૧૯-૨૧} દે રાજા! એવો કંઈ નિયમ નથી કે, રણમાં રહેલા પુરુષે કેવળ પોતાના આત્માનું જ રક્ષણ કરવું. દે રાજા! તેણે તો પોતાના અર્થે જોડાયેલ પોતાના અનુયાયીનું પણ રક્ષણ કરવું જોઈએ.^{૨૨} વળી રક્ષણ કરાતા તે સહાયકાએ પણ મહારણમાં પોતાના રક્ષક રાજાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. આ મહારણમાં

જે હું સાત્યકિને મારી નગર આગળ મરણ પામતો જોઉં અને તેની રક્ષા ન કરું, તો તેના વિયોગથી મને વ્યથા પાપ જ લાગે. આ કારણે મેં સાત્યકિની રક્ષા કરી છે. તો તેમાં તું મારા પર શા માટે ક્રોધ કરે છે?^{૨૩,૨૪} વળી દે રાજા! તું મારી નિંદા કરીને કહે છે કે, 'હું જ્યારે બીજાની સાથે યુદ્ધમાં જોડાયો હતો, ત્યારે તે મને હેતરીને માર્યો છે.' પણ આમ કહેવામાં તારી જુદ્ધિની શ્રાંતિ જ છે;^{૨૫} કારણ કે મેં તને પ્રહાર કર્યો, ત્યારે તું કવચને ધુણાવતો હતો, રથ ઉપર ચડતો હતો અને ધતુષ્પતી દારીને ખેંચીને શત્રુઓ જોડે યુદ્ધ કરતો હતો. આમ રથો, ઘોડાઓ, હાથીઓ તથા પાળાઓથી ભરપૂર અને સિંહનાદોથી ઉદ્ભૂત શબ્દવાળા આ ગંભીર સૈન્યસાગરમાં જ મેં તને પ્રહાર કર્યો છે.^{૨૬,૨૭} તો પોતાના તથા પારકા ઘોડાઓની સમક્ષ સાત્યકિ સાથેના ભેટામાં તારો એકલાનો જ એકલા સાત્યકિની સાથે સંઘામ થયો છે, એ વાત કેમ સંભવે?^{૨૮} વળી સાત્યકિ અનેક ઘોડાઓની સાથે ભેટીને તથા ટેટલાએક મહારથીઓને જીતીને યાદી ગયો હતો, તેના ઘોડાઓ પણ યાદી ગયા હતા અને શસ્ત્રોથી સુધ્ધાં તે ઘણા પીડાયો હતો. આથી તેનું મન પણ ઉદાસ થઈ ગયું હતું. આવી સ્થિતિમાં આવી પડેલા મહારથી સાત્યકિને રણમાં જીતીને તથા તેને પોતાના પરાક્રમના વશમાં આવેલો જોઈને શું તું તારી અધિકતા સમજતો હતો?^{૨૯,૩૦} વળી વધારામાં તું તલવારથી તેનો શિરચ્છેદ કરવા ઇચ્છતો હતો. આવી રીતે સંકટમાં આવી પડેલા સાત્યકિને જોઈને તેના મિત્રપક્ષનો કથો પુરુષ સહન કરે?^{૩૧} આ બાબતમાં તું તારી પોતાની જ નિંદા કર; કારણ કે તું તારું પોતાનું રક્ષણ કરી શક્યો નથી. દે વીર! જ્યારે તું આમ

તારું પોતાનું રક્ષણ કરી શક્યો નથી, ત્યારે જે મનુષ્ય તારો આશ્રય કરે, તેનું તો તું કેવી રીતે રક્ષણ કરી શકે ?^{૩૨}

સંજય બોલ્યો : અર્જુનને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે યજ્ઞસ્તંભના ચિહ્નવાળી ધનવાળો મહા-યશસ્વી મહાબાહુ ભૂરિશ્રવા સાત્યકિનો ત્યાગ કરીને રણમાં મરણ સુધીનું અનશનવ્રત સ્વીકારી બેઠો.^{૩૩} પવિત્ર લક્ષણવાળો તે રાત્રિએ ડાળા હાથ વડે દર્બો પાથરી અને તેના પર બેસીને બ્રહ્મલોકમાં પ્રયાણ કરવાની ઇચ્છા કરી. તેણે પોતાના પ્રાણોને વાયુઓમાં હોમ્યા.^{૩૪} તેણે અશ્વઘેદિયને સૂર્યમાં એકાગ્ર કરી અને નિષ્પાપ મનને જળમાં હોમ્યું. તે ભૂરિશ્રવા મહાઉપ-નિષકમાં કહેલા જ્ઞાનનું ચિંતન કરવા લાગ્યો. આમ તે યોગયુક્ત થઈને મુનિવ્રત સ્વીકારી બેઠો.^{૩૫} તે વેળા સર્વ સેનામાં મનુષ્યો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની નિંદા કરવા લાગ્યા અને તે પુરુષશ્રેષ્ઠની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.^{૩૬} શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની એ પ્રમાણે નિંદા થતી હતી, છતાં તેઓ લગારે અપ્રિય બોલ્યા નહિ, તેમજ યજ્ઞસ્તંભના ચિહ્ન-વાળી ધનવાળો તે ભૂરિશ્રવા પોતાની પ્રશંસા થતી હતી છતાં તે લગારે હર્ષ પામ્યો નહિ.^{૩૭} પણુ દે રાજન ! તમારા પુત્રો ન્યારે એ રીતે નિંદાવચનો કહેવા લાગ્યા, ત્યારે ધનંજય તેમનાં તથા ભૂરિશ્રવાનાં વાક્યોને મનમાં સાંભી રહ્યો નહિ.^{૩૮} દે ભારત ! તેમની વાણીનું રમરણ કરતો હોય તેમ એ પાંડુનંદન શાંત ચિત્તે પણુ આલેપ-પૂર્વક બોલ્યો : 'સર્વ રાત્રિએ મારા મહાન વ્રતને જાણેજ છે કે, જે કોઈ મારા માણસ મારા આણના અનુસંધાનમાં હોય છે, તેને કોઈ મારવા-ને શક્તિમાન નથી. દે યુધેષ્ઠ ભૂરિશ્રવા ! આમ વિચાર કરીને તારે મારી નિંદા કરવી યોગ્ય નથી. વળી પોતે ધર્મ સમજ્યા વિના બીજીની ધર્મ

સંબંધી નિંદા કરવી તે પણુ તને ઘટે નહિ,^{૩૯-૪૧} તું હાથમાં હથિયાર લઈને યાદવવીરને મારી નાખવા ઇચ્છતો હતો, તે સમયે મેં જે તારો હાથ કાપી નાખ્યો છે, તે નિંદા ધર્મ નથી.^{૪૨} હે તાત ! શશ્વટીન થયેલા, સ્થગિત થયેલા અને કવચ વિનાના થયેલા બાળક અભિમન્યુના વધને કયો ધાર્મિક પુરુષ ધર્મકૃત્ય માનીને પૂજે તેમ છે ?^{૪૩} અર્જુનનાં એ વાક્યોને સાંભળીને ભૂરિ-શ્રવાએ મરતક વડે પૃથ્વીને રપશં કયો અને તેણે ડાળા હાથ વડે પોતાના કપાયેલા જમણા હાથને એ અર્જુનની સમીપમાં ફેંક્યો.^{૪૪} હે મહારાજ ! અર્જુનનાં એ પૂર્વોક્ત વચન સાંભળ્યા પછી, મહાતેજસ્વી યુધેષ્ઠ ભૂરિશ્રવા નીચું ડુબ કરીને શાંત થઈ ગયો.^{૪૫}

અર્જુન બોલ્યો : હે શક્તા મોટાભાઈ ! મને ધર્મરાજ પર, બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ ભીમસેન પર, નકુલ પર તથા સહદેવ પર જે પ્રીતિ છે, તેજ પ્રીતિ તારા પર પણુ છે, માટે, હું અને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ તને અનુજ્ઞા આપીએ છીએ કે, હશીનર-પુત્ર શિવિરાજ જે પ્રમાણે પુણ્યવાનોના લોકમાં ગયો છે, તે પ્રમાણે તું પણુ તે પુણ્યવતીના લોકમાં જ.^{૪૬, ૪૭}

વાસુદેવ બોલ્યા : નિરંતર અસિદોષ લઈને યજ્ઞન કરનારા દે રાજા ! બ્રહ્મા આદિ દેવવરો પણુ મારા જે પ્રકાશવંતા નિર્મળ લોકોની નિત્ય ઇચ્છા રાખે છે, તે લોકોમાં તું સીધ જ અને મારી પેઠે ગરુડની પીઠ પર બેસીને તું ત્યાં વિચર.^{૪૮}

સંજય બોલ્યો : તેવામાં ભૂરિશ્રવાએ છોડી દીધેલા તે શિનિમુખાર સાત્યકિ એકદમ કામો થયો અને તેણે હાથમાં તલવાર લઈને એ મહા-ત્માના મસ્તકને કાપી નાખવાની ઇચ્છા કરી.^{૪૯} આમ પ્રુષ્ઠજ દક્ષિણાએ આપનારા તે શક્તે નિષ્પાપ મોટા ભાઈ અર્જુનને દારો લગમગ

હણઈ ગયો હતો અને તે મુનિવ્રતરૂપી બીજા કાર્યમાં રોકાયો હતો, ત્યારે સાત્યકિ તેને મારવા તૈયાર થયો હતો.^{૧૦} સૂદ કપાયેલા હાથીની પેડે કપાયેલી શુભવાળા અને રણમાં અનશનવ્રતને બેઠેલા તે ભૂરિશ્રવાને મારી નાખવા ઇચ્છતા સાત્યકિની, સર્વ સૈન્યો મોટેથી નિંદા કરવા લાગ્યાં.^{૧૧} વળી એ સાત્યકિને શ્રીકૃષ્ણે, મહાત્મા અર્જુને, ભીમસેને, યુધામન્યુએ, ઉત્તમોજાએ, અશ્વત્થામાએ, દ્રુપાચાર્યે, કણે, વૃષસેને તથા બ્યદ્રથે પણ ઘણે ઘણે વાર્યો, છતાં સાત્યકિએ સર્વ સૈન્યોના ઠોણાહણને લક્ષ્યમાં ન લેતાં અનશનવ્રત લઈને બેઠેલા તે ભૂરિશ્રવાને મારી નાખ્યો. આમ રણમાં અનશનવ્રતનો સ્વીકાર કરીને બેઠેલા તથા અર્જુને કાપી નાખેલી શુભવાળા કુરુવંશીય ભૂરિશ્રવાના મરતકને સાત્યકિએ તલવાર વડે કાપી નાખ્યું.^{૧૨-૧૪} સૈન્યોએ સાત્યકિના તે કર્મને અભિનંદુ ન હતું; કારણ કે પ્રથમથી જ અર્જુને લગભગ મારી નાખેલા ભૂરિશ્રવાનો તેણે વધ કર્યો હતો.^{૧૫} એ વેળા સિદ્ધો, ચારણો અને મનુષ્યો યુદ્ધમાં અનશનવ્રતનો સ્વીકાર કરીને બેઠેલા ઇંદ્ર સરખા ભૂરિશ્રવાને મરણ પામેલો બેઠેને તેનાં કર્મોથી વિરમય પામ્યા અને તેની પ્રશંસા કરી રહ્યા. તે વખતે તમારા સૈનિકો અનેક જાતના પક્ષવાદો બોલી રહ્યા હતા.^{૧૬, ૧૭} તેઓ કહેતા હતા કે, 'આમાં સાત્યકિનો અપરાધ નથી; કારણ કે તે પ્રમાણેનું બનવાનું હશે અને તે બન્યું છે; માટે તમારે કોઈએ ક્રોધ ન કરવો બેઠેલો. ક્રોધ મનુષ્યોને અતિશય દુઃખ આપનારો છે.^{૧૮} વીરપુરુષે પોતાના શત્રુને હણી જ નાખ્યો બેઠેલો; એમાં વિચાર કરવાની જરૂર જ નથી. વળી વિદ્યાતા-એ આ ભૂરિશ્રવાના મૃત્યુ તરીકે એ સાત્યકિને જ ઉત્પન્ન કર્યો હશે.^{૧૯}

સાત્યકિ બોલ્યો: ધર્મની કાંચળી, કારણ કર;

નારા હે અર્મિંદ કૌરવો! ધર્મના વાદવિવાદો ચલાવી ચલાવીને તમે મને આ સમયે ઠહી રહ્યા છો કે, 'ભૂરિશ્રવાનો વધ નહિ કરવો બેઠેલો, નહિ કરવો બેઠેલો.'^{૨૦} પણ જે સમયે શસ્ત્રહીન કરેલા સુભદ્રાના બાળકપુત્ર અભિમન્યુને તમે બધાએ એકઠા મળીને મારી નાખ્યો હતો, તે સમયે તમારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો?^{૨૧} બાપી મારી તો એ પ્રતિજ્ઞા છે કે, જે કોઈ મારો તિરસ્કાર કરીને મને રણમાં જીવતો દબાવી દે અને ક્રોધપૂર્વક મને પગની લાત મારે, તે મારા શત્રુને મારે મારવો જ. પછી ભલે તે મુનિવ્રતને સ્વીકારી બેઠો હોય! વળી બીજું હું ભૂરિશ્રવાને પ્રહાર કરવા માટે હાથ હલાવી હલાવીને પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો, ત્યારે તમે મને છતી આંખે મરણ પામેલો માની બેઠા હતા, તે એક તમારી બુદ્ધિની લધુતા જ છે. માટે હે કુરુશ્રેષ્ઠ! મેં આને જે સામો પ્રહાર કરી મારી નાખ્યો છે, તે યોગ્ય જ છે.^{૨૨-૨૪} મને સંકટમાં આવી પડેલો બેઠેને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરતા અર્જુને આ ભૂરિશ્રવાના તલવાર સાથેના બાહુને જે કાપી નાખ્યો છે, એથી ખરું બેતાં એણે મને હણ્યો જ છે.^{૨૫} હશે! જે ભાવિ બનાવ બનવાનો હોય છે, તે બને જ છે. અરે! દેવ જ તે કૃત્યમાં પ્રેરણા કરે છે. એ જ કારણથી આ લડાઈમાં ભૂરિશ્રવા માર્યો ગયો છે, તો એમાં અધર્મકૃત્ય શું છે?^{૨૬} આ સંબંધમાં, કષિ વાદમીકિએ પણ પૃથ્વી પર પૂર્વે આ શ્લોકનું ગાન કર્યું છે :

ન હન્તવ્યાઃ સ્ત્રિય ઇતિ યદ્વવીપિ પ્લવંગમ ।

સર્વકાલં મનુષ્યેણ, વ્યવસાયવતા સદા

પીઢાકરમમિત્રાણાં યત્સ્યાત્કર્તવ્યમેવ તત્ ॥

હે વાનર! તું, કહે છે કે, સ્ત્રીઓ અવધ છે, પરંતુ ઉદ્યોગી મનુષ્યોએ જે કાર્યથી પોતાના શત્રુને સર્વકાળ પીડા થયા કરે, તે કાર્ય અવશ્ય

કરવું જ નહિએ. ૧૭, ૧૮

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! સાત્યકિના
એ કંથન પર સારાયે કૌરવો કંઈ પણ બોલ્યા નહિ,
પણ મનમાં તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૧૬ છતાં
વેદિક મંત્રોથી પવિત્ર થયેલા તથા મહાયજ્ઞોમાં
પુષ્કળ દક્ષિણાઓ દેનારા તે યશસ્વી ભૂરિશ્રવાના
વધને અરણ્યમાં રહેલા મુનિના વધની પેઠે કંઈ
પણ અભિનંદન આપતો ન હતો. ૧૭ ત્યાં યાચકોના
ધમ્મિષ્ઠ વરોને આપનારા તે શૂરા ભૂરિશ્રવાનું સુંદર
કાળા કેશવાળું તથા પારેવા સમાન લાલ નેત્રોવાળું
મસ્તક યજ્ઞશાળાની વેદિકા પર સ્થાપેલા યજ્ઞીય
અથવા મસ્તકની જેમ રણમાં રોણતું હતું. ૧૮
શસ્ત્રકૃત તેજથી પવિત્ર થયેલો, યાચકોના પ્રાર્થિત
વરને આપનારો અને તેથી જ પોતે વર મેળવવાને
યોગ્ય એવો તે ભૂરિશ્રવા ઉત્કૃષ્ટ ધર્મથી સ્વર્ગ તથા
પૃથ્વીને વ્યાપ કર્યા પછી જ એ મહારણમાં દેહ-
ત્યાગ કરી ઊર્વલોકમાં પ્રયાણ કરી ગયો હતો. ૧૯

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન અધ્યયનપદ્યપર્વમાં
'ભૂરિશ્રવાનો વધ' નામનો અધ્યાય ૧૪૩માં સમાય

અધ્યાય ૧૪૪મો ભૂરિશ્રવાની ઉત્પત્તિ અને સાત્યકિની પ્રશંસા

॥ પુત્રાશુ ઉવાચ ॥

અજિતો દ્રોણાથેયવિકર્ણકૃતવર્મભિઃ ।
તીર્ણઃ સેન્યાર્ણવં વીરઃ પ્રતિધ્રુવ્ય મુષિહિરે ॥ ૧ ॥

પુત્રાશુ બોલ્યો : એ વીર સાત્યકિને દ્રોણ
કર્ણ, વિકર્ણ અને કૃતવર્મા સુદ્ધાંકારી જીતી રાક્યા
ન દત્તા અને મુષિહિર આગળ પ્રતિજ્ઞા કરીને એ
મેન્યરૂપ મહારાજાગરને તરી ગયો હતો. તો યુદ્ધમાં
પાછી પાતી નહિ કરનાર તે સાત્યકિને કુરુવંશી
ભરિશ્રવાએ પોતાને તાગે કરીને જે બળાતકાર
પૃથ્વી પર પાટી દીધો હતો? ૧, ૨

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! શિનિમાર સાત્યકિ-

ની તથા ભૂરિશ્રવાની ઉત્પત્તિ તમે પ્રથમ
સંભળો; એટલે હે રાજાનાં તમારો સંશય દૂર
થશે. ૩ પૂર્વે સોમ નામનો અગ્નિનો પુત્ર હતો. તે
સોમને બુધ નામનો પુત્ર થયો અને તે બુધને
સાક્ષાત્ મહેન્દ્ર સરખો પુરુરવા નામનો એક પુત્ર
થયો હતો. ૪ પુરુરવાને આયુ, આયુને નહુપ અને
નહુપને દેવર્ષિઓને પણ માન્ય એવો યયાતિરાજ
નામનો પુત્ર થયો હતો. એ યયાતિને દેવયાની
નામની પત્નીમાં યદુ નામનો પાટવી પુત્ર થયો.
એ યદુના વંશમાં દેવમીઠ નામનો એક રાજ થઈ
ગયો છે. તેનો યાદવવંશી શૂર નામનો પુત્ર ત્રણેય
લોકમાં ખાનીતો ગણાતો હતો અને તે શૂરને ત્યાં
મહાપરાશરી પુરુષશ્રેષ્ઠ વસુદેવ નામનો પુત્ર
જન્મ્યો. ૫-૭ વસુદેવ ધતુર્વિધામાં એકો છે અને
યુદ્ધમાં કાર્તવીર્ય સરખો શૂરવીર છે. હે રાજા ! તે
જ યાદવવંશમાં એ વસુદેવ સમાન વીર્યાવાળો
શિનિ નામનો યાદવવીર જન્મ્યો. ૮ હે રાજા ! એક
સમયે મહાત્મા દેવકરાજની પુત્રીના સ્વયંવરમાં
સર્વ ક્ષત્રિયોનું સમેલન થયું હતું. ૯ તે મેળાવકામાં
વસુદેવ અને શિનિ પણ ગયા હતા. ત્યાં શિનિએ
સર્વ રાજાઓનો પરાજય કરીને વસુદેવને માટે
રાજકન્યા દેવશ્રીનું હરણ કરીને તેને પોતાના રથમાં
બેસાડી દીધી. ૧૦ આમ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ મહારાજા !
દેવશ્રીને શિનિના રથમાં બેઠેલી જોઈને મહાત્મરૂપી
શૂરવીર સોમદત્ત તે સાંખી રાખ્યો નહિ. ૧૧ પછી
હે રાજા ! તે બંને વચ્ચે અર્ધો દિવસ સુધી આઘર્ષ-
કારક યુદ્ધ ચાલ્યું. તે બંને અતિગળવાન દત્તા
અને તે બંને વચ્ચે તે વેળા બાહુયુદ્ધ થઈ રહ્યું
હતું. તેમાં શિનિએ પુરુષશ્રેષ્ઠ સોમદત્તને બળાતકારે
પૃથ્વી પર પાટી પાડ્યો. પ્રેસક તરીકે જોઈ રહેવા
દબરો રાજાઓની મધ્યમાં મોટલી પકડીને,
પથની લાત મારીને તથા ગ્લાનમાંથી તણવાર
એવી કાઢીને શિનિએ તેનો શિશ્નદંડ કરવાનો

વિચાર કર્યો. પરંતુ દયાને લીધે 'જ હું તને જીવતો છોડું છું' એમ કહીને તેણે સોમદત્તને છોડી મૂક્યો.^{૧૨-૧૪} દે રાજા ! રાજાઓના ભર-મેળાવડામાં પોતાની આવી અવસ્થા થઈ, તેથી કોનાનીય થયેલા સોમદત્તને તપ કરીને મહાદેવને પ્રસન્ન કર્યો.^{૧૫} વરદાયી પ્રભુ મહાદેવ તેના પર પ્રસન્ન થયા અને તેને વર માગવા માટે કહેવા લાગ્યા. એટલે રાજા સોમદત્તે આ પ્રમાણે વર માગ્યો:^{૧૬} 'હે ભગવન ! હું એક એવા પુત્રને ઇચ્છું છું કે, તે શિનિના પુત્રને હારેરા રાજાના મધ્યમાં પૃથ્વી પર પાડી નાખે અને તેને પગની લાત મારે.^{૧૭} દે રાજા ! સોમદત્તનું એ પ્રાર્થના-વચન સાંભળીને મહાદેવ 'તથાસ્તુ' એમ કહીને પછી અંતર્ધાન થઈ ગયા.^{૧૮} મહાદેવના વરદાનથી પુત્રકળ દક્ષિણા દેનારે ભૂરિશ્રવા નામનો પુત્ર સોમદત્તને મળ્યો અને તેણે આ રણમાં શિનિપુત્ર સાત્યકિને સર્વ સૈન્યોની સમક્ષ પૃથ્વી પર પાડ્યો હતો અને પગની લાત મારી હતી. દે રાજા ! જેના સંબંધમાં તમે મને પ્રશ્ન કર્યો હતો, તે મેં તમને કહ્યું.^{૧૯, ૨૦} એ જ કારણથી સાત્યકિને રણમાં ભૂરિશ્રવા જીતી ગયો હતો. બાકી જગતના ઉત્તમ નરવીરો પણ સાત્યકિને રણમાં જીતી શકે તેમ નથી; કારણ કે યાદવો નિશાન પાડવામાં એકા દોષ છે, સંત્રામમાં અનેક પ્રકારનાં ચિત્રવિચિત્ર યુદ્ધ કરનારા દોષ છે, જરા પણ વિસ્મય પામ્યા વિના દેવો, દાનવો કે ગંધર્વોને પણ યુદ્ધમાં જીતનારા દોષ છે અને પોતાના વીર્યથી જ વિજયથી યુક્ત થનારા દોષ છે. આવા તે યાદવો કદી પણ શત્રુને અધીન થતા નથી.^{૨૧, ૨૨} દે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! આ જગતમાં ભૂત, ભવિષ્ય કે વર્તમાન કોઈ પણ પ્રાણીબળમાં યાદવોની તુલના કરી શકે તેવું એવામાં આવતું નથી.^{૨૩} તેઓ જ્ઞાતિનું કદી અપમાન કરતા નથી અને વૃદ્ધોની આજ્ઞામાં

આસક્ત રહે છે. દેવો, અસુરો, ગંધર્વો, યક્ષો, સર્પો કે રાક્ષસો પણ એ યાદવવીરોને જીતી શકે તેમ નથી; તો મનુષ્યો તે કાણ માન ? તેઓ કદી શ્રલદ્રવ્ય, ગુરુદ્રવ્ય અને જ્ઞાતિદ્રવ્યનું ભક્ષણ કરતા નથી. વળી કોઈ પણ આપત્તિના પ્રસંગમાં જેઓ પોતાનું રક્ષણ કરનારા છે, તેમની તેઓ કદી પણ હિંસા કરતા નથી. તેઓ ધનવાન છે, છતાં ગર્વિષ્ઠ નથી. તેઓ ગ્રાહણોના ભક્ત છે અને સત્ય બોલનારા છે.^{૨૪-૨૬} વળી તેઓ સમર્થ પુરુષોનું માન જળવનાર છે, દીનોનો ઉદ્ધાર કરનારા છે, નિત્ય દેવકાર્યોમાં તત્પર રહેનારા છે, ઈંદ્રિયોને જીતનારા છે, સર્વનું રક્ષણ કરનારા છે અને તેઓ આપવડાઈ કરતા નથી.^{૨૭} આવાં કારણોથી યાદવ-વીરોનો પ્રતાપ કદી નષ્ટ થતો નથી. દે રાજા ! કદાચ કોઈ સમર્થ વીર મેરુપર્વતને જીંચી બધ અથવા સમુદ્રને પણ તરી બધ, તથાપિ યાદવ-વીરોની સામે જઈને તેમના અંતને પામી શકે નહિ. દે પુરુષશ્રેષ્ઠ કુરુરાજા ! તમને જે બાબતમાં સંશય હતો, તે બધું મેં તમને કહ્યું. બાકી બધું એતાં તમારો જ મહાન અન્યાય છે.^{૨૮, ૨૯}

હતિ શ્રીમદભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરોત્તમ અધ્યાય-૧૪૫મે સમાપ્ત
"સાત્યકિની મશાસા" નામનો અધ્યાય ૧૪૫મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૫મો

સંકુલ યુદ્ધ

॥ હૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

તદવસ્થે હતે તસ્મિન્ ભૂરિશ્રવસિ કૌરવે ।

યથા ભૂયોઽમવયુદ્ધં તન્મમાચક્ષ્વ સંજય ॥ ૧ ॥

હૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા : દે સંજય ! જ્યારે તે કુરુવંશી ભૂરિશ્રવા એ અવસ્થામાં મરણ પામ્યો, ત્યારે પુનઃ જે પ્રમાણે ત્યાં યુદ્ધ થયું હોય, તે તું મને કહે.^૧

સંજય બોલ્યો : દે ભારત ! એ રીતે જ્યારે ભૂરિશ્રવા પરલોક પ્રયાણ કરી ગયો, ત્યારે મહા-

બાહુ અર્જુને વાસુદેવને કહ્યું :^૨ 'હે કૃષ્ણ ! જે તરફ રાજ જયદ્રથ છે, તે તરફ આપણા ઘોડા-ઝોને એકદમ હંકારો. હે પુંડરીકાક્ષ ! જયદ્રથ-રાજ આ સમયે ત્રણ ધર્મોમાં આવી પડેલો સંભળાય છે. (તેમાં જે મારી સામે. યુદ્ધ કરતાં કરતાં તે મરણ પામશે, તો સત્તર તેને સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિ થશે. યુદ્ધમાંથી પલાયન કરતાં જે માર્યો જશે, તો તેને નરકની પ્રાપ્તિ થશે. મારા ભયથી તે પોતાના દેશ પ્રત્યે ચાલ્યો જશે, તો તેના યશ-રૂપી શરીરનો નાશ થતાં વારતવિક નાશ થશે. આ રીતે તે ત્રણ ધર્મોમાં રહેલો છે.)^૩ હે નિર્દોષ કૃષ્ણ ! જેમ બને તેમ મારી પ્રતિજ્ઞા સફળ કરવાને તમે યોગ્ય છો; કારણ કે હે મહાબાહુ ! સૂર્ય અસ્ત થવાની તૈયારીમાં છે.^૪ હે પુરુષ-વ્યાઘ્ર ! આજે જયદ્રથનો વધ કરવારૂપ મહાન કાર્ય મેં ઉઠાવ્યું છે અને કુરુરાજના મહારથીઓ એ જયદ્રથરાજનું બરાબર રક્ષણ કરી રહ્યા છે. માટે હે કૃષ્ણ ! સૂર્યનો અસ્ત થયા પહેલાં જે રીતે હું મારું વચન સત્ય કરું અને જયદ્રથનો જે રીતે વધ કરું, તે રીતે તમે એકદમ ઘોડાઝોને આગળ ચલાવો.^૫ તે સાંભળી અશ્વોના દહ્યને બળુનારા મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણે જયદ્રથવધને લક્ષ્યમાં રાખીને શ્વેત વર્ણના અર્જુનના અશ્વોને આગળ હાંક્યા.^૬ આમ હે મહારાજ ! અર્જુનને વાયુવેગી ઘોડા વડે પ્રયાણ કરતો જોઈને તમારી સેનાના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ ઉતાવળા ઉતાવળા અર્જુન તરફ ધસી ગયા.^૭ દુર્યોધન, ઠર્ણ, વૃષસેન, મદ્ર-રાજ, અશ્વત્થામા, દૃપાયાથ અને સિંધુરાજ પોતે અર્જુનની સાથે થયા હતા.^૮ એ વેળા પાસે ઉપસ્થિત થયેલા સિંધુરાજને જોઈને અર્જુન કોપપૂર્ણ નેત્રોથી બળે બાળી નાખતો દોષ નેમ તેને એવા લાગ્યો.^૯ ત્યાં અર્જુનને જયદ્રથનો વધ કરવા માટે પ્રયાણ કરતો જોઈને દુર્યોધનરાજ

કર્ણ પ્રત્યે એકદમ કહેવા લાગ્યો :^{૧૦} 'હે સૂર્યપુત્ર ! તારે માટે આ ખરેખર યુદ્ધકાળ આવ્યો છે. માટે હે મહાત્મન ! તું તારા બળને દર્શાવ. હે કર્ણ ! અર્જુન જયદ્રથનો વધ ન કરી શકે તેવું તું કર.^{૧૧} હે પુરુષવીર ! દિવસ થોડો જ બાકી રહ્યો છે. માટે હે કર્ણ ! તું બાણોના ઢગ છોડીને શત્રુને આજે મારી નાખ. હે નરવીર ! આમ કરતાં કરતાં જે સૂર્યાસ્ત થઈ જશે, તો અવશ્ય આપણા વિજય જ થશે.^{૧૨} સૂર્યાસ્ત થઈ બધાં સુધી જે જયદ્રથનું રક્ષણ કરવામાં આવશે, તો અર્જુન પોતાની પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા થતાં જરૂર અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે.^{૧૩} પછી હે માનદાતા ! પૃથ્વી અર્જુન વિનાની થશે એટલે તુરત જ એના સર્વ બાઈઓ પોતાના અનુયાયીઓ સહિત એક મુદ્ગતંકાળ પણ જીવવાનો ઉત્સાહ ધરાવશે નહિ.^{૧૪} એ રીતે હે કર્ણ ! પાંડવોનો વિનાશ થશે, એટલે આપણે પર્વતો, વનો અને અરણ્યો સાથેની આ સમગ્ર નિઃકંટક પૃથ્વીને ભોગવીશું.^{૧૫} હે માનદ ! હવે અર્જુનને મોહિત કર્યો છે, એટલે તેની પ્રકૃતિમાં વિપરીત ભાવ દાખલ થયો છે, એમ મને લાગે છે; કારણ તે કાર્યકાર્યનો વિચાર કર્યા વિના જ આગળ રણમાં આવી ઘોર પ્રતિજ્ઞા લઈ પેડો છે.^{૧૬} હે કર્ણ ! ખરેખર, પાંડવ અર્જુને પોતાનો વિનાશ કરવા માટે જ જયદ્રથનો વધ કરવાની આ દુસ્તર પ્રતિજ્ઞા કરી છે.^{૧૭} કારણ કે હે રાંધાપુત્ર ! તું દુરાધર્મ જ્યાં સુધી જીવતો છે, ત્યાં સુધી અર્જુન સૂર્યાસ્ત પહેલાં જયદ્રથરાજનો વધ કેવી રીતે કરી શકશે!^{૧૮} વળી મદ્રરાજ શત્રુ અને મહાત્મા દૃપાયાથના રક્ષણ તમે રહેલા જયદ્રથને અર્જુન રણમાં કેવી રીતે મારી શકશે!^{૧૯} તેમ જ અશ્વત્થામા, દુઃ અને દુઃશામન જયદ્રથનું બરાબર રક્ષણ કરીશું; તેથી કાજની પ્રેરણાને પામેલા અર્જુન નેમ કઈ રીતે પડોંગી વગરો!^{૨૦}

હે માનદાતા ! અનેક શરાઓ યુદ્ધ કરી રહ્યા છે અને સૂર્ય નમી ગયા છે; તેથી મને તો શંકા જ છે કે, અર્જુન જયદ્રથને પદોંચી વળશે નહિ જ. માટે હે ઠણું ! તું મારી, અશ્વત્થામાની, મદ્રરાજની, કૃપાચાર્યની તથા બીજા શરા મહારથીઓની એડમાં રહીને પરમ યત્નપૂર્વક અર્જુન સામે યુદ્ધ કર. ' હે રાજા ! તમારા પુત્ર દુર્યોધને સંધાનંદને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેણે એ કુરુતમને આ વાક્ય કહ્યું : 'હે માન આપનારા દુર્યોધનરાજ ! દહ પ્રહાર કરનારા ધનુર્ધર વીર ભીમસેને આજે સંધ્યામમાં અનેક બાણબ્રોધી મારા શરીરને અત્યંત ધાયસ કયું' છે. રણમાં મારા જવાએ ખાસ કરીને ઊભા રહેવું બેઠવું, એમ સમજીને જ હાલમાં હું અહીં બિચો છું.' ૨૨-૨૧ મોટાં મોટાં બાણોના પ્રહારથી મારું અંગ ઝટકું બધું તપે છે કે તેથી તે જરાયે કાર્ય કરી શકતું નથી. છતાં મારું જીવિત દેવળ તમારે માટે જ છે અને હું યથાશક્તિ યુદ્ધ કરીશ.' ૨૭ આજે યુદ્ધ કરતાં કરતાં હું જ્યાં તીક્ષ્ણ બાણો ફેંટીશ કે તેથી પાંડવશ્રેષ્ઠ અર્જુન સિંધુરાજનો વધ કરી શકશે નહિ. ૨૮ અરે ! સન્યસાચી વીર અર્જુન જયદ્રથરાજને પદોંચી શકશે પણ નહિ. હે કુરુવંશી રાજા ! ભક્તિમાન અને નિરંતર હિતેશુ જેવા મનુષ્યે જે કરી બતાવવું બેઠવું, તે હું આજે કરી દેખાડીશ; તોપણ વિજય તો દેવાધીન છે. હે મહારાજ ! તમારું પ્રિય કરવા માટે હું આજના રણમાં જયદ્રથના રક્ષણના સંબંધમાં ધણે પ્રયત્ન કરીશ, તોપણ વિજય તો દેવાધીન છે. હે પુરુષવ્યાધ્ર ! હું મારા પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને તમારે માટે અર્જુન સામે આજે યુદ્ધ કરીશ, તોપણ વિજય તો દેવાધીન છે. હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મારાં અને અર્જુનનાં રોમાંચ ખડાં થઈ બંધ તેવા દારણુ યુદ્ધને આજે સર્વ સૈન્યો

બંધે બેઠી રહે.' ૩૪ અને કુરુરાજ એ પ્રમાણે વાતચીત કરી રહ્યા હતા, તે વેળા અર્જુન તીક્ષ્ણ બાણો વડે તમારી સેનાનો સંહાર વાળી રહ્યો હતો. તે મહાબાહુ અર્જુને યુદ્ધમાં પાછા નહિ હંકારા અનેક શરાઓના પરિધ સરખા બાહુઓને, હાથીની સૂંઠ સરખા બિરુઓને અને મસ્તકોને તીક્ષ્ણ બાણો મૂટી મૂટીને છેદી નાખ્યાં હતાં. ૨૯-૩૫ વળી હાથીની સૂંઠોને, ઘોડાઓની ડેહોને તથા લોહીથી ખરડાયેલા અને ભાલા તથા તોમરોને હાથમાં પકડી પકડી સામા દોડી આવેલા ઘોડે-સવારોને પણ તેણે કાપવા માંડ્યા હતા. ૩૧ તે કુરુમતનાં બાણો મૂટીમૂટીને, તે પ્રત્યેકના બળે અને ત્રણ ત્રણ દુઠકાઓ કરી નાખતો હતો. એ વેળા ચારેબાજુ મરણ પામેલા ઘોડાઓ, મોટા મોટા હાથીઓ, ધ્વજો, છત્રો, ધનુષ્યો, ચામરો અને મસ્તકો રણભૂમિ પર ટપોટપ પડવા લાગ્યાં. પ્રજ્વલિત ચયેલો અગ્નિ જેમ ધાસેને બાળી નાખે, તેમ અર્જુન તમારી સેનાને બાળી રહ્યો હતો. બેતબેતામાં અર્જુને રણભૂમિને લોહીથી ભરી દીધી. ૩૭, ૩૮ આગ સત્યપરાક્રમી અને બળવાન કુરાધર્મ અર્જુને તમારા સૈન્યના ઘોડાઓનો લગભગ સંહાર કરી નાખ્યો અને તે ભીમસેન તથા સાત્યકિના રક્ષણ તમે રહીને સિંધુરાજ પાસે આવી પહોંચ્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ વેળા તે બળતા અગ્નિ સરખો પ્રકાશતો હતો. વીર્યસંપત્તિથી ઝળહળી રહેલા તે અર્જુનને ત્યાં આવી બેઠેલો બેઠેલ, તમારા પક્ષના મહાધનુર્ધર પુરુષશ્રેષ્ઠો તેને સહન કરી શક્યાં નહિ. પછી દુર્યોધન, ઠણું, વૃષસેન, મદ્રરાજ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને સિંધુરાજ પોતે બરાબર સજ્જ થઈ ગયા અને સિંધુરાજને અર્થે તેઓ અર્જુનને ઘેરી વળ્યા. ૩૯-૪૩ ત્યાં યુદ્ધનિપુણ અર્જુન ધનુષ્ય તથા પશુઓના ટંકાર કરીને રથના માર્ગોમાં બેસી નૃત્ય કરી

રહ્યો હતો અને તે સર્વ યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓ વકાસેલા મેવાળા કાળની જન્મ તેને નિર્ણયતાથી વીંટાઈ વળ્યા હતા. એ વેળા સૂર્ય રક્તવર્ણી થતો હતો, એટલે તેઓ બધા સૂર્યાસ્ત થવાની ઉત્કંઠા રાખીને શ્રીકૃષ્ણને તથા અર્જુનને મારી નાખવા ઇચ્છતા હતા. સપ્તના શરીર સમી પુષ્પ છુન્નઓવાળા તે વીરોએ પોતાનાં ધનુષ્યોને નમાવ્યાં અને અર્જુન ઉપર સૂર્યનાં કિરણો સમાન ચળકતાં સેંકડો બાણો છોડવા માંડ્યાં. ત્યાં યુદ્ધકર્મ દે અર્જુનને પોતાની સામે ફેંકતાં તે બાણોને પ્રત્યેકના બે, ત્રણ અને આઠ ટુકડાઓ કરી નાખીને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યાં અને તે મહારથીઓને વીંધી પણ નાખ્યા. હે રાજન્! એ સમયે સિંહના પૂંછડાના ચિહ્નવાળી ધનવાળા કૃપાચાર્યે પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવવા માંડ્યું હતું. તેમણે અર્જુનને અટકાવ્યો હતો અને દશ બાણોથી અર્જુનને તથા સાત બાણોથી વાસુદેવને વીંધી નાખ્યા હતા. વળી સિંધુરાજનું રક્ષણ કરતાં કરતાં તે રથના માર્ગોમાં આવીને ઊભા રહ્યા હતા. એ જોઈ પોતાના ધનુષ્યનો ટંકાર કરતા તથા બાણોને ફેંકતા કૌરવપક્ષના સર્વ શ્રેષ્ઠ મહારથીઓ મોટા રથસમુદાય સાથે રાખીને એ કૃપાચાર્યની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા.^{૪૪-૫૧} આમ તેઓ તમારા પુત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે સિંધુરાજનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. તે સમયે રણ અર્જુનના બાહુઓનું બળ, બાણોનું અક્ષયપણું તથા ગાંડીવધનુષ્યનું સામર્થ્ય ખરેખર દેખાયું હતું. અર્જુનને અશ્વત્થામા તથા કૃપાચાર્યનાં અસ્રોનું સામેથી અસ્રો મૂકીને નિવારણ કુદ્યું અને તે પ્રત્યેકને દશ દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. એટલે અશ્વત્થામાએ પત્નીસ બાણોથી, વૃપસેને સાત બાણોથી, દુર્યોધને વીસ બાણોથી, કણું ત્રણ બાણોથી અને શલ્યે પણ ત્રણ બાણોથી

તે અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. એ રીતે તેને વાર-વાર વીંધી નાખીને, તે કૌરવયોદ્ધાઓ ગર્જનાઓ કરતા હતા તથા ધનુષ્યોને ધુણાવતા હતા, તેમ જ ચારેબાંજુથી અર્જુનને ઘેરી વળ્યા હતા. તેમણે રથમાંડળને ચારેબાંજુથી અર્જુનની આસપાસ એકઠું કરી દીધું. ત્યાં સૂર્યાસ્તની ઇચ્છા રાખતા એ મહારથીઓ ઉતાવળ કરી રહ્યા હતા. મેઘો જન્મ પર્વત પર જળધારાની વૃદ્ધિ કરે, તેમ તેઓ ગર્જનાઓ કરી કરીને તથા ધનુષ્યોને ધુણાવી ધુણાવીને તીક્ષ્ણ બાણોથી અર્જુનને વીંધવા લાગ્યા. હે રાજન્! પરિધ સમાન બાહુઓવાળા તે શરાઓ અર્જુનનાં ગાત્રો પર દિવ્ય અશ્વોનો પ્રયોગ પણ કરી દેખાડતા હતા. પછી હે રાજન્! બળવાન, દુરાધર્ષ અને સાત્યપરાક્રમી અર્જુન ન્યારે સૈન્યોના યોદ્ધાઓનો લગભગ સંહાર કરીને જયદ્રથ પર ચઢી આવ્યો, ત્યારે ભીમસેન અને સાત્યકિના દેખતાં કણું બાણો મૂકીને એ અર્જુનને આગળ વધતો અટકાવ્યો. એટલે હે ભારત! મહાબાહુ અર્જુનને સર્વ સૈન્યોનાં દેખતાં દશ બાણો વડે કણુંને વીંધી નાખ્યો. ત્યારે હે રાજન્! સાત્યકિએ ત્રણ બાણોથી કણુંને વીંધી નાખ્યો તથા ભીમસેને પણ ત્રણ બાણો વતી કણુંને માર માર્યો. વળી અર્જુનને પુનઃ સાત બાણોનો કણુંને પ્રહાર કર્યો. પણ મહારથી કણું તે બધાને સાઠ સાઠ બાણોથી સામા વીંધી નાખ્યા.^{૫૨-૬૩} આમ હે રાજન્! ત્યાં કણુંનું એકલાનું ઘણું જોડે તે યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. પણ તે સમયનું સૂતપુત્રનું પરાક્રમ અમને અદ્વિષ્ટ દેખાયું; કારણ કે તેણે એકલા એ ક્રોધાયમાન થઈને ત્રણ મહારથીઓને રણમાં વધતા અટકાવ્યા હતા. પછી મહાબાહુ શૂર્યનું સૂર્યપુત્ર કણુંને એ રણમાં સો બાણોથી સર્વ મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો; એટલે સર્વોંગે સ્થિર-

થી ખરડાયેલા તે પ્રતાપી વીર સૂતપુત્રે પચાસ-
 બાણો મૂકીને અર્જુનને સામે વીંધી નાખ્યો,
 પણ રણમાં કણની એ રીતની તે ચતુરાઈ-
 ને અર્જુન સહન કરી શક્યો નહિ. ^{૧૪-૧૭} તેથી
 એકદમ નવ બાણો મૂકીને વીર અર્જુનને તેના
 ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું. અને વધારામાં એને
 છાતીમાં પણ વીંધી નાખ્યો. ^{૧૮} ત્યારે પ્રતાપી
 સૂતપુત્રે એક બીજું ધનુષ્ય લઈને આઠ હજાર
 બાણો મૂક્યાં અને પાંડુપુત્ર અર્જુનને રણમાં
 છાઈ દીધો. ^{૧૯} વાયુ જેમ વૃક્ષોની શાખાઓનો
 નાશ કરે, તેમ અર્જુનને કણના ધનુષ્યમાંથી
 નીકળેલી તે અતુલ બાણવૃદ્ધિનો કટલાંચેક બાણો
 વડે નાશ કરી નાખ્યો, તેમ જ સર્વ યોદ્ધાઓની
 સમક્ષ પોતાનું હસ્તકૌશલ્ય દર્શાવીને તેણે
 સંખ્યાબંધ બાણો છોડ્યાં અને કણને રણમાં
 દાટી જ દીધો. ^{૨૦, ૨૧} વળી એ શીઘ્રતાના સમયે
 તેણે યુદ્ધમાં એકદમ ઝડપથી એ કણનો વધ
 કરવા માટે સૂર્ય સમાન પ્રભાવાળું એક બાણ
 ફેંક્યું. ^{૨૨} દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ સડસડાટ આવતા
 તે બાણને તીક્ષ્ણ અર્ધચંદ્રાકાર બાણ વડે વચમાં
 થી જ કાપી નાખ્યું, એટલે તે છિન્નભિન્ન થઈને
 પૃથ્વી પર પડ્યું. ^{૨૩} તે પછી શત્રુઓને હણ-
 નારા કણે પણ તેના બદલો વાળવાની ઇચ્છાથી
 અનેક હજારો બાણો મૂકીને કુલ્યુનને તદ્દન
 છાઈ દીધો. ^{૨૪} પછી પુરુષોમાં સિંહ સરખા તે
 બને મહારથીઓ મોટા બે આખલાઓની પેઠે
 ગાજવા લાગ્યા અને સરળગામી સંખ્યાબંધ બાણો
 છોડીને આકારને ઢાંકી દેવા લાગ્યા. ^{૨૫} બાણોના
 ઢગોથી અદૃશ્ય થયેલા તથા અન્યેન્યને પ્રહાર
 કરતા તે બને જણા એકબીજાને કહી રહ્યા હતા
 કે, 'હે કણ ! જોતો રહે, આ હું અર્જુન છું' અને
 'હે અર્જુન ! જોતો રહે, આ હું કણ છું'. ^{૨૬}
 આમ તર્જના કરતા અને વાજ્યાણેથી અન્યેન્ય-

ને વ્યથા પમાડતા એ બને વીરો ત્યાં તરેહ-
 તરેહનું, સુંદર અને શીઘ્રતા ભરેલું યુદ્ધ કરી રહ્યા
 હતા. ^{૨૭} સર્વ યોદ્ધાઓના સમાગમ વખતે તે
 બને વાસ્તવિક બેવા યોગ્ય થઈ પડ્યા હતા.
 સિદ્ધો, ચારણો અને પત્રગો પણ યુદ્ધમાં તેમની
 પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા. ^{૨૮} હે મહારાજ ! એ રીતે
 પરસ્પરનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી તે બને બ્યારે
 યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે કુર્યોધને તમારા
 પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓને કહ્યું : ^{૨૯} 'હે યોદ્ધાઓ !
 તમે રાધાપુત્ર કણનું ચતુર્ધર્મ રક્ષણ કરજો.
 આજના રણમાં અર્જુનને માર્યા વિના રાધાપુત્ર
 પાછો ફરશે નહિ.' એમ હે મહાન પુરુષ મને
 કહ્યું છે. ^{૩૦} 'કુર્યોધન એ પ્રમાણે કહી રહ્યો
 હતો, તેવામાં કણના પરાક્રમે જોઈને ચેતવાહન
 અર્જુનને બાણો મૂકી મૂકીને તેના ઘોડાઓને પ્રેત-
 લોકમાં મોકલી દીધા. ^{૩૧} વળી સારથિને પણ એક
 ભલ્લબાણ વડે રથના માળામાંથી નીચે ઢોળી
 પાડ્યો. ^{૩૨} વળી તેણે તે કણને પણ તમારા
 પુત્રના દેખતાં બાણોથી છાઈ દીધો. આમ માર્યા
 ગયેલા ઘોડા અને સારથિવાળા કણને અર્જુનને
 રણમાં એવા દાટી દીધા અને બાણબળથી એવો
 તો ગભરાવી દીધો કે હવે શું કરવું ? તેની તેને
 ગમ જ પડી નહિ. તે સમયે કણને રથરહિત
 થયેલો જોઈને અશ્વત્થામાએ તેને રથમાં બેસાડી
 દીધો અને તેને ફરી પણ અર્જુન સામે યુદ્ધ
 કરવા સજ્જ કર્યો. પછી મદ્રરાજએ કુંતાપુત્ર
 અર્જુનને ત્રીસ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. ^{૩૩-૩૫}
 કૃપાચાર્યે ત્યાં ત્રીસ બાણોથી વાસુદેવને પ્રહાર
 કર્યો તથા બાર બાણોથી અર્જુનને પ્રહાર કર્યો.
 વળી સિંધુરાજએ ચાર બાણોથી તથા વૃષસેને
 સાત બાણોથી અર્જુનને વીંધી નાખ્યો. આમ
 હે મહારાજ ! તેઓ બધા પૃથક્ પૃથક્ અર્જુનને
 તથા શ્રીકૃષ્ણને વીંધવા લાગ્યા. ^{૩૬, ૩૭} ત્યારે કુંતા-

પુત્ર, અર્જુનને પણ તે જ પ્રમાણે તે બધાને સામા વીંધી નાખ્યા હતા. તેણે દ્રોણપુત્રને એસઠ બાણોથી, મદ્રરાજને સો બાણોથી, સિંધુરાજને દશ બાણોથી, વૃષસેનને ત્રણ બાણોથી અને કૃપા-ચાર્યને વીસ બાણોથી વીંધી નાખીને ગર્જના કરી મૂકી.^{૮૮, ૮૯} તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાને હણવા જ ઇચ્છતા હતા; તેથી તેઓ બધા એકત્ર થઈને અર્જુન પર સત્વર તૂટી જ પડ્યા.^{૯૦} હવે અર્જુનને કૌરવોને ત્રાસ પમાડવા માટે સર્વ તરફ વારણાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું; પણ કુરુપક્ષના યોદ્ધાઓ મહામૂલ્યવાન રથોમાં બેસી બેસીને અર્જુન સામા ધસી આવતા હતા અને બાણોના વરસાડો વરસાવતા હતા.^{૯૧} હે ભારત ! આ તુમુલ્ય અને અતિદારણ પ્રકટેલા સંગ્રામ સર્વને મોહ ઉપજાવે તેવો જ હતો; છતાં તેમાં આવીને રાજપુત્ર અર્જુન મોહ પામ્યો ન હતો. તે તો બાણોના સમૂહોને છોડી જ રહ્યો હતો.^{૯૨} વળી રાજ્ય મેળવવાની મનમાં ઇચ્છા રાખી તથા કૌરવોના સંબંધથી બાર વર્ષ સુધી થયેલા ક્લેશોત્તું સ્મરણ કરી, તે અપ્રમેય મહાત્મા અર્જુન ગાંડીવમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે સર્વ દિશાઓને હાંધી દેવા લાગ્યો.^{૯૩} તે સમયે આકાશ સગળતાં ઊંબાડિયાંવાળું યર્થ ગયું હતું, રણમાં નિજીવ થઈને પડેલાં ક્લેવરો પર માંસાહારી પક્ષીઓ ઝડપ મારી પડતાં હતાં અને કાપેલા અર્જુન પિંગળી પણછતાળા ગાંડીવ ધતુબ્ય વડે સંહાર કરી રહ્યો હતો.^{૯૪} ત્યાં મહાયશસ્ત્રી અને શત્રુસેનાઓને જીતનારો કિરીટી અર્જુન પોતાના પ્રચંડ ધતુબ્ય વડે ચારેબાજુ બાણો ફેંકતો હતો અને મોટા મોટા યોદ્ધાઓ તથા ઉત્તમોત્તમ હાથીઓ પર આરૂઢ થયેલા કુરુવીરોને ટપોટપ રણમાં પાડતો હતો.^{૯૫} એટલે ભયંકર દેખાવના ઢેલોએક રાજાઓ મોટી ભારે ગદાઓ, નયો

લોખંડના પરિધો, તલવારો, શક્તિઓ અને બીજાં મોટાં મોટાં શસ્ત્રોને હાથમાં લઈને એકાએક અર્જુન સામા ધસી આવ્યા.^{૯૬} તે એઈ અર્જુનને ઘણું જ હસવું આવ્યું. તમારા યોદ્ધાઓને શેષી રાખીને ચમરાજના રાજ્યમાં વધારો કરનારો તે અર્જુન પ્રલયકાળના મેઘમંડળ સમાન શબ્દ કરતા મહેંદ્રના ધતુબ્ય સરખા પોતાનાં મહાન ગાંડીવ ધતુબ્યને તેણે બે હાથે ખેંચ્યું અને તેમની સામે આગળ વધવા લાગ્યો.^{૯૭} એતએતામાં તો મહાધતુર્ધર વીર અર્જુનને રથ અને હાથીઓ પર બેસીને આવેલા તે ઉદ્ધત રાજાઓને તથા સંખ્યાબંધ પગપાળા યોદ્ધાઓને રણમાં સર્વ આયુધો વિનાના તથા જીવતર વિનાના કરી નાખ્યા અને તેમને ચમરાજના રાજ્યમાં વધારો કરનારા કરી મૂક્યા.^{૯૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતર્જત અયોધ્યવધપર્વમાં 'સંકલ્પ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૪૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૬ મો

અયોધ્યનો વધ

॥ સજય ઉવાચ ॥

શ્રુત્વા નિનાદં ધનુષ્ય તસ્ય । વિસ્પૃ-
મુત્કુટમિવાન્તકસ્ય । શક્તાશનિસ્ફોટસમં સુષોરં
વિકૃષ્પમાણસ્ય ધનંજયેન ॥ ૧ ॥

સંખ્ય યોદ્ધો : અર્જુને ન્યારે પોતાના ધતુબ્યને ખેંચ્યું હતું, ત્યારે તેનો ટંકારવ કાળની સ્પષ્ટ ગર્જના સરખો તથા ઇંદ્રના વજ્રના સ્ફોટ સરખો અતિધોર સંભળાયો હતો.^૧ ત્યારે હે રાજા ! તમારું સૈન્ય ત્રાસથી ઉદ્વિગ્ન તથા ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું હતું. પ્રલયકાળે વાયુથી ખળભળી ઊઠેલા, ઊછળતાં મોઝાંઝોથી તરંગિત થયેલા અને અંદર લીન થયેલાં માછલાં તથા મગરમચ્છ-વાળા સમુદ્રના સરખો તે સૈન્યનો દેખાવ જણાતો હતો. એ સમયે અર્જુન સર્વ દિશાઓમાં એકી-સાથે સર્વ અસ્રોનો પ્રયોગ કરી દેખાડતો હતો.

અને આસપાસ નિહાળતો નિહાળતો રણમાં ધૂમતો હતો. હે મહારાજ ! અર્જુન ચપળતા પૂર્વક બાણોને લઈને સાંધે છે ક્યારે, ખેંચે છે ક્યારે અને છોડે છે ક્યારે, તે અમારા જોવામાં આવતું ન હતું. પછી મહાબાહુ અર્જુન એકદમ ક્રોધે બરાથો અને તેણે સર્વ ભારત યોદ્ધાઓને ત્રાસ પમાડવા માટે દુગસદ એંદ્રાસ પ્રકટ કર્યું. એટલે ત્યાં તુરત જ દિવ્ય અસ્રોથી મંત્રેલાં સેંકડો અને હજારો પ્રદીપ્ત બાણો પ્રકટ થવા લાગ્યાં.^{૨-૧} અર્જુને ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને અગ્નિ તથા સૂર્યનાં કિરણો સરખાં સેંકડો ને હજારો બાણો છોડ્યાં, એટલે આકાશ બધું ચોતરફ ઊંબાડિયાં થી ઢંકાઈ ગયું હોય તેમ દુષ્પ્રેક્ષ થઈ પડ્યું. સામેથી કૌરવોએ પણ શસ્ત્રો મૂઠી મૂઠીને અંધકાર પ્રકટ કર્યો હતો.^{૭-૮} તે અંધકાર બીજાઓને મનથી પણ સહન કરવો અશક્ય હતો, પણ ત્યાં ધૂમી રહેલા અર્જુને દિવ્ય અસ્રોથી મંત્રેલાં બાણો વડે પરાક્રમ કરીને તે અંધકારનો નાશ કરી નાખ્યો હતો.^૯ વળી જમ સૂર્ય પ્રાતઃકાળમાં રાત્રિ સંબંધી અંધકારનો કિરણો દ્વારા નાશ કરીને પ્રકાશે છે, તેમ સત્તર અર્જુન પ્રકાશતો દેખાવા લાગ્યો. ત્યારે ગ્રીમજ્જતુના સૂર્યભગવાન જમ બાબોચિયાના જળ પર પોતાનાં કિરણો ફેંકે, તેમ અર્જુન તમારા સૈન્ય પર પોતાનાં બાણોડપ પ્રદીપ્ત કિરણોને ફેંછી રહ્યો હતો. તે બાણોનાં કિરણો દિવ્ય અસ્રોને બળુનારા તે અર્જુન પાસેથી છૂટતાં હતાં અને સૂર્યનાં કિરણો જમ જગતને તરબોળ કરી દે છે, તેમ તે સૈન્યોને તરબોળ કરી દેતાં હતાં. વળી અર્જુને બીજાં ઘણાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડ્યાં હતાં અને તેઓ વહાલા અંધુની પેઠે શત્રુવીરોના હૃદયમાં પેસી જતાં હતાં. પોતાના શરવીરપણાના અભિમાનને ધરાવનારા જ યોદ્ધાઓ એ અર્જુન સામે આવતા હતા, તેઓ

સર્વે બળબળતા અગ્નિ સામે જતાં પતંગિયાંની જેમ નાશ પામતા હતા. એ રીતે અર્જુન શત્રુઓનાં જીવિતને તથા યશને ખૂદી નાખતો હતો. તે બધું સાક્ષાત મૃત્યુની પેઠે સંઘામમાં ધૂમતો હતો. તેણે બાણો મારીમારીને ઘેટલાએકનાં સુકુટ સહિત મરતોને, બાનુખંધ સહિત મોટા બાહુઓ ને તથા કુંડળો સહિત કાનોને કાપી નાખ્યાં હતાં. વળી તે પાંડુનંદને હાથી પર બેઠેલાઓના તોમર સહિત, ઘોડેસવારોના ભાલાઓ સહિત, પાળાઓના ઢાલો સહિત, રથીયોદ્ધાઓના ધનુષ્ય સહિત તથા સારથિઓના ચાતુક સહિત બાહુઓને પણ છેદી નાખ્યા હતા. એ મહારણમાં અર્જુન બળબળતા અગ્નિ સરખો શોભતો હતો. પ્રદીપ્ત ઉગ્ર બાણોડપ તેની જ્વાળાઓ હતી અને અસ્રોડપ તણખાઓવાળી તેની અગ્નિશખાઓ હતી.^{૧૦-૧૮} ત્યાં સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને સાક્ષાત્ ઇંદ્ર સરખો તે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન એટીસાથે સર્વ દિશાઓમાં રથમાં બેઠેલો દેખાતો હતો.^{૧૯} જ વેળા તે અર્જુન મહાસ્રોને ફેંકતો હતો, તે વેળા તેનું સ્વરૂપ દર્શનીય જણાતું હતું. તે ધનુષ્યની પ્રત્યંચાનો શપ્ક કરીને રથના સર્વ ભાગોમાં નૃત્ય કરી રહ્યો હતો.^{૨૦} જમ મનુષ્યો મધ્યપોરે આકાશમાં તાતા તપતા સૂર્યને જોઈ શકતા નથી, તેમ રાજાઓ યત્ન કરતા છતાં તેને જોઈ શકતા ન હતા.^{૨૧} પ્રદીપ્ત અને ઉગ્ર બાણોથી ભરેલો તે સુકુટધારી અર્જુન વર્ષાકાળે જળથી ભરેલા ઇંદ્રધનુષ્યવાળા મહામેધ સરખો રણમાં વિરાજતો હતો.^{૨૨} એ વેળા સંઘામમાં અર્જુને ચાહુ કરેલા મહાસ્રોના અતિ દુસ્તર અને મહાધોર પ્રવાહમાં મોટા મોટા યોદ્ધાઓ ડૂબી મરતા હતા.^{૨૩} અર્જુનનું એ મહાન સમરાંગણ મૃત્યુની સંહારબૂમિ જેવું જણાતું હતું. તેમાં અનેક કલેવરોનાં સુખો કપાઈ ગયાં હતાં અને અનેક

કાયાના બાહુઓ છેદાઈ ગયા હતા. તેમાં ભુજ-
ઓ હાથ વિનાની થઈ હતી અને હાથો આંગળી-
ઓ વિનાના થયા હતા. તેમાં હાથીઓની સૂંઢોના
અથભાગો કપાઈ ગયા હતા અને મદમરત
માતંગોના દંતુશો વહેરાઈ ગયા હતા. તેમાં
ઘોડાઓની ડોક ભાંગી ગઈ હતી અને રથો
ભાંગીને ભૂકા થઈ ગયા હતા. વળી તેમાં આંત-
રડાં નીકળી પડ્યાં હતાં, પગો કપાઈ ગયા હતા
અને સેંકડો ને હજારો અવયવો તરફડતા હતા
તથા નિચેય થઈ પડ્યા હતા. આથી હે મહી-
પતિ ! અમે એ સમરાંગણને લીરુઓને ભય
વધારનાર જોઈએ. તે રણભૂમિ પૂર્વે પશુઓનો
સંહાર કરનારા રુદ્રદેવનું બાણે કીડાલેન હોય
તેવી જણાતી હતી. ક્ષુર નામનાં બાણોથી કપાઈ
પડેલી હાથીઓની સૂંઢોને લીધે તે ભૂમિ સર્વ
સ્થળે સર્પોથી વ્યાપ્ત થઈ હોય તેવી દેખાતી હતી.
કોઈ કોઈ સ્થળે મનુષ્યોનાં મુખકમળોથી વ્યાપ્ત
થયેલી તે રણભૂમિ પુષ્પમાળાઓને ધારણ કરી
રહી હોય તેવી શોભતી હતી. તરેહતરેહની પાધડી-
ઓ, મુકુટો, કંપુરો, બાજુબધો, કુંડળો, સુવર્ણનાં
અદ્ભુત કવચો, હાથીઘોડાઓના અલંકારો અને
સેંકડો કિરીટો તે રણક્ષેત્રમાં જ્યાં ત્યાં રખડતા
દેખાતા હતા તેથી અદ્ભુત દેખાવની તે રણ-
ભૂમિ, બાણે નવી પરણેતર વધૂ હોય તેવી વિરા-
જતી હતી. જોતજોતામાં અહીંને એ યુદ્ધક્ષેત્રમાં
લીરુ પુરુષોના ભયમાં વંચારો કરનારી ઘોર નદી
વહેવડાવી ચૂકી. તે નદીમાં મજા તથા મેદનો
કાઢવ બરથો હતા અને લોહીના આધના તરંગો
ઊછળી રહ્યા હતા. તે પ્રાણીઓનાં આંતરડાં તથા
હાડકાંઓથી ઘણી અગાધ હતી અને કેશરૂપ
શેવાળથી લીલી દેખાતી હતી. મરતકા તથા
બાહુરૂપ પથ્થરો તે નદીને તટે પડ્યા હતા અને
કપાયેલા ઘોડાઓનાં વશસ્થળનાં હાડકાંઓથી તે

ઘણી દુર્ગમ થઈ પડી હતી. તે જોતજોતની ધન-
ઓ તથા પતાકાઓથી વ્યાપ્ત હતી અને તેમાં
છનો તથા ધનુષ્યોરૂપ તરંગમાળાઓ ઊછળતી
હતી. તેમાં નિર્જીવ થયેલાં શયો રડવડતાં હતાં
અને હાથીઓનાં કલેવરોથી તે ભરપૂર હતી.
તેમાં રથોરૂપ સેંકડો મજાવ્યા દેખાતા હતા
અને મરણ પામેલા ઘોડાઓના ઢગોથી તેના
કિનારા બંધાયા હતા. રથોનાં ચક્રો, ધૂંસરાં, ઇસો
અને ઊંટડાઓથી તે અતિ દુર્ગમ થઈ ગઈ હતી.
ભાલા, તલવારો, શક્તિઓ, ફરશીઓ અને બાણો-
રૂપ સર્પોથી તે ઘણી દુરાસદ હતી. તેમાં કાગડા
તથા કંકપક્ષીઓરૂપ મોટાં માછલાં હતાં અને
શિયાળવાંરૂપ મગરોથી તે ઘણી ઉત્કટ હતી.
તેમાં ગીધડોરૂપ મોટાં ઝૂંડો હતા અને રહન કરતાં
શિયાળોના શબ્દોથી તે અતિ ભયંકર દીસતી
હતી. નૃત્ય કરતાં હજારો પ્રેતો, પિશાચો અને
ભૂતોથી તે નદી ભરાઈ ગઈ હતી. મરણ પામેલા
ચોક્કાઓનાં સેંકડો નિચેય શરીરોને તે નદી તાણી
જતી હતી અને પ્રેતલોકની વૈતરણી નદીની પેઠે
તે મહાભયંકર, રોદ્ર તથા ઘોરસ્વરૂપ જણાતી
હતી. આમ મૂર્તિમાન કાળની પેઠે ધૂમી રહેલા
એ અહીંનના પરાક્રમને જોઈને, કોરવો પૂર્વે કદી
નહિ જોયેલા એવા મોટા ભયમાં આવી પડ્યા.
પછી, ભયંકર કર્મ કરવા તત્પર થયેલા અહીંને
પોતાનાં અસ્રો વડે બીજા વીરપુરુષોનાં અસ્રોને
ઝીલી લીધાં અને તેમની સામે પોતાનું રોદ્રસ્વરૂપ
પ્રગટ કર્યું. ત્યાં હે સજ્જન ! અહીંન મોટા મોટા
મહારથીઓને વટાવી જઈને આગળ વધી રહ્યો.
હતા. જમ સર્વ ભૂતો મધ્યાહ્નકાળે આકાશમાં
પ્રખર તપતા સૂર્યને જોઈ શકતાં નથી, તેમ સર્વ
સેનિકા તેને ત્યારે જોઈ શકતા ન હતા. ૨૪-૨૧
સંજ્ઞામમાં એ મહાત્માના ગાંડીવ ધનુષ્યમાંથી
નીકળેલાં હજારો બાણો આકાશમાં હારહોર ઊડતી

હંસીના પંક્તિનાં જવાં અમને દેખાતાં હતાં.^{૪૨}
 ઉચ્છ્ર કરવા સજ્જ થયેલા અર્જુને પોતાનાં
 અગ્રો વડે શત્રુવીરોનાં અગ્રોતું ચારેય તરફથી
 વારણ ક્યું હતું અને તેણે પોતાના સ્વરૂપને એ
 વેળા ઉચ્છ્ર દર્શાવ્યું હતું.^{૪૩} હે રાજન્! નારાય
 નામનાં બાણો મૂછી મૂછીને તે સર્વને બળે મોહ
 ઉપજાવતો હતો અને જયદ્રથનો વધ કરવાની
 ઇચ્છાથી સર્વ મહારથીઓતું ઉલ્લંઘન કરી
 આગળ વધ્યે જતો હતો. તે વેળા તે કૃષ્ણસારથિ
 અર્જુન સર્વ દિશાઓમાં દેખાતો હતો.^{૪૪} સુંદર
 દેખાવવાળો તે અર્જુન રથ સહિત અત્યંત ધૂમી
 રહ્યો હતો. શરૂવીર મહાત્મા અર્જુનના સેંકડો
 અને હજારો બાણસમૂહો બળે આકાશમાં રહીને
 જ ભમ્યા કરતા હોય તેમ દેખાતા હતા. મહા-
 ધતુર્ધર કુંતાપુત્ર અર્જુન તે સમયે બાણ છવારે
 લેતો હતો, ક્યારે સાંધતો હતો અને ક્યારે છોડતો
 હતો તે અમે જોઈ શકતા ન હતા. હે રાજન્!
 અર્જુન એ રણમાં સર્વ દિશાઓમાં બેભેલા સર્વ
 મહારથીઓને કંઈબનાં પુષ્પો સરખા ગણીને,
 જયદ્રથ તરફ ધસ્યો અને નમેલાં પર્વતોનાં ચોસઠ
 બાણો મૂછીને તેણે તેને વીધી નાખ્યો.^{૪૫-૪૮}
 આમ પાંડુપુત્ર અર્જુન જયદ્રથ સામે ગયો, તે
 જોઈને યોદ્ધાઓ તેના જીવિતને માટે નિરાશ થઈ
 ગયા અને રણમાંથી નિવૃત્ત થઈ પાછા ફર્યા.^{૪૯}
 હે પ્રભુ! એ રણમાં તમારા પક્ષનો જ જોયો
 અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા જતો હતો, તેના તેના
 શરીર પર પ્રાણઘાતક બાણો પડતાં હતાં.^{૫૦}
 વિજય કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહારથી અર્જુને
 અસિના તણખા સરખાં બાણો મૂછી મૂછીને તમારા
 સૈન્યને કબઘો(મસ્તક વિનાનાં શરીરો)થી
 વ્યાપ્ત કરી દીધું.^{૫૧} હે રાજન્દ્ર! એ પ્રમાણે તમારા
 ચતુરંગી સૈન્યને વ્યાકુળ કરી દઈને અર્જુન
 જયદ્રથની સામે ધસી ગયો.^{૫૨} તેણે તુરત અશ્વ-

ત્યામાને પચાસ બાણોથી અને વૃષસેનને ત્રણ
 બાણોથી વીંધી નાખ્યા. વળી દયાળુ સ્વભાવના
 એ અર્જુને કૃપાચાર્યને નવ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.
 પછી શક્યને સોળ બાણોથી, કણ્વને બત્રીસ
 બાણોથી અને સિંધુરાજને ચોસઠ બાણોથી વીંધી
 નાખીને તેણે સિંહની પેઠે ગર્જના કરી.^{૫૩,૫૪}
 જ્યારે ગાંડીવ ધતુર્ધરી અર્જુને એ પ્રમાણે સિંધુ-
 રાજને વીંધી નાખ્યો, ત્યારે તે અત્યંત ક્રોધાય-
 માન થઈ ગયો. અંકુશથી પ્રહાર કરેલા હાથીની
 પેઠે તે અર્જુનના તે બાણપ્રહારને સાંખી રહ્યો
 નહિ.^{૫૫} વરાહના ચિહ્નવાળી ધનવાળા એ
 રાજાએ ગીવપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં, ઢાપેલાં સર્પ
 સરખાં ઝેરી અને સરાણ પર ધસીને સાફ કરેલાં
 સીંધી ગતિનાં બાણો અર્જુનના રથ સામે ધતુબ્ધને
 કાન મુધી ખેંચીખેંચીને ફેંકવા માંડ્યાં. તેણે ત્રણ
 બાણોથી ગોવિંદને વીંધી નાખ્યા અને નારાય
 નામનાં બીજાં બાણોનો અર્જુનને પ્રહાર કર્યો.
 વળી તેણે બીજાં આઠ બાણો વડે તેના થોડા-
 ઓને વીંધી નાખ્યા અને એક બાણથી તેના
 દ્વજમાં પણ પ્રહાર કર્યો, પણ અર્જુને તત્કાળ
 સિંધુરાજાએ છોડેલાં તે બાણોને કાપી નાખ્યાં.
 તેણે ઐથીસાથે બે બાણો છોડ્યાં અને તેમાંથી
 એક બાણથી તેણે સિંધુરાજના સારથિના મસ્તકને
 શરીર પરથી છેદી નાખ્યું, તે બીજા બાણથી
 તેણે તેના સુરોભિત દ્વજને પણ કાપી નાખ્યો.
 આમ ધનંજયના બાણોનો પ્રહાર થતાની સાથે
 સિંધુરાજનો વરાહના ચિહ્નવાળો અને અસિની
 શિખા સરખો મહાન દ્વજ ઢાંડા પરથી કપાઈને
 પૃથ્વી પર આવી પડ્યો.^{૫૬-૬૦} આ જ સમયે
 સૂર્ય અસ્ત થવાની તૈયારીમાં હતો. એટલે હે
 રાજન્! જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ એકદમ ત્વરાથી પાંડુ-
 પુત્ર અર્જુનને કહેવા લાગ્યા :^{૬૧} 'હે પાર્થ!
 જીવિતની ઇચ્છાવાળા આ સિંધુરાજને કોરવાના

છઃ વીર મહારથીઓએ પોતાની વચમાં રાખ્યો છે અને તે પણ ભયભીત થઈને મધ્યમાં જ બેસો છે.^{૧૨} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! આ છયે મહારથીઓને રણમાં પરાજય આપ્યા વિના નિષ્કપટ રીતે સિંધુરાજનો વધ થઈ શકશે નહિ.^{૧૩} આથી હું અહીં સૂઈ તું આવરણ કરવા માટે યોગતું વિધાન કરીશ, એટલે તે સિંધુરાજ એકલો સ્પષ્ટ રીતે સૂઈને અસ્ત પામેલો જોશે.^{૧૪} પછી તે દુરાચારી હર્ષપૂર્વક પોતાના જીવિતની ઇચ્છા રાખી તારા વિનાશ કરવા માટે તૈયાર થઈ આવશે અને તે દોષી રીતે પણ પોતાનું રક્ષણ કરવા યત્ન કરશે નહિ.^{૧૫} તો હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! તું એ લાગ જોઈને એના પર પ્રહાર કરજે. પણ યાદ રાખજે કે, સૂઈ અસ્ત થયો છે એમ માનીને તારે બેઠકાર રહેવું નહિ.^{૧૬} ત્યારે અર્જુને કેશવને કહ્યું : 'બહુ સારું, એમ થવા દો.' એટલે શ્રીકૃષ્ણે સૂઈને ઢાંકી દેવા માટે અધંકાર પ્રકટ કર્યો.^{૧૭} યોગીઓના ઈશ્વર અને યોગયુક્ત તે હરિએ એ વેળા યોગનો વિસ્તાર કર્યો. હે રાજા ! કૃષ્ણે જે સમયે તે અધંકાર ઉત્પન્ન કર્યો, ત્યારે સૂઈને અસ્ત પામેલો માનીને તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ 'હવે અર્જુનનો વિનાશ થશે' એમ માની હર્ષમાં આવી ગયા. હે રાજા ! તે સમયે હર્ષ પામેલાં તે સૈનિકા તે સૂઈને જોઈ શક્તા ન હતા.^{૧૮, ૧૯} તેથી તેઓ બધા પોતાનાં મુખોને ઊંચાં કરી આકાશ ભણી જોઈ રહ્યા હતા અને રાજા જયદ્રથ પણ ઊંચું મુખ કરીને સૂઈને નિહાળી રહ્યો હતો. આમ સિંધુરાજ ન્યારે સૂઈને નિહાળતો હતો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે પુનઃ અર્જુનને આ વચન કહ્યું કે, 'હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! જો, જો, પેલો વીર સિંધુરાજ તારા ભયનો ત્યાગ કરીને સૂઈ સામે જોઈ રહ્યો છે. હે મહાબાહુ ! એ દુષ્ટાત્માનો વધ કરવા માટે ખરેખર આ જ સમય

છે; માટે તું એના મસ્તકને શીઘ્ર કાપી નાખ અને તારી પ્રતિજ્ઞાને તું સફળ કર.' કેશવનાં એ વચન સાંભળી પ્રતાપી પાંડુપુત્ર અર્જુન સૂઈ અને અગ્નિ સરખાં બાણો વડે તમારા સૈન્યનો નાશ કરવા લાગ્યો. તેણે કૃપાચાર્યને વીસ બાણોનો, કણ્વને પચાસ બાણોનો, શલ્ય તથા દુર્યોધનને છ છ બાણોનો, વૃષસેનને આઠ બાણોનો અને સિંધુરાજને સાઠ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૦-૨૫} તેમજ હે રાજા ! મહાબાહુ પાંડુનંદને તમારા બીજા કેટલાએક યોદ્ધાઓને પણ બાણો વડે ગાઢ વીંધી નાખ્યા અને જયદ્રથ સામે ધસારો કર્યો; ત્યારે ભડભડાટ બળતા અગ્નિ સરખા તે અર્જુનને સમીપમાં આવી પહોંચેલો જોઈને જયદ્રથના રક્ષક યોદ્ધાઓ પરમ સંશયમાં આવી પડ્યા.^{૨૬, ૨૭} તે પછી હે મહારાજા ! વિજયની ઇચ્છાવાળા તમારા સર્વ યોદ્ધાઓ બાણોની ધારાઓ વડે ઈંદ્રપુત્રને વીંધવા લાગ્યા.^{૨૮} આ વખતે તે મહાબાહુ અજિત કુરુનંદન અનેક બાણભગોથી દટાઈ ગયો અને તેથી તેને ઘણો દોષ ચઢ્યો.^{૨૯} હવે તે પુરુષવ્યાઘ્ર ઈંદ્રપુત્રે તમારાં સૈન્યોને હણી નાખવાની ઇચ્છાથી બાણોની તુમુલ્લ બળ છોડવા માંડી.^{૩૦} હે રાજા ! ન્યારે એ વીરે તમારા સૈનિકોને એ પ્રમાણે મારવા માંડ્યા, ત્યારે તેઓ ભયભીત થઈને સિંધુરાજને રણમાં ત્યજી ગયા. એ વેળા તેઓ બે સાથે મળીને ઢોડતા પણ ન હતા.^{૩૧} ખરેખર ! તે સમયે કુંતીપુત્રનું પરાક્રમ અમને અદ્ભુત ગણાયું હતું. મહાપરાસ્વી અર્જુનને તે વખતે જેવો સંશય મચાવ્યો હતો, તેવો હજી સુધી છતાંય થયો નથી અને યરો પણ નહિ.^{૩૨} રુદ્ર જેમ પશુઓનો સંહાર કરે, તેમ તે અર્જુનને હાથીઓનો, હાથીસવારોનો, ઘોડાઓનો, ગેટ-સવારોનો અને રથીયોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો.^{૩૩} હે રાજા ! તે રણમાં તેવો દોષ દામી,

દોઈ ઘોરો અયત્ના દોઈ પુરુષ મારાં જોવામાં આવતો ન હતો કે, જ અર્જુનનાં બાણોથી ધવાયો ન હોય !^{૯૪} સર્વ ચોદ્ધાઓનાં ચક્ષુઓ ધૂળ અને અધકારથી ઢંકાઈ ગયાં હતાં; એટલે તેઓ ધોર દુઃખમાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા અને પરસ્પર એકબીજાને ઓળખતા પણ ન હતા.^{૯૫} દેશારત ! અર્જુનનાં બાણોથી સૈનિકોનાં મર્મસ્થાનો ભેદાઈ ગયાં હતાં; તેથી તેઓ આમનેમ ભમતા હતા, ઠોકરો ખાતા હતા, પડતા હતા, પીડાતા હતા અને સ્થાન થઈ જતા હતા.^{૯૬} જાણે પ્રજાઓને સંહારકાળ ઉપસ્થિત થયો હોય, તેમ ત્યાં અતિ-ભયાનક, દુઃખાર અને અતિદારણુ એવો મહાન રણસંઘામ થઈ રહ્યો હતો. ત્યારે વાયુ શીઘ્ર ગતિથી વાતો હતો અને સર્વ પ્રદેશમાં લોહીનો છંટકાવ થઈ ગયો હતો. આથી લોહીલુહાણુ થયેલી તે રણભૂમિ પર ઊડતી રજ શાંત થઈ ગઈ હતી.^{૯૭, ૯૮} ત્યાં રથોનાં પૈડાં ટેક નાચડી (મધ્યભાગ) સુધી લોહીમાં ફૂંખી જતાં હતાં. દે રાજન ! વેગવાન અર્જુને એ રણગણમાં તમારા હંઠરો હાથીઓને ચીરી નાખ્યા હતા અને તેમના મહાનતોને મારી નાખ્યા હતા. આથી તે હાથીઓ દુઃખના ભયંકર શબ્દો કરતા હતા અને પોતાનાં જ સૈન્યોને ખૂંદી નાખીને રણમાંથી નાસભાગ કરતા હતા. વળી ત્યાં દે નરપતિ ! દે રાજન ! અર્જુનનાં બાણોથી પ્રહાર પામેલા અને માર્યા ગયેલા સવાશેવાળા ઘોડાઓ તથા પાળાઓ પણ ભયથી નાસભાગ કરતા હતા.^{૯૯-૧૦૦} ત્યાં ઠટલા-એક ચોદ્ધાઓ કવચરહિત થઈને ધાવમાંથી લોહીને ઝરતા છૂટકેશો ત્રાસપૂર્વક રણગણને છોડી નાંદા હતા.^{૧૦૧} ઠટલાએક તો એ રણમાં પોતાની સાયળો જકડાઈ ગઈ હોય તેમ થંભી જ ગયા હતા, ત્યારે બીજા ઠટલાએક તો મરણુ પામેલા હાથી-ઓના મધ્યમાં જઈને છુપાઈ જતા હતા.^{૧૦૨} દે

રાજન ! એ પ્રમાણે તમારા સૈન્યને હાંથી કાઢીને અર્જુને ધોર બાણો મૂક્યાં અને સિંધુરાખનાં રક્ષકોને મારી નાખ્યા.^{૧૦૩} પછી એ પાંડુપુત્રે અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, શલ્ય, વૃષસેન તથા દુર્યોધનને બાણોની તીવ્ર જાળથી ઢાંછી દીધા.^{૧૦૪} દે રાજન ! અર્જુન એટલી બધી શીઘ્રતાથી અસ્રો છાડતો હતો કે, તે ક્યારે બાણને લે છે, ક્યારે ધનુષ્યમાં ચઢાવી ખેંચે છે, ક્યારે સાંધે છે અને ક્યારે છોડે છે, તે કંઈ પણ દેખાતું ન હતું.^{૧૦૫} કેવળ ગોળ મંડળાકાર વળેલું તેનું ધનુષ્ય જ દેખાતું હતું. તે અવિચ્છિન્ન રીતે બાણોને છાડતો દેખાતો હતો અને ચારેબાજુ નીકળતાં તેનાં બાણો દશિએ પડતાં હતાં.^{૧૦૬} તેણે કર્ણના તથા વૃષસેનના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને શલ્યના સારથિને ભક્ષ બાણ મારીને રથના માળામાંથી નીચે અપડાવી પાડ્યો.^{૧૦૭} પછી પોતાના બાણો-ને તથા મામાને ગાઢ વીંધી નાખીને તે વિજયી-શ્રેષ્ઠ અર્જુને કૃપાચાર્ય તથા અશ્વત્થામાને પણ રણમાં બાણો વડે પ્રહાર કર્યો.^{૧૦૮} એ રીતે તમારા પક્ષના સર્વ મહારથીઓને વ્યાધુળ કરી દઈને પાંડુપુત્ર અર્જુને પોતાના ભાથામાંથી અગ્નિ સરખું એક ધોર બાણ ખેંચી કાઢ્યું.^{૧૦૯} તે બાણ ઇંદ્રના વજ્ર સરખું તીક્ષ્ણ હતું, દિવ્ય અસ્રોથી મેજેલું હતું, યુદ્ધના સર્વ ભારને સહન કરે તેવું મહાન હતું અને નિરંતર ગંધ તથા માલાથી પૂંખાયેલું હતું.^{૧૧૦} કુરુપુત્ર અર્જુને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે તે બાણને વજ્રાશ્રથી સંયોજ્યું અને સત્ત્વર પોતાના ગાંડીવ ધનુષ્યમાં સાંધવા માંડ્યું. દે રાજન ! તે અગ્નિ સરખું તેજસ્વી બાણ ન્યારે ધનુષ્યમાં સાંધવામાં આવતું હતું, ત્યારે અંતરિક્ષ-માં રહેલાં પ્રાણીઓનો મહાન નિનાદ થવા લાગ્યો હતો.^{૧૧૧, ૧૧૨} એ વેળા જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પુત્ર : એકદમ કહેવા લાગ્યા : 'દે

ધનંજય ! હવે આ કુરાતમા સિંધુરાજના મસ્તકને તું એકદમ કાપી નાખ; ^{૧૦૪} કરણ કે સૂર્ય અસ્તાચળ પર્વત તરફ જવા ઇચ્છે છે. પણ જયદ્રથનો વધ કરવાના સંબંધમાં તું મારું આ એક વાક્ય સાંભળી લે. ^{૧૦૫} આ સિંધુરાજનો વૃદ્ધક્ષત્ર નામનો પિતા જગતમાં ઘણો પ્રસિદ્ધ છે. તેને લાંબે કાળે આ જયદ્રથ નામનો પુત્ર મળ્યો છે. ^{૧૦૬} શત્રુઓનો સંહાર કરનારો આ જયદ્રથ જે વેળા જન્મ્યો હતો, તે વેળા મેઘની ગર્જના સમાન ઘોષવાળો કુંદુલિ નગારાં વાગ્યાં હતાં અને અંતર્હિત આકાશવાણીએ એના પિતાને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું: ^{૧૦૭} 'હે મનુષ્યેન્દ્ર ! હે વિશુ ! તારો આ પુત્ર કુળ, શીલ અને દમ આદિ ગુણોથી બને વશમાં ઘણો યોગ્ય થશે. ^{૧૦૮} જગતના સર્વ ક્ષત્રિયોમાં તે ઉત્તમ થશે અને રણવીર પુરુષો નિત્ય તેનું સન્માન કરશે; પરંતુ એક સમયે જ્યારે તે સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતો હશે, ત્યારે તેનો એક મહાન ક્ષત્રિય શત્રુ ક્રોધાયમાન થઈને તેનો અકસ્માત્ શિરચ્છેદ કરશે.' એ રીતની આકાશવાણી સાંભળ્યા પછી શત્રુદમન સિંધુરાજ વૃદ્ધક્ષત્ર ઘણો વિચારમાં પડી ગયો. ^{૧૦૯, ૧૧૦} તેણે પોતાના પુત્રના સ્નેહથી પ્રેરાઈને પોતાના સર્વ જ્ઞાતિજનોની સમક્ષ આ વચન કહ્યું: 'સંગ્રામની મહાન ધુરાને ધારણ કરીને યુદ્ધ કરનાર આ મારા પુત્રના મસ્તકને જે પુરુષ પૃથ્વી પર પાડશે, તેના મસ્તકના પણ સો ટુકડા થઈ જશે; એમાં જરા પણ સંશય નથી. ^{૧૧૧, ૧૧૨} આમ કહીને તેણે પોતાના પુત્ર જયદ્રથને રાજ્યગાદી પર બેસાડ્યો અને તે વૃદ્ધક્ષત્ર પોતે વનમાં જઈને ઉચ તપશ્વર્યા કરવા લાગ્યો. ^{૧૧૩} હે વાનરજન અર્જુન ! તે તેજસ્વી વૃદ્ધક્ષત્ર હાલમાં અહીં સમંતપંચકના બહારના પ્રદેશમાં ઘેર દુશ્વર તપ તપી રહ્યો છે. ^{૧૧૪} માટે હે શત્રુનાશન

ભારત ! આ મહારણમાં જયદ્રથના મસ્તકને કાપી નાખીને તું અદ્યુત કર્મ કરનાર ઘેર દિવ્યાસ્ત્રથી તે મસ્તકને એમનું એમ કુંડળ સાથે અદ્ધર બિંચાળી લેજ અને ત્યાં તપશ્વર્યા કરતા સિંધુરાજ વૃદ્ધક્ષત્રના ખોળામાં તેને પાડજ. ^{૧૧૫, ૧૧૬} જે તું આ સિંધુરાજના મસ્તકને પૃથ્વી પર પાડીશ, તે તુરંત તારા મસ્તકના પણ સો ટુકડા થઈ જશે, એમાં સંશય નથી. ^{૧૧૭} માટે હે કુરુક્ષેત્ર ! દિવ્ય અસ્ત્રનો આશ્રય કરી તું એ પ્રમાણે આ કાર્ય કરી બતાવ કે, તેથી તપમાં બેઠેલા એ વૃદ્ધક્ષત્રને આ વાતની જાણ થાય નહિ. ^{૧૧૮} હે ઇંદ્રપુત્ર ! આ સમસ્ત ત્રણેય લોકમાં તેવું કાઈ પણ કાર્ય નથી કે જે તને અસાધ્ય હોય. ^{૧૧૯} શ્રૃંગણનાં એ વચન સાંભળીને અર્જુને ક્રોધને લીધે ગલોડાં આટલા માંડ્યાં અને તેણે ઇંદ્રના વજ્ર સમાન સ્પર્શવાણું, દિવ્ય મંત્રોથી મન્ત્રેણું, યુદ્ધના સર્વ ભારને સહન કરનારું, નિરંતર ગંધ અને માદયુથી પૂર્ણથેણું તથા જયદ્રથનો વધ કરવા સધિયું તે બાણ સડસડાટ કરતું છોડ્યું. ગાંડીવમાંથી છૂટેણું તે બાણ સિંધુરાજના મસ્તકને કાપી નાખીને બાજપક્ષીની પેઠે તેના મસ્તકને સાથે સાથે લઈને જ ઊંચે આકાશમાં ઊડ્યું. ^{૧૨૦-૧૨૧} અર્જુનના શત્રુઓને ખેદ ઉપજવવા માટે તથા મિત્રોને આનંદ ઉપજવવા માટે તે બાણ સિંધુરાજના મસ્તકને આકાશમાં લઈને ચાલવા લાગ્યું. ^{૧૨૨} તે સમયે પાંડવ અર્જુન મહારથી જયદ્રથના તે છયે રક્ષકોને કદંબનાં પુષ્પો સમાન નિર્માલ્ય ગળીને તેમની સામે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. ^{૧૨૪} હે ભારત ! તે પછી ત્યાં આ અતિ મહાન આશ્ચર્ય અને જોયું. હે ભારત ! અર્જુનનું તે બાણ જયદ્રથના મસ્તકને સમંતપંચકની બહાર જ્યાં વૃદ્ધક્ષત્ર તપશ્વર્યા કરતો હતો ત્યાં લઈ ગયું. ^{૧૨૫} એ જ સમયે હે રાજ ! તમારો

સંબંધી તેજસ્વી રાજા વૃદ્ધક્ષત્ર સાયંકાલીય સંધ્યાતું ઉપાસન કરતો બેઠો હતો.^{૧૨૬} અર્જુનના બાણે સિંધુરાજનું કાળા દેશવાણું અને કુડંગવાણું તે મસ્તક સંધ્યોપાસન કરતા વૃદ્ધક્ષત્રના બોળામાં ધીમે રહીને પાડ્યું.^{૧૨૭} હે શત્રુદેવન રાજા! એ સમયે પોતાના બોળામાં પોતાના પુત્રનું સુંદર કુડંગવાણું મસ્તક આવી પડ્યું છે, એ વાતની રાજા વૃદ્ધક્ષત્રને જરાયે ખબર પડી નહિ.^{૧૨૮} પણ હે ભારત! એ વૃદ્ધક્ષત્ર બેઠો જ્યાં જ્યાંને જોતો થયો કે તુરત એકાએક તે મસ્તક પૃથ્વી પર આવી પડ્યું.^{૧૨૯} આમ હે શિવદેવન રાજા! પોતાના પુત્રનું એ મસ્તક જ્યારે પૃથ્વી પર પડ્યું, ત્યારે તે રાજાના મસ્તકના પણ સો ટુકડા થઈ ગયા.^{૧૩૦} તે વેળા સર્વ સૈન્યો પરમ વિસ્મય પામ્યાં અને તેઓ વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણનાં તથા મહારથી અર્જુનનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં.^{૧૩૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ પ્રમાણે કિરીટીએ જ્યારે સિંધુરાજનો વધ કર્યો, ત્યારે વાસુદેવે તે અધિકારને સમેટી લીધો. હે મહીપાલ! હે રાજશ્રેષ્ઠ! તે પછી જ તમારા પુત્રોના બળુગામાં આવ્યું કે, મૂર્ખનો વાર્તાવિક અસ્ત થયો ન હતો, પણ એ તો શ્રીકૃષ્ણે રચેલી માયા જ હતી. હે રાજન! અમાપ તેજવાળા અર્જુને આઠ અક્ષૌહિણી સેનાઓનો સંહાર કર્યો પછી જ તમારા જમાઈ સિંધુરાજને આ રીતે મારી નાખ્યો હતો.^{૧૩૨-૧૩૪} હે નરપતિ! જ્યદ્રથને મરણ પામેલો બેઠેને તમારા પુત્રો હુઃખનાં અશ્રુઓ વરસાવવા લાગ્યા અને વિજય મેળવવામાં તદ્દન નિરાશ થઈ ગયા.^{૧૩૫} હે રાજન! અર્જુને જ્યારે જ્યદ્રથને એ રીતે મારી નાખ્યો, ત્યારે મહાબાહુ દેશવે અને શત્રુતાપન અર્જુને પોતપોતાના દિવ્ય શંખો વગાડ્યા.^{૧૩૬} વળી હે ભારત! લીમસેને, યાદવસિંહ સાત્યકિએ, યુધામન્યુએ તથા

પરાક્રમી ઉત્તમોજએ પણ પૃથક્ પૃથક્ શંખો વગાડવા માંડ્યા.^{૧૩૭} તે તે મહાન શબ્દો સાંભળીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે માની લીધું કે, મહાત્મા અર્જુને સિંધુરાજને માર્યો છે.^{૧૩૮} તેણે પણ વાદિનો વગાડાવીને પોતાના યોદ્ધાઓને હથે ઉપજાવ્યા અને દ્રોણ સામે સંઘ્રામ કરવાની ઇચ્છાથી તેના ઉપર ચઢાઈ કરી.^{૧૩૯} ત્યાં હે રાજન! મૂર્ખ અસ્તાયજ પ્રત્યે જવા બરાબર તૈયાર થયો હતો, તે સમયે દ્રોણાચાર્ય તથા સોમક યોદ્ધાઓનો રૂવાં જામાં કરી નાખે તેવો ધોર સંઘ્રામ મચી રહ્યો. હે રાજન! જ વખતે સિંધુરાજ મરણ પામ્યો, તે વખતે દ્રોણાચાર્યને મારી નાખવાની ઇચ્છાવાળા તે મહારથીઓ સર્વ પ્રયત્ને યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૧૪૦, ૪૧} પાંડવો પણ રણમાં વિજય મેળવીને તથા જ્યદ્રથનો વધ કરીને મહાનમત્ત બની દ્રોણ સામે લડતા હતા.^{૧૪૨} મહાબાહુ અર્જુન પણ સિંધુરાજનો વધ કર્યો પછી તમારા પક્ષના સારા સારા મહારથી યોદ્ધાઓ બેઠે લડી રહ્યો હતો.^{૧૪૩} ઉદય પામેલો મૂર્ખ જમ અધિકારનો નાશ કરે તથા દેવોનો રાજા ઇંદ્ર જમ પોતાના રાક્ષસશત્રુઓનો સંહાર કરે, તેમ પોતાની પ્રથમની પ્રતિજ્ઞાને સમાપ્ત કરીને વીર અર્જુન ચોતારકથી શત્રુઓનો સંહાર વાળી રહ્યો હતો.^{૧૪૪}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વોત્તમતે જ્યદ્રથવધપર્વમા
‘જ્યદ્રથનો વધ’ નામનો અધ્યાય ૧૪૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૭ મો

કર્ણ અને સાત્યકિતું યુદ્ધ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર સ્વાગત ॥

તસ્મિન્ વિનિહતે વીરે સંઘવે સવ્યસાચિના ।

મામકા યદકુર્વન્ત તન્મમાચક્ષ્વ સંજય ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્ધો : હે સંજય ! સવ્યસાચી અર્જુને જ્યારે વીર સિંધુરાજને મારી નાખ્યો, ત્યારે મારા પુત્રોએ જ કર્યું હોય તે તું મને કહે ।

સંજય બોલ્યો : હે ભારત ! સિંધુરાજને અર્જુનને રણમાં મારી નાખેલો જોઈને શારદ્વત કૃપાચાર્ય ક્રોધવશ થઈ ગયા.^૧ તેમણે પાંડવ અર્જુન પર મોટી બાણવૃષ્ટિ કરી મૂકી. વળી હે રાજન ! ત્યારે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા પણ રથ પર બેસીને અર્જુન સામે ધસી આવ્યો હતો.^૨ તે બંને રથીશ્રેષ્ઠ મહાધીઓ રથસવાર થઈને બંને તરફથી તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને અર્જુન પર વરસાવવા લાગ્યા.^૩ આમ મહાન જીભવાળો મહારથી અર્જુન બંને તરફથી અતિમહાન બાણવૃષ્ટિથી પીડાવા લાગ્યો અને તે આ સમયે પરમ દુઃખને પામ્યો.^૪ છતાં પણ તેણે પોતાના ગુરુને તથા ગુરુના પુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છા કરી નહિ. જલદું કુંતીપુત્ર અર્જુનને આ યુદ્ધમાં ગુરુત્વ સન્માન જ ક્યું.^૫ તેણે માત્ર પોતાનાં અસ્ત્રો વડે કૃપાચાર્ય તથા અશ્વત્થામાનાં અસ્ત્રોનું વારણ ક્યું અને તે બંનેનો નાશ ન થાય એવી મનમાં ઇચ્છા રાખીને, તે તેમની તરફ મંદ વેગવાળાં બાણોને જ ફેંકતો હતો.^૬ છતાં અર્જુનનાં એ બાણોએ તેમને ઘણા ધાયલ કરી નાખ્યા અને તેનાં ઘણાં બાણોના પ્રહારથી તે બંનેને ઘણું દુઃખ થયું.^૭ હે રાજન ! એ રીતે અર્જુનનાં બાણોથી પીડાઈને શારદ્વત કૃપાચાર્યને તો તે સમયે મૂરઝાં આવી ગઈ, તેથી તેઓ રથની બેસણી પર બેસી ગયા.^૮ પોતાના સ્વામીને એ પ્રમાણે બાણોથી પીડાઈને વિહ્વળ થઈ ગયેલા જોઈને કૃપાચાર્યનો સારથિ ‘આમતું મરણ જ થયું છે’ એમ સમજી જઈને તેમને રણમાંથી દૂર લઈ ગયો.^૯ હે મહારાજ ! એ રીતે જ્યારે શારદ્વત કૃપાચાર્ય યુદ્ધમાં ભાંગી પડ્યા, ત્યારે અશ્વત્થામા પણ અર્જુન પાસેથી દૂર ખસી જઈ બીજા રથીઓ પાસે ચાલ્યો ગયો.^{૧૦} પછી કૃપાચાર્યને પોતાનાં બાણોથી મૂર્છિત થયેલા

જોઈને મહાધનુર્ધર અર્જુન પોતાના રથમાં જ ઠરણ વિલાપ કરવા લાગ્યો.^{૧૧} અશ્વપૂર્ણ મુખે તે દીનતાપૂર્વક આવું વચન બોલ્યો : ‘મહાબુદ્ધિમાન વિદુરે પ્રથમથી જ આવું ભાવિક્ષણ જોઈને રાજ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું હતું :^{૧૨} ‘આ પાપી દુર્યોધન કુરુકુળનો સંહાર કરનારો થશે, માટે હજી માત્ર તેનો જન્મ થયો છે, તેટલામાં જ એ કુલાંગારને પરલોકમાં મોકલી દો તો જ સારું છે; કારણ કે આ દુર્યોધનના સંબંધથી કુરવંશના મુખ્ય મુખ્ય પુરુષોને મહાન હાથ ઉપસિયત થશે.’ સત્યવાદી વિદુરતું તે વચન જ આ સમયે સત્ય થયું છે.^{૧૪, ૧૫} ખરેખર ! કેવળ દુર્યોધનને કારણે જ આજે હું મારા ગુરુને બાણશય્યા પર પડેલા જોઉં છું. આ પરથી જાણીએના આચારને, બળને તથા પુરુષાર્થને ધિક્કાર દો.^{૧૬} કારણ કે મારા સરખો બીજો કયો પુરુષ બ્રાહ્મણમતિના પોતાના આચાર્યનો જ દ્રોહ કરે ? આ કૃપાચાર્ય ઋષિપુત્ર છે, મારા આચાર્ય છે અને દ્રોણગુરુના પરમ મિત્ર છે.^{૧૭} તે જ કૃપાચાર્ય આ સમયે મારાં બાણોથી પીડાઈને રથની બેસણી પર શયન કરી ગયા છે. મારી ઇચ્છા ન હતી, છતાં મેં તેમને બાણો વડે ઘણા જ પીડ્યા છે.^{૧૮} તે રથની બેઠક પર દુઃખ પામે છે અને મારા બાણોને આકુળવ્યાકુળ કરી નાખે છે. અરેરે ! પુત્રના શોકથી સંતપ્ત થઈને મેં તેમને ઘણાં બાણોથી વારંવાર પ્રહાર કર્યો છે; પણ આ વેળા તેમને આવી દુરવસ્થામાં આવી પડેલા જોઈને મને મારા પુત્રના વધ કરતાં પણ અધિક શોક થાય છે.^{૧૯, ૨૦} અરે એ કૃષ્ણ ! જુઓ તો ખરા, આ કૃપાચાર્ય પોતાના રથમાં કેવા દીન થઈને મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં પડ્યા છે. અહા ! કેટલાએક ઉત્તમ નરો તો આચાર્યો પાસેથી વિદ્યાઓતું અધ્યયન કરીને તેમની ઇષ્ટ કામના-

ઓને પરિપૂર્ણ કરે છે અને તેઓ મરણ પછી પોતે દેવભાવને પામે છે. પણ મારા જેવા અધમ પ્રજા તો ગુરુઓ પાસેથી વિદ્યાઓનું પઠન કરીને તેમનો જ સંહાર કરે છે અને તે દુરાચારી પ્રજા જ મૂઝા પછી નરકે જાય છે. મેં પણ આજ દેવળ નરકમાં જવા માટે જ આ દુષ્ટ કૃત્ય કર્યું છે; કારણ કે મેં મારા આચાર્ય આ કૃપાચાર્યને રથમાં મૂકી દીધા હતા અને અજ્ઞાન શિક્ષણ આપતા હતા, તે વેળા તેઓ અને કહેતા કે, 'હે કુરુવંશી અર્જુન! તારે કદી પણ પોતાના શુરુ પર પ્રહાર કરવો નહિ.' તે જ આ મારા પૂજ્ય આચાર્ય મહાત્મા કૃપાચાર્યના વચનને મેં માન આપ્યું નથી અને તેમને પોતાને જ મેં બાણોનો વરસાદ વરસાવી દુઃખી કર્યા છે. યુદ્ધમાં કદી પલાયન નહિ થનારા મારા અતિ પૂજ્ય તે ગૌતમ ગોત્રના કૃપાચાર્યને મારા બણા નમસ્કાર દો. હે યાદવવંશી શ્રીકૃષ્ણ! મને ધિક્કાર હો, કારણ કે આજે હું આ મારા આચાર્યની ઉપર પણ પ્રહાર કરી રહ્યો છું.' અર્જુન આમ જ્યારે વિલાપ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે સિંધુરાજને મરણ પામેલો જેઈ રાધાપુત્ર કર્ણ તેની સામે ધસી આવ્યો. આમ કર્ણને અર્જુનના રથ સામે ધસી આવતા જેઈને પાંચાલવંશના યુધામન્યુ તથા ઉત્તમોજ સાત્યકિને આગળ કરી એકાએક તેની સામે ધસ્યા. તે સમયે પોતાની સામે આવતા રાધાપુત્ર કર્ણને જેઈને મહારથી અર્જુન દેવપ્રીપુત્રને હસતાં હસતાં આ વચન કહેવા લાગ્યો : 'હે જનાર્દન! આ અધિ-રથપુત્ર કર્ણ સાત્યકિના રથ સામે ધસી જાય છે.^{૨૧-૩૦} અવશ્ય, ભૂરિશ્રવા રણમાં હણાયો છે, તેને એ સહન કરી શકતો નથી. માટે હે જનાર્દન! એ કર્ણ જ તરફ જવા ધારે છે, તે તરફ

આપણા ધોડાઓને તમે હંકારો; એટલે તે મહાન પુરુષ સાત્યકિને ભરિશ્રવાની દશાએ ન પહોંચાડે.' અર્જુનને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મહાતેજસ્વી મહાપ્રાહુ ડેરાવ આ સમયેાચિત વચન બોલ્યા : 'હે પાંડુપુત્ર! આ મહાપ્રાહુ સાત્યકિ એકલો પણ કર્ણને પૂરો પડે તેમ છે, તો પછી દુષ્ટ-કુમાર યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજની સહાયથી કર્ણને હંકારે તેમાં કંઈ શંકા જેવું નથી. હે પાર્થ! આ સમયે તારે કર્ણની સાથે સંગ્રામ કરવો યોગ્ય નથી; કારણ કે તેની પાસે ઇંદ્રે આપેલી બળતી ઉલ્કા સરખી એક શક્તિ છે. હે શત્રુવીરોને હણનારા! એણે એ શક્તિને નિરંતર પૂજી છે અને એ તારે માટે જ રાખી મૂકી છે. આ સમયે તું કર્ણને સાત્યકિ તરફ જ જવા દે. હે કૌતેય! એ દુરાત્માના કાળને હું તને જણાવી આપીશ, એટલે તે સમયે તું તીક્ષ્ણ બાણો મારીને એને પૃથ્વી પર પાડી દઈ શકશે.^{૩૧-૩૪}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય! જ્યદ્રથ જ્યારે માર્યો ગયો, ત્યારે યાદવવીર સાત્યકિને કર્ણની સાથે સમાગમ થયો એમ તું કહે છે; પણ સાત્યકિ તો ભરિશ્રવાની સાથે યુદ્ધ કરતાં રથ વિનાનો થઈ ગયો હતો, તો તે કર્ણ સામે યુદ્ધ કરતી વેળા કયા રથમાં આશ્રય થયો હતો? અને ચક્રસક પાંચાલપુત્રો પણ કયા રથમાં બેઠા હતા? આ તું મને કહે.^{૩૫,૩૬}

સંજય બોલ્યો : એ મહારણુમાં જે રીતતું વૃત્તાંત બન્યું હતું, તે સ્પષ્ટ હું તમારી પાસે ઘણી ખુશીથી કહીશ, માટે હવે તમે સ્થિર થઈને તમારા દુષ્ટ આચરણના પરિણામરૂપ યુદ્ધને સાંભળો.^{૩૭} હે પ્રભો! ભરિશ્રવા વીર સાત્યકિને રણમાં પરાજય કરશે, એ વાત શ્રીકૃષ્ણને પ્રથમથી જ મનમાં આવી ગઈ હતી.^{૪૦} હે રાજન! જ્ઞાત, અવિચ્છ ને વર્તમાન એ ત્રણે કાળની ઘટના-

એને જનાઈન જાણે જ છે; તેથી તેમણે પોતાના દારુકસારથિને બોલાવીને આજ્ઞા કરી હતી કે, 'પ્રાતઃકાળમાં આપણા રથને તું સજ્જ કરી રાખજે.' હે રાજન્! હેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, સર્પો, રાક્ષસો કે મનુષ્યો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને કહી જીતી શકે તેમ નથી. શ્રક્ષા આદિ હેવો અને સિદ્ધો તે શ્રીકૃષ્ણને યથાર્થ રીતે જાણે છે.^{૪૧-૪૩} માટે તે બન્નેના અતુલ પ્રભાવને તથા તે યુદ્ધને તમે બરાબર સાંભળો. જ્યારે કર્ણુ રણમાં સજ્જ થઈને ચઢી આવ્યો, ત્યારે સાત્યકિને રથ વિનાનો જોઈને શ્રીકૃષ્ણે મહાન શપ્થ કરનારા પોતાના શંખને ઋષભસ્વરે વગાડ્યો. તે શંખનો નાદ સાંભળીને સારથિ દારુક શ્રીકૃષ્ણના સંદેશને સમજી ગયો અને તુરત ગરુડના ઊંચા નિશાન વાળી ધનવાળા રથને તેણે શ્રીકૃષ્ણ પાસે લાવી મૂક્યો. એટલે શિનિપૌત્ર સાત્યકિ બળતા અગ્નિ સમાન ક્રાંતિવાળા અને દારુકે સજ્જ કરેલા તે રથ પર શ્રીકૃષ્ણની સંમતિ મેળવીને ચઢી ગયો. મહાવેગવાળા અને ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ગતિ કરી શકનારા શૈબ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલ્લાહક નામના ઉત્તમ ઘોડાઓને સુવર્ણના અલંકારોથી વિભૂષિત કરીને એ રથમાં જોડવામાં આવ્યા હતા. સાત્યકિ સાક્ષાત્ વિમાન સરખા તે રથમાં બેઠો અને અનેક જાતનાં બાણો ફેંકતો ફેંકતો કર્ણુ સામે ધસી ગયો. તેની પાછળ ચક્રદાર તરીકે રહીને યુધામન્યુ તથા ઉત્તમૌજ પણ અર્જુનના રથને છોડીને કર્ણુ સામે દોડી ગયા. હે મહારાજ! તે સમયે રાધાપુત્ર કર્ણુ પણ અતિ ક્રોધે ભરાઈને બાણોનો વરસાદ વરસાવતો વરસાવતો અસ્ખલિત પરાક્રમવાળા શિનિકુમાર સામે દોડી ગયો. પછી તે બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ મચ્યું તેવું યુદ્ધ સ્વર્ગમાં કે આ પૃથ્વીમાં હેવાતું, ગંધર્વોનું, અસુરોનું કે રાક્ષસોનું પણ પૂર્વે થયું

નથી. હે મહારાજ! રથો, ઘોડા, મનુષ્યો અને હાથીઓ સહિત તે સધળું સૈન્ય એ વેળા યુદ્ધ કરતું અટપ્પી પડ્યું હતું.^{૪૪-૪૬} હે મહારાજ! તે બન્નેનાં કૌશલ્યને જોઈને સર્વ સૈનિકોનાં મન કેવળ મૂઠ બની ગયાં હતાં. હે રાજન્! તેઓ બધા એ બન્ને પુરુષશ્રેષ્ઠના અમાત્ય યુદ્ધને તથા દારુકના સારથિકર્મને એટીટરે જોઈ રહ્યા હતા. રથમાં બેઠેલા કારયપગોત્રના સારથિ દારુકે કરેલાં ગમન, પ્રત્યાગમન, આવર્તન અને સંનિવર્તન આદિ રથનાં મંડળોને જોઈને આકાશમાં રહેલા હેવો, ગંધર્વો અને દાનવો પણ પરમ વિસ્મિત થયા.^{૪૭-૪૯} વળી તેઓ કર્ણુ અને સાત્યકિના યુદ્ધને જોવા માટે અત્યંત સાવધાન થઈ રહ્યા. દેવ સરખા તે કર્ણુ અને સાત્યકિ રણમાં પરસ્પરની સ્પર્ધા કરીને પોતપોતાના મિત્રો માટે પરાક્રમ કરી રહ્યા હતા. હે મહારાજ! તેઓ અન્યૌન્ય પર બાણોનો વરસાદ વરસાવી રહ્યા હતા.^{૫૦, ૫૧} કુરુવંશી ભૂરિશ્રવા અને જલસંધના વધને સહન નહિ કરનારા કર્ણુ બાણોની વૃદ્ધિ કરીને શિનિપુત્રને પ્રહાર કરવા માંડ્યો હતો.^{૫૨} એ વેળા તે કર્ણુ, જયદ્રથ આદિ મહારથીઓના શોકથી આવિષ્ટ થઈને મહાન સર્પની પેઠે ફૂંકાડા મારતો હતો અને ક્રોધાવમાન થઈને નેત્રો વડે જાણી નાખતો હોય તેમ શિનિકુમાર સામે જોઈને વારંવાર વેગપૂર્વક તેની સામે દોડી જતો હતો. હે શત્રુદમન રાજ! એ રીતે તેને ક્રોધે ભરાયેલો જોઈને સાત્યકિ પણ એક હાથી જમ બીજા હાથી સામે લડે, તેમ બાણોની વૃદ્ધિ કરતો લડી રહ્યો હતો. આમ એ મહાબળવાન બ્રાહ્મણની પેઠે તે બન્ને પુરુષબ્રાહ્મણો સામસામા ભેટ્યા હતા.^{૫૩-૫૪} તેઓ અતુલ પરાક્રમ યતાવીને અન્યૌન્યને રણમાં વીંધી નાખતા હતા. પછી હે શત્રુદમન રાજ! શિનિપુત્રે તદ્દન લોખંડનાં બનાવેલાં બાણો

વડે વારંવાર કર્ણનાં સર્વ ગાત્રોને ચીરી નાખવા માંડ્યાં. વળી બીજા એક શસ્ત્રજ્ઞતા બાણથી તેણે એના સારથિને રથના માળામાંથી નીચે ગમડાવી પાડ્યો તેમ જ તેના શ્વેત વર્ણના ચારે ઘોડાઓને તીક્ષ્ણ બાણો વડે ભારી નાખ્યા. વધારામાં હે પુરુષપ્રેમ! તેણે તેના ધ્વજના તથા રથના પણ સેંકડો દુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૨-૧૪} એ પ્રમાણે હે રાજન્! સાત્યકિએ તમારા પુત્રના દેખતાં કર્ણને રથ વિનાનો કરી નાખ્યો. તેથી તમારા પક્ષના સર્વ મહારથીઓનાં મન ઉદાસ થઈ ગયાં. ત્યારે કર્ણપુત્ર વૃષસેન, શંક્ય અને દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા એ ત્રણે મહારથીઓએ સર્વ તરફથી સાત્યકિને ઘેરી લીધો.^{૧૫, ૧૬} જોતજોતામાં ત્યાં ઊભેલું સર્વ સૈન્ય આકુળઆકુળ થઈ ગયું. હે રાજન્! જ્યારે સાત્યકિએ વીર સૂતપુત્રને એ પ્રમાણે રથ વિનાનો કરી નાખ્યો, ત્યારે સર્વ સૈન્યોમાં મહાન હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. તે સમયે હે રાજન્! સાત્યકિનાં બાણોથી રથ વિનાનો થયેલો કર્ણ પણ નિઃશ્વાસ નાખીને સત્તર કુર્યોધનના રથ પર ચઢી ગયો. એ કર્ણ બાહ્યાવસ્થાથી તમારા પુત્ર સાથે થયેલી મૈત્રીને દૃઢ્યપૂર્વક ધણું માન આપતો હતો અને તેને રાજ્ય અપાવવાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા ઇચ્છતો હતો. હે રાજ! જિતેન્દ્રિય સાત્યકિએ તે સમયે રથરહિત થયેલા કર્ણને તથા દુઃશાસન આદિ તમારા વીરપુત્રોને ખાસ જાણી જોઈને જ માર્યા ન હતા; કારણ કે ભીમસેને તથા અર્જુને તે બંધાને મારવા માટે જ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તેનું તેણે પાલન કર્યું હતું.^{૧૭-૭૧} સાત્યકિએ તે બંધાને રથરહિત કરી નાખી વિહ્વળ કરી મૂક્યા હતા, પણ પ્રાણરહિત કર્યા ન હતા; કારણ કે ભીમસેને તમારા પુત્રોનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તથા અર્જુને ફરી જુગાર ખેલતી વખતે કર્ણનો વધ કરવાની

પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. કર્ણ આદિ મહારથીઓ તે સાત્યકિનો વધ કરવા માટે ઘણે ઘણે પ્રયત્ન કરતા હતા, તોપણ તેઓ સાત્યકિને હણી શક્યા નહિ. સાત્યકિએ કેવળ ધનુષ્યની જ સહાય લઈને અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા તથા બીજા કેટલા-એક મોટા મોટા સેંકડો મહારથી ક્ષત્રિયોનો તે રણમાં પરાજય કર્યો હતો. સાત્યકિને ધર્મરાજનું પ્રિય કરવાની તથા પુણ્યવૃત્તોને મળતા દિવ્ય પરવોહની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. વળી શત્રુતાપન સાત્યકિ વીર્યમાં અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણની તુલના કરી શકે તેવો હતો અને તેથી જ તેણે હસતાં હસતાં તમારાં સર્વ સૈન્યોને જીતી લીધાં હતાં. હે પુરુષોદ્યાત્રરાજ! આ જગતમાં શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન અને શિનિકુમાર સાત્યકિ એ ત્રણ જ ખરા ધનુર્ધરો છે, ચોથો એક પણ નથી.^{૭૨-૭૭}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય! યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ સમાન પરાક્રમી તે સાત્યકિએ શ્રીકૃષ્ણના અનિત રથમાં આરૂઢ થઈ કર્ણને રથ વિનાનો કરી નાખ્યો, એ વૃત્તાંતને તો મેં સાંભળ્યું. પણ દારૂક સારથિથી યુક્ત થયેલો તથા પોતાના બાહુબળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલો તે શત્રુતાપન સાત્યકિ પાછળથી બીજા દોઢ રથમાં બેઠો હતો કે નહિ, તે સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે. ખરેખર! તે સાત્યકિને યુદ્ધમાં હું અતિ અસહ્ય માનું છું, માટે તે વૃત્તાંતને તું મને કહે. કથા કહેવામાં તું ઘણો કુશળ છે.^{૭૮-૮૦}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્! એ વૃત્તાંત જ પ્રમાણે બન્યું હતું, તે પ્રમાણે જ હું તમને કહું છું; માટે તમે તે સાંભળો. મહાપુરુષોદ્યાત્રાના દારૂકના નાનામાઈએ શાસ્ત્રોક્ત કલ્પનાવિધિથી સજ્જ કરેલો એક બીજો રથ સાત્યકિને માટે ત્યાં આણ્યો હતો. એ રથના ઊંટડાને લોખંડના તથા સુવર્ણના પાટાઓ જડ્યા હતા. તે રથમાં હજારો કૂદડીઓ જડેલી હતી. તેના પર સિંહના ચિહ્નવાળી ધ્વજ

અને પતાકા ફરકતી હતી. વાયુ સમાન વેગવાળા, સુવર્ણના અલંકારોથી શણગારેલા, ચંદ્ર સમાન ઉજ્જવળ વર્ણના, ચિત્રવિચિત્ર કવચો પહેરાવીને સજ્જ કરેલા અને સિંધુદેશમાં જન્મેલા ઉત્તમ, દૃઢ તથા સર્વ શબ્દોનું ઉલ્લંઘન કરનારા ઘોડાઓ તે રથમાં બેઠ્યા હતા. હે પૃથ્વીપતિ ! સેંકડો લટકતી ધંટડીઓના શબ્દથી તે રથ ગર્જના કરતો હતો. શક્તિઓ અને તોમરોરૂપ તેમાં વીજળી અબકતી હતી, અનેક જાતનાં લઘાયક શસ્ત્રો તથા દ્રવ્યોથી તે ભરપૂર હતો અને તે એક સરખો ગંભીર શબ્દ કરતો હતો.^{૮૧-૮૫} પોતાને માટે આણેલા તે રથ પર બેસીને શિનિપુત્ર સાત્યકિએ તમારા સૈન્ય સામે ધસારો કર્યો અને શ્રીકૃષ્ણનો સારથિ દારક પણ પછી પોતાનો રથ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ પાસે લઈ ગયો.^{૮૬} હે રાજન ! પેલી તરફથી કણું ને પણ આપણુ યોદ્ધાઓએ એક રથ આણી આપ્યો હતો. તે શંખ અને ગાયના દૂધ સરખા સ્વેત વર્ણના તથા ચિત્રવિચિત્ર સોનેરી કવચોવાળા અતિશય વેગવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓથી બેઠેલા હતા. તેના પર સોનેરી પટાવાળી ધજા હાડતી હતી. તેમાં ગોઠવેલા યંત્ર પર પતાકા ફરકતી હતી. અતિકુશળ સારથિ તે મહાન રથને હંકારતો હતો અને અનેક શસ્ત્રો તથા બીજા પરિચ્છેદો તેમાં ગોઠવ્યાં હતાં.^{૮૭, ૮૮} તે રથમાં બેસીને કણે પશુ શત્રુઓ સામે ધસારો કર્યો હતો. તમે મને જ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તે આ સર્વ મેં તમને કહી સંભળાવ્યું.^{૮૯} વળી તમારી અનીતિને પરિણામે થયેલા તે ધોર સંહારને તમે મારી પાસેથી સાંભળો. નિરંતર તરેહ-તરેહનાં યુદ્ધ કરનાર કુર્ષ્ય આદિ તમારા એક-ત્રીસ પુત્રોને લીમસેને મારી નાખ્યા હતા. ઉપરાંત સાત્યકિએ તથા અર્જુને પણ તમારા સેંકડો શસ્ત્ર યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો.^{૯૦, ૯૧} હે

ભારત ! તેમાં બીજા અને ભગદત્ત મુખ્ય હતા. હે રાજન ! એ પ્રમાણે તમારા કૃષ્ટ વિચારોના પરિણામે આ ધોર સંહાર થયો હતો.^{૯૨}

હિત શ્રીમદ્ભાગવતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન જયદ્રથવધપર્વમાં 'કણ' અને સાત્યકિનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૪૦ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૮ મો

શ્રીકૃષ્ણે કરેલી અર્જુનની પ્રશંસા

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

તથા ગતેષુ શૂરેષુ તેષાં મમ ચ સંજય !

કિં વે મીમસ્તદાઢ્યકર્ષીચન્નમાચક્ષ્વ સંજય ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! તે પાંડવપક્ષના

તથા મારા પક્ષના સર્વ શૂરાઓ જ્યારે તે રીતે જય-પરાજયના વાતાવરણમાં આવી પહોંચ્યા હતા, ત્યારે વીર લીમસેને શું કહ્યું હતું ? તે મને કહે.

સંજય બોલ્યો : તે સમયે રથરહિત થયેલો

લીમસેન કણુંની વાણીરૂપ શલ્યથી પીડાઈને

દોષવશ થઈ ગયો હતો અને તેણે અર્જુનને

આ પ્રમાણે કહ્યું :^૧ 'હે ધનંજય ! તારી સમક્ષ

કણે, 'હે દાઢીમૂછ વિનાના હીજડા ! હે મૂઠ !

હે ખાજીરા ! હે અઓમાં અકુશળ ! હે બાળક !

હે રણકાચર ! તું યુદ્ધ કરતું રહેવા દે' ઇત્યાદિ

વચનો કહ્યાં છે. હે ભારત ! આમ બોલનારને

મારે મારી જ નાખવો, એમ મેં પ્રથમ જ કહ્યું

છે. હે મહાબાહુ ! તેં જ્યારે એ પ્રમાણેનું મત

લીધું હતું, ત્યારે મેં પણ તારી સાથે એ મત

લીધું છે. હે કૌતેય ! જ્યારે તારી મતનિષ્ઠા છે,

તેવી જ મારી પણ છે, એમાં સંશય નથી. માટે

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! એ કણુંનો વધ કરવા માટે તું

મારાં એ વચનોનું સ્મરણ કર. હે ધનંજય ! તે

જ રીત સત્ય થાય તે રીતે તું કરી દેખાડ.^{૧૩-૧૬}

લીમસેનનાં એ વચન સાંભળીને અમાપ પરાક્રમ-

વાળો અર્જુન કણુંની સામે રણમાં આગળ ગયો

અને તેણે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૧૭} 'ઓ મિથ્યા-

દષ્ટિ કર્યું ! દે આત્મશ્લાધી સૂતપુત્ર ! ઓ અધર્મ
 બુદ્ધિવાળા ! આ સમયે હું તને જે કહું છું, તે
 સાંભળી લે. શરૂ પુરુષોના યુદ્ધમાં જય અથવા
 પરાજય એ બે કર્મ હોય છે. દે રાધાપુત્ર ! યુદ્ધ
 કરનારા ઇંદ્રના પણ તે જય-પરાજય અનિત્ય
 હોય છે. તને જ્યારે સાત્યક્રિએ રથ વિનાનો
 કરી નાખ્યો, ત્યારે તું લગભગ મરણશરણ અને
 વિકળ ઇંદ્રિયોવાળો થઈ ગયો હતો; છતાં તારો
 વધ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે, એમ જાણીને
 સાત્યક્રિએ તારો વધ કર્યો નહિ અને કેવળ
 પરાજય કરીને જ તને જીવતો છોડ્યો છે.^{૧૦}
 એના એ જ તે પોતાની સામે યુદ્ધ કરતા મહા-
 બળવાન ભીમસેનને ઘાઈ દેવેચ્છાએ માંડ માંડ
 સ્થરહિત કરી નાખ્યો અને તેં એને કેટલાં-
 એક કડવાં વચનો કહ્યાં છે.^{૧૧} આ ઘણો મોટો
 અધર્મ છે અને તે એક અનાય પુરુષના જેવું
 કર્મ છે; કારણ કે શરૂ સત્પુરુષો પોતાના શત્રુ-
 નો પરાજય કરીને આત્મશ્લાધા કરતા નથી,
 કુદ્ર વચન બોલતા નથી અને ઘાઈની નિંદા
 પણ કરતા નથી. દે સૂતપુત્ર ! તું પ્રાકૃત મનુષ્યના
 જેવા જ્ઞાનવાળો છે, એટલે તેં ભીમસેન પ્રત્યે
 જે કંઈ કહ્યું છે તે ઘણું જ અસંબદ્ધ છે, કાનથી
 ન સંભળાય તેવું છે અને અપજાભાવને અંગે
 કેવળ અપરીક્ષિત છે. આર્યવ્રતમાં આસક્ત થઈને
 પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કરનારા શરૂ ભીમસેનને તેં
 જે અપ્રિય વચનો કહ્યાં છે, તે તદ્દન અસમ્ય
 છે. વળી તે અપ્રિય વચનો તેં એક ભીમસેન જ
 સાંભળે તેમ કહ્યાં નથી, પણ શ્રીકેશવ અને મારી
 સમક્ષ સર્વ સૈન્યોના દેખતાં અને સાંભળતાં
 તું તે બોલ્યો છે.^{૧૨-૧૫} અહ્યા ઓ ! ભીમસેન
 તો તને ઘણી વાર સ્થરહિત કરી નાખ્યો છે,
 છતાં તે પાંડુનંદને તને લગારે કઠોર વચન કહી
 સંભળાવ્યું નથી, ત્યારે તેં તો ભીમસેનને અનેક

કડવાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં છે ! વળી મારી
 ગેરહાજરીમાં તમે બંધાએ એકલા મળીને મારા
 પુત્ર અભિમન્યુને મારી નાખ્યો છે.^{૧૬, ૧૭} તે આ
 તારા ગર્વનું ક્ષણ તને હવે તત્કાળ મળશે. ઓ
 કુદ્ર બુદ્ધિના કર્યું ! તેં તારો પોતાનો જ વિનાશ
 કરવા માટે અભિમન્યુના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું
 છે.^{૧૮} મારે દે મૂઠા ! પુત્રો, પાંધવો અને અનુ-
 ચરો સહિત હું તને હણી નાખીશ. હવે તું
 તારે કરવાનાં કૃત્યો સત્તર કરી લેજ. તારા પર
 મોટો ભય આવી પડ્યો છે.^{૧૯} આ રણમાં તારા
 દેખતાં તારા પુત્ર વૃષસેનને હું મારી નાખીશ.
 વળી બુદ્ધિના મોહથી જે રાજાઓ તે સમયે
 વૃષસેનનું રક્ષણ કરવા આવશે, તે સર્વનો
 હું વિનાશ કરીશ. આ બધું હું મારા ધનુષ્યને
 હાથમાં લઈ સત્ય જ કહું છું. દે મૂઠા ! તું
 બુદ્ધિની અકુશળતાં છતાં અતિ અભિમાન ધરાવે
 છે, તેથી તને હું રણમાં પાડી નાખીશ. તે
 બેઈને મંદબુદ્ધિના કુર્યોધન ઘણો જ સંતાપ
 પામશે. એ રીતે અશ્વિને કહ્યુંના પુત્રનો વધ
 કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.^{૨૦-૨૨} તે વખતે સર્વ
 રથીયોદ્ધાઓમાં અતિ મહાન તુલસ શબ્દ થઈ
 રહ્યો અને ત્યાં મહાભયંકર આકુલ સંગ્રામ ચાલુ
 થયો.^{૨૩} ભેતભેતમાં સૂર્ય મંદ કિરણોવાળો
 થઈને અરતાચળ પર્વત પાસે જતો રહ્યો. હવે
 દે રાજા ! પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પહોંચી વળેલા
 અને સંગ્રામના મોખરામાં ઊભેલા તે અશ્વિનને
 ભેટી પડીને શ્રીકૃષ્ણ તેને કહેવા લાગ્યા : 'દે
 જિષ્ણુ ! તેં તારી મહાન પ્રતિજ્ઞાને સંપૂર્ણ કરી
 તે ઘણું સારું થયું. તેં પાપી વૃદ્ધસત્રને તેના
 પુત્ર સહિત મારી નાખ્યો, તે પણ બહુ ઠીક થયું.
 દે ભારત ! આ કૌરવસૈન્યની સામે આવીને
 દેવોની સેના પણ એક વખત કરી જય, એમાં
 કંઈ વિચારવા જેવું નથી. દે પરુષવ્યાદ્ર ! હું

ધણેા ધણેા વિચાર કરું છું, છતાં આ લોકમાં
આ સૈન્ય સામે લડી શકે એવો એક તારા
વિના બીજો એક પણ પુરુષ હું ક્યાંય જોતો
નથી. આ સૈન્યમાં કુર્યોધનને માટે ધણા રાજ્યો
એકઠા થયા છે. તેઓ મહાન પ્રભાવવાળા છે અને
તારી તુલના કરનારા અથવા તારાથી પણ અધિક
છે. પણ તેઓ બધા ક્વચ પહેરીને અને કોધ-
પૂર્વક તારી સામે રણમાં આવીને વિજય મેળવી
શક્યા નથી.^{૨૪-૨૯} ખરેખર ! તારું પરાક્રમ અને
બળ રૂદ્ર, ઇંદ્ર અને કાળ સરખું છે; કારણ કે
તારા સિવાય બીજો કોય પુરુષ રણમાં આપું
પરાક્રમ કરવા શક્તિમાન થાય ?^{૩૦} તેં એકલાએ
શત્રુઓને તપાવીને આજે આપું કર્મ કર્યું છે
અને આજે હું તને જ રીતે વધાવી રહ્યો છું, તે
પ્રમાણે જ્યારે તું દુષ્ટાત્મા કર્ણનો તેના પરિ-
વાર સાથે વધ કરશે, ત્યારે ફરી પણ શત્રુઓનો
પરાજય કરનારા એવા તને શત્રુહંતાને હું વધાવી
લઈશ.' શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચનો સાંભળી અર્જુન
બોલી ઊઠ્યો : 'હે માધવ ! આ મારી પ્રતિજ્ઞા
હેવાને પણ દુસ્તર હતી, છતાં હું મારી પ્રતિજ્ઞાને
સંપૂર્ણ કરી શક્યો છું, તેમાં તમારો જ પ્રસાદ
હેતુરૂપ છે. હે કેશવ ! તમે જમના નાથ છો
તેમનો જ વિજય થાય, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.
હે પ્રભુ ! તમારા પ્રસાદથી જ યુધિષ્ઠિરાજને
આ સધળી પૃથ્વી પ્રાપ્ત થશે. માટે હે યદુવંશી !
આમાં તમારો જ પ્રભાવ છે અને ખરું જોતાં
તમારો જ વિજય છે.^{૩૧-૩૪} હે મહુસૂદન ! અમે
સદેવ તમારા ઉત્તેજનને પાત્ર છીએ.' આમ
અર્જુને આ વિનયવચનો કહ્યાં, ત્યાર પછી
શ્રીકૃષ્ણે ધીમે ધીમે ઘોડાઓને છાવણી તરફ હાંકવા
માંડ્યા અને તેને તે મહાન અને કૂર રણજેત્ર
દેખાડવા લાગ્યા.^{૩૫}

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે અર્જુન ! તું જો તો

ખરો, આ યુદ્ધમાં વિજયની ઇચ્છા રાખનારા
તથા જગપ્રસિદ્ધ મહાન યશની આશા રાખનારા
આ રણ રાજ્યો તારાં બાણોથી મરણ પામીને
પૃથ્વી પર શયન કરી રહ્યા છે.^{૩૬} તેમનાં શસ્ત્રો
તથા આભરણો જ્યાં ત્યાં વીખરાઈ પડ્યાં છે;
ઘોડાઓ, રથો અને હાથીઓનો વિનાશ થઈ
ગયો છે; તેમનાં સર્વ મર્મસ્થાનો છિન્નભિન્ન
થઈ ગયાં છે અને તેથી જ તેઓ પરમ વૈકલ્યને
પામ્યા છે.^{૩૭} આ બધા રાજ્યો એટલા બધા
તેજસ્વી છે કે તેઓ સત્ત્વહીન થઈ ગયા છે,
છતાં પણ બધું સત્ત્વવાળા હોય તેવા દેખાય છે.
તેઓ નિર્જીવ થઈને પડ્યા છે, છતાં જીવવાળા
હોય તેવા જણાય છે.^{૩૮} જો, જો ! તેઓનાં
સુવર્ણ પૂંખી બાણોથી, જાતજાતનાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી
અને વાહનો તથા આયુધોથી આખી પૃથ્વી
સંપૂર્ણ ભરાઈ ગઈ છે.^{૩૯} હે ભારત ! ક્વચો,
ઢાલો, હારો, કુંડળવાળાં મસ્તકો, પાધડીઓ,
મુકુટો, માળાઓ, ચૂડામણિઓ, વસ્ત્રો, કંઠસૂત્રો,
બાનુબંધો, ચળકતી કંઠીઓ અને બીજાં અદ્ધ-
ભુત આભરણોથી આ રણભૂમિ શોભે છે.^{૪૦, ૪૧}
વળી રથના નીચેના ભાગનાં કાષ્ઠોથી, ભાથાઓથી,
પતાકાઓથી, ધ્વજોથી, હાથીઓથી, ઘોડાઓ-
નાં સામાનોથી, રથોનાં ચક્રોથી, ઇસોનાં નંડા-
ઓથી, છિન્નભિન્ન થયેલાં પૈડાંઓથી, પૈડાંઓની
વચ્ચેનાં લીમચાંઓથી, ધૂંસરાંઓથી, ચોક્કડાંઓથી,
અલંકારોથી, ધતુઓથી, બાણોથી, ત્રેલોથી,
હાથીઓને માથે જોડાડવાનાં આચ્છાદનોથી,
લોખંડી લાકડીઓથી, અંકુશોથી, શક્તિઓથી,
બિંદિપાલોથી, ત્રિશૂળોથી, ફરસીઓથી, માલા-
ઓથી, તોમરોથી, લાકડીઓથી, તોપોથી, ભુયંડી-
ઓથી, તલવારોથી, પરશુઓથી, સુસલોથી, મુદ્-
ગરોથી, ગદાઓથી, મુદાંઓથી, સુવર્ણથી મટેલી
આયુધોથી, હાથીઓની ધંટીઓથી, અનેક જાત-

નાં આમરણીથી, માળાઓથી, અલંકારોથી અને
 છિન્નમિત્ર યયેલાં કિંમતી વસ્ત્રોથી રણ્યમિ ઉદય
 પામેલા મદમંડળથી શરદઋતુનું આકારા જમ
 શોભે, તેમ શોભી રહી છે, તે તું જો દેશત-
 શ્રેષ્ઠ! આ બધા રાજાઓ પૃથ્વીને માટે મરણ
 પામીને નિદ્રામાં પોતાની પ્રિય કાંતાનું આલિંગ-
 ન કરીને મૃતા હોય, તેમ પૃથ્વીનું પોતાનાં
 મામોથી આલિંગન કરીને મૃતા છે! વળી આ
 પર્વત સરખા મોટા હાથીઓ ઇંદ્રના ઐરાવત
 હાથીની હપમાને ચોગ્ય છે. તેઓ બધા પણ
 શસ્ત્રોના ધાવણે યુદ્ધોના મુખમાંથી પુષ્કળ
 લોહીને વહેવડાવે છે. તે હાથીઓ યુદ્ધોમાંથી
 મિત્ર એવા જળપ્રવાહોને ઝરતા મોટા પર્વતો
 હોય તેવા જણાય છે. હે વીર! જો, જો! બાણો-
 ના પ્રહારોથી તેઓ પૃથ્વી પર તરફે છે અને
 સુવર્ણના અલંકારોથી શોભતા આ ઘોડાઓ પણ
 મરણ પામીને પડ્યા છે.^{૪૨-૪૩} વળી મંધવ-
 નગર સરખા આકારના આ રથોને પણ તું જો.
 તેમના સ્વામીઓ મરણ પામ્યા છે, તે રથોની
 ધ્વજો, પતાકાઓ તથા પૈડાના ભાગો છિન્ન-
 મિત્ર થઈ પડ્યા છે. તેમાં કેટલાએક તો પૈડાં-
 સહિત થઈને પડ્યા છે અને તેમના સારથિઓ
 માર્યા ગયા છે.^{૪૪} તેમનાં ભાંડાઓ, ધૂસરોઓ
 તથા ઇસો ભાંગી પડેલ છે. હે પાથ! હે સમર્થ!
 પૃથ્વી પર વિમાન સરખા દેખાવના આ યોદ્ધાઓ
 તથા સૈંકડો અને હજારો માર્યા ગયેલા આ
 પાળાઓને પણ તું જો.^{૪૫} હે વીર! આ તરફ
 પણ તું દૃષ્ટિ કર. હે મહાબાહુ! તારાં બાણોથી
 કપાઈ ગયેલાં શરીરોવાળા, ધૂળથી ભૂખરા યયેલા
 દેશોવાળા અને લોહીલુહાણ શરીરોવાળા આ
 યોદ્ધાઓ હાથમાં ધનુષ્યને તથા હાલને ગ્રહણ
 કરીને સર્વોંગે પૃથ્વીનું આલિંગન કરી રણમાં
 નામન કરી ગયા છે.^{૪૬, ૪૭} હે નરવર! જો, જો!

આ યુદ્ધભૂમિ જોવી પણ ન ગમે તેવી ભયંકર
 થઈ પડી છે. પતન પામેલા હાથીઓ, રથો અને
 ઘોડાઓથી તે વ્યાપ્ત થઈ ગઈ છે. એમાં લોહી,
 વસા અને માંસનો ગાઢ શ્રીચક્ર જામ્યો છે. તે
 રાક્ષસો, કૂતરાઓ, વરુઓ અને પિશાચોને આનંદ
 હપજાવનારી થઈ પડી છે!^{૪૮} હે સમર્થ! અર્જુન!
 રણ્યમણમાં યરાની વૃદ્ધિ કરનાર આવું મહાન
 કર્મ તને જ થટે છે; અથવા મહારણમાં દેત્યોનો
 તથા દાનવોનો સંહાર કરનારા દેવશ્રેષ્ઠ ઇંદ્રને વિષે
 જ તે સંભવી શકે છે. તે સિવાય બીજો કોઈ
 પુરુષ આવું વીરકર્મ કરવા શક્તિમાન નથી.^{૪૯}

સંજય ઓલ્યો : એ પ્રમાણે વર્ણન કરી
 કરીને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને રણ્યમિ દેખાડતા હતા
 અને તેમણે એકત્ર યયેલા પોતાના સ્વજનો સાથે
 મળીને પોતાના પાંચજન્ય શંખને વગાડ્યો.^{૫૦}
 હવે શત્રુસંહારી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને તે યુદ્ધભૂમિ
 દેખાડતા દેખાડતા રાજા યુધિષ્ઠિર પાસે આવી
 પહોંચ્યા અને તેમને અર્જુનને કરેલા જયદ્રથના
 વધનો વૃત્તાંત જણાવવા લાગ્યા.^{૫૧}

હતિ શ્રીમદ્ભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરોત્તર જયદ્રથવધપર્વમાં
 'શ્રીકૃષ્ણે કરેલી અર્જુનની મરા'ના નામને
 અધ્યાય ૧૪૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૯ મો

યુધિષ્ઠિરનો આનંદ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતો રાજાનમમ્યેય ધર્મપુત્રં યુધિષ્ઠિરમ્ ।

વર્તેદ સ પ્રહૃષ્ટાત્મા હતે પાર્યેન સૈષધે ॥ ૧ ॥

સંજય ઓલ્યો : આમ અર્જુનને સિંધુરાજનો
 વધ ક્યો, તે પછી મનમાં આનંદ પામેલા
 શ્રીકૃષ્ણ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ પાસે આવ્યા અને
 તેમને વંદન કરી ઓલ્યો : 'હે રાજેન્દ્ર! હું
 તમને આપણા સુદેવની વંશમણી આપું છું',
 આપણો શત્રુ રાજા જયદ્રથ આજે મરાયો છે. હે
 નરોત્તમ! તમારા નાનો ભાઈ અર્જુન પોતાની

પ્રતિજ્ઞાને તરી ગયો છે, આ પણ આપણું અહો-
ભાગ્ય છે. 'હે ભારત ! શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે એ પ્રમાણે
કહ્યું, ત્યારે શત્રુનગરોનાં જેતા રાજા મુશ્કિલિર ઊર્ધ્વ-
માં આવી ગયા અને એકદમ રથ પરથી નીચે ફરી
પડ્યા.^{૨૧૩} તે આનંદનાં અશ્રુઓથી રેખાગ્રણ થઈ
ગયા અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને ભેટી પડ્યા.
પછી શૂલ અને શ્વેત કમળ સમા ઉજ્જવળ એવા
પોતાના મુખને લૂછી નાખીને તે વાસુદેવ શ્રો-
કૃષ્ણને તથા પાંડવ ધનંજયને આ પ્રમાણે કહેવા
લાગ્યા : 'હે કમળતલ ન શ્રીકૃષ્ણ ! તમારી
પાસેથી આ પ્રિય વધામણી સાંભળીને મને ઝટલો
બધો ઊર્ધ્વ થાય છે કે, સમુદ્રને તરવાની ઇચ્છા-
વાળો પુરુષ જેમ તેના પારને પામી શકતો નથી,
તેમ હું પણ તે ઊર્ધ્વના પારને પામી શકતો નથી.
હે કૃષ્ણ ! બુદ્ધિમાન અર્જુનને આ અતિ અદ્યુત
કર્મ કયું છે.^{૨૧૪} તમે બન્ને મહારથીઓને આ
સંભામના મોટા ભારને જાંચરી આવેલા બેડ
છું, તે બહુ સારું થયું. પાપી પુરુષાધમ સિંધુ-
રાજા મરણ પામ્યો, તે પણ ઠીક જ થયું છે.' હે
કૃષ્ણ ! હે ગોવિંદ ! તમારા રક્ષણ તમે રહીને
અર્જુનને જયદ્રથનો વધ કરી મારી મહાન પ્રીતિ
સંપાદન કરી છે, તે પણ એક સુદેવ જ છે.^{૨૧૫}
પરંતુ આમાં કંઈ અતિ આશ્ચર્ય જેવું નથી;
કારણ કે જેમના તમે નાથ છો તે પુરુષોને આ
ત્રણેય લોકમાં કંઈ દુઃસાધ્ય નથી. અમને વારત-
વિક તમારો જ આશ્રય છે. હે મહુસૂદન ! તમે
સર્વલોકના શુર છો. હે ગોવિંદ ! તમે અમારા
નાથ છો. તમારી કૃપાથી હજી પણ અમે અમારા
શત્રુઓને જીતીશું.^{૨૧૬} તમે સર્વ પ્રકારે અમારું
પ્રિય અને હિત કરવામાં નિત્ય તત્પર રહો છો
અને તમારા આશ્રયથી જ અમે શત્રુઓ સામે
શત્રો ઉગાર્યા છે.^{૨૧૭} હે ઉષેદ્ર ! અસુરોનો વધ
કરવામાં દેવોને જેમ ઇંદ્રનો આધાર દોય છે,

તેમ અમને 'આ શત્રુઓનો સંહાર કરવામાં
તમારો જ મુખ્ય આધાર છે. હે જનાદન ! દેવોથી
પણ ન થઈ શકે એવું આ કર્મ અર્જુનને કયું છે,
તેમાં તમારા જ બુદ્ધિમજાના વીર્યનો પ્રભાવ છે.
હે કૃષ્ણ ! ખાલ્યાવસ્થાથી આરંભીને જ મેં તમારા
અમાનુષ દિવ્ય મહાકર્મોત્તું અનેકથા શ્રવણ કયું
છે અને તે સમયે જ મેં મારા શત્રુઓને મૂએલા
માની લીધા છે; તેમ જ સધળી પૃથ્વીને મારે ત્યાં
આવેલી બહી લીધી છે.^{૨૧૮-૨૧૯} હે શત્રુસૂદન
શ્રીકૃષ્ણ ! ઇંદ્ર પણ તમારી કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલા
પરાક્રમ વડે હનરો દેવોનો સંહાર કરીને દેવ-
રાજપણને પામ્યો છે.^{૨૨૦} હે દ્વિષીક્રશ ! તમારા
પ્રસાદથી સ્થાવરજંગમ આ સર્વ જગત પોતાના
માર્ગમાં રહ્યું છે અને હે વીર ! તે જપ, હોમ
આદિ કર્તવ્યકાર્યો કર્યા કરે છે.^{૨૨૧} હે મહાબાહુ !
પૂર્વે આ સર્વ દશ્યમાન પ્રપંચ કેવળ એક સમુદ્ર-
મય અને અપેકારમય જ હતો. પણ હે નરો-
ત્તમ ! પછીથી તમારી કૃપાથી તે જગતસ્વરૂપે
સર્વની દૃષ્ટિએ પડ્યો છે.^{૨૨૨} જ પુરુષો તમને-
દ્વિષીક્રશને સર્વ લોકોના સદા તરીકે તથા અવિ-
નાશી પરમાત્મા તરીકે જુએ છે-મણે છે, તેઓ
કદી મોહ પામતા નથી.^{૨૨૩} વળી જેઓ તમને
પરમ સનાતન, પુરાણપુરુષ અને દેવોના પણ શુર
માનીને શરણે આવે છે, તેઓ કદી મોહ પામતા
નથી. હે દ્વિષીક્રશ ! જે ભક્તપુરુષો આદિ તથા
અતથી રહિત, લોકના ઉત્પત્તિકર્તા એવા તમને
અવિનાશી દેવ તરીકે ભજે છે, તેઓ સર્વ કંથોને
તરી ભય છે.^{૨૨૪-૨૨૫} વળી જે હિરણ્યગર્ભ આદિ
પરમ દેવોથી પણ પર અને બુદ્ધિને અગોચર
એવા તમને સર્વોત્કૃષ્ટ પુરાણપુરુષને શરણે આવે
છે, તે પુરુષને મહાન ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.
(અર્થાત્ 'एषास्य यस्मा संयत्' તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ-
ની એ જ પરમ સંપત્તિ છે' એ શ્રુતિપ્રસિદ્ધ

સ્વસ્થવેદ પરમાનંદ તેને પ્રત્યક્ષ થાય છે.)^{૨૧} જનું આદે વેદો ગાન કર્યા કરે છે અને વેદોમાં જે નિત્ય ગવાય છે, તે મહાત્માને શરણે જઈને હું સર્વોત્તમ સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ કરું છું.^{૨૨} દે પરમેશ ! તમે પરેશ છો (અર્થાત્ સકળ ભોગ્ય સ્વરૂપ છો, છતાં અવિનાશી સ્વભાવના છો અને માયાના મિથ્યભાવને પામ્યા છો, તોપણ વિકાર-રહિત છો.), તમે સર્વ તિર્થોગોના નિર્ધારતા છો અને સર્વ નરોના ઈશ્વર છો. દે સર્વ ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર ! દે સર્વ નિર્ધારતાઓના પણ નિર્ધારતા ! દે પુરુષોત્તમ ! તમને મારા નમસ્કાર દો.^{૨૩} દે રૂદ્ર આદિ ઈશ્વરોના પણ આરાધ્ય ! તમે ધર્મના પ્રણુ છો. દે પ્રણુ ! દે માધવ ! તમે નિત્ય વૃદ્ધિ પામો. દે સર્વના ઉત્પત્તિ અને વિનાશના ક્ષેત્ર ! દે વિશાળનેત્ર ! તમે સર્વના આત્મા છો.^{૨૪} જે ભગવાન અર્જુનના મિત્ર છે, જે હંમેશાં અર્જુનનું હિત કરનારા છે અને જે નિત્ય અર્જુનના રક્ષક છે, તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રણુને શરણે જનાર પુરુષને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૫} દે નિર્દોષ કૃષ્ણ ! તમારાં ચરિત્રોને જાણનારા પુરાણરૂપિ માર્કંડેય-શુનિએ તમારા માહાત્મ્યનું તથા પ્રભાવનું શીર્ષન કર્યું છે.^{૨૬} અસિત, દેવદા, મહાતપસ્વી નારદ તથા મારા પિતામહ વ્યાસભગવાને તમને સર્વોત્તમ વિદ્યાતા તરીકે વર્ણવ્યા છે.^{૨૭} તમે તેજ-સ્વરૂપ છો, પરબ્રહ્મ છો, સત્યસ્વરૂપ છો, મહાન-તપસ્વરૂપ છો, કલ્યાણસ્વરૂપ છો અને જગતનું મુખ્ય કારણ છો. આ સ્થાવરજંગમ સર્વ જગતને તમે જ સરન્મુ છે અને પ્રલયકાળ પ્રાપ્ત થતાં પુત્ર : તમારામાં જ તે પ્રવેશ કરી જાય છે.^{૨૮, ૨૯} દે જગતના પતિ ! વેદોનું જ્ઞાન ધરાવનારા મનુષ્યો તમને આદિઅંતરહિત સર્વના વિદ્યાતા, ઇંદ્રિયોથી અતીત તથા વિશ્વના નિર્ધારતા દેવ તરીકે કહે છે.^{૩૦} સર્વ જ્ઞોતોના આત્મા,

અનંત, સર્વમુખ્ય, શુદ્ધ, આદ્ય, જગતના પતિ, સર્વના ઈશ્વર તથા પરમાત્મા નારાયણસ્વરૂપ એવા તમને પરમ દેવને દેવો પણ જાણી શકતા નથી.^{૩૧} જ્ઞાનના કારણજાત, હરિ, સર્વવ્યાપક, મુમુક્ષુપુરુષોના પરમ પ્રાપ્ય સ્થાનરૂપ અને પુરાણના પણ પુરાણરૂપ તે પરબ્રહ્મ તમે પોતે જ છો.^{૩૨} આ પ્રમાણે તમારાં કર્મો તથા શુણ્ણો છે. તે જાત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળમાં અવિચ્છિન્ન રહે છે અને તેની સ્વર્ગમાં અથવા આ પૃથ્વીમાં સંખ્યા જ નથી.^{૩૩} સર્વશુણ્ણસંપન્ન એવા તમને અમે અમારા સુદૃઢ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. ઇંદ્ર જમ દેવોનું રક્ષણ કરે છે, તેમ તમે અમારું પણ સર્વ તરફથી રક્ષણ કરજો.^{૩૪} ધર્મરાજએ ન્યાયે એ રીતે કહ્યું, ત્યારે મહાયશસ્ત્રી શ્રીમનાર્દન આ સમયોચિત વચન બોલ્યા :^{૩૫} 'દે ધર્મપુત્ર ! તમારા તપોબળથી, સર્વોત્કૃષ્ટ પરમધર્મથી, સૌજન્યથી તથા સરળતાથી પાપી જયદ્રથરાજ મરણ પામ્યો છે.^{૩૬} દે પુરુષવ્યાઘ્ર ! તમારી કલ્યાણચિંતાથી રક્ષાયેલા આ અર્જુને હજારો યોદ્ધાઓનો સંહાર કરીને જયદ્રથને મારી નાખ્યો છે.^{૩૭} કુરાળતામાં, બાહુબળમાં, યૌધમાં, શીઘ્રતામાં તથા અમોઘ બુદ્ધિમત્તામાં અર્જુન સરખો પુરુષ કોઈ સ્થળે નથી.^{૩૮} તેથી જ દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારા બાઈ અર્જુને આજના રણમાં સૈન્યોનો ક્ષય કરી નાખીને સિંધુરાજના મસ્તકને હડાવી દીધું છે.^{૩૯} પછી દે પૃથ્વીપતિ ! સમર્થ રાજા ધર્મપુત્રે અર્જુનને આલિંગન કર્યું અને તેનું મુખ લાંછી નાખી આશ્વાસન કરતાં તે આ વચનો બોલ્યા :^{૪૦} 'દે અર્જુન ! તેં અતિમહાન કર્મ કર્યું છે. ઇંદ્ર સહિત દેવોને પણ તે અસહ્ય અને અશક્ય હતું.^{૪૧} દે શત્રુહંતા અર્જુન ! તું યુદ્ધના ભારથી મુક્ત થયો છે, તે બહુ સારું થયું. શત્રુ-વધ થયો છે

અને તારી પ્રતિજ્ઞા સત્ય થઈ છે, તે પણ ધણું ઠીક થયું.^{૪૨} અર્જુનને એ પ્રમાણે કહીને મહા-યશસ્વી ધર્મરાજ પવિત્ર સુગંધવાળા પોતાના હાથ વડે અર્જુનની પીઠને પાંખાળવા લાગ્યા.^{૪૩} યુધિષ્ઠિર રાજનાં એ રીતનાં વચન સાંભળ્યા પછી બન્ને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પૃથ્વીપતિ રાજા ધર્મપુત્રને કહેવા લાગ્યા કે,^{૪૪} 'હે ભરત-વંશી રાજા ! પાપી ન્યયદ્રવ્યરાજ તમારા દોષરૂપ અગ્નિથી જ બળી ગયો છે અને આ રણમાં કૌર-વોના અતિમહાન સૈન્યને પણ અમે જ ઉલ્લંઘી ગયા, તેમાં પણ આપની કૃપા જ સુખ્ય કારણ-ભૂત છે.^{૪૫} હે શત્રુસૂદન મહારાજ ! તમારા ક્રોધને લીધે જ આ કૌરવો માર્યા ગયા છે, મરણ પામે છે અને હજી પણ મરણ પામશે. માત્ર દૃષ્ટિથી જ સંહાર કરી નાખનારા તમારા સરખા વીરને દોષાવીને દુર્ભૃતિ દુર્યોધન આ યુદ્ધમાં પોતાના મિત્રો અને બાંધવો સહિત પ્રાણોના ત્યાગ કરશે. અરે ! જ પ્રથમ હેવોને પણ અતિ દુર્જય હતા, તે કુરુપિતામહ લીલમ પણ તમારા ક્રોધથી દબ્ધ થઈને બાણશય્યા પર સૂતા છે.^{૪૬-૪૮} હે પાંડવ ! જમના પર તમે દોષ્યા છો, તેમને સંઘ્રામમાં વિજય મળવો ફલ્લભ છે. પછી તેઓ ભલે શત્રુ-ઓનો સંહાર કરી નાખે તેવા બળવાન હોય, તોપણ તેઓ અવશ્ય મૃત્યુને વશ થશે.^{૪૯} હે માન આપનારા રાજા ! જમના પર તમે ક્રોધ કર્યો છે, તેમનાં રાજ્ય, પ્રાણ, લક્ષ્મી, પુત્રો અને વિવિધ પ્રકારનાં સુખોનો તત્કાળ વિનાશ થાય છે.^{૫૦} હે શત્રુતાપન ! રાજધર્મમાં પરાયણ રહે-નારા એવા તમે જ્યારે કૌરવો પર ક્રોધે ભરાયા હતા, ત્યારે જ મેં કૌરવોને પુત્રો, બાંધવો અને પશુઓ સહિત નાશ પામેલા માની લીધા છે.^{૫૧} તેટલામાં બાણોના પ્રહારોથી ધવાયેલા શરીરવાળા મહાબાહુ ભીમસેન તથા મહારથી સાત્યકિ

પોતાના ગુરુ જવા વડીલ યુધિષ્ઠિરને વંદન કરીને પાંચાલોથી વીંટાઈને પૃથ્વી પર બેઠા. પોતાની આગળ હાથ બેઠીને બેઠેલા તથા આનંદપૂર્ણ દેખાતા તે વીર ભીમસેન અને સાત્યકિને બેઠે ને કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિર તે બન્નેને અભિનંદન આપવા લાગ્યા : 'તમે બન્ને શૂરાઓને હું કૌરવોના સૈન્યરૂપ સાગરમાંથી સુકત થયેલા બેઠું છું, તે બહુ રૂઝું થયું છે.^{૫૨-૫૪} કારણ કે તે સૈન્યસાગર દ્રોણાચાર્યરૂપ ઝૂકથી દુરાધર્ષ હતો અને કૃતવર્મા-રૂપ મગરમચ્છથી મહાભયંકર હતો. તમે આ યુદ્ધમાં પૃથ્વીના સર્વ રાજાઓના પરાજય કર્યો, તે બહુ સારું કયું.^{૫૫} તમને આ રણમાં વિજયી થયેલા બેઠેને મને ઘણો આનંદ થાય છે અને દ્રોણાચાર્યને તથા મહાબળવાન કૃતવર્માને તમે જીત્યા તે પણ ઘણા હર્ષની વાત છે.^{૫૬} હે પુરુષ-શ્રેષ્ઠ ! તમે બન્ને એ રણમાં બાણો વડે કર્ણનો પરા-જય કર્યો તથા શલ્યને પણ પાછો હઠાવ્યો, તે બહુ સારું થયું.^{૫૭} વળી રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા યુદ્ધ કરવામાં ઘણા કુશળ એવા તમને બન્નેને સંઘ્રામ માંથી કુશળેષ મપાછા આવેલા બેઠે મને ઘણો આનંદ થાય છે.^{૫૮} મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત-નારા તથા મારું ગૌરવ વધારવામાં તરફર થયેલા તમને બન્ને વીરોને કૌરવના સૈન્યસાગરને તરી આવેલા બેઠે હું ઘણો પ્રસન્ન થાઉં છું.^{૫૯} યુદ્ધમાં વખણાયેલા તથા કદી પરાજય નહિ પામનારા તમને બન્ને વીરોને બેઠેને મને પરમ હર્ષ થાય છે.^{૬૦} હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે કહીને પાંડુપુત્ર ધર્મરાજ પુરુષવ્યાઘ્ર ભીમસેનને તથા સાત્યકિને ભેટી પડ્યા અને હર્ષનાં અશ્રુઓ વરસાવવા લાગ્યા.^{૬૧} હે પૃથ્વીપતિ ! તે સમયે પાંડવોના સર્વ સૈન્યમાં હર્ષનાંદ થઈ રહ્યો હતો અને વળી તે સૈન્યે હર્ષપૂર્વક યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.^{૬૨}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જન ન્યયદ્રવ્યપર્વમા
'યુધિષ્ઠિરને હર્ષ' નામનો અધ્યાય ૧૪૬ માં સમાય

અધ્યાય ૧૫૦ મો

દુર્યોધનનો પશ્ચાત્તાપ

॥ સંઘ્ય ઉત્તમ ॥

અથ નિહતે રાજન્ પુત્રત્વ મુપોધનઃ ।

અથૂર્ણમુગો દીનો નિન્માદો દિવસઃ ॥ ૧ ॥

સંઘ્ય ઓલ્યો : દે રાજન્ ! સિંધુરાજનું મરણ યતાં તમારો પુત્ર દુર્યોધન અથૂર્ણ બનવાનો, દીન અને શત્રુઓને પરાજય કરવામાં તદ્દન નિઃસાદ બની ગયો હતો.^૧ તેનું મન મતિ હિંસા યથા ગયું. ભાંગી પડેલી દાદનાળા સર્પની પેઠે તે નિઃશ્વાસ મૂકતો હતો. તમારો એ પુત્ર સર્વ લોકોનો અપરાધી થઈને પરમ ક્રોધમાં આવી પડ્યો હતો.^૨ અર્જુન, ભીમ-સેન તથા સાત્યકિએ કરેલા પોતાના સૈન્યના મહાધાર સંહારને જોઈને તેના શરીરનો વળું ફિક્કો પડી ગયો હતો. તે શરીરે કૃશ થઈ ગયો હતો અને દીનતાને લીધે તેનાં નેત્રો અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયાં હતાં. દે રાજ ! આખરે તેને માનવું પડ્યું હતું કે, 'આ પૃથ્વી પર અર્જુન સરખો બીજો કોઈ થોદો નથી. દોષેલા અર્જુનની સામે યુદ્ધમાં ટકવાને દ્રોણાચાર્ય, કણ, અશ્વત્થામા કે કૃપાચાર્ય પણ સમર્થ નથી.'^{૩-૫} તે મનમાં કહેવા લાગ્યો કે, 'આજના યુદ્ધમાં આખરે અર્જુને સિંધુરાજને મારી નાખ્યો છે. મારો દોષ થોદો તેને અટકાવી શક્યો નથી. ખરેખર ! કૌરવોનું આ મહાન સૈન્ય સર્વથા મારું જ ગયું છે. સાક્ષાત ઈંદ્ર પણ એવું રક્ષણ કરી શકે તેમ નથી જ.'^{૬-૭} અરેરે ! જોના આશ્રય કરીને મેં આ સંઘામમાં શત્રુઓ સામે શસ્ત્રો ઝડપ્યાં છે, તે કણનો પણ અર્જુને પરાજય કર્યો છે અને યુદ્ધમાં તેણે જયદ્રથને મારી નાખ્યો છે.^૮ હાપ ! જોના પરાક્રમ પર આધાર રાખીને સંવિની યાચના કરતા શ્રીકૃષ્ણને એક તણખલાના તોલના

ગણી નાખ્યા હતા, તે કણનો પણ યુદ્ધમાં અર્જુને પરાજય કર્યો છે.^૯ આમ દે ભરતએક રાજ ! હિંસા મનવાળો તથા સર્વ લોકોનો અપરાધી થયેલો તમારો પુત્ર દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યને મળતા માટે તેમની પાસે ગયો.^{૧૦} ત્યાં જઈને તેણે નેમને સર્વ કૌરવોના મહાન સંહારની, શત્રુઓના વિજયની તથા પોતાના પરાજયની વાત કહેવા માંડી.^{૧૧}

દુર્યોધન ઓલ્યો : અરે ઓ આચાર્ય ! જુઓ, જુઓ ! મારા શરા પિતામહ ભીષ્મ આદિ મૂર્ધાભિષિક્ત રાજાઓનો મોટો સંહાર થઈ ગયો છે.^{૧૨} તે ભીષ્મને મારી નાખીને મનમાં સંપૂર્ણ રીતે સંતુષ્ઠ થયેલો ધાતશ્રી શિષ્મંડી સર્વ પાંચાલ થોદાઓની સાથે સેનાના મોખરામાં જોનો રહેલ છે.^{૧૩} વળી ભીષ્મ તમારા દુરાધર્મ શિષ્ય અર્જુને મારી સાત અસોહિલ્લી સેનાનો સંહાર કરી નાખી રાજ જયદ્રથને મારી નાખ્યો છે.^{૧૪} અરેરે ! મારો વિજય ઇચ્છનારા મારા ઉપકારી સુદેહા યમસદનમાં પહોંચી ગયા છે ! હવે તેમના મળ્યો હું ક્યારે મુક્ત થઈશ ?^{૧૫} જ ભૂપતિએ મારે માટે પૃથ્વીની ઇચ્છા કરતા હતા, તેઓ જ પૃથ્વીના ઔઘર્ષ્યનો ત્યાગ કરી ઈર્ષ્યને પૃથ્વી પર શયન કરી ગયા છે.^{૧૬} અહા ! મિત્રોના આવા સંહારને લીધે મારા જેવા દુષ્ટ પુરુષ એક હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞો કરે, તોપણ પોતાના આત્માને પવિત્ર કરવા ઉત્સાહ ધરી શકે તેમ નથી. લોભી, પાપી તથા ધર્મવિધાતક એવા મારે માટે યુદ્ધ કરીને વિજયની ઇચ્છાવાળા આ રાજાઓ યમનિવાસમાં પહોંચી ગયા છે. અરે ! આચાર-વિચારથી ભ્રષ્ટ થયેલા તથા પૃથ્વીનો અને સુદેહાનો દ્રોહ કરનારા મને તે સમયે રાજસભામાં પૃથ્વી કેમ માર્ગ ન આપી શકી ?^{૧૭-૧૮} કારણ કે રાજાઓના મધ્યમાં લોહીહુહાણ અંગોવાળા થઈ-

ને રણમાં હણાયેલા અને શરણાપ્યામાં અનેલા પિતામહ લીધનું હું રક્ષણ કરી શક્યો નથી.^{૨૦} ખરેખર ! હું મિત્રોના દ્રોહ કરનારો અધાર્મિક અનાય પુરુષ છું. દિવ્ય પરલોકને જીતનારા તે કુરાધર્મ લીધપિતામહ પરલોકમાં અને ગળીને શું કહેશે ?^{૨૧} આ આચાર્ય ! સાત્યકિએ મારી નાખેલા મહાધનુર્ધર જલસધને જીવે. એ શરે મહારથી પોતાના પ્રાણોની પણ પરવા આધી મૂછીને મારે માટે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયો હતો. હાથ ! કાંબોજરાજને, અલંબુષને અને બીજા અનેક સુદેહને મૂએલા જોઈને હવે મારે જીવીને શું કરવું છે ?^{૨૨, ૨૩} જે રાજાઓ યુદ્ધમાં પીઠ ખતાવ્યા વિના મારે માટે લડતા હતા અને જેઓ મારા શત્રુઓને જીતવા માટે યથાશક્તિ પરમ યત્ન કરતા હતા, તેઓ બધા માર્યા ગયા છે.^{૨૪} હે શત્રુતાપન આચાર્ય ! હવે યમુનાનદીને તટે જઈ હું તેમને જળ વડે તૃપ્ત કરીશ અને મારી શક્તિ પ્રમાણે તેમના મરણમાંથી મુક્ત થઈશ.^{૨૫} હે સર્વશસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ ! આ તમારી આગળ હું સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું. ઇષ્ટા પૂર્ત, મારાં પરાક્રમ અને પુત્રોના સોગંદ ખાઈને હું કહું છું કે, તે સર્વ પાંચાલો અને પાંડવોનો રણમાં નાશ કરીને જ હું જંપીશ. અથવા હું રણમાં જઈશ અને મારે માટે અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરીને જે પુરુષપ્રેષ્ઠો મરણ પામ્યા છે તેમના લોકમાં જઈશ.^{૨૬-૨૮} હે મહાબાહુ ! મારા સહાયક યોદ્ધાઓ પણ અત્યારે તેમનો ઉપસ્કાર (સત્કાર) નહિ થતો હોવાથી અમારું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા નથી. તેઓ પાંડવોને જેવા કલ્યાણકારક માને છે, તેવા આપણને માનતા નથી.^{૨૯} સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા લીધપિતામહે રણમાં પોતાની મેળે જ પોતાનું મૃત્યુ ક્યું છે અને તમે અર્જુનને પોતાના પદશિષ્ય તરીકે માનીને તેની

ઉપેક્ષા કરો છો.^{૩૦} આ કારણથી જ આપણે વિજય ઇચ્છનારા સર્વ યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા છે. આ ઘટીએ એક કણ જ અમારા વિજયને ઇચ્છનારો અને દેખાય છે.^{૩૧} જે મંદબુદ્ધિ પુરુષ પોતાના મિત્રને યથાર્થ રીતે જાળવતો નથી અને તેને મિત્રકાર્યમાં યોગ્ય છે, તે પુરુષનું તે કાર્ય નાશ જ પામે છે.^{૩૨} મોહથી લુબ્ધ થઈને ધનની ઇચ્છા રાખનારા, કુટિલ અને પાપી એવા મારા પોતાના કાર્યને અતિશય સુદૃઢ ગણતા (તમારા જેવા) પુરુષોએ જ બગાડ્યું છે.^{૩૩} જયદ્રથરાજ માર્યો ગયો, વીર્યવાન ભૂરિશ્રવાની પણ એ જ દશા થઈ અને તે ઉપરાંત અલીપાદો, શરસેનો, શિખિઓ અને વસાતિયોદ્ધાઓ પણ મરણધર્મને પામી ગયા.^{૩૪} અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરીને તેઓ બધા મારે માટે જ સંઝામમાં હણ્યા છે; માટે હું પણ તે પુરુષપ્રેષ્ઠો જ્યાં ગયા છે ત્યાં હવે ચાલ્યો જઈશ.^{૩૫} તે મહાન પુરુષો સિવાય હવે મારે જીવવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. તો હે પાંડુપુત્રોના આચાર્ય ! આપ મને આજ્ઞા આપો.^{૩૬}

ઇતિ શ્રીમદ્વાલ્મીકીય-દ્રોણપર્વ-અંધઃકવચપર્વ-મા
"કુર્યોધનનો અનુતાપ" નામનો અધ્યાય ૧૫૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૧ મો

દ્રોણાચાર્યનાં વચનો

॥ પૂતરાટ્ઠ ઉવાચ ॥

સિંધુરાજે હૃતે તાત સમરે સન્પસાચિના ।

તથૈવ ભૂરિશ્રવસિ કિમાસીદ્ વાં મનસ્તદા ॥ ૧ ॥

પૂતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે તાત ! એ રણમાં અર્જુનને જ્યારે સિંધુરાજને મારી નાખ્યો અને જ્યારે ભૂરિશ્રવાનું મરણ થયું, ત્યારે તારા મનમાં શું શું થયું હતું ?^૧ વળી હે સંજય ! કુરુસભામાં કુર્યોધને દ્રોણાચાર્યને જ્યારે એ રીતે કહ્યું, ત્યારે તેમણે કુર્યોધનને શું કહ્યું હતું ? આ તું મને કહે.^૨

સંજય યોદ્ધા: દે ભારત ! સિંધુરાબને તથા બૃશ્ચિવાને મરણ પામેલા જાણીને તમારાં સૈન્યોમાં મહાન ગમગાનનો દાલાહલ થઈ રહ્યો હતો.^૩ તે સર્વ સૈનિકો તમારા પુત્રના વિચારોની અવગણના કરવા લાગ્યા; કારણ કે તેના બ્રથ વિચારના પરિણામે જ મોટા મોટા સેંકડો ક્ષત્રિયોનો સંહાર વળી ગયો હતો.^૪ વળી તમારા પુત્રનાં તે વચનો સાંભળીને દ્રોણાચાર્યનું મન ધણું જ કુમાયું હતું અને તે ધણી જ બધા પામ્યા હતા; છતાં એક મુહૂર્તભર વિચાર કરીને તે યોદ્ધા.^૫

દ્રોણ યોદ્ધા: અરે ઓ દુર્યોધન ! આ રીતનાં વાગબાણોથી વળી તું મને શા માટે વીંધી નાખે છે ? હું તને નિરંતર કલા કરું છું કે, અર્જુન કદી જિતાય તેમ નથી.^૬ દે કૌરવ ! એ અર્જુનના રક્ષણ તમે રહીને શિખંડીએ બીભ્ષિતામહનો વધ કર્યો, તે ઉપરથી જ તું કિરીટી અર્જુનને જાણી લે તોપણ પૂરતું છે.^૭ અરે ! દેવો અને દાનવો પણ જન્મનો રણમાં વધ કરવા સમર્થ ન હતા, તે બીજાને રણમાં મરણ પામેલા ઓર્ડને હું તે જ સમયે જાણી ગયો હતો કે, આ સંધળી ભારતીસેના હવે નથી જ.^૮ અરે ! ત્રણેય લોકમાં જન્મને આપણે પુરુષોમાં સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ ને શરવીર માનતા હતા, તે જ્યારે રણમાં માર્યા ગયા છે, ત્યારે બાટીનાઓની તો થી આશા રાખવી ?^૯ દે તાત ! તે સમયે કુરુસભામાં શકુનિ જે પાસા નાખી રહ્યો હતો, તે ખરું જોતાં પાસા ન હતા, પણ શત્રુઓને તપાવનારાં તીક્ષ્ણ બાણો હતાં.^{૧૦} તે જ અર્જુને પ્રેરેલાં બાણો આ સમયે આપણો નાશ કરી રહ્યાં છે. વિદુરે તે સમયે જ તને કહ્યું હતું, પણ તું સમજ્યો જ નહિ.^{૧૧} જ સમયે તું જુગારમાં જીત્યો, તે સમયે મહાત્મા થીર વિદુરે તારા કદ્યાણને માટે તને ઘણાં ઘણાં

વચનો કહ્યાં હતાં, પણ તેં તે સાંભળ્યાં જ નહિ. દે દુર્યોધન ! કેવળ તારા હિત માટે જ કહેવાયેલાં વિદુરનાં તે વાક્યોનું અપમાન કરવાથી આપણો આ ઘેર સંહાર થઈ રહ્યો છે.^{૧૨, ૧૩} જ મૂઠ પુરુષ પોતાના હિતકારી મુદ્દોનાં હિત-વચનોનો અનાદર કરે છે અને પોતાનું જ ધાર્યું કરે છે, તે પુરુષ ટૂંક સમયમાં શેષનીય દશામાં આવી પડે છે.^{૧૪} વળી બીજું ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી, સર્વ ધર્મોનું આચરણ કરનારી અને સભામાં લાવવાને માટે તદ્દન અયોગ્ય એવી કૃષ્ણને તેં અમારા દેખતાં સભામાં ઘસડી મંગાવી હતી.^{૧૫} દે ગાંધારીપુત્ર ! તે અધર્મનું આ મહાન ફળ પ્રાપ્ત થયું છે. જે તને આટલું ફળ આ લોક-માં જ ન મળ્યું હોત, તો તને પરલોકમાં આનાથી પણ અધિક ફળ મળત.^{૧૬} વળી કેવળ કપટ કરીને તેં પાંડવોને જુગારમાં જીત્યા હતા અને તેમને રુરુષ્ટગના આમડાનાં વઘો પહેરાવીને તે સમયે તેં જંગલમાં હાંટી કાઢ્યા હતા.^{૧૭} અરે ! મને પુત્રો સમાન પ્રિય તથા નિત્ય ધર્મનું આચરણ કરનારા તે પાંડવોના આ લોકમાં મારા સિવાય બીજા કયા દુષ્ટ બ્રાહ્મણ દ્રોહ કરે ?^{૧૮} તેં કુરુસભામાં ધૃતરાષ્ટ્રરાજની સંમતિ પ્રમાણે શકુનિ-ને સાથે રાખીને પાંડવોના આ ઢોપને તારા પર વહેારી લીધો છે.^{૧૯} પાછો દુઃશાસને તેને સાથ આપ્યો છે અને કહ્યું તેને વધાર્યો છે. વળી તેં વિદુરનાં વાક્યોનો અનાદર કરીને તે ઢોપાગિ-ને વારંવાર ઉરકેર્યો છે.^{૨૦} પણ તમે બધા એકત્ર થઈને અર્જુનને ઘેરી વળ્યા હતા અને સિંધુરાબનો આગ્રય કરીને ઊભા હતા; છતાં અર્જુને તમારો પરાજય કેવી રીતે કર્યો ? અને તમારા મધ્યમાં રહેલા તે જયદ્રથને તેણે કેવી રીતે મારી નાખ્યો ?^{૨૧} અરે ! તું, કર્ણ, કૃપા-ચાર્ય, શલ્ય અને અશ્વત્થામા જીવતા હતા, છતાં

સિંધુરાજ કેમ માર્યો ગયો? ^{૨૨} સર્વ રાજાઓ
સિંધુરાજનું રક્ષણ કરવા માટે તીક્ષ્ણ તેજને
આશ્રય કરી હડતા હતા; છતાં અર્જુન તમારી
વચમાંથી તેને કેવી રીતે મારી ગયો? ^{૨૩} હે દુર્યો-
ધન! તે જયદ્રથરાજ ખાસ કરીને મારામાં તથા
તારામાંજ અર્જુનથી પોતાના રક્ષણની આશા
રાખતો હતો; છતાં પણ તેને અર્જુન સામે પોતા-
નો બચાવ મળ્યો નહિ, એટલે હવે મને આપણા
જીવિતની સલામતી માટે કોઈ પણ રથાન દેખાતું
નથી. વળી શિખંડી સહિત સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓને
માર્યા વિના જ મારા આત્માને ધૂષ્ટદુઃખના પાપમાં
જળે દૂબી જતો હોય તેવો હું દેખું છું. ^{૨૪-૨૬}
માટે હે ભારત! સિંધુરાજનું રક્ષણ કરવા માટે
અશક્ત થયેલા અને તપી રહેલા એવા મને તું
વાણીરૂપ બાણોથી શા માટે પીડે છે? ^{૨૭} આ
યુદ્ધમાં સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા તથા અગ્રિણકર્મ
બીજમ્પિતામહના સુવર્ણભૂષિત ધ્વજને નહિ
દેખવા છતાં તું હવે વિજયની આશા કેમ રાખે
છે? ^{૨૮} મોઢા મોઢા મહારથીઓની મંથમાં પણ
ન્યાં સિંધુરાજ અને ભૂરિશ્રવા માર્યા ગયા, ત્યાં
બાધી રહે એવું તું શું બુદ્ધિ છે? ^{૨૯} હે રાજા!
દુરાધ્યં કૃપાચાર્ય હજી જીવતા છે અને તે હજી
સિંધુરાજને માર્ગે ગયા નથી, તેથી હું તેમની
પ્રશંસા કરું છું. ^{૩૦} હે કુરુરાજ! કુહર કર્મ કર-
નારા લીધમ સંઘ્રામમાં ઈંદ્ર સહિત દેવોને પણ
લગભગ અવધ્ય હતા. હે રાજન! તેઓને પણ
ન્યારે મેં તારા નાના ભાઈની આંખ આગળ મરણ
પામેલા જોયા, ત્યારે જ મેં માની લીધું હતું કે,
આ પૃથ્વી તારી નથી. ^{૩૧, ૩૨} હે ભારત! જો, આ
તરફ દૃષ્ટિ કર. હે ભારત! પાંડવોનાં તથા સૂર્ય-
યોનાં બંન્ને સૈન્યો એકજ યદ્યને મારી સામે ધસી
આવે છે. ^{૩૩} પણ તે ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર! આજના રણમાં
હું તારું યોગ્ય દિત કરીશ અને સર્વ પાંચાલો-

નો નાશ કર્યા વિના હું મારું કવચ ઉતારીશ
નહિ. ^{૩૪} હે રાજન! આજના સંઘ્રામમાં મારા
પુત્ર અશ્વત્થામાને તું કહેજે કે, 'તારા પોતાના
જીવિતનું રક્ષણ કરીને તારે સોમકથોદ્ધાઓને
છોડવા નહિ. તને તારા પિતાએ જ શિક્ષાવચનો
કહ્યાં છે, તે તું બરાબર પાળજે. તું દૂર યદ્યશ નહિ,
ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરજે અને સરળતામાં તથા સત્યમાં
સ્થિર રહેજે. ^{૩૫, ૩૬} વળી તું ધર્મ તથા અર્થને
બાધ ન આવે, તે રીતે ધર્મ, અર્થ અને કામનું
સેવન કરવામાં કુશળ થજે તથા મુખ્ય ધર્મકાર્યો
જ વારંવાર તું કર્યા કરજે. ^{૩૭} યશ્તુ અને મનથી
બ્રાહ્મણોને સંતોષ આપજે. તું શક્તિ પ્રમાણે
તેમનું પૂજન કરજે, પણ તેમનું કદી અપ્રિય
કરીશ નહિ; કારણ કે તેઓ અશ્વિની બળબળતી
શિખા જેવા છે. ^{૩૮} હે રાજન! તારાં વાગ્બાણો-
થી હું ઘણો જ પીડાયો છું. હે રિપુનાશન!
આ હું મહાન રણસંઘ્રામ કરવા માટે સૈન્યોમાં
પ્રવેશ કરું છું. ^{૩૯} હે દુર્યોધન! તારામાં જો શક્તિ
હોય, તો તું આપણા સૈન્યનું આજે પાલન કરજે;
કારણ કે કોપાવેશમાં આવી ગયેલા કૌરવો અને
સૂર્યયો આજે રાત્રિમાં પણ યુદ્ધ કરશે. ^{૪૦} નક્કો-
ના તેજને હરણ કરતા સૂર્યની પેઠે, રાત્રિયોના
તેજને હરણ કરતા તે દ્રોણાચાર્ય આમ કદીને
પાંડવ અને સૂર્યયો યોદ્ધાઓ સામે ધસી ગયા. ^{૪૧}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વોત્તરે જયદ્રથનિધનપર્વમા
‘દ્રોણ’ વાક્ય નામનો અધ્યાય ૧૫૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૨મો

પુનઃ યુદ્ધારંભ

॥ મન્ય ઉચ્ચ ॥

તતો દુર્યોધનો રાજા દ્રોણેને પ્રત્યોદિતઃ ।

અમર્ષવજ્રમાપ્નો યુદ્ધાય મનો દપે ॥ ૧ ॥

સૂર્યયો આજે રાત્રિમાં આ પ્રમાણે આગ
ચતાં ગભ દુર્યોધને કોરવશ યદ્યને યુદ્ધ કરવાનું જ

મન ક્યું? તે સમયે તમારા પુત્ર કુર્યોદને કહ્યુંને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'અરે ઓ કહ્યું ! જરા જો તો ખરો, કૃષ્ણની સહાયતાવાળા મુકુટધારી અર્જુન દેવોને પણ બેદવાને અશય એવા આચાર્ય દ્રોણે સંજ્ઞા બૂઝને તોડી નાખ્યો અને તું તથા મહાત્મા દ્રોણ યુદ્ધ કરતા હતા; છતાં તેણે સર્વ યોદ્ધાઓના દેખતાં સિંધુરાંજને મારી નાખ્યો ! દે સંધાપુત્ર ! જો, આ તારફ નજર કર. સિંહ જેમ ઘટત મુગોનો સંહાર કરી નાખે, તેમ એકલા અર્જુનને મારી નાખેલા આ મોટા મોટા રાજાઓ યુદ્ધભૂમિ પર પડ્યા છે. હું અને મહાત્મા દ્રોણ હારી રહ્યા હતા, છતાં એ ઇંદ્રપુત્રે મારા સૈન્યને યોદ્ધા બાકી રહેવા દીધું છે. અરે ! પણ જો દ્રોણાચાર્ય બરાબર લક્ષ્ય હઈને યુદ્ધ કરે, તો અર્જુન ચતલ કરવા છતાં પણ તે કુબેદ બૂઝને કેમ તોડી શકે ? છતાં અર્જુન સિંધુરાંજનો વધ કરીને પોતાની પ્રતિજ્ઞાના પારને પામી ગયો છે.'^{૧૭} દે સંધાપુત્ર ! પૃથ્વી પર પાડી નાખવામાં આવેલા આ અનેક રાજાઓ તરફ તું દંષ્ટિ કર. મહેંદ્ર સમાન પરાક્રમવાળા તે બંધાને અર્જુને યુદ્ધમાં હણી નાખ્યા છે.^{૧૮} દે વીર ! આ યુદ્ધમાં જો દ્રોણાચાર્યની ઇચ્છા જ હોય, તો પાંડુપુત્ર અર્જુન પ્રયત્ન કરનારા તે બળવાન આચાર્યના કુબેદ બૂઝને કેમ તોડી પાડે ? પણ મહાત્મા દ્રોણાચાર્યને અર્જુન નિત્ય પ્રિય છે. તેથી જ દે શત્રુનાશન ! તેમણે અર્જુન સામે યુદ્ધ કર્યા વિના બૂઝમાં પેસવાનો માર્ગ કરી આપ્યો હતો.^{૧૯} અરે ! મારું કુર્ભાગ્ય તો તું જો. તે શત્રુતાપન દ્રોણે સિંધુરાંજને અભય આપ્યું હતું, છતાં અર્જુનને બૂઝમાં દ્રાર કરી આપ્યું.^{૨૦} અરે ! તે વેળા જો મેં સિંધુરાંજને ઘેર જવાની રજ આપી હોત, તો આટલા બધા મનુષ્યોનો સંહાર યાત નહિ. પણ, દે મિત્ર ! મેં અનાથે દ્રોણ પાસેથી અભય

મેળવીને જીવિતની ઇચ્છાથી ઘેર જતા એ જય-દ્રયને અટકાવ્યો હતો. હાય ! આપણે દુષ્ટાત્માઓ એઈ રહ્યા હતા, છતાં ચિત્રસેન આદિ મારા ભાઈઓ ભીમસેન સામે જઈને આજના યુદ્ધમાં માર્યા ગયા છે.^{૨૧-૨૪}

કહ્યું યોદ્ધાઓ : તું દ્રોણાચાર્યની નિંદા ન કર; કારણ કે એ બ્રાહ્મણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે યુદ્ધ કર્યા કરે છે. તેમાં તે પોતાના જીવિતની પણ પરત્તા રાખતા નથી અને પોતાના ઉત્સાહ તથા બળ પ્રમાણે લડ્યા કરે છે.^{૨૫} છતાં પણ શ્વેતવાહન અર્જુન આચાર્યને ઉત્સાહી જઈ સૈન્યમાં દાખલ થઈ ગયો, એમાં એમનો જરાયે દોષ નથી.^{૨૬} અર્જુન ધણે કુશળ છે, ચતુર છે, યુવાન છે, અશ્વકુશળ છે, શીઘ્ર પરાક્રમ કરનાર છે, વીર્યવાન છે અને પોતાના બાહુઓથી સંપત્તિથી ગર્વિષ્ઠ છે. તેથી દિવ્ય અશ્વોથી ભરેલા વાનરના ચિહ્નવાળા અને કૃષ્ણ પકડેલી ઘોડાઓની લગ્નમવાળા રથમાં બેસીને તથા અભેદ કવચ પહેરીને અને અવિનાશી દિવ્ય ગાંડીવ-ધનુષ્યને હાથમાં લઈને, તે તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકતો ફેંકતો દ્રોણાચાર્ય પાસેથી આગળ વધી આવ્યો. અર્જુનને મારે એ યોગ્ય જ છે.^{૨૭-૨૮} દે રાજન ! દ્રોણાચાર્ય હવે વૃદ્ધ થયા છે, તે ઝડપથી જવામાં હવે અસમર્થ છે અને બાહુઓને ઝટપટ શ્રમ આપવામાં પણ તે અશક્ત છે.^{૨૯} તેથી જ શ્વેત ઘોડાઓવાળો કૃષ્ણસારથિ અર્જુન તેમને ઉત્તેજી આવ્યો છે. આવા કારણથી મને દ્રોણાચાર્યનો દોષ દેખાતો નથી.^{૩૦} વળી હું મારું છું કે, દ્રોણાચાર્ય અશ્વોતું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવે છે, છતાં તે યુદ્ધમાં પાંડવોને જીતી શકે તેમ નથી, તેથી જ શ્વેતવાહન અર્જુન તેમને ઉત્તેજી ગયો હતો.^{૩૧} વળી આજના આ યુદ્ધમાં આપણો જ પરાજય થયો છે, તે તો દેવતા આદિશથી જ થયો છે,

નહિ કે દ્રોણાચાર્યના અપરાધથી તે થયો છે. હે કુર્યોધન ! જે એમ ન હોય, તો આપણે બધા પરમ શક્તિપૂર્વક યુદ્ધ કરતા હતા; છતાં યુદ્ધમાં સિંધુરાબ્જ કેમ માર્યો જય ? માટે આ બાબતમાં દેવને જ સર્વોત્કૃષ્ટ કહેવું પડે; કારણ કે રણાંગણમાં અમે બધા તારી સાથે રહીને પરમ યત્ન કરતા હતા, છતાં અબુને સિંધુરાબ્જને મારી નાખ્યો. વળી આપણે કપટથી અને પરાક્રમથી નિરંતર પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ, છતાં દેવ આપણા પુરુષાર્થનો નાશ કરી નાખે છે ને આપણને તે પાછા પાડે છે.^{૨૩-૨૫} કુદૈવથી ઋસ્ત થયેલા પુરુષ જે કોઈ સ્થળે જે કંઈ કરે છે, તે સ્થળે તે કર્મનો નાશ તેનું કુદૈવ કરે છે.^{૨૬} ઉદ્યોગી મનુષ્ય પોતાનું જે કર્તવ્યકર્મ હોય તેને નિઃશંક થઈને કર્યો જ કરવું. કર્મની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિ તો દેવાધીન છે.^{૨૭} હે ભારત ! આપણે પાંડવોને કપટ કરીને છેતર્યા હતા, વિષપ્રયોગોથી મારી નાખવા ધાર્યા હતા, લાક્ષાદ્ધમાં બાળી મૂક્યા હતા, જુગારમાં હરાવ્યા હતા અને રાજનીતિનો આશ્રય કરી જંગલમાં પણ હાંધી કાઢ્યા હતા. છતાં યત્નપૂર્વક કરવામાં આવેલાં આપણાં તે તે કાર્યોનો દેવ નાશ કર્યો છે.^{૨૮, ૨૯} માટે હવે તો દેવની અવગણના કરીને તથા પ્રયત્ન ઉપર જ આધાર રાખીને તું યુદ્ધ કર. તું અથવા શત્રુઓ બન્નેમાંથી જે કોઈ અતિ દંઠ યત્ન કરશે, તેના તે દંઠ ઉદયને લીધે દેવ પણ અનુકૂળ માર્ગે જ આવી જશે.^{૩૦} હે કુરુદ્રહ ! તે પાંડવોએ ખાસ બુદ્ધિપૂર્વક પુણ્ય કર્યું હોય એવું મને કોઈ સ્થળે દેખાતું નથી; તેમ જ હે વીર ! બુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને તે કંઈ પાપ કર્યું હોય એવું પણ મને ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી.^{૩૧} સર્વ મનુષ્યને પુણ્ય અથવા પાપમાં દેવ જ પ્રમાણભૂત છે. અરે ! ગાઢ જાંઘમાં પડેલા પુરોનાં દેવ પણ હમેશાં

જત્રત જ રહે છે. (અર્થાત્ બીજાઓએ નહિ કરેલું જે કર્મ તે જ દેવ એવા નામથી જાળખાય છે. દેવ એ કોઈ જુદો પદાર્થ નથી; પરંતુ પોતે પ્રથમ કરેલું જે કર્મ તે જ દેવ છે. જેમ ગઈ કાલે કરવામાં આવેલા દોષને આજે કરેલા કોઈ ગુણયુક્ત કાર્યથી દૂર કરી શકાય છે, તેમ દેવને પણ અતિ યત્ન કરવાથી રોટ્ટી શકાય છે.)^{૩૨} જે વેળા આ યુદ્ધનો આરંભ થયો, તે વેળા તમારાં સૈન્યો અને તમારા યોદ્ધાઓ જટલા અધિક પ્રમાણમાં હતા, તેટલા પાંડવોના ન હતા.^{૩૩} છતાં અદ્ય પ્રમાણના તે પાંડવોએ સચોટ પ્રહાર કરનારા આપણા ઘણાઓનો કાય કરી નાખ્યો છે. આથી મને તો એ જ શંકા રહે છે કે, આપણા કુદૈવનું જ તે કર્મ છે. એ કુદૈવે જ આપણા પુરુષાર્થનો નાશ કર્યો છે.^{૩૪}

સંજય યોદ્ધો : હે રાજ ! એ પ્રમાણે કહ્યું અને કુર્યોધન આદિ કૌરવો માંહિમાંહિ અનેક જાતની વાતો કરતા હતા, તેવામાં પાંડવોનાં સૈન્યો રણમાં દેખાયાં.^{૩૫} પછી હે રાજન્ ! તમારા કુદ્ર વિચારોના પરિણામે તમારા અને શત્રુયોદ્ધાઓ વચ્ચે રથો અને હાથીઓની સામસામેની અથડામણવાળું ઘોર યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૩૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતમંત જયદ્રથવધપર્વમાં
'પુનઃ યુદ્ધારંભ' નામનો અધ્યાય ૧૫૨ માં સમાપ્ત

જયદ્રથવધપર્વ સમાપ્ત

ઘટોત્કચવધપર્વ

અધ્યાય ૧૫૩ મો

ચૌદમો દિવસ—યુધિષ્ઠિરથી

દુર્યોધનનો પરાજય

॥ સત્ય જ્વાલ ॥

તદુદીર્ણ ગજાર્નકં વલં તવ જનાધિપ ।

પાંદુસેનામતિક્રમ્ય યોધયામાસ સર્વતઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : દે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! તે સમયે પ્રથમ હાથીઓનું સૈન્ય એકદમ ચઢી આવ્યું અને તે પાંડવસેનાનું ઉલ્લંઘન કરી જઈ ચોતરફથી યુદ્ધ કરવા મંડી પડ્યું. પાંચાલો અને કુરુઓ યમરાજના રાજ્યમાં મોટા વંશારો કરવા માટે પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા અને પરલોકમાં પ્રયાણ કરવા માટે દીક્ષા લઈ બેઠા.^{૧,૨} શરણો શરણો સામે ભેટીને બાણ, તોમર તથા શક્તિઓથી અન્યોન્યને વીંધવા લાગ્યા અને એકબીજાને યમનિવાસમાં મોકલી દેવા લાગ્યા.^૩ પરસ્પરને પ્રહાર કરનારા રથીયોદ્ધાઓનું સામા રથીયોદ્ધાઓ બેઠે મહાન યુદ્ધ થઈ રહ્યું અને તેમાં દારણ રુધિરસ્ત્રાવ થતો હતો.^૪ દે મહારાજ ! મોટાકટ હાથીઓ પરસ્પર ભેટીને તથા અત્યંત ક્રોધપૂર્વક દંત્વશળો બરાવીને અન્યોન્યને ચીરી નાખવા લાગ્યા.^૫ એ તુમુલ યુદ્ધમાં મહાન યશની ઇચ્છા રાખનારા ધોડેસવારો ભાલા, શક્તિઓ અને ફરશીઓના પ્રહારોથી શત્રુપક્ષના ધોડેસવારોને ધાયલ કરી નાખતા હતા.^૬ દે મહાબાહુ રાજન્ ! પરાક્રમ કરવા માટે નિત્ય સજ્જ રહેનારા સેંકડો પગપાળા યોદ્ધાઓ હાથમાં શસ્ત્રો લઈલઈને અન્યોન્યને પીડવા લાગ્યા.^૭ દે રાજ ! ગોત્ર, નામ અને કુળનું શ્રવણ કરવાથી જ એને દોરવાની સાથે ભેટલા પાંચાલોને બહી શકતા હતા.^૮ એ રણમાં દશેય દિશા-

ઓમાં નિર્જયની પેઠે ધૂમતા યોદ્ધાઓ બાણો, શક્તિઓ અને ફરશીઓના પ્રહાર કરી કરીને અન્યોન્યને પરલોકમાં વિદાય કરી દેતા હતા.^૯ દે રાજન્ ! તે યોદ્ધાઓનાં દશેય દિશાઓમાં છૂટેલાં હજારો બાણો તે સમયે સૂર્યનો અસ્ત થયો હોવાથી બરાબર પ્રકાશતાં ન હતાં.^{૧૦} દે ભારત ! દે મહારાજ ! પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ એ રીતે જ્યારે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે દુર્યોધન તે સૈન્યમાં દાખલ થયો.^{૧૧} સિંધુરાજનો વધ યવાથી તે ઘણો જ દુઃખયુક્ત થયો હતો અને ‘હવે તો મરવું જ’ એવો વિચાર કરીને જ તે શત્રુઓના સૈન્યમાં પેડો હતો.^{૧૨} ત્યાં રથના ઘોષથી સર્વ દિશાને ગમગીન થઈ તથા પૃથ્વીને કંપાવતો તમારો પુત્ર પાંડવોની સેના સામે ચઢી આવ્યો.^{૧૩} દે ભારત ! તે વેળા દુર્યોધન અને તે પાંડવયોદ્ધાઓની તુમુલ ઝપાઝપી થઈ રહી અને તેમાં સર્વ સૈન્યોનો મહાન નાશ મંડાયો.^{૧૪} જમ દિવસના મધ્યમાં કિરણોથી પ્રખર તપતા સૂર્ય સામે લોકો બેઠી શકતા નથી, તેમ સૈન્યોના મધ્યમાં બાણોરૂપ જ્વાળાઓથી પ્રખર તપતા પોતાના પિત્રાઈ ભાઈ દુર્યોધનને તે પાંડવો યુદ્ધમાં બેઠી શકતા ન હતા. મહાત્મા દુર્યોધને પાંચાલ-યોદ્ધાઓને એવા તો મારવા માંડ્યા કે, તેઓ રણમાંથી પલાયન કરી જવા લાગ્યા. તેઓ શત્રુઓને જીતવામાં ઉત્સાહ રહિત થઈ ગયા અને આમતેમ દોડવા લાગ્યા. ત્યાં તમારો ધનુર્ધર પુત્ર યજ્ઞકતા અગ્રભાગવાળાં બાણો મૂઠીને પ્રહાર કરવા લાગ્યો અને પાંડવ સૈનિકોને તત્કાળ પૃથ્વી પર પછાડવા મંડ્યો. દે રાજ ! તમારા પુત્ર રાજ દુર્યોધને એ યુદ્ધમાં જેવું કંઈ કર્યું હતું, તેવું તમારા પક્ષના કોઈ યોદ્ધાઓએ કર્યું ન હતું. ચારે બાજુથી પ્રકુલિત કમળોવાળી તળાવડીને જમ કોઈ હાથી ચારે બાજુથી ડહોળી

નાખે, તેમ તમારા પુત્રે પાંડવોની સેનાને રણમાં ચોતરફથી હઠોળી નાખી હતી. વાયુ અને સૂર્યે ચૂસી લીધેલા જળવાળી તળાવડી જમ નિસ્તેજ થઈ રહે છે, તેમ તમારા પુત્રના તેજથી પાંડવોની સેના નિસ્તેજ થઈ રહી. હે ભારત ! એ પ્રભાણે તમારે પુત્ર પાંડવસેનાને સંહારી રહ્યો હતો, એ જોઈને ભીમસેન અને પાંચાલ યોદ્ધાઓ તેની સામે ધસી ગયા; એટલે તે દુર્યોધને ભીમસેનને દશ બાણોથી, નકુળ-સહદેવને ત્રણ ત્રણ બાણોથી, વિરાટ અને દ્રુપદને છ બાણોથી, શિખંડીને, સો બાણોથી, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સિત્તેર બાણોથી, ધર્મરાજને સાત બાણોથી, ઠકચક્રમારે અને ચૈદિઓને અનેક તીક્ષ્ણ બાણોથી, સાત્યકિને પાંચ બાણોથી, દ્રૌપદીના પુત્રોને ત્રણ ત્રણ બાણોથી તથા ઘટોત્કચને પણ ઠેલકાંચે બાણોથી રણમાં વીંધી નાખ્યા અને સિંહની પેઠે ગર્જના કરી. વળી કાપેલો કાળ જેમ પ્રજાઓને સંહાર કરી નાખે, તેમ તે દુર્યોધને બાણો મૂઝી મૂઝીને બીજા સેંકડો યોદ્ધાઓને હાથીઓ સહિત એ મહારણમાં કાપી નાખ્યા હતા. હે રાજ ! એ પ્રભાણે તમારે પુત્ર બાણો મૂઝીને તે પાંડવસેનાને પ્રહાર કરી રહ્યો હતો, એટલે તે સેના સંઘ્રામમાં નાસાનાસ કરના લાગી. હે રાજન ! પાંડુપુત્રોના સૈનિકો એ મહારણમાં સૂર્યની પેઠે તપી રહેલા કુરુરાજ દુર્યોધનને જોવાને પણ સમર્થ થતા ન હતા. પછી હે રાજએષ. યુધિષ્ઠિરાજ ક્રોધ કરીને તમારા પુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી એકદમ દોડી ગયા, એટલે દુર્યોધન અને યુધિષ્ઠિર એ બન્ને શત્રુદમન કુરુવીરો પોતપોતાના સ્વાર્થના કારણથી સામ-સામા રણમાં ભેટ્યા અને પરાક્રમ કરતા લાગ્યા. પછી કાપેલા દુર્યોધને મજબૂત ગાંડાવાળાં દશ બાણો મૂઝીને યુધિષ્ઠિરને વીંધી નાખ્યા. વળી તેણે બીજા એક બાણથી તેમના ધ્વજને સત્તર

કાપી નાખ્યો. હે રાજ ! તેણે ત્રણ બાણો વડે મહાત્મા યુધિષ્ઠિરના ઈંદ્રસેન નામના પ્રિય સારથિ-ને લલાટમાં પ્રહાર કર્યો. વળી એ મહારથી-એ બીજા એક બાણથી યુધિષ્ઠિરના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને ચાર બાણોથી એમના ચારેય ઘોડાઓને પણ વીંધી નાખ્યા. એટલે ક્રોધે ભરા-યેલા યુધિષ્ઠિરે આંખના પલકારા જટલા સમય-માં બીજાં એક ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. અને તે વડે વેગપૂર્વક કુરુરાજને આગળ વધતો અટકાવ્યો. ત્યાં હે રાજન ! પાંડવોના વડા યુધિષ્ઠિરે ભદ્ર-ભતનાં બે બાણો મૂઝ્યાં અને પાંડવસૈન્યનો સંહાર કરતા દુર્યોધનના સોનેરી પીઠવાળા ધનુષ્યના ત્રણ ટુકડા કરી નાખ્યા. વળી તેમણે બરાબર તાણીને મારેલાં દશ તીક્ષ્ણ બાણોથી એને વીંધી નાખ્યો. યુધિષ્ઠિરનાં તે બાણો દુર્યોધનનાં મર્મસ્થાનોમાં લાગ્યાં હતાં અને બરાબર તેને બેદી નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં હતાં. વૃત્રાસુરનો વધ કરવા માટે દેવો જેમ ઈંદ્રની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા હતા, તેમ એ વેળા પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ રાજ યુધિષ્ઠિરની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા હતા. પછી હે રાજ ! યુધિષ્ઠિરે 'હા, હવે તું મૂંઝો છે' એમ કહીને સૂર્યનાં કિરણો સરખું અતિ હથ અને વાયુ' ન વળે તેવું એક બાણ રાજ દુર્યોધન સામે છોડ્યું. ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને છોડેલા તે બાણ વડે કુરુ રાજ પણ વીંધાઈ ગયો અને મૂંઝાઈત થઈ રચની બેઠક પર બેસી ગયો. હે રાજેંદ્ર ! દુર્યોધનને એ અવસ્થામાં આવી પડેલા જોઈને પાંચાલોની સેનામાં 'દુર્યોધનરાજ મૂંઝો, દુર્યોધનરાજ મૂંઝો !' એ પ્રભાણેના મહાન હર્ષનાદ ચોતરફ થઈ રહ્યો. તે સ્થળે બાણોના હથ શબ્દ સાથે પ્રાણીઓનો શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો. ૧૫-૧૦ આ સમયે દ્રોણાચાર્ય રણમાં દેખાયા, તેથી દુર્યોધન પણ દર્શમાં આવી જઈને

તથા કાયમાં દૃઢ યતુષ્ય લઈને 'કોનો રહેજ, કોનો રહેજ !' એમ બોલેનો રાજ યુધિષ્ઠિર સામે ધસ્યો. તે એઈ વિજયની ઇચ્છાવાળા પાંચાલ-યોદ્ધાઓ હતાવળા હતાવળા તેની સામે ધસી ગયા. ^{૧૧૨} એટલે પ્રચંડ વાયુના ત્રપાટાની સાથે ચઢી આવેલા મેયોનો નાશ કરનારા યુધની પેઠે દ્રોણાચાર્ય કુરુરાજ દુર્યોધનનું રક્ષણ કરવા માટે તેમને પોતાની સામે ઝડપી લેવા લાગ્યા. ^{૧૧૩} પછી દે રાજનું। યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સામસામા એટલા તમારા અને શત્રુયોદ્ધાઓ વચ્ચે ભારે સંહાર કરનારો મહાન સંગ્રામ થઈ રહ્યો. ^{૧૧૪}

હતિ ક્રમદાશ્વનમાં ક્રોધપર્વાતમંત ધોતકચવધર્મમા
'રાત્રિયુદ્ધમાં દુર્યોધનનો પર ભર' નામનો
અધ્યાય ૧૫૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૪મો

ચોદસો દિવસ-રાત્રિયુદ્ધની બચકરતા

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

યત્તદા પ્રાવિશ્વત્પાંડુનાચાર્યઃ કુપિતો વલી ।

ઉચ્ચા દુર્યોધનં મંદં મમ દ્વાસ્રાતિર્ગં સુતમ્ ॥૧૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : ત્યારે દ્રોણેના બળવાન આચાર્ય શાઓનું ઉલ્લસંધન કરનારા મંદયુદ્ધિના મારા પુત્ર દુર્યોધનને દેટલાંચેક હિતવચનો કહીને પાંડવસૈન્યમાં દાખલ થયા. ^૧ આમ જ્યારે સ્થમાં બેઠેલા તે શરા દ્રોણાચાર્યે પ્રવેશ કરીને સન્યમાં ધૂમવા માંડ્યું, ત્યારે પાંડવોએ તે મહાન યુદ્ધરેને દેવી રીતે અટકાવ્યા હતા. ^૨ તે મહારણમાં અનેક શત્રુઓનો સંહાર કરનારા તે આચાર્યના રથના જમણી તરફના ચક્રનું ઢાણુ રક્ષણ કરતા હતા. ^૩ અને ઢાણુ તેમની ડાબી તરફના ચક્રનું રક્ષણ કરતા હતા. ^૪ કયા વીરો એ વીર યોદ્ધાના પૃથ્થાગમાં રહ્યા હતા. ^૫ કયા રથીશત્રુઓ તેમની સામા થયા હતા. ^૬ હું માનું છું કે, તે સમયે જ્યાં દ્રોણાચાર્ય સામે આવીને યુદ્ધ

કરવા સન્ન થયા હશે, તેમને શિયાળાની ઋતુ નહિ લેવા છતાં સતત ટાટ લાગી હશે. તેઓ તો શિશિરઋતુમાં જન્મ ગાયો ધ્રુજ, તેમ ધૂન્યા હશે. ^૭ મહાધનુર્ધર, યુદ્ધમાં અગ્રિત, રથના માર્ગોમાં નૃત્ય કરતા અને સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે આચાર્ય પાંચાલોમાં પેઠા હતા. ^૮ દ્રોણાચાર્યના થયેલા તે રથીશ્રેષ્ઠ ધૂમકેતુની પેઠે પાંચાલોની સેનાને સંહારી રહ્યા હતા, આમ છતાં તે મૃત્યુ કેમ પામ્યા. ^૯

સંજય બોલ્યો : સાયંકાળે સિંધુરાજનો વધ કરી અર્જુન પ્રથમ રાજ યુધિષ્ઠિરને મળ્યો હતો અને પછીથી તે અર્જુન તથા મહાધનુર્ધર સાત્યકિ દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા હતા. ^{૧૦} વળી રાજ યુધિષ્ઠિર અને પાંડવ લીમસેન પણ જુદી જુદી સેનાઓ સાથે સન્ન થઈને દ્રોણાચાર્ય સામે જ ચઢી ગયા હતા. ^{૧૧} ત્યાં બુદ્ધિમાન નકુલ, અગ્રિત સહદેવ, સૈન્ય સહિત ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને દેકચ-કુમારો સહિત વિરાટરાજ પણ આચાર્ય સામે જ સંગ્રામમાં ધાયા હતા. ^{૧૨} વળી મત્સ્યયોદ્ધાઓ અને પોતપોતાની સેના સહિત શાલ્યયોદ્ધાઓ પણ દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. દે રાજનું। પાંચાલયોદ્ધાઓના રક્ષણ તળે રહેલા ધૃષ્ટલુપ્તના પિતા રાજ દ્રુપદે પણ દ્રોણાચાર્ય સામે જ ધસારો કર્યો હતો અને દ્રીપદીના મહાધનુર્ધર પુત્રો તથા રાક્ષસ ઘટોત્કચ પણ પોતાનાં સૈન્યોને સાથે રાખી મહાતેજસ્વી દ્રોણાચાર્ય તરફ જ પાછા ફર્યા હતા. ત્યાં દે ભરતશ્રેષ્ઠ । સયોદ પ્રહાર કરનારા છ હજાર પાંચાલો તથા પ્રમદ્રકો પણ શિખંડીને આગળ કરી દ્રોણાચાર્ય સામા જ ચઢી આવ્યા હતા અને પાંડવોના વ્યાઘ્ર સરખા બીજા મહારથીઓ પણ એકત્ર થઈને બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય તરફ જ ચઢાઈ કરી ગયા હતા. દે રાજનું। જ્યારે તે શરાઓ એ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવા માટે જઈ પહોંચ્યા

હતા, ત્યારે ભીરુ પુરુષોના ભયમાં વધારા કરનારી ધોર રાત્રિ થઈ ગઈ હતી. તે રાત્રિ યોદ્ધાઓને ઘણી અમાંગલિક, રૌદ્ર અને કાળ તરફ ગમન કરાવનારી હતી. વળી તે હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોના પ્રાણોનો અંત લાવનારી હતી. તે ધોર રાત્રિમાં સર્વ તરફ શિયાળવીઓ રદન કરતી હતી.^{૧૧-૧૭} તે રાત્રિ ખળખળતી જ્વાળાઓવાળાં મુખોથી ધોર ભયને જણાવતી હતી. આસ કરીને કૌરવોની સેનામાં અતિ મહાન ભયને સૂચવનારાં મોટાં ધ્રુવડો દષ્ટિએ પડતાં હતાં. હે રાજેન્દ્ર ! સર્વ સૈન્યોમાં ભેરીઓના તથા મૃદંગોના મહાન શબ્દથી મિશ્ર થયેલા નિનાદ સંભળાવા લાગ્યો. હાથીઓની ગર્જનાઓથી, ઘોડાઓના હણહણાટથી તથા ઘોડાઓની ખરીઓના ખખખાટથી સર્વ સ્થળે તુલસ શબ્દ થવા લાગ્યો. હે મહારાજ ! બરાબર સંધ્યાકાળે દ્રોણાચાર્ય અને સર્વ સૈન્યોતું અતિ દારુણ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. ત્યારે સમગ્ર જગત અધિકારથી છવાઈ ગયું હતું અને તેથી કંઈ જણાતું ન હતું.^{૧૮-૨૨} ચોતરફ સૈન્યે હોડાહોડી ધૂળની સાથે મનુષ્યો, ઘોડાઓ તથા હાથીઓતું રુધિર મિશ્ર થઈ ગયું હતું.^{૨૩} અમે તે સમયે મૂર્છાવશ થઈ ગયા હતા, તેથી તે પૃથ્વીની રજને ભેઈ શકતા ન હતા. જમ પર્વતમાં સળગી જોડેલા વાંસોના વનમાં ધોર ચટ ચટ શબ્દ થાય છે, તેમ ત્યાં ઉપરાઉપરી પડતાં શસ્ત્રોનો ધોર ખણખણાટ થઈ રહ્યો હતો. મૃદંગો, આનંદો, ઝાલરો તથા ડંકાઓના અવાજોથી અને ઘોડાઓના ફૂંકારો તથા હણહણાટથી સર્વ આકુળવ્યાકુળ થયેલું દેખાતું હતું. હે રાજન્ ! અધિકારને એ પિછોડો પથરાઈ રહેતાં ચોતાનો ઢાણ અને પારદો ઢાણ તે કંઈ ઓળખી શકાતું ન હતું.^{૨૪-૨૬} ત્યાં રાત્રિનો આરંભ થતાં સર્વ ઉન્મત્તના સરખું થઈ રહ્યું હતું. હે રાજેન્દ્ર ! ભેતભેતામાં રુધિરે પૃથ્વીની

જોડેલી રજનો નાશ કરી નાખ્યો અને સુવર્ણ ભૂષિત કવચોથી તથા આભૂષણોથી અધિકારીઓ ગયો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મણિઓ અને સુવર્ણથી સુશોભિત થયેલી તે ભારતી સેના રાત્રિમાં ઉદય પામેલાં નક્ષત્રોથી શેભતા આકાશની જમ શેભતી હતી. તે સર્વ સેના શિયાળવાનાં ટોળાંઓથી ગાજ રહી હતી, શક્તિઓ અને ધન્યોથી સમાકુળ હતી હાથીઓના ચિત્કારોથી ધોર જણાતી હતી અને સિંહનાદોની ગર્જનાઓથી ધ્રુજ રહી હતી. ત્યાં રોમાંચ કરી નાખે તેવો મહાતુલસ નાદ સંભળાતો હતો.^{૨૭-૩૦} ઈંદ્રના વજ્ર સમાન તીક્ષ્ણ એવા તે શબ્દે સર્વ દિશાઓને ગમતી ખૂંકી હતી. હે મહારાજ ! મધ્યરાત્રે તે ભારતી સેના બાબુબંધોથી, કુંડોળોથી, કંઠીઓથી તથા શસ્ત્રોથી ઝગઝગી રહી હતી. તે સેનામાં સુવર્ણથી શણગારેલા હાથીઓ અને રથો રાત્રિમાં વીજળીઓના ઝખકારાવાળા મેઘો સરખા દેખાતા હતા. ત્યાં ઋષ્ટિઓ, શક્તિઓ, ગદાઓ, ખાણો, મુસલો, ભાલાઓ તથા પદ્ધિશો જોખળતાં હતાં, તેથી જાણે અગ્નિઓ ભડભડ બળી રહ્યા હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. ત્યાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ તે અતિ ભયંકર સેનામાં પ્રવેશ કર્યો. તે સેના દુર્યોધનરૂપ પૂર્વદિશાના પવનવાળી હતી અને રથો તથા હાથીઓરૂપ મેઘમંડળવાળી હતી. તે વાદિત્રોના ધોધથી ગાજ રહી હતી, ધનુષ્યરૂપી વીજળીથી ઝખકારા ભારતી હતી અને દ્રોણાચાર્ય તથા પાંડવોરૂપ મેઘવાળી હતી. તે તલવાર, શક્તિ તથા ગદાઓરૂપ વજ્રવાળી હતી, ખાણોની ધારાઓ તથા અક્ષોરૂપ પવનના ઝપાટાવાળી હતી અને અતિશય ટાઢ તથા ગરમીથી ભિડાયેલી હતી. તે ધોર હતી, વિરમય ઉપજવનારી હતી અને ઉગ્ર હતી. તેજવિતનો નાશ કરનારી હતી અને દોડી વ્યાદિ તરવાનાં સાધન વિનાની હતી.

મહાન શબ્દથી ગાળી રહેલા તે ધોર રાત્રિનો આરંભ, બીજાએ ત્રાસ હપ્તવનો દનો અને રાગાએને હર્ષ વધારેના દનો. ત્યારે અતિ દારૂ તથા મદાધાર એવું રાત્રિયુક્ત આહી રથું હતું.^{૩૧-૩૮} તે જ સમયે કોનાયમાન થયેલા પાંડવયોદ્ધાઓ તથા સૂત્રજ્ય-યોદ્ધાઓ એકત્ર થઈને દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી ગયા હતા; પણ દ્રોણાચાર્ય જ જો મદારથીઓ પોતાની સામા ચઢી આવતા હતા, તે તે સર્વને પાછા હટાવ્યા હતા અને તેમનામાંથી ઇટલાએકને તો યમલોકમાં પણ મોકલી દીધા હતા. એ રાત્રિના આરંભમાં દ્રોણાચાર્ય એકલાએ જ નારાય બાણે મૂળી મૂળીને હઝર દાથીઓને, દશહઝર રથોને દશ લાખ ઘોડાઓને અને એક અબજ^{૩૨} પાયદળો-ને કાપી નાંખ્યાં હતાં.^{૩૯-૪૧}

હતિ કીમદાઆરતમાં દ્રોણપરીવર્તત પદોઽભ્યવપર્વમાં
'રાત્રિયુક્તો અપ' કરતા 'નામનો અધ્યાય ૧૫૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૫મો લીમસેનનું પરાક્રમ

॥ પુતળ્લ ઉગ્ગ ॥

તસ્મિન્ પ્રવિદે દુર્ધર્ષે સંજવાનમિતીજસિ ।

અમૃષ્મમાણે સંરન્ધે કા વોડૃદ્ધે મતિસ્તદા ॥ ૧ ॥

પુતરાપૂ બોલ્યો : દુરાધર્ષ અને અમાપ તેજ-વાળા તે દ્રોણાચાર્ય સૂત્રજ્યોને ન સાંખીને કોધ-પૂર્વક સૈન્યમાં દાખલ થયા, ત્યારે તમારો બધાનો શો નિશ્ચય થયો હતો ? મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા મારા પુત્ર દુર્યોધનને તે સમયે ઇટલાંએક ડિતવચનો કહીને દ્રોણાચાર્ય ન્યારે સૈન્યમાં પેઠા, ત્યારે અમેયારા અત્યુંને શું કરવા ધાણું હતું ?^૨ સિંધુરાજ જયદ્રથ અને વીર બૃરિશ્વરનું મરણ થયા પછી, ન્યારે મહાતેજસ્વી અજિત દ્રોણાચાર્ય પાંચાલો સામે ચઢી ગયા અને તે દુરાધર્ષ તથા

શત્રુનાપન આચાર્ય ન્યારે પાંડવસેનામાં પેઠા, ત્યારે દુર્યોધને કથું સમયોચિત કૃત્ય કરવું ધાણું હતું ?^{૩, ૪} કયા વીર પુરુષો વર આપનારા તે વીર શ્રાક્ષણુવરની સહાય કરવા માટે તેમની પાછળ ગયા હતા ? કયા વીર પુરુષો યુદ્ધ કરતા એ શર-વીરના પૃથ્થભાગમાં આલતા હતા ?^૫ શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓને હણતા કયા વીરો એમની આગળ હતા ? કયા યોદ્ધાઓ તેમની સામે ચઢી આવ્યા હતા ? દે સૂત્રજ્ય ! હું તો માતું છું કે સર્વ પાંડવ યોદ્ધાઓ દ્રોણનાં બાણોથી વિદ્વગ થઈ ગયા હતા. દે સમર્થ ! શિશિરજલુમાં ધૂજતી ગાયોની પેઠે તેઓ દૂશ થઈને ધૂજ રહ્યા હતા. આના મહાનધનુર્ધર અને શત્રુમર્દન તે દ્રોણાચાર્ય પોતે પુરુષોમાં વ્યાઘ સરખા હતા, છતાં તે પાંચા-લોના મધ્યમાં પ્રવેશ કરી ઠેમ મરણ પામ્યા !^{૬, ૭} રાત્રિમાં એકલા થયેલા તે સર્વ યોદ્ધાઓમાંના મોટા મોટા રથીયોદ્ધાઓ સામસામા આવી જઈને ન્યારે જુલું જુલું સર્વ સૈન્યોને હટાળી નાખવા લાગ્યા, ત્યારે તમારામાંના કયા પુરુષો સાવધ બુદ્ધિના હતા ?^૮ તું મારા પક્ષના રથીયોદ્ધાઓને વિરથ થયેલા, પરાજય પામેલા અને શત્રુઓ સાથે લડતાં મરણ પામેલા કહે છે.^૯ પરંતુ પાંડવોએ દેરાન-દેરાન કરી નાખેલા, બેલાન થઈ ગયેલા અને ઘોર અધકારમાં ખૂંચી પડેલા તે યોદ્ધાઓએ તે સમયે શો નિશ્ચય કર્યો હતો ?^{૧૦} તું પાંડવોને હર્ષ પામેલા, સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ તથા સંતુષ્ટ કહે છે અને મારા યોદ્ધાઓને શોકચ્ચસ્ત તથા પરાજય પામેલા જણાવે છે.^{૧૧} પણ દે સૂત્રજ્ય ! તે રાત્રિના સમયમાં યુદ્ધમાં પાછા નહિ હઠનારા તે પાંડવોનું કુરુઓમાં ઠેમ પ્રકટયુદ્ધ થયું હતું ?^{૧૨}

સૂત્રજ્ય બોલ્યો : દે રાજન ! તે સમયે ન્યારે અતિદારૂ રાત્રિયુદ્ધ થઈ રથું હતું, ત્યારે સર્વ પાંડવો સોમકયોદ્ધાઓની સાથે દ્રોણાચાર્ય સામે

* આ સંખ્યા વારતાવક લાગતી નથી; કારણ કે ગયુતરી પ્રમાણે ઊરવપાડવાનું કુલ સૈન્ય ૧૮ અક્ષોહિણી એટલે આશરે ૪૦ લાખનું થાય છે.

ધસ્યા હતા. એ વેળા દ્રોણાચાર્યે શીઘ્રગામી બાણો મૂકીને કેકયકુમારને તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સર્વ પુત્રોને પ્રેતલોકમાં મોકલી દીધા. હે ભારત ! હે રાજન ! જ જ મહારથીઓ તેમની સામે ચઢી આવતા હતા, તેઓ સર્વને તેમણે પિતૃલોકમાં મોકલવા જ માંડ્યા. ^{૧૩-૧૫} એ પ્રમાણે મહારથી દ્રોણાચાર્ય વીરોના સંહાર કરી રહ્યા હતા, ત્યારે તે પ્રતાપી શિમિરાજ ક્રોધ કરીને તેમની સામે ચઢી આવ્યો. ^{૧૬} પાંડવોના તે મહારથીને પોતાની સામે ધસી આવતો જોઈને દ્રોણાચાર્યે તેને કેવળ લોખંડનાં બનાવેલાં તીક્ષ્ણ દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. ^{૧૭} એટલે શિમિરે પણ સામેથી ત્રીસ તીક્ષ્ણ બાણો વડે દ્રોણાચાર્યને વીધી નાખ્યા અને જરા મંદ હસીને એક જાહેલ બાણ વડે તેમના સારથિને રથ પરથી ઢોળી પાડ્યો. ત્યાં તો દ્રોણાચાર્યે તે રથ-વીરના ઘોડાઓને તથા સારથિને મારી નાખ્યા અને મસ્તકના ટોપ સાથેના એના માથાને પણ ધડ પરથી હડાડી નાખ્યું. ^{૧૮, ૧૯} પછી કુર્યોધને તત્કાળ એક બીજે સારથિ દ્રોણાચાર્યના રથ માટે મોકલ્યો, એટલે તે સારથિએ ઘોડાઓની લગામ પકડી કે તુરત દ્રોણાચાર્ય પુનઃ શત્રુઓ સામે ધસ્યા. ^{૨૦} બીજી તરફથી, કલિંગરાજનો પુત્ર, પૂર્વે પોતાના પિતાનો ભીમસેન વધ કર્યો હોવાથી ક્રોધાયમાન થઈ ગયો હતો અને તે કલિંગચોદાઓનાં સૈન્ય સાથે રણમાં ભીમની સામે ધસી ગયો. ^{૨૧} તેણે ભીમસેનને પ્રથમ પાંચ બાણોથી વીધી નાખી પુનઃ સાત બાણો માર્યાં. વળી તેણે બીજાં ત્રણ બાણો મૂકીને તેના વિશેષક નામના સારથિને પણ માર માર્યો અને એક બાણથી તેના ધ્વજમાં પ્રહાર કર્યો. ^{૨૨} તે પ્રહારથી ભીમસેન ડારયો અને એકદમ પોતાના રથ પરથી ઊતરી પડી તેની સામે દોડી ગયો. ત્યાં તે મુછિના પ્રહાર કરી કરીને કલિંગોના તે રાજા રાજને મારવા

લાગ્યો. ^{૨૩} આમ અતિ બળવાન પાંડુપુત્ર ભીમસેન સંગ્રામમાં મુછિપ્રહાર કર્યો, તેથી તે રાજાનાં સર્વ હાડકાંઓ એકદમ શિથિલ થઈ ગયાં. ^{૨૪} પણ હે શત્રુતાપન ! તેના ભાઈઓ તથા કર્ણુ આ સહન કરી શક્યા નહિ અને તેઓ બધા સર્વ સમાન ગ્રેરી નારાયણાણોથી ભીમસેનને વીધવા લાગ્યા. ^{૨૫} એટલે પછી ભીમસેન કલિંગરાજના રથનો ત્યાગ કરીને તેના ભાઈ દ્યુવના રથ તરફ ગયો અને પોતાની સામે અવિચ્છિન્ન બાણો છોડી રહેલા એ દ્યુવને તેણે એક મુછીના પ્રહારથી છૂંદી નાખ્યો. ^{૨૬} આથી તે દ્યુવ પણ બળવાન પાંડુપુત્ર ભીમસેનને હાથે મરણ પામી ધરણી પર ઢળી પડ્યો. હે મહારાજ ! એ રીતે તેને મારી નાખીને મહાબળવાન ભીમસેન જયરાતના રથ પાસે આવ્યો અને સિંહની પેઠે વારંવાર ગાજવા લાગ્યો. તેણે ગર્જના કરતાં કરતાં ડાબા હાથ વતી જયરાતને રથમાંથી ખેંચી કાઢ્યો અને માત્ર એક લપડાકના પ્રહારથી તેને મારી નાખ્યો. હવે તે કર્ણુના રથની પાસે ઊભો રહ્યો. ત્યાં કર્ણુ સુવર્ણથી મઢેલી એક શક્તિ ભીમસેન પર ફેંકી; પણ તે પાંડુનંદન વૃકાદરે હસતાં હસતાં તે શક્તિને હાથમાં પકડી લીધી અને તેને તે દુરાધર્ષે કર્ણુ સામે જ ફેંકી. ^{૨૭-૩૦} તે શક્તિને ધસી આવતી જોઈને શકુનિએ તેલ પાયેલું એક બાણ મૂકી તેના હુકકા કરી નાખ્યા. પછી અદ્ભુત પરાક્રમી ભીમસેન યુદ્ધમાં એ મહાન કર્મ કરીને પુનઃ પોતાના રથમાં બેસી ગયો અને તમારી સેના સામે દોડી ગયો. હે પૃથ્વીપતિ ! કોપેલા કાળની પેઠે સંહાર કરવાની ઇચ્છાથી દોડી આવતા તે મહાબાહુ ભીમસેનને તમારા પુત્રોએ આગળ વધતો એટકાવ્યો અને તે મહારથીઓ મોટી બાણવૃષ્ટિ કરીને એ ભીમસેનને છાઈ દેવા લાગ્યા. ^{૩૧-૩૩} પછી બાણો હસતો હાથ તેમ ભીમસેન તમારા પુત્ર દુર્મંદના

સારથિને તેમ જ ઘોડાઓને ખાણું વડે યમરાજના નિવાસમાં મોકલી દીધા.^{૩૪} એટલે દુર્મંદ પોતાના ખર્ચ દુષ્કર્ણના રથ પર ચઢી ગયો. એ રીતે એક રથમાં આરૂઢ થયેલા તેઓ શત્રુતાપન બને ખર્ચો રણના મોખરાના મધ્યભાગમાં ઊભેલા ભીમસેનની સામે દોડી ગયા, ત્યારે તેઓ જાણે તારકાસુર દેવ સામે દોડી ગયેલા મિત્રાવરણ દેવો હોય તેવા જણાતા હતા.^{૩૫,૩૬} પછી દુર્મંદ અને દુષ્કર્ણ નામના તમારા એ બંને પુત્રો એક જ રથમાં બેસીને ખાણું વડે ભીમસેનને વીંધવા લાગ્યા.^{૩૭} તે પછી ઠણું, અશ્વત્થામા, દુર્યોધન, દ્રુપાચાર્ય, સોમદત્ત અને ખાહલિક રાજના દેખતાં તે રિપુદમન પાંડુનંદને એક પાદુનો પ્રહાર કર્યો અને તેથી તેણે દુર્મંદના તથા વીર દુષ્કર્ણના તે રથને પૃથ્વીમાં પેસાડી દીધો.^{૩૮,૩૯} આમ તેણે તમારા શૂરા બળવાન પુત્રોને મુદ્દિના પ્રહારથી મારી નાખ્યા અને તે ત્યાં ક્રોધપૂર્વક ખૂંદવા લાગ્યા તથા ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા.^{૪૦} તે સમયે સૈન્યોમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો અને સર્વ રાજાઓ ભીમસેનને જોઈને કંદેવા લાગ્યા કે, 'આ તો સાક્ષાત્ રૂદ્ર જ ભીમસેનનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને કૌરવો સામે યુદ્ધ કરે છે.'^{૪૧} હે ભારત ! એમ કહીને તે સર્વ રાજાઓ ત્યાંથી પલાયન કરવા લાગ્યા અને બેભાન જેવા થઈ જઈને તેઓ પોતાના ઘોડાઓને રણમાંથી હંકારી ગયા. તેઓમાં બે જણા એકસાથે રહીને તો દોડતા જ ન હતા.^{૪૨} એ રાત્રિના આરંભમાં ભીમસેન તમારા સૈન્યને અત્યંત ડહોળી નાખ્યું હતું. આથી મોટા મોટા રાજાઓ તેની પ્રશંસા કરતા હતા. આમ ઠમળ સમાન પ્રદુલ્લ નેત્રોવાળા તે બળવાન ભીમસેન પોતાનાં પરાક્રમ દ્વારા રાજ યુધિષ્ઠિરની યોગ્ય પૂજા કરી હતી.^{૪૩} ત્યારે ભીમસેનના તે પરાક્રમે જોઈને નકુલ, સહદેવ, દ્રુપદ,

વિરાટ, કેકયો અને રાજ યુધિષ્ઠિર પરમ હર્ષ પામ્યા હતા. અંધકાસુરના વધ સમયે દેવો જમ શંકરની પૂજા કરતા હતા, તેમ તેઓ બધા ત્યારે ભીમસેનની પૂજા કરવા લાગ્યા.^{૪૪} પછી વરુણ-પુત્ર જૈય સમા પરાક્રમી એવા તમારા પુત્રો ક્રોધાયમાન થઈ ગયા અને તેઓ રથ, પાળા તથા હાથીઓને સાથે લઈને તેમ જ મહાત્મા શુરુ દ્રોણાચાર્યને સાથે રાખીને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ભીમસેનને ચારેખાજીથી ઘેરી વળ્યા.^{૪૫} એટલે હે મહારાજ ! અંધકારથી ગાઢ ઢંઠઈ ગયેલા તે મહાભયંકર રાત્રિના આરંભમાં તે મહાત્માઓનું અતિદારણ અદ્ભુત યુદ્ધ ચાલુ થયું અને તેમાં વરુણ, કાગડાઓ તથા ગીધાને પરમ આનંદ થતો હતો.^{૪૬}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વાતમ્ભે મહાભયપદપર્વમાં
'ભીમસેનનું' પરાક્રમ નામનો અધ્યાય ૧૫૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૬ મો

મોટા મોટા મહારથીઓનું ધમસાણું !

॥ સત્ય જ્ઞાન ॥

પ્રાયોપવિષ્ટે તુ હતે પુત્રે સાત્યકિના તદા ।

સોમદત્તો મૃત્યું ક્રુદ્ધઃ સાત્યકિ વાક્યમવ્રવીત્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : સાત્યકિએ રણમાં અનશન-વ્રતનો સ્વીકાર કરીને બેઠેલા સોમદત્તપુત્ર ભૂરિ-શ્રત્રાને મારી નાખ્યો હતો, તેથી સોમદત્ત અત્યંત ક્રોધે ભરાયો હતો અને તે સાત્યકિ પ્રત્યે આણું વાક્ય બોલ્યો : 'અલ્યા ઓ સાત્યકિ ! મહાત્મા દેવોએ પણ જે પ્રાચીન જ્ઞાનધર્મનો આચાર બળ્યો છે, તેનો ત્યાગ કરીને તું કેમ અનાર્થ પુરુષોએ આચરેલા ધર્મમાં આસક્ત થયો છે ?' ઓ સાત્યકિ ! જ્ઞાનધર્મમાં આસક્ત રહેનારો કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ યુદ્ધમાંથી વિમુખ થઈ શક્તો ના ત્યાગ કરનારા એક દીન પુરુષને રણમાં પ્રહાર કરે ?' હે સાત્યકિ ! યાદવોમાં યુદ્ધની અંદર

પ્રસિદ્ધ થયેલા એ મહારથીઓ છે: એક તો મહા-
બાહુ પ્રદુગ્ધ અને બીજો તું.^{૧૧} તો અનશનતનો
સ્વીકાર કરીને બેઠેલા તથા અર્જુનને જોના બાહુ
કાપી નાખ્યો હતો તેવા બરિશ્રવાનો વધ કરીને
તેં અતિ દૂર અને પાપભયું કૃત્ય કર્યું છે.^{૧૨} આ
દુરાચારી! તું આજના રણમાં તે કર્યું તું કળ
પાગીશ. હે મૂઠ! આજે હું બરાબર પરાક્રમ
કરીને બાણ વડે તારું મરતક કાપી નાખીશ.^{૧૩}
હે સાત્વત! મારા પ્રિય પુત્રોના તથા ઇષ્ટપુત્રના
સોગંદ ખાઈને હું કહું છું કે, એક વીર તરીકેનું
અભિમાન ધરાવનારા તને જો અર્જુન રક્ષે નહિ,
તો હું તને આ રાત્રિની સમાપ્તિ સુધીમાં મારી
નાખીશ. છતાં હે નીચ ચકુવંશી! જો હું તને ન
મારું તો હું ઘેર નરકમાં પડું.^{૧૪, ૧૫} એમ કહીને
અતિ ક્રોધે ભરાયેલા મહાબળવાન સોમદત્તે અતિ
ઉચ્ચરવરે શંખ વગાડ્યો અને સિંહનાદ સમી
ગજના કરી.^{૧૬} પછી કમળપત્રો સમાન નેત્રવાળા
તથા સિંહ સમાન દાંડોવાળા દુરાસદ સાત્યકિએ
ધણા કોષપૂર્વક તેને કહ્યું: ^{૧૭} 'હે કુરુવંશી
સોમદત્ત! હું તારી સાથે અથવા બીજા કોઈ
સાથે યુદ્ધ કરું, તોપણ મારા દંડમાં કોઈ
જાતનો ત્રાસ થાય તેમ નથી. હે કુરુવંશી રાજા!
તું સવળા સૈન્યના રક્ષણ તળે રહીને મારી સામે
યુદ્ધ કરીશ, તોપણ મને કોઈ જાતની વ્યથા થશે
નહિ.^{૧૮, ૧૯} જનાથી લડાઈ જ થાય તેવાં આ
દુર્ગમેએ માન્ય કરેલાં તારાં વાક્યોથી ક્ષતિયથર્મ-
માં રહેલાં મને તું ડરાવી શકીશ નહિ.^{૨૦} હે રાજા!
તને મારી સામે આજે યુદ્ધ કરવાની જો ઇચ્છા
છે, તો નિર્દય થઈને તીક્ષ્ણ બાણો વડે તું મને
પ્રહાર કર અને હું પણ તને પ્રહાર કરીશ.^{૨૧} હે
મહારાજા! તારો મહારથી પુત્ર વીર બરિશ્રવા
અને પોતાના બાઈના દુઃખથી દુઃખી થયેલો
તારો પુત્ર શલ્લ જે બને યુદ્ધમાં માર્યો ગયા છે.^{૨૨}

વળી તને પણ હું પુત્રો અને બાંધવો સહિત
આજે મારી નાખીશ, તો સાવધાન થઈને તું
રણભૂમિમાં હવે ખડો રહેજ. યાદ રાખજ કે, તું
કુરુવંશનો મહારથી છે.^{૨૩} જનામાં દાન, દમ,
શૌચ, અહિંસા, લજ્જા, ધૃતિ અને ક્ષમા નિત્ય
અક્ષય રહે છે અને જોના દ્વંજ મુદંગના ચિહ્ન-
વાળો છે, તે રાજા યુધિષ્ઠિરા તોમથી તું પ્રથમ-
થી જ ખૂંચે પડ્યો છે; તોપણ તું આ યુદ્ધમાં
કહ્યું અને શત્રુનિની સાથે વિનાશ પામશે.^{૨૪, ૨૫}
શ્રદ્ધાળુ અને અર્જુનના ચરણનાત્મક જ વાવ,
કંવા, નવાણુ આદિ ઇષ્ટપૂર્વના સોગંદ ખાઈને
હું કહું છું કે, હું આ યુદ્ધમાં કોવાયમાન થઈને
તને પાપીને તારા પુત્રો સાથે મારી નાખીશ.^{૨૬}
જો કદાચ તું રણનો ત્યાગ કરીને નાસી જઈશ,
તો જ આજે મારા હાથમાંથી છૂટી શકીશ. આમ
કહ્યા પછી તે બંને પુરુષશ્રેષ્ઠો ક્રોધથી લાલચોળ
નેત્રોવાળા થઈ ગયા અને અન્યેન્ય સામે બાણો
ફેંકવા લાગ્યા. પછી એક હઞ્જર રથીયે દ્વારોએ
તથા દશ હઞ્જર હાથોએ સાથે રાખીને દુર્યો-
ધનરાજ સોમદત્તને ચારે બાજુથી વીંટી વળી
જોના રહ્યો. વળી સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ, ઇંદ્ર
સમાન પરાક્રમવાળા પુત્રો, પૌત્રો અને પોતાના
બાઈઓથી વીંટાયેલો, વજ્ર સમાન શરીરવાળો,
મોટી છાત્રવાળો યુવાન એવો તમારો સાજો
ચક્રિન એક લાખ હપરની સંખ્યાવાળા ઘોડેસવારો-
ને સાથે રાખી, તે મહાધનુર્ધર સોમદત્તની
ચોતરફથી રક્ષા કરવા લાગ્યો.^{૨૭-૨૮} એ પ્રમાણે
બળવાન યોદ્ધાઓના રક્ષણ તળે રહીને સોમદત્ત
સાત્યકિને બાણો વડે છાઈ દેવા લાગ્યો. ત્યાં
નમેલાં પર્વવાળાં અનેક બાણોથી વવાયેલા સાત્યકિ-
ને જોઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કાપી બેઠ્યો અને મોટી
સેનાને સાથે લઈ તે કોષપૂર્વક સોમદત્ત સામે
ચઢી આવ્યો. હે રાજા! એ સમયે અન્યોન્ય

સામે પ્રદાર કરતા સૈન્યસમૂહોનો મહાપુષ્પાટ પ્રચંડ વાયુથી કંજળતા સમુદ્ર સરખો સંભળાતો હતો. એ ગાળામાં સોમદત્તે સાત્યકિને નવ બાણોથી વીંધી નાખ્યા, એટલે સાત્યકિએ પણ સામેથી તેટલાં જ બાણો મૂકીને તે કુરુ-રાજને પ્રદાર કર્યો. તે બળવાન અને ધનુર્ધરી સાત્યકિના બાણપ્રદારથી સોમદત્ત ગાદ વીંધાઈ ગયા અને રથની એક પર બેઠાન થઈને મૂર્છા-વશ થઈ પડ્યો. એ રીતે મહારથી સોમદત્તને વિષ્ણુ થયેલા જોઈને તેનો સારથિ એકદમ ત્વરા-પૂર્વક તે વીરને રણમાંથી દૂર લઈ ગયો. ત્યાં સાત્યકિનાં બાણોથી પીંડાઈને બેઠાન થયેલા તે સોમદત્તને જોઈને દ્રોણાચાર્ય યદુવીર સાત્યકિ-ને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ત્યાં આગળ ધસી આવ્યા. તેમને ધસી આવતા જોઈ યુધિષ્ઠિર આદિ યોદ્ધાઓ યદુવંશના હત્તમ વીર સાત્યકિનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી તેને વીંટાઈ વળ્યા. એટલે પછી દ્રોણાચાર્યનું પાંડવોની સાથે યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૩૫-૩૬} પૂર્વે ત્રેલોક્યને છતી લેવાની ઇચ્છા-થી બહિરાનતું દેવોની સાથે જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ દ્રોણાચાર્યનું પાંડવો સાથેનું આ યુદ્ધ જણાતું હતું. તેમાં મહાતેજસ્વી દ્રોણાચાર્ય બાણોની બળ વડે પાંડવોના સૈન્યને હાંટી દીધું અને યુધિષ્ઠિરને વીંધી નાખ્યા. વળી તેમણે સાત્યકિ-ને દશ બાણોથી, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વીસ બાણોથી, બીમસેનને નવ બાણોથી, નકુલને પાંચ બાણોથી, સહદેવને આઠ બાણોથી, શિખંડીને સો બાણોથી, દ્રોપદીના પુત્રોને પાંચ પાંચ બાણોથી, મત્યદેરાના રાજાને આઠ બાણોથી, દ્રુપદને દશ બાણોથી, યુધામન્યુને ત્રણ બાણોથી, હત્તમૌજને છ બાણોથી તથા બીજા દેહલાએક સૈનિકોને પણ બાણો વડે વીંધી નાખ્યા અને તે પછી તે મહાબાહુ યુધિષ્ઠિર સામે ધસી ગયા.^{૩૭-૩૮} તે રાજા, જ્યારે દ્રોણા-

ચાર્ય પાંડવોના સૈનિકોને એ રીતે મારવા માંડ્યા, ત્યારે તેઓ બચને લીધે મોટી ખૂમો પાડી પાડી-ને દશેય દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા.^{૩૯} આમ દ્રોણાચાર્ય પોતાના સૈન્યને હાંટી કાઢવા માંડ્યું છે, તે જોઈને અર્જુનને ગરા હોય ચઢ્યો અને તે તુરંત પોતાના ચુર સામે ધસ્યો.^{૪૦} ત્યારે રણમાં આચાર્યની સામે ધસી આવતા અર્જુનને જોઈ-ને યુધિષ્ઠિરજનનું નાસભાગ કરતું સૈન્ય પુનઃ પાછું ફર્યું.^{૪૧} આ પછી તે રાજા, દ્રીથી દ્રોણાચાર્યનું પાંડવો સાથે યુદ્ધ થવા લાગ્યું. એ સમયે તમારા પુત્રો ચોતરફથી દ્રોણાચાર્યને વીંટાઈ વળ્યા હતા.^{૪૨} ત્યારે અગ્નિ જમ રૂના ઢગલાનો નાશ કરે તેમ દ્રોણાચાર્ય પાંડવોના સૈન્યોનો નાશ કરી રહ્યા હતા. તે સૂર્યની પેઠે બળી રહ્યા હતા અને પ્રદીપ્ત અગ્નિની પેઠે ગ્રજાળી રહ્યા હતા.^{૪૩} તે રાજા, તે દ્રોણાચાર્ય મંડલાકારે ધનુષ્ય વાળીને બાણોથી જવાલાઓને સતત છોડતા હતા અને એમ સૂર્યની જેમ તપી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે તે સૈન્યમાં શત્રુઓને બાળી રહ્યા હતા, તોપણ તે જોઈને કોઈ પણ જણ તેમને બાળી શકતું નહોતું. જે જ પુરુષ તેમની સામે આવીને કોચો રહેતો હોતો, તેના તેના મસ્તકને કાપી નાખીને દ્રોણાચાર્યનાં બાણો પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં. મહાત્મા દ્રોણચુરએ એ પ્રમાણે જ્યારે સંહાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે તે પાંડવસૈન્ય અર્જુનના દેખતાં પુનઃ નાસભાગ કરવા લાગ્યું. તે ભારત । એ રાત્રિમાં દ્રોણાચાર્ય પોતાના સૈન્યમાં લંગાણ પાડ્યું, તે જોઈને અર્જુન ગોવિંદ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : 'તે કૃષ્ણ ! આપણા રથને દ્રોણાચાર્યના રથ સામે લઈ બેઠો.' એટલે શ્રીકૃષ્ણે ગાયતું દંધ, ડોલરનાં ફૂલ અને ચંદ્રસમાન પ્રભાવાળા અર્જુનના ઘોડાઓને દ્રોણા-ચાર્યના રથ સામે હાંક્યા. તે વેળા બીમસેન પણ

પોતાના ભાઈ અર્જુનને દ્રોણાચાર્ય તરફ જતો
 બેઠેને પોતાના સારથિને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે
 સારથિ ! મને તું દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે લઈ
 ચાલ.' ભીમસેનનાં એ વચન સાંભળીને તેના
 સારથિ વિશેષે સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા અર્જુનની
 પાછળ પાછળ ઘોડાઓને હંકાર્યા. આમ હે
 ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે બન્ને ભાઈઓ બરાબર સંજ્ઞ થઈને
 દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે ધસ્યા. હે મહારાજ !
 તેમને બેઠેને પાંચાલ, સુંજય, મત્સ્ય, વૈદિ,
 કાશ્ય અને કૌસલયોદ્ધાઓ તેમ જ મહારથી ઢકથો
 પણ તેમની પાછળ પાછળ દ્રોણાચાર્ય સામે જવા
 લાગ્યા.^{૪૩-૫૧} હે રાજન્ ! ત્યાં તો જ્ઞેનારનાં
 દૌભાંય ખડાં થઈ બધે તેવો ઘોર સંઘામ શરૂ
 થયો. અર્જુન અને ભીમસેને મોટા રથસમુદાય
 સાથે રાખીને તમારા સૈન્યની ઉત્તર તરફ તથા
 દક્ષિણ તરફ ઘેરે ધાલ્યો. આમ હે રાજન્ ! પુરુષ-
 વ્યાઘ્ર ભીમસેન તથા અર્જુન ત્યાં લડતા હતા, તે
 બેઠેને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા મહાબળવાન સાત્યકિ પણ
 તમારા સૈન્ય સામે ચઢી આવ્યા. હે રાજા ! તે
 સમયે અન્યોન્યનો સંહાર કરતાં તે સૈન્યોની
 ઢુલકીઓમાં બહુ પ્રચંડ વાયુથી ઊછળી રહેલા
 સમુદ્રોના સરખો ધુધવાટ થઈ રહ્યો હતો.
 હે રાજન્ ! તેવામાં દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા સાત્યકિને
 ત્યાં યુદ્ધ કરતો બેઠેને ભરિશ્રવાના વધતું સ્મરણ
 આવવાથી ટોપી ઊઝ્યો અને તેનો વધ કરવાનો
 નિશ્ચય કરીને ધસી આવ્યો. તે અશ્વત્થામાને આ
 પ્રમાણે સાત્યકિના રથ સામે ધસી જતો બેઠેને
 ભીમસેનનો પુત્ર ઘટોત્કચ અત્યંત ક્રોધે જરાયો
 અને તેણે પોતાના શત્રુને આગળ જતો અટકાવ્યો.
 એ વેળા તે ઘટોત્કચ તદ્દન લોહાના ખનાવેલા મહા
 ઘોર રથમાં બેઠો હતો. રીંછના ચામડાથી એ રથ-
 ને ચાંચ્યાબુથી વીંટવામાં આવ્યો હતો. તેની

લંબાઈ પહેાળાઈ બાર* હજાર હાથની હતી, તેના
 પર ચંત્રોની સામગ્રી ગોઠવી હતી અને તે મોટા
 મેઘમંડળ સમાન ગાજતો હતો.^{૫૨-૫૮} નહિ હાથી.
 તેમ નહિ ઘોડા, પણ લગભગ હાથીઓની આકૃ-
 તિને મળતા પિશાચો એ રથમાં બેઠ્યા હતા.
 જાંચા દાંડાવાળા તે રથના ધ્વજ પર પાંખો અને
 પગને વારંવાર ઉછાળતો તથા ડોળા ફાડીને શબ્દ
 કરતો ગીધપક્ષીઓનો રાજા (મોટું ગીધ) શોભતો
 હતો. તે રથ પર લોહીથી ભીની થયેલી પતાકા
 ફરકતી હતી અને તેને આંતરડાંની માળાઓથી
 શણગારવામાં આવ્યો હતો. વિશેષમાં તે રથને
 આઠ પેડાં હતાં. આવા વિશાળ રથમાં બેસીને
 ઘટોત્કચ સૈન્ય સામે ધસી જતો હતો. તે ઘટોત્કચ
 મુદ્ગપ્રેર, પર્વતો અને વૃક્ષો પર આધુષીને હાથમાં
 ધારણ કરનારા ઘોરસ્વરૂપી રાક્ષસોની એક અસૌ-
 હિષ્ટી સેનાથી વીંટળાઈ વળ્યો હતો. પ્રલયકાળના
 સમયે હંડધારી કાળની પેઠે પોતાના મહાન
 ધનુષ્યને હાથમાં જોડ્યું કરી ધસી આવેલા એ
 ઘટોત્કચને સૈન્યમાં આવી પહેાંચેલો સાંભળી સર્વ
 રાજાઓ ગાભરા ગાભરા બની ગયા. તે પછી
 પર્વતના શિખર સમાન પ્રચંડ શરીરવાળા, ભયંકર
 સ્વરૂપને લીધે ભય ઉપજાવનારા, મોટી મોટી
 વિકરાળ દાંડો તથા ઉચ્ચ મુખવાળા, શંકુ સમાન
 જાંચા કાનવાળા, મોટી હડપચીવાળા, જાલા ઢેશ-
 વાળા, વિકરાળ નેત્રોવાળા, પ્રદીપ્ત મોઢાવાળા,
 ઘણા જાંડાણમાં જાતરી ગયેલાં પેટવાળા, મોટા
 ખાડા સમાન ગળાના છિદ્રવાળા, સુકુટમાં ઢંકા-
 ચેલા ઢેશવાળા, વિકાસેલા મુખવાળા, કાળની
 પેઠે સર્વ જૂતોને ત્રાસ પમાડનારા, શત્રુઓને લોભ
 કરનારા અને હાથમાં ધનુષ્ય જોડ્યું કરીને ધસી

* અહીં મૂળમાં ત્રાસ નામની તે રથની લંબાઈ-
 પહેાળાઈ કહી છે. આરસે દાખના માપને સંસ્કૃતમાં
 એક નામ હશે છે. તેવા ત્રીમ નામ પ્રમાણેનું માપ
 બાર હજાર હાથ દર્શાવે છે.

આવેલા તે પ્રદીપ્ત રાક્ષસરાજ ધટોત્કચને જોઈને તમારા પુત્રોની સેના ભયથી વિહ્વળ થઈને બળ-ભંગી કાઢી. ત્યારે તે સેના બાણે વાયુએ ખળભળાવેલી ધૂમરીઓવાળી તથા આકારમાં કાંચે છીછળતા તરંગોવાળી ગંગા નદી દોલ તેમ દેખાવા લાગી.^{૫૮-૬૦} ત્યાં ધટોત્કચે એક મોટા સિંહ-નાદ કરી મૂક્યો, એટલે ભયભીત થયેલા હાથીઓ મૂતરી જવા લાગ્યા અને મનુષ્યો બેઆકળા બની ગયા.^{૬૦} ત્યાં તે સૈન્યના પર ચારે બાજુથી મોટા પથ્થરોની વૃદ્ધિ થવા લાગી. આ વેળા સંધ્યાકાળનો સમય હતો. તેથી અધિક બળવાન થયેલા રાક્ષસોએ એ વૃદ્ધિ કરી હતી.^{૬૦} ત્યાં લોહાનાં ચક્રો, શુશ્રુઠીઓ, ભાલાઓ, તોમરો, ત્રિશૂળો, તોપો તથા પદ્ધિશો એકધારાં રણભૂમિ પર પડવા લાગ્યાં.^{૭૦} અતિ રોદ્ર અને ઉગ્ર એવું તે યુદ્ધ જોઈને તમારા પુત્રો તથા ઠણું બહાવરા બની જઈને જુદી જુદી દિશાઓમાં પલાયન જ કરી ગયા.^{૭૧} માત્ર અશ્વવિદાના બળમાં વખણા ચેલા તથા ખરેખરા માનનીય એવા દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા એકલા જ તે રણભૂમિ પર જરાયે ગમરાયા વિના ઊભા રહ્યા. તેમણે પોતાનાં બાણો વડે ધટોત્કચે રચેલી માયાનો નાશ કરી નાખ્યો. એ પ્રમાણે પોતાની માયાને નષ્ટ થયેલી જોઈને શ્રોથી ધટોત્કચે ઘોર બાણો છાંડવા માંડ્યાં અને તે અશ્વત્થામાના શરીરમાં પેસી જતાં હતાં.^{૭૨, ૭૩} દોનપૂર્ણ થયેલા સર્પો જમ વેગપૂર્વક ચક્રકામાં પેસી બચ, તેમ તે બાણો અશ્વત્થામાનું શરીર વીધી નાખીને લોહીલુહાણુ થઈ શીઘ્ર પૃથ્વીમાં ખૂંચી જતાં હતાં. તે સર્વ બાણોનાં મોઢિયાં તદ્દન સુવર્ણનાં હતાં અને સરાણુ પર ધસીને તે સર્વ બાણોને તીક્ષ્ણ કરવામાં આવ્યાં હતાં. તે પછી ઝડપદાર હાથવાળા પ્રતાપી અશ્વત્થામા કાપી કાઢ્યા.^{૭૪, ૭૫} તેમણે પોતાની સામે કાપેલા

ધટોત્કચને દશ બાણો વડે ધાયલ કરી નાખ્યો. આમ જ્યારે અશ્વત્થામાએ ધટોત્કચને મર્મસ્થાનો-માં અત્યંત વીધી નાખ્યો, ત્યારે તેને ઘણી વ્યથા થઈ હતી. તુરત તેણે એક લાખ આરાઓનાળું ચક્ર હાથમાં લીધું. તે ચક્રની અણી અત્રા સમાન તીક્ષ્ણ હતી, બાલસૂર્યની પેઠે તે ચળકતું હતું અને અણિ તથા હીરાઓથી તેને શણગાયું હતું. ભીમપુત્ર ધટોત્કચે અશ્વત્થામાનો વિનાશ કરવા માટે તે ચક્ર તેમના પર દેડ્યું. પણ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ મહાવેગે આવતા તે ચક્રનાં બાણો વતી ટુકડા કરી નાખ્યા, એટલે અભાગિયા પુરપના સંકટપની પેઠે તે ચક્ર નિષ્ફળ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યું. રાકુ જમ સૂર્યને છાઈ દે, તેમ ધટોત્કચ પોતાના ચક્રને એ રીતે વ્યથા થઈ પડેલું જોઈને, બાણો વડે અશ્વત્થામાને છાઈ દેવા લાગ્યો. તેનામાં વળી રાક્ષસરાજ ધટોત્કચનો છિન્નભિન્ન થયેલા મોટા અંજનપર્વત સરખો પુત્ર અંજન-પર્વા મોટો પર્વતરાજ જમ વાયુને શાંથી રાખે, તેમ રણમાં ધસી આવતા અશ્વત્થામાને શાંથી રાખવા લાગ્યો. મેઘ જમ ધારાઓ વડે મેરુપર્વતને ઢાંછી દે તેમ ભીમસેનના પૌત્ર એ અંજનપર્વાએ અશ્વત્થામાને ઢાંછી દીધા, તેથી તે ઘણા શોભવા લાગ્યા. રૂદ્ર, ઉર્વેદ્ર તથા ઇંદ્ર સમા પરાક્રમી તે અશ્વત્થામાએ લગારે ગમરાયા વિના એક તીક્ષ્ણ બાણથી અંજનપર્વાના ધ્વજને કાપી નાખ્યો. વળી બીજાં બે બાણોથી તેણે તેના સારથિને મારી નાખ્યો તથા એના ત્રિવેણુકને પણ કાપી નાખ્યો. વળી પાણું એક બાણ મૂકી તેણે તેના ધનુષ્યના ટુકડા કરી નાખ્યા. તેણે ચાર બાણોથી તેના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. હવે રથ-રહિત થયેલા તે અંજનપર્વાના હાથમાં ઉગામાયેલા તથા સુવર્ણની ટીપછીઓવાળા ખડગને પણ તેણે તીક્ષ્ણ બાણ વડે બે ટુકડા કરી ભાંગી નાખ્યું.

પછી હે રાજન ! ઘટોત્કચના પુત્રે સુવર્ણની કદીઓ વાળી એક ગદા ઉઠાવી અને ઘણા વેગથી ફેરવીને અશ્વત્થામા તરફ ફેરવી, પરંતુ દ્રોણાચાર્યના પુત્રે બાણો મૂકીને તે ગદાના પણ ચૂરા કરી નાખ્યા, તેથી તે ગદા પણ નિષ્ફળ થઈને પૃથ્વી પર આવી પડી. પછી કાળમેધની પેઠે મોટી ગર્જના કરીને અજનપર્વા આકાશમાં ઊડ્યો અને ત્યાંથી વૃક્ષાની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. સૂર્ય જમ કિરણો વડે મેળને વીધી નાખે, તેમ અશ્વત્થામાએ તે ઘટોત્કચના માયાધારી પુત્રને, બાણો વડે આકાશમાં પણ વીધી નાખ્યો, એટલે વળી પાછો તે પૃથ્વી પર ઊતરી આવ્યો અને સુવર્ણથી શોભતા રથમાં બેસીને અશ્વત્થામા આગળ આવી ઊભો ^{૭૧-૮૦} તે વેળા ઘટોત્કચનો પુત્ર અજનપર્વા પૃથ્વી પર રહેલા અતિ હ્રય મોટા અંજનપર્વત હોય તેવા દેખાતો હતો. પછી મહેધરે જમ અધકાસુરનો નાશ કર્યો હતો, તેમ દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાએ લોખંડી કવચને ધારણ કરનારા તે ઘટોત્કચના પુત્રનો નાશ કરી નાખ્યો એ રીતે જ્યારે પોતાના મહાબળવાન પુત્રને અશ્વત્થામાએ મારી નાખ્યો, ત્યારે ઘટોત્કચના અંગે શેષથી પ્રજ્વલિત થઈ ગયા પ્રજ્વલિત થયેલો અગ્નિ જમ વનને બાળે, તેમ તે અશ્વત્થામા પાડવસેન્ય ને બાળતા હતા તેમની સામે આવીને તે નિર્ભય થઈને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો

ઘટોત્કચ યોદ્ધો આ દ્રોણપુત્ર ! ઊભો રહેજ, ઊભો રહેજ, હવે તું અહીંથી જીવતો જઈશ નહિ અગ્નિના પુત્રે જમ ક્રોધને મારી નાખ્યો હતો, તેમ આજે હું તને મારી નાખીશ.

અશ્વત્થામા યોદ્ધો હે દેવ સરખા પરાક્રમી વત્સ ! તું અહીંથી ચાલ્યો જ, અને બીજા કોઈ સાથે યુદ્ધ કર. હે હિડિંબાનદન ! પુત્ર પિતાને બાર કરે તે યોગ્ય કહેવાય નહિ. હે હિડિંબા-

સુત ! ખરેખર, મને તારા પર જરાયે શેષ નથી, કારણ કે શેષયુક્ત થયેલો મંતુષ્ય પોતાના આત્માનો પણ નાશ કરી બેસે છે.*

સંજય યોદ્ધો : અશ્વત્થામાનાં એ વચનને સાંભળી ઘટોત્કચનાં નેત્રો કોવથી લાલચોળ થઈ ગયાં પોતાના પુત્રના શોકથી હચ્ચિત થયેલા તે ઘટોત્કચે ક્રોધપૂર્વક અશ્વત્થામા પ્રત્યે કહ્યું 'હે દ્રોણપુત્ર ! મને તું રણમાં કાયર પુરુષ સમજે છે કે શું ?' ^{૮૦-૮૧} એક સામાન્ય મનુષ્યને જમ ડરાવવામાં આવે છે, તેમ તું મને માત્ર વાણીથી ડરાવવા મારે છે, પણ તારું એ વાક્યાતુર્ય તદ્દન અસ્થાને છે હું કુરુઓના નિશાળ કુળમાં ભીમસેનથી હૃત્પન્ન થયો છું. યુદ્ધમાં કદી પાછા નહિ હઠનારા પાંડવોનો હું પુત્ર છું. સર્વ રાક્ષસોનો હું રાજા છું અને બળમાં હું સાક્ષાત્ રાવણની બરાબરી કરનારો છું. ^{૮૭, ૮૮} હે દ્રોણપુત્ર ! ઊભો રહે, ઊભો રહે હવે તું મારી આગળથી જીવતો જઈશ નહિ આજે હું તારી યુદ્ધમાંની શ્રદ્ધાને આ રણગણમાં જ ફેર કરીશ ^{૧૦૦} આમ કહીને ક્રોધથી લાલચોળ નેત્રોવાળો થયેલો અતિ મહાન બળવાન રાક્ષસ ઘટોત્કચ ઠાપેલા કેસરી જમ કાઈ હાથી સામે ધરતી નય તેમ અશ્વત્થામા સામે ધરેલો ^{૧૦૦} ત્યાં જેલ જમ કાસ્યોત્તરી વૃદ્ધિ કરે, તેમ તે ઘટોત્કચ મહારથી અશ્વત્થામા પર રથનાં પૈડાં જવડા બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. પરંતુ અશ્વત્થામા તે બાણવૃદ્ધિને પોતાની પાસે પહેાચતા પહેલા જ કાપી નાખતા હતા, તેથી તે વેળા આકાશમાં બાણોનો જણે બીજે સચાચ મરચો હોય તેમ જણાતું હતું ^{૧૦૧, ૧૦૨} આકાશ

* અશ્વત્થામાએ ઘટોત્કચને 'હે વત્સ' એવું સંબોધન કરીને સુચ્છુ છે કે, ભીમસેનને અને મારે અન્યોન લોકોએ જેટલો જ સખધ છે, તથા અમે બન્ને મારા પિતાની પાસે એકસાથે નવવા બીજે, તેથી હું મારા પુત્ર સરખો છું

માં અશ્વોની પરસ્પર અથડામણથી તણખા કાઢના હતા, તેથી તે રાત્રિના આરંભમાં આકારા અણે કાઢતાં પતંગિયાંઓથી ચિત્રચિત્ર થઈ શોભતું હતું.^{૧૦૩} રણમાં અભિમાન ધરાવનારા અશ્વધામાએ પોતાની માયાનો નારા કરી નાખ્યો તે જોઈને ધટાકય આકારમાં અદશ્ય થઈ ગયો અને પુનઃ માયાને રચવા લાગ્યો.^{૧૦૪} એ ત-જેનામાં તે વૃક્ષોની ઝાડીઓવાળાં શિખરોથી અતિ કાચો દેખાતો મહાન પર્વત થઈ ગયો. એ પર્વતમાંથી અણે ત્રિશૂળો, ભાસાઓ, તલવારો અને મુસલોરૂપ જળનાં ઝરણાં ઝરતાં હતાં.^{૧૦૫} પણ સાક્ષાત્ અંજનગિરિ સરખા તે પર્વતને જોઈને તથા તેમાંથી નીકળતાં સંખ્યાબંધ શસ્ત્રોને જોઈને અશ્વધામાને ખૂંચવણ થઈ નહિ.^{૧૦૬} તેમણે મંદમંદ હસીને વજાત્ર પ્રકટ કર્યું અને તે અણે તુરત એ મહાન પર્વતને ઉછાળીને ચૂરેચૂરો કરી નાખ્યા.^{૧૦૭} પછી તે ધટાકય ઇંદ્ર-ધનુષ્યાગ્રો અતિક્રમ એવો સ્થામ મેધ થઈને આકારમાં દેખાયો અને પધ્ધરોની વૃદ્ધિ કરી અશ્વધામાને રણમાં દાટી દેવા લાગ્યો.^{૧૦૮} પણ થ્રેષ્ઠ અશ્વરેષા અશ્વધામાએ ત્યાં વાયવ્ય-અશ્વતું સંધાન કર્યું અને પોતાની સામે ચઢી આવેલા તે સ્થામ મેધને વીખેરી નાખ્યો.^{૧૦૯} વળી માનવથ્રેષ્ઠ અશ્વધામાએ બીજાં કેટલાંક બાણો મૂછીને સર્વ દિશાઓને છાઈ દીધી અને એક લાખ રથીયોદ્ધાઓને હણી નાખ્યાં.^{૧૧૦} ત્યાં તો તેમણે ધટાકયને ફરી રણમાં ધસી આવતો જોયો. તે રાક્ષસ રથમાં બેઠો હતો અને અણે ધનુષ્યને કાન મુધી ખેંચ્યું હતું. તે નિર્ભયતાથી આવતો હતો અને અનેક રાક્ષસોથી વીંટળાયેલો હતો.^{૧૧૧} એ રાક્ષસો સિંહ તથા વ્યાધ જેવા હતા અને પરાક્રમમાં તેઓ મદમસ્ત આતંગ જેવા હતા. તેમાંના કોઈ હાથી પર બેઠા હતા,

કોઈ રથમાં બેઠેલા હતા તો કોઈ ઘોડાઓની પીઠ પર સવાર થયા હતા.^{૧૧૨} હિડિમ્બાનંદનના એ અનુચરો જેવા એ રાક્ષસોનાં હાડકાં, મસ્તકો અને ગ્રીવાઓનું સ્વરૂપ ધણું બેડોળ હતું. તેમના-માંના ઘણાખરા પુલસ્ત્યવંશમાં જન્મ્યા હતા. તેઓ તામસ પ્રકૃતિના હતા અને ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી હતા.^{૧૧૩} તેઓ અનેક શસ્ત્રોથી, જાત-જાતનાં કવચોથી અને અલંકારોથી સજ્જ થયા હતા. તેઓ મહાખળવાન હતા, ભયંકર શબ્દો કરનારા હતા, અને કોપથી તેમના ડોળાઓ ફાટી ગયા હતા.^{૧૧૪} યુદ્ધ કરવામાં મદાનમત એવા તે રાક્ષસો ધટાકયની સાથે રહીને યુદ્ધ કરવા ઉપસ્થિત થયા હતા. એ રાક્ષસયોદ્ધાઓને જોઈને તમારો પુત્ર કુર્યોધન તો તદ્દન ખિન્ન જ થઈ ગયો, ત્યારે અશ્વધામાએ કહ્યું :^{૧૧૫} 'હે કુર્યોધન ! તું બોમો રહે. તારે જરાયે ગભરાતું નહિ. આજે આ વીર લાઈઓને, ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી સર્વ રાજાઓને અને તારા બીજા સર્વ શત્રુઓને હું હણી નાખીશ. તારો પરાજય નથી. આ હું તારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું. તું આપણી સેનાને ધીરજ આપ.^{૧૧૬, ૧૧૭}

કુર્યોધન બોલ્યો : તમારું મન આટલું બધું મોટું છે, તેમાં હું આશ્ચર્ય માનતો નથી. હે ગૌતમીપુત્ર ! હું જાણું જ છું કે, તમારી અમારા પર અત્યાગ ભક્તિ છે.^{૧૧૮}

સંજય બોલ્યો : અશ્વધામાને એ પ્રમાણે કહીને, કુર્યોધન એક હજાર રથો અને રણને શોભાને તેના કેટલાએક ઘોડાઓથી વીંટાયેલા મુખલપુત્ર શકુનિને કહેવા લાગ્યો :^{૧૧૯} 'હે મામા ! તમે સાઠ હજાર રથીયોદ્ધાઓને સાથે લઈને અર્જુન સામે લક્ષારો કરો. આ કણ, વૃષસેન, કૃપા-ચાર્ય, નીલ, ઉત્તર તરકુના યોદ્ધાઓ, કૃતવર્મા, પુરુષમિત્ર, મુતાપન, કુઃશાસન, નિકુલ, પરા-

કમી કુંડભેદી, પુરંજય, દંઢરથ, પતાકી, હેમ-
કંપન, શક્ય, અરણિ, ઇંદ્રસેન, સંજય, વિજય,
જય, કમલાક્ષ, પરકાથી, જયવર્મા અને સુદર્શન
એ સર્વ યોદ્ધાઓ તથા સાઠ હજાર પાળાઓ
યુદ્ધમાં તમને સહાય કરવા માટે તમારી પાછળ
પાછળ જ આવશે. ^{૧૨૦-૧૨૩} હે મામા ! ઇંદ્ર
જેમ અસુરોનો નાશ કરે, તેમ તમે લીમસેન,
નકુલ, સહદેવ અને ધર્મરાજનો નાશ કરી
નાખજો. મારા વિજયની આશા તમારા પર જ
આધાર રાખી રહી છે. ^{૧૨૪} આ દ્રોણપુત્ર અશ્વ-
ત્યામાએ બાણોના પ્રહારો કરીને કુંતાના પુત્રોને
લગભગ ઘાયલ કરી નાખ્યા છે. હે મામા !
કાર્તિકેશ્વામીએ જેમ અસુરોનો સંહાર કર્યો
હતો, તેમ તમે હવે તેમને સંહારી નાખજો. ^{૧૨૫}
હે રાજન ! તમારા પુત્રે જ્યારે એ પ્રભાણે કહ્યું,
ત્યારે સુબલપુત્ર શકુનિ તમારા પુત્રોને પ્રસન્ન
કરવા માટે તથા પાંડવોનો સંહાર કરવા માટે
ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ^{૧૨૬} આ તરફ બરાબર
રાત્રિ થતાં એ રણક્ષેત્રમાં અશ્વત્યામા અને ઘટો-
ત્કચનું ઇંદ્ર અને પ્રહ્લાદના સરખું અતિ તુલ્ય
યુદ્ધ આદ્યું હતું. ^{૧૨૭} તેમાં કાપાયમાન થયેલા
ઘટોત્કચે અતિ દૃઢ અને ઝેરી અગ્નિ સરખાં
દશ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને અશ્વત્યામાની છાતીમાં
પ્રહાર કર્યો. ^{૧૨૮} લીમસેનના પુત્રે મારેલાં તે
બાણોના ગાઢ પ્રહારથી અશ્વત્યામા વાડુએ દમ-
મચાવેલા વૃક્ષની પેઠે રથના મધ્યમાં હચમચી
ગયા. ^{૧૨૯} વળી ઘટોત્કચે એક અંજલિક નામનું
બાણ મૂકીને અશ્વત્યામાના હાથમાં રહેલા મદા-
તેજસ્વી ધનુષના દુઢેદુઢકડા કરી નાખ્યા. ^{૧૩૦}
એટલે અશ્વત્યામાએ યુદ્ધના બારને સદન કરે
તેવું એક મદાન ધનુષ્ય હાથ્યું અને મેધ જેમ
જળનારાની વૃષ્ટિ કરે, તેમ તેમણે તીક્ષ્ણ બાણો
વરમાવવા માંડ્યાં. ^{૧૩૧} પછી તે ભારત ! સાર-

દ્રતીના પુત્ર અશ્વત્યામાએ બીજાં ઠેકાંએક સુવર્ણ-
ની પૂંખવાળાં તથા શત્રુઓનો નાશ કરી નાખે
તેવાં સંખ્યાબંધ બાણો છોડવાં માંડ્યાં. ^{૧૩૨} તે
બાણોએ ત્રિશાળ વક્ષસ્થળવાળા રાક્ષસોનાં ટોળાં-
ઓને ગભરાવી નાખ્યાં અને તેઓ બાણ સિંદ્ધો-
એ આકુળ કરેલા મદોન્મત હાથીઓ હોય તેમ
શોભતા લાગ્યા. ^{૧૩૩} પ્રલયકાળે ભગવાન અગ્નિદેવ
જેમ સર્વ ભૂતોને બાળીને ભસ્મ કરે છે, તેમ
અશ્વત્યામાએ ઘોડાઓ, સારથિઓ, રથો અને
હાથીઓ સહિત સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કરી
નાખ્યો. ^{૧૩૪} હે રાજ ! પૂર્વે ત્રિપુરાસુરને બાળી
નાખી મહેશ્વર દેવ જેમ શોભતા હતા, તેમ બાણો
વડે રાક્ષસોની એક અક્ષૌહિણી સેનાનો નાશ
કરી નાખીને અશ્વત્યામા શોભાયમાન જણાતા
હતા. ^{૧૩૫} યુગાંત સમયે સર્વ ભૂતોને બાળી
નાખીને જેમ પ્રલયકાળનો અગ્નિ દીપી રહે, તેમ
જ્યોત્ષ્ણ દ્રોણપુત્ર તમારા શત્રુઓનો સંહાર
કરીને દીપતા હતા. ^{૧૩૬} હવે ઘટોત્કચ કાર્યો અને
તેણે ભયંકર કર્મ કરવાવાળા રાક્ષસોની મહાન
સેનાને આજ્ઞા કરી કે, 'અશ્વત્યામાને મારી
નાખો, મારી નાખો. ^{૧૩૭} ઘટોત્કચની તે આજ્ઞા-
નો સ્વીકાર કરીને હનુમત્ ગદાવાળા, ત્રિશાળ
સુખવાળા, ઘોર સ્વરૂપવાળા, ભયાનક દેખાવ-
વાળા, પદોળાં કરેલાં મોઢાંવાળા, તીક્ષ્ણ જીભો-
વાળા અને કોરથી રાતાંજોળ નેત્રોવાળા તે
રાક્ષસો મોઢાં મોઢાં સિંદ્ધનાઢોથી પૃથ્વીને ગળ-
વવા લાગ્યા. ^{૧૩૮, ૧૩૯} તેઓ હાથમાં અનેક જાતનાં
હથિયારો લઈ લઈને અશ્વત્યામાને મારી નાખવા
માટે ધસી ગયા. ભયંકર કર્મ કરવાવાળા ને
રાક્ષસો શક્તિઓ, શત્રુઓ, પરિણા, વજ્રો,
ત્રિશૂળો, પદ્મિણી, તલવારો, ગદાઓ, ત્રિશૂળો,
સુસેતો, દૂરશીઓ, જાલાઓ, તલવારો, તોમરો,
કણ્વો, કપનો, બદ્ધી શુક્રાંશુઓ, પપરો, મદા-

ઓ, થાંભલાઓ તથા રણમાં શત્રુઓને ચીરી નાખે તેવા લોખંડી મુદ્ગરોને અશ્વત્થામાના મસ્તક પર તદ્દન નિર્ભય થઈને ફેંકવા લાગ્યા. ત્યાં કોવેથી લાલ આંખોવાળા તે રાક્ષસો સેંકડો અને હઝારો હથિયારોને ફેંટી રહ્યા હતા. દ્રોણપુત્રના મસ્તક પર પડતી તે અતિમહાન બાણવૃદ્ધિને જોઈને તમારા ચોદાઓ ગભરાઈ ગયા હતા. ૧૪૦-૧૪૧ પણ પરાક્રમી દ્રોણપુત્રે તો અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને ઘોર એવી તે બાણવૃદ્ધિને સરાણુ પર ધસેલાં અને વજ્ર સમાન તીક્ષ્ણ એવાં બાણો મૂઢી મૂઢીને વિખેરી નાખી. ૧૪૨ હવે ઉદાર મનના અશ્વત્થામા સુવર્ણની પૂંખવાળાં બીજાં ઢેઢલાંએક બાણોને દિવ્ય અગ્નિથી મંત્રીને રાક્ષસોને સંહારવા મંજ્યા. ૧૪૩ તે બાણોથી વિહ્વળ થયેલું વિશાળ છાતીવાળું રાક્ષસોનું ટોચું સિંહોએ ગભરાવેલા મદમત્ત હાથીઓના ટોળા સરખું શોભતું હતું. ૧૪૪ પછી દ્રોણપુત્રના પ્રહારથી ટોપેલા તે મહાબળવાન રાક્ષસો અશ્વત્થામાને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ધણા બેસ-પૂર્વક ધસી ગયા. ૧૪૫ હે ભારત ! તે સમયે અશ્વત્થામાએ એવું પરાક્રમ કરી બતાવ્યું કે, તે મનુષ્યોમાં બીજા કોઈથી બનવું અશક્ય હતું; કારણ કે પરમ અગ્નિને બળનારા એ દ્રોણનંદન પોતે એકલા હતા, છતાં તેમણે રાક્ષસરાજના દેખતાં બળબળતાં બાણો મૂઢીને એક ક્ષણવારમાં રાક્ષસોની સેનાને બાળી મૂકી હતી. ૧૪૬, ૧૪૭ એ રીતે રાક્ષસોના સૈન્યનો રણમાં સંહાર કરીને તે અશ્વત્થામા યુગાંત સમયે સર્વ જૂરોને બાળી નાખી બળી રહેલા પ્રલયકાળના અગ્નિની પેઠે શોભતા હતા. ૧૪૮ હે ભારત ! સર્વ સરખાં ઝેરી બાણો વડે સૈન્યને બાળી રહેલા તે અશ્વત્થામાને ત્યાં બેઠેલા પાંડવપક્ષના હઝારો રાજાઓમાંથી કોઈ પણ જોઈ શકતો ન હતો. એક માત્ર મહાબળ-

વાન રાક્ષસરાજ વીર ધટોત્કચ તેમની સામે જોઈ શકતો હતો. ૧૪૯, ૧૫૦ હે ભરતએક ! કોવેથી ચક્રવર્તર થતાં નેત્રોવાળા તે ધટોત્કચે તાળીઓ પાડીને તથા દાંત પીસીને પોતાના સારથિને કહ્યું : ૧૫૧ ‘અટ્ટ્યા ઓ ! તું’ મને અશ્વત્થામા પાસે લઈ બ.’ એટલે તુરંત જ તેના સારથિએ રથને હંકાર્યો અને જોતજોતામાં સુંદર પતાકાવાળા તથા ઘોર સ્વરૂપવાળા પ્રકાશિત રથમાં બેઠેલો શત્રુમુદ્દન ધટોત્કચ દ્રોણપુત્ર સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા માટે પુનઃ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં બચકર પરાક્રમવાળા તે રાક્ષસે સિંહની પેઠે મહાન શબ્દ કરીને અશ્વત્થામા સામે તાણીને એક શક્તિ ફેંટી. એ શક્તિને ભગવાન શંકરે નિર્માણ કરી હતી, તેમાં આસપાસ આઠ ઘંટડીઓ લટકાવી હતી અને સંઝામમાં તે મહાધોર કમં કરનારી હતી. પોતાની સામે આવતી તે શક્તિને જોઈને અશ્વત્થામા ધનુષ્યને રથમાં મૂકીને એકદમ નીચે જોતરી પડ્યા અને તેમણે શંકરે બનાવેલી તે શક્તિને ફેંટા મારીને હાથમાં જ પકડી લીધી. આ પછી તે જ શક્તિને તેમણે ધટોત્કચના રથ સામે ફેંટી. તે મહાતેજસ્વી અને અતિ દારણુ શક્તિ ધોડા, સારથિ અને દ્વજ સહિત ધટોત્કચના રથને ભસ્મ કરી નાખી પૃથ્વી ફાડીને અંદર પેસી ગઈ. (પણ ધટોત્કચ તે શક્તિ આવે તે પહેલાં રથ પરથી નીચે જોતરી પડ્યો હતો અને તેથી જ તે બચી ગયો હતો.) એ વેળા અશ્વત્થામાના અદ્ભુત કાશદયની સર્વ મનુષ્યો પ્રશંસા કરતાં હતાં; કારણ કે તેમણે રથ પરથી ફરી પડીને શંકરે બનાવેલી તે ઘોર શક્તિને હાથમાં પકડી લીધી હતી અને તે જ પાછી ફેંકી હતી. ૧૫૨-૧૫૩ તે પછી ભીમસેનનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રથમાં બેસી ગયો અને ઇંદ્રના ધનુષ્ય સરખું મહાધોર ધનુષ્ય હાથમાં લઈને અશ્વત્થામાની વિશાળ છાતીમાં

તીક્ષ્ણ બાણો છોડવા લાગ્યો. ^{૧૬૧} ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ નિર્ભય થઈને સર્પ સરખાં ઝેરી અને સુવર્ણની પૂંખવાળાં બાણોને દ્રોણપુત્રની છાતીમાં ફેંકવા લાગ્યો, ^{૧૬૨} એટલે સામેથી અશ્વત્થામાએ હંભરો નારાયણાણો છોડ્યાં, ત્યારે તેઓ બન્ને જણા પણ અગ્નિની શિખા સરખાં બાણો વડે તેમનાં બાણોને કાપી નાખતા હતા. ^{૧૬૩} ત્યાં હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે બન્ને પુરુષસિંહોનું તથા દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાનું અતિ તીવ્ર મહાયુદ્ધ મચ્યું હતું અને તે જોઈને સર્વ યોદ્ધાઓ પ્રસન્ન થતા હતા. ^{૧૬૪} એ જ અર-સામાં એક હંભર રથીયોદ્ધાઓ, ત્રણસો હાથીઓ તથા હંભર ઘોડેસવારોને સાથે લઈને ભીમસેન તે ભાગમાં આવી પહોંચ્યો. તે વેળા અડિલક પરાક્રમી ધર્માત્મા અશ્વત્થામા ભીમસેનના પુત્ર રાક્ષસ ઘટો-ત્કચ સામે તથા અનુયાયીઓ સહિત સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે યુદ્ધ કરતા હતા. હે ભારત ! અશ્વ-ત્થામાએ ત્યારે અતિશય અફ્સુત પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું હતું અને તે સર્વ પ્રાણીઓમાં બીજથી બનતું ધણું અશક્ય હતું. તેમણે એક નિમેષ જટલા સમયમાં ઘોડાઓ, સારથિઓ, રથો અને હાથીઓથી ભરપૂર એવી રાક્ષસોની અશ્વીરહિણી સેનાનો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને નાશ કરી નાખ્યો હતો. તેમણે ભીમસેન, ઘટોત્કચ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, નકુલ, સહદેવ, ધર્મરાજ, અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણને જોતા છતાં આ નાશ કર્યો હતો. ^{૧૬૫-૧૬૬} વળી તેમણે રતીનાં જનારાં નારાયણાણો મૂકીને હાથી-ઓને વીધી નાખ્યા હતા અને તેઓ શિખરવાળા પર્વતોની પેઠે પૃથ્વી પર પડતા હતા. ^{૧૬૭} ત્યાં કાપી નાખેલી હાથીઓની સૂટો આમતેમ તર-ફડતી હતી; તેથી રણભૂમિ બધું જાછળી રહેલા સર્પોથી જવાઈ ગઈ હોય તેવી શોભતી હતી. ^{૧૬૮} જ્યાં ત્યાં હડાડી નાખવામાં આવેલાં સુવર્ણના ઘંડાવાળાં રાજજનોથી રણભૂમિ બધું પ્રગ્લબી

સૂર્ય અને ચંદ્રનો જમાં હલ્ય થયો છે તથા સમગ્ર ગ્રહો જમાં જાગી નીકળ્યા છે, તેવા આકાશ-ની પેઠે શોભતી હતી. ^{૧૬૯} એ રણસંગ્રામમાં અશ્વત્થામાએ લોહીના પ્રવાહથી મહાધોર જણાતી સધિરની નદી ચલાવી મૂકી હતી. એ નદીમાં ધનુષ્યોડી પી દેડકાં વધી પડ્યાં હતાં અને ભેરી-ઓડપ મોટા કાચબાઓ પહોળા થઈ થઈને પડ્યા હતા. છત્રોડપ હંસોની પંક્તિ એ નદીનું સેવન કરતી હતી અને તેમાં ચામરોડપ શીશુના ગોટ-ગોટા આવી રહ્યા હતા. તેમાં કંક અને ગીધ પક્ષીઓડપ મોટાં ઝૂંડો ધૂમી રજાં હતાં અને અનેક જાતનાં આયુધોડપ માછલાં તે નદીમાં ફરકતાં હતાં. તેમાં મોટા મોટા હાથીઓડપ પથ્થરો પડ્યા હતા અને મરણ પામેલા ઘોડાઓ-ડપ મગરમચ્છોથી તે નદી ભરપૂર હતી. તેમાં ભાંગી નાખેલા રથોડપ મોટા ખડકો દેખાતા હતા અને પતાકાઓડપ મુંદર વૃક્ષો તેને કાઢે જ્યાં હતાં. તેમાં બાણોડપી નાનાં માછલાં નજરે પડતાં હતાં અને તે નદીનું સ્વરૂપ દેખાવ-માં મહારોદ્ર હતું. તેમાં ભાલાં, શક્તિઓ અને ઋષ્ટિઓડપ જળસર્પો જાછળતા હતા, મજ્જા અને માંસના મોટા કાદવ જમ્યા હતા, તેમ જ મસ્તક વિનાનાં ઘડોડપ મછવાઓથી તે નદી વ્યાપ્ત હતી. પ્રાણીઓના ક્રોશોડપ શેવાળથી તે નદી વિચિત્ર વર્ણની દેખાતી હતી અને તે નદી જોવાથી બીકણ મનુષ્યોને કુંખ ઉત્પન્ન થતું હતું. મોટા મોટા હાથીઓ, ઘોડાઓ અને યોદ્ધાઓનાં કલેવરોમાંથી તે નદી નીકળી હતી, યોદ્ધાઓના કુંખો રાખોથી તે મર્જના કરતી હતી અને તેમાં લોહીના તરંગો જાછળી રજા હતા. વળી શિકારી પશુઓનાં રોળાં-ઓથી તેનું સ્વરૂપ મહાધોર દેખાતું હતું. તેવી તે નદી બધું ચમત્કારના રાખ્યોના મહાસાગર દોય, તેમ લાગતી હતી. અશ્વત્થામાએ ત્યાં આવી મહા-

બયંકર નદી વહેવડાવી મૂકી હતી. ૧૭૩-૧૭૮ એ રીતે બાણો વડે રાક્ષસોનો સંહાર કરીને અશ્વત્થામા હિડિમ્બાના પુત્રને ગભરાવવા લાગ્યા. વળી અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને તે સમયે લીમસેન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પાંડવયોદ્ધાઓને વીંધી નાખ્યા તેમ જ તેમણે દ્રુપદરાજના સુરથ નામના પુત્રને મારી નાખ્યો. ૧૭૯, ૧૮૦ વળી તેમણે દ્રુપદરાજના શત્રુ-જય, બલાનીક, જયાનીક અને જયાથ નામના પુત્રોને પણ મારી નાખ્યા. ૧૮૧ વંશારામાં, એ દ્રોણનંદને રાજ શ્રુતાહ્વયને પણ યમનિવાસમાં મોકલી દીધો. હે રાજા! તેમણે બીજાં તીક્ષ્ણ પણ બાણો મૂકીને હેમમાલીને, પુષ્પધને તથા ચંદ્રસેનને પણ હણી નાખ્યા. ત્યાં તેમણે કુંતિ-ભોજના દશે પુત્રોને દશ બાણો મૂકીને રાણી નાખ્યા. ૧૮૨, ૧૮૩ આ પછી અશ્વત્થામાએ અત્યંત ક્રોધ કરી સીધું જનારું ઉગ્ર બાણ ધનુષ્યમાં સાંધ્યું. તેમણે કાળના દંડ જવા ધોર એવા તે ઉત્તમ બાણને ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણપણે ખેંચી ધટાકચને ઉદેશી ફેંક્યું. હે પૃથ્વીપતિ! એ મહાન બાણ, રાક્ષસના હૃદયને ચીરી નાખી શીઘ્ર પૂંખ સહિત પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. આથી ધટાકચ રથમાં ઢળી પડ્યો. મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, એને મરણશરણુ થઈ પડેલો જલ્લીને પોતાના ઉત્તમ રથને અશ્વત્થામા પાસેથી દૂર લઈ ગયો. હે રાજા! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાંથી દૂર થયો, એટલે તુરત જ સર્વ રાજાઓ પણ રણમાંથી પાછા હડ્યા. ૧૮૪-૧૮૭ એ પ્રમાણે હે ભારત! યુધિષ્ઠિરાજના સૈન્યનો રણમાં પરાજય કરી વીર દ્રોણપુત્ર ગર્જના કરવા લાગ્યા. યુદ્ધમાં રહેલાં સર્વ પ્રાણીઓ તથા તમારા પુત્રો તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૧૮૮ આમ અશ્વત્થામાનાં બાણોથી રાક્ષસોનાં શરીરો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને તેઓ મરણ પામીને ઢળી પડ્યા હતા. આથી રણમ્મિ જણે

ચારેબાજુ પડેલા એ પવંતોનાં શિખરો વડે દુર્ગમ અને અતિરોદ્ર થઈ ગઈ હતી. ૧૮૯ ત્યાં સિદ્ધો, ગંધર્વો, પિશાચો, સર્પો, ગરુડો, પિતરો, પક્ષીગણો, રાક્ષસો, ભૂતગણો, અપ્સરાઓ અને દેવો પણ તે અશ્વત્થામાની પ્રશંસા કરતા હતા. ૧૯૦

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ-તર્ગત ધટાકચવધપર્વમાં 'રાત્રિયુધ્ધની બધ' કરતા 'નામનો અધ્યાય ૧૫૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૭ મો

સોમદત્ત, બાહ્લિક, નાગદત્ત
આદિ કુરુઓનો વધ

॥ સંજય ક્વાચ ॥

દ્રુપદસ્પાતમજાનુ દ્વદ્વા કુંતિમોજસુતાંસ્તથા ।

દ્રોણપુત્રેણ નિહતાનુ રાક્ષસાંથ સહસ્રશઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યોઃ અશ્વત્થામાએ આ પ્રમાણે દ્રુપદરાજના પુત્રોને, કુંતિભોજના પુત્રોને તથા હજારો રાક્ષસોને મારી નાખ્યા. તે જોઈને યુધિષ્ઠિર, લીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સાત્યકિ આદિ યોદ્ધાઓ સાવધાન થઈને યુદ્ધ કરવા માટે જ મનમાં નિશ્ચયવાળા થયા. ૧, ૨ હે ભારત! સાત્યકિને એ યુદ્ધમાં ધૂમી રહેલો જોઈને સોમદત્ત ફરીથી ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને તે તેને મોટી બાણ વૃષ્ટિ કરીને રણમાં છાઈ દેવા લાગ્યો. ૩ તે સમયે વિજયની ઇચ્છાવાળા તમારા અને શત્રુયોદ્ધાઓનું અતિ બયંકર ધોર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. ૪ પછી સોમદત્તને સામે ધસી આવતો જોઈને લીમસેન સાત્યકિને સહાય કરવા માટે સુવર્ણની પૂંખવાળાં અને સરાણુ પર સજ્જાં દશ બાણો વડે તેને વીંધવા લાગ્યો. ૫ એટલે સોમદત્તે પણ તે વીરને સો બાણોનો સામો પ્રહાર કર્યો. તે જોઈ સાત્યકિ દ્રાપ્યો. પુત્રોના દુઃખથી પીડાયેલા તથા નહુપુત્ર યથાતિની પેટે મોટા મોટા યુધિ-થી યુક્ત એવા એ વૃદ્ધ સોમદત્તને તેણે વજના ધા સરખાં તીક્ષ્ણ દશ બાણો વડે વીંધી નાખ્યો.

વળી તેને એક શક્તિના પ્રહારથી ધાયલ કરી નાખી તેણે તેને બીજા સાત બાણોના પુનઃ પ્રહાર કર્યો. બીજી તરફથી ભીમસેને પણ સાત્યકિને મદદ કરવા માટે સોમદત્તના મસ્તક પર મજબૂત, નવું અને ઘોર એવું પરિધ માર્યું. ત્યાં સાત્યકિએ પણ ક્રોધે ભરાઈને અગ્નિ સરખું તેજસ્વી તથા સુંદર પીછાંવાળું મોટું તીક્ષ્ણ બાણ સોમદત્તને છાતીમાં માર્યું. હે વીર રાજા ! ભીમસેનનું ઘોર પરિધ તથા સાત્યકિનું ઘોર બાણ એ બન્ને સોમદત્તના શરીર પર એકીસાથે પડ્યાં; તેથી તે મહારથી ધરણી પર ઢળી પડ્યો. આમ પોતાનો પુત્ર ન્યારે બેભાન થયો, ત્યારે બાહુલિક રાજા તે સાત્યકિ સામે ધસ્યો અને તે પ્રલયકાળે વરસતા નેધની પેઠે બાણોના વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. તે જોઈ ભીમસેન સાત્યકિને સહાય કરવા માટે નવ બાણો મૂકીને એ મહારાજાને રણના મોખરામાં વીંધી નાખવા લાગ્યો. એ વેળા પ્રાતિપેય બાહુલિકને ધણે જ ક્રોધ ચઢ્યો. ઈંદ્ર જમ વજ્રોના પ્રહાર કરે, તેમ તે મહાબાહુએ ભીમસેનની છાતીમાં શક્તિનો સખ્ત પ્રહાર કર્યો. એ પ્રહારથી ભીમસેન કંપાયમાન થઈ ઝૂંચિત થઈ ગયો ૧-૨૪ પણ તે જ ક્ષણે ફરી બાનમાં આવીને ભીમસેને બાહુલિકના પર ગદાને છૂટા ધા કર્યો. તુરતજ તે ગદાએ બાહુલિકરાજનું મસ્તક સાંગી નાખ્યું. એટલે જમ વળથી સાંગી પડેલા મોટા પર્વત પડે, તેમ તે મરણ પામીને પૃથ્વી પર પછડાયો. હે પુરુષધ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે ન્યારે વીર બાહુલિકરાજ મરણ પામ્યો, ત્યારે સાક્ષાત્ રામચંદ્ર સરખા તમારા દશ પુત્રો ભીમસેન સામે ચઢી આવ્યા. આમ ત્યાં નાગદત્ત, દરશ, મહાબાહુ, અયોધુજ, દદા, સુહસ્ત, વિરજ, પ્રમાથી, હય અને અનુયાયી, એ દશેય બાઈઓ ભીમસેનને બાણો મારવા લાગ્યા. તેમને જોઈને ભીમસેન ક્રોધે

ભરાયો. તેણે ભારે ઝીક લેનારાં બાણો લીધાં અને એકએકને તાકીને ઢાળી પાડ્યા. આમ તેણે તેમને મર્મભાગમાં વીંધી નાખ્યા. તેથી પ્રચંડ વાયુએ સાંગી નાખેલાં વૃક્ષો જમ પર્વતના શિખર પરથી પડે, તેમ તે સર્વ બાઈઓ પ્રાણ અને તેજથી રહિત થઈને રથ પરથી પૃથ્વી પર ગળડી પડ્યા. આમ તમારા દશેય પુત્રોને દશ નારાયણોથી મારી નાખીને તે ભીમસેન કર્ણના પ્રિય પુત્ર વૃષસેન પર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ત્યાં તો કર્ણનો પ્રસિદ્ધ બાઈ વૃકરથ ભીમસેનને ઢેરલાંએક નારાયણો વડે પ્રહાર કરવા લાગ્યો, એટલે બળવાન ભીમસેન તેના તરફ પણ ધસ્યો. પછી હે ભારત ! વીર ભીમસેને તમારા સાત મહારથી સાળાઓને રણમાં ફાળી નાખ્યા અને ઢેરલાંએક નારાયણો મૂકીને તેણે શતચંદ્રને પણ મારી નાખ્યો. ત્યારે શકુનિના ગત્રાક્ષ, શરભ, વિષ્ણુ, સુભગ અને ભાનુદત્ત એ પાંચ વીર મહારથી બાઈઓ ભીમસેન સામે ધસી ગયા અને તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી પ્રહાર કરવા મચી પડ્યા. પર્વત પર જમ અવિચ્છિન્ન વૃષ્ટિ કરવામાં આવે, તેમ ત્યાં ભીમસેન પર નારાયણોની સખ્ત ઝડી વરસી. ત્યારે તે બળવાન ભીમસેને માત્ર પાંચ બાણો મૂકીને તે પાંચેય અતિરથીઓને મારી નાખ્યા. એ રીતે તે વીરોને માર્યા ગયેલા જોઈને કૌરવપક્ષના મોટા મોટા રાજાઓ બળબળી જ્યા. ૧૫-૨૬ તે પછી રાજા યુધિષ્ઠિરે ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમણે દ્રોણાચાર્ય અને તમારા પુત્રોના દેખતાં તમારા સૈન્યનો સંહાર કરવા માંડ્યો. ૨૭ એ યુદ્ધમાં દ્રોણેલા યુધિષ્ઠિરે અંબણો, માલવો, રાક્ષાસો અને શિબિઓને પણ મૃત્યુલોકમાં મોકલી દીધા. ૨૮ વળી રાજા યુધિષ્ઠિરે અબીષારદો, રાક્ષસો, બાહુલિક તથા વસાતિઓને પણ કાપી નાખીને રણખાંધ પર લોહીનો કાદવ જમાવી

દીધો.^{૨૯} હે રાજન! યુધિષ્ઠિરે બાણોનો માર મારી-
ને યુદ્ધકુશળ માલવોને તથા શરવીર મદ્રકયોદ્ધા-
ઓની દુકડીઓને યમલોકમાં વિદાય કરી દીધી.^{૩૦}
એ સમયે યુધિષ્ઠિરના રથ સામે 'મારો, ખેંગો,
પકડો, વીંધી નાખો, કાપી નાખો!' એ પ્રમાણેનો
દુમ્બક શબ્દ યથા રહ્યો હતો.^{૩૧} આ રીતે યુધિષ્ઠિર-
રાજ સૈન્યોને રણમાંથી હાંથી કાઢતા હતા, તે
નેઈને તમારા પુત્રે દ્રોણાચાર્યને પ્રેરણા કરી અને
તુરત તેમણે બાણોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી.^{૩૨} પરમ
હોધાયમાન થયેલા દ્રોણાચાર્યે યુધિષ્ઠિરરાજને
વાયવ્યાશ્રથી વીંધી નાખ્યા, ત્યારે તેમણે પણ
સામે અશ્ત્રપ્રયોગ કરી તે દિવ્ય અશ્ત્રને નાશ
કર્યો.^{૩૩} આમ પોતાનું તે અશ્ત્ર જ્યારે નાશ
પામ્યું, ત્યારે પરમ હોધાયમાન થયેલા આચાર્યે
પાંડુનંદન યુધિષ્ઠિરને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી
અનુક્રમે વાશુ, યાગ્ય, આગ્નિય, ત્વાષ્ટ્ર અને
સાવિત્ર નામનાં દિવ્ય અશ્ત્રો દેવતા માંડ્યાં.
પણ મહાબાહુ ધર્મપુત્રે તે સર્વ દેવેશ્વરો તથા
દેવતાં અશ્ત્રોને લગારે ત્રાસ પામ્યા વિના નાશ
કરી નાખ્યો. પછી હે ભારત! તમારા પુત્રનું
હિત કરવામાં આસક્ત થયેલા અને પોતાની
પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવાને ઇચ્છતા તે કુંભસંજન
આચાર્યે ધર્મપુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી
ઈંદ્રાશ્ત્ર અને પ્રાજપત્યાશ્ત્ર પ્રકટ કર્યું.^{૩૪-૩૭}
એટલે હાથી અને સિંહ સમાન ગતિ કરનારા,
નિશાળ વક્ત્રસ્થળવાળા, મોટી મોટી લાલચોળ
આંખોવાળા અને મહાતેજસ્વી એવા કુરુપતિ
યુધિષ્ઠિરે મારેન્દ્ર નામનું એક બીજું અશ્ત્ર પ્રકટ
કર્યું અને તે અશ્ત્રથી તેમણે દ્રોણાચાર્યના ઈંદ્રા-
શ્ત્રનો નાશ કર્યો.^{૩૮} આમ જ્યારે પોતાનાં સર્વ
અશ્ત્રો નાશ પામવા માંડ્યાં, ત્યારે દ્રોણાચાર્ય
ધણા પિત્રવાઈ ગયા. તેમણે યુધિષ્ઠિરરાજનો વધ
કરવા માટે બ્રહ્માશ્ત્ર પ્રગટ કર્યું.^{૩૯} હે રાજ! તે

અશ્ત્રના પ્રગટ થવાને સમયે બધી રણબ્રમિ ધોર
અંધકારથી છવાઈ ગઈ હતી, તેથી મારા જ્ઞેવામાં
કંઈ પણ આવી શક્યું નહિ. ત્યારે સર્વ જ્ઞેવો
મોટા ભયમાં આવી પડ્યાં હતાં.^{૪૦} પછી હે
રાજેન્દ્ર! એ બ્રહ્માશ્ત્રને પોતાની સામે ઉદય
પામેલું એઈને કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે પણ બ્રહ્માશ્ત્ર જ
પ્રગટ કર્યું અને એમ તેમણે દ્રોણાચાર્યના બ્રહ્મા-
શ્ત્રને અટકાવી દીધું.^{૪૧} તે વેળા સૈન્યના મુખ્ય
મુખ્ય યોદ્ધાઓ, દ્રોણ અને યુધિષ્ઠિર એ બન્ને
પુરુષદ્રેષ્ટનાં એકીઅવાજ વખાણ કરવા લાગ્યા હે,
'ખરેખર બન્ને જણ મહાધનુર્ધરો છે અને સર્વ
જાતનાં યુદ્ધોમાં કુશળ છે.' તે પછી હે ભારત!
દ્રોણાચાર્ય યુધિષ્ઠિરને છાડીને કુપદરાજની સેના
તરફ ધસી ગયા અને હોધથી લાલ નેત્રો કરીને
તે વાયવ્યાશ્ત્ર વડે તે સેનાનો નાશ કરવા લાગ્યા.
દ્રોણાચાર્યના પ્રહારથી વધ કરાતા પાંચાલયોદ્ધા-
ઓ ભયભીત થઈને ભીમસેન અને અર્જુનના
દેખતાં રણમાંથી નાસભાગ કરવા લાગ્યા.^{૪૨-૪૪}
એટલે અર્જુન તથા ભીમસેન મોટી રથીયોદ્ધાની
દુકડીઓને સાથે લઈને કૌરવસૈન્યને ઘેરી વળ્યા.
અર્જુનને દ્રોણાચાર્યની જમણી બાજુમાં તથા ભીમે
તેમની ડાબી બાજુમાં આવીને દ્રોણ ઉપર સંખ્યા-
બંધ બાણોની મોટી વૃષ્ટિ કરવા માંડી. વળી
હે મહારાજ! કેકયો, સંજયો, મહાતેજસ્વી
પાંચાલો, મત્સ્યો અને યાદવો પણ ભીમ તથા
અર્જુનને અનુસરી રહ્યા હતા.^{૪૫-૪૭} એ રીતે
અર્જુનને તે ભારતી સેનાનો સંહાર કરવા માંડ્યો,
ત્યારે અંધકાર અને નિંદ્રાના આવેશને લીધે ફરી
તેમાં લંગાણ પડ્યું.^{૪૮} હે મહારાજ! દ્રોણાચાર્ય
તથા તમારા પુત્રે તમારા યોદ્ધાઓને યુદ્ધ માટે
ધણા ધણા વાર્યો, પણ આખરે તેમને વારી
શકાયા જ નહિ.^{૪૯}

અધ્યાય ૧૫૮મો

કર્ણ અને કૃપાચાર્યનો વચનકલ્હ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

उदीर्यमाणं तदृष्ट्वा पांडवानां महद्बलम् ।

अविषहं च मन्वानः कर्णं दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

સંજય બોલ્યો : પાંડવોના મહાન સૈન્યને આગળ વધતું જોઈને તથા તેને રાહન કરતું અશક્ત્ય માનીને, દુર્યોધને કર્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું :^૧ 'હે મિત્રવત્સલ ! મિત્રોને સહાય કરવાનો આ ખરો સમય આવી પહોંચ્યો છે. હે કર્ણ ! આ યુદ્ધમાં આપણા સર્વ મહારથી ચોદ્યાઓ હવે તું રક્ષણ કર. ^૨ જો, જો ! પાંચાલો, મત્સ્યો, ઢકચો અને મહારથી પાંડવો છંછેડાયલા સર્પોની પેઠે કૂંદાડા મારીને આપણા ચોદ્યાઓને ચોતરફથી ઘેરી વળ્યા છે. ^૩ વળી આ પાંડવો રણમાં વિજયી બનીને હર્ષની ગર્જનાઓ કરે છે અને ઇંદ્ર સરખા બળિયા પાંચાલોના અનેક મહારથીઓ સિંહનાહો કરી રહ્યા છે. ^૪

કર્ણ બોલ્યો : આ રણમાં સાક્ષાત્ ઇંદ્રદેવ જો કદાચ અર્જુનનું રક્ષણ કરવા આવશે, તો પણ હું તેનો પરાજય કરીશ અને અર્જુનને શીઘ્ર હણી નાખીશ. ^૫ હે ભારત ! તું શાંત થા. આ તારી પાસે હું સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, મારી સામે આવેલા પાંડુના પુત્રોને તથા સર્વ પાંચાલોને હું જરૂર મારીશ. ^૬ હે રાજા ! કાલિક-રત્નાભીએ જમ ઇંદ્રને વિજય અપાવ્યો હતો, તેમ હું તને વિજય અપાવીશ. મારે તારું પ્રિય કરતું છે, એ કારણથી જ હું જીવી રહ્યો છું. ^૭ પાંચ પાંડવોમાં અર્જુન બધા કરતાં અધિક બળવાન છે, માટે તેની સામે હું ઇંદ્રે નિર્માણ કરેલી મારી આ અભાય શક્તિ દેંદ્રીશ. ^૮ હે માનનીય રાજા ! તે મહાન ધનુર્ધર અર્જુન મારી શક્તિના પ્રદારથી માર્યો જરો, એટલે તેના બીજા ભાઈઓ તારે

વશ થશે અથવા ફરીથી વનમાં ચાલ્યા જશે. ^૯ માટે હે કુરુરાજ ! હું જ્યાં સુધી જીવતો છું, સાં સુધી તારે જરા પણ ખેડ કરવો નહિ. હું એકત્ર થયેલા સર્વ પાંડવોને આ યુદ્ધમાં જીતીશ. ^{૧૦} વળી મારી સામે આવેલા પાંચાલો, ઢકચો અને સર્વ ચાલોને પણ બાણસમૂહોથી કાપી નાખીશ અને આ ભૂમિ તને સોંપીશ. ^{૧૧}

સંજય બોલ્યો : કર્ણે એ પ્રમાણે જ્યારે કહ્યું, ત્યારે શારદ્રત મહાબાહુ કૃપાચાર્યે ટોળ કરીને કર્ણને હસતાં હસતાં કહ્યું : ^{૧૨} 'વાહ વાહ, અલ્યા કર્ણ ! તે બહુ ટીક કહ્યું હોં ! આ બિચારો કુરુરાજ તારા વડેજ ધણિયાતો છે; પણ એ સંધાપુત્ર ! તારા જેવા ધણીને આગળ કરી જો બોલવા માગતીજ કામ થઈ જતું હોય, તો તો શું જોઈએ ^{૧૩} હે કર્ણ ! તું આ કુરુરાજની આગળ બઝાઈએ તો ધણી મોટી મોટી હાંક છે, પરંતુ તારું એવું કોઈ પરાક્રમ અથવા કૃતિ તો ક્યાંય દેખાતું નથી. ^{૧૪} હે સૂતનંદન ! અમે પાંડુના પુત્રોની સાથે તારા અનેક વાર ભેટા થયેલાં જોયાં છે, પણ તે સર્વ સમાગમોમાં પાંડવોએ તને હરાવ્યોજ છે. ^{૧૫} વળી એ કર્ણ ! જ્યારે ગંધર્વો આ દુર્યોધનરાજને બાંધી જકડીને હાવી જતા હતા, ત્યારે બિચારાં સર્વ સૈન્યોએ યુદ્ધ કર્યું હતું, પણ તું તો સોની આગળ થઈને એકલોજ પલાયન કરી ગયો હતો ! ^{૧૬} વળી હે કર્ણ ! વિરાટનગરમાં પણ સર્વ એકઠા મળેલા કૌરવોને અર્જુને જીતી લીધા હતા અને તારા પોતાના પણ તારા ભાઈ સહિત યુદ્ધમાં પરાજય કર્યો હતો. ^{૧૭} અરે ! તું અર્જુન એકલાની આગળ પણ રણંગણમાં બોમો રહેવાને સમર્થ નથી, તો કૃષ્ણ સહિત સર્વ પાંડવોને જીતવાનો તું કેમ ઉત્સાહ કરે છે ! ^{૧૮} માટે હે કર્ણ ! કંઈ બોલ્યા વિના ચૂપચાપ યુદ્ધ કર્યો કર. દે સૂતપુત્ર ! તું નકામો

બહુ બકવાદ શા માટે કરે છે ? બહુ બોલ્યા વિના જે પરાક્રમ કરી દેખાડવું, તેજ ખરેખર સત્યરુષો-તું વ્રત છે. ^{૧૮} હે સૂતપુત્ર ! શરદઋતુના મેઘની પેઠે ઠાલો ગાજીને તું તદ્દન નકામો જ દેખાય છે. છતાં હે કર્ણ ! રાજ દુર્યોધન તે કંઈ સમજતો નથી. ^{૨૦} હે કર્ણ ! જ્યાં સુધી તને અર્જુનનાં દર્શન થયાં નથી, ત્યાં સુધી ગાજવું હોય તેટલું ગાજ લે; પણ અર્જુનને સમીપમાં જોઈને તારું ગાજવું દુર્લભ થઈ પડશે. ^{૨૧} જ્યાં સુધી તને અર્જુનનાં બાણોનો ભોટો થયો નથી, ત્યાં સુધી તું ગાજ્યા કર ! પણ જ્યારે અર્જુનનાં બાણોથી તું વીંધાઈ જઈશ, ત્યારે તારું ગાજવું અશક્ય થઈ પડશે. ^{૨૨} ખરેખર ! ક્ષત્રિયો ! બાહુઓથી શર કહેવાય છે, બ્રાહ્મણો વાણીથી શર કહેવાય છે, અર્જુન ધનુષ્યથી શર કહેવાય છે અને જો કર્ણ ! તું તો માત્ર મનોરથોથી જ શર છે. ^{૨૩} અરે, જરા તો વિચાર કર કે જણે સાક્ષાત્ રુદ્ર દેવને પણ યુદ્ધ આપી પ્રસન્ન કર્યા છે, તે અર્જુનને કોણ મારી શકે તેમ છે ? આમ એ કૃપાચાર્યે કર્ણને કાપાગ્યો, ત્યારે ચોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે કર્ણ કૃપાચાર્ય પ્રત્યે બોલી ઊઠ્યો : 'વર્ષાઋતુમાં મેઘો જેવી ગર્જનાઓ કરે છે, તેવી શર પુરુષો પણ નિત્ય ગર્જનાઓ કરે છે અને તે ઋતુમાં વાવેલું બીજ જેમ તત્કાળ ફળ આપે છે, તેમ શરોઓ પણ શીઘ્ર ફળ આપે છે. રણના મોખરામાં જોમા રહીને તેઓ જો યુદ્ધના મહાન ભારને ઉઠાવતા હોય અને તેમાં જો તેઓ આત્મસ્થાપા કરતા હોય, તો એ શરોઓ જરા પણ દોષપાત્ર નથી, એમ મને લાગે છે. પુરુષ જે ભારને ઉઠાવના માટે મનમાં નિશ્ચય કરે છે, તેમાં તેને દૈવ અવરણ સહાય કરે છે. વળી હું તો ઉદ્યોગને સાથે રાખી આ ભારને ઉઠાવના ધાર છું. હે બ્રાહ્મણ ! હું સંત્રામમાં સાત્યકિ તથા કૃષ્ણ સહિત પાંડવોનો

નાશ કરીને જો ગર્જના કરું, તો તેમાં તમારું શું બચ છે ? ^{૨૪-૨૬} જે પુરુષો શર અને પંડિત છે, તેઓ શરદઋતુના મેઘોની પેઠે વૃથા ગર્જના કરતા નથી; પણ તેઓ પોતાનું સામર્થ્ય બહુ પછી જ ગાજે છે. ^{૩૦} હે ગૌતમવંશી બ્રાહ્મણ ! હું રણમાં સજ્જ થયેલા કૃષ્ણને તથા અર્જુનને જીતવાનો મનમાં ઉત્સાહ ધરાવું છું અને પછી જ આ પ્રભાણે ગાજું છું. ^{૩૧} હે બ્રાહ્મણ ! મારી આ ગર્જનાનું ફળ તું જોજ. આ રણસંત્રામમાં કૃષ્ણ, સાત્યકિ અને બીજા કેટલાએક અનુયયો સહિત પાંડવોનો નાશ કરી હું તદ્દન નિષ્કંટક થયેલી આ સઘળી પૃથ્વીને દુર્યોધનરાજને સમર્પણ કરીશ.'

કૃપાચાર્ય બોલ્યા : હે સૂતપુત્ર ! આ તારા મનોરથના બકવાદો મારા માન્યામાં આવતા નથી. ^{૩૨, ૩૩} તું આ રીતે અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડુપુત્ર ધર્મરાજને સદા આક્ષેપ કર્યા જ કરે છે. પણ તું સમજતો નથી કે, જે સ્થળે યુદ્ધકુશળ અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ હોય છે, તે સ્થળે વિજય અવરણ હોય છે. ^{૩૪} દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, મનુષ્યો, સર્પો અને રાક્ષસો સુદ્ધાં રણમાં કવચધારી થઈને આવ્યા હોય, તોપણ તેઓ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને જીતી શકે તેમ નથી. વળી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ બ્રાહ્મણુલકત, સત્યવચની, જિતેન્દ્રિય, ગુરુ-દેવનો પૂજક, નિત્ય ધર્મપરાયણ વિશેષે કરી અસ્ત્રકુશળ, ધૈર્યવાન અને કૃતજ્ઞ છે. વળી તેના ભાઈઓ પણ બળવાન અને સર્વ અશ્વોમાં પરિ-અમ કરી ચૂકેલા છે. એટલું જ નહિ, તેઓ ગુરુસેનામાં તત્પર, બુદ્ધિમાન, નિત્ય ધર્મચરણી, યશસ્વી, અનેક સંધિવાળા, ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમી, અતિ પ્રેમ ધરાવનારા અને યુદ્ધમાં સારી રીતે પ્રહાર કરનારા છે. ^{૩૫-૩૮} વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, દૌર્યુધિ, જનમેજય, ચંદ્રસેન, રુદ્રસેન, ધીર્તિધર્મા, દ્રુપ, અધર, વસુચંદ્ર, દામચંદ્ર, સિંહચંદ્ર અને

અધ્યાય ૧૫૮મો

કર્ણ અને કૃપાચાર્યનો વચનકલહ

॥ સંજય ક્વાચ ॥

ઉદીર્યમાણ તદ્દદ્વા પાંડવાનાં મહાદુર્લભ્ ।

અવિપદ્યં ચ મન્વાનઃ કર્ણ દુર્યોધનોઽશ્વત્થીત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યોઃ પાંડવોના મહાન સૈન્યને આગળ વધતું જોઈને તથા તેને સહન કરતું અશક્ત્ય માનીને, દુર્યોધને કર્ણને આ પ્રમાણે કહ્યુંઃ^૧ 'હે મિત્રવત્સલ ! મિત્રોને સહાય કરવાનો આ ખરો સમય આવી પહોંચ્યો છે. હે કર્ણ ! આ યુદ્ધમાં આપણા સર્વ મહારથી યોદ્ધાઓનું હવે તું રક્ષણ કર. જો, જો ! પાંચાલો, મત્સ્યો, કેકયો અને મહારથી પાંડવો છંછેડાયલા સર્પોની પેઠે ફૂંકાડા મારીને આપણા યોદ્ધાઓને ચોતરફથી ઘેરી વળ્યા છે.^૨ વળી આ પાંડવો રણમાં વિજયી બનીને હર્ષની ગર્જનાઓ કરે છે અને ઇંદ્ર સરખા બળિયા પાંચાલોના અનેક મહારથીઓ સિંહનાદો કરી રહ્યા છે.'^૩

કર્ણ બોલ્યોઃ આ રણમાં સાક્ષાત્ ઇંદ્રદેવ જો કદાચ અર્જુનનું રક્ષણ કરવા આવશે, તો પણ હું તેનો પરાજય કરીશ અને અર્જુનને શીઘ્ર હણી નાખીશ.^૪ હે ભારત ! તું શાંત થા. આ તારી પાસે હું સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, મારી સામે આવેલા પાંડુના પુત્રોને તથા સર્વ પાંચાલોને હું જરૂર મારીશ.^૫ હે રાજા ! કાતિકસ્વામીએ જમ ઇંદ્રને વિજય અપાળ્યો હતો, તેમ હું તને વિજય અપાવીશ. મારે તારું પ્રિય કરતું છે, એ કારણથી જ હું જીવી રહ્યો છું.^૬ પાંચથ પાંડવોમાં અર્જુન બધા કરતાં અધિક બળવાન છે, માટે તેની સામે હું ઇંદ્રે નિર્માણ કરેલી મારી આ અમોઘ શક્તિ દેખીશ.^૭ હે માનનીય રાજા ! તે મહાન ધનુર્ધર અર્જુન મારી શક્તિના પ્રદારથી માર્યો જશે, એટલે તેના બીજા શાઈઓ તારે

વશ થશે અથવા ફરીથી વનમાં ચાલ્યા જશે.^૮ માટે હે કુરુરાજ ! હું જ્યાં સુધી જીવતો છું, ત્યાં સુધી તારે જરા પણ ખેડ કરવો નહિ. હું એકન થયેલા સર્વ પાંડવોને આ યુદ્ધમાં જીતીશ.^૯ વળી મારી સામે આવેલા પાંચાલો, કેકયો અને સર્વ યાદવોને પણ બાણસમૂહોથી કાપી નાખીશ અને આ ભૂમિ તને સોંપીશ.^{૧૦}

સંજય બોલ્યોઃ કર્ણે એ પ્રમાણે જ્યારે કહ્યું, ત્યારે શારદાત મહાબાહુ કૃપાચાર્યે ટાળ કરીને કર્ણને હસતાં હસતાં કહ્યુંઃ^{૧૧} 'વાહ વાહ, અલ્યા કર્ણ ! તે બહુ ઠીક કહ્યું હો ! આ બિચારે કુરુરાજ તારા વડેજ ધણિયાતો છે; પણ એ સંધાપુત્ર ! તારા જવા ધણિને આગળ કરી જો બોલવા માત્રથી જ કામ થઈ જતું હોય, તો તો તું જોઈએ!^{૧૨} હે કર્ણ ! તું આ કુરુરાજની આગળ બસાઈએ તો ઘણી મોટી મોટી હાંકે છે, પરંતુ તારું એવું કોઈ પરાક્રમ અથવા ફળ તો ક્યાંયે દેખાતું નથી.^{૧૩} હે સુતનંદન ! અમે પાંડુના પુત્રોની સાથે તારા અનેક વાર ભેટા ચયેલા જોયા છે, પણ તે સર્વ સમાગમોમાં પાંડવોએ તને હરાવ્યોજ છે.^{૧૪} વળી એ કર્ણ ! જ્યારે ગંધર્વો આ દુર્યોધનરાજાને બાંધી જકડીને ઊઠાવી જતા હતા, ત્યારે બિચારા સર્વ સૈન્યોએ યુદ્ધ કર્યું હતું, પણ તું તો સૌની આગળ ધર્મને એકલોજ પલાયન કરી ગયો હતો!^{૧૫} વળી હે કર્ણ ! વિરાટનગરમાં પણ સર્વ એકઠા મળેલા કૌરવોને અર્જુનને જીતી લીધા હતા અને તારા પોતાના પણ તારા બાઈ સહિત યુદ્ધમાં પરાજય કર્યો હતો.^{૧૬} અરે ! તું અર્જુન એકલાની આગળ પણ રણાંગણમાં ઊભો રહેવાને સમર્થ નથી, તો કૃષ્ણ સહિત સર્વ પાંડવોને જીતવાનો તું કેમ ઉત્સાહ કરે છે?^{૧૭} માટે હે કર્ણ ! કંઈ બોલ્યા વિના ચૂપચાપ યુદ્ધ કર્યો કર. હે ચૂતપુત્ર ! તું નકામ

બહુ બકવાદ શા માટે કરે છે ? બહુ બોલ્યા વિના
 જે પરાક્રમ કરી દેખાડવું, તેજ બરેબર સત્યરથો-
 તું વ્રત છે.^{૧૮} હે સૂતપુત્ર ! શરદઋતુના મેઘની
 પેઠે ઠાંચો ગાળને તું તદ્દન નકામો જ દેખાય છે.
 છતાં હે કર્ણ ! રાજ કુર્યોધન તે કંઈ સમજતો
 નથી.^{૧૯} હે કર્ણ ! જ્યાં સુધી તને અર્જુનનાં
 દર્શન થયાં નથી, ત્યાં સુધી ગાજવું હોય તેટલું
 ગાજ લે; પણ અર્જુનને સમીપમાં જોઈને તારું
 ગાજવું ફલભર્યું થઈ પડશે.^{૨૦} જ્યાં સુધી તને
 અર્જુનનાં બાણોનો ભોગ થયો નથી, ત્યાં સુધી
 તું ગાજ્યા કર ! પણ જ્યારે અર્જુનનાં બાણોથી
 તું વીંધાઈ જઈશ, ત્યારે તારું ગાજવું અશક્ય
 થઈ પડશે.^{૨૧} બરેબર ! ક્ષત્રિયો ! બાહુઓથી
 શર કહેવાય છે, બ્રાહ્મણો વાણીથી શર કહેવાય
 છે, અર્જુન ધનુષ્યથી શર કહેવાય છે અને જો
 કર્ણ ! તું તો માત્ર મનોરથોથી જ શર છે.^{૨૨}
 બરે, જરા તો વિચાર કર કે જો સાક્ષાત્ રુદ્ર-
 દેવને પણ યુદ્ધ આપી પ્રસન્ન કર્યા છે, તે અર્જુન-
 ને હોણ મારી શકે તેમ છે ? આમ જો કૃપાચાર્ય
 કર્ણને દોષાગ્રે, ત્યારે યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો
 તે કર્ણ કૃપાચાર્ય પ્રત્યે બોલી ઊઠ્યો : ‘વર્ષાઋતુમાં
 મેઘો ભરી ગર્જનાઓ કરે છે, તેવી શર પુરુષો
 પણ નિત્ય ગર્જનાઓ કરે છે અને તે ઋતુમાં
 વાવેલું બીજ જમ તત્કાળ ફળ આપે છે, તેમ
 શરઓ પણ શીઘ્ર ફળ આપે છે. રણના મોખરામાં
 જિભા રહીને તેઓ જો યુદ્ધના મહાન ભારને
 ઉઠાવતા હોય અને તેમાં જો તેઓ આત્મસ્થાપા
 કરતા હોય, તો જો શરઓ જરા પણ દોષપાત્ર
 નથી, એમ મને લાગે છે. પુરુષ જ ભારને ઉઠા-
 વવા માટે મનમાં નિશ્ચય કરે છે, તેમાં તેને દેવ
 અવરથ સહાય કરે છે. વળી હું તો ઉદ્યોગને સાથે
 રાખી આ ભારને ઉઠાવવા ધારું છું. હે બ્રાહ્મણ !
 હું સંઘામમાં સાત્યકિ તથા કૃષ્ણ સહિત પાંડવોનો

નાશ કરીને જો ગર્જના કરું, તો તેમાં તમારું શું
 બચે છે ?^{૨૪-૨૬} જ પુરુષો શર અને પાંડિત
 છે, તેઓ શરદઋતુના મેઘોની પેઠે વૃથા ગર્જના
 કરતા નથી; પણ તેઓ પોતાનું સામર્થ્ય બહુ
 પછી જ ગાજે છે.^{૩૦} હે ગૌતમવંશી બ્રાહ્મણ ! હું
 રણમાં સજ્જ થયેલા કૃષ્ણને તથા અર્જુનને જીત-
 વાનો મનમાં ઉત્સાહ ધરાવું છું અને પછી જ આ
 પ્રમાણે ગાજું છું.^{૩૧} હે બ્રાહ્મણ ! મારી આ
 ગર્જનાનું ફળ તું જોજ. આ રણસંઘામમાં કૃષ્ણ,
 સાત્યકિ અને બીજા ઠેટલાએક અનુચરો સહિત
 પાંડવોનો નાશ કરી હું તદ્દન નિષ્કંટક થયેલી આ
 સધળી પૃથ્વીને કુર્યોધનરાજને સમર્પણ કરીશ.’

કૃપાચાર્ય બોલ્યા : હે સૂતપુત્ર ! આ તારા
 મનોરથના બકવાદો મારા માન્યામાં આવતા
 નથી.^{૩૨,૩૩} તું આ રીતે અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ અને
 પાંડુપુત્ર ધર્મરાજને સદા આક્ષેપ કર્યા જ કરે છે.
 પણ તું સમજતો નથી કે, જે સ્થળે યુદ્ધકુરાળ
 અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ હોય છે, તે સ્થળે વિજય
 અવરથ હોય છે.^{૩૪} દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, મનુષ્યો,
 સર્પો અને રાક્ષસો સુદ્ધાં રણમાં કવચધારી થઈને
 આવ્યા હોય, તોપણ તેઓ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન-
 ને જીતી શકે તેમ નથી. વળી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર-
 રાજ બ્રાહ્મણભક્ત, સત્યવચની, જિતેન્દ્રિય, શુરુ-
 દેવનો પૂજક, નિત્ય ધર્મપરાયણ વિશેષે કરી
 અસુકુરાળ, ધૈર્યવાન અને કૃતજ્ઞ છે. વળી તેના
 ભાઈઓ પણ બળવાન અને સર્વ અસ્રોમાં પરિ-
 શ્રમ કરી ચૂકેલા છે. એટલું જ નહિ, તેઓ
 શુરુસેવામાં તત્પર, યુદ્ધિમાન, નિત્ય ધર્મચરણી,
 યશસ્વી, અનેક સંબંધોવાળા, ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમી,
 અતિ પ્રેમ ધરાવનારા અને યુદ્ધમાં સારી રીતે
 પ્રહાર કરનારા છે.^{૩૫-૩૮} વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી,
 દૌર્યોધિ, જનમેજય, ચંદ્રસેન, રુદ્રસેન, શ્રીતિર્ધર્મ,
 ધ્રુવ, અંધર, વસુચંદ્ર, દામચંદ્ર, સિંહચંદ્ર અને

સુતેજન આદિ દ્રુપદના પુત્રો તથા મોટાં મોટાં
અમ્રોને બાણનારા દ્રુપદરાજ પોતે પણ તે પાંડવો
માટે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા છે. વળી પુત્રો સહિત
મત્સ્યરાજ (વિરાટ), રાતાનીક, સૂર્યદંત, શ્રુતા-
નીક, શ્રુતધ્વજ, બલાનીક, જયાનીક, જયાથ,
રથવાહન, ચંદ્રોદય તથા સમસ્થ નામના વિરાટ-
રાજના સુંદર ભાઈઓ અને નકુળ, સહદેવ,
દ્રૌપદીના પુત્રો તથા રાક્ષસ ઘટોત્કચ પણ તેમને
માટે યુદ્ધ કરે છે. આ બધા જમને માટે યુદ્ધ કરે
છે, તેમનો કદી નાશ થવાનો નથી.^{૪૮-૪૯} વળી
આ ઉપરાંત બીજા ઘણા યોદ્ધાઓ યુધિષ્ઠિરાજની
સહાયમાં છે. અરે ! એકલા ભીમસેન અને અર્જુન
જ જો ધારે, તો દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, યક્ષો,
રાક્ષસો, ભૂતગણો, સર્પો અને હાથીઓ સહિત
આ સર્વ જગતનો પોતાનાં અમ્રોના પરાક્રમથી
સંહાર કરી શકે તેમ છે. વળી એકલા યુધિષ્ઠિ-
રાજ પણ પોતાની ધૌર દૃષ્ટિથી આ સમગ્ર પૃથ્વીને
બાળી શકે તેમ છે. હે કર્ણ ! અમાપ બળવાળા
શ્રીકૃષ્ણ જમને માટે કવચધારી થયા છે, તે તારા
શત્રુઓનો તું કેમ રણમાં પરાજય કરવા માટે
ઉત્સાહ ધરે છે? આ સૂતપુત્ર ! તું આ રણમાં
શ્રીકૃષ્ણની સાથે યુદ્ધ કરના ઉત્સાહ રાખે છે, એ અવ-
શ્ય તારી એક મોટી મૂખ્તા-ભૂલ જ છે.^{૪૪, ૪૭}

સંજય બોલ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કૃપાચાર્યના
એ કથન પર રાધાપુત્ર કર્ણ ખડખડાટ હસ્યો અને
શારદ્રત ગુરુ કૃપાચાર્ય પ્રત્યે તે આ પ્રમાણે
બોલ્યો : ' હે બ્રહ્મા ! પાંડવોને હૃદયેથીને તમે જ
વચન કહ્યું છે તે સત્ય છે. ખરેખર ! પાંડવોમાં
તમારા કહેવા પ્રમાણેના ગુણો અને તેથી પણ
અધિક ગુણો છે. વળી હું બાણ છું કે, ઇંદ્ર
સહિત દેવો, દેવો, યક્ષો, ગંધર્વો, પિશાચો, સર્પો
કે રાક્ષસો પણ પાંડવોને યુદ્ધમાં જીતી શકે તેમ
... .. પેલી શક્તિથી હું પાંડવોને

જીતીશ. હે બ્રાહ્મણ ! આ અમોઘ શક્તિ મને
ઇંદ્રે આપેલી છે. આ શક્તિથી હું અર્જુનનો
વધ કરીશ.^{૪૮-૪૯} આમ અર્જુન બ્યારે માર્યો
જરો, ત્યારે એના બીજા ભાઈઓ અર્જુન વિનાના
થઈને પૃથ્વીને ભોગવવા કદી સમર્થ થશે નહિ.^{૪૭}
પછી હે ગૌતમવંશી ! તે સર્વનો વિનાશ થતાં
સમુદ્ર પર્વતની આ સઘળી પૃથ્વી વિનાશપ્રયાસે
ઠોરવરાજને સ્વાધીન થઈ રહેશે.^{૪૮} ઉત્તમ ઉપાયો
યોજવાથી આ જગતમાં સર્વ અર્થો સિદ્ધ કરી
શકાય છે, એમાં સંશય નથી. હે ગૌતમ ! આ
અર્થને બરાબર સમજીને જ હું ગર્જના કરું
છું.^{૪૯} વળી તમે બ્રાહ્મણ છો, હવે તો વૃદ્ધ થયા
છો અને તેથી જ યુદ્ધ કરવામાં અશક્ત પણ છો.
પાંડવો પરના રનેહની લાગણીથી કેવળ મોહવશ
થઈને જ તમે મારું અપમાન કરો છો.^{૪૯} પણ
આ દુષ્ટયુક્તિના બ્રાહ્મણ ! હવે જો તું ક્ષીથી મને
આણું અગ્રિય વચન કહીશ, તો આ તલવારને
જેંચકીને તારી જીમ વાઢી લઈશ.^{૪૭} આ દુર્મતિ
વિપ્ર ! આ રણમાં તું પાંડવોની સ્તુતિ કરવા
ધર છે છે અને કૌરવોનાં સર્વ સૈન્યોને ભયભીત
કરી નાખે છે, પણ હે બ્રાહ્મણ ! આ બાબતમાં
પણ તને હું યથાર્થ વાક્ય કહું છું, તે તું સાંભળ.
દુર્યોધન, દ્રોણાચાર્ય, શકુનિ, દુર્યોધન, જય,
કંઠાસન, વૃષસેન, મદ્રરાજ, તું, સોમદત્ત, બૃદ્રિ,
અશ્વત્થામા અને વિવિંશતિ-આ સર્વ યુદ્ધકુશળ
યોદ્ધાઓ કવચો ધારણ કરીને જ્યાં સજ્જ થઈ
જોમા રહે, ત્યાં ઇંદ્ર સરખો બળવાન એવો કયો
નરશત્રુ તેમના ઉપર વિજય મેળવી શકે? એ સર્વ
યોદ્ધાઓ શૂરા છે, અસુકુશળ છે, બળવાન છે,
સ્વર્ગને મેળવવા ધર છે છે, ધર્મને સમજ છે અને
યુદ્ધ કરવામાં પણ ઘણા નિપુણ છે. અરે ! તેઓ
જે કદાચ ધારે તો દેવોને પણ યુદ્ધમાં હણી શકે
તેના છે.^{૪૮-૪૯} આ સર્વ યોદ્ધાઓ પાંડવોનો

વન કરવાની ઇચ્છાથી તથા કુરુરાજના વિજયની આકાંક્ષા રાખીને, કવચો પહેરી પહેરીને સંઘામ માં ઊભા રહેશે.^{૧૩} છતાં હું માતું છું કે, અતિ-બળવાન પુરુષોનો પણ યુદ્ધમાં જય થવો તે તો દેવાધીન છે, કારણ કે મહાબાહુ ભીષ્મ જેવા પણ સેંકડો બાણોથી વીધાઈ જઈને રણમાં સત્તા છે વળી વિકર્ણ, ચિત્રસેન, બાહ્લિકરાજ, જયદ્રથ, ભૃત્રાન્ગ, જય, જલસધ, સુદર્શણ, રથીશ્રેષ્ઠ શસ અને વીર્યવાન ભગદત્ત-આ બધા રાજાઓ અને એ ઉપરાંતના બીજા મહારાજાઓ પણ સંઘામમાં પાંડવોને હાથે હણાયા છે. એ મહારાજાઓને દેવો પણ સદેજ જીતી શકે એમ નહોતું. તેઓ યુદ્ધમાં શરા હતા અને પાંડવો કરતાં પણ અતિશય બળવાન હતા તો એ અનમ પુરુષ ! એમાં દેવયોગ સિવાય બીજું તુ શુ માને છે ?^{૧૪-૧૭} વળી અદ્યા એ બ્રાહ્મણ ! દુર્યોધનના જે શત્રુઓની તું સતત સ્તુતિ કર્યા કરે છે, તેમના પણ સેંકડો અને હજારો શરાઓ આ રણમાં હણાયા છે.^{૧૮} આ અત્યારે વર્તમાન કાળમાં પણ કુરુઓનાં તથા પાંડવોનાં સર્વ સેન્યો નો સાથે જ શય થાય છે, તો તેમાં પાંડવોનો કોઈ ખતનો પ્રભાવ હોય એમ મને જરા પણ દેખાતું નથી.^{૧૯} છતાં એ નીચ બ્રાહ્મણ ! તું જમને નિત્ય બળવાન માને છે, તેમની સાથે જ રણમાં યુદ્ધ કરવા માટે હું યથાશક્તિ યત્ન કરીશ. દુર્યોધનના હિતને માટે હું મારાથી ખતતી કોશિશ કરના મથીશ, તોપણ જય તો દેવાધીન જ છે.^{૨૦}

હિત શ્રીમદ્ભગવાતમાં દ્રોણપર્વ તર્જીત ધોરકવ્યવધપર્વમાં
'રતિયુદ્ધમાં દુષ્ટાચાર્ય' અને કર્ણના વાક્યો
નામને અધ્યાય ૧૫૮ ગો સમાજ

અધ્યાય ૧૫૯ મો

કર્ણને પોતાના અભિમાનનું મળેલું ફળ

॥ સમય ઉવાચ ॥

તથા પરુપિતં દૃષ્ટ્વા સ્તપ્તપ્રેણ માતુલમ્ ।

હૃદયમુદ્યમ્ય લેગેન દ્રૌણિરમ્યપતત્ દ્રુતમ્ ॥ ૧ ॥

સમય બોલ્યો સૂતપુત્ર કર્ણે આ પ્રભાણેનાં કંઠોર વચનો કહીને પોતાના મામાને તિરસ્કાર કર્યો, તે બોઈ અશ્વત્થામા હાથમાં તલનાર જાંચી કરીને વેગપૂર્વક કર્ણ સામે ધર્યા.^૧ જમ દોઈએક સિંહ મદમત હાથી સામે ચઢી બય, તેમ પરમ ક્રોધેલા અશ્વત્થામા કુરુરાજના દેખતાં કર્ણ સામે ચઢી ગયા.^૨

અશ્વત્થામા બોલ્યા એ નરાધમ ! મારા શરા મામા અર્જુનના સત્ય શુણેલું કથન કરે છે, ત્યારે હે સાવ કુર્મતિયા ! તું દ્રેપને લીધે તેમનો તિરસ્કાર કરે છે.^૩ તુ બલે સર્વ લોકમાં એકમાત્ર ધનુર્નર હોય તેમ શરવીરતાપૂર્વક બકાશ મારે છે, તને ગર્વનું ભૂત ભરાયું છે અને સંઘામમાં તું કોઈને ગણતામાં જ લેતો નથી.^૪ પણ ગાદીવધારી અર્જુને આજે યુદ્ધમાં તારે પરાજય કર્યો અને તારી જ સમક્ષ તેણે જય દ્રયરાજને મારી નાખ્યો, ત્યારે તારાં પરાક્રમ અને અસો ક્યાં જોધી ગયાં હતાં ?^૫ એ અનમ સૂત પુત્ર ! જેણે પૂર્વે સાક્ષાત્ મહાદેવની સાથે યુગ કર્યું છે, તે અર્જુનને તું કેવળ વૃથા મનોરથ માત્રથી જીતના ઇચ્છે છે ?^૬ શ્રીકૃષ્ણની સાથે રહેલ અને સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે અર્જુન ને ઇંદ્ર સહિત દેવો કે અસુરો પણ જીતવા સમર્થ નથી.^૭ તો પછી હે દુષ્ટમુદ્ધિ કર્ણ ! લોકમાં એક જ વીર ગણાતા તે અખિત અર્જુનને તું આ રાજાઓને સાથે રાખીને ક્યાંથી જીતશે ?^૮ એ દુષ્ટમુદ્ધિ નરાધમ ! હવે તુ ઊભો રહેજ અને જોજ. હે અવજનમતિયા ! હું પોતે જ આજ તારા

સૂતપુત્ર કહ્યું જરાયે ગભરાયો ન હતો, તેમ ત્રાસ પણ પામ્યો ન હતો. પણ દે ભરતગ્રેહ ! સંઘામોમાં કદી પરાજય નહિ પામનારો, યુદ્ધમાં ઝડપથી કામ કરનારો અને મહાબળવાન એવો તે કહ્યું તમારા પુત્રોને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાથી સંખ્યાબંધ બાણો છોડવા લાગ્યો. પ્રલયકાળના સસુદ્રની પેટે ઉછાળા મારતા તે અદ્ભુત સૈન્યસાગરને તે બળવાન આ પ્રમાણે ચોતરફથી અટકાવી રહ્યો. પછી રાત્રુપક્ષના રાજાઓ પણ બાણોની વૃષ્ટિ કરીને એ કહ્યુંને ખાળવા લાગ્યા.^{૨૧-૩૧} તે સેંકડો અને હજારો રાજાઓ પોતાનાં ધનુષ્યોને ધુણાવતા હતા અને દૈત્યગણો જમ ઇંદ્ર સાથે યુદ્ધ કરે, તેમ તેઓ રાધાપુત્રની સાથે યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યા.^{૩૨} દે પ્રભુ ! રાજાઓએ પ્રકટ કરેલી બાણવૃષ્ટિને કહ્યું સામેથી બાણોનો તેવો જ મારો ચક્ષાવીને ચારે તરફથી વીંળી નાખી હતી.^{૩૩} પૂર્વે દેવાસુરયુદ્ધમાં ઇંદ્રનું દાનવો સાથે જેવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ સામસામા બદલો વાળવા ઇચ્છતા તે યોદ્ધાઓનું આ યુદ્ધ યથે રહ્યું હતું.^{૩૪} તે સમયે અમે સૂતપુત્ર કહ્યુંના હાથની અદ્ભુત ચાલાકી જોઈ હતી; કારણ કે સર્વ તરફથી સાવધાન રહેલા શત્રુયોદ્ધાઓ અને યુદ્ધમાં પહોંચી વળ્યા ન હતા.^{૩૫} મહારથી રાધાનંદને રાજાઓનાં સંખ્યાબંધ બાણોને અટકાવી લીધાં હતાં અને તેણે તેમના રથોની ધૂસરીઓમાં, ઇસોમાં, છત્રોમાં, ધ્વજોમાં તથા ઘોડાઓમાં પોતાના નામના ચિહ્નવાળાં બાણો ઘોચવા માંડ્યાં હતાં. જોતજોતામાં તે સર્વ રાજાઓ કહ્યુંનાં બાણોથી પીડાઈને હાવાગાવારા બની ગયા.^{૩૬,૩૭} ટાઢથી ધ્રુજતી ગાયોની જેમ તેઓ ત્યાં રણમાં જ આમતેમ ભમવા લાગ્યા. વળી કહ્યું મારી નાખેલા તથા તેનાથી મારી

નખાતા જથ્થાબંધ ઘોડાઓ, હાથીઓ તથા રથીયોદ્ધાઓ જ્યાં ત્યાં અમારી દૃષ્ટિએ પડતા હતા. દે રાજન ! આખી રણભૂમિ યુદ્ધમાં પાછા નહિ હઠનારા શરાઓનાં રડવડતાં મસ્તકોથી અને બાહુઓથી ચારે બાજુ છવાઈ ગઈ હતી. મરણ પામેલા, મરણ પામતા અને આમતેમ નાસભાગ કરતા યોદ્ધાઓથી આખું રણક્ષેત્ર યમ-રાજના નગર સમું રોડ દેખાતું હતું. આ પ્રમાણેનું કહ્યુંનું પરાક્રમ જોઈને રાજા કુયોધન અશ્વત્થામા પાસે આવીને આ વાક્ય બોલ્યો : ' આ દંશીલો કહ્યું સર્વ રાજાઓની સાથે રણમાં યુદ્ધ કરી રહ્યો છે. જરા જુઓ તો ખરા !^{૩૮-૪૨} જુઓ, કહ્યુંનાં બાણોથી વિહ્વળ થઈને આ પાંડવી સેના કેવી નાસભાગ કરી રહી છે ! ખરેખર ! કાર્તિકેશ્વારીથી સંહાર કરાતી દાનવોની સેના સરખી જ આ સેના દેખાય છે.^{૪૩} પણ જુઓ ! પેલો અર્જુન પોતાની સેનાનો બુદ્ધિમાન કહ્યું પરાજય કર્યો છે તે જોઈને, સૂતપુત્રનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી સન્મુખ જ ધસ્યો આવે છે.^{૪૪} માટે તે અર્જુન આપણા બધાના દેખતાં મહારથી કહ્યુંને યુદ્ધમાં મારી ન બચ તેવી યુક્તિ કરવી જોઈએ. ^{૪૫} જોઈલે અશ્વ-ત્થામા, કૃપાચાર્ય, શલ્ય અને મહારથી હાદિ'ક્ય સૂતપુત્રનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી અર્જુન સામે ધસી ગયા.^{૪૬} આમ દૈત્યોની સેના સામે ચઢી આવતા ઇંદ્રની પેટે કૌરવસેના સામે ચઢી આવતા એ અર્જુનને જોઈને તે યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવા દોડ્યા હતા. દે રાજેન્દ્ર ! અર્જુન પણ પાંચાલ રાજાઓથી વીંટાઈને ઇંદ્ર જેમ વૃત્તાસુર સામે ધસી ગયો હતો, તેમ કહ્યું સામે ધસી ગયો.^{૪૭,૪૮}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : દે સંજય ! પ્રલયકાળના યમરાજની પેટે ડાપેલા એ અર્જુનને જોઈને સૂર્યપુત્ર કહ્યું શો ઉપાય લીધો હતો ! જ મહારથી કહ્યું અર્જુનની સાથે નિત્ય સ્પર્ધા કરે છે

અને જે યુદ્ધમાં અતિ દારણ્ય અર્જુનને જીતવાની આશા રાખે છે, તે સૂયંપુત્ર કણે પોતાની સામે એકાએક ધસી આવેલા પોતાના નિત્યના અત્યંત વેરી એવા અર્જુન સામે કયાં યોગ્ય પગલાં લીધાં હતાં ? આ તું મને કહે. ૪૬, ૫૦

સંજય બોલેલો : હાથી સામે જમ કાઈ હાથી ધસી આવે, તેમ પોતાની સામે ધસી આવેલા અર્જુનને જોઈને કણે જરા પણ ગભરાયા વિના યુદ્ધ કરવા ધસી ગયો હતો. પોતાની સામેવેગથી ધસી આવતા કણેને અર્જુનને સીધાં જનારાં બાણો મૂઝી મૂઝીને રણમાં છાઈ દીધો, ત્યારે કણે પણ અર્જુનને તેવાં બાણો વડે ઢાંચી દીધો; એટલે વળી અર્જુનને બાણોના સમૂહથી કણેને ઢાંચી દીધો. ૫૧-૫૩ તે પછી અત્યંત કાપેલા કણે ત્રણ બાણો મારી અર્જુનને વીંધી નાખ્યો; પણ મહાબળવાન અર્જુન કણની તે ઝડપને સાંખી શક્યો નહિ. ૫૪ શત્રુતાપન અર્જુનને તેના તરફ સરાણુ પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં, ચળકતા અથ-ભાગવાળાં અને સીધાં જનારાં ત્રણસો બાણો છોડ્યાં. વળી વીર્યવાન અને બળવાન તે અર્જુનને હસતો હોય તેવો ડોળ કરીને કોધપૂર્વક એક બાણુ માર્યું અને કણના કાળા હાથના અથ-ભાગને વીંધી નાખ્યો. ૫૫, ૫૬ એ રીતે વીંધાઈ જતાં કણના હાથમાંથી ધતુધ્ય છટ્ટી પડ્યું, તો પણ એક અર્ધ નિમેષ ગેટલા સમયમાં તે મહા-બળવાન કણે એક બીજું ધતુધ્ય ગ્રહણ કર્યું. ૫૭ એક ચાલાક હાથવાળાની પેઠે તેણે સંખ્યાબંધ બાણો છોડી અર્જુનને છાઈ દીધો. દે ભારત ! અર્જુનને બાણોના વરસાદ વરસાવી હસતાં હસતાં જ કણે છોટસી તે બાણવૃષ્ટિને નારા કરી નાખ્યો હતો. દે રાજ ! મહાધતુધર એવા તે બને જણા સામસામે ખેલતા લેવાની ઇચ્છાથી પરસ્પર ચડી આવ્યા હતા અને આ પ્રમાણે બાણોની વૃષ્ટિ

કરીને અન્યોન્યને રણમાં છાઈ દેતા હતા. જમ કાઈ એક હાથણી માટે કાપેલા 'વનના બે હાથી-ગોતું મહાઅદ્યુત યુદ્ધ થઈ રહે છે, તેમ તે કણ અને અર્જુનનું પણ મહાઅદ્યુત યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. પછી મહાધતુધર અર્જુને કણનું તે પરાક્રમ જોઈને ચપળતાપૂર્વક કણના ધતુધ્ય-ને મુદિપ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું. વળી તેણે ભલ્લિતતાનાં બાણો મૂઝીને તેના ચારેય ઘોડાને પણ ચમસદનમાં પહોંચાડી દીધા. ૫૮-૬૨ વળી તે શત્રુતાપને કણના સારથિના મસ્તકને પણ ધડથી છુટું પાડ્યું. વધુમાં તે પાંડુનંદન પૃથા-પુત્રે બીજાં ચાર બાણો મૂઝ્યાં અને કપાયેલા ધતુધ્ય-વાળા, માર્યા ગયેલા ઘોડાઓવાળા તથા શાળાયેલા સારથિવાળા તે કણને તેણે ધાયલ કરી નાખ્યો. એટલે અર્જુનનાં બાણોથી પીડાયેલા તે પુરુષ-શ્રેષ્ઠ કણ માર્યા ગયેલા ઘોડાઓવાળા રથમાંથી એકદમ ફરી પડ્યો અને સત્તર કૃપાચાર્યના રથ પર ચડી ગયો. શાહુડી જમ પીંછાઓથી ઢંકા-યેલી હોય છે, તેમ ધાયલ થયેલા તે કણ અનેક બાણોથી તદ્દન ઢંકાઈ ગયો હતો. તેથી જ પોતાના જીવિતના રક્ષણ માટે તે કૃપાચાર્યના રથ પર ચડી ગયો હતો. દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! રાધાપુત્ર કણને પરાજય પામેલો જોઈને તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ અર્જુનનાં બાણોથી કાપર થઈને દશે દિશાઓમાં નાસભાગ કરી રહ્યા. દે રાજન ! પોતાના સૈનિકને એ પ્રમાણે નાસભાગ કરતા જોઈને રાજ કુયોધન તેમને પાછા વાળવા લાગ્યો અને આ વચન બોલ્યો : 'દે રારા કાન્તિયા ! તમે નાસો નહિ, નાસો નહિ. હામા રદો. ૬૩-૬૮ અર્જુનનો વર કરવા માટે આ તું પોતે જ આ પગલે નેની સામે યુદ્ધ કરવા અડ' છું. તું જ પાંડવો-નો, પાંચાલોનો તથા સર્વ મોખમયોદ્ધાઓનો નાગ કરીશ. ૬૯ આજે તું ગાંડીવધતુધર અર્જુન સામે

યુદ્ધ કરીશ. તેથી પાંડવો પ્રલયસમયના કાળના જેવા મારા પરાક્રમને જોઈ રહેશે.^{૭૦} આજે યોદ્ધાઓ રણમાં મારી હંજારે બાણજળોને પતંગોની પંક્તિની પેઠે છૂટેલી નિહાળશે.^{૭૧} ગ્રીષ્મઋતુની આખરમાં મેઘરાજ જેમ જળમય વૃષ્ટિ કરે છે, તેમ આજે હાથમાં ધનુષ્ય ધારણ કરીને હું યુદ્ધમાં બાણમય વૃષ્ટિ વરસાવીશ, તે સર્વ સૈનિકો જોશે. નમેલાં પર્વવાળાં અનેક બાણો મૂકીને હું આજે અર્જુનને જીતીશ. માટે હે શરણો! ઊભા રહો, ઊભા રહો અને અર્જુનના ભયનો ત્યાગ કરો.^{૭૨, ૭૩} મગરમચ્છોનો નિવાસ ગણાતો મહાસાગર જેમ કાંઠા સામે આવીને અટકી રહે છે, તેમ અર્જુન આજે મારા પરાક્રમને સહન કરી શકશે નહિ.^{૭૪} આમ કહીને દુરાયધ્ન રાજ દુર્યોધન મોટા સૈન્યને સાથે લઈને અર્જુન સામે ચઢી ગયો. તે સમયે તેનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ દેખાતાં હતાં.^{૭૫} મહાબાહુ દુર્યોધન આ પ્રમાણે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા પ્રયાણ કરી ગયો, તે જોઈને કૃપાચાર્ય અશ્વત્થામા પાસે આવ્યા અને તેમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :^{૭૬} 'આ મહાબાહુ દુર્યોધનરાજ આ સમયે ઘણો ક્રોધિત થયો છે અને ક્રોધથી બેમાન જેવો બની ગયો છે. તે કેવળ પતંગિયાની વૃત્તિનો આશ્રય કરીને અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે.^{૭૭} પણ એ પુરુષવ્યાધ્ર કૌરવરાજ અર્જુન સામે બેટા કરીને આપણ સર્વનાં દેખતાં પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ ન કરે તેટલામાં તું તેને અર્જુન સામે જતો અટકાવ.^{૭૮} કુરુવંશનો એ વીર રાજા આજે આ અર્જુનનાં બાણોના સપાટામાં જ્યાં સુધીમાં ન આવી પડે, ત્યાં સુધીમાં તું એને રણમાં જતો અટકાવ.^{૭૯} આ આપણે રાજા જેટલામાં કાંચળી વિનાના રાષ્ટ્ર સરખાં અર્જુનનાં ધોર બાણોથી ભરત ન થઈ જાય, તેટલામાં તું એને યુદ્ધમાંથી અટકાવ.^{૮૦} હે માન આપનારા !

આપણે જીવતા ઊભા છીએ અને આ દુર્યોધનરાજ કરી કુમક વિના અર્જુનની સામે યુદ્ધ કરવા માટે જાય તે મને અયોગ્ય સરખું જણાય છે.^{૮૧} હું માતું છું કે, સિંહ સાથે યુદ્ધ કરનારા હાથીતું જીવતર જેમ દુર્લભ થઈ પડે છે, તેમ મુકુટધારી અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરનારા આ કુરુરાજતું જીવતર પણ આજે દુર્લભ થઈ પડશે.^{૮૨} પોતાના મામાનાં એ વયનો સાંભળીને શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે અશ્વત્થામા ઉતાવળા ઉતાવળા દુર્યોધનને આતું વાક્ય બોલ્યા :^{૮૩} 'ઓ ગાંધારીપુત્ર ! હું જ્યાં સુધી જીવતો છું, ત્યાં સુધી તમારે યુદ્ધ કરવા જવું યોગ્ય નથી. ઓ કુરુરાજ ! હું તમારું નિત્ય હિત ઇચ્છું છું. મારો અનાદર કરી તમારે બ્રાંતિમાં ન પડવું જોઈએ કે, 'આ યુદ્ધમાં અર્જુનનો વિજય થશે અને મારો પરાજય થશે.' હે દુર્યોધન ! હું એકલો જ અર્જુનને આગળ વધતો અટકાવીશ. તમે અહીં ઊભા રહો.^{૮૪, ૮૫}

દુર્યોધન બોલ્યો : હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! તમારા પિતા દ્રોણાચાર્ય પાંડવોની પુત્રોની પેઠે રક્ષા કરે છે અને તમે પોતે પણ નિત્ય તેમની ઉપેક્ષા કરો છો.^{૮૬} આ યુદ્ધમાં તમારું પરાક્રમ મંદ દેખાય છે, તેમાં મારા ભાગ્યની મંદતા જ કારણભૂત છે અથવા ધર્મરાજતું પ્રિય કરવા માટે કે દ્રોપદીને રક્ત મનાવવા માટે તમારું પરાક્રમ મંદ પડી ગયું છે કે શું ? અમે તે કંઈ સમજી શકતા નથી.^{૮૭} અરેરે ! મને શન્ય-લોભીને પિંકાર દેજો ! મારે માટે મારા આ સર્વ બાંધવો, જેઓ હજી કેવળ સુખચેતનમાં જ દહાડા કાઢવાને યોગ્ય છે, તેઓ આજે રણમાં અગ્નિત રહીને પણ પરમ દુઃખને પામી રહ્યા છે.^{૮૮} એક માત્ર ગૌતમીના પુત્ર સિવાય સર્વ રામોને અજીનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા યુદ્ધમાં સાક્ષાત મહેશ્વર સરખો એવો બીજો કયો પુરુષ પોને

સમર્થ હોવા છતાં પોતાના શત્રુઓનો સંહાર ન કરે ?^{૯૮} ઓ અશ્વત્થામા ! તમે મારા પર હવે પ્રસન્ન થાઓ અને મારા આ શત્રુઓનો નાશ કરી નાખો. અરે ! દેવો કે દાનવો સુદ્ધાં તમારાં અશ્વોના માર્ગમાં ઊભા રહેવાને સમર્થ નથી. હે દ્રોણપુત્ર ! તમે પાંચાલો અને સોમકાનો તેમના અનુચરો સહિત નાશ કરી નાખો. તે સિવાયના બાકી રહેલાઓનો તો અમે બધા જ આપના રક્ષણ તથા રહી સંહાર કરીશું.^{૯૦, ૯૧} હે બ્રાહ્મણ ! જુઓ, આ સોમકા તથા યશસ્વી પાંચાલો ક્રોધાયમાન થઈને બધે દાવાનળની જમ મારાં સૈન્યોમાં ધૂમી રહ્યા છે.^{૯૨} હે મહા-બાહુ નરોત્તમ ! અનુનંતાં રક્ષણ તથા રહેલા આ કેકયેયોદ્ધાઓ મારા સૈન્યને તદ્દન મારી નાખે તે પહેલાં તમે તેમને અટકાવી દો.^{૯૩} ઓ શત્રુ-દમન અશ્વત્થામા ! તમે હવે ઉતાવળ કરો અને શીઘ્ર ત્યાં જાઓ. હે મહારાજ ! તમારે જ પહેલાં કે પછી આ કાર્ય કરવાનું છે.^{૯૪} હે મહા-બાહુ ! સર્વ પાંચાલોનો નાશ કરવા માટે જ તમે ઉત્પન્ન થયા છો. તમે જ બરાબર સજ્જ થશો તો જરૂર આ સર્વ જગતને પાંચાલો વિનાનું કરશો જ.^{૯૫} સિદ્ધોએ પણ પૂર્વે આ પ્રમાણે જ કહ્યું છે અને તે પ્રમાણે જ અવશ્ય થશે. માટે હે પુરુષવ્યાધ્ર ! તમે તે સર્વ પાંચાલોનો અનુ-ચરો સહિત નાશ કરી નાખો.^{૯૬} ઇંદ્ર સહિત દેવો પણ તમારાં અશ્વોના સપાટામાં ઊભા રહેવા-ને સમર્થ નથી, તો પાંડવો અને પાંચાલો તે દાણ માત્ર ! આ હું તમને સત્ય જ કહું છું.^{૯૭} હે વીર ! આ પાંડવો તથા સોમકયોદ્ધા-ઓ તમારી સામે બળથી યુદ્ધ કરવા સમર્થ નથી. આ હું તમને સત્ય કહું છું.^{૯૮} માટે હે મહા-બાહુ ! જાઓ, જાઓ. આપણે સમય ગાળવો ચોગ્ય નથી. જુઓને, અનુનંતાં બાણોથી પીડા-

યેલી આ આપણી સેના નાસભાંગ કરી રહી છે.^{૯૯} હે માન દેનારા મહાબાહુ ! તમે તમારા દિવ્ય તેજથી પાંડવો તથા પાંચાલોને શિક્ષા કરવા સમર્થ છો.^{૧૦૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વા તર્ગત ઘટોત્કચપદ્યપર્વમા
“સન્નિવૃદ્ધમાદુર્યોધનનું વાક્ય” નામનો અધ્યાય ૧૫૮નો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૦ મો

અશ્વત્થામાનું પરાક્રમ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દુર્યોધનેનૈવમુક્તો દ્રોણિરાહવદુર્મદઃ ।

ચક્રારાવિવધે વલ્તમિન્દ્રો દૈત્યવધે યથા ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : દુર્યોધને બ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે ઇંદ્ર જમ દૈત્યોનો વધ કરવા યત્ન કર્યો હતો, તેમ તે યુદ્ધકર્મદે અશ્વત્થામાએ શત્રુ ઓનો વધ કરવા માટે યત્ન કરવા માંડ્યો. ત્યાં એ મહાબાહુએ દુર્યોધનને હૃદયેશીને આવાં વાક્યો કહ્યાં :^૧ ‘હે કુરુરાજ ! તું કહે છે તે સત્ય છે. મને તથા મારા પિતાને પાંડવો નિત્ય પ્રિય છે.^૨ તેમ જ હે કુરુદહ ! અમે બન્ને તે પાંડવોને પણ તેવા જ પ્રિય છીએ, છતાં યુદ્ધ કરતી વેળા અમે પરસ્પરની પ્રીતિ બળવતા નથી. હે તાત ! અમે બાણોની પરવા રાખ્યા વિના નિર્મથની પેટે અમારી શક્તિ અનુસાર યુદ્ધ કરીએ છીએ.^૩ હે મહારાજ ! હું, કણ્, શલ્ય, કૃપાચાર્ય અને હાર્દિલ્ય પાંડવોની સેનાને આંખના એક પલ્લકારા જટલા સમયમાં જ નાશ કરી નાખીએ તેમ છીએ.^૪ વળી હે મહાબાહુ ! જો અમે આ યુદ્ધમાં ન હોઈએ તો તે પાંડવો પણ આપણી સેનાને એક અર્ધનિમેષ જટલા સમયમાં જ સંહારી નાખે તેમ છે.^૫ હે ભારત ! પાંડવો તથા અમે અમારી શક્તિ પ્રમાણે યુદ્ધ કર્યો કરીએ છીએ અને તેથી જ તેજ સામે તેજ આવીને શાંત થઈ બચ છે.^૬ આ વાત તું તમને સત્ય જ કહું છું’ હે,

જ્યાં સુધી પાંડવો જીવતા છે ત્યાં સુધી પાંડવી
સેનાનો અતિબળથી પણ પરાજય કરી શકાય
તેમ નથી.^૭ સમર્થ એવા તે પાંડુપુત્રો કેવળ
પોતાને માટે જ યુદ્ધ કરી રહ્યા છે, તેથી તે તારાં
સંન્યોનો સંહાર કેમ નહિ કરે!^૮ હે કુરુરાજ !
તું અતિશય લોભી છે અને કેવળ કપટને જ
જાણે છે. તું સર્વના તરફ શંકાં રાખે છે અને
અભિમાની છે; આથી જ તું અમારા વિશે શંકા
કરી રહ્યો છે.^૯ હે રાજન ! વળી હું માતું છું
કે, તું અતિનિંદ્ય, પાપાત્મા અને પાપી છે.
આમ એ શુદ્ધ રાજા ! તું પોતે પાપની વાસના-
ઓથી ભરેલો દોઈને બીજાઓને વિશે શંકા રાખ્યા
કરે છે.^{૧૦} છતાં હે કુરુનંદન ! હું મારો બનતો
પ્રયત્ન કરીશ અને તારે માટે મારા જીવિતનો
પણ ત્યાગ કરવા તત્પર થઈશ. આ હું તારે માટે
યુદ્ધ કરવા ઊપડું છું.^{૧૧} હું શત્રુઓ સાથે બરા-
બર યુદ્ધ કરીશ અને તેમના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધા-
ઓનો પરાજય કરીશ. હે શત્રુદમન રાજા ! આ
સંઘ્રામમાં તારું પ્રિય કરવા માટે હું પાંચાલો,
સોમઢા, કંકથો તથા બીજા પાંડવયોદ્ધાઓ સાથે
સારી રીતે યુદ્ધ કરીશ. આજના યુદ્ધમાં મારાં
બાણોથી દાઝી ગયેલા પાંચાલો તથા સોમઢા
સિંહે ગભરાવી મૂંઝલી ગાયોની પેઠે સર્વ દિશા-
ઓમાં પલાયન કરી જશે. આજના યુદ્ધમાં મારા
પરાક્રમને જોઈને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ તથા સર્વ
સોમઢા આ લોકને અશ્વત્થામામય બનેલો જશે.
હું સર્વ પાંચાલોને તથા સોમઢાને યુદ્ધમાં મારી
નાખીશ, તે જોઈને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ અત્યંત
ખેદ પામશે. હે ભારત ! આ યુદ્ધમાં જ્યાં
મારી સામે યુદ્ધ કરશે, તેમને હું હણી જ
નાખીશ.^{૧૨-૧૬} હે વીર ! હું તને સત્ય કહું છું
કે, મારા હાથના ઝપાટામાં આવેલા તેઓ કદી
છૂટનાના નથી. એ પ્રમાણે તમારા પુત્ર કુર્યો-

ધનને કહીને મહાબાહુ અશ્વત્થામા સર્વ ધનુ-
ર્ધરોને ત્રાસ પમાડતા યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયા;
કારણ કે સર્વ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ તે અશ્વત્થામાને
તમારા પુત્રોનું પ્રિય કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા
હતી.^{૧૭,૧૮} પછી ગૌતમીપુત્ર અશ્વત્થામાએ
રણને મેાખરે જઈ પાંચાલો અને કંકથોને ઉદ્દેશીને
આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે મહારથો ! તમે બધા
મારા શરીર ઉપર પ્રહાર કરવા મંડી પડો અને
બરાબર સ્થિર થઈ અસ્ત્રો ફેંકવાના આતુર્યને
દર્શાવવા સાથે મારી સામે યુદ્ધ કરો.' અશ્વત્થામા-
નાં એ વચનો સાંભળતાંવેંત જ તે સર્વ યોદ્ધા-
ઓ તેમના પર રાક્ષાની વૃષ્ટિઓ કરવા લાગ્યા.^{૧૯,૨૦}
હે મહારાજ ! મેં જો જળધારાઓ છોડે, તેમ
તે યોદ્ધાઓ બાણોની ધારાઓ છોડવા લાગ્યા;
પણ દ્રોણાચાર્યના પુત્રે તે બાણોનો નાશ કરી
નાખ્યો અને પાંડવો તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સમક્ષ જ
તેણે તેમનામાંના દશ વીરોનો નાશ કરી નાખ્યો.
આમ હે પ્રભુ ! એ રણમાં અશ્વત્થામાએ સોમઢાનો
તથા પાંચાલોનો સંહાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે
તેઓ અશ્વત્થામાને યુદ્ધમાં ત્યજી દઈને દશેય
દિશાઓમાં પલાયન કરી જવા લાગ્યા. હે મહા-
રાજા ! એ રીતે રજા પાંચાલો તથા સોમઢાને
રણમાંથી નાસભાગ કરતા જોઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અશ્વ-
ત્થામા સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યો. એ વેળા તે
રણમાં કદી પાછા નહિ હઠનારા એકસો રથી-
યોદ્ધાઓથી ચીંટાયેલો હતો. એ યોદ્ધાઓના
રથો મુતરણથી અદ્ભુત શોભતા હતા અને જળ-
વાળા મેઘ સમાન ગર્જના કરી રહ્યા હતા. પછી
પોતાના યોદ્ધાઓને રણમાં પાડી નાખવામાં
આવેલા જોઈને પાંચાલરાજાનો મહારથી પુત્ર
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અશ્વત્થામા પ્રત્યે આવું વાક્ય બોલ્યો :
'ઓ દુષ્ટશુદ્ધિના દ્રોણપુત્ર ! બીજા સામાન્ય યોદ્ધા-
ઓને મારી નાખવાથી તને શો લાભ થવાનો

છે? ૨૧-૨૨ પણ એ તું રણમાં શરૂ કરેલા તો હોય, તો આન, મારી સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. તું મારી આગળ આવીને ઊભો રહે. હમણાં જ હું તારો વધ કરીશ. ૧૨૭ આમ કહી, દે ભરતશ્રેષ્ઠ! પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મર્મને ભેદી નાખનારાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને આત્માર્થના પુત્રને પ્રહાર કર્યો. ૨૮ મંધની ઇચ્છાવાળા હૃદય ભ્રમરાઓ જેમ પુષ્પ-ભરેલા વૃક્ષમાં પેસી બેસે, તેમ સુવર્ણની પૂંખવાળાં, ચળકતા અક્ષસાગવાળાં અને સર્વ શરીરને ચીરી નાખનારાં તે બાણો એક પછી એક અશ્વત્થામાના શરીરમાં પેસી ગયાં; એટલે બાણ-પ્રહારથી અત્યંત વીંધાઈ ગયેલા અશ્વત્થામા પણ તળે કચરાયેલા સર્પની પેઠે એકદમ છંછેડાયા. ત્યાં જરા પણ નહિ ગભરાયેલા એ માની દ્રોણપુત્ર હાથમાં બાણો લઈ આ પ્રમાણે બોલ્યા: 'ઓ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન! એક સુહૃદ્દંઠાળ સ્થિર થઈ ને તું રાહ જોઈ લે, તેટલામાં તો તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરીને હું તને યમનિવાસમાં મોકલી દઈ છું.' આમ કહીને શત્રુવીરોના સંહાર કરનારા અશ્વત્થામાએ ઝડપદાર હાથવાળા યોદ્ધાની પેઠે સંખ્યાબંધ બાણો ચૂક્યાં અને ચારે બાજુથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ઘાઈ દીધો અને તે દ્રોણપુત્રે તે યુદ્ધકંઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને રણમાં પીડવા લાગ્યા. ૨૯-૩૩ પછી તે પાંચાલ-પુત્રે અશ્વત્થામાને તિરસ્કારી કહ્યું કે, 'હે બ્રાહ્મણ! તું મારી પ્રતિજ્ઞાને તથા ઉત્પત્તિને હજી જાણતો નથી. આ અતિશય દુષ્ટ બુદ્ધિના વિષ્ણુ! પ્રથમ તારા પિતા દ્રોણાચાર્યને મારી નાખી પાછળથી તને પણ હું મારી નાખીશ. આ રણમાં હજી દ્રોણાચાર્ય જીવતા છે, માટે હું તને આજે મારના નથી. પણ દે દુર્ભતિ! આ રાત્રિમાં જ પ્રજાત થયા પહેલાં હું તારા પિતાને મારી નાખીશ અને પછીથી તને પ્રેતલોકમાં મોકલી દઈશ. માટે તારા મનમાં પાંડવો તરફ જે દ્રેષ છે તથા કોરવો

તરફ જે ભક્તિ છે, તેને તું સ્થિર થઈ ને દેખાડી દે; કારણ કે હવે તું જીવતો છૂટવાનો નથી. વળી હે પુરુષાધમ! જે ઘાઈ બ્રાહ્મણ પોતાના બ્રાહ્મણ-ધર્મનો ત્યાગ કરી ક્ષાત્રધર્મમાં આસક્ત થાય છે, તે સર્વ ઘાઈથી વધ કરવા યોગ્ય છે.' ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એ રીતનાં કંઠેર વાક્યો કહીને ટકોર કરી. ૩૪-૩૬ એટલે બ્રાહ્મણોમાં હતમ એવા અશ્વત્થામાને અતિ-શય ક્રોધ પ્રકટ્યો. નેત્રોથી બાણો બાળી નાખતા હોય તેમ તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે જવા લાગ્યા અને તે બોલ્યા: 'ઊભો રહેજે, ઊભો રહેજે. ૧૪૦ પછી તે સર્પની પેઠે નિઃશ્વાસ નાખીને તેને બાણો વડે ઘાઈ દેવા લાગ્યા. દે મહારાજ! પાંચાલસેનાઓથી વીંટાયેલા તથા મોટી જીવવાળો મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આમ અશ્વત્થામાનાં બાણોથી તદ્દન છવાઈ ગયો, છતાં તે પોતાના પરાક્રમેના આશ્રય કરીને અચળ ઊભો રહ્યો. તેણે અશ્વત્થામા પર અનેક જાતનાં બાણો ફેંક્યાં માંડ્યાં. એ રીતે તે બંને જણા પોતાના પ્રાણોનું પણ લઈ યુદ્ધરૂપ વૃત્ત રમી રહ્યા. ૪૧-૪૩ પરસ્પર શેષમાં આવી જઈને તેઓ અનેક બાણો વડે એકબેકને ગમરાયતા હતા. ત્યાં તે બંને મહાબલુર્ધરા ચોતરફ બાણ-વૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા. ૪૪ એ વેળા ત્યાં એકઠા મળેલા સિદ્ધો, આરણ્યો અને વાલુગામી દેવતાઓ અશ્વત્થામા તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના તે ઘોર સ્વરૂપવાળા ભયાનક યુદ્ધને જોઈને તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૪૫ તેમણે બાણોના ઢગોળી આકાશ તથા દિશાઓને ભરી દીધી હતી અને બાણો વડે મોટા અંધકાર કરી દઈને રણમાં ઘાઈનાથી ન જોઈ શકાય તેમ તેઓ સજ્જા લાગ્યા. તેઓ પનુષને ગોળ મંડળાકારે વાળી દઈને બંને ગુપ્તિમિ પર નૃત્ય કરતા દેવતા અને અન્યોન્યને પણ કરવા સજ્જ થયેલા ને બંને રાત્રીનાં ત્યારે અતિ બળે કર દેખાતા હતા. ૪૬-૪૭ વળી તે બંને મનનાડું

ઓ તરેહતરેહતું ઝડપદાર તથા સુંદર યુદ્ધ કરતા હતા, તેથી હજારો મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ તેમનાં વખાણ કરતા હતા.^{૪૮} વનમાં સામસામે સાવધ થઈને યુદ્ધ કરતા બે વનગજોની પેઠે તેઓ રણમાં બરાબર સાવધ રહીને લડી રહ્યા હતા. તેઓ બન્ને-ને જોઈને બન્ને પક્ષની સેનાઓમાં તુમુલ હર્ષ થઈ રહ્યો.^{૪૯} ત્યાં તેમની સેનાઓમાં સિંહનાદો થવા લાગ્યા, સર્વ સૈનિકો શંખનાદો કરવા લાગ્યા અને સેંકડો તથા હજારો વાદિનો વાગવા લાગ્યા.^{૫૦} એક મુદ્ગતંકાળ સુધી તો ભીરુ પુરુષો-ને ભય વધારનારું તે તુમુલ યુદ્ધ લગભગ એક-ધારું જ થઈ રહ્યું હતું.^{૫૧} પછી હે મહારાજ ! અશ્વત્થામાએ મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ધ્વજને, ધનુષ્યને, છત્રને, બન્ને પૃથ્વક્ષકોને, સારથિને તથા આરેય યોદ્ધાઓને રણમાં શેળી નાખ્યા અને તેની સામે એસએર ધસારો કર્યો. વળી તે અમેયાત્માએ નમેક્ષાં પર્વવાળાં સેંકડો અને હજારો બાણો મૂકી મૂકીને સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓને રણમાંથી નસાડી જ મૂક્યા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ વેળા પાંડવોની સેના ગભરાટમાં આવી પડી હતી. એ રણમાં અશ્વ-ત્થામાતું ઇંદ્રના સરખું મહાન પરાક્રમ જોઈને પાંચાલોના મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સો બાણો વડે અશ્વ-ત્થામાના સો અનુયાયીઓને મારી નાખ્યા અને બીજાં તીક્ષ્ણ ત્રણ બાણોથી મોટા મોટા ત્રણ મહારથીઓનો પણ નાશ કરી નાખ્યો. એટલે અશ્વત્થામાએ પણ પોતાની સામે ગોડવાઈને ભમેલા સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓનો નાશ કરી નાખ્યો. એ રીતે જ્યારે અશ્વત્થામાએ સંહાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે પાંચાલો અને સૂંજયો અશ્વત્થામાને યુદ્ધમાં જ પડતા મૂકી નાંકા અને તેમના રથો તથા ધ્વજો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા. એ રીતે શત્રુઓ-નો રણમાં પરાજય કરીને દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામા વર્ષોકાળના મેઘની પેઠે મોટા રાજ્દયી

ગર્જના કરવા લાગ્યા. તે સમયે તેમણે ધણા શસ્ત્રોનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો; તેથી યુગાંત સમયે સર્વ જૂનોને ભસ્મ કરી નાખી કાળાશિ જન્મ પ્રકાશી રહે છે, તેમ તે સંજામમાં પ્રકાશવા લાગ્યા.^{૫૨-૫૯} એ યુદ્ધમાં હજારો શત્રુઓની દુક-ડીઓનો પરાજય કરી કૌરવોતું સન્માન પામેલા પ્રતાપી અશ્વત્થામા શત્રુગણોનો વિનાશ કરી દેવેંદ્ર જન્મ શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા.^{૬૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતર્ગત ધૃષ્ટાકચવધપર્વમાં
'રાત્રિયુદ્ધમાં અશ્વત્થામાતું પરાક્રમ' નામને
અધ્યાય ૧૬૦મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૧ મો ,

કાપાકાપી

॥ સ્વયં ઉવાચ ॥

તતો યુધિષ્ઠિરૈવ ભીમસેનથ પાંડવઃ ।

દોળપુર્વં મહારાજ સમંતાત્ પર્યવારયન્ ॥ ૧ ॥

સંજય યોત્યોઃ હે મહારાજ ! તે પછી

યુધિષ્ઠિર અને પાંડવ ભીમસેન દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાની આરેબાજી વીંટાઈ વળ્યા.^૧ આ તરફથી દુર્યોધન રાત્ર પણ દ્રોણાચાર્યથી વીંટાઈને પાંડવો સામે ચઢી આવ્યો અને પછી તેમનું યુદ્ધ શરૂ થયું.^૨ હે મહારાજ ! તે યુદ્ધ ભીરુ પુરુષોના ભયમાં વધારો કરનારું તથા ધોર સ્વરૂપવાળું હતું. તેમાં ઢાપેલા ભીમસેને અંબથો, માલ્વો, વંજો, ત્રિગતો, શિખિઓ અને બીજાં કેટલાકએક યોદ્ધાઓની દુકડી-ઓને શત્રુલોકમાં મોકલી દીધી હતી. વળી ભીમે અભીપ્રાદો, શરસેમો તથા બીજા અનેક યુદ્ધુર્જન ક્ષત્રિયોને કાપી નાખી પૃથ્વીમાં લોદી-નો ગ્રીયડ મચાવી દીધો હતો. ત્યાં હે રાજન્ ! અમ્બુને પણ દુંગરાળ પ્રદેશમાં જન્મેલા ભીલ-યોદ્ધાઓને, મદ્રકોને તથા માલ્વોને પણ તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરી પ્રેતલોક લલ્પી વિદાય કરી દીધા હતા. તેણે સરળગામી નારાયણોનો પ્રહાર

કરીને હાથીઓને પણ પીડવા માંડ્યા હતા, તેથી
એ શિખરોવાળા પર્વતોની પેઠે તેઓ રણભૂમિ
પર પછડાતા હતા. હાથીઓની કપાયેલી સૂંઢો
જ્યાં ત્યાં તરફડતી હતી, તેથી તે રણભૂમિ આરે
બાજુ સર્પો ફરતા હોય તેમ શોભતી હતી. તે
યુદ્ધમાં સુવર્ણભૂષિત કાંતિવાળાં રાજાઓનાં છત્રોને
જીજાળી નાખવામાં આવ્યાં હતાં, તેથી પ્રલયકાળે
એકીસાથે ઊગેલા સૂર્ય, ચંદ્ર અને સર્વ ગ્રહ-
મંડળ સાથેનું જાણે આકાશ હોય, તેમ તે ભૂમિ
દીપતી હતી. એ વેળા દ્રોણાચાર્યના રથની આસ-
પાસ 'મારો, મારો, નિર્ભય થઈને વીંધી નાખો,
કાપી નાખો।' એ પ્રમાણેનો મોટો ઘોંઘાટ મચી
રહ્યો હતો. તે બેઈ દ્રોણાચાર્યને ઘણું જ ક્રોધ
ચઢ્યો અને તેમણે સંજામમાં વાયવ્યાસનું સંધાન
કહ્યું. પ્રચંડ વાયુ જમ મેધમંડળનો નાશ કરી
નાખે, તેમ તેમણે ઘણા યોદ્ધાઓનો નાશ કરી
નાખ્યો. આમ દ્રોણાચાર્યનો સખ્ત મારો ચાલુ
થયો, એટલે ભીમસેન અને મહાત્મા અર્જુનના
દેખતાં સર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ ભયને લીધે રણમાંથી
નાસવા લાગ્યા. હવે મુકુટધારી અર્જુન તથા
ભીમસેન એકાએક ચઢી આવ્યા.^{૩-૧૨} મોટા
રથોદ્ધાઓની દુકડીઓને સાથે લઈને તે બન્નેએ
તમારા સૈન્યને મોટા ઘેરો ઘાડ્યો, ત્યાં દક્ષિણ
બાજુમાં અર્જુન તથા ઉત્તર બાજુમાં ભીમસેન
ઊભા રહીને દ્રોણાચાર્ય પર સંખ્યાબંધ મોટાં
મોટાં બાણોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. હવે હે મહારાજ !
સંજયો, મહાતેજસ્વી પાંચાલો, મત્સ્યો અને
સોમકયોદ્ધાઓ પણ તેમને અતુલસૃરી રહ્યા. આ
તરફ દે રાજન ! તમારા પુત્રના મહારથી યોદ્ધાઓ
પણ મોટી સેનાને સાથે લઈને દ્રોણાચાર્યના રથ
તરફ કુમ્ભે જવા લાગ્યા. પણ અર્જુન તો તે
ભારતી સેનાને સંહારી જ રહ્યો હતો, તેથી અધ-
કાર અને નિદ્રાના આવેશને લીધે તત્કાળ પુનઃ

તે સેનામાં લંગાણુ પડ્યું. હે મહારાજ ! દ્રોણ
આચર્ય તથા તમારો પુત્ર નાસભાગ કરતા પોતાના
યોદ્ધાઓને પાછા વાળવા માટે ઘણો ઘણો પ્રયત્ન
કરતા હતા, છતાં તેઓ તેમને આખરે ન જ વાળ
શક્યા. તે વેળા સર્વ લોક અધકારથી ઢંકાર
ગયો હતો અને અર્જુનનાં બાણોથી છિન્નભિન્ન
થયેલી તે મહાસેના સર્વ દિશાઓમાં નાસી રહી
હતી. હે મહારાજ ! તે સેનાના કેટલાએક રાજા-
ઓ તો પોતાના સેંકડો યોદ્ધાઓને ત્યાં ને ત્યાં
પડતા મૂંઝી ભયાવેષને લીધે ચોતરફ પલાયન જ
કરી જતા હતા.^{૧૩-૧૯}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગત ઘટોત્કચપર્વમાં
'રાત્રિયુદ્ધમાં સંકુલ યુદ્ધ' નામનો
અધ્યાય ૧૧૧ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૨મો

સાત્યકિનો ધસારો

॥ ઝંજય ઉવાચ ॥

સોમદત્તં તુ સંપ્રેક્ષ્ય વિપુન્વાનં મદદ્ધનુઃ ।

સાત્યકિઃ પ્રાહઃ યંતારં સોમદત્તાય માં વહ ॥૧॥

સંજય યોદ્ધો : એ સમયે સોમદત્ત પોતાના
મહાન ધનુષ્યને રણમાં ધુણાવી રહ્યો હતો. તે
બેઈને સાત્યકિ પોતાના સારથિને કહેવા લાગ્યો :
'હે સારથિ ! તું મને પેલા સોમદત્ત પાસે લઈ
જા. આજે મારા મહાબળવાન શત્રુ સોમદત્તને
રણમાં માર્યા વિના હું પાછો ફરીશ નહિ, એ
મારો નિશ્ચય છે.' સાત્યકિનાં એ વચન સાંભળી-
ને સારથિએ યોદ્ધાઓને આગળ હાંક્યા. તે યોદ્ધા-
ઓ સિંધુદેશમાં જન્મ્યા હતા, મન સમાન વેગ-
વાળા હતા, શંખ જેવા ક્ષેત વર્ણવાળા અને
રણમાં સર્વ શબ્દોનું ઉર્જિત કરી શકે તેવા
હતા.^{૧-૩} હે રાજન ! પૂર્વે દેત્યોનો વધ કરવા
તત્પર થયેલા ઇંદ્રને જમ તેના યોદ્ધાઓ રણમાં
વટી જતા હતા, તેમ સોમદત્તનો વધ કરવા
તૈયાર થયેલા સાત્યકિને તેના મન અને વાયુ

સમાન વેગનાળા આ ઘોડાઓ રણમાં વહી રહ્યા હતા.^૧ એ રણમાં પોતાની સામે ધસી આવતા સાત્યકિને જોઈને મહાબાહુ સોમદત્ત પણ ગમરાયા વિના સત્તર સાત્યકિ સામે યડી આવ્યો.^૨ તેણે વૃષ્ટિનાળા મેધની પેઠે બાણોની વૃષ્ટિ કરી અને મેધ જેમ મૂળને ઢાંટી દે, તેમ ને સાત્યકિને ઢાંટી દેવા લાગ્યો.^૩ દે બરતશ્રેષ્ઠ! સામેથી સાત્યકિ-એ પણ સંઘ્રમમાં પડ્યા વિના અનેક બાણો મૃદ્યાં અને કુરુશ્રેષ્ઠ સોમદત્તને ચારે તરફથી છાઈ દીધો.^૪ એટલે સોમદત્તે સાત્યકિની છાતીમાં સાઠ બાણોનો પ્રહાર કરી વીંધી નાખ્યો, ત્યારે સાત્યકિ-એ પણ તીક્ષ્ણ બાણોથી તેને ધાયલ કર્યો.^૫ એ પ્રમાણે તે બન્ને પુરુષશ્રેષ્ઠો બાણોથી અન્યોન્ય-ને ધાયલ કરી રહ્યા અને વસંતઋતુમાં રાતાં પુષ્પોથી ખીલેલાં બે આખરાનાં વૃક્ષોની પેઠે રણમાં શોભવા લાગ્યા.^૬ તેમનાં સર્વ અંગો લોહી-હુહાણુ થઈ ગયાં હતાં. કુરુ તથા ચક્રવંશની શ્રીતિ વધારનારા તે બન્ને જણા નેત્રોથી જણે એકબીજાને બાળી નાખતા હોય તેમ પરસ્પર જોવા લાગ્યા.^૭ એ બન્ને શત્રુદમન વીરો રથોના જુદા જુદા મંડળમર્ગોમાં ધૂમતા હતા તથા વૃષ્ટિનાળા બે મેધોની પેઠે ધોરસ્વરૂપે થઈ રહ્યા હતા.^૮ દે રાજેન્દ્ર! બાણોથી છિન્નભિન્ન થયેલાં ગાત્રોનાળા તે બન્ને જણા સર્વ અંગોમાં ચિરાઈ ગયા હતા અને બાણોના પ્રહારોથી ધાયલ થઈ ગયા હતા. આથી તે બન્ને તે રણમાં બે શાહુડી-ઓના જેવા દેખાવા લાગ્યા.^૯ દે રાજન્! તેમનાં અંગોમાં સર્વ સ્થળે સુવર્ણ પૂંખી બાણો ખૂંચી ગયાં હતાં, તેથી તેઓ વર્ષાઋતુમાં પત-ગિયાંથી વ્યાપ્ત થયેલાં બે વૃક્ષોની પેઠે શોભતા હતા.^{૧૦} તે બન્ને મહારથીઓનાં સર્વ અંગો બાણો વડે પ્રહીન થઈ ગયાં હતાં, તેથી તેઓ બિંબાડિમાંથી ઘેરાયેલા બે હાથીઓની પેઠે

રણમાં શોભવા લાગ્યા.^{૧૧} પછી દે મહારાજ! મહારથી સોમદત્તે એક અર્ધ ચંદ્રાકાર બાણ વડે સાત્યકિના મોટા ધતુખ્યને ઠકાક ઢઈને કાપી નાખ્યું.^{૧૨} વગી વધારામાં એણે પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને પુનઃ તેને દશ બાણોનો સત્તર માર માર્યો. એટલે સાત્યકિએ અતિશય વેગનાળું બીજું એક ધતુખ્ય હાથમાં લીધું અને પાંચ બાણો છોડીને સત્તર સોમદત્તને વીંધી નાખ્યો. હવે દે રાજન્! સાત્યકિએ બીજું એક ભઠ્ઠા-બાણ મૂક્યું અને મંદ મંદ હસીને તેને બાહુ-લિંકસજના સુવર્ણથી મહેલા ધ્વજને રણમાં કાપી નાખ્યો.^{૧૩-૧૪} છતાં સોમદત્ત ગમરાયો નહિ. પોતાના ધ્વજને પાડી નાખેલો જોઈને, તેણે સાત્યકિને પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૫} ત્યાં સાત્યકિ પણ ટોપી કાઢ્યો અને તેણે એક હુરપ્ર-અતિતુ તીક્ષ્ણ ભઠ્ઠાબાણ મારીને ધતુધર સોમ-દત્ત રાજતું ધતુખ્ય કાપી નાખ્યું.^{૧૬} પછી દે રાજન્! બોગેલી દોડોનાળા હાથીને જેમ મારવા-માં આવે, તેમ તેણે સુવર્ણની પૂંખવાળાં અને નમેલાં પર્ણવાળાં સો બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૭} એટલે મહાબળવાન મહારથી સોમદત્તે એક બીજું ધતુખ્ય હાથીને બાણોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી અને સાત્યકિને ઢાંટી દીધો.^{૧૮} ત્યારે સાત્યકિએ પણ કોંઈપૂર્વે સોમદત્તને વીંધી નાખ્યો. તે જોઈ સોમદત્તે પણ બાણોની બળ પાયરીને સાત્યકિને ગમરાવી નાખ્યો. એટલામાં ત્યાં ભીમસેને આવી સાત્યકિને સહાય કરવા માટે સોમદત્તના પુત્રને દશ બાણોથી રથમાં ઠાર કર્યો. આથી સોમદત્ત જરાયે ગમરાયો નહિ, પણ ક્રોધો તેણે ભીમ-સેનને તીક્ષ્ણ બાણોનો માર માર્યો.^{૧૯, ૨૦} હવે ભીમસેને એક નવું મજખૂત પરિધ હાથમાં લીધું અને સાત્યકિને મદદ કરવા માટે તેણે એ ધોર પરિધ સોમદત્તની છાતી સામે ફેંધ્યું.^{૨૧} ધોર

દેખાવના તે પરિધને પોતાની સામે વેગપૂર્વક ધસી આવતું જોઈને, કુસ્વંશી સોમદત્તે હસતાં હસતાં તેના બે દુકડા કરી નાખ્યા. વજ્રથી તોડી પાડેલું પર્વતનું શિખર જમ ગડગડાટ કરતું પૃથ્વી પર પડે, તેમ એ મહાન લોખંડી પરિધ પણ બે દુકડા થઈને પૃથ્વી પર પડ્યું.^{૨૬, ૨૭} હે રાજન! તે પછી સાત્યકિએ એક ભદ્રસખાણુનો પ્રહાર કરી સોમદત્તનું ધતુબ્ય કાપી નાખ્યું અને બીજા પાંચ બાણો મંડે તેણે તેના હાથે પહેરવાનાં મોજાંને પણ ચીરી નાખ્યાં. વળી હે ભારત! તેણે ચાર બાણો છોડીને તેના ઉત્તમ ઘોડાઓને પ્રેતરાજની પાસે વિદાય કરી દીધા.^{૨૮, ૨૯} એટલું જ નહિ પણ પુરુષવ્યાઘ્ર શિનિદુમારે નમેલા પર્વવાળા એક ભદ્રસખાણુથી તેના સારથિના મસ્તકને પણ હસતાં હસતાં ધડથી જુદું પાડી દીધું.^{૩૦} પછી હે રાજન! બળબળતા અગ્નિ સરખા મહાધૌર બાણનું સંધાન કરી સાત્યકિએ તે બાણ સોમદત્ત સામે ફેંક્યું. તે બાણ સુવર્ણના મોઢિયાવાળું તથા સરાણુ પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલું હતું. હે વિષ્ણુ! હે ભારત! બળવાન શિનિદુમાર પાસેથી છૂટતાંની સાથે જ એ ધૌર બાણ તત્કાળ સોમદત્તની છાતીમાં ચોટ્યું.^{૩૧, ૩૨} તે જ વખતે, હે મહારાજ! મહારથી સોમદત્ત એ બાણના પ્રદારથી અત્યંત ધમયલ થઈ ગયો, રણભૂમિ પર ટપી ગયો અને મરણને શરણુ થયો.^{૩૩} એ રીતે સોમદત્તને મરણ પામેલો જોઈને આપણા પક્ષના સર્વ મહારથીઓ મોટી બાણવૃષ્ટિ કરતા કરતા સાત્યકિ સામે ધસ્યા અને બાણો મૂડી મૂડીને તેને હાઈ દેવા લાગ્યા. આમ હે મહારાજ! સાત્યકિને તેમનાં બાણેથી છવાઈ ગયેલો જોઈને, રાજા યુધિષ્ઠિર તથા બીજા દેવતાઓ પાંડવોદ્ધા-ગ્ના પ્રમદ્રોહની મોટી સેનાને સાથે હઈ દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ પડ્યા.^{૩૪, ૩૫} કાપેલા રાજ

યુધિષ્ઠિરે જતાવિંતજ તમારા પુત્રોના મહાસૈન્ય-ને દ્રોણાચાર્યના દેખતાં નસાડી મૂક્યું.^{૩૬} યુધિષ્ઠિરને પોતાનાં સૈન્યોને નસાડી મૂકતા જોઈને, દ્રોણાચાર્ય વેગપૂર્વક તેમની સામે દોડી ગયા. ક્રોધથી નેત્રોને લાલ કરી નેમણે સાત તીક્ષ્ણ બાણો મૂડીને યુધિષ્ઠિરને વીંધી નાખ્યા. ત્યારે કાપેલા યુધિષ્ઠિરે પણ પાંચ બાણોના સામે પ્રહાર કરીને દ્રોણાચાર્યને વીંધી નાખ્યા.^{૩૭, ૩૮} આમ યુધિષ્ઠિરે ત્યારે મહાબાહુ દ્રોણાચાર્યને અત્યંત વીંધી નાખ્યા, ત્યારે તેમણે પોતાનાં ગલોડાં ચાટતાં ચાટતાં યુધિષ્ઠિરના ધતુબ્યને તથા ધ્વજને કાપી નાખ્યો.^{૩૯} પોતાનું ધતુબ્ય કપાઈ જતાં રાજા યુધિષ્ઠિરે રણમાં એકદમ એક બીજું દંઠુ ધતુબ્ય ચડણુ કર્યું.^{૪૦} તે રાજાએ ત્યાં હજારો બાણો છોડીને દ્રોણાચાર્યને વીંધવા માંડ્યા. તેમણે તેમના ઘોડાઓને, ધ્વજને તથા સારથિને પણ વીંધી નાખ્યા હતા, એ ઘણું આશ્ચર્યજનક હતું.^{૪૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ સમયે યુધિષ્ઠિરનાં બાણોથી દ્રોણાચાર્યને એટલી બધી વ્યથા થઈ હતી કે, એક ચુકતું જટલા સમય સુધી તો તેમને રચની બેડક પર બેસી જ રહેવું પડ્યું.^{૪૨} એક ચુકતું કાળ પછી તેમને બાન આવ્યું અને આતિ ક્રોધાવેરામાં આવી ગઈ એ ઉત્તમ બ્રાહ્મણે યુધિષ્ઠિર સામે વાયવ્યાસ છોડ્યું.^{૪૩} આમ છતાં વીર્યવાન યુધિષ્ઠિરને જરા પણ ગમરાટ થયો નહિ. પછી હે ભારત! એ પૃથાપુત્રે પોતાના ધતુબ્ય પર ચઢાવી સાચું તે જ અસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું અને આચાર્યના વાયવ્યાસને અટકાવી દીધું.^{૪૪} વળી પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે એ બ્રાહ્મણના લાંબા ધતુબ્યના હુકંટદુકડા કરી નાખ્યા. આમ પોતાના ધતુબ્યનો નાશ થયો એટલે સત્તિપમદન મૂક દ્રોણાચાર્ય બીજું ધતુબ્ય દાપમાં લઈ બાણો મૂકવાની તૈયારી કરી.^{૪૫} પણ તેવામાં ને ડરથેષ

રાત્રિએ તીક્ષ્ણ બદ્ધમાણો છોડીને દ્રોણાચાર્યના
ને યતુચના પગ દૃઢ કરી નાખ્યા. તેવામાં
વાસુદેવ ઓઠો કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, 'દે
'દે મહારાજુ યુધિષ્ઠિરાજ ! હું તમને જે કહું
છું તે સાંભળો. દે બરનરેષ ! મારા મન પ્રમાણે
તમે દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવું રહેવા દો.'^૧
દારણુ દે દ્રોણાચાર્ય તમને દેહ પકડવા માટે આ
યુદ્ધમાં હમેશાં મન ઠગી કરે છે. તેથી જ હું માનું
છું કે, તમારે તેમની સામે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય
નથી.'^૨ એમનો વિનાશ કરવા માટે જોને ઉત્પન્ન
કરવામાં આવ્યા છે, તે જ એમનો વધ કરશે; માટે
તમે દ્રોણપુત્રનો ત્યાગ કરી જ્યાં દુર્યોધન છે ત્યાં
યુદ્ધ માટે જાઓ. ખરું નેનાં રાત્રિએ રાત્ર સાથે-
જ યુદ્ધ કરવું જોઈએ, પણ બીજાઓની સાથે
તેણે યુદ્ધ ન કરવું જોઈએ. માટે દે કુંતાપુત્ર !
હાથીઓ, ઘોડાઓ અને રથોને સાથે લઈ તમે
ત્યાં જ જાઓ. જટલામાં મારી સકાય લઈને
અર્જુન તથા રથીશ્રેષ્ઠ બીમસેન દૌરવો સાથે
આવી યુદ્ધ કરી રથા છે, તેટલામાં તમે દુર્યોધન
સામે ધસાદો કરો.' વાસુદેવનાં એ વચન સાંભળી-
ને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર એક મુદ્ગતંકાજ સુધી વિચાર
કરીને દારણુ રણસંગ્રામમાં શત્રુસંહારક બીમસેન
જ્યાં જોમો હતો, ત્યાં એકદમ પ્રયાણ કરી ગયા.
પદોળા કરેલા મુખવાળા કાળની પેઢે તમારા
યોદ્ધાઓને સંહાર કરતા અને વધોકાળના મેધની
જેમ દશેષ દિશાઓને ગમતી મૂકતા એ યુધિ-
ષ્ઠિરાજ રથના મહાન ઘોષથી પૃથ્વીને ગમતી
મૂકતા મૂકતા બીમસેન તરફ ગયા. ત્યાં તે
શત્રુઓનો સંહાર કરી રહેલા બીમસેનની બાજુ-
માં જઈ પદોળ્યા. ત્યારે દ્રોણાચાર્ય પણ તે
સન્નિવા આરભમાં પાંડવો તથા પાંચાલયોદ્ધાઓનો
વિનાશ કરવા લાગ્યા હતા.^{૪૯-૫૫}

અધ્યાય ૧૬૩ મો રાત્રિયુદ્ધ ચાલુ-દીવા પ્રકટાવ્યા !

॥ શંભવ ડગલ ॥

વર્તમાને તથા યુદ્ધ ધોમરૂપે મવાવહે ।
તમમા મંથુને લોકે રજસા ચ મહીપતે ॥ ૧ ॥
સંજય બોલ્યો : દે મહીપતિ ! જ્યારે ભય-
કારી અને ઘોર સ્વપ્નનું એ યુદ્ધ આવી રહ્યું હતું,
ત્યારે આ સર્વ લોક અધિકાર અને રાજા, ઠંકઈ
ગયો હતો.^૧ રણમાં પરસ્પર ગોડવાયેલા યોદ્ધાઓ
એકમેકને જોઈ શકતા ન હતા, દેવળ અનુમાન
અને નામોગ્યારણ આદિ સંજાઓને આધારે જ
તે મહાન અને રોમાંચક યુદ્ધ વૃદ્ધિ પામ્યે જતું
હતું. અનેક મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓનો
તેમાં કચ્છરધાણ વળી ગયો હતો. દે મહારાજ !
આ તરફથી દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ અને કૃપાચાર્ય,
તથા પેલી તરફથી ભીમ, ધૃષ્ટદ્યુમન અને સાત્યકિ
આ વીર યોદ્ધાઓ અન્યોન્યનાં સૈન્યોને ખજ-
ભગાવી રથા હતા. તે મહારથીઓ ચોતરફથી
સૈન્યોને વિનાશ કરી રથા હતા.^{૨-૪} આથી તે
અધારા પ્રદેશમાં સૈનિકો નાસભાગ કરતા લાગ્યા.
સર્વ તરફ પલાયન કરતા તે યોદ્ધાઓ અધિકારને
લીધે લગભગ બેમાન જેવા થઈ ગયા હતા.^૫
નાસતા નાસતા પણ તેઓ સંગ્રામમાં ખાઈ
જતા હતા. દે મહારાજ ! તમારા પુત્રના કુદ
વિચારોના પરિણામે તે ઘોર અધિકારમાં મૂઢ
થયેલા હજારો મહારથીઓ અન્યોન્યનો સંહાર
કરી રથા હતા. દે ભારત ! પછી જેતજેતામાં
તે સર્વ રણપ્રદેશ ઘોર અધિકારથી છત્રાઈ ગયો
અને સર્વ સૈન્યો તથા સેનાપતિઓ મોટા ગમ-
રાટમાં આવી પહોંચ્યા.^{૬-૭}

ધૃતસમ્પૂર્ણ બોલ્યો : આપણા તે સૈનિકોને
જ્યારે પાંડવોએ નિસ્તેજ કરી નાખ્યા તથા ચારે
બાજુથી ડગમગાવી નાખ્યા, ત્યારે તે અધિકારમાં

બેભાન થયેલા તમારા બધાનું મન કઈ સ્થિતિમાં હતું ? શું તે તદ્દન કાયર થઈ ગયું હતું કે ઊલટું ફર બન્યું હતું ? વળી હે સંન્ય ! જ્યારે સઘળું જગત અંધકારથી છવાઈ ગયું, ત્યારે તે પાંડવો અને મારા સૈન્યને અન્યોન્ય પ્રકાશ ઠેવી રીતે મળ્યો હતો ?

સંન્ય બોલ્યો : ત્યારે દ્રોણાચાર્યે મરણ પામતાં બાકી રહેલાં સર્વ સૈન્યો તથા સૈન્યરક્ષાકાને બરાબર ગોઠવાઈ જવાની આજ્ઞા કરી અને સૈન્યોની પુનઃ વ્યૂહરચના ગોઠવી. ^{૧૦} હે રાજન ! એ વ્યૂહમાં દ્રોણાચાર્ય સૌથી આગળ ઊભા હતા અને મધ્યભાગમાં શલ્ય, અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા તથા શકુનિ ઊભા હતા. રાજ દુર્યોધન પોતે બધાં સૈન્યોનું રાત્રિમાં રક્ષણ કરતો ચારેબાજુ ફરી રહ્યો હતો. ^{૧૧} પછી દુર્યોધને સર્વ રાત્રિઓને શાંત થવાની સૂચના કરી અને સર્વ પાયદળ યોદ્ધાઓને આજ્ઞા કરી કે, 'તમે બધા તમારાં આયુધોને હાલ છોડી દો અને હાથમાં પ્રબલિત દીવા ગ્રહણ કરો.' ^{૧૨} એ પ્રમાણે પોતાના મહારાજની આજ્ઞા થતાં તે યોદ્ધાઓ હથેલી આવી ગયા અને હાથમાં દીવા લઈને સજ્જ થયા. તે વખતે આકાશમાં રહેલા દેવો, ઋષિઓ, મંધર્વો, દેવર્ષિઓ, વિદ્યાધરો, અપ્સરાઓ, સર્પો, યક્ષો, ઉરગો અને કિન્નરોએ હથેલી પામીને દીપક ગ્રાહ્યા. વળી ત્યાં અંતરિક્ષમાં રહીને આવેલા દેવોએ પણ સુગંધી તેલથી ભરેલા દીવાઓ સજ્જાવ્યા. ^{૧૩, ૧૪} તે સર્વ દેવોને વિશેષે કરી નારદ અને પર્વતમુનિએ કુરુ પાંડવોના યુદ્ધોત્સવ જોવા બોલાવ્યા હતા. એ રાત્રિમાં સર્વ સ્થળે પ્રકટ થયેલી અગ્નિની કાંતિથી તે કૌવી સેના વિભાગપુર સર પ્રકાશી રહી હતી. સ્થળે સ્થળે મહા કિંમતી આભરણો તથા ઊજાગતાં દિવ્ય શસ્ત્રો જગજગી રતાં હતાં. તે સેનામાં પ્રત્યેક રથે પાંચ પાંચ દીવાઓ મુકવામાં આવ્યા હતા

અને પ્રત્યેક હાથી પાસે ત્રણ ત્રણ દીવાઓ ગોઠવ્યા હતા. ^{૧૫, ૧૬} ત્યાં પ્રત્યેક ઘોડા આગળ એક એક મોટા દીવો કર્યો હતા. આમ કૌરવો તથા પાંડવોએ ત્યાં એક ક્ષણવારમાં તે સર્વ સ્થળે દીવાઓ પ્રકટાવી દીધા હતા. તેથી તે દીવાઓએ તમારી સેનાને ઝટ અજવાળી દીધી હતી. ^{૧૭} આમ સર્વ દિશાઓમાં અગ્નિ અને તેલને હાથમાં લઈ પદાતિઓ ધૂમી રહ્યા હતા. જમ આકાશમાં જગત્તી વીજળીઓ મેથોને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ એ રાત્રિમાં સર્વ સ્થળે પ્રકટેલા દીવાઓ સર્વ યોદ્ધાઓને પ્રકાશમાન કરી રહ્યા હતા. ^{૧૮} એ રીતે જગ-હળાટ કરતી તે સેનામાં શુરુ દ્રોણાચાર્ય સાક્ષાત્ અગ્નિની પેડે ચાતરફથી તપી રહ્યા હતા. હે રાજેન્દ્ર ! તેમણે સુવર્ણબદિત કવચ પહેલું હતું, તેથી તેઓ કિરણમાલી સૂર્યની પેડે શોભતા હતા. તે સમયે જ્યાં ત્યાં સુવર્ણનાં આભરણોમાં, મણિ-બદિત હારોમાં, તેજસ્વી ધનુષ્યોમાં તથા પાણી-દાર શસ્ત્રોમાં અગ્નિની પ્રતિબિમ્બો (પ્રતિબિમ્બો) જગત્તી હતી. ^{૧૯, ૨૦} હે અજમીઠવંશી ! રથોમાંનાં શીકાંઓ પર રહેલી ગદાઓમાં, પરિધોમાં અને ઉજ્જવળ શક્તિઓમાં પડેલી અગ્નિની પ્રતિબિમ્બોનાં કિરણો સર્વ સ્થળે વ્યાપ્ત થઈને પુનઃ પુનઃ અનેક દીવાઓનું ભાન કરાવતાં હતાં. ^{૨૧} તે સમયે રણમાં ધૂમી રહેલા રાત્રિઓનાં છત્રો, આમરો, મોટાં ઊબાડિયાં સમાન જગત્તી તલવારો અને હાલકડોલક થતી સુવર્ણમાળાઓ વગેરે દીવાના પ્રકાશમાં જગજગતાં હતાં. ^{૨૨} હે રાજ ! દીવાઓની પ્રભાને લીધે ચળકતાં શસ્ત્રોની કાંતિથી વિરાજતું તથા અલંકારોના જગજગાટથી પ્રકાશતું તે નૈન્ય એ વેદ્ય અતિશય પ્રકાશમાન થઈ રહ્યું હતું. ^{૨૩} વળી વર્ષોમનુમાં આકાશમાં જગત્તી વીજળીઓની પેડે વીરોએ હજાજેલાં લોહી-લુહાણ પાણીદાર શસ્ત્રો તથા યોદ્ધાઓએ ધારણ

કરેલાં ચળકતાં ઠવનાં તે સેનામાં પ્રદીપ પ્રમાણે
 ઉપર કરી રહ્યાં હતાં.^{૨૮} તે ચળકાણામાં વેગ-
 પૂર્વક ધસી આવીને અન્યાન્યનો સંદાર કરતા
 ત્યાં અન્યાન્યતા આધાનના વેગથી ઠંપાયમાન
 થયેલા ચોદાઓનાં મુખો વાયુએ ડોલાવેલાં મોઢાં
 ઠમકેલી જેમ શોખનાં હતાં.^{૨૯} દે બારન ! પૃથ્વળ
 લાકડાંઓથી બનેલું દારૂ એક જગેસ જ્યારે સળગી
 ઊઠે છે, ત્યારે તેની ઝગડગતી પ્રમા જેમ ચૂર્ણની
 પ્રમાણે પણ ઝાંખી પાડી દે છે, તેમ દીવાઓની
 પ્રમાણી પ્રદીપ થયેલી આપની સેના પણ મહા-
 ભયંકર અને બિદામણા સ્વરૂપવાળી થઈ રહી
 હતી.^{૩૦} આપણા સૈન્યને એ પ્રમાણે પ્રકાશિત
 થયેલું નેદરે પાંડવોએ પણ પોતાના પદાતિઓ-
 ને સર્વ સૈન્યોમાં દીવા પ્રકટાવવા માટે સત્તર
 આઠા આપી દીધી; એટલે તેઓએ પણ દીવા પ્રકટ
 કર્યો.^{૩૧} તેમની સેનામાં દાથીએ દાથીએ સાત
 દીવાઓ ગોઠવ્યા હતા, રથે રથે દસ દસ દીવાઓ
 ગોઠવ્યા હતા અને ઘોડાઓની પીઠ પર બળ્ખે
 તેમ જ ઉપર, પડામે, ધબ્બા પર તથા પાછળ-
 ના ભાગમાં પણ દેટલાએક દીવાઓ ગોઠવી
 દીધા હતા.^{૩૨} વળી સર્વ સેનાઓના પડખાના
 ભાગમાં, પાછળના ભાગમાં, આગળના ભાગમાં
 તથા મધ્યભાગમાં એમ ચારેબાજુ પ્રસ્વલિત
 મસાલોને દાયમાં લઈ ધૂમી રોલા પદાતિઓએ
 પાંદુપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજની સેનાને ઝગઝગાટ કરી
 મૂકી.^{૩૩} બીજા દેટલાએક પગપાળા પુરુષો બળ-
 બળતી મસાલો દાયમાં લઈને બને સેનાઓની
 વચમાં પણ ફરતા હતા. આમ સર્વ સૈન્યોમાં
 પદાતિઓનાં ટોળેટોળાં દાથી, ઘોડા અને રથોના
 સમુદાયોમાં સેજમેજ થઈ ગયાં હતાં.^{૩૪} તે પ્રકટ
 કરવામાં આવેલા દીવાઓએ જ પ્રમાણે તમારી
 સેનાને દિવાલી દીધી હતી, તે જ પ્રમાણે પાંડવો-
 ના સૈન્યને પણ તેમણે પ્રકાશમાન કરી દીધું

હતું. જ્યારે પાંડવોતું સૈન્ય એ પ્રમાણે પ્રકા-
 શિત થઈ રહ્યું, ત્યારે સાયંકાળે કિરણોના ઉત્પ-
 ત્તિસ્થાનરૂપ ચૂર્ણના તેજના સંબંધથી જેમ અગ્નિ
 વિશેષ ઉજ્જ્વળ થઈ રહે છે, તેમ તમારું સૈન્ય
 પણ પ્રકાશના સંબંધથી અતિશય પ્રદીપ થઈ
 રહ્યું હતું અને આ બંને સૈન્યોની એકન થયેલી
 પ્રમાણે પૃથ્વી તથા આકાશતું ઉલ્લંઘન કરી
 ગઈ સર્વ દિશાઓમાં ફેલાઈ ગઈ હતી.^{૩૫,૩૬}
 દે સત્તર ! પાંડવોતું તથા કૌરવોતું સૈન્ય સર્વ
 સ્થળે ઝગડગતા પ્રકાશથી અતિશય પ્રકાશવાળું
 થઈ રહ્યું હતું. તે સેનાઓનો પ્રકાશ દેહ સ્વર્ગ
 મુખી પદોંચો હતા અને ત્યાં સર્વ દેવગણોને
 પણ તેજે આ સમાચાર જણાવી દીધા.^{૩૭} આથી
 જ ગંધર્વો, યક્ષો, અસુરો, સિદ્ધો તથા સર્વ
 અધ્ધરાઓનાં ટોળેટોળાં ત્યાં આવી પદોંચ્યાં
 હતાં. એકઠા મળેલા દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, અસુરો
 તથા અસરાઓનાં ટોળાંઓથી તેમ જ શત્રુ
 પાત્રોને સ્વર્ગ ચડતા રાસોઓથી તે રણાંગણું
 બણે દિવ્ય થઈ ગયું હતું. તે વેળા રથો, ઘોડાઓ
 તથા દાથીઓની ગોઠવણીવાળું કૌરવપાંડવતું
 તે મહાન સૈન્ય સાક્ષાત્ દેવ અને અસુરોના
 બૃહ સરણું જ જણાતું હતું. રથો, ઘોડાઓ તથા
 દાથીઓનાં ટોળાંઓમાં મિશ્ર થયેલા દીવાઓથી
 તે સૈન્ય દીપતું હતું. સ્થળે સ્થળે કોષે ભરાયેલા
 ચોદાઓ ધૂમતા હતા અને સંખ્યાબંધ ઘોડાઓ
 તેમાં મરણ પામ્યા હતા તથા નાસભાગ કરતા
 હતા. વળી શક્તિઓના સમુદાયોરૂપ પ્રચંડ
 વાયુથી તે આકુળ હતું. તેમાં મોટા મોટા રથો-
 રૂપ વાદળાં દૃષ્ટિએ પડતાં હતાં અને ત્યાં દાથી-
 ઓની ચીસો તથા ઘોડાઓના હણહણાટોનો
 તીવ્ર શોષ કાને પડતો હતો.^{૩૪-૩૬} તેમાં જથ્થા-
 બંધ બાણોની વૃદ્ધિ પડતી હતી અને સ્થિરરૂપ
 જળધારાનો ત્યાં છંટેકાવ થઈ રહ્યો હતો. ખરેખર !

તે સૈન્યમાં રાત્રિના સમયે પણ રથોના મોટા સમુદાયને લીધે દુર્દિનનો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. હે નરેન્દ્ર! વર્ષાઋતુની આખરમાં કિરણોના મધ્યમાં રહેલા સૂર્ય જમ સર્વ જગતને તપાવે છે, તેમ તે સૈન્યોની મધ્યમાં રહેલા ગ્રાહ્યશ્રેષ્ઠ દ્રોણ-આર્ય ત્યાં પ્રજ્વલિત થયેલા મહાન અગ્નિની પેઠે પાંડવોને તપાવી રહ્યા હતા. ૩૭, ૩૮

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જત ધૌત્યકથનપર્વમાં 'રાત્રિપુષ્પમા દીપમન્જનાલન' નામનો અધ્યાય ૧૧૩મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૪ મો

સંકુલ યુદ્ધ

॥ સજય ઉવાચ ॥

પ્રકાશિતે તદાલોકે રજસા તમસા વૃતે ।

રામાજગમુરયો વીરાઃ પરસ્પરચૈષિણઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : સર્વ સ્થળે દીવા પ્રકટાયા, એટલે તુરત અધિકાર અને રજથી છવાઈ ગયેલા આ લોકમાં પ્રકાશ પ્રકાશ થઈ રહ્યો. પછી પરસ્પર વધ કરના ઇચ્છતા સર્વ યોદ્ધાઓ યુદ્ધ માટે સામસામા ભેટ્યા. ૧ હે રાજન્! જાલાઓ, તલવારો વગેરે શસ્ત્રો લઈ લઈને તેઓ યુદ્ધમાં એક-એકની સામા આવ્યા હતા અને પરસ્પરનો અપરાધ કરી અન્યોન્યની સામે તાણી રહ્યા હતા. ૨ હે ભારત ! ત્યાં હજારો દીવાઓ ચારેબાજુ દીપી રહ્યા હતા. રત્નોથી જડેલી અને સુવર્ણના દાંડાવાળી મશાલોમાં મુગંધી તેલ પૂરીને દેવો અને ગંધર્વોએ પણ પોતાના દીવા પ્રકટાવ્યા હતા. તે બધા દીવાઓની એકત્ર થયેલી અધિક ઉજ્જ્વળ પ્રભાઓ વડે રણભૂમિ હૃદય પામેલા અદમકંઠળથી શોભતું આકાશ દોષ તેમ શોભતી હતી. ૩, ૪ સંકુલ જંગ્માંડિયાં જાણે બળી રહ્યાં દોષ, તેમ બળતા દીવાઓથી એ રણભૂમિ શોભતી હતી અને લોકોના વિનાશ સમયે બળી રહેલી પૃથ્વીના જેવી તે જણાતી

હતી. વર્ષાઋતુની રાત્રિમાં જમ પતંગિયાંથી વ્યાપ્ત થયેલાં વૃક્ષો શોભે છે, તેમ ચારેબાજુ ઝગઝગી રહેલા દીવાઓથી સર્વ દિશાઓ દેદીપ્યમાન થઈને શોભી રહી હતી. ૫, ૬ પાછી એ ધોર રાત્રિના આરંભમાં તમારા પુત્રની આજ્ઞાથી વીર યોદ્ધાઓ સામે ઊભેલા વીર યોદ્ધાઓ સામે જુદાં જુદાં યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યા. હાથીસવારો હાથીસવારોની સાથે ભેટ્યા, ઘોડેસવારો ઘોડેસવારોની સામે આવી ગયા અને હર્ષમાં આવેલા રથીયોદ્ધાઓ રથીયોદ્ધાઓની સાથે લડવા લાગ્યા. ૭, ૮ જોત જોતામાં ત્યાં અતુરંગી સૈન્યનો મહાન સંહાર થવા લાગ્યો. એ સમયે હે મહારાજ! સર્વ રાજાઓનો સંહાર કરતો વેગવાન અર્જુન કૌરવોની સેનાને છિન્નલિપ્ત કરવા મંડી પડ્યો. ૯

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય! આપણી બૃહદ્-સ્થાનાને સહન નહિ કરીને ક્રોધાપયમાન થયેલો તે કુરાવર્ષ અર્જુન બ્યારે મારા પુત્રની સેનામાં દાખલ થયો, ત્યારે તમારા મનમાં શું થતું હતું ? શત્રુઓને પીડા કરનારો તે અર્જુન બ્યારે અંદર પેદો, ત્યારે આપણાં સૈન્યોએ શું કયું હતું ? તે સમયે કુર્યોદ્ધને પણ શું યોગ્ય કર્તવ્ય માન્યું હતું ? વળી આપણા પક્ષના કયા શત્રુદમન યોદ્ધાઓ એ વીર અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યા હતા ? એ ત ઘોડાઓવાળો અર્જુન ત્યાં દાખલ થયો, ત્યારે કયા વીરપુરુષો દ્રોણાચાર્યની રક્ષા કરતા હતા ? કયા વીરો તેમના રથના જમણાં ચક્રનું તથા ડાબા ચક્રનું રક્ષણ કરતા હતા ? ૧૦-૧૩ ત્યારે કયા વીરયોદ્ધાઓ શત્રુઓનો સંહાર કરનારા તે દ્રોણાચાર્યની પાછળ ચાલતા હતા ? અને કયા વીરો રણમાં શત્રુઓને ભારતા ભારતા નેમની આગળ જતા હતા ? ૧૪ નરોમાં સિંહ જવા, અનેક યુદ્ધોમાં અગ્નિત રહેલા અને જાણે મૃત્યુ કરતા દોષ તેમ રથના માર્ગોમાં ધૂમી રહેલા જે

વીર્યવાન મદારનુરંર દ્રોણાચાર્ય પાંચાસોના
મંથમાં પેલા દના, તેમ જ જ દ્રોણાચાર્યે પ્રપેક્ષા
પ્રમુખેતુની પેઠે બાળા મૂકીને પાંચાસોના અનેક
મદારથીઆને બાળી જન્મ કરી નાખ્યા દના તે
દ્રોણાચાર્યનું મૃત્યુ મી રીને થયું^{૧૧ ૧૨} 'દે સુત'
તું ભાગ શત્રુઓને નિર્ગત અન્યથા, અનિત,
દુર્ગ પામેલા તથા મંનામમાં આગળ વાંના કરે
છે, પણ ભાગ પુત્રોને અન્યા માન યોદ્ધાઓને નો
તું મગ્ય પામેલા, ધાયવ ગયેલા, નામી ગયેલા
તથા મૃતોમાં ગયેલાઓને ગ્ય વિનાના કમયેલા
કહે છે, માટે તેમાં નય શુ છે, ને મને કહે^{૧૩ ૧૪}

નન્ય ગોત્રીયો. દે મદારજા. એ ગનિમા
પુત્ર કરનાની નિહાસાગા દ્રોણાચાર્યનો મન
મેળવીને તમાન પુત્ર કૃષ્ણોને ગોતાના આજ્ઞા
કિત બાળીઓને તથા કણ, વ્રામેન, મદગજ
તથા તેમને પગથે આવનાગ બીજા દેવદાએક
તેમના અનુયાયીઓને આ પ્રમાણે કહ્યું^{૧ ૨૦}
'દે વીર યોદ્ધાઓ! તમે બરા બગમર જ્ઞાનસાન
પર પગક્રમ કરીને દ્રોણાચાર્યના પૃથ્વિભાગના રતા
કળા ક્રાતા ગદા દાર્દ્રિકગજ તમના ગ્યતા
દક્ષિણચન્ની રતા કરે તથા શત્રુરાજ તેમના ગ્ય
ના ઉત્તરચન્ની રતા કરે વગી હણાતા બચેલા
બરા નિર્ગત મદારથીઆ દ્રોણાચાર્યના આગળ
ના ભાગમા હલી તેમનું રક્ષણ કરે^૧ વગી તમાગ
પુત્રે તે મરંની અમક્ષ આજ્ઞા આપી^{૨૧, ૨૨}
'દ્રોણાચાર્ય આજે બગબગ યુદ્ધ કરના મજ્જ થયા
છે, તેમ જ આમેથી પાડવો પણ તેજા જ તૈયાર
છે, માટે આચાર્ય રણમા જે વેળા શત્રુઓનો
મદાર કરના લાગી પડે, તે વેળા તમે બરા
બગમર સાનસાન થઈને તેમની રક્ષા કરજો^{૨૩}
દ્રોણાચાર્ય બળવાન છે, યુદ્ધમા ચપળ હાયવાળા
છે અને પ્રતાપી છે તે જો વારે તો દેવોનો પણ
પરાજય કરી શકે તેમ છે, તો પછી પાડવો અને

મોમમ તે દાણમાન છે^{૨૪} માટે તમે મન
મદારથીઆએ એકત્ર થઈને ધળી જ આવનાની
ગખી દ્રોણાચાર્યની રક્ષા કરવી અને તેમાં પણ
પાંચાસવંશના મદારથી વૃદ્ધવૃક્ષથી તેમનું ખામ
રક્ષા કરવું. પાંડવોનાં મૈત્રેયોમાં વૃદ્ધવૃક્ષ મિનાય
તેમ બીજા એક પગ ગત્ર મને દેખાતો નથી કે,
જે ગમમા જામે રફીને દ્રોણનુર આમે યુદ્ધ કરે.
વગી હુ માતું છું^{૨૫}, આપણે તર્ક પ્રકરે દ્રોણ-
ચાર્યનું જ રક્ષા કરવું થઈ છે, લાણુ કે તેમની
જે બગમર રતા કરનામાં આવશે, તો જરૂર તે
એકલા જ પાડવોનો, સુત્રોનો અને મોમમનો
નાશ કરી નાખશે^{૨૫-૨૭} આમ જ્યાં મૈત્રેયના
ભાગમા ગદનારા મન સંજયોનો નાશ થશે,
ત્યાં દ્રોણનુર અથત્યામા મૃદવૃક્ષનો વન કરશે
અમા મગ્ય નવી^{૨૮} ત્યા મદારથી કણ અર્જુન-
ને મારી નાખશે અને આ યુદ્ધમા દીક્ષા લઈ
મેંડેનો હુ પોને બીમમેતનો પરાજય કરીશ-નાશ
કરીશ પછી બાધી રહેલા તેજહીન પાંડવોનો તો
માન આપણા યોદ્ધાઓ જ પ્રપાટાબવ નાશ કરી
નાખશે આ પ્રમાણે માંન જ વિનય સ્પષ્ટ દેખાય
છે અને તે ચિત્કાળ સુધી ટકી ગદેમે^{૨૯, ૩૦}
માટે જેમ બને તેમ તમે બરા મદારથી દ્રોણા
ચાર્યની જ સંઆમમા રક્ષા કરો^૧ આમ કહીને
દે બગત્રેષ્ટ! તમારા પુત્ર કૃષ્ણોને તે દારણ્ય
અ નકારમા મૈત્રેયને યુદ્ધ કરનાની આજ્ઞા કરી,
ઝટલે હુરત તે રાત્રિયુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૩૧, ૩૨} તે
બને સેનાઓને પગસ્પર્ગ વિજય મેળવનાની તીવ્ર
ધજા હતી તેથી તે યુદ્ધ ઘણું ધોર થયું હતું.
ત્યા અર્જુન જતજતના શસ્ત્રોથી કોરોનાં
મૈત્રેયને પીડવા લાગ્યો, તેમ જ કોરવો અનેક
શસ્ત્રોથી અર્જુનને પીડવા લાગ્યા^{૩૩} એ યુદ્ધમાં
અથત્યામા પાંચાસ રાખને તથા દ્રોણાચાર્ય
સુજયોને નમેલા પર્વવાળા બાણો મૂકી મૂકીને

છાઈ દેતા હતા. હે ભારત ! અન્યોન્યમાં જ્યારે સપ્ત મારો ચાલુ થયો, ત્યારે પાંડવો, પાંચાલો અને કૌરવોનાં સૈન્યોમાં દુઃખજનક ધોર કિકિ-ચારીઓ સંભળાતી હતી. એ યુદ્ધ અતિ રોદ્ર અને ભયાનક હતું અને અમે પૂર્વે કહી એવું યુદ્ધ એવું કે સાંભળ્યું પણ નથી.^{૩૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વોત્તમં ઘટોત્કચવધપર્વમા
'રાત્રિયુદ્ધમા સં કુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૬૫મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૫ મો

યુધિષ્ઠિરનું પલાયન

॥ સ્વયમ ઉવાચ ॥

વતેમાને તદા રૌદ્રે રાત્રિયુદ્ધે વિચાંપતે ।

સર્વભૂતહાયકરે ધર્મપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : ત્યાં દે પૃથ્વીપતિ ! સર્વ ભૂતોનો હાય કરનાર તે રાત્રિયુદ્ધ જ્યારે ચાલુ થયું, ત્યારે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરરાજ સર્વ પાંડવો, પાંચાલો અને સોમકથોદ્ધાઓને કહેવા લાગ્યા : 'તમે બધા દ્રોણાચાર્યને જ મારી નાખવા માટે બેસનેર ધસારો કરો.'^{૧,૨} હે રાજન ! યુધિષ્ઠિર-રાજાનાં એ વચનો સાંભળી તે સર્વ પાંચાલો તથા સ્ત્રંજયો ભયંકર શબ્દોથી ગર્જનાઓ કરતા કરતા દ્રોણાચાર્ય સામા જ ધસારો લઈ ગયા.^૩ એટલે પછી આપણુ ચોદ્ધાઓ પણ તેમની સામા ગર્જના કરવા મંડ્યા અને શક્તિ, હુસ્તી તથા વૈયં પ્રમાણે ધસ્યા અને દ્રોણાચાર્યનું રક્ષણ કરતા બિલા રહ્યા.^૪ મદમત હાથી જમ બીજ મદમત હાથી સામે ધસી આવે, તેમ યુધિષ્ઠિર રાજ દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી આવતા હતા. તે જોઈ હાદિંદ્ર્ય કૃતવર્મા તેમની સામે યુદ્ધ કરવા દોડ્યો. હવે હે રાજન ! ચારેબાજુ બાણોની વૃષ્ટિને વરસાવી રહેલા શિનિપુત્ર સાત્યકિ સામે સંઘામના મોખરામાં કુરુવંશી ભરિ જઈ પડે-
ઓ.^{૫,૬} ત્યાં સ્વર્ણપુત્ર ઠણું દ્રોણાચાર્યને પહોંચવા

માટે ધસી આવતા મહારથી સહદેવને આગળ જતો અટકાવ્યો. હવે વિકસેલા સુખવાળા, કાળ-ની પેઠે ચઢી આવતા પોતાના મૃત્યુ સરખા શત્રુ ભીમસેન સામે રાજ દુર્યોધન પોતે યુદ્ધ માટે ગયો હતો. સર્વ જાતનાં યુદ્ધોમાં કુશળ તથા યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા નકુલને સુખલપુત્ર શત્રુનિએ સત્વર અટકાવ્યો. હે રાજન ! રથીશ્રેષ્ઠ શિખંડી રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરવા ચઢી આવ્યો પણ શારદ્વત કૃપાચાર્ય ત્યાં તેને અટકાવ્યો.^{૭-૧૦} હે મહારાજ ! મયૂર સમાન વર્ણુના ઘોડાઓ જોડીને તથા બરાબર સજ્જ થઈને પ્રતિવિધ્ય ધસ્યો આવતો હતો; પરંતુ અહીંથી સજ્જ થઈને બનેલા દુઃશાસને તેને આગળ જતો વાચ્યો.^{૧૧} હે મહારાજ ! તેવામાં સેંકડો માયાઓ રચવા-માં કુશળ એવો ભીમસેનપુત્ર રાક્ષસ ઘટોત્કચ આવવા લાગ્યો અને અશ્વત્થામાએ તેને અટકાવ્યો.^{૧૨} એ રણમાં દ્રોણાચાર્ય સામે ભેટા કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના સૈન્ય તથા અનુયાયીઓ સાથે દોડી આવતા મહારથી દ્રુપદરાજને વૃષ-સેને ખાળી રાખ્યા.^{૧૩} હે ભારત ! બીજી તરફ-થી દ્રોણાચાર્યનો વિનાશ કરવા માટે વિરાટ-રાજ એકદમ ચઢી આવ્યો, પણ અત્યંત કોપેલા મદરાજએ તેને અટકાવ્યો.^{૧૪} એવામાં ત્યાં નકુળ-પુત્ર શતાનીક ધણી ઝડપથી ધસી આવતો હતો અને ચિત્રસેન તેને દ્રોણાચાર્યનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી સત્વર બાણો મૂકી મૂકીને રોકવા લાગ્યો.^{૧૫} હે મહારાજ ! યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! મહારથી અર્જુનને ધસી આવતો જોઈ રાક્ષસરાજ અલંબુષે તેને અટકાવ્યો.^{૧૬} આ તરફથી હાયમાં મોટું ધનુષ્ય લઈને રણમાં શત્રુઓનો સંહાર કરતા તથા હપિંત વરૂપવાળા દ્રોણાચાર્યને પાંચાલપુત્ર દૃષ્ટદ્યુમ્ને અટકાવ્યા.^{૧૭} વળી હે રાજ ! પાંડવપક્ષના બીજા છટલાએક

મહારથીઓ ચઢી આવતા હતા, તેમને તમારા પક્ષના રથીયોદ્ધાઓ પૂર્ણ બળપૂર્વક અટકાવવા લાગ્યા.^{૧૮} એ મહાયુદ્ધમાં હાથીસવારો હાથી-સવારો સામે ભેટભેટા કરીને સેંકડો હજારો-ને છૂંદી નાખતા હડી રહ્યા હતા.^{૧૯} હે રાજન! અશબર મધ્યરાત્રિ થતાં પાંખોવાળા પર્વતો સરખા ઘોડાઓ થણા વેગમાં આવી ગયેલા દેખાવા લાગ્યા અને એકબીજાને રણમાંથી નસાડી મૂકવા લાગ્યા.^{૨૦} હે મહારાજ! ભાસા, શક્તિઓ તથા બેધારી તલવારોને હાથમાં લઈને જુદી જુદી ગર્જનાઓ કરતા ઘોડેસવારો ઘોડેસવારોની સામે આવી ગયા હતા.^{૨૧} તે રણમાં અનેક પદ્ધતિ યોદ્ધાઓ ગદાઓ, મુસલો તથા બીજાં અનેક જાતનાં શસ્ત્રો લઈ પરસ્પર પ્રહાર કરતા હતા.^{૨૨} પછી કિનારો જમ છલકાતા સમુદ્રને ખાળી રાખે, તેમ હાદિંધ્ય કૃતવર્માએ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને ક્રોધપૂર્વક ખાળી રાખ્યા.^{૨૩} એટલે યુધિષ્ઠિરે પાંચ બાણો મારી હાદિંધ્યને વીંધી નાખ્યા અને બીજાં વીસ બાણોનો પ્રહાર કરી 'ઊનો રહે, ઊનો રહે' એ પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૪} ત્યાં હે રાજ! કૃતવર્માને ક્રોધ ચઢ્યો અને તેણે એક મહાબાણોનો પ્રહાર કરી ધર્મરાજના ધનુષ્યના કંકડેકંકડા કરી નાખ્યાં, તેમ જ તેમને બીજાં સાત બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૫} ત્યારે મહારથી ધર્મપુત્રે બીજું એક ધનુષ્ય લઈને દશ બાણો છોડ્યાં અને હાદિંધ્યની ભુજાઓમાં તથા છાતી-માં માર્યાં.^{૨૬} આમ હે રાજ! એ યુદ્ધમાં ધર્મ-પુત્રે જ્યારે કૃતવર્માને વીંધી નાખ્યા, ત્યારે તે કોપને લીધે થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો; પણ પાછળ-થી તેણે ધર્મરાજને સાત બાણો વડે માર માર્યો હતો.^{૨૭} તેવામાં હે રાજન! મહારથી યુધિષ્ઠિરે તેના ધનુષ્યના તથા હાથે પહેરવાનાં મોજા-ઓના કંકડેકંકડા કરી નાખ્યા અને તેના પર

સરાણ પર ઘસેલાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો ફેંક્યાં.^{૨૮} એ બાણોએ કૃતવર્માના સુવર્ણચિત મૂલ્યવાન કવચને ચીરી નાખ્યું અને પછીથી સર્વો જમ રાક્ષામાં પેસી જાય, તેમ તે પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.^{૨૯} ત્યાં આંખના પલકારા જેટલા સમયમાં કૃતવર્માએ બીજું એક ધનુષ્ય લીધું અને સાઠ બાણોથી યુધિષ્ઠિરને તથા નવ બાણોથી તેના સારથિને વીંધી નાખ્યા.^{૩૦} પછી હે ભરતએષ્ટ! અમેયાત્મા પાંડુપુત્રે પોતાના ધનુષ્યને રથમાં મૂક્યું અને તેમણે એક સપ્ત સમી તીક્ષ્ણ શક્તિ, તે કૃતવર્મા પર ફેંકી.^{૩૧} સુવર્ણથી ચંચળતી તે મહાન શક્તિ યુધિષ્ઠિરના હાથમાંથી છૂટીને કૃતવર્માના જમણા હાથ પર પડી અને તેને ચીરી નાખી પૃથ્વીમાં પેસી ગઈ.^{૩૨} એ અરસામાં યુધિષ્ઠિરે પોતાના ધનુષ્યને પાછું હઠાવ્યું અને તેમણે નમેલાં પર્વવાળાં અનેક બાણો મૂકીને કૃતવર્માને છાઈ દીધા.^{૩૩} પરંતુ રણરૂરા યાદવવીર કૃતવર્મા-એ તો આંખના અર્ધા પલકારામાં યુધિષ્ઠિરને ઘોડા, સારથિ અને રથથી રહિત કરી નાખ્યા.^{૩૪} હવે પાંડવોના વડા રાજ યુધિષ્ઠિરે ઢાલ-તલ-વાર હાથમાં લીધી, એટલે કૃતવર્માએ તુરત તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તે ઢાલતલવારના કુકડેકુકડા કરી નાખ્યા.^{૩૫} એટલે યુધિષ્ઠિરે સુવર્ણના ઘાંડાવાળું દુરાસદ તોમર હાથમાં લીધું અને તત્કાળ કૃત-વર્મા સામે ફેંક્યું.^{૩૬} ધર્મરાજના હાથમાંથી છૂટી-ને એકાએક ધસી આવતા તે તોમરને ચાલાક હાથવાળા કૃતવર્માએ હસતાં હસતાં જ વેરી નાખ્યું.^{૩૭} પછી તેણે સેંકડો બાણો મૂકીને ધર્મ-રાજને રણમાં છાઈ દીધા અને એકદમ ક્રોધમાં આવીને તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેણે તેમના કવચને પણ ચીરી નાખ્યું.^{૩૮} આમ હે રાજન! કૃત-વર્માનાં બાણો તે કિંમતી કવચ પર પડ્યાં, એટલે જમ તારા આકાશમાંથી ખરી પડે, તેમ

તે કવચ પણ ધર્મરાજના શરીર પરથી વિખેરાઈ ગયું.^{૩૯} એ પ્રમાણે ધનુષ્ય કપાઈ ગયું, રથ ભાંગી પડ્યો અને કવચ પણ તૂટી ગયું, ત્યારે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરાજ સત્વર રણમાંથી પલાયન કરી ગયા. આ રીતે ધર્માત્મા રાજા યુધિષ્ઠિરનો પરાજય કરી કૃતવર્મા ફરી પાછો મહાત્મા દ્રોણાચાર્યના રથ-ચક્રની જ રક્ષા કરવા લાગ્યો. ૪૦, ૪૧

ઘટિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વનું ત્રીજું મંદોત્કચપર્વ-
પર્વમા 'રાત્રિયુદ્ધમા યુધિષ્ઠિરનું પલાયન'
નામનો અધ્યાય ૧૬૫ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૬ મો

ભીમ અને દુર્યોધનનું યુદ્ધ—
દુર્યોધન નાહો!

॥ સજય હવાય ॥

ભૂરિસ્તુ સમરે રાજન્ શૈનેયં રથિનાં વરમ્ ।

આપતંતમપાસેઘદ્ પ્રયાણાદિવ કુંજરમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! દાળવાળી જમીન પરથી દોડી આવતા હાથીને જેમ અટકાવવામાં આવે, તેમ એ યુદ્ધમાં ધસી આવતા મહારથી સાત્યકિને કૌરવ ભરિએ અટકાવેલા હતા.^૧ તે વેળા કોયે બરાયેલા સાત્યકિએ પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મારી તેને હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો, એટલે એ ભરિના હૃદયમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું.^૨ ત્યાં સામેથી કુરુવંશી ભરિએ પણ દશ તીક્ષ્ણ બાણો મૂઢીને યુદ્ધમંદ સાત્યકિને છાતીમાં ધાવણ કર્યો.^૩ હે મહારાજ ! તે બન્ને જણા સંખ્યાબંધ બાણો મૂઢી મૂઢીને અન્યોન્યને ધાવણ કરતા હતા અને કૌરવી નેત્રોને લાલગણ કરી ધનુષ્યોનો ટંકાર કરી બાણો ફેંધી રવા હતા.^૪ હે રાજન્ ! દોપાયમાન થયેલા તે બન્ને એ રીતે જ્યારે બાણો મુકતા હતા, ત્યારે તેઓ સાક્ષાત્ યમ અને અંતક સરખા જ ખાસતા હતા; તેમ જ તેમની સમવૃદ્ધિ પણ અતિ દારણ્ય યઈ રહી હતી.^૫ હે

રાજન્ ! તેઓ બાણો વડે અન્યોન્યને ઢાંઘી દઈને રણમાં ઊભા હતા, તેથી એક મુદ્દત જેટલા વખત સુધી તે યુદ્ધ એકધારે જ થઈ રહ્યું હતું.^૬ પછી હે મહારાજ ! શિનિકુમાર સાત્યકિ ઠાપ્યો. તેણે હસતાં હસતાં કૌરવવીર ભરિના ધનુષ્યના એક ભણ્ણાણ વડે ટુકડા કરી નાખ્યા. વળી કપાયેલા ધનુષ્યવાળા તે ભરિને તેણે નવ તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરી હૃદયમાં વીંધી નાખ્યો અને ઉપરથી કહ્યું કે, 'હવે રણમાં ઊભો રહેજ, જેજ, નાસતો નહિ.' શત્રુતાપન ભરિ પોતાના બળવાન શત્રુના બાણપ્રહારથી અત્યંત વીંધાઈ ગયો હતા, છતાં પણ તુરત બીજું ધનુષ્ય લઈ તેણે સાત્યકિને સામે પ્રહાર કર્યો.^{૭-૮} હે રાજ ! તેણે માત્ર ત્રણ બાણો વડે જ સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો અને વધારામાં એક તીક્ષ્ણ ભલ્લબાણ છોડી હસતે મુખે તેના ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું.^{૯-૧૦} આમ હે મહારાજ ! પોતાના ધનુષ્યનો છેલ્લે થયો, એટલે સાત્યકિને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે મહાન વેગ-વાળી એક શક્તિનો ભરિની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૧૧} તે શક્તિનો પ્રહાર થતાં તુરત જ ભરિનાં અંગો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં, ત્યાં દેવચાએ આકાશમાંથી ખરી પડેલા પ્રદીપ્ત કિરણોવાળો સંખ્યાબંધ તારો જેમ તૂટી પડે, તેમ તે ભરિ પણ પોતાના મહાન રથ પરથી રણમ્થિમ પર ખરી જ પડ્યો.^{૧૨} એ ગળા કૌરવને મરણ પામેલો જોઈ, મહારથી અશ્વત્થામા વેગપૂર્વક સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયા.^{૧૩} 'અદ્યા એ સાત્યકિ ! ઊભો રહેજ, હવે નારીશ નહિ,' એમ ઠહીને અશ્વત્થામા સાત્યકિ પર અસંખ્ય બાણો વરસાવવા લાગ્યા. માનો, મેષરાજ મેરુપર્વત ઉપર વર્તા કરવા મંડ્યા.^{૧૪} હે રાજન્ ! કોયે બરાયેલા અશ્વત્થામાને આમ સાત્યકિના રથ સામે ધસી આવતા જોઈને મહારથી મંદોત્કચ ગોરા મિંદનાદ કરીને

કહેના લાગ્યો :^{૧૪} 'અત્યા ઓ દ્રોણપુત્ર ! ક્યાં જાય છે ? કોમો રહે, કોમો રહે. હવે તું મારી પાસેથી જીવનો જઈ શકીશ નહિ. પૂર્વે જેમ કાંતિંકરનામીએ મહિયામુરને માર્યો હતો, તેમ હું તને આ પગલે મારી નાખું છું.'^{૧૫} આજે હું આ સમરાંગણમાં તારી યુદ્ધરક્ષાને ફર કરીશ.' ક્રોધથી લાલગોળ આંખોવાળા શત્રુસંહારક રાક્ષસ ધટોત્કચે આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૭} પછી દેસરી સિંહ જેમ કોઈ મોટા હાથી સામે ધસી જાય, તેમ ક્રોધે ભરાયેલા ધટોત્કચ અશ્વત્થામા સામે ધસ્યો અને રચની ધરી જેવડાં મોટાં મોટાં બાણોનો વરમાદ વરસાવવા લાગ્યો.^{૧૮} મેષ જેમ જળધારાની વૃષ્ટિ કરે, તેમ તેણે રથીત્રેષ્ઠ અશ્વત્થામા પર બાણવૃષ્ટિ કરી મૂકી. પણ ખડખડાટ હસતા અશ્વત્થામાએ પોતાની સામે આવતી તે બાણ-વૃષ્ટિનો સર્પ સમાન તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને બળ-પૂર્વક ઝડપથી નારા કરી નાખ્યો. વળી તેમણે મર્મને બેદી નાખનારાં સો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને શત્રુદમન રાક્ષસરાજ ધટોત્કચને દાંડી દીધો. દે મહારાજ ! અશ્વત્થામાએ રણના મોખરામાં ઊભા રહીને તે રાક્ષસને બાણો વડે એટલો બધો દાંડી દીધો કે, તે રાક્ષસ પીછાંચોથી વ્યાપ્ત થયેલી શાકુદીના જેવો શોભતો હતો. હવે પ્રતાપી ભીમ-પુત્ર ક્રોધાવેશમાં આવી ગયો.^{૧૯-૨૦} તેણે ઇંદ્રના વજ્ર સમાન કાંતિવાળાં હ્રસ્વ દુરપ્રબાણો મૂકીને અશ્વત્થામાને ધાયત્ત કરી નાખ્યો. વળી અર્ધ-ચંદ્રાકાર બાણોની, નારાયણબાણોની, વરાહના કાન જેવા આકારનાં બાણોની, નળીના આકારનાં બાણોની તથા વિકલ્પ નામનાં બાણોની તે વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. વજ્ર અને વીજળી સમાન શબ્દ કરતી તે અતુલ શસ્ત્રવૃષ્ટિને પોતાના પર પડતી જોઈને પણ અશ્વત્થામાની ઇંદ્રિયો બ્યથા પામી ન હતી. તેમણે તો દિવ્ય અસ્રોથી મન્ત્રેલાં ધોર

બાણો મૂક્યાં અને વાયુ જેમ મેધમંડળનો નારા કરે, તેમ તે અતિ તેજસ્વીએ તે દુઃસહ શસ્ત્રવૃષ્ટિનો નારા કરી નાખ્યો. તે સમયે આકાશમાં બાણોનો ખીન્ને સંત્રામ જ બાણે મર્યો હોય, તેમ લાગતું હતું.^{૨૩-૨૪} દે મહારાજ ! તે યુદ્ધ ઘણું ધોર હતું, છતાં ચોક્કાએને તો તે હર્ષવર્ધન યદ્ય પડ્યું હતું. હવે આકાશમાં અસ્રોની સામસામી ધસા-ધસીને લીધે ચારેબાજુ તણખાએ ઊછળતા હતા.^{૨૭} તેથી એ રાત્રિના સમયમાં આકાશ બાણે પતંગિ-યાંચોથી ભરાઈ ગયું હોય તેવું લીપતું હતું. ત્યાં અશ્વત્થામાએ જળ્યાબંધ બાણો મૂકી મૂકીને દિશા-ઓને સર્વ તરફથી છાઈ દીધી.^{૨૯} પછી દ્રોણ-નંદને તમારા પુત્રોતું પ્રિય કરવા માટે રાક્ષસને પણ બાણો વડે દાંડી દીધો. આમ પૂર્વે જેવું ઇંદ્ર અને પ્રહલાદનું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ એ રણ-ભૂમિ પર મધ્યરાત્રિને સમયે અશ્વત્થામા અને ધટોત્કચનું યુદ્ધ ચાલતું હતું. તે પછી મહારણ-માં ક્રોધે ભરાયેલા એ ધટોત્કચે કાળ તથા આંધ્રિ સરખાં દશ બાણો મૂક્યાં અને અશ્વત્થામાની છાતીમાં સખ્ત પ્રહાર કર્યો. આ પ્રમાણે રાક્ષસે મહાબળવાન અશ્વત્થામાને બાણો વડે અતિશય ધાયત્ત કર્યો હતા. તેથી વાયુના ઝપાટાથી હચ-મચી ગયેલા વૃક્ષની પેટે તે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા પણ રણમાં હચમચી ગયા. તે મૂર્છાવશ થઈ ગયા અને ધનના દાંડાનો ટેકા ઈઈ બેસી ગયા.^{૩૯-૩૨} દે પૃથ્વીપતિ ! તે વેળા તમારા સૈન્યમાં મોટો હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો અને તમારા પક્ષના સર્વ ચોક્કાએ અશ્વત્થામાને મરણ પામેલા જ માની બેઠા હતા.^{૩૩} પેલી તરફથી પાંચાલો અને સંજયચોક્કાએ અશ્વત્થામાની રણમાં આવી વલે થયેલી જોઈને સિંહનાદો કરી રહ્યા હતા.^{૩૪} તેવામાં મહાબળવાન અશ્વત્થામાને જાન આવ્યું. રિપુનાશન અશ્વત્થામાએ પોતાના

કાળા હાથ વડે ધનુષ્યને મજપૂત પકડ્યું અને તેમણે તેને કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચીને કાળના દંડ સરખું ધોર એક ઉત્તમ બાણ ધટોત્કચને ઉદ્દેશીને શીઘ્ર છોડ્યું.^{૩૫,૩૬} હે પૃથ્વીપતિ ! તે ઉગ્ર અને અતિ ઉત્તમ બાણ ધટોત્કચના દ્વંદ્વને ચીરી નાખીને પૂંખ સહિત પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૩૭} આમ હે મહારાજ ! રણને શોભાવનારા અશ્વ-ત્યામાએ એ અતિબળવાન રાક્ષસરાજને બાણ વડે અત્યંત વીંધી નાખ્યો, એટલે તેને રચની બેસણી પર બેસી જવું પડ્યું. હિડિમ્બાપુત્રને આ પ્રમાણે મૃગ્ધિત થયેલા જઈને તેના સારથિ અશ્વત્યામાથી ગભરાઈ જઈને તેને સત્તર રણાંગણમાંથી દૂર હાઈ ગયો.^{૩૮,૩૯} આમ એ રણમાં રાક્ષસરાજ ધટોત્કચને વીંધી નાખીને મહારથી દ્રોણપુત્ર ધણા મોટા શપ્થથી ગર્જના કરવા લાગ્યા.^{૪૦} ત્યારે હે ભારત ! તમારા પુત્રો તથા સર્વ યોદ્ધાઓ તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને તેમનું શરીર મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યની પેઠે અત્યંત તેજસ્વી દેખાવા લાગ્યું.^{૪૧} તે પછી દ્રોણના રથ સામે લડી રહેલા ભીમસેનને રાજ દુર્યોધને પોતે તીક્ષ્ણ બાણો છોડી છોડીને વીંધવા માંડ્યો.^{૪૨} હે રાજ ! ભીમસેને દુર્યોધનને દશ બાણોથી વીંધી નાખ્યો, એટલે દુર્યોધને પણ વીસ બાણોથી તેને સામે વીંધી નાખ્યો.^{૪૩} આકાશમાં મેઘમંડળ-થી ઢંકાયેલા ચંદ્ર અને સૂર્યની પેઠે તે બંને જણા રણાંગણમાં બાણો વડે ઢંકાયેલા દેખાતા હતા.^{૪૪} પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દુર્યોધને પાંચ બાણો મારીને ભીમસેનને વીંધી નાખ્યો અને ‘ભિમો રહેજે, ભિમો રહેજે’ એ પ્રમાણે વચન માયું.^{૪૫} એટલે સામેથી ભીમસેને દશ બાણો મૂકી તેના ધનુષ્યને તથા ધ્વજને કાપી નાખ્યો અને વળી નમેલાં પર્વવાળાં નેત્રું બાણો મૂકીને એ કૌરવશ્રેષ્ઠને વીંધી નાખ્યો.^{૪૬} પછી હે મહા-

રાજ ! દુર્યોધન ક્રોધ્યો. તેણે અતિશય મોટું એક બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું અને તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને સર્વ ધનુર્ધરાના દેખતાં ભીમસેનને રણ-મોખરે પીકવા માંડ્યો.^{૪૭} પણ ભીમસેને દુર્યોધનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તે સર્વ બાણોનો વિનાશ કરી નાખ્યો અને કુરરાગને પચીસ શુરપ્રબાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૪૮} તે વેળા હે રાજ ! ક્રોધાયમાન થયેલા દુર્યોધને અસ્થાના આકારનું એક બાણ મૂકીને ભીમસેનના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને તેને બીજાં દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૪૯} હવે મહાબળવાન ભીમસેને તુરત બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને રાજને સત્તર સાત તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં.^{૫૦} પછી ઝડપદાર હાથવાળાની પેઠે ઘણી ઝડપ કરીને દુર્યોધનરાજાએ ભીમસેનના તે ધનુષ્યના પણ ઠક્કા કરી નાખ્યા; એટલું જ નહિ પણ બીજું, ત્રીજું, ચોથું તથા પાંચમું એમ જ જ ધનુષ્ય ભીમે હાથમાં લીધું; તેના તેના તમારા વિગ્રથી અને મહોત્કટ પુત્રે ઠક્કા કરી નાખ્યા.^{૫૧} એ રીતે બ્યારે પોતાનાં ધનુષ્યો વારંવાર કપાવા માંડ્યાં, ત્યારે તે ભીમસેને તદ્દન લોખંડની બનાવેલી, સાક્ષાત્ મૃત્યુની બહેન સરખી, અસિની શિખા સમાન બળબળતી, કાંતિ-માં પણ અસિની તુલના કરનારી અને આકાશમાં બણે સેંચો પાડતી દોય તેવી જણાતી એક સુંદર શક્તિ દુર્યોધન સામે ફેંટી.^{૫૨-૫૪} પણ તે શક્તિ હજી પોતાની પાસે આવી ન હતી, તેટલામાં તો કુરુવંશી દુર્યોધને સર્વ લોકના તથા મહાત્મા ભીમસેનના દેખતાં તેના ત્રણ ઠક્કા કરી કાપી નાખી.^{૫૫} પછી હે મહારાજ ! ભીમસેને મહાતેજસ્વી અને અતિશય ભારે એવી એક ગદાને વેગપૂર્વક ધુમાવી અને તે દુર્યોધનના રથ સામે ફેંટી.^{૫૬} એ ગદાએ તમારા પુત્રના ઘોડાઓને, સારથિને તથા રથને તદ્દન કચરી જ નાખ્યા.^{૫૭}

એ વેળા તે ગર્વિત ! તમારો પુત્ર તો બીભૃમેન
થી અગતીન થઈને મુખમુખ નાહો દત્તો અને
મદામા નંદકના રથ પર ચડી ગયા દત્તો.^{૧૦}
એટલે તમારો મદાગથી પુત્ર મરુ પાડ્યો છે
તેન માનીને બીભૃમેન મોઘે નિંદનાહ કરીને
મરુ કોગોતો નિગમ્ય કર્યા બાગ્યો.^{૧૧} તમારો
નૈનિષે પત્નિ પોતાના ગર્ભને મરુ પાડેલા
માનવા લાગ્યા અને મરુ તરફ દાદાકાગની
શિક્ષિયારીઆ કર્યા લાગ્યા.^{૧૨} દે ગર્વન ! તારા
પામેલા તે મરુ ચોદામાંની બ્રુમાબ્રુમ આંમગીને
તથા મદામા બીભૃમેનના નિંદનામ્ને આંમગીને
ગત યુષ્ઠિર પણ દુર્યોધને મુએલા માનવા
લાગ્યા અને બીભૃમેન જ્યાં કાગો દત્તો ત્યાં
તેઓ વેગપૂર્વક ટોટી ગયા.^{૧૩} આ વખતે દે
પૃથ્વીપતિ ! પાંચાલો, દેકરો, મન્થો અને
સંજયો ત્વગથી પ્રચલ્લ કરીને દ્રોણચાર્ય સામે
યુદ્ધ કરનાની ઇચ્છાથી રમી ગયા.^{૧૪} તે અમર્ય
દ્રોણચાર્યનું તથા તેમના ગરુએતું અનિમદાન
યુદ્ધ થઈ ચુક હતું. તેઓ બસ યોગ્ય આ રકામાં
મરે થયા દત્તો અને અન્યોન્યનો મંદાર
કર્યા દત્તો.^{૧૫}

૬૫ શ્રીમદ્ભાગવતમા દ્રાવ્યપર્વોત્તરત પદો ૩૫૫૫૫૫ મા

૧૦ શાંતિ ૧૮મા - ૧૦ પાંડુનુ અપમાન નામના

અધ્યાય ૧૬૭ મે તમામ

અધ્યાય ૧૬૭ મો

પાંડુપુત્ર મદદેવ તથા કૌરવપક્ષી
શક્ષમ અલંબુષ નાહા !

॥ ગાય ઉગત ॥

મહદેવમથાયાંતં દ્રોણપ્રેષ્ઠું વિગ્રાંપતે ।

સ્પર્ષો વૈર્જનનો યુદ્ધે વારયામાસ મારત ॥ ૧ ॥

મંજય યોદ્ધો દે પૃથ્વીપતિ ! દે ભારત !

ત્યાં મદદેવ દ્રોણચાર્યને પદોંચી વળવા માટે
યુદ્ધમાં પડ્યો જતો હતો, પણ અર્ધપુત્ર કણે ।

તેને અટકાવ્યો.^૧ એટલે મદદેવે ગંગાપુત્રને નવ
બાણોથી વીંધી નાખ્યા અને બીજા દશ નમેલાં
પરવાણાં બાણો મૂરીને પૂત તેને પ્રદાન કર્યો.^૨
તે એ કણે તેને નમેલાં પર્વાણાં મો બાણોનો
માથો પ્રદાન કર્યો અને નમનવાધવ બતાવીને
એના પછાડવાળા રતુડને સી । કાપી નાખ્યું.^૩
પછી પ્રતાપી માત્રીના પુત્ર એક બીજું ધનુડ
સંક્રાંતે ગીમ બાણોનો માર માર્યો, તે આકર્ષ-
કારક હતું. પણ કણે મન્જુત ગાંધવાળાં
બાણો મૂરીને મદદેવના ઘાટાઓને મારી નાખ્યા,
એટલું ન નહિ પણ બીજા એક ખડસનામગૃથી
એના મારગિને તુરંત યમલોકમાં વિદાય કરી
દીધો.^૪ એ રીતે રથરટિત થયેલા મદદેવે દાસ-
તલવાર હાથમાં લીધી. કણે તે દાસ-તલવારનો
પણ બાણો વડે હમતાં હમતાં ન નાગ કરી
નાખ્યો^૫ પછી મદદેવે મોચાયમાન થઈને સુવર્ણ-
થી ચળકતી મદાધાર એવી એક ખાર ગદા લીધી
અને તે અર્ધપુત્રના રથ સામે ફેંકી.^૬ પરંતુ મદ-
દેવના હાથમગી છૂટીને એકાએક પરી આવતી
તે ગદાને કણે બાણો વડે થંભાવીને પૃથ્વી પર
પાડી દીધી^૭ આમ ગદાને નિષ્ફળ થયેલી એઈને
મદદેવે ત્વરાથી કણે સામે એક શક્તિ ફેંકી, પણ
કણે બાણો વડે તે શક્તિને પણ કાપી નાખી.^૮
હવે દે મદારાજ ! મદદેવ પોતાના મદાન રથ
પરથી એકદમ સંભમપૂર્વક નીચે ફરી પડ્યો
અને તેણે પોતાની સામે કાગેલા કણેને એઈને
હાથમાં ગ્યતુ પેટું લઈ કણની સામે ફેંક્યું. તે
પેટું હલ્ય પામેલા કાળચક્રની પેઠે એકાએક
આવી પડતું હતું, ત્યાં હજારો બાણો મૂરીને
અતપુત્રે તેના હુકડા કરી નાખ્યા એ રીતે જ્યાં
પેડાને પણ કણે કાપી નાખ્યું, ત્યાં સદેવે
દાંડાઓ, એતંગ, જતજતનાં ધૂંસરાંઓ, હાથીનાં
અંગો, મેલા ઘોડા તથા મરણ પામેલા યોદ્ધાઓને

ઉપાડી ઉપાડીને કણું સામે ફેંકવા માંડ્યાં. કણું તેમનો પણ બાણો વડે નાશ જ કર્યો ગયો. પછી પોતાને હથિયારરહિત થયેલો સમજી તથા કણું નાં બાણોથી પોતાનું આગળ વધવું અટકી પડેલું જાણી, માર્દ્રીપુત્ર સહદેવે રણસંગ્રામનો ત્યાગ કર્યો. હે ભારતશ્રેષ્ઠ ! રાધાપુત્ર કણું એક સુદૃઢકાળમાં તેની સામે ધસી ગયો. ત્યાં હે પૃથ્વીપતિ ! મોટું અકહારક થઈને તે સહદેવને કહેવા લાગ્યો : 'અહ્યા એ અધીર ! પોતાનાથી અધિક બળિયા રથીયોદ્ધાઓ સાથે તું કંદી લડીશ નહિ. આ માર્દ્રીપુત્ર ! પોતાના જવા બળવાળા યોદ્ધાઓની સાથે જ હવે. પછી તું યુદ્ધ કરજે. મારા વચન પર તું જરા પણ શંકા રાખીશ નહિ.' પછી ધનુષ્યના અગ્રભાગને તેના શરીરમાં થોચી દઈને ફરીથી કણું બોલ્યો : '૧૦-૧૭' 'અહ્યા એ માર્દ્રીપુત્ર ! જો, આ તરફ નજર કર. તારો ભાઈ અર્જુન આ રણમાં કૌરવો સાથે પેલી તરફ લડી રહ્યો છે; માટે તું તેની પાસે જલદી દોડી જ, અથવા મરજીમાં આવે તો થેર ચાલ્યો જ.'^{૧૮} સહદેવને આ પ્રમાણે કહીને રથીશ્રેષ્ઠ કણું પોતાના રથમાં બેસીને પાંચાલ અને પાંડવોનાં સૈન્યને બાણે બાળી નાખવા ઇચ્છતો હોય તેમ તે તરફ પ્રયાણ કરી ગયો.^{૧૯} આમ હે રાજના મહા-યશસ્વી અને સત્યપ્રતિષ્ઠ એવા તે શત્રુસંહારક કણું પોતે કુંતીને આપેલા વચનનું સ્મરણ કરીને હાથમાં આવેલા એ સહદેવને સંગ્રામમાં માર્યો નહોતો.^{૨૦} તે વેળા હે રાજ ! સહદેવ કણું નાં બાણોના પ્રહારથી પીડાયો હતો, તેનું મન ઉદાસ થઈ ગયું હતું અને કણું નાં વાગ્યાણોથી બળીને તેને જીવવા ઉપર કંટાળો આવી ગયો હતો.^{૨૧} પછી મહારથી કણું એકદમ ઉતાવળે ઉતાવળે મહાત્મા પાંચાલવંશી જનમેજયના રથ પર ચઢી ગયો.^{૨૨} આ તરફ વિરાટરાજ

સૈન્ય સાથે મોટું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને એકદમ દ્રોણાચાર્ય પાસે ચઢી આવતો હતો, પણ મદ્ર-રાજ્યે અનેક બાણો મૂકીને તેને છાઈ દીધો.^{૨૩} હે રાજ ! પૂર્વકાળમાં જંભાસુર તથા ઇંદ્રનું જીવું યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ રણમાં મજબૂત ધનુષ્યને ધારણ કરનારા એ બન્નેનું યુદ્ધ ચવા લાગ્યું.^{૨૪} હે મહારાજ ! મદ્રરાજ્યે સેનાપતિ વિરાટરાજને ઝપાટાખંધ નમેલાં પર્વવાળાં સો બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૫} એટલે હે રાજના. વિરાટ-રાજ્યે પણ નવ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને મદ્રરાજને સામો વીંધી નાખ્યો અને વળી વધારામાં પ્રથમ તોતેર બાણોનો પ્રહાર કરીને પુનઃ સો બાણોનો તેને માર માર્યો.^{૨૬} ત્યારે મદ્રરાજ્યે તેના આરય ધોડાઓને મારી નાખ્યા અને બીજાં બે બાણો મૂકીને એના સારથિને તથા ધ્વજને પણ રણમાં ટોળી પાડ્યા.^{૨૭} પોતાના ધોડાઓ માર્યા જતાં મહારથી વિરાટરાજ સત્તર રથ પરથી ફરી પડ્યો અને તે ધનુષ્યનો ટંકાર કરી તીક્ષ્ણ બાણોને છોડતો ભૂમિ પર જીલો રહ્યો.^{૨૮} એવામાં તેના ભાઈ શતાનીક ધોડાઓરહિત થઈને પગપાળા થયેલા પોતાના ભાઈને જોયો, એટલે તુરત સર્વ લોકના દેખતાં તે જીતાવળો જીતાવળો રથ લઈને ત્યાં ચઢી આવ્યો.^{૨૯} શતાનીકને રણમાં ધસી આવતો જોઈને મદ્રરાજ્યે તેને અનેક બાણો મૂકી વીંધી નાખ્યો અને તેને યમલોકમાં મોકલી દીધો.^{૩૦} આમ પોતાનો ભાઈ મરણ પામ્યો, ત્યારે મહારથી વીર વિરાટરાજ તત્કાળ તે જ ફરકતી ધનવાળા રથમાં બેસી ગયો.^{૩૧} પછી ડાળા ફાડીને ક્રોધને લીધે બમણું પરાક્રમ કરીને તેણે જથ્થાખંધ બાણો મૂકી મદ્રરાજને એકદમ રણમાં દાડી દીધો.^{૩૨} ત્યારે મદ્રરાજ પણ ડાપ્યો અને મજબૂત ગાંડાવાળું બાણ મૂકીને તેણે સેનાપતિ વિરાટરાજને વક્ષઃસ્થળમાં દંડ પ્રહાર કર્યો.^{૩૩}

દે મહાગામ ! ને બાહુપ્રદાગથી વિગટગમ
 અર્થન વીંધારી ગયો અને ગ્યના કહેગ પર બેસી
 ગયો. દે મહાગામ ! તેને ત્રીજા મૂર્છા આવી
 ગઈ.^{૩૧} આમાં બાહુપ્રદાગી ધાવવ થયેલા એ વિગટ
 ગમને તેનો માન્ય એકદમ ત્યાંથી દૂર સર્વ ગયો,
 એટલે દે ભાગ ! તેની માટી મેના પા ને ગતિ
 પૃથ્વીમાં પલાયન કરવા લાગી,^{૩૨} કામ્યુદે રણને
 ગોનાવનાને શરયગમ મેંકરો બાહુપ્રદાગી તેનો
 મંદાન કરવા મગી પડ્યો હતો. દે મહાગામ ! એ
 પ્રભાતે વિગટગમની મેનાને પલાયન કરતી
 જોઈને ક્રોધાનુ અને અર્જુન જે બંને શરયગમ
 દેના હતો, તે બંને યુદ્ધ માટે ત્રી ગયા દે
 મહાગામ ! ને બંનેને ત્યાં પગી આવેલા જોઈને
 રાક્ષસોનો ગમ અવશ્યુષ આડ પેડાંરાગા ગ્યમાં
 બેઠીને તેમને કાકવા લાગ્યો. દે મહાગામ ! રાક્ષસગ
 અર્થાનુપના ગ્યમાં નાદા મહાન મુખવાળા તથા
 ધોર દેખાવના પિશાના એકદમમાં આગ્યા હતો,
 તે ગ્ય પર વોતીથી કેમકેમ થયેલી પતાકા કરકતી
 હતી, લાવ પુષોતી માગાગ્યાથી તેગ્યને ગળુભાથો
 હતો, ને રથને કવગ લોખંડથી ન બનાવવામાં
 આગ્યા હતો, તેને આગપાન રીંછના ચામડાના
 માકાથી વીંટ્યો હતો અને તેના કાયા વચ્ચે
 પર દેખાવમાં બિદામણ, ચિત્રચિત્ર પીંછવાળું
 તથા કાંટાથી આંખોવાળું મોટું ગીરપત્રી શબ્દ
 હતું ગોત્રી શ્વુ હતું.^{૩૩-૩૪} દે મહાગામ ! તે ગદગ
 વૃદ્ધી પરવા કાળના પર્વત સખો દેખાતો હતો.
 તેમકો એક પર્વત પવનને મટી રાખે, તેમ
 તેણે અર્જુનને આવતો કાઢી ગણ્યો.^{૩૫} દે
 મહાગામ ! તેણે અર્જુન પર સેકરો બાહુપ્રદાગી વર-
 માદ વગવાવવા માંડ્યો. તે સમયતુ મનુષ્ય અને
 ગણમ વચ્ચે એ મહાપુદ્ગલિત ત્રીજ હતું.^{૩૬}
 દે ભાગ ! તે યુદ્ધ જોનાર સર્વ જોતાને એ પ્રીતિ
 મનક થઈ પડ્યું હતું અને ગીર, કામડા, બલ,

પુત, કદ તથા શિયાળવાં વગેરે માંસાદારી
 પ્રાપ્તિએને ને દર્શનક થઈ પડ્યું હતું.^{૩૭} દે
 ભાગ ! એ યુદ્ધમાં અર્જુનને ને રાક્ષસોને સો
 બાહુપ્રદાગી પ્રકાર કર્યો અને બીજા નવ બાહુપ્રદાગી
 તેની વચ પળ કાપી નાખી.^{૩૮} વગી તેણે ત્રણ
 બાહુપ્રદાગી તેના આગિને મારી નાખ્યો, ત્રણ
 બાહુપ્રદાગી તેના ગ્યના ત્રિણુકને કાપી નાખ્યો અને
 એક બાહુપ્રદાગી તેનું મનુષ્ય કાપી નાખી બીજા ચાર
 બાહુપ્રદાગી તેના માં ધોડાઓના પળ નારા કરી
 નાખ્યો.^{૩૯} તેણે પુત પ્રયંચા ચડાવેલા તે રાક્ષસ-
 ના બીજા મનુષ્યના પળ બે કકડા કરી નાખ્યા.
 પછી રથગદિત થયેલા તે રાક્ષસની ઉગામેડી
 તવવારના પળ તેણે એક બાહુપ્રદાગી વડે બે કકડા
 કરી નાખ્યા.^{૪૦} દે મહાગામ ! આમ પૃથાપુત્ર
 અર્જુનને ચાર તીક્ષ્ણ બાહુપ્રદાગી વડે રાક્ષસગમને
 વીંધી નાખ્યો, ત્યારે ગાદ વીંધાયેલા તે રાક્ષસ
 અર્જુનના બયથી ગળુ છોડી નામી ગયો.^{૪૧} દે
 મહાગામ ! એ રીતે રાક્ષસો પગમથ કરીને અર્જુન
 એકદમ દ્રોણાચાર્ય સામે આવ્યો ગયો અને
 માર્ગમાં મનુષ્યો, દાથીઓ અને ધોડાઓ પર
 બાહુપ્રદાગી દગેદગ છોડતો ગયો.^{૪૨} દે મહાગામ !
 મહાગામી પાંડવ અર્જુન ન્યારે તમાગ મેનિદા પર
 બાહુપ્રદાગી માંચે ચવાવના લાગ્યો, ત્યાં પવનના
 મવાટાથી ભાંગી પડેલાં વૃક્ષોની પેડે તેઓ પૃથ્વી
 પર પડવા લાગ્યા.^{૪૩} દે પૃથ્વીપતિ ! ન્યારે
 મહાગામી અર્જુન સૈનિકોનો સંહાર કરવા લાગ્યો,
 ત્યાં તમારા પુત્રોનું મર્ગ સૈન્ય નારામાગ
 કરવા લાગ્યું.^{૪૪}

કલિ શ્રીમદભારતના દ્રોણપર્વ ત્રયેત પાંચમ્યવધપરમા

'સમિતિ' તમા અલંબનના પરામર્થ નામનો

અધ્યાય ૧૬૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૮મો

નકુલપુત્ર શતાનીક વજ્રે

યોદ્ધાઓનું યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

શતાનીક શૈરસ્તુર્ણ નિર્દહંતં ચમું તવ ।

ચિત્રસેનસ્તવ સુતો વારયામાસ ભારત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ભારત । નકુલનો પુત્ર શતાનીક બાણો મૂઢી મૂઢીને તમારી સેનાને સંહારી રહ્યો હતો, તે ઐર્ધ તમારા પુત્ર ચિત્ર-સેને સત્તર તેને અટકાવ્યો.^૧ તે વેળા નકુલના પુત્રે પાંચ બાણો મારી ચિત્રસેનને વીંધી નાખ્યો; એટલે ચિત્રસેને તીક્ષ્ણ દશ બાણો મૂઢી તેને સામેા વીંધી નાખ્યો.^૨ વળી હે મહારાજ । એ યુદ્ધમાં ચિત્રસેને તીક્ષ્ણ નવ બાણોના શતાનીક-ની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^૩ પછી નકુલના પુત્રે મગ્ન્યૂત ગાંધાવાળાં ઢેટલાંચ્છિક બાણો છોડીને ચિત્રસેનના કવચને તેનાં અંગેા પરથી રણમાં પાડી દીધું. આ કર્મ સર્વને આશ્ચર્યજનક લાગ્યું હતું.^૪ ત્યારે હે રાજા । જીતરી ગયેલા કવચવાળો તમારો તે પુત્ર કાંચળી હતારીને ખુદલા થયેલા સર્પ સરખો શોભતો હતો.^૫ વળી હે મહારાજ । નકુલપુત્ર શતાનીકે તીક્ષ્ણ બાણો મૂઢીને ચિત્રસેનના વ્યગ્ને કાપી નાખ્યો અને યુદ્ધમાં યત્ન કરતા તે ચિત્રસેનના ધનુષ્યના પણ હુકડા કરી નાખ્યા.^૬ આમ હે મહારાજ । ધનુષ્ય કપાઈ ગયું અને કવચ પણ તૂટી પડ્યું, એટલે મહારથી ચિત્રસેને શત્રુઓને ચીરી નાખે તેવું એક બીજું ધનુષ્ય ચડણું કર્યું.^૭ પછી તુરત જ કોઈમાં આવી ગઈને તે કૌરવમહારથીએ નવ બાણો છોડ્યાં અને શતાનીકને રણમાં વીંધી નાખ્યો. પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા શતાનીકને પણ આથી મોઢ ચઢ્યો અને તેણે પણ ચિત્રસેનના માર ઘોડાઓને તથા સારથિને મારી નાખ્યા.^૮ હવે મહારથી ચિત્ર-

સેન તે રથ પરથી ઈંદ્રી પડ્યો અને તેણે બળપૂર્વક શતાનીકને પચીસ બાણોના પ્રહાર કર્યો.^{૧૦} ચિત્રસેન એ પ્રમાણે રણમાં પ્રહાર કરી રહ્યો હતો, ત્યારે નકુલપુત્રે એક અર્ધચંદ્રાકાર બાણ મૂઢીને તેના રત્નસુશોભિત ધનુષ્યના હુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૧} આમ ધનુષ્ય કપાઈ જતાં તથા ઘોડાઓ અને સારથિનું મરણ થતાં રથરહિત થયેલો તે ચિત્રસેન મહાત્મા કૃતવર્માના રથ પર તત્કાળ ચઢી ગયો.^{૧૨} મહારથી દુષ્ટરાજ સૈન્યને સાથે લઈ દ્રોણાચાર્ય સામે જતા હતા, તેવામાં સેંકડો બાણોને છોડતો કર્ણપુત્ર વૃષસેન તેમની સામે ચઢી આવ્યો.^{૧૩} હે નિર્દોષ રાજા । પોતાની સામે ચઢી આવેલા મહારથી કર્ણપુત્રને તે યજ્ઞસેને (દુષ્ટરાજએ) સાઠ બાણો વડે બે બાહુઓમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૧૪} આથી વૃષસેન કાપી જીક્યો અને તેણે રથમાં બેઠેલા યજ્ઞસેનને અનેક તીક્ષ્ણ બાણો વડે છાતીમાં માર માર્યો.^{૧૫} હે મહારાજ । એ સમયે તે બન્નેનાં અંગેા બાણો-થી રંગાઈ ગયાં હતાં અને તેમનાં શરીરોમાં બાણોરૂપ કાંડા ભોંકાયા હતા. આથી તેઓ પીછાં-ઝાવાળી બે શાહુડીની જમ શોભતા હતા.^{૧૬} સુવર્ણની પૂંખોવાળાં તથા ચળકતાં ક્ષણાંત્રાળાં બાણોથી તેમનાં કવચો ઢંકાઈ ગયાં હતાં અને લોહીની ધારાઓથી રેબરેમ થઈને તેઓ મહારણમાં પ્રકાશતા હતા.^{૧૭} સુવર્ણ સરખાં બે અ-શુભ કદંપવૃક્ષો દોય અને રાતાં પુષ્પોથી પ્રકૃષ્ટિત થયેલાં ખાખરાનાં બે વૃક્ષો દોય, તેમ તેઓ રણ-ગણમાં શોભતા હતા.^{૧૮} પછી હે રાજા । વૃષસેને નવ બાણોથી યજ્ઞસેનને વીંધી નાખ્યો અને પાછાં સિન્નેર બાણોના પ્રહાર કરી તેણે તેને પુનઃ બીજાં છ બાણોના પ્રહાર કર્યો.^{૧૯} હે મહારાજ ! ને સમયે હાથરાડપરી દમ્બદો બાણો છોડી રહેલો તે કર્ણપુત્ર વરસના મેઘ સરખો દેખાતો હતો.^{૨૦}

હવે દ્રુપદરાજને ઘણા જ ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે પાણી-
દાર અને તીક્ષ્ણ એવું ભદ્ર નામનું એક બાણ
મૂંઝી વૃષસેનના ધનુષ્યના એ દુકકા કરી નાખ્યા.
એટલે વૃષસેને સુવર્ણથી મટેલું અને મજબૂત
એવું બીજું નવું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. તેણે
પોતાના ભાયામાંથી ચળકતું, પાણીદાર, તીક્ષ્ણ
તથા દઢ એવું એક ભદ્રબાણ ખેંચી કાઢ્યું.
હવે તેણે તેને બરાબર સાંધ્યું અને ધનુષ્યને કાન
મૂંઝી ખેંચીને તે દ્રુપદરાજ સામે તાણીને એસનેર
માયું. આથી સર્વ સોમકયોદ્ધાઓને ત્રાસ ત્રાસ
થઈ રહ્યો હતો. ^{૨૧-૨૩} તે બાણ દ્રુપદરાજના હૃદય-
ને ચીરી નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. આમ
વૃષસેનના બાણથી તે ધાયલ થઈ ને મૂર્છાવશ
થયો. ^{૨૪} હવે હે રાજન્દ્ર! સારથિના કર્તાવ્યને
સમજનારો તેનો સારથિ તેના રથને રણમાંથી દૂર
લઈ ગયો. હે રાજન્દ્ર! એ પ્રમાણે પાંચાલોના એ
મહારથી ભાંગી પડ્યો, એટલે બાણોના પ્રહારથી
છિન્નભિન્ન કવચોનાથ થયેલું દ્રુપદરાજનું સૈન્ય
પણ તે બચ્ચંદ્ર મધ્યરાત્રિએ રણમાંથી નાહું. હે
રાજન્દ્ર! એ વેળા જ્યાં ત્યાં ફેંટી દેવામાં આવેલા
દીવાઓ ભડભડાટ બળી રહ્યા હતા; તેથી તે રણ-
ભૂમિ વાદળારહિત થયેલું આકાશ જમ ગઢાથી
શોભે તેમ શોભતી હતી. ^{૨૫-૨૭} તેમ જ ત્યાં હે
મહારાજ! ઠેકઠેકાણે બાણબંધો પડ્યા હતા, તેથી
વર્ષાકાળે વીજળીઓથી જેવો મેઘ શોભે, તેવી તે
રણભૂમિ શોભતી હતી. ^{૨૮} પૂર્વે તારકાસુર સાથેના
સંગ્રામ સમયે ઇંદ્રના ભયથી ત્રાસ પામીને જમ
દાનવોએ નાસભાગ કરી હતી, તેમ ત્યાં કર્ણના
પુત્રથી ત્રાસ પામીને સોમકયોદ્ધાઓ નાસભાગ
કરી રહ્યા હતા. ^{૨૯} હે મહારાજ! કર્ણના પુત્રે
હેરાન હેરાન કરેલા તે સોમકયોદ્ધાઓ જ્યારે
નાસી જતા હતા, ત્યારે દીવાઓના પ્રકાશમાં
તેઓ વિશેષ શોભતા હતા. ^{૩૦} હે ભારત! એ

પ્રમાણે સોમકયોદ્ધાઓના રણમાં પરાજય કરીને
વૃષસેન દિવસના મધ્યમાં આરૂઢ થયેલા સૂર્યની
પેડે રણમાં પ્રકાશી રહ્યો હતો. ^{૩૧} ત્યાં તમારા
તથા શત્રુપક્ષના હજારો રાજાઓમાં એક પ્રતાપી
વૃષસેન જ અતિશય પ્રકાશિત બિંબો હતો. ^{૩૨} આમ
એ રણમાં શરા સોમકમહારથીઓને જીતીને વૃષ-
સેન ઉતાવળો ઉતાવળો જ્યાં યુધિષ્ઠિરરાજ યુદ્ધ
કરતા હતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. ^{૩૩} એ જ અરસા-
માં ક્રોધાયમાન થયેલો પ્રતિવિંધ્ય એ રણમાં શત્રુ-
ઓના સંહાર કરી રહ્યો હતો. એટલે તમારો પુત્ર
મહારથી કુશાસન તેની સામે યુદ્ધ કરવા ગયો. ^{૩૪}
હે રાજન્દ્ર! મેઘરહિત થયેલા આકાશમાં યુધ અને
સૂર્યનો જેવો સમાગમ થાય, તેવો જ તે બન્નેનો
એ રણમાં અદ્ભુત સ્વરૂપનો સમાગમ થયો હતો.
પ્રતિવિંધ્ય રણમાં અતિ કુબ્ધર કમં કરી રહ્યો હતો.
તે જેઈને કુશાસને તેને ત્રણ બાણો વડે લક્ષાટ-
પ્રદેશમાં વીંધી નાખ્યો. ^{૩૫,૩૬} તમારા બળવાન
અને મહાધનુર્ધર પુત્રે આમ અત્યંત વીંધી
નાખેલો તે મહાબાહુ યુદ્ધમાં શિખરોવાળા પર્વત
સરખો શોભી રહ્યો હતો. ^{૩૭} મહારથી પ્રતિવિંધ્યે
નવ બાણો વડે કુશાસનને વીંધી નાખી તેને
પુનઃ સાત બાણો વડે વીંધી નાખ્યો. ^{૩૮} હે
ભારત! એ રણમાં તમારા પુત્રે ધણું કુબ્ધર કમં
કર્તું હતું. તેણે ઉચ બાણો મૂંઝીને પ્રતિવિંધ્યના
ઘોડાઓને રાળી નાખ્યા હતા. ^{૩૯} વળી હે રાજન્દ્ર!
તેણે એક ભદ્રબાણથી તેના સારથિને ઢોળી પાડી
તેના ધ્વજને પણ ઉડાડી પાડ્યો. હે રાજન્દ્ર! તે
ધનુર્ધર પ્રતિવિંધ્યના રથના પણ તેણે તલ તલ
જવડા દુકકા કરી નાખ્યા. ^{૪૦} હે પ્રભુ! ઠાપેલા
કુશાસને અનેક નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂંઝીને
પ્રતિવિંધ્યના રથની પતાકાઓના, તેના ભાયાના,
ઘોડાઓની રાશીના અને જોતરોના સુઢાં પણ તલ
તલ જવડા કટકા કરી નાખ્યા. ^{૪૧} ધર્માત્મા પ્રતિ-

વિંધ્ય રથ વિનાનો થઈ પડ્યો હતો, છતાં હાથમાં ધનુષ્ય લઈ તમારા પુત્ર સામે લડતો જ હતો અને સેંકડો બાણો ફેંકી જતો હતો. એવામાં વળી તમારા પુત્રે તેના ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું અને વધારામાં કપાયેલા ધનુષ્યવાળા તેને દશ બાણોનો પ્રહાર પણ કર્યો.^{૪૨, ૪૩} પ્રતિવિંધ્યને એ પ્રમાણે રથરહિત થયેલો એઈને એના મહારથી ભાઈઓ મોટી સેનાને સાથે લઈ ત્યાં વેગપૂર્વક ધસી આવ્યા.^{૪૪} એટલે હે મહારાજ! તુરત તે પ્રતિવિંધ્ય સુતસોમના રથ પર ચઢી ગયો અને હાથમાં ધનુષ્ય લઈ તમારા પુત્રને વીંધી નાખવા લાગ્યો.^{૪૫} તે એઈ તમારા પક્ષના ચોદાઓ પણ દુઃશાસનની વહારે ચડી આવ્યા. તેઓ બંધાએ તમારા પુત્રને વીંધી નાખ્યો અને મોટી સેનાથી વીંટાઈને યુદ્ધ માટે ચઢાઈ કરી.^{૪૬} પછી હે ભારત! બરાબર મધ્યરાત્રિના દારણુ સમયે તમારા ચોદાઓનું તથા તે શત્રુચોદાઓનું યમરાજના રાજ્યમાં વંધારો કરનારું યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૪૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વનાં ૮૦૮ થી ૮૧૬ સુધીનાં
'શત્રુયુદ્ધમા ચેતાનીક આદિનું યુદ્ધ' નામનો
અધ્યાય ૧૬૯ માં સમાયેલ છે.

અધ્યાય ૧૬૯ મો

શત્રુયુદ્ધનું શૈદ્ર સ્વરૂપ

॥ મંજય ઉવાચ ॥

નકુલં રમસં યુદ્ધે નિમ્નં વાદિનીં તવ ।

અમ્યયાત્ સૌવલઃ ક્રુદ્ધસ્તિષ્ઠ વિષ્ટેતિ યાત્રવીત્ ॥૧

મંજય બોલ્યો : એ યુદ્ધમાં નકુલ વેગપૂર્વક તમારી સેનાનો સંહાર કરી રહ્યો હતો. તે સમયે સુબલપુત્ર શકુનિ દોષે બરાઈને તેની સામે ધસ્યો અને તેને 'ઊત્તે રદેજ, ઊત્તે રદેજ' એમ કહેવા લાગ્યો.^૧ હવે એકબીજા સામે વેર બાંધી ચૂકેલા અને એકબીજાને મારવા ઇચ્છી રહેલા તે બંને વીરો ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણ એચીને બાણો

મૂકવા મંડ્યા અને એકબીજાને પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^૨ 'હે' રાજન્! જે પ્રમાણે નકુલ બાણોનો વરસાદ વરસાવતો હતો, તે પ્રમાણે પોતાની યુદ્ધશિક્ષાને દેખાડતો શકુનિ પણ બાણોનો વરસાદ વરસાવતો હતો.^૩ ત્યારે હે મહારાજ! એ બંને રણશૂરા વીરોને બાણોરૂપ કાંટાઓ ખૂબ ભોંકાયા હતા; તેથી તેઓ પીછાંચોવાળી બે શાહુડીઓની જેમ રણમાં શોભતા હતા.^૪ સુવર્ણનાં પૂષ્પકાંવાળા તથા સીધી અણીવાળાં બાણોથી તેમનાં કવચો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને લોહીની ધારાઓથી રંબરંબ થઈને તે બંને જણ એ મહારણુમાં અતિશય દીપતા હતા.^૫ સુવર્ણ સમાન પ્રકાશતાં બે અદ્ભુત કંદપવૃક્ષો દોય અને પુષ્પોથી પ્રદુલ્લ થયેલા બે આખરાઓ દોય, તેમ તે બંને જણ રણાંગણમાં પ્રકાશતા હતા.^૬ હે મહારાજ! એ બંને રણશૂરા ચોદાઓ બાણો વડે સર્વ શરીરોમાં કંટકવાળા થઈ પડ્યા હતા, તેથી આ રણાંગણમાં ઊગેલાં કાંટાવાળાં બે શીમળાનાં વૃક્ષો દોય, તેમ તેઓ શોભતા હતા. હે રાજન્! કોંઈથી લાલચોળ નેત્રોવાળા થયેલા તે બંને ડોળા ફાટી ફાટીને એકબીજા સામે તીવ્રી નજરથી જોતા હતા અને જાણે પરસ્પરને બાળી નાખતા હતા.^{૭, ૮} પછી તમારે સાચો શકુનિ ઠાપી ઊઠ્યો. તે જાણે હસતો દોય તેવો ડોળ કરી તેણે એક ઠણાંકાર બાણ મૂક્યું અને માદ્રીના પુત્રનું દહ્ય વીંધી નાખ્યું.^૯ આમ તમારા ધનુર્ધર સાળાએ નકુલને અત્યંત વીંધી નાખ્યો, એટલે તે રથની બેસણી ઉપર બેસી ગયો તેમ જ મોટી મૂર્છાને પામ્યો.^{૧૦} હે રાજન્! પોતાના કદા રાત્રુ નકુલને એ સ્થિતિમાં આવી પડેલો જોઈને, શકુનિ વગોમનુના ગેયની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યો.^{૧૧} થોડી વાર પાંદુપુત્ર નકુલને જાન આપ્યું અને તે વિકાગેલા

મુખનાળા કાળની પેઠે ફરી શકુનિ સામે ધર્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ક્રોધાયમાન થઈને તેણે શકુનિને સાઠ બાણો માર્યાં. વળી તેણે તેની છાતીમાં સો નારાય બાણોનો માર માર્યો.^{૧૨, ૧૩} એટલું જ નહિ, તેણે તેના બાણ સહિત ધનુષ્યને પણ મુદિપ્રદેશમાંથી કાપી નાખ્યું અને તેની ફરકતી ધનના પણ ટુકડા કરી નાખી તેને રથ પરથી પૃથ્વી પર પાડી નાખી.^{૧૪} વળી પાંડુપુત્ર નકુલે પાણી પાયેલું, સરાણ પર ધસેલું અને તીક્ષ્ણ એવું બાણ મૃદીને શકુનિની સાથેગોને ધાયલ કરી.^{૧૫} આકાશમાં બન્ને પાંખો વડે ડાળી-જમણી બાજુમાં ઊડી રહેલા બાજપશીને જમ ઘાઈ પારથી પાડી નાખે, તેમ તેણે તે બાણ મારીને શકુનિને ઊંધમૂંઢ પાડી નાખ્યો. આમ હે મહારાજ ! શકુનિ ઘણે જ ધાયલ થઈ ગયો. ત્યાં કામી પુરય જમ સ્ત્રીનું આલિંગન કરીને બેસી રહે, તેમ તે ધનના દાંડાને પકડીને રથની બેઠક પર બેસી ગયો. હે નિર્દોષ રાજા ! એ રીતે તમારા સાળાને બેમાન પડેલો જોઈને તેનો સારથિ તેને સૈન્યના મોખરામાંથી દૂર લઈ ગયો. આ રીતે શકુનિને રણમાંથી પલાયન કરી જતો જોઈ પાંડવો તથા તેમના અનુયાયી યોદ્ધાઓ હર્ષના ઠોલાહલો કરવા લાગ્યા.^{૧૬-૧૮} હવે શત્રુતાપન નકુલ એ રણમાં પોતાના શત્રુને જીતીને ક્રોધપૂર્વક સારથિને કહેવા લાગ્યો : ‘અદ્યા એ ! આલ, તું મને દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે લઈ જ. ^{૧૯} માદ્રીપુત્રના એ વચનને સાંભળી તેનો સારથિ દ્રોણાચાર્ય ન્યાં ઊભા હતા, ત્યાં તેને લઈ ગયો.^{૨૦} હે રાજા ! એક તરફથી શિખંડી દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા માટે પસાર થઈ જતો હતો, તેનામાં બરાબર સજ્જ થઈને ઊભેલા કૃપાચાર્ય વેગપૂર્વક તેની સામે ધસારો કર્યો.^{૨૧} ત્યાં શત્રુદમન કૃપાચાર્યને દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય

માંથી એકાએક ધસી આવતા જોઈને શિખંડી ખડખડાટ હર્યો અને નવ ભલ્લ બાણો મૃદી તેમને વીંધી નાખ્યા.^{૨૨} ત્યારે હે મહારાજ ! તમારા પુત્રનું પ્રિય કરનારા કૃપાચાર્ય પાંચ બાણો મારી શિખંડીને વીંધી નાખ્યો અને પુનઃ વીસ બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો.^{૨૩} પૂર્વે દેવાસુરયુદ્ધપ્રસંગે શંખરાસુર અને ઇંદ્રનું જીવું ભયાનક યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ તે બંનેનું મહા-ધોર સ્વરૂપનું ભયાનક યુદ્ધ થઈ રહ્યું.^{૨૪} ત્રીભ-જતુની આખરમાં ચઢી આવેલા મેઘો જમ સર્વ ભૂપ્રદેશને જળમય કરી દે છે, તેમ તે બન્ને યુદ્ધ-કુમંદ વીર મહારથીઓએ આકાશને બાણોની બળોથી દાંટી દીધું.^{૨૫} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે સમયનું યુદ્ધ મૂળે જ ધોર સ્વરૂપનું હતું; તેમાં વળી આ બન્ને વીરોનો ભેટો થતાં તે અતિશય ધોર સ્વરૂપ-નું થઈ ગયું. તે દિવસની ભયાનક રાત્રિ સર્વ યુદ્ધશાળી યોદ્ધાઓને સાક્ષાત્ કાળરાત્રિ સરખી ધોરસ્વરૂપ બણાતી હતી. હે મહારાજ ! એ ઝપાઝપીમાં શિખંડીએ અર્ધચંદ્રાકાર બાણ મૃદી-ને કૃપાચાર્યના મહાન ધનુષ્યને પાણી અને અંદર સાંધેલા બાણ સહિત કાપી નાખ્યું. પછી હે રાજા ! કૃપાચાર્ય ક્રોધ્યા. તેમણે એક દારણ શક્તિ ફેંકી. તે શક્તિનો દાંડો તદ્દન સુવર્ણનો હતો, તેની અણી અતિ તીક્ષ્ણ હતી અને શસ્ત્રો બનાવનારા કારીગરે તે શક્તિને બરાબર સંજીવે સાફ કરી હતી. શિખંડીએ પોતાની સામે સણ-સણાટ કરતી આવતી તે શક્તિનાં ઘણાં બાણો મારીને ટુકડેટુકડા કર્યા. એટલે પૃથ્વીને પ્રકાશ-માન કરતી તે મહાતેજસ્વી શક્તિ તુરત જ રણ-ભૂમિ પર વીખરાઈ પડી. હવે હે મહારાજ ! રથીશ્રેષ્ઠ કૃપાચાર્ય બીજું એક ધનુષ્ય હાયમાં લીધું અને તેમણે તીક્ષ્ણ બાણો છાડીને શિખંડી-ને રણમાં દાટી જ દીધો. યશસ્વી કૃપાચાર્ય ન્યારે

શિખંડીને એ રીતે છાઈ દીધો, સારે મહારથી શિખંડીને મૂરછાં આવી ગઈ અને તે રથની બેસણી પર બેસી ગયો. હે ભારત ! શિખંડીને આ પ્રમાણે રણમાં ગળાતો જોઈને કૃપાચાર્યે તેને મારી જ નાખવાની ઇચ્છાથી તેને અનેક બાણો માર્યાં. પણ આસપાસ જોએલા પાંચાલો અને સોમકયોદ્ધાઓ યજ્ઞસેનના એ મહારથી પુત્ર શિખંડીને રણમાં બેઠાન પડેલો જોઈને તેની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા. તે વખતે આ તરફથી તમારા પુત્રો પણ દ્વિજવર કૃપાચાર્યનું રક્ષણ કરવા માટે તેમની આબુખાબુ ધોરઈ વળ્યા. હે રાજન્ ! તે વખતે પરસ્પર મળેલી મોટી સેનાઓનું યુદ્ધ ચાલુ થયું. અન્યોન્ય સામે દોડી રહેલા રથોનો ગર્જના કરતો મેધોના સરખો તુમુલ ગડગડાટ ત્યાં સંભળાવા લાગ્યો. હે પૃથ્વીપતિ રાજ ! એ રણમાં ઘોડેસવારો તથા હાથીસવારો અન્યોન્ય સામે જોસમેર ધસારો કરતા હતા, તેથી તે રણક્ષેત્ર અતિ દૂર દેખાતું હતું. હે મહારાજ ! સામસામા દોડમદોડ કરતા પદાતિઓના પદાદ્યોતથી રણભૂમિ બાણે ત્રાસ પામેલી સ્ત્રીની પેઠે ધણધણાટ કરતી ધ્રુજતી હતી. દૃટલાએક રથોયોદ્ધાઓ પોતાના રથોમાં બેસીને અતિશય વેગપૂર્વક ધસી જતા હતા અને કાગડાઓ જેમ પતંગિયાંઓને પકડે, તેમ તેઓ અનેક યોદ્ધાઓને પકડી પાડતા હતા, તેમજ હે ભારત ! મોટા મોટા મદોનમત હાથીઓ સામેથી મદજરતા બીજા હાથીઓને ને પગલે જ સાવધાની-પૂર્વક શિક્ષા કરતા હતા. કોપેલા ઘોડેસવારો કોપેલા ઘોડેસવારો સામે અને કોષે ભરાયેલા પાળાઓ કોષે ભરાયેલા પાળાઓ સામે આવી પાડતા. આમ અન્યોન્યને ભેટીને તેઓ એક-કેને ઉડ્ડસંધી જઈ રાકતા નહોતા. તે રણંગણમાં આમનેમ દોડમદોડ કરતાં, સામસામે ધસારો,

કરતાં અને પુનઃ પાછાં ફરતાં એ સૈન્યોનો તે મધરાતે અતિ મહાન નાદ થઈ રહ્યો હતો. હે મહારાજ ! રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓ પર બડ-બડાટ બળી રહેલા દીવાઓ આકાશમાંથી ખરેલાં મોટાં જાંબાડિયાં સરખા દેખાતા હતા. હે ભરત-શ્રેષ્ઠ ! તે દિવસની રાત્રિ દીવાઓથી એટલી બધી પ્રકાશિત થઈ રહી હતી કે, તેથી તે રણંગણમાં જોનારાઓને તે દિવસ સરખી જ લાસતી હતી. હે રાજન્ ! લોકની અંદર સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં જેમ અંધકારનો નાશ થાય છે, તેમ આમતેમ આરે-બાબુ બળી રહેલા દીવાઓને લીધે ત્યાં રહેલા ઘોર અંધકારનો નાશ થઈ ગયો હતો. આકાશ, પૃથ્વી, દિશાઓ તથા વિદિશાઓ પ્રથમ જોડતી ધૂળ અને અંધકારથી વ્યાપ્ત થયેલ હતી, તેજ પુનઃ પ્રભાને લીધે પાછી પ્રકાશમાન દીસતી હતી. મહાત્મા વીરપુરુષોએ ધારણ કરેલાં રણમાં જીજ્ઞતાં અગ્રો, કવચો તથા મણિઓની કાંતિઓ તે દીવાઓના પ્રકાશમાં છુપાઈ ગઈ હતી. હે ભારત ! તે રાત્રિના આરંભમાં જ્યારે અતિમહાન દોલા-હલવાળું તે યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું, સારે સર્વ દોઈ જાનરહિત થઈ ગયા હતા. તેથી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે યુદ્ધમાં પિતા પુત્રને મારી નાખતો હતો. ૨૧-૪૮ ત્યાં મોહને લીધે પુત્ર પિતાને મારી નાખતો હતો, મિત્ર મિત્રને સંહારતો હતો, મામે ભાણેજને શળી નાખતો હતો અને ભાણેજ મામાને કાપી નાખતો હતો. ૫૫ અરે ! ત્યાં પોતાના પક્ષના યોદ્ધાઓ પોતાના પક્ષનો જ સંહાર કરતા હતા. આમ રાત્રિએ નિર્મયોદ્ધ યુદ્ધ ચાલ્યું અને તે બીજા પુરુષોના બધને વધારનારું થઈ પડ્યું હતું. ૫૬

હતિ જોમદાજનરતના દ્રોણપર્વ તરંગે ૫૨૦૫૫૫૫૫૫૫૫
“કેડમ પુદ” નામનો અપ્રમાણ ૧૬૫ મિઃ સંપાદન

અધ્યાય ૧૭૦ મો

ધૃષ્ટદ્યુમ્નની દ્રોણાચાર્ય પર ચર્ચાઈ

॥ સંજય ક્વાચ ॥

તસ્મિન્ સુતમુલે યુદ્ધે વર્તમાને મયાવહે ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો મહારાજ દ્રોણમેવાભ્યવર્તત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ ! આ પ્રમાણે
જ્યારે તે મહાભયંકર તુમુલ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું,
ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્ય સામે જ ધસારો કર્યો
હતો.^૧ પોતાના શ્રેષ્ઠ ધનુષ્યનું સંધાન કરતો
તથા ધનુષ્યની દોરીને વારંવાર ખેંચતો તે ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્યના સુવર્ણભૂષિત રથ સામે ધસ્યો
હતો.^૨ એ રીતે હે મહારાજ ! દ્રોણાચાર્યનો નાશ
કરવાની ઇચ્છાથી ધસી જતા એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની
આસપાસ પાંચાલો તથા પાંડવયોદ્ધાઓ ચાર-
બાનુ વીંટાઈ વળ્યા હતા.^૩ આચાર્યશ્રેષ્ઠ દ્રોણને
આમ શત્રુઓથી ઘેરાયેલા જોઈને તમારા પુત્રો
પણ બરાબર સાવધ થયા અને એ રણમાં દ્રોણ-
શુરની રક્ષા કરવા લાગ્યા.^૪ જોતજોતામાં તે બંને
તરફના સૈન્યો વાયુથી ઊછળી રહેલા તથા ખળ-
ભળી ઊડેલા, જળજંતુઓવાળા બે ભયંકર મહા-
સાગરની જમ તે રત્નિમાં સામસામે ભેટ્યાં.^૫ તે
પછી હે મહારાજ ! પાંચાલવંશના ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પાંચ
બાણો મારીને દ્રોણાચાર્યને હૃદયમાં વીંધી નાખ્યા
અને સિંહની પેઠે મોટી ગર્જના કરી.^૬ હે ભારત !
એ રણમાં દ્રોણાચાર્ય પચીસ બાણો મારીને
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વીંધી નાખ્યો અને એમણે બીજા એક
ભલ્લબાણથી એના મોટા ટંકાર કરનારા ધનુષ્યને
ઠાપી નાખ્યું.^૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દ્રોણાચાર્યને હાથે
આમ વીંધાઈ ગયેલા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને હોઠ પીસીને તે
કપાયેલું ધનુષ્ય કેંદ્રી દીધું.^૮ હવે હે મહારાજ !
કોધાયમાન થયેલા પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યનો
અંત લાવવાની ઇચ્છાથી બીજું શ્રેષ્ઠ ધનુષ્ય અહણ
કર્ણ.^૯ શત્રુસંહારક ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તે અદ્ભુત ધનુષ્યને

કાન સુધી ખેંચ્યું અને તેણે દ્રોણાચાર્યનો નાશ
કરે તેવું ઘોર બાણ ફેંક્યું. તે મહારણમાં જાણે
સૂર્યનો ઉદય થયો હોય તેમ એ ઘોર બાણે ખળ-
વાન ધૃષ્ટદ્યુમ્નના હાથમાંથી છૂટીને તે સૈન્યને
પ્રકાશિત કરી દીધું.^{૧૦, ૧૧} હે રાજન ! તે ઘોર
બાણને જોઈને દેવો, ગંધર્વો અને મનુષ્યો 'આ
રણમાં દ્રોણાચાર્યનું કલ્યાણ થાઓ' એમ કહેવા
લાગ્યા.^{૧૨} ત્યાં આચાર્યના રથ સામે ધસી આવતા
તે બાણને કણે હસ્તકૌશલ્ય દર્શાવતાં વચમાંથી જ
બાર હુકકા કરી ઠાપી નાખ્યું.^{૧૩} હે રાજન ! ધનુ-
ધર સ્તપુને એ બાણના જ્યારે અનેક હુકકા કરી
નાખ્યા, ત્યારે ઊંચ વિનાના સર્પની પેઠે તે પૃથ્વી
પર જઈ પડ્યું.^{૧૪} પછી કણે દશ બાણો મૂંઝીને
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વીંધી નાખ્યો. વળી અશ્વત્થામાએ પાંચ
બાણોથી, દ્રોણાચાર્ય સાત બાણોથી, શલ્યે દશ
બાણોથી કુશાસને ત્રણ બાણોથી, કૃપોદને વીસ
બાણોથી અને શકુનિએ પાંચ બાણોથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને
પ્રહાર કર્યો.^{૧૫, ૧૬} એ રીતે સર્વ મહારથીઓ ઘણી
ઝડપથી પાંચાલપુત્રને વીંધી રહ્યા હતા. આમ
એ મહારણમાં એકત્ર થયેલા સાત વીરોએ દ્રોણા-
ચાર્યનું રક્ષણ કરવા માટે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વીંધી નાખ્યો
હતો.^{૧૭} છતાં હે રાજન ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જરાયે ગભ-
રાયો ન હતો અને ઊલટો સર્વને ત્રણ ત્રણ બાણો
મૂંઝીને વીંધી નાખતો હતો. આમ તેણે દ્રોણા-
ચાર્યને, અશ્વત્થામાને, કણેને તથા તમારા પુત્રને
સામે પ્રહાર કર્યો હતો.^{૧૮} એ પ્રમાણે ધનુર્વર
ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ધાયલ કરેલા તે સાતેય મહારથીઓએ,
અનુક્રમે પાંચ પાંચ બાણો વડે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ઝટપટ
વીંધી નાખ્યો.^{૧૯} હે રાજન ! તે અરસામાં દ્રુમસેન
નામનો એક થોડો ઠાપી ઊઝ્યો. તેણે એક બાણ
વડે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પ્રથમ પ્રહાર કર્યો અને પુનઃ ત્રણ
બાણો મૂંઝી તેને વીંધી નાખ્યો. વળી 'ઊગો
રહેજ, ઊગો રહેજ' એમ તેણે ટાણો માર્યો.^{૨૦}

એટલે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સુવર્ણની પૂંખવાળાં, સરાયુ પર ઘસીને સજ્જા તથા યુદ્ધમાં પ્રાણુનો અંત કરે તેવાં ત્રણ સીંચાં જનારાં બાણો મૂકીને દુમસ્તેનને વીંધી નાખ્યો.^{૨૧} વળી વીર્યવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ને બીજું એક ભદ્રબાણ મૂકીને સુવર્ણનાં ઉજ્જવળ કુંડલોવાળા દુમસ્તેનના મસ્તકને ધડ પરથી કાપી નાખ્યું.^{૨૨} ત્યાં તો દંશેલા હોડવાળું તે મસ્તક મહાપ્રચંડ વાયુએ ઉછાળી નાખેલા પરિપક્વ તાલકુળની પેઠે રણભૂમિ પર પડ્યું.^{૨૩} હવે વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ઢેલસાંએક બીજાં અતિ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તમારા ધણા ચોદ્ધાઓને વીંધવા માંડ્યા. વળી તેણે બીજાં ઢેલસાંએક ભદ્રબાણો મૂક્યાં અને અદ્યુત રીતે યુદ્ધ કરી રહેલા રાધાપુત્રના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું.^{૨૪} પણ જમ કોઈ મહાન સિંહ પોતાના પૂંછડાની અતિ ઉચ્ચ કાપણીને સહન કરે નહિ, તેમ કણું પોતાના ધનુષ્યની તે કાપણીને સહન કરી શક્યો નહિ.^{૨૫} તેનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયાં અને તેણે હાંફતાં હાંફતાં એક બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. સંખ્યાબંધ બાણો છોડતો છોડતો તે મહાબળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે ધસી ગયો.^{૨૬} કોપેલા કણું તે તરફ ધસી ગયેલા જોઈને બીજા છ વીર મહારથીઓ પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેની આસપાસ એકદમ ઘેરાઈ વળ્યા.^{૨૭} એ વેળા તમારા છ સુખ્ય મહારથીઓના સપાટામાં આવેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને અગ્રે તો મૃત્યુના સુખમાં આવેલી જ માનતા હતા.^{૨૮} પણ એ જ અરસામાં યાદવ-વંશી સાત્યકિ જથ્થાબંધ બાણો ફેંકતો ફેંકતો પરાક્રમી ધૃષ્ટદ્યુમ્નની મદદે આવી પહોંચ્યો.^{૨૯} આમ મોટું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને ધસી આવતા એ યુદ્ધકર્મદ સાત્યકિને રાધાપુત્રે સરળગામી દશ બાણો વડે મહાર કર્યા.^{૩૦} એટલે કે મહારાજ ! સાત્યકિએ પણ સામેથી દશ બાણો વડે કણુંને વીંધી નાખ્યો અને સર્વ વીરોના દેખતાં તેને

કણું કે, 'અહ્યા ઓ ! જોજ, હવે જતો નહિ; બરાબર વીર થઈને ઊભો રહેજ.'^{૩૧} કે રાજ ! તે વેળા બળવાન સાત્યકિને તથા મહાત્મા કણુંને તે ભેટા પૂર્વે થયેલા બહિરાંગના તથા ઇંદ્રના ભેટા સરખો તીવ્ર હતો. સર્વ ક્ષત્રિયો-ને પોતાના રથના ગડગડાટથી તાસ પમાડતો તે મહાક્ષત્રિય સાત્યકિ ત્યાં ક્રમબદ્ધને કણુંને વીંધી રહ્યો હતો.^{૩૨, ૩૩} ત્યાં પોતાના ધનુષ્યના ટંકારવથી પૃથ્વીને બાણે કંપાવી દેતો હોય તેવો બળવાન સુતપુત્ર કણું પણ સાત્યકિ સામે બરાબર યુદ્ધ કરતો હતો.^{૩૪} એ યુદ્ધમાં વિપાક, કણિ, નારાય, વત્સદંત તથા હુર આદિ સેંકડો બાણો મૂકીને કણું સાત્યકિને વીંધી નાખતો હતો.^{૩૫} ત્યારે યુદ્ધ કરતો યાદવશ્રેષ્ઠ સાત્યકિ પણ કણું પર બાણોનો વરસાદ જ વરસાવી રહ્યો હતો. આ રીતે તે બનેતું યુદ્ધ લગભગ સરખું જ હતું.^{૩૬} તેવામાં કે મહારાજ ! તમારા પુત્રો તથા કણુંનો ફંશીલો પુત્ર આરેબાળુથી તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને સાત્યકિને ધણી ઝડપથી વીંધી નાખવા લાગ્યા.^{૩૭} પણ કે વિશુ ! સાત્યકિએ પોતાનાં અગ્રો વાપરી વાપરીને આસપાસનાં તે ચોદ્ધાઓનાં તથા કણુંનાં અન્નેને અટકાવ્યાં અને એકદમ ક્રોધાચમાન થઈને તેણે વૃષસેનની છાતી વીંધી નાખી.^{૩૮} કે રાજ ! સાત્યકિના બાણગ્રહારથી વીર્યવાન વૃષસેન ધણી ધવાઈ ગયો અને બેભાન થઈને તે રથમાં ઢળી પડ્યો.^{૩૯} પોતાના મહારથી પુત્ર વૃષસેનને મરણ થયેલા માનીને કણુંને પુત્રના શોકથી ધણી સંતાપ થવા લાગ્યો અને તે સંતાપમાં ને સંતાપમાં તેણે સાત્યકિને ખૂબ પીડવા માંડ્યો.^{૪૦} આમ મહારથી સાત્યકિ કણુંથી સપ્ત પીડાતો હતો, છતાં તેણે અનેક બાણો મૂકી મૂકીને કણુંને વારંવાર વીંધવા જ માંડ્યો.^{૪૧} સાત્યકિએ કણુંને

દશ બાણોથી વીંધી નાખી વૃષસેનને પુનઃ સાત બાણોનો માર માર્યો; એટલું જ નહિ પણ તે બંનેના હાથે પહેરવાનાં મોઝાંચો સહિત ધનુષ્યોના પણ તેણે ઢુકડા કરી નાખ્યા.^{૪૨} પછી તે પુત્ર તથા પિતાએ શત્રુઓને ભય કરનારાં બીજાં યે ધનુષ્યો સજ્જ કર્યાં અને ચોપાસથી તીક્ષ્ણ બાણો મારી મારીને તેઓ સાત્યકિને વીંધવા લાગ્યા.^{૪૩} આમ હે રાજન! તે સંગ્રામમાં મુખ્ય મુખ્ય વીરોનો સંહાર ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે ત્યાં ગાંડીવધનુષ્યનો અતિ મહાન શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો.^{૪૪} હે રાજન! રથના ધોધને તથા ગાંડીવધનુષ્યના તે શબ્દને સાંભળીને સૂત-પુત્ર કણ્ઠ દુર્યોધન પ્રત્યે આવું વચન બોલ્યો :^{૪૫} 'ઓ દુર્યોધન ! જો, આ તરફ નજર કર. આ આપણી સર્વ સેનાનો, મુખ્ય મુખ્ય મહાપુરુષોનો, અને દેહલાએક પુરુષવંશના ચોદાઓનો સંહાર કરીને અર્જુન પોતાના ઉત્તમ ધનુષ્યનો ટંકાર કરી રહ્યો છે.^{૪૬} ખરેખર ! અર્જુન ત્યાં વિજય કરી રહ્યો છે; કારણ કે ગર્જના કરતા મેઘ સરખો ગાંડીવધનુષ્યનો મહાન ટંકારવ તથા રથનો ગડગડાટ તે તરફથી સંભળાય છે.^{૪૭} હે રાજન ! નક્કી પાંડવ અર્જુન આ સમયે પોતાને યોગ્ય કર્મ કરી રહ્યો છે. જો, જો, પેલી આ ભારતીય સેનામાં બહુધા ભંગાણ પડી ગયું છે.^{૪૮} સૈનિકાની હાર છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે અને દ્રાઈ એક સ્થળે જોનો પણ રહેતો નથી. વાયુએ ઉછાળેલા મેઘમંડળની પેઠે તે સૈન્ય સ્થળે સ્થળેથી વેરાઈ રહ્યું છે.^{૪૯} મહાસાગરમાં આવીને ભાંગી પડેલી નાવની પેઠે આ કૌરવસેના અર્જુનનો ભેટા કરીને છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે. ચોદાઓ જમ આવે તેમ નારી રહ્યા છે. આ રાજ ! ગાંડીવ-ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણોથી તેમનામાંના સેંકડો વીંધાઈ ગયા છે અને તેમનો આ મહાન આર્ત-

નાદ સંભળાય છે. જો, સાંભળ. હે રાજસિંહ ! આકાશમાં જમ મેઘનો ધ્વનિ સંભળાય, તેમ આ મધ્યરાત્રિના સમયે અર્જુનના રથ સામે કુંડુભિઓનો ગડગડાટ સંભળાય છે. વળી અર્જુનના રથ સામે હાહાકારના શબ્દો, પુષ્કળ સિંહનાદો તથા બીજા અનેક જાતના ટાલાહલો સંભળાય છે, તે તું સાંભળ. આ તરફ આ યાદવ-શ્રેષ્ઠ સાત્યકિ આપણા બધાની મધ્યમાં આવી જોયો છે; માટે જો કાંઈ પણ ઉપાયે આ વખતે આ સાત્યકિનો નાશ કરવામાં આવે, તો અવરથ બાકી રહેલા સમગ્ર શત્રુઓનો આપણે પરાજય કરી શકીશું. જો, પાંચાક્ષરાજનો પુત્ર આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય સામે ભેટ્યો છે.^{૫૦-૫૧} ચારેબાજુથી તે યુદ્ધ મહારથીઓથી ઘેરાઈ ગયા છે. તો હે મહારાજ ! જો આપણે બધા એકઠા મળીને આ સાત્યકિને તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારી નાખીએ, તો નિઃશંક આપણો જ વિજય થાય. માટે હે મહારાજ ! એકલા આભમન્યુને જમ આપણે બધાએ એકઠા મળી મારી નાખ્યો હતો, તેમ આ વીર મહારથી સાત્યકિને તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પણ ચારેબાજુથી ઘેરી લઈ આપણે મારી નાખવાનો યત્ન કરીએ. પરંતુ હે ભારત ! આ સાત્યકિને અનેક કૌરવ મહારથીઓ જેડે ભેટલો જણીને પેલો અર્જુન દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સામે ધસ્યો આવે છે. માટે જેટલામાં અર્જુન અનેક ચોદાઓથી ઘેરાયેલા આ સાત્યકિને જણી ન જાય, તેટલામાં સારા સારા ઘણા મહારથીઓ ત્યાં અર્જુન સાથા ચઢી જાય. અહીં આપણે બધા યુદ્ધમાં બાણો છોડવાની ઉતાવળ કરો, એટલે આ સાત્યકિ પરલોક તરફ પ્રયાણ કરી જાય. હે મહારાજ ! આ મેં બતાવેલી યુક્તિનો જ તું આ સમયે યોગ્ય ઉપયોગ કર. ^{૫૫-૧૦} જમ પૂર્વકાળના સંગ્રામ સમયે છેદે યશસ્વી ઉપેદ્ર

ભગવાનને કહ્યું હતું, તેમ તમારા પુત્રે કહ્યું ના
એ મત પર આધાર રાખીને શકુનિને કહ્યું :^{૧૧}
'જો મામા શકુનિ ! યુદ્ધમાંથી કદી પાછા નહિ
હઠનારા દશ હજાર હાથીસવારોને તથા દશ હજાર
રથીયોદ્ધાઓને સાથે લઈને તમે અર્જુન સામા
ચઢી જાઓ.^{૧૨} હઃશાસન, દુર્વિપલ, સુખાહુ અને
દુઃપ્રધર્મણુ—આ સર્વ યોદ્ધાઓ બીજા પદાતિ
યોદ્ધાઓને સાથે લઈને તમારી પાછળ પાછળ
આવશે.^{૧૩} હે મહાબાહુ મામા ! અહીંથી જઈને
તમે કૃષ્ણ, અર્જુન, ધર્મરાજ, નકુલ, સહદેવ
અને ભીમસેનને હણી નાખો.^{૧૪} પૂર્વે દેવાસુર-
યુદ્ધ પ્રસંગે દેવાને જમ દેવેન્દ્ર પર પોતાના
વિજયની આશા હતી, તેમ આ યુદ્ધમાં મારા
વિજયની આશા પણ તમારા પર જ અવલંબી
રહી છે. માટે હે મામા ! કાર્તિકરામીએ જમ
અસુરોનો સંહાર કર્યો હતો, તેમ તમે પણ
કુંતાના તે પુત્રોનો સંહાર કરી નાખો.^{૧૫} હે
રાજન ! તમારા પુત્રના એ ક્યન પરથી સુબલ-
પુત્ર શકુનિ મોટી સેનાને સાથે લઈને તથા
તમારા બીજા પુત્રોથી રક્ષિત થઈને પાંડવો સામે
પ્રયાણ કરી ગયો.^{૧૬} તે શકુનિ તમારા પુત્રોનું
પ્રિય કરવાને તથા પાંડુપુત્રોનો સંહાર કરવાને
સજ્જ થયો હતો. એ પ્રમાણે હે રાજ ! સુબલ-
પુત્ર શકુનિ પાંડવોની સેના તરફ જ્યારે પ્રયાણ
કરી ગયો, ત્યારે તમારા પક્ષના મહારથીઓનું
શત્રુઓ સાથેનું યુદ્ધ ચાલુ થયું. આ બાજુ મહાન
બળશાળી સૂતપુત્ર અનેક સેંઠડો બાણોને ફેંકતો
ફેંકતો સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયો;
[મ જ બીજા બધા રાજાઓ પણ સાત્યકિને
ધેરી વળ્યા.^{૧૭-૧૮} બીજી તરફથી દ્રોણાચાર્ય
દ્યુમ્નના રથ સામે જઈ પહોંચ્યા, એટલે તુરત તે
ત્રિમાં દ્રોણાચાર્યનું વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાથે તથા
ચાલયોદ્ધાઓ સાથે મહાઅદ્ભુત યુદ્ધ આરંભાયું.^{૧૯}

અધ્યાય ૧૭૦ ગો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૧ મો

કચ્ચરધાણ !

॥ સંજય ક્વાચ ॥

તતસ્તે પ્રાદ્રવન્ સર્વે ત્વરિતા યુદ્ધદુર્મદાઃ ।

અમૃગ્યમાણાઃ સંરઘ્વા યુયુધાનરથં પ્રતિ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી યુદ્ધદુર્મદ તે સર્વ
યોદ્ધાઓ પાંડવયોદ્ધાઓને નહિ ગણકારતાં ક્રોધ-
પૂર્વક સાત્યકિના રથ સામે ધસી ગયા.^૧ હે
રાજન ! બરાબર સજ્જ કરેલા તથા સેનાસાથી
શોભતા રથો, ઘોડેસવારો તથા હાથીસવારોને
સાથે લઈ તેમણે સાત્યકિને ચારે બાજુથી ઘેરી
લીધો.^૨ એ પ્રમાણે સર્વ તરફથી ઘેરા ઘાલીને તે
મહારથીઓ સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને
સાત્યકિને તુચ્છકારવા લાગ્યા.^૩ સાત્યકિનો વધ
કરવાની ઇચ્છાથી તે મહાવીરો ઉતાવળા થઈ ગયા
હતા એટલે તેઓ એ સત્યપરાક્રમી સાત્યકિ પર તીક્ષ્ણ
બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા.^૪ પોતાની
સામે એકદમ ધસી આવેલા તે યોદ્ધાઓને જોઈને,
શત્રુવીરોનો સંહારક મહાબાહુ શિનિપુત્ર અનેક
બાણો છોડીને તેમની સામે ટક્કર બીલવા લાગ્યો.^૫
ત્યાં મહાધનુર્ધર અને યુદ્ધદુર્મદ વીર સાત્યકિએ
મજબૂત ગાંઠવાળાં ઉગ્ર બાણો મૂકી મૂકીને
શત્રુઓનાં મસ્તકોને કયાકય કાપવા માંડ્યાં.^૬
વળી તે યદુવંશીએ અજ્ઞાતા આકારનાં કંઠલાંચક
બાણો છોડીને હાથીની સૂઢોને, ઘોડાઓની ડોકોને
અને આયુધોવાળા યોદ્ધાઓના બાહુઓને અચાનક
ભેદવા માંડ્યાં.^૭ હે પ્રભુ ! જોતજોતામાં ત્યાં ચામરો
તથા ઉજ્જવળ છત્રો પડવા માંડ્યાં. આથી હે
રાજન ! તે રણભૂમિ નક્ષત્રોથી જેમ આકાશ
ભરાઈ જાય તેમ ભરાઈ ગઈ.^૮ હે ભારત ! એ
યુદ્ધમાં સાત્યકિ સાથે યુદ્ધ કરતા યોદ્ધાઓ પ્રેતા-
ની પેઠે બરાડા પાડતા હતા, તેથી ત્યાં તુમુલ
રાજ્ય થઈ રહ્યો હતો.^૯ એ તુમુલ રાજ્યથી આખી

પ્રાની માત્ર ગદી દત્તી અને ગદિમાં તેણે નીચ
 અને બધા નવરૂપ પાંચુ દત્ત ૧૦ રૂંવાં બધા
 કરી નામે તેની એ નામગને મા યજ્ઞિના માખો
 ના માગથી નેનમાં બગા । પાંચુ ને જો ને
 તથા તે નવાનિપૃથ શસ્ત્રને માનગીને તમાગ
 મીથેન પદ પોતાના માગિને કરી ૧ અરે આ
 માગિ । ન્યા આ તીન શસ્ત્ર મન તથા એ ત્યા
 આપ ના ધોડાઓને તુ દા- ૧૧ ૧૨ આ પ્રમાણે
 પ્રના થતા ન દુર્યોનના માગિએ તેના ઉત્તમ
 મોડાઓને ના યજ્ઞિના ન્ય મામે દામયા ૧ પડી
 શેઠાયમાન થયેનો, મનુષ્ય નુપ્યસાંગો, યુદ્ધના
 શ્રમને નહિ ગાતાને, ઝડપદાર હાથવાંગો તથા
 તંદનરેદનાં યુદ્ધોને સડી નગનાના તે દુર્યોન
 ના યજ્ઞિ મામે રથો અટલે માત્યકિએ નુપ્યને
 કાન યુદ્ધી મપૂર્ણ જોચીને બાગ મનપિપામુ
 બાખો ગ્રાહ્યા અને દુર્યોનને વીધી નાખ્યો
 એ પ્રનાળે માત્યકિએ ન્યા પ્રથમ જ પ્રદાર
 કરી પોતાને પાંચ્યા, ત્યા દુર્યોનને પણ
 ગેર બગાઈને માત્યકિને દગ બાળોનો મામે
 પ્રદાર કર્યો ૧૪-૧૬ આ રીતે દે અત્રેષ્ટ ૧ ત્યા
 પાચાયોદ્ધાઓનું તથા મન બાગત્યાદ્ધાઓનું
 અતિદારુણ તુમુલ યુદ્ધ થતા લાગ્યું ૧૭ દે ભારત ।
 એ નગમા માત્યકિને ધોળા ક્રોર ચઢ્યો હતો તેણે
 એની બાળોનો પ્રદાર કરી તમારા પુત્રની છાતી
 ની ની નાળી ૧૮ વગી બીજા દેવ્યાએક બાળોનો
 પ્રદાર કરી તેણે તેના ધોડાઓને પણ મારી નાખ્યા
 અને એક બીજા બાળથી તેના સારથિને પણ
 મન ગય પડી મનહાવી પાડ્યો ૧ આમ દે
 પ્રાનીપતિ । ધોડાઓ માર્યા ગયા જતા રથમા
 ગેમી ગ્દેવો તમાગે તે પુત્ર માત્યકિના ગય સામે
 તીક્ષ્ણ બાળો ગ્રાહનો જ રહ્યો ૨૦ દે ગજન । એ
 રથમા માત્યકિએ ઘણી હસ્તકુશળતાનાજા પુરતની
 પેઠે આલાટી દર્શાવી અને તેણે તમારા પુત્ર દે દેવા

પાચ્યો બાળોને કાપી નાખ્યા દંતાં ૨૧ વગી
 બીજું એક ભય નતિતું બાળ ઠાડીને એ
 મનગી માત્યકિએ તમારા પુત્રના નુપ્યને
 નુપ્રિદેગમાથી કટાક દઈને કાપી નાખ્યું ૨૨ એ
 પ્રમાણે મન લોમનો મહારાજ તે દુર્યોન ગય
 તથા નુપ્ય સિતાનો થઈ પડ્યો અને તુરંત જ
 ક્રતમીના ઉન્નયન ગય પડ મહી ગયો ૨૩ દે
 પ્રાનીપતિ । બ્યારે દુર્યોન એ રીતે પાટો હાલ્યો,
 ત્યાં શિનિપ્રન માત્યકિ તે મનગતને મમયે
 બાળોનો પ્રદાર કરી રીતે તમાગી ચેનાને નગાડી
 નમ્ના લા થો દે સનન । પેની તમ્હવી શકુનિએ
 અનેક હનર રયો, હનન દાથીઓ તથા હનર
 ધોડાઓને માયે લઈને અર્જુનની આગપામ ઘેગ
 ધાંયો હતો તેણે અર્જુન ઉપર અનેક જતના રાઓ
 દેહના માડ્યા હતા, તેમ જ તેના ઉપર બી જતના
 મોટા અઓનો વગમાદ વગસાનના માડ્યો હતો
 આ રીતે કાગે પ્રેક્ષા તે સનિયો અર્જુન સામે
 સડી રહ્યા હતા પણ અર્જુને તે હનર રયો,
 ધોડાઓ તથા દાથીઓને પોતાની મામા આવતા
 અટકાવ્યા હતા, તેમ જ મહાપ્રયામ કરીને તેમનો
 મોટો સહાર વ્યો હતો તે મમયે ગણગ સુખય
 પુત્ર શકુનિએ હમનો દોષ તેનો દેખાવ કરીને
 અર્જુનને તીક્ષ્ણ બાળો મારના માડ્યા, તેમ જ
 બીજા સો બાળો મારીને તેના મહાન રથને
 આગળ વડતો અટકાવ્યો ૨૪-૨૬ દે ભારત । એ
 યુદ્ધમા અર્જુને શકુનિને વીમ બાળોનો પ્રદાર કર્યો
 અને બીજા સર્વ મહાનુરંશેને પણ તણ તણ
 બાળોથી વીધી નાખ્યા આમ દે ગજન । ઉપરા
 ઉપરી અનેક બાળો મૂકીને અર્જુને પ્રથમ શત્રુ
 ઓને આગળ વડતા અટકાવ્યા અને પડી છંદ્ર
 જમ અસુરોનો સહાર કરે, તેમ તેણે તમારા
 ચોદાઓનો સહાર કરના માડ્યો ૩૦ ૩૧ દે મહી
 પાવ । ચોડા સમયમા તો એ રણમા હાથીની

સૂદોસરખા બાહુઓ કપાઈ પડ્યા અને તે રણભૂમિ
જાણે પાંચ મુખવાળા સર્પોથી છવાઈ ગઈ હોય
તેવી દેખાવા લાગી.^{૩૨} ત્યાં ઢેઠેઠાણે મુકુટોને
ધારણ કરનારાં, સુંદર નાસિકાવાળાં, સુંદર કુંડળો-
વાળાં, પીસેલા હોઠોવાળાં અને ક્રોધથી ફાડેલા
ડોળાઓવાળાં મસ્તકો રડવડવા લાગ્યાં.^{૩૩} આખી
રણભૂમિ કંઠીઓ તથા મુકુટોને ધારણ કરનારાં
અને પ્રથમ પ્રિય વચનોને બોલનારાં સ્ત્રિયોનાં
મુખોનડે જાણે કમળવાળા પર્વતોની પેઠે ચોલતી
હતી.^{૩૪} ઉત્તરપરાક્રમી અર્જુનને તે રણમાં આતુર ઉત્ત
કર્મ કરીને ફરીથી નમેલાં પર્વવાળાં પાંચ બાણો
મૂક્યાં અને શકુનિને વીંધવા માંડ્યો.^{૩૫} વળી
તેણે બીજાં ત્રણ બાણો મૂકી શકુનિના પુત્ર ઉલૂક-
ને પણ પ્રહાર કર્યો. આમ ઉલૂક પોતે વીંધાઈ
ગયો, એટલે તે વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણને માર મારવા
લાગ્યો.^{૩૬} પૃથ્વીને જાણે ગમતી મૂકતો હોય
તેમ તે મોટા શપ્થે મજબૂત કરવા માંડ્યો. પછી
અર્જુનને ઢેઠલાંબેક બાણો મારીને શકુનિના ધનુષ્ય-
ને કાપી નાખ્યું.^{૩૭} તેણે તેના ઘોડાઓને પણ
યમરાજને ઘેર મોકલી દીધા. હવે હે ભરતશ્રેષ્ઠ!
શકુનિ તે સ્થ પરથી ફરી પડ્યો.^{૩૮} હે પૃથ્વીપતિ!
આમ શકુનિ પોતાના પુત્ર ઉલૂકના સ્થ પર ચત્વર
ચઢી ગયો. પછી એક જ સ્થમાં બેઠેલા તે મહા-
રથી પિતા-પુત્ર મેઘો જમ પર્વત પર જળધારા
સિંચે, તેમ અર્જુન પર બાણો ફેંકવા લાગ્યા.
પણ હે મહારાજ! પાંડવોર અર્જુનને તીક્ષ્ણ
બાણોનો પ્રહાર કરી તે બચેને વીંધી નાખ્યા.
વળી હે પૃથ્વીનાથ! તેણે બીજાં સેંકડો બાણો
મૂકીને તમારી સેનામાં જગાણ પાડ્યું અને તે
સેનાને ચારે બાજુ નસાડી મૂકી. હે રાજ! જમ
અતિપ્રચંડ વાયુ મેઘમંડળને ચારે બાજુથી છિન્ન
ભિન્ન કરી નાખે છે, તેમ તે અર્જુનને તમારાં
સૈન્યોને પણ છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યાં હતાં. હે

ભરતશ્રેષ્ઠ! તે સત્રિમાં અર્જુનને તમારા સૈન્યોના
સંહાર કરવા માંડ્યો હતો, એટલે તે સૈન્ય ભય-
થી વિહ્વલ થઈને વીખરાઈ ગયું. એ વેળા તે
સૈન્યના ઢેઠલાંબેક ચોદાઓ પોતાના ઘોડાઓને
રણમાં છોડીને જ દોડી ગયા હતા, ત્યારે બીજા
ઢેઠલાંબેક તો ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં તે દારણ
અધિકારમાં પોતાનાં અંગોને છુપાવી દઈ નાહા
હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ રીતે તમારા ચોદાઓનો
રણમાં પરાજય કરીને હવે પામેલા શ્રીકૃષ્ણ તથા
અર્જુન શંખનાદ કરી રહ્યા હતા. હે મહારાજ!
આ તરફથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને દ્રોણાચાર્યને ત્રણ બાણોથી
વીંધી નાખ્યા અને એક તીક્ષ્ણ બાણ વડે તેમના
ધનુષ્યની દોરીને પણ કાપી નાખી. એટલે ક્ષત્રિ-
યમર્દન દ્રોણગુરુએ તે ધનુષ્યને પૃથ્વી પર મૂકી
દીધું અને તેમણે બીજું અતિ ઘણા બળવાણું
વેગવાન ધનુષ્ય હાથમાં લઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સાત
બાણો વડે વીંધી નાખ્યો. વળી હે રાજન! તે
સરસ્વી દ્રોણાચાર્યે બીજાં પાંચ બાણો મારી તેના
સારથિને પણ એ રણમાં માર માર્યો. ત્યાં તુરત
મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ઢેઠલાંબેક બાણો મૂકીને આચાર્ય-
નાં બાણોને અટકાવી દીધાં. પછી ઇંદ્ર જમ
આસુરી સેનાનો નાશ કરે, તેમ તે કૌરવી સેનાનો
નાશ કરવા મંડી પડ્યો. હે રાજ! તમારા
પુત્રના સૈન્યોએ એ રીતે જ્યારે નાશ થવા લાગ્યો,
ત્યારે તે રણક્ષેત્રમાં બંને સેનાની મધ્યમાં લોહીની
ઘોર નદી ચાલુ થઈ. હે રાજન! તે નદી લોહીન
આધના તરંગોવાળી હતી અને મનુષ્યો, ઘોડાઓ
તથા હાથીઓને તાણી જતી હતી. તે જાણે
યમરાજની નજરી પ્રત્યે વહેતી સાક્ષાત્ વૈતરણી
હતી. એ પ્રગણે તમારા સૈન્યને હાંકી કાઢીને
પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાં દેવગણોમાં શોભી રહેલા
તેજસ્વી ઇંદ્ર સરખો ચોભતો હતો. આમ હે પૃથ્વી-
પતિ! જ્યથી શોભતા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, નકુલ,

સદેવ, સામકિ અને બીમસેન આદિ પાંડવ
મહારથીઆએ તમારા દમદેશ રથીઆનો પરાજય
કયો અને અતિ દુઃખત બની ગઈને તેઓ
તમારા પૂત્ર દુર્યોધન, કણ, દ્રોણાચાર્ય તથા
શૂનીર અમર્યામાના દેખનાં પોતપોતાના શંખો
વગાડના લાગ્યા. ૧૮-૧૯

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥

अध्याय १७२ मो

શ્રીગણાચાર્ય અને કર્ણનો પાંડવો
પર હસે!

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

विद्वतं स्वयलं दृष्ट्वा वक्ष्यमानं महात्मभिः ।

क्रोधेन सहतायिष्टः प्रवृत्तव्यं विज्ञापते ॥ १ ॥

સંન્ય યોદ્ધો : ' હે રાજન ! મહાત્મા પાંડવો-
ના મારાથી પોતાના સૈન્યને નાસખાગ કરતું
જેઈને તમારે પુત્ર મદાન દોષવેશમાં આવી
ગયા. ' તે એકદમ વિજયીત્રેષ્ટ દ્રોણ તથા ઠણુ-
પારે ગયા. ત્યાં અત્યંત ગુસ્સામાં આવેલો તથા
વાજ્રોને યોદ્ધા જાણનારો તેં દુર્યોધન આપું
વાક્ય યોદ્ધો : ' અર્જુને આ યુદ્ધમાં સિધ્ધ-
રાજને મારી નાખ્યો, તે જેઈને તમે બન્ને દોષમાં
આવી ગયા અને તમેજ આગની રાત્રિમાં
અંકામ ચાલુ કર્યો છે. ' છતાં આ સમયે જ્યારે
પાંડવોનું સૈન્ય મારી સેનાનો સંસાર કરી રહ્યું
છે, ત્યારે પાંડવો હપર વિજય મેળવવાને શક્તિ-
માન હોવા છતાં તમે બન્ને જાણે અશક્ત હો
તેમ જોયા કરો છો. ' અરે ! આ માન આપનારા
પીરો ! તમારે બન્નેએ જો આમ મારો ત્યાગ જ
કર્યો હોનો, તો તે સમયેજ મને કહેવું હતું કે, ' આ
યુદ્ધમાં અમે પાંડવોનો પરાજય કરી શકીશું નહિ. '
જેટલે તે સમયે જ તમારું વચન સાંભળીને તથા
તમારી સંમતિ લઈને હું પાંડવો સાથે આવું

યોદ્ધાઓનો વિનાશ કરનારું વેર કરત નહિ. દે
 પરાક્રમી મહાપુરુષો! ૬૭ પણ હું તમને બનેને
 હતું છું કે, એ તમારે મારો પરિત્યાગ ન કરવો
 દોષ, તો તમે તમારું યોગ્ય પરાક્રમ દર્શાવીને
 બરાબર યુદ્ધ કરો. ૧૫-૭ તમારા પુત્ર દુર્યોધને આ
 પ્રભાષે વેળના ચાખખા માર્યો, એટલે પગ તળે
 ઠચરાયેલા એ સર્પોની પેઠે તે બંને વીરો ક્રોધપૂર્વક
 સંઘામ કરવા સંજ્ઞા થયા. ૧૬ પત્ની મહાન ધનુ-
 ર્ધર અને રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે બંને જણા
 સાત્યકિ આદિ પાંડવયોદ્ધાઓ સાથા યુદ્ધ કરવા
 ધસી ગયા. ૧૭ ત્યારે એકત્ર થયેલા પાંડવયોદ્ધાઓ
 પણ સર્વ સૈન્યને સાથે લઈ ને વારંવાર ગર્જનાઓ
 કરી રહ્યા અને તે બંને વીરો સામે ધસી ગયા. ૧૮
 ત્યાં સર્વ રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાધનુર્ધર
 દ્રોણાચાર્ય ક્રોધપૂર્વક દશ બાણો મારીને સાત્યકિ-
 ને વીંધી નાખ્યો. ૧૯ ત્યારે ઠણું પણ દશ
 બાણોથી, તમારા પુત્રે સાત બાણોથી, વૃષસેને
 દશ બાણોથી અને શકુનિએ પણ સાત બાણોથી
 સાત્યકિને માર માર્યો. ૨૦ આમ દે કુરુવંશી રાજા
 એ યુદ્ધમાં તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ સાત્યકિ
 પર બાણો છોડવા લાગ્યા. બીજી દ્રોણાચાર્ય રણમાં
 પાંડવી સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યા. આ જોઈ
 સોમકયોદ્ધાઓ ચોતરફથી બાણોની વૃષ્ટિ કરવા
 મંડ્યા અને શત્રુઓને સત્વર વીંધવા લાગ્યા. દે
 પૃથ્વીપતિ રાજના હૃદય પામેલો ચૂર્ણ જમ પોતાનાં
 કિરણો ફેંટી ચોપાસના અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ
 દ્રોણાચાર્ય પણ પોતાનાં બાણો ફેંટી ફેંટીને અનેક
 ક્ષત્રિયોના પ્રાણોને હરી લેતા હતા. દે પૃથ્વીનાથ !
 દ્રોણયુરુએ જ્યારે પાંચાલોનો સખ્ત સંહાર કરવા
 માંડ્યો, ત્યારે તે યોદ્ધાઓ અન્યોન્ય સામે બરાડા
 પાડવા લાગ્યા અને ત્યાં તેમને તુલુલ શબ્દ
 સંભળાવા લાગ્યો. ત્યાં ઠેલાએક પોતાના પુત્રોને,
 ઠેલાએક પોતાના પિતાઓને, ઠેલાએક પોતાના

ભાઈઓને, કેટલાએક પોતાના મામાઓને, કેટલાએક પોતાના ભાણેઓને, કેટલાએક પોતાના મિત્રોને, તો કેટલાએક પોતાના સંબંધીઓ તથા બાંધવોને રણમાં પડતા મૂંઝીને પોતાના જીવિતની જ માત્ર ઇચ્છા રાખી ઉતાવળા ઉતાવળા ત્યાંથી નાસ્તી જતા હતા. ^{૧૩-૧૭} વળી કેટલાએક ભાન ખોઈ બેઠા હતા અને જિલ્લટા દ્રોણાચાર્ય સામા જ દોડી જતા હતા. ત્યાં બીજા કેટલાએક પાંડવયોદ્ધાઓ તો એ રણમાં પરલોક ભણી જ પ્રયાણ કરી ગયા. ^{૧૮} આમ હે રાજન્ના તે મહા-ભાગ દ્રોણાચાર્ય પાંડવી સેનાને પીડા પામતી કરી મૂંઝી, એટલે તે રાત્રિમાં હજારે દીવાઓને ત્યાં ફેંટી દઈને તે નાસાનાસ કરવા લાગી. ^{૧૯} આ નાસભાગ લીમસેન, અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ, નકુલ, સહદેવ, ધર્મરાજ તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની આંખ આગળજ આવી રહી હતી. ^{૨૦} તે વેળા સર્વ લોક અંધકારથી ઢંકાઈ ગયો હતો, તેથી કંઈ પણ જણાતું ન હતું. માત્ર ત્યાં કૌરવોના પ્રકાશને લીધે નાસભાગ કરતા શત્રુઓ જ દેખાતા હતા. ^{૨૧} હે રાજા મહારથી દ્રોણાચાર્ય તથા કર્ણ નાસભાગ કરતા તે પાંડવસેન્યની પાછળ પડ્યા અને અનેકાનેક બાણો ફેંટીને તેને માર્યા જ કહ્યું. ^{૨૨} આમ જ્યારે પાંચાલયોદ્ધાઓમાં ભંગાણ પડ્યું અને તેઓ ચોખ્ખાનુથી ખપી જવા લાગ્યા, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણનું મન હવાસ થઈ ગયું અને તેમણે અર્જુન પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું: ^{૨૩} 'આ કુંતાપુત્રા! આ મહા-ધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ તથા સર્વ પાંચાલોને બાણો વતી સખત પ્રહાર કરે છે. ^{૨૪} તે બંનેની બાણવૃષ્ટિથી આપણા મહારથીઓમાં ભંગાણ પડ્યું છે. હે કુંતીનંદન! એ સધળી સેના વાર્યા છતાં પણ વળતી નથી. ^{૨૫} પછી અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ પોતે તે પક્ષાયન કરતી સેનાને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા: 'અરે ઓ

પાંડવયોદ્ધાઓ! આમ ત્રાસ પામીને તમે નાસો મા, નાસો મા. બચનો ત્યાગ કરી જાઓ રહો. ^{૨૬} આ પગલે અમે બંને જણા જિંચાં કરેલાં આયુધો-વાળાં સર્વ સેન્યોને બૂઝાકારે બરાબર ગોઠવી દઈ દ્રોણાચાર્યનો અને કર્ણનો પરાજય કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ^{૨૭} હવે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને ઉદ્દેશીને બોલ્યા: 'હે અર્જુન! દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ બંને બળવાન છે, શૂરા છે, અસ્ફુરણ છે અને વિજયવંતા છે. માટે તું એ તેમની ઉપેક્ષા કરીશ, તો આજની રાત્રિમાં જ તેઓ તારા સેન્યનો નાશ કરી નાખશે. ^{૨૮} તેઓ બંને જણા આમ વાર્તાલાપ કરતા હતા, તેવામાં ભયંકર કર્મ કરનારો મહાબળવાન લીમસેન સેનાને પાછી વાળી શીઘ્ર તે તરફ ધસી આવ્યો. ^{૨૯} હે રાજન્ના લીમસેનને ત્યાં ધસી આવતો બેઠેને જનાઈન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને હર્ષ પમાડતા ફરી પણ બોલ્યા: 'હે પાંડુનંદન! હે રણમાં વખણાયેલા અર્જુન! એ આ લીમસેન સોમકો અને પાંડવોથી વીંટાઈને વેગપૂર્વક મહારથી કર્ણ તથા દ્રોણાચાર્ય સામે ચઢી બચ છે; માટે તું પણ તે લીમસેનની તથા મહારથી પાંચાલયોદ્ધાઓની સાથમાં રહીને સર્વ સેન્યોને ધીરજ આપવા માટે યુદ્ધ કર. ^{૩૦-૩૨} પછી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એ બંને નરથેદ્રો દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ પાસે પહોંચી જઈ રણના મોખરામાં જાઓ રહ્યા. ^{૩૩}

સંજય બોલ્યો: ત્યાં તો યુધિષ્ઠિરાજનું તે મહાન સેન્ય પણ પ્રુન: પાછું ફર્યું પણ દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ તો એ યુદ્ધમાં શત્રુઓનો ઘાણ વાળ્યે જ જતા હતા. ^{૩૪} પછી હે રાજા! ચંદ્રનો ઉદય થતાં વૃદ્ધિ પામેલા એ મહાસાગરોની પેઠે તે બંને સેન્યોનો તુલસ પ્રહાર એ રાત્રિમાં આક્રમ્ય થયો. ^{૩૫} તમારી સેના પણ જાણે ઉન્મત્ત બની ગઈ દોય, તેમ હાયમાંથી દીવાઓ ફેંટી

હીને નિર્મયનાથી પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરવા મથી પડી હતી. 'એ વેળાએ સ્થળે પૂજા અને અંતઃ કાં છનડી મોસા દનો અને અનિગાદા યુદ્ધ થઈ પડતુ. નિરખતી ક્ષત્રાત્રા તે મન' યોદ્ધાઓ દેવના નામ અને ગોપનો દુર્યોધન કરીને ન હતા દના. દે મદાગમ! નયવર્માએ જમ એકગ્રીજનાં નામોનું ધન. હમનનામાં આને છે, તેમ એ મદાગમ! પણ એકગ્રીજનાં નામોનું ધન મદાગમ! કરીને ન ગત્યા અન્યાન્યને પ્રદાર કરતા દના. ૩૩.૪૦ વગી યોદ્ધા મન્ય તો ત્યાં માર્ગ જાવનો ગમ્મ પા! મનદાનો ન દનો અને પુત્ર એકાએક મદાન ગમ્મ મજાનો પા! દનો તે મન' યોદ્ધાના બનમ મોરે મગઈને વડી ગદા દના, તેમાં દેવદાએક પગન્ય પામતા દના, તો દેવદાએક નિત્યી પણ થતા દના ૩૪ દે કુરુક્ષેત્ર ગત! ને ને સ્થળે દીવાઓ દેખાતા હતા, તે ને સ્થળે પતંગની ધોંડ રાગ્યા પડતા દના ૪૦ દે રાજા! આ રીતે કોંગો તથા પાંડવો જ્યાં સુધી દના, ત્યાં તે મદાગમિ અનિગાદ થઈ હતી ૪૧

૧ ની શ્રીમદામ નમ્રા દોષધર્મીનરત ધરે કવચધર્મમા
૨ નિરુપમા સ કુન યુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૧૭૨ માં લખાયો

અધ્યાય ૧૭૩ મો ધોટાકચનુ પ્રોત્સાહન

॥ ગત્ય હવા ॥

તતઃ કળોં રમે દ્વપ્પા પાર્વત પરવોરદા ।

રાજવાનોરમિ શરદંશમિર્મમમેદિમિઃ ॥ ૧ ॥

મન્ય યોદ્ધો તે પડી શત્રુનીગતો સહાર કરનાર કળોં નૃષ્ટગુમ્મને ગણમા જોડને મર્મને બેદી નાખે તેના દશ બાણો ડોડ્યા અને તેના વક્ષ ન્યથા પ્રદાર કર્યો ૧ દે રાજા! ત્યાં નૃષ્ટ ગુમ્મને પણ હર્ષમા આવી જઈને સામેથી તેટલાં જ બાણો મૂકી કળોંને વીધી નાખ્યા અને 'હવે

કામો ગ્દેજ, કમો ગ્દેજ' એમ કહ્યું ૨ પછી તે બને જણા બાણો વડે અન્યાન્યને છાઈ દેતા લાગ્યા અને વગી વગીને પતુન્યને કાન મુધી ખેંચીને એકગ્રીજને નેમમેગ વીંડતા મંડ્યા. ૩ ત્યાં કળોં પાંચાવોમાં મુખ્ય ગગાના નૃષ્ટગુમ્મના મારગિને તથા તેના ચાંચ ઘોડાઓને બાણો વડે મુખમાં વીંધી નાખ્યા. ૪ વગી બીજાં તીરણ બાણોનો પ્રદાર કરી નેજો તેના મદાન પતુન્યને કાપી નાખ્યું તથા એક ભવનતના બાણ વડે મારગિને પથુ રથના માળામાંથી ડોગી પાડ્યો ૫ નૃષ્ટગુમ્મ એ રીતે ગ્ય વિનાનો થઈ ગયો અને તેના ઘોડાઓ તથા મારગિ પણ મરણ પામ્યા. એટલે નેજો એક મોર પગિ દાયમાં લઈ દે'હ્યુ અને કળોંના ઘોડાઓને છૂંદી નાખ્યા. ૬ ત્યાં તો દે ગમ! કળોં તેને સર્પ જેવાં અનેક તીરણ બાણો મારી નખત વીધી નાખ્યા હતા, એટલે તે પગપાગો થઈને જ યુધિષ્ઠિરા નેન્યમાં જઈ પડોગ્યો અને મદદેવના ગ્ય પગ ચડી ગયો. પછી તેણે કળોં મામે યુદ્ધ કરવા જનાની ધમ્મકા દર્શાવી, પરંતુ યુધિષ્ઠિરે તેને અટકાવ્યો ૭.૮ મદા તેજસ્વી કળોં તો સિંહનાદો સાથે પતુન્યનો ટંકાર કરવા લાગ્યો અને પોતાના વિન્યને મુશવનાર ગખને મોટેથી વગાડવા લાગ્યો ૯ એ યુદ્ધમાં કળોં નૃષ્ટગુમ્મને પરાજય આપ્યો, તે જોડને એ પાચાવો અને સોમકમદારથીઓ ઘણા જ કોનરા થઈ ગયા ૧૦ તેઓ સર્વે કળોંનો વન કરવા માટે શસ્ત્રો લઈ લઈને તથા 'મારુતુ-કે મરુતુ' એવો નિશ્ચય કરીને કળોં સામે યુદ્ધ માટે જઈ પડોગ્યા ૧૧ આ તરફ કળોંના રથમા પણ સારથિએ બીજા ઘોડા આ જોડી દીધા હતા. તે ઘોડાઓનો રગ શંખના સરખો ઉજ્જવળ હતો, તેમનો વેગ પણ ઘણો જ અધિક હતો અને તેઓ સિંધુદેશમાં જન્મેલા દોઈને ગતિમા પણ ઉત્તમ હતા ૧૨ હવે રાજા-

પુત્ર કણ્વે બરાબર તાઠી તાઠીને પ્રયત્નપૂર્વક બાણો છોડવા મંજ્યો. મેઘ જમ પવન પર વૃષ્ટિ કરે, તેમ તે પાંચાલોના મહારથો પર વૃષ્ટિ કરી તેમને પીડવા લાગ્યો. પાંચાલોની તે મહાસેનાને કણ્વે ધણી જ ગભરાવી મૂકી, તેથી સિંહથી ભય પામેલી મૃગલીની પેઠે તે સેના પણ કણ્વેથી ભયભીત થઈને નાસભાગ કરવા લાગી. ^{૧૩, ૧૪} જ્યાં ત્યાં કાઈ સ્થળે ઘોડાઓ પરથી પડી ગયેલા, કાઈ સ્થળે ઘોડાઓ પરથી પછડાયેલા અને કાઈ સ્થળે રથો પરથી ગબડી પડેલા યોદ્ધાઓ ઝટ નજરે આવતા હતા. ^{૧૫} એ મહારણુમાં જ કાઈ યોદ્ધો દોડી જતો હતો, તેના બે બાહુઓને તથા કુંડળ સહિત મરતકને કણ્વે ક્ષુરપ્રબાણો મૂકી છેદી જ નાખતો હતો. ^{૧૬} વળી હે પૃથ્વીપાલ રાજા ! હાથી પર બેઠેલા, ઘોડા પર સવાર થયેલા અને ભોંય ઉપર રહેલા યોદ્ધાઓની સાથળોને તેણે કાપી જ નાખી હતી. ^{૧૭} રણમાં નાસભાગ કરી રહેલા ધણુ મહારથીઓ ગૃભરાટમાં ને ગભરાટમાં છિન્નભિન્ન થયેલાં પોતાનાં અંગોને અથવા વાહનોને પણ બહુ શકતા ન હતા. (અર્થાત્ શરીરની પીડાને તથા પોતાનાં વાહનોને પણ ભૂલી જઈ પલાયન જ કરતા હતા.) ^{૧૮} કણ્વે એ યુદ્ધમાં પાંચાલો અને સંજયોને સખત ઝીકવા માંડ્યા હતા, તેથી તેઓ એક તણખલાને પણ હાલતું સાંભળીને કણ્વેને જ પોતાની પાસે આવેલો માની બેસતા હતા. ^{૧૯} અરે ! પોતાના પક્ષના યોદ્ધાને પણ બેભાનપણે દોડી જતો બ્રેઈ તેઓ તો એમ જ માની લેતા હતા કે, આ કણ્વે જ દોડી આવે છે ! પછી તેઓ ત્યાંથી નાસ્તી જતા હતા. ^{૨૦} આમ હે ભારત ! તે સૈન્યો હરોળમાંથી છૂટાં પડીને નાસભાગ કરી રહ્યાં હતાં, ત્યારે પણ કણ્વે તેમનો પીછો લીધો હતો અને તે તેમના ઉપર પાછળથી બાણો વેરી રહ્યો હતો. ^{૨૧} આ

પ્રમાણે મહાત્મા કણ્વે પાંડવ સૈનિકાને હાંધી. કાઢ્યા હતા, એટલે તેઓ અન્યોન્ય સામે બેઈ બેઈને કેવળ મૂઠકશામાં અથવા બેભાનમાં જ દોડ્યા જતા હતા અને ઊભા રહેવાને જરાયે સમર્થ ન થયા. ^{૨૨} હે રાજન ! મોટાં મોટાં બાણોનો માર મારી કણ્વે તથા દ્રોણાચાર્ય પાંચાલોને કાયર કાયર કરી મૂક્યા હતા અને તેથી જ તેઓ સર્વ દિશાઓમાં એતા એતા ત્યાંથી નાસ્તી જવા લાગ્યા. ^{૨૩} આમ પોતાના સૈન્યને નાસભાગ કરતું બેઈને રાજ યુધિષ્ઠિરનું મન પણ પલાયન કરવામાં જ તત્પર થઈ ગયું. તેમણે અર્જુનને કહ્યું : ^{૨૪} ‘અરે ઓ અર્જુન ! બે, આ તરફ તો બે. આ મહાધનુર્ધર કણ્વે આ દારણુ મધ્યરાત્રિના સમયે પ્રખર તપતા સૂર્યની પેઠે હાયમાં ધનુષ્ય લઈ જાઓ છે. ^{૨૫} આ તારા બધુઓ કણ્વેનાં બાણોથી વીંધાઈ જઈને અનાથની પેઠે બરાડા પાડી રહ્યા છે. બે, સાંભળ. તેમનો આ આત્મનાહ અહીં સંભળાય છે. ^{૨૬} આ કણ્વે ધનુષ્યમાં બાણોનું સંધાન ક્યારે કરે છે અને પાછાં તે છોડે છે ક્યારે, તેની મને કંઈ પણ ખબર પડતી નથી. હે અર્જુન ! મને તો લાગે છે કે, કણ્વે જરૂર આપણુ સૌને મારી નાખશે. ^{૨૭} હે ધનંજય ! આવી સ્થિતિમાં કણ્વેનો નારા કરવાના સંબંધમાં તને જ કાર્ય સમયોચિત દેખાય તે તું કર. ^{૨૮} હે મહારાજ ! યુધિષ્ઠિરાજનાં એ વચનો સાંભળીને અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ‘હે શ્રીકૃષ્ણ ! કણ્વે કરેલા આજના પરાક્રમથી રાજ યુધિષ્ઠિર કરી ગયા છે, મારે આ સમયે કયું કાર્ય આપણે કરવું ધરે છે, તેનો તમે જલદી વિચાર કરો. જુઓ, આપણી સેના પણ નાસભાગ કરી રહી છે. ^{૨૯, ૩૦} હે મધુસૂદન ! દ્રોણાચાર્યનાં બાણોથી વીંધાઈ જઈને નિરુસાહ થયેલા આપણા યોદ્ધાઓને કણ્વે

એટલા બધા ત્રાસિત કરી મૂક્યા છે કે, તેમને જીભા રહેવાનું સ્થળ પણ જણાતું નથી.^{૩૧} વળી મને પેલો કણું નિર્ભયની પેઠે રણમાં ધૂમી રહેલો દેખાય છે. જુઓ, તે નાસભાગ કરતા મહારથી-ઓની પાછળ પડી તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકી રહ્યો છે. હે યાદવસિંહ શ્રીકૃષ્ણ ! જમ કોઈ સર્પ પાદ-પ્રહારને સહન કરી શકતો નથી, તેમ હું પણ મારી પ્રત્યક્ષ આ રીતે રણમાં ધૂમી રહેલા કણુંને સહન કરી શકતો નથી.^{૩૨, ૩૩} માટે જ સ્થળે તે મહારથી કણું ત્રાસ વર્તાવી રહ્યો છે, ત્યાં તમે આવો. હે મધુસૂદન ! આજના યુદ્ધમાં જોઈએ તો હું તેને મારી નાખીશ અથવા તે મને મારી નાખશે.^{૩૪}

વાસુદેવ બોલ્યા : હે ધનંજય ! આ મહા-રણમાં ધૂમી રહેલો કણું, જાણે બીજો દેવરાજ ઇંદ્ર હોય તેવો જ મને દેખાય છે. ખરેખર ! તેનું પરાક્રમ અલૌકિક છે.^{૩૫} હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! આ કણુંની સામે જઈને સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરે તેવો બીજો કોઈ પુરુષ નથી. હે ધનંજય ! માત્ર તું અથવા રાક્ષસ ધટોલક્ય તેની સામે લડી શકે તેમ છે.^{૩૬} પણ હે નિરોધ અનુન ! આ સમયે તે કણુંની સાથે તારો યુદ્ધસમાગમ થાય એ સમયો-ચિત નથી, એમ હું માનું છું.^{૩૭} કારણ કે હે મહાબાહુ ! તેની પાસે એક મહાશક્તિ હજી મોજૂદ છે. તે શક્તિ મોટા જાંબાડિયાની પેઠે દેહીધ્મિમાન છે, ઇંદ્રે તેને આપેલી છે અને ખાસ તારે માટે જ તેણે તે પોતાની પાસે સંગ્રહી રાખી છે. કણું તે શક્તિનું ખાસ તારે માટે જ રક્ષણ કરી રહ્યો છે અને તેથી જ તે આવું રોદ્ર સ્વરૂપ ધારી રહ્યો છે. માટે આ સમયે તો મહાબળવાન રાક્ષસ ધટોલક્યને જ તેની સામે ધસી જવા દે.^{૩૮, ૩૯} કારણ કે તે ધટોલક્ય બળવાન બીમસેનથી હતપત્ર થયો છે અને

સાક્ષાત્ દેવ સરખો પરાક્રમી છે. વળી તેની પાસે દિવ્ય, આસુરી અને રાક્ષસી એમ ત્રણેય બળતાં અસ્ત્રો છે.^{૪૦} એ ધટોલક્ય નિત્ય આપણા પર પ્રેમ-રાખે છે અને આપણો હિતૈષી છે. તે કણુંનો રણમાં પરાજય કરશે, એમાં જરા પણ સંશય નથી.^{૪૧} જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે કમળનેત્ર મહાબાહુ અનુનને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેણે રાક્ષસ ધટોલક્યને બોલાવ્યો; એટલે તે તરત જ અનુન આગળ આવ્યો.^{૪૨} હે પૃથ્વીપતિ ! કવચ, બાણ, ધનુષ્ય અને તક્ષવારને ધારણ કરનારા તે ધટોલક્યે શ્રીકૃષ્ણ અને અનુનને પ્રણામ કર્યા.^{૪૩} પછી તો શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ‘આ હું આપની પાસે હાજર થયો છું. બોલો, મને આજ્ઞા કરો.’ એટલે યદુવંશી વાસુદેવ મંદમંદ હસ્યા અને મેઘ-સમાન કાંતિવાળા તથા દેહીધ્મિમાન કુંડળોવાળા તે ધટોલક્યને કહેવા લાગ્યા : ‘હે પુત્ર ધટોલક્ય ! હું, તને કહું છું તે સાંભળ. તારે જ પરાક્રમ કરી દેખાડવાનો આ સમય આવી પહોંચ્યો છે; બીજા કોઈનું આ વખતે ચાલે તેમ નથી.^{૪૪, ૪૫} માટે તું આ કૌરવસાગરમાં ડુબી જતા બંધુઓ માટે વહાણ-રૂપ થા અને તેમને તાર. તારી પાસે અનેક બળતાં અસ્ત્રો છે અને વધારામાં રાક્ષસી માથા પણ છે.^{૪૬} હે હિડિમ્બાનંદન ! આ જો, ગોવાળ જમ માથેને હાંછી કાઢે છે, તેમ કણું પાંડવોની સેનાને હાંછી રહ્યો છે.^{૪૭} આ મહાધનુર્ધર, બુદ્ધિમાન અને દંઢપરાક્રમી કણું પાંડવોનાં સૈન્યમાંના મોટા મોટા ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરી રહ્યો છે.^{૪૮} જોકે આપણા પક્ષના દંઢ ધનુષ્ય-વાળા ચોક્કાઓ પણ મોટી મોટી બાણવૃષ્ટિઓ વરસાવી રહ્યા છે, તોપણ તેઓ કણુંનાં બાણોરૂપ જવાળાથી પીડાય છે અને તેની સામે જીભા રહેવાને શક્તિમાન નથી.^{૪૯} બરાબર મધ્યરાત્રિના સમયથી કણું બાણોનો વરસાદ વરસાવી પીડી

રક્ષો છે, તેથી આ પાંચાલયોદ્ધાઓ સિંહથી ભય પામેલાં મૃગલાંની પેઠે રણમાંથી નાસે છે.^{૧૦} આમ હે ભયંકર પરાક્રમી ધૌત્ય ! કર્ણુ આ યુદ્ધમાં આટલો બધો વધે જાય છે અને માત્ર તારા સિવાય બીજે કોઈ પણ તેને અટકાવી શકે એમ નથી.^{૧૧} માટે હે મહાબાહુ ! તને પોતાને તથા તારા મામાઓ અને કાકાઓના તેજને તથા અસ્ત્રબળને છાજે તેવું કર્મ તું આજના યુદ્ધમાં કરી દેખાડ.^{૧૨} હે હિડિમ્બાપુત્ર ! પુત્રો અમને હુઃખમાંથી તારશે, એવી ઇચ્છા રાખીનેજ જગતમાં મનુષ્યો પુત્રોની વાંછતા કરે છે; માટે તું પણ તારા પિતાઓને આ સમયે તાર.^{૧૩} હે ધૌત્ય ! પિતાઓ પોતાના સ્વાર્થને માટે જ પુત્રોની ઇચ્છા કરે છે. તેમના મનમાં સદા એમ જ હોય છે કે, 'અમારા હિતૈષી પુત્રો આ લોક અને પરલોકથી અમને તારશે.'^{૧૪} વળી હે ભીમનંદન ! તું સંઘામમાં નિત્ય યુદ્ધ કરનારો છે, તારી પાસે અસ્રોતું મહાભયંકર બળ છે અને તારી માયાઓ પણ ધણી દુસ્તર છે.^{૧૫} આમ હે શત્રુતાપન ! આ રાત્રિમાં કર્ણુ બાણો મૂઢી મૂઢીને પાંડવોમાં ભંગાણુ પાડ્યું છે, તેથી તેઓ કૌરવોમાં ફૂળી ગયા છે. તો તું તેમને પારરૂપ થા.^{૧૬} વળી રાક્ષસો રાત્રિના સમયમાં ઘણા અમાપ પરાક્રમવાળા, બળવાન, અતિ દુરાચર, શૂરા અને પરાક્રમી ગતિવાળા થાય છે.^{૧૭} તેથી આ મધ્યરાત્રિને સમયે તું પોતાની અનેક માયાઓ દર્શાવીને મહાધનુર્ધર કર્ણુનો રણમાં નાશ કરી નાખ અને પછી દ્રોણાચાર્યનો વધ તો ઘૂણ્ણમન આદિ પાંડવયોદ્ધાઓ કરશે.^{૧૮}

સંજય યોદ્યો : દે કુરરાજ ! કેશવનાં વચન સાંભળ્યા પછી અર્જુન પણ શત્રુદમન રાક્ષસ ધૌત્યને કહેવા લાગ્યો : 'હે ધૌત્ય ! આપણાં આ સર્વ સૈન્યોમાં એક તું, મહાબાહુ સાત્યકિ

અને પાંડુપુત્ર ભીમસેન આ ત્રણ યોદ્ધાઓને હું માનદષ્ટિથી એક છું.^{૧૯, ૨૦} માટે તું આજે કર્ણુ સામે જઈને દ્રંધુદ્ધ કર. મહારથી સાત્યકિ તારો પૃથ્વરક્ષક થશે. પૂર્વે કાર્તિકેસ્વામીની સહાય લઈ ઇંદ્રે જમ તારકાસુરને માર્યો હતો, તેમ તું પણ શિનિષ્ઠ સાત્યકિની સહાય લઈને રણશર કર્ણુને મારી નાખ.^{૨૧, ૨૨}

ધૌત્ય યોદ્યો : હે ભારત ! કર્ણુ, દ્રોણાચાર્ય અથવા બીજા સર્વ અસ્ત્રકુશળ શનિય શસ્ત્રીશોને હું એકલો જ પૂરો પડું તેમ છું.^{૨૩} આજની રાત્રિમાં હું કર્ણુને એવો સંઘામ આપીશ, કે તેને મનુષ્યો આ પૃથ્વીની સ્થિરતા સુધી ગાયા કરશે. આજના યુદ્ધમાં હું કોઈ શસ્ત્રોને છોડીશ નહિ, કોઈ ભયભીત થયેલાઓને છોડીશ નહિ, કોઈ શરણે આવેલાઓને પણ છોડીશ નહિ; પરંતુ રાક્ષસધર્મનો આશ્રય કરી હું સર્વનો વિનાશ જ કરીશ.^{૨૪, ૨૫}

સંજય યોદ્યો : એમ કહીને શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર એ મહાબાહુ હિડિમ્બાપુત્ર, તમારા સૈન્યને બિવડાવતો બિવડાવતો કર્ણુ સામે યુદ્ધ કરવા ધસી ગયો.^{૨૬} પુરુષવ્યાઘ્ર કર્ણુ પણ ક્રોધ કરી પોતાની સામે ધસી આવતા, બળબળતા મુખવાળા અને પ્રદીપ્ત કેશવાળા એ ધૌત્ય સામે હસતાં હસતાં ટક્કર ઝીલવા લાગ્યો. પછી હે રાજસિંહ ! અન્યોન્ય સામે ગર્જના કરતા તે કર્ણુ અને રાક્ષસ ધૌત્ય વચ્ચે ઇંદ્ર અને પ્રહલાદ વચ્ચેના જેવું યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૨૭, ૨૮}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ ત્રીજા ધૌત્યવનપર્વમાં 'ધૌત્યવન' શ્રોતાવન નામનો અધ્યાય ૧૭૭ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૪ મો

અલંબુપનો વધ-રાક્ષસે રાક્ષસને માર્યો

॥ સંજય ક્વાચ ॥

દ્વદ્વા ઘટોત્કચં રાજન્ સ્તપુત્રવર્યં પ્રતિ ।

આયાન્તં તુ તથાપુક્તં જિવાંસું કર્ણમાહવે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ હે રાજન્ ! રણમાં કર્ણનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી સજ્જ થયેલો ઘટોત્કચ એ સૂતપુત્રના રથ તરફ ધસી આવતો હતો, તે જોઈને તમારા પુત્ર દુર્યોધને દુઃશાસન પ્રત્યે આવું વચન કહ્યું : 'અરે ઓ દુઃશાસન ! આ રાક્ષસ ઘટોત્કચ રણમાં કર્ણનું પરાક્રમ જોઈને ઉતાવળો ઉતાવળો ધસી આવે છે. માટે જ, એ મહારથીને તું અટકાવ. સૂર્યપુત્ર મહાબળવાન કર્ણ જ્યાં રાક્ષસ સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે, ત્યાં તું મોટી સેનાને સાથે લઈ જલદી જ. હે માન આપનારા દુઃશાસન ! તું મોટા સૈન્યથી વીંટાઈને ખરાબર સાવધાન થઈને કર્ણની રક્ષા કર. જો, આ ઘેર રાક્ષસ પ્રમાદમાં આવીને કર્ણનો નાશ ન કરી જાય.' તેવામાં હે રાજન્ ! જટાસુરનો બળવાન પુત્ર રાક્ષસ અલંબુપ દુર્યોધન પાસે આવી પહોંચ્યો. થોડાંઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેણે દુર્યોધનને કહ્યું : 'હે દુર્યોધન ! જો તમારી આજ્ઞા હોય તો હું ઇચ્છું છું, કે તમારા શત્રુઓ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા યુદ્ધકુંદ પાંડવોનો તેમના અનુચરો સહિત હું એકલો જ વિનાશ કરીશ. કારણ કે, પૂર્વે રાક્ષસોમાં અગ્રગણ્ય એવા મારા પિતા જટાસુરને તે ક્ષુદ્ર પાંડવોએ રાક્ષસોનો વિનાશ કરે તેવા વૈદિક કર્મનું અનુષ્ઠાન કરી મારી નાખ્યા છે. હું તેનો બદલો લેવા ઇચ્છું છું. મારા એ શત્રુઓના લોહીથી હું મારા મૃત પિતાની પૂજા કરવા ઇચ્છું છું. હું તેમના માંસ વડે મારા પિતાને બલિદાન આપવા ઇચ્છું છું; માટે હે રાજન્ ! તમે મને અનુજ્ઞા આપવા કૃપા કરો.' ૧-૮ એટલે

પ્રસન્ન થયેલા રાજ દુર્યોધને કહ્યું : 'જો કે હું પોતે જ દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ આદિની સાથે રહીને મારા શત્રુઓનો વધ કરવા સમર્થ છું; તોપણ મારી આજ્ઞાથી તું યુદ્ધ કરવા જ અને તે ઘટોત્કચનો યુદ્ધમાં નાશ કરી નાખ. એ રાક્ષસ કૂર કર્મો કરનારો છે, રાક્ષસ અને મનુષ્ય એમ બન્ને જાતિથી ઉત્પન્ન થયો છે, તેમ જ પાંડવોનું નિત્ય હિત કરનારો છે. તેણે આપણા હાથી, ઘોડા અને રથોનો ઘણુ કાઢી નાખ્યો છે. વળી તે આકાશમાં ગતિ કરનારો પણ છે. માટે તું તેને યથેલાકમાં મોકલી દે.' ૯-૧૧ 'સારું' એમ કહીને પ્રચંડ શરીરવાળા જટાસુરપુત્ર અલંબુપે લીમ-પુત્ર ઘટોત્કચને રણમાં આહ્વાન આપ્યું અને તે ઘટોત્કચને અનેક રાક્ષસો વડે ઢાંઢી દેવા લાગ્યો. ૧૨ પરંતુ મહાવાયુ જન્મ મેધોને હચમચાવી દે, તેમ હિડિમ્બાપુત્ર એકલો જ અલંબુપ, કર્ણ અને આખા કૌરવસૈન્યને હંફાવવા લાગ્યો. ઘટોત્કચનું એ પ્રભાણેનું માયાબળ જોઈને રાક્ષસ અલંબુપ અનેક જાતનાં બાણોના સમુદાયો વડે તેને ઝટપટ પ્રહાર કરવા લાગ્યો. ૧૩, ૧૪ તે મહાબળવાન અલંબુપે બાણોના ઢગ છોડીને ઘટોત્કચને વીંધી નાખ્યો અને તેણે બીજા સંખ્યામંથ બાણો મૂકીને પાંડવોની સેનાને પણ ત્યાંથી હાંટી કાઢી. ૧૫ હે ભારત ! વાયુનો આઘાત થતાં જન્મ મેધમંડળ વીષ્ણુરહિત જાય, તેમ તે મધ્યરાત્રિને સમયે અલંબુપે નસાડી મૂકેલાં પાંડવસૈન્યો ચારે બાજુ વીષ્ણુરહિત ગયાં હતાં. ૧૬ હે રાજન્ ! તે જ પ્રમાણે તમારી સેના પણ ઘટોત્કચનાં બાણોથી બળભળી જાડી અને હજારો દીવાઓને જન્મતેમ ફેંટી દઈને રણમાંથી નાસી ગઈ. ૧૭ પછી અંકુશો વડે જન્મ હાથીને મારે, તેમ ક્રોધાયમાન થયેલા અલંબુપે દશ બાણો વડે ઘટોત્કચને માર માર્યો. ૧૮ તે જોઈ ઘટોત્કચે અતિ દારણુ ગર્જના કરી અને

અલંબુષના રથના, સારથિના તથા સર્વ આયુધો-
ના તેણે તલતલ જવડા હુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૯}
વળી મેધ જમ મેરુ પર્વત પર વૃદ્ધિ કરે, તેમ તેણે
ઠણું, અલંબુષ અને બીજા હજારો કૌરવયોદ્ધાઓ
પર બાણોની વૃદ્ધિ કરી મૂકી.^{૨૦} એ વેળા રાક્ષસ-
થી પીડાયેલા કૌરવસૈન્યમાં મોટા ખળખળાટ
થઈ રહ્યો. ત્યાં આપું ચતુરંગી સૈન્ય એકમેક પર
પડીને અન્યોન્યને કચરી નાખતું હતું.^{૨૧} હે
મહારાજ ! તે પછી રથ અને સારથિ વિનાનો યૌદ્ધ
પડેલો અલંબુષ ક્રોધથી ધૂંધવાઈ ગયો અને તેણે
ઘટોત્કચને મુદ્ધિનો દંઠ પ્રહાર કર્યો.^{૨૨} ભૂકંપ
વખતે આખો પર્વત જમ વૃક્ષો, ઘાસ અને
લતાઓ સહિત કંપી ઊઠે છે, તેમ તે મુદ્ધિનો
પ્રહાર ચતાં ઘટોત્કચ કંપી ઊઠ્યો.^{૨૩} એ લીમનંદને
પણ મોટા પરિથ સરખા તથા શત્રુઓના સમુદાય-
નો નાશ કરનારા પોતાના બાહુની મુદ્ધિથી અલંબુષ-
ને સખત પ્રહાર કર્યો.^{૨૪} વળી ક્રોપેલ હિડિમ્બા-
પુત્રે ઈંદ્રજિત સરખા પોતાના બે હાથ વડે અલં-
બુષને હથેલાવી દીધો, તેને પૃથ્વી પર પટક્યો અને
તેને સારી રીતે રગડાડ્યો.^{૨૫} એટલે અલંબુષ
પણ પોતાને ઘટોત્કચ પાસેથી છોડાવ્યો અને
પુનઃ વેગપૂર્વક ઊભો થઈને તેણે તેની સામે ધસારો
કર્યો.^{૨૬} શેષપૂર્વક તેણે ઘટોત્કચ રાક્ષસને ઉછાળી
દીધો અને તેને પૃથ્વી પર ફેંકીને તે તેને એકદમ
રગડવા મંડ્યો.^{૨૭} આમ તે બન્નેનું યુદ્ધ રંગમાં
ચક અને તુમુલ્લ થઈ રહ્યું હતું. તે બંનેનાં શરીરો
મહાપ્રચંડ હતાં અને તે બન્ને જણા સામસામા
ગર્જનાઓ કરી રહ્યા હતા.^{૨૮} તે મહાવીર્યવાન
અતિ માયાવીઓ યરુપર માયાઓ રચીને એકમેક-
ને ટપી જતા હતા અને ઈંદ્ર તથા બલિરાજની
પેડે સામસામા લડી રહ્યા હતા.^{૨૯} તેઓ થોડી
વારમાં અગ્નિ અને સસુર થઈ જતા હતા, થોડી
વારમાં ગ્રહ અને તક્ષક બની જતા હતા, થોડી

વારમાં મેધ અને વાયુસ્વરૂપ થઈ જતા હતા, તો
થોડી વારમાં વળી વજ્ર અને મહાન પર્વત બની
જતા હતા.^{૩૦} વળી તેઓ હાથી, સિંહ, શહુ અને
સૂર્ય થઈને સામસામા લડતા હતા. આમ અનેક
માયાઓ રચી રચીને તેઓ અન્યોન્યને વધ કરવા
ઇચ્છતા હતા.^{૩૧} તે અલંબુષ અને ઘટોત્કચ વચ્ચે
વિચિત્ર યુદ્ધ કરતા હતા. તેઓ પરિવો, ગદાઓ,
ખાલાઓ, મુદ્ગરો, પટ્ટિશો મુસલો અને પર્વતનાં
શિખરો વગેરે હાથમાં લઈ લઈને અન્યોન્યને
મારતા હતા. વળી તે મહામાયાવી રાક્ષસો ઘોડે-
સવાર થઈને, હાથીસવાર થઈને, રથસવાર થઈને
તથા પદાતિઓ થઈને પણ લડતા હતા. પછી હે
રાજના ! અલંબુષના વધ કરવાની ઇચ્છાથી ઘટો-
ત્કચ એકદમ આકાશમાં ઊડ્યો અને ક્રોધપૂર્વક
પાછો બાજપક્ષીની જેમ ત્યાંથી નીચે ઊતર્યો. ત્યાં
ઘટોત્કચે મહાપ્રચંડ શરીરવાળા રાક્ષસરાજ
અલંબુષને પકડ્યો અને વિશુલ એ જમ મય-
દાનવને પછાડ્યો હતો, તેમ તેણે તેને પૃથ્વી પર
પછાડ્યો. હવે ઘટોત્કચે અદ્ભુત દેખાવની તલ-
વારને મ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢી. ત્યાં રણમાં
હ્રદી રહેલા તથા અતિ ભયંકર રીતે ગાજી રહેલા
પોતાના રોદ્ર શત્રુ અલંબુષના વિકૃત દેખાવના
ભયંકર ભસ્તકને તેણે ધડ પરથી કાપી નાખ્યું. હે
મહારાજ ! આ પછી અમાપ પરાક્રમવાળો તે
ઘટોત્કચ લોહીહુહાણુ થયેલા તે ભસ્તકને ચોટલી-
થી પકડીને ઉતાવળો ઉતાવળો કુર્યોધનના રથ
તરફ દોડી ગયો. ત્યાં જઈને મોટી જાનવાળો તે
રાક્ષસ ખડખડાટ હસ્યો. ભયંકર દેખાવના મુખ-
વાળા તથા વીખરાયેલા કંઠશવાળા તે ભસ્તકને
તેણે કુર્યોધનના રથમાં ફેંડ્યું અને તે વર્ષાકાળના
મેધની જેમ ભયંકર નાદે ગાજતો કંદેવા લાગ્યો
હે, 'હે રાજ કુર્યોધન ! આ તારા બંધુનું પરાક્રમ
તેં એવું હતું. મેં અને મારી નાખ્યો છે. વળી

તારી અને કણ્વીની પણ આ જ વસ્તે થયેલી તું
જેશે. 'જ પુરુષને ધર્મ, અર્થ અને કામની
ધમ્મ છે, તેણે રાજ, બ્રાહ્મણ અથવા સ્ત્રીનાં ખાલી
હાયે દર્શન ન કરવાં.' આથી મેં તારી પાસે
આ મસ્તકરૂપ ભેટ મૂકી છે. હવે પ્રસન્ન થઈને
અહીં જાઓ રહેજે, એટલામાં તો હું કણ્વીનો વધ
કરું છું.' ૧૩૨-૪૩ આમ કહીને, હે રાજા! તે
ઘટોત્કચ તીક્ષ્ણ બાણો છોડતો છોડતો કણ્વી સામે
આદ્યો ગયો. પછી હે મહારાજ! તે બન્ને નર
અને રાક્ષસનું વિરમયજનક તથા ધોર સ્વરૂપવાળું
ભયાનક યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ૪૪, ૪૫

ઈતિ શ્રીમદાભારતમાં દ્રોણપર્વતમાં ઘટોત્કચવધપર્વમાં
'શત્રુિહર્મા અલંબુપનો વધ' નામનો અધ્યાય ૧૭૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૫ મો

રાક્ષસ ઘટોત્કચનું યુદ્ધ

॥ હૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

યત્તદ્વૈકર્તનઃ કર્ણો રાક્ષસશ્ચ ઘટોત્કચઃ ।

નિશીથે સમસ્તજેતાં તદ્વયુદ્ધમભવત્કથમ્ ॥ ૧ ॥

હૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : તે મધ્યરાત્રિને સમયે સૂઈ-
પુત્ર કણ્વી અને રાક્ષસ ઘટોત્કચ સામસામા ભેટ્યા,
ત્યારે તેમનું કેવું યુદ્ધ થયું હતું? ૧ વળી તે ધોર
રાક્ષસનું સ્વરૂપ કેવું હતું? તેનાં રથ, ઘોડા અને
સર્વ આયુધો કેવાં હતાં? તેના ઘોડાઓનું આપ
કેવડું હતું? તેના રથની ધબ, ધતુલ્ય, કવચ
અને મસ્તકનો ટોપ એ બધાં કેવાં હતાં? હે
સંજય! હું તને આ પૂછું છું, તેના ચર્ચા
ઉત્તર આપ. તું ઘણું કુશળ છે. ૨, ૩

સંજય બોલ્યો : ઘટોત્કચનાં નેત્રો લાલ રંગનાં
હતાં, તેનું શરીર અતિ પ્રચંડ હતું, તેનું મુખ
તામ્રવર્ણ હતું અને તેનું પેટ ઘણું જીડું હતું.
તેનાં રૂંવાં જાંઘાં હતાં, તેની દાઢી તથા મૂછ પિંગળી
હતી, તેના કાન શંકુના આકારે હતા, તેની હડ-
પચી ઘણી મોટી હતી, તેનું મુખ છેક કાન સુધી

ફાટ્યું હતું અને તેની દાઢ ઘણી તીક્ષ્ણ હતી.
તેના આગળના ચાર દાંતો ઉત્તત હતા, તેની જીભ
તથા તેના હોઠ ઘણાં લાંબાં તેમ જ તામ્રવર્ણ હતાં,
તેની બ્રમર ઘણી લાંબી હતી અને તેની નાસિકા
સ્થૂળ હતી. તેનું અંગ તદ્દન રયામ હતું, તેની
ડાકનો ભાગ રતાશ પડતો હતો અને તેનું શરીર
મોટા પર્વત જેવું ભયંકર હતું. વળી તે શરીરે
મોટા, મોટી જીભઓવાળો, મહાબળિયો, દેખાવમાં
ખિહામણો, કઠોર સ્પર્શવાળો, મસ્તક વાળથી
ભરેલો અને દઢ અવયવોવાળો હતો. ૪, ૫ તેના
નિતંબો ઘણા સ્થૂળ હતા, તેનો નાભિનો ભાગ
ઘણો જોડો હતો અને તેના નિતંબો માંસભર્યા
હેવાને લીધે શિથિલ હતા. કદમાં તે ઘણો મોટો
હતો, હાથમાં તેણે અલંકારે ધારણ કર્યાં હતા,
મોટી મોટી માયાઓને તે રચી જણતો હતો અને
બાહુઓમાં તેણે બાબૂબંધો પહેર્યાં હતા. ૬ જણે
અગ્નિમાળાને ધારણ કરનારે પર્વત હોય; તેમ
તેણે વક્ષઃસ્થળે સુવર્ણની સુંદરમાળા ધારણ કરી
હતી. તેના મસ્તક પર તદ્દન સુવર્ણનો, અદ્ભુત,
અનેક સ્વરૂપી અંગોથી શોભતો, તોરણના આકાર-
નો તથા શુભ્રવર્ણો સુકુટ શોભી રહ્યો હતો અને
તેણે બાલસૂયં સમાન કાંતિવાળાં બે કુંડળો કાને
પહેર્યાં હતાં. શરીર પર કાંસાનું બનાવેલું મહા-
તેજસ્વી અને વિશાળ એવું કવચ તેણે પહેર્યું
હતું. તેનો મહારથ ચારસો હાથ લાંબોપહોળો
હતો, તેને રીંછના ચામડાથી આસપાસ વીંટયો
હતો અને તેના પર લાલ રંગની ધબજપતાકા
ફરકતી હતી. તેમાં સેંકડો ધૂધરીઓના જણજણાટ
થતો હતો અને તેમાં સર્વ જાતનાં ઉત્તમ આયુધો
ભર્યાં હતાં. વળી તેની આસપાસ ધબજો બાંધી
હતી. ૭-૧૨ તે રથને આઠ પૈડાં હતાં અને તેનો
મેધના સરખો ગંભીર શબ્દ થતો હતો. મદમત
હાથી સરખા. દ્વાવચોળ આંગિઓવાળા દેખાવમાં

બિહામણા, ઈચ્છાનુસાર વર્ણ તથા વેગવાળા, બળવાન દેશવાળીવાળા અને યુદ્ધના શ્રમને નહિ ગણનારા સૌ ધોડાઓ તે ધોર રાક્ષસને રણમાં વહી રહ્યા હતા.^{૧૩,૧૪} તે ધોડાઓ પોતાની મોટી દેશવાળી ધુણાવીને વારંવાર હણહણાટ કરતા હતા. ધૌત્યકથનો સારથિ વિરૂપાક્ષ નામનો એક રાક્ષસ હતો. તેનું મુખ પ્રદીપ્ત હતું, તેનાં કુંડળો દેદીપ્યમાન હતાં અને તેણે સૂર્યનાં કિરણો સમાન કાંતિવાળી લગામ હાથમાં લઈ ધોડાઓને પકડી રાખ્યા હતા. સૂર્ય જેમ અરણ્ય નામના સારથિ સાથે રથમાં બેસે છે, તેમ તે ધૌત્યકથ પોતાના વિરૂપાક્ષ નામના સારથિ સાથે રથમાં બેઠો હતો.^{૧૫,૧૬} જેમ ટાઈ મહાન પર્વત મોટા વાદળનો સંબંધ કરી રહેલો હોય છે, તેમ છેક આકાશમાં અડકતી અતિમહાન પતાકા એના રથ પર ફરકતી હતી.^{૧૭} વળી તે ધનમાં લાલ રંગના ભરતકવાળો, માંસાહારી મોટા ભયંકર ગીધર્ષકી ચિત્રાકારે બેઠો હતો. તે ધૌત્યકથ ઇંદ્રના વજ્ર સમાન ધોપ કરનાર, મજબૂત પ્રત્યંચાવાળું, બરાબર એક હાથ જટલી પદોબાઈવાળું અને બાર અરલિ* જટલી લંબાઈવાળું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને ટંકાર કરતો હતો. રથની ધરી જેવડાં મોટાં મોટાં બાણો મૂકીને તે સર્વ દિશાઓને છાઈ દેતો હતો.^{૧૮} આ પ્રમાણે તે ધૌત્યકથ વીરોનો સંહાર કરનારી તે રાત્રિમાં ઠણું સામે ધસ્યો હતો. ટંકા લઈને રથમાં બેઠેલો તે રાક્ષસ ન્યાદે ધનુષ્યનો ટંકારવ કરતો હતો, ત્યારે તેના ધનુષ્યનો ધોપ વચ્ચના કટાકા સરખો સંબંધનો હતો. દે ખારન! તમારાં કૈન્યોમાં તેણે એટલો બધો વાસ પળાવ્યો હતો કે, તે સર્વ કૈન્યો મદારમગરના

તરંગોની પેઠે કંપતાં હતાં. બેડોળ આંખોવાળા અને અત્યંત બિહામણા તે રાક્ષસને પોતાની સામે ધસી આવતો જોઈને અભિમાની ઠણું પણ ઉતાવળો ઉતાવળો તેને અટકાવવા લાગ્યો. જેમ ટાઈ મહાન હાથી ખીજ યુથપતિ હાથી સામે ધસી બંધ, તેમ તે પણ સમીપમાં રહી બાણોને ફેંટી રહેલા તે રાક્ષસ સામે બાણો ફેંકતો ફેંકતો ધસી ગયો. દે પૃથ્વીપતિ! પૂર્વે ઇંદ્ર અને શંભરા-સુરનો જોયો તુમુલ ધસારો થયો હતો, તેવો જ રાક્ષસ ધૌત્યકથ અને ઠણુંનો આ સામસામે તુમુલ ધસારો થયો. પછી દે રાગન! તે બંને જણો મહાન વેગવાળાં તથા ભયંકર શબ્દ કરનારાં ધનુષ્યો હાથમાં લઈ મોટાં મોટાં બાણો મૂકીને અન્યો-ન્યને ઘાયલ કરી છાઈ દેવા લાગ્યા. તેમણે ધનુષ્યને કાન મુઠી સંપૂર્ણપણે ખેંચ્યાં અને નમેલાં પર્વવાળાં બાણો છાડીને મારો ચલાવ્યો. વળી તેઓ એકબીજાનાં કાંસ્ય (કાંસાના બનાવેલાં) કવચોને તોડી નાખીને અન્યોન્ય એકબીજાને આગળ વધતા અટકાવતા હતા. જેમ બે વાળો નખોના પ્રદારથી અન્યોન્યને ધાયલ કરે અને જેમ બે મદારગજે દંતુશળો ભરાવીને અન્યોન્યને ધાયલ કરે, તેમ તે બંને જણો રથરાક્તિઓ તથા બાણો વડે પરસ્પરને ધાયલ કરતા હતા. બાણોનું સંપાન કરી કરીને એકબીજાના અવધરોને કાપી નાખતા તથા બાણોરૂપ કાંબાદિયાંથી પરસ્પર બાળી મૂકતા તે બંને જણોને રણમાંનો ટાઈ પણ ચોક્કો એકીટરો જોઈ શકતો ન હતો. નેમનાં શરીરમાંથી રુરિની ધારાઓ વહી દત્તી અને નેમનાં મર્વ અગ્રો ઘાયલ ઘાયલ ચડે ગયાં હતાં.^{૧૯-૨૦} આથી નેમો એથી મિત્ર જણોને ખરતા બે પર્વનો સરખો શોભતા હતા. ને મદારગજોની આ બાણોની અનુચિતથી અન્યોન્યનાં અંગોને વીંધી રહ્યા હતા તથા યન કરીને પરસ્પરને

* જાણી નોંધેલો ચિત્રીસ આંખનો ખામ મુદિ વાંસો 'રલિ' કરાવ છે અને તેનો ને જ આમ દેખતો આમના લંબો કરી તેનાં 'અરલિ' કરાવ છે.

ધાયણ કરતા હતા; છતાં દ્રોણ દ્રોણને કંપાવી રાક્ષા ન હતા. આમ હે રાજન! એ કણું અને ઘટોત્કચ દાં તો મારવું કે મરવું, એવું પણ લઈને યુદ્ધરૂપ દ્યુત ખેલી રહ્યા હતા. તે યુદ્ધ લાંબા સમય સુધી તો લગભગ સરખું જ ચાલી રહ્યું હતું. તેમાં ઘટોત્કચ અવિચિત્ર રીતે તીક્ષ્ણ બાણોનું સંધાન કરતો હતો. તે વખતે તેના ધનુષ્યના ઘોષથી શત્રુપક્ષના તથા મિત્ર-પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ ભયભીત થઈ ગયા હતા. આ પછી હે રાજ! આમ યુદ્ધ કરતાં કરતાં પણ જ્યારે કણું ઘટોત્કચને હંફાની શક્યો નહિ, ત્યારે અત્રોતું જ્ઞાન ધરાવનારા તેણે દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. કણે સાધેલા તે દિવ્ય અસ્ત્રને જોઈને પાંડુપુત્ર ઘટોત્કચે પણ સામેથી રાક્ષસી મહા માયા પ્રકટ કરી. જોતજોતામાં તો ત્રિશૂળો અને યુગ્ધૈનાને ધારણ કરનારી તથા પર્વતો અને વૃક્ષોને હાથમાં ઝડપણ કરનારી ઘોર સ્વરૂપવાળા રાક્ષસોની મહાન સેનાથી તે વીંટાયેલા દેખાયો. તે સમયે ઉચ્ચ કાળદંડને ધારણ કરનારા ભૂતસંહારક કાળની પેઠે હાથમાં ધનુષ્ય ઉગ્રામીને ધરી આવતા તે ઘટોત્કચને જોઈને રાજાઓ ગભરાટમાં પડી ગયા. વળી તે વેળા ઘટોત્કચે એક મોટો સિંહનાદ કર્યો હતો અને તે સાંભળીને ભયભીત થયેલા હાથીઓનાં મૂત્ર છૂટી ગયાં. તેમ જ સર્વ યોદ્ધાઓ તદ્દન ભેભાન જતા થઈ ગયા. પછી તે મધ્યરાત્રિમાં અધિક બળવાન થયેલા રાક્ષસોનાં સૈન્યોએ ચોતરફ અતિ ઉચ્ચ મહાન પથ્થરવૃષ્ટિ કરી મૂકી. ત્યાં સમસ્ત રણક્ષેત્રમાં લોખંડી ચઢો, ભુશુંડીઓ, શક્તિઓ, તોમરો, ત્રિશૂળો, શત્રીઓ તથા પદ્ધિશો અવિચિત્ર રીતે પડવા લાગ્યાં. હે રાજ! આ રીતે અતિ રોદ્ર અને ઉચ્ચ એ યુદ્ધને જોઈને તમારા પુત્રો તથા સર્વ યોદ્ધાઓ ભયભીત થઈ ગયા અને ત્યાંથી પલા-

યન જ કરી ગયા. માત્ર અશ્વબળમાં વખણાવેલા એક માની કણું ત્યાં ગભરાયો નહોતો. ^{૩૦-૪૨} તેણે અનેક બાણો મારીને ઘટોત્કચે રચેલી માયાનો નાશ કરી નાખ્યો. આમ પોતાની માયાનો વિનાશ થયેલો જોઈને ઘટોત્કચ ઠાપ્યો. તેણે ઘોર બાણો ફેંકવા માંડ્યાં અને તે બાણો કણું-ને વીંધી નાખી લોહીલુહાણ થઈ કાપેલા સર્પોની પેઠે પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં. આથી પ્રતાપી અને હસ્તકૌશલ્યવાળા કણુંને પણ કોઈ ચઢ્યો. ત્યાં તેણે ઘટોત્કચથી વધી જઈને તેને દશ બાણો વડે ધાયણ કર્યો. આ પ્રમાણે સૂતપુત્ર ઘટોત્કચને મર્મભાગોમાં વીંધી નાખ્યો. ^{૪૩-૪૫} આથી ઘટોત્કચને અત્યંત પીડા થઈ અને તેણે એક દિવ્ય ચક્ર હાથમાં લીધું. તે ચક્રને એક હજાર આરાઓ હતા, તેની ધારા અન્નાના સરખી તીક્ષ્ણ હતી, કાંતિમાં તે બાહ્યસૂર્યની તુલના કરતું હતું અને મણિ તથા રત્નો વડે તેને વિભૂષિત કર્યું હતું. ઘટોત્કચે કણુંને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તે ચક્રને કણુંના રથ સામે ફેંક્યું. પણ તે ચક્રને કણુંનાં બાણોએ અતિ વેગપૂર્વક ઉછાળી નાખ્યું. એટલે તે ચક્ર ભાગ્યહીન પુરુષના સંકલ્પની પેઠે નિષ્ફળ થઈ પૃથ્વી પર આવી પડ્યું. પોતાના ચક્રને એ રીતે પાડી નાખવામાં આવ્યું, તે જોઈને ઘટોત્કચ અત્યંત ઠાપી બિચારો. હવે રાહુ ભ્રમ સૂર્યને ઢાંચી દે છે, તેમ તેણે બાણો વડે કણુંને ઢાંચી દીધો. છતાં રોદ્ર, ઉપેન્દ્ર અને ઇન્દ્ર સમે પરાક્રમી તે સૂતપુત્ર ગભરાયો નહિ. ^{૪૬-૪૮} તે તો બિલ્લટા બાણોનો વરસાદ વરસાવીને તાત્કાળ ઘટોત્કચના રથને છાઈ દેવા લાગ્યો. પછી કાપેલા ઘટોત્કચે સુવર્ણના પટાવાળી ગદાને જોસભર ફેંચીને કણું સામે ફેંકી. પરંતુ કણે તે ગદાનો પણ નાશ કરી નાખ્યો; તેથી તે પૃથ્વી પર જઈ પડી. તે જોઈ પ્રલયકાળના મેઘની પેઠે ગર્જના કરતો પ્રચંડ

શરીરવાળો તે ધૃતોત્તર આકાશમાં ઊડ્યો અને આકાશતળમાંથી વૃક્ષોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. તે વેળા સૂર્ય જમ કિરણો વડે મેઘમંડળને વીંધી નાખે છે, તેમ આકાશમાં રહેલા એ માયાવી ભીમપુત્રને કણું બાણો વડે વીંધવા લાગ્યો. વળી વૃદ્ધિવાળા મેઘની પેઠે બાણોનો વરસાદ વરસાવીને કણું તેના બધા ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને તેના રથના પણ સેંકડો ટુકડા કરી નાખ્યા. તે સમયે ધૃતોત્તરના અંગોમાં બે આંગળ જટલી જગ્યા પણ ધાવ વિનાની રહી નહોતી. ૪૦-૪૪ એક મહૂર્તકાળમાં તો તે પીંછાથી વ્યાપ્ત થયેલી શાહુડીના સરખો દેખાવા લાગ્યો. એ રણમાં બાણોના ઢગો એટલા બધા છવાઈ ગયા હતા કે, તે ધૃતોત્તરના ઘોડા, રથ, ધન કે તેને પોતાને પણ અમે જોઈ શકતા ન હતા. પછી તે માયાવી ધૃતોત્તરે કણુંના દિવ્ય અસ્ત્રોને પોતાના અસ્ત્રથી નાશ કરી નાખ્યો. ૪૫, ૪૬ માયાવી ધૃતોત્તર સૂતપુત્ર સાથે માયાયુદ્ધથી લડતો હતો. તે વખતે તે કણુંની સાથે ઘણી ચતુરાઈપૂર્વક માયાઓ રચી યુદ્ધ કરતો હતો. ૪૭ ત્યારે તે ઠાઠના એવામાં ન આવે તેમ આકાશમાંથી સંખ્યાબંધ બાણો ફેંકવા લાગ્યો. હે કુરુક્ષેત્ર ભારત ! મહામાયાવી તે ભીમસેનના પુત્ર સર્વને જાણે મોઢ પમાડતો હતો અને માયા રચીને પોતાનું શરીર પ્રચંડ કરી રણમાં ધૂમતો હતો. યેડોળ અને અશુભ એવાં કેટલાંયે સુખો કરીને તે માયાના પ્રભાવથી સૂતપુત્રનાં દિવ્ય અસ્ત્રોને ગળી જવા લાગ્યો. વળી મહા ઉગ્ર શરીર ધારણ કરીને, તે જાણે સેંકડો ટુકડા થઈને કપાઈ ગયો હોય તેવો દેખાવ કરતો અને પ્રાણ તથા ઉત્સાહ વિનાનો થઈ જઈને આકાશમાંથી જાણે પડી ગયેલો દેખાતો હતો. તે વખતે કૌરવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ તેને મરણ પામેલો માનીને મોટા મોટા સિંહનાદો

કરવા લાગ્યા; તેવામાં તો તે બીજા નવાં શરીરો ધારણ કરીને સર્વ દિશાઓમાં દેખાવા લાગ્યો. ત્યાં તે જાણે મૈત્રાક પર્વત* હોય તેવું મહાપ્રચંડ શરીર ધારણ કરીને સો મસ્તકોવાળો, સો હરેશ-વાળો તથા લાંબી લાંબી જીભઓવાળો દેખાવા લાગ્યો. વળી તે માત્ર અંગૂઠા જવડા આકારનો થઈને પુનઃ રાક્ષસસ્વરૂપે પ્રકટ થયો. ૪૮-૬૩ આ પછી તે પાછો સમુદ્રના તરંગની પેઠે આડો અને ઊંચો ઊછળવા લાગ્યો, તેમ જ પૃથ્વીને ફાડીને પાણીની અંદર ગળકિયાં ખાવા લાગ્યો. ૬૪ વળી ફરી તેમાંથી બહાર નીકળીને તે બીજા રૂપે જ્યાં ત્યાં દેખાવા લાગ્યો. આમ માયાના પ્રભાવથી પૃથ્વી, આકાશ તથા સર્વ દિશાઓમાં ધૂમી રહ્યા પછી તે નીચે ઊતર્યો અને સુવર્ણથી શોભતા રથમાં બેઠો. હવે હે પૃથ્વીપતિ ! કુંડળધારી સુખ-વાળો તે ધૃતોત્તર કણું પાસે ગયો અને જરા પણ ગભરાયા વિના સૂતપુત્ર પ્રત્યે આવું વાક્ય બોલ્યો : 'અધ્યા આ સૂતપુત્ર ! હવે તું બરાબર જાનો રહેજે; કારણ કે મારી પાસેથી તું જીવતો ક્યાં જવાનો છે ?' ૬૫-૬૭ આજે હું આ રણગણમાં તારી યુદ્ધશક્તિને દૂર કરીશ. આમ કહીને તે રાક્ષસ ખડખડાટ હસવા લાગ્યો અને આકાશમાં ઊડ્યો. પછી સિંહ જેમ ગજેંદ્રને મારે, તેમ તે કોંઈથી લાલચોળ આંખોવાળા અને દૂર પરા-ક્રમવાળા કણુંને હણવા લાગ્યો. ૬૮, ૬૯ મેઘ જેમ જળત્રારાનો વરસાદ વરસાવે, તેમ રાક્ષસ ધૃતોત્તર રથીશ્રેષ્ઠ કણું પર રથની ધરી જવડાં મોટાં બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. ૭૦ પણ કણું દુરથી આવતી તે બાણવૃદ્ધિનો નાશ કરી નાખ્યો. આમ તે જરતશ્રેષ્ઠ ! પોતાની તે માયાનો કણું વિનાશ કરી નાખ્યો, તે જોઈને ધૃતોત્તર પુનઃ

* મૈત્રાક પર્વતને એ કિષ્કિંદ્ર છે અને તે કિષ્કિંદ્રને મૈત્રાકનાં માથાં તરીકે વર્ણવ્યાં છે.

અદૃશ્ય થઈ ગયો અને બીજી માંયાને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો. થોડા સમયમાં તો તે એક મોટા પર્વત થઈ ગયો. અત્યંત કાંગો તથા વૃક્ષોથી ભરેલાં શિખરો-વાળો મહાન પર્વત ત્રિશળ, ભાસ્કાં, તલવારો અને મુસલોદ્ધપ જલપ્રવાહને વહેવડાવી રહ્યો હતો. કાન્ગળના દગ સરખા તથા હ્રિય આયુધોને વહેવડાવી રહેલા તે પર્વતને જોઈને કણું ગમ-શયો નહિ, પણ હસતો દોષ તેવો દેખાવ કરી તેણે દિવ્યાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું.^{૭૧-૭૨} તે અત્રના પ્રભાવથી સામે દેખાતો તે માયાપર્વત છિન્નભિન્ન થઈ નટ થઈ ગયો, એટલે તે ધટોત્કચ ઇંદ્રધનુષના દેખાવવાળો કાંગો મેષ થઈને આકાશમાં દેખાયો. હવે તે પૃથ્વીની વૃષ્ટિ કરીને સૂતપુત્રને છાઈ દેવા લાગ્યો. પણ અસ્રો જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા સૂર્યપુત્ર કણું વાયવ્યાસનું સંધાન કરી તે કાળમેધને પણ વિખેરી નાખ્યો. વળી હે મહારાજ! ધટોત્કચે સંખ્યાબંધ બાણો મુકીને સર્વ દિશાઓને ઢાંકી દીધી અને પ્રકટ કરેલા અક્ષનો પણ નાશ કરી નાખ્યો. પછી પોતાના અત્રનો નાશ થયેલો જોઈને મહાબળવાન ભીમ-નંદન મહારથી કણું પ્રત્યે મહામાયા પ્રકટ કરવા લાગ્યો. તે રથીશ્રેષ્ઠ રાક્ષસ અનેક રાક્ષસોથી વીંટાઈને પુનઃ રથમાં બેસી નિર્ભયપણે કણું સામે આવતો દેખાયો. તેની સાથે રહેલા સર્વ રાક્ષસો સિંહ તથા વ્યાઘ્ર સરખા આકારના હતા અને મહમત્ત હાથી સમાન પરાક્રમી હતા. તેઓ-માંના દાઈ હાથી પર બેસા હતા, દાઈ રથમાં બેસા હતા, તો બીજા કુટલાએક ઘોડાઓની પીઠ પર સવાર થયા હતા. વળી તેમણે અનેક જાતનાં રાત્રો ધારણ કર્યાં હતાં, અતઃજાતનાં કવચો તથા આભૂષણો પહેર્યાં હતાં અને તેઓ દેખાવમાં અતિમથંકર જણાતા હતા. દેવગણોથી વીંટા-યેલા ઇંદ્રની પેઠે ધટોત્કચ તે દૂર રાક્ષસોથી વીંટા-

યેલો હતો. તેને જોઈને મહાધનુર્ધર કણું તેની સામે યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યો.^{૭૫-૮૨} તેજ અરસા-માં ધટોત્કચે કણુંને પાંચ બાણોથી વીંધી નાખ્યો અને તેણે સર્વ રાત્રઓને ગિવડાવતાં ભયંકર ગર્જના કરી મૂરી.^{૮૩} વળી રાક્ષસ ધટોત્કચે બીજા એક અંગલિક નામના બાણ વડે કણુંના હાથમાં રહેલા મહાન ધનુષ્યના બાણો સહિત દુઠકડા કરી નાખ્યા.^{૮૪} ત્યારે કણું બીજું, બોજને સહન કરનાર મોટું અને મજબૂત ધનુષ્ય હાથમાં લીધું તેમજ ઉત્કૃષ્ટ ઇંદ્રાયુધ સરખા તે ધનુષ્યને તેણે બળ-પૂર્વક ખેંચવા માંડ્યું.^{૮૫} પછી હે મહારાજ! કણું સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા શત્રુઓનો નાશ કરી નાખે તેવાં કુટલાંએક બાણો તે આકાશચારી રાક્ષસો સામે ફેંકવા માંડ્યાં.^{૮૬} તે બાણોના પ્રહારથી વિશાળ વક્ષઃસ્થળવાળા રાક્ષસોનું ટોણું હાવજંબહાવજં બની ગયું અને સિંહથી જયભીત થયેલા વનના હાથીઓની પેઠે તે આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું.^{૮૭} એ પ્રમાણે તે મહાસમર્થ કણું ઘોડાઓ, હાથીઓ અને સારથિઓ સહિત તે રાક્ષસોના બાણો વડે નાશ કરી નાખ્યો. પ્રલયકાળે જમ ભગવાન અગ્નિદેવ સર્વ જ્ઞાતોને બાળી નાખે છે, તેમ તેણે સર્વને બાળી મૂક્યા.^{૮૮} આમ રાક્ષસોની સેનાનો સંહાર કર્યા પછી તે સૂતનંદન રણુભૂમિ ઉપર ત્રિપુરાસુરને બાળી નાખી સ્વર્ગમાં શેાલી રહેલા મહેશ્વર દેવ સરખો શેાલતો હતો.^{૮૯} ત્યારે હે રાજા! તે રણુમાં બિમેલા પાંડવપક્ષના હાજરા રાત્રઓમાં દાઈ પણ રાત્ર એ કણું સામે જોવાને લેશ પણ શક્તિમાન થયો ન હતો.^{૯૦} માત્ર હે રાજન! ભીમસેનના વીર્ય અને બળથી યુક્ત થયેલો અને કાળની પેઠે દ્રાપાયમાન થયેલો મહાબળવાન રાક્ષસરાજ ધટોત્કચ ત્યારે એ કણું સામે ધસી રહ્યો હતો.^{૯૧} એ વેળા હે રાજન! બળબળતાં સાલવૃક્ષનાં જાંબાડિયાંમાંથી જમ

જ્વાળાઓવાળા રસનાં ટીપાં ઝરે છે, તેમ ક્રોધા-
યમાન થયેલા તે ઘટોત્કચનાં બન્ને નેત્રોમાંથી
અમિતના તાણુખાઓ ઝરી રહ્યા હતા.^{૬૨} ઘટોત્કચ
ક્રોધને લીધે બન્ને હાથની હથેળીઓને સામસામી
અકાળતો હતો તથા હોઠને ઘંતો વતી પીસતો
હતો. ત્યારે તે પોતાની માયાથી બનાવેલા રથમાં
પુનઃ આસ્રક થયો હતો.^{૬૩} તે રથને કદમાં હાથી
જેવાં અને મોંમાં પિશાચ જેવાં ખચ્ચરો બેઠેલાં
હતાં. ક્રોધે ભરાયેલા ઘટોત્કચે ત્યાં પોતાના સારથિને
કહ્યું : 'ઓ સારથિ ! તું મને કહ્યું પાસે લઈ
જા.^{૬૪} આમ હે પૃથ્વીપતિ ! તે રથીશ્રેષ્ઠ ઘટોત્કચ
ધોર સ્વરૂપવાળા રથમાં બેસીને પુનઃ કહ્યું સામે
દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા ધસી ગયો.^{૬૫} ક્રોધે ભરાયેલા તે
રાક્ષસે ત્યાં જતાવેંત જ લગવાન રદ્રદેવે બનાવેલી
આઠ ચઢોવાળી મહાધોર અશ્વિનિ (શક્તિ)
કહ્યું સામે દ્રેષ્ટી.^{૬૬} તે લોખંડી શક્તિ લગભગ બે
ચોજન જટલી જાયી હતી, એક ચોજન જટલી
લાંબી પદોળી હતી અને કદબના પુષ્પમાં રહેલાં
કેસરોંઓની પેઠે તેની ચોપાસ તીક્ષ્ણ રૂળો જડી
હતી.^{૬૭} આવી પ્રચંડ શક્તિને કહ્યું પોતાના
ધનુષ્યને રથમાં મૂકીને દૃઢેઢા મારી પકડી લીધી
અને તેની તે જ શક્તિને તેણે પાછી ઘટોત્કચના
રથ સામે દ્રેષ્ટી. એટલે ઘટોત્કચ પોતાના રથ
પરથી નીચે ફરી પડ્યો.^{૬૮} ત્યાં પેલી મહાનેજરવી
શક્તિ થોડા, સારથિ તથા ધન-સહિત રથને ભસ્મ
કરી નાખીને પૃથ્વીને ફાડીને અંદર પેસી ગઈ.
આથી દેવો પણ આશ્ચર્ય પામ્યા.^{૬૯} સર્વ પ્રાણીઓ
કહ્યુંની પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં; કારણ કે તેણે
દેવનિર્મિત મહાશક્તિને હણાળો મારીને હાથમાં
પકડી લીધી હતી.^{૭૦} હે શત્રુતાપન ! સૂતપુત્ર
કહ્યું રણમાં એવું અદ્ભુત કર્મ કરીને પુનઃ પોતાના
રથ પર ચઢી ગયો અને નારાય નામનાં બાણો
છોડવા મંડ્યો.^{૭૧} હે માનદાતા ! એ ભયંકર

દેખાવના સંચામમાં કહ્યું જેવું પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું
હતું, તેવું જગતનાં સર્વ જૂતોમાં બીજી દાઈપણુ
કરી દેખાડવા શક્તિમાન નથી.^{૭૨} પર્વત પર
જમ ધારાઓ પડે, તેમ કહ્યું ઘટોત્કચ ઉપર નારાય-
બાણો વરસાવીને તેને મારવા લાગ્યો. ત્યારે
ગંધર્વનગર સમાન આકારવાળો તે રાક્ષસ ફરી
અદશ્ય થઈ ગયો.^{૭૩} આમ મહાન કાયાવાળો
શત્રુસૂદન ઘટોત્કચ માયાથી અને ચાલાણીથી કહ્યુંનાં
તે દિવ્ય અશ્ત્રોનો નાશ કરવા લાગ્યો.^{૭૪} તે
રાક્ષસે પોતાનાં સર્વ અશ્ત્રોનો માયાથી નાશ કરી
નાખ્યો છતાં કહ્યુંને ગભરામણ થઈ નહિ, તે તો
નિભય થઈને તે રાક્ષસ સામે લડવા જ મંડ્યો.^{૭૫}
પછી હે મહારાજ ! મહાબળવાન લીમપુત્ર દ્રોણી
જિત્યો અને ત્યાં ઊમેલા સર્વ મહારથોને બિવરા-
વવા માટે તેણે પોતાનાં અનેક સ્વરૂપો પ્રકટ કરવા
મંડ્યાં.^{૭૬} એતએતામાં ત્યાં સર્વ દિશાઓમાંથી
સિંહો, વ્યાધ્રો, રીંછો, અશ્વિ સમાન જમવાળા
સર્પો અને લોખંડના જેવા મુખોવાળા પક્ષીઓ
રણભૂમિમાં ધસી આવવા લાગ્યાં.^{૭૭} ત્યારે ઘટો-
ત્કચ તો કહ્યુંના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે
છવાઈ જઈને ગરડની પેઠે દુષ્પ્રેક્ષ થઈ ત્યાં ને
ત્યાં જ અંતર્હિત થઈ ગયો.^{૭૮} ત્યાં રાક્ષસો,
પિરાગો, ચાતુર્યાનો, દૂતરાઓ તથા વિદૂત મુખ-
વાળા અનેક નહારો કહ્યુંને ભરખી જવાની
શ્રગ્ધાથી સર્વ તરફથી ધસી આવવા લાગ્યા. તેઓ
ઉપ વાણી બોલીને તથા લોહીથી ખરડાયેલાં
આયુધોવાળા ધોર બાહુઓને ઊંચા કરીને કહ્યુંને
નાસ જમાડવા લાગ્યા. પરંતુ કહ્યું અનેક બાણો
મૂકી મૂકીને તેઓમાંના એકને લીધેલા લાગ્યો,
તેમ જ દિવ્ય અશ્ત્ર પ્રકટ કરીને તે રાક્ષસી માયાનો
નાશ કરવા લાગ્યો. વળી તેણે મજનૂત ગાંડાવાળાં
બીજાં કેટલાંએક બાણો મૂકીને ઘટોત્કચના ધોડા-
ઓને પણ મારી નાખ્યા.^{૭૯-૧૧૨} એટલે તે

ઘોડાઓની પીઠ બાણોથી ચિરાઈ ગઈ, તેમનાં સર્વ અંગો ધાયલ યઈ ગયાં અને તેઓ ધટોત્કચ રાક્ષસના દેખતાં જ મરણ પામીને પૃથ્વી પર પડ્યા. ^{૧૧૩} પોતાની માયાનો એ રીતે વિનાશ થતાં હિડિમ્બાપુત્ર ધટોત્કચ 'આ પગસે હું તને મારી નાખું છું' એ પ્રમાણે કહીને કહીને અદશ્ય થઈ ગયો.

ઈતિ શ્રીમદ્માભારતમા શ્રીમદ્વર્ણતર્જન ધટોત્કચવધપર્વમાં
'રાક્ષસ ધટોત્કચનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૭૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૬ મો

દુર્યોધન તરફથી રાક્ષસ અલાયુધનું રણે ચઢવું

॥ ઇન્દ્ર ઉગ્રા ॥

વસ્મિસ્તયા વર્તમાને કર્ણરાક્ષસયોર્મુઘે ।
અલાયુધો રાક્ષસેન્દ્રો વીર્યવાનમ્પવર્તત ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : કર્ણ અને રાક્ષસ ધટોત્કચનું એ પ્રમાણે યુદ્ધ થતું હતું, તેવામાં વીર્યવાન રાક્ષસરાજ અલાયુધ મોટી સેનાને સાથે લઈને દુર્યોધન પાસે આવ્યો. એવેળા બેટાળ આંખોવાળા તથા અનેક રૂપો ધારણ કરનારા હજારો વીર રાક્ષસો તેની આસપાસ વીંટળાયેલા હતા. આ રત્નિયુદ્ધની જાણ થતાં તે પોતાના પૂર્વવેરનું સ્મરણ કરીને ભીમસેનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી અહીં યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો; કારણ કે ભીમસેને તેની જ્ઞાતિના મહાપરાક્રમી અને શ્રાક્ષણ ભક્ત એવા બકાસુર નામના રાક્ષસને પ્રથમ મારી નાખ્યો હતો. વળી મહાતેજસ્વી કિર્મીર નામના રાક્ષસને તથા પોતાના મિત્ર હિડિમ્બાસુરને પણ બીમે મારી નાખ્યા હતા. આમ તે લાંબા કાળના અમેલા પૂર્વવેરનું સ્મરણ કરી તે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. મદમત હાથીની પેઠે તથા વિકરાળ સર્પની પેઠે કાપેલા તે રાક્ષસે દુર્યોધનને યુદ્ધ કરવાની લાલસાથી આ વાજ્ય કહ્યું : 'હે મહારાજ ! તમને જાણ છે કે, પૂર્વે ભીમસેને હિડિમ્બ, બક

અને કિર્મીર નામના મારા બાંધવ રાક્ષસોને મારી નાખ્યા છે અને અમારા કુળની હિડિમ્બા નામની કન્યાને બ્રાઘ કરી છે. ^{૧-૭} અરે ! આનાથી વિશેષ બીજું શું દેાય ? તેણે અમારા બધાનો તથા બીજા દેટલાએક રાક્ષસોનો આ રીતે પરાજય કર્યો છે. માટે હે રાજન ! હાથી, ઘોડા, રથ અને બીજા પરિવાર સહિત તે ભીમસેનનો તથા અમારો સહિત હિડિમ્બાપુત્ર ધટોત્કચનો નાશ કરવા હું જતે જ અહીં આવ્યો છું. આજના યુદ્ધમાં હું વાસુદેવ સહિત સર્વ પાંડવોનો તેમના અનુચરોની સાથે નાશ કરીશ અને તેમને ખાઈ જઈશ. તમે તમારા સર્વ સૈન્યને પાછું વાળી લો. અમે પોતે જ પાંડવો સામે યુદ્ધ કરીશું.' રાક્ષસ અલાયુધનું એ વચન સાંભળી દુર્યોધન ખુશ ખુશ થઈ ગયો. તેની એ વાતનો સ્વીકાર કરી, પોતાના ભાઈ આથી વીંટાઈ વળીને તે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : ^{૮-૧૧} 'તારા પરિવાર સહિત તને આગળ કરીને અમે શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરીશું; કારણ કે વેરનો અંત લાવવાના મનવાળા મારા સૈનિકો કદી બેસી રહે તેમ નથી.' 'બહુ સારું, એમ કરો.' એમ દુર્યોધન રાજાને કહીને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ અલાયુધ મનુષ્યાહારી રાક્ષસોને સાથે લઈ ઉતાવળો ઉતાવળો ધટોત્કચ સામે ધસી ગયો. ^{૧૨, ૧૩} હે રાજેન્દ્ર ! ધટોત્કચનું શરીર જલ્પ પ્રદીપ્ત હતું તેવું જ રાક્ષસ અલાયુધનું શરીર પણ હતું અને ધટોત્કચનો રથ જ્વેળા સૂર્ય સમાન તેજસ્વી હતો, તેવા જ અલાયુધનો રથ પણ હતો. અલાયુધનો મહારથ પણ અતુલ ઘોષવાળો, અનેક તોરણોથી અદ્ભુત, રીંછના આમડાથી વીંટેલો અને ચારસો હાથ લાગેલા પહોળો હતો. ^{૧૪, ૧૫} તેના રથમાં પણ ઉતાવળા ચાલના સો ઘોડાઓ જોડ્યા હતા. તેઓ હાથી સમાન પ્રચંડ શરીરવાળા હતા, મહાકઠોર શબ્દ કરનારા હતા, કંદમાં ઘણા મોટા

હતા અને માંસ તથા લોહીનો આહાર કરનારા હતા. તેના રથનો ગડગડાટ પણ મેઘની ગર્જના સમાન મહાગંભીર હતો અને તેનું મહાન ધનુષ્ય પણ દૃઢ પ્રત્યંચાવાળું હોઈ સુવર્ણ સરખું ઉજ્જવલ હતું.^{૧૯, ૨૦} તેનાં બાણો પણ પૈડાંની ધરી જેવડા પ્રમાણનાં, સુવર્ણની પૂંખવાળાં અને સરાણે ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં હતાં. ધૌત્ય જેવો વીર અને મહાબાહુ હતો, તેવો જ તે અલાયુધરાક્ષસ પણ વીર અને મહાબાહુ હતો.^{૨૧} તેની ધનુષ્ય શિયાળવાનાં ટોળાંઓથી રક્ષાયેલી હતી અને બળતા અગ્નિ તથા સૂર્ય સરખી હતી. ૩૫માં પણ તે અલાયુધ ધૌત્ય સરખો જ અતિશય શૌભાયમાન હતો અને તેનું મુખ પણ કોરાકુળ હોવા છતાં પ્રદીપ્ત હતું.^{૨૨} તેણે તેજસ્વી બાબૂ-બધો પહેર્યો હતા, ચળકતી મુકુટમાળા ધારણ કરી હતી, પુષ્પમાળા પહેરી હતી, માથે પાઘડી બાંધી હતી, ઢેડે તલવાર લટકાવી હતી અને ગદા, ભુશંડી, મુસલ, હલ તથા ધનુષ્યને પણ ધારણ કર્યો હતાં. વળી તેનું શરીર પણ હાથીના સરખું જ બળવાન અને મોટું હતું.^{૨૩} તે વેળા તે અગ્નિ સમાન તેજસ્વી રથમાં બેસીને આવ્યો હતો અને તેણે પાંડવોની સેનાને રણભૂમિ પરથી હાંકી કાઢી હતી. રણમાં ધૂમી રહેલો તે અલાયુધ એ સમયે આકાશમાં ધૂમતા અને વીજળીઓના ઝળકારાવાળા મેઘ સરખો શૌભવા લાગ્યો હતો.^{૨૪} ત્યાં હે રાજન્! યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ, મહાબળવાન અને સર્વોત્તમ એવા પાંડવપક્ષના રાજાઓ પણ દાસકવચ ધારણ કરીને હર્ષભેર તેની સામે લડવા લાગ્યા.^{૨૫}

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતમા દ્રોણપર્વ તર્કવ ધૌત્યવધપર્વમા

'રાત્રિયુદ્ધમા અલાયુધનુ યુદ્ધ' નામનો

અધ્યાય ૧૦૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૭મો

રાક્ષસ અલાયુધનુ યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તમાગતમભિપ્રેક્ષ્ય મીમર્માગમાહવે ।

હર્ષમાદ્ધારયાશ્વક્રુઃ કુરવઃ સર્વે એવ તે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : યુદ્ધમાં ભયંકર કર્મ કરનારા રાક્ષસ એ અલાયુધને રણમાં આવી પહોંચેલાં જોઈને કૌરવપક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ આનંદિત થઈ ગયા.^૧ વળી મહાસાગરને તરવાની ધ્રુષ્ણવાળા છતાં તરાપા વિનાના માણસોને તરાપો મળે, તેમ કુર્યોધન આદિ તમારા પુત્રોને તેથી બાણે તરાપો મળ્યો.^૨ તે પુરુષશ્રેષ્ઠો પોતાને નવે અવતારે આવેલા માનવા લાગ્યા અને રાક્ષસ-રાજ અલાયુધનું સ્વાગતવચનોથી સન્માન કરવા લાગ્યા. તે રાત્રિમાં કણું તથા રાક્ષસ ધૌત્યવચ્ચે મહાભયંકર અને દારણ દેખાવતું એ અમાતુષ યુદ્ધ આલી રહ્યું હતું.^{૩, ૪} તે વેળા હે રાજન્! સર્વ રાજાઓ અને પાંચાલયોદ્ધાઓ આશ્ચર્યની સાથે તે જોઈ રહ્યા હતા, તેમ જ તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ હાવરાખાવરા બની જઈને આમતેમ નિહાળી રહ્યા હતા.^૫ દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને દ્રુપા-ચાર્ય આદિ વીર પુરુષો પણ એ રણસંઘામમાં હિડિમ્બાનંદનનું તે પરાક્રમ જોઈને ગભરાટમાં પડી ગયા અને દુષ્મનક શબ્દો કહેતા હતા કે, 'આજે આપણું આ સૈન્ય નથી જ.^૬ હે મહારાજ! તમારું સર્વ સૈન્ય ખિન્ન થઈ રહ્યું હતું, તેમાં સર્વ સ્વયે હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો, કોઈ ને જાન રહ્યું ન હતું અને સર્વને કણની જિંદગી માટે નિરુશ જ દેખાતી હતી.^૭ એ સમયે કણુંને પરમ સંકટમાં આવી ગયેલો જોઈને કુર્યોધને રાક્ષસરાજ અલાયુધને બોલાવ્યો અને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું :^૮ 'હે અલાયુધ! જો, આ તારું દષ્ટિ કર. આ સૂર્યપુત્ર કણું આ સમયે ધૌત્ય

સામે ભેટ્યો છે અને તેને છાજ તેવું અતિ મહાન કર્મ કરી રહ્યો છે. વળી અહીં જે, ભીમસેનપુત્રે આ શરાઓને મારી નાખ્યા છે. અરે! હાથી જેમ વૃક્ષોને ભાંગી નાખે છે, તેમ એ ધટોત્કચે જતજતતાં શસ્ત્રોથી તેમને કાપી નાખ્યા છે.^{૧૦} હે વીર! તારી સંમતિથી મેં આ રણમાં તારો પણ અમુક ભાગ સર્વ રાજાઓના મધ્યમાં કાઢ્યો છે. માટે ખરેખર પરાક્રમ કરીને તું તે ધટોત્કચનો નાશ કરી નાખ.^{૧૧} આ પાપી ધટોત્કચ માયાના બળને આશ્રય કરી પ્રયમથી જ સૂર્યપુત્ર કર્ણને હેરાન કરી રહ્યો છે. માટે હે શત્રુકર્ણ! તું જેને મારી નાખ.^{૧૨} દુર્યોધનરાજાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ભયંકર પરાક્રમવાળો તે મહાબાહુ રાક્ષસ 'બહુસાર' એમ કહીને ધટોત્કચ સામે ધસી ગયો. ત્યારે હે પ્રભુ! ધટોત્કચ પણ પોતાની સામે ધસી આવતા તે શત્રુને જોઈને કર્ણને છોડી દઈ બાણો વડે તેને જ પ્રહાર કરવા લાગી પડ્યો. પછી વનમાં એક હાથણી માટે જેમ બે મદમત હાથીઓનું યુદ્ધ થાય, તેમ ત્યાં ક્રોધાયમાન થયેલા તે બંને રાક્ષસરાજાઓનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. હવે રથીશ્રેષ્ઠ કર્ણ પણ રાક્ષસથી છૂટા થઈને પોતાના સૂર્ય સમાન તેજસ્વી રથને દોડાવતો દોડાવતો ભીમસેન સામે ધાઈ ગયો.^{૧૩-૧૪} પરંતુ વીરશ્રેષ્ઠ ભીમસેને પોતાની સામે આવતા તે કર્ણને લેખામાં જ લીધો નહિ. ત્યાં તો તેણે ધટોત્કચને સિંહના હાથમાં સપડાયેલા આખલાની પેઠે અલાયુધના હાથમાં સપડાયેલો જોયો.^{૧૫} એટલે પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે ભીમ પોતાના સૂર્ય સરખા તેજસ્વી રથમાં ભેરીને બાણોના ઢગો છોડતો છોડતો અલાયુધના રથ સામે આદ્યો ગયો. હે પ્રભુ! તે સમયે ભીમસેનને પોતાની સામે દોડી આવતો જોઈને અલાયુધે પણ ધટોત્કચને પડતો મૂક્યો અને ભીમસેનને જ લડવા

માટે બોલાવ્યો.^{૧૬, ૧૭} ત્યારે હે પ્રભુ! રાક્ષસોને અંત આણનારો ભીમસેન પણ એકાએક તેની સામે ચઢી ગયો અને તે રાક્ષસરાજાને પરિવાર સહિત બાણોનો વરસાદ વરસાવી વધાવવા લાગ્યો તેમ જ હે શત્રુદમન રાજા! રાક્ષસ અલાયુધ પણ સરાણ પર ધસેલાં સ્ત્રીમાં જનારાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે ભીમસેન પર વારંવાર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.^{૨૦, ૨૧} વળી બીજા સર્વ રાક્ષસો પણ તમારા પુત્રોના વિજયની ઇચ્છાથી જતજતતાં રાક્ષસો હાથમાં લઈ ભીમસેન પર ટૂટી જ પડ્યા. એ રીતે ત્યારે અનેક જણા એકઠા મળીને બાણોનો સખત મારો ચલાવવા લાગ્યા, ત્યારે મહાબળવાન ભીમસેન પણ તે બધાને પાંચ પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મારી વીધવા લાગ્યો.^{૨૨, ૨૩} એટલે ભીમસેનને હાથે વીધાયેલા તે કૂર બુદ્ધિના રાક્ષસો તુચ્છ શબ્દોની ગર્જનાઓ કરી દશે દિશાઓમાં નાસી જવા લાગ્યા.^{૨૪} આમ ભીમ રાક્ષસોના તે મહાન સૈન્યને ત્રાસ પમાડી રહ્યો હતો, તે જોઈને અલાયુધ વેગ-પૂર્વક ધસ્યો અને ભીમસેનને બાણો વડે ઢાંકી દેવા લાગ્યો.^{૨૫} એટલે ભીમસેન પણ તીક્ષ્ણ અણિયાળાં બાણો મૂઝીને તેને પ્રહાર કરવા મંડી પડ્યો. એ રણમાં ભીમસેને જટલાં જટલાં બાણો ફેંક્યાં, તેમાંનાં જટલાંએકને અલાયુધે કાપી નાખ્યાં અને જટલાંએકને તો ત્વરાપૂર્વક પકડી લીધાં. તે રાક્ષસને આવું અદ્ભુત કર્મ કરતો જોઈને ભયંકર પરાક્રમી ભીમસેને વજ્રપાત સરખી એક ગદા વેગપૂર્વક તેની સામે ફેંકી. જનાળાઓથી ભરેલી તે ગદા જોસભેર ધસી આવતી હતી, પણ અલાયુધે સામે ગદાનો જ પ્રહાર કરીને તે ગદાને ભીમસેન તરફ જ પાછી વાળી. પછી કુંતાપુત્ર ભીમસેન બાણોની વૃષ્ટિ કરી રાક્ષસરાજાને દાટી દેવા લાગ્યો; પરંતુ તે બાણોને પણ રાક્ષસે તીક્ષ્ણ બાણો મૂઝીને વ્યર્થ કર્યાં. રાત્રિમાં ભયંકર સ્વપ્ન-

વાળા થયેલા તે સર્વ રાક્ષસો પણ રાક્ષસરાજ અલાયુધની આજ્ઞા થતાં પાંડવસૈન્યના રથો અને હાથીઓનો ધાણ કાઢવા લાગ્યા. તે રાત્રિમાં પાંચાલો, સુંબ્યો અને તેમના ઘોડાઓ તેમ જ મોટા મોટા હાથીઓને રાક્ષસોએ અત્યંત પગથ્યા હતા; તેથી તેમને જરા પણ શાંતિ મળી નહિ. આમ મહાધૌર સ્થિતિએ આવી રહેલા એ મહારણને જોઈને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : 'હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! જો, જો; મહાબાહુ ભીમસેન રાક્ષસરાજના હાથમાં બરાબર સપડાયો છે. આ સમયે તું એને સહાય કરવા જા, જરા પણ વિચાર ન કર. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, યુધામન્યુ, ઉત્તમૌજ અને દ્રૌપદીના પુત્રાદિ મહારથીઓને તું કણું સામે ધસારો કરવા દે. વળી નકુલ, સહદેવ અને વીર્યવાન સાત્યકિને તું આજ્ઞા કરી દે, એટલે તેઓ બીજા સર્વ રાક્ષસોના સંહાર કરે. હે મહાબાહુ ! તું પણ દ્રોણાચાર્યની આજેવાનીવાળી આ સેનાને આગળ વધતી અટકાવી દે. હે પુરુષધ્યાદ્ર ! ખરેખર, આ વખતે આપણે મહાન ભયમાં આવી પડ્યા છીએ.' શ્રીકૃષ્ણના એ કથન પરથી પૂર્વોક્ત સર્વ મહારથીઓ સૂર્ય-પુત્ર કણું સામે અને બીજા બધા રાક્ષસો સામે યુદ્ધ કરવા દોડી ગયા. હવે આ તરફ પ્રતાપી રાક્ષસ અલાયુધે ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચી સપ્ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને ભીમસેનના ધનુષ્યને ઠાપી નાખ્યું. વળી તે મહાબળવાન રાક્ષસે ભીમસેનના દેખતાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂળીને એના ઘોડાઓને તથા સારથિને પણ હલુડી નાખ્યા. આમ ઘોડાઓ ને સારથિનું મરણ થતાં ભીમસેન રથ પરથી ઊતરી પડ્યો અને મોટી ગર્જના કરીને તેણે એક ધૌર તથા વજ્રનદાર ગદા અલાયુધ સામે ફેંટી. બધંકર ઘોષ કરનારી તે મહાગદા પોતાની સામે ધસી આવતી હતી તે જોઈને,

રાક્ષસે સામો ગદાનો પ્રહાર કર્યો અને તે ગદાનો નાશ કરી નાખી મોટી ગર્જના કરી. રાક્ષસરાજનું તે ધૌર અને બધંકર ક્રમ જોઈને ભીમસેનનું મન હર્ષિત થયું. તેણે તુરત બીજી ગદા હાથમાં લીધી અને તુરત જ તે બન્ને મનુષ્ય અને રાક્ષસ વચ્ચે તુમુલ્ય યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૨૬-૪૩} તેઓ પરસ્પર મદાપ્રહારના ધબાકાઓથી પૃથ્વીને અત્યંત કંપાવી દેતા હતા. પછી તે ગદાયુદ્ધથી યુક્ત થઈને તેઓ એકબીજા સાથે બાથબાથી કરતા હતા. ત્યાં તેઓ અન્યોન્યને વજ્ર સમાન શબ્દ કરનારી મુઠ્ઠીઓથી પ્રહાર કરતા મંડી પડ્યા. એ વેળા તેઓ દોષે બરાઈને પાસે પડેલી ગમે તે વસ્તુ ઉપાડીને પ્રહાર કરતા હતા. આમ તેઓ રથોનાં પૈડાં, ધૂંસરાં, ધરીઓ અને રથની નીચેના ભાગનાં લાકડાંઓ ઉઠાવીને એકમેકને મારવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સામસામા લડીને તે બન્ને જણા લોહીકુહાણ થઈ ગયા હતા; છતાં એ મહમત્ત મહાગજોની પેઠે વારંવાર પરસ્પર ખેંચાખેંચ કરતા હતા. હવે નિરંતર પાંડવોનું હિત કરવામાં પરાયણ રહેલા શ્રીકૃષ્ણે આ જોયું અને તેમણે ભીમસેનની રક્ષા કરવા માટે ઘટોત્કચને પ્રેરણા કરી.^{૪૪-૪૮}

હતિ શ્રીમહાભારતના દ્રોણપર્વોત્તમોઽઽઽ ઘટોત્કચવધપર્વમાં 'રાત્રિયુદ્ધમાં અલાયુધનું યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૭૦ મેં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૮ મો

અલાયુધનો નાશ

॥ સજય ઉગ્રાચ ॥

સંદશ્ય સમરે મીમં રાક્ષમા ઘસ્તમંતિકાત્ ।
વાહુદેવોઽવવીરુરાજન્ ઘટોત્કચમિદં વચઃ ॥૧॥
સંજય બોલ્યો : હે રાજન્ ! રણસંઘામમાં ભીમસેનને રાક્ષસ અલાયુધના હાથમાં સપડાયેલો જોઈને વાહુદેવે ઘટોત્કચને આ વચન કહ્યું : 'હે મહાબાહુ ઘટોત્કચ ! હે મહાતેજસ્વી ! તું જો, આ તરફ નજર કર. તારા દેખતાં ભીમસેન અને સર્વ

સૈન્યો રાક્ષસોના આસ યર્થ પડ્યાં છે.^{૧૨} માટે દે
મદાખાહુ ! ડાલ તો તું કણુંને છોડી દઈ એકદમ
અલાયુધ રાક્ષસને મારી નાખ. કણુંને તો તું
પાછળથી પણ મારી શકશે.^{૧૩} શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચનો
સાંભળીને વીર્યવાન ધૌત્યે કણુંને પડેના મૃત્યો
અને તેણે બહામુરના બાઈ રાક્ષસરાજ અલાયુધ સાથે
હડવા માંડ્યું.^{૧૪} દે ભારત ! તે પછી એ રાત્રિને
મમથે રાક્ષસ અલાયુધનું તથા ધૌત્યનું અતિ
તુમુલ હૈય યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૧૫} બીજી તરફ ભયંકર
દેખાવના અલાયુધના રાત્રીર રાક્ષસયોદ્ધાઓ હાથમાં
ધનુષ્ય હઈ હઈને વેગથી ધરી આવતા હતા.
પણ મહારથી સાત્યકિ, નકુલ અને સહદેવ
હાથમાં આયુધો હઈને તથા તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને
તેમને કાપી નાખવા લાગ્યા.^{૧૬} દે રાજન્ !
અર્જુન પણ બીજા સર્વ મોટા મોટા ક્ષત્રિયોને સર્વ
તરફથી બાણો ફેંટીને મારવા લાગ્યો.^{૧૭} ત્યારે દે
રાજન્ ! કણું પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી આદિ પાંચા
લોના મહારથી રાજાઓને રણમાંથી નસાડી
મુક્તો હતો.^{૧૮} પાંચાલોનો એ રીતે નાશ થતો
જેઈને ભયંકરપરાક્રમી ભીમસેન ત્વરાપૂર્વક
બાણોની વૃષ્ટિ કરતો કણું સામે ધરી ગયો.^{૧૯}
વળી નકુલ, સહદેવ અને મહારથી સાત્યકિ પણ
તે રાક્ષસોનો સંહાર કરીને જ્યાં કણું હડતો
હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યા.^{૨૦} તેઓ બંન્ના કણું
સામે યુદ્ધ કરતા હતા અને પાંચાલયોદ્ધાઓ
ત્રોણાચાર્ય સામે જ લડી રહ્યા હતા. તે અરસામાં
દોરાયમાન થયેલા અલાયુધે શત્રુમન રાક્ષસ
ધૌત્યને મદાપ્રચડ પરિધ વડે મરતકમાં પ્રહાર
કર્યો.^{૨૧} તે પ્રહાર થતાં મદાબળવાન ભીમપુત્ર
જરા અગ્રિષ્ઠ થઈ ગયો, પણ પોતે વીર્યવાન
હોવાથી શરીરને તેમનું તેમ ટકાર ટેકવી રહ્યો.
પછી તેણે બળબળતા અસિ સરખી, સો ઘંટડી-
ઓથી શોભતી અને સુવર્ણથી રણગારેલી એક

ગદા-તે અલાયુધ સામે ફેંટી.^{૨૨, ૨૩} ભયંકર ક્રમ
કરનારા ધૌત્યના હાથમાં છૂટીને મહારાજ
કરતી તે ગદા અલાયુધના રથ પર પડી અને તેણે
ધોડા, રથ તથા સારથિના ચૂરા કરી નાખ્યા.^{૨૪}
આમ રથનાં પેડાં, ધૂંસરી, ધન અને ઊંટડા
મુદ્દાંને બૃહ્દા યર્થ ગયો, એટલે રાક્ષસ અલાયુધ
તુરત પોતાની રાક્ષસી માયાનો આશ્રય કરી
સડસડાટ કરતો રથમાંથી ઊડી ગયો. ત્યાં તે
માયાનો વિસ્તાર કરીને ધારાબંધ લોહી વરસવા
લાગ્યો. એતએતામાં આકાશમાં વીજળીઓના
ઝળકારા થવા લાગ્યા અને સર્વ આકાશપ્રદેશ
મોટા મોટા મેઘોથી ભરાઈ ગયો.^{૨૫, ૨૬} અશનિઓ
તથા મેઘોની ગર્જનાઓ સાથે વળતા જેવા
કડાકા થવા લાગ્યા અને તે મહારણમાં મહાન
ચટચટ શબ્દ ધઈ રહ્યો.^{૨૭} રાક્ષસ અલાયુધની તે
મહામાયાને જેઈને રાક્ષસ ધૌત્ય ઊંચે ઊંચો
અને તેણે પોતાની બળવાન માયા પ્રકટ કરી
તે માયાનો નાશ કરી નાખ્યો.^{૨૮} આમ પોતાની
માયાને નષ્ટ થયેલી જેઈને માયાવી અલાયુધ
સામી માયા રચીને ધૌત્ય પર પથ્થરની
અતિ તુમુલ વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.^{૨૯} પણ વીર્ય-
વાન ધૌત્યે બાણોનો વરસાદ વરસાવીને તે
ધોર પથ્થરવૃષ્ટિનો સર્વ દિશાઓમાં વિનાશ કરી
નાખ્યો, તે ધણું આશ્ચર્યજનક જણાતું હતું.^{૩૦}
પછી તે બંને જણા જતજતનાં આયુધોની પર-
સ્પર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. લોખંડી પરિધો, ત્રિશુળો,
ગદાઓ, સુસળો, સુદગરો, ધનુષ્યો, તલવારો,
તોમરો, કંપનો, નારાઓ, તીક્ષ્ણ બાલાઓ, બાણો,
ચક્રો, ફરશીઓ, લોહાની લાકડીઓ, લિંદિપાલો,
ગોદણો અને ખાંડણીઓથી તેઓ સામસામા
પ્રહાર કરવા લાગ્યા. વળી દે ભારત ! તેઓ
બીજી, પીલુ, કદંબ, ચંપો, ઇંગોળી, બોરડી,
કાવિદાર, ખોલેલાં પુષ્પવાળો ખાખરો, દુર્ગંધી

ખેર, પીપળો, વડ અને પીપર આદિ ગૂળમાંથી ઉખેડી નાખેલાં વૃક્ષો વડે તેમ જ અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી વ્યાપ્ત એવાં મોટાં મોટાં પર્વતોનાં શિખરોથી એકબીજાને મારવા લાગ્યા. હે રાજ ! તેમણે વરસાવેલા તે સર્વ પદાર્થો સામસામે અકળાતાં વળોતો સરખો મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. હે રાજન ! પૂર્વે વાલી અને સુગ્રીવ એ બે વાનરરાજેતું બેપુ યુદ્ધ થયું હતું, તેવું જ તે ધૌત્ય એ અને અલાયુધને ઘેર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. એ પ્રમાણે જાતજાતનાં ઘેર આયુધોથી તથા ખાણોથી યુદ્ધ કરી રહ્યા પછી, તેઓ હાથમાં તીક્ષ્ણ તલવારો લઈને એકબીજા સામે ધસ્યા. હવે તેઓ બન્ને જણા એકબીજા સામે દોડી બેઠાને ચોટલીઓ પકડી પકડી લડવા લાગ્યા. વળી મહાપ્રયંક શરીરવાળા તથા મહાબળવાન એવા તે બન્ને જણા એકબીજાની ભુજાઓ પકડીને મલ્લ-યુદ્ધ પણ કરવા લાગ્યા.^{૧૨-૨૪} હે રાજ ! તે સમયે તેમનાં અંગો પરસેવાથી ભરાઈ ગયાં હતાં અને અતિવૃદ્ધિસમયના બે મેઘોની પેઠે તેઓ શરીરમાંથી પરસેવો તથા લોહીને વહેવડાવતા હતા.^{૨૦} પછી હિડિમ્બાપુત્ર ધૌત્ય વેગથી અલાયુધ સામે ધસી ગયો. તેણે તે રાક્ષસને બરાબર પકડીને જોસથી ફેરવ્યો અને પૃથ્વી પર પછાડીને તેના મોટા મસ્તકને કાપી નાખ્યું.^{૩૧} એ પ્રમાણે તે રાક્ષસના કુંડળભૂષિત મસ્તકને કાપી નાખીને તે મહાબળવાન ધૌત્ય અતિતુણ શબ્દે ગાજવા લાગ્યો. પાંચાલો અને પાંડવો પણ ચતુરજેતું દમન કરનારા, મહાપ્રયંક શરીરવાળા અને બહાદુરના ભાઈ એવા તે અલાયુધને મરણ પામેલો જોઈ સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^{૨૧, ૩૨} તે યુદ્ધમાં રાક્ષસ અલાયુધનું મરણ ચર્તા પાંડવપક્ષના ચોદ્ધાઓ હજારો ભેરીઓ તથા હજારો શંખો વગાડવા લાગ્યા.^{૩૪} તે દિવસની રાત્રિ પાંડવસૈનિકોને

અત્યંત વિજયપ્રદ થઈ પડી હતી અને સર્વ સ્થળે પ્રકટેલી દીપમાળાઓને લીધે ચારે બાજુથી ઝળહળી રહી હતી.^{૩૬} પછી મહાબળવાન ભીમ-પુત્રે રાક્ષસ અલાયુધના મસ્તકને ઉછાળ્યું અને તે લગભગ બેમાન થયેલા કુર્યોધનની આગળ ફેંક્યું.^{૩૬} અલાયુધને મરણ પામેલો જોઈને, રાજ કુર્યોધન તથા તેનાં સર્વ સૈન્યો તુરંત જ પરમ હ્રિંસ થઈ ગયાં.^{૩૭} આમ હે ભારત ! રાક્ષસે બંને આવીને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, 'હું' યુદ્ધમાં ભીમ-સેનને મારીશ તથા મારા પૂર્વવેરનું વેરવાળીશ.^{૩૮} તેના વચન પર વિશ્વાસ રાખીને રાજ કુર્યોધન માની બેઠો હતો કે, 'અલાયુધ ભીમસેનને જરૂર મારશે.' વળી પોતાના ભાઈઓના જીવિતને પણ તે ચિરકાળ રહેનારું માનતો હતો.^{૩૯} હવે તે રાક્ષસ અલાયુધને ધૌત્ય એ મારી નાખ્યો, તે જોઈને કુર્યોધન પોતાના ભાઈઓના વધ સંબંધની ભીમસેનની પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ થયેલી જ માનવા લાગ્યો.^{૪૦}

ઉત્તિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતરજત ધૌત્યવધપર્વમા
'અલાયુધને' નાશ નાખેલો અધ્યાય ૧૭૯મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૯ મો

ધૌત્ય એ વધ

॥ રાજ્ય ઉગ્ધા ॥

નિહયાલાયુધં રક્ષઃ પ્રહુષ્ટાત્મા ધૌત્યકચઃ ।

નનાદ વિવિધાચાદાન્ વાહિન્યાઃ પ્રમુલેતવ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : અલાયુધનો નાશ કરી રાક્ષસ ધૌત્ય એનું મન પ્રસન્ન થયું અને તે તમારી સેનાના મોખરામાં રહી વિવિધ ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યો.^૧ હે મહારાજ ! હાથીઓને પણ કંપાવી નાખનારા તેના તુણ શબ્દને સાંભળીને તમારા ચોદ્ધાઓને અતિ દારણ બપ થવા લાગ્યો.^૨ જે વેળા મહાબળવાન ભીમસેનનો પુત્ર અલાયુધ સામે યુદ્ધ કરવામાં આસક્ત થયો હતો, તે વેળા મહા-ખાહ કણ પાંચાલો સામે ધસી ગયો હતો.^૩

ધતુપ્પને પૂરું ખેંચીને તેણે નમેલાં પર્વવાળાં દશ
દશ બાણોનો પ્રદાર કર્યો હતો અને ધૂધુમન
તથા શિખરીને ધાયલ કર્યા હતા. વળી મોટાં મોટાં
નારાયણો મૂળીને તેણે યુધામર્યુ, ઉત્તમૌજ અને
મહારથી સાત્યાદિને પણ કંપાવી દીધા હતા.^{૬૫}
તે વખતે દે રાજા ! એ પાંડવયોદ્ધાઓ પણ ડામી-
ગમભી બાનુથી બાણો ફેંચી રહ્યા હતા, તેથી તેમનાં
ધતુઓ દેવજ મંડળાદાર જ દેખાતાં હતાં. તેમની
પણછનો શબ્દ તથા રથોનાં પેડાંનો ગડગડાટ
વર્ષાઋતુના મેઘો સરખો તુમુલ્લ સંભળાનો હતો.^{૬૬}
દે રાજા ! તે સંત્રામરૂપ મેઘધતુપ્પની દોરીઓ
તથા રથચોના ઘોષરૂપ ગર્જનાઓ કરી રહ્યો
હતો, ધતુઓરૂપ વીજળીઓના ઝમકારાવાળો
હતો, ચારે તરફ ફરકતી ધન્યોરૂપ પર્વત
શિખરોથી સંયુક્ત થયો હતો અને બાણોના
ઘોરરૂપ આકુળ વૃદ્ધિ વરસાવી રહ્યો હતો.^{૬૭} ત્યાં
અતિ આશ્ચર્યની વાત તો એ જ હતી કે, શત્રુ-
ગણોનું મર્દન કરનારો તથા મહાન પર્વત સમાન
દંડતાવાળો સૂર્યપુત્ર કણ્ઠ દોર્ધાએક પર્વતની
પેડે અડગ ઊભો રહી શત્રુઓની બાણવૃદ્ધિનો
યુદ્ધમાં નાશ કરી રહ્યો હતો.^{૬૮} વળી તમારા
પુત્રનું હિત કરવામાં ગૂંથાયેલો તે મહાત્મા સૂર્ય-
પુત્ર વજ્રપાત સરખાં તથા સુવર્ણની અદ્ભુત
પૂંખવાળાં તીક્ષ્ણ અતુલ બાણો મૂઠી શત્રુઓને
હાંધી કાઢતો હતો.^{૬૯} વળી તે કણ્ઠ દંટલાએક
શત્રુઓના ધ્વજોને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા, કેટલા-
એકનાં શરીરોને બાણો વડે ચીરી નાખ્યાં, કેટલા-
એકને સારથિ વિનાના કરી મૂક્યા અને કેટલા-
એકને વળી ઘોડાઓથી રહિત કરી નાખ્યા.^{૭૦}
આમ કણ્ઠના મારાથી તેમને જ્યારે રણમાં શાંતિ
ન મળી, ત્યારે તે પાંડવયોદ્ધાઓ યુધિષ્ઠિરાબાના
સેન્યનું શરણુ લેવા નારી ગયા. આ રીતે પોતાના
મેનિકાને નાસભાગ કરી રહેલા તથા રણમાંથી

પાછા ફરેલા ઝેર્ય ઘટોત્કચને ઘણો જ દોષ ચઢ્યો.^{૭૧}
ત્યાં તે સુવર્ણ તથા રત્નોથી ઝગહગતા ઉત્તમ
રથમાં બેસીને સિંહની પેડે ગર્જના કરવા મંડ્યો
અને તુરત કણ્ઠ પાસે જઈને તેને વજ્ર સરખાં
બાણો વડે વીંધવા લાગ્યો.^{૭૨} પછી તે બંને જણા
કણ્ઠ, નારાય, શિકીમુખ, નાલીક, દંડાસન,
વત્સદંત, વરાહકણ્ઠ, ત્રિપાઠ, શૃંગ તથા કુરુપ્ર
નામનાં બાણોની વૃદ્ધિ કરી આકાશને ગમ્ભી
મૂકવા લાગ્યા.^{૭૩} તે વેળા બાણોની ધારાઓથી
છવાઈ ગયેલું આકાશ તીરછી ગતિ કરનારી,
સુવર્ણની પૂંખોથી પ્રજ્વલિત કાંતિવાળી અને
વિચિત્ર પુષ્પોને ધારણ કરનારી એક જાતની નવી
પ્રજાઓથી બણે ભરાઈ ગયું હોય તેવું શોભતું
હતું.^{૭૪} તે બંને મહાવીરો બરાબર સાવધ રહીને
તથા પોતપોતાનો ઉત્તમ પ્રભાવ દર્શાવીને ઉત્તમ
અસ્ત્રો વડે અન્યોન્યને પ્રહાર કરતા હતા; તેથી
તે રણમાંનો દોર્ધા થોડો તે બંનેની અધિકતાને
ઝેર્ય શકતો ન હતો.^{૭૫} આકાશમાં રાહુ અને
સૂર્યનું જવું પ્રમત્ત અને ધોર યુદ્ધ થાય છે, તેવું
જ તે સૂર્યપુત્ર અને ભીમપુત્રનું અતિ અદ્ભુત,
અસાધારણ, શત્રોના પડવાથી ધોર અને સમાકુલ
યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૭૬}

સંજય ગોદયો : દે રાજા ! એ રીતે યુદ્ધ
કરતાં કણ્ઠ જ્યારે ઘટોત્કચને દબાવી શક્યો નહિ,
ત્યારે પોતે અત્રો જણનારાઓમાં ઉત્તમ હોવાથી
ઉચ્ચ અસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું.^{૭૭} તેણે તે અસ્ત્રના બળથી
ઘટોત્કચના રથ, સારથિ અને ઘોડાઓનો નાશ
કરી નાખ્યો, એટલે તુરત જ રથરહિત થતાં
ઘટોત્કચ અંતર્ધાન થઈ ગયો.^{૭૮}

ધૃતરાષ્ટ્ર ગોદયો : દે સંજય ! માયાઓ
રચીને કૃત યુદ્ધ કરનાર તે રાક્ષસ જ્યારે અંતર્હિત
થઈ ગયો, ત્યારે મારા મહારથીઓએ શો વિચાર
કર્યો હતો તે મને કહે.^{૭૯}

સંજય બોલ્યો : એ પ્રમાણે રાક્ષસરાજને અંતર્હિત થયેલા બહુ સર્વ કૌરવવૃદ્ધાઓ પોકારી રહ્યા છે, 'આ કૃત યુદ્ધ કરનારે રાક્ષસ રણમાં પ્રત્યક્ષ થઈને કણુંને કેમ મારતો નહિ હોય ?' ^{૧૨૩} તેનામાં ઝપાટાબંધ તરેહતરેહનાં અસ્ત્રયુદ્ધ કરનાર કણું બાણોની બળ પાયરી દઈને આકાશને ઢાંચી દીધું, પણ બાણોથી અધકારમય થઈ ગયેલા આકાશમાં ડાઈ પણ પ્રાણી ત્યાં પડતું બચાવું નહિ. ^{૨૨} છતાં કણું તે બાણો મૂઝી મૂઝીને સર્વ આકાશને છાઈ જ દેવા લાગ્યો. એ સમયે સૂતપુત્ર ક્યારે બાણ લે છે, ક્યારે સાંધે છે અને ક્યારે લાથામાંથી ખેંચી કાઢે છે, તે દેખાતું ન હતું. ^{૨૩} તે અરસામાં રાક્ષસે રચેલી અને દારુણ બેવી માયા આકાશમાં બેઠી. તે માયા લાલ રંગના વાઘળ સમાન પ્રકાશતી હતી, અશ્વિની શિખાની પેઠે હ્રસ્વ લાગતી હતી અને દેખાવમાં ઘણી ભયંકર તથા ઘોર હતી. ^{૨૪} હે કૌરવરાજ ! જોતજોતામાં તેમાં વીજળીઓ ઝળકવા લાગી, બળબળતી ઉઠકાઓ ઝળકવા લાગી અને તેનો અતિ ઘોર કડાક શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો. ત્યાં હજારે દુઃકૃષ્ણા ગડગડવા લાગ્યાં અને સુવર્ણની પૂંખવાળાં સંખ્યાબંધ બાણો તેમાંથી પડવા લાગ્યાં. વળી શક્તિઓ, બેધારી તલવારો, બાણો, મુસલો, ફરશીઓ, તેલ પાયેલી તલવારો, ચળકતાં અણિયાળાં તેમજ, પંદ્રિશી, પ્રકાશિત કિરણોવાળા પરિધો, લોખંડી પદ્મોવાળી ગદાઓ, તરેહતરેહનાં તીક્ષ્ણ ધારવાળાં ત્રિશૂળો, સોનેરી માંધકામવાળી વજનદાર ગદાઓ અને તોપો વગેરે આયુધો પણ તેમાંથી પડવા લાગ્યાં. ^{૨૫-૨૭} તેમ જ ત્યાંથી મોટા મોટા પથ્થરો, કઠાકમઠાક કરતાં દંડરો વગેરે અને અનેક તીક્ષ્ણ ધારવાળાં તથા બળમળના અશ્વિ સરખાં ચમો પણ પડવા લાગ્યાં. ^{૨૮} શક્તિ, પથ્થર, કૃગ્ની, બાણ, તલવાર,

વજ્ર, અશ્વિ તથા મુદ્ગરોની તે વિશાળ અને બબલવદ્યમાન મહાવૃદ્ધિ અવિચ્છિન્ન રીતે પડતી હતી. તે વેળા કણું બાણોનો ઢગ છોડીને પણ તેનો નાશ કરી શક્યો નહિ. ^{૨૯} અનેક ઘોડાઓ બાણોથી માર્યા ગયા, અનેક હાથીઓ વગેરેથી હણાઈ ગયા અને અનેક મોટા મોટા રથો પથ્થરોથી ભાંગી પડ્યા. તેઓ જ્યારે રણમાં કચકાઈ પડતા હતા, ત્યારે મહાન કડકકાડીનો શબ્દ સંભળાતો હતો. ^{૩૦} આમ ઘટોત્કચે અતિભયંકર ભતભતનાં શસ્ત્રો પાડી પાડીને દુર્યોધનના સૈન્યનો ચોતરફથી ઘાણ કાઢી નાખ્યો હતો. તે સર્વ સૈન્યતું સ્વરૂપ હાવરું બાવરું દેખાતું હતું અને તેના સર્વ સૈનિકો આમતેમ દોડમદોડ કરતા ભમતા હતા. ^{૩૧} ત્યાં સર્વ સ્થળે હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. તેઓ સર્વે જ્યાં ત્યાં લખી લખીને ભરાઈ પેસતા હતા અને તેમનો દેખાવ પણ ખિન્ન થયેલા જણાતો હતો. છતાં તે વીર પુરુષો પોતાના આર્થત્વને વળગી રહી તે સમયે રણમાંથી નાસી ગયા ન હતા. ^{૩૨} આ અતિઘોર અને ભયંકર સ્વરૂપવાળી રાક્ષસી રક્ષભય મહાવૃદ્ધિને પડતી જોઈને તથા સંખ્યાબંધ સૈનિકોને રણમાં રેળાતા જોઈને, તમારા પુત્રોના મનમાં ભયનો મહાન પેસારો થઈ ગયો. ત્યાં અશ્વિ સમાન પ્રદીપ્ત જીભોવાળી સેંકડો શિયાળવીઓ અતિ ભયંકર નાદે રડતી હતી અને રાક્ષસોનાં ટોળેટોળાં ગર્જનાઓ કરી રહ્યાં હતાં. તે સાંભળીને મોટા મોટા રાજવંશી યોદ્ધાઓ પણ ગમરાટમાં પડી ગયા હતા. બળમળની જીભોવાળા, અશ્વિ સરખી તીક્ષ્ણ દોટોવાળા અને મોટા પર્વતો સમાન પ્રગંડ શરીરોવાળા તે બિદામળા રાક્ષસો દાયમાં શક્તિઓ ધારણ કરીને તથા આકાશમાં જ રહીને મેષોની પેઠે હ્રસ્વ રાક્ષસરૂપિ વરમાની ગદા દેતા. ^{૩૩-૩૫} તેઓ બાણો, શક્તિઓ, ત્રિશૂળો, ગદાઓ, હ્રસ્વ પરિધો, દેહીપ્રમાન વાલો, પિત્તલ,

અશનિઓ, શતધ્વીઓ અને ચક્ર આદિ અસ્રોથી કુરુઓદાઓ પર પ્રહાર કરી રહ્યા હતા; તેથી તેઓ દુકંડેદુકંડા થઈ રણમાં વીખરાઈ પડતા હતા.^{૩૬} વળી તે રાક્ષસો ત્રિશૂળો, ભુશુંડીઓ, પથ્થરના ગોળાઓ તથા લોખંડના પદ્મોપાધી બાધેલી મોટી મોટી તોપોને તમારા પુત્રના યુદ્ધમાં ફેંટી રહ્યા હતા, તેથી તે સૈન્યને ભયંકર મૂચ્છા આવી ગઈ હતી.^{૩૭} તે સમયે ઘણા શૂરાઓનાં આંતરડાંઓ ખહાર નીકળી પડ્યાં હતાં, ઘણાનાં માથાં ફૂટી ગયાં હતાં, ઘણાઓનાં અંગો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં અને તેઓ બધા રણમાં શયન કરી ગયા હતા. ત્યાં મોટી મોટી શિલાઓ પડવાથી ઘોડા ઓ કપાઈ ગયા હતા, હાથીઓ છુંદાઈ ગયા હતા અને રથો પણ ભાંગીને ભુકો થઈ ગયા હતા.^{૩૮} આ રીતે ઘટોત્કચે માયાથી બનાવેલા તે ધોરસ્વરૂપી રાક્ષસો પૃથ્વી પર શસ્ત્રોની પ્રચંડ વૃદ્ધિ વરસાવી રહ્યા હતા અને શરણે આવેલા અથવા ભયભીત થયેલા એક પણ યોદ્ધાને તેઓ જીવતો છોડતા ન હતા.^{૩૯} આ પ્રમાણે કાળે રથેલો તથા ક્ષત્રિયોનો નાશ દર્શાવનારો કુરુવીરોનો તે ધોર સંહાર થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે અવશેષ રહેલા સર્વ કૌરવો નિરુત્સાહ થઈને એકદમ નાસવા લાગ્યા તેમજ મોટી મોટી ખૂમો પાડવા લાગ્યા કે,^{૪૦} ‘હે કુરુઓ ! નાસો, નાસો; હવે આપણું સૈન્ય બચવાનું નથી, કારણ કે ઇંદ્ર સહિત દેવતાઓ જ પાંડવો માટે આપણો સંહાર કરે છે.’ આમ સંકટસાગરમાં ફૂંખી મરતા તે કૌરવોને સૂતપુત્ર કણું જ એ વેળા દ્રીપની પેઠે આશ્રયરૂપ થયો હતો.^{૪૧} જ્યારે તે તુચ્ચ સંહાર ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે કૌરવોના સૈન્યમાં ભંગાણ પડ્યું હતું અને તે સૈન્ય માહોમાહે ભરાઈ જતું હતું, તેથી સૈન્યોનો વિભાગ સ્ફુટ હતો, છતાં કૌરવો કયા અને પાંડવો કયા એની સમજણ

પડતી ન હતી.^{૪૨} હે રાજન ! જ્યારે મર્યાદા વિનાની તે ધોર નાસભાગ થઈ રહી હતી, ત્યારે તે કુરુસેનિદા સર્વ દિશાઓને શૂન્ય નિહાળી રહ્યા હતા. માત્ર તેઓ તે શસ્ત્રવૃદ્ધિમાં છાતી કાઢીને પ્રવેશ કરતા એક કણું ને જોતા હતા.^{૪૩} તે કણું રાક્ષસની દિવ્ય માયા પ્રત્યે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. તેણે બાણો મૂકી મૂકીને સર્વ આકાશપ્રદેશને ઢાંકી દીધો હતો. તે લજ્જાશૂ સૂતપુત્ર કુહર આર્યકર્મ કરતો રણમાં જરા પણ મૂંઝાયા ન હતો.^{૪૪} હે રાજ ! સૈંધવ અને બાહ્લિક આદિ સર્વ ધીર પુરુષો પોતે ભયભીત થઈને કણું સામે જોઈ રહ્યા હતા અને રાક્ષસોનો વિગ્રથ જોઈ રહી તેઓ કણુંની યુદ્ધમાંની નિર્ભયતાનાં વખાણ કરતા હતા.^{૪૫} તેવામાં રાક્ષસ ઘટોત્કચે શતધ્વીના મનનું ચક્રયુક્ત અસ્ત્ર ફેંડ્યું અને તેણે કણુંના ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. એ શતધ્વીનો પ્રહાર થતાં તે ઘોડાઓનાં હાંત, આંખો અને જીભ ખહાર નીકળી પડ્યાં તેમજ તેઓ પોતે પણ પ્રાણરહિત થઈને દ્વીચણુભેર પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૪૬} ઘોડાઓ મરણ પામ્યા એટલે કણું મનમાં ખિન્ન થઈ રથ પરથી ઊતરી પડ્યો. એ વેળા કૌરવો પલાયન કરી જતા હતા અને પોતાના દિવ્ય અસ્ત્રનો માયાથી નાશ થતો હતો, છતાં તે કણું ગમરાયો નહિ. તે તો સમયોચિત કાર્યનો વિચાર કરવા લાગ્યો.^{૪૭} ત્યાં માયાનું ધોર સ્વરૂપ વધ્યે જતું હતું, તે જોઈને સર્વ કૌરવો એકી અવાજે કણુંને ઠઢેવા લાગ્યા : ‘હે કણું ! આજ તારી શક્તિનો ઉપયોગ કરી આ રાક્ષસને તું જલદી મારી નાખ. અરે ! જો તો ખરો. ધૃતરાષ્ટ્રપક્ષના આ સર્વ કૌરવોનો વિનાશ થઈ રહ્યો છે. અરે ! પેલો લીમસેન તથા અર્જુન આપણને શું કરી નાખવાના છે ? પણ આ મથરાત્રિના સમયે આપણુ સૌને તપાવી રહેલા

આ પાપી રાક્ષસને જ તું હણી નાખ. અરે !
 આ ધૌરસ્વરૂપવાળા સંગ્રામમાંથી આપણામાંનો
 જે કોઈ બચશે, તે જ સૈન્ય સહિત પાંડવો સામે યુદ્ધ
 કરશે.^{૪૮, ૪૯} માટે આ રૌદ્રસ્વરૂપી રાક્ષસને તું
 ઇંદ્રે આપેલી શક્તિથી મારી નાખ. એા કહ્યું !
 આ રત્નિયુદ્ધમાં, ઇંદ્ર સરખા પ્રતાપી એવા સર્વ
 કૌરવો યોદ્ધાઓ સહિત નાશ ન પામે તેવું તું
 કર.^{૫૦} હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે કૌરવોના મહાન
 ઠાલાહલ સાંભળીને, રાક્ષસે સૈન્યને ત્રાસ પમાડેલું
 જોઈને અને પોતાને પણ મધ્યરાત્રિના સમયે
 રાક્ષસ પ્રહાર કરી રહ્યો છે એનો વિચાર કરીને,
 તે કહેું શક્તિને છૂટી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો.^{૫૧}
 હવે સિંહની પેઠે કાપેલો તે કહ્યું અમર્ષમાં
 આવી ગયો અને રણમાં શત્રુના પ્રતિધાતને સહન
 કરી શક્યો નહિ. તેથી ઘટોત્કચનો વધ કરવા
 ઇચ્છીને તેણે વૈજયન્તી નામની સર્વોત્તમ અને
 અતિ અસથ શક્તિને હાથમાં લીધી.^{૫૨} હે
 રાજન્ ! તે શક્તિને કહેું ખાસ અર્જુનનો જ
 રણમાં વધ કરવા માટે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી પૂજીને
 રાખી મૂકી હતી અને ઇંદ્રે પોતે એ ઉત્તમ
 શક્તિને એ કુડંગોના બદલામાં કહ્યુંને આપી
 હતી. ત્યાં કહેું કાળની જીમ સમાન લહલહાટ
 કરતી, પાશોથી યુક્ત, મૃત્યુની સાક્ષાત બહેન
 સરખી અને જાંબારિયાંની પેઠે બળતી તે પ્રદીપ્ત
 શક્તિને રાક્ષસ સામે ટેંટી.^{૫૩, ૫૪} હે રાજન્ !
 શત્રુઓની કાયાને ચીરી નાખનારી તે પ્રજ્વલિત
 શક્તિને કહ્યુંના હાથમાં રહેલી જોઈને રાક્ષસ
 ઘટોત્કચ બંધવીત થઈ ગયો અને પોતાના શરીર-
 ને વિધ્વાયગ્ર સરખું મોટું કરીને ત્યાંથી નાસવા
 લાગ્યો.^{૫૫} વળી હે નરેન્દ્ર ! તે શક્તિને કહ્યુંના
 હાથમાં રહેલી જોઈને અંતરિક્ષમાં રહેલાં સર્વ
 બ્રહ્મા પણ બચથી જીમરાણ કરવા લાગ્યાં. હે
 રાજન્ ! ત્યારે મહાપ્રચંડ વાયગ્ર વાવા લાગ્યા

અને કડકડાટ કરતી અશનિ પૃથ્વી પર પડવા
 લાગી.^{૫૬} તે બળબળતી શક્તિએ રાક્ષસી માયાને
 ભસ્મ કરી નાખી અને રાક્ષસના દૃઢને ગાઢ
 ચીરી નાખ્યું. પછી રાત્રિમાં લહલહતી તે શક્તિ
 જોઈને આશ્વી ગઈ અને નક્ષત્રોની મધ્યમાં દાખલ
 થઈ ગઈ.^{૫૭} રાક્ષસ ઘટોત્કચ અનેક અસ્ત્રોથી
 ઘાયલ થયો હતો તેમ જ પૂર્વ દેવતાઓ, હાથી-
 ઓ, મનુષ્યો અને રાક્ષસોની સામે લડી લડીને
 ઘણી જ ધવાઈ ગયો હતો. તેના તે જ ભયંકર
 શબ્દોથી ગર્જના કરતા એ રાક્ષસના પ્રિય પ્રાણુને
 ઇંદ્રની શક્તિએ હરી લીધા. હે રાજન્ ! મરતાં
 મરતાં પણ એ રાક્ષસે શત્રુઓનો ફાય કરતા માટે
 અદ્વિજીત અને આશ્ચર્ય પામી શકે એક કર્મ કર્યું
 હતું. જ્યારે શક્તિના પ્રહારથી પોતાનાં મર્મ-
 સ્થાનો ભેદાઈ ગયાં, ત્યારે તે મોટા પર્વત સરખો
 અને મેઘ સરખો ભાસવા લાગ્યો. પછી છિન્નભિન્ન
 થયેલા શરીરવાળો તે રાક્ષસરાજ પોતાનું મહાન
 સ્વરૂપ કરીને પ્રાણુસહિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો.
 એ વેળા તેનું મસ્તક જોડું પડ્યું હતું, સર્વ
 ગાત્રો રતબ્ધ થઈ ગયાં હતાં તથા જીમ બહાર
 નીકળી પડી હતી.^{૫૮-૬૦} હે રાજન્ ! ભયંકર
 કર્મો કરનારો એ બીમસેનપુત્ર આવું ભયંકર
 સ્વરૂપ ધારણ કરીને પૃથ્વી પર પડ્યો અને મરતાં
 મરતાં પણ તેણે પોતાના શરીર વડે આપણા
 સૈન્યના ચોડાવણા ભાગનો કચરીને છૂંદો કરી
 નાખ્યો.^{૬૧} તે રાક્ષસે પડતાં પડતાં પોતાના
 શરીરને અતિ પ્રમાણમાં વધારી દીધું અને પાંડવો-
 નું પ્રિય કરનારા તે રાક્ષસે મરતાં મરતાં પણ
 તમારી એક અક્ષોહિણી સેનાનો તત્કાળ નાશ
 કરી નાખ્યો હતો.^{૬૨} આ રીતે ગણતરી માયાને
 ભસ્મ થયેલી જોઈને તેમ જ તે રાક્ષસને પોતાને
 મરણ પામેલો જોઈને કૌરવયોદ્ધાઓ હર્ષમાં
 આવી ગયા અને મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરવા

લાગ્યા. વળી તેઓ સિંદનાદિની સાથે બેરીઓ, શંખો, મુરજો અને આનંદા આદિ રણવાદિનો વગાડવા લાગ્યા.^{૧૩} પૂર્વે વૃત્તામુરના વધ પ્રસંગે સર્વ દેવોએ જમ શંદ્રતું સન્માન કર્યું હતું, તેમ એ સમયે સર્વ દૌરવો પણ કર્યુંતું સન્માન કરવા લાગ્યા. આ પછી તે કર્ણ પણ હર્ષપૂર્વક તમારા પુત્રના રથ પર ચડી જઈને પોતાના સૈન્યમાં દાખલ થયો.^{૧૪}

કવિ શ્રીમદ્ભારતમાં ક્રોધપર્વતર્ગત ધરોત્કચવપર્વમાં
'શત્રિયુદ્ધમાં ધરોત્કચનો વધ' નામનો
અધ્યાય ૧૭૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૦ મો

પાંડવો શોકમાં ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ આનંદમાં !

॥ હંતય ઉવાચ ॥

हैदिवि निहतं दृष्ट्वा विशीर्णमिवपर्वतम् ।

वभूवुः पांडवाः सर्वे शोकवाष्पाकुलेक्षणाः ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તૂટી પડેલા પર્વતની પેઠે
મરણ પામેલા એ હિડિમ્બાનંદને જોઈને સર્વ
પાંડવો શોકાશ્રુથી આકુળ નેત્રોવાળા થઈ ગયા.^૧
પણ તે જ સમયે શ્રીકૃષ્ણ તો મોટા હર્ષથી
છલકાઈ જવા લાગ્યા, સિંહનાદ કરવા લાગ્યા
અને અર્જુનને ભેટી પડ્યા.^૨ વળી તેમણે હર્ષા-
વેશમાં આવી જઈને મોટા શબ્દથી ગર્જના કરી
અને ઘોડાઓની લગામ હાથમાં પકડીને વાયુથી
નાચતા વૃક્ષની પેઠે નાચવા માંડ્યું.^૩ તે જુદ્ધિ-
માન શ્રીકૃષ્ણ પુનઃ અર્જુનને ભેટી પડ્યા અને
વારંવાર અર્જુનને થાબડીને રથની બેસણી પર
રહીને પુનઃ ગર્જના કરવા લાગ્યા.^૪ આ રીતે
દે રાજા ! વાસુદેવને હર્ષિત મનવાળા જણીને
મહાભયજવાન અર્જુન મનમાં અતિ ઉદાસ થઈ
ગયો અને તેમને કહેવા લાગ્યો : 'દે મધુસૂદન !
આજ ધરોત્કચના મરણથી આપણે શોક પામ્યા
છીએ, તે વખતે તમે અતિ હર્ષ કરો તે અસ્થાને

છે.^૫ ધરોત્કચને મરણ પામેલો જોઈને આપણાં
સર્વ સૈન્યો રણમાંથી વિમુખ થયાં છે અને અમે
પોતે પણ ધરોત્કચના મરણથી અતિ ઉદ્વેગ
પામ્યા છીએ.^૬ દે જનાર્દન ! આમાં કંઈ
નાતુંસૂતું કારણ નહિ હોય. માટે દે સત્યવાદી-
ઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હું તમને પૂછું છું, તો જ સત્ય
હોય તે હમણાં જ મને કહો.^૭ દે શત્રુદમન શ્રી-
કૃષ્ણ ! જો તે વાત છાની રાખવા જેવી ન હોય
તો તે મને કહેવી ધટે છે. માટે દે મધુસૂદન !
અમારા ધૈર્યનો નાશ કરનાર તે શું છે તે તમે
હમણાં જ કહો.^૮ દે જનાર્દન ! તમારું આજ્ઞતું
વર્તન મને સમુદ્રના શોષણ જેવું અને મેરુપર્વત-
ના ચળવા જેવું આશ્ચર્યકારક લાગે છે.^{૧૦}

વાસુદેવ બોલ્યા : દે ધનંજય ! મને આજ
અત્યત હર્ષ થયો છે, તેનું કારણ તું સાંભળ.
તે કારણ મારા મનને અતિ પ્રસન્ન કરનારું છે
અને ઉત્તમ પણ છે.^{૧૧} દે મહાતેજસ્વી અર્જુન !
ધરોત્કચે આજ એ શક્તિને કર્ણ પાસેથી બ્રથ
કરાવીને તે કર્ણને જ રણમાં ભારી નાખ્યો છે,
એમ તારે સમજવું.^{૧૨} કાર્તિકેસ્વામીની જમ તે
શક્તિને હાથમાં લઈ ઊભેલા એ કર્ણ સામે આ
લોકમાં કયો પુરુષ યુદ્ધમાં ઊભો રહી શકે?^{૧૩} તે
કર્ણ પાસેથી છેદ્રે કવચ તથા કુંડળોતું હરણ
કર્યું છે, તે બહુ ઠીક થયું છે. આ સમયે તે
અમોઘ શક્તિ ધરોત્કચ પર વપરાઈ ગઈ છે તે
પણ બહુ સારું થયું છે.^{૧૪} જો તે કર્ણ તે કવચ
અને કુંડળોને ધારણ કરી યુદ્ધ કરવા સંજ્ઞ થાય,
તો તે એકલો જ ઈંદ્ર સહિત ત્રણે લોકોને રણમાં
જીતે!^{૧૫} અરે ! ઈંદ્ર, કુબેર અથવા જળનેા રાજા
વરુણદેવ અને યમ પણ એ વેળા કર્ણ સામે યુદ્ધ
કરવા ઉત્સાહ ન કરે.^{૧૬} વળી તું ગાંડીવધનુધ્યે
ઊભામે અને હું સુદર્શનયુગ્ધ હાથમાં લઉં, તોપણ
આપણે તે કવચકુંડળધારી પુરુષશ્રેષ્ઠ કર્ણને રણમાં

જીતી શશ્ત્રીએ નહિ. ^{૧૭} માટે જ ઇંદ્રે તારું હિત કરવા માટે શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારા કર્ણનાં કુંડળોત્તું માયાથી હરણ કર્યું છે તેમ જ તેને કવચ-રહિત કર્યો છે. ^{૧૮} કર્ણે પોતાના શરીર પરથી લીટરડીને કવચ તથા નિમળ કુંડળોત્તું ઇંદ્રને દાન કર્યું છે, માટે જ જગતમાં તે 'વૈકર્તન' કહેવાયો છે. ^{૧૯} મંજના તેમથી કેવળ બગાસાં જ ખાતો ટાપેલો સખં હોય અથવા શાંત પહેલી જનાળા-આવાળો અગ્નિ હોય, તેમ આ કર્ણ આજ અને શક્તિહીન થયેલો દેખાય છે. ^{૨૦} હે મહાબાહુ! આ જે શક્તિ ઘટોત્કચ ઉપર આજ વપરાઈ છે, તે મહાત્મા ઇંદ્રે ત્યારથી કર્ણને આપી હતી. ^{૨૧} પૂર્વે કુંડળો તથા દિવ્ય કવચના બદલામાં કર્ણે તે મેળવી હતી. ધર્મપ્રધાન કર્ણ એ શક્તિને પોતાની પાસે રાખી મૂકીને તને રણમાં નિત્ય મૂએલો જ માનતો હતો. આ રીતે દે નિપાપ! કર્ણ શક્તિરહિત થઈ ગયો છે; તોપણ દે પુરુષ-વ્યાધ્ર! એક તારા વિના બીજે કોઈ પુરુષ તેને મારી શકે તેમ નથી, એ હું તને સત્યપૂર્વક સોગંદ ખાઈને કહું છું. ^{૨૨, ૨૩} કર્ણ બ્રાહ્મણભક્ત છે, સત્યવાદી છે, તપસ્વી છે, નિયમિત વ્રતવાળો છે અને શત્રુઓ પર પણ દયાળુ છે; માટે જ તેને ધર્મપ્રધાન કહે છે. ^{૨૪} એ કર્ણ યુદ્ધકેશળ, મોટી બુદ્ધિવાળો અને નિત્ય ધનુષ્યને ઊચકનારો છે. વનમાંના દેસરીસિંહેની પેઠે તે રણના મોખરામાં ગર્જના કરે છે. હાથી જેમ યૃષપતિ બીજ હાથી જોને મદરહિત કરે છે, તેમ તે મોટા મોટા મહારથીઓને મદરહિત કરે છે. દે પુરુષવ્યાધ્ર! તારા પક્ષના મુખ્ય મુખ્ય મહાન યોદ્ધાઓ પર્ણ મંથબોરના યુધ્ધ જવા એ કર્ણની સામે સુદૃઢ બેઠે શકે એમ નથી. શરદઋતુમાં યુધ્ધ જેમ હજારો ફિરણોવાળો હોય છે, તેમ તે કર્ણ પણ બાણજાળોરૂપ હજારો ફિરણોવાળો છે. ^{૨૫-૨૭}

વર્ષાઋતુમાં મેઘ જેમ જળધારાઓ છોડે છે, તેમ કર્ણ વારંવાર બાણોની ધારાઓને છોડી મૂકે છે અને વૃદ્ધિવાળા મેઘની પેઠે દિવ્યાશ્રોતો મેઘ વરસાવે છે. ^{૨૮} અરે! સાક્ષાત્ દેવો પણ ચોતરફથી બાણવૃદ્ધિ કરી મૂકે અને સર્વ દેવો પણ ચારે બાજુ માંસ અને રુધિરનો સાવ કરી મૂકે તોપણ એ કર્ણને કોઈ જીતી શકે નહિ. ^{૨૯} હે પાંડવ! કવચ અને કુંડળોથી રહિત થયેલો અને વળી ઇંદ્રે આપેલી શક્તિથી રહિત થયેલો તે કર્ણ આજ સામાન્ય મનુષ્ય થઈ ગયો છે. ^{૩૦} છતાં એનો વધ કરવા માટે એક જ ઉપાય છે. યુદ્ધ કરતાં કરતાં તે જ્યારે બરાબર સંકટમાં આવી પડશે, ત્યારે તેના રથનું પૈડું પૃથ્વીમાં પેસી જશે અને તે પોતે પણ એ વેળા પ્રમાદી થઈ જશે. એ સમયનો લાભ લઈ તું બરાબર સાવધ થઈ અને પ્રથમથી જ મેં કરેલા ઇશારાનો વિચાર કરી એને મારી નાખજ. ^{૩૧} બાપ્ત્રી અન્ય પ્રસંગે તો યુદ્ધમાં તે અગ્નિત જ છે. અરે! જે વેળા તે અશ્ત્ર ઉગામીને ઊભો હોય, તે વેળા ત્રણ લોકમાં વીર ગણાતો વજ્રચારી ઇંદ્ર પણ એને મારી શકે નહિ. ખરેખર! તારું હિત કરવા માટે મેં પોતે જ તે તે ઉપાયો દ્વારા જરાસંચ, શિશુપાલ અને મહાબાહુ મહાત્મા એકસૂચ્ય નિપાદ આદિ સર્વને એક પછી એક મારી નાખ્યા છે. વળી હિડિમ્બ, કિર્મીર, બક, શત્રુદળનું મદન કરનાર અસાપુષ અને હમ કર્મ કરનાર બલિષ્ઠ ઘટોત્કચ આદિ બીજા મોટા મોટા રાક્ષસોને પણ મેં જ મારી નાખ્યા છે, એમ તું સમજ. ^{૩૨, ૩૩}

હિત શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વોત્તરને ઘટોત્કચપર્વ પર્વમાં પાંડવો યોદ્ધા અને શીરકપુ આનંદ માં નામનો અપાય ૧૮૦ મે સમાજ

અધ્યાય ૧૮૧ મો

અશ્વિન પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણનાં વચન

॥ અશ્વિન ઉવાચ ॥

કયમસ્મદ્વિતાર્થે તે કૈવ્ય યોગર્જનાર્દન ।

જરાસંઘપ્રમૃતયો ઘાતિતાઃ પૃથિવીશ્ચરાઃ ॥ ૧ ॥

અશ્વિન બોલ્યો : હે જનાર્દન ! તમે કયા કયા ઉપાયો દ્વારા જરાસંઘ આદિ રાજાઓને અમારું હિત કરવા માટે મારી નાખ્યા છે ?

વાસુદેવ બોલ્યા : જરાસંઘ, શિશુપાલ અને મહાબળવાન એકલવ્ય ભિલ્લરાજ એ પ્રથમ માર્યા ગયા ન હોત, તો અવશ્ય તેઓ આ સમયે મર્યાદા યથા પડત. જરૂર દુર્યોધન આ સમયે તે મહારથીઓને પોતાના પક્ષમાં લેત અને આપણા પર નિત્ય દ્વેષ રાખનારા તેઓ પણ કૌરવોનો આશ્રય કરત. તે વીર પુરુષો મહાધનુર્ધર હતા, અશ્વકુશળ હતા અને દંઢ યુદ્ધ કરનારા હતા. સાક્ષાત્ દેવોની પેઠે તેઓ આ સમય કૌરવસેનાનું રક્ષણ કરત. કર્ણ, જરાસંઘ, શિશુપાલ અને ભિલ્લરાજ એકલવ્ય દુર્યોધનનો આશ્રય કરીને આ સઘળી પૃથ્વીનો પણ ન્યાય કરી શકત. હે ધનંજય ! તેમને મેં જ ઉપાયોથી મારી નાખ્યા છે, તે ઉપાયો તું સાંભળ. ઉપાયો વિના તો દેવો પણ તેમને રણમાં જીતી શકે તેમ ન હતા. તેમનામાંનો એક એક જુદો રહીને પણ લોક-પાલોના રક્ષણ તજે રહેલી સમગ્ર દેવસેના સાથે યુદ્ધ કરી શકે તેવો બળિયો હતો. એક સમયે એવું બન્યું કે, શહિલીપુત્ર બલરામે જરાસંઘને જરા-પર ઝાટક્યો, તેથી ક્રોધાયમાન થઈ તેણે અમારા વિનાશ કરવા માટે સર્વનો ઘાત કરનારી એક ગદા કેંદ્રી. આકાશમાં ઝળે સેથા પાડતી હોય તેમ ધરી આવતી તે અગ્નિ સમાન પ્રભાવવાળી ગદા ઇંદ્ર કેંદ્રેલા વજ્રની પેઠે અમારા પર પડતી દેખાઈ. એકાએક આમ ધરી આવતી તે ગદાને

એઈને શહિલીનંદન બલરામે તેને તોડી પાડવા માટે સ્થૂણાકર્ણ નામનું એક અશ્ત્ર કેંદ્રી. તે અશ્ત્રના વેગ સામે અથડાઈ ને તે ગદા પૃથ્વી પર પડી. બાણે પૃથ્વીને ફાડી નાખતી હોય અને પર્વતોને કંપાવી દેતી હોય તેમ તે ગદા તીવ્ર શબ્દ કરીને ધરણી પર ઢળી પડી. હવે તે જ સ્થળે જરા નામની અતિ પરાક્રમવાળી ધોર રાક્ષસી રહેતી હતી. તે રાક્ષસીએ જ શંતુ-દમન જરાસંઘરાજને જન્મકાળે સાંધ્યા હતા. જરાસંઘ બે માતાઓથી ઉત્પન્ન થયો હતો. તે બ્યારે જન્મ્યો, ત્યારે તેના શરીરના જુદા જુદા બે અર્ધો અર્ધો ટુકડા હતા અને તે ટુકડા-ઓને જરા રાક્ષસીએ સાંધ્યા હતા. આથી તે 'જરાસંઘ' એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો. હે પાર્થ ! તે જરા રાક્ષસીને સ્થૂણાકર્ણ અશ્ત્રથી તૂટી પડેલી તે ગદાએ પુત્રો અને બાંધવો સહિત છૂદી નાખી. આમ હે ધનંજય ! તે મહા-રણમાં જરાસંઘ ગદા તથા જરા રાક્ષસી એ બન્ને થી રહિત થઈ પડ્યો. આ પછી જ પાછળ-થી લીમસેને તારા દેખતાં જરાસંઘને માર્યો છે. હે નરોત્તમ ! પ્રતાપી જરાસંઘ હાથમાં ગદા લઈને બિરો હોય, ત્યારે ઇંદ્ર સહિત દેવો પણ યુદ્ધમાં તેનો નાશ કરવા સમર્થ ન હતા. વળી તારું હિત કરવા માટે કપટ કરીને મેં દ્રોણાચાર્યને એકલવ્ય ભિલ્લના યુરુ કર્યા હતા. પાછળથી દ્રોણાચાર્યે તે સત્યપરાક્રમી ભિલ્લપુત્ર-ને અંગૂઠા વિનાનો કર્યો હતો. દંઢ પરા-ક્રમી તે ભિલ્લપુત્ર અતિ અભિમાની હતો અને હાથે આમડાનાં મોજાં બાંધીને વનમાં ફર્યા કરતો હતો. આ વેળા બીજા પરશુરામની પેઠે તે બાસતો હતો. હે પાર્થ ! એકલવ્યનો અંગૂઠો જો એમ ને એમ રહ્યો હોત, તો દેવો, દાનવો, રાક્ષસો કે સર્પો પણ તેનો યુદ્ધમાં કદી પરાજય

કરી શકતં નહિ.^{૧૯} તો પછી એક મનુષ્યમાત્ર તેની સામે જોવાને પણ કેમ શક્તિમાન બની શકે ? આવા પ્રકારવાળા કુશળ, મજબૂત મૂકવાળા અને રાતદિવસ ખાણે ફેંકવાના અભ્યારી તે એકલબ્ધને તારું હિત કરવા માટે જ મેં રણના મોખરામાં પ્રથમથી જ મારી નાખ્યો છે. વળી પરાક્રમી શિશુપાલને તો તારી નજર આગળ જ મેં મારી નાખ્યો છે.^{૨૦, ૨૧} તે પણ સર્વ દેવો કે અસુરોથી સંગ્રામમાં જીતી શકાય તેવો ન હતો. તેનો તથા બીજા દેવોનો દ્વેષ કરનારા રાક્ષસોનો વધ કરવા માટે જ મેં તને સાથે રાખી જન્મ લીધો છે.^{૨૨} લોકાતુ હિત કરવાની ઇચ્છાથી મેં પોતે જ ભીમસેન દ્વારા હિડિંબ, બક, કિર્મીર આદિનો નાશ કરાવ્યો છે.^{૨૩} તેઓ બધા રાવણુ સમાન બળિયા હતા અને બ્રાહ્મણો તથા યજ્ઞોનો વિનાશ કરનારા હતા. માયાવી અલાયુધને પણ મેં જ ધટોત્કચ દ્વારા મરાવ્યો છે.^{૨૪} વળી એ ધટોત્કચને પણ કણું દ્વારા યુક્તિથી શક્તિનો ઉપયોગ કરાવી મેં જ હણાવ્યો છે. આ મહા-યુદ્ધમાં કણું શક્તિનો ઉપયોગ કરીને ધટોત્કચને ન માર્યો હોત, તો હું પોતે જ ભીમસેનના પુત્ર ધટોત્કચને મારી નાખત. તમારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી જ મેં તેને આજ દિવસ સુધી માર્યો ન હતો.^{૨૫, ૨૬} એ ધટોત્કચ રાક્ષસ બ્રાહ્મણોનો તથા યજ્ઞોનો દ્વેષ કરનાર હતા અને ધર્મનો લોપ કરનાર હતા, તેથી જ એ પાપાત્માને મેં મારી નખાવ્યો છે.^{૨૭} હે નિર્દોષ અર્જુન ! સાથે સાથે મેં યુક્તિપૂર્વક કણુંની ઇંદ્રદત્ત શક્તિને પણ વાપરી નખાવી છે. હે પાંડુપુત્ર ! જ્યોત્ષ્ણ ધર્મનો નાશ કરનારા છે, તેમને ધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે મારે મારી જ નાખવા, એવી મારી શાશ્વતી પ્રતિજ્ઞા છે. તારી પાસે હું સત્યપૂર્વક સોગંદ આપીને કહું છું કે, જે સ્થળે બ્રહ્મચર્ય છે, સત્ય

છે, ઇંદ્રિયનિગ્રહ છે, બાહ્યભયંતર પવિત્રતા છે, ધર્મ છે, નમ્રતા છે, લક્ષ્મી છે, વૈર્ય છે અને સમા છે, તે સ્થળે હું નિત્ય રમણુ કરું છું. હવે સૂર્યપુત્ર કણુંને માટે તારે જરાયે મનમાં મૂંઝાવું નહિ.^{૨૮-૩૦} હું તને ઉપાય બતાવીશ, એટલે તેથી તું એનો વધ કરી શકીશ. હે પાંડુપુત્ર ! ભીમસેન દુર્યોધનનો યુદ્ધમાં વધ કરશે. તેના નાશનો ઉપાય પણ હું તને કહીશ. પણ અત્યારે તો શત્રુઓની સેના પ્રત્યે આ તુમુલ શબ્દ વધતો બય છે, તારાં સૈન્યો દશેય દિશાઓમાં નાસી રહ્યાં છે અને આ સર્વ કૌરવ યોદ્ધાઓ બરાબર લાગ જોઈ જોઈને સેનાનો સંહાર કરી રહ્યાં છે. વળી યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય તમારાં સૈન્યોને ખાળી રહ્યા છે, તો તેનો જ તું ઉપાય કર.^{૩૧-૩૩}

હિત શ્રીમહાભારતના દ્રોણપર્વનાં તર્જિત ધટોત્કચપર્વ-
પર્વનાં 'રાત્રિયુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણનું વાક્ય'
નામનો અધ્યાય ૧૮૧ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૨ મો

કણું ઇંદ્રની શક્તિનો હુરુપયોગ
કયો તેનું કારણુ છું ?

॥ પુત્રાદ્ય ઉવાચ ॥

एकवीरवधे मोघा शक्तिः क्षतात्मजे यदा ।

कस्मात्सर्वान् समुत्सृज्य स तां पार्थेन मुक्तवान् ॥૧

પુત્રરાષ્ટ્ર બોલ્યો : કણું પાસે રહેલી શક્તિ એક જ વીરનો વધ કરી નિષ્ફળ થનારી હતી, એમ તે પોતે બાણુતો હતો; છતાં તેણે બીજા બધાને છોડીને માત્ર અર્જુન પર જ તે શક્તિ કેમ ન ફેંકી ? કારણ કે તે અર્જુનનું મરણ થતાં સર્વ પાંડવો તથા સંગ્રયો તો મૂળા જ પડ્યા હતા, તો એક જ વીરનો વધ કરી કણું યુદ્ધમાં વિજય કેમ ન કર્યો ? હે સંગ્રય ! અર્જુનનું તો એવું મહાનત જ છે કે, 'મને કાઈ યુદ્ધ કરવા બોલાવે તો મારે પાછા ફરવું નહિ' આવા વ્રતવાળા અર્જુન પાસે કણું પોતે યુદ્ધની

માગણી કરવી હતી અને પછીથી તેને દ્વંદ્વ-
યુદ્ધમાં લાવીને ઇંદ્રે આપેલી શક્તિ વડે અર્જુન-
ને મારી નાખ્યો હતો. છતાં આમ નહિ કરીને
ધર્મપ્રધાન હર્ષે અર્જુનને કેમ ન માર્યો, તે
મને કહે. ૩. ૪ અરેખર ! મારો પુત્ર જ બુદ્ધિહીન
છે અને સહાય વિનાનો. હોઈને શત્રુઓથી છેત-
રાયો છે. એ પાપી દુર્યોધન શત્રુઓને કેવી રીતે
જીતી શકે ? ૫ અરેરે ! જે શક્તિ કર્ણની પરમ
શક્તિરૂપ હતી તથા વિજયતું પરમ આશ્રયસ્થાન
હતી, તે શક્તિને ધટાટક્ય પર વપરાવી વાસુદેવે
નિષ્ફળ કરી ! ૬ જેમ દોઈ દૂંઠા માણસના હાથમાં
રહેલા કુળને બીજે બળવાન માણસ ઝૂંટવી લે
છે, તેમ કર્ણના હાથમાં આવેલી અમોઘ શક્તિને
ધટાટક્ય પર વપરાવી નાખી વાસુદેવે ઝુંટાવી
લીધી છે. ૭ હે વિદ્વાન ! જેમ ભૂંડ અને ફૂંટરા-
ની લડાઈમાં તે બન્નેનો આખર વિનાશ થાય
છે અને ચાંડાલને લાલ થઈ જાય છે, તેમ આ
કર્ણ અને ધટાટક્યની લડાઈમાં વાસુદેવને લાલ
થયો છે, એમ હું માનું છું. ૮ વળી 'એ કદાચ
કર્ણને ધટાટક્ય મારી નાખશે, તોપણ પાંડવોને
હિંદુ લાલ થશે અને કર્ણ એ કદાચ ધટાટક્ય
ને મારશે, તોપણ તેની શક્તિનો વિનાશ થતાં
પાંડવોનું કામ થઈ જશે.' આવો બુદ્ધિપૂર્વક
નિચાર કરીને જ બુદ્ધિમાન પુરુષસિંહ વાસુદેવે
પાંડવોનું પ્રિય તથા હિત કરવા માટે કર્ણ દ્વારા
ધટાટક્યનો વિનાશ કરાવ્યો અને સાથે સાથે
ઇંદ્રની શક્તિનો પણ વિનાશ કરાવ્યો. ૯, ૧૦

સંજય બોલ્યો : 'ઇંદ્રે આપેલી શક્તિથી
અર્જુનને મારવો છે.' એવી કર્ણની ઇચ્છાને
જાણી લઈને જ મધુસૂદને રાક્ષસરાજ ધટાટક્યને
દ્વંદ્વયુદ્ધમાં યોજ્યો હતો. ૧૧ આમ હે રાજન !
અમોઘ શક્તિનો નાશ કરવા માટે મહાબુદ્ધિ-
માન શ્રીકૃષ્ણે મહાવીર્યવાન ધટાટક્યને તમારા

દુષ્ટ વિચારોને પરિણામે મરાવી નખાવ્યો
છે. ૧૨ હે કુરુવંશી રાજા ! મહારથી કણ્ઠથી
શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનની રક્ષા ન કરે, તો તે સમયે
આપણું કાર્ય પરિપૂર્ણ થઈ જાય. ૧૩ હે ધૃતરાષ્ટ્ર-
રાજ યોગેશ્વર ! જનાર્દન વિના તો અર્જુન
ઘોડા, ધ્વજ અને રથ સહિત યુદ્ધભૂમિ પર ઢળી જ
પડે. ૧૪ હે રાજા ! શ્રીકૃષ્ણ અનેક ઉપાયોથી
અર્જુનની રક્ષા કર્યા કરે છે અને શ્રીકૃષ્ણના રક્ષણ
તળે રહીને જ અર્જુન શત્રુઓની સન્મુખ ઊભો
રહીને તેમને જીતે છે. ૧૫ તેમાં પણ કર્ણની અમોઘ
શક્તિથી તો ખાસ કરીને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનની રક્ષા
કરી છે; નહિ તો તત્કાળ વજ્ર જેમ વૃક્ષનો નાશ
કરે, તેમ તે શક્તિ અર્જુનનો નાશ કરી નાખત. ૧૬

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : મારો પુત્ર બુદ્ધિહીન સલાહ-
કારોને પાસે રાખીને સર્વની સાથે વિરોધ કરી
બેઠો છે. પોતાનામાં બુદ્ધિ નથી, છતાં તે પોતે
બુદ્ધિમાન હોવાનો ફાંકો ધરાવે છે. તેની બુદ્ધિ-
હીનતાને પરિણામે જ અર્જુનનો વધ કરવા માટેનો
અરેખરો ઉપાય તેની નજર આગળથી પસાર
થઈ ગયો છે. ૧૭ અરે ! પણ મહાબુદ્ધિમાન તથા
સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કર્ણે જ તે અમોઘ
શક્તિને અર્જુન પર કેમ ન ફેંકી ! ૧૮ વળી એ
ગાવત્યાણું સંજય ! તું પણ એ વાતને કેમ ભૂલી
ગયો ? હે મહાબુદ્ધિમાન ! તે પોતે જ એ વાતની
કર્ણને કેમ સમજ ન પાડી ? ૧૯

સંજય બોલ્યો : અરે ! દુર્યોધન, શકુનિ, હું
તથા કુઃશાસન દર રાત્રિએ કર્ણ પાસે 'નિત્ય જ
આ પ્રાર્થના કર્યો કરતા હતા : ૨૦ 'હે કર્ણ !
આવતી કાલે તું સર્વ સૈન્યોને પડતાં મૂકી
અર્જુનને જ મારી નાખજ, એટલે તે માર્યો
જતાં પાંડવો તથા પાંચાલોનો અનુચરોની પેઠે
આપણે ઉપયોગ કરીશું. ૨૧ અથવા જે કદાચ
અર્જુનના મરણ પછી પાંડવોમાંના દોઈ એકને

કૃષ્ણ મુખ્ય કરી સ્થાપશે એવી આપણને શંકા રહેતી હોય તો આ શક્તિથી તે કૃષ્ણને જ તું મારી નાખજે.^{૨૨} કારણ કે પાંડવોતું મૂળ કહીએ તો તે કૃષ્ણ જ છે. અર્જુન એક થક તરીકે ઉત્પન્ન થયો છે, બીજા પાંડવો ડાળીઓ તરીકે નીપજ્યા છે અને પાંચાલો પાંદડાં તરીકે છે, માટે પાંડવોને કૃષ્ણનો જ આશ્રય છે, કૃષ્ણનું જ બળ છે અને કૃષ્ણ જ તેમનો નાથ છે. નક્ષત્રોને જમ ચંદ્રમા પરમ આશ્રયસ્થાન હોય છે, તેમ એ પાંડવોને કૃષ્ણ જ પરમ આશ્રયસ્થાન છે.^{૨૩, ૨૪} તેથી હે કર્ણુ! પાંદડાં, શાખાઓ તથા થડનો પરિભ્રમ કરી કૃષ્ણને જ પાંડવોના મૂળ તરીકે તું સર્વદા સર્વ સ્થળે જાણ.^{૨૫} હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ! જો કદાચ કર્ણુ દારાહર્ષવંશનો ચાલવનંદન શ્રીકૃષ્ણને મારી નાખે, તો આ સમગ્ર પૃથ્વી તેના નાબામાં આવી જાય, એમાં સંશય નથી.^{૨૬} હે નરેન્દ્ર! જો કદાચ મહાત્મા કૃષ્ણ મરણ પામીને જ્વામિ પર શયન કરી જાય, તો પર્વતો, સમુદ્રો અને વનો સહિત આ સર્વ પૃથ્વી તમારે તાથે થઈ જાય.^{૨૭} કર્ણુ પણ તે બાબતનો મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો, છતાં યુદ્ધકાળ ઉપસ્થિત થતાં દેવેશ્વર અને અપ્રમેય એવા શ્રીકૃષ્ણની ત્યાં હસાતી જ્ઞાતિ કર્ણુને તે બાબતનું કંઈ ભાન જ રહ્યું ન હતું.^{૨૮} વળી એ ઠેશવ પણ રાધાપુત્ર કર્ણુથી અર્જુનની સદા રક્ષા કર્યો જ કરે છે અને તે શક્તિના કારણથી કર્ણુ સામે યુદ્ધમાં અર્જુનને જામે રાખવા કૃષ્ણને ઇચ્છા થતી ન હતી.^{૨૯} હે રાજા! 'કર્ણુની પાસે રહેલી અમોઘ શક્તિને કેવી રીતે હું નિષ્ફળ કરું?' આવા વિચારોને, મનમાં ઘોળી રાખીને કૃષ્ણ મોટા મોટા બીજા મહારથીઓને કર્ણુ સામે યુદ્ધમાં મોકલતા હતા.^{૩૦} હે રાજા! હાર મનવાળા પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ આ રીતે કર્ણુથી

અર્જુનની રક્ષા કર્યો કરે છે, તો પોતે પોતાની રક્ષા કેમ ન કરે?^{૩૧} ચક્રના આયુધવાળા શત્રુ દમન શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં વિચાર કરતાં મને તો એમ જ દેખાય છે કે, આ જણેય જગતમાં તેવો એક પણ પુરુષ નથી, જે જનાર્દનનો યુદ્ધમાં પરાજય કરે.^{૩૨}

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર! ધૌર્યોદ્યોત પર્વ થઈ ગયા પછી રથીયોદ્ધાઓમાં સિંહ સરખા સસપરાક્રમી મહારથી સાત્યકિએ મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણને કર્ણુના સંબંધમાં આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો :^{૩૩} 'હે શ્રીકૃષ્ણ! આ વાત નિ શંક છે કે, કર્ણુની પાસે અમાપ પરાક્રમ કરનારી અમોઘ શક્તિ હતી, છતાં તેણે અર્જુનના પર તે શક્તિને કેમ ન ફેંછી?'^{૩૪}

વાસુદેવ બોલ્યો : હું શાસન, કર્ણુ, શકુનિ તથા જયદ્રથરાજ દુર્યોધનની આગળ બેસી નિરંતર આ વિધયની મસક્ત ચલાવ્યા કરતા.^{૩૫} તે બધા કર્ણુને કહેતા હતા કે, 'હે મોટા ધનુર્ધારી અમાપ પરાક્રમવાળા કર્ણુ! હે જય કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ! પાંડવો સામેના યુદ્ધ પ્રસંગે બીજા કોઈના પર તારે આ શક્તિ ફેંકવી નહિ.^{૩૬} હે કર્ણુ! માત્ર કુંતીના મહારથી પુત્ર અર્જુનના પર જ તારે આ શક્તિ ફેંકવી; કારણ કે દેવોમાં જમ છેદ્ર અતિ યશસ્વી છે, તેમ પાંડવોમાં તે અર્જુન અતિ યશસ્વી છે.^{૩૭} જો કોઈ રીતે અર્જુનનું જ યુદ્ધમાં મરણ થશે, તો અશિરહિત થયેલા દેવોની પેટે બાટી રહેલા પાંડવો તથા સંજયો તો અવશ્ય પ્રાણહીન થઈ જશે.' હે શિનિશ્રેષ્ઠ! દુર્યોધન આદિનાં તે વચનો સાંભળીને કર્ણુ પણ 'તથાસ્તુ' એમ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને તે સમયથી આરંભી કર્ણુના હૃદયમાં નિત્ય ગાંડીવધનુર્ધર અર્જુનનો વધ પ્રત્યક્ષ દેખાયા કરતો હતો. પણ હે યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ સાત્યકિ! રાધાપુત્ર કર્ણુને 'હું જ

મોહ પમાડી દઈ છું અને તેથી જ તેણે સ્વેત ધોહાઓનાળા અર્જુન પર શક્તિ ફેંટી ન હતી. હે સાત્યકિ! કણું પાસે રહેલી શક્તિ અર્જુનના મૃત્યુરૂપ છે, આવો નિરંતર વિચાર કરતાં મને નિદ્રા પણ આવી નહિ, તેમ કાઈ જાતનો હર્ષ પણ થયો નહિ. ^{૩૮-૪૧} પરંતુ હે શિનિપુંગવ! આ સમયે ધટોત્કચ પર તે શક્તિને વપરાઈ ગયેલી જોઈ, આજ અર્જુનને મૃત્યુના મુખમાંથી છૂટી ગયેલો હું જોઈ છું. ^{૪૨} યુદ્ધના પ્રસંગોમાં અર્જુનને ખચાવી લેવાની જટલી અને કાળજી રહે છે, તેટલી પિતા, માતા, તમે, ભાઈઓ તથા મારા પ્રાણીને પણ ખચાવી લેવા મને રહેતી નથી. ^{૪૩} હે યદુવંશી સાત્યકિ! તને વધારે શું કહું? પણ ત્રૈલોક્યના રાજ્ય કરતાં એ અતિ ફલભળ બીજી હરેકાઈ વસ્તુને કુંતાપુત્ર અર્જુન વિના હું ન જ છું છું. ^{૪૪} હે યુયુધાન! મરણ પામીને જાણે પાછો આવ્યો હોય તેવા અર્જુનને જોઈને આજે મને અતિ મહાન હર્ષ થઈ રહ્યો છે. ^{૪૫} અર્જુનની રક્ષા કરવાના કારણથી જ મેં આજની રાત્રિમાં રાક્ષસ ધટોત્કચને કણું સામે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો હતો. આ સિવાય તેમાં એક બીજું કારણ પણ હતું કે કણુંને બરાબર હંકાવવા માટે એ રાક્ષસ વિના બીજો કાઈ સમર્થ ન હતો. ^{૪૬}

સંજય બોલ્યો : આ પ્રમાણે નિત્ય અર્જુનનું હિત કરવામાં યુક્ત રહેલા તથા તેનું પ્રિય કરવામાં સદા આસક્ત રહેલા દેવદીનંદન શ્રીકૃષ્ણે તે સમયે સાત્યકિને કહ્યું હતું. ^{૪૭}

હિત શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્કત ધટોત્કચવધપર્વમાં 'રાત્રિયુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણનું વાક્ય' નામનો

અધ્યાય ૧૮૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૩ મો યુધિષ્ઠિરનો કોપ અને વ્યાસનાં સાંત્વનાવચનો

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર જવાબ ॥

કર્ણદુર્યોધનાદીનાં શત્રુને : સૌવલસ્ય ચ ।

અપનીતં મહત્તાત તવ ચૈવ વિશેષતઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : તે શક્તિના દુરુપયોગના સંબંધમાં કણું, દુર્યોધન અને સુબલપુત્ર શત્રુનિ આદિ સર્વનો મહાન અપરાધ છે. તેમાં વળી તારો તો ખાસ અપરાધ ગણાય. તમે બધા જાણતા જ હતા કે, રણમાં ઇંદ્ર સહિત દેવોથી પણ વારી ન વરે તેવી તે અસદ્ય શક્તિ માત્ર એક જ વીરનો નાશ કરનારી હતી. છતાં રણ-સંઘામની શરૂઆતમાં પ્રથમ જ કણું તે શક્તિને અર્જુન અથવા શ્રીકૃષ્ણ પર હેમ ન ફેંટી ?^૧

સંજય બોલ્યો : હે કુરુક્ષુણા એક રાજા ! પ્રતિદિન સંઘામમાંથી પાછા ફર્યા પછી અમારા બધાની એ જ મસલત થયા કરતી કે, 'હે કણું ! આ કણું ! કાલે પ્રભાત થતાં જ તારે કેશવ અથવા અર્જુન પર આ શક્તિ ફેંકવી.' આવો નિત્ય વિચાર કર્યા છતાં પ્રભાત સમયે કણુંની તથા બીજા સર્વ યોદ્ધાઓની યુદ્ધિને દેવો નાશ કરી નાખતા હતા. ^{૨-૬} માટે એ બાબતમાં હું તો દેવને જ સર્વોત્કૃષ્ટ કારણ માનું છું; કારણ કે તેવી અતુલ પ્રભાવશાળી શક્તિ પોતાના હાથમાં હતી, છતાં કણું અર્જુનને અથવા શ્રીકૃષ્ણને રણ-માં મારી શક્યો નહિ. ^૭ ઉદય પામેલી કાળરાત્રિ સરખી તે મહાશક્તિ પોતાના હાથમાં હતી, છતાં કણું દેવી માયાથી મોહિત થઈને અથવા દેવ નથ કરેલી યુદ્ધિને અધીન થઈને શ્રીકૃષ્ણ અથવા અર્જુનના પર તેનો પ્રયોગ કર્યો નહિ. ^{૮, ૯}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : ખરેખર ! તમને દેવે જ મારી નાખ્યા છે અથવા કેશવની યુદ્ધિથી કે

તમારી પોતાની બુદ્ધિથી તમે માર્યા ગયા છે. એક તૃણ સરખા હુદ્ર ઘટોત્કચનો વિનાશ કરી તે એંદ્રી શક્તિ ચાલી ગઈ છે.^{૧૦} ખરેખર તે જ દુનીતિને પરિણામે કણું, મારા પુત્રો તથા બીજા સર્વ રાજાઓ યમલોકમાં ચાલ્યા ગયા છે.^{૧૧} હવે તે સમયે ઘટોત્કચનો વધ થયા પછી કૌરવો અને પાંડવોનું ફરીથી જ પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હતું તે જ મને કહે. પોતાપોતાના સૈન્યોને ગોઠવી ઈર્ષ્યે તે સૃંજયો તથા પાંચાસયોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્ય સામે જ્યારે ધરી ગયા હતા, ત્યારે તેઓએ ઢેવી રીતે રણસંઘામ કર્યો હતો ?^{૧૨, ૧૩} તેમ જ ભૂરિશ્રવા અને જયદ્રથરાજના વધથી થયેલા ઢાપને ઈધિ પોતાના જીવિતની પશુ ઈરકાર કર્યા વિના બગાસાં ખાતા વાધની પેઠે તથા વિકાસેલા સુખવાળા કાળની પેઠે સેનામાં પ્રવેશ કરીને બાણો ફેંટી રહેલા દ્રોણાચાર્ય સામે પાંડવો અને સૃંજયો ઢેવી રીતે ધરી ગયા હતા ?^{૧૪, ૧૫} વળી એ રણમાં અશ્વ-ત્યામા, કણું, કૃપાચાર્ય તથા કૃષ્ણોદન આદિ જે જે યોદ્ધાઓ આચાર્યનું રક્ષણ કરતા હતા, તેમણે શું શું પરાક્રમ કર્યું હતું ?^{૧૬} તેમ જ હે સંજય ! દ્રોણાચાર્યને મારી નાખવા ઇચ્છતા અર્જુન તથા ભીમસેન પર મારા યોદ્ધાઓ ઢેવી રીતે વૃદ્ધી પડ્યા હતા ! તે મને કહે.^{૧૭} સિંહુસંજના વધથી ઢાપેલા કૌરવોએ તથા ઘટોત્કચના વધથી ઢાપેલા પાંડવોએ એ રાત્રિમાં કેવો રંગ મચાવ્યો હતો. તે મને યથાર્થ કહે.^{૧૮}

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! એ રાત્રિમાં કણે રાક્ષસ ઘટોત્કચને જ્યારે મારી નાખ્યો, ત્યારે હર્ષમાં આવી ગયેલા તમારા યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ગર્જનાઓ કરી રહ્યા.^{૧૯} પછી જ્યારે પાંડવો વેગપૂર્વક ધસી આવ્યા, ત્યારે પોતાના સૈન્યનો નાશ થઈ રહેલો જોઈને એ ગાઢ રાત્રિમાં રાજ યુધિષ્ઠિર પરમ દીન થઈ ગયા.^{૨૦}

મહાબાહુ ભીમસેન પ્રત્યે તે કહેવા લાગ્યા કે, 'હે મહાબાહુ ! આ કૌરવી સેનાને હવે તું જ અટકાવજ.^{૨૧} ઘટોત્કચના મરણથી મને તો મહાન શોક થઈ રહ્યો છે.' આમ આજ્ઞા કરીને યુધિષ્ઠિર પોતાના રથમાં બેસી રહ્યા.^{૨૨} એ વેળા યુધિષ્ઠિર-રાજનું મુખ અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયું હતું અને તે વારંવાર નિસાસા નાખવા લાગ્યા. ત્યારે કણુંના ધોર પરાક્રમને જોઈને તે ગભરાટમાં પડી ગયા હતા.^{૨૩} તેમને આમ ગભરાયેલા જોઈને શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે કુંતીપુત્ર ! તમે ગભરાઓ નહિ. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારા જેવા મહાન પુરુષોને સામાન્ય મનુષ્યના જેવી આ વિકળતા છાજતી નથી; માટે હે સમર્થ રાજા ! ઊઠો, ઊભા થાઓ, બરાબર યુદ્ધ કરો અને આ મોટી ધુરાને ઊઠાવી દો. તમે પોતે જ ઊઠીને આમ જ્યારે ગભરાટમાં પડી જશો, તો જરૂર આપણા વિજયમાં સંશય આવી પડશે.' શ્રીકૃષ્ણનાં એ વચનો સાંભળીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે એ હાથ વતી નેત્રોને લૂછી નાખ્યાં અને તે તેમના પ્રત્યે આ વચન બોલ્યા : 'હે મહાશુભ ! ધર્મોની પરમ ગતિ મારા જાણવામાં છે.^{૨૪-૨૭} જે પુરુષ પોતાના પર કરેલા ઉપકારોને સમજતો નથી તેને બ્રહ્મહત્યા કરવા જેટલું કૃષ્ણ પ્રાપ્ત થાય છે. હે જનાર્દન ! અમે જ્યારે વનવાસમાં હતા, ત્યારે આ મહાત્મા ઘટોત્કચે પોતે બાળક હતા છતાં અમને ઘણી ઘણી સહાય કરી છે. જ્યેતવાહન અર્જુન અમ્ર મેળવવા માટે ગયો છે, એમ જાણીને તે મોટા મનુષ્યવાળો ઘટોત્કચ કાચકવનમાં મારી પાસે આવ્યો હતો અને અર્જુન આવ્યો ત્યાં સુધી અમારી સાથે રહ્યો હતો.^{૨૮-૩૦} અમારી ગંધ-માદન તરફની યાત્રા વેળાએ પણ તેણે અમને સંકટમાંથી ઉગાર્યો છે. તે વેળા જ્યારે દ્રૌપદી યાત્રી ગઈ હતી, ત્યારે એ મદાત્માએ તેને પોતાની

પીડ પર બેસાડી દીધી હતી.^{૩૧} વળી દે પ્રભુ ! આ મહાયુદ્ધમાં આરંભથી જ દરેક યુદ્ધમાં તેણે મારે માટે હુકમ કર્યું હતું.^{૩૨} દે જનાર્દન ! સદૈવ પર અને જે સ્વાભાવિક પ્રીતિ છે, તે જ પરમ પ્રીતિ રાક્ષસરાજ ધૌતક્ય પર અને હતી. એ મહાબાહુ મારે બક્ષી હતો. હું એને પરમ પ્રિય હતો અને તે મને પણ પરમ પ્રિય હતો. તે કારણથી દે યદુવંશી કૃષ્ણ ! મને શોકથી સંતાપ થાય છે તથા ગમરામણ થઈ જાય છે.^{૩૩,૩૪} વળી દે વૃધિભૂતનંદ ! આમ જુઓને, કોરવો મારાં સૈન્યોને કેવા નસાડી રહ્યા છે ? મહારથી દ્રોણાચાર્ય અને કણે તો યુદ્ધમાં કેડ બાંધીને તૂટી પડ્યા છે.^{૩૫} આ મધ્યરાત્રિને સમયે તેઓ બંનેનાં સૈન્યોએ પાંડવોના સૈન્યને ફટી જ નાખ્યું છે. મદમત એ મહાગજે જમ નહીં ધાસના મોટા વનને ખૂંદી નાખે, તેમ તેઓ બંને જણા મારાં સૈન્યોને ખૂંદી નાખે છે.^{૩૬} દે માધવ ! પેલા કોરવો પણ ભીમસેનના બંને બાહુઓના બળનો તથા અર્જુનનાં જાતજાતનાં અસ્ત્રોનો અનાદર કરીને કેવા પરાક્રમ કરી રહ્યા છે !^{૩૭} આ દ્રોણાચાર્ય, કણે તથા રાજા દુર્યોધન યુદ્ધમાં રાક્ષસને મારી નાખી હર્ષની ગર્જનાઓ કરી રહ્યા છે.^{૩૮} દે જનાર્દન ! અમે અને તમે બંન્ના જીવતા હતા, છતાં કણેની સામે બેટા કરી ધૌતક્ય મૃત્યુને કેમ પામ્યો ?^{૩૯} ખરેખર ! આપણા બંન્નાને તુરંત ગલી કાઢીને અને અર્જુનના દેખતાં આ ભીમપુત્ર રાક્ષસ ધૌતક્ય રણમાં મરાશે છે.^{૪૦} દે કૃષ્ણ ! જે વેળા કુષ્ઠાત્મા કોરવોએ અભિમન્યુને મારી નાખ્યો, તે વેળા તો મહારથી અર્જુન તે યુદ્ધમાં ન હતો. વળી અમને બંન્નાને પણ કુષ્ઠાત્મા જ્યદ્રથે અટકાવી દીધા હતા. તમે મને એ ખરું પૂછતા હો તો તે અભિમન્યુના વધરૂપ કર્મમાં પુત્ર સહિત દ્રોણાચાર્ય જ નિમિત્તરૂપ થયા હતા.^{૪૧,૪૨}

અમારા એ ગુરુએ પોતે જ કણેને અભિમન્યુના વધનો ઉપાય બતાવ્યો હતો, તેથી કણે તલવાર વતી લઈ રહેલા તે અભિમન્યુના ખડ્ગને બે ટુકડા કરી કાપી નાખ્યું હતું. પછી જ્યારે અભિમન્યુ સંકટમાં આવી પડ્યો, ત્યારે કૃતવર્માએ એક ધાતથી મનુષ્યની પેઠે તેના ઘોડાઓને, તેના બંને પૃથ્વશ્વને તેમ જ તેના સારથિને એકએક મારી નાખ્યા હતા.^{૪૩,૪૪} પછી બીજા મોટા ધનુર્ધરાએ એકઠા મળીને એ સુભદ્રાનંદનને યુદ્ધમાં પાડ્યો હતો. આથી દે કૃષ્ણ ! ગાંડીવધનુર્ધર અર્જુને એક અદ્ય કારણ માટે સિંધુરાગને મારી નાખ્યો છે. દે યદુવર ! આ મને અતિ પ્રિય નથી જ. પાંડવોએ શત્રુઓનો વધ કર્યો જે યોગ્ય જ હોય, તો કણે અને દ્રોણાચાર્યને જ રણમાં પ્રથમ મારી નાખવા જોઈએ, એવું મારું માનવું છે; કારણ કે દે પુરુષધ્રેષ્ઠ ! અમારા પર પડેલાં સર્વ કુઓતું મૃગ કારણ તો તે બંને જ છે.^{૪૫-૪૭} વળી તેઓ બંનેને આ યુદ્ધમાં મેળવીને જ દુર્યોધન નિરાંતે મહાવીર રહ્યો છે. જ્યાં દ્રોણાચાર્ય અને કણેને જ પરિવાર સહિત મારી નાખવા જોઈએ, ત્યાં મહાબાહુ અર્જુન દૂર વસતા સિંધુરાગને મારી બેઠો છે ! હવે હું પોતે જ કણેને અવરથ શિક્ષા કરીશ.^{૪૮,૪૯} દે વીર ! હું બંને કણેનો નાશ કરવા સારુ અત્યારે જ જઈ છું. મહાબાહુ ભીમસેન દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય સાથે લડી રહ્યો છે.^{૫૦} આમ કહીને રાજા ગુધિધિર પોતાના મહાન ધનુષ્યનો ટંકારવ કર્યો અને. લયંકર શંખનાદ કરતા કરતા, તે ઉતાવળા ઉતાવળા એકદમ આદ્યા ગયા.^{૫૧} એટલે એકહજાર રથો, ત્રણસો હાથીઓ, પાંચ હજાર ઘોડેસવારો તેમ જ બીજા ટેટલાએક પાંચાલો અને પ્રભદ્રક ચોદાઓને સાથે લઈને શિંખડી રાજા ગુધિધિરની પાછળ જપાટાબંધ ચાલી નીકળ્યો. તે સમયે

યુધિષ્ઠિરની આગેવાની હેઠળ રહેલા પાંડવો તથા કવચધારી પાંચાલો ભેરીઆ વગાડવા લાગ્યા અને શંખ ફૂંકવા લાગ્યા. ત્યારે મહાબાહુ વાસુદેવ અર્જુનને કહેવા લાગ્યા. ^{૫૨-૫૪} 'ક્રોધાવેશમાં આવી ગયેલા આ યુધિષ્ઠિર હતાવળા હતાવળા કણ્ણો વડે કરવા માટે ધસ્યા બંધ છે, માટે તેમની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી.' ^{૫૫} આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણે ઘોડાઓને વેગથી દોડાવ્યા અને દૂર નીકળી ગયેલા રાજા યુધિષ્ઠિરની પાછળ તે જઈ પહોંચ્યા. ^{૫૬} આમ કણ્ણો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી યુધિષ્ઠિર એકએક ધસી જતા હતા. તે અગ્નિથી બળે બળતા હતા અને શોકથી તેમનો સંકલ્પ નાશ પામ્યો હતો, એવા એ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને જોઈને ભગવાન વેદવ્યાસ તેમની પાસે આવ્યા.

વ્યાસ બોલ્યા : હે યુધિષ્ઠિરરાજ ! આ સંઘ્રામમાં કણ્ણો સામે ભેટા કરીને પણ અર્જુન હજી જીવે છે, તે એક સુદૈવની વાત છે; કારણ કે તે કણ્ણો અર્જુનના વધની આકાંક્ષા રાખીને જ આજ દિવસ સુધી તે શક્તિને પોતાની પાસે રાખી મૂકી હતી. વળી આજની રાત્રિના મહારણમાં અર્જુન કણ્ણો સામે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા ન ગયો તે પણ તમારાં અહોભાગ્ય જ સમજવાં; કારણ કે અન્યોન્યની નિત્ય સ્પર્ધા કરતારા તે બન્ને જથ્થા બે આજે ભેટ્યા હોત, તો અન્યોન્ય સામે દિવ્ય અશ્ત્રો છોડત. આમ પોતાનાં સર્વ અશ્ત્રોનો નાશ થઈ જતાં કણ્ણો સંકટમાં આવી પડ્યો હોત અને તે અર્જુન પર તે એકી શક્તિ જરૂર ફેંકત. પરિણામે હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! તમારા પગ ઘોર સંકટ આવી પડત. ^{૫૭-૬૧} માટે હે માન આપનારા રાજા ! કણ્ણો શક્તિનો ઉપયોગ કરીને યુદ્ધમાં રાક્ષસ ધટોત્કચને મારી નાખ્યો છે, તે જલદી સારું જ થયું છે. વળી તે ધટોત્કચ પણ ઇંદ્રની શક્તિના કારણે જ કાગે કરી વિનાશ

પામ્યો છે. ^{૬૨} હે તાત ! તમારા કારણે જ તે રાક્ષસ રણમાં માર્યો ગયો છે. માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ક્રોધ ન કરો અને મનમાં શોક પણ ન કરો. ^{૬૩} કારણ કે જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓની આખરે આ જ સ્થિતિ છે. આથી હે ભારતરાજ ! તમે તમારા મહાત્મા ભાઈઓ તથા સર્વ રાજાઓની સાથમાં રહીને કૌરવો સામે યુદ્ધ કર્યા કરો. હે તાત ! આજથી પાંચમે દિવસે આ પૃથ્વી તમારી થશે. ^{૬૪, ૬૫} હે પુરુષવ્યાધ્ર પાંડુપુત્ર ! તમે નિત્ય ધર્મનું જ ચિંતન કર્યો કરો અને પરમ પ્રસન્ન થઈ દયા, તપ, દાન, ક્ષમા તથા સત્યનું જ સેવન કરો. નમ્કી 'યતો ધર્મસ્તતો જય । જ્યાં ધર્મ' છે ત્યાં જય છે. ભગવાન વેદવ્યાસ પાંડવ યુધિષ્ઠિરરાજને આ પ્રમાણે કહીને ત્યાં જ અદશ્ય થઈ ગયા. ^{૬૬, ૬૭}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જીત ધટોત્કચવધપર્વમા 'રાત્રિયુદ્ધમાં વ્યાસના વચનો' નામનો અધ્યાય ૧૮૩ માં સમાપ્ત

ધટોત્કચવધપર્વ સમાપ્ત

દ્રોણવધપર્વ

અધ્યાય ૧૮૪ મો

બન્ને પક્ષનાં સૈન્યો રણમાં જ નિદ્રામાં !

॥ સજય ઉત્તાર ॥

ઘણસૈન્યમથોકસ્તુ ધર્મારાજો યુધિષ્ઠિર !

સ્વયં કર્ણમધાદીરો નિવૃત્તો ભરતર્થમ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વ્યાસ ભગવાને એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે વીર ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પોતે કણ્ણોના વડે કરવા જતા અટકી પડ્યા. પણ કણ્ણો ધટોત્કચને મારી નાખ્યો હતો, તેથી એ ગવિમાં 'ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર દુષ્ટ તથા ક્રોધે વશ થઈ ગયા હતા' તેથી લીમસેનને એકલાને તમારી મોટી મેનાને અટકાવી રહેવો જોઈને તેમણે ધૂષ્ટધુમને કહ્યું : 'ઓ ધૂષ્ટધુમ ! હું કે બેશોનિ દ્રોણાચાર્યને અટકાવી કે 'તું' રાત્રીના

ખાસ દ્રોણાચાર્યનો નાશ કરવા માટે જ બાણ, કવચ, તલવાર અને ધનુષ્ય સાથે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે.^૪ માટે તું હર્ષભેર દ્રોણાચાર્ય સામે રણમાં ધસી જા. તું જરા પણ ભય રાખીશ મા. જનમેજય, શિખંડી અને દુર્યોધનો પુત્ર યશોધર આદિ યોદ્ધાઓ પણ ચારે બાજુથી દ્રોણાચાર્ય સામા જ હર્ષપૂર્વક ધસારો કરી બઝો. વળી નકુલ, સહદેવ, દ્રૌપદીના પુત્રો, પ્રભદ્રકા, પુત્રો તથા ભાઈઓ સહિત દુષ્ટ અને વિરાટરાજ, સાત્યકિ, દેકયો તથા પાંડવ અર્જુન સુદ્ધાં એકલા દ્રોણાચાર્યનો જ વધ કરવાની ઇચ્છાથી વેગપૂર્વક ધસી બઝો. તેમ જ બીજા સર્વ રથીયોદ્ધાઓ, હાથીસવારો, ઘોડેસવારો તથા પદાતિઓ પણ મહારથી દ્રોણાચાર્યને જ રણમાં પાડી નાખે તેમ કહે. આ રીતે મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા ચતાં જ તે સર્વ પાંડવયોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્યનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી વેગપૂર્વક ધસી ગયા. તે પાંડવ સૈનિકાને સર્વોદોગથી પોતાની સામા ચઢી આવતા ભેદને શસ્ત્રપારીઓમાં શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય પણ તેમને યુદ્ધમાં વધાવી લીધા. હવે રાજા દુર્યોધન પણ મનમાં દ્રોણાચાર્યના જીવિતની ઇચ્છા રાખીને સર્વ યુદ્ધસામગ્રીથી સજ્જ થઈ કોપપૂર્વક પાંડવો સામે ચઢી આવ્યો. પછી તુરંત જ અન્યોન્ય સામે ગર્જનાઓ કરતા પાંડવો અને કૌરવોનું યુદ્ધ ચાલુ થયું. એ વેળા સૈન્યોમાંનાં સર્વ વાહનો તથા મૈનિકા થાણીને લોથ થઈ ગયા હતા હે મહારાજ ! તેઓ બધા નિદ્રાને લીધે આંત્રણ-ભીત થઈ ગયા હતા અને અત્યંત થાણી ગયા હતા, તેથી તેઓમાંના મોટા મોટા મહારથીઓ પણ રણમાં પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરી શકતા ન હતા. એ ઘોર સ્વરૂપવાળી બયાનક રાત્રિ આમ તો ત્રણ પ્રહર ભટલી જ હતી, છતાં સર્વના પ્રાણ ઢગનારી તે રાત્રિ સર્વને એક હજાર પ્રહર

જવડી થઈ પડી હતી. તેમાં પણ જ્યાં એ રણમાં કપાઈ ગયા હતા તથા ધાયલ થઈ પડ્યા હતા, તેમને તો વિશેષ કરી રાત્રિ લાંબી થઈ પડી હતી.^{૫-૧૫} જોતજોતામાં મંથરાત્રિનો સમય થઈ ગયો હતો. સર્વ ક્ષત્રિયો નિદ્રાથી અંધ બની ગયા હતા, તેઓ બધા યુદ્ધ કરવામાં ઉત્સાહરહિત બની ગયા હતા અને તેમનાં મન પણ દીન થઈ ગયાં હતાં.^{૧૬} તમારા તથા શત્રુઓના સર્વ સૈનિકો અસૌરહિત થઈ પડ્યા હતા અને બાણોથી પણ ખાલી થઈ ગયા હતા; છતાં ‘યુદ્ધમાંથી નાસવું’ તે એક શરમભર્યું કૃત્ય છે’ એવી માન્યતાથી તેઓ ત્યારે પોતાના ક્ષાત્રધર્મની દૃષ્ટિએ લજ્યા કરતા હતા અને પોતાની સેનાનો ત્યાગ કરતા નહોતા. છતાં કેટલાએક યોદ્ધાઓ તો નિદ્રાથી અંધ બની જઈને અશ્વોને ન્યાં ત્યાં પડતાં મૂકી સૂઈ ગયા હતા. હે નરપતિ ! કેટલાએક રથો પર, કેટલાએક હાથીઓ પર, ત્યારે કેટલાએક ઘોડાઓ પર શયન કરી ગયા હતા અને નિદ્રાથી પોતાનું કર્તવ્ય કર્તવ્ય પણ સમજી શકતા ન હતા.^{૧૭-૧૮} શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ એ રીતે ઊંધી રહેલા તે યોદ્ધાઓને યમલોકમાં મોકલી દેતા હતા; ત્યારે અતિ બેમાન થયેલા બીજા કેટલા એકને સ્વપ્નાવસ્થામાં જ બીજા મારી નાખતા હતા.^{૨૦} એ રણમાં કેટલાએક તો પોતાનો પણ નાશ કરી નાખતા હતા અને વળી બીજા કેટલા એક સપક્ષના તથા પરપક્ષના યોદ્ધાઓના પણ ધણુ કાઢી નાખતા હતા. નિદ્રાને અધીન થયેલા કેટલાએક તો એ મહાયુદ્ધમાં પડ્યા-પડ્યા તરેહ-તરેહના ખત્વાદો કરી રહ્યા હતા.^{૨૧} હે મહારાજ ! આપણામાંના તથા શત્રુઓમાંના ધણુ યોદ્ધાઓની આંખો નિદ્રાથી લાલચોળ થઈ રહી હતી; છતાં તેઓ ‘યુદ્ધ જ કરવું છે’ આવો નિશ્ચય કરીને ઊભા રહ્યા હતા તે દારણ અંધકારમાં કેટલાએક

રણુશૂરા યોદ્ધાઓ નિદ્રાથી અંધ થઈ જઈને પણ રણમાં ધૂમતા હતા અને બીજાં યોદ્ધાઓનો નાશ કરી નાખતા હતા. ^{૨૨, ૨૩} તેઓ બધા નિદ્રાથી એટલા બધા મોહિત થઈ ગયા હતા, કે શત્રુઓથી વધ કરતા પોતાના આત્માને પણ તેઓ જાણી શકતા ન હતા. ^{૨૪} તે સર્વની આવી બેભાન સ્થિતિ જાણી જઈને પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ઉચ્ચ સ્વરે દિશાઓને ગળવી મૂકતા આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા : ^{૨૫} 'હે યોદ્ધાઓ ! તમે બધા થાકી ગયા છો અને નિદ્રાથી અંધ બની ગયા છો. વળી તમારાં સર્વનાં વાહનોની પણ તે જ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. સર્વ સ્થળે અંધકાર છનાઈ ગયો છે અને સૈન્યો પણ રજ અને અંધકારને લીધે ઢકાઈ ગયાં છે. માટે જો તમે માનતા હો તો હવે ક્ષણજર વિરામ લો અને આ રણભૂમિ પર જ એક મુહૂર્ત જટલો કાળ નિદ્રા લઈ લો. ^{૨૬, ૨૭} પછી ચંદ્રમાનો ન્યારે ઉદય થાય, એટલે નિદ્રા અને શ્રમથી રહિત થઈને પુનઃ તમે બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓ સંઘામ કરી શકશો. ^{૨૮} હે પૃથ્વીપતિ ! ધર્મજ સર્વ પુરુષોને ધર્મનિષ્ઠ અર્જુનનાં તે વચનો ગમ્યાં; તેથી તેઓ સર્વ મોહિતમોહિ કહેવા લાગ્યા : ^{૨૯} 'ઓ કર્ણ ! અરે ઓ કર્ણ ! યુદ્ધમાંથી હવે વિરામ લો. હે દુર્યોધન ! જુઓ, આ પાંડવોની સેના યુદ્ધ કરતી વિરમી છે. ^{૩૦} આ પ્રમાણે સર્વ દાર્દન કહેવાથી તથા અર્જુનની પ્રેરણાથી તે બન્ને પક્ષની સેનાઓ યુદ્ધ કરતી અટકી પડી. ^{૩૧} એ વેળા દેવો તથા ઋગિઓ મહાત્મા અર્જુનની તે ઉદાર વાણીનાં એકે અવાજે વખાણ કરવા લાગ્યા; તેમ જ આનંદિત થયેલાં સર્વ સૈન્યો પણ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ^{૩૨} પછી હે ભારત ! સર્વ સૈન્યો અર્જુનનાં તે ઉદાર વચનોની પ્રશંસા કરી રહ્યાં હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજન ! ત્યાં તે સર્વ સૈન્યો થાકને લીધે એક મુહૂર્ત જટલો સમય સૂઈ ગયાં. ^{૩૩} હે ભારત !

તમારી સેનાને અર્જુનનાં વચન પરથી વિશ્રાંતિ તથા સુખ મળ્યું; તેથી તેઓ સર્વે વીર અર્જુનનાં વખાણ કરવા લાગ્યા : ^{૩૪} 'હે મોટી ભુવવાળા નિરોપ અર્જુન ! સર્વ વેદો, અસ્ત્રો, યુદ્ધ, પરાક્રમ, ધર્મ તથા ભૂતદયા તારામાં જ વાસી કરીને રહ્યાં છે. આ સમયે વિશ્રાંતિ લઈને અમે તને આશીર્વાદ આપીએ છીએ કે, હે પાર્થ ! તારું કલ્યાણ થાઓ. તું તારી ઇચ્છિત વસ્તુઓને શીઘ્ર પામ. ^{૩૫, ૩૬} આ રીતે હે પૃથ્વીનાથ ! પુરુષવ્યાધ અર્જુનની પ્રશંસા કરતા કરતા તે સર્વ મહારથીઓ નિદ્રાવશ થઈ ગયા અને શાંતિ પામ્યા. ^{૩૭} એ વેળા જટલાએક યોદ્ધાઓની પીઠ પર સૂઈ રહ્યા, તો જટલાએક રથોના માળામાં, જટલાએક હાથીઓની ખાંધ પર અને જટલાએક તો પૃથ્વી પર જ શયન કરી ગયા. ^{૩૮} જાતજાતનાં અસ્ત્રો, ગદાઓ, તલવારો, ફરશીઓ, ભાલાઓ તથા કવચોને એમ ને એમ ધારણ કરીને જ સર્વ યોદ્ધાઓ જુદા જુદા સૂઈ રહ્યા હતા. ^{૩૯} ત્યારે નિદ્રાથી અંધ બનેલા હાથીઓ પણ સર્વના શરીર સરખી વિશાળ તથા ધૂળધૂળ ભરેલી સુંઢો વડે ન.સિકા દ્વારા નિઃશ્વાસ મૂકતા હતા અને રણભૂમિને શીતળ કરતા હતા. ^{૪૦} પૃથ્વીતલ પર સૂઈ રહેલા તથા મોટા મોટા નિઃશ્વાસ મૂકતા તે હાથીઓ જાણે કુંડાકા મારતા મોટા સર્પોવાળા છૂટાછવાયા પર્વતો દોષ, તેમ ત્યાં શોભતા હતા. ^{૪૧} ત્યાં કેશવળી પર લટકતાં ધૂંસરાં વાળા અને સોનેરી જોતરોવાળા સૈન્યના ધોડાઓ પગની ખરીના અથગાગને પછાડી પછાડીને પૃથ્વીને ખાડાખડખાંવાળી બેડોળ બનાવતા હતા. ^{૪૨} હે રાજેન્દ્ર ! તેઓ રથોમાં એકાઈ રહીને જ નિદ્રાવશ થઈ ગયા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે મહાન શ્રમથી થાકી ગયેલા ધોડાઓ, હાથીઓ તથા સર્વ યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાંથી વિરામ પામી નિદ્રાધીન થયા હતા. ^{૪૩} તે સર્વ સૈન્ય ગાઠ નિદ્રામાં મગ્ન થઈ ગયું અને

કેવળ બેભાન થઈ સારી પેઠે કાંધવા લાગ્યું, તે જાણે કુશળ ચિત્કારોએ ચિત્પટમાં ચીતરેલું અશ્વત્થ ચિત્ત હોય તેવું દેખાતું હતું.^{૪૪} કુડંગોને ધારણ કરનારા યુવાન ક્ષત્રિયો પરસ્પરના બાણ-પ્રહારોથી ધાયલ શરીરે હાથીઓના ગંડસ્યગોમાં ભરાઈ જઈને સૂતા હતા, આથી જાણે તેઓ કામિનીઓનાં સ્તનમંડળોમાં વળગી પડ્યા હોય તેમ દેખાતું હતું.^{૪૫} પછી કામિનીના કપોલ જેવા ઉજ્જવળ વર્ણવાળો અને જોરનારતાં નેત્રોને આનંદ ઉપજવનારો કુસુમનાથ ચંદ્ર પૂર્વદિશાને શોભાવવા લાગ્યો.^{૪૬} આમ કિરણોરૂપ ક્રેશવાળી-થી દીપ્તો, પિંજરવર્ણો અને અંધકારરૂપ હાથી-ઓનાં ટોળાંના નાશ કરનાર ઉદયાચળ પર્વતનો દેસરીસિંહ ચંદ્રમા ઇંદ્રની દિશારૂપ યુક્ષમાંથી નીકળીને બહાર ઉદય પામ્યો.^{૪૭} ત્યાં શંકરના વાહનરૂપ વૃષભનાં ઉત્તમ ગાત્રો સમાન કાંતિવાળો, કામજેવનાં ધનુષ્ય સમાન પૂર્ણ પ્રભાવાળો અને નવવધૂના સ્મિત સમેા સુંદર તથા મનહર કુસુમ-કાર બંધુ ચંદ્રમા પોતાનાં કિરણોને જગતમાં ફેલાવી રહ્યો.^{૪૮} એક મુહૂર્તકાળમાં તો મૃગલાંછન સમર્થ ચંદ્ર ભગવાને નક્ષત્રોની પ્રભાને નિસ્તેજ કરી નાખી અને જગતને પોતાના અરણ્ય પ્રકાશ-નાં દર્શન દીધાં.^{૪૯} ભગવાન ચંદ્રમાએ તે અરણ્ય પ્રકાશને દેખાડ્યા પછી સુવર્ણ સમાન પ્રભા-વાળું પોતાનું મહાન કિરણમંડળ ધીમે ધીમે જગતમાં ફેલાવવા માંડ્યું.^{૫૦} તે ચંદ્ર-કિરણો પોતાના પ્રભાવથી અંધકારને દૂર કરી દઈ ધીમે ધીમે દિશાઓ, આકાશ તથા પૃથ્વીમાં પથરાઈ ગયાં.^{૫૧} આ પછી એક મુહૂર્તમાં તો આશુ-ભુવન કેવળ જ્યોતિઃસ્વરૂપ જ થઈ ગયું અને અંધારું નામશેષ થઈ ક્યાંતું ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયું.^{૫૨} આમ હે રાજન! લોકમાં જ્યારે સર્વ સ્થળે પ્રકાશ થઈ રહ્યો અને ચંદ્ર લગભગ દિવસ

જેવા જાગી નીકળ્યો, ત્યારે રાત્રિમાં ફરનારા રાક્ષસો ક્યાંક ક્યાંક સંચાર કરતા હતા અને ક્યાંક ક્યાંક સંચાર નહોતા કરતા.^{૫૩} પછી હે રાજન! સૂર્યનાં કિરણોનો સંબંધ થતાં જ જમ કમળવન ખીલી નીકળે છે, તેમ ચંદ્રનાં કિરણોનો સંબંધ થતાં સર્વ સૈન્ય જાગી ઊઠ્યું.^{૫૪} જમ ચંદ્રોદય થતાં ઉછાળા મારતા મહાસાગર ખળખળી ઊઠે છે, તેમ તે સૈન્યરૂપ મહાસાગર પણ ચંદ્રનો ઉદય થતાં ઉછાળા મારવા લાગ્યો.^{૫૫} હવે હે પૃથ્વીપતિ! પરલોકની ઇચ્છાવાળા તે યોદ્ધાઓનું લોકનેા વિનાશ કરવા માટેનું તે યુદ્ધ ફરી આણુ થયું.^{૫૬} ઇતિ શ્રીમદ્ભાભારતમા દ્રોણપર્વાતર્ગત દ્રોણવધપર્વમાં 'રાત્રિયુદ્ધમા સ્ત્રેયોની નિદ્રા' નામનો અધ્યાય ૧૮૫મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૫મો

દ્રોણાચાર્ય અને દુર્યોધનની વાતચીત

॥ સત્ત્વ ઉવાચ ॥

તત્તો દુર્યોધનો દ્રોણમભિગમ્યાવ્રત્વીદિદમ્ ।

અમર્પવશમાપન્નો જનયન્ હર્પતેજસી ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ત્યારે ક્રોધવશ થયેલો દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો અને તેમના હર્ષને તથા તેજને ઉત્પન્ન કરતો તે આ પ્રમાણે બોલ્યો.^૧

દુર્યોધન બોલ્યો : હે આચાર્ય ! સંગ્રામમાં વિશ્રાંતિ લેતા શત્રુઓને હવે તમારે સહન ન કરવા જોઈએ. તેઓ હવે થાક્યા છે, તેમનાં મન પણ હવે પડી જાંગ્યાં છે અને ખાસ કરીને તેઓ આ સમયે બરાબર લાગમાં આવ્યા છે.^૨ આજ દિવસ સુધી અમે જ જ સહન કર્યું છે, તે તમને પ્રિય થઈ પડે તેવી ઇચ્છાથી જ; પણ હવે અમારા-થી સહન નથી થતું. પાંડવો જોડે અતિશય ખળવાન છે, તોપણ આ સમયે તેઓ વિશ્રાંતિ લીધા છતાં સર્વથા તેજ અને ખળથી હીન થયા છે. તમે તેમનું વારંવાર રક્ષણ કરો છો, તેથી જ તેઓ આગળ વધે જાય છે.^{૩,૪} એ પ્રહાસ આદિ

રણુશૂરા યોદ્ધાઓ નિદ્રાથી અંધ થઈ જઈને પણ
 રણુમાં-ધૂમતા હતા અને બીજાં યોદ્ધાઓનો નાશ
 કરી નાખતા હતા.^{૨૨, ૨૩} તેઓ બધા નિદ્રાથી
 ઐટલા બધા મોહિત થઈ ગયા હતા, કે શત્રુઓથી
 વધ કરાતા પોતાના આત્માને પણ તેઓ બળી
 શકતા ન હતા.^{૨૪} તે સર્વની આવી બેભાન સ્થિતિ
 બળી જઈને પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન હવ્ય સ્વરે દિશા-
 ઓને ગમવી મૂકતો આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:^{૨૫}
 'હે યોદ્ધાઓ! તમે બધા યાત્રી ગયા છો અને
 નિદ્રાથી અંધ બની ગયા છો. વળી તમારાં સર્વનાં
 વાહનોની પણ તે જ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. સર્વ
 સ્થળે અંધકાર છવાઈ ગયો છે અને સૈન્યો પણ
 રજ અને અંધકારને લીધે ઢંકાઈ ગયાં છે.
 માટે જ તમે માનતા હો તો હવે ક્ષણે જ વિરામ
 લો અને આ રણભૂમિ પર જ એક સુદૃઢ જટલો
 કાળ નિદ્રા લઈ લો.^{૨૬, ૨૭} પછી ચંદ્રમાનો ન્યારે
 હવ્ય થાય, ઐટલે નિદ્રા અને શ્રમથી રહિત થઈને
 પુનઃ તમે બંને પક્ષના યોદ્ધાઓ સંત્રામ કરી
 શકશો.^{૨૮} હે પૃથ્વીપતિ! ધર્મજ સર્વ પુરુષોને
 ધર્મનિષ્ઠ અર્જુનનાં તે વચનો ગમ્યાં; તેથી તેઓ
 સર્વ માંદોમાંદો કહેવા લાગ્યા:^{૨૯} 'ઓ કર્ણુ!
 અરે ઓ કર્ણુ! યુદ્ધમાંથી હવે વિરામ લો. હે
 દુર્યોધન! જુઓ, આ પાંડવોની સેના યુદ્ધ કરતી
 વિરમી છે.^{૩૦} આ પ્રમાણે સર્વ ડાઈના કહેવાથી
 તથા અર્જુનની પ્રેરણાથી તે બંને પક્ષની સેનાઓ
 યુદ્ધ કરતી અટકી પડી.^{૩૧} એ વેળા દેવો તથા
 ઋષિઓ મહાત્મા અર્જુનની તે ઉદાર વાણીનાં એકે
 અવાજે વખાણ કરવા લાગ્યા; તેમ જ આનંદિત
 થયેલાં સર્વ સૈન્યો પણ તેની પ્રશંસા કરવા
 લાગ્યાં.^{૩૨} પછી હે ભારત! ત્યાં સૈન્યો અર્જુન-
 નાં તે ઉદાર વચનોની પ્રશંસા કરી રહ્યાં. હે
 ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! ત્યાં તે સર્વ સૈન્યો થાકને લીધે
 એક સુદૃઢ જટલો સમય સૂઈ ગયાં.^{૩૩} હે ભારત!

તમારી સેનાને અર્જુનનાં વચન પરથી વિશ્રાંતિ
 તથા સુખ મળ્યું; તેથી તેઓ સર્વ વીર અર્જુનનાં
 વખાણ કરવા લાગ્યા:^{૩૪} 'હે મોટી ભુજવાળા
 નિર્દોષ અર્જુન! સર્વ વેદો, અશ્વો, બુદ્ધિ, ષડાંગ,
 ધર્મ તથા બૃહદ્યા તારામાં જ વાસો કરીને રહ્યાં
 છે. આ સમયે વિશ્રાંતિ લઈને અને તને આશી-
 વાદ આપીએ છીએ કે, હે પાર્થ! તારું કલ્યાણ
 થાઓ. તું તારી ઇચ્છિત વસ્તુઓને શીઘ્ર
 પામ.^{૩૫, ૩૬} આ રીતે હે પૃથ્વીનાથ! પુરુષપ્રધાન
 અર્જુનની પ્રશંસા કરતા કરતા તે સર્વ મહારથી-
 ઓ નિદ્રાવશ થઈ ગયા અને શાંતિ પામ્યા.^{૩૭}
 એ વેળા જટલાએક ઘોડાઓની પીઠ પર સૂઈ રહ્યા,
 તો જટલાએક રથોના માળામાં, જટલાએક હાથી-
 ઓની ખાંધ પર અને જટલાએક તો પૃથ્વી પર જ
 શયન કરી ગયા.^{૩૮} જાતજાતનાં અશ્વો, ગદાઓ,
 તલવારો, ફરશીઓ, બાલાઓ તથા કવચોને એમ
 ને એમ ધારણ કરીને જ સર્વ યોદ્ધાઓ જુદા જુદા
 સૂઈ રહ્યા હતા.^{૩૯} ત્યારે નિદ્રાથી અંધ બનેલા
 હાથીઓ પણ સર્વના શરીર સરખી નિશાળ તથા
 ધૂળધૂળ ભરેલી સૂંઢો વડે નાસિકા દ્વારા નિઃશ્વાસ
 મૂકતા હતા અને રણભૂમિને શીતળ કરતા હતા.^{૪૦}
 પૃથ્વીતલ પર સૂઈ રહેલા તથા મોટા મોટા નિઃશ્વાસ
 મૂકતા તે હાથીઓ બાણે કૂંડાડા મારતા મોટા
 સર્પોવાળા છૂટાછવાયા પર્વતો દોય, તેમ ત્યાં
 શોભતા હતા.^{૪૧} ત્યાં કેશવાળી પર લટકતાં ધૂંસર-
 વાળા અને સોનેરી જ્વેતરોવાળા સૈન્યના ઘોડાઓ
 પગની ખરીના અગ્રભાગને પછાડી પછાડીને પૃથ્વી-
 ને ખાડાખડખાંવાળી બેડાળ બનાવતા હતા.^{૪૨} હે
 રાજેન્દ્ર! તેઓ રથોમાં બેઠાઈ રહીને જ નિદ્રાવશ
 થઈ ગયા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ પ્રમાણે મહાન શ્રમથી
 યાત્રી થયેલા ઘોડાઓ, હાથીઓ તથા સર્વ યોદ્ધાઓ
 યુદ્ધમાંથી વિરામ પામી નિદ્રાધીન થયા હતા.^{૪૩}
 તે સર્વ સૈન્ય ગાઢ નિદ્રામાં ગમે થઈ ગયું અને

કેવળ એલાન થઈ સારી પેઠે જાંધવા લાગ્યું, તે બધે કુશળ ચિત્કારોએ ચિત્પટમાં ચીતરેલું અદ્ભુત ચિત્ર હોય તેવું દેખાતું હતું.^{૪૪} કુંડળોને ધારણ કરનારા યુવાન ક્ષત્રિયો પરસ્પરના બાણ-પ્રહારથી થાયલ શરીરે હાથીઓનાં ગંડચ્છેદોમાં ભરાઈ જઈને રૂતા હતા, આથી બધે તેઓ કામિનીઓનાં સ્તનમંડળોમાં વળગી પડ્યા હોય તેમ દેખાતું હતું.^{૪૫} પછી કામિનીના કપોલ જેવા ઉજ્જવળ વર્ણવાળો અને જોરનારનાં નેત્રોને આનંદ ઉપજવનારો કુમુદનાથ ચંદ્ર પૂર્વદિશાને શોભાવવા લાગ્યો.^{૪૬} આમ કિરણોરૂપ દેશવાળી થી દીપ્તો, પિંજરવર્ણો અને અંધકારરૂપ હાથી-ઓનાં ટોળાંનો નાશ કરનાર ઉદ્યાચળ પર્વતનો દેસરીસિંહ ચંદ્રમા ઇંદ્રની દિશારૂપ યુક્ષમાંથી નીકળીને બહાર ઉદય પામ્યો.^{૪૭} ત્યાં શંકરના વાહનરૂપ વૃષભનાં ઉત્તમ ગાત્રો સમાન કાંતિવાળો, કામદેવના ધનુષ્ય સમાન પૂર્ણ પ્રભાવાળો અને નવવંદુના સ્મિત સમો સુંદર તથા મનહર કુમુદા-કાર બધું ચંદ્રમા પોતાનાં કિરણોને જગતમાં ફેલાવી રહ્યો.^{૪૮} એક સુદર્તકાળમાં તો યુગગ્રાંતન સમર્થ ચંદ્ર ભગવાને નક્ષત્રોની પ્રભાને નિસ્તેજ કરી નાખી અને જગતને પોતાના અરણ્ય પ્રકાશ-નાં દર્શન દીધાં.^{૪૯} ભગવાન ચંદ્રમાએ તે અરણ્ય પ્રકાશને દેખાડ્યા પછી સુવર્ણ સમાન પ્રભા-વાળું પોતાનું મહાન કિરણમંડળ ધીમે ધીમે જગતમાં ફેલાવવા માંડ્યું.^{૫૦} તે ચંદ્ર-કિરણો પોતાના પ્રભાવથી અંધકારને દૂર કરી દઈ ધીમે ધીમે દિશાઓ, આકાશ તથા પૃથ્વીમાં પથરાઈ ગયાં.^{૫૧} આ પછી એક સુદર્તમાં તો આપું ભુવન કેવળ જ્યોતિસ્વરૂપ જ થઈ ગયું અને અંધારું નામશેષ થઈ ક્યાંતું ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયું.^{૫૨} આમ હે રાજન્! લોકમાં જ્યારે સર્વ સ્થળે પ્રકાશ થઈ રહ્યો અને ચંદ્ર લગભગ દિવસ

જેવો જાગી નીકળ્યો, ત્યારે રાત્રિમાં કરનારા રાક્ષસો ક્યાંક ક્યાંક સંચાર કરતા હતા અને ક્યાંક ક્યાંક સંચાર નહોતા કરતા.^{૫૩} પછી હે રાજન્! સૂર્યનાં કિરણોનો સંબંધ થતાં જ જન્મ કમળવન ખીલી નીકળે છે, તેમ ચંદ્રનાં કિરણોનો સંબંધ થતાં સર્વ સૈન્ય જાગી ઊઠ્યું.^{૫૪} જન્મ ચંદ્રોદય થતાં ઉછાળા મારતો મહાસાગર ખળખળી ઊઠે છે, તેમ તે સૈન્યરૂપ મહાસાગર પણ ચંદ્રનો ઉદય થતાં ઉછાળા મારવા લાગ્યો.^{૫૫} હવે હે પૃથ્વીપતિ! પરલોકની ઇચ્છાવાળા તે યોદ્ધાઓનું લોકને વિનાશ કરવા માટેનું તે યુદ્ધ ફરી ચાલુ થયું.^{૫૬}

હતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વાતમંત્ર દ્રોણવધપર્વમાં
'રાત્રિયુદ્ધમા દેવેયોની નિદ્રા' નામનો

અધ્યાય ૧૮૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૫ મો

દ્રોણાચાર્ય અને દુર્યોધનની વાતચીત

॥ મત્રય ઉવાચ ॥

તતો દુર્યોધનો દ્રોણમભિગમ્વાદવ્યોદિદમ્ ।
અમર્ષેવ્યમાપન્નો જનયન્ હર્ષતેજસી ॥૧॥

સંજય યોદ્ધો : ત્યારે ક્રોધવશ થયેલો દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો અને તેમના હર્ષને તથા તેજને ઉત્પન્ન કરતો તે આ પ્રમાણે યોદ્ધો.^૧

દુર્યોધન યોદ્ધો : હે આચાર્ય ! સંઘાતમાં વિશ્રાંતિ લેતા શત્રુઓને હવે તમારે સહન ન કરવા બેઠેએ. તેઓ હવે યાક્યા છે, તેમનાં મન પણ હવે પડી ભાંગ્યાં છે અને ખાસ કરીને તેઓ આ સમયે બરાબર લાગમાં આગ્યા છે.^૨ આજ દિવસ સુધી અમે જે જે સહન કર્યું છે, તે તમને પ્રિય થઈ પડે તેવી ઇચ્છાથી જ; પણ હવે અમારા-થી સહન નથી થતું. પાંડવો બેઠે અતિશય બળવાન છે, તોપણ આ સમયે તેઓ વિશ્રાંતિ લીધા છતાં સર્વેયા તેજ અને બળથી હીન થયા છે. તમે તેમનું વારંવાર રક્ષણ કરો છો, તેથી જ તેઓ આગળ વધે જાય છે.^{૩,૪} એ બ્રહ્માષ્ટ્ર આદિ

જે જે દિવ્ય અસ્ત્રો જગતમાં છે તેઓ સર્વે તમારા-
માં વિશેષતાથી રહેલાં છે, હું આપને સત્ય જ
કહું છું કે, પાંડવો અમે અથવા લોકમાંના બીજા
સર્વ ધતુર્ધરે પણ યુદ્ધમાં તમારી તુલના કરી
શકે તેમ નથી.^{૧૧} હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! સર્વ
અસ્ત્રોને જાણનારા તમે જે ધારે તો દિવ્ય અસ્ત્રો
મૂંઝી મૂંઝીને દેવો, દૈત્યો અને ગંધર્વો સહિત આ
સર્વ લોકોનો સંહાર કરી શકો છો, એમાં સંશય
નથી, એના તમે વિશેષ કરી તમારાથી બચાવી
થયેલા એ પાંડવોને સહન કરી રહ્યા છો, તેમાં
કારણ તરીકે તો તેમના પ્રત્યે તમારે શિષ્યો
તરીકેનો પ્રેમ અથવા તો મારી મંદભાગ્યતા જ
હોઈ શકે !^{૧૨}

સંજય યોદ્ધો : એ પ્રમાણે કહીને તમારા
પુત્રે દ્રોણાચાર્યને હર્ષ ઉપજાવ્યો તથા ઢાપાવ્યા
પણ ખરા. હે રાજા ! તેમણે પછી ક્રોધપૂર્વક
કુર્યોધનને આ વચન કહ્યું :^{૧૩} 'હે કુર્યોધન ! હવે
હું વૃદ્ધ થયો છું; છતાં મારી શક્તિ પ્રમાણે રણમાં
ઘટતું કંઈ જાઉં છું; તોપણ હજી વિજયની
લાવસા રાખી મારે એક ક્ષુદ્ર કાર્ય કરવાનું બાકી
રહ્યું.^{૧૪} તે એક અસ્ત્રોને નહિ જાણનારા આ
સર્વ લોકોનો અસ્ત્રોને જાણનારા એના મારે સંહાર
કરી નાખવો. અરે ! શુભ અથવા અશુભ હરેઝઈ
કાર્યને તું મારે માટે ઠર્તવ્ય માને, તો તે કાર્યને
પણ હું તારા વચન પરથી કરીશ; પણ હે કુરુ-
વંશી રાજા ! અન્યથા તેનું કાર્ય હું ન જ કરું.
હે રાજા ! આજ તારી પાસે આ મારા ધતુર્યને
દાયમાં લઈ હું સત્ય કહું છું કે, યુદ્ધમાં સર્વ
પાંડવોનો સંહાર કરી પરાજય કરીને જ આ
મારું કલ્પ હું કૃતાવીશ. હે મહાબાહુ કૌરવ ! તું
કુતાપુત્ર અર્જુનને રણમાં યાદી થયેલો માને
છે.^{૧૫-૧૬} પણ હું તને તેનું નીચું થયેલું કહું છું
ને સાંભળ. દેવો, દાનવો, ગંધર્વો કે યક્ષો પણ મન

માં ઢાપેલા અર્જુનને જીતવા માટે ઉત્સાહ કરી
શક્તા નથી. એ અર્જુનને ખાંડવવનના દાહ સમયે
ભંગવાન દેવેન્દ્ર સામે યુદ્ધ કર્યું છે. વળી તે મહા-
ત્માએ સુસશસ્ત્ર વરસતા તે ઇંદ્રને બાણો વડે
વાર્યો પણ હતો. પુરુષોમાં ઇંદ્ર સરખા તે અર્જુનને
બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા યક્ષો, સર્પો, દૈત્યો અને તે
ઉપરાંત બીજા કટલાએકને મારી નાખ્યા છે, તે
તારા જાણનામાં જ છે. વળી દૃઢ ધતુર્યધારી
અર્જુનને તે સમયે ધોમધાનામાં ચિત્તરેન આદિ
ગંધર્વોનો પરાજય કર્યો હતો અને તેઓથી હરણ
કરાતા તમને પણ તેણે છોડાવ્યા હતા. દેવો
પણ નિઝાતકવચ આદિ પોતાના શત્રુઓને મારી
શક્તા ન હતા, પણ તેમને વીર અર્જુનને સંજામ-
માં જીત્યા છે. જે પુરુષવ્યાધિ હિરણ્યપુરમાં વસતા
હનરો દાનવોના પણ પરાજય કર્યો છે, તે અર્જુન-
ને મનુષ્યો કેમ જીતી શકે ! વળી હે રાજા !
આ વેળા પણ આપણે બધા યુદ્ધ કરી રહ્યા છતાં
અને તું પણ જોઈ રહ્યો હતો. છતાં અર્જુનને તારા
આ સર્વ સેન્યને મારી નાખ્યું છે.^{૧૭}

સંજય યોદ્ધો : હે રાજા ! દ્રોણાચાર્ય એ
પ્રમાણે અર્જુનની પ્રશંસા કરતા હતા, તે સાંભળી
તમારે પુત્ર કુર્યોધન ઢાપથી ધૂધવાઈ જાયો અને
પુત્ર : દ્રોણાચાર્યને કહેવા લાગ્યો : 'અરે ! તમે
એના કરો ને ! આજના યુદ્ધમાં આ ભારતી સેનાને
જે બાગમાં વડેચી નાખીને હું, કુશાસન, કર્ણ
તથા મદ્રાશ મોમે શકુન ચાદેય વગેરે એકઠા મળીને
અર્જુનને મારી નાખીશું.' તેનાં આ વચનો
સાંભળીને દ્રોણાચાર્યને દસપુત્ર જ આવડું.^{૧૮-૨૧}
પછી પુત્ર : તેના પોતાના રાખને કહેવા લાગ્યા :
'વાહ, વાહ ! હીક કનું દો ! તારું કલ્યાણ પહે.
અરે ! પણ ને' કંઈ વિચાર કર્યો ! બળે નેજાથી
બળવળને શત્રુપતેષ એ મોડીવળતું અર્જુન
અધિનામી ન્તો છે અને નેને કંઈ શત્રુ મારી

શકે તેમ છે ! સાક્ષાત કુબેર, ઇંદ્ર, યમ, વરણ, અમરો, સર્પોદે રાક્ષસો પણ તે આયુધધારી અર્જુનને મારી શકે તેમ નથી. ખરેખર, દેશારત ! તું જે આ વયનો બોલી રહ્યો છે, તે કેવળ મદ મતુષ્યોનો જ બકવાદ છે. તારે નિશ્ચય સમજવું કે, યુદ્ધમાં અર્જુન સામે ભેટીને કયો પુરુષ ક્ષેમકુશળ પાછો ઘેર બચે ! અને ખરું બોલાવે તો, તું તો સર્વના તરફ શંકા રાખનારો, દૂર અને પાછી નિશ્ચયવાળો છે. ૨૪-૨૭ કારણ કે જેઓ તારું શ્રેય અને હિત કરવામાં જોડાયા છે, તેમને પણ તું નહિ કહેવાના બોલ કહેવા ઇચ્છે છે. અહ્યા ! પણ એમ જ કરને કે, તું પોને જ અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા બ અને તારા સ્વાર્થ માટે તેને મારી નાખ. વાર શા માટે લગાડે છે ? ૨૮ તું પણ એક કુળવાન ક્ષત્રિય છે અને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા પણ રાખે છે, તો આ નિરપરાધી સર્વ ક્ષત્રિયોનો શા માટે ધાત કરાવે છે ? વળી તાત્ત્વિક દષ્ટિએ જોતાં આ વેરનું મૂળ કારણ તું જ છે; માટે બ, અને અર્જુન સામે પહોંચી; અથવા એ ગાંધારી-પુત્ર ! આ તારો મામે શકુનિ તમારી દષ્ટિએ ઘણો બુદ્ધિમાન તથા ક્ષાત્રધર્મને અનુસરનારો કહેવાય છે. એ દુષ્ટ જુગાર ખેલનારને જ અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા જવા દેને ! ૨૯-૩૧ એ તારો મામે પાસા નાખવામાં કુશળ છે, કપટી છે, જુગારી છે, ધાતકી છે અને શઠ પણ છે; કપટકુશળ ઢોઈને તે જ યુદ્ધમાં જુગાર ખેલશે અને પાંડવોને જીતશે ! વળી તે પૂર્વે કણ્વીની સાથે રહી ધૃતરાષ્ટ્રના સાંભળતાં મોહથી રાન્ય થયો હોય તેમ વારંવાર બકાઈ મારી છે કે, 'હે તાત ! હું, કણ્વી તથા મારો ભાઈ દુઃશાસન ત્રણેય એકત્ર થઈ પાંડવોને રણમાં મારી નાખીશું,' આમ સભામાં તું શેખી કરતો હતો તે અમે સાંભળ્યું છે. ૩૨-૩૪ હવે તું તારી એ પ્રતિજ્ઞાને આચરી દેખાડ અને તે કણ્વી આદિને

સાથમાં લઈ તારી વાણીને 'સત્ય કર. જો, આ તારો શત્રુ પાંડુપુત્ર તો મોખરામાં જ નિઃશંક થઈને જીતે છે. ૩૫ તું ક્ષાત્રધર્મ તરફ દષ્ટિ કર. યુદ્ધમાં તારો વધ થાય તે તારા વિશ્વ કરતાં પણ શ્લાઘ્ય છે. તે વધુથી દાન આપ્યું છે, ભોગ ભોગત્યા છે, અધ્યયન કયું છે અને ઇચ્છિત અર્થ મેળવી લીધું છે. ૩૬ તું સર્વ કૃત્યોને કરી ચૂક્યો છે અને સર્વના ક્ષણેથી પણ સુક્ત થઈ ચૂક્યો છે. બ, કરીશ નહિ. તું અર્જુન સામે યુદ્ધ કર.' આમ કહીને દ્રોણાચાર્ય જે સ્થળે પોતાના શત્રુઓ જીતા હતા તે તરફ વળ્યા. તેમણે પોતાની સેનાને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખી અને તુરત ત્યાં યુદ્ધનો આરંભ થયો. ૩૭

ઈતિ શ્રીમદ્રામાયતમો દ્રોણપર્વોત્તમો દ્રોણવધપર્વમા
દ્રોણ અને કુર્યોધનનું સંભાષણ નામનો
અધ્યાય ૧૮૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૬ મો

પંદરમો દિવસ-દ્રોણાચાર્યના હૃદયો-
વિરાટ, દ્રુપદ વગેરેનું મરણ
॥ સત્ય ઉવાચ ॥

ત્રિભાગમાત્રશેષાપાં રાત્ર્યાં યુદ્ધમવર્તત ।

કુરુણાં પાંડવાનાં ચ સંહૃદાનાં વિશાંપતે ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે પૃથ્વીપતિ ! જ્યારે માત્ર ત્રણ યુદ્ધતંત્રો જટલી રાત્રિ ખાટી રહી હતી, ત્યારે પુનઃ હર્ષમાં આવેલા કૌરવો તથા પાંડવોનું તે યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. ૧ પછી ત્યાં સૂર્યની આગળ રહીને ચંદ્રની પ્રભાને ઝાંખી પાડતો તથા આકાશને લાલવાણું કરતો અરણ્ય ઉદય પાગ્યો. ૨ પૂર્વ-દિશામાં અરુણના પ્રકાશથી ઠંઠકે રતાશપડતું સૂર્યમંડળ સુવર્ણના ચક્રની પેઠે પ્રકાશના લાગ્યું. એટલે તુરત પોતાના રથ, ઘોડા અને પાલખી-આ આદિના સ્થાગ કરી સર્વ કૌરવ-પાંડવ યોદ્ધાઓ સૂર્યની સામે જીભા રહી, હાથ જોડીને સંધ્યાપાસનપૂર્વક જપ જપવા લાગ્યા, એ પ્રાતઃ-

કાલિક ક્રિયાની સમાપ્તિ થઈ એટલે દુર્યોધનની પાસે રહી દ્રોણાચાર્ય સૈન્યને બે વિભાગમાં વહેંચી દઈને સોમક, પાંડવ અને પાંચાલો સામે ધસ્યા.^{૪૪} કૌરવોને એ પ્રમાણે બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલા જોઈને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું : 'હે અર્જુન ! શત્રુઓને ડાબી તરફ કરી તું આ જમણી તરફ આવી જા.' શ્રીકૃષ્ણના એ વાક્યને સાંભળી, 'બહુ સારું, તેમ કરો.' એમ કહીને અર્જુન, મહાધનુર્ધર કણું તથા દ્રોણાચાર્યને ડાબી તરફ રાખી ધૂમ્રવા લાગ્યો. એ વેળા શ્રીકૃષ્ણના અભિપ્રાયને સમજી જઈ શત્રુઓનાં નગરોને છતનારો બીમસેન રણના મોખરામાં ગયેલા અર્જુનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો :^{૪૫} 'હે અર્જુન ! એ અર્જુન ! મારું આ વચન તું સાંભળ. ક્ષત્રિયાણી જે માટે પૃથ્વે ઉત્પન્ન કરે છે, તેના આ સમય આવી પહોંચ્યો છે.' આ હાથ આવેલા સમયે જ તું કલ્યાણને નહિ પામી શકે, તો તું અપ્રતિષ્ઠિત અથવા અપમાનિત સ્થિતિએ આવી પડીશ અને અતિ દૂર અથવા ધાતકી કર્મ કરનારો મનાઈશ.^{૪૬} માટે દે, શરણેષ્ટ ! હે અર્જુન ! આ સમયે પરાક્રમ કરીને તું સત્ય, લક્ષ્મી, ધર્મ તથા યશના મણુ-માંથી મુક્ત થા અને આ શત્રુઓના સૈન્યને બેટી નાખી તેમને તું ડાબી તરફ કરી નાખ.^{૪૭}

સંજય બોલ્યો : આ રીતે બીમસેન તથા શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણા થતાં અર્જુન કણું તથા દ્રોણ-માર્ગનું ઉક્ષેપન કરી જઈ ચાલે બાનુથી તેમને ઘેરી વળ્યો. તે ગળના મોખરામાં આવીને મોટા મોટા ક્ષત્રિયોના મનદાર કરવા લાગ્યો અને પગમ્મ કરી બતાવવા લાગ્યો. તે અગ્નિની જેમ ગમી રહ્યો હતો અને કૌરવપક્ષના ક્ષત્રિયપ્રેષ્ટો પગમ્મ કરવા છતાં નેત્રે અટકાવી શક્યા નહિ. દુર્યોધન, દ્રુપદ તથા મુલવ્યુત શત્રુનિ ખાણીના દડા ત્રાપી ત્રાપીને કંતીપુત્ર અર્જુન પર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.

પણ દે રાજેન્દ્ર ! ઉત્તમ અશ્વવેતા અર્જુન તે સર્વનાં અસ્ત્રો તુરંત ગણી કાઢીને સૈન્યને બાણોની વૃષ્ટિથી છાઈ દેવા લાગ્યો. આઘાત હાથવળો તથા જિતેન્દ્રિય એવો તે અર્જુન પોતાનાં અસ્ત્રો વડે તેમનાં અસ્ત્રોનું વારણ કરવા લાગ્યો અને દશ દશ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેમને વીંધવા મંડી પડ્યો. એતન્તોમાં તો સર્વે સ્થળે ધૂળની વૃષ્ટિ સાથે બાણોની વૃષ્ટિ થઈ રહી.^{૪૮-૫૦} ત્યાં ત્યાં અધકાર છવાઈ ગયો અને તે સમયે મહાન ધોર શબ્દ પણ ત્યાં સંભળાવા લાગ્યો. તે ભયંકર ધમાયકડીમાં આકારા, પૃથ્વી કે દિશાએ જણાતી ન હતી.^{૫૦} સૈન્યે ઉડાડી મૂકેલી ધૂળથી બાણે સૌ દ્રોઈ મોહિત બની ગયા હતા અને જાણે આંધળા-ભોત બની ગયા. દે રાજન ! ત્યારે તેજો કે અમે પરસ્પરને જાણી કે જાણી શકતા ન હતા.^{૫૧} સર્વ રાત્રીએ અન્વેષ્યમા નામોત્ત્વારથી પરસ્પર લડી રહ્યા હતા. દે રાજન ! રશ્મિદિત થયેલા કેલા-એક રશ્મિયોદ્ધાઓ સામસામા આવી જઈને ગાટલીઓ, કવચો કે જુઓ પકડી પકડીને લડવા લાગ્યા. ત્યાં મરણ પામેલા ઘોડાઓવાળા તથા માર્યા ગયેલા સારથિઓવાળા રશ્મિયોદ્ધાઓ બેમાન થઈ પડ્યા હતા અને કેટલાએક તો મરણને સરણ પલ્લ થઈ ગયા હતા.^{૫૨, ૫૩} સુબ્રહ્મણ્ય પર પડેલા તે યોદ્ધાઓ બાણે ઘટના દોષ તથા ભયથી વિદુવળ થયા હોય તેમ દેખાતા હતા. ત્યાં ધાંડાઓ અને રાત્રીમાંના મરણ પામીને પડેલા મોટા પર્વત જેવા દાઝીઓને વાગી ગઈને મત્વડીન થયેલા દેખાતા હતા. તે પાછી દ્રોણાચાર્ય તે મંથામમાં થઈને હતર રહ્યા મરણ પામી ગયા અને નિર્મૂલ અગ્નિની યોગ્યતા દેખાતી આ ગયા. દે ધૃત્વીપતિ ! દ્રોણાચાર્યને ગળના મોખરામાંથી એકલા કરબગી મોખરામાંથી પાંડવો નાં નેત્રોને તો ધુમ્મસી વાગી જઈ દે બળત !

જાણે તેજથી બળતા અને શોભાથી ઝગદગતા એ દ્રોણાચાર્યને જોઈને ઠેટલાએક યોદ્ધાઓ ત્રાસ પામી ગયા, ઠેટલાએક ગેભાન થઈ ધૂમના લાગ્યા અને બીજા ઠેટલાએક તો તદ્દન ચિમળાઈ ગયા. મદ્યજ્ઞ માતંગની જમ શત્રુઓનાં સૈન્યોને યુદ્ધ માટે આહવાન કરી રહેલા એ દ્રોણાચાર્યને જીતવા માટે પાંડવયોદ્ધાઓ ઉત્સાહ કરી શક્યા નહિ. દાનવો જમ ઇંદ્રને જોઈને ઉત્સાહરહિત થાય છે તેમ ઠેટલાએક તો તેમને જોતવિંત જ ઉત્સાહ-રહિત થઈ ગયા. ઠેટલાએક શરાઓ ક્રોધાયમાન થઈ ગયા, તો બીજા ઠેટલાએક આશ્ચર્યમાં જ ગરકાવ થઈ ગયા અને ધીમે ધીમે અમર્ષમાં આવવા લાગ્યા. વળી ઠેટલાએક રાજાઓ તો હાથે હાથ ધસવા લાગ્યા, ઠેટલાએક દાંતો વતી ડોહ પીસવા લાગ્યા અને ક્રોધપૂર્ણ થયેલા બીજાઓ તો દાંતકચડિયાં કરવા લાગ્યા. ત્યાં ઠેટલાક યોદ્ધાઓ પોતાનાં આયુધોને ઉછાળવા લાગ્યા, ઠેટલાએક જીઅઓને ઠોકવા લાગ્યા અને બીજા ઠેટલાએક મહાતેજસ્વી યોદ્ધાઓ પ્રાણોની દરકાર કર્યા વિના જ દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી જવા લાગ્યા. હે રાજેન્દ્ર! તેમાં વિશેષે કરીને પાંચાલયોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્યનાં બાણો વડે આકુળવ્યાકુળ થઈ જતા હતા. આમ જ્યારે તેઓ ભેટ્યા, ત્યારે દ્રોણાચાર્યનાં બાણો વાગવાથી તેમને અત્યંત વેદના થતી હતી. તે પછી વિરાટરાજ તથા દ્રુપદરાજ એ દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા ધસ્યા.^{૩૨-૩૧} હે પૃથ્વીપતિ! સંત્રામમાં ધૂમી રહેલા તે રણદુર્ગ્ય દ્રોણાચાર્ય સામા દ્રુપદરાજના ત્રણ પૌત્રો તથા મહાધનુર્ધર ગેદિ યોદ્ધાઓ પણ યુદ્ધ માટે ધસી ગયા; પણ દ્રોણાચાર્યે ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને દ્રુપદરાજના ત્રણ પૌત્રોના પ્રાણોને તો તુરત જ હરી લીધા અને તેઓ મરણને શરણ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા. પછી તે ભરદ્વાજ દ્રોણાચાર્યે ગેદિ, કેકય, સંજય, મત્સ્ય

આદિ સમગ્ર મહારથીઓનો તે યુદ્ધમાં પરાજય કર્યો, એટલે દ્રુપદરાજ ત્યાં ક્રોધપૂર્વક બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.^{૩૨-૩૫} ત્યારે હે મહારાજ! વિરાટ-રાજ પણ દ્રોણાચાર્ય સામે બાણવૃષ્ટિ છોડવા લાગ્યો; પરંતુ કાનિયમદન દ્રોણાચાર્યે તેમની બાણ-વૃષ્ટિનો નાશ કરી નાખ્યો.^{૩૬} એટલું જ નહિ, તેમણે બાણસમૂહો છોડીને વિરાટ તથા દ્રુપદ એ બન્નેને તદ્દન છાઈ જ લીધા. આમ જ્યારે રણના મોખરામાં જ આચાર્યે તેમને બાણોથી છાઈ લીધા, ત્યારે તે બન્ને જણા ક્રોધથી ફૂડી ગયા. તેમણે પરમ ક્રોધમાં આવીને દ્રોણાચાર્યને બાણો મૂકીને વીંધવા માંડ્યા. પછી હે મહારાજ! દ્રોણાચાર્યને પણ ક્રોધ તથા અમર્ષ વ્યાપી ગયો.^{૩૭, ૩૮} તેમણે અતિ તીક્ષ્ણ ભદ્ર બાણો મૂકીને તે બન્નેનાં ધનુષ્યોને કાપી નાખ્યાં. એટલે દ્વાપાયમાન થયેલા વિરાટરાજએ દ્રોણાચાર્યનો વધ કરવાની આકાંક્ષાથી દશ બાણો તેમ જ દશ તોમરો ફેંડ્યાં. વળી ત્યારે દ્રુપદરાજએ પણ ક્રોધાયમાન થઈને સાક્ષાત મોટા સપ્ત સરખી ઘોર તથા સુવર્ણથી બ્રષ્ટિત થયેલી એક લોખંડી શક્તિ દ્રોણાચાર્યના રથ સામે ફેંકી. પણ શત્રુ-દમન દ્રોણયુરુએ ભદ્ર જાતનાં અતિ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને વિરાટનાં દશેય તોમરોને કાપી નાખ્યાં.^{૩૯-૪૧} પછી તેમણે ઠેટલાંક બાણો મૂક્યાં અને સુવર્ણ તથા વૈડ્યુર્મણિથી જડેલી દ્રુપદની શક્તિના ટુકડા કરી નાખ્યા. હવે અસ્તિનારાન દ્રોણે સારી પેઠે પાણી પાયેલાં બે ભદ્ર બાણો મૂકીને દ્રુપદ અને વિરાટરાજને મૃત્યુ પાસે વિદાય કરી લીધા. આ રીતે વિરાટ, દ્રુપદ, કેકયો, ગેદિ, મત્સ્યો, પાંચાલો તથા દ્રુપદના ત્રણ વીર પૌત્રો જ્યારે માર્યા ગયા, ત્યારે દ્રોણાચાર્યના તે ઘાતછી કર્મને જોઈને ઉદાર મનના મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ઘણું દુઃખ થયું. તેને રૂંચે રૂંચે ક્રોધ વ્યાપી ગયો.

તેણે સર્વ મહારથીઓના મધ્યમાં શપથ લીધા કે,
 'આજના યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય જે મારા હાથમાંથી
 જીવતો બચે અથવા જે મારો પરાલભ કરી બચે,
 તો મારા યાગ-હોમાદિ તથા બંધાવેલાં વાવડવાદિ
 નાશ પામશે. ત્યારે દુપદરાજના કુળમાં જન્મીને
 મેળવેલા મારા ક્ષાત્રજાવથી તથા બ્રાહ્મણસ્વરૂપ
 અગ્નિથી જન્મીને પ્રાપ્ત કરેલા મારા બ્રાહ્મણ-
 જાવથી પણ હું બ્રહ્મ થાઉં.' ૧૪૨-૪૧ આ પ્રમાણે
 તે સર્વ ધનુર્વંશના મધ્યમાં પ્રવિષ્ઠા કરીને શત્રુ-
 વીરોના સંહાર કરનાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સૈન્યને સાથે લઈ
 દ્રોણાચાર્ય તરફ આવી પહોંચ્યો. ૪૭ તે વેળા
 ન્યારે એક બાહુથી પાંડવોની સાથે રહીને પાંચાલ
 યોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્યને પ્રદાર કરી રહ્યા હતા,
 ત્યારે બીજી તરફથી દુર્યોધન, કર્ણ, સુબલપુત્ર
 શકુનિ તથા મુખ્ય મુખ્ય કૌરવજાઈઓ દ્રોણાચાર્યનું
 રક્ષણ કરી રહ્યા હતા. તે સર્વ મહારથીઓ દ્રોણા-
 ચાર્યની એટલી બધી રક્ષા કરતા હતા કે પાંચાલ-
 યોદ્ધાઓ ચલ કરતા છતાં દ્રોણાચાર્ય સામે એઈ
 શક્તા પણ ન હતા. દે રાજા ! તે સમયે પુરુષ-
 દ્યૌષ ભીમસેન ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પર ક્રોધે ભરાઈ ગયો
 અને ઉગ્ર વાણીથી તેને વીંધવા લાગ્યો.

ભીમસેન યોદ્ધો : દુપદરાજના કુળમાં જન્મેલા
 અને સર્વ જાતિનાં અસ્ત્રોમાં અતિશય કુશળ તારા
 સરખો બીજો કયો ક્ષત્રિયજાતિના માનવાળો પુરુષ
 પોતાની સામે જામેલા શત્રુને આમ એઈ રહે ?
 પોતાના પિતાનો નારા થયો, પુત્રો પણ માર્યા ગયા;
 છતાં તારા સરખો બીજો કયો ક્ષત્રિય પોતાના શત્રુને
 સંવન કરે ! વિશેષમાં વજી તેં તો રાજાઓની
 સખામાં શપથ પણ લઈ લીધા છે, તો હવે છતાં,
 મુઠી શત્રુને આગળ વધે જવા દેવો છે ! જોને,
 પ્રજ્ઞવંસિન અગ્નિની પેઠે પોતાના નેજીની બગી
 રહેલો અને બાણો તથા શત્રુધ્વરૂપ બંધણવાળો
 આ દ્રોણાચાર્ય ક્ષત્રિયને બાણી રહ્યો છે. પાંડવોની

આ સમગ્ર સેનાનો તે વિનાશ ન કરી નાખે તે
 પહેલાં જ તમે જવા જિજ્ઞાસા મારું પરાક્રમ જ
 બોધા કરો. હું હવે દ્રોણાચાર્યની સામે જ બઈ
 છું.' આમ કહીને ક્રોધાચમાન થયેલો તે ભીમસેન
 દ્રોણાચાર્યના સૈન્યમાં દાખલ થયો. ૪૮-૪૫ તેણે
 ધનુષ્યને કાન મુઠી સંપૂર્ણ ખેંચીને બાણો છોડ્યાં
 અને તમારી સેનાને નસાડી મૂકી. પાછળથી
 પાંચાલવંશી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ તમારી મહાસેનામાં
 પેઠો. ૪૯ તે દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરવા બઈ
 પહોંચ્યો એટલે તુરત મહાતુલ્ય યુદ્ધ થવા લાગ્યું.
 તેણે યુદ્ધ અમે કદી જોયું નથી કે સાંભળ્યુંયે નથી.
 દે રાજા ! સૂર્યોદય સમયના આકાશની પેઠે તે
 સર્વ રણપ્રદેશ લાલ લાલ થઈ રહ્યો હતો. દે રાજા !
 જ્યાં ત્યાં રથોનાં ટોળેટોળાં અન્યોન્ય સામે ભરાયાં
 હતાં અને મનુષ્યોનાં નિર્જીવ થયેલાં શરીરો
 આડાંઅવળાં રડવડતાં હતાં. યુદ્ધ કરતા કેટલા-
 એક યોદ્ધાઓ પોતે પારેલાં કાઈ બીજા ક્ષયે જતાં
 હતાં. તેવામાં રસ્તામાં જ બીજાઓ તેઓની
 સામે ધસીજતા હતા. ૫૦ કેટલાએક રણમાંથી
 નાસી જતા હતા, ત્યારે બીજા તેમના શત્રુઓ
 પાછળથી તથા આગળબાહુથી તેમને પ્રદાર કરતા
 હતા. આ રીતે માંદોમાંદો તે યુદ્ધ ન્યારે અતિ-
 દારણ્ય થઈ રહ્યું હતું; ત્યારે રાત્રિ તથા દિવમની
 સંધિમાં આવેલો સૂર્ય એક કાણુનારમાં પૂરેપૂરો
 જળી નીકળ્યો. ૧૦

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વનાં ત્રીજાં દ્રોણવંશપર્વમાં
 'સ કુલ યુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૮૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૭મો

નકુલનું શુદ્ધ

॥ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ ॥

તે સંધેવ મહાગત દંડિગા રમમૂર્ધનિ ।

સંધ્યામગ્નં સદ્ગમાંશુમાદિત્યમુપત્તિન્નર ॥ ૧ ॥

સંધ્ય વોદ્યો : આમ દે મહારાજ ! તે

સર્વ યોદ્ધાઓ કવનો મગ્નને રમ્મને મોખરે ગયા

રક્ષા અને હાજરો કિરણોને ફેલાવીને ઉદય પામેલા સૂર્યનું ઉપસ્યાન કરવા લાગ્યા.^૧ હાજરો કિરણોવાળો તથા તપાવેલા સુવર્ણ સમાન પ્રંભાવાળો સૂર્ય જ્યારે સંપૂર્ણ ઉદય પામ્યો તથા લોકમાં પ્રકાશ પ્રકાશ થઈ રહ્યો, ત્યારે પુનઃ યુક્તો આરંભ થયો.^૨ હે ભારત ! સૂર્યોદયની પહેલાં રાત્રિને સમયે જ બુદ્ધિ યોદ્ધાઓ સામસામા ભેટ્યા હતા, તેના તેજ યોદ્ધાઓ સૂર્યોદય થયા પછી પણ સામસામા ભેટ્યા.^૩ રથીઓની સાથે ઘોડેસવારો, ઘોડેસવારોની સાથે હાથીસવારો, પદાતિઓની સાથે હાથીસવારો, ઘોડેસવારોની સાથે ઘોડેસવારો તથા પાળાઓની સાથે પાળાઓ યુદ્ધ કરવા ભેટ્યા.^૪ તેમ જ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! રથીઓની સામે રથીઓ તથા હાથી સવારોની સામે હાથીસવારો યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યા અને ક્રેટલાએક યોદ્ધાઓ તે અંદરઅંદરથી છૂટા પડી જઈને તથા મિત્ર થઈ જઈને રણમાં ધૂમવા લાગ્યા.^૫ તેઓ બધાએ રાત્રિમાં સારી રીતે યુદ્ધ કયું હતું, તેથી દિવસે સૂર્યના તાપથી તેઓ થાકી ગયા હતા અને ક્ષુબ્ધ-તૃપાથી બ્યાસ થઈ એમાન જવા થઈ ગયા હતા.^૬ રણના આરંભમાં શંખ, ભેરી, મૃદંગ આદિ વાદ્યોનો, ગજનાઓ કરતા હાથીઓનો તથા ખેંચીખેંચીને ટંકાર કરતાં વનુષ્યોનો મહાન શબ્દ થવા લાગ્યો અને તે છેક આકાશમાં અથડાયો હતો. ઠેકઠેકાણે ઘોડાઓ હણહણવા લાગ્યા, રથો આમતેમ ધૂમવા લાગ્યા અને હાથીઓ મોટી મોટી ગજનાઓ કરી બરાડા પાડવા લાગ્યા; તેથી ત્યાં મહાન તુમુલ થોંધાટ થઈ રહ્યો.^૭ તે તુમુલ શબ્દ વધી વધીને ઠેક આકાશમાં પહોંચી ગાજવા લાગ્યો. વળી અનેક ઋતનાં આયુધોથી કપાઈ જઈ તરફડિયાં મારતા અનેક યોદ્ધાઓનો મહાગ્વાતુર શબ્દ રણભૂમિ પર સંભળાવો હતો; તેથી તે સમયે ત્યાં અતિ કરુણાજનક દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

પછી તે સર્વ સૈન્યો અનેક રીતે જ્યારે સેનમેળ થઈ ગયાં, ત્યારે રણમાં પડતા અને પાડવામાં આવતા પદાતિઓ, ઘોડાઓ, રથો તથા હાથીઓના મધ્યમાં ધૂમી રહેલા કૌરવયોદ્ધાઓ પોતાના જ પક્ષના યોદ્ધાઓને મારી નાખવા લાગ્યા. વળી પાંડવયોદ્ધાઓ પણ પોતાના જ પક્ષના યોદ્ધાઓનો નાશ કરવા લાગ્યા. પાંડવોના મધ્યમાં ધૂમી રહેલા પોતાના જ યોદ્ધાઓને કૌરવો મારવા લાગ્યા અને કૌરવોના મધ્યમાં ધૂમી રહેલા પોતાના જ યોદ્ધાઓને પાંડવો મારવા લાગ્યા.^{૧૦-૧૨} વીરપુરુષોના બાહુઓમાં ફરી રહેલી તલવારો જ્યારે યોદ્ધાઓ તથા હાથીઓ પર પડતી હતી, ત્યારે તે વસ્ત્રો ઘોવાના ઘાટ પર પડેલા વસ્ત્રોના મોટા ઢગોના જેવી દેખાતી હતી.^{૧૩} તે ઢગામેલી તલવારો વીર પુરુષોના બાહુઓની ધૂમાધૂમીથી સામસામી અકળાઈને જ્યારે ભાંગીતૂટી જતી હતી, ત્યારે પણ ઘોતી વખતે ઘાટ પર પછાડવામાં આવેલાં વસ્ત્રોના સરખો જ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૪} એકધારી તલવારો, ખડ્ગો, તોમરો, અને ફરશીઓ આદિ શસ્ત્રો લઈ લઈને સર્વ સૈનિકો હાથોહાથનું યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા; તેથી અન્યોન્યની કાપાકાપીમાં મહાદારણુ દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૫} જોતજોતામાં તે વીર પુરુષોએ પરલોક તરફ ગમન કરનારી એક ઘોર નદી ત્યાં ચાલુ કરી દીધી. એ નદી હાથીઓ, ઘોડાઓ અને મનુષ્યોનાં શરીરોમાંથી નીકળી હતી, તેમાં અનેક મૃતશરીરો વહેતાં હતાં, તે શસ્ત્રોરૂપ માછલાંથી ભરપૂર હતી, તેમાં માંસ અને લોહીનો કાદવ જામ્યો હતો, દુઃખના પોકારોરૂપ તેનો ગજનારવ થતો હતો અને પતાકાઓ તથા શસ્ત્રોરૂપ તેમાં ફીણ આવી રહ્યાં હતાં.^{૧૬, ૧૭} વળી બાણો તથા શક્તિઓના પ્રહારોથી દુઃખી દુઃખી થઈ ગયેલા તથા આગલી રાત્રિમાં થયેલા

ગભરાટને લીધે બેભાન બવા થઈ ગયેલા ઘણા જ દીનમુખા હાથીઓ તથા ઘોડાઓ પોતાના સર્વ અંગોને સંકોચી રણમાં જોડા હતા. સર્વ રણપ્રદેશમાં પણ જ્યાં જોઈએ ત્યાં કપાયેલા બાહુઓ, તરેહતરેહનાં કવચો, સુંદર કુંડળોને ધારણ કરી રહેલાં મસ્તકો તથા બીજાં દેહલક્ષણો યુદ્ધ કરવાના સામનો દષ્ટિએ પડતાં હતાં ૧૮, ૧૯ આપું રણક્ષેત્ર માંસાહારી ભૂતગણોથી તથા મરણ પામેલા અને અર્ધમૃત્યા થયેલા યોદ્ધાઓથી ભરાઈ ગયું હતું, તેથી ત્યાં રથોને આક્રવાનો માર્ગ પણ રક્ષો ન હતો ૨૦ રથોનાં પેડાં માંસ તથા રુધિરના બમેલા કીચક્રમાં ખૂચી જતાં હતા, તેથી કુળવાન, સત્તવાન, બળવાન અને મોટા હાથીઓ સરખા ઘોડાઓ બાણોના પ્રહારથી થતી વેદનાના થરથરાટને લીધે તથા પૂર્વ-રાત્રિના થાકને લીધે ધણું જોસ કરીને માંડ માંડ રથોને ખેંચી જતા હતા કે ભારત ! તે સમયે માત્ર દ્રોણાચાર્ય અને અર્જુન સિવાય સર્વ સૈન્ય વિહ્વલ ભ્રમિત, ભયભીત તથા આતુર થઈ ગયું હતું કેવળ તે બંને જણ જ પોતાના કુખી યોદ્ધાઓના કુખનું તથા ભયનું વારણ કરનારા અને આશ્રયભૂત હતા છતાં શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ તે જ બંને વીરોનો ભેટા કરી ચમતોક ભણી જ જતા હતા એક તરફથી કૌરવોનું સર્વ મહાસૈન્ય ત્રાસ પામી ગયું હતું, ત્યારે બીજી તરફથી અંદર અંદર મેળમેળ થયેલુ પાંચાવોનું મૈત્ર્ય ગભરાટમાં આવી પડ્યું હતું. એ સમયે દાર્દને કઈ પણ ખબર પડતી ન હતી મર્ પ્રદેશ કાળના ક્રોડાસ્થળ સમાન ભામતો હતો અને તે બીજાઓને ભય વારસો હતો ૨૧-૨૫ આમ પૃથ્વીના ગર્વનંદીઓનો તે મહા ક્ષમ મંડાલો હતો, ત્યાં અને કણુંને, દ્રોણાચાર્યને, સુધિરને, બીમસેનને, નકુલને, સહદેવને, ધૃત્યુભને,

સાત્યકિને, કુશાસનને, અશ્વત્થામાને, દુર્યોધનને શકુનિને, કૃપાચાર્યને, મદ્રરાજ શલ્યને, કૃતવર્માને કે બીજા કોઈ યોદ્ધાઓને જોઈ શકતા ન હતા. ત્યારે પૃથ્વી કે દિશાઓ એમાંનું કઈ જ દેખાતું ન હતું અરે ! આ રાજન ! ત્યાં હું મને પોતાને પણ દેખી શકતો ન હતો, કારણ કે સૈન્યે હડાડેલી રજથી સર્વ કઈ કંઈ ગયું હતું અને ત્યાં ભ્રાતિ ઉપજોને તેવો તુમુલ તથા ઘોર રજપ્ર મેધ ચઢી આવ્યો હતો ત્યાં બાણે બીજી રાત્રિ જ થઈ હોય, તેમ સર્વ કોઈ માનવા લાગ્યા હતા કૌરવો, પાંચાલો કે પાંડવો દષ્ટિએ પડતા ન હતા, એટલું જ નહિ પણ દિશાઓ, આકાશ, પૃથ્વી, જાયુ, નીચુ, સપાટ વગેરે કઈ પણ જોવામાં આવતું ન હતું માત્ર ત્યારે વિશ્વેશ્વર પુત્રો હાથોહાથનો સ્પર્શ કરીને જ પોતાના અથવા પારકા યોદ્ધાઓને યુદ્ધમાં મારી રહ્યા હતા. પછી તે ધૂળ ન્યાંચે ખૂબ જોઈ જોઈ અને સર્વ સ્થળે લોહીનો છટકાવ તથા પવનની સુસવાડી વધી પડી, ત્યાં જ તે જોઈથી રજ શાંત પડી હવે લોહીલુહાણ થઈ રહેવા હાથીઓ, ઘોડાઓ, યોદ્ધાઓ, રથો અને પાગાઓ કંપવૃક્ષોના વનોની પેડે ત્યાં શોભતા લાગ્યા ત્યાં દુર્યોધન, કણું, દ્રોણાચાર્ય તથા કુશાસન આ ચાર મહારથીઓ પાંડવપક્ષના ચાર મહા રથીઓ માટે યુદ્ધ કરતા લાગ્યા આમ દુર્યોધન અને કુશાસન, એ બંને નકુલ તથા મદ્રેન એ બંને ભાઈઓ સાથે લડવા લાગ્યા ૨૧-૩૪ ત્યાં મધ્યાહ્ન કણું બીમસેન માટે લડવા લાગ્યો અને દ્રોણાચાર્ય અર્જુન માટે લડવા લાગ્યા તેમના એ ઘોર તથા મહાઆવર્ગબલક દ્રવ્ય યુદ્ધોને મર્ યોદ્ધાઓ ગોતરફથી જોઈ રહ્યા હતા ત્યાં જોવા સર્વ રથોદ્ધાઓ રથીઓમાં મેળ એવા તે ઉચ્ચ યોદ્ધાઓના અમાટી યુદ્ધને જોઈ

રક્ષા હતા. જાતજાતનું યુદ્ધ કરી અણનારા તે વીરો તે તે વિચિત્ર રથમાર્ગોમાં ધૂમી રક્ષા હતા; તેથી તેમનું યુદ્ધ પણ તરેહતરેહની રથગતિથી યુક્ત હોઈને ઘણું વિચિત્ર જણાતું હતું. તેઓ પરસ્પરને જીતવાની ઇચ્છાથી પરાક્રમપૂર્વક યત્ન કરતા હતા અને વર્ષાઋતુના મેઘોની પેઠે બાણોની વૃદ્ધિ કરીને અન્યોન્યને ઢાંછી દેતા હતા. તે નર-વરો સૂર્ય સરખા દેદીપ્યમાન રથોમાં બેઠા હતા, તેથી તેઓ વીજળીના અબકારાવાળા શરદઋતુના મેઘો સરખા શોભતા હતા. હે મહારાજ ! ક્રોધ અને અમર્ષમાં આવી ગયેલા તે યોદ્ધાઓ અન્યો-ન્યની ચડસાચડસી કરતા હતા અને મોટાં ધનુષ્યો હાથમાં લઈને તેઓ યત્નપૂર્વક સામસામા આવી ગયા હતા । આથી તેઓ જાણે મદમત હાથીઓ હોય અથવા મોટા સાંઠે હોય તેના જણાતા હતા. ^{૩૫-૪૧}

હે રાજન ! ખરેખર, જ્યાં સુધી કાળ ન આવ્યો હોય ત્યાં સુધી ઢાઈનાં શરીર પડતાં નથી. એ કારણથી જ તે સર્વ મહારથીઓ એકી-સાથે કપાઈ મરતા ન હતા. ^{૪૨} છતાં તે આયુ રણસેન બાહુઓથી, ચરણોથી, કપાયેલાં કુંડળ-ધારી મસ્તકોથી, ધનુષ્યોથી, બાણોથી, ભાલા-ઓથી, ફરશીઓથી અને પદ્મિઓથી ભરાઈ ગયું હતું. વળી તે બદ્ધોઓથી, ઘુરખોથી, નારાઓથી, વાઘનજોથી, શક્તિઓથી, તોમરોથી અને બીજાં દેટલાંએક વિવિધ જાતનાં પાણી પાયેલાં ઉત્તમ હથિયારોથી વ્યાપી ગયું હતું. ત્યાં વિચિત્ર તરેહતરેહનાં આકારનાં કવચો, ભાંગી પડેલા વિચિત્ર રથો તેમ જ મરણ પામેલા હાથીઓ તથા ઘોડાઓ ઉભરાઈ રહ્યા હતા. તેમાં પર્વત સરખા રથો, યોદ્ધાઓ તથા ધન્યો નાશ પામવાથી ખાલી પડ્યા હતા અને સવાર વિનાના થયેલા તથા અત્યંત ત્રાસ પામેલા

ઘોડાઓ તેમને આમતેમ તાણી જતા હતા. વળી એ રણભૂમિ હણાઈ ગયેલા વીરોનાળા પવનવેગી તથા અલંકૃત ઘોડાઓથી, પાડી નાખવામાં આવેલા પંખાઓથી, કવચોથી, ધન્ય-ઓથી, છત્રોથી, અલંકારોથી, વસ્ત્રોથી, સુગંધી-થી, પુષ્પમાળાઓથી, હારોથી, મુકુટોથી, પાઘડી-ઓથી, ધૂધરીઓથી, છાતી પર ધારણ કરવાની મણિમય કંઠીઓથી અને શિરપેચોથી ભરાઈ ગયું હતું. આમ ભરાઈ ગયેલું તે રણસેન જાણે તારાગણોથી ભરાઈ ગયેલું આકાશ હોય તેમ દેખાતું હતું. ^{૪૩-૪૯} તે પછી દુર્યોધન અને નકુલ-ની ભેટભેટા થઈ. તેઓ બંને યોદ્ધાઓ ક્રોધ અને અમર્ષમાં આવી ગયા હતા. ^{૫૦} હે મહારાજ ! હર્ષમાં આવી ગયેલા માદ્રીના પુત્રે સેંકડો બાણો મૂકીને તમારા પુત્રને ડાબી તરફ લાવી મૂક્યો, એટલે ત્યાં જોનેલાં સૈન્યોમાં મોટા ઢાલા-હલ થઈ રહ્યો. ^{૫૧} આમ પોતાના કાકાના છોકરા-એ પોતાને યુદ્ધમાં ડાબી તરફ કરી મૂક્યો, તે દુર્યોધનથી સહન થયું નહિ. તેથી હે મહારાજ ! તમારો પુત્ર પણ ક્રોધમાં આવી જઈને તે નકુલને પણ ડાબી તરફ મૂકવાને શીઘ્ર ઉપાયો કરવા લાગ્યો; પરંતુ જાતજાતની યુદ્ધની રીતિઓને અણનારો તેમજ નકુલ પોતાને ડાબી તરફ લઈ જવા ઉપાય કરી રહેલા તમારા પુત્રને બાણો ચૂકીમૂકીને સર્વ તરફથી અટકાવવા લાગ્યો તથા પીડવા લાગ્યો. થોડો સમય જતાં તો નકુલે દુર્યોધનને રણમાંથી હાંકી જ કાઢ્યો. તે એઈ સર્વ સૈન્યો નકુલનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં. એ વેળા પોતાનાં સર્વ દુઃખોનું સ્મરણ કરી નકુલે તમારા પુત્રને કહ્યું કે, 'અહ્યા ઓ દુર્યોધન ! જો રહે, જો રહે, નાસે છે ક્યાં ?' હે રાજ ! ખરું જોતાં તમારા દુષ્ટ વિચારોને પરિણામે જ આ સમય આવી પહોંચ્યો છે. ^{૫૨-૫૫}

અધ્યાય ૧૮૮મો મોઠા મોઠા યોદ્ધાઓની ભેટ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતો દુઃશાસનઃ ક્રુદ્ધઃ સહદેવમુપાદ્રવત્ ।

રથવેગેન તીવ્રેણ કંપયન્નિવ મેદિનીમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : તે પછી ક્રોધે ભરાયેલો દુઃશાસન રથના તીવ્ર વેગથી પૃથ્વીને કંપાવતો કંપાવતો સહદેવ સામે ધસ્યો.^૧ એટલે તરત જ શત્રુકર્ષણ સહદેવે એક ભરલભાણુ મૂક્યું અને તેના સારથિના મસ્તકને ઉપરના ટોપની સાથે છેદી નાખ્યું.^૨ એ વેળા સહદેવે એ કાર્ય એટલી બધી ઝડપથી કયું હતું કે, દુઃશાસન અથવા દ્યૌ સૈનિકને પણ તે સારથિના શિરચ્છેદની ખબર પડી નહિ.^૩ પરંતુ જ્યારે છૂટી લગામવાળા ઘોડાઓ પોતાને ફેલે તેગ જવા લાગ્યા, ત્યારે દુઃશાસને બલુપું કે, સારથિ મરણ પામ્યો છે. હવે દુઃશાસને પોતે જ ઘોડાઓની લગામ હાથમાં લીધી અને અશ્વશિક્ષામાં કુશળ એવો તે બહારથી ગપાટાબંધ સુંદર તથા અદ્ભુત યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૪,૫} ત્યારે સ્વપક્ષના યોદ્ધાઓ તથા શત્રુઓ સુદ્ધાં દુઃશાસનના તે કર્મનાં વખાણ કરવા લાગ્યા; કારણ કે સારથિ મરણ પામ્યો હતો, છતાં તે નિર્બંધની પેઠે રથમાં એરડીને રથમાં ધૂમતો હતો.^૬ પેલી તરફથી સહદેવ તો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીમૂકીને દુઃશાસનના ઘોડાઓને ઊર્ધ્વ દેતો હતો; એટલે બાણોથી પીડાયેલા તે ઘોડાઓ ઉતાવળા ચેતરફ નાસવા લાગ્યા.^૭ આથી દુઃશાસને ધનુષ્યને પડતું મૂક્યું અને ઘોડાઓની લગામ હાથમાં લીધી. આમ વારંવાર ધનુષ્ય લઈને પરાક્રમ કરતો તથા યુનઃ ધનુષ્ય છોડી દઈ ઘોડાઓની લગામ હાથમાં પકડતો દુઃશાસન લગ્ન્યે બંતા દત્તો. તે વખતે માદ્રીપુત્ર સહદેવ સમયનો લાજ લઈને સંખ્યાબંધ બાણો મૂકતો દત્તો અને

તેને હાંકી દઈ રહ્યો હતો. ત્યાં કણું તમારા પુત્રનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી આવી પહોંચ્યો. એટલે પેલી તરફથી ભીમસેન પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે ધનુષ્યને કાન સુધી એચીને ત્રણ બાણો મૂક્યાં અને કણુંની છાતીમાં તથા બન્ને બાહુઓમાં પ્રહાર કરી ગર્જના કરી.^{૮-૧૦} તે પ્રહારની સાથે જ કણું માર મારેલા સર્પની પેઠે ભીમસેન તરફ ફર્યો અને તેને તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને અટકાવવા લાગ્યો.^{૧૧} હવે ભીમ તથા કણુંનું તુમુલ્યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તેબંને મોટા આખલાની પેઠે ગર્જનાઓ કરતા હતા અને ડોળા ફૂડીફૂડીને એકમેકને બેઈ રહ્યા હતા.^{૧૨} જમણે ધસારો કરીને તેઓ ક્રોધપૂર્વક એકબીજા ઉપર તૂટી પડતા હતા. સામ-સામ બાણેલા તે યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓને જ્યારે બાણોની ખોટ પડી, ત્યારે તેમનું ગદાયુદ્ધ ચાલુ થયું. હે રાજન્ય ત્યાં ભીમસેને ગદાનો પ્રહાર કરી કણુંના રથ, છાંટકા વગેરેના સેંકડો ટુકડા કરી નાખ્યા, તે એક આકર્ષક એવું બન્યું હતું. હવે વીર્યવાન રાધાપુત્રે ભીમસેનની ગદાનો નારા કરી તેના રથ પર સામે ગદાનો પ્રહાર કર્યો અને ભીમસેનની ગદાને ભાંગી પણ નાખી. એટલે ભીમસેને યુનઃ વજનદાર એવી એક બીજી ગદા કણું તરફ ફેંકી.^{૧૩-૧૫} કણું તે ગદાને પણ અનેક સુંદર પૂંખવાળાં પીંછાં બાંધેલાં બાણો વડે પાછી ધકેલી દીધી, એટલે તે ગદા ભીમસેન તરફ પાછી ફરી.^{૧૭} મંત્રોથી હણાયેલી જાણે નાગણે દોગ તેમ કણુંનાં બાણોથી ધકેલાયેલી તે ગદા ભીમસેન તરફ ધસી, એટલે તેના પ્રહારથી ભીમસેનનો મદાન સ્વજ ઠડઠક કરતો પૃથ્વી પર આવી પડ્યો અને તેના સારથિ મૂર્ખાગ્રી એમાન યદ્ દત્તી પડ્યો. પડી મદામગદાન ભીમસેને કોતપૂર્ણ યદ્ કણુંને આડ બાણો ગાળો. નાહી દે, ભાશન! ચતુર્વીરોનો નારા કરનારા તે બીંને બીંન તીખાં

આણે મુખ્યાં અને દસનો દોષ તેવો રાજ કરીને તેણે કહ્યું ના બન, ધનુષ્યો તથા ભાયાના કકડા કરી નાખ્યા. ત્યાં દે ભારત ! કહ્યું પણ સોનેરી પીડનાળું બીજું એક દુરાસદ ધનુષ્ય દાયમાં લીધું.^{૧૮-૨૧} હવે રાધાનંદન કહેું રચની ધરી જેવડાં મોટાં બાણો ફેંકીને ભીમસેનના રીંછવણી ઘોડાઓને તથા બન્ને પૃથ્વરસદા સાથે સારથિને ઝડપથી મારી નાખ્યા.^{૨૨} પોતાના રચનો એ રીતે વિનાશ થયો, એટલે સિંહ જેમ પર્વતના શિખર પર ચઢી જાય, તેમ રચરહિત થયેલો શત્રુઘ્ન ભીમસેન નકુલના રચ પર ચઢી ગયો.^{૨૩} આ બાળુ બીજી તરફ મહારથી દ્રોણાચાર્ય અને અર્જુન અદ્ભુત યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. દે રાજેન્દ્ર ! ને બન્ને આચાર્ય-શિષ્ય યુદ્ધમાં અન્યોન્યના પર પ્રહાર કરી રહ્યા હતા. ઝડપથી બાણોનું સંધાન કરીને ઉતાવળા ઉતાવળા બાણોને ફેંકીને અને રથોને અનેક માર્ગોમાં ધુમાવીને તે બન્ને જણા મનુષ્યોનાં નેત્રોને તથા મનને મોહિત કરી નાખતા હતા. દે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે વેળા સર્વ થોડાઓ યુદ્ધ કરતા અટ્ટી પડ્યા હતા અને તેઓ પૂર્વે કદી નહિ એથેલું ગુરુ-શિષ્યનું એ યુદ્ધ નિહાળવા લાગ્યા.^{૨૪-૨૬} તે બન્ને વીરો સેનાના મધ્યમાં જતજતના રચ-માર્ગો પ્રકટ કરતા હતા અને એકમેકને ડાબી બાજુ લાવવા મથતા હતા.^{૨૭} સર્વ થોડાઓ અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થઈને તેમનું પરાક્રમ જોઈ રહ્યા હતા દે મહારાજ ! જેમ કાઈ એક માંસના કુકડા માટે આકાશમાં બે બાજુપક્ષીઓનું યુદ્ધ થાય, તેમ તે અર્જુન તથા દ્રોણાચાર્યનું મહાન યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. અર્જુનનો પરાજય કરવા માટે દ્રોણાચાર્ય જ જ કર્મ કરી રહ્યા હતા, તેનો તેનો પાંડુપુત્ર અર્જુન તત્કાળ વિનાશ કરી નાખતો હતો. આમ યુદ્ધની એક જ અવસ્થામાં દ્રોણાચાર્ય જ્યારે અર્જુનથી વધી શક્યા નહિ, ત્યારે અસ-

માર્ગોમાં કુશળ એવા તે આચાર્યે દિવ્ય અસ્રો પ્રકટ કરવા માંડ્યાં. દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યમાંથી એન્દ્ર, પાદ્મપત, ત્વાષ્ટ્ર, વાયવ્ય અને વારણ આદિ જે જે અસ્ર છૂટતું હતું, તેનો અર્જુન નાશ કર્યો જતો હતો. આ રીતે પાંડુપુત્ર અર્જુન તેમનાં સર્વ અસ્રોનો વિધિપૂર્વક અસ્રો મુછીને નાશ કરવા લાગ્યો; ત્યારે દ્રોણગુરુ એથી પણ વધિક પરાક્રમ-વાળાં પરમ દિવ્ય અસ્રોનો પ્રયોગ કરી અર્જુનને છાઈ દેવા લાગ્યા. જય મેળવવાની ઇચ્છાથી દ્રોણાચાર્ય અર્જુન પર જ જ અસ્રોનો પ્રયોગ કરતા હતા, તે અસ્રોના વિધાત કરવા માટે અર્જુન પણ સામો તે જ અસ્ર પ્રકટ કરતો હતો. આમ અર્જુને પોતાનાં સર્વ દિવ્ય અસ્રોનો વિધિસર નાશ કરવા માંડ્યો, ત્યારે આચાર્ય દ્રોણ મનમાં ને મનમાં જ અર્જુનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. દે ભારત ! તે શત્રુતાપન દ્રોણગુરુ ત્યાં સર્વ શસ્ત્રવેતાઓમાં અગ્રગણ્ય થયેલા તે શિષ્ય વડે પોતાને પૃથ્વીમાં સર્વોદ્દેષ માનવા લાગ્યા. અર્જુન સર્વ મહાત્મા વીરપુરુષોની વચ્ચે દ્રોણાચાર્યનું વારણ કરી રહ્યો હતો, છતાં પ્રયત્ન કરી રહેલા તે આચાર્ય મંદ મંદ હસીને પ્રીતિપૂર્વક અર્જુનને અટકાવવા લાગ્યા. તે વેળા હજારે દેવો, ગંધર્વો, ઋષિઓ અને ઘણા સિદ્ધોના સંઘો દ્રોણાચાર્ય અને અર્જુનના તે યુદ્ધને જોવાને આકાશમાં આવીને ઊભા રહ્યા હતા. ત્યારે અપ્સરાઓ, યક્ષો તથા ગંધર્વોથી ખીચાખીચ ભરાઈ ગયેલું આકાશ બાણે મેઘમંડળથી છવાઈ ગયું દોષ તેવું શોભાયમાન લાગતું હતું. ત્યાં દે રાજ ! આકાશમાં દ્રોણાચાર્ય તથા અર્જુનની સ્તુતિરૂપ અંતર્હિત વાણીઓ વારંવાર સંભળાઈ રહી હતી. દશેય દિશાઓને જનનદયમાન કરતાં તે દિવ્ય અસ્રો જ્યારે સામસામાં છૂટી રહ્યાં હતાં, ત્યારે એકઠા મળેલા સિદ્ધો તથા ઋષિઓ

એકે અવાજે કહેતા હતા કે, ‘ખરેખર ! આ યુદ્ધને માનુષ, આસુર, રાક્ષસી, દેવી કે ગાંધર્વી કહી શકાય તેમ નથી; પણ આ તો બ્રાહ્મયુદ્ધ જ ગણાય. આતું વિચિત્ર તથા આશ્ચર્યજનક યુદ્ધ આપણે કદી જોયું નથી કે સાંભળ્યું નથી. જુઓને, થોડીવારમાં દ્રોણાચાર્ય અર્જુન કરતાં વધી જાય છે અને થોડીવારમાં અર્જુન દ્રોણાચાર્ય કરતાં વધી જાય છે. આપણે પોતે જો આ બંનેમાં અંતર જોઈ શકતા નથી, તો બીજે કોઈ સામાન્ય વર્ગનો પ્રાણી તો આમાં અંતર ક્યાંથી જોઈ શકે ! જો કદાચ રૂદ્રદેવ પોતે પોતાનાં બે સ્વરૂપો કરી આમ યુદ્ધ કરે, તો જ આ યુદ્ધની ઉપમા મળી શકે તેમ છે. બાકી અન્ય સ્થળે તો આ યુદ્ધ માટે ઉપમા જ નથી. આચાર્ય દ્રોણમાં એકલું જ્ઞાન જ રહ્યું છે, ત્યારે પાંડવ અર્જુનમાં જ્ઞાન તથા યોગ બંને રહ્યાં છે. વળી આચાર્યની અંદર એકલું શૌર્ય જ રહેલું છે, ત્યારે પાંડવ અર્જુનમાં શૌર્ય અને બળ બંને રહેલાં છે. આ બંને મહાધનુર્ધર યોદ્ધાઓને બીજા શત્રુઓ કદી પણ યુદ્ધમાં મારી શકે તેમ નથી. છતાં આ બંને કદાચ ધારે તો હેવો સહિત સર્વ જગતનો પણ સંહાર કરી નાખે તેમ છે. ૧૨૮-૪૯ આમ દે મહારાજ ! પ્રકટ તથા અપ્રકટ રહેલાં સર્વ જૂનો એ તે બંને પુરુષસિંહોને જોઈને કહ્યું. તેવામાં તો મહાશુદ્ધિમાન દ્રોણાચાર્યે બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. આથી તે રણમાંનાં સર્વ જૂનોને તથા આકાશમાં અંતહિત રહેલાં દિવ્ય જૂનોને પણ સંતાપ સંતાપ થઈ રહ્યો. ૧૭૪૮ તેથી પર્વતો, વનો તથા વૃક્ષો સહિત સમગ્ર પૃથ્વી કંપાયમાન થઈ રહી, વાયુ તીવ્ર વાવા લાગ્યો અને સાગરો ખળગળી કાઢ્યા. ન્યારે તે મહાભાગે બ્રહ્માસ્ત્રને ઉગાર્યું ત્યારે પાંડવકૌરવોની બંને સેનાઓમાં સર્વ પ્રાણીઓમાં મોટા નાશ વર્તાઈ રહ્યો. ૧૮૫૦ આમ છતાં

દે રાજેન્દ્ર ! અર્જુન ગભરાયો નહિ. તેણે તો સાસુ બ્રહ્માસ્ત્ર જ પ્રકટ કરીને દ્રોણાચાર્યના અસ્ત્રોનો નાશ કર્યો તેમ જ સર્વ શાંત કર્યું. ૧૧ આ પ્રમાણે ન્યારે તે બંનેના યુદ્ધનો કોઈ રીતે પાર આવ્યો નહિ, ત્યારે ફરી સંકુલ યુદ્ધનો આરંભ થયો. તેથી તે યુદ્ધ એટલું બધું વ્યાકુળ થઈ ગયું કે, ત્યાં કંઈ જોવામાં પણ ન આવ્યું. આમ હે પૃથ્વીપતિ ! દ્રોણાચાર્ય તથા અર્જુનનું તે તુરુલ યુદ્ધ ચાલુ થયું, ત્યારે આકાશ બધે મેઘમંડળથી ઢંઢાઈ ગયું હોય તેમ બાણઅગ્રોથી ભરાઈ ગયું. તે સમયે કોઈ પણ આકાશચારી પ્રાણી ત્યાં આવ-જ કરતું ન હતું. ૧૨-૧૪

ઉત્તિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વતમંત દ્રોણવક્ત્રવર્ગમા
‘સંકલ યુદ્ધ’ નામનો અધ્યાય ૧૮૮માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૯ મો

સંકુલ યુદ્ધ

॥ મન્ય ઉવાચ ॥

તસ્મિન્સ્તથા વર્તમાને રાજાશ્વનરસંકલે ।

દુઃશાસનો મહારાજ ધૃષ્ટદ્યુમ્નમયોયપત્ ॥ ૧ ॥

સંજય ગોસ્થો : હે મહારાજ ! ન્યારે હાથી-

ઓ, ઘોડાઓ તથા મનુષ્યોનો એ રીતે ઘેર સંહાર ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે દુઃશાસન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે લડી રહ્યો હતો. ત્યાં સુચર્યુર્જડિત સ્થંભો જેવો તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ દુઃશામનનાં બાણોથી અકર્ણાઈ જઈને ઢાપી કાઢ્યો અને તેણે તમારા પુત્રના ઘોડાઓને બાણો વડે ઢાંધી દીધા. દે મહારાજ ! ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં બાણો વડે છુંદાઈ ગયેલા દુઃશામનનો રથ એક ક્ષણવારમાં તો ધ્વજ અને સારથિ મંડિત દેખાતો બંધ થયો. ૧૩ દે રાજેન્દ્ર ! મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બાણઅગ્રોથી દુઃશામનને જેટલી બળી પીડા થવા લાગી કે, તેનામાં તેની મામે કામા મેદાને પશુ મંડિત રહી નહિ. આ પ્રમાણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દુઃશામનને બાણો મારી મારીને રજુમાંથી

નસાડી મૂડ્યો અને પછી પોતે હજારો બાણો ફેંકતો ફેંકતો દ્રોણાચાર્ય સામે જ યુદ્ધ કરવા આદ્યો ગયો.^{૧૪} ત્યારે આગળ જતાં હાર્દિઃક્યવંશનો કૃતવર્મા તથા તેના ત્રણ ભાઈઓ તેની સામે ચઢી આવ્યા અને એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આગળ જતો અટકાવવા લાગ્યા. એ વેળા પુરુષથ્રેષ્ઠ નકુલ તથા સહદેવ બળતા અગ્નિની પેઠે પ્રદીપ્ત થઈ દ્રોણાચાર્ય સામે જતા એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પૃથક્કર તરીકે પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા.^{૧૫} હવે તે સર્વ મોટા મોટા મહારથીઓ (કૃતવર્મા, તેના ત્રણ ભાઈઓ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નકુલ અને સહદેવ) રોષમાં આવીને, ચૈથં રાખીને અને મરણને આગળું કરીને સામસામા પ્રહાર કરવા મંડી પડ્યા ‘હે રાજન! તે સર્વનો આત્મા શુદ્ધ હતો, તેમનું વર્તન શુદ્ધ હતું’ અને સ્વર્ગમાં જવાનું રહેવા દઈને તેઓ પરસ્પર વિજયની ઇચ્છાથી ખરેખર આર્થયુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૧૬} ‘હે રાજ! શુદ્ધ વંશમાં જન્મેલા તથા શુદ્ધ કર્મોને કરનારા તે વીરપુરુષો ઉત્તમ ગતિને પામવા માટે ને વેળા બરાબર ધર્મયુદ્ધથી જ લડી રહ્યા હતા.^{૧૭} તે સાને યોદ્ધાઓમાં ઠાઈ અધર્મિષ્ઠ ન હતો, તેમ તેમનું યુદ્ધ પણ જરાય નિંદન ન હતું. એ યુદ્ધમાં કણ્વી, નાડીક, ઝેર ચોપરેકું બસ્ત્રિક, સૂત્રી, કપીશ કે વાંદરાનાં હાડકાંમાંથી બનેલું બાણ અથવા ગાય કે હાથીનાં હાડકાંમાંથી બનાવેલું બાણ, એ અણિયાળું, અગ્નિ અણિવાળું અથવા વક્ર ગતિનું બાણ એક પણ વપરાતું ન હતું.’^{૧૮, ૧૯} તે સર્વ યોદ્ધાઓએ શુદ્ધ અને સરળગામી શસ્ત્રો જ ધારણ કર્યા હતાં અને તેઓ નીતિમય તથા શુદ્ધ યુદ્ધ કરીને ઉત્કૃષ્ટ લોક તથા શ્રીતિને મેળવવાની ઇચ્છાથી જ લડી રહ્યા હતા. એ પ્રમાણે હે રાજ! તમારા પક્ષના ચાર યોદ્ધાઓનું પાંડવપક્ષના ત્રણ યોદ્ધાઓ સાથેનું તે યુદ્ધ યુદ્ધ સર્વ જાતના દોષોથી રહિત હતું.

પછી હે રાજન! કૃતવર્મા આદિ તમારા તે ચાર મહારથીઓને નકુલ તથા સહદેવે અટકાવી દીધા, એટલે તે જોઈને ઝડપથી અશ્વો મૂકનારો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી ગયો.^{૨૦-૨૧} આમ સિંહ જેવા નકુલ અને સહદેવે જ્યારે એ ચારેય વીરોને અટકાવી દીધા, ત્યારે એ પર્વતો પર જેમ વાયુઓ તૂટી પડે, તેમ તે ચારેય જણા એ બંનેના પર તૂટી જ પડ્યા.^{૨૨} આથી રથી-થ્રેષ્ઠ નકુલ તથા સહદેવ તેમનામાંના બધાં મહારથીઓ સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, એટલે તુરત જ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય સામે વળ્યો. હવે હે મહારાજ! આથી યુદ્ધકુર્મંદ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી જતો જોઈને તેમ જ પોતાના ચાર મહારથીઓ નકુલ તથા સહદેવ સાથા લડવામાં રોકાયા છે તે બધું જોઈને, કુર્યોધન રથિરનું પાન કરનારાં બાણો ફેંકતો ફેંકતો ધૃષ્ટદ્યુમ્નના માર્ગ વચ્ચે ધસી ગયો, પણ ત્યાં તો સાત્યકિ તુરત ચઢી આવ્યો.^{૨૩-૨૪} આમ તે બંને કુરુ તથા માનવવંશના પુરુષઆત્રો નિર્ભય થઈને પરસ્પર સમીપમાં આવી ગયા અને હસતા હસતા યુદ્ધ માટે ભેટ્યા.^{૨૫} એ વેળા તે બંને પોતાની બાદ્યા-વસ્થાનાં ચરિત્રોનો વિચાર કરીને પ્રસન્ન થઈ રહ્યા હતા અને વારંવાર મુખ મલકાવીને એક-બીજા સામે નેતા હતા.^{૨૬} પછી કુર્યોધનરાજ પોતાના પ્રિય મિત્ર સાત્યકિને પોતાના વર્તનથી નિદા કરતો કરતો કહેવા લાગ્યો.^{૨૭} ‘હે મિત્ર! ક્રોધ, લોભ, મોહ, અમર્ષ, ક્ષાત્રર્મ તથા ઔરસ-બળને ધિક્કાર હજે’^{૨૮} આથી જ હે શાનિ-પુંગવ! તું મારી સામે યુદ્ધ કરવા ખડો થયો છે અને હું તારી સામે યુદ્ધ કરવા ખડો થયો છું. છતાં તું મને મારા પ્રાણો કરતાંયે અધિક પ્રિય છે. એટલું જ નહિ પણ મારી માલિશીના જ જોગો છે તે અને હું પોતે પણ સદાને માટે

તારા છીએ.^{૨૪} આપણા ભૂતકાળમાં જે જે બાળ-ચરિત્રો થયાં છે, તે તે બધાં આ સમયે મને સાંભરી આવે છે. પણ હાય ! આ રણાંગણમાં સામસામા આવતાં આપણાં તે સર્વ બાળચરિત્રો ખરી ગયાં છે.^{૨૫} હે સાતવત ! ક્રોધ અને લોભથી બીજું શું કળ આવે ? તેના કળરૂપે આજ આપણી વચ્ચે આ યુદ્ધ ઉપસ્થિત થયું છે.^{૨૬} દુર્યોધને રણભૂમિ પર આ રીતે કહ્યું, ત્યારે પરમ અસ્રોને બહુનારે સાત્યકિ તીક્ષ્ણ બાણો ઉગામીને હસતો હસતો બોલ્યો : ‘હે રાજપુત્ર ! આ કંઈ રાજસભા નથી અથવા આચાર્યનું ઘર નથી કે, ત્યાં એકઠા મળીને આપણે તે સમયનાં જેવી રમતગમતો કરી શકીએ !’

દુર્યોધન બોલ્યો : હે શિનિપુંગવ ! આપણી બાલ્યાવસ્થાની તે રમતગમત ક્યાં ચાલી ગઈ અને આ યુદ્ધ વળી ક્યાંથી ઉપસ્થિત થયું ? આ બધો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, કાળની ગતિ અકળ છે. અરેરે ! ધન મેળવીને અથવા ધન મેળવવાની ઇચ્છા કરીને આપણે શું કરવાનું છે ? કેમ કે અહીં એકઠા મળેલા આપણે બધા કેવળ ધનના લોભથી જ લડી રહ્યા છીએ !

સંજય બોલ્યો : રાજ દુર્યોધન જ્યારે આ પ્રમાણે કહી રહ્યો હતો, ત્યારે સાત્યકિ પુનઃ કહેના લાગ્યો કે,^{૨૭-૩૦} ક્ષત્રિયોના આચાર સદા-કાળ આવો જ હોય છે. પ્રસંગ આવતાં તે શુરુઆ સામે પણ લડે છે. માટે હે રાજ ! હું તને જો ખરેખરો પ્રિય હોઈ તો તું મને મારી નાખ. હો, નિઃશંક ન કર. એટલે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તારે લીધે હું પૃથુવતોના દિવ્ય લોકમાં જઈ. તારામાં જટલી શક્તિ અને જટલું બળ હોય, તેને તુરત મારા પર આજ દેખાડી દે.^{૩૧,૩૨} મિત્રો પર આવનારા મદાન સંકટને એવાની મારી છાછા નથી.^{૩૩} આ પ્રમાણે બુદ્ધિશુદ્ધ કહી-

ને સાત્યકિએ ઉત્તર આપ્યો અને અવ્યય થઈને તે તત્કાળ દુર્યોધન સામે આવી ખડો થયો. તેણે પોતાના પર જરાયે દયા કરી નહિ, ત્યારે તમારા પુત્રે પણ પોતાની સામે આવેલા તે મહાબાહુને યુદ્ધ માટે સ્વીકારી લીધો.^{૩૩,૩૪} હે રાજન ! તમારા પુત્રે બાણો મૂકીને તે સાત્યકિને વંદાવી લીધો. હવે ક્રોધાયમાન થયેલા હાથી અને સિંહનું જેવું ધોર યુદ્ધ થાય છે, તેવું જ કુરુ તથા માધવવંશમાં સિંહ સમાન તે બન્નેનું ધોર યુદ્ધ ચાલુ થયું. કોપેલા દુર્યોધને ધનુષ્યને કાન સુધી લાંબું ખેંચીને દશ બાણો છોડ્યા અને યુદ્ધકુર્મદ સાત્યકિને વીંધી નાખ્યો, એટલે સાત્યકિએ પણ બાણો વડે તેને સામે વીંધી નાખી બીજાં કટલાંચેક બાણોથી છાઈ દીધો. એટલું જ નહિ પણ તેણે પુનઃ પચાસ બાણો મારીને દુર્યોધનને બીજાં ચાળીસ બાણોના માર માર્યો. હે રાજ ! રણમાં સાત્યકિનાં આવો ઝપાટો જોઈને તમારો પુત્ર ખડખડાટ હસ્યો અને ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચી છોડવામાં આવેલાં તીક્ષ્ણ ત્રીસ બાણો મારી તેણે તેને વીંધી નાખ્યો. વળી તેણે શુરપ્રભાણ મૂકી તેના ધનુષ્યના બે કંકડા કરી નાખ્યા.^{૩૫-૩૬} ત્યાં ઝડપી હાથવાળા તે સાત્યકિએ તુરત બીજું દશ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને તમારા પુત્ર પર બાણો છોડવા માંડ્યા.^{૩૭} પોતાનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છાથી આમ એકાએક પડતી તે બાણપંક્તિને રાજ દુર્યોધને કટકેટકા કરી નાખી. આ જોઈ મનુષ્યો દ્રાહાદલ મગાવી રહ્યા.^{૩૮} વળી, તેણે વેગપૂર્વક તોતર બાણો મૂકીને સાત્યકિને ખૂબ પીડના માંડ્યો. તે સર્વ બાણો મુવલુંની પૃષ્ઠવાળાં લતાં, અણ પર મસેલાં લતાં અને તે કાન સુધી ખેંચેલા ધનુષ્ય-માંથી જોસમેર નીકળ્યાં લતાં.^{૩૯} દુર્યોધન વળી પાડો બાણોનું મંદાન કરનાં લતાં, નેરામાં તો

સાત્યકિએ તેના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું ને વધારા
માં ઝપાટાબંધ બાણો મૂકી તેને વીધી નાખ્યો.
હે મહારાજ! સાત્યકિના તે છેલ્લા પ્રહારથી
દુર્યોધન ગાઢ વીંધાર્થ ગયો, તેથી તેનાં બાણો વડે
વ્યથિત અને પીડિત થઈને તે બીજા રથી સામે
ફર ચાલ્યો ગયો.^{૪૩, ૪૪} પછી થોડી વિશ્રાંતિ લઈ
તે ફરી સાત્યકિ સામે ચઢી આવ્યો અને તેના રથ
સામે જાયાબંધ બાણો ફેંકવા લાગ્યો.^{૪૫} ત્યારે
સાત્યકિ પણ દુર્યોધનના રથ સામે બાણો છોડવા
લાગ્યો. હે રાજા! આ રીતે તે સંકુલ યુદ્ધ થઈ
રહ્યું હતું.^{૪૬} તે વેળા ફેંકવામાં આવેલાં એ બાણો
ન્યારે પ્રાણીઓ પર પડતાં હતાં, ત્યારે ત્યાં મોટી
ઘાસની ગંજીઓમાં સળગી રહેલા અગ્નિના જ્વો
મહાન કંકકકટ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૪૭} તે બંને
વીર પુરોવાનાં હજારો બાણોથી પૃથ્વીતલ ઢંકાર્થ
ગયું હતું અને આકાશ પણ અગમ્યચરૂપ થઈ
પડ્યું હતું.^{૪૮} યુદ્ધમાં રથીશ્રેષ્ઠ સાત્યકિને દુર્યો-
ધનના કરતાં ચડિયાતો ઝેઈને કહ્યું હતાવળો
હતાવળો તમારા પુત્રની રક્ષા કરવા માટે ત્યાં
ચઢી આવ્યો.^{૪૯} પણ બીજી તરફ ઊભેલો મહા-
બળવાન ભીમસેન તેને સાંખી શક્યો નહિ અને
તે પણ હતાવળો હતાવળો કહ્યું સામે ધાયો
તેમ જ ઘણાં બાણો ફેંકવા લાગ્યો.^{૫૦} ત્યાં કહેવું
હસનાં હસનાં તેનાં તીક્ષ્ણ બાણોનો વિનાશ
કરી નાખ્યો અને તેના ધનુષ્યનાં તથા સંધિલાં
બાણોના કટકેકટકા કરી નાખ્યા વળી તેણે તેના
સારથિને પણ મારી નાખ્યો.^{૫૧} આથી પાંડુપુત્ર
ભીમસેનને અત્યંત દોષ ચઢી આવ્યો. તેણે ગદા
લીધી અને પોતાના શત્રુ કહ્યું તા ધ્વજ, ધનુષ્ય
તથા સારથિને રણમાં શેળી નાખ્યાં.^{૫૨} વળી
મહાબળવાન ભીમસેને કહ્યું તા રથનું એક પૈડું
પણ બાંગી નાખ્યું. આમ પોતાના રથનું પૈડું
બાંગી પડ્યું, છતાં કહ્યું લગારે કંથ્યો નહિ, પણ

મોટા પર્વતની પેઠે અડગ ઊભો રહ્યો.^{૫૩} સૂર્યના
એક પૈડાવાળા રથને જમ તેના સાતેય ઘોડાઓ
ખેંચે છે, તેમ કહ્યું તા એક પૈડાવાળા રથને
તેના ઘોડાઓ ઘણા વખત સુધી આગળ ને
આગળ ખેંચી જતા હતા.^{૫૪} કહ્યુંથી આ સહ્યું
ગયું નહિ, એટલે તે તરેહતરેહની બાણજંગો
મૂકીને તથા જાતજાતનાં શસ્ત્રો વાપરીને ભીમ-
સેન સામે લડવા લાગ્યો.^{૫૫} તે વખતે ભીમ-
સેન પણ દોષાયમાન થઈને તેની સામે બરાબર
રીતે લડી રહ્યો હતો. એ પ્રમાણે ન્યારે તેમનું
યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે દોષાયમાન થયેલા
ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સરખા પાંચાલો
પ્રત્યે તથા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ મત્સ્ય થોદ્ધાઓ પ્રત્યે આ
પ્રમાણે કહ્યું: 'અરે ઓ થોદ્ધાઓ! જુઓ, જોઓ
આપણા બહારના પ્રાણરૂપ છે અને જોઓ આપણા
મરતકરૂપ છે, તે આ પુરુષશ્રેષ્ઠ મહારથી થોદ્ધાઓ
કૌરવ થોદ્ધાઓ સામે લડી રહ્યા છે. તો પછી તમે
બધા મૂઠ અને બેમાન જેવા થઈને અહીં શું જાના
રહ્યા છો?'^{૫૬-૫૮} જ્યાં એ આપણા મહારથીઓ
લડી રહ્યા છે, ત્યાં તમે પણ ક્ષાત્રધર્મને આગળ
કરી, ભયરહિત થઈને જાઓ અને યુદ્ધ કરો.^{૫૯}
લડતાં લડતાં તમે જે માર્યા જશે તો તમે
છટ મતિને પામશો અને જે વિજય મેળવશો
તોપણ પુષ્કળ દક્ષિણાઓવાળા ઘણા યજ્ઞો-
ચર્ચન કરીને છટ મતિ મેળવશો.^{૬૦} અથવા તો
કદાચ માર્યા જ જશે તોપણ દેવાને સ્વરૂપે થઈ
તમે પુષ્કળ દિવ્ય લોહાને પામશો.' રાજ યુધિ-
ષ્ઠિરની એ પ્રેરણા થતાં તે સર્વ વીર મહારથીઓ
યુદ્ધ કરતા સજ્જ થયા અને ક્ષાત્રધર્મને આગળ
કરી હતાવળો હતાવળો દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી
ગયા. પાંડી એકત્ર થયેલા તે પાંચાલથોદ્ધાઓ
ન્યારે એક તરફથી દ્રોણાચાર્ય પર તીક્ષ્ણ બાણો-
નો મારો ચઢાવવા લાગ્યા, ત્યારે બીજી તરફથી

ભીમસેન આદિ મહારથીઓ તેમને આસપાસથી ઘેરી વળ્યા. એ વેળા પાંડુપુત્રોમાંના ત્રણ કુટિલ યુદ્ધ કરનારા મહારથીઓ ત્યાં દ્રોણાચાર્ય સામે હતા. ત્યાં નકુલ, સહદેવ અને ભીમસેન એ ત્રણેય જણા મોટી પૂમો પાડી પાડીને અર્જુનને કહેવા લાગ્યા : 'અરે ઓ અર્જુન ! તું જલદી આ તરફ ધસારો કર અને અહીં હોમેલા કૌરવોને દ્રોણાચાર્ય પાસેથી દૂર હાંપી કાઢ; એટલે પાંચાલો રક્ષાકારિત થયેલા દ્રોણાચાર્યને નિર્વિઘ્ન મારી શકે.' તે સાંભળી અર્જુનને એકાએક કૌરવો સામે ધસારો કર્યો.^{૧૨-૧૪} પણ હે ભારત ! એ પંદરમે દિવસે વીર દ્રોણાચાર્ય તો એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પાંચાલોનો જ બળપૂર્વક નાશ કરી રહ્યા હતા.^{૧૬}

કવિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્ગત દ્રોણવધપર્વમાં 'સંકલ્પ યુદ્ધ' નામના અધ્યાય ૧૮૬માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૦ મો

દ્રોણાચાર્યને અશ્વત્થામાના વધની શંકા

॥ સજય ડવાલ ॥

પંચાલાનાં તત્તો દ્રોણોડ્પ્યકરોત્કદનં મહત્ ।
યથા ક્રુદ્ધો રણે શક્નો દાનવાનાં ધ્યયં પુરા ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : જમ પૂર્વે દેવાસુરના રણમાં કોંધાયમાન થયેલા ઈંદ્રે દાનવોના મહાન ક્ષય કરી નાખ્યો હતો, તેમ કોંધાયમાન થયેલા દ્રોણાચાર્ય પણ પાંચાલોનો મહાન ક્ષય કરી નાખ્યો.^૧ હે મહારાજ ! તે યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યના અસૂચી યોદ્ધાઓનો સંહાર થઈ ગયો હતો, છતાં દેવલાએક રણધીર મહારથીઓ દ્રોણાચાર્યથી ત્રાસ પામતા ન હતા.^૨ તે સર્વ મહારથી પાંચાલો તથા સંજયો તો યુદ્ધ કરતા કરતા દ્રોણાચાર્ય સામે જ યુદ્ધ માટે ધસ્યા ગયા હતા.^૩ તે સર્વ પાંચાલો જ્યારે બાણોની વૃષ્ટિઓથી ચારે બાજુ દંકારી ગયા હતા અને કુટારી ગયા હતા, ત્યારે તેમનો બચકર નાદ ત્યાં સંભળાતો હતો.^૪ મહાત્મા દ્રોણાચાર્ય જ્યારે

પાંચાલોનો સંહાર કરવા માંડ્યો અને જ્યારે તેમનાં અસૂચો સંગ્રામમાં પ્રકટ થવા લાગ્યાં, ત્યારે પાંડવોમાં પણ ભયનો પેસારો દાખલ થયો.^૫ હે મહારાજ ! જ્યારે પાંડવોએ તે યુદ્ધમાં પોતાના યોદ્ધાઓનો, હાથીઓનો તથા યોદ્ધાઓનો મોટો સંહાર થઈ રહેલો જોયો, ત્યારે તેમની વિચ્છિન્ન આશા પણ નિરાશામાં બદલાઈ ગઈ.^૬ ત્યારે બુદ્ધિમાન શ્રીકૃષ્ણ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા : 'શિશિરકતુની આખરે પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ જેમ ઘાસની ગંજીને બાળી મૂકે છે, તેમ પરમ અસૈન્યે જળુનારા આ દ્રોણાચાર્ય શું બમને બધાને તો નહિ ખપાવી નાખે ? કાઈ પણ યોદ્ધો આ દ્રોણાચાર્યની સામે યુદ્ધમાં એકીટરો જોવાને પણ સમર્થ નથી, તો તેમની સામે યુદ્ધ કરવા તો ક્યાંથી જ સમર્થ હોય ? વળી આ ધર્મવેત્તા અર્જુન તો તેમની સામે કદી લડે તેમ નથી જ.^{૭,૮} ત્યાં દ્રોણાચાર્યનાં બાણોથી પીડિત થયેલા પાંડવોને જોઈને તેમના કંઠ્યાણમાં નિત્ય તત્પર રહેનારા કશવે અર્જુનને કહ્યું :^૯ 'ધનુર્ધરામાં શ્રેષ્ઠ એવા આ દ્રોણાચાર્યના હાથમાં જ્યાં સુધી ધનુષ્ય છે, ત્યાં સુધી ઇંદ્ર સહિત દેવો પણ સંગ્રામમાં તેમને જીતી શકે તેમ નથી.^{૧૦} બાણો જો તેમને સંગ્રામમાં શસ્ત્રહીન કરવામાં આવે, તો મનુષ્યો પણ તેમનો નાશ કરવા શક્તિમાન થઈ શકે. માટે હે પાંડવ ! આ સમયે ધર્મને પડતો મૂશીને જ્ય મેળવવાનો કાઈ ઉપાય શોધી કાઢ.^{૧૧} એટલે સુવર્ણના રથવાળા આ દ્રોણાચાર્ય આપણા સર્વનો રણમાં નાશ ન કરી નાખે. હું ધારું છું કે, અશ્વત્થામાનું મરણ થતાં આ દ્રોણાચાર્ય કદી યુદ્ધ નહિ કરે.^{૧૨} એ માટે આપણામાંના કાઈ માણસ 'અશ્વત્થામા રણમાં મરી ગયો એમ ને આચાર્યને ન કહે.' શ્રીકૃષ્ણની આ યુક્તિને અર્જુનને પસંદ કરી નહિ.^{૧૩} બાણોના સર્વ યોદ્ધાઓને તો એ

યુક્તિ ગમી ગઈ અને રાત્ર યુધિષ્ઠિરે પણ માંડ માંડ એ વાત સ્વીકારી. પછી દે રાત્ર! મહાબાહુ ભીમસેને પોતાના સૈન્યમાં રહેલા અશ્વત્થામા નામના એક મહાત્તા હાથીને ગદા વડે મારી નાખ્યો. તે હાથી માલવ દેશના ઈંદ્રજમાં નામના એક રાજનો હતો અને શત્રુઓનો વિનાશ કરવામાં તે અતિ ધોરકર્મી હતો. તે પછી ભીમસેન શર- માતો શરમાતો દ્રોણાચાર્ય પાસે રણક્ષેત્રમાં આવ્યો અને ‘અશ્વત્થામા હણાયો, અશ્વત્થામા હણાયો’ એમ મોટીથી ખૂમો પાડવા લાગ્યો. ૧૪-૧૬ વારતવિક રીતે તો ‘અશ્વત્થામા નામનો હાથી જ હણાયો છે,’ આવું મનમાં સમજીને પણ ભીમસેન તે સમયે અસત્ય વચન બોલ્યો હતો. ૧૭ તે અતિ અપ્રિય ભીમસેનનાં વચન સાંભળીને દ્રોણાચાર્યને મનમાં ઘણું ખેદ થયો અને જગમાં પડેલી માટીની પેઠે તેમનાં ગાત્રો ઢીલાં પડી ગયાં. ૧૮ પણ તેમને પોતાના પુત્રના વીર્યની બરાબર બબર હતી, તેથી તેમને ભીમસેનનાં વચન અસત્ય હોવાની શંકા થઈ અને માત્ર ‘અશ્વત્થામા હણાયો’ એ વચન સાંભળવાથી તેમની ધીરજ છૂટી ગઈ નહિ. ૧૯ પછી એક ક્ષણવારમાં પુનઃ ભાનમાં આવીને તેમણે હાથ ધરી અને મનમાં વિચાર કર્યો કે, ‘મારો પુત્ર શત્રુઓથી અસલ છે. ૨૦ આવો વિચાર કરી બરાબર સ્વસ્થ થઈ તે દ્રોણાચાર્ય પોતાના કાળસ્વરૂપ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી આગળ ધસ્યા અને તેમણે કંકપક્ષીનાં પીછાં બાંધેલાં એક હજાર તીક્ષ્ણ બાણો- ની તેના પર વૃષ્ટિ કરી. ૨૧ સામેથી પાંચાલોના વીસહજાર શર પોદાઓ પણ સંગ્રામમાં એ રીતે ધૂમી રહેલા દ્રોણાચાર્ય પર સર્વ તરફથી બાણ વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ૨૨ દે રાત્ર! જગ મેઘમંડળથી ઘેરાયેલા સૂર્યને વર્ષાઋતુમાં જોઈ શકાતો નથી, તેમ બાણોના ઢગ તળે દટાઈ ગયેલા એ મહારથી

દ્રોણાચાર્યને પણ ત્યારે અમે જોઈ શકતા ન હતા. ૨૩ પરંતુ મહારથી શત્રુતાપન દ્રોણાચાર્યે તો પાંચાલોનાં તે સર્વ બાણોનો નાશ કરી નાખ્યો અને અમર્યામાં આવી જઈ તેમણે તે શર પાંચાલોનો સંહાર કરી નાખવા માટે બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. એ વેળા એ અત્રથી સર્વ સૈનિકોનો સંહાર કરતા તે દ્રોણાચાર્ય અતિશય તેજસ્વી દેખાવા લાગ્યા. ૨૪, ૨૫ તેઓ અનેક પાંચાલયોદ્ધાઓનાં મસ્તકોને એ મહારણમાં પાડવા લાગ્યા. તેમણે મોટા મોટા પરિધ સરખા અને સુવર્ણના અલંકારો- થી શોભી રહેલા સંખ્યાબંધ બાહુઓને કાપવા માંડ્યા. ૨૬ આમ દ્રોણાચાર્યે મારી નાખેલા ઘણા રાજાઓ પતનથી તૂટી પડેલાં વૃક્ષોની પેઠે રણ- ભૂમિ પર પછડાવા લાગ્યા. ૨૭ ત્યાં હે ભારત! ઘણા હાથીઓ તથા સંખ્યાબંધ ઘોડાઓ ટપોટપ પડતા હતા, તેથી પૃથ્વી માંસ તથા લોહીના કાંદવવાળી થઈ ગઈ તેમ જ જવાબાવવાને માટે અથોગ્ય થઈ પડી. જોતજોતામાં પાંચાલોના વીસ- હજાર રથીયોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા અને પોતે ધુમાડા વિનાના બળતા અગ્નિની પેઠે. તેજોમય જણાતા રણમાં ઊભા રહ્યા. વળી ક્રોધાયમાન થયેલા પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે એક ભક્ષ બતતું બાણ મૂકી વસુદાનના મસ્તકને ધડ પરથી જુદું પાડ્યું. તેમણે ત્યાં પાંચસો મત્સ્યયોદ્ધાઓનો, છ હજાર સૂંઝયોદ્ધાઓનો, દશ હજાર હાથીઓનો તથા દશ હજાર ઘોડાઓનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો. ૨૮-૩૧ આમ, દ્રોણાચાર્યે ક્ષત્રિયોના મૂળથી ઘાણ કાઢી નાખવા માટે તૈયાર થયા હતા, એ જોઈને હવ્ય- વાહ આદિ ઋષિઓ ઉતાવળા ઉતાવળા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ૩૨ વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ, અત્રિ, સિકત, પૃશ્નિ, ગર્ગ, વાલ- ખિલ્ય, મરીચિપ, ભૃગુ, અંગિરા અને સૂક્ષ્મ તથા બીજા દેવતાઓએ મહર્ષિઓ દ્રોણાચાર્યને બ્રહ્મવૈષ્ણ-

રાજ અસત્યના ભયમાં ફૂંચી ગયા હતા, તેમ જ જયની આસક્તિમાં ખૂંપી રહ્યા હતા. આથી હે રાજન! તે દ્રોણાચાર્ય સાંસળે તેમ મોટા સ્વરથી બોલ્યા: 'અશ્વત્થામા હણાયો છે' પણ બહુ ધીમેથી અસ્પષ્ટ રીતે બોલ્યા: 'હાથી હણાયો છે.'^{૧૫} હે રાજન! રાજ યુધિષ્ઠિરને રથ પ્રથમ સત્યના પ્રભાવથી પૃથ્વીથી ચાર આંગળ લંચે રહી ચાલતો હતો; પણ તેમણે જ્યાં તે અસત્ય વચન કહ્યું ત્યાં તરત તેમનો રથ પૃથ્વીને સ્પર્શ કરી રહ્યો અને તેમના ઘોડાઓ પણ પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરી રહ્યા.^{૧૬} યુધિષ્ઠિરને મોઢે આવું વાજ્ય સાંભળીને મહારથી દ્રોણાચાર્ય પુત્રના દુઃખને લીધે સંતાપ પામ્યા અને પોતાના જીવિતને વિશે પણ તે નિરાશ થયા.^{૧૭} વળી આકાશમાં ઋષિઓના વાજ્ય પરથી પોતે પોતાના આત્માને મહાત્મા પાંડવોના અપરાધી તરીકે માનવા લાગ્યા. આમ પુત્રને મરણ પામેલો સાંભળી તેમનું ચિત્ત ઘણું ઉદાસ થઈ ગયું. ત્યાં હે રાજન! શત્રુદમન દ્રોણાચાર્ય એટલા બધા હૃદિષ્ઠ થઈ ગયા કે, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સામે જામેલો જોઈને પણ તે પ્રથમની પેઠે યુદ્ધ કરી શક્યા નહિ.^{૧૮, ૧૯}

હતિ શ્રીમદ્ભાગવતમાં દ્રોણપર્વાતર્જન દ્રોણવધપર્વમાં
'યુધિષ્ઠિરનું અસત્ય વચન' નામનો અધ્યાય ૧૯૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૧ મો

દ્રોણાચાર્યનું અંતિમ પરાક્રમ

॥ સજય ડવાલ ॥

તં દ્વદ્વા પરમોદ્દિપ્તં શોકોપહતચેતસમ્ ।

પંચાલરાજસ્ય સુતો ધૃષ્ટદ્યુમ્નઃ સમાદ્રવત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો: દ્રોણાચાર્યને પરમ ઉદ્વેગ પામેલા અને શોકથી ખિન્ન થયેલા મનવાળા જોઈને, પાંચાલરાજાને પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તેમની સામે ધસ્યો.^૧ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને રાજ દ્રુપદે મહાયજ્ઞમાં દેવોને હવિર્ભાગનું અર્પણ કરીને દ્રોણાચાર્યનો વિનાશ

કરવા માટે પ્રદીપ્ત અગ્નિ પાસેથી મેળવ્યો હતો.^૨ એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મેઘ સમાન ગંભીર શબ્દને કરનાર તથા મજબૂત દોરીવાળું જયશીલ ઘોર ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને તે ધનુષ્યમાં અગ્નિની પેઠે ચળકતું અને સર્પની પેઠે ઝેરી એવું દિવ્ય અજર બાણ સાંધ્યું. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી જ અગ્નિ સમાન મોટી જ્વાળાઓવાળું તે બાણ ધનુષ્યમાં સાંધ્યું હતું.^{૩, ૪} એએલા ધનુષ્યની દોરીના મંડળમાં રહેલા તે બાણનું તે સમયનું સ્વરૂપ વર્ષાઋતુની આખરમાં પરિવેષ (સૂર્યની આસપાસ થયેલા મંડળ)ના મધ્યમાં પ્રકાશી રહેલા સૂર્ય સરખું દેખાતું હતું.^૫ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જ્યારે પોતાના બળબળતા ધનુષ્યને હાથમાં લીધું, ત્યારે સર્વ સૈનિકો જગતના પ્રલયકાળને જ આવી પહોંચેલો માનવા લાગ્યા.^૬ તે ધનુષ્યમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સાંધેલા એ દિવ્ય બાણને જોઈને પ્રતાપી દ્રોણાચાર્ય પોતાના શરીરનો અંત આવેલો જ માનવા લાગ્યા.^૭ છતાં હે રાજેન્દ્ર! આચાર્ય તેનું વારણ કરવા માટે પોતાનો બનતો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પરંતુ એ મહાત્માનાં દિવ્ય અસ્ત્રો એ વેળા પ્રકટ થયાં નહિ.^૮ દ્રોણાચાર્યને લડતાં લડતાં ચાર દિવસ તથા એક રાત્રિ વીતી ગઈ હતી, પણ તે પાંચમા દિવસનો ત્રણ સુફલત જટલો કાળ વ્યતીત થયો હતો, તેવામાં તેમનાં બાણો પણ ખૂટી પડ્યાં. આમ બાણોની ખોટ પડવાથી અને તરેહતરેહનાં દિવ્ય અસ્ત્રોની પણ અપ્રાપ્તિથી પુત્રશોકથી પીડાયેલા તે આચાર્ય ઋષિઓના વાક્યથી પ્રેરાઈને શસ્ત્રોના ત્યાગ કરવા ઇચ્છતા હતા અને તેથી જ પ્રથમની પેઠે તેજેમય થઈ લડતા નહતા.^{૯-૧૧} તોપણ તેમણે ફરીથી દિવ્ય અગ્નિરસ ધનુષ્ય તથા સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞદંડ સરખાં બાણો ઉઠાવ્યાં અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે લડવા માંડ્યું.^{૧૨} તેમણે કોવ-પૂર્વક બાણોનો મોટો વરસાદ વરસાવ્યો અને

ધૃષ્ટદ્યુમ્નને હાંધી દીધો તેમ જ તેના બાણના પણ
કુકડા કરી નાખ્યા.^{૧૩} વળી દ્રોણાચાર્યે બીજા
ઠેટલાંએક તીક્ષ્ણ બાણો મૂળીને તેનાં બાણો, બળ
તથા ધનુષ્યને કાપી નાખ્યાં અને તેના સારથિને
પણ દોળી પાડ્યો.^{૧૪} તે બેઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હર્યો, તેણે
એક બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને એક તીક્ષ્ણ
બાણ મૂક્યું અને આચાર્યની છાતી વીંધી
નાખી.^{૧૫} મહાધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્નના એ
બાણપ્રહારથી અત્યંત વીંવાઈ ગયા; છતાં બંધે
ગજરાયા ત હોય તેમ રણમાં અડગ જિભા રહ્યા.
તેમણે પાછું એક તીક્ષ્ણ ચારવાણું ભદ્ર બાણ
મૂળીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ધનુષ્યને ફરી કાપી નાખ્યું. હે
રાજા ! ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાસે જ જ બાણો, શાયાઓ,
ધનુષ્યો આદિ હથિયારો હતાં, તે સર્વને દુરાધર્મ
દ્રોણાચાર્યે કાપી નાખ્યાં હતાં. માત્ર ગદા અને
તલવાર જ તેની પાસે બાકી રહી હતી.^{૧૬, ૧૭}
વળી તે શનુતાપત આચાર્યે કાપાયમાન થઈ
ધૃષ્ટદ્યુમ્નના જીવિતનો અંત આણના માટે કોવ-
પૂર્વક જનબાણો મૂક્યાં અને તેને વીંધી નાખ્યો.^{૧૮}
પછી મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેમના ઘોડાઓને પોતાના
ઘોડાઓ સામે જરાવી દીધા અને તે અમેયાત્મા-
એ બહાસ પ્રકટ કર્યું.^{૧૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ સમયે
મોહિમાહિ મિશ્ર થયેલા અને વાયુ સમાન વેગવાળા
ધૃષ્ટદ્યુમ્નના કબૂતરી રંગના ઘોડાઓ તથા દ્રોણા-
ચાર્યના લાલ રંગના ઘોડાઓ ઘણા જ શોભતા
લગ્યા.^{૨૦} હે મહારાજ ! વર્ષાઋતુ આવતાં ગર્જના
કરી રહેલા વીજળીઓવાળા મેઘોની પેઠે તે ઘોડાઓ
રણમાં મિશ્ર થઈને શોભી રહ્યા હતા.^{૨૧} તેવામાં
અમેયાત્મા બાહ્ય દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રથના
ઈસના બંધને, ચક્રોના બંધને તથા તે રથના બંધને
પણ કાપી નાખ્યા.^{૨૨} આમ પોતાનાં ધનુષ્ય,
ધ્વજ તથા સારથિનો વિનાશ થયો, ત્યારે વીર
પાંચાલે મોટા સંકટમાં આવી જઈને ગદા હાથમાં

લીધી અને દ્રોણાચાર્ય સામે ફેંકી. પણ સત્ય-
પરાક્રમી મહારથી દ્રોણાચાર્યે તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને
તે ફેંકેલી ગદાનો નાશ કરી નાખ્યો. દ્રોણાચાર્યે
પોતાની ગદાનો નાશ કરી નાખ્યો છે એ બેઈને
નરશ્રેષ્ઠ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સો ફૂદડીઓવાળી એક ચળકતી
તલવાર હાથમાં ગ્રહણ કરી.^{૨૩-૨૪} આમ તલ-
વાર હાથમાં લઈને પાંચાલ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આચાર્ય-
વરના વધ માટે આ જ નિઃસંશય સમય છે,
એમ માનવા લાગ્યો.^{૨૫} પછી પોતાના રથની
ઈસ પર થઈને તે સો ફૂદડીઓવાળી ચળકતી
તલવારને ઉગામીને રથના માળામાં બેઠેલા દ્રોણા-
ચાર્યની સામે જવા લાગ્યો.^{૨૬} ખરેખર ! તે
સમયે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સંઘાતમાં કુંકર કમં કરવાની
ઇચ્છા હતી. તેણે દ્રોણાચાર્યની છાતી ચીરી
નાખવાનો મનમાં સંકલ્પ કર્યો હતો.^{૨૭} એ વેળા
તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્યના રથની ધૂંસરીના બંધ
પર થઈને તેના મધ્યભાગમાં પહોંચી ગયો હતો
અને તેમના ઘોડાઓની પીઠ પરના અર્ધભાગ પર
પગ ટકવીને જોભા રહ્યો હતો. તે બેઈ સર્વ સૈન્યો
તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં.^{૨૮} ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એક
પોતાના રથની ધૂંસરીની પાળ પર તથા પોતાના
લાલ રંગના ઘોડાઓની પીઠ પર આવીને જોભો
રહ્યો હતો; છતાં દ્રોણાચાર્ય તેને મારવાનો લાગ
બેઈ રાજ્યા નહિ, એ એક અદ્ભુત જીવું હતું.^{૨૯}
જમ માંસની લાલસાથી સામસામા ધૂમી રહેલા
બે બાજ પક્ષીઓને ધસારો થાય છે, તેમ રણમાં
ધૂમી રહેલા દ્રોણાચાર્ય તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો તે સમયે
ધસારો થયો હતો.^{૩૦} પછી દ્રોણાચાર્યે એક રથ-
શક્તિ ફેંકીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના કબૂતરી રંગના ઘોડા-
ઓને એક પછી એક મારી નાખ્યા અને પોતાના
લાલ ઘોડાઓને યુક્તિથી બચાવી લીધા.^{૩૧} હે
રાજા ! ધૃષ્ટદ્યુમ્નના મરણ પામેલા તે ઘોડાઓ
રણભૂમિ પર પડ્યા અને દ્રોણાચાર્યના લાલ

ધોડાઓ રથના બંધથી છૂટા થઈ ગયા.^{૩૩} દ્વિઞ્ચેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યે આમ પોતાના ધોડાઓને મારી નાખ્યા તે યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહારથી દુષ્ટદુષ્ટથી સાંખ્યું ગયું નહિ.^{૩૪} તેથી દે રાજના! તે તુરત રથ પરથી ઊતરી પડ્યો, તેણે હાથમાં તક્ષવાર લીધી અને ગરુડ જમ સર્પ સામે ધસી જાય તેમ તે દ્રોણાચાર્ય સામે ધસી ગયો.^{૩૫} ત્યારે દે રાજના! દ્રોણાચાર્યને મારી નાખવાની ઇચ્છાવાળા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું સ્વરૂપ પૂર્વે હિરણ્યકશિપુના વધ-પ્રસંગે નૃસિંહ અવતારને ધારણ કરનારા વિષ્ણુ ભગવાન સરખું જણાતું હતું.^{૩૬} દે કુરુવંશી રાજા! તે સમયે રણમાં ધૂમી રહેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ખડ્ગયુક્તના સારા સારા એકવીસ પ્રકારો કરી દેખાડ્યા હતા.^{૩૭} પોતાની યુદ્ધશિક્ષાની રીતિ પ્રમાણે હાથમાં ઢાલ-તક્ષવાર ધારણ કરીને એ ધૃપતપુત્રે શ્રાંત,* ઉદ્દશ્રાંત, આવિદ્ધ, આપ્હુત,

પ્રસૂત, સૂત, પરિવૃત્ત, નિવૃત્ત, સંપાત, સમુદીર્ણ, ભારત, કૌશિક, સાત્વત આદિ તેર પ્રકારની યુક્તિઓ કરી બતાવી. આમ દ્રોણાચાર્યનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રણમાં ધૂમવા લાગ્યો. તે જ્યારે હાથમાં ઢાલતક્ષવાર પકડીને તરેહ-તરેહના અટાપટા ખેંચી રહ્યો હતો, ત્યારે રણમાં ઊભેલા સર્વ યોદ્ધાઓ તથા ત્યાં એકઠા મળેલા સર્વ દેવો વિસ્મય પામી ગયા હતા. પણ તે જ અરસામાં બ્રાહ્મણ દ્રોણાચાર્યે એક હઝર વૈતસ્તિક બાણો મૂઢીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સો ફૂદડીઓવાળી તક્ષવારના તથા ઢાલના ઢુકડા કરી નાખ્યા હે ભારત! તે વૈતસ્તિક (એક વૈત લંબાઈનાં) બાણો તદ્દન પાસે આવેલા રાત્રીને પ્રહાર કરવામાં ઉપયોગી હોય છે. એ બાણો બીજા ઘોઈની પાસે ઢાલમાં નથી. માત્ર હે ભારત! દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, અર્જુન, અશ્વત્થામા, કર્ણ, પ્રભુમ્ન, સાત્યકિ અને અભિ-મન્યુ, આ આઠ મહારથીઓ પાસે જ તે છે. પછી પોતાના પુત્ર તુલ્ય શિષ્યને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી આચાર્યે પોતાને પરમ સંમત એવું એક દહ બાણ ધનુષ્યમાં સાંધ્યું. પણ સાત્યકિએ તીક્ષ્ણ દશ બાણો મૂઢીને તે બાણને વચમાંથી જ કાપી નાખ્યું અને તેણે તમારા પુત્રના તથા મહા-ત્મા કર્ણના દેખતાં દ્રોણાચાર્યના હાથમાં સપ ડાચેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને છોડાવ્યો. આમ હે ભારત! સત્યપરાક્રમી સાત્યકિ દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ તથા કૃપાચાર્ય જેવા મહારથીઓની વચ્ચે રથમાર્ગોમાં ધૂમી રહ્યો હતો, તે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન

તે સૂત, (૭) રાત્રીના ડાંગાજમણા માગમા કનુ ન પરિવૃત્ત, (૮) પાડ પડે ધસી જતુ તે નિવૃત્ત, (૯) અન્યોને વાગવાર પ્રહાર કરેલા તે સંપાત, (૧૦) રાત્રી કરતા પોતે અધિક યર્ષ જતુ તે સમુદીર્ણ, (૧૧) અગ તથા પ્રત્યગમ્ય તત્તવાર દેવવતી તે ભારત, (૧૨) વિચિત્ર રીતે તત્તવાર દેવવતી તે કૌશિક અને (૧૩) હુપાર્શ્વને ધા કનવા તે સાત્વત કનવા છે-નોંધકંઠ

* મહાભારત રાત્રગ્રામણ ધ્રાતમુચ્યતે ।
તત્રેવ બાહુમુચ્યમ્ હૃતમુદ્ગ્રાતનીરિતમ્ ॥ ૧ ॥
ધ્રામણ તત્રેવ પરિત રાત્રગુલ્વાવિદ્ધમુચ્યતે ।
પાપ્રયુક્તશક્ત્ય વારણર્થમિદ ત્રયમ્ ॥ ૨ ॥
શારારાકમળાચાર્ય ગમન સ્વાપ્તુઝ મતમ્ ।
રાત્રગુલ્વામેણ તદ્દેહસ્પર્શન પ્રયત્ન મતમ્ ॥ ૩ ॥
વચ્ચિત્ત્વા રિપિ શાસ્ત્રગતન ગદિત સૂતમ્ ।
પરિહૃત મવેન્દ્રગ્રોર્વામિદક્ષિણમગત ॥ ૪ ॥
પશ્ચાત્પદાપસરણ નિરૂત સપ્રવચ્ચતે ।
અન્યાન્યતાઙન પ્રાપ્તુ સ્થાતમુમચારણિ ॥ ૫ ॥
આધિન્યમમાતમનો વત્તસમુદીર્ણમુદીરિતમ્ ।
અગપ્રત્યગદરેણુ ધ્રામણ મારત સ્મૃતમ્ ॥ ૬ ॥
વિચિત્રરાત્રગુલ્વારદર્શન કૌશિક સ્મૃતમ્ ।
જિલીય ચર્મેણ હેવા યદસ્તે સારતત વિ તત્ ॥ ૭ ॥

(૧) તત્તવારને મહાગાકારે ફેરવતી તે શ્રાંત, (૨) ઢાલ બંધો કરીને ફેરવતી તે ઉદ્દશ્રાંત, (૩) પોતાની આસપાસ ફેરવતી તે આવિદ્ધ (આ ગજ રીતો રાત્રીએ માગેલા શસ્ત્રોને અટકાવ કરવા માટે છે) (૪) રાત્રી પર આગળ કરવા માટે તત્તવાર હાલ કુની જતુ તે આપ્હુત, (૫) તત્તવારની અણુ-વડે રાત્રીના શરીરોને સ્પર્શ કરવો તે પ્રસૂત, (૬) રાત્રીને છેતરતી તલવારના ધા કરવો

જેયું. ત્યાં એ અટોલ યદુવંશી સામી સેનામાં
ધસી જઈને સંગ્રામમાં સર્વનાં દિવ્ય અસ્રોને
કાપી રહ્યો હતો. એ જોઈને શ્રીકૃષ્ણે તથા અર્જુને
તેને 'શાબાશ' 'શાબાશ' કહી અભિનંદન આપ્યાં.
હવે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું : 'હે હશવ ! જુઓ,
શત્રુવીરોને સંહારનારે. આ યદુવંશી ધુરંધર
સાત્યકિ આચાર્ય આદિ મુખ્ય મહારથીઓની
મધ્યમાં ધૂમી રહ્યો છે. ખરેખર ! એ સાત્યકિ મને,
નકુલને, સહદેવને, બીમસેનને તથા રાજા યુધિષ્ઠિરને
ધણી જ આનંદ ઉપજાવી રહ્યો છે.'^{૩૮-૫૧} કારણ
કે યુદ્ધશિક્ષાને અનુસરીને અને ઉદ્વેગથી ત્યાગ
કરીને એ સાત્યકિ રણમાં ધૂમે છે. વળી યાદવોનો
એ ધીર્તિવર્ધન મોટા મોટા મહારથીઓને પણ
રણમાં રમાડે છે.^{૫૨} જુઓ, જુઓ, આકાશમાં
રહેલા સિદ્ધો તથા વિસ્મય પામેલાં સૈન્યો પણ
એ સાત્યકિને રણમાં અજિત જોઈને 'ધન્ય ધન્ય'
કહીને તેને અભિનંદે છે. અરે ! આ બંને પક્ષના
સર્વ યોદ્ધાઓ તેના કર્મની પ્રશંસા કરી
રહ્યા છે.^{૫૩}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જીત દ્રોણવધપર્વમાં
'સંકલ હુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૯૧ માં સમાય

અધ્યાય ૧૯૨ મો

દ્રોણાચાર્યનો વધ

॥ સંજય ઉગ્રા ॥

સાન્વત્સવ્ય તુ તત્કર્મ દપ્પા દુર્યોધનાદયઃ ।

ઐનેયં સર્વતઃ ક્રુદ્ધા વારાયામાનુરંજમા ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : શિનિગોત્ર સાત્યકિના તે
કર્મને જોઈને દુર્યોધન આદિ યોદ્ધાઓ ક્રોધે ભરાયા
અને તેને સર્વ તરફથી ચપચપ અટકાવવા લાગ્યા.^૧
દે રાજ ! કૃપાચાર્ય, કણ્વ તથા તમારા બન્ધા પુત્રો
ઉતાવળા ચડી આવીને સાત્યકિને તીક્ષ્ણ બાણો
વટે મારવા લાગ્યા.^૨ એટલે રાજા યુધિષ્ઠિર, પાંડવ
નકુલ, સહદેવ તથા બળવાન બીમસેન સાત્યકિની

આસપાસ બીંટાઈ વળ્યા.^૩ પછી મહારથી કણ્વ,
કૃપાચાર્ય તથા દુર્યોધન આદિ તમારા પુત્રો બાણો-
નો વરસાદ વરસાવીને સાત્યકિને ઘેરી વળ્યા.^૪ પણ
હે રાજન ! તે મહારથીઓ સામે યુદ્ધ કરતાં કરતાં
સાત્યકિએ એકાએક ઉદય પામેલી તે ઘોર સ્વરૂપ-
વાળી બાણવૃષ્ટિને અટકાવી દીધી.^૫ તેણે તે શર-
વીરોએ પ્રયોજેલાં દિવ્ય અસ્રોનો પણ સામેથી
વિધિવત્ દિવ્ય અસ્રો મૂકીને અટકાવ કરી દીધો.^૬
ત્યાં તે સર્વ રાજાઓનો સમાગમ થતાં રણક્ષેત્ર
એટલું બધું દૂર થઈ ગયું હતું કે, તે જાણે પૂર્વે
પણ્યોનો સંહાર કરતી વેળા દ્રોણાચાર્યના થયેલા
રુદ્રદેવનું દ્રીડાક્ષેત્ર હોય તેવું જણાવા લાગ્યું. તે
રણંગણમાં ન્યાં જોઈએ ત્યાં હાથો, મસ્તકો,
ધનુષ્યો, છત્રો તથા છિન્નભિન્ન થયેલાં ચામરોના
મોટા મોટા હગો દેખાતા હતા. ભાંગી પડેલાં
પૈડાંવાળા રથો, પાડી નાખવામાં આવેલા મોટા
ધ્વજો તથા મરણ પામેલા શરૂ ઘોડેસવારોથી
આખી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી. હે કુરુક્ષેત્રરાજ !
એ મહારણમાં બાણપ્રહારથી કપાયેલા ધણા
યોદ્ધાઓ વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરતા તરફ-
ડિયાં મારતા દેખાતા હતા. દેવાસુર સરખું આવું
ઘોર યુદ્ધ જ્યારે ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે ધર્મરાજ
યુધિષ્ઠિરે ધોતાના સન્નિધ યોદ્ધાઓને ઉદ્દેશીને આ
પ્રભાણે કહ્યું : 'દે મહારથી ક્ષત્રિયો ! તમે બધા
બરાબર મુસજબ થઈને દ્રોણાચાર્ય સામે ધસાડો
કરો; કારણ કે આ વીર ધૃષ્ટદ્યુમન દ્રોણાચાર્ય સાથે
યુદ્ધ કરી રહ્યો છે અને આચાર્યનો નાશ કરવા
માટે યથાશક્તિ પ્રયાસ પણ કરે છે.'^{૭-૧૩} આજના
મહારણમાં એ ધૃષ્ટદ્યુમનનું જે સ્વરૂપ દેખાય છે, તે
જોનાં અવરૂપ દ્રોણાચાર્યના થયેલા ને ધૃષ્ટદ્યુમન
દ્રોણાચાર્યનો રણમાં નાશ કરશે જ.^{૧૪} માટે તમે
બધા એકત્ર થઈને દ્રોણાચાર્ય સામે જ યુદ્ધ કરો.^{૧૫}
યુધિષ્ઠિરની આની આજ્ઞા થતાં સંજયોના તે મહા-

રથીઆ દ્રોણાચાર્યનો વિનાશ કરવા માટે મુસજમ । ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રથરહિત થઈને ખિન્નવદને રણમાં ઊભો થઈને તેમની સામા ધસી ગયા. મહારથી દ્રોણાચાર્ય ધનો અને તેનાં સર્વ આયુધોનો નાશ થઈ ગયો । પણ પોતાની સામા ધસી આવવા તે સર્વ મહારથીઆ સામે દબે તો મરવું જ છે એવો નિશ્ચય કરી વેગપૂર્વક ચડી ગયા. સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા તે દ્રોણાચાર્ય એ સુંઝયોડાઆ સામે ન્યારું ચડાઈ કરી, ત્યારે ધૃષ્ટી કંપવા લાગી. ^{૧૫-૧૭} ત્યારે સેનાને ત્રાસ ઉપજાવે તેવા કડાકામડાકા સાથે પવન ફૂંકાવા લાગ્યો. ત્યાં મોટાં મોટાં ઈંબાડિયાં પડવા લાગ્યાં અને તે બંધાં જાણે સૂર્યમાંગી નીકળીને ખરતાં હોય તેવું જણાવા લાગ્યું. ^{૧૮} વળી તે ઈંબાડિયાં બને સેનાઆને પ્રકાશમાન કરી દેતાં ધનાં અને મદાન બયને મૂચવતાં દતાં. દે રાજા ! ન્યાં જોઈએ ત્યાં દ્રોણાચાર્યનાં રાસો પ્રકાશવા લાગ્યાં દતાં. ^{૧૯} ત્યાં રથોના મડગડાટા સંભળાવા લાગ્યા, ધોડાઆ અશ્વપાત કરવા લાગ્યા અને મહારથી દ્રોણાચાર્ય પણ નિરનેજ જેવા જણાવા લાગ્યા. તેમનું કાપું નેત્ર ફરકવા લાગ્યું, નેમનો ડાગો બાહુ ફરકવા લાગ્યો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પોતાની આગળ જોઈને તેમનું મન ખિન્ન થઈ ગયું. ^{૨૦, ૨૧} તેમણે પોતાના સ્વર્ગમન સંબંધી કવિઓનાં વચનોને લક્ષમાં રાખીને સારી પેઠે યુદ્ધ કરીનેજ પ્રાણોનો ત્યાગ કરવા તૈયારી કરી. ^{૨૨} હવે દુષ્ટ રાજનાં સંન્યોથી આરે બાનુથી ઘેરાઈ ગયેલા એ દ્રોણાચાર્ય રણમાં ધૂમવા લાગ્યા અને ક્ષત્રિયોનાં રોગેટાળાંનો સંહાર કરવા મથી પડ્યા. ^{૨૩} રાનુદ્ધમન દ્રોણાચાર્યે બરાબર વીસ લઘ્વર ક્ષત્રિયોનો વિનાશ કરી નાખ્યો અને તીક્ષ્ણ બાણો વડે એક લાખ હાથીઓનો ઘાણ હાડી દીધો. ^{૨૪} વળી બ્રહ્માત્ર સાથે ઊભેલા એ આચાર્ય ત્યાં સંઆમમાં ધુમાડા વિનાના અગ્નિની જેમ પ્રજ્વળી રહ્યા હતા અને જાણે ક્ષત્રિયોનું નામ સુદ્ધાં ઉખેડી નાખવા માટે સજ્જ થયા હતા. ^{૨૫} એ અરસામાં મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રથરહિત થઈને ખિન્નવદને રણમાં ઊભો થઈને તેનાં સર્વ આયુધોનો નાશ થઈ ગયો. એ જોઈને બળવાન બીમસેન ઉતાવળે ઉતાવળે ત્યાં દોડી આવ્યો. ^{૨૬} રાનુદ્ધમન બીમસેને તેને પોતાના રથમાં બેમાડી દીધો. પછી દ્રોણાચાર્યને બાણો દેડી રહેલા જોઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પ્રત્યે તે આ રીતે બોલ્યો : ^{૨૭} 'ઓ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! તારા સિવાય બીજો એક પણ પુરુષ દ્રોણાચાર્ય સામે લડવાને હિસાબ કરી શકે તેમ નથી, માટે તું જ પ્રથમ તેનો વધ કરવા માટે ઉતાવળ કર; કારણકે દ્રોણાચાર્યનો વધ કરવારૂપ ભારમાન તારા પરજ રહ્યો છે. ^{૨૮} બીમસેને ન્યારું એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે એ મહાબાહુએ યુદ્ધના સર્વ ખારને સંઘન કરી શકે તેવું ઉત્તમ અને મજબૂત ધનુષ્ય હાયમાં કીધું અને બાણો ફેંકતો ફેંકતો તે ક્રોધપૂર્વક રણદુર્વાર દ્રોણાચાર્ય સામે ધસ્યો; આમ આચાર્યને આગળ વચ્ચા અટકાવવા માટે તે બાણોની વૃષ્ટિ કરીને તેમને દાંડી દેવા લાગ્યો. ^{૨૯, ૩૦} પછી યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા રણસંઆમને શોભાવનારા તે બધે જણા બ્રહ્માત્ર આદિ અનેક દિવ્ય અસ્રોને પ્રકટ કરવા લાગ્યા. ^{૩૧} દે મહારાજા ! એ રણમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અનેક મોટાં મોટાં અસ્રો મૂકીને દ્રોણાચાર્યને દાંડી દીધા તથા તેમનાં સર્વ અસ્રોના પણ નાશ કરી નાખ્યો. ^{૩૨} વળી અસ્ખલિત પરાક્રમવાળો તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સંઆમમાં દ્રોણાચાર્યનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા વસાતિ, શિખિ, બાદલિક તથા કૌરવો સુદ્ધાંનો નાશ કરવા લાગ્યો. ^{૩૩} દે રાજા ! સૂર્ય જેમ કિરણો વડે સર્વ દિશાઓને દાંડી દે છે, તેમ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બાણોની જગાથી સર્વ દિશાઓને દાંડી દેતો હતો અને સાક્ષાત્ સૂર્યની જેમ રણમાં શોભતો હતો. ^{૩૪} ત્યાં દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના તે ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું અને ફરીથી તેનાં સર્વ મર્મસ્થાનોમાં

બાણોનો સખ્ત પ્રહાર કર્યો, એટલે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને
અનહદ વ્યથા થવા લાગી.^{૩૪} હવે હે રાજેન્દ્ર !
ભીમસેનને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો. તે છેક દ્રોણ-
આર્યના રથ પાસે જઈ પહોંચ્યો અને ધીમે
ધીમે તેમને આ પ્રમાણે બોલ્યો :^{૩૫} 'તમારા
જેવા નીચ બ્રાહ્મણો સારા શિક્ષિત થયા છતાં
અને પોતાનાં કર્મોથી બ્રષ્ટ થયા છતાં પણ એ
આ રીતે યુદ્ધ કરતા ન હોય તો બિચારા ક્ષત્રિ-
યોનો સંહાર થાય નહિ.^{૩૬} અરે આ આચાર્ય !
વિદ્વાનો સર્વ જૂતોની અહિંસાને જ અતિ પ્રશસ્ત
ધર્મ કહે છે અને તેવા અહિંસામય ધર્મનું
વાસ્તવિક મૂળ બ્રાહ્મણ છે. આપ તો અતિશય
વેદવેત્તા બ્રાહ્મણ છો.^{૩૭} તો હે બ્રહ્મન ! એક
ચાંડાલની પેઠે અસંખ્ય રંગેછાનો સંહાર કરીને
આપ અજ્ઞાનથી મૂઠની પેઠે પુત્ર, સ્ત્રી તથા ધનની
ધમ્જા રાખીને ભુદ્ધી ભુદ્ધી ભતનાં અનેક પ્રાણીઓનો
પણ વિનાશ કરી રહ્યા છો, તે શું યોગ્ય છે ?^{૩૮}
કેવળ એક જ પુત્રને માટે સ્વકર્મથી બ્રષ્ટ થઈને
અને અધર્મવિદ્યાનો આશ્રય કરીને તમને
સ્વકર્મ કરનારાં અનેક મનુષ્યોનો સંહાર કરતાં
લાજ કેમ નથી આવતી ?^{૪૦} અરે ! જને માટે
તમે શસ્ત્રો હાથમાં લીધાં છે અને જીતી રહ્યા
છો, તે તમારો પુત્ર તો તમારી પાછળ જ
રણમાં લાગ્યા થઈ ચૂકી ગયો છે, એ વાત તો
તમને ભણે કરવામાં આવી ન હોય તેમ લાગે
છે !^{૪૧} ધર્મરાજએ તમને તમારા પુત્રના મરણ
વિષે જ વાક્ય કહ્યું છે તે સત્ય છે; તેમાં શંકા
કરવી તે યોગ્ય નથી.' ભીમસેનનાં એ વચનો
સાંભળીને દ્રોણાચાર્ય ધનુષ્યને ફેંકી દીધું. પછી
બીજાં સર્વ અસ્રોનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાથી
તે ધર્માત્મા પુરૂષ આ પ્રમાણે બોલી કહ્યા :
'અરે કણુ ! આ કણુ ! હે મહાધનુર્વર કૃપા-
ચાર્ય ! આ દુર્યોધન ! હું તમને ફરી ફરીને

કહું છું કે, સંઆમમાં બરાબર યત્ન કરજો.
પાંડવો તરફથી તમારું કલ્યાણ થાઓ. હું હવે
શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરું છું.^{૪૨-૪૪} આમ કહીને
હે મહારાજ ! તેમણે પોતાનાં સર્વ શસ્ત્રોનો
ત્યાગ કર્યો અને તેઓ અશ્વત્થામાને જ મેટિથી
બોલાવવા લાગ્યા. પછી છેવટે યોગધારણાને
આશ્રય કરી તે રથની બેઠક પર બેસી ગયા
અને તેમણે સર્વને અભય આપ્યું. આ તકનો
લાભ લઈ પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બાણ સાથેના તે
પોતાના ધનુષ્યને રથમાં ચૂકી દઈને એકદમ નીચે
ઊતર્યો અને હાથમાં તલવાર લઈને દ્રોણાચાર્યની
સામે ધસી ગયો.^{૪૫-૪૭} આમ યોગાનંદ દ્રોણ-
આર્યને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સપાટામાં આવેલા જોઈને
માનુષી ને દૈવી આદિ સર્વ પ્રાણીઓ હાહાકાર
કરવા લાગ્યા.^{૪૮} તેઓ બધાં કારમી ચિચિયારીઓ
પાડી રહ્યાં અને કહેવા લાગ્યાં કે, 'અરે ! ધિક્કાર
હો !' એ જ સમયે દ્રોણાચાર્ય પણ શસ્ત્રોનો
ત્યાગ કરી પરમ જ્ઞાનનિકામાં સ્થિત થયા.^{૪૯}
'તથાસ્તુ' કહીને મહાતપસ્વી દ્રોણાચાર્ય ન્યોત્તિ-
સ્વરૂપ થયા અને તેમણે યોગમાર્ગનો આશ્રય
કરી મનમાં પુરાણ પુરુષોત્તમ વિષ્ણુનું શરણ
લીધું.^{૫૦} યુષ્મને લગાર જાંઘું રાખી અને વક્ષ-
સ્થળને આગળ હડપચીના ભાગમાં સ્થિર કરી
તેમણે વિષયોના સ્મરણને હૃદયમાંથી દૂર ફેંકી
દીધા તેમ જ નેત્રો બંધ કરી તે સત્ત્વયુગ્મમાં
સ્થિર થયા.^{૫૧} આ પ્રમાણે સત્ત્વયુગ્મમાં સ્થિર
થઈને તે મહાતપસ્વી ઔદાસ્યરૂપ, કેવળા દેવ,
અવિનાશી અને પરમપ્રણ એવા પરબ્રહ્મ વાસુ-
દેવનું સ્મરણ કરીને કેવળ જયોતિસ્વરૂપ થયા
હતા.^{૫૨} આમ દ્રોણાચાર્ય મનુષ્યોને પણ
અતિ દુર્લભ એવા સ્વર્ગમાં પહોંચી ગયા. તે
ન્યાયે આ પ્રમાણે સર્વ થયા, ત્યારે આકાશમાં
ભણે એ સૂર્ય કાગ્યા દોપ નેમ અમને લાગુ

દતું.^{૧૩} જે વેળા સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા દ્રોણ-
આર્યેદગ્રી સૂર્ય સ્વર્ગે જતા દત્તા, તે વેળા આશુ-
આકાશ અંતે દેવજા ન્યોતિસ્વરૂપ થઈ ગયું
દતું અને તેજથી એકાકાર થઈ રહ્યું દતું.^{૧૪}
એક નિમેષ જટલા કાળમાં તો તે ન્યોતિ ત્યાં
અદગ્ય થઈ ગઈ અને ત્યાં તુરત દર્શિત થયેલા
દેવતાઓને કિલકિલાટ શબ્દ સંભળવા લાગ્યો.
દ્રોણાચાર્યે પ્રસલોકમાં ગયા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દેવજા
મુઠ થઈ કામો દત્તા, તે સમયે અમે પાંચ જ
મનુષ્યો પરમ ગતિએ જતા યોગયુક્ત મદાન્મા
દ્રોણાચાર્યને જોઈ શક્યા દત્તા. દે મદાગમ !
હું, કુંતાપુત્ર અર્જુન, દ્રોણપુત્ર અથત્યામા, યદુ-
વંશી શ્રીકૃષ્ણ તથા ધર્મપુત્ર પાંડવ યુધિષ્ઠિર એમ
પાંચ જ જણાઓ યોગયુક્ત થઈ પ્રસલોક બળી
જતા બુદ્ધિમાન દ્રોણાચાર્યના મદિમાને જોઈ
શક્યા દત્તા; બાકીના બીજા સર્વ યોદ્ધાઓ તેમને
જોઈ શક્યા ન દત્તા; કારણ કે પ્રસલોક મદા-
દિવ્ય છે, દેવોમાં પણ યુદ્ધ છે તથા સર્વ લોકથી
પર રહેલો છે. આથી જ મદર્ષિઓની સાથે તે
પરમ સ્થાનમાં જતા દ્રોણાચાર્યને બીજા કોઈ
મનુષ્યો જાણી શક્યા ન હતા તેમ જોઈ શક્યા
પણ ન દત્તા.^{૧૫-૧૭} હવે યોગનો આશ્રય કરી
પ્રસલોકમાં પધારી ગયેલા એ શત્રુદમન દ્રોણ-
આર્યેનું શરીર બાણોના ઢગોથી છિન્નભિન્ન થઈ
ગયું દતું, શત્રોનો ત્યાગ કરી રથમાં બેસી રહ્યું
દતું, લોહી વહેવાયતું દતું અને નિર્જીવ થયું
દતું. સર્વ જનોથી ધિક્કારાયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેને
પકડ્યું અને ચૂપચાપ બેસી રહેલા તે શરીર-
ની ચોટલી પકડીને તેના મસ્તકને તલવાર વતી
બુઢું કયું, એટલે તુરત મસ્તકહીન થયેલું તે
ધંડ રણભૂમિ પર ગળાટી પડ્યું. આ રીતે
દ્રોણાચાર્યનો વિનાશ કરી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મોટા હર્ષમાં
આવી ગયો અને રણમાં તલવાર ધુમાવતો ધુમા-

વનો હપરાહપરી સિંહનાદો કરવા લાગ્યો. દે
ગમ ! દ્રોણાચાર્યની હંમર પચાગ્રી વર્ષની હતી,
તેમને કાન સુધી પળિયાં આવી ગયાં દત્તાં
અને તેઓ રડે રયામ દત્તા. છતાં તે આચાર્યે
તમારે માટે સોગ વર્ષના તરણની પેઠે યુદ્ધમાં
ધૂમાધૂમ કરી દત્તા. જે વેળા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણા-
ચાર્યનું મસ્તક કાપવા જતો હતો તે વેળા
મદાબાહુ કુંતીનંદન અર્જુને તેને કહ્યું હતું કે,
'આ દુષ્ટપુત્ર ! તું આચાર્યને મારીશ મા;
પણ તેમને જીવતા જ અહીં લાવજે.' તે વખતે
સૈનિકો પણ મોટી ખૂમો પાડીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહી
રવા હતા કે, 'આચાર્યને ન મારશો, ન મારશો.'
અરે ! શોકયુક્ત થયેલો અર્જુન તો ખૂમો પાડતો
પાડતો ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાછળ દોડ્યો પણ હતો,
છતાં અર્જુન તથા બીજા સર્વ રાજાઓ ખૂમો
પાડતા જ રહ્યા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એ નરશ્રેષ્ઠે રણ-
શર્યામાં મારી જ નાખ્યા. એટલે લોહીથી રેખ-
જન થયેલા તે દ્રોણાચાર્યે રથ પરથી પૃથ્વી પર
પડ્યા. ત્યારે તે આકાશમાંથી ખરેલા મંગળના
તારાની પેઠે અથવા સૂર્યનારાયણની પેઠે દુરા-
ધર્મ જણાતા હતા. એ રીતે મરણ પામેલા
દ્રોણાચાર્યને સર્વ સૈનિકો ત્યાં યુદ્ધસેન પર જોઈ
રવા હતા.^{૧૮-૧૯}

પછી દે રાજન ! મહાન ધનુર્ધોરી ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યના મસ્તકને પોતાના હાથમાં
લીધું અને તમારા મહારથી પુત્રો સામે ફેંક્યું.^{૨૦}
દે રાજન ! દ્રોણાચાર્યના મસ્તકને આમ આવી
પડેલું જોઈને તમારા યોદ્ધાઓ નાસભાગ કરવા-
માં જ લાગી ગયા અને જેટલાએક તો સર્વ
દિશાઓમાં નાસી પણ ગયા.^{૨૧} દ્રોણાચાર્ય તો
સ્વર્ગમાં થઈને નક્ષત્રમાર્ગમાં દાખલ થઈ ગયા
હતા. દે રાજ ! આ બધું સત્યવતીના પુત્ર
ભગવાન વ્યાસઋષિની કૃપાથી મેં નજરેનજર

જોયું હતું. તે મહાતેજસ્વી આચાર્ય જ્યારે આકાશને સ્તબ્ધ કરી દઈ જતા હતા, ત્યારે બળબળતું ધુમાડા વિનાતું ઊંબાડિયું બળે પૃથ્વી પરથી જોયે ચઢી જતું હોય તેમ અગ્નિ દેખાયું હતું. દ્રોણાચાર્યનું મરણ થતાં કૌરવો, પાંડવો અને સંજયો તદ્દન નિરુત્સાહ થઈ ગયા અને મોટા વેગ કરી આરેબાબુ દોડી ગયા. આથી સૈન્યમાં ભંગાણુ પડ્યું. એ સંઘાતમાં ઘણા યોદ્ધાઓનો તીક્ષ્ણ બાણોથી ઘાણુ વળી ગયો હતો અને ઘણા ઘાયલ થયા હતા. આમ દ્રોણાચાર્યનો નાશ થતાં તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓના જીવ જ બળે કે જીડી ગયા. તેમને રણમાં સપ્ત પરાજય મળ્યો હતો અને પલાયન કરતાં પણ તેમને પરલોક તરફનો મહાન ભય હતો. આમ તેઓ ભેદ રીતે શ્રદ્ધ થયા હતા, ઐટલે વૈથને ધારણ કરી શક્યા નહિ. તે સર્વ રાજાઓએ હે મહારાજ ! દ્રોણાચાર્યના શરીરને મેળવવા માટે ઘણા ઘણા પ્રયાસ કર્યો; પણ રણક્ષેત્ર મરણ પામેલાં હજારે શરીરોથી ભરાઈ ગયું હતું, તેથી તેમને દ્રોણાચાર્યનું શરીર મળ્યું નહિ. પેલી તરફ પાંડવયોદ્ધાઓ તો રણમાં વિજય તથા મહાન યશ મેળવીને બાણો અને શસ્ત્રોના શબ્દો કરવા લાગ્યા, તેમ જ પુષ્કળ સિંહનાદોથી ગાજવા મંડ્યા. ત્યાં હે રાજન ! ભીમસેન અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તો અન્ધોન્ધને ભેટીને સેતાના મધ્યમાં નાચવા જ મંડી પડ્યા હતા. તે સમયે ભીમસેને શત્રુતાપન ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આ પ્રમાણે કહ્યું :^{૭૩-૮૦} 'હે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! આ સમયે જવા આનંદથી હું તને ભેટી રહ્યો છું તેવા જ આનંદથી ફરી પણ જ્યારે પાપી દુર્યોધન તથા કર્ણ રણમાં હણાશે, ત્યારે તને વિજયવત્તાને હું ભેટીશ.'^{૮૧} આમ કહીને પાંડુપુત્ર ભીમસેન અતીવ હર્ષમાં આવી ગયો અને ખલાઓ ઠોછીને પૃથ્વીને કંપાવવા લાગ્યો.^{૮૨} તે સાંભળીને યુદ્ધમાં

જોભલા તમારા યોદ્ધાઓ નાશ પામી ગયા અને તેઓ જ્ઞાનધર્મનો ત્યાગ કરી પલાયન કરવા તત્પર થઈ ગયા.^{૮૩} હે પૃથ્વીપતિ ! પાંડવયોદ્ધાઓ તો તે સંઘાતમાં જય મેળવીને તથા શત્રુઓનો સંહાર કરીને હર્ષિત થયા અને સુખ પામ્યા.^{૮૪}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતરંગત દ્રોણવધપર્વમાં
'દ્રોણનો વધ' નામનો અધ્યાય ૧૯૨ થી સમાપ્ત

દ્રોણવધપર્વ સમાપ્ત

નારાયણાસ્ત્રમોક્ષપર્વ

અધ્યાય ૧૯૩ મો

દ્રોણાચાર્યના વધના વૃત્તાંતનું
અશ્વત્થામાને નિવેદન

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

તતો દ્રોણે હતે રાજન કુરવઃ શસ્ત્રપીઠિતાઃ ।

હત્રપ્રવીરા વિષ્વસ્તા મૃશં શોકપરાવણાઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે રાજન ! આમ દ્રોણાચાર્યનું

મરણ થતાં શસ્ત્રથી પીડાયેલા કૌરવો અત્યંત શોકપરાયણ થઈ ગયા. તેમના ઘણા યોદ્ધાઓનો સંહાર થઈ ગયો હતો અને તેઓ પોતે પણ અત્યંત ઘાયલ થઈ ગયા હતા.^૧ હે પૃથ્વીનાથ ! શત્રુઓને પ્રતિદિન ચઢતીમાં આવતા ભેદને તેઓ વારંવાર કંપવા લાગ્યા, તેમનાં નેત્રો અશ્રુઓથી જીભાર્ધ જવા લાગ્યાં અને નાસી જીડીને દીન થઈ ગયા.^૨ તેમનું બાન આદ્યું ગયું, તેમનો ઉત્સાહ નાશ પામ્યો, શોકને લીધે તેમનું તેજ હણાઈ ગયું અને કારમી હિંદિયારીઓ પાડીને તેઓ જ્યાં તમારા પુત્રની આસપાસ વીંટાઈ બેસ્યા.^૩ પૂર્વે જન્મ હિરણ્યાક્ષનું મરણ થતાં દેવોના કંઠે અશ્રુઓથી ભરાઈ ગયા હતા, તેમ જ અત્યારે દ્રોણાચાર્યનો વધ થતાં કૌરવોના કંઠે અશ્રુઓથી ગળગળા થઈ ગયા હતા. તેઓ બધા ધૂળથી ભરાઈ ગયા હતા, ચરચર ફૂગતા હતા

અને દશેય દિશાઓને નિંદાળી રહ્યા હતા.^૪ આ રીતે તમારો પુત્ર રાજા દુર્યોધન અણે ત્રાસ પામેલાં મૃગોનાં ટાળાંથી વીંટાઈ ગયો હતો અને ત્યાં જાઓ રહેવાને પણ અશક્ત થઈ નારી જવા તત્પર થયા.^૫ હે ભારત ! બૂધ અને તૃપાથી લોચ-પોચ ગયેલા તમારા યોદ્ધાઓ અણે સૂર્યના તાપથી તપી ગયા હોય તેમ ખિન્ન મનવાળા થઈ ગયા.^૬ હે રાજન ! સૂર્યનું પતન, સસુદ્રનું શોષણ, મેઠુ પર્વતનું ચક્રન તથા ઇંદ્રનો પરાજય જેવો અસહ્ય છે, તેવો જ અસહ્ય દ્રોણાચાર્યના વધ જેઈને કૌરવો અતિશય બયભીત સ્વરૂપવાળા થઈ ગયા અને બયથી પલાયન કરવા લાગ્યા.^૭ નિત્ય સુવર્ણના રથમાં બેસનારા દ્રોણાચાર્યને હણાયેલા સાંભળીને, બયભીત થયેલો ગાંધારાજ શકુનિ અતિશય ત્રાસ પામેલા પોતાના રથીયોદ્ધાઓની સાથે નાસતા લાગ્યો.^૮ ત્યારે સુતપુત્ર કણ્વ પણ પતાકાઓ ફરકાવતી પોતાની વેગવાળી મહાસેનાને સાથે લઈને બયથી ભાગવા લાગ્યો.^૯ ત્યાં મદ્રરાજ શત્ય રથો, હાથીઓ તથા ઘોડાઓથી ભરપૂર એવી પોતાની સેનાને આગળ કરીને બયને લીધે આસપાસ જેતો રણમાંથી નારી જવા લાગ્યો.^{૧૦} ધન-પતાકાઓને ધારણ કરનારા તથા લગભગ માર્યા ગયેલા યોદ્ધાઓને સાથે લઈને શારદ્વત કૃપાચાર્ય પણ 'હાય ! અરે !' એમ બોલતા બોલતા નારી જવા લાગ્યા.^{૧૧} હે રાજન ! મરણ પામતાં બાણી રહેલા ભોજસૈન્યને તેમ જ કલિંગ, આરદ્ર તથા બાહલિક યોદ્ધાઓને સાથે લઈને કૃતવર્મા પણ પોતાના અતિ વેગવાળા ઘોડાઓ દોડાવીને રણમાંથી પોતારા ગણી ગયો હતો.^{૧૨} વળી હે રાજન ! અનેક પદ્ધતિયોદ્ધાઓની સાથે રહેલો અને ત્રાસ પામેલો ઉલ્લસજા પણ દ્રોણાચાર્યને રણમાં મારી નાખવામાં આવેલા જેઈને બયભીત થઈ ગચ્છંતિ કરી ગયો હતો.^{૧૩} દેખા-

વડો, જુવાન અને સૌર્યથી પંકાયેલો દુઃશાસન પણ અત્યંત ઉદ્વેગ પામીને હાથીસૈન્ય સાથે પલાયન કરી જતો હતો.^{૧૪} દશ હજાર રથી-યોદ્ધાઓ તથા ત્રણ હજાર હાથીઓને આગળ કરી વૃષસેન પણ દ્રોણાચાર્યને મારી નાખેલા જેઈ ઉતાવળો ઉતાવળો દોડી જતો હતો.^{૧૫} હે મહારાજ ! હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો અને પાળાઓથી વીંટાયેલો મહારથી દુર્યોધન પણ ત્યાંથી પ્રયાણ કરી જતો હતો.^{૧૬} હે રાજન ! અચ્યુતના મારા-માંથી બચી ગયેલા સંશયક યોદ્ધાઓને સાથે લઈ સુરામાં પણ દ્રોણાચાર્યને મરણ પામેલા જેઈ નાહો હતો.^{૧૭} આ ઉપરાંત બીજા ટેટલાએક યોદ્ધાઓ હાથીઓ પર બેસીને, ટેટલાએક રથ પર બેસીને તથા ટેટલાએક ઘોડાઓ પર બેસીને સર્વ તરફથી નાસભાગ કરતા હતા.^{૧૮} એ રણમાં દ્રોણાચાર્યને હણાયેલા જેઈ ટેટલાએક કૌરવો પોતાના પિતાઓને ઉતાવળ કરાવતા, ટેટલાએક ભાઈઓને ઉતાવળ કરાવતા, ટેટલાએક મામાઓને ઉતાવળ કરાવતા, ટેટલાએક પુત્રોને ઉતાવળ કરાવતા, ટેટલાએક સૈન્યોને હાંકા મારતા, ટેટલાએક ભાણેજોને બૂમો પાડતા અને બીજા ટેટલાએક પોતાના સંબંધીઓને ઉતાવળ કરવાને કહેતા દશે દિશાઓમાં નાસભાગ કરતા હતા.^{૧૯, ૨૦} તે સર્વ યોદ્ધાઓના વાળ વીખરાઈ ગયા હતા અને તેઓ એટલા બંધા છૂટાછૂટા પડી ગયા હતા કે, બે જણા સાથે રહીને તો દોડતા જ ન હતા. નારા પામેલા ઉત્સાહવાળા તથા હણાયેલા ઝોજસ-વાળા તે કૌરવો 'હવે આપણું સૈન્ય બચવાનું નથી' એમ માની બેડા હતા.^{૨૧} હે વિશુ ! તમારા ટેટલાએક યોદ્ધાઓ તો પોતાનાં કવચો ફેંટી ફેંટીને નારી જતા હતા, ત્યારે બીજા ટેટલાએક સૈનિકા માંઢોમાંઢે બૂમો પાડતા હતા કે, 'અલ્યા, જાઓ રહે, જાઓ રહે !' આમ છતાં તેઓ ત્યાં

જીભા રહેતા ન હતા. દે ભરતથેષ્ઠ ! કેટલાએક સૈનિકો માર્યા ગયેલા સારથિવાળા રથમાંથી મુદ્દર અક્ષંકારોવાળા ઘોડાઓને છોડી નાખી, તેમના પર સવાર થઈ ગયા હતા અને પગની ઝેડીઓ મારી ઘોડાઓને જલદી મારી મૂકતા હતા. ^{૨૩, ૨૪} આમ જ્યારે સૈન્ય નાસી રહ્યું હતું અને તેનો દેખાવ ભયભીત તથા નિસ્તેજ થઈ ગયો હતો, ત્યારે ઝૂડ જેમ પ્રવાહ સામે જાય તેમ દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામા શત્રુઓ સામે ગયા હતા. ^{૨૫} ત્યાં તેમને શિષ્યંડી આદિ પાંચાલો, પ્રભદ્રકો, ચેદિઓ તથા કેટલોની સાથે મહાન યુદ્ધ થયું હતું. ^{૨૬} યુદ્ધકર્મદ અને મદમત હાથી સમાન પરાક્રમી તે અશ્વત્થામા પાંડવોની અનેક સેનાઓનો સંહાર કરી માંડ માંડ યુદ્ધમાંથી મુક્ત થયા હતા. ^{૨૭} પરંતુ ત્યાં અશ્વત્થામાએ પલાયન કરવામાં ઉત્સાહવાળા કૌરવસૈન્યને નાસભાગ કરતું જોયું, એટલે તેમણે એકદમ કુર્યોધન પાસે આવીને આ પ્રમાણે કહ્યું : ^{૨૮} 'દે ભારત ! ભયભીત દેખાવની આ સેના આજે કેમ નાસભાગ કરે છે? હે રાજેન્દ્ર ! તે આમ નાસભાગ કરી રહી છે, છતાં તમે અને કેમ રણમાં સ્થિર કરતા નથી? ^{૨૯} હે નરપતિ ! તમે પોતે પણ આજે પૂર્વની પેઠે મૂળ-સ્વભાવમાં ભ દેખાતા નથી? હે રાજા ! આ કણું વજોરે ભક્ષ્યો કેમ જીભા રહેતા નથી? ^{૩૦} હે મહા-રાહુ ! બીજાં ધણાં યુદ્ધોમાં સેનાએ આ રીતે નાસભાગ કદી કરી નથી, તો હે ભારત ! તમારું સૈન્ય કુશળજેમ છેને? ^{૩૧} હે રાજા ! કયો રથી-સંહ યોદ્ધો મરણ પામતાં તમારું સૈન્ય આ પ્રવસ્થાએ આવી પહોંચ્યું છે? હે કૌરવ ! આ યુદ્ધોનો તમે મને ઉત્તર આપો. ^{૩૨} અશ્વત્થામાનાં બે વાક્યો સાંભળી રાજશ્રેષ્ઠ કુર્યોધન દ્રોણાચાર્યના મરણરૂપ ઘોર અપ્રિય કહેવાને સમર્થ થયો નહિ. માંગી પડેલી નોકાની જેમ તે મહાશોકના મહા-

સાગરમાં ડૂબી ગયો અને પોતાની સામે રથમાં બેઠેલા દ્રોણપુત્રને જોઈને તે આંસુથી અંતરાઈ ગયો. ^{૩૩, ૩૪} પછી રાજા કુર્યોધને શરમાતાં શર-માતાં કૃપાચાર્યને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'આ સૈન્ય કેમ નાસભાગ કરે છે, તે તમે પોતે જ અશ્વત્થામા-ને કહી સંભળાવો. તમારું કંટ્યાણ થાઓ !' એટલે હે રાજા ! વારંવાર ખિન્ન થતા તે કૃપા-ચાર્ય દ્રોણાચાર્યને ક્વેલી રીતે મારી નાખવામાં આવ્યા તે સર્વ વૃત્તાંત અશ્વત્થામા પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા. ^{૩૫, ૩૬}

કૃપ બોલ્યા : અમે બધા આજે પૃથ્વીશ્રેષ્ઠ મહારથી દ્રોણાચાર્યને આગળ કરી કેવળ પાંચા-લોની સાથે જ યુદ્ધ કરતા હતા. ^{૩૭} તેમાં પ્રથમ જ શરૂઆતમાં કૌરવો અને સોમકો અંદર અંદર સેળસેળ થઈ ગયા તથા અન્યોન્ય સામે ગર્જના-ઓ કરી, શસ્ત્રો વડે શરીરોને પાડવા લાગ્યા. ^{૩૮} એ રીતે યુદ્ધ ચાલુ થતાં કૌરવ સૈનિકોનો રણમાં ઘણો જ સંહાર થવા લાગ્યો. તે જોઈ કાપી ઊઠેલા તમારા પિતાએ જાલાશ્ર પ્રકટ કયું. ^{૩૯} પુરુષશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યે તે અશ્વને પ્રકટ કરીને ભદ્ર ભાણે! છોક્યાં અને સૈંકડો તથા હજારો શત્રુઓનો સંહાર વાળી નાખ્યો. ^{૪૦} ત્યાં પાંડવો, મત્સ્યો અને વિશેષે કરી પાંચાલો કાળથી પ્રેરાઈને દ્રોણા-ચાર્યના રથ સામે આવતા હતા અને યુદ્ધમાં નાશ પામતા હતા. ^{૪૧} દ્રોણાચાર્યે એ બ્રહ્માસનો પ્રયોગ કરી સિંહ સરખા એક હજાર પુરુષોને તથા બે હજાર હાથીઓને મૃત્યુ પાસે મોકલી દીધા. ^{૪૨} કાન સુધી અવેશમાં પળિયાંવાળા, રંજે સ્થામ તથા અવસ્થાએ પંચાશી વર્ષના તે વૃદ્ધ આચાર્ય ત્યારે સોળ વર્ષના એક તરણની પેઠે રણમાં ધૂમી રહ્યા હતા. ^{૪૩} આમ જ્યારે સૈન્યો દુઃખી દુઃખી થઈ ગયાં અને જ્યારે મોટા મોટા રાજાઓનો સંહાર થવા લાગ્યો, ત્યારે અમર્ષવશ થયેલા પાંચાલ

યોદ્ધાઓ રણમાંથી વિમુખ થઈ ગયા.^{૪૪} તેમનામાં થોડું થોડું ભંગાણુ પડ્યું અને સૈનિકા નાસ ભાગ કરવા લાગ્યા, એટલે શત્રુજેતા દ્રોણાચાર્ય દિવ્ય અસ્ત્રને પ્રકટ કરીને ઉદય પામેલા સૂર્યની પેઠે શોભવા લાગ્યા.^{૪૫} પાંડવયોદ્ધાઓની મધ્યમાં જઈને બાણેરૂપી કિરણોવાળા તમારા પ્રતાપી પિતા જણે મધ્યાકાશમાં આવેલા સૂર્ય દોય તેમ કુપ્રેક્ષ્ય થઈ પડ્યા હતા.^{૪૬} આમ સૂર્યની પેઠે પ્રકાશી રહેલા દ્રોણાચાર્ય તે શત્રુઓને બાળી નાખતા હતા અને તેથી તેઓ દગ્ધવીર્ય, નિરુત્સાહ અને બેભાન જેવા જ થઈ ગયા હતા.^{૪૭} આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યે તેમને બાણો વડે ગભરાવી નાખ્યા તે જોઈને પાંડવોના વિજય ઇચ્છનારા મધુસૂદને આ વચન કહ્યું :^{૪૮} ‘શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા રથપતિઓના પણ અધિપતિ એવા આ દ્રોણાચાર્યને સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ યુદ્ધમાં જીતી શકે તેમ નથી, તો આપણે મનુષ્યો તો ક્યાંથી જ જીતવાના છીએ ? માટે હે પાંડવો ! આ વેળા ધર્મનો ત્યાગ કરી તમે વિજયની રક્ષા કરો. એટલે સૈનિકી રથવાળા આ દ્રોણાચાર્ય આપણુ બધાનો રણમાં વિનાશ ન કરી નાખે.^{૪૯, ૫૦} હું ધારું છું કે, આ દ્રોણાચાર્ય અશ્વત્થામાનું મૃત્યુ સાંભળી કંદી યુદ્ધ કરશે નહિ; માટે આપણા માંદેનો કોઈ પુરુષ અશ્વત્થામા રણમાં મરણ પામ્યા છે, આવું ‘ખોટું ખોટું’ પણ તે દ્રોણાચાર્ય પાસે કદો.^{૫૧} શ્રીકૃષ્ણનાં આ વાક્યો કુંતાપુત્ર અર્જુનને ગમ્યાં નહિ; પણ બાણીના બીજ સોને એવાત ગમી અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર સુદ્ધાં માંડ માંડ તેમ કરવા સ્વીકાર્યું. પછી લીમસેને તમારા પિતાની પાસે જઈને શરમાતાં શરમાતાં આ પ્રમાણે કહ્યું : ‘અશ્વત્થામા હણાયો, અશ્વત્થામા હણાયો,’ પણ તમારા પિતાએ લીમસેનનાં આ વચનોને માન્યાં નહિ, તેમને આ વાત ખોટી હોવાની શંકા પડી.

હવે તમારા પુત્રપ્રેમી પિતાએ ધર્મરાજને પૂછી એવું કે, ‘અશ્વત્થામા રણમાં હણાયો છે કે જીવતો છે ?’^{૫૨-૫૪} એટલે ધર્મરાજ એક બાળુ અસત્ય વચનના લયમાં ફૂળી ગયા, તો બીજી બાળુ તેમને જયની આસક્તિ ચોંટી રહી. હવે લીમસેને પ્રથમથી જ માલવરાજ ઇંદ્રવર્માના અશ્વત્થામા નામના એક પર્વતકાય હાથીને રણમાં મારી નાખ્યો હતો. તેથી જ એ મહાન હાથીને મનમાં રાખીને યુધિષ્ઠિર એટલું પણ અસત્ય બોલવા તૈયાર થયા હતા. વળી પાછો પણ લીમસેન તમારા પિતા પાસે જઈને તે સમયે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો :^{૫૫, ૫૬} ‘જને માટે તમે શસ્ત્રો હાથમાં લીધાં છે અને જને જોઈને તમે જીવી રહ્યા છો, તે તમારા પ્રિય પુત્ર અશ્વત્થામાને નિત્ય ને માટે રણમાં પાડી નાખ્યો છે.^{૫૭} વનમાં મરણ પામેલા સિંહશિશુની પેઠે તે મરણ પામીને રણ-ભૂમિ પર સૂઈ રહ્યો છે.^{૫૮} લીમસેને આમ કહ્યું હતું અને અસત્ય ભાષણના કોષેને બાણનાર યુધિષ્ઠિરાજે પણ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યને ધીમેથી અસ્પૃશ્ય રીતે તેમાં ઉમેર્યું હતું : ‘અશ્વત્થામા હાથી હણાયો છે.^{૫૯} ધર્મરાજના વાક્ય પરથી તમને યુદ્ધમાં મરણ પામેલા સાંભળીને તમારા પિતા સંતાપથી તપી ગયા અને તે દિવ્યાસ્રોને ત્યાગ કરી પૂર્વની પેઠે લડતા બંધ થયા.^{૬૦} એ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યને પરમ ઉદ્વિગ્ન, શોકાતુર અને બેભાન થયેલા જોઈને પાંચાલરાજનો કૂરકર્મી પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તેમની સામે ધસી ગયો.^{૬૧} લોકપ્રસિદ્ધ દ્રોણાચાર્યે પણ પોતાના મૃત્યુરૂપે જ ઉત્પન્ન થયેલા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને જોઈને દિવ્ય અસ્રોનો ત્યાગ કર્યો અને રણમાં જ અનશનવ્રત લઈને બેસી ગયા.^{૬૨} પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કાગે હાથે તેમની ચોટલી પકડી અને વીર પુરુષોના દ્રાહાહલ વચ્ચે જ તેણે તેમનું મસ્તક કાપી નાખ્યું.^{૬૩} તે વેળા સર્વ યોદ્ધાઓ કંદી રહ્યા

હતા કે, 'અરે, આચાર્યને ન મરાય, ન મરાય,'
ત્યારે ધર્મજ્ઞ અર્જુન પણ રથ પરથી ઊતરી પડી
એ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાછળ દોડ્યો હતો અને હાથ
જોતો કરી ઉતાવળો ઉતાવળો કહી રહ્યો હતો કે,
'તું આચાર્યને જીવતા જ પકડી લાવજે; પણ
એમને મારીશ નહિ.'^{૧૪, ૧૫} આમ હે નરસિંહ !
કૌરવોએ તથા અર્જુનને તેને વાર્યો હતો, છતાં તે
ફૂરે તમારા પિતાને મારી જ નાખ્યા.^{૧૬} હે
નિર્દોષ ! તમારા પિતાનું એ પ્રભાણે મૃત્યુ થયું,
એટલે બપાકુલ થયેલા સર્વ સૈનિકો નાસવા
લાગ્યા અને અમે બધા પણ નિરુત્સાહ થઈ ગયા.^{૧૭}

સંજય બોલ્યો : પોતાના પિતાનું આપું
મરણ સાંભળીને અશ્વત્થામા પગથી પછડાયેલા
સર્પની પેઠે તીવ્ર ક્રોધમાં આવી ગયા.^{૧૮} હે રાજા !
ઈંધણીના ઢગમાં અગ્નિ જમ ભડભડાટ સળગી
જોઈ છે, તેમ અશ્વત્થામા પોતાના પિતાના મરણ-
સમાચાર સાંભળી ક્રોધને લીધે રણમાં અત્યંત
બળવા લાગ્યા.^{૧૯} ત્યારે હાથે હાથ ધસીને તથા દાંત
કચકચાવીને તે સર્પની પેઠે કૂંડાડ મારવા લાગ્યા
અને તેમની આંખ લાલચોળ થઈ ગઈ.^{૨૦}

હતિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વવર્ગના નારાયણાશ્રમોદ્ધપર્વમાં
'અશ્વત્થામાને નિવેદન' નામનો અધ્યાય ૧૬૩માં સમાયે

અધ્યાય ૧૯૪મો

ધૃતરાષ્ટ્રને અશ્ર

॥ પુત્રરાષ્ટ્ર ઉત્તમ ॥

અધર્મેણ હૃતં શ્રુત્વા ધૃષ્ટદ્યુમ્નેન સંજય ।

બ્રાહ્મણં પિતરં વૃદ્ધમશ્વત્થામા કિમવ્રતીત્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! પોતાના વૃદ્ધ
બ્રાહ્મણ પિતાને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અધર્મથી મારી નાખ્યા
તે સાંભળીને અશ્વત્થામા શું બોલ્યા હતા ?
જમની પાસે માનવ, વાસ્તુ, આગ્નેય, ઐંદ્ર
અને નારાયણ આદિ દિવ્ય અસ્ત્રો નિત્ય રહેતાં
હતાં, તે પોતાના ધર્મિય આચાર્યને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને

અધર્મથી રણમાં મારી નાખ્યા, એ સાંભળીને તે
અશ્વત્થામાએ શું કહ્યું હતું ?^{૧, ૨} એ મહાત્માએ
પરશુરામ પાસેથી સંપૂર્ણ ધનુર્વેદનો અભ્યાસ
કર્યો હતો અને પોતાના તુલ્ય શુણોની આકાંક્ષા-
થી તેમણે પોતાના પુત્રને દિવ્ય અસ્ત્રો શીખવ્યાં
હતાં.^૩ ખરેખર ! આ જગતમાં પુરુષો એક
પોતાના પુત્રને વિશે જ ઇચ્છે છે કે તે પોતા
કરતાં સત્તાયો થાય, બાકી બીજા કોઈને વિશે
તેઓ એવું ઇચ્છતા નથી.^૪ આથી મહાત્મા
આચાર્યો પાસે જ જઈ રહસ્યો હોય છે, તે તે
બધાં તેઓ પોતાના પુત્રને અથવા પોતાને અનુ-
સરી ચાલનાર સુપાત્ર શિષ્યને આપે છે.^૫ હે
સંજય ! અશ્વત્થામા દ્રોણાચાર્યના પુત્ર તો છે જ;
પણ એક ઉત્તમ શિષ્ય પણ છે. એ અશ્વત્થામા-
એ વિશેષે કરી સર્વ રહસ્ય તેમની પાસેથી
સંપાદન કર્યું છે, તેથી જ તે શરવીર શારદ્વતી-
પુત્ર રણમાં દ્રોણાચાર્યની પછી આવે છે.^૬ એ
દ્રોણાચાર્ય શસ્ત્રોમાં રામ સરખા હતા, યુદ્ધમાં ઈંદ્ર
સમાન હતા, વીર્યમાં કાતવીર્ય સમાન હતા અને
બુદ્ધિમાં બૃહસ્પતિ સરખા હતા.^૭ રથેથી તે પર્વત
સરખા હતા, તેજમાં તે અગ્નિ સમાન હતા અને
તે યુવાન હતા. તે ગાંભીર્યમાં સમુદ્ર સમાન હતા
અને ક્રોધમાં કાળ નાગ સરખા હતા.^૮ તે જગત-
માં પ્રથમ રથી હતા, દંઠ ધનુર્ધારી હતા, યુદ્ધના
શ્રમને જીતનારા હતા, ઝડપથી અસ્ત્રો ફેંકનારા
હતા, યુદ્ધમાં વાયુની પેઠે ધૂમનારા હતા અને
સંગ્રામમાં કોપેલા કાળ સમા હતા.^૯ સંગ્રામમાં
શસ્ત્રો ફેંકી ફેંકીને તેમણે આખી પૃથ્વીને પીડિત
કરી છે. વળી તે સત્યપરાક્રમી વીર સંગ્રામમાં
ઠદી વ્યથા પામતા ન હતા.^{૧૦} તે વેદસ્નાત, વ્રત-
સ્નાત અને ધનુર્વેદના પારંગત એવા તે દ્રોણા-
ચાર્ય મહાસાગરની પેઠે અક્ષોબ્ય હતા તેમ જ
દશરથપુત્ર રામચંદ્રના જેવા પરાક્રમી હતા.^{૧૧} તે

પોતાના ધર્મિષ્ઠ આચાર્યને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અધર્મથી
રણમાં મારી નાખ્યા છે, એવું સાંભળીને અશ્વ-
ત્થામાએ શું કહ્યું હતું? ^{૧૩} જમ યજ્ઞસેનનો પુત્ર
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્યના મૃત્યુરૂપે ઉત્પન્ન થયો હતો,
તેમ મહાત્મા દ્રોણાચાર્યે અશ્વત્થામાને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના
મૃત્યુરૂપે ઉત્પન્ન કર્યા છે; તો ધાતશ્રી, દૂર, પાપી
અને દૂષ્ટી દષ્ટિના ધૃષ્ટદ્યુમ્નના હાથે આચાર્યને
મરણ પામેલા સાંભળીને તે અશ્વત્થામા શું
બોલ્યા હતા? ^{૧૪, ૧૫}

ઘટિ શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વતિર્ગત વારાયણસમોક્ષપર્વમાં
'ધૃતરાષ્ટ્રમ્મત્ર' નામનો અધ્યાય ૧૯૪મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૫મે

અશ્વત્થામાનો ક્રોધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

છન્નના નિહતં શ્રુત્વા પિતરં પાપકર્મણા ।

ચાપ્ષેણાપૂર્વત દ્રોણી રોષેણ ચ નરર્ષભ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! પાપકર્મી
ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના પિતાને કપટથી મારી નાખ્યા
છે, એ સાંભળીને અશ્વત્થામાનાં નેત્રો અશ્રુઓથી
ભરાઈ ગયાં અને તે ક્રોધથી ધૂંધવાઈ બિઠ્યા. ^૧
ત્યારે હે રાજદ્ર! ક્રોધાયમાન થયેલા અશ્વત્થામાનું
શરીર પ્રલયકાળે સર્વ જૂતેનો સંહાર કરવા
ઇચ્છતા કાળના જેવું પ્રદીપ્ત દેખાતું હતું. ^૨ પછી
આંસુવહેતી પોતાની બન્ને આંખોને વારંવાર
લૂછીને અશ્વત્થામાએ ક્રોધભરે નિઃશ્વાસો નાખ્યા
અને દુર્ગોધનને આ પ્રમાણે કહ્યું. ^૩ 'મારા શુદ્ધ
શત્રુઓએ શસ્ત્રહીન થયેલા મારા પિતાને જે રીતે
મારી નાખ્યા છે તથા ધર્મનું મોટું ઠુંડું ગણાતા
યુધિષ્ઠિરે જે પાપ કર્યું છે, તે બધું મારા જાણવા-
માં આવ્યું છે. ^૪ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરનું નીચ પુરુષને
ચોગ્ય એવું દૂર કર્મ પણ મારા સાંભળનામાં
આવ્યું. હે રાજત! યુદ્ધમાં મનેલા પુરોનો જય
અથવા પરાજય અવશ્ય નક્કી હોય છે; પરંતુ યુદ્ધ

કરતાં જે મરણ થાય છે તે એ બન્નેના કરતાં
વિશેષ પ્રશંસાપાત્ર છે. એ સંઘાતમાં યુદ્ધ કરનાર
પુરુષનો ન્યાયપૂર્વક વધ થાય, તો તેના સંબંધી-
ઓને દુઃખ થતું નથી, આમ વિદ્વાનો કહે છે.
મારા પિતા અવશ્ય વીરલોકમાં (સ્વર્ગમાં) જ
સિંધાવ્યા છે, એમાં સંશય નથી. ^{૫-૭} હે નરસિંહ!
એ મરણ પામ્યા તેના શોક કરવાનો ન હોય;
પરંતુ એ નિત્ય ધર્મમાં વર્તનારા હતા છતાં
એમના ઠેશ પકડવામાં આવ્યા! ^૮ હાય! મારા
જેવો પુત્ર હજી જીવતો બેઠો છે, છતાં સર્વ સૈન્યો-
ના દેખતાં મારા પિતાની ચોટલી પકડવામાં
આવી એ મારા મનોને કાપી નાખે છે. ^૯ હવે
જગતમાં પુત્રવાળા ગણાતા બીજા પિતાઓ પોતાના
પુત્રો પાસેથી કંઈ સ્પૃહા રાખી શકશે? આ જગત-
માં કામથી, ક્રોધથી, અજ્ઞાનથી, હર્ષથી અથવા
બાલભાવથી લોકો જે કંઈ અધર્મકૃત્યો કરે છે
અથવા બીજાઓનું જે કંઈ અપમાન કરે છે, તે
મહાન અધર્મકૃત્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ને આ રણમાં કયું છે.
ખરેખર! એ ધાતશ્રી દુરાત્માએ મારું અપમાન
કયું છે. તેથી એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ અધર્મકૃત્યના અતિ
દારણ્ય પરિણામને જોશે. પાંડુપુત્ર ધર્મરાજાએ પણ
પરમ અકાર્ય કૃત્ય કર્યું છે. તેણે કપટપૂર્વક
અસત્ય ભાષણ કરીને પોતાના આચાર્યને અણીને
સમયે શસ્ત્રો છોડાવ્યાં છે, માટે રણભૂમિ આજે
તે ધર્મરાજના રોધિરનું પણ પાન કરશે. આ કુર-
વંશી રાજા! હું તારી પાસે સત્યના, યત્નયાગાદિ-
ના તથા વાત, કૃત્રા, નવાણુ આદિના સોગંદ
ખાઈને કહું છું કે, સર્વ પાંચાલોના સંહાર કર્યા
વિના હવે હું કોઈ પણ રીતે જીવવા ઇચ્છતો નથી.
પાંચાલોનો વધ કરવાનો હું ગમે તે ઉપાયે યત્ન
કરીશ. ^{૧૦-૧૧} પાપકર્મી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તો હું રણમાં
જ મારી નાખીશ અને ક્રોધાળુ અથવા તીફળ
કર્મો દ્વારા બીજા સર્વ પાંચાલોનો પણ વિનાશ

કરીશ એ પછી જ હું શાંતિ મેળવીશ હે પુરુષ
 વ્યાત્રા! જગતના મનુષ્યો આટલા માટે જ પુત્રો
 મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે કે, 'આ લોકમાં તથા
 પરલોકમાં આવી પડેલા મહાન ભયમાથી આપણા
 પુત્રો આપણને બચાવશે' પણ અરેરે! મારા
 પિતાની દશા તો એક વાઝિયા મનુષ્યના જેવી
 થઈ છે ^{૧૧-૧૮} અને તે પણ મોટા પર્વત સરખો
 એક પુત્ર અથવા શિષ્ય એવો હું જીવતા હતો,
 છતાં ધિક્કાર છે મારા દિવ્ય અસ્ત્રોને! ધિક્કાર છે
 મારા બન્ને બાહુઓને અને ધિક્કાર છે મારા પરા
 ક્રમેને પણ! કેમ કે મને પુત્ર તરીકે પામ્યા છતાં
 દ્રોણાચાર્ય મરણસમયે કેશમ્બહણ પામ્યા! હે
 ભરતશ્રદ્ધ! હું હવે એવું કરું કંગી દેખાડીશ કે
 મારા પિતા પરચોકમાં આટયા ગયા છે, છતાં હું
 તેમના મ્હણમાથી મુક્ત થઈશ એ કે આર્યપુરુષો
 પોતાની સ્તુતિ કરવી જોઈએ નહિ, તોપણ આ
 સમયે હું મારા પિતાના વચને સહન કરી શકતો
 નથી, તેથી મારા પુરુષાર્થને કહી સભળાવું છું હું
 પ્રલયકાળની પેઠે રણમાં કર્મ કરીને બ્યારે સર્વ
 સૈન્યોને મસળી નાખીશ, ત્યારે મારા તે વીર્યને કૃણુ
 ની સાથે રહેલા પાડવો જોયા કરશે આજે હું રથમાં
 બેસીને રણમાં જઈશ, ત્યારે દેવો, ગર્વણ, અસુરો,
 રાક્ષસો કે મોટા મોટા નરશ્રેષ્ઠો પણ મને જીતવા
 ને સમર્થ થશે નહિ આ સમય જગતમાં મારા
 સરખો કે અર્જુનના સરખો બીજો અસ્ત્રવેતા
 ક્યાય છે જ નહિ ^{૧૮-૨૪} કિરણોના મત્સ્યમાં જેમ
 સૂર્ય તેજસ્વી છે, તેમ તેજસ્વી પુરુષોના મત્સ્યમાં
 હું તેજસ્વી છું વળી હું સેનાની મધ્યમાં રહીને
 દેવનિર્મિત અસ્ત્રોના પ્રયોગ કરી શકું છું ^{૨૫}
 આજના મહાયુદ્ધમાં મારા ધનુષ્યમાથી સડસડાટ
 છૂટેલા બાણો પોતાના વીર્યને દર્શાવશે અને
 પાડવોનો સહાર કરી નાખશે હે રાજન! આજ
 પાડવો સર્વ દિશાઓને મારા તીક્ષ્ણ બાણોથી

જળધાગ્યોની જેમ ઢકાયેલી જેશે મહાન વાયુ
 જેમ વૃક્ષોને તોડી પાડે છે, તેમ હું સર્વ તરફ
 ભય કર શબ્દ કરનારી બાણોની બળો પાવરી
 દઈને, શત્રુઓને રણમાં પાડીશ ^{૨૬-૨૮} હે કુરુ
 વશી ગજ! મારી પાસે દિવ્ય નારાયણાસ્ત્ર છે
 હું તેના પ્રયોગને તથા ઉપસહારને બરાબર જાણું
 છું અર્જુન, ક્રૃણુ, ભીમસેન, નકુલ, સહદેવ,
 રાજા યુધિષ્ઠિર, દુષ્ટાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્ય ડી કે
 માતૃયકિ કોઈ પણ તે અસ્ત્રને જાણતા નથી ^{૨૯}
 પૂર્વે ભગવાન નારાયણને વિધિવત્ પ્રણામ કરીને
 મારા પિતાએ વૈદિક મંત્રોથી સ્તુતિ કરી હતી
 અને તે સ્તુતિરૂપ જ તેમને ઉપહારતું સમર્પણ
 કર્યું હતું ^{૩૦} આથી પ્રસન્ન થઈ તે નારાયણ ભગ
 વાને પોતે જ મારા પિતાને વર માગવા કહ્યું,
 એટલે મારા પિતાએ નારાયણ નામનું પરમ દિવ્ય
 અસ્ત્ર તેમની પાસે માર્યું ^{૩૧} ત્યાં હે રાજન! તે
 દેવશ્રેષ્ઠ ભગવાને મારા પિતાને કહ્યું કે, 'યુદ્ધમાં
 તારી બરોબરી કરે એવો બીજો કોઈ પુરુષ થશે
 નહિ ^{૩૨} પણ હે બ્રહ્મન! આ અસ્ત્રનો જેમ તેમ
 અથવા બ્યારે ત્યારે વિચાર કર્યા વિના પ્રયોગ
 કરશો નહિ કારણ કે આ અસ્ત્ર શત્રુનો વધ કર્યા
 વિના કદી પાછું ફરતું નથી હે સમર્થ બ્રાહ્મણ!
 આ અસ્ત્ર કોનો વધ નહિ કરે, એ જાણી શકાતું
 નથી તે અવધ્યનો પણ કદાચ વધ કરી નાખે,
 માટે બને ત્યાં સુધી આનો પ્રયોગ જ ન કરવો
 હે શત્રુતાપન! આ મહાસ્ત્રને શાંત કરવાના
 આટલા ઉપાયો છે-યુદ્ધમાં રથોનો તથા શસ્ત્રોનો
 ત્યાગ કરનારાઓને, શરણ માગનારા શત્રુઓને તથા
 'હે મહાસ્ત્ર! તું જ અમારુ શરણ છે,' એમ કહે
 નારાઓને આ અસ્ત્ર બાંધ કરતું નથી, પણ ત્યાં
 તે શાંત થઈ જાય છે પરંતુ આની સામે બીજા
 શસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે અને જો શસ્ત્રો
 વડે આને અટકાવવામાં આવે, તો તે યુદ્ધમાં

સંધ્યા અવધ્યોનો પણ વધ કરી નાખે છે.' આમ કહેતા તે નારાયણ ભગવાન પાસેથી મારા પિતાએ તે અસ્ત્ર ઝડણું ક્યું હતું અને તેનો તેમણે મને ઉપદેશ કર્યો હતો. વળી પ્રભુ નારાયણે મારા પિતાને કહ્યું હતું કે, 'આ અસ્ત્રના પ્રભાવથી તમે સંધ્યામાં સર્વ જાતની શસ્ત્રવૃષ્ટિઓનો નાશ કરી શકશો અને તેજથી ઝળહળી જાડશો.' આમ કહીને પ્રભુનારાયણ ભગવાન સ્વર્ગ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા.^{૩૨-૩૪} એ નારાયણઅસ્ત્રને મેં મારા પિતા પાસેથી મેળવ્યું છે. મારે ઇંદ્ર જેમ અસુરોને હાંથી કાઢે, તેમ તે અસ્ત્રનો પ્રયોગ કરી હું પાંડવો, પાંચાલો, મત્સ્યો અને ઠેકચોને રણમાંથી હાંથી કાઢીશ. હે ભારત ! હું જેવી જેવી ઇચ્છા કરીશ તેવા તેવા આકારનાં મારાં બાણો થઈ જશે અને તે સામે પરાક્રમ કરતા શત્રુઓ પર પડશે. મારી ઇચ્છામાં આવશે તેમ રણમાં જાવો રહીને હું પથ્થરોની વૃષ્ટિ વરસાવીશ, લોખંડી મુખવાળાં પક્ષીઓ પ્રકટ કરી મહારથીઓને નસાડી મૂકીશ અથવા જરૂર પડશે તો તીક્ષ્ણ ફરશીઓને છોડી મૂકીશ.^{૪૦-૪૩} આ મહાન નારાયણઅસ્ત્રનો પ્રયોગ કરી હું શત્રુઓને તપાવીશ તથા પાંડવોને તુચ્છ ગણી કાઢી તેમનો સંહાર કરીશ.^{૪૪} મિત્રોનો, શ્રાણોનો તથા શુભનો દ્રોહ કરનાર તે નીચ અને અતિ નિંદ્ય ધૂષ્ણુગન આજે મારી આગળથી જીવતો નહિ છૂટે.^{૪૫} દ્રોણપુત્રનાં તે વચનો સાંભળીને સર્વ સેના પાછી ફરી. પછી સર્વ મહાપુરુષો મોટા મોટા શંખનાદો કરવા લાગ્યા અને હર્ષમાં આવી જઈ હજારો ભેરીઓ તથા ડિંડિમો વગાડવા લાગ્યા. ઘોડાઓની ખરી ઓના આઘાતથી તથા રથોનાં પૈડાંના ગડગડાટથી ધણુભી જોડેલી પૃથ્વી ગાજવા લાગી.^{૪૬, ૪૭} એકત્ર થયેલા તે તુલક શબ્દો આકાશ, સ્વર્ગ તથા આખી પૃથ્વીને ગાજવી મઘી. મેવના ગડ

ગડાટ સરખા તે શબ્દને સાંભળીને રથીશ્રેષ્ઠ પાંડવો એક સ્થળે એકઠા મળીને તે ગર્જનાના સંબંધમાં વિચાર કરવા લાગ્યા. હે ભારત ! તે જ સમયે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ જળ વડે મંત્રાચમન કરીને તે દિવ્ય નારાયણાસ્ર પ્રકટ ક્યું.^{૪૮-૫૦}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વોત્તર્ગત નારાયણાસ્રમોક્ષપર્વમા
'અશ્વત્થામાનો કેધ' નામનો અધ્યાય ૧૯૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૬ મો

અર્જુનનાં વચનો

॥ સત્ય ઉવાચ ॥

પ્રાદુર્ભૂતે તતસ્તસ્મિન્નસ્ત્રે નારાયણે પ્રમો ।

પ્રાવાસ્ત્તપ્તવતો વાયુરનન્ત્રે સ્તનચિત્તુમાન્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : આમ હે પ્રભુ ! જ્યારે તે નારાયણાસ્ર પ્રકટ થયું, ત્યારે મેધવિહીન આકાશમાં જાણે મેધગર્જના કરતો વાયુ જળબિંદુઓ સહિત વાવા લાગ્યો.^૧ ત્યારે પૃથ્વી પણ કંપવા લાગી, મહાસાગર પણ ખળભળી ઊઠ્યો અને સમુદ્ર તરફ વહેતી નદીઓ પણ જલકે પ્રવાહે વહેવા લાગી.^૨ ત્યાં હે ભારત ! પર્વતોનાં શિખરો છિન્નભિન્ન થઈ પડવા લાગ્યાં અને મૃગ લાંબો પાંડવસેનાની ડાબી બાજુ થઈને જવા લાગ્યા.^૩ ત્યારે જ્યાંત્યાં અધંકાર છવાઈ ગયો, સૂર્ય નિસ્તેજ થઈ ગયો અને માંસાહારી પ્રાણીવર્ગ હર્ષમાં આવી જઈને ઝડપિયાં નાખવા લાગ્યો.^૪ ત્યારે હે પૃથ્વીપતિ ! દેવો, દાનવો તથા ગંધર્વો સુદ્ધાં લયભીત થઈ ગયા અને તેઓ આ મહાન ખળભળાટ જોઈને 'હવે શું કરવું, હવે શું કરવું' એવો તીવ્ર ઠોલાહલ કરી રહ્યા.^૫ હે પૃથ્વીનાથ ! અશ્વત્થામાનું તે લયંકર અને ઘોર દેખાવનું અસ્ત્ર જોઈને સર્વ રાજાઓ ગમરાટમાં પડી ગયા તથા ત્રાણ ત્રાણ પોકારવા લાગ્યા.^૬

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ જ્યારે સર્વ સૈન્યોને યુદ્ધ માટે પાછાં

વાળ્યાં અને જ્યારે શોકથી અત્યંત તપી જઈને તેમણે પોતાના પિતાના વધને સહન ન કર્યો, ત્યારે સર્વ કૌરવો ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારી નાખવા ધસી ગયા હતા. તો એ જોઈને પાંડવોમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નને બચાવ કરવા માટે શેા વિચાર થઈ રહ્યો હતો તે તું મને કહે. ^{૭૧}

સંન્ય યોદ્ધા : રાજ યુધિષ્ઠિરે પ્રથમથી જ સર્વ કૌરવોને પલાયન કરી જતા એવા હતા, તેમાં પાછો તેમણે તુમુલ શબ્દ સાંભળ્યો હતો. આથી તેમણે અર્જુનને આ પ્રમાણે કહ્યું.^૮

યુધિષ્ઠિર યોદ્ધા : હે ધનંજય ! વજ્રધારી ઇંદ્રે જમ વૃત્રાસુરનો નાશ કર્યો હતો, તેમ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યનો નાશ કર્યો હતો. ત્યારે કૌરવો યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા વિષે નિરાશ થઈ ગયા હતા અને દીનચિત્ત થઈ તેઓ પોતાનું રક્ષણ કરવાનો જ નિશ્ચય કરીને રણમાંથી નાસી ગયા હતા. ^{૧૦, ૧૧} તેઓ જ્યારે રણમાંથી નાસતા હતા, ત્યારે કેટલાએક રાજાઓ તેા કેવળ ભાન વિનાના થઈ ગયા હતા, કેટલાક જીવમૂંઢ પડેલા રથોમાં બેસી ગયા હતા, કેટલાક છિન્નભિન્ન થયેલા રથોમાં બેસી ગયા હતા, કેટલાક માર્યા ગયેલા પૃથક્કાવાળા તથા મરણ પામેલા સારથિઓવાળા રથોમાં બેસી ગયા હતા, કેટલાક પતાકા, ધન અને છત્રો વિનાના થયેલા રથોમાં બેસી ગયા હતા અને કેટલાક ભાંગી ગયેલા જીંટકાવાળા, ભાંગી ગયેલા માળાવાળા તથા આકુળન્યાકુળ થયેલા ઘોડાઓવાળા રથોમાં બેસી ગયા હતા. આમ તેઓ રણમાંથી નાસી જતા હતા. વળી કેટલાએક ભયભીત થયેલા રાજાઓ તેા પગ વતી ઘોડાઓને મારતા મારતા નાકા હતા, કેટલાએક અને જ રથોને ઢોડાવતા ઢોડાવતા રણમાંથી નાકા હતા અને કેટલાક ચારે બાજુ પડેલા ભાંગી પડેલા ધુસરાં તથા પેડાંવાળા રથોમાં બેસી

જઈને પણ નાસી ગયા હતા, ત્યારે કેટલાએક તેા છિન્નભિન્ન થયેલા રથોને ત્યાં પડતા મૂઢીને જ પગ-પાળા નાકા હતા. બીજા કેટલાએક તેા ઘોડાઓની પીઠ પર બેસી ગયા હતા અને અર્ધા આસનો ખસી ગયાં હતાં, છતાં પણ નાસતા હતા. આપણાં નારાયણાણેથી કેટલાકનાં આસન ચલિત થઈ ગયાં હતાં અને તેઓ હાથીઓની ખાંધ ઉપર વળગી રહ્યા હતા; તેમ જ શસ્ત્રોથી પીડાઈને પલાયન કરતા તે હાથીઓ તેમને દશેષ દિશાઓમાં લઈ જતા હતા. કેટલાએક મહાપુરુષો શસ્ત્રો તથા ક્વચોથી રહિત થઈને વાહનો પરથી પૃથ્વી પર પડી જતા હતા, તેમ જ રથોનાં પેડાંઓ તળે તથા હાથીઘોડાઓના પગ તળે કચકાઈ છૂંદાઈ જતા હતા. કેટલાએક વીરો 'ઓ બાપા, ઓ પુત્ર' આવી ખૂંસો પાડતા ભયથી નાસી જતા હતા. તેઓ બધા કુખથી એટલા બધા નિસ્તેજ થઈ ગયા હતા કે, તેઓ એકબીજાને ઝાળખતા પણ ન હતા. કેટલાએક શૂરાઓ અત્યંત ધાયલ થયેલા પોતાના પુત્રોને, પિતાઓને, મિત્રોને તથા ભાઈઓને ખાંધ પર જીંચડી જીંચડીને રણમાંથી દૂર લઈ જતા હતા અને તેમનાં ક્વચો ઉતારી નાખી જળસિંચન કરતા હતા. દ્રોણાચાર્યનો નાશ થતાં કૌરવોનું સૈન્ય આવી અવસ્થાને પ્રાપ્તું હતું અને નાહું હતું. ^{૧૨-૧૪} પણ તે સૈન્યને પાછું કાણે વાળું, તે તું બણતો હોય તો મને કહે. જો, રથોનાં પેડાંઓના ગડગડાટ સાથે ઘોડાઓના હલહલાર તથા હાથીઓની ગર્જનાઓ સંભળાય છે ! કૌરવોની સેનારૂપ મહાસાગરમાં એ શબ્દો અત્યંત તીવ્ર રીતે જાણ્યા છે. ^{૨૦, ૨૧} એ શબ્દો વારંવાર ગાજી રહ્યા છે અને તેથી મારા સેનિકા કૂચ જાહે છે ! રૂનાં જાંબાં કરી નાખે તેવો આ જે તુમુલ શબ્દ સંભળાય છે, તે ઇંદ્ર સહિત ત્રણે લોકોને પણ ગળી બચ એમ છે, એમ મને લાગે છે ! તું તો એમ

જ માનું છું કે, આ ભયંકર શબ્દ વજ્રવારી ઇંદ્રનો જ હોવો જોઈએ.^{૨૨, ૨૩} જરૂર તે ઇંદ્ર જ દ્રોણ-આર્યનો વધ થતાં કૌરવોને માટે ચઢી આવે છે. હે ધનંજય ! આ અતિ ભયંકર મહાન શબ્દને સાંભળી આપણા સારા સારા રથીઓ પણ હૃદયે થઈ ગયા છે અને તેમનાં શૈભ્ય ખડાં થઈ ગયાં છે; તો દેવેશ્વર જ્યો એ કયો મહારથી છે કે, જણે પલાયન કરી જતા કૌરવોને ધીરજ આપી પુનઃ યુદ્ધ માટે પાછા વાળ્યા છે ?

અર્જુન બોલ્યો : હે રાજન્ ! તમને સંશય થયો છે કે, શસ્ત્રસંન્યાસ લીધેલા દ્રોણગુરુનું મૃત્યુ થયું છે, છતાં આ કયો પુરુષ કૌરવોને શાંત પાડી ગાજી રહ્યો છે ? તમે તે પુરુષને જાણવા માગો છો, તો તે પુરુષ બીજો કોઈ નથી; પણ નમ્ર સ્વભાવનો, મોટી ભુજવાળો, વ્યાઘ્ર સરખા મુખ-વાળો, મહમત્ત હાથી સમાન ગતિવાળો, ઉચકર્મ કરવાવાળો અને કુરુઓને નિર્ભય કરનારો અશ્વ-ત્યામા છે. એના પરાક્રમનો આશ્રય કરી આ કૌરવો ઉચકર્મ કરવા માટે સજ્જ થયા છે અને શંખનાદો કરી રહ્યા છે; એના જન્મ સમયે દ્રોણ-આર્યે મહાપવિત્ર બ્રાહ્મણોને એક હજાર ગાયોનું દાન કર્યું હતું. એ અશ્વત્યામા જ આ સમયે ગાજી રહ્યો છે. એ વીર પુરુષે જન્મ ધરીને તુરત જ ઉચ્ચૈશ્રવા ધોડાની પેડે હણહણાટ કર્યો હતો અને સમગ્ર પૃથ્વી તથા ત્રણેય લોકોને કંપાવી દીધા હતા. તે સમયના તેના હણહણાટને સાંભળીને કોઈ અદૃશ્ય રહેલા પ્રાણીએ એનું ‘અશ્વત્યામા’ નામ પાડ્યું છે. એ જ શૂરવીર આ વેળા ગાજી રહ્યો છે. હે પાંડુપુત્ર ! પાષંત ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ઘાતછી કર્મ કરીને, ટશ જેવીને જમને અનાયની પેડે મારી નાખ્યા છે, તે આચાર્યના નાથ તરીકેનો પોતાનો અધિકાર ધરાવી-અશ્વત્યામા સજ્જ થયો છે. પાંચાલ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મારા ગુરુની

ચોટલી પકડી જ ભયંકર અપમાન કર્યું છે, તેને પોતાના પુરુષાર્થને જાણનારો અશ્વત્યામા કદી સહન નહિ કરે. અરે ! ધર્મને સમજનારા તમે પોતે પણ રાજ્યના લોભથી ગુરુ આગળ મિથ્યા ભાષણ કર્યું છે, તે અતિ મહાન અધર્મ કર્યો છે. આ તમારી અપકીર્તિ સચરાચર ત્રણે લોકમાં ચિરકાળ પથંત રહેશે.^{૨૪-૨૫} વાલ્મીકીના વધ કરના-થી રામની જવી અપકીર્તિ થઈ રહી છે, તેવી જ અપકીર્તિ દ્રોણગુરુનો નાશ કરાવીને તમારી પણ થઈ રહેશે. ‘આ મારો પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર શિષ્ય સર્વ ધર્મોથી સંપન્ન છે, તેથી તે અસત્ય ભાષણ કદી નહિ કરે,’ આવી તેમણે તમારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો; છતાં સત્યના આભાસરૂપ નર્પી અસત્યમાં પ્રવેશ કરી, તમે અશ્વત્યામા નામના હાથીના વધને મનમાં રાખીને આચાર્ય આગળ અસત્ય ભાષણ જ કર્યું છે. આથી જ તે સમર્થ ગુરુ મનતા અને ચેતનથી રહિત થઈ, શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી અતિ વિહ્વલ થઈ ગયા હતા ! હે રાજન્ ! આ તમે તમારી નજરે જોયું છે. આમ શોકાવિદ્ય થયેલા અને યુદ્ધ કરતાં અટકી પડેલા પુત્રવત્સલ ગુરુનો તમે પોતે જ શાશ્વતધર્મનો ત્યાગ કરી શસ્ત્ર દ્વારા ઘાત કરાવ્યો છે. શસ્ત્રહીન થયેલા ગુરુનો અધર્મથી ઘાત કરાવી હવે તમારામાં જો શક્તિ હોય, તો તમે મંત્રીઓને સાથમાં રાખી ધૃષ્ટદ્યુમ્નની રક્ષા કરજો. જેના પિતા મરણ પામ્યા છે, એના ક્રોધાયમાન થયેલા આચાર્યપુત્રના હાથમાં સપકા-યેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અમે બંધા બચાવી શકીએ તેમ નથી. અશ્વત્યામા સર્વ ભૂતોને વિશે પ્રેમદૃષ્ટિથી જુએ છે અને મનુષ્યોના કરતાં અધિક છે. આજે તે પોતાના પિતાની ચોટલી પકડ્યાના ભયંકર અપમાનને સાંભળીને આપણને બંધાને રણમાં બાળી નાખશે.^{૩૧-૪૨} અરે ! આચાર્ય પરના પ્રેમને લીધે હું મોટી મોટી બૂમો પાડીને તેમને

જીવતા પકડી લેવા કહી રહ્યો હતો; છતાં એક શિષ્યે બંને જ ધર્મને લાત મારી પોતાના ગુરુનો વધ કર્યો છે.^{૪૩} ખરેખર! આપણાં ઘણાં વર્ષો વહી ગયાં છે અને હવે થોડાં જ કાલવાનાં રહ્યાં છે. તેથી જ આપણામાં અત્યારે આ વિકાર પેઠો છે. રે હાયા! જ આપણા પર નિત્ય પિતાની પેઠે પ્રેમ રાખતા હતા અને ધર્મદષ્ટિએ જ આપણા પિતા તુલ્ય હતા, તે ગુરુને આપણે ચાર દિવસના રાજ્યને કારણે મરાવી નાખ્યા છે.^{૪૪, ૪૫} હે પૃથ્વીનાથ! ધૃતરાષ્ટ્રે ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યને આજ્ઞામાં તત્પર રહેનારા પોતાના પુત્રો સહિત સમગ્ર પૃથ્વી સોંપી દીધી હતી.^{૪૬} આટલા બધા માનને પ્રાપ્ત કર્યા છતાં અને શત્રુઓના સતત સત્કારને પામ્યા છતાં, તે દ્રોણગુરુ મને એકલાને જ પોતાના પુત્રથી પણ અધિક ગણતા હતા.^{૪૭} તે જ ગુરુ યુદ્ધમાં તમારા તરફ તથા મારા તરફ દષ્ટિ કરતા કરતા અઓનો ત્યાગ કરી બેઠા હતા, છતાં તે મરાયા છે. પણ નેમણે એ પૂર્વની પેઠે લડ્યા જ ક્યું હોત, તો ઇંદ્ર પણ તેમને મારી શકે તેમ ન હતો. અરેરે! રાજ્યમાં લોભી મન કરીને આપણે અનાયોગે નિત્ય ઉપકારી એવા એ વૃદ્ધ આચાર્યનો મહાન દ્રોહ કર્યો છે.^{૪૮, ૪૯} હાયા! હાયા! આપણે મહાપાપ ક્યું છે, આપણે અત્યંત દારણ્ય કર્મ ક્યું છે; કેમ કે રાજ્ય અને સુખના લોભમાં તણાઈને આપણે અધર્મથી આ દ્રોણગુરુનો ઘાત કરાવ્યો છે.^{૫૦} અહા! મારા ગુરુ અજીવતા હતા કે ઇંદ્રપુત્ર અર્જુન મારા પરના પ્રેમને અર્થે પુત્રો, ભાઈઓ, પિતાઓ, સ્ત્રીઓ અને જીવિત સુદ્ધાં સર્વનો ત્યાગ કરે તેવો છે.^{૫૧} પણ હાયા! હે રાજા! તે જ રાજ્યલોભી મેં, એ ગુરુના વધની ઉપેક્ષા કરી છે; આથી હે પ્રજા! હું તો નરકમાં જઈને બંધે માથે લટકીશ.^{૫૨} બ્રાહ્મણજીવિનો અને વૃદ્ધ વયના પોતાના આચાર્યનો-અરે! શસ્ત્રહીન થયેલા

એ મહાન મુનિનો રાજ્યને માટે ઘાત કરાવીને આજે મરી જવું તે જ શ્રેયસ્કર છે, પણ જીવવું તો હવે વ્યર્થ જ છે.^{૫૩}

હવે શ્રીમહાભારતમાં દ્રોણપર્વ તર્જન નારાયણાસ્રમોક્ષપર્વ-માં 'અર્જુનવાક્ય' નામનો અધ્યાય ૧૯૬ થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૭મો

લીમચ્ચેન અને ધૃતદુષ્મનાં
અર્જુન પ્રત્યે વચનો

॥ સંજય ઉવાચ ॥

અર્જુનસ્ય વચઃ શ્રુત્વા નોચૂસ્તત્ત મહારથાઃ ।

અપ્રિયં વા પ્રિયં વાઽપિ મહારાજ ધનંજયમ્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો : હે મહારાજ! અર્જુનનાં એ વચનો સાંભળીને તારાં રહેલા સર્વ મહારથી-ઓએ અર્જુનને પ્રિય કે અપ્રિય કશું જ સાંભળ્યું નહિ.^૧ પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! મહાબાહુ ભીમસેન એ વચન સાંભળીને ડાપી ઊઠ્યો અને કુંતાપુત્ર અર્જુનની બાજુ નિંદા કરતો હોય તેમ બોલી ઊઠ્યો :^૨ 'અરે પાથ'! આ તો તું અરણ્યવાસી મુનિના જેવું તથા દંડત્યાગી તીક્ષ્ણ વ્રતને આચરતા બ્રાહ્મણના જેવું ધર્મવચન કહે છે!^૩ પણ ક્ષત્રિયો તો સર્વ દાઈતું રખવાળું કરે છે, તે પર જ જીવે છે અને સ્ત્રીઓ તથા સત્પુરુષોને કષ્ટ આપે છે, તેઓ તો તત્કાળ જ પૃથ્વી, ધર્મ, યશ અને લક્ષ્મી મેળવે છે.^૪ તું ક્ષત્રિયજાતિના સર્વ યુધ્ધો-થી યુક્ત છે અને આપણા કુળમાં ધુરંધર છે; છતાં તું આમ અજ્ઞાનીની પેઠે બોલે છે, તે આજે તને જરા પણ શોભતું નથી.^૫ હે કૌતેય! તારું પરક્રમ શયીપતિ ઇંદ્રના જેવું જ છે. વળી મહાસાગર જમ મળીદા ચૂકતો નથી, તેમ તું પણ કદી ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી.^૬ ખરેખર, આ જગતમાં કયો પુરુષ તારી પૂજા નહિ કરે! કારણ કે તેર વર્ષના ક્રોધ અને દુઃખને અંતે પણ તું આજે હજી ધર્મની જ અભિકાંક્ષા રાખે છે.^૭

હે તાત ! હે અચ્યુત ! તારું મન હજી પણ સ્વ-
ધર્મને અનુસરી રહ્યું છે અને તારી બુદ્ધિ નિરંતર
ધ્યાયાર્થો ઉત્તમ કૃત્યો કરવામાં જ આસક્ત રહે
છે, ને બહુ સારી વાત છે. પણ શત્રુઓએ
ધર્મનિત્ય ધર્મરાજતા રાખ્યને અધર્મથી પડાવી
લીધું હતું અને દ્રૌપદીને સભામાં ધસડી આણીને
અપમાનિત કરી હતી. વળી, એ શત્રુઓએ
આપણને વદકલવસ્ત્રો પહેરાવીને તેર વરસ વનમાં
હાંધી કાઢ્યા હતા. બાપી આપણે એ વનવાસને
માટે તદ્દન અયોગ્ય જ હતા. હે નિર્દોષ અર્જુન !
આ બધાં અમર્યાદારણો મેં ધણા કાળ સુધી શાંત-
પણે સહ્યાં છે અને બધું ક્ષાત્રધર્મમાં આસક્ત
રહી હું આચરી ચૂક્યો છું. પણ હવે પરાકાષ્ઠાએ
પહેંચેલા તે અધર્મને ધૂટી રાખીને હું તારી
સહાય પામીને તે ક્ષુદ્ર રાજ્યલૂટારાઓને સ્પર્ધિ-
તાર સંહાર કરી નાખીશ. ^{૧૦-૧૨} અરે ! તેં પોતે જ
પ્રથમ કહ્યું છે કે, 'આપણે બધા અહીં યુદ્ધ માટે
એકત્ર થયા છીએ, તેથી સૌ સૌની શક્તિ પ્રમાણે
આપણે સૌ યુદ્ધ માટે પ્રયત્ન કરીશું.' તે તું જ
અત્યારે અમારી નિંદા કરે છે ! ^{૧૩} વળી તું ધર્મનું
નિરૂપણ કરવા પણ ઇચ્છે છે, પરંતુ તારું પ્રથમ-
નું વચન તો આમ કહેવા માનથી જ અસત્ય
કરે છે. અરે ! અમે બધા ભયથી ત્રિહલ થયા
છીએ, છતાં તું તીક્ષ્ણ વાણી સંભળાવીને અમારાં
મર્મસ્થાનોને કાપી નાખે છે. ^{૧૪} એ શત્રુ સંહાર-
ક અર્જુન ! આ તો તું ઘા ઉપર લૂણ ભભરાવે
છે. આ તારા એક વાણીરૂપી શસ્ત્રથી મને પીડા
થઈ રહી છે અને મારું દૃઢ ચિરાઈ ભય છે. ^{૧૫}
અરે ! ધાર્મિક પુરુષ થઈને પણ તું આ મહાન
અધર્મને સમજતો નથી અને તું પ્રશંસાપાત્ર
એવા પોતાના આત્માની તથા અમારા બંધાની
પ્રશંસા સુઢાં કરતો નથી. ^{૧૬} આ વાસુદેવ પાસે-
જ ભાષા છે, છતાં તું દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા-

ની પ્રશંસા કરે છે. હે ધર્મજય ! આ અશ્વત્થામા
તો તારી સોળમી કળાને પણ યોગ્ય નથી. ^{૧૭}
છતાં બંધે થઈને પોતાના દોષોનું વર્ણન કરતાં
તું કેમ લાજતો નથી ? જો, હું એકલો જ ક્રોધ
કરીને પૃથ્વીને ફાડી નાખું તેમ છું અને પર્વતો-
ને પણ ચીરી નાખું તેમ છું. ^{૧૮} વળી સુવર્ણ-
ની માળાવાળી આ ભયંકર વજનદાર ગદાને
જેસથી ફેરવીને હું મોટા પર્વતો સરખાં વૃક્ષોને
પણ વાયુની પેટે ભાંગી નાખું તેમ છું. ^{૧૯} એ
પાર્થ ! મારી સામા આવેલા ઈંદ્ર સહિત દેવોને
પણ હું બાણોની વૃષ્ટિ કરીને રણમાંથી નસાડી
મૂકું, તેમ જ રાક્ષસો, અસુરો, સર્પો કે મનુષ્યોને
પણ હાંધી કાઢું. ^{૨૦} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તું મને-તારા
ભાઈને આવો બરાબર બોલે છે, તો પછી હે
અમાપ પરાક્રમી ! તારે દ્રોણાચાર્યના પુત્રથી
ભયભીત થવું યોગ્ય નથી. ^{૨૧} અથવા હે અર્જુન !
તું આપણા બધા ભાઈઓની સાથે ભોભા રહે. હું
એકલો જ હાથમાં ગદા લઈને એ અશ્વત્થામાને
રણમાં જીતી લઈશ. પછી હિરણ્યકશિપુ જેમ
ક્રોધથી ગર્જના કરતા નિષ્ણુ પ્રત્યે બોલ્યો હતા,
તેમ પાંચાલરાજનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાં અર્જુનને
નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બોલ્યો. હે અર્જુન ! યાજ્ઞન
(બીજાઓ પાસે યજ્ઞો કરાવના), અધ્યાપન
(બીજાઓને ભણાવવા), દાન, યજ્ઞ, પ્રતિગ્રહ
અને છઠું અધ્યયન આ છ બ્રાહ્મણોનાં પ્રસિદ્ધ
કર્મો છે, એમ પ્રાચીન પંડિતો કહે છે. તે માટેના
કયા કર્મમાં દ્રોણાચાર્યની નિયત સ્થિતિ હતી ?
હે પાર્થ ! આત્મા દ્રોણને મેં મારી નાખ્યા, તેમાં
તું શા માટે મારી નિંદા કરે છે ? ^{૨૨-૨૫} એ દ્રોણ
તો પોતાના બ્રાહ્મણધર્મથી બ્રહ્મ થયા હતા અને
ક્ષત્રિયોના ધર્મને સ્વીકારી બેઠા હતા. ક્ષુદ્રકર્મ
કરનારા તે દ્રોણ દિવ્ય અગ્નિ વડે આપણા સંહાર

કરતા હતા.^{૨૧} વળી તે માયા રચતા હતા અને
અસથ હતા. હે પાથ! કોઈ પુરુષ એ નીચ
બ્રાહ્મણને કપટ કરીને જ મારી નાખે, તેમાં અયોગ્ય
શું છે? ^{૨૭} મેં દ્રોણને ખરેખરી યોગ્ય જ શિક્ષા
કરી છે, છતાં તેમનો પુત્ર અશ્વત્થામા ક્રોધથી ભય-
કર ગર્જના કરી રહ્યો છે, તેમાં મારું શું લુંટાઈ
જવાતું છે? ^{૨૮} હું તો માતું છું કે, આ અશ્વ-
ત્થામા કૌરવોતું ક્ષણ કરવા અશક્ત જ છે, છતાં
તે યુદ્ધ દ્વારા તેમનો વ્યથા ધાત કરાવશે, એ કંઈ
આશ્ચર્ય નથી. ^{૨૯} આ તું ધાર્મિક પુરુષ થઈને
મને ગુરુધાતી કહે છે; પરંતુ આ હું દુષ્ટરાજનો
પુત્ર એમનો ધાત કરવા માટે જ અસિમાંથી ઉત્પન્ન
થયા છું. ^{૩૦} હે ધનંજય! હું તને પૂછું છું કે,
જે પુરુષને રણમાં યુદ્ધ કરતાં કાર્ય અને અકાર્ય
બન્ને સરખું જ છે, તે પુરુષને તું બ્રાહ્મણ કહીશ કે
ક્ષત્રિય કહીશ? વળી જે પુરુષ ક્રોધથી ધૂંધવાઈ
જાય અને બ્રહ્માન્ન આદિ દિવ્ય અન્નેને નહિ
જાણનારા સામાન્ય યોદ્ધાઓ પર બ્રહ્માન્નનો પ્રયોગ
કરી તેમનો સંહાર કરે, તે મહાપુરુષને સર્વ કોઈ
ઉપાયો દ્વારા કેમ મારી નાખવો ન જોઈએ? ^{૩૧, ૩૨}
હે ધર્મના તત્ત્વાર્થને સમજનારા! ધર્મવિતાઓએ
કહ્યું છે કે, વિધર્મી પુરુષ ધર્મયુક્ત પુરુષને ઝેર સરખો
છે. હે અર્જુન! તું આમ સમજે છે, છતાં મને કેમ
નિંદે છે? ^{૩૩} હે અર્જુન! મેં તે કૂર વ્યાયાર્યને
બરાબર દબાવીને રથમાં જ મારી નાખ્યા છે, તો
મને અનિંદાને તું અભિનંદન કેમ આપવો નથી?
હે પાથ! સાક્ષાત્ પ્રલયાગ્નિ સરખું, બળબળતા
સૂર્ય સમું અને ઝેર સરખું દ્રોણાચાર્યનું તે
ભયંકર મસ્તક મેં કાપી નાખ્યું છે, તો તે માટે
તું કેમ મારી પ્રશંસા કરતો નથી? જાણે બીજા
કોઈના નહિ પણ મારા જ અનેક બાંધવોને યુદ્ધમાં
મારી નાખ્યા હતા, તે મારા શત્રુનો સિરઝેદ
કરીને પણ હજી સુધી મારો સંતાપ દૂર થતો

નથી. હજી પણ એક વાત તો મારાં મર્મસ્થાનોમાં
ભોંકાયા જ કરે છે કે, જયદ્રથના મસ્તકની જેમ
મેં પણ તે દ્રોણના મસ્તકને ભિલ્લલોકાના પ્રદેશ-
માં કેમ ફેંચી ન લીધું? ^{૩૪-૩૭} હે અર્જુન! યુદ્ધમાં
શત્રુઓનો વધ ન કરવો, તે ક્ષત્રિયને માટે અધર્મ-
રૂપ છે. ક્ષત્રિયોનો તો એ જ ધર્મ છે કે, તે યુદ્ધમાં
મરે અથવા મારે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રોમાં આપણે
સાંભળીએ છીએ. ^{૩૮} હે પાંડુપુત્ર! તે જેમ તારા
પોતાના મિત્ર શરૂનીર ભગદત્તને મારી નાખ્યો
છે, તેમ મેં પણ મારા એ શત્રુને રણમાં મારી
નાખ્યો છે. ^{૩૯} તું જે પિતામહ બીભને રણમાં
મારી નાખીને પોતાને ધાર્મિક માને છે, તો મેં
તે પાપી શત્રુને મારી નાખ્યો તેમાં તું અધર્મ
કેમ જુએ છે? ^{૪૦} હે પાથ! હાથી જેમ નીચે
બેસીને આપણે માટે ઉપર ચડવા પોતાના શરીર-
થી પગથિયાં કરી દે છે, તેમ અન્યોન્યના
આપણા સંબંધથી જ હું નમ્ર થઈ રહ્યો છું. એવા
મને આવાં તું તીક્ષ્ણ વચનો કહેવાને યોગ્ય
નથી. હે અર્જુન! દ્રૌપદી અને દ્રૌપદીના પુત્રોના
કારણને લીધે જ હું તારાં આ સર્વ સિદ્ધ વચનોને
સાંખી રહ્યો છું. આમાં બીજું કંઈ કારણ નથી.
વ્યાયાર્યની સાથે મારા કુળને પેટીકિતાર વેર
ચાલ્યું જ આવે છે એ જાણીતું છે. સર્વ લોક
આ વાત જાણે છે, પણ તમને પાંડુનંદનોને
તેની આહિતી નથી. માટે હે અર્જુન! તારા
મોટા ભાઈ ધર્મરાજ અસત્યભાષી નથી, તેમ હું
અધાર્મિક પણ નથી. એ શિષ્યદ્રોહી પાપી દ્રોણ
માર્થ ગયા છે, માટે હવે તું યુદ્ધ કર. અતિ વિજય
તારો જ છે. ^{૪૧-૪૪}

ઈતિ શ્રીમહાભારતમા દ્રોણપર્વ તર્કત નારાયણભક્તોદ્ધારપર્વમા

પ્રહસનના વચનો નામનો અધ્યાય ૧૭મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૮ મો

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સાત્યકિની
અન્યોન્યને ધમકી

॥ પુરુષોત્તમ ઉત્તમ ॥

સાંગા વેદા યથાન્યાયે વેનાધીતા મહાત્મના ।

યસ્મિન્ સાક્ષાદ્વતુર્વેદો હોનિષેવે પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્ધો : દે સંજય ! જ મહાત્મા-
એ અંગો સહિત વેદોનો યથાયોગ્ય અભ્યાસ
કર્યો હતો, સાક્ષાં વતુર્વેદે જ નિવચયીલ આચાર્ય-
નો આશ્રય કર્યો હતો અને જમની કૃપાથી તર
સિંહો મહારણામાં જેવોથી સહેજે પલ્લુ ન બની
શકે તેનાં અમાત્ય કર્મો કરી રહ્યા છે, તે જ દ્રોણ-
આચાર્ય જ્યારે આંખ આગળ આઘોશ (શેરમઘોર)
કરી રહ્યા હતા, ત્યારે પાપકર્મી, નીચાત્મા, ધાતશી
અને શુદ્ધ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના એ ગુરુનો ધાત કર્યો
છે.^{૧-૩} અરે ! તે સમયે ડાઈ ક્ષત્રિયે કોવ જ ન
કર્યો ! ધિક્કાર છે તે ક્ષત્રિયોને અને તેમના અમર્ષને !
દે સંજય ! આ સમયે ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં વચનો સાંભળીને
પાંડવો બીજા સર્વ રાજાઓ તથા પૃથ્વીમાંના
સર્વ ધનુર્ધરાઓ તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને શું કહ્યું હતું, એ
મને કહે.

સંજય યોદ્ધો : દે રાજા ! કૂરકર્મી દુષ્ક-
પુત્રની તે વાણી સાંભળીને ત્યાં બેઠેલા સર્વ
રાજાઓ ચૂપચાપ થઈ ને જ બેસી રહ્યા હતા.
અર્જુન તો કટાક્ષપૂર્વક વલકણ કરી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-
ને તાણી રહ્યો હતો.^{૪-૬} તે આંસુભરે નિસાસા
નાખવા લાગ્યો અને ' ધિક્કાર ! ધિક્કાર ! '
એટલું જ માત્ર યોદ્ધો. ત્યારે યુધિષ્ઠિર, ભીમ-
સેન, નકુલ, સહદેવ, શ્રીકૃષ્ણ અને બીજા બધા
રાજાઓ તો અત્યંત શરમાઈ ગયા હતા; પણ
દે રાજન ! ત્યાં સાત્યકિ આ પ્રમાણે બોલી
ઊઠ્યો : ' શું અહીં એવો ડાઈ પુરુષ નથી કે, તે
આવું અમાંગલિક બોલી રહેલા આ પાપી નરાધમ

પુરુષને સત્તર મારી નાખે ! આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! આ
સર્વ પાંડવો તારી દુષ્ટતાને અણગમી મનમાં
તારી નિંદા જ કરી રહ્યા છે. બ્રાહ્મણો જેમ
ચાંડાલની નિંદા કરે છે, તેમ તારા એ દુષ્ટકર્મને
લીધે તું સર્વ સત્પુરુષોમાં ફિટકારાર્થ રહ્યો છે,
એ આવું તે મહાન પાપ કયું છે, છતાં આવી
સુંદર સમામાં બેસીને તું બોલતાયે કેમ શર-
માતો નથી ! તારી જીમના સેંકડો ટુકડા કેમ
થઈ જતા નથી ! કેમ તારું માતક ક્ષાટી જતું
નથી ?^{૭-૧૧} આ શુદ્ધ ! તું ગરુડની નિંદા કરતાં
અધર્મને લીધે પતિત થતો નથી કેમ ? પાંડવો,
સર્વ અધિક્કાર અને યાદવોએ અવશ્ય તારી
નિંદા જ કરવી જોઈએ.^{૧૨} વાહ ! આવું મોટું
કામ કરીને તું જનસભામાં તારી વડાઈ હાંકે
છે. વળી ગુરુવધનું આવું અકાર્ય કરીને તું
પાછો ગુરુ પર આક્ષેપ કરે છે !^{૧૩} તને તો
મારી જ નાખવો જોઈએ. બે ઘડી પણ તને
જીવતો રાખવામાં કંઈ અર્થ નથી. આ નરા-
ધમ ! તારા સિવાય બીજો કયો આચાર્ય આવું
અધમ કામ કરવા તત્પર થાય ?^{૧૪} ધર્મોત્તમા અને
સન્નમન એવા પોતાના ગુરુને તેં ચોટલી પકડી-
ને મારી નાખ્યા છે, તેથી તારી આગલી પાછલી
સાત પેઢીના પુરુષો નરકમાં ફૂળી ચૂક્યા છે.^{૧૫}
અરે ! તને કુલાંગારને પામીને તે સર્વ પુરુષો
ક્રીતિને ખોઈ બેઠા છે. આ મહાપુરુષ ! તેં ભીષ્મ-
પિતામહના વધ સંબંધમાં અર્જુન પર આક્ષેપ
મૂક્યો ખરો, પરંતુ તે મહાત્માએ પોતે જ
પોતાના નારા કર્યો છે અને તેમને મારનારો પણ
તારો જ પાપિષ્ઠ ભાઈ શિખંડી છે.^{૧૬, ૧૭} આ
પૃથ્વીમાં પાંચાલવંશના પુત્રો સિવાય બીજો ડાઈ
પાપકર્મ કરનારો જ નથી. તે શિખંડીને પણ
તારા પિતાએ ભીષ્મના કાળ તરીકે ઉત્પન્ન કર્યો
હતો. તારા પિતાએ એ શિખંડીને એ મહાત્માના

મૃત્યુ તરીકે જ રાખી મૂક્યો હતો. આમ સર્વ સત્પુરુષોએ ધિકારેલા તને તથા તારા ભાઈને પામીને પાંચાલવંશના સર્વ રાજઓ ધર્મથી ભ્રષ્ટ છે, ક્રુદ્ધ છે અને મિત્રો તથા ગુરુઓનો દ્રોહ કરનારા છે. હવે એ તું મારી આગળ આવી વાણી ફરી બોલીશ, તો હું આ વજ્ર જેવી ગદાથી તારું માથું ભાંગી નાખીશ. તેં બ્રહ્મહત્યારૂપ પાપ કર્યું છે, તેથી તને બ્રહ્મહત્યારાને ભેઈને મનુષ્યો પોતાના પ્રાયશ્ચિત્તને માટે સૂર્યનાં દર્શન કરે છે. એ અતિ દુરાચારી પાંચાલપુત્ર ! મારા જ ગુરુની આગળ મારા પોતાના જ ગુરુના ગુરુની વારંવાર નિંદા કરતાં તું લજવાતો નથી ? જાઓ રહે ! જાઓ રહે ! આ મારી ગદાના એક જ પ્રહારને તું સહન કરી લે અને હું પણ તારી ગદાના અનેક પ્રહારોને સહન કરીશ. આ પ્રમાણે સાત્યકિએ કંઠેર વચનોથી ધૂષ્ટધુમ્નનો તિરસ્કાર કર્યો.^{૧૮-૨૪} એટલે કાપાયમાન થયા છતાં હસતો હોય તેવો દેખાવ કરીને, તેણે પોતાની સામે ધૂરટી રહેલા સાત્યકિને કહ્યું : 'અધ્યા એ માધવ ! સાંભળ્યું ! સાંભળ્યું ! જેસ, હવે બદ્ધ થયું ! તારા આ અવિનયને માટે હું ક્ષમા આપું છું.^{૨૫} અનાર્થ પુરુષ સદા પોતે સારો થઈને સત્પુરુષનો તિરસ્કાર કરવા ઇચ્છે છે. લોકમાં ક્ષમા, એ પ્રશંસનીય ગુણ કહેવાય છે, પણ પાપી મનુષ્ય તે ક્ષમાને ચોગ્ય નથી;^{૨૬} કારણ કે તે પાપાત્મા પુરુષ પણ ક્ષમાવાન સત્પુરુષને પોતાનાથી પરાજય પામેલો માને છે. એ સાત્યકિ ! તું પોને જ છુદ્ધ આચરણબળો, નીચાત્મા અને પાપી નિઃકર્યાળો છે.^{૨૭} તું પોને જ માથાના વાળથી માંડીને છેક નખની અળી સુધી પાપથી ભરપૂર છે, માટે કપકા-પાત્ર તો તું જ છે; છતાં તું મને કપકા આપવા ઇચ્છે છે ! અરે ! પેલા બરિષ્ટવાની બૂબ કપાઈ

ગઈ હતી, તે અનશનવ્રત લઈને બેઠો હતો અને તને બંધાએ અટકાવ્યો હતો, છતાં તેં તેને મારી નાખ્યો હતો, તો તેથી અધિક પાપ કયું ? એ કૂર સાત્યકિ ! દ્રોણાચાર્ય તો દિવ્ય અસ્રોનો પ્રયોગ કરી આપણી સેનામાં દાખલ થયા હતા અને તેમણે શત્રુઓનો ત્યાગ તો પાછળથી કર્યો હતો. તો મેં તેમને મારી નાખ્યા, તેમાં પાપકર્મ શું છે ? હે સાત્યકિ ! પારકાને હાથે કપાઈ ગયેલા હાથવાળા, રણમાં યુદ્ધ ન કરતા અને અનશન-વ્રતમાં રહેલા યુગ્મિને જ પુરુષ મારી નાખે, તે પાપી પુરુષ બીજાને કંથે મોઢે કહી શકે તેમ છે ? તે નીચવાન બરિષ્ટવા ન્યારે પગની લાત મારીને તને પૃથ્વી પર ધસડી રહ્યો હતો, ત્યારે જ મોઢા મહાપુરુષ ધઈને તેં એને ઢમ નહોતો માર્યો ? પણ ન્યારે અર્જુને તે પ્રતાપી શરવીર બરિષ્ટવાને હરાવી દીધો, ત્યારે જ તેં અનાર્થ પુરુષે તેને મારી નાખ્યો. બાકી હું તો દ્રોણાચાર્ય પાંડવોની સેનાને ન્યાંન્યાં હાંધી કાઢતા હતા, ત્યાંત્યાં હજારો બાણોને ફેંકતો ફેંકતો ચાલ્યો જતો હતો. આમ તેં પોતે જ આપું ચાંકાલના જેવું કામ કર્યું છે, તેથી તને જ જે કહેવું હોય તે કહી શકાય તેમ છે. છતાં તું મને આમાં કંઠેર વાક્યો કેમ કહી શકે ! એ વાદવકુળના અધમ સાત્યકિ ! બરિષ્ટવાના વધ જેવા કર્મને તો તું જ કરી શકે ! હું તો તેવાં કર્મ કરું નહિ. તું જ સર્વ પાપકર્મોનું પાત્ર છે, એટલે હવે ફરીથી બોલીશ નહિ. તું સુપ મઈને બેસી રહેજે. હવે મને કંઈ વધારે કહીશ નહિ.^{૨૮-૩૧} તું મને કહેવાને તારી જ યોગ્યતા માની રહ્યો છે, તે હાલથી વિરુદ્ધ છે, માટે હવે તું મુખાંત્રી એ આતું કંઠેર વચન બોલીશ, તો હું તને આ યુદ્ધમાં જ બાણો દ્વારા ચમત્કાકમાં મોકલી દઈશ. એ મૂરખા ! કેવળ ધર્મને જ અનુસરી મદેનમાં વિન્ય મેળવી શકાતો નથી.^{૩૨, ૩૮} ન કોનાં

પણ અધર્મકૃત્યો કર્યાં છે, તે તું સાંભળ. તેમણે પ્રથમ દૂત રમાડીને પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરને અધર્મથી છેતર્યા હતા. હે સાત્યકિ ! તેમણે દ્રૌપદીને અધર્મથી જ હેરાન કરી હતી. વળી તેમણે સર્વ પાંડવોને દ્રૌપદીની સાથે વનમાં હાંકી કાઢ્યા હતા, તે પણ અધર્મથી જ હતું.^{૩૯, ૪૦} આ મૂર્ખ સાત્યકિ ! તેમણે પાંડવો પાસેથી અધર્મથી જ સર્વસ્વ છીનવી લીધું હતું. મદ્રરાજ શક્ય પ્રથમ પાંડવપક્ષમાં આવતો હતો, છતાં શત્રુઓથી પ્રેરાઈને તે કૌરવ તરફ ખેંચાયો, તેમાં પણ અધર્મ જ કારણરૂપ હતો.^{૪૧} અધર્મથી જ તેમણે બાળક અભિમન્યુને મારી નાખ્યો હતો. આ બાળુ શત્રુઓના નગરોને જીતનારા બીભ્મપિતામહને અધર્મથી જ મારવામાં આવ્યા છે.^{૪૨} તે મોટા ધર્મધુરંધરે પણ અધર્મથી જ ભૃશ્રિશ્વરને મારી નાખ્યો છે. આમ કૌરવોએ તથા પાંડવોએ આ યુદ્ધમાં અધર્મ-આચરણ કર્યું જ છે.^{૪૩} હે સાત્યત ! તે સર્વ વીર પુરુષો ધર્મજ્ઞ છે, છતાં પોતાના વિગ્રયની રક્ષા કરવા માટે તેમણે તે તે કૃત્યો કર્યાં છે. માટે ધર્મ અને અધર્મનું સ્વરૂપ જાણવું અતિ કઠિન છે. અમુક એક ધર્મ અને અમુક એક અધર્મ, આવો નિશ્ચય કરી લેવો તે શક્ય નથી. એટલે ચૂપચાપ કૌરવો સાથે યુદ્ધ કર્યાં કર. વ્યર્થ યમસદનમાં ન જ.

સંજય બોલ્યો : આ પ્રમાણે જ્યારે ધૃત્યુગ્મને શ્રીમાન સાત્યકિને દૂર અને કઠોર વાક્યો સંભળાવ્યાં, ત્યારે તે પગથી માથા સુધી કંપી ઊઠ્યો. આ વાક્યો સાંભળીને સાત્યકિનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયાં. તેણે પોતાના ધનુષ્યને રથમાં મૂકી દીધું અને સપનની પેઠે કૂંડાડો મારી ગદા હાથમાં લીધી. તે એકદમ ધૃત્યુગ્મ સામે ધસી ગયો અને આવેશમાં આવી જઈને આ પ્રમાણે બોલ્યો :^{૪૪-૪૭} ‘હવે તને હું એક પણ કઠોર વાક્ય કહીશ નહિ, પણ મારી નાખવા યોગ્ય

એવા તને મારી જ નાખીશ.’ આમ કહી તે એકએક ધસવા લાગ્યો. ધૃત્યુગ્મના પર કાળની પેઠે ઢાપેલા તે મહાબળવાન, અમરણ અને સાક્ષાત્ કાળ સરખા સાત્યકિને જોઈને મહાબળવાન ભીમસેન શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી રથ પરથી દૂધી પડ્યો અને તેણે તને બે બાહુઓ વતી તત્કાળ રોષી રાખ્યો. એ બળવાન પાંડવે ક્રોધ-પૂર્વક દોડી ગયેલા અને ક્રોધથી યરથરાટ મૂજતા બળવાન સાત્યકિને પકડીને જોસપૂર્વક ત્યાંથી દૂર કર્યો. મહાબળવાન ભીમસેને પૃથ્વી પર પગ ટેકવીને બરાબર છોડે પગલે તે સાત્યકિને જોસ-પૂર્વક પકડી પાડ્યો હતો, અને રથ પરથી દૂધી પડી જમતેમ ઝાલી રાખ્યો હતો.^{૪૮-૪૯} હે રાજા ! તે સમયે સહદેવે મધુર વાણીથી સાત્યકિને કહ્યું : ‘હે પુરુષચાત્ર સાત્યકિ ! અમારે અંધકા, યાદવો તથા પાંચાલોથી ઉત્કૃષ્ટ એવા બીજ કોઈ પણ મિત્રો નથી. વળી હે રાજા ! અંધકા, યાદવો તથા શ્રીકૃષ્ણને અમારાથી બીજ નિશેષ મિત્રો નથી. હે યદુવંશી સાત્યકિ ! શલ્યેને સમુદ્ર સુધી પૃથ્વીમાં શોધ કરે, તોપણ પાંચાલોને પાંડવો અને યાદવો સમાન ઉત્તમ મિત્ર એક પણ મળશે નહિ. આમ તમે ધૃત્યુગ્મને તેવો ઉત્તમ મિત્ર માનો છો અને તે પણ તમને તેવા જ મિત્ર માને છે.^{૫૦-૫૧} તમે જમ અમારા મિત્ર છો અને અમે જમ તમારા મિત્ર છીએ, તેમ જ તમે અને ધૃત્યુગ્મ પરસ્પર મિત્ર છો. માટે સર્વ ધર્મોને સમજનારા હે શિનિપુંગવ ! તમે મિત્રધર્મને ધ્યાનમાં લો, તમે ધૃત્યુગ્મનથી ઊપજેલા ક્રોધને સમાવો, તમે શાંત થાઓ, તમે ધૃત્યુગ્મને ક્ષમા આપો અને ધૃત્યુગ્મ તમને ક્ષમા આપે.^{૫૨, ૫૩} અમે તમને બંનેને ક્ષમા અપાવીએ છીએ; કારણ કે ક્ષમાથી ગ્રીસ્તું શું ઉત્તમ હોઈ શકે !’ હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજા ! સહદેવ જ્યારે એ પ્રમાણે સાત્યકિ-

ને શાંત પાડી રહ્યો હતો, ત્યારે પાંચાલરાજનો
પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હસતો હસતો બોલી ઊઠ્યો : ‘આ
ભીમસેન ! તમે યુદ્ધના મદથી છટ્ટી ગયેલા એ
સાત્યકિને છોડી દો. ^{૧૬, ૧૭} વાયુ જેમ પર્વત સામે
આવે, તેમ એ ભલે મારી સામે આવે. હે કૌતિય !
એટલામાં તો હું તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેના
ઠોપને, યુદ્ધ કરવાની તેની શ્રદ્ધાને અને તેના
જીવિતને પણ આ રણમાં દૂર કરી નાશું. મેં આ
જ પાંડવોનું’ અતિ મહાન કાર્ય’ માથે ઉઠાવ્યું છે,
તે શું બનવું શક્ય છે ? કાશ્વ ક્રે આ તરફથી
પેલા હોરવો ચઢી આવે છે અને અહીં’ પણ મારે
રોકાવું પડશે; અથવા અબુનું જ તે બંધાને
યુદ્ધમાં અટકાવી રાખશે. ^{૧૯-૨૩} તેટલામાં હું’ પણ
આ સાત્યકિના મસ્તકને બાણો વડે પાડી નાખીશ.
આ સાત્યકિ મને રણમાં ઠપાઈ ગયેલા હાથવાળો
બુદ્ધિશ્રવા માને છે !’ માટે તમે એને છોડી દો.
હું’ એને મારીશ અથવા એને હાથે મરીશ.’
ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં એ વાક્યો સાંભળીને સાત્યકિ સર્પની
પેઠે ફુંકાડા મારવા લાગ્યો. ^{૨૪} તે ભીમસેનના એ
બાહુઓમાંથી છૂટવા માટે વારંવાર બળપૂર્વક
એ ચાપેચ કરવા લાગ્યો. ત્યાં તે બંને બળવાન
વીરો એ આખલાઓની પેઠે ગર્જનાઓ કરવા
લાગ્યા. ^{૨૫} પછી દે રાજા ! વાસુદેવ અને ધર્મ-
રાજાએ એકદમ ધણો પ્રયત્ન કરી તે બંનેને યુદ્ધ
કરતાં અટકાવ્યા. ^{૨૬} આમ ઠોપથી લાલચોળ
નેત્રોવાળા તે બંને મહાધનુર્ધરોને યુદ્ધ કરવાની
મુજાથી માંડમાંડ વારીને, સર્વ સત્રિયવીરો શત્રુઓ
સામે યુદ્ધ કરવા આહ્વાન નીકળ્યા. ^{૨૮}

હતિ શ્રીમદ્માભારતમાં દ્રોણપર્વનાં ત્રીજા અધ્યાયમાં
પર્વમાં ‘ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સાત્યકિનો કોલ’ નામનો
અધ્યાય ૧૯૮ માં સમાયેલ છે.

અધ્યાય ૧૯૯ મો

નારાયણાસ્ત્રનો પ્રયોગ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતઃ સ ક્રુદ્ધનં ચક્રે રિપુણાં દ્રોણનંદનઃ ।

યુગાંતે સર્વભૂતાનાં કાલસ્ટથ દ્વાંતરકઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પછી કાળથી સરખયેલો

યમ જેમ પ્રવચકાણે સર્વ’ ભૂતોનો સંહાર કરે,

તેમ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા શત્રુઓનો સંહાર કરવા

લાગ્યા. ^૧ તેમણે ભક્તિમતિનાં બાણો મૂકી મૂકીને

શત્રુઓને મારી મારીને મદદનાં મોટા પડાડ

ખડો કર્યો. તે પર્વત ધ્રુવોમાંથી વૃક્ષોથી ભરેલો

હતો, હણાયેલા હાથીઓમાંથી મહાન શીલાઓથી

ભરપૂર હતો, ઘોડાઓમાંથી ગંધર્વોથી વ્યાપ્ત હતો,

ધનુષ્યોમાંથી લતાઓથી છવાયેલો હતો, માંસાહારી

પક્ષીઓનાં ઠલોલથી ગાજી રહ્યો હતો અને ભૂતો

તથા યક્ષોનાં રોળાંથી ગિરગરતો હતો. ^૨ પછી

પુરુષપ્રેક્ષ અશ્વત્થામાએ બેસથી મોટી ગર્જના કરી

અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું તમારા પુત્રને પુનઃ શ્રવણ

કરાવ્યું : ^૩ ‘ધર્મ’નો ડોળ ઘાલી રહેલા કુંતીપુત્ર

યુધિષ્ઠિરે રણમાં લડી રહેલા મારા પિતા દ્રોણ-

આર્થને ‘અશ્વત્થામા હણાયો’ છે, માટે તમે

શસ્ત્રોના ત્યાગ કરો’ એવું કહ્યું હતું. ^૪ તો તેની

નજર આગળ જ હતું આ સર્વ’ સેનાને નસાડી

મૂકીશ. હું સર્વને જગાડી દઈશ અને પેલા નીચ

ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તો જરૂર મારી નાખીશ. ^૫ આ સર્વ

સૈનિકો એ મારી સામે યુદ્ધ કરશે, તો હું’ તેમને

પણ ઠાર કરી નાખીશ. આ તારી પાસે હું’ સત્ય

પ્રતિજ્ઞા કરું છું. માટે આપણી સેનાને તું પાછી

વાળ. ^૬ આ સાંભળીને તમારા પુત્રે મોટો સિંહ

નાદ કર્યો અને અતિ મહાન બળને ત્યાગ કરી

તેણે સર્વ’ સેનાને પાછી આણી. ^૭ એટલે દે સંજય !

જેમ એ ભરપૂર મહાસાગરનો સમાગમ થાય, તેમ

તે બંને હોરવ-પાંડવોની સેનાઓનો યુદ્ધ તીવ્ર

મેટા થયો.^૯ સર્વ કૌરવો દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાની આગેવાની હેઠળ સજ્જ થઈને ઊભા રહ્યા અને દ્રોણાચાર્યના મરણથી ઉચ્ચ થયેલા પાંડવો તથા પાંચાલો પણ ત્યાં સ્થિર થઈને આગળ ઊભા રહ્યા. હવે હે ગજા! પરમ હર્ષમાં આવી ગયેલા અને પોતાપોતાના પક્ષના નિગ્રયને જોઈ રહેલા તે સર્વ આવેશવાળા યોદ્ધાઓનો મહાન વેગ ચાલુ થયો. હે રાજેન્દ્ર! મોટા પર્વત સામે જમ બીજ પર્વતનો પ્રત્યાઘાત થાય તથા મોટા સમુદ્રોની સાથે જમ બીજ સમુદ્રનો પ્રત્યાઘાત થાય, તેમ તે કૌરવો તથા પાંડવોનો અન્યેન્ય પ્રત્યાઘાત થઈ રહ્યો.^{૧૦-૧૨} પછી એકદમ ખુશખુશાલ થયેલા કૌરવ તથા પાંડવ સૈનિકો હજારો શંખો તથા હજારો ભેરીઓને વગાડવા લાગ્યા.^{૧૩} ત્યાં વલોવાતા મહાસાગરનો જોવો અતિ મહાન શબ્દ થાય, નેવો જ અદ્ભુત અતિ મહાન શબ્દ તમારા સૈન્યમાં થઈ રહ્યો.^{૧૪} તે સમયે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ પાંડવો તથા પાંચાલોની સેના સામે તાટીને નારાયણાક્ષ પ્રકટ કયું.^{૧૫} એટલે તુરત તેમાંથી ચળકાટ કરતાં અણિયાળાં હજારો બાણો આકાશમાં પ્રકટ થયાં. તે બાણો બણે પાંડવોને ટાળી નાખવા ધારતા પ્રદીપ્ત મુખવાળા સર્પો હોય તેવાં દેખાતાં હતાં.^{૧૬} હે રાજન! સૂર્યનાં કિરણો જમ લોકમાં તત્કાળ ફેલાઈ જાય છે, તેમ તે બાણો પણ એક મુહૂર્ત જેટલા સમયમાં દિશાઓ, આકાશ તથા એ મહારણુમાં ઊભેલાં સર્વ સૈન્યોને ઢાંકી દેવા લાગ્યાં.^{૧૭} વળી કેટલાંએક પ્રકાશમાન બાણો તે આકાશમાં નક્ષત્ર સરખાં ભાસવા લાગ્યાં. હે મહારાજ! જોતજોતામાં તે તદ્દન લોખંડના ગોળાઓ, ચતુર્થક, દ્વિચક્ર, ચતુર્ધ્વીઓ, ગદાઓ તથા સૂર્યના મંડળ સરખાં તીક્ષ્ણ છેડાવાળાં ચક્રો પણ તે અશ્વમાંથી પ્રકટ થયાં.^{૧૮, ૧૯} આમ હે પુરુષવ્રેષ! તે અસંખ્ય અસ્ત્રાકાર

બાણોથી આકાશને અત્યંત ઊંચાઈ રહેલું જોઈને પાંડવો, પાંચાલો તથા સંજયો ગમરા-મણમાં પડી ગયા.^{૨૦} હે રાજા! પાંડવોના મહા-રથીઓ જમ જમ તે અશ્ત્ર સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, તેમ તેમ તે અશ્ત્ર વૃદ્ધિ પામતું ગયું.^{૨૧} તે નારાયણાક્ષે સર્વ તરફથી સૈનિકોનો સંહાર કરવા માંડ્યો, એટલે તેઓ બધા બણે અશ્વિથી બળતા હોય તેમ રણમાં ત્રાણ ત્રાણ થઈ ગયા.^{૨૨} હે રાજા! શિશિરઋતુની આખરમાં જમ અકસ્માત સળગી ઊઠેલો અગ્નિ ધાસને બાળી ભરમ કરી નાખે છે, તેમ તે નારાયણાક્ષ પાંડવોની સેનાને બાળી ભસ્મ કરવા લાગ્યું.^{૨૩} હે પ્રભુ! આ રીતે તે અશ્ત્ર સર્વ સૈન્યમાં ફેલાઈ ગયું અને સૈન્યનો નાશ થવા લાગ્યો, ત્યારે ધર્મપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર ઘણો ત્રાસ પામ્યા. પોતાનું સૈન્ય ભાન જોઈ બેઠું હતું અને નાસભાગ કરી રહ્યું હતું; છતાં અર્જુન ઊભો રહ્યો હતો, એ જોઈને ધર્મપુત્ર આ પ્રમાણે તટસ્થની જમ કહેવા લાગ્યા: ‘ઓ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન! તું સર્વ પાંચાલ સેનાને સાથે લઈ અહીંથી નારી બ. ઓ સાસુદિ! તું પણ અંધક અને યાદવ યોદ્ધાઓથી વીંટાઈને અહીંથી ચાલ્યો બ. ધર્મોત્તમા વાસુદેવ પણ પોતાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી લેશે, કેમકે એ વાસુદેવ સર્વ જગતને કલ્યાણ ઉપદેશે છે, તે પછી પોતાનું કલ્યાણ કેમ નહિ સાધી શકે? હું સર્વ સૈન્યોને કહું છું કે, હવે તમારે સંગ્રામ નહિ કરવો; કારણ કે હું હવે મારા ભાઈઓની સાથે અગ્નિમાં જ પ્રવેશ કરીશ.^{૨૪-૨૬} લીરુ પુરષો-ને અતિ દુસ્તર એવા આ સંગ્રામમાં હું લીભ તથા દ્રોણરૂપ સમુદ્રને તો તરી ગયો; પણ હવે આ અશ્વત્થામારૂપ ગાયના પગ જેટલા છબાછબિયામાં હું પરિવાર સહિત દૂબી મરીશ. આ અર્જુનની અમારા પ્રત્યે જે ઘમ્મણ છે, તે ભલે ઝટ પૂરી યાઓ; કારણ કે શુભ વૃત્તિવાળા દ્રોણાચાર્યને

ઠીરવો તથા પાંડવોના દેખતાં એ અસ્ર સામે યુદ્ધ ઠીરશ. ^{૧૧} હે અર્જુન ! એ અર્જુન ! અદ્યા એ બીમત્સુ ! જે, તારા ગાંડીવધનુધ્યને 'તુ' છાડતો નહિ ! જે, અંદ્રના કલંકની જમ એ તારી નિર્મળતાને ઘોઈ નાખશે. ^{૧૨}

અર્જુન બોલ્યો : 'હે ભીમસેન ! મારું તો એ હૃતમ મત છે કે, નારાયણાસ્ર, ગાય અને ગ્રાહણો સામે મારે ગાંડીવધનુધ્યને ત્યાગ કરવો.' અર્જુને જ્યારે ભીમસેનને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મેષ સમાન ગર્જના કરતા અને સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એવા રથમાં ભેરડીને ભીમસેન શનુદ્ધમન દ્રોણ-આચાર્યના પુત્ર સામે આદ્યો. એક નિમેષ જટલા વખતમાં તો તે શીઘ્રપરાક્રમી કુંતીનંદન અશ્વ-ત્યામા પાસે પહોંચી ગયો અને ઝડપથી બાણો મૂકીને તેના પર વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. ત્યારે અશ્વ-ત્યામા પણ પોતાની સામે ધસી આવતા તે ભીમ-સેન સામે હસ્યા અને કેટલીએક વાતચીત કરીને તેને પ્રદીપ્ત સુખવાળાં મંત્રેલાં બાણોથી છાઈ દેવા લાગ્યા. રણમાં અગ્નિઝરતા પ્રદીપ્ત સુખવાળા સર્પો જવાં તથા તપાવેલા સુવર્ણના બણે તણુખા સરખાં એ બાણોથી ભીમસેન ત્યાં તદન ઢંકાઈ ગયો. ^{૧૩-૧૪} હે રાજન ! એ યુદ્ધમાં ભીમસેનનું સ્વરૂપ સાચંકાળે પતંગિયાથી છવાઈ ગયેલા ઢાઈ એક પર્વત જેવું થઈ રહ્યું હતું. ^{૧૫} હે મહારાજ ! ભીમસેન જમ જમ અશ્વત્થામાના અસ્ર સામે બાણો ફેંકવા લાગ્યો, તેમ તેમ તે અસ્ર પવનથી ફેંકાયેલા અગ્નિની પેઠે વધવા લાગ્યું. ^{૧૬} ભયંકર પરાક્રમવાળા તે અસ્રને આમ વધતું જોઈને એક ભીમસેન સિવાય બીજા સર્વ પાંડવસૈનિકોમાં મહાભય પેસી ગયો. ^{૧૭} એ બધાઓએ પોત-પોતાનાં શસ્ત્રો પૃથ્વી પર મૂકી દીધાં અને રથ, હાથી તથા ઘોડા આદિ વાહનો પરથી સર્વશઃ નીચે ઊતરી પડ્યા. ^{૧૮} આમ જ્યારે તે બધાએ

શસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો તથા તેઓ બધા વાહનો પરથી ઊતરી પડ્યા, ત્યારે એકત્ર થયેલું તે વિશાળ અસ્રવીર્ય ભીમસેનના મરતક પર પડવા માંડ્યું. હવે ભીમસેન એ મંડળમાં તદન અદશ્ય થઈ ગયો, એટલે સર્વ પ્રાણીઓ તથા વિશેષ કરી પાંડવો હાહાકાર કરતા લાગ્યા. ^{૧૨, ૧૩}

ઈતિ શ્રીમદ્વાલ્મીકીય રામાયણે તર્જન નારાયણાસ્ત્રમોક્ષપર્વમાં
'નારાયણાસ્ત્રને પ્રયોગ' નામનો અધ્યાય ૧૯૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૦ મો

નારાયણાસ્ત્રની શાંતિ અને
અશ્વત્થામાનું પરાક્રમ

॥ સંજય ક્તવા ॥

ભીમસેનં સમાક્ષીર્ણ દૃષ્ટ્વાજ્ઞેણ ધનંજય ।

તેજસઃ પ્રતિપાતાય વારુણેન સમાશ્રુણોત્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : ભીમસેનને નારાયણાસ્ત્રથી ઢંકાઈ ગયેલો જોઈ અર્જુનને તે અસ્રના તેજનેા વિનાશ કરવા માટે તેને વારુણાસ્ત્રથી ઢાંકી દીધો. પણ અર્જુનનું તે વારુણાસ્ત્ર પેલા અસ્ર કરતાં નાતું હતું અને ભીમસેન તેજમાં તદન ઢટાઈ ગયો હતો, તેથી રણમાં ઢાઈને ખખર પડી નહિ કે, અર્જુને ભીમસેનને વારુણાસ્ત્રથી ઢાંકી દીધો છે. ^{૧, ૨} ઘોડા, સારથિ અને રથ સાથે ભીમસેન અશ્વત્થામાના અસ્રમાં ઢંકાઈ ગયો હતો. અગ્નિ-માં નાખેલા અગ્નિ પેઠે તે જ્વાળાઓની માળાથી તદન અદશ્ય થઈ ગયો હતો. ^૩ હે રાજન ! રાત્રિના અંતસમયે જમ સર્વ જ્યોતિષો અસ્તા-ચલ પર્વત પ્રત્યે ધસી જાય છે, તેમ સંખ્યાબંધ બાણો ભીમસેનના રથ સામે ધસ્યાં જતાં હતાં. ^૪ અશ્વત્થામાએ ભીમસેનને, તેના રથને, તેના ઘોડાને તથા તેના સારથિને ઢાંકી દીધા હતા, તેથી તેઓ અગ્નિમાં અંતર્ગત થઈ ગયા હોય તેમ જણાતા હતા. ^૫ પ્રલયસમયે જમ અગ્નિ સચરાચર જગત-નું બંધાણ કરીને નારાયણ પ્રભુના સુખમાં પ્રવેશ

કરે છે, તેમ તે નારાયણાચ પણ ભીમસેનને છાઈ
 દેવા લાગ્યું હતું.^૧ મૂર્ખમાં પેડેલો અગ્નિ લગ્ન
 એકાદાર થઈ જાય છે અને અગ્નિમાં પેડેલો મૂર્ખ
 લગ્ન એકસ્વરૂપ થઈ જાય છે, તેમ ભીમસેન
 પ્રત્યે લાખલ થયેલું તે અગ્નિનેજ એકસ્વરૂપ થઈ
 ગયું હતું. તેથી ત્યાં કંઈ જાણવામાં આવતું ન
 હતું.^૨ આમ તે અગ્નિ ભીમસેનના રથ ઉપર
 એકીસાથે તૂટી પડ્યું હતું અને રણમાં અગ્નિ
 એવા અશ્વત્થામા મર્ત્યથી અધિક થતા હતા. વળી
 પાંડવોનું સર્વ સૈન્ય બેભાન તથા શસ્ત્રહીન થયું
 હતું અને યુધિષ્ઠિર આદિ મહારથીઓ પણ રણ
 માંથી વિમુખ થયા હતા. આ બધું જોઈને મહા
 નેત્રસ્વી વીર અર્જુન તથા વામુદેવ એકદમ રથ
 પરથી ફરી પડ્યા અને ભીમસેન તરફ દોડી
 ગયા.^{૩-૧૦} હ્યાં જઈને તે બંને અતિ બળવાનોએ
 અશ્વત્થામાના અમળગથી હાલક થયેલા તેજમાં
 તુરંત માયાથી પ્રવેશ કર્યો હતો.^{૧૧} તે સમયે
 અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ શસ્ત્રહીન હતા. તેમણે વાજ-
 ણાશ્વનો પ્રયોગ કર્યો હતો અને તેઓ નીર્મવાન
 હતા. આથી તે અમળી હાલક થયેલા અગ્નિએ
 નેમને બાળ્યા નહિ,^{૧૨} પછી તે નગનારાયણે નારા-
 યણામની શાંતિ માટે બળધૂર્વક ભીમસેનને તથા
 તેના મહારથને મોઝામાં ખસેડીને બંધ

અમે જન્મા તારા પક્ષના થોડાઓ રથો પરથી
 કાતરી પડ્યા છીએ, માટે તું પણ સત્વર રથ
 પરથી નીચે કાતરી પડ.^{૧૩} આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણે
 તેને રથ પરથી નીચે હટાવી પાડ્યો. સર્પની
 પેડે ફૂંકાડા મારતા ને કોઈથી લાલચોળ નેત્રોનાળા
 તે ભીમસેનને જ્યાંદે આમ રથ પરથી હટારી
 પાડ્યો અને જ્યાંદે તેનાં સર્વ આયુધો છોડાવી
 દીધાં. ત્યારે શત્રુઓને તપાવનાર તે નાગયજ્ઞાસ
 તુરંત શાંત થઈ ગયું.^{૧૪, ૧૫}

સંજય બોલ્યોઃ આ વિધિએ તે કુસલ
 તેજની શાંતિ થઈ, એટલે સર્વ દિશાએ અને
 વિદિશાએ સ્વચ્છ થઈ ગઈ.^{૧૬} આ પ્રભાસે તે
 અતિ દુઃસ્વપ્ન અગ્ર શાંત થયું, ત્યારે ત્યાં કંડ્યાણુ-
 કારી વાયસ વાવા લાગ્યા, શૂરો તથા પાણીઓ
 માંત થવા લાગ્યાં અને સર્વ વાદનો પણ દર્પમાં
 આવેલાં દેખાવા લાગ્યાં.^{૧૭} હવે દે બાગ ! તે
 ધોર તેજ રણમાંથી દૂર થયું, એટલે જુદિમાન
 ભીમસેન પ્રાત કાળે હલ્ય પામેલા મૂર્ખની પેડે
 સોમવા લાગ્યો.^{૧૮} મહાજ્ઞ પામતાં બાળી રહેતાં
 પાંડવોનું સૈન્ય તે અમની શાંતિ થતાં આનંદમાં
 આવી ગયું અને તમામ પુત્રોના વિનાશ કરના-
 ની મંગાગથી તે પાણું મુદ્દ કરવા મંદિ આવી
 હતા.^{૧૯} તે મહારથ નારાયણાચ વિનાશ પામ્યું

ગર પાછું વગે અને પ્રયોગ કરનાર પર જ તૂટી પડે છે રાજા ! વાસુદેવે એ અશ્રમેના નાશ કર્યો છે નહિ તો યુદ્ધમાં એણે શત્રુઓના વન જ કર્યો હોત ^{૨૮} પગાજય અને મૃત્યુ એ મેમા પરાજય નહિ પણ મૃત્યુ અતિ ટ્રેયરકર છે આ શત્રુઓએ શસ્ત્રોના ત્યાગ કર્યો છે, તેથી તેઓ પરાજય પામ્યા છે અને તેથી તેઓ લગભગ મરી ગયા નેના જ છે !

દુર્યોધન મોટયો છે આચાર્યપુત્ર ! હે અશ્રમ વેત્તાઓમા શ્રેષ્ઠ ! જે અ નારાયણાશ્રમે મે વખત પ્રયોગ ન થઈ શકે, તો તમે ખીજ અશ્રમેના પ્રયોગ કરી એ ગુરુકૃત્યાગઆને મારી નાખો તમારામા અને અમાપ તેજસ્વી શ કરમા જ સર્વ દિવ્ય અશ્ત્રો નિનાસ કરીને રહ્યા છે તમે એ નારો તો ક્રોધાયમાન થયેલા છદ્મને પણ ડાડો તેમ નથી ^{૨૯} - ^{૩૦}

તુરારાષ્ટ્ર મોટયો છે સજ્ય ! જ્યારે ન નારાયણાશ્રમે નિનાશ થયો, દ્રોણાચાર્ય કપટથી માર્યો ગયા અને દુર્યોધને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે અશ્વત્થામાએ સગ્રામમા યુદ્ધ માટે ઉપરિચિત થયેલા અને નારાયણાશ્રમી મુક્ત થઈ સેનાના મોખરામા ધૂમી રહેલા પાડવાને ઊર્ધ્વને છુ કહ્યું હતું ^{૩૧} ^{૩૨}

સજ્ય મોટયો જમના વનજમા સિંહના પૂછડાનું ચિહ્ન છે, એવા અશ્વત્થામા પોતાના પિતાના મરણને મનમા રાખી, બચનો ત્યાગ કરી ક્રોનપૂર્વક વૃદ્ધવુગ્ન સામા નસી ગયા ^{૩૩} આમ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! ધરતી જઈને તેમણે વૃદ્ધવુગ્નને વીસ દુરપ્રમાણેનો પ્રથમ પ્રહાર કર્યો, તેમ જ ખીજ પાંચ બાણો મૂકી તેને અતિ વેગપૂર્વક વીવી નાખ્યો ^{૩૪} ત્યારે હે રાજા ! એ દ્રોણપુત્ર અશ્વિની જમ બગબગી રહ્યા હતા ત્યા હે રાજા ! તેમને વૃદ્ધવુગ્ને નેસડ બાણોનો સામે પ્રહાર કર્યો ^{૩૫} વળી મુવણની પૃખવાળા તથા સરાણ પર ધસેલા

વીમ બાણો મારી તેણે તેમના મારથિને ધાયલ કર્યો, તેમ જ ખીજ ચાર તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેમના ચાગેય મોઢાઓને પણ વીધી નાખ્યા ^{૩૬} આમ અશ્વત્થામાને ઉપરાઉપરી વીધી નાખી ધૂદ્ધવુગ્ન, બાણે પૃથ્વીને કપાવી દેતા હોય અને એ મહાહુદ્ધમા સર્વના પ્રાણોને હરી લેતો હોય, તેમ જોરથી ગર્જના કરવા લાગ્યો ^{૩૭} હે રાજા ! વૃદ્ધવુગ્ન અશ્રકુશળ હતો અને એકનિશ્ચયી હતો તેણે મૃત્યુ થાય તોપણ પાછા ન હંઠવું, એવો નિર્ભર કરીને જ અશ્વત્થામા સામે નસાવે કર્યો હતો ^{૩૮} હવે રથીઓમા શ્રેષ્ઠ એવો તે અમેયાતમા પાચાલકુત્ર અશ્વત્થામાના મસ્તક ઉપર બાણમય વૃદ્ધિ વરસાવી રહ્યો હતો ^{૩૯} આ પ્રમાણે રણમા ઠાપાયમાન થયેલા તે ધૂદ્ધવુગ્નને અશ્વત્થામાએ પણ બાણો મૂકીને છાઈ દીધા અને પોતાના પિતાના વધનું સ્મરણ કરી તેમણે તેને ખીજ દશ બાણો વડે વીધી નાખ્યો ^{૪૦} વળી એ દ્રોણપુત્રે દુર જતના મે બાણો ફરાબર તાકીને માર્યા અને પાચાલ રાજાના વનજને તથા ધનુધ્યને કાપી નાખ્યું વગરામા તેમણે ખીજ દેટલાએક બાણો મારી તેને પીડવા માંડ્યો આમ અશ્વત્થામાએ ધૂદ્ધવુગ્નને રણમા ઘોડા, સારથિ તથા રથ વિનાને કરી મૂક્યા વળી તેમણે ક્રોધાયમાન થઈને તેના સર્વ અનુચરોને પણ બાણો મારી મારીને નસાડી મૂક્યા ^{૪૧} ^{૪૨} તેથી હે પૃથ્વીપતિ ! પાચાલોનું સૈન્ય ગભરાટભર્યું તથા દુખભર્યું થઈ ગયું અને તે પલાયન કરના લાગ્યું તેમાના મૈનિકા નાસ-ભાગ કરતી વેળા એકમેક સામે એતા પણ ન હતા ^{૪૩} આમ સર્વ યોદ્ધાઓને રણમા વિમુખ થયેલા એડિને અને વૃદ્ધવુગ્નને પીડિત થયેલો ઊર્ધ્વને સાત્યકિંચે પોતાના રથને ઝપાટાખધ અશ્વ ત્યામાના રથ સામે હાથ્યો ^{૪૪} તુરત જ તેણે જત જતના આડ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને અશ્વત્થામાને

માર માર્યો વળી અમર્ષમા આવેલા તે સાત્યકિંચે
બીજા વીસ બાણો મૂકી તેમને ફરી ઝપેટ્યા તેણે
તેમના સાગથિને તથા ચારેય ઘોડાઓને પણ
વીધી નાખ્યા તેમ જ વળી હાથની ચાલાકી
બતાવતા તેણે બરામર સાવન રહીને તેમના
ધનુષ્યના તથા ધ્વજના ઢુકડા કરી નાખ્યા અરે !
તેણે સુવર્ણથી મઢેલા તેમના રથનો પણ ઘોડાઓ
ની સાથે નાશ કરી નાખ્યો અને સત્રામમા ત્રીસ
બાણો મૂકીને તેમની છાતીમા પણ સખત પ્રહાર
કર્યો આમ હે ગજન ! મહાભગવાન અશ્વત્થામા
સાત્યકિંની બાણજગોથી પીડાઈને તદ્દન ઢંઢાઈ
ગયા અને 'હવે શું કરવું' તેની પણ તેમને ગમ
રહી નહોતી પોતાના ગુરુપુત્રની આવી દશા
થયેથી જોઈને તમારો મહારથી પુત્ર દુર્યોધન કૃપા
ચાર્ય તથા કૃષ્ણ આદિને સાથે હાર્ડ, સાત્યકિના
પર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો ૪૧-૫૦ દુર્યોધને
વીસ બાણોથી, કૃપાચાર્યે ત્રણ બાણોથી, કૃત
વર્માએ દશ બાણોથી, કૃષ્ણે પચાસ બાણોથી,
દુશાસને સો બાણોથી અને વૃષસેને સાત બાણોથી
સાત્યકિને વીધી નાખ્યો વળી તેઓ બીજા ઘણા
તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી સાત્યકિને ચાતરકથી મારવા
લાગ્યા ૫૧-૫૨ પણ હે રાજન ! સાત્યકિએ તે
સર્વ મહારથીઓને એક ક્ષણવારમા જ રથરહિત
કરી નાખ્યા, તેમ જ હે ગજ ! તેમને રણમાથી
નસાડી મૂક્યા ૫૩ પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અશ્વત્થામા
ને બાન આવ્યું તે દુ બધી વિહવલ થઈ, વાર
વાર નિશ્વાસ નાખી વિચારમા પડી ગયા ૫૪
હવે શનુતાપન અશ્વત્થામા એક બીજા રથમા
ગેહા અને અનેક સેકડો બાણોનો વરસાદ વર
સાવી સાત્યકિને અટકાવના લાગ્યા ૫૫ આમ
દ્રોણપુત્ર પુત્ર યુદ્ધ કરવા ધસી આવ્યા, તે જોઈ
મહારથી સાત્યકિએ તેમને ફરી પણ રથ વિનાના
કરી દઈ રણવિમુખ કરી નાખ્યા ૫૬ હે ગજન !

સાત્યકિનું આવું અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈને સર્વ
પાંડવયોદ્ધાઓ મોટા મોટા શખનારો કરવા
મંજ્યા અને સિંહગર્જનાઓ ગજવવા લાગ્યા ૫૭
અશ્વત્થામાને એ પ્રમાણે રથ વિનાના કરી નાખ્યા
પછી સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ વૃષસેનના ત્રણ
હાર મહારથીઓને મારી નાખ્યા ૫૮ તેણે દૃષ્ટા
ચાર્યના પદરસો હાથોનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો
તથા શકુનિના પચાસ હાર ઘોડાઓનો સહાર
કરી નાખ્યો ૫૯ પછી હે મહારાજ ! વીર્યવાન
અશ્વત્થામા મીઝ રથમા ગેહા અને સાત્યકિને
વધ કરવાની ઈચ્છાથી હોનપૂર્વક તેની મામા
ધસી ગયા ૬૦ આમ હે શત્રુદમન ! તે અશ્વત્થામા
ને વળી પોતાની સામા યુદ્ધ કરવા આવેલા
જોઈને શિનિપુત્ર સાત્યકિ તેમને અતિશય દૂર
એવા તીક્ષ્ણ બાણો વડે ધાયલ કરના લાગ્યો ૬૧
જ્યારે મહાવનુવંર દ્રોણપુત્ર બલબલતા બાણો
વડે અત્યંત વીધાઈ જવા લાગ્યા, ત્યારે તેમણે
હસતા હસતા સાત્યકિને કહ્યું ૬૨ 'ઓ શિનિ
પુત્ર ! આચાર્યધાતી પેલા નૃધુમ્બને માટે તને
ઠેલ્લી બધી લાગણી છે, તે હું બાણ છું, છતા
મારી ઝડપમા આવેલા નૃધુમ્બને તથા તારી
પોતાની બલને તું બચાવી શકશે જ નહિ ૬૩
આ સાત્યકિ ! હું સત્યના તથા તપના સોગંદ
ખાઈને કદુ છું કે, હું સર્વ પાયાવોનો મહાર
કર્યો નિના કદી શાંતિ પામીશ નહિ ૬૪ પાંડવોનું
તથા યાદવોનું જ બળ દોષ તે સર્વ અજમાની
નાખ્યો, પણ હું તે સોમકોને મર મારી
નાખીશ ૬૫ દ્રોણપુત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું અને
છેદે રમ વૃત્તાસુર પર ત્રણ ડોડ્યુ હતું, તમ
તેમણે સૂર્યના કિરણો સરખું પ્રકાશિત એક તીક્ષ્ણ
હત્તમ બાણ સાત્યકિ પર ડોડ્યુ ૬૬ તેમણે કેટલા
તે બાણે સાત્યકિના કનકને ચીરી નાખી તેના
શરીરને પણ ધાયલ કર્યું પછી કુદાડ મારનો

સર્પ જેમ પોતાના દરમાં પેસી જાય, તેમ પૃથ્વી-
ને ફાડીને તે અંદર પેસી ગયું.^{૧૭} રાસવીર સાત્યકિ-
નું કવચ તૂટી ગયું, તેના શરીરમાંના ધાવમાંથી
રશ્મિ વહેવા લાગ્યું અને અકુશથી પીડાયેલા
હાથીની પેટે કુઃખ પામી તેણે ધનુષ્યબાણ મૂકી
દીધાં.^{૧૮} હવે લોહીહુહાણ થયેલો તે સાત્યકિ
ગળાવા લાગ્યો અને પોતાના રથની બેસણી પર
બેસી ગયો. એટલે તુરંત જ તેનો સારથિ તેને
અશ્વત્થામા પાસેથી બીજી તરફ લઈ ગયો.^{૧૯} પછી
શત્રુતાપન અશ્વત્થામાએ સુંદર પૂંખના નમેલાં
પર્વવાળા એક બીજ બાણ વડે ધૂલ્લુમ્મને બે
બ્રમર વગેરે પ્રહાર કર્યો.^{૨૦} પ્રથમથી જ અત્યંત
ધાયણ થયેલો એ પાંચાલવંશી અશ્વત્થામાના આ
છેલ્લા પ્રહારથી અત્યંત પીડાયો અને ધ્વજનો
ટેકા લઈ તે રથમાં બેસી ગયો.^{૨૧} હે રાજન!
સિંહે પીડિત કરેલા હાથી સરખા તે ધૂલ્લુમ્મને
આમ બાણપ્રહારથી વિહ્વળ થયેલો જોઈને પાંડવ
પક્ષના પાંચ શૂરા મહારથીઓ વેગપૂર્વક ત્યાં ધસી
આવ્યા.^{૨૨} અર્જુન, ભીમસેન, પુરુવંશનો વૃક્ષક્ષત્ર,
ચૈદિ દેશનો યુવરાજ અને માળવાનો રાજા સુદર્શન
એ પાંચ વીરો ‘હા, હા, હા, હા,’ શબ્દો કરીને
તથા હાથમાં ધનુષ્યો લઈને વીર અશ્વત્થામાને
આસપાસ ઘેરી વળ્યા.^{૨૩, ૨૪} વીસ પગલાં જટલા
દૂર રહેલા કોપાયમાન શુરુપુત્રે તેઓ પાંચ પાંચ
બાણો મૂકીને એકીસાથે સર્વ તરફથી મારવા
લાગ્યા.^{૨૫} પરંતુ દ્રોણપુત્રે એકસાથે સર્પ સરખાં
પત્તીસ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તે મહારથીઓનાં
પત્તીસો બાણો કાપી નાખ્યાં.^{૨૬} વળી તેમણે સાત
તીક્ષ્ણ બાણોથી પૌરવક્ષત્રને, ત્રણ બાણો વડે
માલવરાજ સુદર્શનને, એક બાણ વડે અર્જુનને
અને છ બાણો વડે ભીમસેનને પ્રહાર કર્યો.^{૨૭}
એટલે હે રાજન! સુવર્ણની પૂંખવાળાં તથા
પથ્થર પર ધસી તીક્ષ્ણ કરેલાં ઘણાં બાણો મૂકીને

તે સર્વ મહારથીઓ અશ્વત્થામાને એકીસાથે અને
જુદા જુદા વીંધવા લાગ્યા.^{૨૮} ત્યાં ચૈદિઓના
યુવરાજ વીસ બાણોથી, અર્જુનને આઠ બાણોથી
તથા બીજ સર્વ ચોદાઓએ ત્રણ ત્રણ બાણોથી
અશ્વત્થામાને વીંધી નાખ્યા.^{૨૯} પછી અશ્વત્થામા-
એ અર્જુનને છ બાણો વડે, શ્રાદ્ધણુને દશ બાણો
વડે, ભીમસેનને પાંચ બાણો વડે, ચૈદિના યુવ-
રાજને ચાર બાણો વડે તથા માલવ અને પૌરવ-
રાજને બન્ને બાણો વડે પ્રહાર કર્યો.^{૩૦} વળી
તેમણે છ બાણો મારી ભીમસેનના સારથિને વીંધી
નાખ્યો અને બીજાં બે બાણોથી તેના ધનુષ્યને
તથા ધ્વજને પણ વીંધી નાખ્યા, તેમ જ દ્રોણપુત્રે
પુનઃ બાણોની વૃદ્ધિ કરી મૂકીને અર્જુનને વીંધી
નાખ્યો અને ઘોર સિંહનાદની ગર્જના કરી
મૂકી.^{૩૧} તે અશ્વત્થામા જ્યારે પાલીદાર ધારવાળાં
તીક્ષ્ણ બાણોને આગળથી અને પાછળથી ફેંકવા
લાગ્યા, ત્યારે તે ધોરસ્વરૂપ બાણોથી પૃથ્વી,
આકાશ, સ્વર્ગ, દિશાઓ અને વિદિશાઓ ઢંકાઈ
ગયાં હતાં.^{૩૨} વળી ઇંદ્ર સમાન વીર્યવાળા તે
અશ્વત્થામાએ પોતાનું તીવ્ર તેજ પ્રકટ કર્યું અને
રથમાં બેઠેલા રાજા સુદર્શનના ઇંદ્રકેતુ સરખા
બને બાહુઓને તથા તેના મસ્તકને ત્રણ બાણો
વડે એકીસાથે કાપી નાખ્યાં.^{૩૩} એટલું જ નહિ
તેમણે એક રથશક્તિનો પ્રહાર કરી પૌરવરાજને
પણ મારી નાખ્યો અને કેટલાંએક બાણો મૂકી
તેના રથના પણ તણ તણ જવડા હુકડા કરી
નાખ્યા. તેમણે સુંદર ચંદનથી ચર્ચાયેલા તેના
બન્ને બાહુઓને કાપી નાખ્યા અને એક ભલ્લ-
બાણ વડે તેના મસ્તકને પણ ધડ પરથી કાપી
નાખ્યું.^{૩૪} વળી અતિશય ઝડપદાર હાથવાળા
તે અશ્વત્થામાએ ચૈદિઓના તરણ અને કમળની
માળા સમાન વર્ણવાળા યુવરાજને પણ બળબળતા
અગ્નિ સરખાં બાણો માર્યા અને તેને ઘોડા તથા

સારથિ સાથે ચતુર્થેને સોંપી દીધા. આમ દ્રોણ પુત્રે પોતાની આંખ આગળ માલવ, પૌરવ તથા યુવરાજ ઐદિરાજને મારી નાખ્યા, તે ઐર્ષ્યને પાંડુ પુત્ર ભીમસેનને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો. તે શત્રુતાપન મહાબાહુ સર્પ સમાન તીક્ષ્ણ સેંકડો બાણો છોડીને દ્રોણપુત્રને રણમાં દાટી દેવા લાગ્યો; પરંતુ મહા-તેજસ્વી દ્રોણપુત્રે ભીમસેનની તે બાણવૃષ્ટિના નાશ કરી નાખ્યો. ^{૮૫-૮૮} વળી તેમણે અમર્ષમાં આવી જઈ ભીમસેનને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. એટલે મોટી જીજ્ઞાસા મહાબળવાન ભીમસેન એ યુદ્ધમાં અશ્વત્થામાના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું અને એક કુરપ્રબાણ મારી તેમને વીંધી નાખ્યા. ત્યારે મોટા મનના દ્રોણપુત્રે પોતાના કપાયેલા ધનુષ્યને ફેંધી ઈર્ષ્ય એક બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને ઠેઠલાંએક બાણો મૂકીને ભીમસેનને વીંધવા માંડ્યો. આમ એ મહારણમાં પરાક્રમ કરી રહેલા અશ્વત્થામા અને ભીમસેન એ બે મહાબળિયાઓ બે વૃષ્ટિવાળા મેઘોની જેઠે એકબીજા પર બાણવૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા. મેઘમંડળ જેમ સૂર્યને ઢાંધી દે છે, તેમ ભીમસેનનાં નામાંકિત, સુવર્ણપૂંખી અને તીક્ષ્ણ બાણો અશ્વત્થામાને રણમાં ઢાંધી દેતાં હતાં. તે જ પ્રમાણે અશ્વત્થામાએ છોડેલાં નમેલાં પર્વ-વાળાં સેંકડો અને હજારો બાણોથી ભીમસેન પણ તત્કાળ ક્ષતો જતો હતો. હે મહારાજ! રણશાળી અશ્વત્થામાએ ભીમસેનને રણમાં તદ્દન ઢાંધી દીધો હતો; છતાં તે જરા પણ વ્યથા પામ્યો નહોતો, એ એક અદ્ભુત જીવ હતું. પછી મહા-બાહુ ભીમસેન સુવર્ણથી શોભી રહેલાં, યમદંડ સરખાં અને તીક્ષ્ણ એવાં દશ નારાયણો ફેંધ્યાં. હે રાજા! તે બાણો સર્વો જમ રાકડામાં પેસી જાય, તેમ અશ્વત્થામાની હાંસડીના બાગને ફાટી નાખી, એકદમ અંદર પેસી ગયાં. મહાત્મા પાંડુ-નંદને તે બાણપ્રદારથી અશ્વત્થામાને અત્યંત

વીંધી નાખ્યા હતા; તેથી દ્વંજનુંડને પકડી રાખી તેમણે બન્ને આંખો મીંચી દીધી હતી. હે રાજા! એક યુદ્ધતંત્રે એટલા સમય પછી દ્રોણપુત્રને ફરી ભાન આવ્યું. ત્યારે તેમનું શરીર સંચામમાં લોહી-લુહાણ થઈ ગયું હતું અને મહાત્મા ભીમસેન તેમને દંઠ પ્રહાર કર્યો હતો, તેથી તેમને અત્યારે અતિશય ક્રોધ ચઢી ગયો હતો. ^{૮૯-૯૦} હવે મોટી જીજ્ઞાસાવાળા અશ્વત્થામાએ ભીમસેનના રથ સામે વેગપૂર્વક ધસારો કર્યો અને ધનુષ્યને કાન સુધી સંપૂર્ણ ખેંચીને તીક્ષ્ણ તેજવાળાં તથા સર્પ સરખાં સો ઝેરી બાણો તેની સામાં છોડી મૂક્યાં. હે ભારત! રણસંચામમાં વખણાયેલો ભીમસેન પણ અશ્વત્થામાના તે વીર્યને ઐર્ષ્ય કાણુજર નિચાર-માં પડી ગયો. ^{૧૦૦, ૧૦૧} પરંતુ એ પાંડુપુત્રે પછીથી ઉચ્ચ બાણવૃષ્ટિએ છોડવા માંડી. આથી હે મહારાજ! ક્રોધાયમાન થયેલા અશ્વત્થામાએ ઉપરા-ઉપરી બાણો મૂક્યાં અને ભીમસેનના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું; તેમ જ તીક્ષ્ણ બાણોથી તેની છાતીમાં પ્રહાર પણ કર્યો. હવે અમર્ષી ભીમસેન તુરત બીજું ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું અને પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો વડે અશ્વત્થામાને વીંધી નાખ્યા. આ પ્રમાણે વર્ષાકાળના બે મેઘોની જેઠે તે બન્ને બાણોના ઝાઘને વરસી રહ્યા. તેમની આંખો કોષથી લાલ લાલ થઈ રહી અને તે બન્ને જણો અન્થોન્થને રણમાં ઘાઈ દેવા લાગ્યા. તેઓ હસ્તતલના ધોર શબ્દથી પરસ્પરને ત્રાસ પમાડવા લાગ્યા અને એકબેકને વેરનો બદલો લેવાની ધ્રુજાથી તેઓ આવેશમાં આવી જઈ લડવા લાગ્યા. પછી દ્રોણ-નંદને સુવર્ણથી મટેલા પોતાના અતિ મહાન ધનુષ્યને ટંકાર કર્યો અને તે પોતાની સમીપમાં બાણોને છોડી રહેલા ભીમસેન સામે એવીટસે એઈ રહ્યા. તે સમયે તેમનું સ્વરૂપ શરદઋતુના દિવસના મધ્યાહ્નકાળે પ્રતિમ દિશ્ણોવાળા આં-

ના જેવું થઈ રહ્યું હતું.^{૧૦૨-૧૦૭} અશ્વત્થામા બાણોને ક્યારે લે છે, ક્યારે ધનુષ્યમાં સાંધે છે, ધનુષ્યને ક્યારે ખેંચે છે તથા તે બાણોને ક્યારે ફેંકે છે, તેમાંનું કંઈ પણ યોદ્ધાઓ ઝેઈ શકતા ન હતા.^{૧૦૮} હે મહારાજ! જ્યારે તે બાણોને ફેંટી રહ્યા હતા ત્યારે ગોળ બિંબાકિયાં સરખું અને મંડળાકારે વળેલું માત્ર તેમનું ધનુષ્ય જ દેખાતું હતું.^{૧૦૯} હે મહારાજ! તેમના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં સેંકડો અને હજારો બાણો આકાશમાં ભીડી રહેલી તીડોની પંક્તિ સરખાં દેખાતાં હતાં.^{૧૧૦} એ અશ્વત્થામાએ જ જ સુવર્ણભૂષિત ધોર બાણો છોડ્યાં હતાં, તે બધાં અત્રિચિહ્નપણે ભીમસેનના રથ સામે પડ્યે જતાં હતાં.^{૧૧૧} પણ હે ભારત! તે વેળા ભીમસેનનાં પરાક્રમ, બળ, વીર્ય, પ્રભાવ અને વ્યવસાય અમને અદ્ભુત સરખાં દેખાતાં હતાં. ભીમસેને ચોતરફથી થઈ રહેલી ને બાણ વૃદ્ધિને વર્ષાઋતુમાં મેઘમંડળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી મહાધોર જળવૃદ્ધિ દોષ તેવી માની.^{૧૧૨, ૧૧૩} એટલે દ્રોણપુત્રનો વધ કરવા ઇચ્છતા તે ભયંકર પરાક્રમી ભીમસેને વર્ષાઋતુના મેઘની પેઠે બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો.^{૧૧૪} એ મહારણમાં સુવર્ણની પીઠવાણું ભીમસેનનું ધોર ધનુષ્ય જ્યારે આકર્ષાતું હતું, ત્યારે તે બીજાં દ્રવ્યધનુષ્ય ના સરખું જ શોભતું હતું.^{૧૧૫} તેમાંથી સેંકડો ને હજારો બાણો પ્રકટ થતાં હતાં અને તેઓ રણને શોભાવનારા અશ્વત્થામાને રણમાં છાઈ દેતાં હતાં.^{૧૧૬} આમ હે રાજ! તે બંને જણા બાણજળો છોડી રહ્યા હતા, ત્યારે હે રાજન! વચમાંથી વાયુનો સંચાર પણ થઈ શકતો ન હતો.^{૧૧૭} પછી હે મહારાજ! ભીમસેનને મારી નાખવાની આકાંક્ષાથી અશ્વત્થામાએ તેજ પાયેલાં તથા ચળકતી અણીનાળાં સુવર્ણભૂષિત ઘણાં બાણો છોડવા માંડ્યાં.^{૧૧૮} પરંતુ તે સર્વ બાણો પોતાની

પાસે આવે તે પહેલાં જ ભીમસેને વચમાં જ બાણો મારી મારીને તેમને તણ તણ ભાગમાં છાપી નાખવા માંડ્યાં. વળી દ્રોણપુત્રથી યુદ્ધમાં વધી જઈને તેણે અશ્વત્થામાને 'અહ્યા ભીમે રહેજ, ભીમે રહેજ,' એમ પડકાર કર્યો.^{૧૧૯} વધુમાં ટાપાયમાન થયેલા તે બળવાન પાંડુપુત્રે અશ્વત્થામાને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ધોર અને ઉચ બાણવૃદ્ધિ છોડવા માંડી.^{૧૨૦} પછી મહાન અસ્ર-વેતા અશ્વત્થામાએ ભીમસેનની તે બાણવૃદ્ધિને અસ્રોની માયાથી અટકાવી દીધી અને ભીમસેનનું ધનુષ્ય છાપી નાખ્યું.^{૧૨૧} વળી ક્રોધમાં આવીને તેમણે બીજાં અનેક બાણો મારી એને રણમાં ધાયલ કરવા માંડ્યો. આમ બળવાન ભીમસેનનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું, એટલે તેણે અતિ દારૂણ એક રથશક્તિ અશ્વત્થામાના રથ સામે વેગપૂર્વક ફેંટી. પણ પોતાના હસ્તલાધવને દર્શાવતા અશ્વત્થામાએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂડ્યાં અને મોટી ઉઠ્ઠકાની પેઠે એકએક ધરી આવતી તે રથશક્તિના ટુકડે-ટુકડા કરી નાખ્યા. એ જ અરસામાં ભીમસેને બીજું એક મજબૂત ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. હવે વૃકાદરે મદ મંદ હસીને અશ્વત્થામાને બાણો વડે વીંધવા માંડ્યા. પછી હે મહારાજ! દ્રોણ-પુત્ર અશ્વત્થામાએ ભીમસેનના સારથિને લલાટમાં નમેલા પર્વવાણું એક બાણ મારી ધાયલ કર્યો. આમ હે રાજન! બળવાન દ્રોણપુત્રના હાથે અત્યંત ધાયલ થવાથી તે સારથિ મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો. અને તેના હાથમાંથી ઘોડાઓની લગામ છૂટી પડી. હે રાજંદ્ર! આ રીતે રથ હાંકનારો સારથિ બેભાન થઈ ગયો, ત્યારે ભીમસેનના ઘોડાઓ સર્વ ધનુર્ધરોના દેખતાં રણમાંથી એકદમ નાહા. આ પ્રમાણે રણાંગણમાંથી નાસ્તી જતા ઘોડાઓને લીધે ભીમસેન દૂર ચાલ્યો ગયો. તે ઝેઈને અજિત અશ્વત્થામાએ હર્ષમાં આવીને પોતાનો શંખ

વગાડવા માંડ્યો. તે વેળા મર્વ પાંચાલયોદ્ધાઓ અને પાંડુપુત્ર ભીમસેન મુહૂર્ત બપોલે લીધે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રથને છોડી ગયા અને ચારે દિશાઓમાં નાશવા લાગ્યા. તેઓ આ પ્રમાણે બાળી જતા હતા, ત્યારે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા તેમની પાછળ પડીને તેમના ઉપર બાળ્યો કેંકવા લાગ્યા અને પાંડવ-સેનાને ગ્ણમાંથી હાંછી છાટી વેગપૂર્વક તેમની સામે વરસા જ ગયા. ^{૧૨૦-૧૨૧} આમ તે રાજના એ યુદ્ધમાં દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ તે સર્વ રાત્ર-ઓને માત્ર મારવા માંડ્યો, ઐટલે તે મર્વ તેમના બપોથી આરંભાર ગરજતી કરી ગયા. ^{૧૨૨}

શ્રીમદભારતમા દ્રોણપર્વ તર્જન નારાયણપુત્રઅગોરાપર્વમા અશ્વત્થામાનુ પરાક્રમ નામનો અધ્યાય ૨૦૦ થી અમારો

અધ્યાય ૨૦૧ મો

અશ્વત્થામાનું આગ્નેયાસ્ત્ર અને તેની નિષ્ક્રંજતાના અંતમાં રણમાં વ્યાસ લગવાનું

(શતરુદ્રિય સ્તોત્રારંભ)

॥ મંત્રય ઉચ્ચ ॥

વત્રમમ્મં ચલં દૃષ્ટ્વા કુંતીપુત્રો ઘનંજય ।

સ્વવારયદમેવાત્મા દ્રોણપુત્રજયેષ્વવા ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો : પોતાના સૈન્યમાં એ પ્રમાણે ભંગાણુ પરેડું જોઈને કુંતીપુત્ર અર્જુન અશ્વત્થામાનો પરાજય કરવાની મજાગથી પોતાના સૈન્યને પાછું વાળવા લાગ્યો. ^૧ આમ તે રાજના વાસુદેવ તથા અર્જુન સર્વ સૈનિકોને જોશ રાખવા પ્રયત્ન કરતા હતા; છતાં તેઓ રણમાં જાગ જ રહ્યા નહિ. ^૨ પછી એકલો અર્જુન જ માંડલિક સોમક રાજાઓ, મત્સ્ય રાજાઓ અને બીજા કેટલાએક સુખ્ય સુખ્ય યોદ્ધાઓને સાથે લઈને કૌરવો તરફ ધસ્યો. ^૩ સંખસાચી અર્જુન જોતજોતામાં સિંહના પૂછડાના ચિહ્નયુક્ત ધનવાળા અશ્વત્થામાની પાસે શીઘ્ર પહોંચી ગયા અને તેમને કહેવા લાગ્યો : ^૪

‘અરે આ અશ્વત્થામા ! તારામાં જે શક્તિ હોય, જે વિજ્ઞાન હોય, જે વીર્ય હોય, જે પુરુષાર્થ હોય, તને કૌરવો તરફ પ્રેમ હોય, તને અમારા પર જે દ્રેષ હોય અને તારામાં જે કંઈ અતિ બહુ તેજ હોય, તે બધું આ સમયે તું મારી આગળ દેખાડી દે. જોણે દ્રોણાચાર્યનો વધ કર્યો છે, તે જ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તારા ગર્વનો નાશ કરશે. આમ તું સાક્ષાત્ પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખા અને શત્રુઓને કાળ સરખા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે, મારી સામે અથવા કૌશલની સામે યુદ્ધ કરવા આવી જા. તું અત્યંત છટ્ટી ગયો છે અને હું આજના યુદ્ધમાં તારા ગર્વનો નાશ કરીશ. ^{૫-૭}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો : હે સંજય ! આચાર્યપુત્ર બળવાન છે અને માનપાત્ર છે, તેને અર્જુન પર પ્રેમ છે અને મહાત્મા અર્જુનને પણ તે સદા પ્રિય છે. ^૮ અર્જુનને પૂર્વે કદી પણ આવાં કઠોર વાક્યો અશ્વત્થામાને કહ્યાં નથી, તો તે કુંતાપુત્રે ત્યારે પોતાના એ મિત્રને એ કઠોર વાક્યો કેમ કહી સંભળાવ્યાં ? ^૯

સંજય બોલ્યો : અશ્વત્થામાએ જોઈતા યુવ-રાજાને, પૌરવ વૃદ્ધસત્રને તથા રાષ્ટ્રાઓની વિધિથી સંપન્ન એના માલવરાજ મુદ્દર્શનને મારી નાખ્યા. તેણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ અને ભીમસેનનો પણ રણમાં પરાજય કર્યો. વળી ત્યારે યુધિષ્ઠિરાજનાં તે વાક્યોથી અર્જુનનાં મર્મસ્થાનોમાં આઘાત થયો અને તેનું દૃઢ્ય ચિકલિત થઈ ગયું, ત્યારે તેને પોતાના પુત્ર આદિનો વધ પણ સાંભરી આવ્યો અને તેને ક્રુપ થઈ આવ્યું. આથી હે રાજા ! અર્જુનને તે સર્વ દુઃખોને કારણે પૂર્વે કદી નહિ થયેલો ક્રોધ થયો હતો. ^{૧૦-૧૨} આથી જ માન્ય એવા તે આચાર્યપુત્ર અશ્વત્થામાને અર્જુનને અયોગ્ય, અશક્તિલ, અપ્રિય, રક્ષ અને ન કહેવા જવાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં હતાં. ^{૧૩}

આમ હે રાજા ! અર્જુને જ્યારે સર્વ મુખંસ્યાનો- પૃથ્વીશાખી સર્વો પશુ ઘેર ફૂંકાડા મારવા લાગ્યા ને દાપી નાખે તેવી વાણીથી ને દંડોર વાક્યો અને તેઓ પૃથ્વીમાંથી બહાર કાઢતી આવવા દહી સંભળાવ્યાં, ત્યારે ચતુર્વંશમાં અત્યુત્તમ લાગ્યા. ૨૪ હે ભારત ! સર્વ જળાશયો પશુ તપી કાઢ્યાં, તેથી જલચર પ્રાણીઓ બળી જવા લાગ્યાં અને તેઓ શાંતિ પામી શક્યાં નહિ. ૨૫ ત્યાં દિશાઓ, વિદિશાઓ, આકાશ અને પૃથ્વી આદિ સર્વ પ્રદેશમાંથી નાનીમોટી બાણવૃદ્ધિઓ ગરુડ તથા વાયુ સમાન વેગવાળી થવા લાગી. દ્રોણપુત્રનાં તે વંશજેથી બાણોથી શત્રુઓ માર્યા ગયા અને અશ્વિથી બળી ગયેલાં વૃક્ષોની પેઠે દગ્ધ થઈ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. વળી નેથી મોટા મોટા હાથીઓ બળી રહ્યા અને ચારે બાજુ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા, તેમજ મેઘ સમાન બધંકર શબ્દોથી ગર્જના કરવા લાગ્યા. હે પૃથ્વીપતિ ! કેટલાએક હાથીઓ તો ભયભીત થઈને જુદી જુદી દિશાઓમાં નાસ્તી જવા લાગ્યા અને બાણે વનમાં દાવાનળથી ઘેરાઈ ગયા હોય તેવા જણાતા હતા. ૨૬-૨૭ હે રાજા ! હે ભારત ! ત્યાં ઘોડાઓ તથા રથોના સમૂહો બાણે દાવાનળથી બળી ગયેલાં ઝાડનાં શિખરો હોય તેવા દેખાતા હતા. ૨૮ ઉઝરે રથ-સમુદાયો ત્યાં ઠડઠકાટ કરતા પડવા લાગ્યા. હે ભારત ! પ્રલયકાળે સંવર્તક અશ્વિ જેમ સર્વ ખૂતોને બાળી બહમ કરે છે, તેમ અધ્યાત્મામાનું તે આગ્નેયાશ્ર ભયથી વ્યાકુળ થયેલી પાંડવસેનાને સુદૃઢમાં બાળી નાખવા લાગ્યું. આમ હે રાજા ! પાંડવોની સેનાને મહારણુમાં બળી જતી જોઈને તમારા સૈનિકો અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયા અને સિંહનાદ ગજવવા લાગ્યા. વળી હે ભારત ! વિજયથી શોભી રહેલા તમારા તે યોદ્ધાઓ જાતજાતનાં હજારો વાદિઓને હર્ષપૂર્વક વગાડવા લાગ્યા. હે રાજા ! એ મહારણુમાં તે સમયે સમગ્ર લોક અંધકારથી ઢંઢાઈ ગયો હતો, તેથી સમગ્ર અક્ષૌહિણી સેના તથા સગ્યસાચી અર્જુન

માયા દ્વારા જગતમાં ફીકડા કરનારા, મહાત્મા, ભૂત-ગણોથી વીંટાયેલા, અજન્મા, સર્વના નિયંતા, અવ્યક્તસ્વરૂપ, કારણાત્મા, અચ્યુત, રુદ્ર અને અંધકાસુરનો નાશ કરનારા વિરૂપાક્ષ ભગવાનને વંદન કરી ઠમલનયન નારાયણ ભક્તિપૂર્વક તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૧૮-૭૧

શ્રીનારાયણ બોલ્યા : હે આદિ દેવ ! આ ત્રિલુપનનું રક્ષણ કરનારા સર્વ પ્રજાપતિઓ આપનાથી જ ઉત્પન્ન થયા છે. હે વરુણ ! હે દેવ ! તે પ્રજાપતિઓ આ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી આપની પુરાણી સૃષ્ટિનું રક્ષણ કરી રહ્યા છે.^{૭૨} વળી દેવો, અસુરો, સર્પો, રાક્ષસો, પિશાચો, મનુષ્યો, ગરુડો, ગંધર્વો, યક્ષો અને તે ઉપરાંત અનેક જાતના સર્વ ભૂતગણો આપનાથી જ ઉત્પન્ન થયા છે, તે અમે જાણીએ છીએ. ઇંદ્રદેવતા, વરુણદેવતા, કુબેરદેવતા, પિતૃદેવતા, વિશ્વકર્માદેવતા અને અંદ્રદેવતા સંબંધી જ ને ઠમ કરવામાં આવે છે, તે બધું કૃત્વજ આપને માટે જ કરવામાં આવે છે. (અર્થાત્ સર્વ દેવોના નામથી આપની જ વૃત્તિ કરવાની હોય છે.)^{૭૩} રૂપ, તેજ, શબ્દ, આકાશ, વાયુ, સ્પર્શ, રસ, જળ, ગંધ, પૃથ્વી, કાળ, બ્રહ્મા, વેદો, યજ્ઞો, બ્રાહ્મણો અને તે ઉપરાંત આ જ સ્થાવરજંગમ ભૂતવર્ગ છે, તે બધો આપનાથી ઉત્પન્ન થયો છે.^{૭૪} જમ એક મોટા જળાશયમાંથી નાના નાના અનેક પ્રવાહો ઉત્પન્ન થાય છે અને આખરે પાછા તે બધા એક જ સ્થળે એકત્ર થાય છે, તેમ આ સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતસમુદાય આપનાથી ઉત્પન્ન થયો છે અને અંતે આપનામાં જ નિલીન થાય છે. જ પુરુષ ભૂતો સંબંધી આડું તાત્ત્વિક જ્ઞાન ધરાવે છે, તે આપના સાચુજ્યને પામે છે.^{૭૫} હૃદયોકાશમાં રહેનારા સુદૃઢ અસુદૃઢ, સત્ત્વગુણપ્રધાન, માયા તથા અવિદ્યા નામની મૂળપ્રકૃતિ-

માં ચિત્પ્રતિબિંબભૂત અને આવરણયુક્ત એવા ઈશ્વર તથા જીવસંજ્ઞક બે માનસ પક્ષીઓ મનની અંદર જ શાસ્તા અને શાસ્ત્ર ભાવથી સ્પષ્ટ જણાય છે અને પક્ષીની પેઠે ઉપાધિના સંબંધવાળા છે. તેઓ મહત્ત્વ, અંધકાર અને પંચતન્માનાઓ-રૂપ સાત પિંપલવૃક્ષો વાણીમાનથી જ વિસ્તૃત થયાં છે, વાસ્તવિક રીતે અસત્ય જ છે અને પૂર્વોક્ત ઈશ્વર તથા જીવસંજ્ઞક પક્ષીઓના અધિકૃત છે. તેઓ અને દશ બીજી ઇંદ્રિયો કે જ્યાં પાંચ ભૌતિક શરીરરૂપ નગરને ધારણ કરે છે, તે આ સર્વ તત્ત્વોને આપે જ સરજ્યાં છે, પરંતુ પરમાત્માસ્વરૂપ આપ તો તેમનાથી પર છે; સિત્ત જ છે. ભૂત, વર્તમાન અને અતકથં ભવિષ્ય તે આપ જ છો. આ સમગ્ર જીવનો આપનાથી જ ઉત્પન્ન થયાં છે. હે પ્રજા ! હું આપનો ભક્ત છું, નિત્ય આપનું ભજન કર્યું કરું છું; માટે મારી ઇષ્ટ કામનાઓ પૂરી કરીને આપ મારું રક્ષણ કરો. આપ કામાદિ દુષ્ટ વાસનાઓનો મારા ચિત્તમાં પ્રવેશ કરાવી મારો નાશ કરશો નહિ. હે દેવવર્ધ ! આપ આત્માના પણ આત્મા (ઉપાધિવાળા જીવાત્મા) થી પર એવા નિરુપાધિસ્વરૂપ પ્રત્યગાત્મા છો) અને તેથી જ આપને વિશે અહંકારાદિના લેશ-આપ પણ બોધ થતો નથી. આપ આના પરમાત્મ-સ્વરૂપ છો અને આપનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન ધરાવનારો પુરુષ ઉપાધિનો ત્યાગ કરી ઉપાધિના સંબંધથી રહિત એવા નિર્લેપ બ્રહ્મને પામે છે; પરંતુ હું તો અહંકારથી યુક્ત છું અને આપ શંભુનું અર્ચન કરવા ઇચ્છું છું, માટે જ સ્તુતિ કરવા ચોચ એવા આપને હું સર્વ સ્થળે શોધી રહ્યો છું; તેથી હે દેવ ! મેં આપની યથાશક્તિ સ્તુતિ કરી છે. તે પર લક્ષ આપી આપ મને ઇષ્ટ વરદાનો આપો, પણ વિશ્વમાં આપે જ માયાનો વિસ્તાર કર્યો છે, તેનો મારા પર વિસ્તાર ન કરશો-મને તો માયાથી

યુક્ત જ કરજો. ૭૧-૭૮

વ્યાસ બોલ્યા : એ પ્રમાણે નારાયણ ઋષિએ સ્તુતિ કરી, ત્યારે પિતાકધારી અશ્વિંત્યામા નીલકંઠ ભગવાન દેવોમાં મુખ્ય અને વર આપના થોડાં તે નારાયણને વરદાન આપના લાગ્યા. ૭૧

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે નારાયણ ! મારા પ્રસાદથી તમે મનુષ્યો, દેવો તથા ગંધર્વોમાં અમાપ બળવાળા થશો. ૭૨ દેવો, અસુરો, મોટા સર્પો, પિશાચો, ગંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો, ગરુડો, નાગો તથા જગતમાંના સિંહ, વ્યાઘ્ર આદિ ઇતર પ્રાણીઓ તમને સહન કરી શકશે નહિ. ઘાઈ દેવ પણ શસ્ત્ર, વજ્ર, અગ્નિ, વાયુ, આદ્ર, શુક્લ, જંગમ કે સ્થાવર સાધનથી યુક્ત થઈ તમને રણમાં જીતી શકશે નહિ. ૭૩ મારા પ્રસાદથી ઘાઈ પણ ભૂતવર્ગ તમને બાધા કરી શકશે નહિ. રણમાં જઈને તમે મારાથી પણ અધિક થશો. ૭૪ હે અશ્વત્થામા ! શ્રીકૃષ્ણે પ્રથમથી જ એ વરદાનો મેળવ્યો છે, એમ તારે સમજવું. તે જ એ નારાયણદેવ માયાથી સર્વ જગતને મોહ ઉપજાવતા પૃથ્વી પર ફર્યા કરે છે. ૭૫ વળી આ અર્જુન પણ તે નારાયણના તેજથી જ ઉત્પન્ન થયેલો નર નામનો મહામુનિ છે. તેને પણ એ નારાયણ દેવ સરખો જ તારે જાણવો. ૭૬ તે આ બંને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર-એ કુરુદેવોના મધ્યમાં વિષ્ણુસ્વરૂપ નરનારાયણ ઋષિ છે. અને પુષ્કળ તપસમૃદ્ધિથી સંપન્ન છે. લેહિનું રક્ષણ કરવાના કાર્ય માટે તે બંને જણા યુગે યુગે અવતાર ધારણ કરે છે. ૭૭ હે મહા બુદ્ધિમાન અશ્વત્થામા ! તે જ પ્રમાણે તું પણ મહાન તપ તથા કર્મોત્પાનના પ્રભાવથી તેજ અને ઢાપને ધારણ કરનારો રુદ્રાવતારી ઉત્પન્ન થયો છે. ૭૮ તું દેવતા સરખો બુદ્ધિમાન છે અને તે પણ તારા પૂર્વજ-મમાં આ જગતને શંકરસ્વરૂપ બળીને

તેમને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાથી તારાં શરીરને અત્યંત કૃશ કર્યું હતું. ૭૯ હે માનદ ! પ્રદીપ્ત હવ્ય તૈયાર કરીને જપ, દોમ અને ઉપહારો દ્વારા તે એ મહાપુરુષ શંકરની મૂર્તિનું પૂર્વ પૂજન કર્યું હતું. ૮૦ હે વિદ્વાન ! એ પ્રમાણે પૂજન કરતાં તે ભગવાન પૂર્વશરીરકાળે જ તારા પર પ્રસન્ન થયા હતા અને તેમણે તારા મનમાં રહેલા પુષ્કળ વરો તને આપ્યા હતા. ૮૧ તારા તથા તે અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણનાં જન્મ, કર્મ, તપ અને યોગો પુષ્કળ છે. માત્ર સિનતા એટલી જ છે કે, પ્રત્યેક યુગે તે બંનેએ શંકરની લિંગપૂજા કરી છે અને તેં પ્રતિમાપૂજા કરી છે. ૮૨ જ પુરુષ પ્રભુ મહેશ્વરને સર્વસ્વરૂપ બળીને લિંગની અંદર (સૂક્ષ્મ શરીરને વિશે) પૂજે છે, તે પુરુષની અંદર સર્વ આત્મયોગો તથા સર્વ શાસ્ત્રયોગો શાશ્વત સ્થિતિ કરે છે. ૮૩ દેવો, સિદ્ધો તથા પરમ ઋષિઓ પણ મહેશ્વરની લિંગપૂજા જ કરે છે, તેમ જ લોકમાં સર્વથી પર રહેલા તે એક સ્થાણુદેવની નિત્ય પ્રાર્થના કર્યા કરે છે; કારણ કે તે મહેશ્વર જ સર્વના સ્રષ્ટા છે. ૮૪ તે આ દેશવ પણ શંકરના ભક્ત છે; એટલું જ નહિ પણ તે શંકરથી જ ઉત્પન્ન થયેલ છે; માટે તે સનાતન શ્રીકૃષ્ણનું જ સર્વ યજ્ઞો દ્વારા યજન કર્યું. ૮૫ વળી જ પુરુષ પ્રભુ મહેશ્વરના લિંગને સર્વ ભૂતોના ઉત્પત્તિશેષરૂપ બળીને પૂજે છે, તે પુરુષના પર વૃષભધ્વજ શંકર અધિક પ્રીતિ કરે છે. ૮૬

સંજય બોલ્યો : વ્યાસ ભગવાનનાં તે વચન સાંભળીને મહારથી દ્રોણપુત્રે શંકરને નમસ્કાર કર્યા તથા શ્રીકૃષ્ણને સર્વથી અધિક માન્યા. ૮૭ વળી વ્યાસ ભગવાનની તે અદ્ભુત વાણી સાંભળીને જિતેન્દ્રિય અશ્વત્થામાને રોમાંચ થઈ ગયાં. તેમણે મહર્ષિને વંદન કર્યું ને પછી સેના સામે બેઠીને હાવણી તરફ પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી. ૮૮ પછી

દે રાજા ! તે દિવસના યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યનું મરણ
થતાં દીન યદ્ય ગયેલા કૌરવો તથા પાંડવો છાવણી
તરફ પાછા ફર્યા.^{૬૫} આમ દે રાજા ! પાંચ દિવસ
યુદ્ધ કરીને વેદપારંગત દ્રોણાચાર્ય સેનાનો સંહાર
કરી અણતોડમાં ગયા હતા.^{૬૬}

હતિ શ્રીમદાભારતમા દ્રોણપર્વોત્તરોત્તર નારાયણસમોદયપર્વમાં
'આશ્વિનુ' વાક્ય 'નામનો અધ્યાય ૨૦૨ માં સમાયે

અધ્યાય ૨૦૨ મો

શ્રીરાંકરઆહારમ્ય-વ્યાસ અને અર્જુન

॥ શૃંગારુ ડગલ ॥

તસ્મિન્નતિરથે દ્રોણે નિહતે પાર્ષતેન વૈ ।

મામકા પાંડવાર્ધન કિમકુર્યતઃપરમ્ ॥ ૧ ॥

ધૃતમધૂ બોલ્યો : ધુધુધુને અતિરથી દ્રોણા-
ચાર્યને મારી નાખ્યા, તે પછી કૌરવો અને પાંડવો-
એ શું કંઈ? હતું?

તમે મને કહો, તે મહાપુરુષ કાણ હતા? મેં
તેમને ત્રિશુલથી જોયા હતા અને નેજામાં તે
સૂર્ય સરખા હતા.^{૬૭} તે પૃથ્વીને પગ અડાડતા
નહોતા, તેમ ત્રિશુલને હાથમાંથી છોડતા ન હતા.
તે મહાપુરુષના તેજને લીધે એક ત્રિશુલમાંથી
હજારો ત્રિશુલો નીકળતાં હતાં.^{૬૮}

વ્યાસ બોલ્યા : દે પૃથ્વીનંદન ! એ તેં રાંકર-
નેજ જોયા હતા. તે પ્રત્યપતિઓના આદિ, સર્વના
અંતર્ધામી, સ્વર્ગ, પૃથ્વી ને આકાશવરુષ તથા
સર્વ લોકના દર્શક અને પ્રભુ છે; તે વરદાધી અને
સર્વના નિર્ધંતા છે. માટે જીવનના દર્શક તે વરદ
હેતુ રાષ્ટ્રે અ.^{૬૯} તે શ્રીરાંકર મહાન હો
છે, મહાન આત્મા છે, સર્વના નિર્ધંતા છે, અદા-
ધારી છે, સર્વવ્યાપક છે, વિનેષધારી છે, મોટી
જીવવાળા છે, મુક્તવરુષ છે, શિખાધારી છે અને

છે, ભયંકર સ્વરૂપી છે અને ચંદ્રને મુકુટમાં ધારણ કરનારા છે.^{૧૧} તે સનાતન છે, પૃથ્વીને ધારી રાખનારા છે, દિવ્ય છે, સર્વ વાણીઓના ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર છે, અધિકારરહિત પુરુષોથી અત્યંત દુઃપ્રાપ્ય છે, જગતના નાથ છે અને જન્મ, મૃત્યુ તથા જરાને હૃદયથી ગયા છે;^{૧૨} તે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, ચિન્માત્રસ્વરૂપ જ્ઞાનથી જ અતિ પ્રશસ્ય છે અને તેથી જ અતિ દુર્જેય છે. વળી તે પોતાના પરમ ભક્તોને કૃપા કરીને ઇચ્છિત વરો આપનારા છે.^{૧૩} હે પૃથ્વાપુત્ર! એ પ્રભુના પાર્શ્વે પણ અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય સ્વરૂપોવાળા છે. તેઓમાં ઢેલસાએક વામણ છે, જટાધારી છે, ઘોડકા છે, નીચી ડોકવાળા છે, મોટા પેટવાળા છે, પ્રચંડ શરીરવાળા છે, મોટા ઉત્સાહવાળા છે અને મોટા કાનવાળા છે; ત્યારે બીજા ઢેલસાએક કદ્રૂપા પગવાળા અને બેડોળ વેષવાળા પણ છે. આવા પાર્શ્વે તે મહાદેવ મહેશ્વરની ખૂબ કર્યા કરે છે. હે તાત! તે જ તેજસ્વી શ્રીશંકર તારા પરની કૃપાને લીધે તારી આગળ આગળ ચાલે છે. હે પાર્શ્વ! એ ઘોર અને શેમાંચકારી સંગ્રામમાં અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય તથા કણ્વ આદિ મહાન ધનુર્ધારીઓના રક્ષણ તથા રહેલી કૌરવી સેનાનો મનથી પણ કોણ પરાજય કરી શકે તેમ છે! એક માત્ર મહાધનુર્ધર અને અનેક રૂપવાળા દેવ મહેશ્વર જ તે સેનાનો નાશ કરી શકે; કારણ કે તે પ્રયુજ્યારે આગળ ભ્રમા હોય, ત્યારે કોઈ પણ પુરુષ તેમની સામે ટકી શકે નહિ. ત્રણેય લોકમાં એક પણ પ્રાણી તેમની બરાબરીનું નથી. સંગ્રામમાં ક્રોધાયમાન થયેલા તે મહેશ્વરના ગંધમાવથી જ શત્રુઓ ભેભાન થઈ બચે છે, લગભગ મરણશરણ થઈ બચે છે, થરથરી ઊડે છે અને પૃથ્વી પર પછડાઈ પડે છે.^{૧૪-૨૫} દેવો પણ તેમને નમસ્કાર કરતાં જ સ્વર્ગમાં રહી શકે છે. વળી આ લોકમાં

રહેલા સ્વર્ગજતા બીજા મનુષ્યો પણ તે દેવાધિદેવને નમન કર્યો કરે છે.^{૨૬} જ ભક્તપુરુષો વરદ, રુદ્ર, ઉમાપતિ અને સર્વના ઈશ તે શંકરદેવને અનન્ય ભાવથી સદા ઉપાસે છે, તેઓ આ લોકમાં પરમ સુખ પામીને અતે પરમ ગતિને પામે છે; માટે હે કુંતાપુત્ર! તું એ શાંત દેવને નમસ્કાર કર.^{૨૭, ૨૮} નમન હો તે રુદ્રને, નીલકંઠને, સુશ્મસ્વરૂપને, અતિશય તેજસ્વીને, જટામૂટધારીને, કરાલ સ્વરૂપને અને કુબેરને વર આપનારાને.^{૨૯} નમન હો તે કાલમૂર્તિને, માયા વડે વિચિત્ર પ્રકારના અવતારો ધરનારને, સદાચારી ભક્તને સુખ કરનારાને, કામના કરવા યોગ્યને, નીલ નેત્રવાળાને, અચળ સ્વભાવવાળાને અને પરમ પુરુષસ્વરૂપને. નમસ્કાર હો તે શ્યામ કેશવાળાને, મુંડ-યજ્ઞમાન મૂર્તિને, તપશ્ચર્યામાં જ એકનિષ્ઠાવાળા હોવાથી કૃશ થયેલાને, સંસારથી તારનારાને, પ્રલીપ્તસ્વરૂપને, ઉત્તમ તીર્થસ્વરૂપને, દેવોના પણ દેવને અને વેગવાળાને.^{૩૦, ૩૧} નમસ્કાર હો તે અનેકસ્વરૂપીને, સર્વ શુભાવહ વિધિઓ જેમને પ્રિય છે એવાને, ચંદ્રને પ્રિય કરનારને, મસ્તકે મુકુટ ધરનારાને, સુંદર મુખવાળાને, હજારો નેત્રોવાળાને અને વૃદ્ધિ કરનારાને.^{૩૨} હે રાજન્! તે કૈલાસ પર્વતમાં નિગ્રાસ કરનારને, શાંતસ્વરૂપને, સર્વના પાલકને, વલ્કલવત્ર પહેરનારાને, સુવર્ણના અલંકારોથી શોભાયમાન બાહુઓવાળાને, ઉચ્ચસ્વરૂપને અને દિશાઓના પતિને નમન હો.^{૩૩} મેઘરાજના પતિને અને સર્વ ભૂતોના પતિને આપણા નમસ્કાર હજો. તે વૃક્ષોના પતિને અને સર્વ વાણીઓના પતિને આપણા નમસ્કાર હજો. નમન હો તે મુંડમાળથી ઢંકાયેલા શરીરવાળાને, દેવોની સેનાઓના નેતાને, સર્વના અંતર્યોમીને, હાથમાં સુવને ધારણ કરનારા અધ્વર્ચુ સ્વરૂપને, દિવ્યસ્વરૂપને ધનુર્ધરને અને પરશુરામસ્વરૂપને. તે અનેક સ્વરૂપને ધારણ કરના-

રાને, જગતના પતિને, મુન્નતાં વસોને પહેરનારાને, હજાર મસ્તકાવાળાને અને હજારો નેત્રોવાળાને નમન હો. નમન હો તે હજારો બાહુઓવાળાને અને હજારો ચરણોવાળાને. હે કુંતીનંદન! તું તે વરદાથી ભુવનેશ્વરને શરણે જા. ^{૩૪-૩૭} તે ઉભાપતિ છે, વિરૂપ નેત્રોવાળા છે, દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞનો નાશ કરનારા છે, પ્રજાપતિઓના પતિ છે, અવ્યય છે, ભૂતોના પતિ છે અને અવિકારી છે. ^{૩૮} તે જટા-બૂટવાળા છે, તે બ્રહ્મા આદિક મહાન દેવોને પણ માયા વડે ભાવી દેનાર છે, સર્વ લોકોના આશ્રય-સ્થાનરૂપ નાભિવાળા છે, નંદિકેશ્વર પર બેસનારા છે, ત્રણેય લોકોને સંહારી શકે એવા અહંકાર-વાળા છે, ધર્મના સંરક્ષક છે, ધર્મને જ સર્વોદ્દેશ માનનારા છે અને કર્મોનાં ફળને આપનારા ઇંદ્રાદિ દેવોમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. ^{૩૯} તેમની ધર્મમાં પોદિયાતું ચિહ્ન છે. ધર્મથી પ્રકાશમાન થયેલા પુરુષોને તે અનંત ફળ આપે છે, ધર્મથી જ તેમને સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે; અને યોગધર્મથી જ તે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. તે વૃધ્લ સમાન વિશાળ નેત્રોવાળા છે, શ્રેષ્ઠ આયુધવાળા છે, વિષ્ણુ-રૂપી બાણવાળા છે, ધર્મભૂતિ છે અને દક્ષના યજ્ઞના નિર્ણયતા છે. ^{૪૦} તે મહાન હૃદયવાળા, પ્રચંડ શરીરવાળા, વ્યાઘ્રાંબરને ધારણ કરનારા, સર્વ લોક-ના નિર્ણયતા, ભક્તોના ઇષ્ટ વરોને આપનારા, યજ્ઞ-માનભૂતિ, બ્રાહ્મણોના શરણરૂપ અને બ્રાહ્મણો-ને પ્રિય છે. તે હાથમાં ત્રિશૂળને ધારણ કર-નારા છે, વરદ છે, દાહ-તલવારને ધારણ કરનારા છે, સર્વના પ્રભુ છે, પિનાક ધનુષ્યને ધારણ કર-નારા છે ખડ્ગને ધારણ કરનારા છે, લોકોના પતિ છે અને લોકોના ઈશ્વર છે. ^{૪૧, ૪૨} વસ્ત્ર-વસ્ત્રોને ધારણ કરનારા તે શંકરદેવને હું શરણે જાઉં છું. કુમેર જમને મિત્ર છે એના તે મુરેશને અમારા નમસ્કાર હો. ^{૪૩} નમસ્કાર હો તે શંકર

ભગવાનને જમને સુંદર વસ્ત્રો પહેરનારા, સુંદર વ્રતવાળા તથા સુંદર ધનુષ્ય ધારણ કરનારા પાર્શ્વદે છે, જે પોતે ધનુર્ધર છે, ધનુષ્ય પર પ્રીતિ રાખ-નારા છે અને ધનુષ્યથી પ્રેરાતા બાણસ્વરૂપ છે. ધનુષ્યના મધ્યમાં રહેનાર પણ્હસ્વરૂપને, ધનુષ્ય-સ્વરૂપને અને તે ધનુર્વેદના આચાર્યને અમારા નમસ્કાર હો. નમસ્કાર હો તે ઉચ આયુધોવાળાને. દેવોમાં શ્રેષ્ઠ તે અનેક સ્વરૂપ દેવને અને તે મહા-ધનુર્ધરને નમસ્કાર હો. તે નિત્યઅચળસ્વરૂપને નમસ્કાર હો અને તે સદા તપસ્વીને નમસ્કાર હો. ^{૪૪-૪૬} સ્વર્ગમાં રહેલાં ત્રણ નગરોના નાશનને નમસ્કાર હો, ભગદેવનાં નેત્રોના હણનારને નમ-સ્કાર; વનરપતિના પતિને, સર્વ પુરુષોના પતિને નમસ્કાર. ^{૪૭} સર્વ માતૃકાઓના પતિ, ગણોના પતિ ને સર્વ વાયાઓના પતિ અને સર્વ યજ્ઞોના પતિ એ શંકરને નમસ્કાર ^{૪૮} સર્વ જળોના પતિ અને સર્વ દેવોના પતિ એ ભગવાનને નમસ્કાર. પૂષાદેવના હાતિ પાડી નાખનારા, ત્રણ નેત્રોવાળા, વરદાન દેનારા, રથામ કંઠવાળા, પિંગટ કેશવાળા અને સુવર્ણ સરખા પ્રદીપ્ત કેશવાળા તે મહાન પ્રભુને નમસ્કાર હો. હે અર્જુન! તે યુદ્ધિમાન મહાદેવનાં જે જે દિવ્ય કર્મો છે, તે હું તને મારી યુદ્ધિ પ્રમાણે તથા મેં જે રીતે સાંભળ્યાં છે તે પ્રમાણે કહું છું તે તે તું સાંભળ. તે ભગવાન અ્યારે દ્રાપાયમાન થાય છે, ત્યારે ગુફામાં ભરાઈ પેટેલા દેવો, અસુરો, ગંધર્વો કે રાક્ષસોને પણ આ લોક-માં ઠાઈ સ્થળે સુખ યતું નથી. પૂર્વે યજ્ઞમાન દક્ષપ્રજાપતિએ વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે એક યજ્ઞ આરંભ્યો હતો અને દ્રોણમાન થયેલા શંકરે તેના યજ્ઞનો પણ નાશ કર્યો હતો. તે સમયે એ ભગવાન અત્યંત નિર્દય થઈ ગયા હતા. તેમણે ધનુષ્યમાંથી બાણ છોડીને મોટા જોના સ્વરથી એવી તો ગર્જના કરી હતી કે, નેથી દેવોને પણ

કાઈ સ્થળેથી શાંતિ કે સુખ મળ્યું ન હતું. આમ મહેશ્વર ક્રોધ્યા હતા, ત્યારે યજ્ઞનો એકાએક નાશ થયો હતો.^{૪૮-૫૪} ત્યારે તેમના ધનુષ્યની પણ્છના ટંકારવથી સર્વ લોક ખળભળી ઊઠ્યા હતા. ત્યારે હે અબ્હુન ! સર્વ જૂતગણે તેમને વશ થઈ ગયા હતા અને સર્વ સુરાસુરો સ્વર્ગમાંથી નીચે પડવા લાગ્યા હતા.^{૫૫} સર્વ જળાશયો ત્યારે ખળભળી ઊઠ્યાં હતાં, પૃથ્વી ઠંપી ઊઠી હતી, પર્વતો તૂટી પડ્યા હતા અને દિશાઓના હાથીઓ ગભરાટમાં પડી ગયા હતા.^{૫૬} ત્યારે સર્વ સ્થળે અધંકાર છવાઈ ગયો હતો, તેથી લોકો બરાબર પ્રકાશતા પણ ન હતા. વળી તેમણે ત્યારે સૂર્ય સહિત સર્વ નક્ષત્રોની કાંતિનો નાશ કરી નાખ્યો હતો.^{૫૭} સર્વ ઋષિઓ પોતાને તથા સર્વ જૂનોને સુખ થાય એ ઇચ્છાથી શાંતિ કરવા લાગ્યા છતાં તેઓ ભયભીત થઈને હુમ્મ થઈ ગયા હતા. એ સમયે ભગવાન શંકર મોટું અટકાસ્ય કરીને પૂષાદેવ સામે ધરી ગયા હતા. એ પૂષા તે સમયે પુરોહિતશત્રું ભક્ષણ કરતો હતો અને તે જોઈ તે ભગવાને તેના દાંત ખેંચી કાઢ્યા હતા. તે પછી ચરચરી રહેલા સર્વ દેવતાઓ ચૂપચાપ સંતાઈને તે યજ્ઞમાંથી દૂર નાસી જવા લાગ્યા. એટલે મહાદેવે તે દેવોનો વધ કરવા માટે તીક્ષ્ણ અને પ્રદીપ્ત બાણો સાંધવા માંડ્યાં.^{૫૮-૬૦} તે સર્વ બાણોમાંથી ધુમાડા નીકળતા હતા, તણખા ઝરતા હતા અને તેઓ વીજળી તથા મેઘ જેવાં હતાં. આવા તે મહેશ્વરને જોઈને સર્વ દેવો તુરત જ તેમને નમી પડ્યા. એટલું જ નહિ પણ તે દિવસથી તેમણે હે રાજન ! સર્વ યજ્ઞોમાં રૂદ્ર દેવનો સર્વોદ્દૃષ્ટ યજ્ઞભાગ કાઢવા માંડ્યો. આમ ભયભીત થયેલા દેવતાઓ તેમને શરણે ગયા.^{૬૧, ૬૨} એટલે અત્યંત ક્રોધવાળા તે રૂદ્ર પોતે જ દક્ષપ્રજ્ઞ પતિના યજ્ઞને પરિપૂર્ણ કર્યો હતો. તે સમયે

દેવતાઓ એટલા બધા ભયભક્ષ થઈ ગયા હતા કે, હજી સુધી પણ તેમને મહેશ્વરનો ભય રહ્યો જ કરે છે.^{૬૩} વળી પૂર્વકાળમાં અતિશય વીર્યવાળા અસુરોનાં ત્રણ નગરો આવેલાં હતાં. તેઓ આકાશના મધ્યભાગમાં હતાં. તેમાં એક તદ્દન લોખંડનું, બીજું તદ્દન રૂપાનું અને ત્રીજું તદ્દન સુવર્ણનું હતું. તેમાંથી સુવર્ણનું નગર કમલાક્ષ નામના અસુરનું હતું, રૂપાનું નગર તારકાક્ષ નામના અસુરનું હતું અને લોખંડનું નગર વિદ્યુન્માલી નામના અસુરનું હતું.^{૬૪, ૬૫} તે નગરોને તોડી પાડવા માટે ઇંદ્ર સર્વ જાતનાં આયુધો લઈને ખૂબ મથ્યો, પણ તે તેમને તોડી જ શક્યો નહિ. એટલે ગભરાટમાં પડી ગયેલા સર્વ દેવો રૂદ્રને શરણે ગયા.^{૬૬} ત્યાં જઈને ઇંદ્ર સહિત સર્વ દેવો તે મહાત્માને કહેવા લાગ્યા : ' હે ભગવન ! આ ત્રિપુરનિવાસી ઘોર રાક્ષસોને બ્રહ્મદેવે વરદાન આપ્યાં છે.^{૬૭} તેઓ એ વરદાનોથી ક્રૂદ્ધી જઈ લોકોને ઘણું દુઃખ દઈ રહ્યા છે. હે દેવદેવેશ ! આપના સિવાય બીજો કોઈ દેવ તેમનો નાશ કરવા સમર્થ નથી; માટે હે મહાદેવ ! આપ તેમને મારી નાખો. હે રૂદ્ર ! દેવોનો દ્વેષ કરનારા તે રાક્ષસો સર્વ કર્મોમાં રૌદ્ર પશુરૂપ થશે. માટે હે જીવનેશ્વર ! આપ તે અસુરોનો અવશ્ય નાશ કરશો જ. ' આ પ્રમાણે દેવોએ જ્યારે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે ભગવાન હરે 'તથાસ્તુ' કહ્યું. હવે દેવોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન શંકરે સસુદ્રો અને વનો સાથેની આખી પૃથ્વીને જ પોતાના રચરૂપ બનાવી. એ રથમાં ગંધમાદન તથા વિંધ્યાચળ પર્વતના બે નાના નાના પાસે ફરકતા વજ્ર બનાવ્યા.^{૬૮-૭૧} ભગવાન ત્રિવેણીને નાગરાજ શેષને રથના ધૂંસરારૂપ બનાવ્યો, વળી એ દેવાધિદેવ પિનાકપાણિએ ચંદ્રસૂર્યને રથના પેડાં બનાવ્યા.^{૭૨} ત્યારે એ અખંડ એલપુત તથા

પુષ્પદંત નામના એ સર્પોને ધૂંસરીના છેડાનાં બંધન બતાવ્યાં, મહાયાયળ પર્વતને રચનો યૂષ બનાવ્યો અને તક્ષકનાગને રથના ત્રિવેણુને બાંધવાની દોરી બતાવી.^{૭૩} એ પ્રતાપી શર્વે જલ અને પર્વત આદિનાં પ્રાણીઓને સાજ બનાવ્યો. વળી એ મહેશ્વરે ચાર વેદોને ચાર ઘોડા બનાવ્યા. ત્રિલોકના નાય એ મહેશ્વરે ત્યારે ઉપવેદોને ઘોડાઓનાં ચોકડાં બનાવ્યાં, અને ગાયત્રી તથા સાવિત્રીને ઘોડાઓની લગામ બતાવી.^{૭૪} તેમણે ઝંકારને ચાપુક બનાવ્યો, બ્રહ્માને સારથિ બનાવ્યા, મંદરાયળને ગાંડીવધનુષ્ય બનાવ્યો અને વાસુકિનાગને ધનુષ્યની દોરી બતાવ્યો.^{૭૫} વિષ્ણુને તેમણે ઉત્તમ બાણ બનાવ્યા, અશ્વિને તેમને બાણનું કણું બનાવ્યો, વાયુને તેમણે બાણનાં પીછાં બનાવ્યો અને યમરાજને તેમણે બાણની પૂંખ બનાવ્યો.^{૭૬} વીજળીને તેમણે બાણની તીક્ષ્ણ અણી બતાવી તથા મેરુપર્વતને તેમણે રથ ઉપરનો મહાન ધ્વજ બનાવ્યો. આવા દિવ્ય અને સર્વ દેવમય એવા રથમાં એ ભગવાન શિવ બિરાજ્યા.^{૭૭} આમ યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે સ્થાણુ શંકર ભગવાન ત્રિપુરનો નાશ કરવા આદી નીકળ્યા હતા. ત્યારે દેવો તથા તપોધન મહર્ષિઓ અસુરોનો સંહાર કરનાર અને અતુલ પરાક્રમવાળા એ શ્રીમાન દેવની સ્તુતિ કરતા હતા. હે અર્જુન ! પ્રભુ મહેશ્વરે તે સમયે માહેશ્વર નામનો અપ્રતિમ દિવ્ય વ્યૂહ રચ્યો હતો અને એક હજાર વર્ષ સુધી ત્યાં અચળ જાતા રહ્યા હતા. જ્યારે તે ત્રણેય નગરો અમુક સંયોગે આકાશમાં એકત્ર થયાં, ત્યારે તેમણે ત્રણ પર્વવાળા અને ત્રણ ફળાંવાળા એક જ બાણથી તે ત્રણેય નગરોને તોડી પાડ્યાં હતાં. ભગવાન શંકરે જ્યારે વિષ્ણુ તથા ચંદ્રથી યુક્ત અને સાક્ષાત્ કાળાશિ-સંપન્ન એવું તે એક જ બાણ છોડ્યું હતું, ત્યારે

સક્ષ્મો તેની સામે જોવાને પણ શક્તિમાન થયા ન હતા. જ વેળા ભગવાન શંકર એ નગરોને બાળી રહ્યા હતા, તે વેળા ઉમદિવી પાંચ શિખાઓવાળા એક બાળકને બોળામાં બેસાડીને પોતે બેઠે જ તે જોવાને ત્યાં પધાર્યાં હતાં. કાંઈક વિશેષ બાણવાની ઇચ્છાથી દેવીએ ત્યાં જામેલા દેવોને પ્રશ્ન કર્યો કે, 'આ કાણ છે ?' ^{૭૮-૮૪} તે સાંભળી શંકર પરની અસૂયાને લીધે ઇંદ્ર હાથમાં વજ્ર લઈ પ્રહાર કરતા સજ્જ થયો. એટલે તુરત સર્વ લોકના ઈશ્વર પ્રભુ મહેશ્વર મંદ મંદ હંસ્યા અને ક્રોધાપમાન થયેલા તે ઇંદ્રના વજ્ર સહિત બાહુને થંભાવી દીધો. એ રીતે પોતાની હુમ થઈ ગઈ, ત્યારે દેવગણોથી વીંટાયેલો તે ઇંદ્ર હતાવળો હતાવળો અવિનાશી પ્રભુ બ્રહ્મદેવની પાસે ગયો. ત્યાં સર્વ દેવોએ મસ્તકથી પ્રણામ કરી હાથ જોડીને બ્રહ્મદેવને પૂછ્યું : ^{૮૫-૮૭} 'હે બ્રહ્મ ! પાર્વતીના બોળામાં કોઈ અણુત બાળક બેઠો હતો, તેનું બાહસ્વરૂપ જોઈને અમે બોળખી શક્યા નહિ.' ^{૮૮} માટે અમે આપને પૂછીએ છીએ કે, જ બાળકે યુદ્ધ કર્યો વિના જ એક રમતમાનમાં ઇંદ્ર સહિત સર્વ દેવોનો પરાજય કર્યો છે, તે બાળક કાણ છે ?' ^{૮૯} દેવોનું તે વચન સાંભળી બ્રહ્મવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા બ્રહ્મા અમાપ તેજસ્વી તે બાળશંભુના સંબંધમાં ધ્યાન ધરવા લાગ્યા. આમ ધ્યાન દ્વારા તે બાળકનું યથાર્થ સ્વરૂપ બહુ લઈ તે ઇંદ્ર આદિ દેવવંશ પ્રત્યે બોલ્યા : 'હે દેવો ! ઉમાદેવીની સાથે રહેલા અમાપ તેજસ્વી જ બાળકનાં તમને દર્શન થયાં હતાં, તે આ ચરાચર જગતના પ્રભુ ભગવાન શંકર છે. એ મહેશ્વરથી અતિશય ઉત્તમ એવો કોઈ પણ નથી. પાર્વતીને માટે જ તે સર્વેશ્વરે પોતાનું બાહસ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે; માટે તમે બધા મારી સાથે તેમને જ શરણ આલો.' ^{૯૦-૯૩} એ જ પ્રભુ સર્વ લોકના ઈશ્વર,

દેવ અને ભગવાન છે. ભુવનના ઈશ્વર એવા તે ભગવાનને દેવો જાણી શક્યા નથી.^{૯૪} પછી પ્રજાપતિઓ તથા સર્વ દેવોને સાથે હર્ષ બ્રહ્મા તે મહેશ્વર દેવ પાસે ગયા અને આલસૂર્થ સમાન કાંતિવાળા એ પ્રભુનાં તેમણે દર્શન કર્યો.^{૯૫} વળી 'આજ સર્વોત્તમ દેવ છે' એમ સમજીને પિતામહે તેમને વંદન કર્યું.

બ્રહ્મા બોલ્યા : હે પ્રભુ ! તમે જ આ ત્રિભુવનના પાલક છો, યજ્ઞસ્વરૂપ છો, જગતના લયસ્થાન છો, ઉત્પત્તિકારણ છો, મહાન દેવ છો, પરમ ધામ છો અને સર્વને પરમ પ્રાપ્ય સ્થાન છો. તમારા વંડે આ સર્વ સ્થાવરજંગમ જગત વ્યાપ્ત છે.^{૯૬, ૯૭} હે ભગવન ! હે ભૂતભયના ઈશ ! હે લોકના નાથ ! હે જગતપતિ ! આપના ક્રોધથી દુઃખી થયેલા આ ઇંદ્ર પર કૃપા કરો.^{૯૮}

વ્યાસ બોલ્યા : બ્રહ્મદેવનાં વચન સાંભળી ભગવાન મહેશ્વર પ્રસન્ન થયા અને પ્રસાદાભિમુખ થઈ ખડખડાટ હસવા લાગ્યા.^{૯૯} પછી ઇંદ્ર આદિ સર્વ દેવોએ, દેવી ઉમાને તથા ભગવાન રૂદ્રને પ્રસન્ન કર્યો, એટલે ઇંદ્રનો ખાહુ તેની મૂળ સ્થિતિ પર આવી ગયો.^{૧૦૦} આમ ભગવાન વૃષભવંજર ઉમા દેવી સાથે તે દેવોના પર પ્રસન્ન થયા. એ ભગવાને જ સર્વ દેવોમાં પોતાની ઉત્તમતા દર્શાવીને દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞનો વિનાશ કર્યો હતો.^{૧૦૧} તે ભગવાન જ રૂદ્રસ્વરૂપ છે, શિવસ્વરૂપ છે, અગ્નિસ્વરૂપ છે, સર્વસ્વરૂપ છે અને સર્વવેતા છે; એ જ ઇંદ્રસ્વરૂપ છે, વાયુસ્વરૂપ છે, અધિનીકુમારસ્વરૂપ છે અને વીજળીસ્વરૂપ છે.^{૧૦૨} એ જ ભવસ્વરૂપ છે અને મેઘસ્વરૂપ છે. એ જ સનાતન મહાદેવ ચંદ્રસ્વરૂપ છે, સર્વના નિયંતા છે, સૂર્યસ્વરૂપ છે અને વરુણસ્વરૂપ છે.^{૧૦૩} તે જ કાલ છે, તે જ અંતક છે, તે જ મૃત્યુ છે, તે જ યમ છે, તે જ રાત્રિ છે, તે જ દિવસ છે, તે જ માસ છે, તે જ

અર્ધમાસ છે, તે જ ઋતુઓ છે, તે જ બન્ને સંધ્યાઓ છે અને તે જ સંવત્સર છે.^{૧૦૪} ધાતા તથા વિધાતા એ જ છે, વિદ્યાત્મા અને વિશ્વરૂપ કર્મને કરનાર એ જ છે. તે જ ભગવાન પોતે શરીરધર્મથી રહિત છે, છતાં માયા દ્વારા સર્વ દેવોનાં અને સર્વ ભૂતોનાં શરીરો ધારણ કરે છે. સર્વ દેવો એ મહાદેવની સ્તુતિ કરે છે અને તે જ દેવાધિદેવ એક, અનેક, સેંકડો, હજારો તથા લાખો સ્વરૂપી બને છે.^{૧૦૫, ૧૦૬} તે મહેશ્વર દેવની બે તનુઓ છે, એમ વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણો યથાર્થ સમજે છે, તે એક ધોરા છે અને બીજી શિવા છે. વળી આ બે તનુઓ પણ અનેક પ્રકારની બને છે.^{૧૦૭} તેમાં જ ધોરા તનુ છે, તે રાક્ષસોની ઉપાસ્ય છે અને અગ્નિ, વિષ્ણુ તથા સૂર્યસ્વરૂપ છે. એમની જ શિવા તનુ છે, તે જળ, નક્ષત્રો અને ચંદ્રસ્વરૂપ છે.^{૧૦૮} વેદો, વેદોનાં અંગો, ઉપનિષદો તથા આધ્યાત્મિક નિશ્ચયનું દઢ પ્રતિપાદન કરનારા જ કાઈ અન્ય ગ્રંથો છે અને તેઓ સર્વની અંદર જ કંઈ પરમેશ્વર રહસ્ય રહેલું છે, તે સર્વ દેવ મહેશ્વર જ છે.^{૧૦૯} આવા સ્વરૂપના ભગવાન મહાદેવ અજન્મા છે એટલું જ નહિ; પરંતુ મેં પ્રથમ વર્ણવેલા ગુણો કરતાં અધિક ગુણવાન છે. તે ભગવાનના સર્વ ગુણોનું મારાથી કથન થઈ શકે તેમ નથી જ.^{૧૧૦} હે પાંડુનંદન ! હજાર વર્ષ સુધી હું આ રીતે તેમના ગુણો નિરંતર ગાયા કરું; તોપણ તેનો પાર આવે નહિ. જો શરણે આવેલા ભક્તજનો પર કૃપા કરનાર તે પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય, તો સર્વ દૂર અહોના પંજમાં સપડાયેલ અને સર્વ જાતનાં પાપોથી યુક્ત એવા પોતાના શરણાગત ભક્તોને મુક્ત કરે છે. તે જ પ્રભુ મનુષ્યોને આયુષ્ય, આરોગ્ય, ઐશ્વર્ય, ધન અને બીજા સર્વ પુષ્કળ અભિલાષો આપે છે અને તે જ એ ક્રોધાયમાન થાય તો પાછા છીનવી પણ

લે છે. ઇંદ્ર આદિ દેવોની અંદર તેમનું જ ઐશ્વર્ય છે એમ કહેવાય છે.^{૧૧૧-૧૧૩} તે લોકમાં મનુષ્યોનાં શુભઅશુભ સર્વ કર્મોમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છે. તે ભગવાન પોતાના ઐશ્વર્યના પ્રભાવથી સર્વ જાતના અભિલાષોને પૂર્ણ કરી શકે છે, માટે જ તે ઈશ્વર કહેવાય છે.^{૧૧૪} તે દેવ મહાન ભૂતોના ઈશ્વર છે, માટે મહેશ્વર કહેવાય છે; એટલું જ નહિ તે અનેક સ્વરૂપોવાળાં પોતાનાં અનેક રૂપો કરીને સમગ્ર જગતમાં વ્યાપી રહ્યા છે.^{૧૧૫} તે દેવનું એક સુખ સસુદ્રમાં અધિષ્ઠિત થયું છે અને તેનું વડવાસુખ નામ પ્રસિદ્ધ છે, તે જળમય હૃદયનું પાન કર્યો કરે છે.^{૧૧૬} વળી એ મહાદેવ નિત્ય રમશાનોમાં જ વસે છે, તેથી વીર પુરુષો તે વીર સ્થાનમાં એ મહેશ્વરની નિત્ય પૂજા કરે છે.^{૧૧૭} વળી એમનાં બીજાં અનેક ઘોર તથા અઘોર પ્રદીપ્ત સ્વરૂપો છે અને મનુષ્યો આ લોકમાં એ રૂપોની પૂજા કરે છે તથા તેમનું નિત્ય ગુણગીતન કરે છે.^{૧૧૮} એ ભગવાનનાં ગુણકર્મો ઘણાં મોટાં અને વ્યાપક છે. તેથી આ લોકમાં યથાર્થ યુત્પત્તિથી અર્થવાળાં બનેલાં તેમનાં ઘણાં નામો વર્ણવાય છે.^{૧૧૯} વેદમાં પણ એ ભગવાનની શત શ્રદ્ધિ તથા અનંતશ્રદ્ધિ નામની ઉપાસનાને મહાર્ષિઓમાં ગાયેલી છે.^{૧૨૦} એ દેવ સર્વ કામનાઓના પ્રભુ છે. ભદ્રે પછી તે કામનાઓ દિવ્ય હો અથવા માનુષ હો. વળી એ વ્યાપક દેવ સર્વના પ્રભુ હોઈને આ મહાન વિશ્વમાં વ્યાપી રહ્યા છે.^{૧૨૧} એ ભગવાન સર્વ દેવોમાં પ્રથમ છે અને તેમના મુખમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે; માટે બ્રાહ્મણો અને શુનિઓ તેમને જ્યેષ્ઠમૂલ કહે છે.^{૧૨૨} વળી તે પ્રભુ આ વિશ્વના સર્વ પશુઓનું (જીવોનું) પાલન કરે છે, તેમની સાથે માગા દ્વારા કીડા કરે છે અને તેમના પોતે આધિપતિ છે, માટે તેમને પશુપતિ કહે છે.^{૧૨૩} વળી બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી પોતે

દિવ્યસ્વરૂપ તથા મૂળ સ્થિતમાં જ રહે છે; માટે તેમને લિંગમ્ એ નામથી પણ વેદમાં વર્ણવ્યા છે. વળી પોતે લોકોને એકદમ મોટાઈ આપી દે છે, માટે તે મહેશ્વર કહેવાય છે.^{૧૨૪} ઋષિઓ, દેવો, ગંધર્વો તથા અસરાઓ એમના લિંગનું નિત્ય પૂજન કર્યો કરે છે; કારણ કે તે જગતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ છે.^{૧૨૫} તેમના લિંગનું પૂજન કરવાથી તે મહેશ્વર શંકરદેવ સુખી થાય છે.^{૧૨૬} આ જગતમાં તેમનાં ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળમાં સ્થાવરજંગમ અનેક સ્વરૂપો છે; માટે તે વહુરૂપ કહેવાય છે.^{૧૨૭} તેમનું એક અગ્નિમય નેત્ર કોધને લીધે નિત્ય જ્વલનદયમાન રહે છે, તેઓ સર્વ તરફથી નેત્રોમય છે અને સર્વ લોકોમાં પ્રવેશ કરીને રહ્યા છે, માટે તેમને સર્વ કહે છે.^{૧૨૮} તેમનું સ્વરૂપ નિત્ય ક્રોધાયમાન રહે છે, માટે તેમને ઘૂર્જદિ કહે છે. વળી તેમનામાં સર્વ દેવો નિવાસ કરીને રહ્યા છે, માટે તેઓ વિઘ્નરૂપ કહેવાય છે.^{૧૨૯} એ બુવનેશ્વર ભગવાન ત્રણ દેવીઓ, સ્વર્ગ, પાતાળ અને પૃથ્વી એ ત્રણ લોકોનું પાલન કરે છે, માટે ત્ર્યંબક કહેવાય છે.^{૧૩૦} તેઓ મનુષ્યોનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે અને સર્વ કર્મોમાં સર્વ જાતના અર્થોની નિત્ય વૃદ્ધિ કર્યો કરે છે, માટે તેઓ શિવ કહેવાય છે. તેમને હાશરે અથવા લાખો નેત્રો છે, અથવા તેઓ સર્વ તઃ નેત્રમય છે, તેમ જ આ મહાન વિશ્વનું તેઓ પાલન કરે છે, માટે મહાદેવ કહેવાય છે. વળી તેમની મહત્તર પદેલાંની સ્થિતિ છે, તે પ્રાણીની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિના કારણથી છે તથા તેમનું સ્વરૂપ સદા અવિદ્યિય-અચલ રહે છે, માટે તેમને સ્થાણુ કહે છે.^{૧૩૧-૧૩૩} સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ તથા લોકમાં જે બીજા જ્યોતિષો પ્રકાશી રહી છે, તે સર્વ કંથ નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેમ જ તે બધાં ત્રિનેત્ર થીશંકર ભગવાનમાં નિવાસ કરી રહ્યાં છે, માટે તે ભગવાન જ્યોત્કેય કહેવાય છે.^{૧૩૪} ભૂતકાળનું;

ભવિધ્યકાળનું તથા વર્તમાનકાળનું સર્વ સમગ્ર જગત તેમનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેઓ મન્ન કહેવાય છે.^{૧૩૫} કપિ શબ્દ શ્રેષ્ઠ અર્થને સૂચવે છે તથા વૃષ શબ્દ ધર્મનો વાયક છે. દેવતા દેવ તે ભગવાન શ્રેષ્ઠ ધર્મસ્વરૂપ છે, માટે વૃષાકપિ કહેવાય છે.^{૧૩૬} બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, વરુણ, યમ અને કુમેર સુદ્ધાંને તેઓ મહાપ્રલયકાળે પકડી પાડીને સંહારી નાખે છે, માટે તેમને હર કહે છે.^{૧૩૭} દેવ મહેશ્વરે પોતાનાં બન્ને નેત્રોને મીંચી દઈને બળાકારે એક ત્રીજું નેત્ર લક્ષ્મીમાં ઉત્પન્ન કર્યું છે, માટે તેઓ વ્યક્ત કહેવાય છે.^{૧૩૮} સર્વ શરીરોમાં તેઓ દશ ઇંદ્રિયોરૂપ વિષમ સ્વરૂપમાં રહેલા છે, દેહાભિમાની સર્વ પ્રાણીઓને તેઓ પ્રિય હોવાથી સમસ્તરૂપે રહેલા છે અને પુણ્ય-શાળી તથા પાપી સર્વ શરીરોમાં પ્રાણ, અપાન આદિ વાયુસ્વરૂપે પણ રહેલા છે.^{૧૩૯} જે પુરુષ તે મહાત્માની મૂર્તિની અથવા લિંગની પૂજા કરે છે, તે લક્ષ્મીવાન થાય છે. તેમાં પણ જે પુરુષ તેમના લિંગનું પૂજન કરે છે, તે નિત્ય મહાન લક્ષ્મીને સંપાદન કરે છે.^{૧૪૦} તેમના શરીરમાં બન્ને ઊરુઓથી નીચેનો અર્ધભાગ તે જાગ્રેય શરીર કહેવાય છે તથા તે બન્ને ઊરુઓથી ઉપરનો ભાગ તે સોમા નામની તેમની શિવા તનુ કહેવાય છે. તેમના શરીરનો નીચેનો અર્ધભાગ અગ્નિસ્વરૂપ છે તથા ઉપરનો અર્ધભાગ સૌમ-ચંદ્રસ્વરૂપ છે.^{૧૪૧} એમની ઉપરની અર્ધી મહાપ્રદીપ્ત શિવા નામની તનુ દેવોને માટે છે તથા નીચેની અગ્નિસ્વરૂપ ઘોરા તનુ મનુષ્યો માટે છે.^{૧૪૨} એમની જે શિવા તનુ છે, તે વડે મનુષ્ય બ્રહ્મચર્ય પાળે છે. (કારણકે તે તનુ દેવીસંપત્ત છે અને શમદમાદિસ્વરૂપ છે.) તેમની જે ઘોરતરા તનુ છે, તેથી મનુષ્ય સર્વનું ભક્ષણ કરી જાય છે. (અર્થાત્ કામપ્રોધાદિરૂપ શિવની

મૂર્તિનો આશ્રય કરનાર પુરુષ તેના આવેશથી યુક્ત થઈ પિતા આદિનો પણ સંહાર કરી નાખે છે. આવા સ્વરૂપના છતાં તે ઈશ્વર છે)^{૧૪૩} વળી તે શંકર ભગવાન અગ્નિની પેઠે સર્વને બાળી ભસ્મ કરી નાખે છે, શસ્ત્રની પેઠે તીક્ષ્ણ છે, યમની પેઠે ઉચ્ચ છે, સૂર્યની પેઠે પ્રતાપી છે અને માંસ, રશિર તથા મજ્જાનું ભક્ષણ કરનારા છે; માટે તે રુદ્ર કહેવાય છે.^{૧૪૪} હે અનુર્ન ! તે જ એ મહાદેવને તે સંઘામમાં તારી આગળ આગળ ચાલતા અને હાથમાં પિનાક ધનુષ્ય ધારણ કરી શત્રુઓને સંહાર કરતા જોયા હતા. હે નિર્દોષ અનુર્ન ! તે જ્યારે સિંધુરાજનો વધ કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, ત્યારે સ્વપ્નમાં શ્રીકૃષ્ણે તને કેલાસપર્વતની ટેકરી પર જમનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં, તે જ એ ભગવાન મહેશ્વર દેવ હતા. તે જ સંઘામમાં તારી આગળ આગળ ચાલે છે અને તેમણે આપેલાં દિવ્ય અસ્ત્રો વડે તે દાનવોનો સંહાર કર્યો છે.^{૧૪૬, ૧૪૭} હે અનુર્ન ! દેવના દેવ તે મહાદેવનું આ શતરુદ્રિય નામનું સ્તોત્ર મેં તને કહ્યું છે. તે સ્તોત્ર ધન, યશ અને આયુષ્યને આપનારું છે તથા વેદ તુલ્ય પવિત્ર છે.^{૧૪૮} વળી આ સ્તોત્ર સર્વ અર્થોને સિદ્ધ કરનારું છે, પવિત્ર છે, સર્વ પાપોનો નાશ કરનારું છે, સર્વ પાપોની શાંતિ કરનારું છે તથા સર્વ દુઃખો અને ભયનો વિનાશ કરનારું છે. જે પુરુષ આ અતુલિંધ સ્તોત્રને સાંભળે છે, તે પુરુષ પોતાના સર્વ શત્રુઓનો પરાજય કરી અતે રુદ્રલોકમાં પૂજાય છે.^{૧૪૯, ૧૫૦} મહાત્મા શંકરનું આ યુદ્ધ સંબંધી ચરિત્ર અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. જે પુરુષ નિત્ય પ્રાતઃકાળે ઊઠીને આ શતરુદ્રિયનું પઠન તથા શ્રવણ કરે છે, તેમ જ એ વિશ્વેશ્વર દેવની ભક્તિ કરે છે, તે એ ત્રિનેત્ર દેવને પ્રસન્ન કરી મનુષ્યોમાં સર્વ ઇષ્ટ કામોને મેળવે છે.^{૧૫૧, ૧૫૨} હે કુંતાપુત્ર

અર્જુન ! હવે તું જ અને યુદ્ધ કર. તારા કદી પણ પરાજય નથી જ; કારણ કે જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ તારા મંત્રી તથા રક્ષક તરીકે પાસે જ રહે છે.^{૧૫૩}

સંજય યોદ્ધો : દે શરતચેષ્ઠ ! દે શત્રુક્રમન ! પરાશરણ બ્યાસ ભગવાન એ શત્રુમાં અર્જુનને આમ કહીને જમ આળ્યા હતા તેમ ગયા.^{૧૫૪} દે રાજન ! પાંચ દિવસ મહાધૌર યુદ્ધ કરીને મહા-ભગવાન બ્રાહ્મણ દ્રોણાચાર્ય મરણ પામીને બ્રહ્મ-લોકમાં આત્મા ગયા હતા.^{૧૫૫}

વિધિવત્ વેદાધ્યયન કરવાથી જે કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ કૃણ આ પર્વના અધ્યયનથી પણ

પ્રાપ્ત થાય છે. આ પર્વમાં રણશૂરા સત્રિયોને મહાન યશ વર્ણવવામાં આવ્યો છે.^{૧૫૬} જે પુરુષ આ પર્વનું નિત્ય પઠન કરે છે, તે પુરુષ મહાન પાપો તથા મહાન ઘૌર કૃત્યોથી મુક્ત થાય છે.^{૧૫૭} આ પર્વના પઠનથી બ્રાહ્મણને યજ્ઞકૃણની પ્રાર્થિ થાય છે, સત્રિયોને ઘૌર યુદ્ધમાં નિત્ય યશ મળે દે અને બાકી રહેલા બે વર્ણોને ઇષ્ટકામ, પુત્રો તથ ઇષ્ટ પૌત્રોનો હાલ થાય છે.^{૧૫૮}

ઈતિ શ્રીમદ્માભારતમા દ્રોણપર્વત્તર્જિત નારાયણસમોક્ષ પર્વમા "શ્રીરા કરમાહાત્મ્ય" નામનો અધ્યાય
૨૦૨મો સમાપ્ત

કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

ધર્મગ્રંથો

રૂ ૧ ન પે

- દુહમીકૃત રામાયણ-જે પ્રથો, ૩૬ ચિત્રો સાથે ૧૦-૦
વાલ્મીકિ રામાયણ-જે ૨ થો, ૩૦ ચિત્રો સાથે ૧૧-૦
ગિરધરકૃત રામાયણ-મેઠા અક્ષરોમા ૪-૫૦
શ્રીરામચરિતમાનસ-મૂળ પાઠ, મેઠા અક્ષરોમા ૨-૦
શ્રીશિવમહાપુરાણ જે ૩ થોમા, ૬ ચિત્રો સાથે ૧૨-૦
મહાભારત-સંપૂર્ણ સરળ ભાષાતર સાત ફળદાર
૩ થોમા, ૨૭ ચિત્રો પૃ ૫૧૮૮ ૫૨ ૦
શ્રીમદ્ ભાગવત-સચિત્ર અક્ષર્ય ભાષાતર,
જે ૩ થોમા ૧૦ ૦
ધી ભગવતી (દેવી) ભાગવત-દેવીના
મહિમાનુ વર્ણન ૧-૫૦
એકાદશ સ્કંધ (એકનાથી ભાગવત)
એકાદશ સ્કંધ ઉપરની મહાત્મા એકનાથની
ડીકા, મૂળ શ્લોકો તથા ભાષાતર સાથે ૧ ૦
એકાદશ સ્કંધ-મૂળ સંહિત ભાષાતર ૨ ૫૦

ઉપનિષદો

- એકાદશ ઉપનિષદ-મૂળ સંહિત સરળ ભાષાતર ૩ ૦
બુદ્ધહારકૃત ઉપનિષદ-મૂળ સાથે ભાષાતર ૨-૦
સો ઉપનિષદો પ્રથમ ૨૩ ઉપનિષદો મૂળ શ્લોકો
અને સરલાનુવાદ સાથે, બાકીના ૭૭નું ભાગ
ભાષાતર સારરૂપે ૫-૦

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના ગ્રંથો

- મોહબુદ્ધગર ને બીજા દશ રત્નો ૧-૦
શત્સ્વેદકી અને બીજા ચાર રત્નો ૦-૭૫
સ્તોત્રસંચય-અર્જુન ને વેદાતસ્તોત્રો ૦ ૬૨
સર્વવેદાતસિદ્ધાંત-સારસંચય ૧-૨૫
વિવેકચુડામણિ ૧-૦

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાઓ

- ભગવદ્ગીતા-મૂળ શ્લોકો, પદ્યરૂપ અને અર્થ,
૫ થી સાતવધેકરજીની પુરુષાર્થશાધિની
ડીકા સાથે જે ૩ થોમા ૧૨-૫૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા શાંકરભાષ્ય-અનવાન
શંકરાચાર્યની વિરુદ્ધ ડીકાને સરળ અનુ
વાદ મૂળ શ્લોકો તથા તેના અર્થ સાથે ૪-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-નીલકંઠી ડીકા સાથે મૂળ
શ્લોકો તથા તેના અર્થ ૩-૦
જ્ઞાનસત્રગીતા-મૂળ શ્લોકો પદ્યરૂપ ને સંપાદન ૧-૨૫
અવધૂતગીતા-અનવાન કનાગેશ પ્રણીત ૧-૨૫
ગુપ્તગીતા-અનવાન સાથે સરળ ભાષાતર ૦-૫૦

શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા ‘સાવાય’દીપિકા’ ૪-૫૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-મેઠા અક્ષરોમા ૦-૭૫
(ગટકો) ૨૬ થી કાચી ૦-૩૭

નીતિગ્રંથો

- બાલવિદ્યાસ (મ ન દિવેદીકૃત) રાજના બ્યવહાર
મા ધર્મ અને નીતિના તર્કો માણસને કઈ
રીતે ઉપયોગી થાય તે સમજાવતુ પુસ્તક ૧ ૫૦
હિંદુ ધર્મની બાળપોથી-હિંદુ ધર્મ વિશેની
અનેક બાબતો સરળ ભાષામા સમજાવતુ પુસ્તક ૧-૨૫
મનુષ્યધર્મ-ઈશ્વર, ધર્મ, યુક્તિ અને ઉચ્ચ જીવનના
મહાન પ્રયોગો મહાત્માજી, સતો, કવિવર
દામોદરભાગીતા ઉપનિષદોના વચનોમા ઉક્ત ૨ ૦
આર્યધર્મનીતિ અને ચાલુક્ય નીતિસાર-
સદાચાર અને નીતિના શ્લોકો અર્થ સાથે ૦-૭૫
મનુસ્મૃતિ-આર્ય પ્રજાશિકાનો મહાન ન્યાયગ્રંથ ૪-૫૦
સુભાષિતરત્ન-ભાદાગાર ૧૩૪૨ સુભાષિતોના
મૂળ સાથે સરળ અનુવાદ ૧૦ ૦
સુભાષિત નીતિમંજરી સુભાષિતો ૧ ૫૦
બ્યવહારમાળા-બ્યવહારમા ઉપયોગી હિતવચનો ૦ ૫૦

વેદાંત-તત્ત્વજ્ઞાન

- ધોગવાસિદ્ધ મહાશામયણ-જે ૩ થોમા, વેદાંતના
આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો ૧૪ ૦
પદ્મપાતરરહિત અનુભવપ્રકાશ-જેમા વેદો, શાસ્ત્રો
પુરાણોની તાર્કિક વસ્તુઓને આધ્યાત્મિક
અર્થમા પદ્ધતી તેનુ સ્પષ્ટ વર્ણન આપુ છે ૫ ૦
વિચારગંગાજર નિઃસંદાસકૃત, મૂળ સાથે ભાષાતર ૩ ૦
પંચદર્શી-મૂળ સાથે ૪ ૫૦
શ્રીસુદરચિદાસ-શ્રી સુદરદાસજી વિરચિત વેદાંત
નો અમૂલ્ય ગ્રંથ મૂળ દોઢા સાથે ભાષાતર ૩-૦
પંચીકરણ સુમુખ્યોના આત્મગીધ માટે વેદાંત
નો સર્વોત્તમ ગ્રંથ ૨ ૦
યુક્તિપ્રકાશ-વેદાંતના સિદ્ધાંતોનુ યુક્તિઓ
દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ અને પ્રતિપાદન ૧-૫૦
તત્ત્વગાનુસંધાન જીવ-અસની એકતા બતાવતો
વેદાંતનો મહાન ગ્રંથ ૩-૦
સનાતન ધર્મ-અભિલાસ ન દિવેદીકૃત ૫૩
સતી, જેમા ૫૦૦ ધર્મસૂત્રો ભાષાતર સાથે ૧-૦
મહાવાક્યચરણાવલિ-ઉપનિષદોમાથી ચૂરણ
ધર્મ વિધાના વચનોનો સંગ્રહ મૂળ સાથે ૦-૭૫
સૂચકાંત-વેદાંતની સરળ વાતો ૨-૦

આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી-લે૦ રવાબી
સ્વયં જોતીતીથે ૧-૨૫
જીવન્મુક્તિવિવેક-સ્વામી વિચારસ્થકૃત, વાચના
શ્રવ્ય મનોનાશ અને જીવન્મુક્તિનું વિવરણ ૧ ૨૫
પાતંજલ યોગસૂત્ર-શરીર, મન અને આત્માની
ઉત્પત્તિ માટે ઉપાયોની પુસ્તક ૨-૦
કપિલ અને દેવહૃતિ-સામ્યશાસ્ત્રના પ્રણેતા
ભગવાન કપિલદેવ અને તેમના માતા
વચ્ચેનો પ્રેરક વાર્તાલાપ ૦-૬૨
વેદાત-રસખિ દુ-સ ત મગજનાથકૃત વેદાંતપ્રોથ ૦-૭૫
શ્રી વેદાંતમાર્ગદર્શિની વિચારસાગર, પત્રી
કસ્ટુર વગેરે ગ્રંથો ઉપરથી વેદાંતના કૃત પ્રશ્નોનો
ગુરુ-શિષ્યના સંવાદોને સરળ કૃતિ ૧ ૫૦
જીજ્ઞાસા અને નિઃશ્ચલવેદના ઉપદેશ ૦-૭૫
સ્વરૂપવિચાર ગુરુશિષ્યના સંવાદોને તત્ત્વોપદેશ ૦-૬૨
જ્ઞાનલક્ષી વેદાંતવિષયક અનેક કૃત પ્રશ્નોત્તર ૦ ૫૦
વિચારમાળા અનાથદાસજી કૃત અદ્વૈત વેદાંતનું
પુસ્તક, મૂળ શ્લોકો તથા સરલાનુવાદ સાથે ૦-૫૦
જીવનને આત્મ-કર્મ અને યુક્તિ ભીમાસા કરેલો
વિચારાત્મક અને મનનીય ઉપદેશ ૦-૫૦
મક્ષિયોગ-સ્વામી વિવેકાનંદ આશ્રિત રજી ૨-૦
મનોબોધ-સમર્થ રામદાસ સ્વામીકૃત 'મનાથે
શ્લોક'નું મૂળ સાથે સાધાતર .. ૦ ૫૦

ધર્મકથા-આર્થના

શ્રીચંદીપાઠ-પાકનિધિ સહિત મૂળ સાથે
સરળ સાધાતર ૧-૨૫
પુરુષોત્તમસાક્ષાત્કાર-અધિકમાસની કથા,
મૂળ સાથે સરળ સાધાતર .. ૨-૫૦
શ્રી સત્યનારાયણની કથા-મૂળ સાથે સરળ
સાધાતર તથા વિષ્ણુસહસ્રનામાપલિ સાથે ૦-૬૨
નિત્યપાઠ-રોજ બોલવા માટે કચે એવા પ્રાર્થના,
સ્તુતિ સ્તોત્રા અને ભજનોનો સંગ્રહ ૦-૭૫
એકાદશીમાસાત્કાર-કવિ ઉત્તમકૃત
મતકથાઓ અને મતવિધિ પથમા ૧-૫૦
સતોત્રી અનુભવ-વાણી-સતોત્રી અનુભવવાણી
માર્ગી સંગ્રહો સા સાર તરવાના ઉપાયો ૧-૫૦
જપ અને નામસ્મરણ-મુત્તમ પ્રાચીની,
સ્મર, અભ્યાસ અને નામજપની વિધિ ૧-૦
ધોરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ-(પુસ્તક ૧૬)-નર
તત્ત્વજ્ઞાન સરળ રીતે સમજાવતી વિષય વાર્તા
તથા પ્રસંગો, બે ભાગ સાથે ૨-૫૦
ધોરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ-(પુસ્તક ૨૭)-રામ
કૃષ્ણ કથામૃત-ભાગ ૫ માંનો અનુવાદ ૨-૦
વાર્તાલાપ-સ્વામી પ્રકાશન દ્વારા સ્વામી નિત્યા
નંદજી વચ્ચેનો પ્રસંગિક વાર્તાલાપ ૩-૦

દુકારામગાથા-સંત દુકારામના ભક્તિ, ન
અને વૈરાગ્યપ્રેરક ૪૧૪૧ અક્ષરોનું ન
ગ્રંથોમા સરળ સાધાતર ૧-૦
ધર્મજોતિ-સ્વામી પ્રકાશન દ્વારા અપવાદ
વિધાના અવ્યયોની માટે ૧ ૫૦
ઉપદેશસારસંગ્રહ તિરુવલ્લુવરને વેદ તત્ત્વોપદેશ ૧ ૫૦
આપણો ધર્મ-સ્વામીશ્રી પ્રકાશન દ્વારા સાધેલો
વાર્તાલાપ ૨-૦
મુખ્યધર્મનાકર-ધર્મનીતિપ્રેરક ૧૦૫૬ કાંદણો ૧-૫૦
સંત-ગુરુનો પરિચય-ગુરુ-શિષ્યના જ્ઞાનપ્રદેશ
ની માન્યતા એ દર્શનનું પુસ્તક ૨-૦
સદ્બોધનવિદ્યા વસંતીતિલા પદે નાંભોને
સાચી રીતિ અને તુષ્ટિને નાંભોને
દર્શન આપતું પુસ્તક ૧-૫૦
સંતની વાર્તા-ધર્મ, નીતિ વગેરેના દ્રશ્યો સાથે ૧૦૫૦
ધર્મકથાઓ-લે૦ શ્રી વામનદાસ મા પટેલ
ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતી વાર્તા ૧-૫૦
સુબોધક કથાવાર્તાઓ-જ્ઞાન, ભક્તિ અને નીતિ
ધર્મના ૭૦ દ્રશ્યો ૧-૫૦
બોધકથાઓ-૭૭ બોધદાયક કથાઓનો સંગ્રહ ૧-૨૫
સંતોની ફૂલવાડી-સંત-મહાત્માઓના જીવનના
રસમય અને પ્રેરક પ્રસંગોનો સંગ્રહ ૦-૫૦
પ્રભુમય જીવન-મુખી ધયાના સરળ ઉપાયો ૦-૭૫
પ્રભુમય જીવનનું રહેસૂતર-સદુપદેશ, ભજનો ૧-૦

સંતવાણી-ભજનો

ભજનસાગર-ભા. ૧-૨ ૧૮૨ ભજનો ૧૨૭૩
ભજનોનો મોટો કતો સરસો સંગ્રહ ૩ ૫૦
ભજનસાગર ભા. ૨ ભજનો-ભા. ૧ ભાગ નવિ
આવેલા અકાશદિ ક્રમ પ્રમાણે પૃષ્ઠો ૬
મુખીના આધારવાળા સંત-વિચારો
૧૦૨ ભજનોનો સંગ્રહ ૨-૦
શ્રીરાંધાઈનાં ભજનો-૨૨૭ ભજનોનો સંગ્રહ ૦-૭૫
ભજનસંગ્રહ-૨૭૬ ભજનો ૩૩૬ ભજનોનો સંગ્રહ ૧-૦
પરિશિલ પદ્યસંગ્રહ-૧૯૭ પદ્ય-ભજનોનો સંગ્રહ ૧-૦૫
આખાની વાણી-ની આશ્રિત, અપરા સંપ્રદાનો
અર્થ સાથે બાવવાળી પદો અને ભજનો ૩-૦
પ્રીતમદાસની વાણી-ભજનો, મિશ્ર કથાઓ ૩-૦
દલપતરામની કીર્તના કવિશ્રી દલપતરામની
સૂરો ૮૧ બિજાકાક મિલિમિનો સંગ્રહ ૦-૧૩
શામળના છંદા (સં ૩ કા. રાસો) સામળ
કહેના છંદા તથા કવિત્વ મા પ્રશ્નોનરી સંગ્રહ ૦ ૭૫
આખાના છંદા-આખાની વાણી 'મર્મી' વિદ્યા
શ્રી અને કાવ્ય પુસ્તક માટે દૈન્યમી ૧-૦

ત્રી તથા બાળોપયોગી સાહિત્ય

કન્યાવાચનમાળા-ન્યાયોને શુદ્ધવનમા ઉપ	
યે બી જ્ઞાન-માહિતી આપવા ૧૦૫ પાઠો ૨-૦	
મારતનાં સ્ત્રીરત્નો-વેદશાળના તેમજ મધ્યયુગના	
૩૫ સ્ત્રીરત્નોનો પરિચય ૩-૦	
મહામતી વૃંદા (નવ ધર-આખ્યાન) ૧-૦	
નળાખ્યાન-મોટા અક્ષરોમાં ૧-૦	
શ્રીશારદામણિદેવી શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના	
પત્નીનું પ્રેરણાદાયી ચરિત્ર ૦ ૫૦	
શુદ્ધજીવનનાં દશ્યો સ સાગની પૂજાવામાં	
માગદર્શક સુદર વાર્તાઓ ૦ ૭૫	
શુદ્ધિની જીઓને જન્મથી લઈને યદુપલ સુધીના	
જીવનમાં કવ્ય ભાવનાનું માર્ગદર્શન	
આપડું આવધારિક પુસ્તક ૧ ૦	
વિદ્યાર્થી બહેનોને-વિવિધ ઉપયોગી વિષયો દ્વારા	
સાચા રીતનું દર્શન કરાવતું પુસ્તક ૦ ૫૦	
મુખી જીવનની પગલ ડી-શુદ્ધજીવનમાં આનંદ અને	
માધુર્ય રેલાવવા માર્ગદર્શન આપતું પુસ્તક ૧ ૫૦	
કન્યાજીવનની સીસામાંની સેવા કરનારી	
યુવતીની બાધક નવલકથા સીમોના ફોર્ડની	
માહિતી ફાવ્યોના પરિચિત સાથે ૧ ૫૦	
પાકેશાસ્ત્ર-નિષ્ઠાન, ફરસાલુ શાકભાજી, ચટણી,	
રાખતા, પાપડ, વડી, અચાણા, મુરખા અને	
રોજના ભોજનની વાતોઓ બનાવવાની રીત ૧ ૭૫	
શકુંતલા-કાલિદાસની મહાન કૃતિનું શુભરાતીમાં	
વાર્તારૂપે આલેખન ૦ ૬૨	
બાળક-અનુ૦ શ્રી કુસુમબહેન ચીનુભાઈ શાહ	
બાળજીવનના વિવિધ પાસાઓ ઉપર ૧૩ નિબંધો ૧-૨૫	
શુદ્ધજીવનની કલા-લે૦ શ્રી સમાજશાસ્ત્રી	
ધરમા સુખ ને સુખી કેમ રહી શકાય	
તેના સચ્ચો ૦-૭૫	
જીવનની કલા લે૦ શ્રી રવિશંકર મહેતા	
જીવનની સંપૂર્ણતા મારેડું માર્ગદર્શન ૦-૭૫	
રાખની ઢંગની-લે૦ 'સૌજન્ય' સામાજિક	
પાત્ર પ્રસંગો ૦-૭૫	
દર્શનશાસ્ત્ર-બોધપ્રદ સૌ નીતિ-દર્શનો ૧ ૨૫	
બાલરામાયણ-બાળકો માટે રામાયણની સમગ્ર	
કથા ૭ ચિત્રો સાથે સરળ ભાષામાં ૧ ૦	
બાલભારત (સચિત્ર)-બાલોપયોગી સ સિંહ	
મહાભારત મોટા અક્ષરોમાં ૧ ૫૦	
બાનસદ્બોધ વાર્તાઓપે ધાર્મિક શિક્ષણ	
વિદ્યાર્થી-સાળા-મહાશાળામાં ન મળતું જ્ઞાન	
રસિક રીતે આ પુસ્તકમાં આપાયું છે ૦-૫૦	
સુબોધક નીતિકથાઓ-બાળકો માટે ૧૫૨	
નીતિકથાઓના સમૂહ ૧-૦	

ધર્મની બાળોપયોગી બાળપણથી જ ધર્મના સંસ્કારો	
દૃઢ કરાવતી વિરમી સચિત્ર પુસ્તક ૦-૩૭	
વાયો, વિચારો અને અનુભવો ૮૧ બોધક રસપ્રદ	
દ્રુષ્ટી વાર્તાઓ ૦-૭૫	
બોધક જીવનપ્રમોદ-મહાપુરોષના જીવનમાંથી	
નૂરેલા ૩૧ સચિત્ર પ્રસંગો ૦-૫૦	
કુમાર કથાઓ-બોધક ૩૫ સચિત્ર વાર્તા ૦-૫૦	
નાની નાની વાર્તા-બોધક ૧૦૮ વાર્તાઓ ૧-૨૫	
વડીલાની વાર્તા-રમૂજ બાળવાર્તાઓ ૦-૭૫	
સદગુણી બાળકો બાળકદત્તરમાં ઉપયોગી યાચ	
તેવા ૧૬ દર્શનો ૦-૭૫	
અમરકારી વાર્તા-જ્ઞાનપ્રદ ને મનોરંજક વાર્તા ૧-૫૦	
કંઠા પહેરતી વાર્તા-રમૂજ સાથે જ્ઞાન આપતી	
સચિત્ર પ્રાણીકથાઓ ૦-૭૫	
ઈસવીની બાલવાર્તાઓ ૪૦ પ્રસંગો (સચિત્ર)	
સાથેની ૧૧૪ ઉત્તમ વાર્તા ૧-૨૫	
મહાભારતની નીતિકથાઓ મહાભારતમાં	
આવતી વાર્તાઓના સમૂહ ૧-૨૫	
આદર્શ દર્શનમાળા (પ્રેમ લેખો)-	
મહાપુરોષના જીવનપ્રસંગોના ૬૧૬ દર્શનો ૫-૦	
સાદસકથાઓ-કુદરતી વૃત્તિઓને ટીકત કરતી	
આઠ કથાઓ ૦-૭૫	
શ્રીમતી પરાક્રમે લે૦ શ્રી માધવજી ઝો પટેલ	
બીમસેનના જીવનનું સુદર ને રમૂજ આલેખન ૧-૫૦	
મહાધારી શ્રીમ-લે૦ માધવજી ઝો પટેલ	
શ્રીમતી પરાક્રમે 'ના અનુસંધાનમાં	
રમૂજ આલેખન ૨-૨૫	
જન્મતા ભણવા લેખુ- (સચિત્ર) લે૦ શ્રી	
ઊદાસાલ કામદાર ઉપયોગી માહિતી ૦-૭૫	
કાન્થવરમ- (સચિત્ર) લે૦ શ્રી ન્યોલી દ્ર	
દેવે કદાચ દેખે ૦-૭૫	
પ્રકાશના પગલા- (સચિત્ર) લે૦ શ્રી કરસનદાસ	
માણેક જન્મતા સિત્તલિત ધર્મોની કથાઓ ૦-૭૫	
કિતેપટેશ-લે૦ શ્રી સીતારામ રામ	
કથારસ સાથે નીતિજ્ઞાનની કથાઓ ૧-૨૫	
તજકથા (અગ્નિ) પવનની બોધક વાર્તાઓ ૧-૨૫	
પૃથ્વીની કથા-લે૦ શ્રી વદ્રેભાઈ કા મટ	
પૃથ્વીની ઉત્પત્તિથી માંડીને આજ સુધીની કથા ૦-૭૫	
રસયોગી-બાળકો દોહોદોહો વાઈ સાંકે તેવા	
૧૬ સચિત્ર બાળગીતો ૦ ૨૫	
બુદ્ધિ કેના યાપની ૧-બાળકોને ગમી નય	
તેવી સચિત્ર વાર્તા ૦-૭૫	
કાકાને સજ્ય પ્રાચીન મિસરની સંસ્કૃતિનો	
પરિચય ૫૧ ચિત્રો સાથે મોટા અક્ષરોમાં ૧-૭૫	
રાજર્ષિ-શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું નવલકથા ૨-૦	
કુણ્ડલ-અરોહણનું વીર કુણ્ડલની રસભરી વાર્તા ૦-૫૦	

